

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΤΡΙΗΜΕΡΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

21-23 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1989

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1990

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΤΡΙΗΜΕΡΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

21-23 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1989

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1990

ΤΡΙΗΜΕΡΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

21-23 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1989

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗ

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΚΟΣΜΗΤΟΡΟΣ ΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΤΟΥ Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ**

ΚΑΙ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Γ. ΖΩΡΑ

**ΤΑΜΙΟΥ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΚΟΣΜΗΤΟΡΟΣ ΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΤΟΥ Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ**

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ. Πλατεία Ἁγ. Γεωργίου Καρύτση, 8. 105 61 — ΑΘΗΝΑΙ
PARNASSOS. 8, St. George Karytsis Square. 105 61 — ATHENS

Ἑπεύθυνος Τυπογραφείου: ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ
Ὁδὸς Φωτομάρα, 54. 117 43 -- ΑΘΗΝΑΙ
Τηλ.: 92.38.933

Τιμὴ τόμου: ΔΡΧ. 4.000

Price of the volume: USA \$ 80

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- ΠΡΟΕΔΡΟΣ** : **ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ**
Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Πρόεδρος Φ.Σ. Παρνασσός.
- ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ** : **ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ**
Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀντιπρόεδρος Φ.Σ. Παρνασσός.
- ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ** : **ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΗΜΕΛΛΟΣ**
Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Μέλος Φ.Σ. Παρνασσός.
- ΤΑΜΙΑΣ** : **ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΖΩΡΑΣ**
Φιλολόγος, Κοσμητὸρ Σχολῶν Φ.Σ. Παρνασσός.
- ΜΕΛΗ** : **ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ**
Ἀρχιτέκτων, Ὑφηγητὴς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.
Μέλος Φ.Σ. Παρνασσός.
- ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ**
Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ**
Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ** : **Α. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ**
ΥΠΠΟ Προϊστάμενος Διευθύνσεως Πολιτιστικῆς Κινήσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.

Ὁ παρὼν τόμος ἐκδίδεται με ἐνίσχυση τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Ὁ Φιλολογικὸς Σὺλλογος Παρνασσὸς ἐκφράζει θερμὰ εὐχαριστίες πρὸς τὸν τότε Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κ. Σ. Κοῦβελα, τὸν Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου κ. Π. Φωτιά καὶ τὸν προϊστάμενον Διευθύνσεως Πολιτιστικῆς Κινήσεως τοῦ Ὑπουργείου κ. Ἀ. Βασιλόπουλο γιὰ τὸ ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον τους καὶ τὴν πολῦτιμη συμπαράστασή τους στὴν ἐκδήλωσή.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ παρὼν τόμος ἀποτελεῖ καρπὸ τοῦ πνευματικοῦ μόχθου τῶν ἐπιστημόνων ποὺ ἀνταποκρίθηκαν στὴν πρόσκληση τοῦ γεραροῦ Συλλόγου μας καὶ συνέβαλαν μὲ τὶς ἀνακοινώσεις τους στὴ γνώση ζωτικῶν γιὰ τὸ ἔθνος μας θεμάτων, ποὺ ἀναφέρονται στὸ Αἰγαῖο ὡς ἱστορική, ἐθνολογική καὶ πολιτιστικὴ ἐνότητα. Οἱ μελετητὲς τοῦ Αἰγαίου ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἓνα τεράστιο καὶ ποικίλο ὄλικό, τὸ ὁποῖο συχνὰ ἐπιφυλάσσει ἀποκαλύψεις. Σήμερα ποὺ μερικὲς φωνὲς ἐπιχειροῦν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία αὐτῆς τῆς θάλασσας, θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἐπικαιρὴ ἡ ἔρευνα ὄλων τῶν σχετικῶν μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὼν τοῦ Αἰγαίου δεδομένων καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς δυναμικῆς πολιτισμικῆς παρουσίας τοῦ χώρου τοῦ Ἀρχιπελάγους στὴν ἐνωμένη Εὐρώπη. Χαρακτηρίζομε τὴν παρουσία αὐτῆ δυναμικῆ, ἀφοῦ εἶναι τόσο παλαιὰ ὅσο καὶ ὁ μόθος τοῦ ὀμηρικοῦ γιου τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, τοῦ ἑκατόγχιτος Αἰγίονος. Κινούμενοι ἀπὸ τὶς σκέψεις αὐτὲς ὀργανώσαμε τὸ «Τριήμερο Αἰγαίου» στὰ πλαίσια μιᾶς σειρᾶς τοπικῶν καὶ διεθνῶν συνεδρίων ποὺ ὁ Παρνασσὸς ἀποφάσισε νὰ πραγματοποιήσῃ, στὴν ἐπιθυμία του νὰ συμβάλῃ στὴν ἀνοδο τῆς πολιτιστικῆς στάθμης τοῦ τόπου μας καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐνημέρωση τοῦ λαοῦ ἐπὶ ἐθνικῶν θεμάτων.

Τὸ ἔργο μας δὲν περιορίζεται σὲ ἓνα τομέα. Οἱ Σχολὲς ἐργαζομένων νέων, τὸ ὁμώνυμο περιοδικό, οἱ μουσικὲς, εἰκαστικὲς καὶ λοιπὲς καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις, οἱ διαλέξεις καὶ συζητήσεις, οἱ λογοτεχνικοὶ καὶ εἰκαστικοὶ διαγωνισμοὶ δίνουν τὸ στίγμα τῆς παρουσίας τοῦ ἱστορικοῦ Συλλόγου στὴ σημερινὴ πολιτιστικὴ πραγματικότητα. Οἱ ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν μᾶς ὀδηγοῦν στὴν ἀναζήτηση νέων μεθόδων πνευματικῆς δημιουργίας καὶ προσφορᾶς καὶ νέων τρόπων ἐργασίας στὸν τομέα τῆς λαϊκῆς ἐπιμορφώσεως. Στόχος μας εἶναι νὰ προχωρήσωμε σὲ μιὰ δυναμικὴ παρέμβαση στὸ πνευματικὸ παρὼν τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς νὰ νοθεύσωμε τὶς παραδόσεις τοῦ Συλλόγου, ὁ ὁποῖος πρωτοστάτησε σὲ ὅλες τὶς ἐθνικὲς προσπάθειες.

Ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας τοῦ Παρνασσοῦ εὐχαριστῶ θερμὰ ὄλους ὅσοι ἔσπευσαν νὰ συμμετάσχουν στὸ «Τριήμερο» καὶ νὰ λαμπρύνουν τὸν παρόντα τόμο μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορά τους. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν Ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν (τότε Πολιτισμοῦ) κ. Σ. Κούβελα, τὸν (τότε) Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Σ. Κυδωνιάτη, τὸν Ἀρχηγὸ τοῦ Γενικοῦ

Ἐπιτελείου Ναυτικοῦ Ἀντιναύαρχο κ. Εὐ. Λαγάρα καθὼς καὶ τὸν Διοικητὴ τῆς Ε.Τ.Β.Α. καὶ Ἀντιπρόεδρο τοῦ Συλλόγου Καθηγητῆ κ. Κ. Δρακάτο γιὰ τὴν συνδρομὴ τους στὴν ἐκδήλωση. Κλείνοντας τὸ σύντομο προλογικὸ σημεῖωμα ἐκφράζω τὴν πεποίθησιν ὅτι τὰ Πρακτικὰ τοῦ «Τριμήρου» θὰ φωτίσουν πολλές ἀγνωστες πτυχὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν ἐλπίδα ὅτι σύντομα θὰ διοργανώσωμε καὶ ἄλλα συνέδρια μὲ τὴν ἴδια ἐπιτυχία.

Νικόλαος Ἀ. Λιβαδάρας
Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Πρόεδρος τοῦ Φ. Σ. Παρασσοῦ

ΧΡΗΣΤΟΥ ΝΤΟΥΜΑ

ΤΟ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Οί πρώτοι που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τη φύση αὐτοκρατικά ἦσαν οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι τῆς Ἰωνίας. Ἡ καθαρὴ κριτικὴ σκέψη δὲ τῶν φιλοσόφων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα κάποιας στιγμιαίας συγκυρίας. Ἡ πρώιμη ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη δὲν μπορεῖ νὰ γεννήθηκε στὸ κενό. Καθὼς λέει ὁ S. Sambursky, «ἐκληρονόμησε ὕλικό, ἕνα μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε ἤδη ὑποστῆ ἐπεξεργασία κι ἕνα ἄλλο μέρος ὅχι: τοὺς ἐπιστημονικοὺς μύθους καὶ τὶς κοσμογονίας τῆς Ἑλλάδας καὶ τοὺς συσσωρευμένους θησαυροὺς δύο χιλιετιῶν Βαβυλωνιακῆς καὶ Αἰγυπτιακῆς ἐπιστήμης». Ἔτσι οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι ξεκίνησαν τὸν ἀγῶνα τοῦ λόγου ἐναντίον τοῦ μύθου ἐπιδιώκοντας μιὰν «αἰτιολογημένη ἐρμηνεία τῶν φυσικῶν συμβάντων, τὰ ὁποῖα προηγουμένως εἶχαν ἐξηγηθεῖ μὲ ἕνα ἐλάχιστον ὑποθέσεων»¹.

Τὰ μέχρι σήμερα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα πιστοποιοῦν ὅτι τὸ Αἶγαίο μὲ τὰ ἀρχιπελάγη του ἐπὶ χιλιάδες χρόνια ἐχρησίμευσε ὡς γέφυρα γιὰ τὴ διακίνηση ἀγαθῶν καὶ ἰδεῶν². Ὑπῆρξε τὸ σταυροδρόμι, ὅπου συναντήθηκαν νοοτροπίες καὶ πολιτισμοὶ τριῶν διαφορετικῶν ἡπείρων. Ὁ αἶγαιοπελαγίτης ἔμπορος καὶ ναυτικὸς βρισκόταν στὸ κέντρο αὐτῆς τῆς συνάντησης, ἀν δὲν ἦταν αὐτὸς ὁ ἴδιος ποὺ τὴν προκαλοῦσε. Ἔτσι εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ κρίνει καὶ νὰ συγκρίνει ἰδέες καὶ νὰ διαμορφώνει τὴ δική του ἄποψη. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὑπερβολὴ ὅτι ἡ σκέψη στὸ Αἶγαίο εἶχε καλλιεργηθεῖ πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἴωνων φιλοσόφων. Μ' αὐτοὺς ἀπλῶς, ἐπειδὴ εἶχε κιόλας ἐξελιχθεῖ ἡ γραφὴ, ἐγίνε δυνατὴ ἡ ταξινόμηση καὶ ἡ καταγραφὴ τῆς.

Χιλιάδες χρόνια πρὶν ὁ Κολοφώνιος Ξενοφάνης ἀποδώσει τὴν προέλευ-

1. Sambursky S., *The Physical World of the Greeks*, Princeton Univ. Press 1987, 3 καὶ 6.

2. Ἡ ἐκμετάλλευση καὶ διακίνηση τοῦ Μηλιακοῦ ὄψιανου ἤδη ἀπὸ τὴν ὄγδοη χιλιετία π.Χ. βεβαιώνει καὶ τὴν πρώιμη ναυσιπλοία στὸ Αἶγαίο, πιθανῶς τὴν ἀρχαιότερη στὸν κόσμο. Βλ. T.W. Jacobsen, «17.000 years of Greek Prehistory», *Scientific American: Hunters, Farmers and Civilizations*, 1979, 137.

ση τῶν πάντων στό «Υδωρ καὶ τὴ Γῆ», οἱ κάτοικοι τοῦ Αἰγαίου εἶχαν βρεῖ στό συνδυασμὸ τῶν στοιχείων αὐτῶν τὴν ἰδανικὴ λύση γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματά τους. Μὲ χρῶμα καὶ νερὸ ἐδημιούργησαν τὸ κέλυφος —τὸ σπῆτι, τὸν οἰκισμὸ—, μέσα στό ὁποῖο ἐξελίχθηκε ἡ κοινωνία τους εὐθὺς μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ πλάνητα βίου καὶ τὴν ἐγκατάσταση σὲ μόνιμους οἰκισμοὺς γύρω στὰ τέλη τῆς ἑβδομῆς χιλιετίας π.Χ. Λίγο ἀργότερα, μέσα στὴν ἕκτη χιλιετία π.Χ., συνδυάζοντας ἕνα τρίτο στοιχεῖο, τὴ φωτιά, κατόρθωσαν νὰ κατασκευάσουν πῆλινα σκεδῆ καὶ νὰ λύσουν σοβαρὰ ἐπιστιτιστικά καὶ διαιτολογικά προβλήματα βελτιώνοντας τρόπους συντήρησης καὶ παρασκευῆς τῆς τροφῆς.

Ἡ μεγάλη ἀνακάλυψη ὅμως ποὺ ἄλλαξε ριζικὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ μεταλλουργία. Σ' αὐτὴν συνδυάζονται καὶ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα ποὺ ἐθεωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς ὡς πρωταρχικά γιὰ τὴ δημιουργία τῶν πάντων: Γῆ, Πῦρ, Ἄηρ, Ὑδωρ. Ἡ γῆ ὡς ὀρυκτό, μετὰ τὴ βοήθεια τῆς φωτιᾶς ποὺ τὴν ἐνισχύει ὁ ἀέρας (φουσερό), γίνεται ὑγρὸ στοιχεῖο. Ὅταν πιὰ κρυώσει πάλι εἶναι ἄλλο πράγμα. Ἐχει μετατραπῆ σὲ μέταλλο.

Ἡ μεταλλουργία, πλήρως ἀνεπτυγμένη, ἐμφανίζεται στό Αἰγαῖο δύομισυ χιλιάδες χρόνια πρὶν ὁ Θαλῆς ἢ ὁ Ἡράκλειτος ἀναζητήσουν τὴν ἀρχὴ τῶν ὄντων στό νερὸ καὶ τὴ φωτιὰ ἀντίστοιχα³. Στὶς ἀρχές τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους μετάλλινα ἐργαλεῖα, ποὺ ἔφεραν πραγματικὴ ἐπανάσταση στό μέχρι τότε τρόπο ζωῆς. Στὴ γεωργία ἐβελτίωσαν τοὺς τρόπους παραγωγῆς καὶ ταυτόχρονα ἐμείωσαν τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο ἐργασίας ἀφήνοντας χρόνο γιὰ ἄλλες δραστηριότητες, γιὰ ψυχαγωγία καὶ γιὰ σκέψη. Τὰ μετάλλινα ἐργαλεῖα μετὰ τὴν καλύτερη κατεργασία τοῦ ξύλου συνέβαλαν στὴ βελτίωση τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης καὶ συνεπῶς τῆς κατοικίας. Μὲ τὰ καινούργια ἐργαλεῖα δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἀναπτυχθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ ναυπηγικὴ τέχνη καὶ νὰ πάρει νέα ὄθηση ἡ ναυσίπλοια. Μὲ καλύτερα καὶ μεγαλύτερα σκάφη οἱ αἰγαίοπελαγίτες μποροῦν πιὰ νὰ ἐπιχειρήσουν μακρυνότερα καὶ ἀποδοτικότερα ταξίδια. Ἀπὸ τὴ χιλιετία αὐτὴ, τὴν τρίτη, ἔχουμε καὶ τὶς ἀρχαιότερες παραστάσεις πλοίων⁴.

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ σκάφη ἰσχυρὰ ἐξασφαλίζουν γρήγορη καὶ ἀσφαλῆ μετακίνηση, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἐποικίζονται μόνιμα, ὁ χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας μεταβάλλεται ριζικὰ καὶ τὸ κέντρο τοῦ βάρους μετατοπίζεται ἀπὸ τὸν παραγωγικὸ βορὰ στόν πολλὰ ὑποσχόμενο νότο. Ἀπὸ τὴν παραγω-

3. Branigan K., *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974.

4. Τσοῦνας Χ., «Κυκλαδικά», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1899, 90. Ντούμας Χ. «Κορφὴ τ' Ἀρώνιο», *Ἀρχαιολ. Δελτίο* 20, 1965, 49 καὶ 53. Renfrew C., «Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age», *AJA* 71, 1967 pl. 3. Basch L., *Le Musée imaginaire de la marine antique*, Athènes 1987, 79-83.

γική οἰκονομία τοῦ νεολιθικοῦ χωριοῦ ἢ αἰγαιακῆ κοινωνία περνάει στὸ μεταπρατισμὸ, στὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο. Οἱ μεγάλες πεδινὲς περιοχὲς τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Πελοποννήσου ποὺ βρίσκονταν στὴν πρωτοπορία τίς προηγούμενες χιλιετίες, τώρα περνοῦν σὲ δευτέρη μοῖρα. Τώρα τὰ νησιά ἀναδεικνύονται σὲ σπουδαῖα κέντρα καὶ σ' αὐτὰ ἐμφανίζονται οἱ πρώτες τάσεις πρὸς τὴ δημιουργία πόλεων⁵.

Στὰ μακρυνὰ ταξίδια τους οἱ νησιώτες τοῦ Αἰγαίου βλέπουν ἄστεα καὶ γνωρίζουν νόον πολλῶν ἀνθρώπων. Τὸ νησιωτικὸ περιβάλλον τους μὲ τοὺς ἀνοιχτοὺς ὀρίζοντες, τοὺς προκαλεῖ γιὰ ἐξερευνήσεις καὶ τοὺς διευρύνει τὸ νοῦ. Στὸν ὀρίζοντα τοῦ νησιώτη δὲν ὑπάρχει φυσικὸ ἐμπόδιο ποὺ ἢ ὑπέρβασή του μπορεῖ νὰ ἔχει δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀκεραιότητά του, ὅπως ἔχει π.χ. ἓνα βουνὸ μὲ τὰ θηρία ποὺ συντηρεῖ γιὰ τὸ στεριανό. Ἔτσι, δὲν ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ τὴ δημιουργία φανταστικῶν τεράτων ἢ δαιμόνων γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα ὀρισμένων φαινομένων. Μιὰ μακρυνὴ καὶ ἀόρατη στεριά, γίνεται σιγὰ - σιγὰ ὄρατὴ, ὅσο τὴν πλησιάζει ὁ ναυτικός. Πηγαίνοντας ἐκεῖ ἀνακαλύπτει πὼς δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ γνωστὴ του γῆ. Ὑπάρχει καὶ ἐκεῖ βλάστηση, ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖ ζῶα, ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ἄνθρωποι, ἔστω κι ἂν αὐτοὶ μιλοῦν ἄλλη γλῶσσα. Γιὰ τὸν ταξιδεμένο αἰγαιοπελαγίτη τὰ πράγματα εἶναι ξεκάθαρα, ἐξηγοῦνται μὲ τὴ λογικὴ.

Ἄλλὰ γιὰ τὰ ταξίδια τὰ μακρυνὰ δὲν φτάνει μόνο νάχει κανεὶς γερά σκάφη. Χρειάζονται καὶ γνώσεις τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων καὶ τῶν ρευμάτων, ἀλλὰ καὶ γνώσεις ἀστρονομικῆς. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις πὼς ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὁ αἰγαιοπελαγίτης ἔκανε χρῆση τῆς αἰολικῆς ἐνέργειας χρησιμοποιώντας τὸν ἀέρα ὡς κινητήρια δύναμη τῶν πλοίων του⁶. Καὶ ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τίς βεβαιωμένες ἀπὸ τὴ δευτέρη χιλιετία π.Χ. ἐπαφὲς μὲ χῶρες ὅπως ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία, ἡ Παλαιστίνη, ἡ Κύπρος⁷, εὐκόλα μπορούμε νὰ συμπε-

5. Π.χ. στὴν Πολιόχνη τῆς Λήμνου μερικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα πόλης, ὅπως ὁ πολεοδομικὸς σχεδιασμὸς, τὰ δημόσια ἔργα (λιθόστρωτοι δρόμοι, ἀποχετευτικὸ δίκτυο, δημόσια πηγὰδια, ὀχυρωματικὸ τείχος), καταμερισμὸς ἐργασίας κ.ἄ. ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τίς ἀρχὲς τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. καθιερώνοντας τὸν οἰκισμὸ αὐτὸ ὡς τὴν ἀρχαιότερη πόλη τῆς Εὐρώπης. Βλ. L. Bernabo - Brea, *Poliochni: Città preistorica nell'isola di Lemnos*, Τόμ. I, 1964. Τόμ. II, 1976. Ἐπίσης Χ. Ντούμα, «Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο κοιτίδα δημοκρατικῶν θεσμῶν», *Πατρίς* 13 (Ἀπρίλης - Μάης - Ἰούνιος) 1988, 24 - 29.

6. Ἄν οἱ δύο κατακόρυφες γραμμὲς στὸ ἐγχάρακτο πλοῖο Πρωτοελλαδικοῦ ὄστρακου ἀπὸ τὸν Ὅρχομενὸ ἀποτελοῦν ἀπόπειρα ἀπόδοσης καταρτιοῦ, τὸ ὄστρακο αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀρχαιότερη ἐνδειξη γιὰ ἱστιοπλοῖα στὸ Αἰγαῖο. Πρωτομινωϊκῆς σφραγίδες καὶ σφραγίσματα δείχνουν ἐπίσης ὅτι τὸ ἱστιοφόρο πλοῖο εἶχε διαδοθεῖ ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. Πρβλ. L. Basch, *ὁ.π.* (σημ. 4), 83, εἰκ. 172 (ὄστρακον Ὅρχομενοῦ) καὶ σελ. 99: B3, B4, B5 (ΠΜ σφραγίδες).

7. Vronney H., «Mycenaean Trade with the Southeastern Mediterranean», *Mélanges*

ράνουμε πώς οι ναυτικοί του προϊστορικού Αιγαίου είχαν ήδη ανακαλύψει την επιφανειακή κίνηση των υδάτων στη θάλασσα και την εκμεταλλεύονταν ανάλογα⁸. Οι εμπειρίες αυτές, αποτυπωμένες στη μνήμη και τις παραδόσεις του λαού, καθρεφτίζονται στις οδηγίες που δίνει ο Ἡσίοδος, στον αδελφό του Πέρση:

*Ἦματα πενήκοντα μετὰ τρόπους ἡλίοιο
ἐς τέλος ἐλθόντος θέρεος, καματώδεος ὥρης,
ὠραῖος πέλεται θνητοῖς πλόος.....*

*Τῆμος δ' εὐκρινέες τ' αἶραι καὶ πόντος ἀπήμων.
εὐκρηλος τότε νῆα θοὴν ἀνέμοισι πιθήσας
ἐλκόμεν ἐς πόντον φόρτον τ' ἐς πάντα τίθεσθαι,
σπεύδειν δ' ὅττι τάχιστα πάλιν οἰκόνδε νέεσθαι.
μηδὲ μένειν οἶνόν τε νέον καὶ ὀπωρινὸν ὄμβρον
καὶ χειμῶν' ἐπιόντα Νότιοῦ τε δεινὰς ἀήτας,
ὅς τ' ὥρισε θάλασσαν ἁμαρτήσας Διὸς ὄμβρον
πολλῶ ὀπωρινῶ, χαλεπὸν δέ τε πόντον ἔθηκεν.*

(«Πενήκτα μέρες μετὰ τὸ γύρισμα τοῦ ἡλίου, πὸν τὸ καλοκαίρι βρίσκεται στὴν ἀκμὴ του, ἐποχὴ καταθλιπτικὴ, εἶναι ὁ καιρὸς τῶν ταξιδιῶν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους...»

Κι ὅταν οἱ θαλασσινοὶ ἀγέρηδες εἶναι σταθεροὶ κι ἡ θάλασσα ἀκίνδونه, ἤσυχος τότε ἐμπιστεύσου τοὺς ἀνέμους καὶ τραβήξε στὴ θάλασσα τὸ γοργὸ καράβι, βάλε μέσα κάθε λογῆς φορτίο, καὶ κόλτα νὰ γυρίσεις πάλι στὸ σπῆτι σου, ὅσο τὸ δυνατό γρηγορότερα, καὶ νὰ μὴν περιμένεις τὸ νιὸ κρασί καὶ τὰ πρωτοβρόχια καὶ τὸ χειμῶνα πὸν πλακώνει, καὶ τὰ φοβερὰ φνισήματα τοῦ Νοτιῶ, πὸν σηκώνει τὴ θάλασσα κι ἔρχεται μὲ ἄφθονα πρωτοβρόχια στὶς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου, κάνοντας ἐπικίνδυνη τὴ θάλασσα). («Ἔργα καὶ Ἡμέραι», 663 κ.έ. Μετ. Σπ. Ν. Φίλιππα).

Σύμφωνα μὲ τὸν βρεταννὸ ἀστρονόμο M.W. Ovenden ὁ τρόπος ἀπεικόνισης τῶν ἀστερισμῶν, ὅπως μᾶς τοὺς διέσωσε ὁ ἀλεξανδρινὸς ποιητὴς Ἄρα-

de l'Université St. Joseph 46, 1970 - 1971, 11-30. Merillees R.S., «Trade and Transcendence in the Bronze Age Levant», *SIMA* 39, 1974.

8. Πρόσφατες μελέτες ἔδειξαν ὅτι ἓνα προϊστορικὸ σκάφος τοῦ Αἰγαίου χρειαζόταν μὲν 4-5 ἡμέρες ταξίδι γιὰ νὰ φτάσει ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Κύπρο, ἂν ἐκμεταλλεύονταν τὰ ἐπιφανειακὰ ρεύματα τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Βλ. Α. Θεοδώρου καὶ Ε. Μαντζουράνη, «Μία προσπάθεια σκιαγράφησης τῶν θαλασσιῶν ὁδῶν μεταξὺ Κύπρου καὶ Κρήτης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ», *Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο: Οἱ Πολιτισμοὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ οἱ προεκτάσεις τους στὴν Κύπρο καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο*, 2000-600 π.Χ. 18-24 Σεπτεμβρίου 1989. Λάρνακα (ὑπὸ ἐκδοσιν).

τος (315 - 250 π.Χ.), πρέπει νὰ εἶναι σύλληψη τῶν νησιωτῶν τοῦ Αἰγαίου τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. Κατ' ἀρχὴν ἡ ὀπτική γωνία καὶ ἡ ἀκολουθία, μετὴν ὅποια ἐμφανίζονται στὸν ὀρίζοντα, λέγει ὁ ξένος μελετητής, ἐπιβάλλουν νὰ τοποθετηθοῦν οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις στὸ χῶρον τοῦ Αἰγαίου γύρω στὰ 2700 π.Χ. Ὁ τρόπος τῆς ἀπόδοσής τους δὲν ἐξυπηρετεῖ κανένα ἐπιστημονικὸ σκοπὸ καὶ φαίνεται ὅτι οἱ ἀστερισμοὶ «δὲν εἶχαν σχεδιαστῆι ἐξαιτίας φανταστικῶν ὁμοιοτήτων ἀστροικῶν συνδυασμῶν μετὰ μυθολογικὰς μορφὰς, ἀλλὰ μᾶλλον σὰν μιὰ πρωτόγονη μορφή οὐράνιων συντεταγμένων»⁹ ποὺ ἀπέβλεπαν στὸ «νὰ δημιουργήσουν ἓνα ἀπλὸ σύστημα πλοήγησης, ὄντως ἀνακριβὲς καὶ πρωτόγονο, ἀλλὰ ἐπαρκὲς γιὰ κοντινὰ ταξίδια, ὅταν ὁ ναυτικὸς χάνει γιὰ λίγο ἀπὸ τὰ μάτια του τὴν στεριά»¹⁰.

Μὲ ἓνα τέτοιο ὑπόβαθρον ἐπιστημονικῶν γνώσεων στὴ χημεία (μεταλλουργία, κεραμεικὴ)¹¹, στὴ φυσικὴ (ὕδροδυναμικὴ καὶ ἀεροδυναμικὴ), στὴν ἀστρονομία καὶ πιθανῶς σὲ ἄλλους τομεῖς, ποὺ ἀκόμη δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀνιχνεύσουμε, καὶ μετὴν εὐρύτητα πνεύματος ποὺ εἶχαν διαμορφώσει χάρις στὶς θαλάσσιες δραστηριότητές τους οἱ κάτοικοι τοῦ Αἰγαίου τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. προχώρησαν στὴ δημιουργία θεσμῶν, στοὺς ὁποίους μπορούμε νὰ δοῦμε μερικὰ ἀπὸ τὰ πανανθρώπινα ἰδανικὰ τοῦ σήμερα.

Στὶς νησιωτικὲς κοινότητες τοῦ Αἰγαίου τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. ὁ καταμερισμὸς ἐργασίας εἶχε φτάσει στὸ ἐπίπεδον ποὺ ὁ μεγάλος γάλλος κοινωνιολόγος Durkheim χαρακτηρίζει ὡς «σύνθετον καταμερισμὸν ἐργασίας ἢ καθ' αὐτὸ ἐξειδίκευση»¹². Οἱ μεταλλουργοί, οἱ ἀγγειοπλάστες, καλλιτέχνες, ὅπως οἱ γλύπτες καὶ ἀργότερα οἱ ζωγράφοι, οἱ ναυπηγοί, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ναυτικοὶ εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς βεβαιωμένους κατηγορίες ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν. Ὁ καταμερισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα οἰκονομικὸ φαινόμενο. Ἐχει προεκτάσεις πέρα ἀπὸ τὴν σφαῖρα τῆς οἰκονομίας. Συμβάλλει στὴν ὄργα-

9. Ovenden M.W., «The Origin of the Constellations», *The Philosophical Journal*, vol. 3 No. 1, 1966, 8.

10. Ὁ.π., 14.

11. Π.χ. ἡ σκόπιμη χρῆσις ἀρσενικοῦχου χαλκοῦ στὰ πρῶμα στάδια τῆς μεταλλουργίας λόγῳ τῆς ἀντίστασής του στὴ διάβρωση καὶ τὴν ὀξειδωση, ἀλλὰ καὶ ἡ σταδιακὴ ἀντικατάστασή του μετὰ κασιτεροῦχο λόγῳ τῆς ὕψηλης τοξικότητάς του, προδίδουν ἀρκετὰς γνώσεις χημείας (βλ. J.A. Charles, «Early Arsenical Bronzes — A Metallurgical View», *AJA* 71, 1967, 21-26). Παρόμοιες γνώσεις προδίδει ἡ πρόσμιξη μαρμαρυγίας (μίκας) στὸν πηλὸ ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν κατασκευὴ μαγειρικῶν σκευῶν γιὰ νὰ τὰ καταστήσουν ἀνθεκτικότερα στὴ φωτιά (π.χ. οἱ χύτρες τῆς Πολιόχνης), ἢ ἡ ἐπιλογή πηλῶν ἀνάλογα μετὰ τὴν ἐκάστοτε ἀπαιτούμενη θερμοκρασία γιὰ τὴν ὀπτιση ἀγγείων (βλ. Y. Maniatis and M. S. Tite, *Ceramic Technology in the Aegean world during the Bronze Age. Thera and the Aegean World* (ἐπιμ. C. Doumas), London 1978, 482-492.

12. Biersted R., Emile Durkheim, London 1969, 49.

νική συνοχή της κοινωνίας, όπου η εργασία του ενός ταιριάζει με την εργασία του άλλου και τη συμπληρώνει¹³.

Ἡ κοινωνία τοῦ Αἰγαίου τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. βρισκόταν σὲ ἓνα στάδιο ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς «πρωτοεπιστημονικό». Εἶχε ξεπεράσει τὴ φάση, κατὰ τὴν ὁποία «ἡ ἀπόλυτη ἐνότητα ἀπέρρεε ἀπὸ τὶς ἐνδόμωχες ἐπαφές κοινοτικῆς προσωπικῆς σχέσης καὶ τὴ συμμετοχὴ σὲ κοινὲς ἀξίες». Δὲν ἀνῆκε πιά σ' αὐτὸ ποῦ ὁ κοινωνιολόγος F. Tonnies ἀποκαλεῖ *Gemeinschaft* καὶ στὸ ὁποῖο ἡ συνοχὴ, χαρακτηριζόμενη ἀπὸ τὴν ἱερότητα, εἶναι μηχανικὴ¹⁴. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὴν *Gesellschaft*, στὴν ὁποία ἡ ἐνότητα ἐξατομικεύει καὶ διαφοροποιεῖ καὶ ὅπου «τὰ μέρη τοῦ ὅλου εἶναι μόνις κάτι παραπάνω ἀπὸ παρατεθειμένα φυσικά, οἱ σχέσεις εἶναι ἀπρόσωπες, καὶ ἡ θέληση τοῦ ἀτόμου εἶναι ἐσκεμμένη καὶ λογικὴ»¹⁵. Τέτοιες κοινωνίες, ὅπου μία κοινότητα ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἄλλες κοινότητες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ δικό της καταμερισμὸ ἐργασίας ὁ Durkheim τὶς ἀποκαλεῖ «Κοινωνικὸ ὄργανο». Ἡ συνοχὴ στὶς κοινωνίες αὐτὲς εἶναι ὄργανικὴ καὶ συνίσταται σὲ «ὀλοκλήρωση ἐξαρτώμενη ἀπὸ διαφορὲς, ἀλληλοεξάρτηση, καὶ ἀμοιβαία χρησιμότητα, ὅπως ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ ὄργανα ἐνὸς σώματος ἢ σὲ δύο μέρη μιᾶς μηχανῆς». Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν *Gemeinschaft*, τὴν *Gesellschaft* τὴν χαρακτηρίζει τὸ ἐγκόσμιο¹⁶.

Αὐτὸ τὸ ἐγκόσμιο καὶ τὴ λογοκρατία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνιχνεύσει στὸ νησιωτικὸ Αἶγαίο τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. Σὲ κανένα οἰκισμὸ τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ κτίριο ἢ θέση ποῦ θὰ μπορούσε αὐτόματα νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς τόπος λατρείας, ὡς ἱερό. Ἀντίθετα αὐτὸ ποῦ διαδηλώνεται περίτρανα εἶναι ἓνας ἀνθρωποκεντρισμὸς, ποῦ τὸν βλέπουμε σὲ κάθε ὑλικὴ μαρτυρία. Πουθενά, σὲ κανέναν οἰκισμὸ δὲν ἔχουν βρεθεῖ μνημειώδη κτίρια, ὅμοια μὲ ἐκεῖνα ποῦ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνεγέρθηκαν στὴν Ἀσία. Οὔτε ἐπιβλητικοὶ ναοί, οὔτε μεγαλειώδη ἀνάκτορα, τὰ ὁποῖα ἀποβλέπουν νὰ ἐπιβάλουν τὸ κύρος τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἐκπροσώπου του στὴ γῆ, τοῦ δυνάστη. Στὰ οἰκοδομήματα τῶν αἰγαιακῶν οἰκισμῶν κυριαρχεῖ ἡ ἀνθρώπινη κλίμακα. Στὸν αἰγαιοπελαγίτῃ ἐπιβάλλεται ὄχι ἡ δύναμη, ἀλλὰ ὁ λόγος. Τὸν πείθει μόνον ἡ λογικὴ ἐξήγηση καὶ ὁ διάλογος. Γι' αὐτὸ στὰ νησιά, ἂν καὶ πολὺ νωρὶς ἐμφανίστηκαν χῶροι συναθροίσεων¹⁷, δὲν ἀνεγέρθηκαν ποτὲ βασιλικά ἀνάκτορα. Τὸ

13. Ὁ.π.

14. Redfield R., *The Little Community; Peasant Society and Culture* (The Univ. of Chicago Press), 41965, 141.

15. Ὁ.π., 142.

16. Ὁ.π.

17. Π.χ. τὸ λεγόμενον Θέατρο ἢ Βουλευτήριον τῆς Πολιοχνης. Βλ. L. Bernabo - Brea, *Poliochni I*, 1964, 182.

νησιωτικὸ Αἰγαίον δὲν εὐνοοῦσε τὴ συγκέντρωση πλούτου — καὶ συνεπῶς τῆς ἐξουσίας — σὲ λίγα χέρια¹⁸.

Ἄλλὰ ὁ ἀνθρωποκεντρισμὸς τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ φαίνεται καὶ στὴν τέχνη του. Ἀπὸ τῆ νεολιθικῆ ἀκόμη περίοδο συνεχῶς μέχρι καὶ σήμερα, σημεῖο ἀναφορᾶς εἶναι ὁ ἀνθρώπος καὶ οἱ ἀσχολίες ἢ οἱ ἀνησυχίες του. Ἀκόμη καὶ ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ παίρνει ἀνθρώπινη μορφή¹⁹. Μόνο στὸ Αἰγαίον ὁ ἀνθρώπος δὲν ἐλάτρευσε καὶ δὲν προσκύνησε τὰ ζῶα.

Αὐτὸς ὁ ἀνθρωποκεντρισμὸς, ποῦ καθρεφτίζεται στὰ ὑλικά κατάλοιπα τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ χαρακτηρίζε καὶ τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἀπόφθεγμα «πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπος» ἀσφαλῶς ἔχει τὶς ρίζες του βαθειὰ στὴν προϊστορία τοῦ Αἰγαιίου. Ὁ ναυτικὸς νόμος τῶν ἀρχαίων Ροδίων, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ζημιὰ ποῦ προκαλεῖ ἡ ἀπόρριψη φορτίου λόγῳ κινδύνου πρέπει νὰ μοιράζεται ἐξ ἴσου μεταξὺ ὄλων ὅσοι ἔχουν φορτίο στὸ πλοῖο, ἀποτελεῖ σήμερα ἕνα ἀπὸ τοὺς βασικοὺς διεθνεῖς κανόνες τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν. Ὁ νόμος αὐτὸς ὅμως ἀσφαλῶς δὲν εἶναι δημιούργημα μιᾶς κάποιας συγκυρίας. Θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἐφαρμοστεῖ στὴν πράξη ὡς ἔθιμο, πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν κωδικοποίηση καὶ τὴν καταγραφή του. Θὰ πρέπει νὰ εἶναι κι αὐτὸς ἕνας ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς τῶν προϊστορικῶν θαλασσοπόρων τοῦ Αἰγαιίου.

Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ κατανοήσει κανεὶς καλύτερα τὴν ἐμφάνιση τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦσαν, ἄλλωστε, ταξιδεμένοι ἔμποροι καὶ ναυτικοί. Μόνο σ' ἕνα κόσμον, ὅπου εἶχαν προηγηθεῖ οἱ διαδικασίες ποῦ ἀδρᾶ περιγράψαμε, μποροῦσε νὰ συμβεῖ αὐτὸ ποῦ λέει ὁ σύγχρονος γάλλος στοχαστὴς Jean-Pierre Vernant: «Γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τὴ σύνθεσή του, τὴν τάξη του, τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα, οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι προτείνουν ἐξηγήσεις ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὶς δραματικὲς εἰκόνες τῶν ἀρχαίων θεογονιῶν καὶ κοσμογονιῶν»²⁰. Μὲ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς δύναμης τῶν φυσικῶν στοιχείων οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τοῦ Αἰγαιίου ἀντιμετώπισαν τὰ προβλήματά τους καὶ ἴσως αὐτοί, πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἴωνες φιλοσόφους — γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσιν ἀπάλι τὰ λόγια τοῦ Vernant — «ἐχρησιμοποίησαν ἔννοιες ποῦ ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ σκέψη εἶχε ἐπεξεργαστεῖ, πρόβαλαν πάνω στὸν κόσμον τῆς φύσης αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς τάξεως καὶ τοῦ νόμου ποῦ, θριαμβεύοντας μέσα στὴν Πόλιν, ἔφτιαξε ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία ἕνα κόσμον»²¹.

18. Ντοῦμα Χ., «Ἐθιμα καὶ θεσμοὶ τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς κοινωνίας», *Ἐπιστημονικὴ Σκέψη* 41, 1988, 78.

19. Βλ. G.S. Kirk, *The Nature of Greek Myths* (Penguin), 1974, 51.

20. Vernant J.-P., *Les origines de la Pensée Grecque* (P.U.F.), Paris 1962, 96.

21. Ὁ.π., 102.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΛΙΒΑΔΑΡΑ - ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΖΩΡΑ

ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΩ. ΠΟΛΙΤΟΥ

Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Σύρου*

Μεγάλο ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κατάλοιπα τοῦ Συριανοῦ φιλολόγου, καθηγητοῦ στοῦ Γυμνάσιο τῆς Ἐρμούπολης, Νικολάου Ἰω. Πολίτου (Σῦρος 1860 - †Κυπαρισσία 1924), τὰ ὁποῖα διασώθηκαν ἀπὸ τὸν υἱό του Ἀντώνιο (Σῦρος 1890 - †Ἀθήνα 1963), Μητροπολίτη Ἡλείας (1922-1945), γνωστὸν ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς πλούσιας ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πατριωτικῆς του δράσεως, τόσο κατὰ τὴν Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία, ὅσο καὶ κατὰ τὴν Γερμανικὴ κατοχὴ.

Δύο χρόνια μετὰ τὴν ἐκλογὴ του, τὸ 1922, ὡς μητροπολίτου Ἡλείας, ὁ Ἀντώνιος σὲ ἡλικία 34 ἐτῶν χάνει τὸν πατέρα του καὶ πολῦτιμο δάσκαλό του, καὶ ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος τὸ θλιβερὸ καθῆκον νὰ χοροστατήσῃ στὴν νεκρώσιμη ἀκολουθία. Ἴσως ὁ Ἀντώνιος κατὰ τὴν ὀδυνηρὴ ἐκείνη στιγμή νὰ θυμῆθηκε μιὰ ἀνάλογη εἰκόνα ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια, ὅταν ἦταν 13 ἐτῶν καὶ ἄκουσε τότε τὸν πατέρα του νὰ ἐκφωνεῖ τὸν *Ἐπικήδειο εἰς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Σύρου - Τήνου - Ἀνδρου - Κέας καὶ Μήλου Μεθόδιον* (*Ἐν Ἐρμουπόλει τῇ 28 Ἀπριλίου 1903.*) Ὁ λόγος ἐκεῖνος θὰ εἴλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νεαροῦ τότε μαθητῆ τῆς Ἐρμουπόλεως καὶ ἀφύπνισε τὴν πρὸς τὰ ἱερὰ κλίση του, καθὼς διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν εὐλαβικὴ φύλαξη τοῦ χειρογράφου τοῦ *Ἐπικηδείου*, εὑρισκομένου σήμερα πλέον στὴν κατοχὴ τοῦ καθηγητοῦ κ. Νικολάου Λιβαδάρα, ἀνηψιοῦ τοῦ Ἀντωνίου ἐκ μητρὸς.

Ὁ *Ἐπικήδειος* παρουσιάζει εὐρύτερο φιλολογικὸ καὶ ιστορικὸ ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνον ἐπειδὴ παρέχει πλούσια βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μεθόδιο, τὸν δικαίως ἐπονομασθέντα «Μυριήλ τῆς Σύρου», ἀλλὰ καὶ γιατί ἐμπλουτίζει τὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὶς κοινωνικο - πολιτιστικὰ συνθηκὰς ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνα μας στὶς Κυκλάδες.

Τὸ ὄφος τοῦ λόγου σὲ πολλὰ σημεῖα γίνεται ἔντονα λογοτεχνικὸ, ἀνακαλώντας στὴν μνήμη μας διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Βιζυηνοῦ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ *Ἐπικηδείου*:

* Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Σπ. Ν. Ἀβούρη, «Σύντομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς νήσου Σύρου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. 6 (1967), σσ. 589-615 καὶ Βασιλείου Ἀτέση, ἐπισκόπου Ταλαντίου, *Ἐπίτομος ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον*, Α', Ἐν Ἀθήναις, 1948, σσ. 273 - 279.

«Σιγηλοὶ καὶ βραγχώδεις οἱ τῶν ἱερῶν Ναῶν κώδωνες, διὰ τῶν ἀραιῶν αὐτῶν πληγμάτων δονοῦντες τὰς ταχείας καὶ καλλιρροούς τῶν ἀνέμων πνοάς, ἀνήγγελλον τὸ βαρὺ πένθος, ὅπερ κατεκάλυψε τὴν Ἐρμούπολιν καὶ σύμπασαν τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Σύρου. Αἱ βαρεῖαι τῶν κωδῶνων στοναχαὶ διεσκόρπιζον τὴν λύπην καὶ τὰ δάκρυα ἔπληττον πενθίμως πᾶσαν εὐλαβῆ καρδίαν καὶ ἤπλωνον τὸν μέλανα πέπλον μεγάλου πένθους ἐν ταῖς θύραις τῶν ἱερῶν τῆς πόλεως Ναῶν. Ὁδυνηρὸν τὸ ἄγγελμα, ἡ ἀπώλεια μεγίστη. Ὁ Σεβαστὸς ἡμῶν ἱεράρχης Μεθόδιος ἀπέθανεν. Ἀπέθανεν ὁ καλὸς ἡμῶν πνευματικὸς πατήρ καὶ διδάσκαλος, καὶ ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ μία εὐεργετικὴ καὶ ἀγαθοεργὸς ὑπαρξὶς ἐξηφανίσθη».

Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ προετοιμάζει ὁ Πολίτης τὸ περίλυπο ἀκροατήριό του νὰ ἀκούσῃ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἱεράρχη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ δάσκαλός του. Ἔτσι φυσικὸ ἦταν νὰ προτάξῃ παντὸς ἄλλου ἐπαίνου τὸν σχετικὸ μὲ τὴν διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Μεθοδίου στὴν ἱερατικὴ Σχολὴ τῆς Σύρου. Λέει χαρακτηριστικὰ σὲ ἓνα σημεῖο:

«Ναί, ἀείμνηστε καὶ ἀγαπητὴ ἡμῖν διδάσκαλε, ὡς πλανώμενα καὶ ἀπολωλότα πρόβατα φιλανθρώπως καὶ μετὰ πατρικῆς στοργῆς περισυνέλεξας καὶ περιέσωσας. Αἱ χεῖρές Σου ἐποίησαν ἡμᾶς καὶ ἐπλασαν· Σὺ ἐσυνέτισας ἡμᾶς τοῖς σοφοῖς διδάγμασί Σου· εἰς Σέ, ὡς εἰς θεῖαν ἀπαρχὴν ὀφείλομεν πᾶν ὅ,τι νῦν γινώσκουμεν, εἰς Σέ πᾶν ὅ,τι ἐσμέν. Τὰς νενυσταγμένας ψυχὰς μας, Σὺ καλῆ διδάσκαλε, ἐξήγειρας ἀπὸ τοῦ νεκρικοῦ ὕπνου καὶ τοῦ ληθάργου· Σὺ τοὺς ὑπνώττοντας ἡμῶν ὀφθαλμοὺς διήνοιξας· Σὺ ἐπότισας ἡμᾶς τὰ πρῶτα νάματα τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς μορφώσεως· Σὺ ἐνεβρωμάτισας εἰς τὸ ἄγευστον πνεῦμα ἡμῶν τὸ γλυκὺ μάννα τῆς οὐρανίας τροφῆς, ἧς τὴν γλυκύτητα αἰσθανόμεθα ἤδη καὶ ἐν ἡ μετὰ θεοῦ ἔρωτος ἐντροφῶμεν· Σὺ, εὐεργέτα διδάσκαλε, ἐξήγαγες ἡμᾶς ἐκ τῆς κοινωνικῆς ἐρήμου, ἐν ἡ τυφλοῖς ὅμοιοι ἐπλανώμεθα καὶ ἐν σκότει βαθεῖ προοπταίουσι καὶ ψηλαφῶσιν».

Γιὰ τὴν διδακτικὴν του πάλι δραστηριότητα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν σπουδὴν του, γίνεται μνεῖα καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ λόγου:

«Ἐν Χριστῷ τραφεῖς καὶ τελείως τὴν καθ' ἡμᾶς παιδευσιν ἐν τοῖς ἀνωτάτοις τοῦ Κράτους παιδευτηρίοις παιδευθεὶς, τῇ 1^ῃ Σεπτεμβρίου τοῦ χιλιόστου ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ τρίτου σωτηρίου ἔτους ἐγκατέστη Διευθυντὴς τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς ἐνταῦθα, ἦν ἐπὶ ἐννέα ἔτη διοικήσας προεβίβασεν ὄντως καὶ προήγαγεν εἰς ζηλευτὴν περιωπὴν, ἀνέδειξεν αὐτὴν ἀξίαν τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς, ἐργαζόμενος καὶ ἀεὶ ἀόκνως καὶ μετὰ ζήλου ἀνυποκρίτου, διδάσκων, παραινῶν, ἐπιτιμῶν πατρικῶς τοῖς ἐν αὐτῇ τροφίμοις καὶ ὡς ἀριστα παιδαγωγῶν διὰ τῆς παιδαγωγικῆς ἐκείνης, ἧτις ἄγει εἰς ταχεῖαν πνευματικὴν μόρφωσιν, καὶ παρασκευάζει ἐδραῖα θεμέλια καλῶς ὀργανωμένης κοινωνίας. Τὴν ἀρτίαν ταύτην παιδαγωγικὴν ἐδιδάχθη παρὰ τῷ αἰοδίμῳ Χίλλ, εἰς οὗ τὸ Παρθεναγωγεῖον ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διδάσκων ἐδιδάσκετο

καὶ ἐμυείτο τὰ μυστήρια καὶ τὴν μαγικὴν δύναμιν τῆς Ἀμερικανικῆς παιδαγωγικῆς, ὑπαγομένης οὐχὶ εἰς τετριμμένους καὶ σχολαστικούς κανόνας, ἀλλ' ἐρειδομένης ἐπὶ ὑγιῶν ἀρχῶν καὶ ἐν ἔργοις τεινούσης εἰς τὴν ὠφέλειαν καὶ προαγωγὴν τῶν κοινωνιῶν».

Ἐδῶ ὁ Πολίτης ὡς ἐκπαιδευτικός, ἐκθειάζει τὸ νεωτεριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ παιδευτικῆς οὐστήμα τοῦ γνωστοῦ διαμαρτυρομένου ἱερέα καὶ θεολόγου Ἰωάννου - Ἐρρίκου Χίλλ (Νέα Ὑόρκη 1791 - † Ἀθήνα 1882), ὁ ὁποῖος εἶχε ἰδρύσει τὸ πρῶτο παρθηναγωγεῖο τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας τὸ 1831 στὴν Πλάκα, στὴν ὁδὸ Νικοδήμου 22.

Ἀκολουθῶς ὁ Πολίτης ἀναφέρει ὅτι: «Πολὺς δὲν παρήλαθε χρόνος καὶ ὁ Μεθόδιος ὁ ἀγαπητὸς τῆς Σχολῆς διδάσκαλος, ἐγένετο προσφιλεῖς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινωνίᾳ κληρικός». Ἡ πλούσια δράση ποὺ ἀνέπτυξε εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ξεχωρίσει ἀνάμεσα στὸν κλῆρο τῆς περιφέρειᾶς του, καὶ νὰ γίνῃ ἀγαπητὸς στὸν τότε Ἀρχιεπίσκοπον Σύρου (1866-1875) Ἀλεξάνδρον Λυκούργον (Σάμος 1827 - Σῦρος 1875).

Ἐπὶ τοῦ ἀειμνήστου Ἀλεξάνδρου τοῦ Λυκούργου τιμῶμενος καὶ ἀγαπώμενος, τῇ παρακλήσει καὶ προτροπῇ τοῦ ἱεράρχου ἐκείνου, ἀνδρὸς ἐξόχου τῆς Ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, προεχειρίσθη Ἀρχιμανδρίτης», καὶ συμπληρώνει πιὸ κάτω ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια «δὲν ἠρνήθη αὐτῷ νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν πνευματικὴν διοίκησιν τῆς πόλεως ἐκείνης, ἣν ἀόκνως ἐν τῷ κηρύγματι τοῦ Εὐαγγελίου ὑπῆρέτησεν, ἣν ἠγάπησε καὶ ἤτις ἐπαξίως ἐτίμησεν αὐτόν, ἀναδείξασα ἀνώτατον πνευματικὸν πατέρα».

Μὲ γλαφυρότητα περιγράφει ὁ Πολίτης τὴν ἀγάπη τοῦ Μεθοδίου γιὰ τὸ ἀρχιεπισκοπικὸ ἀξίωμα:

«Ὁ Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος ἐφλέγετο ὑπὸ βουλιμίας πρὸς τὸν χρυσοῦφαντον καὶ ὄλοσηρικὸν μανδύαν. Ναί, ἴσως ἐξεθαμβοῦτο εἰς τὴν θέαν τῶν μαρμαιρόντων χρωμάτων τῆς πορφύρας καὶ τῆς βύσσου· ἴσως τοὺς διορατικούς καὶ ἀπαυγάζοντας ὀφθαλμούς τοῦ Σεβαστοῦ ἡμῖν διδασκάλου, τοῦ ἀκοιμήτου διευθυντοῦ τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς, τοῦ δραστηρίου καὶ φιλοτίμου Ἀρχιμανδρίτου, ἴσως, λέγω, ἐμαγνήτιζον, ἠλέκτριζον ἢ ἀλουργίς καὶ ἢ ποντιφικῇ τήβεννος, ἢ ποιμαντικῇ ὀφιοφόρος ράβδος καὶ ἢ ἀδαμαντοστεγῆς καὶ χρυσοκόσμητος τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων μίτρα».

Ὅμως ἡ βασικὴ αἰτία, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀνέλθει στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο, ἦταν ἡ θέλησή του νὰ εἰσαγάγῃ «σχέδια καὶ μέτρα ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως τοῦ κλήρου». Συγκεκριμένα ἀναφέρει ὁ Πολίτης:

«Πρῶτιστον καὶ ἀναγκαϊότατον ἔργον αὐτοῦ ὁ καλὸς Ποιμενάρχης πρὸς μερικὴν βελτίωσιν τοῦ κλήρου τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐγγάμων κληρικῶν, ἐνόμισε τὴν σύστασιν ἱερατικοῦ ταμείου, ἐξ οὗ πολλοὶ μέχρι σήμερον πολλὰ εὐεργετήματα ἤντησαν, οἱ μὲν πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν θυγατέρων αὐτῶν, οἱ δὲ πρὸς περιθαλψιν καὶ ἄλλοι πρὸς θεραπείαν ποικίλων

ἀναγκῶν». Ἀντίθετα, δὲν κατόρθωσε, ἂν καὶ τὸ ἐπιθυμοῦσε διακαῶς, νὰ ἀνασυστήσῃ τὴν καταργηθεῖσα ἐν τῷ μεταξὺ ἱερατικῆ Σχολῆ τῆς Σύρου.

Ὁ Πολίτης δὲν παραλείπει νὰ ἐκθειάσῃ τὴν φιλοπατρία τοῦ Μεθοδίου, ὁ ὁποῖος «μετὰ πάθους καὶ συναισθήσεως τῶν ὑψίστης σημασίας ἐκτάκτων περιστάσεων ἐκήρυττε τὸν θεῖον λόγον συνηρμοσμένον μετὰ τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Κατηχίσεως, θερμαίνων τὰς ψυχὰς καὶ ἀναζωπυρῶν τὰ ἀνοιδούντα ὑπὸ φιλοπατρίας στήθη τῶν ἀπειροπληθῶν ἀκροατῶν Του, οἵτινες ἀναυδοὶ καὶ ἀπνευστὶ ἠκροῶντο αὐτοῦ».

Ὅμως τὴν πρὸ ζωντανῆ καὶ λεπτομερῆ περιγραφῆ τοῦ Μεθοδίου ὁ Πολίτης τὴν κάνει σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ λόγου του:

«Ὡς τελετάρχης ὁ ἅγιος Σύρου Μεθόδιος ὑπῆρξεν ὁ τύπος ἐπιδεικτικοῦ μὲν, ἀλλ' ὅμως λαμπροῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς Ἱεράρχου. Τὸ ἱερὸν βῆμα καὶ οἱ θόλοι τῶν μεγαλυτέρων ἐνταῦθα καὶ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ἱερῶν ναῶν ἀντήχουν εἰς τὴν βροντώδη καὶ διακεκριμένην ὄντως ἀρχιερατικὴν φωνὴν του. Τὸ βραδὺ καὶ μεγαλοπρεπὲς βάδισμά Του, παρὰ τὸ καθρὸν καὶ νυσταλέον παράστημα πλείστων ὁμοίων του, προσέδιδεν εἰς τὴν θεῖαν ἱεουργίαν, ὡς καὶ εἰς πάσας ἀνεξαιρέτως τὰς ἐπισήμους θρησκευτικὰς ἡμῶν τελετὰς τὴν μυστηριώδη Ἀνατολικὴν ὄψιν ἀρχαίου Βυζαντινοῦ Ἱεράρχου. Ἐκ φύσεως εἶχε τι τὸ ἐπιβάλλον καὶ προσέλκον, τὸ διθυραμβικὸν καὶ ἐκπληττον, διὸ καὶ πάνυ εὐλόγως ὁ μακαρίτης μητροπολίτης Ἀθηνῶν Προκόπιος, συλλειτουργῶν μετὰ τοῦ Σεβασμιωτάτου ἁγίου Σύρου Μεθ(οδίου), ὑπεχώρει αὐτῷ αἰεὶ καὶ παρεκάλει, ἵνα διὰ τέλους ἀγάγῃ τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν, οἰονεὶ φοβούμενος μὴ μειώσῃ τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ θεατρικὸν ὄντως μεγαλεῖον, ὅπερ προσετίθει ὁ Ἅγιος Σύρου εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς θείας Λειτουργίας».

Τελειώνοντας τὸν λόγο του ὁ Πολίτης ἀναφέρει ὅτι οἱ ἀρετὲς ποῦ ἀνέδειξαν «τὸν Μεθόδιον ἄνδρα εὐγενῆ τὴν ψυχὴν, μέγαν τὴν καρδίαν» εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίου καὶ ἡ φιλανθρωπία, ὑπὸ τὴν μορφή τῆς χριστιανικῆς ἐλεημοσύνης.

Μὲ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ τοῦ *Ἐπικηδείου* θελήσαμε νὰ ἀναπλάσουμε τὴν προσωπογραφίαν τοῦ Ἱεράρχη, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπισημάνουμε τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπη τοῦ πνευματικοῦ του τέκνου, τὸ ὁποῖο τοῦ ἀπηύθυνε τὸν διακρινόμενον ἀπὸ λυρικῆ πνοῆ, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῆ τεκμηρίωση ὕστατο χαιρετισμό. Ἐξάλλου, ἡ μελλοντικὴ δημοσίευση ὁλόκληρου τοῦ *Ἐπικηδείου*, καθὼς καὶ λόγων ἱστορικῶ περιεχομένου, μεταφράσεων ἔργων τῆς ἀρχαίας γραμματείας, σχολίων σὲ κλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ ἡμερολογιακῶν σημειώσεων τοῦ Πολίτη θὰ συμβάλει στὴν καλύτερον γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῶν Κυκλάδων τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας.

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΡΗΤΟΡΑ ΚΑΙ ΤΡΑΓΙΚΟΥ ΘΕΟΔΕΚΤΗ:
Ο ΜΑΥΣΩΛΟΣ

Τὸ Αἶγαῖο δεσπόζει στὴ μυθολογικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ὁποία ἄντλησαν τὴ θεματικὴ τους οἱ τραγικοὶ ποιητές. Ἀπὸ τοὺς κεντρικότερους μύθους, ὁ Τρωικὸς καὶ ὁ Ἀργοναυτικὸς κύκλος, μὲ θέμα τὶς ἀντίστοιχες ἐκστρατείες καὶ τὶς τραγικὲς συνέπειές τους γιὰ τοὺς κεντρικοὺς ἥρωες Ἀγαμέμνονα καὶ Ἰάσονα, εἶχαν γιὰ σκηνικὸ τὸ Αἶγαῖο καὶ κυρίως τὰ Μικρασιατικὰ παράλια.

Εὐγλωττα εἶναι ὀρισμένα ἐνδεικτικὰ παραδείγματα: στὸν Αἰσχύλο τὸ Αἶγαῖο εἶναι τὸ σκηνικὸ τῆς δράσης στὴν τριλογία *Μυρμιδόνες*, *Νηηΐδες*, *Φρύγες* ἢ *Ἐκτορος Λύτρα*, μὲ κύρια πρόσωπα τὸν Ἀχιλλέα, τὴ Θέτιδα καὶ τὸν Πρίαμο¹ καὶ πυρῆνα τῆς δραματικῆς πλοκῆς ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*. Ἡ Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία μὲ τὴ διέλευση τῶν Ἀργοναυτῶν ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο προσέφερε τὸ μυθολογικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴ δραματοποίησι τῆς Αἰσχύλειας τριλογίας *Ἀργώ*, *Λήμνιοι* καὶ *Υφιπύλη*².

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα θέματα δραμάτων τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ «τραγικωτέρου τῶν ποιητῶν» Εὐριπίδη³, περισσότερα ἀπὸ τὸ $\frac{1}{3}$ βασίζονται στὸν Τρωικὸ μυθολογικὸ κύκλο καὶ ἔχουν σκηνικὸ δράσεως τὸ Αἶγαῖο καὶ τὶς ἐκατέρωθεν παράλιες περιοχές.

Στὸν *Φιλοκτήτη*, τὴ μοναδικὴ ἴσως τραγωδία ποὺ δραματοποίησαν μὲ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τίτλο καὶ οἱ τρεῖς μεγάλοι τραγικοὶ, ἡ Λήμνος, τὸ γραφικὸ νησί τοῦ Αἶγαίου, ἀποτελεῖ τὸ σταθερὸ σκηνικὸ. Ἡ σύγκριση τῶν δύο χαμένων δραμάτων τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Εὐριπίδη, τὴν ὁποία παρέχει ὁ 52ος λόγος τοῦ Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου, προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὶς συγκλίσεις καὶ τὶς διαφορὰς στὴν πλοκὴ, τὴν ἠθογράφηση καὶ τὴν πα-

1. Ἀπόσπ. 131-142, 150-154, 263-272 Radt: βλ. B. Snell, *Scenes from Greek Drama*, Berkeley/Los Angeles 1964, σσ. 1 κ.ἐξ., 139 κ.ἐξ., ἀλλὰ πρβλ. καὶ H. Lloyd Jones, *Gnomon* 38 (1966) 13-14.

2. Ἡ *Υφιπύλη* συνδεόταν στενὰ θεματικὰ μὲ τὸ ἄλλο δράμα τῆς τριλογίας *Λήμνιοι*: Σχολ. Ἀπολ. Ροδ. 1,769 «ὅτι δὲ ἐμίγησαν οἱ Ἀργοναῦται ταῖς Λημνίαις, Ἡρόδοτος ἱστορεῖ ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς, Αἰσχύλος δὲ ἐν *Υφιπύλῃ* ἐν ὄπλοις φησὶν αὐτὰς ἐπελθούσας χειμαζομένους ἀπείργειν, μέχρι λαβεῖν ὄγκον παρ' αὐτῶν ἀποβάντας μιγήσεσθαι αὐταῖς».

3. Ἀριστ. *Ποιητ.* 13, 1453a 30.

ρουσίαση τοῦ χορικοῦ στοιχείου, μὲ βασικὸ κοινὸ σημεῖο τὴ σύνθεση τοῦ χοροῦ ἀπὸ Λημνίου⁴.

Στὴ μετακλασσικὴ τραγωδία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα καὶ οἱ γνωστοὶ τίτλοι τραγωδιῶν δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ δώσουν σὲ πληρότητα τὴν παρουσία τοῦ Αἰγαίου. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἀξιοπρόσεκτη σύνδεση μὲ τὸ πανάρχαιο αὐτὸ τμήμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας ἀπηχεῖται στὸ ἔργο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τραγικούς τῆς ἐποχῆς, τοῦ Θεοδέκτη ἀπὸ τὴ Φασηλίδα, τὴν παράλια πόλη τῆς Μικρασιατικῆς Λυκίας, στὸν Παμφύλιο κόλπο.

Ὁ Θεοδέκτης ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐπιτυχημένους τραγικὸς ποιητῆς — εἶχε νικήσει ἑπτὰ φορές στὰ Διονύσια⁵ — καὶ γνωστὸς ρήτορας, μαθητῆς τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη⁶, καὶ συγγραφέας ρητορικῆς τέχνης. Ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὴν λουσμὲνη ἀπὸ τὸ φῶς καὶ τὴ θάλασσα τοῦ Αἰγαίου Φασηλίδα, ἀρχαιότατο κέντρο ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μὲ Ἀθηναίους καὶ Φοῖνικες, ἐξηγεῖ ἀνετα τὴν αἰσθητὴ παρουσία τοῦ χώρου αὐτοῦ στὶς τραγωδίες του.

Τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἡ Φασηλὶς συνῆψε συνθήκη μὲ τὸν Μαύσωλο, τύρανο τῆς Ἀλικαρνασοῦ (377 - 353 π.Χ.) τῆς συνθήκης αὐτῆς σώζεται μάλιστα ἓνα τμήμα⁷, ποῦ ἀφήνει νὰ διαφανῇ ἡ ἴσοις ὁροις συμφωνία τῶν δύο μερῶν.

4. § 14 οὐ μόνον δὲ (Εὐρυπίδης) πεποίηκε τὸν Ὀδυσσεῖα παραγιγνόμενον, ἀλλὰ μετὰ τοῦ Διομήδους, Ὀμηρικῶς καὶ τοῦτο. § 5 ἐπεὶ τοι καὶ τὸν Ὀδυσσεῖα εἰσήγαγε δομῆν καὶ δόλιον ὡς ἐν τοῖς τότε, πολὺ δὲ ἀπέχοντα τῆς νῦν κατορθείας, ὥστε τῷ ὄντι ἀρχαίων ἂν δόξαι παρὰ τοὺς νῦν ἀπλοῦς εἶναι βουλομένους καὶ μεγαλόφρονας. § 6 καὶ μὴν ὁ χορὸς αὐτῷ παραιτήσεως, ὡσπερ ὁ τοῦ Εὐρυπίδου, οὐδὲν ἐδεήθη. § 7 ἄμφω γὰρ ἐκ τῶν Λημνίων ἐποίησαν τὸν χορὸν.

5. Τὴν πρώτην φορά λίγο μετὰ τὸ 372: IG II.² 2325 = B. Snell, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*² (TrGF), Göttingen 1986, 72 T3, DID A3a 45 (Ὁ Θεοδέκτης ἀναφέρεται μετὰ τὸν Καρκίνο καὶ τὸν Ἀστυδάμαντα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀφαρέα).

6. Σούδα θ 138 ...ἤγητορ, τραπείς δὲ ἐπὶ τραγωδίας, μαθητῆς Πλάτωνος καὶ Ἰσοκράτους καὶ Ἀριστοτέλους (Πλουτ.). β. δέκα ρητ. 837C ἐμαθήτευσε δ' αὐτῷ (Ἰσοκράτει)... καὶ Θεοδέκτης ὁ Φασηλίτης ὁ τὰς τραγωδίας ἕστερον γράφας,... Φωτ. Βιβλ. 260 σ. 486b 40 ἐπὶ τούτοις (δηλ. γεγονόσιν Ἰσοκράτους ἀκροαταὶ) καὶ Ἀσκληπιάδης,... Θεοδέκτης δὲ ὁ Φασηλίτης, καὶ αὐτὸς ἕστερον τραγωδίας συνταξάμενος' β. Ἰσοκρ. σ. 256, 91 W. ἔσχε δὲ (Ἰσοκράτης) μαθητὰς πολλοὺς μὲν..., Θεοδέκτην' Πλουτ. Ἀλέξ. 17,5 (βλ. παρακάτω, σημ. 10' Ὑποθ. Ἰσοκρ. λόγ. 13 (Benseler-Blass 2² LVIII) ...διὰ τὸ τὸν Ἀριστοτέλην λυπεῖσθαι αὐτὸν (Ἰσοκράτην) διὰ τὸ ἀφελῆσθαι τὸν μαθητὴν αὐτοῦ, Θεοδέκτην ὀνόματι Κικ. orat. 172 eius (sc. Aristotelis) auditor Theodectes inprimis, ut Aristoteles saepe significat, politus scriptor atque artifex hoc idem sentit et praecipit' Ἀθῆν. 13, 566 D (= Snell, ὁπ.π., 72 T 1, 7, 4, 11, 12, 13).

7. *Tituli Asiae Minoris (TAM)* ii. 3. 1183 = S. Hornblower, *Mausolus*, Oxford 1982, σ. 367 (M 10) γιὰ τὸ κείμενο καὶ βιβλιογραφία, σ. 123 γιὰ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ συσχέτιση μὲ τὸν Θεοδέκτη. Τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τῆς ἐπιγραφῆς ἐξετάζονται ἀπὸ τὸν Hornblower, ὁπ.π., σ. 153 σημ. 127, σ. 253 σημ. 241.

Ἡ σύνδεση τῆς ἰδιαίτερῆς του πατρίδας μὲ τὸν διαβόητον αὐτὸν ἡγεμόνα ἐρμηνεύει καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Θεοδέκτη στὴ μεταθανάτια τιμητικὴ ἐκδήλωση γιὰ τὸν Μαύσωλο καὶ τὴ σύνθεση τῆς ὁμώνυμης τραγωδίας του, τῆς ὁποίας ὁ φιλολογικὸς χαρακτήρας θὰ ἀποτελέσει καὶ τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς ἀνακοινώσεως. Ἡ σχέση τοῦ Θεοδέκτη μὲ τὴν Καρία ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατονομάζεται ἡ *Ρητορικὴ τοῦ Τέχνη* σὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ δράμα *Κἄρες* τοῦ σύγχρονου κωμικοῦ ποιητῆ Ἀντιφάνη⁸. Ὁ στρατηλάτης Ἀλέξανδρος, βαδίζοντας τὸ χειμῶνα τοῦ 334/3 ἐναντίον τῆς Λυκίας καὶ τῆς Παμφυλίας μὲ σκοπὸ «τὴν παραλίαν ἀνακαθῆρσθαι μέχρι τῆς Φωϊκῆς καὶ Κιλικίας»⁹, παρέμεινε στὴ Φασηλίδα ὅπου τέλεσε ἑορτὲς καὶ, ὅπως παραδίδει ὁ Πλούταρχος¹⁰, ἔστρωσε τὸν εὕρισκόμενον στὴν ἀγορὰ τῆς πόλεως ἀνδριάντα τοῦ Περιπατητικοῦ Θεοδέκτη. Κοινὸς ἰσχυρὸς συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες ἦταν ὁ Ἀριστοτελικὸς στοχασμὸς.

Ἡ ἀμεση σύνδεση μὲ τὸ Αἰγαῖο ἀπηχεῖται, ὅσο μπορούμε νὰ γνωρίζουμε, κυρίως σὲ δύο ἔργα τοῦ Θεοδέκτη: στὴν τραγωδίαν τοῦ *Φιλοκτῆτης* καὶ στὸ ἱστορικὸ τοῦ δράματος *Μαύσωλος*. Τὸν *Φιλοκτῆτη* καὶ τὴν ἀξιοπρόσεκτη γιὰ τὶς λογοτεχνικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς καινοτομία ποὺ εἰσήγαγε ὁ Θεοδέκτης στὴν πλοκὴ καὶ τὴν ἠθογράφηση τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα ἔχουμε ἀναλύσει σὲ προγενέστερες μελέτες¹¹. Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ τὸ ἐνδιαφέρον μας θὰ ἐστιασθῆ στὸν *Μαύσωλο*, τὸ ἔργο τοῦ Θεοδέκτη γιὰ τὸν διαβόητο τύραννο (377 - 353 π.Χ.) τοῦ σημαντικότερου θαλασσίου ὀρμητηρίου τοῦ Ν.Α. Αἰγαίου, τῆς Ἀλικαρνασοῦ.

Ὁ *Μαύσωλος* τοῦ Θεοδέκτη παρουσιάσθηκε, κατὰ τὶς σωζόμενες μαρτυρίες, σὲ τιμητικὴ ἐκδήλωση τὴν ὁποία ὀργάνωσε ἡ Ἀρτεμισία, ἡ ἀφοσιωμένη σύζυγος τοῦ ἡγεμόνα, εἰς μνήμην του ἐπ' εὐκαιρίαν τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μεγαλοπρεποῦς μνημείου του, τοῦ περίφημου Μαυσωλείου τῆς Ἀλικαρνασοῦ¹², ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου.

8. Ἀπόσπ. 113 K.

9. Πλουτ. Ἀλέξ. 17.3.

10. Ὁπ.π., 17.5 «...καὶ διελθεῖν ὀρητῶν ἐκ Φασηλίδος. διὸ καὶ πλείονας ἡμέρας ἐν τῇ πόλει διέτριψεν ἐν αἷς καὶ Θεοδέκτον τεθνηκότος (ἦν δὲ Φασηλίτης) ἰδὼν εἰκόνα ἀνακειμένην ἐν ἀγορᾷ, μετὰ δεῖπνον ἐπεκώμασε μεθύων καὶ τῶν στεφάνων ἐπέσρωψε πολλούς, οὐκ ἄχαριν ἐν παιδιᾷ ἀποδιδούς τιμὴν τῇ γενομένῃ δι' Ἀριστοτέλην καὶ φιλοσοφίαν ὀμιλία πρὸς τὸν ἄνδρα».

11. *Studies in Fourth-Century Tragedy*, Ἀθήναι 1980, σ. 36 κ.εξ., *BICS* 26 (1969) 99-103, κυρ. σ. 100.

12. Τὸ Μαυσωλεῖο, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφήν τοῦ Πλινίου (36.30-1), ἦταν ἓνα ψηλὸ τετράγωνο οἰκοδόμημα ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖτο ἀπὸ: α) ἓνα τετραγωνικὸ κρηπίδωμα μὲ περιφέρεια περ. 144 μ., ποὺ περιέκλειε τὴ νεκρικὴ θήκη, β) ἓνα ὑψηλὸ σηκὸ στηριγμένον πάνω στὸ κρηπίδωμα, ὁ ὁποῖος περιβαλλόταν ἀπὸ ἰωνικοὺς

Ἡ ἀπέραντη θλίψη τῆς Ἀρτεμισίας γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ Μανσώλου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες μαρτυρίες: τὸν Θεόπομπο¹³ καὶ τὸν κωμικὸ ποιητὴ Ἀντιφάνη, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται πιθανὸν στὴν Ἀρτεμισία, στὸ δράμα τοῦ *Καρῖνη*¹⁴.

Κύριο πρόβλημα ἀποτελεῖ τὸ γραμματειακὸ εἶδος στὸ ὁποῖο ἀνήκε ὁ *Μαύσωλος*. Ἦταν τραγωδία ἢ ἐγκωμιαστικὴ ἀπαγγελία μὲ τὴ μορφή ἐπιταφίου λόγου; Τὸ ἐρώτημα προκύπτει ἀπὸ τὴ διατύπωση στὶς σωζόμενες μαρτυρίες γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Θεοδέκτη, τὶς ὁποῖες παρέχουν τὸ λεξικὸ τῆς Σούδας καὶ ὁ ρωμαῖος πολυίστωρ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Αὐλλὸς Γέλλιος. Ἡ φραστικὴ ἀσάφεια στὶς δύο αὐτὲς βασικὲς πηγὲς ἔχει προκαλέσει σύγχυση ὡς πρὸς τὸν ἀκριβῆ χαρακτήρα τοῦ ἔργου καὶ ποικίλες ὅσο καὶ ἀντιφατικὲς εἶναι οἱ ἀπόψεις ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς διατυπώσει οἱ ἐρευνητές¹⁵.

Ἡ ἀνακοίνωση θὰ κινηθῆ σὲ δύο ἐπίπεδα: 1) θὰ ἐξετασθοῦν διεξοδικὰ οἱ μαρτυρίες, θὰ φανοῦν οἱ μεταξὺ τους ἀσυμφωνίες καὶ ἡ ἀδυναμία συγκλίσεως τους καὶ θὰ ἐντοπισθοῦν τὰ σημεῖα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα καθόρισαν τὸ γραμματειακὸ εἶδος τοῦ ἔργου ὡς ἐπιτάφιον ἐγκώμιον (*recitatio*) ἢ ὡς τραγωδία.

κίονας καὶ γ) μία στέγη σὲ σχῆμα πυραμίδας μὲ βαθμίδες, ποὺ στὴν κορυφὴ τῆς στεφόταν ἀπὸ τέθριππο ἄρμα. Εἶχε κοσμηθῆ μὲ γλυπτὰ ἀπὸ τοὺς διάσημους Σκόπα, Βρύαξι, Τιμόθεο καὶ Λεωχάρη (Πλιν., *ὄπ.π.*). Λείψανα τῶν γλυπτῶν καὶ ἀναγλύφων βρίσκονται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν κολοσσαίων ἀγαλμάτων τοῦ Μανσώλου καὶ τῆς Ἀρτεμισίας. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Πλινίου (*ὄπ.π.*) ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ θεωρητικὲς ἀναπαραστάσεις, στὶς ὁποῖες διαφέρουν ἡ διευθέτησι τῶν κτιόνων, ἡ θέση τῶν γλυπτῶν κ.ά.

Ὁ δρος Μανσωλεῖο, ἥδη ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, καθιερώθηκε νὰ δηλώνει μεγαλοπρεπῆ ἐπιτύμβια μνημεῖα, ὅπως τὸ Μανσωλεῖο τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Ἀδριανοῦ. Βλ. *Oxford Classical Dictionary*² λ. Mausoleum, Halicarnassus, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία προστίθεται ἡ σχετικὰ πρόσφατη μονογραφία τοῦ Hornblower, *ὄπ.π.*

13. *FGrHist* 115 F 297 Ἀρτεμισία... ἦν φησι Θεόπομπος φθινάδι νόσω ληθηῖσαν διὰ τὴν λάπην τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνδρός καὶ ἀδελφοῦ Μανσώλου ἀποθανεῖν.

14. *Καρῖνη*: 'Karian Woman' ἢ 'The Mourner' σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς δισημίας τῆς λέξης ἀπὸ τὸν Hornblower (*ὄπ.π.*, σ. 259 καὶ σημ. 286, 287) μὲ βάση τὸν Ἡσύχιο, λ. *Καρῖναι* (κ 824 Latte) *αθηναῖοι μουσικαί, αἱ τοὺς νεκροὺς τῶ θρήνων παραπέμπουσαι πρὸς τὰς ταφάς... παραλαμβάνοντο δὲ αἱ ἀπὸ Καρίας γυναῖκες*. Ὁ Hornblower ἀναφέρει (σ. 215 σημ. 270, σ.232 καὶ σημ. 70-72) καὶ ἄλλα παραδείγματα ἀναφορῶν ποιητῶν τῆς λεγομένης Μέσης Κωμωδίας στὴ δυναστεία τοῦ Μανσώλου ('Αλέξιδος *Κριδία*, Ἐπιγένου *Μνημάτων*).

15. Μὲ τὸν *Μαύσωλο* ἔχουν κυρίως ἀσχοληθῆ: O. Ribbeck, Ueber einige historische Dramen, *RhM* 30 (1875) 146 κ.ἐξ., E. Egger, Conjectures sur une tragédie perdue de Théodecte, à propos d'une inscription nouvellement découverte à Jasos, en Carie, *JS* 1881, 507, M. Pöhlentz, *Die griechische Tragödie*², Göttingen 1954, σσ. 479-80, Erläut., σ. 191, O. Zwiernien, *Die Rezitationsdramen Senecas (Beiträge zur klassischen Philologie 20)*, Meisenheim 1966, σ. 154, καὶ πῶ πρόσφατα, S. Hornblower, *Mausolus (ἐκτενὴς μονογραφία γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ δράση τοῦ Μανσώλου)*, Oxford 1982: γιὰ τὴν τραγωδία *Μαύσωλος* τοῦ Θεοδέκτη βλ. κυρίως σ. 333 κ.ἐξ.

2) Ἡ ἐπανεξέταση τῶν μαρτυριῶν θὰ ὀδηγήσει σὲ μία νέα προσέγγιση τοῦ προβλήματος τοῦ φιλολογικοῦ χαρακτήρα τοῦ ἔργου καὶ ἡ πρόταση ποῦ θὰ διατυπωθῆ ἐλπίζεται ὅτι ἐξομαλύνει τὶς ἀσάφειες καὶ τὶς ἀσυμφωνίες τῶν πηγῶν.

Ἡ μαρτυρία στὴ Σούδα θ 138 (Ἑσυχ.) Adler (= *FGrHist* 115 T 6a) ἔχει ὡς ἐξῆς: «...οὗτος (δηλ. ὁ Θεοδέκτης) καὶ ὁ Ἐρυθραῖος Ναυκράτης καὶ Ἴσοκράτης ὁ δῆτωρ, ὁ Ἀπολλωνιάτης, καὶ Θεόπομπος ἐπὶ τῆς ρς' (106) ὀλυμπιάδος (356/5-353/2) εἶπον ἐπιτάφιον ἐπὶ Μανσῶλω, Ἀρτεμισίας τῆς γυναικὸς αὐτοῦ προτραφεμένης, καὶ ἐνίκησε μάλιστα εὐδοκιμήσας ἐν ἧ εἶπε εἰπετραγωδία. ἄλλοι δέ φασι Θεόπομπον ἔχειν τὰ πρωτεῖα».

Τὸ λῆμμα περιέχει φράσεις κλειδιά γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου: α) «εἶπον ἐπιτάφιον ἐπὶ Μανσῶλω», δηλ. ὁ Θεοδέκτης, ὁ Ναυκράτης¹⁶, ὁ Ἴσοκράτης¹⁷ καὶ ὁ Θεόπομπος, οἱ ὁποῖοι συγκαταλέγονται στὶς διαπρεπέστερες πνευματικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς¹⁸, ἐξεφώνησαν ἐγκωμιστικὸ ἐπιτάφιο λόγο γιὰ τὸν Μανσῶλο ὑπὸ μορφή ρητορικοῦ ἀγῶνος, μετὰ ἀπὸ σχετικὴ πρόταση τῆς συζύγου τοῦ τυράννου Ἀρτεμισίας· β) «ἐν ἧ εἶπε τραγωδίαν»,

16. Ὁ Ναυκράτης ἀπὸ τὰς Ἐρυθράς, μία ἀπὸ τὶς δώδεκα πόλεις τῆς Μικρασιατικῆς Ἰωνίας, ἦταν, ὅπως καὶ ὁ Θεοδέκτης καὶ ὁ Θεόπομπος, ἓνας ἀπὸ τοὺς γνωστότερους μαθητὲς τοῦ Ἴσοκράτη, καὶ ἄσκησε τὴν ἐπιδεικτικὴν ρητορείαν (Κικ. *de orat.* 2, 94, 3, 173, *FGrHist* 115 F 25). Μαρτυρίαι: F. Alexander, *R.E.* XVI, 2, 1935, 1952-1954· F. Blass, *Die attische Beredsamkeit*², Leipzig 1887-98, II, σ. 447 κ.ἑξ.

17. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἴσοκράτη δὲν μαρτυρεῖται μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὸν Α. Γέλλιο (βλ. παρακάτω, σ. 18), ἐνῶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ [Πλουτ.] β. δέκα ῥήτ. 838 Β «ἠγωνίσαστο (Ἴσοκράτης)... καὶ τὸν ἐπὶ Μανσῶλω τεθέντα ὑπ' Ἀρτεμισίας ἀγῶνα» τὸ δ' ἐγκώμιον οὐ σφύζεται καὶ *FGrHist* 115 F 345 «ὕπερφρονεῖ (Θεόπομπος) τὸν Ἴσοκράτην καὶ νενικησθαι ὑφ' αὐτοῦ λέγει κατὰ τὸν ἐπὶ Μανσῶλω ἀγῶνα τὸν διδάσκαλον». Εἶναι πιθανὴ ἢ μὴ συμμετοχὴ τοῦ Ἴσοκράτη, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν ἀπρόθυμος νὰ διαγωνισθῆ μὲ μαθητὲς του, τὸν Θεόπομπο, Ναυκράτη καὶ Θεοδέκτη· πρβλ. F. Alexander, *ὅπ.π.*, 1953. Ὁ Hornblower, σ. 334 καὶ σημ. 7, ἀκολουθώντας τὸν Blass, *ὅπ.π.*, σ. 449 καὶ σημ. 2, ὑποθέτει συμμετοχὴ τοῦ Ἴσοκράτη ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία τοῦ Πόντου, μαθητῆ τοῦ Ἴσοκράτη, μὲ βάση τὴ μαρτυρία στὴ Σούδα ι 653 «Ἴσοκράτης Ἀμένκλα τοῦ φιλοσόφου, Ἀπολλωνίας τῆς ἐν τῷ Πόντῳ, ἢ Ἡρακλείας, ... μαθητῆς καὶ διάδοχος τοῦ μεγάλου Ἴσοκράτους, ... οὗτος δὲ ὁ Ἴσοκράτης... Ἀλικαρνασσοῦ» (βλ. κείμενο παρακάτω, σ. 17). Μαρτυρίες γιὰ τὸν Ἴσοκράτη ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία παραθέτει ὁ Blass, *ὅπ.π.*, σ. 449 κ.ἑξ. Ἡ πληροφορία πάντως στὴ Σούδα γιὰ συμμετοχὴ αὐτοῦ τοῦ Ἴσοκράτη στὸν «ἀγῶνα ἐπὶ Μανσῶλω» δὲν ἐπαληθεύεται ἀπὸ καμὴν ἄλλη πηγὴ καὶ τὸ πρόβλημα παραμένει.

18. Πρβλ. Θεόπομπον *FGrHist* 115 F 25 παρὰ Φωτίῳ Βιβλ. 176 σ. 120b 30 «συναμάσαι... λέγει αὐτὸς (Θεόπομπος) ἑαυτὸν Ἴσοκράτη τε τῷ Ἀθηναίῳ καὶ Θεοδέκτῃ τῷ Φασηλίῳ καὶ Ναυκράτῃ τῷ Ἐρυθραίῳ, καὶ τούτοις ἅμα αὐτῷ τὰ πρωτεῖα τῆς ἐν λόγοις παιδείας ἔχειν ἐν τοῖς Ἑλλήσιν». Ἡ Χίος, ἡ πατρίδα τοῦ Θεοπόμπου, καὶ αἱ Ἐρυθραῖ, ἀπ' ὅπου καταγόταν ὁ Ναυκράτης, εἶχαν ὑποστῆ ἰσχυρὴ ἐπίδραση τοῦ Μανσῶλου καὶ τῆς δυναστείας του: Hornblower, σσ. 107, 131.

ἢ περισσότερο καίρια φράση γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς φύσεως τοῦ ἔργου.

Μὲ τὴ φράση «εἶπον ἐπιτάφιον», δηλ. τὴν ἐκφώνηση ἐπιταφίου λόγου, συμφωνεῖ καὶ ἡ μαρτυρία σὲ ἄλλο λῆμμα στὴ Σούδα (ι 653 [Ἡσυχ.] Adler): «οὗτος δὲ ὁ Ἴσοκράτης καὶ Θεοδέκτη τῷ ῥήτορι καὶ τραγωδιοποιῷ καὶ Θεοπόμπῳ τῷ Χίῳ, ἅμα τῷ Ἐρυθραίῳ Νανκράτῃ διηγωνίσασατο περὶ λόγων εἰς τὸν ἐπιτάφιον Μασσώλον τοῦ βασιλέως Ἀλικαρνασσοῦ». Στὴ μαρτυρία αὐτὴ ἐπιπλέον ἀναφέρεται ρητὰ ὁ ρητορικὸς ἀγώνας ὡς μεταθανάτια τιμὴ στὸν Μάσσωλο («διηγωνίσασατο περὶ λόγων εἰς τὸν ἐπιτάφιον Μασσώλου...»).

Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα ποῦ δημιουργεῖ ἡ ὄλη διατύπωση τῆς μαρτυρίας στὴ Σούδα εἶναι ἡ ἀπόδοση στὸ ἔργο Μάσσωλος δύο ἐμφανῶς ἀντίθετων λειτουργικὰ ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες προσδιορίζονται κυρίως μὲ τὶς φράσεις «εἶπον ἐπιτάφιον» καὶ «εἶπε τραγωδίᾳ». Ἡ ἀδυναμία νὰ συσχετισθοῦν τὰ δύο εἶδη, ἐπιτάφιως καὶ τραγωδία, ὅταν ρητὰ καὶ ἀπερίφραστα ἀναφέρονται στὸ ἴδιο ἔργο, προκάλεσε στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ λογοτεχνικὴ μορφή ποῦ εἶχε τὸ ἔργο τοῦ Θεοδέκτη. Ἦταν ἐπιτάφιος λόγος ἢ τραγωδία;

Ἡ ἀσάφεια αὐτὴ ὡς πρὸς τὴ φύση τοῦ ἔργου ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ φράση «εἶπε τραγωδίᾳ»¹⁹, διότι ἡ τραγωδία δὲν ἐκφωνεῖται ὅπως οἱ ρητορικὸι χαρακτηριστὰ ἐπιτάφιοι λόγοι, ἀλλὰ, στὴν κύρια λειτουργία της, εἶναι δρώμενα παριστανόμενα μιμητικὰ ἐπὶ σκηνῆς.

Ἡ λεκτικὴ ἀσάφεια ὁμως τῆς μαρτυρίας δὲν περιορίζεται μόνο ἐδῶ. Τὸ λῆμμα στὴ Σούδα πληροφορεῖ ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Θεοδέκτη γνώρισε ἐπιτυχία καὶ νίκη (ἐνίκησε μάλιστα εὐδοκιμήσας ἐν ἧ εἶπε τραγωδίᾳ), κατ' ἄλλους ὁμως ἐπρώτευσε ὁ Θεόπομπος (ἄλλοι δὲ φασὶ Θεόπομπον ἔχειν τὰ πρωτεῖα).

Συνοψίζοντας, ἡ μαρτυρία στὴ Σούδα ὁδηγεῖ στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις: ἔγινε ρητορικὸς ἀγώνας ὅπου σύμφωνα μὲ μία ὑπάρχουσα φήμη πρῶτευσε ὁ Θεόπομπος, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα μαρτυρία ὁ Θεοδέκτης νίκησε μὲ τραγωδία²⁰. Πῶς ὁμως εἶναι δυνατόν ἑτερόκλητα εἶδη (δηλ. ἐπιτάφιος καὶ

19. Ὁ Snell, *δλ.π.*, σ. 228 σημ. 6, παρατηρεῖ ὅτι ἡ φράση στὴ Σούδα «ἐν ἧ εἶπε τραγωδίᾳ» ὁδηγεῖ σὲ σύγχυση ἀνάμεσα σὲ τραγωδία καὶ ἐπιτάφιο.

20. Ὁ Zwierlein, *δλ.π.*, σ. 154, ἀναιτιολόγητα, ἀκολουθώντας τὸν Welcker, *Die griechischen Tragödien mit Rücksicht auf den epischen cyclus geordnet*, σ. 1080, θεωρεῖ ὅτι ὁ Θεοδέκτης ὑστέρησε μὲν στὸν ρητορικὸ ἀγῶνα ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ κάποιο χρονικὸ διάστημα ἔγραψε τὴν ἐπιτυχημένη τραγωδία. Ἡ μαρτυρία τοῦ Α. Γελλίου, στὴν ὁποία βασίσθηκαν οἱ δύο Γερμανοὶ φιλόλογοι, δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσει μία τέτοια ἄποψη: βλ. παρακάτω, σ. 18 κ.εξ.

τραγωδία) να διαγωνίζονται ταυτόχρονα²¹ στην ίδια τιμητική εκδήλωση εις μνήμην του Μασώλου; Ἐπιπλέον ἡ σύμπτωση τραγωδίας καὶ ρητορικοῦ ἐπιταφίου λόγου τοῦ Θεοδέκτη στην ὀργάνωση πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ τυράννου δὲν συμβιβάζεται μετὰ τὴ δεύτερη μαρτυρία στὴ Σούδα (ι 653) «διηγωνίσαστο» (δηλ. ὁ Ἴσοκράτης μετὸν Θεοδέκτη, τὸν Θεόπομπο καὶ τὸν Ναυκράτη) «περὶ λόγων εἰς τὸν ἐπιτάφιον Μασώλου», ὅπου ρητὰ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θεοδέκτης διαγωνίσθηκε σὲ ρητορικὸ ἐπιτάφιο ἀγώνα γιὰ τὸν Μαύσωλο, χωρὶς νὰ γίνεταί καμία μνεῖα γιὰ τραγωδία.

Ἡ ἄλλη (μετὰ τὴ Σούδα) βασικὴ μαρτυρία γιὰ τὸν *Μαύσωλο* παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἀδύλλο Γέλλιο στὸ κεφάλαιο τῶν *Noctes Atticae* (10, 18, 5· πρβλ. *FGrHist* 115 T 6b) τὸ ὅποιο ἀναφέρεται στὴν Ἄρτεμισία, στὶς τιμὲς ποῦ ἀπονemήθησαν στὸ νεκρὸ Μαύσωλο, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀνέγερση τοῦ περιφημοῦ Μασωλείου καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ ρητορικοῦ ἀγώνα, τοῦ «ἐπιταφίου ἐπὶ Μασώλω». «Id monumentum Artemisia cum dis manibus sacrum Mausoli dicaret, “agona”, id est certamen laudibus eius dicundis, facit ponitque praemia pecuniae aliarumque rerum bonarum amplissima. ad eas laudes decertandas venisse dicuntur viri nobiles ingenio atque lingua praestabili, Theopompus, Theodectes, Naucrates; sunt etiam qui Isocratem ipsum cum his certavisse memoriae mandaverint. sed eo certamine vicisse Theopompum iudicatum est. is fuit Isocratis discipulus. exstat nunc quoque Theodecti tragoedia quae inscribitur *Mausolus*; in qua eum magis quam in prosa placuisse Hyginus in *Exemplis*²² refert».

Ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Α. Γελλίου ἀποσαφηνίζεται ὅτι: α) στὸν ρητορικὸ ἀγώνα νίκησε ὁ Θεόποπος, πράγμα ποῦ συμπίπτει μετὰ τὴ μαρτυρία στὴ Σούδα «ἄλλοι δὲ φασὶ Θεόποπον ἔχειν τὰ πρωτεῖα».

β) ἡ τραγωδία τοῦ Θεοδέκτη, ἂν καὶ δὲν ἐπρώτευσε στὴν τιμητικὴ ἐκδήλωση γιὰ τὸν Μαύσωλο, ἐπέζησε ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Α. Γελλίου (exstat nunc quoque Theodecti tragoedia quae inscribitur *Mausolus*), κατὰ δὲ τὸν Ὑγίνο εἶχε μεγαλύτερη ἀπήχηση καὶ δημοτικότητα ἀπὸ τὰ πεζὰ κείμενα τοῦ ρήτορα Θεοδέκτη (in qua eum magis quam in prosa placuisse Hyginus... refert). Ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Α. Γελλίου μετὰ τὴ φράση στὴ Σούδα... «...μάλιστα εὐδοκίμησας ἐν ἧ εἴπε τραγωδία».

21. Ὁ Hornblower, *ὁπ.π.*, σ. 334 καὶ σημ. 13, προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσει τὶς ἀντίθετες μαρτυρίες ἀναφορικὰ μετὸν νικητὴ τοῦ ἀγώνα παραθέτοντας τὴν ἀποψη τοῦ Müller, *FHG* I σ. lxxii σημ. 3, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὄπηρχαν δύο βραβεῖα «...alterum tragoediae, alterum eloquentiae». Αὐτὸ ὁμοῦς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθῇ.

22. Fr. 12 Funaioli= fr. 1 Peter.

Ἡ πληροφορία στὴ Σούδα ὅτι στὸν ἀγῶνα νίκησε ὁ Θεοδέκτης μὲ τὴν τραγωδία του γιὰ τὸν Μαύσωλο ἐξασθενεῖ ἐφ' ὅσον δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθῇ ἀπὸ καμιὰν ἄλλη πηγὴ. Ἀντίθετα ἡ μαρτυρία τοῦ γενικὰ ἀξιόπιστου Α. Γελλίου γιὰ νίκη τοῦ Θεοπόπου ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴ φράση στὴ Σούδα «ἄλλοι δὲ φασὶ Θεόποπον ἔχειν τὰ πρωτεῖα». Ἡ πρόταση στὴ Σούδα «καὶ ἐνίκησε μάλιστα εὐδοκίμησας ἐν ἧ εἶπε τραγωδία», ἡ ὁποία δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴ θέσπιση ἰδιαίτερου βραβείου γιὰ τραγωδία στὸν ἀγῶνα ἐπὶ Μαυσῶλῳ»²³, φαίνεται ἀπλῶς νὰ ὑποδηλώνει τὴ σημαντικὴ ἀπήχηση καὶ δημοτικότητα ποὺ εἶχε αὐτὸ τὸ δράμα τοῦ Θεοδέκτη. Ἡ εὐδοκίμηση τῆς τραγωδίας αὐτῆς ἀποδεικνύεται περὶτρανα ἀπὸ τὴν ἐπιβίωσή της τὴν ἐποχὴ τοῦ Α. Γελλίου, τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., πέντε περίπου αἰῶνες μετὰ τὴ σύνθεσή της ἀπὸ τὸν Θεοδέκτη, τὸ 353 π.Χ. Ἐξάλλου δὲν ἀποτελεῖ ἀσυνήθιστο φαινόμενο στὴν ἱστορία τοῦ θεάτρου, τραγωδία ποὺ δὲν παίρνει τὸ πρῶτο βραβεῖο νὰ ἔχει μεγάλη ἀπήχηση καὶ ἐπιβίωση στὰ μεταγενέστερα χρόνια. Παράδειγμα ὁ Ὁρέστης καὶ αἱ Φοίνισσαι, τὰ δύο δημοφιλέστερα δράματα τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς²⁴, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν συγκαταλέγονται στὰ λιγιστὰ βραβευμένα ἔργα «τοῦ τραγικωτέρου τῶν ποιητῶν».

Ἀντίθετα δὲν διευκρινίζεται ἀπὸ τὸ παράθεμα τοῦ Α. Γελλίου ποῖα ἦταν ἡ μορφή τῆς τραγωδίας αὐτῆς μὲ τὴν ὁποία ὁ Θεοδέκτης ἔλαβε μέρος στὸν ἐπιτάφιο ἀγῶνα γιὰ τὸν Μαύσωλο· δὲν ὑπάρχει δηλ. προσέγγιση μὲ τὴ φράση «ἐν ἧ εἶπε τραγωδία», ποὺ ἀπαντᾶται στὴ Σούδα.

Ἄν ἡ φραστικὴ αὐτὴ ἀσάφεια στὴ Σούδα «εἶπε τραγωδία», ἡ ὁποία τὴ σύγχυση ἔχει προκαλέσει στὴν ἔρευνα ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ μορφή τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδέκτη, συνδυασθῇ μὲ βασικὲς τάσεις τοῦ μετακλασσικοῦ δράματος, πιστεύουμε ὅτι δίνεται μία φιλολογικὰ τεκμηριωμένη λύση στὸ πρόβλημα.

Τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ αὐτὴ ἐξέταση εἶναι ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Θεοδέκτη γιὰ τὸν Μαύσωλο, μὲ τὸν ὁμώνυμο τίτλο σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Α. Γελλίου, δὲν παρουσιάσθηκε ἐπὶ σκηνῆς, ἀλλὰ ἦταν ἓνα ἀναγνωστικὸ δράμα, δηλ. δραματικὴ σύνθεση ἡ ὁποία ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο προσφερόταν ἐξ ἴσου γιὰ παράσταση καὶ γιὰ ἀπλὴ ἀπαγγελία²⁵. Οἱ μῖμοι τῆς μετακλασσικῆς περιόδου, τὰ μικρὰ ρεαλιστικὰ δράματα μὲ τὸ ὄξύ, ἀνελέητο σκῶμμα καὶ τὴν ἀριστοτεχνικὴ ἠθογράφηση,

23. Βλ. παραπάνω, σημ. 21.

24. Ἄριστοφ. Βυξ. Ὑποθ. Ὁρέστοι: «Τὸ δράμα τῶν ἐπὶ σκηνῆς εὐδοκίμωντων, χεῖριστον δὲ τοῖς ἤθεσι». Λεπτομερῶς μαρτυρίες παραθετεῖ ὁ Α. Pertusi, *Formazione ed Evoluzione del Repertorio Euripideo*, *Dioniso* 19 (1956) 113, 116, 119, 122 κ.ά.

25. Γιὰ τὴν ἀρκετὰ ἐκτενῆ βιβλιογραφία γιὰ τὰ ἀναγνωστικὰ δράματα βλ. ὅσα παραθέτονται ἀπὸ τὴν G. Xanthakis-Karamanos, *Studies in Fourth-Century Tragedy*, σ. 7 σημ. 2.

δίνουν μία έντύπωση για τη λειτουργία του *ἀναγνωστικοῦ δράματος*, που ήκμασε ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς καὶ δημιουργήθηκε κυρίως ἀπὸ δραματικούς ποιητὲς μὲ ἔντονη ρητορική παιδεία καὶ ἐπίδραση.

Μὲ τὴν πρόταση ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Θεοδέκτη ἦταν *ἀναγνωστικὸ δρᾶμα*, δηλαδὴ τραγωδία ποῦ ἀπήγγειλε πιθανὸν μὲ ἐκφραστικές κινήσεις²⁶ ὁ ρήτορας καὶ τραγικός τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., δίδεται: 1) ἰκανοποιητικὴ ἐξήγηση στὴν προβληματικὴ καὶ φαινομενικὰ ἀντιφατικὴ φράση ποῦ ὑπάρχει στὴ Σούδα (θ 138) «*εἶπε τραγωδίαν*» καὶ 2) αἴρεται ὀριστικὰ ἢ λεκτικὴ ἀσυμφωνία τῶν βασικῶν πηγῶν, ἢ ὅποια ἐκδηλώνεται κυρίως στὶς φράσεις «*εἶπον ἐπιτάφιον*», «*εἶπε τραγωδίαν*» (Σούδα θ 138) καὶ «*διηγωνίσαστο περὶ λόγων εἰς τὸν ἐπιτάφιον Μανσῶλον*» (Σούδα ι 653). Καὶ αὐτὸ γιατί ἢ συμμετοχὴ τοῦ Θεοδέκτη στὸν ρητορικὸ ἀγῶνα ποῦ ὀργάνωσε ἢ Ἄρτεμισία εἰς μνήμην τοῦ συζύγου της, «*laudibus eius dicundis*» κατὰ τὸν Αὔλλο Γέλλιο, θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ μὴν εἶχε γίνεῖ μὲ ἐκφώνηση πεζοῦ ἐπιταφίου λόγου, ἀλλὰ μὲ ἀπαγγελία *ἀναγνωστικοῦ δράματος*²⁷ ἐγκωμιαστικοῦ χαρακτήρα, μὲ θέμα τὶς πολιτικὲς δραστηριότητες τοῦ μεταθανατίως τιμωμένου τυράννου²⁸, οἱ ὁποῖες ἀπηχῶνται καὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς σύγχρονες καὶ τεχνικότερες πολιτικὲς δημηγορίες τοῦ Δημοσθένη, στὸ λόγο *Περὶ τῆς Ροδίων Ἐλευθερίας* (352 π.Χ.).

26. Ὁ Pohlenz, *ὄπ.π.*, σ. 480, καὶ *ErLaui*, σ. 191, ὑπέθεσε ὡς πρότυπο τοῦ *Μανσῶλου* τοὺς μῖμους τοῦ Συρακουσίου Σώφρονος (μέσα 5ου π.Χ. αἰ.).

27. Ὁ ὄρος «ἀναγνώστης» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὸν πολυμαθὴ ποῦ ἀπαγγέλλει στὸ θέατρο (Gell. 18,5,2 καὶ 5). Γιὰ τὸν σχετικὸ αὐτὸν ὄρο, μαρτυρίες παραθέτονται στὸ *Oxford Classical Dictionary*² λ. *anagnostes*.

28. Ὁ Egger, *ὄπ.π.*, σ. 507, ὑπέθεσε ὅτι στὸν *Μανσῶλο* ὁ Θεοδέκτης δραματοποίησε μία ἀπὸ τὶς ἀνεπιτυχεῖς συνωμοσίαι ἐναντίον τῆς ζωῆς τοῦ τυράννου, ἢ ὅποια περιγράφεται σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸν Ἰασό, στὴν Καρία (*Syll.*³ 169· βλ. καὶ Hornblower, *ὄπ.π.*, σ. 112 κ.ἐξ., Ἐπιβουλὴ ἐναντίον τῆς ζωῆς τοῦ Μανσῶλου ἀναφέρεται καὶ σὲ συναφὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὰ Μύλασα τῆς Καρίας; *Sull.*³ 167). Ὁ Hornblower, *ὄπ.π.*, σ. 335 σημ. 19, συντάσσεται μὲ τὸν E. Diehl, *R.E.* VA 1274 λ. *Theodektes*, καὶ θεωρεῖ τὴ συσχέτιση τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸ θέμα τῆς τραγωδίας τοῦ Θεοδέκτη ἀβάσιμη. Ἐλκυστικὴ, ἀλλὰ χωρὶς πειστικὴ τεκμηρίωση, εἶναι ἡ πρόταση τοῦ Hornblower, σ. 335 κ.ἐξ., ὅτι ὁ *Μανσῶλος* δὲν εἶχε ἱστορικὸ ἀλλὰ μυθολογικὸ θεματικὸ πυρῆνα καὶ ἀναφερόταν στὴ συσχέτιση τοῦ ἱστορικοῦ προσώπου μὲ τὸ μυθικὸ Μανσῶλο, γιὸ τοῦ θεοῦ Ἡλίου, ποῦ ἔδωσε τὸ ὄνομά του σὲ ποταμὸ τῆς Καρίας. Ὁ Hornblower βρίσκει ἀκριβεῖς ὁμοιότητες μὲ τὸ δρᾶμα τοῦ Εὐριπίδη Ἄρχελαος ὡς πρὸς τὴ σύνδεση τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὸ μυθικὸ βασιλιά τῆς Μακεδονίας Ἄρχελαο καὶ πιστεῖει ὅτι προσδιδόταν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν κύρος στὴ δυναστεία τῶν Ἐκατομνιδῶν. Πάντως τὸ ἀκριβὲς θέμα τοῦ *Μανσῶλου* δὲν μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ καθορισθῇ. Ἀναντίρρητα κατὰ κάποιον τρόπο θὰ ἀναφερόταν στὴ ζωὴ καὶ τὶς πολιτικὲς δραστηριότητες τοῦ Μανσῶλου. Ἐνα τέτοιο θέμα θὰ συγκινοῦσε τὴν ὀργανώτρια τῆς ἐκδήλωσης Ἄρτεμισία καὶ θὰ συμφωνοῦσε μὲ τὶς τάσεις τῶν μετακλασσικῶν δραμάτων, ὅπου κυριαρχοῦσαν τὰ παθητικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ συναρπαστικὰ ἐπεισόδια (G. Xanthakis-Karamanos, *ὄπ.π.*, σσ. 3, 35 κ.ἐξ. καὶ *passim*).

Μία ἀκόμη τραγωδία μὲ ἱστορικό θέμα προστίθεται ἔτσι στὰ ἤδη γνωστὰ ἱστορικά δράματα τῆς μετακλασσικῆς περιόδου, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάπτυξη μαρτυρεῖται σὲ ποικίλες πηγές²⁹.

Ἡ διπλῆ ἐνασχόληση τοῦ Θεοδέκτη καὶ μὲ τὴ ρητορικὴ τέχνη καὶ μὲ τὴ δραματικὴ ποίηση³⁰ ἀναμφίβολα θὰ διευκόλυνε τὴ σύνθεση δραμάτων προοριζομένων καὶ γιὰ ἀνάγνωση. Στὰ δράματά του ἔντονο ἦταν τὸ ρητορικὸ στοιχεῖο, ὅπως σαφῶς φαίνεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα καὶ τὰ *testimonia* γιὰ τὸ ἔργο του. Ἰδιαίτερα ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ κυρίως στὴ *Ρητορικὴ* του, συχνὰ παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς τραγωδίες τοῦ Θεοδέκτη γιὰ νὰ δείξει ἐπιμέρους τρόπους ρητορικῆς ἐπιχειρηματολογίας³¹.

Στὸν ὀρισμὸ τῶν *ἀναγνωστικῶν* δραμάτων ποῦ δίδεται στὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη (3, 12, 1413b 12 κ.έξ.) ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ εἶδους σημειώνεται ἡ ἀ κ ρ ἰ β ε ἰ α, ἡ λεκτικὴ σαφήνεια, ἡ ὁποία προσδιορίζει κατ' ἐξοχὴν τὴν γ ρ α φ ι κ ἦ ν λ ἔ ξ ι ν, δηλ. τὰ εἶδη τοῦ γραπτοῦ λόγου τὰ προορισμένα γιὰ ἀνάγνωση, ὅπως εἶναι τὰ περισσότερα εἶδη τῆς ἀρχαίας γραμματείας (ποίηση, φιλοσοφία, ἱστορία). Τὴν γ ρ α φ ι κ ἦ ν λ ἔ ξ ι ν ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιδιαστέλλει καὶ ἀντιθέτει πρὸς τὴν ἀ γ ω ν ι σ τ ι κ ἦ ν λ ἔ ξ ι ν, στὴν ὁποία ὑπάρχουν τὰ γραμματειακὰ εἶδη ποῦ προορίζονται νὰ ἐκφωνηθοῦν στὸ δικαστήριον (δημόσιοι καὶ ἰδιωτικοὶ ρητορικοὶ λόγοι) ἢ νὰ παρουσιασθοῦν ἐπὶ σκηνῆς (τραγωδίες, κωμωδίες). Ἔτσι ὁ ὅρος *ἀγωνιστικὴ λέξις* ἀναφέρεται καὶ στὴ γλωσσικὴ μορφή καὶ στὸ ὄλον ὕφος τῶν ἀπὸ σκηνῆς παριστανομένων δραμάτων, καθορίζει δέ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν γ ρ α φ ι κ ἦ ν λ ἔ ξ ι ν, τὴν προσφορότητά τους γιὰ ὑπόκριση, σκηνικὴ παράσταση (*αἴστι δὲ λέξις γραφικὴ μὲν ἢ ἀκριβεστάτη, ἀγωνιστικὴ δὲ ἢ ὑποκριτικωτάτη*)³².

Οἱ *ἀναγνωστικοὶ* συγγραφεῖς, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη, *«βαστάζονται»*, εἶχαν δηλ. δημοτικότητα στὴν ἐποχὴ του, τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Παράδειγμα τέτοιου δημοφιλοῦς ποιητῆ *ἀναγνωστικῶν* δραμάτων ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν σχεδὸν σύγχρονο μὲ τὸν Θεοδέκτη τρα-

29. Γιὰ τραγωδίες καὶ κωμωδίες μὲ ἱστορικά θέματα στὸν 4ο π.Χ. αἰ. βλ. Γ. Ξανθάκη - Καραμάνου, *ὁπ.π.*, σ. 17 κ.έξ., καὶ κυρίως τῆς ἴδιας, *Παράλληλες ἐξελίξεις στὴ μετακλασσικὴ τραγωδία καὶ κωμωδία*, Ἀθήνα 1988, σ. 42 κ.έξ.

30. Πλείστες οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν παράλληλη θεραπεία ρητορείας καὶ τραγωδίας: βλ. παραπάνω, σ. 13 σημ. 5-6 καὶ Στεφ. Βυζ. *Φασηλῆς: Θεοδέκτης... ἐποίησε τραγωδίας ν'* (50) *καὶ ἠτορικός τῆρας καὶ λόγους ἠτορικούς*.

31. Βλ. G. Xanthakis-Karamanos, *Studies in Fourth-Century Tragedy*, σ. 62 κ.έξ., *CQ* 29 (1979) 66-76 (ὅπου ἐξετάζεται ἡ ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς γενικὰ στὴν τραγωδία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.).

32. Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου βλ. στὸν E. M. Cope καὶ J. E. Sandys, *The Rhetoric of Aristotle*, τομ. III, Hildesheim - New York 1970, σ. 145 κ.έξ.· πρβλ. καὶ Zwiertien, *ὁπ.π.*, σ. 128 κ.έξ.

γικό του 4ου αι. Χαιρήμονα: «βαστάζονται δὲ οἱ ἀναγνωστικοί, οἷον Χαιρήμων (ἀκριβῆς γὰρ ὡσπερ λογογράφος)». Ὁ Χαιρήμων εἶναι ἀναγνωστικός ποιητής, δηλ. εἶναι πρόσφορα τὰ δράματά του καὶ γιὰ ἀνάγνωση (ἐκτός ἀπὸ σκηνική παρουσίαση)³³, γιατί εἶναι τόσο ἀκριβῆς, σαφῆς στὴν ἔκφραση, ὅσο καὶ ἓνας λογογράφος³⁴, δηλ. ἓνας συγγραφέας πεζῶν κειμένων.

Ἡ ὑφολογική συγγένεια ἀναγνωστικῶν δραμάτων καὶ ρητορικῆς τέχνης μὲ βάση τὴν ἀ κ ρ ῖ β ε ι α, τὴ γλωσσική δηλ. σαφήνεια, ὅπως καθορίζεται στὴ *Ρητορική* τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀναμφισβήτητα ἐνισχύει τὴν πρόταση ὅτι ὁ ἐπιτυχημένος ρήτορας τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ μαθητῆς τοῦ Ἀριστοτέλη³⁵ Θεοδέκτης εἶχε γράψει καὶ ἀ ν α γ ν ω σ τ ι κ ᾶ δράματα, στὰ ὁποῖα συγκαταλέγεται καὶ τὸ ἱστορικό δράμα *Μαύσωλος*, δηλ. τραγωδίες ποὺ δὲν εἶχαν παρασταθῆ ἀπὸ σκηνῆς ἀλλὰ εἶχαν ἀναγνωσθῆ. Πρέπει νὰ τονισθῆ πάντως ὅτι σύμφωνα μὲ τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες τὰ ἀναγνωστικὰ δράματα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. δὲν διαβάζονταν μόνο, ἀλλὰ ὑφολογικὰ ἦταν πρόσφορα τόσο γιὰ ἀνάγνωση ὅσο καὶ γιὰ σκηνική παράσταση³⁶.

Ἀνακεφαλαιώνοντας: Ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν σχετικῶν πηγῶν μὲ τὶς βασικὲς τάσεις τοῦ μετακλασσικοῦ δράματος, ὀδηγεῖ στοῦ ἀσφαλῆ συμπεράσμα ὅτι τὸ ἔργο *Μαύσωλος* ἦταν ἀ ν α γ ν ω σ τ ι κ ὸ δράμα, τὸ ὁποῖο ἀπήγγειλε ὁ Θεοδέκτης κατὰ τὸν ἐπιτάφιο ρητορικό ἀγῶνα στὴν Ἀλικαρνασσό. Ἀντὶ γιὰ τὸν πεζὸ ρητορικό ἐπιτάφιο ποὺ ἐξεφώνησε ὁ Θεόπομπος, ὁ Ναυκράτης καὶ ἴσως καὶ ὁ Ἴσοκράτης, ὁ Θεοδέκτης ἀπήγγειλε, πιθανὸν μὲ ἔκφραστικές, μιμητικές κινήσεις κατὰ τὴ διαδεδομένη πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς, ἱστορικό δράμα ἐγκωμιαστικοῦ χαρακτήρα μὲ θέμα τὶς δραστηριότητες τοῦ

33. Παράσταση, καὶ μάλιστα βραβευμένη, τοῦ δράματος Ἀχιλλεύς (ἢ Ἀχιλλεύς Θεοσιτοκτόνος) τοῦ «ἀναγνωστικοῦ» Χαιρήμονος μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Τεγέα: IG V 2.118 (= S.I.G.³ 1080). Βλ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, *Πλάτων* 34/35 (1983) 55-67, γιὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ δράματος αὐτοῦ τοῦ Χαιρήμονος. Ἡ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς τραγωδίας στὰ μετακλασσικὰ χρόνια γιὰ πρώτη φορὰ ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὴν Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Πρακτικὰ Β' Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (ὑπὸ ἐκτύπωση).

34. Λ ο γ ο γ ρ ᾶ φ ο ς γενικά εἶναι συνώνυμο τοῦ πεζογράφου καὶ ἀντίθετο τοῦ ποιητῆς. Ἀργότερα ἀπέκτησε σημασία συνώνυμη μὲ τὸ λογοποιός, δηλ. τὸν γράφοντα λόγους ἐπὶ πληρωμῇ, τοὺς ὁποίους ἐκφωνοῦσαν ἄλλοι: βλ. LSJ³ λ. λογογράφος, ἰδιαίτερα Δίσχιν. Κατὰ Τιμάρχον (i) 94 κ.ά.

35. Γιὰ τὸν Θεοδέκτη ὡς ρήτορα καὶ τὰ ρητορικά θεωρητικά του ἔργα βλ. διεξοδικὰ F. Solmsen, R.E. VA₂, 1934, 1729 κ.έξ.

36. Ἡ διττὴ λειτουργία τῶν ἀναγνωστικῶν δραμάτων ἔχει ἐπισημανθῆ ἤδη ἀπὸ τὸν O. Crusius, *Die Anagnostikoi*, σὺν *Festschrift zu Th. Comperz*, Wien 1902, σ. 382 κ.έξ. Βλ. ἀκόμη M. Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, τ. III, σ. 384-85, G.F. Else, *Aristotle's Poetics*, Leiden 1957, σ. 58, R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship*, Oxford 1968, σ. 29.

διαβόητου τυράννου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐξηγοῦνται καὶ συσχετίζονται ἀπρόσκοπα καὶ χωρὶς λογικὰ κενὰ οἱ φράσεις στὴ Σούδα «εἶπε τραγῳδία», «εἶπον ἐπιτάφιον ἐπὶ Μανσώλῳ», «διηγωνίσατο περὶ λόγων εἰς τὸν ἐπιτάφιον Μανσώλου». Δίνεται ἔτσι μία φιλολογικὰ τεκμηριωμένη ἀπάντηση στὸ μακροχρόνιο πρόβλημα τοῦ γραμματειακοῦ χαρακτήρα τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο, ἂν εἶχε σωθῆ, θὰ ἀπεικόνιζε εὐγλωττα τὴν τεράστια ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ διάρκεια τῆς δυναστείας τοῦ Μανσώλου, κατὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους³⁷.

---

37. Ὁ Hornblower διεξοδικὰ ἐξετάζει τὴν ἑλληνικότητα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀλικαρνασσοῦ ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Ἑκατομνιδῶν, ὅπως διττὰ ἐκδηλώνεται ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἐπιφανῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν καὶ διανοουμένων καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴ μίμηση ἑλληνικῶν ἠθῶν καὶ κοινωνικο-πολιτικῶν δομῶν: κυρίως σσ. 332 κ.ἑξ., 67 κ.ἑξ. καὶ *passim*.

ΑΝΔΡΕΑ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

«ΣΑΜΙΩΝ Ο ΔΗΜΟΣ ΩΣ ΠΟΛΥΓΡΑΜΜΑΤΟΣ!»
(ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *BABYΛΩΝΙΟΙ*, FR. 64 KOCK = 71 KASSEL-AUSTIN)

Στὸν Πλούταρχο διαβάζουμε ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ Σαμιακοῦ πολέμου (440-439)¹, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι συνέλαβαν Σαμίους ὡς αἰχμαλώτους, ἔστιξαν στὸ μέτωπό τους τὸ γνωστὸ Σαμιακὸ πλοῖο, τὴ «σάμαινα», καὶ ὅταν μὲ τὴ σειρά τους οἱ Σάμιοι συνέλαβαν Ἀθηναίους, «ἀνθυβρίζοντες», ἔστιξαν στὸ μέτωπό τους μιὰ γλαῦκα. Καὶ τοῦτο, προφανῶς, ἐπειδὴ ἐπιχωρίαζαν καὶ ἀφθονοῦσαν οἱ κουκουβάγιες στὴν Ἀθήνα² καὶ ἦταν τὸ ἔμβλημα, τὸ «παράσημον», ὅπως λεγόταν τότε, τῆς πόλεως καί, κατὰ συνεκδοχὴ, τὸ ἔμβλημα τῶν γραμμάτων καὶ τῆς σοφίας, ἀφοῦ ἡ Ἀθήνα ἦταν ἡ κατ' ἐξοχὴν πόλις τῆς ἐλληνικῆς παιδείας³. Καὶ προσθέτει ὁ Πλούταρχος: «Πρὸς ταῦτα τὰ στίγματα λέγουσι καὶ τὸ Ἀριστοφάνειον ἠνίχθαι: Ἑστίων ὁ δῆμος ἐστι ὡς πολυγράμματος!»⁴. Σαφῶς ὁ εἰρωνικὸς ὑπαινιγμὸς ἀποτελεῖ θαυμαστικὴ κύρια πρόταση καὶ σημαίνει «Τί πολλὰ γράμματα ποῦ ξέρει ὁ Σαμιακὸς δῆμος!» ἢ «Τί γραμματισμένος ποῦ εἶναι ὁ Σαμιακὸς λαός!».

Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ, χρησιμοποιώντας τὴν ἄκρως πνευματώδη αὐτὴ ποιητικὴ εἰδραπελία τοῦ Ἀριστοφάνη (καί, ὡς γνωστὸν, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «εἰδραπελία πεπαιδευμένη ὕβρις ἐστίν»), θὰ διερευνήσῃ τὰ ἐξῆς δύο σημεῖα: (α) Ἐὰν ὀρθῶς ὁ Πλούταρχος μᾶς πληροφορεῖ ἐδῶ γιὰ τὸν ἀμοιβαῖο στιγματισμὸ ἢ συνέβη ἀκριβῶς ἀντίστροφα, ἂν δηλ. οἱ Ἀθηναῖοι στάμπαρην τὰ μέτωπα τῶν Σαμίων μὲ κουκουβάγια καὶ οἱ Σάμιοι τῶν Ἀθηναίων μὲ «σάμαινα» καὶ (β) Ἐὰν τὸ «πολυγράμματος» τοῦ ἀριστοφάνειου στίχου εἶναι κα-

1. Διόδ. Σικ. XII. 27-8 (441-440 B.C.), Πλουτ. Περ. 24-8, Σχολ. Ἄρ. Σφ. 283 (441-440 καὶ 440-439), I.G. I², 293 (βλ. H.C.T. I, 349, 356, 390).

2. Ἐξ οὗ καὶ ἡ παροιμιώδης ἐκφραση «κομιζειν γλαῦκα εἰς Ἀθήνας», ὅπως τὸ ἀγγλικὸ «bringing coals to Newcastle [upon Tyne]».

3. «Οἱ δὲ Σάμιοι τοὺς αἰχμαλώτους τῶν Ἀθηναίων ἀνθυβρίζοντες ἔστιζον εἰς τὸ μέτωπον γλαῦκας· καὶ γὰρ ἐκεῖνος οἱ Ἀθηναῖοι σάμαιναν. Ἡ δὲ σάμαινα ναῦς ἐστὶν ὄψιπρος μὲν τὸ σίωμα, κοιλότερα δὲ καὶ γαστροειδής, ὥστε καὶ φορτοφορεῖν καὶ ταχυναντεῖν. Οὕτω δ' ὀνομάσθη διὰ τὸ πρῶτον ἐν Σάμῳ φανῆναι, Πολυγράτους <τοῦ> τυράννου κατασκευάσαντος.»

4. Περ. 26.4 (=Fr. 64 Kock = 71 Kassel - Austin). Πρβλ. Θουκ. VII. 85.4.

τάλληλο ν' ἀποδοθεῖ σ' ἀνθρώπους, πού στιγματίστηκαν μὲ γλαῦκα, ἢ μή. Ἄν δηλ. σὲ τελευταία ἀνάλυση εὐσταθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου ὅτι ὁ στίχος ἀναφέρεται ὑπαινικτικὰ σ' αὐτὸ τὸ γεγονός ἢ μή.

(α) Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο, ὁ παλαιὸς ἐκδότης τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Ἀττικῶν κωμικῶν, ὁ Γερμανὸς Theodor Kock⁵, εἶναι ὁ πρῶτος, ἀπὸ ὄσο γνωρίζω, στὰ νεώτερα χρόνια πού ἀμφισβήτησε τὴν ὀρθότητα τῆς πληροφορίας τοῦ Πλουτάρχου. Ἐπίσης ὁ Ἄγγλος A.W. Gomme, σχολιάζοντας τὶς μαρτυρίες τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸν Σαμιακὸ πόλεμο, ἐπικαλεῖται καὶ τὶς σχετικὲς πληροφορίες τοῦ Πλουτάρχου, πού τὶς ἀποκαλεῖ «γραφικές», καὶ προσθέτει ὅτι τὸ ὀρθὸ εἶναι τὸ ἀντίθετο, ὅτι δηλ. οἱ Ἀθηναῖοι ἔστιζαν τὰ μέτωπα τῶν Σαμίων αἰχμαλώτων μὲ γλαῦκα καὶ οἱ Σάμιοι τῶν Ἀθηναίων μὲ «σάμαινα», ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁ Πλούταρχος τὰ λέει ἀνάποδα, «ἐκ παραδρομῆς, ὅπως φαίνεται» («presumably by a slip»)⁶.

Ἄλλὰ οὔτε ὁ Kock οὔτε ὁ Gomme πρωτοτύπησαν. Ἦδη στὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα ἐπίσης, ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ἀπὸ τὸν Χαιρωνέα (41-120 μ.Χ.), ὁ Αἰλιανὸς (170-235 μ.Χ.), ἀναφερόμενος στὸ ἴδιο γεγονός δίνει τὸν στιγματισμὸ ἀντίστροφα ἀπ' αὐτόν. Γιὰ τὸν στιγματισμὸ τῶν Ἀθηναίων σὲ βάρος τῶν Σαμίων ὄχι μόνον ἀναφέρει ρητῶς ὅτι τὸ «παράσημον» ἦταν κουκουβάγια, ἀλλὰ καὶ προσθέτει ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα ψηφίσματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου: «Τούς γε μὴν ἀλισκομένους αἰχμαλώτους Σαμίων, στίζειν κατὰ τοῦ προσώπου καὶ εἶναι τὸ στίγμα γλαῦκα καὶ τοῦτο ἀττικὸν ψηφισμα»⁷. Τὴν ἴδια ἐκδοχὴ δίνουν καὶ ἡ Σούδα⁸ καὶ τὸ λεξικὸ τοῦ Φωτίου⁹.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ μαρτυρίες συγκλίνουν στὸ ὅτι ὁ Πλούταρχος, ὡς πρὸς αὐτό, ἔχει κάνει λάθος. Φαίνεται δηλ. σχεδὸν βέβαιον ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις στιγματισμοῦ αἰχμαλώτων πολέμου, οἱ νηκητὲς ἔστιζαν τοὺς αἰχμαλώτους μὲ τὸ «παράσημον» τῶν πόλεων τῶν ἰδίων καὶ ὄχι τῶν θυμάτων. Καὶ τοῦτο γιὰ αὐτὸ πού ἤθελαν νὰ δηλώσουν μὲ αὐτὴ τὴ βάρβαρη καὶ ταπεινωτικὴ, ἀλλὰ καὶ ὀδυνηρὴ¹⁰ γιὰ τὰ θύματα πράξη, εἶναι ὅτι οἱ «στιγματίες» περιέρχονται στὴν κυριότητά τους ὡς δοῦλοι ἰσόβιοι, ὡς ἀνδράποδα τοῦ δημοσίου τῶν νικητῶν. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὸ τέλος τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας Ἀθηναῖοι δοῦλοι, ὑπηρετὲς προφανῶς τῶν ὀπλιτῶν καὶ ἄλλοι ἀκόλουθοι, συλληφθέντες αἰχμάλωτοι ὑπέστησαν στιγματισμὸ

5. *Comicorum Atticorum Fragmenta (C.A.F.)*, Leipzig, 1880-8.

6. *H.C.T.* σχόλιο στὸ Θουκ. I.117.3.

7. *V.H.* ii, 9.

8. *Σ* 77: «Σαμίων ὁ δῆμος».

9. *σ.* 498, 15: «Σαμίων ὁ δῆμος ὡς πολυγράμματος».

10. *Βλ.* *L.S.J.* *s.v.* στίζω.

στά μέτωπα με τὸ σῆμα τοῦ ἵππου, ποῦ ἦταν τὸ ἐθνικὸ «παράσημον» τῶν Συρακουσῶν. Ἄπο τὸν ἴδιο τὸν Πλούταρχο μάλιστα μαθαίνουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση μερικοὶ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες, προκειμένου ν' ἀποφύγουν τὴν ἄμεση θανάτωση, ποῦ ὑφίσταντο οἱ ἐλεύθεροι ἄνδρες, μεταμφιέστηκαν σὲ δούλους καὶ προσθέτει σχετλιαστικά: «Ναί, ὑπῆρξαν καὶ μερικοὶ ἐλεύθεροι, ποῦ ὑπέστησαν καὶ αὐτὴ τὴν ἀτίμωση (τὴ στίξις δηλ. τῶν ἀλόγων στά μέτωπά τους) ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑποδούλωσή τους»¹¹. Ἄρα εἶναι εὐλογο καὶ στὴν περίπτωσή μας οἱ Σάμιοι νὰ στάμπαραν τοὺς Ἀθηναίους με «σάμωνα» καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς Σαμίους με γλαῦκα.

Τὸ γιατί τώρα ὁ Πλούταρχος ἔκανε λάθος εἶναι δύσκολο νὰ τὸ βροῦμε με βεβαιότητα. Ἴσως ὀφείλεται στὸ ὅτι παρερμήνευσε τὶς σχετικὲς πληροφορίες, ποῦ μᾶς δίνει ὁ Σάμιος ἱστορικὸς Δοῦρις¹², καὶ στὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου φαίνεται ὅτι εἶχε ἤδη ἀτονήσει τὸ ἔθιμο τοῦ στιγματισμοῦ αἰχμαλώτων πολέμου, ἄρα εἶχε λησμονηθεῖ καὶ ὁ συγκεκριμένος στόχος τῆς πρακτικῆς αὐτῆς. Φαίνεται μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ τὸ ἔθιμο τοῦ στιγματισμοῦ δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ ἐλληνικὸ, γιατί ὁ Ἡρόδοτος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι καὶ οἱ Πέρσες, με διαταγὴ τοῦ ἴδιου τοῦ μεγάλου βασιλέως, «ἔστιζον στίγματα βασιλῆω»¹³, ποῦ πρέπει νὰ ἦταν γράμματα καὶ μάλιστα τὰ ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματός του καὶ τοῦ τίτλου του, ἀνάλογα με αὐτὰ ποῦ ἔφεραν στὸ μέτωπο ἀργότερα οἱ 4.000 Ἕλληνες αἰχμάλωτοι τοῦ Δαρείου, τοὺς ὁποίους ἐλευθέρωσε ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κοντὰ στὴν Περσέπολη¹⁴. Τὸ ἔθιμο συνηθιζόταν καὶ στοὺς Ῥωμαίους, καὶ μάλιστα στὸν Πλάτο τὸ «litteratus» σημαίνει καὶ τὸν δοῦλο, ποῦ ἔχει στὸ μέτωπό του στίγμα, ὅ,τι δηλ. τὸ ἐλληνικὸ «στιγματίας», πράγμα ποῦ συνηγορεῖ ὑπὲρ τοῦ «πολυγράμματος» γιὰ τοὺς Σαμίους δούλους τῶν Ἀθηναίων¹⁵.

Ἡ πλήρης ἀντιστροφή ὁμῶς τῆς πληροφορίας τοῦ Πλουτάρχου δὲν κά-

11. Νικ. 29. 1-2: «οὐκ ὀλίγοι δ' ἐπράθησαν διακλαπέτες ἢ καὶ διαλαθόντες ὡς οἰκέται. Καὶ τούτους ὡς οἰκέτας ἐπώλουν στίζοντες ἵππον εἰς τὸ μέτωπον ἄλλ' ἦσαν οἱ καὶ τοῦτο πρὸς τῷ δουλεύειν ἐπομένοντες».

12. Τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (Jacoby, *F.Gr.Hist.* 76 fr. 67).

13. VII, 233.

14. Curt. V.5.6. Ὁ Ἡρόδοτος μᾶς παρέχει καὶ τὴν ἐξῆς ἀστεία ὅσο καὶ ἀπίθανη πληροφορία, ὅτι δηλ. ὁ Ξέρξης ὄχι μόνο διέταξε νὰ μαστιγῶθεῖ ὁ Ἕλλησποντος, ἀλλὰ καὶ ὅτι «στιγίας... ἀπέπεμψε στίζοντας τὸν Ἕλλησποντον» (VII. 35). Βλ. P. Perdrizet, *Archiv für Relig. wiss.* 14, 1911, 54-129. Ὄφειλω τὴν πληροφορία αὐτὴ στὸν P. Ducrey, *Le traitement des prisonnières de guerre dans la Grèce antique*, Paris 1968, σ. 215, σημ. 1.

15. Cas. 411, βλ. Headlam εἰς Ἡρόνδων 5.79. Hug, *R.E.* III A2 2520 κ.ε. Πρβλ. καὶ fr. 90 καὶ 99. Τὴν πληροφορία αὐτὴ ἀντλήσῃ ἀπὸ τοὺς νέους ἐκδότες τῶν κωμικῶν ἀποσπασμάτων R. Kassel καὶ C. Austin (*Poetae Comici Graeci*) III, 2, 70, Berolini et Novi Eboraci, 1984.

νει λιγότερο κωμικό τὸν στίχο τοῦ Ἀριστοφάνη στοὺς *Βαβυλωνίους*. Ἀντίθετα τὸν κάνει εἰρωνικά πιὸ δραστικὸ καὶ κωμικά πιὸ ἀποτελεσματικὸ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

(β) Ὡς πρὸς τὸ δεῦτερο σημεῖο, ἂν δηλ. τὸ ἐπίθετο «*πολυγράμματος*» εἶναι κατάλληλο νὰ περιγράψει ἀνθρώπους, ποὺ ἦταν στιγματισμένοι μετὰ γλαῦκα, πράγμα ποὺ ἔχει ἐπίσης μεταξὺ τῶν πρώτων στὴ νεώτερη ἐποχὴ ἀμφισβητήσῃ ὁ Kock («*addere poterat servum noctua notatum dici vix posse 'πολυγράμματος'*») ¹⁶ καὶ ποὺ σ' αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἔχει πείσει καὶ τὸν Gompe ¹⁷, θὰ παρατηροῦσε κανεὶς τὰ ἑξῆς:

Ἡ λέξις «*πολυγράμματος*» ἔχει στὴν ἀρχαία ἐποχὴ δύο ἔννοιες, πρῶτον τοῦ ἐστιγμένου μετὰ πολλὰ γράμματα καὶ δεῦτερον τοῦ πολλὰ γράμματα μαθόντος, τοῦ πολυμαθοῦς ¹⁸. Ἐδῶ χρησιμοποιοῖται, προφανῶς, μετὰ τὴν δευτέραν σημασίαν, τοῦ πολὺ γραμματισμένου, μετὰ κωμικὴ ὅμως ἀμφισημία, ὥστε νὰ περιλαμβάνει καὶ τὴν πρώτην ἐκδοχὴν, τοῦ σταμπαρισμένου μετὰ πολλὰ γράμματα καὶ ἐν προκειμένῳ μετὰ ἓνα στίγμα, ποὺ συμβολίζει ὅλα τὰ γράμματα, τὴν γλαῦκα. Εἶναι δὲ ἡ λέξις ὄχι ἀπλῶς κατάλληλη, ἀλλὰ καὶ ἄκρος εἰρωνιακὴ, καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ὀρθήν, τὴν ἀντίθετον τοῦ Πλουτάρχου ἐκδοχὴν, γιατί φαίνεται ὅτι νὰ ἔβαλαν οἱ ἴδιοι οἱ Σάμιοι αἰχμάλωτοι στὸ μέτωπό τους τὴν σφραγίδαν-σύμβολο τῆς ὑψηλῆς δῆθεν παιδευτικῆς τους στάθμης ἢ ὅτι νὰ ἔγιναν ξαφνικὰ σοφοί, ἅπαξ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς ἔστιξαν στὸ μέτωπο τὴν κουκουβάγια. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὰ τρία «*παράσημα*», δηλ. ἡ κουκουβάγια, ἡ «*σάμαινα*» καὶ τὸ ἄλογο ἐμφανίζονται συχνότατα σὲ νομίσματα Ἀθηναϊκά, Σαμακὰ καὶ Συρακοῦσια, ἀντίστοιχα ¹⁹. Τὸ δὲ σφάλμα τοῦ Kock καὶ τῶν ἄλλων ὀφείλεται ἴσως στὸ ὅτι ἔλαβαν ὑπόψιν τοὺς μόνο τὴν πρώτην σημασίαν τοῦ ἐπιθέτου, καὶ μάλιστα κυριολεκτικὰ, καὶ χωρὶς τὴν κωμικὴν ἀμφισημίαν (Οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι ἀλλὰ καὶ ἀπλοὶ ἀναγνώστες ἢ θεατῆς μπορεῖ νὰ μὴν ὑπερέχουμε σὲ πολλὰ ἔναντι τῶν ξένων, ἀλλὰ στὴν κατανόησιν μερικῶν σημείων τοῦ Ἀριστοφάνη σίγουρα ὑπερτεροῦμε, καὶ αὐτὸ ὄχι τόσο γιὰ λόγους φυλετικοὺς ὅσο ἀνθρωπογεωγραφικοὺς. Ἀκόμη καὶ ὁ μισέλληνας Φαλλμεράιερ μᾶς «*χρῦσωνε τὸ χάπι*» ὡς ἑξῆς: «*Εἶναι ὄντως Ἕλληνες, ἀλλὰ νεωτέρας διαπλάσεως, ἀναπνέουν ἑλληνικὸν ἀέρα καὶ ὁ ἥλιος τοῦ Περικλῆ λάμπει ἀκόμα πάνω ἀπ' τὰ κεφάλια τους.*»).

Αὐτὸ μάλιστα τὸ «*ἀνθυβρίζοντες*» τοῦ Πλουτάρχου συνηγορεῖ ὑπὲρ τοῦ

16. C.A.F. I, 408.

17. H.C.T., *ad loc.* (I.117, 3, 6. 355, σημ. 1): «But there were other explanations of it, and, as Kock points out, *πολυγράμματος* is an inapt word to describe persons branded with an owl».

18. Βλ. L.S.J. *s.v.* *πολυγράμματος*.

19. Βλ. Ch. Seltman, *Greek Coins*, London (Penguin Books), 1952.

ὅτι στὸν στιγματισμὸ ὑπῆρχε κάτι ὄχι μόνο σωματικά ὀδυνηρὸ γιὰ τὰ θύματα, ἀφοῦ γινόταν καυτηριασμὸς μὲ πυρακτωμένες βελόνες, ἀλλὰ καὶ κάτι πολὺ ἀτιμωτικό καὶ χλευαστικό, διότι τὸ ἔθιμο ξεκίνησε ἀπὸ τὴ χρήση σὲ δραπέτες δούλους καὶ συλληφθέντες κακοποιούς καὶ ἀργότερα, κατὰ συναρπαγὴν, σὲ κάθε εἶδους βδελυροὺς ἀνθρώπους, στιγματισμένους κοινωνικά, ἀλλὰ καὶ σὲ ὑποζύγια καὶ ἄλλα ζῶα, ὅπως συνέβαινε καὶ συμβαίνει ἀκόμη σὲ ὄλους τοὺς λαούς, ποὺ ἔχουν πρόβλημα ζωοκλοπῆς.

Δὲν βλέπω, συνεπῶς, σὲ τί θὰ ταίριαζε καλύτερα παρὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ὁ στίχος τοῦ Ἀριστοφάνη, ἀφοῦ ἔχουμε μάλιστα καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου, καὶ ποιὰ λέξη θὰ ταίριαζε καλύτερα σὲ στιγματισμένους μὲ γλαῦκα γιὰ μεγαλύτερο κωμικὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸ «πολυγράμματος» ἢ, ἀντίστροφα, σὲ ποιό σύμβολο θὰ ἀνταποκρινόταν μὲ μεγαλύτερη εἰρωνικὴ ἀποτελεσματικότητα τὸ «πολυγράμματος» ἀπὸ τὴ γλαῦκα. Θεωρῶ δὲ ἐν προκειμένῳ πολὺ ἐνδιαφέρουσα τὴν ἐναλλακτικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ Ἑσυχίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἔστι δὲ καὶ ἕτερα ἱστορία, δι' ἣν πολυγράμματος ἔφη τὸν δῆμον, ἐπειδὴ Ἑλλήνων Σάμιοι πολυγράμματοι ἐγένοντο πρῶτοι καὶ χρησάμενοι καὶ διαδόντες εἰς τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας τὴν διὰ τῶν κδ' στοιχείων χρῆσιν»²⁰. Σ' αὐτό, τὸ λεξικὸ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου προσθέτει τὴ δική του ἐναλλακτικὴ ἐξήγηση: «ἢ ὅτι παρὰ Σαμίους εὐρέθη πρῶτοις τὰ κδ' γράμματα ὑπὸ Καλλιστράτου, ὡς Ἄνδρων ἐν Τρίποδι»²¹. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἑσυχίου καὶ τοῦ Φωτίου ἐνισχύονται ἀπὸ ἓνα ἀρχαῖο σχόλιο στὸ Η' τῆς Ἰλιάδας 185, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο «Καλλίστρατος δὲ ὁ Σάμιος ἐπὶ τῶν Πελοποννησιακῶν μετήνευκε τὴν γραμματικὴν καὶ παρέδωκεν Ἀθηναίοις [...]»²². Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς στηρίζουν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἄποψη ὅτι ὁ στίχος ταίριαζει θαυμάσια στὴν περίπτωσιν τῶν Σαμίων αἰχμαλώτων, ποὺ εἶχαν στιγματισθεῖ στὸ μέτωπο μὲ γλαῦκα. Γιατί, ὅπως συνήθως, ὑπάρχει καὶ ἐδῶ μὴ μικρὴ βάση ἀλήθειας στὴν ὑπερβολὴ τῆς εἰρωνείας. Εἶναι σὰν τὴ μικρὴ βάση ἀλήθειας, ποὺ ὑπόκειται στὶς γελοιογραφίες ἢ τὰ στερεότυπα, ποὺ κατανοοῦν προκατάληψη. Εἶναι δηλ. ἐδῶ σὰ νὰ λένε συμπληρωματικά οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς: «Τί πολλὰ γράμματα, ποὺ ξέρουν αὐτοὶ οἱ Σάμιοι, καὶ τὰ 24! Καὶ μᾶς τὰ μάθανε κι ἐμᾶς. Ἀπόδειξη ὅτι φέρουν στὸ μέτωπο τὸ ἔμβλημα τῶν γραμμάτων, τὴν κουκουβάγια!»

Ὅσο γιὰ τὸ ὄντως μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ποὺ μεσολαβεῖ μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ Σαμιακοῦ πολέμου καὶ τῆς «διδασκαλίας» τῶν Βαβυλωνίων, δηλ.

20. Σ 150.

21. αὐτ. (βλ. σημ. 9).

22. Βλ. Kassel καὶ Austin P.C.G. III, 2, 66.

ἀπὸ τὸ 439 μέχρι τὸ 427/6²³, ποὺ ἐπικαλοῦνται ὁ Kock καὶ ὅσοι ἄλλοι ἀρνοῦνται ὅτι ὑπάρχει ὁποιαδήποτε σχέση μεταξύ τοῦ στίχου καὶ τοῦ γεγονότος, ἀντιπαρατηρεῖται ὅτι, ἅπαξ καὶ συνελήφθησαν ὡς δοῦλοι, παρέμειναν στὴν Ἄθῆνα μὲ τὰ μέτωπα ἐστιγμένα ἐφ' ὄρου ζωῆς, ὅσοι βέβαια δὲν ἀνταλλάχθηκαν ἢ ἐξαγοράστηκαν ἢ πούληθησαν στὸ ἐξωτερικό. Μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς τὸ δημόσιο θὰ τοὺς πούλησε σὲ ἰδιώτες καὶ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς συναντήσει κανεὶς σὲ διάφορες χειρωνακτικὲς ἐργασίες, ἐργαστήρια, ἐλαιοτριβεῖα, μύλους κλπ. Καὶ ναὶ μὲν δὲν ξέρουμε τὰ συμφραζόμενα, γιὰ νὰ ἐννοήσουμε ποιά ἱστορικὴ συγκυρία ἔκανε ἐπικαιρὸ τὸ θέμα τῶν Σαμίων αἰχμαλώτων τόσα χρόνια μετὰ τὴ σύλληψή τους, ἀλλὰ οἱ θεατρικὲς συνθήκες, ὅπως μᾶς τὶς ἀφηγεῖται ὁ Ἡσύχιος, συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ παραπάνω ἐπιχειρήματος: «Φησί τις παρὰ τῶ Ἀριστοφάνει τοὺς ἐκ τοῦ μυλωνος ἰδὼν Βαβυλωνίους Ἑσμίων ὁ δῆμος ἐστὶ ὡς πολυγράμματος, καταπληττόμενος τὴν ὄψιν αὐτῶν καὶ ἐπαπορῶν»²⁴.

Ὡς πρὸς τὸν τίτλο τέλος Βαβυλώνιοι ὁ Ἡσύχιος πάλι μᾶς ἐξηγεῖ ὅτι «Βαβυλώνιοι οἱ βάρβαροι παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς», ἢ δὲ Σούδα μᾶς δίνει κάτι παρόμοιο: «Βαβυλώνιοι παῖδες», δηλ. δοῦλοι. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Bergk καὶ ὁ Dindorf δέχονται ὅτι τὸ χορὸ τῶν Βαβυλωνίων τοῦ Ἀριστοφάνη ἀποτελοῦσαν βάρβαροι δοῦλοι²⁵. Φαίνεται ὅμως ὅτι μαζὶ μὲ τοὺς βαρβάρους δούλους ἐπιζοῦσαν, στὸ ἴδιο πάντοτε status καὶ στὶς ἴδιες δουλειές, μερικοὶ Σάμιοι, σὰν αὐτοὺς, ποὺ δούλευαν στὸ μύλο καὶ πού, μὲ τὴν ἀλλόκοτη ὄψη τους, λόγῳ προφανῶς τοῦ στίγματος τῆς κουκουβάγιας στὸ μέτωπο, ἔκαναν τὸν ἀγνωστό μας ἐκεῖνον Ἀθηναῖο τοῦ Ἀριστοφάνη νὰ ἀναφωνήσει τὸν χαριέστατο καὶ κωμικότατο στίχο. Αὐτὸς πρέπει νὰ ἤξερε ὅτι οἱ δοῦλοι αὐτοὶ ἦταν Σάμιοι.

Συμπέρασμα: Φαίνεται ὅτι ὀρθῶς ὁ Πλούταρχος καὶ οἱ πηγές του («λέγουσι») συσχετίζουν τὸν στίχο μὲ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ, ἀλλὰ ἐσφαλμένα ἀναφέρει τὸν ἀμοιβαῖο στιγματισμό. Ἔγινε ἀκριβῶς ἀντίστροφα.

23. Σχόλ. εἰς Ἄρ. Ἄγ. 377 «τὴν πέρουσι κωμωδίαν τοὺς Βαβυλωνίους τούτους πρὸ τῶν Ἀχαρνέων Ἀριστοφάνης ἐδίδαξεν [...] τῆ τῶν Διονυσίων ἑορτῆ [...] ἐν τῷ ἔαρι», δηλ. τὴν ἀνοίξη τοῦ 426.

24. αὐτ. (βλ. σημ. 20).

25. Βλ. Kock, *ad loc.*

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗ

ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΝΗΣΩΝ ΣΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ
PARIS. GR. 2771 ΚΑΙ ΜΙΑ ΜΕΤΑΚΛΑΣΣΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΠΟΙΚΙΣΤΕΣ ΤΟΥΣ

Ὁ κώδικας Paris. gr. 2771, τοῦ 10ου αἰ.¹, εἶναι ὁ παλαιότερος πού περιλαμβάνει τὰ παλαιὰ σχόλια εἰς Διονύσιον τὸν Περιηγητὴν. Τὰ σχόλια αὐτὰ πλαισιώνουν τὸ κείμενο τοῦ Διονυσίου καὶ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.². Στὸς στίχους 513-537³ ὁ Διονύσιος ἀναφέρεται στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ κατατάσσει σὲ κατηγορίες ἀναλόγως πρὸς τὴ γεωγραφικὴ τους θέση. Ἀποκαλεῖ τὸ Αἰγαῖο *βαθὸν πόρον* πού περιλαμβάνει *ἐκάτερθεν ἀπειρεσίων στίχα νήσων*. Τὰ νησιά διακρίνει σὲ ἐκεῖνα πού βρίσκονται πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Εὐρώπης, δηλ. ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν εἰσπλέοντα στὸ Αἰγαῖο, καὶ σὲ ἐκεῖνα πού κείνται πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Ἀσίας, δηλ. δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν εἰσπλέοντα στὸ Αἰγαῖο. Στὰ πρῶτα, τὰ Εὐρωπαϊκὰ, κατατάσσει τὴν Εὐβοία, τὴ Σκύρο, τὴν Πεπάρηθο (: Σκόπελο), τὴ Λήμνο, τὴ Θάσο, τὴν Ἴμβρο καὶ τὴ Σαμοθράκη. Στὰ δεύτερα, τὰ Ἀσιατικὰ, πού ἀποτελοῦν τὸν πρῶτο σταθμὸ τῆς Ἀσίας καὶ περικυκλώνουν τὴ Δῆλο, κατατάσσει τίς Κυκλάδες, στὴ συνέχεια τῶν ὁποίων βρίσκονται οἱ Σποράδες, πού κατὰ τὸν Σχολιαστὴ ὀνομάζονται ἔτσι διὰ τὸ *σποράδην κείσθαι ἢ πρὸς ἀντιδιαστολήν τῶν Κυκλάδων... εἰσὶ δὲ αὐταί, Δόνοσσα τῆς Ναξίας ἐγγυὸς <***>*⁴. Ἐδῶ τὸ κείμενο τῶν σχολίων εἶναι κολοβό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν χαθῆ

1. Βλ. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de Paris et des Départements*, III. Ancien fonds grec. Coislin. Supplément grec. Autres Bibliothèques de Paris. Départements, Paris, 1888, σ. 38· Isabelle Tsavari, *Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Périégète*, vol. I. *La tradition manuscrite* (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Δωδώνη, Παράρτημα 28), Ἰωάννινα, 1987, σσ. 92-93· C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, II, Parisiis 1882, σ. xxxii (= Müller)· G. Bernhardt, *Dionysius Periegetes graece et latine* (*Geographi Graeci Minores*), vol. I, pars I, Lipsiae, 1828, σ. xxxiv.

2. Βλ. Pauly - Wissowa, *Real - Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, τόμ. V, 1, col. 915-924.

3. Müller, σσ. 135-136.

4. Müller, σ. 451.

τὰ ὀνόματα ἄλλων μικροτέρων νησιῶν. Στὴ συνέχεια ἀναφέρει τὰς Ἰωνίδας νήσους, ἤτοι τὴ Σάμο καὶ τὴ Χίο, καὶ ἀκολουθῶς τὰς Αἰολίδας νήσους, στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνει τὴ Λέσβο καὶ τὴν Τένεδο. Ἡ περίεργη γεωγραφικὴ κατάταξη ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Διονύσιος πρέπει προφανῶς νὰ ἀποδοθῆ στὴν ἐλευθερία τῆς γραφίδας τοῦ ποιητῆ. Στὸ τμῆμα τῶν σχολίων ποὺ ἀναφέρεται στὸν στίχο 525 ὁ σχολιαστὴς διορθώνει τὰ πράγματα: *αἱ προκείμεναι Ἀσίας Κυκλάδες εἰσὶ. οὐτικώτεροι γὰρ αὐτῆς εὐρίσκονται. δεδόσθω γὰρ Ἀσίαν μέχρῃς ἐκεῖσε διήκειν, καὶ λοιπὸν Αἰγαίου πελάγους ἐστὶ καὶ οὐκ ἐστὶν Ἀσίας. ἐν δὲ τῷ Αἰγαίῳ αἱ Κυκλάδες πρόται*⁵. Ὁ σχολιαστὴς τονίζει ὅτι οἱ Κυκλάδες κείνται στὸ Αἰγαῖο καὶ μάλιστα στὸ τμῆμα τοῦ ποὺ σὲ καμμιά περίπτωση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ Ἀσιατικόν.

Στὸν κώδικα Paris. gr. 2771, στὴν κάτω δεξιὰ ῥα τοῦ φ. 63^ν, ἔχομε τὴν ἐξῆς σχηματικὴ παράσταση τῶν Κυκλάδων: ὑπὸ τὸν τίτλο *Κυκλάδες νῆσοι* σημειώνεται μὲ διπλὸ κύκλο ἡ Δῆλος, τὴν ὁποία δίκην δορυφόρων περιστοιχίζουν, μὲ παρεφθαρμένα ὀνόματα, ἡ Κέως, ἡ Σίφνος, ἡ Ἀμοργός, ἡ Ἄνδρος, ἡ Κύνθος, ἡ Πάρος, ἡ Ἐριφος (: Σέριφος), ἡ Νάξος, ἡ Ρήναιος (: Ρήναια), ἡ Σῦρος, ἡ Μύκων(ος). Τόσο ἡ σειρά τῶν περι τὴ Δῆλο νησιῶν ὅσο καὶ τὰ παρεφθαρμένα ὀνόματά τους ἀκολουθοῦν τὸ κείμενο τῶν σχολίων, ὅπως ἀκριβῶς παραδίδεται στὸν κώδικα. Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμε ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἐμπνευση τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ κώδικα αὐτοῦ ἢ κάποιου ἀμέσου προγόνου του.

Τὸ κείμενο τῶν σχολίων ποὺ ἀναφέρεται στὰ ἔνδεκα νησιά τῶν Κυκλάδων ἀφορᾷ στὸν ἐποικισμό τῶν νησιῶν αὐτῶν ἀπὸ ὀνομαζομένους Ἀθηναίους ἀποικιστές: *Ταύτας τὰς Κυκλάδας ἐπόκησαν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ἠγήσαντο τῶν μὲν εἰς Κέων Θεοσιδάμας, εἰς δὲ Σίφνον Ἀλκίηωρ, εἰς δὲ Ἀμοργὸν Νάξιοι, εἰς δὲ Ἄνδρον Κόναιθος καὶ Εὐρύλοχος, εἰς δὲ Κύνθον Κέστωρ καὶ Κεφαλῆνος, εἰς δὲ Πάρον Κλύτιος καὶ Μέλας, εἰς δὲ Δῆλον Ἀντίοχος, εἰς δὲ Νάξον Ἀρχέτιμος καὶ Τεῦκλος, εἰς δὲ Ῥηναίαν Δῆλων, εἰς δὲ Σῦρον Ἰππομέδων, εἰς δὲ Μύκωνον Ἰπποκλῆς*⁶.

*Ἄξιο περιεργείας εἶναι ὅτι ἡ ἐν λόγῳ μαρτυρία τῶν σχολίων δὲν ἔχει καταχωρισθῆ ὡς ἀπόσπασμα στὰ Ἀποσπάσματα τῶν Ἑλλήνων Ἱστορικῶν⁷, τὰ δὲ ὀνόματα τῶν ἐποικιστῶν δὲν περιλαμβάνονται στοὺς καταλόγους ἀρχαίων ἑλληνικῶν ὀνομάτων⁸. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ μαρτυρία αὐτὴ πρέπει

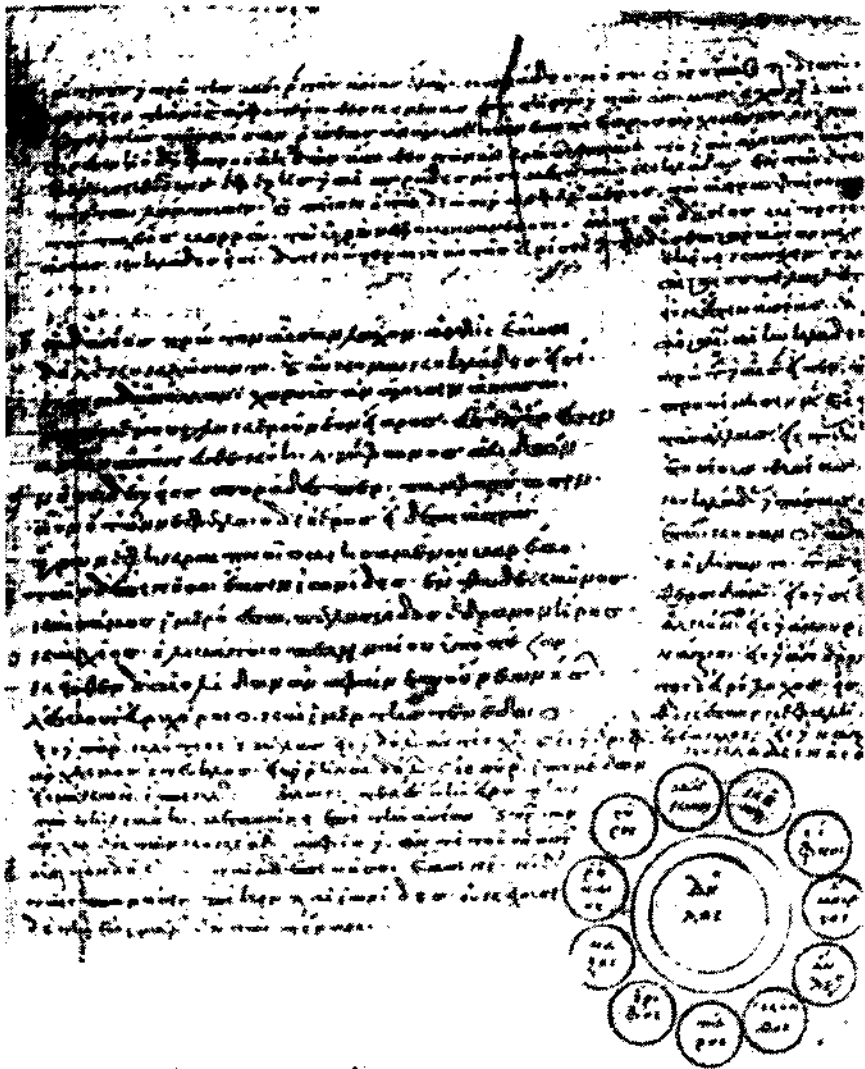
5. Müller, σ. 450.

6. Müller, σ. 451.

7. C. et Th. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. 5, Parisiis, 1853-1870. F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, vol. I - III C, Berlin - Leiden, 1926 - 1958.

8. W. Pape - G. Benseler, *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, vol. 1-2, (ἀνατ.)

να αποδοθῆ σὲ συγγραφέα ποῦ θέλησε νὰ ὑποστηρίξη τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας, ἢ ὁποία χρειάζοταν καὶ ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἐδραιώσῃ τὴν ἡγεμονία τῆς στὶς Κυκλάδες.

Paris. Gr. 2771, φ. 63v.

Graz, 1959. P. M. Fraser - E. Mattheus, *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. 1, Oxford, 1987.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΧΟΛΙΟ ΣΕ ΑΝΕΚΔΟΤΟ «ΟΜΙΛΗΜΑ»
ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ 126 ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΣΑΜΟΥ

Τὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζουμε παραδίδεται στὸ χειρόγραφο 126 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου καὶ ἀνήκει στὸ σπάραγμα δ' τοῦ χειρογράφου¹. Ἐπιγράφεται «*Εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ ἀγί(ου) Παντελεήμονος ὁμίλημα ἀρχιερατικῶν*» καὶ καταλαμβάνει τὰ φφ. 6^ν - 8^ν τοῦ σπαραγματος². Εἰδικότερα θὰ ἐξετάσουμε ἓνα τμῆμα τοῦ «ὁμιλήματος» ποὺ ἀναφέρεται σὲ θεραπεία ὀφιοδήκτου καὶ ἔχει γραφεῖ στὸ φ. 7^ν.

Παραθέτουμε τὸ κείμενο:

- φ. 7^ν *Ἐνα ὀφίδι φαρμακερόν, μία ἔχιδνα ἰοβόλος, ἐδάγκασεν ἓνα παιδίον μικρόν, καὶ τόσον δυνατὰ τὸ ἐφαρμάκευσε μὲ τὸ δάγκαμά του, ὅπου δὲν ἐπρόφθασε τὸ δυστυχὲς νὰ φθάσῃ εἰς τὸ σπῆτι του, ἀμὴ ἐκεῖ εἰς τὸν δρόμον καταφαρμακευμένον ἀπέθανε. Βλέπουν μακρόθεν διάφοροι ἀν(θρ)οι καὶ τὸ παιδίον θανατωμένον, καὶ τὸ θηρίον ὅπου ἀκόμη εἴρπετο ἐπάνωθεν καὶ ἀπεροφοῦσε τὸ αἷμα του. Θέλον νὰ πλησιάσουν, ἀλλὰ φοβοῦνται. Ἐπιθυμοῦν, ὄχι ποτὲ νὰ ἐλευθερώσουν τὸν νεκρὸν ἀπὸ τὸ αἰμοβόρον ὀφίδιον, ἀλλ' ἐπιθυμοῦν, ἂν ἦτον τρόπος νὰ ρίψουν κἂν ἐκδικητικῶς εἰς τὴν γῆν τεθανατωφ. 7^ν μένον καὶ αὐτὸν | τὸν ἐχθρὸν τοῦ νεκροῦ, τὸ θανατῶδες θηρίον. Ἄλλ' ἐν ὄσῳ ἔκαμναν τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοὺς, τεθορυβημένοι καὶ τρέμοντες, ἐν ὄσῳ ἐφοβοῦντο τὸν φοβερὸν φονέα, καὶ ἀπηλισμένοι μὲ τελειότητα ἐμελετοῦσαν νὰ ἀναχωρήσουν νὰ φύγουν, καὶ νὰ ἀφήσουν τὸν νεκρὸν ὄλωσ διόλου πτώμα καὶ βρωμα τῆς ἀπανθρώπου ἐχίδνης, ἰδοὺ βλέπουν τὸν φι-*

1. Πρόκειται γιὰ σπάραγμα χαρτῶο, ἀποτελούμενο ἀπὸ 8 φφ., ποὺ τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὸν 19ο αἰῶνα (βλ. τὴν περιγραφὴ του ἀπὸ τὸν Ἄγ. Τσελίκα στὸ *Δελτίον τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου*, 4 (1984-1987), Ἀθήνα 1988, σ. 143). Ὁ γράφων ὀφείλει θερμὲς εὐχαριστίες τόσο στὸν κ. Μανώλη Βουρλιώτη γιὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ θέματος, ὅσο καὶ στὸν κ. Ἄγ. Τσελίκα γιὰ τὴν πρόθυμη παραχώρηση φωτοαντιγράφων τοῦ χειρογράφου 126, ποὺ βρίσκονται στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς.

2. Ἀρχή: *Χαίρομεν φιλόδοξον σύστημα... Τέλος: καὶ τὸν ὕψιστον Θεὸν ἡμῶν τὸν σὲ ἀντιδοξάσαντα, ἀμήν*. Βλ. τὴν περιγραφὴ τοῦ Τσελίκα, ὁ.π.

λάνθρωπον ιατρόν, τὸν μέγαν τῷ ὄντι, καὶ ἔτι ζῶντα, καὶ θαυματουργὸν Παντελεήμονα, καὶ ὁρμῆ ἀφόβως κατὰ τοῦ θηρίου, καὶ πλησιάζει ἀνυποστόλως, καὶ μὲ τὴν ἀόρατον δραστήριον θείαν χάριν, τὴν ὅποιαν καὶ ζώντας ἀκόμη εἶχεν ὁ θεῖος εἰς τὴν θείαν ψυχὴν του μὲ ἓνα μόνον λόγον, ἀνέστησε παραδόξως τὸ νεκρὸν ἐκεῖνο παιδίον, καὶ ἐθανάτωσεν εὐθὺς, εὐθὺς, καὶ κατεσπάραξε τὸ ἀπάνθρωπον ἐκεῖνο καὶ ἰοβόλον θηρίον.

Γνωρίζουμε πὼς τὸ χειρόγραφο 126 ἔγραψε ὁ Παρθένιος ὁ Πελοποννησοσάμιος³ πὸ πῆγε στὴν Σάμο στὰ 1784 ὡς πρωτοσύγγελος τοῦ θείου του Δανιὴλ Ἀρχιεπισκόπου Σάμου⁴. Ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς γνωρίζουμε ἀκόμη πὼς ὁ Δανιὴλ πεθαίνοντας ἄφησε χειρόγραφες τὶς «διδασχές»⁵ του καὶ εἶναι εὐλογο αὐτὲς νὰ ἔμειναν στὴν κατοχὴ τοῦ ἀνεψιοῦ του, ὁ ὁποῖος στὸ μεταξὺ εἶχε γίνει Ἡγούμενος τῆς Μονῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Σάμου⁶. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἀκόμη κι ἂν δὲν ἀναφέρεται ρητῶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ «ὀμιλήματος» πὸ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι πιθανώτατη ἡ ταύτισή του μὲ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Σάμου Δανιὴλ. Ἡ λαϊκὴ γλῶσσα τοῦ κειμένου⁷ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς «ὀμιλήμα ἀρχιερατικόν» ἀποτελοῦν ἐπιπλέον ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἔνταξή του στὶς «διδασχές» τοῦ Δανιὴλ.

Ἐπὶ τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τοῦ κειμένου πὸ ἐξετάζουμε ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος⁸. Μποροῦμε ἐδῶ νὰ χωρίσουμε τὰ

3. Ὁ Παρθένιος ἔχει ἐπίσης γράψει τὸ χειρόγραφο Μητροπόλεως Σάμου 119, σπαράγματα β-δ, καθὼς καὶ τὰ σπαράγματα α-ιθ τοῦ χειρογράφου 126. Βλ. Μ. Βουρλιώτη, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Σαμιώτικης Λογοτεχνίας τῆν ἐποχῆ τοῦ Διαφωτισμοῦ», *Πρακτικὰ Συμποσίου Σαμιακῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1989, σ. 216.

4. Πρόκειται γιὰ τὸν Δανιὴλ Κομνηνὸ ἀπ' τὰ Κουμαστὰ τῆς Σπάρτης πὸ κατεῖχε τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς Σάμου ἀπὸ 2 Φεβρουαρίου 1784 ἕως 3 Μαΐου 1815. Ὁ Δανιὴλ μὲ τὶς ἐνέργειές του κέρδισε τὸν γενικὸ σεβασμὸ καὶ κράτησε σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τὴν Σαμιακὴ θρησκευτικὴτητα. Βλ. Ἐ. Σταματιάδη, *Σαμιακὰ* 4, ἐν Σάμῳ 1886, σ. 237. Ἰ. Παπάλη (Μητροπολίτου Σιδηροκάστρου), *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σάμου*, Σάμος 1967, σσ. 63-66. Μ. Γ. Βαρβούνη, «Ἐπίσκοπος Λέρνης Διονύσιος (1800-1862)», *Ἐφ. Σαμιακῆ*, ἀρ. 1304 (17 Νοεμβρίου 1982), σ. 6.

5. Ἰ. Παπάλη, *ὁ.π.*, σ. 48.

6. Ὑπῆρξε Ἡγούμενος τῆς Μονῆς Τιμίου Σταυροῦ ἀπὸ τὸ 1817 ἕως τὸ 1833, ἔτος τοῦ θανάτου του. Βουρλιώτη, *ὁ.π.*, σ. 216.

7. Γράφει σχετικὰ ὁ Βουρλιώτης, *ὁ.π.*: «Ἡ γλῶσσα εἶναι λαϊκὴ, ἐνὸς τοῦ κύριου θέματος, μὴ διήγησις ὅπου ὁ ἅγιος σκοτῶνει ἓνα τεράστιο φίδι, μετατρέπεται σὲ ἀφήγησι μίᾳ δρακοντοκτονίας».

8. Ἀποδελτίωση τῶν κειμένων αὐτῶν μὲ ἀναλυτικὲς παραπομπὲς στὰ σχετικὰ χειρόγραφα ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 2, Bruxelles 1957, σσ. 166-169 καὶ τοῦ ἴδιου, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Bruxelles 1969, σ. 146. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουν καὶ παρακλητικοὶ κανόνες τοῦ Ἁγίου βλ. L. Petit, *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, Bruxelles 1926, σ. 224 καὶ Σωφρ. Εὐστρατιάδη, *Ἁγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, (χ. χρ.), σ. 373.

σχετικά κείμενα, ὡς πρὸς τὴν διήγηση τοῦ θαύματος καὶ τῆς ὀφιοκτονίας, σὲ δύο ομάδες. Στὴν πρώτη ἀνήκουν ἡ «Ἐπιτομή τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος»⁹ καὶ ἡ «ΝΗ' Ὀμιλία»¹⁰ τοῦ Θεοφάνους Ἀρχιεπισκόπου Ταυρομενίου¹¹, ὅπου μᾶς δίνεται ἡ πληροφορία πὼς ὁ ἅγιος ἔμαθε τὴν χριστιανικὴ πίστι καὶ τὴν ἰατρικὴ τέχνη ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο¹² Ἐρμόλαο¹³ καὶ μετὰ τὰ μέσα «παιδιά τινα ὑπὸ δῆγματος ἐχίδνης πληγέντα καὶ νεκρὸν κείμενον παρὰ τὴν ὁδὸν ἐξανέστησεν ἐπικαλεσάμενος τὸν Χριστόν»¹⁴.

Στὴν δευτέρη ομάδα ἀνήκει, ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα, τὸ «Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου καὶ Εὐδόξου Μάρτυρος Παντελεήμονος»¹⁵, ἔργο τοῦ Συμεῶν Μεταφραστοῦ¹⁶. Ἐδῶ ὁ ἅγιος ἐπιστρέφει ἀπὸ τὸ σπῖτι τοῦ διδασκάλου Εὐφροσύνου καὶ συναντᾷ τὸ νεκρὸ παιδί μετὰ τὸ φίδι δίπλα του. Διστάζει γιὰ λίγο, μετὰ ὅμως ἀποκτώντας θάρρος ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῶν διδασκῶν τοῦ δα-

9. Τὸ κείμενο στὴν ἔκδοση H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris)*, Bruxellis 1902, σ. 847. Τὸ ἴδιο κείμενο, μετὰ μικρὴ γλωσσικὴ ἀπλούστευση, χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ *Μηγαῖον τοῦ Ἰουλίου*, Βενετία 1884, σ. 131.

10. PG 132, 1003-1017: Ὀμιλία ΝΗ', εἰς τὸ Ἰδοῦ ἐγὼ ἀποστέλλω ὑμᾶς ὡς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων — Ἐλέχθη ἐν τῇ ἑορτῇ τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος. Ὁ συγγραφεὺς δίνει θεολογικὴ ἐρμηνεία στὴν διήγηση: «κἂν ἴδῃς τινὰ τραφέντα ὑπὸ τοῦ νοητοῦ ὄφρα, καὶ κινδυνεύοντα εἰς πονηρὰν τινὰ πρᾶξιν πεσεῖν, μεταδοίης ὧν εἰληφας, ἐπιπίσσης τῆς διδασκαλίας τὸ φάρμακον, καὶ στήσεις τὴν ἐκ τῆς ἁμαρτίας φθορὰν. (Κἂν ἐντόχης τινὲς τελείως τὸν τῆς ἁμαρτίας θνήξαντι θάνατον, καὶ τοῦτον τῷ τῆς μετανοίας φαρμάκῳ ἀναστήσεις τοῦ πτόματος)». PG 132, 1017.

11. Πρόκειται γιὰ τὸν Θεοφάνη τὸν Κεραμέα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου παραδίδεται ἡ ἐκτενέστερη συλλογὴ ἐλληνικῶν ὀμιλιῶν τοῦ Μεσαίωνος· βλ. Π. Χρήστου, «Θεοφάνης», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 6, 1965, στ. 367. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεσις πὼς ἴσως πρόκειται γιὰ βασιλειανὸ μοναχὸ τῆς Καλαβρίας, μαθητὴ τοῦ ὁσίου Βαρθολομαίου τοῦ Σίμερι· βλ. A. Gradilone, *Storia di Rossano*, Roma 1926, σσ. 298-299 καὶ M. Amari, *Storia dei Musulmani* 1, Catania 1933, σσ. 631-639.

12. Γιὰ τὸν ὄρο καὶ τὴν σημασίαν του βλ. Β. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1, Ἀθήναι 1978, σσ. 40-63.

13. Βλ. Κ. Ἀγγελίδη, «Ἐρμόλαος», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 5, 1964, σσ. 876-877.

14. H. Delehaye, ὁ.π., σ. 847.

15. PG 115, 447-478. Πρβλ. Γ. Μεταλληνοῦ, «Παντελεήμων», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 9, 1966, σσ. 1139-1140.

16. Ὁ Συμεὼν Λογοθέτης ὁ Μεταφραστὴς εἶναι ὁ πιὸ ὀνομαστός Βυζαντινὸς ἀγιολόγος ποὺ ἐξῆσε στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 10ου αἰῶνα· βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* 1, Berlin 1958, σσ. 515-518 καὶ H. - G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 2.1: Byzantinisches Handbuch II, 1)*, München 1959, σσ. 570-575. Ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τὸν τιμᾷ ὡς ἅγιο τὴν 18η Νοεμβρίου. Βλ. H. Delehaye, *Bibliotheca Hagiografica Graeca*, Bruxellis 1909, σσ. 237 καὶ 267-292 καὶ A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche* 1, Leipzig 1938, σσ. 306-708.

σκάλου του, προσεύχεται και καταφέρνει να αναστήσει το νεκρό παιδί σκοτώνοντας το φοβερό φίδι.

Με την σύγκριση των κειμένων μπορούμε να διαπιστώσουμε πώς υπάρχει πιά στενή σχέση του «όμιλήματος» με την δεύτερη ομάδα άγιολογικών πηγών, ο συγγραφέας του όμως εισάγει και το στοιχείο των ανθρώπων - παρατηρητών, στους οποίους αποδίδει και όλους τους δισταγμούς, παρουσιάζοντας τον άγιο να «όρμηξ άφόβως»¹⁷ και να «πλησιάζει άνυποστόλως»¹⁸. Έτσι ή αφήγηση κερδίζει σε δραματικότητα, από την εκμετάλλευση της αντίθεσης της αδύναμης ανθρώπινης φύσης και του σθένους του άγιου, ενώ ταυτοχρόνως παρουσιάζονται περισσότερες άφορμές για εύρύτερη ανάπτυξη του έπεισοδίου.

Ύπάρχουν δύο ανάλογες διηγήσεις που μπορούν να βοηθήσουν στην εξακρίβωση της πορείας σχηματισμού των άγιολογικών άφηγήσεων που προαναφέραμε. Η πρώτη βρίσκεται στον Λουκιανό (*Ψιλοφευδής ή Άπιστών*, 38.11 - 39.12)¹⁹. Σύμφωνα μ' αυτήν, τον ικανότατο άμπελουργό Μίδα, που άνήκε στον πατέρα του άφηγητή, τον δάγκωσε μέσα στο άμπέλι μία θηριώδης έχιδνα στο μεγάλο δάκτυλο του ποδιού και βρίσκεται σε άθλια κατάσταση. Σπεύδουν και τον βρίσκουν «έπι σκίμποδος ύπό τών όμοδούλων προσκομιζόμενον, όλον ώδηκότα, πελιδνόν, μυδώντα, την επιφάνειαν όλίγον έτι έμπνέοντα». Ένας φίλος του κυρίου του φέρνει τότε «άνδρα Βαβυλώνιον τών Χαλδαίων» που με μία έπωδή και ένα περιάπτο από κομμάτια έπιτύμβιας στήλης παρθένου γιατρεύει τον άρρωστο δοδλο, σε τέτοιο σημείο που ο Μίδας «άράμενος τον σκίμποδα έφ' ού έκεκόμιστο, ώχρητο ές τον άγρον άπιών...». Ο ίδιος μάγος κατόπιν πηγαίνει στο κτήμα, συγκεντρώνει με μαγικό τρόπο όλα τα φίδια σε συγκεκριμένο μέρος και με ένα φύσημά του τα κατακαίει.

Η δεύτερη ανάλογη διήγηση ύπάρχει στο κείμενο «*Βίος και πολιτεία του όσίου πατρός Ηρακλείδους*»²⁰, όπου μία γυναίκα με το όνομα Τροφίμη στέλνει τον μονογενή γιό της «έν Κτιλώσεων» και αυτός υπό θηρίου δαχθείς *άπέθανεν*. Τότε ή «πρωτοπολιτευόμενη» Μακεδονία, με τον γιό της Γρηγόριο και αντιπροσωπεία πιστών, πηγαίνει στον άγιο Μνάσωνα τον όποιο παρακαλεί και πείθει να την άκολουθήσει στο σπίτι της Τροφίμης. Έκεί ο άγιος προσεύχεται «και ταύτα ειπών ανεκάθισεν ο νεανίας άποβλεπόμενος εις τον έστώτα δχλον και έλεγεν τοίς έαντού συγγενεύσιν». Τέλος ανασταίνει και την Τροφίμη που είχε στο μεταξύ πεθάνει από την λύπη της.

17. PG 115, 452.

18. Ο.π.

19. Άκολουθήθηκε το κείμενο της έκδόσεως C. Jacobitz, *Luciani Samosatensis Opera* 3, Lipsiae 1896, όπου ή διήγηση που μάς ενδιαφέρει βρίσκεται στις σσ. 103-104.

20. Fr. Halkin, «Les actes Apocryphes de Saint Héraclide de Chypre disciple de l'Apôtre Barnabé», *Analecta Bollandiana*, 82 (1964), σσ. 142-143.

Τὰ δύο παραπάνω κείμενα, μὲ τὴν χρονικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἀπόστασή τους, παρουσιάζουν καθοριστικὲς ὁμοιότητες τόσο μεταξύ τους ὡς καὶ μὲ τὸ ἀνάλογο τμήμα τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν γιὰ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ, ἂν ὑποθέσουμε μίαν κοινὴν βάση λαϊκῶν παραδόσεων μὲ παρόμοιο χαρακτήρα, ἀφοῦ ἡ ἀπευθείας ἐπιρροή ἑνὸς συγγραφέα σὰν τὸν Λουκιανὸ στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα φαίνεται ὄχι καὶ τόσο πιθανή.

Ἄν ἀνατρέξουμε στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία, βρίσκουμε ἀρκετὰ παράλληλα, ἀφοῦ ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ Ι. Θ. Κακριδῆς²¹ ἢ δρακοντοκτονία καὶ ἡ τερατοκτονία εἶναι θέματα ἀγαπητὰ στὴν παγκόσμια μυθολογία. Ὁ Ἀπόλλων, πρὶν ἰδρῦσει τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν, σκοτώνει τὸ φίδι Πύθωνα, ποῦ φρουροῦσε τὴν πηγὴ²². Ὁ Ἡρακλῆς στὸ λίκνο του πνίγει τὰ φίδια ποῦ εἶχε στείλει ἡ Ἥρα γιὰ νὰ τὸν σκοτώσουν²³. Ὁ Κάδμος σκοτώνει τὸ γεννημένο ἀπ' τὸν Ἄρη φίδι ποῦ εἶχε φωλιάσει στὴν πηγὴ Ἄρεια²⁴.

Συχνὰ στὶς ἀγιολογικὲς πηγές βρίσκουμε ἁγίους ποῦ ἐλέγχουν τὴν συμπεριφορὰ φαρμακερῶν φιδιῶν. Στὸν «Βίο τῆς Ἁγίας Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος Φωτεινῆς»²⁵ οἱ φυλακισμένοι ἅγιοι μὲ τίς προσευχὲς τους νεκρώνουν τὰ φίδια τῆς φυλακῆς τους. Στὸ «Μαρτύριον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου»²⁶ θηριώδεις ἐξαγριωμένες ἀσπίδες ἐξημερώνονται καὶ πέφτουν στὰ πόδια τῶν ἁγίων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου. Τέλος στὸν «Βίο καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Χαρίτωνος»²⁷ φαρμακερὴ ἔχιδνα ρίχνει τὸ δηλητηριῶδες τῆς σὲ ἄγγειο μὲ κρασι προκαλώντας τὸν θάνατο ληστῶν ποῦ βασανίζουν τὸν ἅγιο.

Κάποτε οἱ ἅγιοι αὐτοθεραπεύονται ἢ θεραπεύουν ἄλλους ὀφιοδῆκτους. Στὶς «Πράξεις τῶν Ἀποστόλων»²⁸ μίαν ἔχιδνα²⁹ δαγκώνει τὸν Ἀπόστολο

21. Ἑλληνικὴ Μυθολογία 2, σ. 150.

22. Ὁ.π., σ. 147. Βλ. καὶ τὴν μελέτη J. Fontenrose, *Python' a study of Delphic myth and its origins*, University of California Press 1959, ὅπου καὶ ὅλη ἡ πλοῦσια προγενέστερη βιβλιογραφία.

23. Ἑλληνικὴ Μυθολογία 4, σσ. 22-23.

24. Ὁ.π. 3, σ. 71, 73.

25. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Νέον Ἐκλόγιον*, Βενετία 1803 (ἀνατ. Παπαδημητρίου 1974), σ. 4.

26. Fr. Halkin, «La Passion grecque des saints Eugène et Macaire», *Analecta Bollandiana*, 78 (1960), σσ. 41-52.

27. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὁ.π., σ. 13.

28. ΚΗ', 2-6. Μὲ τὸ θέμα ἔχει ἀσχοληθεῖ ὁ Σ. Ἡμελλος, «Ἡ ἀπουσία θηριῶν καὶ φιδιῶν ἀπὸ τὰ νησιά κατὰ τίς παραδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Εὐρώπης», *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῖνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, 25 (1977-80), σ. 179 σημ. 5 (= *Λαογραφικὰ Α. Δημῶδεις Παραδόσεις*, Ἀθήνα 1988, σσ. 182-187).

29. Γιὰ τίς ποικίλες λαϊκὲς ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τίς ιδιότητες τῶν φιδιῶν βλ. F. Sbordone, *Physiologus, Mediolani - Genuae - Romae - Neapoli* 1936, σσ. 36.11, 97.1, 99.7.

Παῦλο, χωρίς νά τόν βλάψει, ἐνῶ ἡ εὐρωπαϊκὴ παράδοση συχνά ἀντικαθιστᾷ τὸν Παῦλο μὲ τὸν ἐπίσης Ἀπόστολο Πέτρο³⁰. Παρόμοιο θαῦμα ἀποδίδεται στὸν ἅγιο Ἰωαννίκιο³¹, ἂν καὶ ἡ ἐξάρτηση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν διήγηση τῶν Πράξεων ἔχει ἐπισημανθεῖ³². Σὲ ἄλλο ἀγιολογικὸ κείμενο τοῦ ἴδιου ἁγίου θεραπεύεται ὁ ἐργάτης Πάρδος τὸν ὁποῖο εἶχε πλήξει ἔχιδνα στὸν κρόταφο³³. Ὑπάρχουν ἄλλωστε καὶ Εὐαγγελικὰ κείμενα ποῦ ἐρμηνεύονται ὡς παραχώρηση ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Χριστὸ στοὺς μαθητές του ἐναντίον τῶν φιδιῶν³⁴, καὶ τὰ ὁποῖα κάποτε βρίσκονται καὶ σὲ ἀνάλογες ἐπωδές³⁵. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς προσφωνεῖται ὡς «ὁ τὸν δράκοντα ἀποκτείνας»³⁶, ἐνῶ ἡ ἁγία Παρασκευὴ «καὶ τὸν δράκοντα διὰ προσευχῆς ἀπέρρηξε καὶ τὰ ἰοβόλα θηρία καὶ ἐρπετά»³⁷.

Οἱ λαϊκὲς παραδόσεις γιὰ ἐκδίωξη τῶν φιδιῶν³⁸ σὲ συγκεκριμένα νησιὰ ἀπὸ ἁγίους, ὅπως ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ Ἰωαννίκιος, Ἀνθιμος, Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, Ἐλένη κ.ἄ., ἀνήκουν στὴν ἴδια μὲ τὰ παραπάνω κατηγορία παραδόσεων, ἐνῶ σὲ μία περίπτωση ἀπὸ τὴν Ἰκαρία ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα στὸν Μόρσακα, κάτω ἀπ' τὸ ὄρος Φῦτρον, συντελεῖ ὥστε στὴν γύρω περιοχὴ νὰ μὴν δαγκώνουν οἱ σκορπιοὶ καὶ τὰ φίδια³⁹.

Τέλος νὰ ἐπισημάνουμε πὼς ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα ὑπάρχει καὶ ἡ γενικότερη «θεραπευτικὴ λατρεία»⁴⁰ του, μὲ πανελλήνια σχεδόν

100.18, 129.6, 171.1, 248.1, 267.5, 272.8, 293.11, 298.4. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἔχιδνα βλ. σσ. 33.1, 36.1, 240.4, 275.9.

30. Πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο φιννικῆς ἐπωδῆς· βλ. K. Krohn, «Magische Ursprungsgenen der Finnen», *FF Communications*, 52 (1924), σ. 31. Σ. Ἡμέλλου, *δ.π.*, σ. 207 σημ. 116.

31. PG 116, 57.

32. Ἡμέλλου, *δ.π.*, σ. 205 σημ. 111.

33. *Acta Sanctorum Novembris*, II.1, Bruxellis 1894, σσ. 352, 408. Ἡμέλλου, *δ.π.*, σ. 205.

34. Ἡμέλλου, *δ.π.*, σ. 204 σημ. 107, 108.

35. A. Delatte, *Anecdota Atheniensia*, Liège 1927, σσ. 258, 260. Ἡμέλλου, *δ.π.* Σὲ μεσαιωνικὸ ἐξορκισμὸ συνδέεται ὁ Ἀπόστολος Παῦλος μὲ θεραπεία ὀφιοδῆκτου E. Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire* 2, 1881 (φωτ. ἀνατ. 1974), σσ. 26-27. Ἡμέλλου, *δ.π.*, σ. 206 σημ. 114.

36. Fr. Halkin, *Euphémie de Chalcedoine*, Bruxelles 1965, σ. 24.

37. Τοῦ ἴδιου, «La Passion de sainte Parascève par Jean d'Eubée», *Polychronion Festschrift für Franz Dölger*, 1966, σσ. 226-237.

38. Ἡμέλλου, *δ.π.*, σσ. 182-187.

39. *Ο.π.*, σσ. 186, 187.

40. Δ. Λουκάτου, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία*, Ἀθήνα 1978, σ. 267.

ἀκτινοβολία. Ὁ ἅγιος τιμᾶται ὡς ἱατρός καὶ θεράπων τῶν πόνων⁴¹, κάποτε δὲ καὶ ὡς ἀρωγὸς τῶν κυνοδήκτων⁴².

Συμπερασματικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἀγιολογικὴ διήγηση γιὰ θεραπεία ὀφιοδήκτου ἀπὸ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα καὶ φόνου τοῦ κακοποιοῦ φιδιοῦ, πὸν περνάει καὶ στὸ «ὀμίλημα» τὸ ὁποῖο ἐξετάζουμε, ἀποτελεῖ κρῖκο μιᾶς ὀλόκληρης κατηγορίας παραδόσεων γιὰ τὸν ἥρωα πὸν ἐλέγχει καὶ σκοτώνει τερατώδη ἔρπετὰ ἐξασφαλίζοντας ἐνίοτε στὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους ἀνοσία ἢ θεραπεία τῶν δηγμάτων τους. Ἡ ἐξολόθευση τῶν ἔρπετῶν λαμβάνει κάποτε τὴν μορφή τῆς ἐκδιώξεώς τους ἀπὸ συγκεκριμένο νησί, τὸ ὁποῖο στὸ ἐξῆς ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν κακοποιὸ παρουσία τους.

---

41. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ κείμενα καὶ τὶς μαρτυρίες πὸν δημοσιεύονται στοὺς διάφορους τόμους τοῦ περιοδικοῦ *Λαογραφία*, ἀποδελτιωμένα στὸν τόμο 23 (1970), ὅπου καὶ τὸ εἰρητήριο.

42. Σὲ ἐπῶδη ἀπὸ τὴν Γευθρώνη Γυθείου μαζί με τοὺς ἁγίους Κοσμά καὶ Δαμιανό, *Λαογραφία*, 5 (1915), σ. 612.7β καὶ 613.7δ.

ΑΡΧΑΙΑ ΝΑΥΑΓΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

Ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τῆς χώρας μας, ὅπου τὰ βουνὰ ἀποτελοῦν τὸ 80% τοῦ ἐδάφους καὶ ὅπου οἱ κόλποι, οἱ ὄρμοι καὶ οἱ ὄρμίσκοι σχηματίζουν ἀνάπτυγμα ἀκτῶν τριπλάσιο τοῦ κανονικοῦ ἢ τοῦ φαινομενικοῦ στὸν χάρτη, ἔστρεψε τοὺς κατοίκους τῆς, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἤδη χρόνους, πρὸς τὴ θάλασσα. Ἡ θάλασσα πάλι, ὡς γνωστὸ, ἐπέδρασε στὸ χαρακτῆρα τῆς φυλῆς, ὥστε οἱ Ἕλληνες νὰ γίνουν ἐπινοητικοί, δραστήριοι, φιλαπόδημοι καὶ συχνὰ ριψοκίνδυνοι. Ἡ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων στὴ θάλασσα, ποὺ κορυφώθηκε στοὺς χρόνους τοῦ Β' ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ καὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ἐγκατέσπειρε καὶ πλῆθος ἀρχαίων ναυαγίων στὴ Μεσόγειο καὶ στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ δὲν εἶναι μικρὸ τὸ μερίδιό τους στὸ Αἶγαίο. Ὡς τώρα ὅμως δὲν ἔχουν γίνει στὴν Ἑλλάδα, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, συστηματικὲς ὑποβρύχιες ἔρευνες, καίτοι δὲν εἶναι λίγα τὰ ἀρχαία ναυάγια ποὺ ἔχουν ἤδη τυχαῖα ἐπισημανθεῖ στίς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ἀνάμεσα στὰ συντρίμματά τους βρίσκονται συνήθως ἀμφορεῖς καὶ ἄλλα ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα, νομίσματα καί, ὄχι σπάνια, ἀγάλματα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν Ὀλλανδία, Γερμανία καὶ Ἰταλία ἔχουν κυκλοφορήσει εἰδικοί χάρτες, μὲ σημειωμένες τίς θέσεις ναυαγίων στὸ Αἶγαίο. Ἔτσι δὲν εἶναι περιέργο ποὺ εἰδικὰ ἐξοπλισμένους θαλαμηγοὶ, μὲ εἰδικευμένους ξένους δύτες, κινοῦνται συχνὰ ὑποπτα σὲ ἀπόμερους ὄρμους καὶ ἀκτὲς τῶν ἑλληνικῶν παραλίων. Λόγω δηλ. τῆς διάδοσης τῆς ὑποβρύχιας δραστηριότητος διεθνῶς καὶ τῆς ἀσφάλειας ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες ἐξ αἰτίας τῆς ἑλλειψῆς καρχαριῶν, πολλοὶ ξένοι ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες ἔχουν πραγματοποιήσει σ' αὐτὲς παράνομες καταδύσεις καὶ Μουσεῖα στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ κωχῶνται γιὰ ἀποκτήματά τους, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες κείτονταν στοὺς ἑλληνικοὺς βυθοὺς. Καὶ δὲν εἶναι ἄκαιρο νὰ ὑπομνήσουμε, πὼς τὰ περισσότερα πρωτότυπα ἀρχαία ἀγάλματα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου προέρχονται ἀπὸ ναυάγια ρωμαϊκῶν πλοίων ποὺ μετέφεραν λεηλατημένους καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας στὴ Ρώμη.

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1973 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ὑποβρύχιας ἀρχαιοκαπηλίας στὴ χώρα μας καὶ καθόρισε περιοχές, ὅπου ἀπαγορεύεται ἡ κατάδυση. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ χερσόνη-

σος τῆς Κασσάνδρας, ὅπου ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἴχνη ναυαγίων τῶν πλοίων τῆς ἐκστρατείας τοῦ Δαρείου. Ἐπίσης οἱ χερσόνησοι τῆς Σιθωνίας καὶ τῆς Παλλήνης, στὶς ἀκτὲς τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀρχαιότητες, λόγῳ τῆς εὐημερίας τῶν εὐβοϊκῶν ἐκεῖ ἀποικιῶν. Ἄλλὰ οἱ ἀπαγορεύσεις δὲν ἀρκοῦν, ἂν δὲν συνοδεύονται ἀπὸ τὰ ἐξῆς μέτρα: α) Ὑποχρέωση τῶν θαλαμηγῶν, ποὺ διαθέτουν συσκευές καταδύσεως ἢ ἄλλα ὄργανα ἔρευνας τῶν βυθῶν, νὰ ὑψώνουν σχετικὸ διακριτικὸ σῆμα. β) Συγκρότηση εἰδικοῦ σώματος βατραχανθρώπων καὶ αἰφνιδιαστικῆς ἔρευνας, ὅταν θαλαμηγὸς κινεῖται ὑποπτα. γ) Θέσπιση εἰδικῶν νόμων στὴν χώρα μας, ἢ ὁποία ἔχει τὸ προνόμιο νὰ ἔχει πραγματοποιήσει καὶ τὴν πρώτη, διεθνῶς, ἐνάλια ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ «ναυάγιο τῶν Ἀντικυθῆρων», πλοίου ρωμαϊκοῦ προφανῶς, ποῦ, φορτωμένο μὲ λεηλατημένα ἑλληνικὰ ἀγάλματα, ἔπλεε πρὸς τὴ Ρώμη γύρω στὸ ἔτος 80 π.Χ., ἀλλὰ καταποντίστηκε στὰ τρικυμιώδη καὶ σκοτεινὰ νερά τοῦ Ταινάρου. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1900 τὸ συμμάτιο σφουγγαράδικο «Εὐτέρπη» τοῦ καπετάνιου Δ. Κοντοῦ ἐπέστρεψε στὸ νησι μὲ τὸ τσοῦρ-μο του, ὕστερα ἀπὸ πολὺμηνη ἀπουσία στὰ παράλια τῆς Τυνησίας. Ἐπιδείνωση τοῦ καιροῦ ἀνάγκασε τὸν καπετάνιο νὰ καταφύγει στὰ βραχώδη βορινὰ παράλια τῶν Ἀντικυθῆρων, στὴ θέση Πινακάκια. Ὅταν ἡ κακοκαιρία ἄρχισε νὰ κοπάζει, μερικοὶ δύτες βούτηξαν πρὸς ἀναζήτησι σφουγγαριῶν. Ἡ περιοχὴ ποῦ βουτούσαν οἱ Συμῶτες σφουγγαράδες ἔθεωρεῖτο ἀπὸ τίς πιὸ ἐπικίνδυνες στὴ Μεσόγειο, ὄχι μόνο στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀρχαίους χρόνους. Σὲ λίγο ἓνας δύτες ἀνέβασε τὸ καλοδιατηρημένο χέρι ἑνὸς ὀρειχάλκινου ἀγάλματος. Ἀγάλματα βάρους πολλῶν τόννων καὶ ποικίλα ἄλλα εἰρημὰ ἀνεγκύστηκαν ἀργότερα μὲ τὴν βοήθεια καὶ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν. Τὰ ἀγάλματα ἦταν ἔτσι τοποθετημένα γύρω - γύρω στὸ κατάστρωμα τοῦ ἀρχαίου πλοίου, ὥστε νὰ διαγράφεται καθαρὰ τὸ σχῆμα του, ἂν καὶ τὸ ξύλο του εἶχε πρὸ αἰῶνων ἀποσυντεθεῖ. Ἐπρόκειτο γιὰ τεράστια ἀγάλματα — μπορεῖ νὰ τὰ δεῖ κανεὶς σήμερα στὸ αἶθριο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μας — ποῦ, διαβρωμένα ἀπὸ τὴν παραμονὴ 21 αἰῶνων στὸ βυθὸ καὶ σκεπασμένα ἀπὸ θαλάσσια βλάστηση, ἔμοιαζαν μᾶλλον μὲ βράχια. Τὸ ναυάγιο βρισκόταν παράλληλα πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ βράχου, σὲ προεξοχὴ του σκεπασμένη μὲ ἄμμο. Πιὸ κάτω ὁ βυθὸς συνεχίζοταν σὲ ἀπότομη πλαγιά, ποῦ προχωροῦσε σχεδὸν κάθετα σὲ μέγα βάθος. Ἄν τὸ πλοιο εἶχε βυθιστεῖ ἐλάχιστα μέτρα πιὸ ἐκεῖ, θὰ γλιστροῦσε στὸ μεγάλο βάθος καὶ θὰ χανόταν γιὰ πάντα. Ἐκεῖ ποῦ βρέθηκε ὁμως, σὲ βάθος 59 μ., ἦταν δυνατό νὰ ἐρευνηθεῖ. Ὅταν τὸ καῖκι ἐπέστρεψε στὴ Σύμη, τὰ νέα γιὰ τὸ ναυάγιο διαδόθηκαν γρήγορα. Ὁ Ἀντώνιος Οἰκονόμος, ἀρχαιολόγος καὶ καθηγητὴς Πανεπιστημίου, καταγόταν ἀπὸ τὴ Σύμη. Ἦταν ὁ πρῶτος ἐπιστῆμων, ποῦ ἔμαθε γιὰ τὸ ναυάγιο. Πῆρε μαζί του τὸν καπετάνιο καὶ παρουσιάστηκαν στὸν τότε Ὑπουργὸ Παιδείας ἀρχαιολόγο Σπυρίδωνα Στάη, φέρνοντας μαζί γιὰ ἐπιβε-

βαίωση τὸ χέρι τοῦ ἀγάλματος. Ὁ Στάης ἐνθουσιάστηκε. Μὲ σπουδὴ ἀσυνήθιστη, καὶ μάλιστα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἐτοιμάστηκε εἰδικὴ ἀποστολή, στὴν ὁποία διατέθηκε τὸ ὄπλιταγωγὸ τοῦ πολεμικοῦ στόλου «Μυκάλη» καὶ ἀργότερα τὸ ἀτμοκίνητο «Σύρος». Οἱ ἐρευνες ἄρχισαν τὸ Νοέμβριο καὶ συνεχίστηκαν ὡς τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1901. Ἔτσι ἐγκαινιάστηκε ἡ ὑποβρύχια ἀρχαιολογία στὴν Ἑλλάδα. Παρὰ τὶς δυσκολίες τῆς ἐποχῆς, ἀνέβασαν τότε ἀπὸ τὸ βυθὸ πῆλινα σκευὴ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἀπὸ ὄρειχαλκο καὶ γυαλί, τεμάχια ἀγαλμάτων ὄρειχάλκου καὶ μαρμάρου, ἐξαρτήματα τοῦ πλοίου καὶ ποικίλα μικροαντικείμενα. Τὰ εὐρήματα, ποὺ ὀνομάστηκαν «Θησαυρὸς τῶν Ἀντικυθέρων», μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο, ὅπου καθαρίστηκαν, συγκολλήθηκαν καὶ ταξινομήθηκαν. Ἔτσι ξαναζωντάνεψε καὶ ὁ χάλκινος «ἄφηβος τῶν Ἀντικυθέρων», ὅπως τελικὰ ὀνομάστηκε, ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα ἀγάλματα τοῦ Μουσείου μας. Σ' αὐτὸ ἀνήκε καὶ τὸ ὄρειχάλκινο χέρι, ποὺ εἶχε φέρε ἀπὸ τὸ βυθὸ ὁ βουτηχτὴς Ἡλίας Σταδιάτης, μέλος τοῦ πληρώματος τοῦ καϊκιοῦ «Εὐτέρπη». Οἱ τεχνίτες, ποὺ καθάρισαν τὸ γλυπτό, κατόρθωσαν νὰ τοῦ δώσουν τὴν πλαστικὴ του αἴγλη καὶ τὴ φωτεινὴ ὁμορφιὰ τῆς νεότητος ποὺ καθραφτίζεται στὸ πρόσωπό του. Ἡ τεχνοτροπία θυμίζει τὴν τέχνη τοῦ Λυσίππου. Πρόκειται γιὰ ἔργο κάλλους ἀσυνήθιστου, ποὺ παριστάνει νέο μὲ ἀρμονικὴ μῶδη διάπλαση. Τὸ δεξὶ τοῦ χέρι ὑψωμένο κρατοῦσε κάποτε κάτι. Ὑπέθεσαν πὼς ἦταν ὁ Περσεὺς ποὺ κρατοῦσε τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας, μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῆς, ἢ ὁ Πάρις, ποὺ κρατοῦσε τὸ χρυσὸ μῆλο. Ὁ «θησαυρὸς τῶν Ἀντικυθέρων» περιελάμβανε καὶ τὰ κολοσσιαῖα ἀγάλματα τοῦ αἰθρίου τοῦ Μουσείου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ γνωστότερο εἶναι τοῦ Ἡρακλῆ, μὲ τὸ ρόπαλο καὶ τὴ λεοντὴ, τὴν ὄρειχάλκινη κεφαλὴ φιλοσόφου καὶ τὸν περίφημο «ἀστρολάβο», ὅπως ὀνομάστηκε τότε, ποὺ ἀπὸ μερικοὺς μάλιστα ἐπιστήμονες τῆς ἐποχῆς ἐξελήφθη ὡς τὸ μηχανικὸ δρομόμετρο τοῦ ἀλεξανδρινοῦ Ἡρώνος καὶ ἀπὸ ἄλλους ὡς τὸ μετεωροσκόπιο τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου.

Τὸ εὐρημα τελικὰ ξεχάστηκε σὲ κάποια ράφια, στὰ ὑπόγεια τοῦ Μουσείου, μαζί μὲ ἄλλα εὐρήματα τοῦ ναυαγίου, μέλη ἀγαλμάτων, σιδερένια καρφιά τοῦ πλοίου, ἀμφορεῖς, ἀκόμη καὶ μερικὰ σανίδια, ποὺ εἶχαν διατηρηθεῖ μέσα στὴ λάσπη.

Τὸ 1958 ὁ Ἄγγλος Ντέρεκ Πράις, ἐρευνητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Ἐπιστημῶν, πέτυχε ἐπιχορήγηση ἀμερικανικοῦ ἐπιστημονικοῦ ἰδρύματος, γιὰ νὰ παραμείνει στὴν Ἀθήνα, πρὸς μελέτη τοῦ «ἀστρολάβου». Ἡ ἐρευνά του ἦταν ἐμπεριστατωμένη καὶ τὰ πορίσματά της δημοσιεύτηκαν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1959, στὸ ἀμερικανικὸ περιοδικὸ Scientific American. Κομμάτια τῆς ξύλινης θήκης, στὴν ὁποία ἦταν τοποθετημένος ὁ μηχανισμὸς, χρονολογήθηκαν μὲ τὸ ραδιενεργὸ ἄνθρακα στὸ ἔτος 65 π.Χ., ± 15 χρόνια. Ἔτσι ἀποδείχτηκε ἀκριβῆς ἡ χρονολόγηση τοῦ ναυαγίου ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τοῦ 1900. Ὁ μη-

χανισμός ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἀκτινωτὸ τροχό, ποὺ μετέδιδε περιστροφικὴ κίνηση σὲ περισσότερους τῶν 28 μικροὺς ὀδοντωτοὺς τροχοὺς. Ἐνας τουλάχιστο ἐπιπλέον δίσκος εἶχε ὀλότελα ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὴ διάβρωση. Οἱ τροχοὶ συνδέονται πολὺ περίπλοκα καὶ ἀσυνήθιστα καὶ φέρουν μαθητικὲς ὑποδιαίρέσεις καὶ ἐπιγραφὲς ἀστρονομικῶν ὄρων καὶ ἀστερισμῶν. Γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο δίσκο ὑπάρχει δακτύλιος, ἐπὶ μαθηματικῶν ὑποδιαίρέσεων τοῦ ὁποῖου εἶναι γραμμένοι οἱ μῆνες τοῦ ἔτους. Σὲ ἄλλο δίσκο σημειώνεται ἡ ἐτήσια κίνηση τοῦ ἡλίου στὸ ζωδιακὸ κύκλο. Ἄλλοι σημειώνονται ἡ ἐτήσια κίνηση ἀστέρων καὶ ἀστερισμῶν. Τὸ νόημα πολλῶν ἄλλων ὑποδιαίρέσεων καὶ ὁ σκοπὸς πολλῶν συμπλεγμάτων τῶν δίσκων παραμένει ἄγνωστος. Πρόκειται γὰρ συνθετότατο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακὸ μηχανισμό, ποὺ ἀποδεικνύει πῶς ἡ ἑλληνιστικὴ τεχνολογία ἦταν πολὺ πρὸ προοδευμένη ἀπὸ ὅ,τι νομίζαμε. Ἐπιπλέον τὸ μηχανῆμα δὲν ἀποτελοῦσε θεωρητικὸ κατασκευάσμα, ἀλλὰ χρησιμοποιόταν στὴν πράξη, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ ἐμφανῆ ἴχνη δύο ἐπισκευῶν, γιὰ ἐξαγωγή συμπερασμάτων, σχετικῶν μὲ τίς κινήσεις τῶν ἀστέρων καὶ τῶν ἀστερισμῶν, γιὰ τὴν ἀνατολὴ καὶ τὴ δύση τους ἢ τὴ σύμπτωσή τους.

Τὸ εὑρημα ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὰ διδασκόμενα πῶς οἱ Ἕλληνες, λόγῳ τῆς δουλείας, περιφρονοῦσαν τόσο τοὺς μηχανισμοὺς ὅσο καὶ τὰ πειράματα.

Τὸ 1925 ψαράδες ἀπὸ τὴ Ραφίνα ἀνέσυραν στὰ δίχτυά τους τὸν περίφημο ἔφηβο τοῦ Μαραθῶνα, ποὺ μετὰ 3 ἔτη καθαρισμοῦ, τοποθετήθηκε στὸ Μουσεῖο μας. Ἐπειδὴ, μαζί μὲ τὸ ἄγαλμα, ἀνασύρθηκαν καὶ κομμάτια σάπιου ξύλου, ἐκφράσθηκε καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ἀνήκαν, πιθανά, σὲ περσικὸ πλοῖο, ποὺ μετέφερε τὸ ἄγαλμα μετὰ ἀπὸ λεηλασία, ἀλλὰ ἡ γνώμη δὲν εὐσταθεῖ, γιὰ τὸ ἔργο ἐκφράζει τέχνη ὀριμότερη ἐκείνης τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνα.

Τὸ 1928 στὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Β. Εὐβοίας, κοντὰ στὸ σημερινὸ Πευκί, ἐπισημάνθηκε ἀπὸ ἀλιεῖς τῆς περιοχῆς ἀρχαῖο ναύγιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προήλθε τὸ ἀριστούργημα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μας, ὁ ὀρειχάλκινος Δίας, ποὺ μερικοὶ κακῶς ὀνομάζουν Ποσειδῶνα καὶ ποὺ ἀντίγραφὸ του κοσμεῖ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ κτηρίου τοῦ Ο.Η.Ε. στὴ Ν. Ὑόρκη.

Τὸ 1930 στὴν ἴδια περιοχὴ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀνέσυρε τὸ περίφημο χάλκينو ἄγαλμα τοῦ Παιδὸς κελητίζοντος ἢ τζόκευ, ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα ἄλλο λαμπρὸ κόσμημα τοῦ Μουσείου μας.

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '50 Γάλλοι ἐρευνοῦν περιοχὰς τοῦ κόλπου τοῦ Μαραθῶνα, ἀπὸ ὅπου ἀνεκλύουν ἄγκυρες καὶ κεραμεικὴ.

Τὸ 1958 Ἀγγλοὶ ἐρευνητὲς ἐντοπίζουν στὴ Ν. Ἀκτὴ τῆς Κρήτης, στὴν Ἁγία Γαλήνη, σὲ θέση ὅπου παλαιότερα εἶχαν ἀνεκλυθεῖ χάλκινα εἰδῶλια, ἀρχαῖο ναύγιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀνεκλύσθηκε κεραμεικὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60 γίνεται ἐρευνα στὸν κόλπο τοῦ Ναυαρίνου, ὅπου ἀνασύρονται καὶ ἀρχαῖα ἀγγεῖα. Χρησιμοποιεῖται τὸ εἰδικὸ σκάφος

Sea Diver, του Έντουϊν Λίνκ, αλλά ή έρευνα διακόπτεται λόγω προστριβών με τις άρχές.

Τήν ίδια περίοδο (1960) ομάδα έρευνας τής Έλλην. Όμοσπονδίας Όποβρύχιας Δραστηριότητας έντόπισε ναυάγιο του Δ' π.Χ. αι., δίπλα στις ύφαλοσκοπέλους Μυρμήγκια, του όρμου τής Βούλας. Τό πλοίο που ναυάγησε εκεί μετέφερε άμφορείς από τή Μένδη, άποικία τής Χαλκίδας στο Θερμαϊκό κόλπο. Από τήν ίδια ομάδα έπισημάνθηκε και άλλο ναυάγιο τής ίδιας έποχής με άμφορείς από τή Λέσβο και τή Χίο, κοντά στο Κατραμονήσι τής Βούλας. Από τις έρευνες τής περιόδου εκείνης έντοπίστηκαν επίσης ίχνη άρχαίων ναυαγίων κοντά στα άκρωτήρια Αιξωνής και Ζωστήρος καθώς και στο Πετροκάραβο τής Τροιζηνίας.

Στήν ίδια έποχή μετέφερε τή δραστηριότητά του στην Έλλάδα ό γνωστός άμερικανός έρευνητής των βυθών Πήτερ Θρόκμορτον, που είχε λίγο πριν έρευνησει, με τόν έξίσου γνωστό Τζ. Μπάς, τό περίφημο μυκηναϊκό ναυάγιο του άκρωτηρίου Χελιδονία (Γκελιντόνια, κοντά στην άρχαία Άλικαρνασσό, τήν πατρίδα του Όροδότου, που οί Τουρκοί σήμερα άποκαλοϋν Bodrum), καθώς και τά ναυάγια του Γιασί Άντά (2 βυζαντινά, ένα του Δ' και ένα του Ζ' αι., και ένα ρωμαϊκό), όπου βρίσκονται και σωροί άμφορέων από άλλα άρχαία έλληνικά ναυάγια, γιατί ή θάλασσα έχει εκεί ισχυρά ρεύματα και είναι συχνά τρικυμιώδης. Τό ναυάγιο τής Χελιδονίας είχε φορτίο χαλκού που υπερέβαινε τό βάρος ενός τόννου. Τότε μάλιστα διαπιστώθηκε πώς τά τάλαντα είχαν μορφή δερμάτων τετωμένων προς άποξήραση και πώς έμιμοϋντο από τή μία πλευρά τό μαλλι του δέρματος, ενώ από τήν άλλη ήταν λεία. Τούτο όφειλόταν, φαίνεται, στο γεγονός πώς επί χιλιετίες, προ τής χρησιμοποίησης των ταλάντων, χρησιμοποιούσαν τά δέρματα ως μέσο άνταλλαγής. Έτσι μπορούμε να καταλάβουμε και τόν ύποκρυπτόμενο στο μύθο περι χρυσομάλλου δέρατος ιστορικό πυρήνα για τόν πλοϋτο που συναπεκόμιζαν οί ναυτικοί και οί έμποροι τής έποχής, που τολμούσαν να πλεύσουν ως τήν Κολχίδα, όπου κατέληγαν έμπορικοί δρόμοι τής Άνατολής. Στήν Έλλάδα ό Θρόκμορτον έκανε έρευνες στη Μεθώνη και στον κόλπο Πόρτο - Λάγκο, τής γειτονικής νήσου Σαπιέντζας, όπου άπετόπωσε τά φορτία τριών ναυαγίων με σαρκοφάγους, άρχαίους γρανιτένιους κίονες και κολοσσιαίους όγκολίθους μαρμάρων αντίστοιχα.

Περί τό τέλος τής δεκαετίας γίνεται ή συστηματική έρευνα του ναυαγίου τής Κερύνειας του Δ' αι. π.Χ., με έπικεφαλής τόν Μ. Κάτζεφ.

Στά 1974 ή Νίκη Σταυρουλάκη και ό Τζών Κέρναν έρευνοϋν ύστεροαρχαϊκό ναυάγιο στον Πόρο, με φορτίο άμφορέων.

Τό 1975 ό Π. Θρόκμορτον έντοπίζει ναυάγιο των προελληνικών χρόνων (τής 3ης χιλιετίας π.Χ.), που είναι και τό άρχαιότερο γνωστό ναυάγιο στον κόσμο, στη νήσο Δοκό, κοντά στην Όδρα. Άν πρόκειται ώστόσο μετά βε-

βαιότητα γιὰ ναυάγιο, θὰ ἀποδειχθεῖ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἔρευνας. Τὸ ἴδιο ἔτος ἦλθε στὴν Ἑλλάδα τὸ ἐρευνητικὸ σκάφος «Καλυψώ» τοῦ Κουστῶ. Τὸ Καλυψώ εἶχε στὸ παρελθὸν ἐρευνηθεῖ καὶ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ναυάγιο τοῦ Γκράν Κονγκλουέ, ἔξω ἀπὸ τὴ Μασσαλία, καθὼς καὶ τὸ περίφημο ναυάγιο τῆς Μαδία στὴν Τυνησία, στὸ φορτίο τοῦ ὁποῖου συμπεριλαμβανόταν καὶ τὸ περίφημο ἄγαλμα τοῦ γλύπτη Βόηθου ἀπὸ τὴ Χαλκηδόνα (ποῦ σήμερα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Bardo τῆς Τύνιδας). Στὶς ἔρευνες τοῦ Καλυψώ στὴν Ἑλλάδα μετέσχε καὶ ὁ Ἑλληνας ἐρευνητὴς Π. Νικολαΐδης, ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἀνακάλυψης τῆς τουρκικῆς ναυαρχίδας τοῦ Καρᾶ - Ἀλῆ. Τὸ Καλυψώ προσπάθησε νὰ ἐντοπίσει τὴ θέση τοῦ ναυαγίου τοῦ Ἀρτεμισίου μὲ ὁδηγὸ στὴν ἔρευνα τὸ γέρο Τρικεριώτῃ δῦτῃ Γ. Μιχάλη, τὸ μόνο ποῦ ἐπιζούσε ἀπὸ τὸ πλήρωμα τοῦ καϊκιῦ τοῦ Δ. Κοντοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπισημάνει τὸ Δία. Ἐντοπίστηκε ἔξαρμα στὸ βυθό, ποῦ μελλοντικὴ ἔρευνα μὲ ἀναρροφητήρα θὰ δείξει, ἂν καλύπτει λείψανα ναυαγίου. Κοντὰ στὸ ἔξαρμα βρέθηκε χάλκινη ρωμαϊκὴ χύτρα, προερχομένη ἴσως ἀπὸ τὸ ναυάγιο.

Στὶς ἀκτὲς τῆς Κρήτης, κοντὰ στὸ Ἡράκλειο, τὸ Καλυψώ ἐντόπισε 6-7 ναυάγια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα τοῦ Α' αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὸ Σαμόνιο ἀκρωτήριο τῆς Β.Α. Κρήτης ἐπισήμανε ναυάγιο μὲ ἀμφορεῖς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ Καλυψώ ἐρεύνησε συμπληρωματικὰ καὶ τὸ ναυάγιο τῶν Ἀντικυθήρων. Μὲ τὴ βοήθεια βυθοσκάφους ἐντοπίσθηκαν ἀγγεῖα, θραύσματα χαλκῶν καὶ μαρμάρινων ἀγαλμάτων, σανίδες τοῦ ἀρχαίου πλοίου, δύο χάλκινα ἀγαλμάτια τέχνης θαυμάσιας, τὸ κεφάλι ἐνὸς τρίτου, λεπτῆς τέχνης χρυσὰ κοσμήματα μὲ πολύτιμους λίθους, περίπτα καὶ νομίσματα, ποῦ ἐπιβεβαίωσαν τὴν παλιὰ χρονολόγησι τοῦ ναυαγίου (περίπου τὸ 80 π.Χ.).

Μετὰ τὴν ἀναχώρησι τοῦ Καλυψώ, οἱ ἐπόμενες συστηματικὲς ὑποβρύχιες ἔρευνες ναυαγίων ἔγιναν ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἐναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν, μὲ ἐποπτεία τῆς Ἐφορίας, στὸ Λιμένι τῆς Μάνης τὸ 1977, σὲ ναυάγιο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ φορτίο ἀμφορέων.

Τὸ τελευταῖο ἀξιόλογο ναυάγιο στὸ Αἶγαῖο ἐρευνηθῆκε στὴν περίοδο 1982 - 86 ἀπὸ τὸν G. Bass, στὶς τουρκικὲς ἀκτὲς τοῦ Οὐλοῦ Μπουροῦν, ἀπέναντι στὴ Ρόδο, Ν.Α. τοῦ Bodrum. Πρόκειται γιὰ ἐμπορικὸ σκάφος τοῦ ΙΔ' αἰ. π.Χ., μὲ φορτίο 200 ταλάντων χαλκοῦ καὶ ποικίλα ἄλλα εὑρήματα. Ἡ τελευταία συστηματικὴ ὑποβρύχια ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα ἔγινε στὸ Δοκὸ (Α' φάση) ἀπὸ τὶς 20 Αὐγούστου ἕως τὶς 20 Σεπτεμβρίου τοῦ 1989 μὲ πρωτοπορικὴ τεχνολογία ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἐναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν. Ἀνεκλύστηκαν πάνω ἀπὸ 500 εὑρήματα, κυρίως ἀγγεῖα καὶ ἄλλα σκεῆ καθὼς καὶ 2 λίθινες ἄγκυρες, ποῦ βρέθηκαν ὁμως μακριὰ ἀπὸ τὸ ναυάγιο. Ἄν πρόκειται γιὰ φορτίο πλοίου, πιθανὸν ἴχνη του νὰ ὑπάρχουν στὴ λάσπη τοῦ βυθοῦ, ὅποτε πρόκειται γιὰ τὸ παλαιότερο πράγματι ναυάγιο στὸν κόσμον. Τε-

τραετής ἔρευνα ἀπέδειξε πὼς τὸ σκάφος πρέπει νὰ ἦταν Μυκηναϊκὸ ἢ Κυπριακὸ.

Πάμπολλα ἄλλα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ μεταγενέστερα ναυάγια πρέπει νὰ βρίσκονται στὸ βυθὸ τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Δὲν εἶναι ὅμως τυχαῖο πὼς τὰ σημαντικότερα ἑλληνικὰ ναυάγια (προϊστορικά, ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ) ἔχουν βρεθεῖ στὶς τουρκικὲς ἀκτὲς. Τοῦτο ὀφείλεται στὴ μὴ πραγματοποιήση ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς συστηματικῶν ἔρευνῶν καὶ στὴν ἐδῶ ἀνυπαρξία τῶν σχετικῶν μέσων. Ἐξαίρεση ὁ Δοκός. Ἴσως ὅμως ἡ κατάστασις νὰ ἦταν πιὸ ἱκανοποιητικὴ στὴν Ἑλλάδα, ἂν ἡ Ἐφορὶα Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων συνεργαζόταν προθυμότερα μὲ ἄλλους φορεῖς, ὅπως π.χ. μὲ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἐναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν καθὼς καὶ μὲ ξένους φορεῖς, ὅπως τὸ ἀμερικανικὸ I.N.A. ποῦ διαθέτει χρήματα, μέσα καὶ ἔμπειρους ἔρευνητές. Λέγεται πὼς ἡ ἔλλειψις προθυμίας γιὰ συνεργασία ἀπὸ πλευρᾶς μας ὀδήγησε τοὺς Ἀμερικανοὺς ἀρχαιολόγους στὴ συνεργασία τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους, μὲ ἀποτέλεσμα Μυκηναϊκὰ ἢ Κυπριακὰ ναυάγια νὰ προβάλλονται ὡς ναυάγια τῆς Ἀνατολίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ παρουσιάζονται καὶ τίτλοι στὸν διεθνή ἐπιστημονικὸ Τύπο ὅπως: «Προϊστορικὸ πλοῖο τῆς Ἀνατολίας στὸ Τουρκικὸ Αἶγαῖο». Ἡ πρόσφατη ὅμως ἔγκρισις ἔρευνας τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου στὸ Ἰνστιτοῦτο Ἐναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν εἶναι εὐοίωνα γιὰ τὸ μέλλον. Γιατί ὑπάρχουν 1.000 γνωστὰ ναυάγια στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ποῦ πρέπει, κατὰ τὸ δυνατό σύντομα, νὰ ἐρευνηθοῦν. Ἄλλιως, καθὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ φρουρηθοῦν, ὑπόκεινται στὸν κίνδυνο νὰ λεηλατηθοῦν. Κι ἂς μὴ ξεχνοῦμε πὼς ἀπὸ αὐτὰ τὰ ναυάγια βεβαιώνεται καὶ ἐξ ἄλλης πλευρᾶς ἡ ἑλληνικότητι τοῦ Αἰγαίου.

L' EGEO NELLA *FEDRA* DI G. D'ANNUNZIO

Il pomeriggio del 24 Gennaio 1899, tutte le personalità dell' ambiente letterario e artistico di Atene, si riunirono nella sala del Circolo Letterario «Parnassos»¹, dove era stato invitato a parlare il più grande poeta italiano dell' epoca G. D'Annunzio (1863-1938). In quell' occasione, il circolo lo proclamò suo Membro Onorario². Un altro membro eccellente, il nostro poeta nazionale Kostis Palamàs (1859-1943), ispirato da questa cerimonia, compose in suo onore il sonetto «Στὸ Γαβριήλ Ντανούντσιο ὅταν ἐπέρασε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα»³, e gli dedicò un articolo sulla rivista *Τέχνη*⁴.

Non fu un caso che, dopo questo e un precedente viaggio (1895)⁵ in

---

1. Vedi: Giorgio Zoras, «Il Syllagos Parnassos di Atene», *L' Europa Orientale*, vol. 13 (1933), pp. 644-645.

2. Vedi gli scritti di Bruno Lavagnini: «Gabriele D'Annunzio ad Atene (1899)», *Nuova Antologia*, vol. CDXVII (1941), pp. 415-418; *Alle fonti della Pisanella ovvero D'Annunzio e la Grecia moderna*, Palermo 1942; «D'Annunzio ad Atene nel 1899 (nuove testimonianze)», nel vol. *Gabriele D'Annunzio nel primo centenario della nascita*, Roma 1963, pp. 199-212. Inoltre vedi scritti dell' epoca, relativi alla visita, contenuti nel vol. *Ausonia. Lettere e arti nell' Italia d'oggi (1900-1950)*, a cura di Bruno Lavagnini. Edizioni dello Istituto Italiano di Cultura in Atene 1961, pp. 287-305.

3. Κωστή Παλαμά, *Ἀπαντα*, Μπίρης, vol. 9, p. 428.

4. Κωστή Παλαμά, *Ἀπαντα*, Μπίρης, vol. 16, pp. 78-80.

5. Su questo viaggio scrive Lavagnini: «Il viaggio materiale fu compiuto dal Poeta, con pochi fidi compagni, nell' agosto del 1895, sullo yacht "Fantasia" dalle immense vele, dell' amico Edoardo Scarfoglio. Viaggio verso l'Ellade, più che verso la Grecia, viaggio nel passato e nel mito, in cui non era di reale se non l' eterno mare di Omero, la luce abbagliante del paesaggio ellenico, il fascino delle rovine e dei ricordi, nel gran sole d'Agosto. Itinerario spirituale le cui esperienze estetiche segnano una svolta decisiva nell' arte dannunziana, ricondotta dal bango nell' Alfeo al lirismo del giovanile "Canto Novo" e alla mitopea di Alcione, ma prima ancora sospinta, pronuba la grande Tragica che fu al Poeta ispiratrice e Musa, a cimentarsi nell' agone teatrale, che prometteva alla giusta ambizione di lui più vasti plausi, se non più durevoli allori. Nacque infatti nella Argolide sitibonda, tra le rovine di Micene ricca d'oro, il primo disegno della *Città Morta* (rappresentata nel 1898), che aprì la serie delle opere teatrali, di poco preceduta, nella rappresentazione, dal *Sogno d'un mattino di primavera* (1897) e dal *Sogno d'un tramonto d'autunno*, pubblicato anch'esso nel 1898. Nella *Laus Vitae* (1903), immenso proemio alle *Laudi*, pubblicato otto anni più tardi, questo viag-

Grecia, durante i quali D'Annunzio era venuto a contatto con la civiltà greca, la sensibilità artistica del poeta si arricchì e divenne più feconda⁶. Nel 1908 scriveva la *Fedra* tragedia in tre atti ispirata alla mitologia e all' *Ippolito* di Euripide⁷.

Nella *Fedra* il poeta anche se segue la struttura principale del mito, introduce molte novità. Ciò risulta da un confronto della trama dell' opera con le versioni classiche dei mitografi e degli scrittori tragici. Una delle differenze consiste nell' introduzione di nuove *personae fabulae*, che mancano totalmente dalle opere di Euripide e di Seneca, e che non si incontrano in nessuna versione dell' antico mito o anche nelle sue versioni più recenti, come quella di Bozza (1578)⁸ o di Racine (1671)⁹.

Una delle *personae fabulae*, inventate da D'Annunzio è lo schiavo - pirata della Fenicia che appare nel secondo atto. Questi informa Ippolito, il quale vorrebbe viaggiare per mare, sulle difficoltà che potrebbe incontrare e gli dà alcuni consigli preziosi. Nel frattempo alle domande di Fedra, risponde descrivendo i luoghi di mare e le isole che ha visitato. Lo stesso schiavo, parlando di Orfeo, si riferisce di nuovo al Egeo:

«E fu dilacerato dalle femmine
dei Ciconi. E per ciò tante vendette
noi facciamo su i Ciconi, ché meglio
piaggia non v' è da rapinare in tutto
il Mare Egeo. Taso con le miniere
d'oro; nascondimenti per le navi

---

gio, materiale e spirituale insieme, si riflette e si trasfigura. Per la Grecia moderna, per il popolo nuovo che vive nei luoghi sacri al ricordo, tra le grandi rovine, il Poeta non ebbe, non ha — diremmo — occhi, nel suo viaggio affrettato» (*Alle fonti della Pisanella, o.e.*, pp. 13-18).

6. Vedi: Raffaele Del Re, *L'ellenismo nell' opera artistica di G. D'Annunzio*, Bologna 1928; Giorgio Pasquali, «Classicismo e classicità di Gabriele D'Annunzio», nel vol. *Gabriele D'Annunzio*, a cura di Jol. De Blasi, Firenze 1939, pp. 133-153; Ettore Paratore, «Il mondo classico in Gabriele D'Annunzio», nel vol. *Momenti della storia degli studi classici fra ottocento e novecento* (Seminario 27-28 Febbraio 1986), Napoli 1987, pp. 137-161.

7. Per altre opere ispirate all' *Ippolito* di Euripide vedi: Hans Jürgen Tschiedel, *Phaedra und Hippolytus. Variationen eines tragischen Konfliktes*, Erlangen - Nürnberg 1969; Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Ο μύθος του 'Ιππόλυτου στους αρχαίους συγγραφείς και στον Ρίτσο», *Διαβάζω*, fasc. 205, 21 dicembre 1988, pp. 99-104.

8. Vedi: Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Μία ιταλική τραγωδία κρητός συγγραφείας: ή «Fedra» του Francesco Bozza* (Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, 76), 'Αθήναι 1972.

9. Vedi: 'Αθανασίου Φυλακτού, *Περί Εὐριπίδου 'Ιππολύτου πρὸς τὴν Ρακίνα Φαίδραν*. 'Εναίσιμος διατριβή ἐπὶ διδακτορικῆ ἀναγορεύσει. 'Εν 'Αθήναις 1883.

nello stretto; e, di contro, il lido basso di Tracia, con le belle vigne d' Ismaro, col dolce vin di Maronèa, con ogni bene; e il delta del Nesto sul mar libero, bonissimo all' approdo. E ci troviamo, 'Anassa, i tuoi Cretesi occupatori dell' aurea Taso; ché dovunque è terra o confinata o attorneata d' acque ivi impone tributo il Re di Creta, l' Agenoride di fenicia stirpe».

Qui, il poeta italiano, decanta l' Impero Marittimo di Creta, richiamandosi alla *Fedra* di Seneca, e precisamente ai versi in cui la protagonista della tragedia latina, addolorata per la sua sorte crudele, accusa la sua patria, Creta, della sua infelicità: «O grande Creta, regina dei mari, che le tue navi innumerevoli navigano per ogni lido, solcando coi rostri tutte le vie marine fino alla terra di Assiria, perché mi hai data in ostaggio a un focolare odioso, sposa di un nemico?»¹⁰.

In seguito il pirata si dimostra conoscitore esperto della Grecia insulare quando nomina a Fedra le isole che si trovano sotto il dominio di Creta:

«Innumerevoli.

Già dissi Taso, l' isola dell' Oro;
e l' Eubèa dico, l' isola dei Buoi;
dico Sichino, l' isola del Vino;
l' isola della Porpora, Citera;
e l' isola del Marmo, Paro; e Nasso
ritonda, e tutto il coro delle Cicladi
che conduce la sacra Delo; e tutti
i porti su la via
marina che da Rodi sale al Bòsforo».

E ancora:

«E di tutti gli agguati
pei predatori l' ottimo,
Samo sul passo angusto! Ché per noi
il piano di Cilicia è sabbie, greti,
barre, secche, lagune,
e le coste di Siria

10. Seneca, *Fedra*, traduzione di Alfonso Traina, Siracusa 1983, pp. 10-11.

sono piene di torri e di vedette.
Ma Samo sta sul traffico di tutto
l' Arcipélago, e piglia quel che vuole».

Qui D'Annunzio esalta la posizione geografica e strategica di Samos, contrapponendola alle regioni aride dell' Asia Minore. Ad una prima lettura, ci sorprendono la precisione dei riferimenti topografici e le minuziose descrizioni delle regioni dei litorali.

È evidente che le conoscenze del poeta italiano, relative al mare Egeo, sono ricche. Sue fonti dobbiamo considerare lo studio dei classici e in generale la profonda conoscenza dell' antichità, ciò che è valido anche per tutta la tragedia. Continuamente vengono alla mente del lettore, frammenti dei poeti lirici e tragici.

L' influenza esercitata dalla letteratura greca sul poeta italiano, era naturale che lasciasse segni profondi nella struttura e nella composizione della sua opera. La fedeltà dell' opera di D'Annunzio al suo modello antico si può cogliere dalla felice traduzione in greco classico¹¹ eseguita da Filippo Maria Pontani (1913-1983)¹² di cento versi della *Fedra* dannunziana. Ciò ha portato alla luce le radici classiche della tragedia italiana e l' ha condotta più vicino al suo modello antico.

Chiudiamo la nostra comunicazione con otto versi della traduzione del Pontani, in cui Ippolito biasima la sua matrigna per il suo amore incestuoso, con una scena che ci riporta alla memoria l' *Ἰππόλυτος Καλυπτόμενος* di Euripide e la *Fedra* di Seneca:

«αἰσχει πρέπεις κατ' ὄμμα, Πασιφάης κόρη,
μύσος στυγητὸν δ' ἀμπέχει παρηίδα.
σὲ γὰρ μετ' ἄλλων παράφορον παρήγαγε
τέρας τι δεινόν, ἢ Κύπρις· καὶ φαρμάκοις
αὐτὴ σ' ἐφαρμάκευσε καὶ θεῖαν θεὰ
μάστιγ' ἔχουσα δειν' ἐμαστίγωσέ σε.
μὴ μου θίγῃς ἔρπουσα λόξ' ὡς πάρδαλις
ἢ κἄν δάκοι δαμείσα...».

11. Gabriele D'Annunzio, *Fedra* (2105-2204), traduzione in versi greci di Filippo Maria Pontani, Istituto Grafico Tiberino, Roma 1949.

12. Γερασίμου Γ. Ζώρα, «Filippo Maria Pontani», *Επιστημονική Έπετηρίς τής Φιλολοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ἀθηνών*, vol. 28 (1979-1985), pp. 635-680.

MARIANGELA IELO

CORPUS HIPPOCRATICUM: ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΣΘΕΝΕΙΣ ΚΑΙ Η ΘΑΛΑΣΣΑ

Ἡ ἰατρικὴ τέχνη, στὴν Ἑλλάδα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ ἰδιαιτέρας σχέσεως μεταξὺ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως καὶ τοῦ κλίματος μίας περιοχῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἰδιοσυγκρασίας καὶ ὑγείας τῶν κατοίκων τῆς ἀφ' ἑτέρου.

Μία τέτοια προβληματικὴ εἶναι ἐμφανὴς στὸ *Corpus Hippocraticum* καὶ δὴ σὲ πραγματείες ὅπως οἱ *Γυναικείον πρῶτον*, *Γυναικείον τὸ δεύτερον*, *Περὶ ἀφορῶν* καὶ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*¹. Στὴν σύντομη τούτη ἐργασία θὰ ἀναφερθοῦμε εἰδικώτερα στὶς ἐπιπλοκὲς πού, κατὰ τὸν συγγραφέα πάντα τῶν ὡς ἄνω κειμένων, παρουσιάζονται στὶς βιολογικὲς λειτουργίες τῶν γυναικῶν τῶν παρακτίων - μεσογειακῶν περιοχῶν ἐξαιτίας τοῦ ὑγροῦ κλίματος, καθὼς καὶ στὶς ἀπὸ τῆ θάλασσα παρεχόμενες γιὰ παρόμοια προβλήματα θεραπευτικὲς μεθόδους.

Παραθέτουμε κατ' ἀρχὴν τὸ χωρίο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας δηλώνει ἐμφαντικὰ τὴν σημασίαν τοῦ τοπογραφικοῦ - κλιματολογικοῦ παράγοντα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς γυναικείας φυσιολογίας: «Σκεπτέον δὲ καὶ τὰς φύσεως τῶν γυναικῶν καὶ τὰς χρόας καὶ τὰς ἡλικίας καὶ τὰς ὥρας καὶ τοὺς τόπους καὶ τὰ πνεύματα»². Περνώντας ἐν συνεχείᾳ στὸ *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*³ διαβάζουμε: «...ἥτις μὲν πόλις πρὸς τὰ πνεύματα κείται τὰ θερμὰ — ταῦτα δ' ἐστὶ μεταξὺ τῆς τε χειμερινῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου καὶ τῶν δυσμέων τῶν χειμερινῶν... ἐν ταύτῃ τῇ πόλει τὰ τε ὕδατα πολλὰ καὶ ὑφαλκὰ ἀνάγκη εἶναι καὶ μετέωρα... νοσήματά τε τάδε ἐπιχώρια εἶναι· πρῶτον μὲν τὰς γυναῖκας νοσεράς καὶ βρώδεας εἶναι· ἔπειτα πολλὰς ἀτόκους ὑπὸ νόουσου καὶ οὐ φύσει τιτρώσκεσθαι τε πυκνά...». Τοπογραφικὰ καὶ κλιματολογικὰ δεδομένα μᾶς μιλοῦν ἐδῶ γιὰ μίαν παράλιαν μεσογειακὴν περιοχὴν. Ὁ γυναικεῖος ὄργανισμὸς στὸ χῶρο αὐτὸν παρουσιάζει πράγματι μίαν προδιάθεση γιὰ κατακράτηση ὑγρῶν ἐξαιτίας τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ὑγροῦ κλίματος καὶ τῆς

1. E. Littré, Hippocrate, *Oeuvres Complètes* (10 voll. Paris 1839-1861).

2. *Mul. L. VIII, I 6, δ.π.*

3. *Aër L. II, 16, δ.π.*

«δυσκρασίας», τὴν ὁποία αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι προκαλεῖ στὴν γνωστὴ ἱποκρατικὴ ἀναλογία τῶν τεσσάρων χυμῶν τοῦ σώματος (αἷμα, χολή, ὕδωρ καὶ φλέγμα)⁴. Ἄν μάλιστα σκεφθοῦμε πῶς ἡ ἰσορροπία αὐτὴ εἶναι ἰδιαιτέρως εὐαίσθητη στὸν γυναικεῖο ὄργανισμό, ἐκ φύσεως ὑποκείμενο στὴν διαδικασία τῆς ἐμμήνου ρύσεως, τότε στὶς γυναῖκες τῆς ὡς ἄνω περιοχῆς τὰ ἀντίστοιχα προβλήματα εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς βίαιη ἀντίδραση τοῦ ὄργανισμοῦ γιὰ ἀποβολὴ τῆς πλεονάζουσας ὑγρασίας μὲ τὴ μορφή ἀξημένης καὶ παρατεταμένης ἐμμηνόρροιας.

Παρόμοια διατάραξη τῆς ἰσορροπίας τῶν συστατικῶν τοῦ σώματος χυμῶν καθιστᾷ τὴν γυναῖκα ἀνίκανη νὰ συλλάβῃ καὶ, ἂν δὲν ὑποβληθεῖ σὲ θεραπεία κινδυνεύει νὰ μὴν μπορέσῃ νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ζωτικῆς γι' αὐτὴν σημασίας βιολογικὴ λειτουργία τῆς τεκνοποιίας. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ διαταραγμένη ἐμμηνορροία προξενεῖ στειρότητα δηλώνεται ἐξάλλου σαφῶς στὸ *Γυναικεῖον πρῶτον*⁵, ὅπου μάλιστα προσδιορίζεται ἡ φυσιολογικὴ ποσότητα τῶν ἐμμήνων «...ὄσον κοτύλαι δύο ἄττικαι ἢ ὀλίγη πλέονα ἢ ἐλάσσονα, ταῦτα δὲ ἐφ' ἡμέρας δύο ἢ τρεῖς ὁ δὲ πλείων χρόνος ἢ ἐλάσσων ἐπίνοσος καὶ ἄφορός ἐστὶ...». Συνεχίζοντας στὸ ἴδιο κείμενο διαβάζουμε: «...Ἦσι δὲ ἐν φύσει ἐστὶ πλέονας καθαιρεσθαι τεσσάρων ἡμερέων καὶ πολλὰ κάρτα χωρεῖ τὰ ἐπιμήνια, αὐταὶ λεπταὶ γίνονται, καὶ τὰ ἔμβρυα αὐτέων λεπτὰ καὶ ἀμαλδύνετα...». Στὴν ἐξεταζόμενη λοιπὸν περίπτωση οἱ κλιματολογικὲς συνθήκες (ὑγρασία τῶν παρακτίων περιοχῶν) φαίνεται ὅτι ἐμποδίζουν τὴν συγκράτηση τῶν ἀπαραιτήτων γιὰ τὴν σωστὴ θρέψη τοῦ ἐμβρύου ποσοτήτων αἵματος, μὲ συχνὸ μάλιστα ἐπακόλουθο τὴν πρόωρη διακοπὴ τῆς κηῖσεως (ἀποβολή).

Δύο ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις ἀναλόγων γυναικολογικῶν ἐπιπλοκῶν συναντοῦμε στὸ *Περὶ ἀφορῶν*⁶, ὅπου ἡ ἀξημένη ἐμμηνόρροια καταπνίγει τὸ σπέρμα τοῦ συζύγου μὲ ἀποτέλεσμα ἡ γυναῖκα νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβῃ καὶ στὸ *Γυναικεῖον τὸ δεύτερον*⁷, ὅπου ἀποβολὴ τοῦ ἐμβρύου λέγεται ὅτι μπορεῖ νὰ προκληθῇ ἀπὸ ὑπερβολικὴ ρύση καὶ ἐπίμονη παρουσία τῶν ἐμμήνων κατὰ τὴν περίοδο τῆς κηῖσεως.

Ἡ ἴαση σὲ παρόμοια προβλήματα ἐπιτυγχάνεται, κατὰ τὸν συγγραφέα, μὲ τὴν μείωση τῶν πλεοναζόντων ὑγρῶν τοῦ σώματος⁸. Οἱ θεραπευτικὲς ἀγωγές, τὶς ὁποῖες προτείνονται, βασίζονται, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀκριβῶς σὲ αὐτὸν τὸν συλλογισμό, εἶναι δὲ ἀναλόγως πρὸς τὶς ἐκάστοτε ἀνάγκες ἢ ἀπλῶς διαιτολογικὲς συμβουλές ἢ περισσότερο ἐξειδικευμένες μέθοδοι (π.χ. χρῆση κολ-

4. Gen., 3 (Μετάφραση R. Joly, Les Belles Lettres, Paris 1970).

5. Mul. L. VIII, I 6, δ.π.

6. Ster. L. VIII 213, δ.π.

7. Mul. L. VIII, I 25, δ.π.

8. Mul. L. κεφ. 16, 17, δ.π.

πικῶν ὑποθέτων) ἢ ἀκόμη καὶ συνδυασμὸς δύο ἢ περισσοτέρων μεθόδων.

Ἡ θάλασσα σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ἀποτελεῖ μίαν ἀναντικατάστατη ἀπὸ φαρμακευτικῆς - διαιτητικῆς ἀπόψεως πηγὴ. Τὰ ἀφρόψαρα, λ.χ., ἐλάχιστα λιπαρά, στεγνώνουν τὰ περιττὰ ὑγρὰ καὶ ἐπομένως συνιστῶνται ἰδιαιτέρως⁹. Στὸ *Γυναικείον τὸ δεύτερον*¹⁰, ἐπίσης, προτείνεται μία διαίτα ἀποξηραντικὴ τῶν ὑγρῶν, ὃ δὲ συγγραφέας δὲν διστάζει νὰ μᾶς δώσῃ ὁ ἴδιος συνταγὲς μαγειρικῆς. Ἡ διαίτα αὐτὴ ποὺ ἀκολουθεῖται συνδυαστικὰ μὲ λούσεις περιλαμβάνει «...θαλασσίον βάτω τῷ λείῳ, σκορπίῳ, γόγγρω, νάρκη, ἐγγέλυι, ψήσση, κωβιῷ, ἐψεῖν δὲ χρὴ ἐν κρομμύοισι καὶ κοριάννοισιν, ἐν ἄλλῃ γλυκεῖῃ καὶ λιπαρῇ δίεφθα...». Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὴν προετοιμασία τῶν κολπικῶν ὑποθέτων χρησιμοποιοῦνται παρεχόμενα ἀπὸ τὴ θάλασσα ὕλικά, ὅπως σὲ μία περίπτωση θεραπείας φλεγμονῆς τῆς μήτρας, ὅπου ἀπαιτεῖται κατάπλασμα ἀπὸ θαλάσσια μούσκλια¹¹. Ἐπίσης, ἐντόσθια θαλάσσια χελώνας χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐξώθησιν τῶν λοχείων¹², ἐνῶ ὁ ζωμὸς τῶν ἀχινῶν καὶ τοῦ ὀκταποδιοῦ θεωρεῖται καθαρτικὸς καὶ ἐπιταχύνει τὸν τοκετὸ ὅταν τὸ ἔμβρυο εἶναι ἤδη νεκρὸ μέσα στὴν μήτρα¹³.

Τὰ ὄσα παραθέσαμε, ἀσφαλῶς, δὲν ἀποτελοῦν ἐξαντλητικὴ ἐξέτασιν τοῦ θέματος. Ὡστόσο, ἀρκοῦν, νομίζουμε, γιὰ νὰ δείξουν ἀφ' ἐνός τὴν σημαντικὴ θέσιν, τὴν ὁποία παρόμοια ζητήματα κατέχουν στὸν ἱπποκρατικὸ προβληματισμὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μαρτυρήσουν περαιτέρω γι' αὐτὴν τὴν θαυμαστὴν πρώτη προσπάθειαν ἐντάξεως τῆς γυναικολογίας στὸν χῶρον τῆς *Arts Medicae*.

9. *Mul. L. VIII, II 118, ὁ.π.* (Ἐξεταζόμενο πρόβλημα: ῥόος λευκός).

10. *Mul. L. VIII, II 115, ὁ.π.* (Ἐξεταζόμενο πρόβλημα: ῥόος πυρρός).

11. *Mul. L. VIII, I 53, ὁ.π.*

12. *Mul. L. VIII, I κεφ. 78, 84, ὁ.π.*

13. *Mul. L. VIII, I 80, ὁ.π.*

Γ. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ

Ύποναύρχου Π.Ν.

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΑΡΑΛΙΟΥ ΚΑΙ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΔΡΟΓΡΑΦΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ

Μέχρι τὸ 1830 τὸ γεωγραφικὸ σχῆμα τῆς Ἑλλάδας δὲν ἦταν ἀκριβῶς γνωστὸ καὶ μόνο γιὰ τὴν ἐνδοχώρα ὑπῆρχαν ἐλάχιστες πληροφορίες ποὺ προέκυπταν ἀπὸ συγγράμματα ἀρχαίων συγγραφέων καὶ μεταγενέστερων περιηγητῶν. Μὲ τὴ γεωγραφία ἀσχολήθηκαν οἱ Ἀναξίμανδρος, Πυθαγόρας, Δημόκριτος, Ἀριστοτέλης, Ἐρατοσθένης, Ἐκαταῖος καὶ Στράβων. Ἀκόμη καὶ ὁ Πausanias (2ος αἰ. μ.Χ.), ὁ κατ' ἐξοχὴν γεωγράφος τῆς Ἑλλάδας, ἔδωσε περιγραφές γιὰ μικροὺς οἰκισμοὺς καὶ δὲν ἔδωσε καθόλου στοιχεῖα γιὰ τὴ φύση τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν μορφολογία τῆς ξηρᾶς.

Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ἂν καὶ ἦταν προγενέστερος τοῦ Pausanias, ἔδωσε συγκεχυμένες πληροφορίες γιὰ τὶς θέσεις διαφόρων περιοχῶν, ἔθεσε ὅμως τὶς βάσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ τῆς θέσεως τῶν διαφόρων τόπων μὲ γεωγραφικὲς συντεταγμένες. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσε ἦταν τόσο ἐπαρκῆ, ὥστε οἱ χάρτες ποὺ ἦταν δυνατόν νὰ συνταχθοῦν, παρ' ὅλα τὰ σφάλματά τους, μποροῦσαν νὰ δώσουν μία καθαρὴ εἰκόνα γιὰ τὴν Γεωγραφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὰ στοιχεῖα τοῦ Πτολεμαίου ἀπέτελεσαν ἐπὶ 15 αἰῶνες τὴν βάση γιὰ τοὺς χάρτες τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Κατὰ τὸν 15ο, 16ο καὶ 17ο αἰῶνα χάρτες γιὰ τὶς Ἑλληνικὲς θάλασσες ἐκδόθησαν ἀπὸ Ἕλληνας χαρτογράφους, ὅπως ὁ Ξενοδόχος ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ὁ Σίδερης ἢ Καλαποδάς ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ὁ Βουρδόπουλος ἀπὸ τὴν Πάτμο.

Τὸ 1817 ὁ Κεφαλαῖς, ἓνας Ἕλληνας ναυτικός, ἐξέδωσε στὴ Μασσαλία σὲ Ἑλληνικὴ γλῶσσα χάρτες Ναυτικούς τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Αἰγαίου Ἀρχιπελάγους. Ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1884 καὶ μετέπειτα, ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν οἱ χάρτες τοῦ Βρετανικοῦ Ναυαρχείου.

Τὸ Ὑπουργεῖο Ναυτικῶν τῆς Ἑλλάδας εἶχε ἤδη ἰδρύσει Γραφεῖο Ὑδρογραφίας, στὰ πλαίσια τῶν προσπαθειῶν νὰ ἀρχίσει Ὑδρογραφικὴ δραστηριότητα στὴ χώρα μας. Ὁ Ἀνθυποπλοίαρχος Ματθ. Ματθαίουπουλος ἐξέδωσε τὸ 1898 τὸ πρῶτο βιβλίο μὲ τίτλο «Ὑδρογραφικὴ - Ὑποτύπωση καὶ Κατασκευὴ Ναυτικῶν Χαρτῶν» γιὰ χρῆση τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς Ν. Δοκίμων.

Τὸ ἴδιο Γραφεῖο Ὑδρογραφίας ἄρχισε σιγά - σιγά νὰ ἀσχολεῖται μὲ ἀπλὲς ἐργασίες ὑποτυπώσεως καὶ ἔθεσε ἀργότερα τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἐπέκτασίν του. Τὸ 1919 ἰδρύεται τελικὰ ἡ Ὑδρογραφικὴ Ὑπηρεσία Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ μὲ σκοπὸ τὴ σπουδὴ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ παρακειμένων θαλασσῶν. Αὐτὴ ἡ Ὑπηρεσία μέχρι τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον ἀσχολήθηκε μὲ τὰ ἐπόμενα θέματα:

- α. Γεωδесία - Ἀστρονομία
- β. Ὑδρογραφικὲς Ὑποτυπώσεις - Ναυτικὴ Χαρτογραφία
- γ. Μετεωρολογία
- δ. Γήινος Μαγνητισμὸς
- ε. Φυσικὴ Ὠκεανογραφία.

Ἐμεῖς θὰ ἀσχοληθοῦμε μόνον μὲ τὶς Ὑδρογραφικὲς Ὑποτυπώσεις - Ναυτικὴ Χαρτογραφία.

Ὑδρογραφικὲς Ὑποτυπώσεις - Ναυτικὴ Χαρτογραφία

Ἡ Ἑλλάδα ἔχει περὶ τὰ 180 μεγάλα νησιά καὶ 8.500 νησίδες, βραχονησίδες καὶ βράχους, μὲ μῆκος ἀκτῆς 10.600 χλμ., καθὼς ἐπίσης μῆκος ἡπειρωτικῶν ἀκτῶν 5.100 χλμ. Συνεπῶς τὸ σύνολο μήκους τῆς Ἑλληνικῆς ἀκτογραμμῆς φθάνει μέχρι τὰ 16.600 χλμ. Ἡ μορφολογία αὐτὴ συνεπάγεται ἓνα τεράστιο ἔργο ὑδρογραφήσεως καὶ χαρτογραφήσεως. Οἱ περισσότεροι χάρτες τοῦ Βρετανικοῦ Ναυαρχείου τοῦ περασμένου αἰῶνα δὲν ἀπεικόνιζαν ἐπακριβῶς τὴν ὑπάρχουσα κατάστασι τῶν ἀκτῶν καὶ δὲν περιελάμβαναν ὅλες τὶς περιοχάς, δεδομένου ὅτι τὸ Βρετανικὸ Ναυαρχεῖο ὑποτύπωνε τὶς περιοχὰς ποὺ ἐνδιέφεραν τὴν Διεθνή ναυτιλίαν καὶ τὰ ὀρμητήρια τοῦ δικοῦ του στόλου.

Περὶ τὸ 1906 ἔγιναν οἱ πρῶτες ὑδρογραφικὲς ἐργασίες γιὰ συμπλήρωσι τοῦ Ἐπιτελικοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας στὶς περιοχὰς Μαλιακοῦ κόλπου, Παγασσητικοῦ κόλπου καὶ ἀκτῶν Πηλίου. Ὁ Ματθ. Ματθαίουπουλος ἄρχισε τὶς ἐργασίες αὐτὲς μὲ τὴν παρότρυνσι τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, ἡ ὁποία ἔδωσε καὶ τὴν πρώτην ὄθησι στὸ Πολεμικὸ Ναυτικόν, νὰ ἀσχοληθῆι μὲ τὴν χαρτογράφησι τῶν Ἑλληνικῶν ἀκτῶν καὶ θαλασσῶν.

Στὴ συνέχεια, ἀπὸ τὸ 1919 ὑποτυπώθηκαν οἱ ἀκόλουθες περιοχὰς:

- α. Ὁ Μαλιακὸς κόλπος
- β. Ἡ περιοχὴ Μοσχονήσου Κυθωνιῶν
- γ. Ὁ Κόλπος Θεσσαλονίκης
- δ. Τὰ στενά Εὐρίπου
- ε. Οἱ περιοχὰς γύρω ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ τὸν Σαρωνικὸν κόλπον.

Οι εργασίες αυτές στηρίζονται στον τριγωνισμό της χώρας, που ήδη είχε γίνει από την ΓΥΣ. Παράλληλα με τις ανωτέρω ύποτυπώσεις μικρότερες περιοχές δρμων, λιμένων και διαύλων έχαρτογραφούντο, όπου ενδιαφέρον την ναυσιπλοΐα και ιδιαίτερα την ακτοπλοϊκή συγκοινωνία της χώρας. Οι χαρτογραφήσεις αυτές αφορούσαν κυρίως τις ανατολικές περιοχές του Αιγαίου και τις νήσους.

Μετά τη συμπλήρωση πολλών άτελειών και την διόρθωση έσφαλμένων χαρτογραφήσεων των ξένων χαρτών, άρχισε ή μεθοδική χαρτογράφηση με διαίρεση των θαλασσιών περιοχών και προσκειμένων θαλασσών σε τμήματα 1:100.000 ή 1:200.000. Προτεραιότητα δόθηκε στις περιοχές που είχαν ιδιαίτερο έπιχειρησιακό και ναυτιλιακό ενδιαφέρον και έγιναν κατά σειρά: α) Πατραϊκός κόλπος, β) Σαρωνικός κόλπος, γ) Κορινθιακός κόλπος, δ) ΒΔ άκτες Κέρκυρας, ε) Θρακικό πέλαγος, στ) Σποράδες, ζ) Θερμαϊκός κόλπος και η) Χαλκιδική. Οι εργασίες αυτές διεκόπησαν από τον Πόλεμο του 1940.

Για τις ύποτυπώσεις έχρησιμοποιούντο τα Ύδρογραφικά πλοία «Άλφειός» που μετονομάσθηκε σε «Ναυτίλος» και «Πλειάς». Στα πλοία αυτά από το 1925 είχαν έγκατασταθει ήχοβολιστικές συσκευές που μετρούσαν μέχρι 1.500 μ. βάθος και άργότερα έγινε προμήθεια καταγραφικών ήχοβολιστικών συσκευών. Το προσωπικό που διηύθυνε τις ύποτυπώσεις ή συνεργαζόταν στις διάφορες εργασίες άπετελείτο από Άξιωματικούς του Π.Ν. και στρατεύσιμους. Στο προσωπικό του Γραφείου ύπήρχαν και 2 ή 3 πολιτικοί υπάλληλοι, οι όποιοι ήσχολούντο με την σχεδίαση και έκτύπωση των χαρτών.

Άφου διαπιστώθηκαν οι μεγάλες και ούσιαστικές διαφορές ως προς την μορφολογία των άκτων και του βυθού που είχαν διάφοροι χάρτες του Βρετανικού Ναυαρχείου, αυτοί οι χάρτες έπρεπε να έπανεκδοθούν. Στην έπικεφαλίδα τους ανέφεραν ότι οι διορθώσεις και οι προσθήκες προέρχονταν από στοιχεία των Έλληνικών ύποτυπώσεων. Έτσι σιγά - σιγά καθιερώθηκε, διεθνώς πλέον, ότι ή εθώνη για την άκρίβεια των χαρτών των Έλληνικών περιοχών άνήκε στην Έλληνική Ύδρογραφική Ύπηρεσία.

Για παράδειγμα, στην έπικεφαλίδα του χάρτη Νο 1672 του Βρετανικού Ναυαρχείου περιοχής Μοσχονήσου - Κυδωνιών αναφερόταν, ότι ο χάρτης ήταν άτελής. Μετά όμως την έκδοση του χάρτη Νο 15 από την Υ.Υ. το 1922, που βασιζόταν στις Ύδρογραφικές ύποτυπώσεις του ύποπλοιάρχου Α. Χρυσάνθη, το Βρετανικό Ναυαρχείο έπανεξέδωσε τον χάρτη Νο 1672, μνημόνευσε σ' αυτόν τις διορθώσεις που είχαν γίνει από την Υ.Υ. στο χάρτη Νο 15 και στην έπικεφαλίδα συμπεριέλαβε την Έλληνική πηγή των διορθώσεων καθώς και το όνομα του Α. Χρυσάνθη.

Την περίοδο 1937 - 1939 έκδόθηκαν τρεις τόμοι των Έλληνικών Ναυτιλιακών όδηγιών (Πλοηγού), στους όποιους περιγραφικά ανέφεροντο όλες οι χρήσιμες λεπτομέρειες για εκείνους που ταξίδευαν κατά μήκος των Έλληνι-

κῶν ἁκτῶν. Στους τόμους αὐτοὺς περιλαμβάνονται 360 εἰκόνες φάρων, λιμένων καὶ διαφόρων τμημάτων τῆς ἄκτογραμμῆς καὶ ἦταν μεγάλη βοήθεια ἀκόμα καὶ στους ἐλάχιστους μορφωμένους ναυτικούς.

Ἀπὸ τὸ 1936 ἡ Υ.Υ. γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν μελετῶν καὶ τῶν ἔργων διαφόρων λιμένων μετὰ ἀπὸ εἰδικὲς ἐργασίες πεδίου, συνέταξε 150 βοθομετρικὰ διαγράμματα.

Ἡ Ὑπηρεσία ἔκανε ὑποτύπωση σὲ περίπου 500 χλμ. μῆκος παραλίας καὶ ἔδωσε τὰ βασικὰ σχέδια πάνω στὰ ὁποῖα ἔγιναν καὶ θὰ ἐγίνοντο μελλοντικὰ λιμενικὰ ἔργα. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἐκοστολογοῦντο στὸ 1/10 τῆς τιμῆς ποὺ προέβλεπε τὸ Τεχνικὸ Ἐπιμελητήριον καὶ οἱ εἰσπράξεις ἀποτελοῦσαν τοὺς πόρους τῆς Ὑδρογραφίας.

Ἡ Ὑδρογραφικὴ Ὑπηρεσία σήμερα

Σήμερα ἡ Υ.Υ. τοῦ Π.Ν. εὑρίσκεται στὸν περίβολο τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης στὸ Χολαργὸ στὴν Ἀθήνα. Ἡ πρωταρχικὴ ἀποστολὴ τῆς εἶναι:

α. Ἐξυπηρέτηση τῶν ἐπιχειρησιακῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ καὶ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Ἀμυνας γενικώτερα.

β. Συνεισφορὰ στὴν ἀσφάλεια τῆς ναυσιπλοίας στὰ Ἑλληνικὰ καὶ παρακείμενα ὕδατα.

γ. Προαγωγή τῶν ἐπιστημῶν τῆς Ὑδρογραφίας καὶ Χαρτογραφίας. Εἰδικευμένοι ἀξιωματικοὶ καὶ ναῦτες ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ ἐπιστημονικό, τεχνικό καὶ διοικητικό πολιτικό προσωπικό ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀποτελοῦν τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τῆς Υ.Υ. ποὺ ὑπολογίζεται στὰ 195 ἄτομα.

Τὰ τέσσερα ὑδρογραφικὰ πλοῖα τῆς Υ.Υ., «Ναυτίλος», «Πυθέας», «Δωρίς» καὶ «Στράβων» ἔχουν ἐφοδιασθεῖ με μοντέρνα αὐτόματα συστήματα καθορισμοῦ στίγματος, καθὼς ἐπίσης με σύγχρονες ἠχοβολιστικὲς συσκευὲς βαθέων ὑδάτων. Κάθε πλοῖο ὀλοκληρώνει κάθε χρόνο ἓνα κύκλον ἐργασιῶν πεδίου γιὰ 150 ἡμέρες ἐργασίας περίπου.

Στὸν τομέα τῆς Χαρτογραφίας ἡ Υ.Υ. κατασκευάζει:

α. Ναυτικούς χάρτες γιὰ γενικὴ χρῆση.

β. Διεθνεῖς χάρτες σύμφωνα με τὶς προδιαγραφὲς τοῦ Διεθνοῦς Ὑδρογραφικοῦ Ὄργανισμοῦ.

γ. Εἰδικούς Ναυτικούς Χάρτες γιὰ ἐπιχειρησιακὴ χρῆση.

δ. Βοθομετρικούς χάρτες.

166 Ναυτικοὶ χάρτες εἶναι σὲ ἰσχὺ σήμερα καὶ καλύπτουν τὰ Ἑλληνικὰ νερά καὶ τὴν Μεσόγειον σὲ διάφορες κλίμακες ἀπὸ 1:2.000 ἕως 1:3.500.000.

Στόν τομέα τῆς Ὠκεανογραφίας ἡ Υ.Υ. ἐκτελεῖ ὠκεανογραφικὲς ἀποστολὲς μὲ σκοπὸ τὴ συλλογὴ στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν τὴ θερμοκρασία τῆς θάλασσης, τὴν ἀλατότητα, τὴν διεύθυνση καὶ ἔνταση τῶν ρευμάτων, τὶς διακυμάνσεις τῆς παλίρροιας κ.τ.λ. καὶ ἐκδίδει ὠκεανογραφικὲς μελέτες ποὺ διατίθενται σὲ ὁποιοδήποτε ἐνδιαφερόμενο.

Τέλος τὸ νέο μηχανογραφικὸ σύστημα ποὺ ἀγοράσθηκε τελευταῖα θὰ μᾶς δώσει μία ταχεῖα ὄθηση γιὰ νὰ ἐπεκτεῖνουμε τὴν ὕδρογραφικὴ καὶ χαρτογραφικὴ μας δραστηριότητα.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Ἡ Ἑλλάς εἶναι ἓνα νησιωτικὸ Κράτος. Ἀπὸ ὅλες τὶς Εὐρωπαϊκὰς Χῶρες ἔχει τὰ περισσότερα νησιά. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ στὴ μεγίστη ἀναλογία τοὺς ἔχουν μικρὸ μέγεθος, ἡ συνολικὴ ἔκταση τῆς ἐπιφανείας τοὺς μόλις φθάνει τὸ 1/5 τῆς ὅλης ἐπιφανείας τῆς Χώρας. Ὁ θαλάσσιος ὅμως χῶρος, στὸν ὁποῖο βρίσκονται τὰ ἑλληνικὰ νησιά, εἶναι ὑπερδιπλάσιος τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου. Τὸ μήκος τῶν ἀκτῶν τῶν νησιῶν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μήκος τῶν ἀκτῶν τῶν ἠπειρωτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος.

Ἀπὸ τὰ 3.200 νησιά καὶ νησίδες τῆς χώρας, στὸ Αἶγαίο βρίσκονται περίπου τὰ 2.500¹. Ἀλλὰ τὸ Αἶγαίο ἐμφανίζεται μὲ δύο ἔννοιες, μία εὐρεία, τὴ γεωγραφικὴ, καὶ μία στενὴ, τὴ διοικητικὴ. Ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη νησιά τῆς περιοχῆς αὐτῆς θεωροῦνται ὅσα ὄσα περιβρέχονται ἀπὸ τὸ Αἶγαίον πέλαγος. Ἀπὸ διοικητικὴ ἄποψη, νησιά τοῦ Αἶγαίου εἶναι αὐτὰ ποὺ περιλαμβάνονται στοὺς πέντε νησιωτικὸς νομοὺς: Κυκλάδων, Λέσβου, Χίου, Σάμου καὶ Δωδεκανήσου. Ἐξαιροῦνται ἀπὸ ὄσα θεωροῦνται, ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη, νησιά τοῦ Αἶγαίου, τὰ δύο μεγαλύτερα νησιά τῆς περιοχῆς, δηλαδὴ ἡ Κρήτη καὶ ἡ Εὐβοία, καὶ ὄσα εἶναι κοντὰ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ ὑπάγονται σὲ κάποιον ἠπειρωτικὸν Νομό. Τὰ νησιά π.χ. τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ καὶ οἱ Βόρειες Σποράδες δὲν ὑπάγονται στὴ διοικητικὴ ἔννοια τοῦ Αἶγαίου. Τὰ νησιά ποὺ «πρόσκεινται» στὸ ἠπειρωτικὸ ἔδαφος θεωροῦνται ἐξαρτήματα τῆς πλησιόχωρης περιοχῆς, ἐνῶ τὰ ἄλλα, ποὺ εἶναι μακρύτερα καὶ ὑπάγονται σ' ἓνα ἀπὸ τοὺς πέντε Νομοὺς ποὺ ἀναφέραμε, χαρακτηρίζονται ὡς «ἀκριτικά»². Αὐτὰ τὰ τελευταῖα θὰ ἔχουμε ὑπόψη κυρίως στὴν ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ.

Ἡ ἔνταξη τῶν νησιῶν τοῦ Αἶγαίου στὸ νέο Ἑλληνικὸ Κράτος ἔγινε σὲ τρεῖς φάσεις. Ἀρχικὰ, ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐθνικὴ Παλιγγενεσία, ὅταν ἀνακη-

---

1. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκτίμηση ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τὰ νησιά, τὶς νησίδες καὶ τὶς κάθε μεγέθους βραχονησίδες, ὁ ἀριθμὸς τοὺς φθάνει ἢ καὶ ξεπερνᾷ τὶς 6.000. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σύνολο, 5.000 περίπου εἶναι στὸ Αἶγαίον.

2. Ἀλλὰ καὶ «προσκειμένα» στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα νησιά, ὅπως ἡ Σαμοθράκη, εἶναι πράγματι «ἀκριτικά».

ρύχθηκαν τὸ 1930 σὲ Κράτος τὰ πρῶτα ἀπελευθερωθέντα ἐδάφη, οἱ Κυκλάδες περιελήφθησαν μαζί με τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους (1912 - 1913), ἐνόθησαν μετὰ τὸ ἐλεύθερο Ἑλληνικὸ Κράτος τὰ νησιά τοῦ Βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου, δηλαδή ἡ Λέσβος, ἡ Χίος, ἡ Σάμος μαζί με τὰ μικρότερα νησιά τῆς περιοχῆς. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἡ Ἰκαρία, ἡ ὁποία ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα, στὰ ὁποία ὑπαγόταν μέχρι τότε. Τελευταία προσαρτήθηκαν τὰ νησιά τῆς Δωδεκανήσου, ὕστερα ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με εἰδικές διατάξεις πού περιελήφθησαν στὴ Συνθήκη τῶν Συμμάχων μετὰ τὴν Ἰταλία (πὺρ τὰ κατέλαβε τὸ 1912) τοῦ 1947. Εὐθὺς ἀμέσως παρέλαβε τὰ Δωδεκάνησα ἀπὸ τοὺς Βρεταννοὺς ἡ Ἑλληνικὴ Στρατιωτικὴ Διοίκηση. Στις 7 Μαρτίου 1948 ἐορτάστηκε ἡ τυπικὴ ἐνωσή τους μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ οἱ Ἑλληνικὲς πολιτικὲς Ἀρχές.

Ὁ πληθυσμὸς τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἀκολούθησε συνεχῆ κατιούσα πορεία. Ἐν περιοριστοῦμε στὴν τριακονταετία 1951-81, διαπιστώνουμε μίαν μείωση κατὰ 6% καὶ τοῦτο γιατί ἕνας Νομὸς εἶχε αὐξηση. Πράγματι, ἐνῶ οἱ Κυκλάδες καὶ τὰ νησιά τοῦ Β.Α. Αἰγαίου ἔχασαν, μέσα σ' αὐτὰ τὰ 50 χρόνια, τὸ 30% περίπου τοῦ πληθυσμοῦ τους, ὁ δωδεκανησιακὸς πληθυσμὸς αὐξήθηκε κατὰ 19,5%. Σὲ σχέση μετὰ τὸ σύνολο τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ, παρατηροῦμε, ὅτι τὸ ποσοστὸ πὺρ καταλαμβάνει ὁ πληθυσμὸς τῶν νησιῶν αὐτῶν ἐλαττώθηκε κατὰ 37% σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα.

Στὴν πραγματικότητα ἡ πληθυσμιακὴ ὕφεση εἶναι πολὺ μεγαλύτερη, γιατί κανονικὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε καὶ τὴ φυσικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ πὺρ θὰ πρόσθετε καὶ ἄλλα ἄτομα. Δηλαδή τὰ νησιά ἔχασαν, ἀφ' ἑνός, τὴ φυσικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους καί, ἀφ' ἑτέρου, τὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ πληθυσμὸ τους.

Ὁ κύριος λόγος τῆς ἐλαττώσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νησιῶν εἶναι ἡ μετατόπιση τῶν κατοίκων τους σὲ ἄλλους τόπους τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας (ἐσωτερικὴ μετανάστευση) καὶ σὲ ξένες χῶρες (ἐξωτερικὴ μετανάστευση). Τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, ἔχουν σχηματιστεῖ μεγάλες παροικίες Αἰγαίοπελαγιτῶν. Ἀρκετὲς ἀπὸ τίς παροικίες ὀρισμένων νησιῶν ἔχουν περισσότερα μέλη ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κατοίκων πὺρ παρέμεινε στὴ γενέτειρα. Ἀκραία περίπτωση συνιστᾷ ἡ παροικία τῶν Καστελλοριζίων στὴν Αὐστραλία, μετὰ τὰ ἑκατονταπλάσια σχεδὸν μέλη σὲ σύγκριση μ' αὐτοὺς πὺρ κατοικοῦν σήμερα τὸ νησί τους (222 τὸ 1981).

Τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἔχουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μικρὸ ἀριθμὸ κατοίκων. Τὰ 2/3 ἔχουν πληθυσμὸ μικρότερο ἀπὸ 1.000 κατοίκους. 19 νησιά ἔχασαν, μέσα σὲ διάστημα μισοῦ αἰῶνα, τὸ 60-90% τῶν κατοίκων τους. Συγκεκριμένα, στὰ Δωδεκάνησα τὸ Καστελλόριζο ἀπώλεσε τὸ 90% τῶν ἀρχικῶν κατοίκων του, ἡ Σύμη τὸ 76% καὶ ἡ Τήλος τὸ 71%. Μέσα στὴν τριακοντα-

ετία 1951-1981, 8 νησιά του Αιγαίου έρημώθηκαν έντελώς, δέν έχουν ούτε ένα κάτοικο. Άλλά και στο νησιωτικό συγκρότημα που είχε πληθυσμιακή αύξηση, τη Δωδεκάνησο, μόνο σε τέσσερα από τα κατοικούμενα νησιά αύξήθηκε ο πληθυσμός, τη Ρόδο (+49%), τη Λέρο (+15% χάρις στα Ίδρύματα κοινωνικής προνοίας κλπ.), την Κω (+7%) και την Κάλυμνο (+7%). Στα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου ο αποπληθυσμός υπήρξε έντονος.

Γενικότερα, διαπιστώνουμε, ότι η πληθυσμιακή απογύμνωση είναι αντίστροφη προς το μέγεθος του πληθυσμού, δηλαδή όσο αραιότερος είναι ο πληθυσμός τόσο ισχυρότερο είναι το αίσθημα της μονώσεως και ευρύτερη η φυγή και η εγκατάλειψη.

Μεγάλος αριθμός μικρών νησιών του Αιγαίου έχει σήμερα πολύ χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού (5-15 κατοίκους κατά τετραγ. χιλιόμετρο) και μάλιστα με ταχύ ρυθμό περαιτέρω αραιώσεως. Τα περισσότερο πυκνοκατοικημένα νησιά είναι η Σύρος (235 κάτοικοι κατά τετρ. χιλιόμετρο), η Λέρος (155) και η Κάλυμνος (129).

Προσθέτομε, ότι, ενώ στα Δωδεκάνησα τέσσερα νησιά είχαν το 1981 πληθυσμό μεγαλύτερο από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, στις Κυκλάδες μόνο στη Μύκονο αύξήθηκε ο πληθυσμός και στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου μόνο στα μικρά νησιά Φοῦρνοι και Θύμαινα σημειώθηκε κάποια αύξηση του πληθυσμού (+9%).

Όπως στην ήπειρωτική Ελλάδα, έτσι και στη νησιωτική έχουμε ένα σημαντικό ρεύμα αστυφιλίας. Ίδιαίτερα έντονη είναι η νησιωτική αστυφιλία στα τουριστικά νησιά. Στη Μύκονο, μέσα στην περίοδο 1951-81 αύξήθηκε ο πληθυσμός της πρωτεύουσας του νησιού κατά 76% και στη Ρόδο κατά 71%. Άκόμη μεγαλύτερη ήταν η είσορη πληθυσμού στην κομόπολη της Ρόδου Ίαλυσσό, όπου η αύξηση αυτή έφθασε, την ίδια περίοδο, σε 156%. Η έντονη νησιώτικη αστυφιλία εκδηλώνεται και με την άνοδο του ποσοστού της πρωτεύουσας στο σύνολο του πληθυσμού διαφόρων νησιών, ακόμη και κείνων που χάνουν σημαντικό μέρος των κατοίκων τους. Έτσι στις Κυκλάδες, στην πρωτεύουσα της Νάξου που είχε το 1951 μόνο το 12% των κατοίκων του νησιού, υπερδιπλασιάστηκε το ποσοστό αυτό στο 1981 φτάνοντας το 27% του συνόλου. Στην Τήνο το ποσοστό 27% του 1951 ανέβηκε σε 51% το 1981. Στα πιο πυκνοκατοικημένα νησιά το ποσοστό που καταλαμβάνει ο πληθυσμός της πρωτεύουσάς τους στο σύνολο είναι πολύ ύψηλό (Μύκονος 85%, Σύρος 71%, Κάλυμνος 71%).

Η δραστηριότητα που συνέβαλε στην σταθεροποίηση ή και την άνοδο του πληθυσμού μερικών νησιών υπήρξε ο τουρισμός. Ο πληθυσμός τους σημείωσε μικρή ελάττωση ή συγκρατήθηκε ή και αύξήθηκε. Αύξηση πληθυσμού πραγματοποιήθηκε στη Μύκονο, στη Ρόδο και μικρότερη στην Κω.

Μικρές ἀπώλειες εἶχε σχετικὰ ὁ πληθυσμὸς ὀρισμένων νησιῶν τῶν Κυκλάδων (Σῦρος, Ἀντίπαρος, Πάρος) καὶ τῆς Δωδεκανήσου (Πάτμος)³.

Οἱ παράγοντες τῆς φυσικῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νησιῶν (γεννήσεις - θάνατοι) ἐπιδροῦν σήμερα ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε ἄλλοτε. Ἡ μετανάστευση ἀλλοίωσε τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ φύλα καὶ ἡλικίες καὶ ὀδήγησε σὲ ὑπογεννητικότητα. Οἱ γυναῖκες καταλαμβάνουν στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ποσοστὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μέσο γενικὸ ὄρο καὶ ἡ διάρθρωση κατὰ ἡλικίες ἐμφανίζει διογκωμένο τὸ κλιμάκιο τῶν ἡλικιωμένων. Ἡ ἀραίωση τῶν παραγωγικῶν καὶ τῶν ἀναπαραγωγικῶν ἡλικιῶν συνεπάγεται μειωμένη γεννητικότητα, ἡ ὁποία τὰ τελευταῖα χρόνια ἐφθασε σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε οἱ γεννήσεις νὰ μὴ ἀναπληρῶνουν, σὲ πολλές νησιωτικὲς περιοχὲς, τοὺς θανάτους ποὺ εἶναι ἀυξημένοι λόγῳ τῆς μεγάλης ἀναλογίας τῶν ἡλικιωμένων. Συγκεκριμένως, στοὺς τρεῖς νομοὺς τοῦ Β.Α. Αἰγαίου οἱ θάνατοι ξεπέρασαν τὶς γεννήσεις, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει πορεία πρὸς τὸν ὑποπληθυσμό. Οἱ θάνατοι στὶς περιοχὲς αὐτὲς εἶναι κατὰ 72% περισσότεροι ἀπὸ τὶς γεννήσεις (κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '80).

Παραθέτουμε τὸν πληθυσμὸ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου, κατὰ συγκροτήματα, στὰ ἔτη 1951 καὶ 1981, καθὼς καὶ τὶς μεταβολὲς ποὺ ἐπῆλθαν.

Συγκρότημα νησιῶν	7.4.1951	5.4.1981	Μεταβολή
Ἐπτάνησα	235.104	186.120	- 21 %
Ἀργοσαρωνικὸς	37.497	50.661	+ 35 %
Β. Σποράδες	13.635	12.891	- 5,5 %
Κυκλάδες	125.959	88.458	- 30 % ἢ - 23% ⁴
Νησιά ΒΑ. Αἰγαίου	285.585	197.875	- 31 %
Δωδεκάνησος	121.480	145.071	+ 19,5 %
Εὐβοϊκὸ συγκρότημα	161.349	176.979	+ 9,5 %
Κρητικὸ συγκρότημα	462.124	502.165	+ 8,5 %
Λοιπὰ νησιά	17.493	14.534	- 17 %
Σύνολο	1.460.226	1.374.754	- 6 %
Κυκλάδες, ΒΑ. Αἰγαίῳ,			
Δωδεκάνησος	534.024	434.404	- 19,2 %

3. Βλ. Γ. Γιαγκάκη, «Συστηματικὴ θεώρηση τῶν ἐλληνικῶν νησιῶν. 1951-1981», Ἀθήνα 1984.

4. Ἐάν δὲν λάβουμε ὑπόψη τὰ νησιά Μακρόνησο καὶ Γυάρο ποὺ εἶχαν τὸ 1951 ἐκτοπισμένους, ἐνῶ τὸ 1981 δὲν ὑπῆρχαν πλέον καθόλου.

Συνολικός πληθυσμός		
Έλλάδος	7.632.801	9.740.417 + 27,6%
% νήσων Αιγαίου (στενή		
έννοια)	7%	4,4%

Από τὰ στοιχεῖα αὐτὰ φαίνεται ἀφ' ἑνὸς ἡ κατιούσα πορεία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν περισσοτέρων νησιωτικῶν συγκροτημάτων μὲ ἐπακόλουθο τὴν πτώση τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τοῦ Αἰγαίου στὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ (-6%) καὶ ἀκόμη περισσότερο στὴ στενή (-19,2%) καί, ἀφ' ἑτέρου, τὴν ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ ποὺ καταλαμβάνει ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς στὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ (ἀπὸ 7% σὲ 4,4%), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν περίοδο 1951-1981 αὐξήθηκε κατὰ 27,6%.

Ἡ δομὴ τῆς νησιώτικης οἰκονομίας ἔχει ἀρκετὲς ἰδιοτυπίες. Ἐν πρώτοις, ἐμφανίζει ἰσχυρὴ ἐξωστρέφεια. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων καὶ ἡ ἀνεπαρκὴς ἐκμετάλλευση τῶν ὑφισταμένων ὁδήγησαν τοὺς νησιώτες σὲ δραστηριότητες ἐξω ἀπὸ τὸ νησιώτικο χῶρο, καὶ κυρίως στὴ ναυτιλία καὶ τὴν παροχὴ τῆς ἐργασίας τους σὲ ἄλλους τόπους, τὰ τελευταῖα χρόνια δὲ καὶ σὲ συστηματικὴ προσφορά τῶν ὑπηρεσιῶν τους σὲ ξένους ἐπισκέπτες τῶν νησιῶν (τουρισμός). Σοβαρὴ ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς ναυτιλίας στὸ εἰσόδημα τῶν νησιῶν, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι σὲ μεγάλη ἀναλογία ἀπασχολοῦνται σὲ ἐμπορικὰ πλοῖα ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας. Ἀλλὰ πολλοὶ εἶναι καὶ οἱ νησιωτικῆς - αἰγαιοπελαγίτικης καταγωγῆς ἰδιοκτῆτες καὶ ἐφοπλιστὲς πλοίων. Ἡ Σύρος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, εἶχε τὰ πρωτεῖα στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία τὸν περασμένο αἰῶνα. Ἀπὸ τὸ νησιὸν δὲ αὐτὸ, ποὺ εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῶν Κυκλάδων, ξεκίνησε ἡ ἑλληνικὴ πορεία ἀπὸ τὴν ἰστιοφόρο στὴν ἀτμῆρη ναυτιλία. Στὴν ἐκεῖ ἀνθήση τῆς ναυτιλίας συνέβαλαν Χίοι καὶ Κάσιοι ἐφοπλιστὲς, πλοίαρχοι καὶ ναυτιλλόμενοι γενικά, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς γενέτειράς τους. Οἱ Χιώτες καὶ σήμερα κατέχουν ὑψηλὴ θέση στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία τῆς χώρας. Εἰδικότερα οἱ Οἰνούσες, ποὺ ὑπάρχουν στὸ Νομὸ Χίου, ἔχουν τὴν ὑψηλότερη ναυτικότητα (σχέση κατοίκων πρὸς χωρητικότητα πλοίων) τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἄλλα ὅμως νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπως ἡ Ἄνδρος, εἶναι ὀνομαστά ὡς τόποι καταγωγῆς πολλῶν καὶ μεγάλων ἐφοπλιστῶν. Μιὰ λοιπὸν σοβαρὴ πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ ἐμπορικὴ ναυτιλία, γιατί δίνει εὐρεία ἀπασχόληση καὶ πολὺ συνάλλαγμα.

Ἡ μετανάστευση ἀποτελέσει μιὰ ἄλλη διέξοδο γιὰ τοὺς νησιώτες. Τὸ οἰκονομικὸ τῆς ἀποτέλεσμα, τὰ μεταναστευτικὰ ἐμβάσματα, εἶχαν στὸ παρελθὸν σοβαρότερη συμβολὴ γιατί πολλὲς οἰκογένειες τῶν μεταναστῶν παρέμειναν στὸν τόπο τους καὶ ζοῦσαν μὲ τίς οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις τῶν

δικῶν τους πού πήγαιναν νά ἐργαστοῦν σέ ξένα μέρη. Ἄλλὰ καί σήμερα δὲν εἶναι μικρὴ ἢ σημασία τους γιὰ μερικὰ νησιά.

Ὁ τουρισμὸς εἶναι ἡ νεώτερη δραστηριότητα πού ἔχει καί αὐτὴ ἐπακόλουθο τὴν ἀντλήση πόρων ἀπὸ ξένους πού ἐπισκέπτονται τὰ νησιά, γιὰ τοὺς ἐλκύουν οἱ φυσικὲς τους καλλονές, οἱ ἡρεμες καί καθαρές θάλασσες, τὰ ἀρχαιολογικὰ καί τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα κλπ. Ὑπολογίσθηκε ὅτι τὰ 40% τῶν ξένων πού ἐπισκέπτονται τὴν Ἑλλάδα πηγαίνουν στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὰ ὅποια συνεχῶς ἐμπλουτίζουν τὸ ξενοδοχειακὸ τους δυναμικὸ. Ἡ συμμετοχὴ τους στὸ σύνολο τῶν κλινῶν, τῶν ἐπισκεπτῶν καί τῶν διανυκτερεύσεῶν τους κυμαίνεται, τὰ τελευταῖα χρόνια, σὲ 20-25%. Τὸ ἴδιο περίπου ποσοστὸ καλύπτεται καί ἀπὸ τὸ εἰσπραττόμενο συνάλλαγμα. Ἐπικεφαλῆς ἔρχεται ἡ Δωδεκάνησος καί ἰδιαίτερα ἡ Ρόδος, πού μαζί μὲ τὴν Κῶ, συμμετέχει μὲ ποσοστὸ 15% ἢ καί μεγαλύτερο στὸ σύνολο τοῦ τουριστικοῦ συναλλάγματος.

Ὑφίστανται ὁμως ἀρκετὲς ἀσθενεῖς πλευρὲς στὸ νησιωτικὸ μας τουρισμὸ. Ἀναφέρουμε τὴν ἀνεπάρκεια ἔργων ὑποδομῆς καί ἀνοδομῆς, στὶς Κυκλάδες καί τὰ νησιά τοῦ Β.Α. Αἰγαίου ἰδίως, τὴ συνεχῆ ἀνοδο τοῦ ἐπιπέδου ρυπάνσεως, τὴ χαμηλὴ στάθμη τῶν τουριστικῶν ὑπηρεσιῶν, τὴν ἐγκατάλειψη τῶν τυπικῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων ἐξ αἰτίας τῆς ὑπερβολικῆς στροφῆς στὶς τουριστικὲς ἐπιδόσεις καί τὴν μὴ σύνδεση τοῦ τουρισμοῦ (κατασκευῶν καί καταναλώσεων) μὲ τὴν τοπικὴ παραγωγή.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς παραγωγῆς, ἡ γεωργία, ἡ κτηνοτροφία καί ἡ ἀλιεία (πρωτογενὴς παραγωγή) συμβάλλουν στὴ νησιώτικη οἰκονομία μὲ ποσοστὸ μεγαλύτερο τοῦ μέσου ἐθνικοῦ ὄρου. Ἐξ ἄλλου, στὰ νησιά αὐτά, καί μάλιστα στὰ ἄγωνα δωδεκανησιακά, ἀναπτύχθηκε ἕνας κλάδος τῆς πρωτογενοῦς παραγωγῆς, ἡ σπογγαλιεία, στὸν ὁποῖο τὰ πρωτεῖα ἔχει ἡ νῆσος Κάλυμνος, ἐνῶ στὸ παρελθὸν καί ἄλλα νησιά (Σύμη, Χάλκη κλπ.) συμμετεῖχαν μὲ σοβαρὸ ποσοστὸ. Ἡ σπογγαλιεία ἔχει δυὸ ἰδιαιότητες. Ἡ μιά εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα ἀλιεύματα προέρχονται ἀπὸ ξένες θάλασσες καί κυρίως τὶς Βορειοαφρικανικὲς (σήμερα πολὺ ὀλιγότερο) καί ἡ διάθεσή τους γίνεται σὲ ξένους (ἐξαγωγές) μὲ ἐπακόλουθο τὴν ἀντλήση συναλλάγματος. Ἐπὶ πλεόν, ἡ δωδεκανησιακὴ αὐτὴ δραστηριότητα εἶχε προβολὴ στὸ ἐξωτερικὸ, ἀφ' ἑνός, γιὰ τὴν δωδεκανήσιοι σπογγαλιεῖς ἐγκαταστάθηκαν στὶς Η.Π.Α. (Φλώριδα) καί ἐκμεταλλεύτηκαν τοὺς ἐκεῖ σπογγοφόρους πυθμένες καί, ἀφ' ἑτέρου, γιὰ τὴν ἰδρύθηκαν καί ἔδρασαν ἱκανοποιητικὰ σπογγεμπορικὸι οἰκοὶ δωδεκανησιῶν ἐγκατασταθέντων στὸ Λονδίνο, στὸ Παρίσι καί σὲ ἄλλες πόλεις Δυτικοευρωπαϊκῶν Χωρῶν. Σήμερα ἡ σπογγαλιεία καί τὸ σπογγεμπόριο ἔχουν πολὺ ἀποδυναμωθεῖ ἐξ αἰτίας τοῦ τεχνητοῦ σπόγγου πού ὑποκατέστησε τὸ φυσικὸ σὲ πολλὰς χρήσεις, τῆς καταστροφῆς σπογγοφόρων πυθμένων (ἀσθένεια σπόγγων), τῶν δυσκολιῶν διενεργείας τῆς σπογγαλιείας

σέ ξένες θάλασσες και τῆς προτιμῆσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ νά ἀπασχολεῖται στήν ἐμπορικὴ ναυτιλία.

Ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία εἰσφέρουν στήν οἰκονομία τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου πολὺ ὀλιγότερο ἀπὸ τὶς δυνατότητές τους λόγω τῆς ἀνυδρίας, τῆς μὴ ἐκμεταλλεύσεως ἀρκετῶν ἐδαφικῶν ἐκτάσεων, τῆς ὑποβαθμίσεως τῶν γεωργικῶν ἐπιδόσεων, τῆς μὴ ἐκτελέσεως τῶν ἀναγκαίων παραγωγικῶν ἔργων κλπ. Σημειώνουμε ὅτι οἱ ἀρδευόμενες ἐκτάσεις ἀποτελοῦν τὸ 11 % τοῦ συνόλου ἔναντι μέσου ἐθνικοῦ ὁρου 24 %. Αὐτὸ συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς στροφῆς πρὸς τὴν μονοκαλλιέργεια εἰδῶν ποῦ εἶναι ὀλιγότερο ἀπαιτητικά, ὅπως ἡ ἐλιά (Λέσβος). Ὅρισμένα προϊόντα τῆς φυσικῆς παραγωγῆς τῶν νησιῶν κατέχουν μονοπωλιακὴ θέση (π.χ. μαστίχα Χίου).

Οἱ δευτερογενεῖς δραστηριότητες εἶναι περιορισμένες. Τὰ βιομηχανικὰ ἐργοστάσια σπανίζουν, οἱ δὲ διαθέσιμες πρῶτες ὕλες (μέταλλα, ὀρυκτὰ κλπ.) ἐξάγονται ἀκατέργαστες. Ἡ βιοτεχνία εἶναι περισσότερο προηγμένη, χωρὶς ὅμως νά ἔχει ἐξαντλήσει τὶς δυνατότητες ποῦ ὑφίστανται γιὰ περαιτέρω ἀνάπτυξη.

Ὁ τριτογενὴς τομέας εἶναι, ἀντιθέτως, ὑπερτροφικός. Πλεονάζουν τὰ πάσης φύσεως καταστήματα, καὶ ἰδίως τὰ ἐμπορικὰ καὶ διευρύνεται συνεχῶς ὁ ἐπαγγελματικὸς παρασιτισμὸς.

Μολονότι ὑφίστανται οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς στήν αἰγιοπελαγίτικη οἰκονομία οἱ πρόοδοι ποῦ πραγματοποιήθηκαν μεταπολεμικὰ συνετέλεσαν νά αὐξηθεῖ τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα τῶν κατοίκων ἀρκετὰ ταχύτερα ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Χώρας. Σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἐκτιμῆσεις⁵, κατὰ τὴν 25ετία 1954-1979 ὁ ἐτήσιος ρυθμὸς αὐξήσεως τοῦ ἀκαθαρίστου ἐθνικοῦ προϊόντος ἦταν 7,2 % γιὰ τὰ Δωδεκάνησα, 5,2 % γιὰ τὶς Κυκλάδες καὶ 4,2 % γιὰ τὰ νησιά τοῦ Β.Α. Αἰγαίου ἔναντι μέσου γενικοῦ ἐτησίου ρυθμοῦ 6,1 %. Εἰδικότερα ἡ Δωδεκάνησος ποῦ πέτυχε ὑψηλότερο ρυθμὸ ἀναπτύξεως ἀπὸ τὸ μέσο ἐθνικὸ ὄρο, ἔφτασε νά εἶναι σήμερα ἡ δεύτερη — μετὰ τὴν κεντρικὴ περιοχὴ — στὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα. Ἐνῶ τὸ 1954 ὁ μέσος Δωδεκανήσιος εἶχε τὸ 46 % τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος τῆς κεντρικῆς περιοχῆς, τὸ 1979 τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἀνέβηκε στὸ 76 %.

Ἐὰν γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἡ ταχεία καὶ σταθερὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἀπαραίτητη τόσο γιὰ λόγους βελτιώσεως τῶν συνθηκῶν ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ ὅσο καὶ γιὰ τὴν προσαρμογὴ στοὺς στόχους τῆς Ε.Ο.Κ. (οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ σύγκλιση τῶν Κρατῶν - μελῶν τῆς), ἡ ἐπιδίωξη οἰκονομικῆς ἀναβαθμί-

5. Βλ. Στ. Γερωνυμάκη, «Ἡ κατὰ περιφέρειες οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὴν περίοδο 1950-1980», *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*, 15.8.1985.

σεως τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου εἶναι, καί γιά λόγους ἐθνικούς, ἀπόλυτα ἐπιτακτική.

Τά ὑφιστάμενα δεδομένα τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἶναι εὐνοϊκά γιά τήν ἀνάπτυξη (δυνατότητες). Ὑπάρχουν ὁμως καί δυσχέρειες πού χρειάζονται συστηματική ἀντιμετώπιση (ἀδυναμίες).

Ἐμμενεῖς προϋποθέσεις τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τους εἶναι: α) Οἱ καλές φυσικές συνθήκες. Τό ἔδαφος τους εἶναι γόνιμο καί τό κλίμα ἐξαιρετό⁶ γιά τή γεωργική παραγωγή. Χάρη σ' αὐτά τά πλεονεκτήματα παράγονται ὡραία πρῶιμα ὀπωροκηπευτικά πού ζητοῦνται καί στό ἐξωτερικό. β) Τό ἀρκετά πλούσιο ὑπέδαφος σέ διάφορα μέταλλα. Πολλά νησιά τῶν Κυκλάδων, καί πρώτη ἡ Μήλος, διαθέτουν ποικιλία ὀρυκτῶν, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν μονοπωλιακή παραγωγή σέ ὀρισμένα εἶδη π.χ. σμύριδα στή Νάξο. Ὑπολογίζεται ἀκόμη, ὅτι ὁ χῶρος αὐτός περιέχει ἀξιόλογα μεταλλεύματα στό ὑπέδαφος τῶν πυθμένων (ὑποθαλάσσια). γ) Οἱ πλούσιοι ἐνεργειακοί πόροι. Μερικά νησιά ἔχουν γεωθερμική ἐνέργεια (Μήλος, Νίσυρος), ἐνῶ γενικότερα οἱ συνθήκες παραγωγῆς ἐνέργειας ἀπό ἀνανεώσιμες πηγές (ἡλιακή, αἰολική ἐνέργεια, ἐνέργεια ἀπό τά κύματα καί τίς παλίρροιες) εἶναι ἐξαιρετές. δ) Ὁ νησιωτικός πληθυσμός εἶναι φιλοπρόοδος καί ἔχει συναίσθηση τῆς ἀνάγκης νά κινητοποιηθοῦν οἱ ἔμψυχοι καί ἄψυχοι παράγοντες γιά τήν ταχεία ἀνάπτυξη. Ἐνδειξη τῆς ζωνηρῆς ἐπιθυμίας γιά τήν ἀνάπτυξη εἶναι ἡ ὀργάνωση τακτικῶν Συνεδρίων σέ διάφορα νησιά γιά τήν ἐπισήμανση τῶν ἀναπτυξιακῶν στόχων καί τῶν μέσων ἐπιδιώξεώς τους καί ε) ἡ ἱκανοποιητική κοινωνική ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς, πού συνιστᾷ θετικό στοιχεῖο γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη. Τό μορφωτικό ἐπίπεδο τῶν κατοίκων, ἡ καλή θέση τῆς γυναίκα στή νησιώτικη κοινωνία, ἡ μακρά παράδοση θεσμῶν κοινωνικῆς προστασίας εἶναι παράγοντες εὐνοϊκοί γιά τήν ἀνάπτυξη.

Παράλληλα ὁμως ὑπάρχουν καί ἀσθενεῖς πλευρές πού ἀποτελοῦν ἀρνητικές προϋποθέσεις γιά τήν ἀνάπτυξη ἢ, τό λιγότερο, ἐμπόδια γιά τήν ταχεία κινητοποίηση τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀναπτύξεως. Τέτοιες ἀδυναμίες εἶναι: α) Ἡ ἀπόσταση ἀπό τά κέντρα προμηθείας ὑλῶν καί διαθέσεως τῶν προϊόντων. Τό μειονέκτημα αὐτό ἐμφανίζεται μέ τίς δυσκολίες στίς μεταφορές καί τό ὑψηλό τους κόστος πού εἶναι ἀρνητικό στοιχεῖο γιά τήν ἀνταγωνιστικότητα. Πέρα ὁμως ἀπό τήν ἀδυναμία τῆς δύσκολης καί ἀκριβῆς προσπελάσεως στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα, ὑπάρχει καί ἡ δυσχέρεια στήν ἐσωτερική διακίνηση ἀπό τήν ἔλλειψη συγχρονισμένου ὀδικοῦ δικτύου σέ πολλά νησιά. β) Ἡ ἔλλειψη ἔργων ὑποδομῆς πού ἐμποδίζει τίς ἐντατικές καλλιέργειες καί τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας. Τά ἐγγειοβελτιωτικά ἔργα πού ἔχουν

6. Συχνά ὁμως πνέουν ἰσχυροί ἀνεμοί πού ἔχουν δυσμενῆ ἐπακόλουθα.

γίνει είναι περιορισμένα, ή δε απαραίτητη ύποδομή για τη βιομηχανική ανάπτυξη πολύ ισχνή. γ) 'Ο διοικητικός συγκεντρωτισμός που δυσχεραίνει τις ενέργειες των νησιωτών για την υλοποίηση των πρωτοβουλιών τους και την προώθηση των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων. 'Η ανάγκη συνεχών μετακινήσεων προς τὸ κέντρο ή τὴν ἔδρα τῆς Νομαρχίας για τὴν ἐπίλυση τῶν διαφόρων ζητημάτων τους ἀποτελεῖ ἀνασχητικό παράγοντα (κόποι, δαπάνες, ἀπώλεια χρόνου). δ) 'Η ἀνεπάρκεια σὲ εἰδικευμένα στελέχη, δεδομένου ὅτι οἱ νέοι, οἱ μορφωμένοι καὶ οἱ ἔμπειροι μετατοπίζονται, σὲ ἀξημένες ἀναλογίες, ἀπὸ τὰ νησιά πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα τῆς χώρας ἢ τὸ ἐξωτερικό, καὶ ε) 'Ο ἥρεμος χαρακτήρας τῶν νησιωτῶν, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποτελεῖ συνοικὴ προϋπόθεση για τὴ δημιουργία ὁμάδων πίεσεως ἀπαραιτήτων, στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, για τὸν πειθαναγκασμὸ τῶν ἀρμοδίων νὰ λάβουν μέτρα πὸ διευκολύνουν τὴν ἀνάπτυξη. Σὲ ἄλλα διαμερίσματα τῆς Χώρας, ὅπου οἱ κάτοικοι εἶναι περισσότερο ἀπαιτητικοί, οἱ δημιουργούμενες ὁμάδες πίεσεως ἐπιτυγχάνουν νὰ υλοποιήσουν τις ἐπιδιώξεις τους.

Ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους σήμερα ὅτι χρειάζεται νὰ γίνει ἓνας μεσοπρόθεσμος προγραμματισμὸς για τὴ συστηματικὴ ἐπιδίωξη τῆς ἀναπτύξεως τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. 'Ο προγραμματισμὸς αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται, ἀφ' ἑνὸς σὲ κάθε συγκρότημα νήσων καί, ἀφ' ἑτέρου, σὲ κάθε νησί ξεχωριστά. Εἰδικότερα ἀπαραίτητος θεωρεῖται ὁ προγραμματισμὸς τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀκραίων νησιῶν καὶ ἐκείνων πὸ βρίσκονται σὲ κρίσιμες γεωγραφικὲς θέσεις, προκειμένου νὰ ἐπιδιωχθεῖ ἡ ταχεία ἀνοδος τῆς οἰκονομικῆς τῶν στάθμης καὶ νὰ ἐπιτευχθεῖ κάποια πληθυσμιακὴ ἀνάκαμψη. Πρέπει νὰ ἔχουμε πάντοτε ὑπόψη μας τὴν ἀντίθεση πὸ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὰ νησιά πὸ γειτνιάζουν μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Τουρκία καὶ τὴν γειτονικὴ χώρα πὸ ἐποφθαλμῖα τὴν κατάκτησή τους. Ἐνῶ ὁ Τουρκικὸς πληθυσμὸς αὐξάνεται μὲ πολὺ ταχὺ ρυθμὸ, τὰ νησιά αὐτὰ ἀποψιλώνονται καὶ ἡ πληθυσμιακὴ τους ἀπογύμνωση δίνει πρόσθετο ἐπιχείρημα στὶς τουρκικὲς βλέψεις.

Δὲν παραγνωρίζουμε βέβαια, τις δυσκολίες πὸ ἔχει ὁ προγραμματισμὸς τῆς ἀναπτύξεως τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Ἡ μεγάλη διασπορά τους στὸ θαλάσσιο χωρὸ καὶ οἱ ἰδιαιτερότητες πὸ παρουσιάζει τὸ κάθε νησί ἀποτελοῦν ἐμπόδια σοβαρά, τὰ ὁποῖα γίνονται πλέον ἐκδηλα μὲ τὴν οὐσιαστικὴ διατήρηση σὲ ἰσχὺ τοῦ συγκεντρωτικοῦ διοικητικοῦ καθεστῶτος τῆς Χώρας. Ἀπαιτεῖται, λοιπόν, προσεκτικὴ μεθόδευση τῆς καταρτίσεως τῶν προγραμμάτων για νὰ εἶναι ἀποτελεσματικά καὶ νὰ συντελέσουν στὴν ἄρτια ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῶν νησιῶν.

Εἶναι ἀξίεπαινες πάντως οἱ προσπάθειες πὸ ἐγιναν τὰ τελευταῖα χρόνια για τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Ἀναφέρουμε εἰδικότερα ὅτι: α) Συνεστήθη εἰδικὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου, πὸ σημαίνει ξεχωριστὴ κρατικὴ μέριμνα για τὰ νησιά αὐτά. Οἱ πέντε Νομοὶ χωρί-

στηκαν σε δύο ομάδες με αντίστοιχες Γενικές Διευθύνσεις στο 'Υπουργείο αυτό: 'Η μιὰ περιλαμβάνει τούς Βόρειους Νομούς του Αιγαίου (Λέσβου, Χίου, Σάμου) και ή άλλη τούς Νότιους (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα). β) 'Ιδρύθηκε τὸ Πανεπιστήμιο του Αιγαίου με διάφορες Σχολές, που ἐγκαταστάθηκαν σε 4-5 νησιά. Σημειώνουμε, ότι ὀρισμένες Σχολές περιλαμβάνουν κλάδους, οἱ ὅποιοι γιὰ πρώτη φορά στην 'Ελλάδα ἀποκτοῦν πανεπιστημιακή κάλυψη. γ) 'Ἐγινε μετάταξη τῶν νησιῶν του Αιγαίου ἀπὸ ἀποψη κινήτρων οικονομικῆς ἀναπτύξεως. 'Ἐντάχθηκαν στην Δ' Ζώνη του νόμου 1262/1982, στην ὁποία τὰ κίνητρα εἶναι και τὰ πλέον ἰσχυρά. δ) Στὸν περιφερειακὸ προγραμματισμὸ που ἀναφέρεται στην πενταετία 1989-1993, τὰ νησιά του Αιγαίου κατέλαβαν ξεχωριστὴ θέση με δύο «Εἰδικὰ Περιφερειακὰ Προγράμματα», ἓνα γιὰ τὸ Βόρειο και ἓνα γιὰ τὸ Νότιο Αἶγαίο. Σ' αὐτὰ γίνεται ἀνάληψη τῆς οικονομίας τῶν νησιῶν και προσδιορισμὸς τῶν στόχων, στοὺς ὁποίους ἀποβλέπει ὁ προγραμματισμὸς και ε) Συγκροτήθηκε μιὰ «'Εταιρεία 'Αναπτύξεως Αἶγαίου» με σκοπὸ τὴν ἔρευνα τῶν δυνατοτήτων τῆς περιοχῆς, τὴν ἐνίσχυση τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῶν προϊόντων της, τὴ δημιουργία θέσεων μόνιμης ἀπασχολήσεως κλπ. 'Η 'Εταιρεία αὐτή, πρὶν ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ, διαλύθηκε ἐξ αἰτίας τῆς συμμετοχῆς διαβλητῶν προσώπων. 'Ὅπως δὴποτε, ἐπιβάλλεται νὰ γίνεῖ κάποια ἀνάλογη ἐξόρμηση με στερεές βάσεις, ἔντιμα και ἱκανὰ στελέχη και ἀνετη χρηματοδότηση, τὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἐνισχύσει και ή Ε.Ο.Κ.

'Αρμόζει, τώρα, νὰ ἀναφερθοῦμε στο ἐνδιαφέρον τῆς Ε.Ο.Κ. γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νησιῶν. Συγκεκριμένα, θὰ σημειώσουμε, ἀφ' ἐνός, τὸ γενικότερο τῆς ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ νησιά τῶν Κρατῶν - Μελῶν της και, ἀφ' ἑτέρου, τὴν εἰδικὴ μέριμνά τους γιὰ τὰ νησιά του Αἶγαίου με βάση τὰ «Μεσογειακὰ 'Ὀλοκληρωμένα Προγράμματα» (Μ.Ο.Π.).

1. Τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον τῆς Κοινότητας γιὰ τὰ νησιά ἐπιδείχθηκε ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο, ἐν ὄψει του γεγονότος ότι ὅλα τὰ Κράτη-Μέλη τῆς Ε.Ο.Κ. ἔχουν νησιά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μικρὸ Λουξεμβούργο. Βέβαια, ἄλλα Κράτη ἔχουν περισσότερα και ἄλλα λιγότερα νησιά. Τὰ περισσότερα και τὰ μεγαλύτερα εἶναι αὐτὰ που ἀνήκουν στὰ Κράτη τῆς Νότιας Εὐρώπης. Τὸ Εὐρωκοινοβούλιο ἀνέθεσε στην Περιφερειακὴ 'Επιτροπὴ του νὰ μελετήσῃ τὸ θέμα τῶν νησιῶν και νὰ ὑποβάλεῖ σχετικὴ ἔκθεση. 'Η ὑποβληθεῖσα ἔκθεση ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὶς ἀπόμακρες παραλιακές περιοχές και τὰ νησιά. Οἱ κύριες διαπιστώσεις που περιέχονται στην ἔκθεση αὐτὴ εἶναι: Τὰ παράλια μέρη τῆς Κοινότητας, και ἀκόμη περισσότερο τὰ νησιά, ἔχουν μεγάλες διαρθρωτικὲς ἀνεπάρκειες και πολλές ἐνδείξεις ὑπαναπτύξεως. 'Η σύνθεση τῆς οικονομίας τους εἶναι ἀνισομερῆς και, συγκεκριμένα, οἱ περιοχές αὐτὲς ἔχουν ἰσχνὸ τὸν δευτερογενῆ τομέα τῆς παραγωγῆς και ὑπερτροφικὸ τὸν τριτογενῆ. 'Η ἀπόδοση τῶν δραστηριοτήτων τῶν νησιωτῶν ὑπολείπεται

σέ σχέση με τὸ μέσο ὄρο τῆς οἰκονομίας τῆς κάθε χώρας. Δὲν ξεπερνᾶ τὰ 2/3 του. Παρατηρεῖται ἀξημημένο μεταναστευτικὸ ρεῦμα καὶ ἀνεργία κατὰ 60% περίπου μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ γενική. Σοβαρὰ συγκριτικὰ μειονεκτήματα εἶναι τὸ ὑψηλὸ κόστος μεταφορᾶς τῶν ἐφοδίων καὶ τῶν προϊόντων καὶ ἡ ἀπομόνωση ποὺ αἰσθάνονται οἱ νησιώτες. Ἐπακόλουθα τῆς καταστάσεως αὐτῆς εἶναι ἡ βραδυπορία τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἡ ἀδυναμία ἐπιταχύνσεώς της μὲ μόνον τὰ δικά τους μέσα.

Ἡ ἔκθεση καταλήγει σὲ προτάσεις γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς καταστάσεως. Τονίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐπεμβάσεως μὲ ὀργανωτικὴ τεχνολογικὴ καὶ οἰκονομικὴ συνδρομή. Μόνον μὲ ἰσχυρὴ προώθηση θὰ καταστεῖ δυνατό νὰ ἀμβλυνθοῦν τὰ μειονεκτήματα, νὰ ἀξιοποιηθοῦν οἱ ἀναπτυξιακὲς δυνατότητες καὶ νὰ διαμορφωθοῦν καλύτερες συνθηκὲς διαβιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ἔτσι, μὲ τὴν προσδοκωμένη ἀνοδο τῆς οἰκονομικῆς στάθμης θὰ γίνῃ προσέγγιση στὸ μέσο κοινοτικὸ ὄρο καὶ ἀνταπόκριση στοὺς στόχους τῆς ἐνιαίας Εὐρωπαϊκῆς πράξεως ποὺ εἶναι ἡ σύγκλιση τῶν οἰκονομιῶν τῶν Κρατῶν - Μελῶν τῆς Ε.Ο.Κ.

Συντελεστικὰ τῶν ἐπιδιώξεων αὐτῶν θεωροῦνται ἀπὸ τὴν Περιφερειακὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου τὰ προτεινόμενα νὰ καταρτισθοῦν εἰδικὰ προγράμματα, προσαρμοσμένα στὶς εἰδικὲς συνθηκὲς τῆς κάθε περιο-
χῆς.

2. Τὰ «Μεσογειακὰ Ὀλοκληρωμένα Προγράμματα», ποὺ ἔχουν στόχο τὴν ἐνίσχυση τῶν περιοχῶν τῆς Νότιας Εὐρώπης, εἶχαν εὐνοϊκοὺς ἀντικτύπους καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Χάρη σ' αὐτὰ ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὴν Ε.Ο.Κ. καὶ ἐκτελέστηκαν ἢ ἀρχισαν νὰ ἐκτελοῦνται διάφορα ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὴ γεωργία, τὴν ἀλιεῖα, τὴν ἐνέργεια, τὶς μεταφορὲς, τὸν τουρισμὸ κλπ., χωρὶς νὰ παραλείπεται καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐνίσχυση τῆς οἰκονομικῆς ὑποδομῆς, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὀργανικὴ ἀνάπτυξη τῶν νησιῶν. Ἐνῶ δὲ ἡ συνηθισμένη συμβολὴ τῆς Ε.Ο.Κ. στὴν ἐκτέλεση ἔργων στὰ Κράτη - Μέλη της δὲν ὑπερβαίνει τὸ 55% τῆς δαπάνης των, στὰ «Μεσογειακὰ Ὀλοκληρωμένα Προγράμματα» εἶναι 70%.

Ἡ Ἑλλάδα, ἡ ὁποία στὸ σύνολό της ἀποτελεῖ περιοχὴ-ἀντικείμενο τῶν Μ.Ο.Π. καὶ γι' αὐτὸ λαμβάνει σχετικὰ ἀξημημένη μερίδα χρηματοδοτήσεως ἀπὸ τὸ σύνολο ποὺ διατίθεται γιὰ τὰ Μ.Ο.Π., ἰδιαίτερα ἐνισχύεται ἀπ' αὐτὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νησιωτικῆς τῆς οἰκονομίας. Δεδομένου, ὅτι ὑπάρχουν χρονικὰ περιθώρια γιὰ τὶς ἐνισχύσεις τῶν Μ.Ο.Π., ἐνῶ ἐξἄλλου κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ἐκτελοῦνται τὰ εἰδικὰ περιφερειακὰ τους προγράμματα, ἡ συμβολὴ τῶν Μ.Ο.Π. στὰ τελευταῖα εἶναι προφανῆ καὶ πιστεύεται ὅτι θὰ τὰ καταστήσει περισσότερο ἀποτελεσματικὰ.

ΣΤΕΛΙΟΥ ΜΟΥΖΑΚΗ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΗΣ ΤΗΛΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ 12ο ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ

Ανεβαίνοντας τὸ κανάλι στὸ Ν.Α. ἄκρο τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν Κῶ γιὰ τὴ Σύμη καὶ τὴ Ρόδο, δυτικά, διαγράφεται ἡ ψηλὴ μακρόστενη μορφή τῆς Τήλου.

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς μέσα ἀπὸ τὰ πέτρινα στήθη της, καθὼς καὶ τὰ γραπτὰ μνημεῖα της, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ γράψουμε σίγουρα τὴν ἱστορία της¹. Τὰ καλιότερα ἀνθρώπινα ἴχνη, τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, βρέθηκαν στὴ γνωστὴ σπηλιὰ Χαρκαδιὸ στὴ Μισαριά, ποὺ εἶναι γεμάτη καὶ μὲ λείψανα ἀπὸ νάνους ἐλέφαντες², χελῶνες καὶ ἐλάφια.

Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους, πιθανόν, αἰῶνες τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ Τήλος δέχθηκε μαζί μὲ τὴ Ρόδο τὸ νέο κοινωνικοθρησκευτικὸ κίνημα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ λείψανα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ποὺ ὑπάρχουν πάνω στὸ νησὶ καὶ ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 7ο αἰ.³. Μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τὸ 1204 μ.Χ., ἡ Τήλος γίνεται νησὶ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ αὐτοανακηρυχθέντος Ἀδθέντη Λέοντα Γαβαλά καὶ ἀργότερα τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη, ποὺ τὴν ἐξου-

---

1. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Τήλου βλ. Χάρης Κουτελάκης, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο νήσου Τήλου*, Ἀθήνα 1979. Τοῦ ἴδιου, *Συμβολὴ στὸ Τοπωνυμικὸ τῆς νήσου Τήλου*, Ἀθήνα 1982. Τοῦ ἴδιου, *Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου*, Ἀθήνα 1984. Τοῦ ἴδιου, «Βιβλιοθήκες Τήλου καὶ Ἀστυπάλαιας», *Τετράδια Ἐργασίας*, 8 (1987), 78-94. Στέλιος Μουζάκης, *Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου*, Ἀθήνα 1984. (Ἀνάτυπο μὲ χωριστὴ ἀρίθμηση. Ἐφημερίδα *Ὁ παλμὸς τῆς Τήλου*, Φ.Φ. 1-118).

2. Γεώργ. Θεοδώρου, *Οἱ ἀπολιθωμένοι νάνοι ἐλέφαντες τοῦ σπηλαίου Χαρκαδιὸ τῆς Τήλου*, Ἀθήνα 1983. Γεώργ. Μαρίνος - Ν. Συμεωνίδης, «Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν Beach - Rocks τοῦ Αἰγαίου. Περίπτωσης σχηματισμοῦ Beach - Rocks μὲ ἀνθρωπολογικὰ λείψανα τῆς ἱστορικῆς ἀρχαιότητος εἰς τὴν νήσον Τήλον», *Ann. Geol. Pays. Hell.*, 24 (1972), 433-4.

3. Παῦλος Λαζαρίδης, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Παλαιοχριστιανικῶν Μνημείων τῆς Δωδεκανήσου», *ΠΛΣΒΣ*, 9, Θεσσαλονίκη, 12-19 Ἀπριλίου 1953, 1 (1955), 227-48. Στέλιος Μουζάκης, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βυζαντινὰ Δωδεκάνησα (4ος - ἄρχες 14ου αἰ.)», *Βυζαντινὸς Δόμος*, 1 (1987), 67-8.

σιάζει μέχρι τὸ θάνατό του, παρέχοντας καὶ ἀρκετὰ προνόμια. Σήμερα ἐπιβιβαιώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ὑπῆρχε τοπικὴ ἐξουσία στὸ νησί. Στὰ 1310 Ἰωαννίτες ἰππότες παίρνουν καὶ τὴν Τήλο μαζί με τὰ ἄλλα Δωδεκάνησα, ἐνῶ στὰ 1366 εἶναι φέουδο τοῦ Barello Assanti. Τὸ 1433 ἐπληξε τὴν Τήλο μεγάλη ἐπιδημία, ἐνῶ τὸ 1444, ἰππότες ἦρθαν γιὰ νὰ ἐμψυχώσουν καὶ βοηθήσουν τοὺς Τηλιακοὺς. Στὰ 1475 καὶ 1480 οἱ Ἰωαννίτες ἰππότες, ἐνῶ περιμένουν τὴ μεγάλη ἐπίθεση τῶν Τούρκων στὴ Ρόδο, μεταφέρουν καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Τήλου στὴ Ρόδο. Μετὰ τὴν πολιορκία τῆς Ρόδου οἱ Τηλιακοὶ ἐπιστρέφουν καὶ ἀνακαινίζουν τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονα.

Οἱ Τούρκοι τὰ χρόνια αὐτὰ δὲν παύουν νὰ τὴν κτυποῦν καὶ νὰ τὴ λεηλατοῦν. Ἀπὸ τὸ 1479 καὶ κατὰ διαστήματα μέχρι τὸ 1485, τὸ 1504 καὶ τέλος μαζί με τὰ ἄλλα νησιά τῆς Δωδεκανήσου στὰ 1522 τὴν κυριεύουν. Σ' ὄλο τὸ διάστημα τῆς Τουρκοκρατίας οἱ Τηλιακοί, πληρώνοντας ἕναν κατ' ἀποκοπὴ φόρο, τὸ «μακτού», καταφέρνουν νὰ μείνουν ἐλεύθεροι καὶ νὰ κανονίζουν μόνοι τους τὶς ὑποθέσεις τους. Ὅμως, στὰ 1620, 1648 καὶ 1651 ἔχουμε τοὺς Χριστιανοὺς πειρατὲς ποὺ κτυποῦν καὶ ληστεύουν τὴν Τήλο μέχρι καὶ τὸ 1702. Μὰ καὶ κατὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ 1821 δεινοπάθησε ἡ Τήλος ἀπὸ τοὺς Μυκονιάτες καὶ Σπετσιῶτες, μετὰ τὴ δικαιολογία ὅτι ἐκδικοῦνταν τοὺς Τούρκους. Τέλος, τὸ 1912 βρίσκεται στὰ χέρια τῶν Ἰταλῶν μέχρι τὸ 1947, ὅποτε καὶ ἐνσωματώνεται μετὰ τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ ἐκκλησίες τῆς Τήλου μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πραγματικὰ μνημεῖα. Ἐχουν μικρὲς διαστάσεις, ἀνθρώπινη κλίμακα καὶ εἶναι ἀξιόλογες ἀπὸ τὴν ἔποση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἔποση τῆς ζωγραφικῆς. Γιατὶ ἀποδεικνύουν ζωντανὴ τὴ Βυζαντινὴ πολιτιστικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παρουσία⁴, παρόλο ποὺ ἡ Βυζαντινὴ κυριαρχία δὲν ὑπῆρξε οὐσιαστικὴ ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα καὶ μετὰ⁵.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὲς σήμερα ἔχει γίνει πλέον ἄμορφος σωρὸς ἀπὸ πέτρες καὶ μόνο τὸ τοπωνύμιο⁶ δηλώνει τὴ θέση ὅπου κάποτε ὑπῆρχε ἐκκλησιὰ μαζί με κάποιες εὐλαβικὲς μνήμες, ποὺ συνοδεύουν ζωγραφισμένους σκόρπιους θολίτες.

4. Στέλιος Μουζάκης, «Βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Τήλου», *Δωδ. Χρον.*, 12 (1987), 145-213, ὅπου παρουσιάζονται λεπτομερῶς οἱ πρῶτες ἐκκλησίες.

5. Στέλιος Μουζάκης, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ...», *ὁπ.π.*, 70-1.

6. Μαρτυροῦνται στὸ νησί περίπου 150 ἐκκλησιές. Χάρης Κουτελάκης, *Συμβολή, ὁπ.π.*, Ὁ ἀριθμὸς δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει. Ἄλλωστε τὸ ποσοστὸ δὲν εἶναι μικρότερο ἀπὸ ἄλλα αἰγαιοπελαγίτικα νησιά. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ναυτικὸ ἐπάγγελμα τῶν νησιωτῶν, καὶ στὸ ἔντονο θρησκευτικὸ συναίσθημα ποὺ ἀνεπτύσσετο καὶ τοὺς συνέδεε. Στέλιος Μουζάκης, «Νεοκλασικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Σύμη», *Συμμαχία*, 4 (1984), 132. Μιχ. Καραβοκυρὸς, «Τῶν Σποράδων νήσων τὰ δίκαια καὶ προνόμια», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 43 (1912), 383 κ.ἑξ.

Ἐκτός ἀπὸ τῶν σωζόμενων ποὺ εἶναι 50 - 55, οἱ μιστὲς διατηροῦν σὲ καλὴ κατάσταση πολλὰ ἢ λίγα μέρη ἀπὸ τὸν πραγματικὰ πλοῦσιο, ὅπως φαίνεται, εἰκονογραφικὸ διάκοσμό τους⁷.

Ἐκτὸς αὐτῶν τέσσερις εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς Τήλου στὴ μελέτη τῆς ἐξάπλωσης τοῦ τύπου τῶν Δικόγγων, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἀνήκουν στὶς μονόχωρες δρομικὲς καὶ στὶς παραλλαγές τους.

Γενικὰ χαρακτηριστικά.

Τὸ μέγεθος τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι μικρὸ ἀπὸ 5,50 τ.μ. (Ἅγιος Κύρικος) ἕως 20,000 τ.μ. (Ἅγιος Γεώργιος ὁ Κάτω) καὶ μὲ ἀκανόνιστες διαστάσεις. Συχνὰ συναντᾶται μικρὴ στένωσις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, μὲ μία θαυμάσια κατασκευαστικὴ λύση στὴ διαμόρφωση τῆς καμάρας (Σωτήρας στὴ Μισαριά). Ἡ τοιχοποιία τους, πάχους 0,60 μ. - 0,80 μ. κατασκευάζεται μὲ ἀργολιθοδομὴ ἀπὸ τὸν ντόπιο γκρίζο ἀσβεστόλιθο σὲ ἀκανόνιστη μορφή, συχνὰ μὲ τὴν παρεμβολὴ μικρῶν τεμαχίων. Ἀρκετὲς τοιχοποιεῖες ἔχουν γίνει μὲ πλακοειδεῖς πέτρες μικροῦ πάχους. Κατὰ τὸν 16ο αἰ. χρησιμοποιεῖται καὶ ἡ γνωστὴ ἱμάντωση ἢ ξυλοδεσιά, μέσα στὸ πάχος τοῦ τοίχου (Ἅγία Σοφία στὸ Σαλαχτό).

Ἡ ἐλαφρὰ δξύκορφη καμάρα κατασκευάζεται μὲ τὴ βοήθεια θολοτύπων. Οἱ θολίτες εἶναι κόρινθοι λαξευτοί, ὀρθογώνιοι, ἀπὸ τὴν περιοχὴ Περικόπεια, κοντὰ στὴν Πλάκα. Στὶς παλαιότερες ἐκκλησιᾶς χρησιμοποιοῦσαν τοὺς κιχίρρους, δηλαδὴ ἐλαφρόπετρες, ποὺ ἔβγαζαν μέσα ἀπὸ τὴν πορσελάνη (Ἅγία Ἄννα). Οἱ θολίτες τοποθετοῦνταν σὲ σειρὲς παράλληλες μὲ τὴ γένεσή τους. Σὲ λίγες περιπτώσεις ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ πλακοειδεῖς πέτρες ποὺ ἐξωτερικὰ τὸ κενὸ τους γεμίζεται ἀπὸ μικρὰ τεμάχια (Ἅγία Τριάδα στὰ Σπιτάκια). Ἡ γένεσις τῆς καμάρας ἐξωτερικὰ ἐνισχύεται μὲ τοιχοποιία. Ἡ ἐξωτερικὴ κυλινδρική ἐπιφάνεια ἐπενδύεται μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα, τὸν λεγόμενον «μπινιά». Γιὰ τὸ κονίαμα αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν πορσελάνη ποὺ ὑπάρχει ἀφθονῶς στὸ νησί καὶ ἀσβέστη. Γιὰ τὸ καλύτερο σφίξιμο ἔβγαζαν καὶ λίγη ἄμμο ποταμίσια⁸.

Στὴν κορυφὴ τῆς καμάρας σχεδὸν σ' ὅλες τὶς ἐκκλησιᾶς ὑπάρχουν κολονάκια ἀπὸ 1 - 5 πέτρινα, μαρμάρινα ἢ καὶ κτιστά⁹. Ἐσωτερικὰ κατὰ

7. Ἡλίας Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», *Λαοικ. Χρον.*, 8 (1977), 31-47. Στέλιος Μουζάκης, «Ἅγιος Παῦλος Τήλου, Παρατηρήσεις σὲ μία δικόγγη ἐκκλησιά», *Μυριόβιβλος*, 12-13 (1987-88), 5-12.

8. Βλέπε σχετικὰ, Στέλιος Μουζάκης, *Τὸ Τηλιακὸ λαϊκὸ σπῆτι. Μορφή καὶ ἐξέλιξη* (ὕπὸ ἐκδοσιν).

9. Στοιχεῖο ποὺ συναντᾶται κυρίως στὴν Τήλο, τὴ Μάνη καὶ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις στὴν Κάρπαθο. Γιὰ τὴν σημασία τους, βλ. Στέλιος Μουζάκης, «Βυζαντινές...», *ὄπ.π.*, 16 καὶ σημ. 32.

μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν συναντᾶμε τὸ γνωστὸ χαμηλὸ θρανίον¹⁰.

Ἡ Ἁγία Τράπεζα μέχρι τὸν 14ον ἢ 15ο αἰ. εἶναι ἐλεύθερη καὶ δημιουργεῖται ἀπὸ Παλαιοχριστιανικὸ ἢ Ρωμαϊκὸ ὄλικό. Ἀπὸ τὸν 15ο μέχρι τὸν 17ο αἰ., συνήθως, γίνεται κτιστὴ καὶ καλύπτει τὸν χώρο τῆς ἀψίδας. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐμφανίζονται καὶ τὰ χωνευτήρια. Οἱ κόγχες σὲ κάτωψη ἐσωτερικὰ παρουσιάζονται συχνὰ ὑπερημικυκλικές¹¹, ἐνῶ ἐξωτερικὰ εἶναι πάντοτε ἡμικυκλικές, ὅπως συνήθως εἶναι οἱ κόγχες στὸν χώρο τοῦ Αἰγαίου¹².

Στὴ γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, συχνὰ μέχρι τὸν 14ο καὶ 15ο αἰ., συναντᾶται πέτρινος ἢ πώρινος κοσμίτης λοξόστηματος¹³.

Ἡ ἀπουσία κεραμοπλαστικῶν στοιχείων¹⁴, ἐκτὸς μιᾶς περιπτώσεως ἐμφάνισης ζώνης μετὰ πλίνθους βαλμένους ψαλιδωτὰ κάτω ἀπὸ τὸ γείσο, ἐξωτερικὰ, σὲ κόγχῃ (Σωτήρας στὸ Θαλειῶνα)¹⁵, χαρακτηρίζει τὶς ἐκκλησιές. Ὅμοια ἀπουσιάζουν καὶ τὰ μαρμάρινα στοιχεῖα, ἂν παραβλέψουμε τὰ λίγα, σὲ δευτέρῃ χρήσῃ ἐντοιχισμένα τεμάχια παλαιοχριστιανικοῦ ὄλικου ποὺ μεταφέρονται ἀπὸ τὶς καταστραμμένες βασιλικές¹⁶. Ἀκόμη πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ παντελής ἀπουσία κωδωνοστασίων, τρουλωτῶν κατασκευῶν, τουλάχιστον μέχρι τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ., ὅποτε τοποθετεῖται ἡ ἀνέγερση τοῦ τρουλωτοῦ νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Μισαριά, καὶ τέμπλων.

Ἡ εἴσοδος εἶναι κατὰ κανόνα στενὴ καὶ χαμηλὴ μέχρι 1,40 μ. με ὀριζόντιο ὑπέρθυρο καὶ ὄχι ἀπαραίτητα στὴ δυτικὴ πλευρά. Σπάνια ὑπάρχουν

10. Γνώριμο στοιχεῖο σὲ ἐκκλησιές τοῦ Αἰγαίου, ὅπως Αἶγινα - Κρήτη - Εὐβοία - Πάρο - Δωδεκάνησα. Γεώργ. Δημητροκάλλης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Νάξου*, 1, Ἀθήναι 1972, 91-2. — Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ Παληαχώρα τῆς Αἰγίνης*, Ἀθήναι 1962, εἰκ. 36-7.

11. Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήναι 1978, 30-1.

12. Ἰωάννης Κουμανούδης, *Ἡ λαϊκὴ Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας*, Ἀθήναι 1960, 22-4.

13. Στοιχεῖο καθαρὰ Βυζαντινόν. Ἰωάννης Κουμανούδης, ὁπ.π. 35. Παν. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρὸν Θεσσαλονίκη* 1975, 168.

14. Καὶ στὰ ἄλλα νησιά τοῦ συμπλέγματος ἀποφεύγεται κατὰ κανόνα ἡ ὀπτιὴ πλίνθος. Βλ. Ἀνασ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ*, 6 (1948), 61-3.

15. Γεώργ. Βελένης, «Ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση σὰν τοιχοδομικὴ λύση στὰ Βυζαντινὰ Κτίσματα», *ΔΣΒΣ*, 15 (1981), 901-6.

16. Τέτοιες Βασιλικές ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸ Μεγάλον Χωριό, στὴ θέση Νεκροταφείου, Ἁγιος Ἀντώνιος, Σκάφη, στὸ Μικρὸ Χωριό Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ στὰ Λιβάδια ὁ Ἁγιος Παντελεήμων. Ἡ καταστροφή τους τοποθετεῖται στὸ 554 μ.Χ., ὕστερα ἀπὸ τὸ μεγάλο σεισμό, καὶ στὰ 654-5 ἀπὸ τὶς λεηλασίες τοῦ Σύρου Μωαβία. Στέλιος Μουζάκης, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ...», ὁπ.π., 67.

άλλα ανοίγματα και συνήθως αυτά είναι πολεμιστροειδή και βρίσκονται στην κόγχη ή τις κόγχες. Το δάπεδο συχνά είναι καλυμμένο με χοχλάδια άσπρα - μαύρα.

Κατά την τοποθέτηση και τη θεμελίωση της εκκλησίας, ακολουθούν τις ύψομετρικές καμπύλες, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο. Συχνά χρησιμοποιούν κάποιο φυσικό ανάχωμα για προστασία. Για το λόγο αυτόν και ο προσανατολισμός είναι διάφορος και κυμαίνεται μεταξύ 35° Β.Α. - 55° Ν.Α.¹⁷.

Κυρίαρχος είναι ο τύπος της μονόχωρης δρομικής εκκλησίας, που συναντάται σ' όλο αυτό το χρονικό διάστημα, μαζί με τις παραλλαγές του, όπως αντιστήριξη της καμάρας με μία ή δύο ένισχυτικές ζώνες, σφενδόνια, που στηρίζονται κατά κανόνα σε ποδαρικά μιά και σε κιλλίβαντες, τα γνωστά φουρούσια. Τα μικρά τυφλά άψιδώματα στις μακριές πλευρές στις λίγες περιπτώσεις (Θεοτόκισσα, Σωτήρας στο Θελειώνα) εμφανίζονται μαζί με σφενδόνια. Τα σφενδόνια είναι κατασκευασμένα από λαξευτούς θολίτες πλάτους συνήθως από 0,25 - 0,30 μ. και πάχους από 0,10 - 0,15 μ.¹⁸.

(Βλ. εικόνα 1: Παραδείγματα με σφενδόνια. Εικόνες 2 - 3: Μονόχωρες μαζί με φωτογραφίες τους.)

Ο δίκωγχος τύπος¹⁹ εμφανίζεται κατά τα τέλη του 13ου αι. και συναντάται μέχρι και τον 15ο αι. Όπως αποδεικνύεται από τις ελεύθερες κόγχες και την ισοδυναμία τους, καθώς και από την ύπαρξη κογχών, πρόθεσης και διακονικού στον Βορινό και Νότιο τοίχο αντίστοιχα, πρόκειται το πιθανότερο για διμάρτυρες εκκλησιές, αφιερωμένες στην ομόστεγη λατρεία δύο αγίων, που αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο στο χώρο του Αιγαίου και που συνηθίζονταν σε κτητορικές συχνά εκκλησιές²⁰. Η σπηλαιώδης εκκλησιά της Αγίας Σοφίας στο Σαλαχτό με τις άβαθεις και κτιστές κόγχες της, πιστεύω ότι έχει άμεση σχέση με την ύπαρξη των άπολιθωμένων ανθρωπολογικών

17. Για τον προσανατολισμό των εκκλησιών και τις αποκλίσεις που παρατηρούνται βλ. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής Δεκάτης*, 1, Αθήναι 1952, 84-88. Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αίγινης*, Αθήναι 1962, 185. Οι νεότερες παρατηρήσεις που τοποθετούν την ανέγερση κατά την άνατολή της άρρινής ίσημερίας, (Γ. Δημητροκάλλης, «Ο Δίκωγχος σταυρεπίστεγος ναός του Προδρόμου στη Βάθεια της Μάνης», *Λακωνικά Σπονδαί*, 7 (1983), 141-2), νομίζω ότι δέν έχουν εφαρμογή στην περίπτωση μας.

18. Για παραδείγματα στον νησιωτικό χώρο βλ. Γεώργ. Δημητροκάλλης, «Ο εϊς Πρωτόρια Πάρου βυζαντινός ναός», *ΕΕΚΜ*, 8 (1970), 290-8. Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα*, βπ.π., 176-8, 203-12. Τοδ ίδιου, *Η άρχιτεκτονική των εκκλησιών και μοναστηριών της Γορτυρίας*, Αθήναι 1956, 147.

19. Γεώργ. Δημητροκάλλης, *Οί Δίκωγχοι Χριστιανικοί ναοί*, Αθήναι 1976, όπου ή βιβλιογραφία και ή θεωρία για την εξέλιξη των δικόγχων.

20. *Οπ.π.*, 472-77.

λειψάνων στὴν κοντινὴ παραλία τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου²¹. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Κάτω ποὺ βρίσκεται σὲ κάμπο πολὺ κοντὰ σὲ νεκροταφεῖο, οἱ ὑπόλοιποι δίκωγχοι εἶναι κτισμένοι σὲ θέσεις μὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ νερό, ὅπως παραλία, ποτάμι, πηγὴ²².

Ὁ δίκωγχος Ἅγιος Νικόλαος στὴ Μισαριά μὲ τὸν νεκρικὸ ἀνάψιδο νάρθηκά του ἀποτελεῖ μίᾳ ἰδιαίτερη περίπτωση καὶ ἓνα σημαντικό, κατὰ τὴ γνώμη μου, βυζαντινὸ - μεταβυζαντινὸ μνημεῖο στὸ χῶρο τῆς Δωδεκανήσου²³. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν θὰ ἐπιμείνω γιὰ λίγο στὴν παρουσίᾳ του. (Βλ. εἰκόνα 4).

Ὁ ἀρχικὸς μονόχωρος δίκωγχος μὲ τὶς δύο ἐλεύθερες ἰσοδύναμες κόγχες του, ἀποτελεῖ κτίσμα τοῦ 13ου, στὰ τέλη του ἢ τοῦ 14ου αἰ. στὶς ἀρχές του, ὅπως μᾶς δείχνουν καὶ οἱ λίγες σωζόμενες τοιχογραφίες του. Ὁ τρουλοειδῆς νάρθηκας παρουσιάζει σὲ κάτοψη ὀρθογώνιο σχῆμα. Στὸ πᾶχος τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ἔχει κατασκευαστεῖ ἀρκοσόλιο ὅπου μὲ μπηγμένες πλακοειδεῖς πέτρες δημιουργεῖται ἡ ψευδοσαρκοφάγος²⁴. Ὁ τρούλος στηρίζεται σὲ τέσσερα ἑλλειψοειδῆ τόξα ποὺ ἀκουμποῦν σὲ φουρούσια ἀπὸ μονοκόμματη πέτρα, τετράγωνα, ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὶς γωνίες τῶν τοίχων. Τὰ φουρούσια τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς πακτώνονται μόνον στὸν βορινὸ καὶ νότιο τοῖχο. Ἡ συναρμογὴ τοῦ τρούλου μὲ τὸ τύμπανο γίνεται μὲ σφαιρικὰ τρίγωνα, λοφία.

Ὁ νάρθηκας ἐμφανίζεται ὀρθογώνιος, μονόχωρος, ἀνάψιδος, μὲ νεκρικὸ χαρακτήρα καὶ μὲ τρούλο. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τὰ βρίσκουμε στὰ μαισωλεῖα. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα νεκρικὸ παρεκκλήσι τύπου μαισωλείου. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὅμοιες κατασκευές τύπου μαισωλείου²⁵ ἐπιχωριάζουν μόνον στὴ γειτονικὴ Πάτμο ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Δωδεκανήσου.

Ὁ λόγος τῶν πλευρῶν, ἡ ἀναλογία καὶ ἡ μορφή τοῦ τρούλου τοποθετοῦν τὸ κτίσιμό του στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. ἢ τὸν 17ο αἰ. Στοιχεῖο ποὺ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι γιὰ τὸ κτίσιμό του ἐργάστηκαν τεχνίτες ποὺ εἶχαν ὀπωσδὴποτε ξαναδουλέψει τὴν ἴδια μορφή καὶ σίγουρα κατεῖχαν σημαντικὲς γνώσεις στατικῆς, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ κατασκευὴ του.

21. Γεώργ. Μαρίνος - Ν. Συμεωνίδης, *Συμβολή, ὅπ.π.*, καὶ Γεώργ. Δημητροκάλλης, *Οἱ Δίκωγχοι, ὅπ.π.*, 477.

22. Γεώργ. Δημητροκάλλης, *ὅπ.π.*, 325-52.

23. Στέλιος Μουζάκης, «Ἅγιος Νικόλαος στὴ Μισαριά, Ἄγνωστη βυζαντινὴ δίκωγχη μὲ μαισωλεῖο ἐκκλησία στὴν Τήλο τῆς Δωδεκανήσου», *Μυριοβιβλος*, 15 (1989).

24. Θεοχάρης Παζάρας, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καὶ ὀστερης Βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1984, 119-24.

25. Κάντω Φατούρου, *Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων*, Ἀθήναι 1962, 16.

Μετά την ανέγερσή του στά δυτικά και σε έπαφή με τη δίκογχη λαμβάνει πλέον τυπολογικά τη θέση του νάρθηκα. Με τη μορφή αυτή καθίσταται ή μοναδική δίκογχη εκκλησιά, άπ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, με ένσωματωμένο νεκρικό παρεκκλήσι - μαυσωλείο.

Ό 16ος αϊ. άποτελεί την έποχή της διαμόρφωσης της Πατριακής Αρχιτεκτονικής. Το μνημείο λοιπόν άποδεικνύει τη σημαντική έπιρροή και έπίδραση που άσκησε ή Πάτμος, και ειδικότερα το μοναστήρι του Άγίου Ίωάννου του Θεολόγου, στον περίγυρο των νησιών, τόσο στον οϊκονομικό όσο και στον καλλιτεχνικό τομέα.

Η διαμόρφωση αυτή της Αρχιτεκτονικής οφείλεται σε Κρήτες τεχνίτες που δούλεψαν στην Πάτμο²⁶. Επίσης, είναι γνωστό ότι Κρήτες μοναχοί ήρθαν ήδη από τα τέλη του 15ου αϊ. στην Τήλο, όπου άνακαίνισαν και το μοναστήρι του Άγίου Παντελεήμονα. Υπήρχαν έπομένως οί κατάλληλες συνθήκες για την μετάκληση τεχνιτών από την Πάτμο.

Άκόμα, συναντάμε και λίγες, συγκεκριμένα 4, ύπόσκαφες εκκλησιές²⁷, σκαμμένες χαρακτηριστικά όλες στα πρηνή ποταμών. Άδτές έχουν διμερή διαμόρφωση και φέρουν κόγχη πρόθεσης. Η ύπαρξη σπηλαιών που χρησιμοποιούνταν σαν κατοικίες με πλήρη έξοπλισμό άκόμη και με μύλο, οί γνωστοί στους Τηλιακούς «Άβαλλάδες», είναι συνηθισμένο στοιχείο για το νησί. (Βλ. εϊκόνα 5).

Τελευταίο είναι το τριώροφο συγκρότημα του μοναστηριού του Άγίου Παντελεήμονα²⁸, που άποτελείται από την είσοδο, πύργο, το αίθριο, κελλιά, φωτάναμα²⁹, διαβατικό, μαγκιπέιο, καζαναριό, τράπεζα, άποθήκες και φυσικά το καθολικό.

Το άρχικό κτίσιμο του καθολικού, μονόκλιτος σταυροειδής με τρούλο, τοποθετείται στον 13ο αϊ. Ξανακτίζεται από Κρητικούς καλόγερους, με ήγούμενο τον Ίωνά, το 1480, με την ίδια μορφή μετά την έπιστροφή από τη Ρόδο. (Βλ. εϊκόνα 6).

Άξιοσημείωτη είναι και ή ύπαρξη, πιθανώς, μεγαλιθικών τοίχων στην Τήλο. Στοιχείο που είναι άπαραίτητο να έρευνηθεί³⁰.

26. Κάντω Φατούρου, *ό.π.*, 38. Για κατασκευές στην Κρήτη παρ. G. Gerola, *Monumenti Veneti Nell' Isola di Creta*, 2, Βενετία 1908, 251-7.

27. Για τις σπηλαιώδεις και ύπόσκαφες Έκκλησιές βλ. Θόδωρος Σκούρας, «Υπόσκαφοι και Σπηλαιώδεις Χριστιανικοί ναοί και έρημητήρια στην Εύβοια», *Δελτ. Έλλ. Σηπλ. Έταιρ.*, 15, τεύχ. 1 (1978), 33-70. — Στέλιος Μουζάκης, «Βυζαντινές...», *ό.π.*, 29.

28. Στέλιος Μουζάκης, *Άγιος Παντελεήμονας*, *ό.π.*

29. Για τα φωτάναμα βλ. Στέλιος Μουζάκης, «Τά φωτάναμα στα Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστηριακά συγκροτήματα. Συμβολή στη Μοναστηριακή άρχιτεκτονική», *Βυζαντινός Δόμος*, 2 (1988), 95-106.

30. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, «Τά Μεγαλιθικά μνημεία της Μάνης»,

Τὰ γενικὰ συμπεράσματα ποὺ μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὴν μελέτη αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Τήλου πιστεύω ὅτι σίγουρα μᾶς ὀδηγοῦν στὸ νὰ δεχτοῦμε τὴν ἄποψη ὅτι στὴν Τήλο οἱ τεχνίτες διατήρησαν τὴ βυζαντινὴ μορφολογία καὶ παράδοση.

Ἡ ἀπουσία μνημείων μεταξὺ τοῦ 8ου καὶ 11ου αἰ. δὲν σημαίνει ὅτι τὸ νησί ἦταν ἔρημο. Ἄλλωστε, σώζονται στὴ Μισαριά ἐρείπια Βυζαντινοῦ καὶ ὑστεροβυζαντινοῦ οἰκισμοῦ. Ἐπίσης σώζονται βυζαντινὰ κάστρα, ὅπως τὸ Παλαιόκαστρο, τοῦ Λάμπρου πάνω ἀπὸ τὸ Μικρὸ Χωριό, τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀπουσία ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς στοὺς καταστροφικοὺς σεισμοὺς³¹ — δίπλα ἄλλωστε εἶναι καὶ τὸ ἠφαιστειο τῆς Νισύρου — καὶ ἀφ' ἑτέρου στοὺς Σαρακηνοὺς πειρατὲς³², χωρὶς νὰ ξεχνᾶμε καὶ τὴ γνωστὴ διαμάχη τῆς εἰκονομαχίας³³ ποὺ ἐπέφερε πολλὰς καταστροφὲς στὰ μνημεῖα³⁴. Ἐξάλλου, ἡ Ν.Δ. Μικρὰ Ἀσία ὑπῆρξε τὸ ἐπίκεντρο αὐτῆς τῆς διαμάχης μέχρι καὶ τὸν 9ο αἰ.³⁵

Οἱ ἐλάχιστες περιπτώσεις δυτικῶν ἐπιδράσεων, ἀφομοιωμένες καὶ προσαρμοσμένες στὸ δικό τους πνεῦμα, περιορίζονται μόνο στὰ δεξυκόρφα τόξα καὶ ὑπέρθυρα στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα³⁶. Ἡ ὑπαρξη τῶν δικόγων, τὸ υπερμικκυκλικὸ τόξο τῆς κόγχης καὶ ἴσως οἱ ὑπόσκαφες ἐκκλησιᾶς συνδέονται μὲ τὸ ρεῦμα τῆς μικρασιατικῆς τέχνης ποὺ πέρασε ἀπὸ Κύπρο, Κρήτη, Μάνη, πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλία³⁷. Τέλος, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι εἰδικό-

---

Πρακτικά Α' Διεθ. Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 2, Ἀθήναι 1976, 135-69, πίνακες κ' - ιε'.

31. Παχυμέρης II 393,1 (Βόννης). L. Morricono Cronaca Bollarte IV, 35 (1950), 330. — Ἰωάννης Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1976, 7.

32. Β. Καλαϊτζάκης, *Ἡ Κρήτη καὶ οἱ Σαρακηνοί*, Ἀθήνα 1984, 54-70. Γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, τόσο τὰ οἰκιστικὰ σύνολα τοῦ νησιοῦ, Μεγάλου Χωριό, Μικρὸ Χωριό, Γερά, Μισαριά, Σκάφη, ὅσο καὶ οἱ ἐκκλησιᾶς, βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀκτὲς. — Στέλιος Μουζάκης, *Λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ Δωδεκανήσου. Ἀγροτικὸς οἰκισμὸς στὴν Τήλο. Ὁ οἰκισμὸς στὴν περιοχή Γερά. «Κάμειρος»*, (ὑπὸ ἐκδόσει). Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὰ ὕλικά βλ. Α. Μουτσόπουλος, «Δωδεκανήσος», *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα*, 9 (1975), 116.

33. Νικόλ. Πάσσας, *Βυζαντινὴ Διαμάχη Εἰκονοφύβων καὶ Εἰκονομάχων*, 711-843, Ἀθήνα 1983, V. Laurent, *Εἰκονομαχία*, *ΘΗΕ* 5, στ. 395-405.

34. Συνεχιστὲς Θεοφάνους, *Χρον.* III, 10 (PG 109, στ. 113).

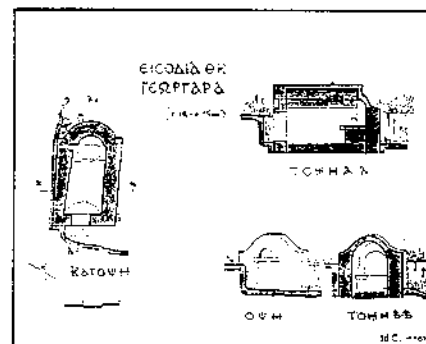
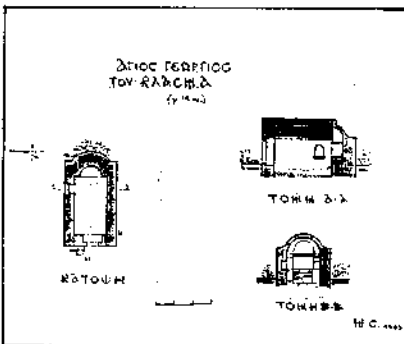
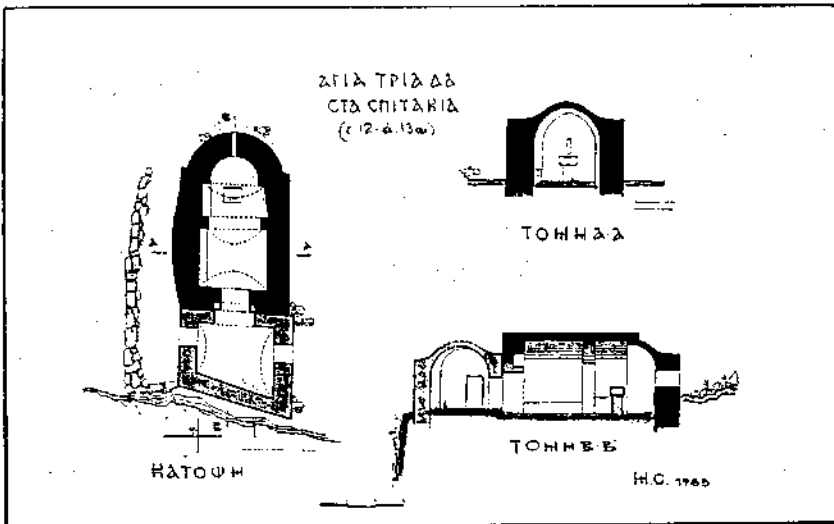
35. A. Vasiliev, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας 324-1453*, Ἀθήναι 1973, 371. Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, 1, Ἀθήνα 1959, 319. Γιὰ τὴν ὑπαρξη μνημείων καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοὺς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς βλέπε, Στέλιος Μουζάκης, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ», *ὄπ.π.*, 70-4.

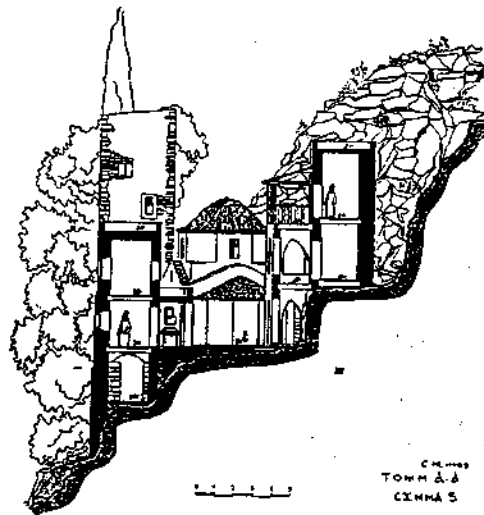
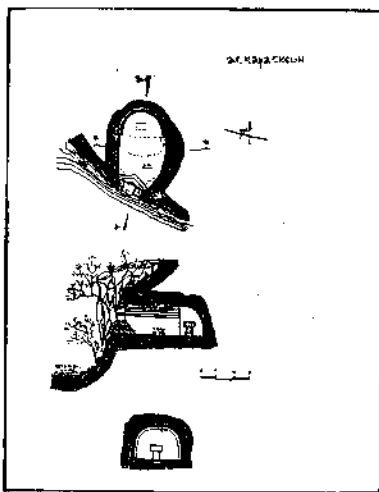
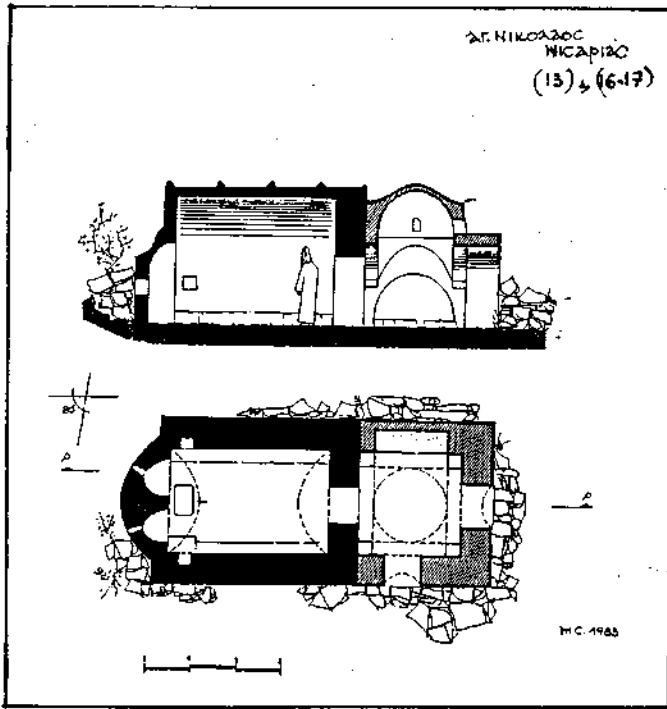
36. Στέλιος Μουζάκης, *Ἅγιο Παντελεήμονας*, *ὄπ.π.*, 22.

37. Νίκος Γκιολές, «Μικρασιατικὰ στοιχεῖα στὴν τέχνη τοῦ 10ου αἰ. στὴ Μάνη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 5 (1984-85), 71-93.

τερα με τη Μάνη συνδέονται τὰ κολονάκια στην κορυφή τῶν ἐκκλησιῶν, ἡ μορφή τῶν τάφων καὶ τὰ λίγα ἴχνη τῶν μεγαλιθικῶν.

Ἐλπίζω ὅτι ἡ παρουσίαση αὐτῆ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Τήλου, καθὼς καὶ ἡ μελέτη τῆς ἐξέλιξης τοῦ Τηλιακοῦ σπιτιοῦ πὸ ἐτοιμάζω, θὰ προσθέσουν σημαντικὲς πληροφορίες στὴ γνωριμία τῆς Δωδεκανησιακῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ θὰ συμβάλουν στὸ νὰ προστατευθεῖ καὶ συντηρηθεῖ ὅσο τὸ δυνατόν γρηγορότερα αὐτὸς τὸ πλοῦτος τῆς βυζαντινῆς παράδοσης.

ΑΡΧΟΝΤΙΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΕΘΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καθὼς ἀποτελοῦσε ἀνεκαθεν ἐνιαῖο γεωπολιτικοοικονομικὸ χῶρο μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἔχοντας συνδετικὸ κρίκο τὸ Ἑλληνικὸ Ἀρχιπέλαγος, ὑπῆρξε φωτῆριο, σχεδόν, κάθε μορφῆς ἀνθρώπινης πνευματικῆς ἢ ὕλικῆς δημιουργίας.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια, κατὰ τὴ νεότερη ἐποχὴ καὶ ἀφοῦ εἶχε ὑποστῆί πρώτη τίς συνέπειες τῆς Ὀθωμανικῆς κατακτῆσεως καὶ σὲ σκληρότερη μορφῆ, ἔδωσε δυναμικὸ παρὸν στὴν Ἐθνεγερασίᾳ τοῦ 1821.

Προτοῦ ὅμως φθάσουμε στὴ συνειδητὴ συμμετοχὴ καὶ συμβολὴ τῶν Μικρασιατῶν σ' αὐτὸν τὸν Ἀγῶνα, ὀφείλουμε νὰ ἐξετάσουμε τίς διαφορὰς συγκυρίες (πνευματικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς, οικονομικῆς), ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐπαναστατικὴ ὄριμανση.

Ἡ πολιτικὴ πραγματικότης χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπολυταρχικὴ ἐξουσία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ πνευματικὴ κατάσταση ἀπὸ τὴν καθυστέρηση ἀπέναντι στὰ Εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ τὸν καθολικὸ σχεδὸν ἀναλφαβητισμὸ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ πλαίσιο, τὸ ἀσφυκτικὸ καὶ συνάμα ἀπογοητευτικὸ, ἡ ἀκμάζουσα ἀστικὴ ἑλληνικὴ τάξι τῶν Μικρασιατικῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου (ἔμποροι, ναυτικοί) προσπαθεῖ νὰ μεταφέρει μὲ κάθε τρόπο καὶ στὸν τόπο μας τὴ νέα προοδευτικὴ καὶ δημιουργικὴ πνοή, ποὺ ἤδη πνέει στὴν Εὐρώπη χάρις τὸ Διαφωτισμὸ.

Τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὸ ριψοκίνδυνο αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, τονίζει περισσότερο ἡ ἀποψη ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Μ. Ἀσίας, μὲ τὴν ἀκμαιότατη ἀστικὴ καὶ πνευματικὴ τάξι, βρισκόταν σὲ χειρότερη θέση ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐπειδὴ πρῶτα καὶ ἀγριότερα ἐκεῖ ξεσποῦσαν τὰ τουρκικὰ ἀντίποινα γιὰ κάθε ἐξέγερση στὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα.

Ἐν τούτοις, αὐτὴ ἡ ἐπικίνδυνη πολιτικὴ περιοχὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἀποδείχθηκε πνευματικὰ ἐπικίνδυνη γιὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς, ἐπειδὴ οἱ Μικρασιάτες γνώριζαν καλὰ ὅτι τὸ κυριώτερο ὄπλο ἄμυνας ἐνὸς ἔθνους εἶναι ἡ Παιδεία του. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τίς προϋπάρχουσες τῆς Ἐπανάστασης πολλὰς Σχολὰς σ' ὅλη τὴν Μικρασιατικὴ χώρα.

Ἐκεῖ μεταφυτεύθηκαν πρῶτα οἱ ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ νέες σχολές, μὲ κυριότερες τὴν Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν καὶ τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο Σμύρνης, μαζί μὲ τὶς προϋπάρχουσες, ἀποτελέσαν πνευματικοὺς φάρους γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἄλλωστε γνωστὸς εἶναι ὁ πνευματικὸς ἄξονας: Κυδωνίες - Σμύρνη - Χίος.

Ὁ σκοπὸς ἦταν ὀλοφάνερος, ὅλη αὐτὴ ἡ νέα πνοὴ δὲν ἀπέβλεπε, βέβαια, στὸ νὰ μορφώσει καὶ νὰ διαμορφώσει ραγιαδες ποὺ θὰ ἔμεναν δοῦλοι ἀλλὰ ἄτομα ποὺ, μέσῳ τῆς σύγχρονης παιδείας, θὰ ἦσαν ἱκανὰ νὰ δημιουργήσουν ἓνα κράτος ἐλεύθερο καὶ ἀνεξάρτητο, ἱκανὸ νὰ σταθεῖ ἰσάξιο δίπλα στὰ πολιτισμένα κράτη τῆς Εὐρώπης.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς πνευματικῆς ὀρίμανσης δὲν μπορούσαν νὰ παραμείνουν ἀπλοὶ θεατῆς τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση οἱ Μικρασιάτες. Ἔτσι ἔχουμε τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς πυρήνα Φιλικῶν.

Ὁ Ἡλίας Φωτεινὸς στὰ Ἀπομνημονεῦματά του ἀναφέρει γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴ Μ. Ἀσία «...Ἀπέστειλαν δὲ καὶ ἄλλους εἰς διαφόρους νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ τὰς παραλίας πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας».

Ὁ Ἐμμ. Ξάνθος παρουσιάζει στὰ ἀπομνημονεῦματά του ἐπιστολὴ τοῦ Παπαφλέσσα (22-2-1821) ποὺ γράφει «...ἀνεχώρησα κάκειθεν (Κων/πολη) περὶ τὰ τέλη Νοεμβρίου, παρέπλευσα τὴν Μυτιλήνην, διεπέρασα εἰς τὰς Κυδωνίας, ἐντάμωσα τοὺς Διδασκάλους τῆς Σχολῆς καὶ ἐνδιάθεσα τὰς καρδίας τῶν ἐκεῖ μελῶν τῆς Ἐταιρείας, ἔγραψα ἀπὸ μέρος τῆς Ἀρχῆς πρὸς τοὺς ἐν Σμύρνη στείλας τὸν Ἡβὸν Ρήγαν, ὅστις ἤδη ἐπέστρεψε μὲ τὸ τέταρτον πραγματείας μπαρουτιοῦ διακόσια ἑβδομήντα βαρέλια καὶ μολύβι καντάρια σαράντα καὶ ἓν. Καὶ ὑποσχέσεις... νὰ προμηθεύσωσι καὶ ἄλλα τοσαῦτα καὶ ἔτι 20.000 πυρίτιδας πέτρας τυφεκίων, ὡς ἀναγκαιοτάτας».

Ἡ Ἀρχὴ καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες θεωροῦσαν σημαντικὸ τὸ ρόλο τῶν Μικρασιατικῶν πόλεων στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ἐπειδὴ βρισκόνταν στὴν καρδιὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ θὰ μπορούσαν νὰ δράσουν καίρια σὲ κάποια δεδομένη στιγμή. Ἔτσι ἡ διακλάδωση τῆς Ἐταιρείας ἀγκάλιαζε ὀλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, δηλώνοντας τὸν καθολικὸ καὶ πανεθνικὸ χαρακτήρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἀλλὰ, ταυτόχρονα, καὶ ὑποσκάπτοντας τὰ θεμέλια τοῦ Σουλτανικοῦ Κράτους στὴν μεγαλύτερη ἔκταση τῆς Βαλκανικῆς.

Ἐντὸς αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν συνιστώσων, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821 ἐκρήγνυται στὴν Πελοπόννησο ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀδόναμη ν' ἀντιμετωπίσει τοὺς ἐπαναστατημένους στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, βρίσκει ἐξιλαστήρια θύματα τοὺς ἀνυπεράσπιστους πληθυσμοὺς τῶν Ἑλληνικῶν Μικρασιατικῶν πόλεων, ὥστε νὰ ἐκβιάσει τοὺς Ἀρχηγοὺς τοῦ Ἀγῶνα καὶ νὰ λήξει ἄδοξα τὸ ὄραμα 400 χρόνων σκλαβιάς. Οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ

βρέθηκαν ἀπροετοίμαστοι ἀπέναντι στὰ ἀντίποινα, διότι δὲν τοὺς ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπαναστατήσουν στὸν τόπο τους.

Ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ Πατριάρχου καὶ οἱ λεηλασίες στὴν Κων/πολη, οἱ σφαγὲς στὴ Σμύρνη καὶ στὶς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις καὶ τέλος ἡ ὀλοσχερῆς καταστροφὴ τῆς πόλεως τῶν Κυδωνιῶν ἦταν ἡ ἀπάντηση τῶν Ὀθωμανῶν στὴν Ἐθνεγερσία καὶ τὴν καταστροφὴ τουρκικοῦ δικρότου στὴν Ἐρεσό τῆς Λέσβου ἀπὸ ἐλληνικὰ πλοῖα.

Παρ' ὄλ' αὐτά, ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ὑπολόγισαν σωστὰ οἱ Ὀθωμανοί, ἀφοῦ ὄχι μόνον δὲν κάμφθηκε ὁ Ἀγῶνας, ἀλλὰ ἐμπλουτίστηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν κατεστραμμένων περιοχῶν καὶ ἀπὸ τὶς κινητὲς περιουσίες ποὺ μπόρεσαν νὰ διασώσουν.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821 οἱ Κυδωνιεῖς γνώρισαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ὄλεθρο καὶ τὴν προσφυγιά καὶ ζήτησαν καταφύγιο στὴν μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα. Μαζί τους ἑκατοντάδες νέοι ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς πύκνωσαν τὶς τάξεις τοῦ στόλου καὶ τῶν μαχητῶν ξηρᾶς, τιθέμενοι στὴ διάθεση τῶν Ἑλλήνων πλοιάρχων καὶ ὀπλαρχηγῶν. Ὅλοι αὐτοὶ ἄφησαν πίσω τους γονεῖς, ἀδέρφια, παιδιά, συζύγους στὸ στόχαστρο τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, τὶς περιουσίες τῶν ὁποίων αὐτὴ ἐδήμευσε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀφοῦ θεωρήθηκαν ἐπαναστάτες κατὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους.

Καὶ ὄλ' αὐτά γιὰ νὰ συνεισφέρουν στὸν Ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς κοινῆς πατρίδας. Οἱ Μικρασιάτες πίστευαν ὅτι ἐὰν ἡ Ἑλλάς ἐλευθερωθεῖ, ὅπωςδήποτε αὐτὸ θὰ σημάνει καὶ τὸ τέλος τῆς δικῆς τους σκλαβιάς.

Τὰ Αἰγαιοπελαγίτικα νησιὰ γέμισαν ἀπὸ πρόσφυγες Κυδωνιεῖς, μέρος τῶν ὁποίων ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐκθρέψουν καὶ τοὺς διοχέτευσαν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, κυρίως στὴν ἐπαναστατημένη Πελοπόννησο, ἐφοδιάζοντάς τους μὲ συστατικὲς ἐπιστολές.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, παρ' ὄλο ποὺ ἡ Τουρκία, βάσει τῆς Συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή, δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐξολοθρεύει ἀνθρώπους καὶ πολιτεῖες χριστιανικὲς, καὶ μάλιστα βασισμένη σὲ ὑποψίες ἐπανάστασης, καθόλου δὲν καταδιώχθηκε ἀπὸ τὴν πολιτισμένη Εὐρώπη.

Στὶς νέες τους πατρίδες οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ καὶ οἱ ἄλλοι Μικρασιάτες ἀγωνιστὲς δὲν ἔμειναν ἡσυχοί, ἀλλὰ ἔδραξαν τὰ ὄπλα καὶ πρόσφεραν ὅ,τι μπορούσαν, συμβάλλοντας ἠθικά, σωματικά, ψυχικά καὶ ὑλικά, παραχωρώντας τὴν κινητὴ περιουσία τους (ὅσοι εἶχαν) καὶ διακρινόμενοι σὲ στρατιωτικά, διοικητικά καὶ πολιτικά ἀξιώματα, καὶ σὲ ἐσωτερικὰ δάνεια καὶ ἐράνους.

Διέτρεξαν μαχόμενοι ὅλη τὴ στεριά καὶ διέσχισαν ὅλα τὰ πελάγη μὲ πολεμικὰ πλοῖα καὶ πυρπολικά, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ περισσότεροι γέροντες καὶ ἀνῆμποροι γιὰ ἐργασία νὰ παραμένουν πρόσφυγες ἀφοῦ ὁ τόπος τους, ὅπως καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἑλλάδας, παραμένει ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ πρῶ-

του ἀνεξάρτητου νεοελληνικοῦ Κράτους, βάσει τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου τὸ 1830.

Ἡ θέση τῶν Μικρασιατῶν Ἀγωνιστῶν ἦταν δύσκολη, ἀφοῦ οἱ περισσότεροι ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιστρέψουν στὴ Μ. Ἀσία γιὰ εὐνόητους λόγους.

Ἡ τελικὴ ἀδραϊὰ τῶν ἀγῶνων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ τόπου τους ἐπεσε 101 χρόνια μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, μιὰ Ἐπανάσταση ποὺ σφράγισαν καὶ στήριξαν καὶ ἐκεῖνοι μὲ τὴν συμμετοχὴ τους.

Τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, θεωρώντας ὑποχρέωση καὶ καθῆκον πρὸς ἐκτέλεση ἄλλης μιᾶς ἐπιταγῆς ἀνεκπλήρωτης τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, — τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μ. Ἀσίας, — προσπάθησε. Πολλὰ γεγονότα μεσολάβησαν καὶ ἡ καταστροφὴ ἐπῆλθε.

Τὰ Αἰγαιοπελαγίτικα νησιά καὶ πάλι δέχθηκαν τοὺς πρόσφυγες, ποὺ ἤρθαν πλέον ὡς ἀγωνιστῆς, ἀλλὰ τώρα ἀγωνιστῆς μιᾶς εἰρηνικῆς ζωῆς, καὶ συνετέλεσαν στὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ, πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνόρθωση τοῦ Κράτους, στὴ δημιουργία τοῦ ὁποίου εἶχαν συντελέσει καὶ οἱ πρόγονοὶ τους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΕΩΡΓΑΝΑ

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΟΜΦΑΛΟΣ ΤΗΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Στο Αιγαίο και στην τεράστια επίδρασί του στην πολιτιστική ανάπτυξη της ανθρωπότητας αναφέρεται ή παρούσα ανακοίνωσι.

«Ἀρχὴ σοφίας ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις». Ἐπίσκεψις τοῦ λήμματος Αἰ γ α ῖ ο ν, πού φέρει τὴν ρίζα Αἰγ- πού σημ. παράλιον, ἢ πλησίον πηγῆς τόπον. Ἄπ' τὴν αὐτὴ ρίζα οἱ «Αἰγὸς Ποταμοί», πολλὰς πόλεις «Αἰγαί», π.χ. ἢ νῦν Ἐδεσσα, Αἰγαί στὴν Εὐβοία, στὴν Ἀχαΐα, στὴν Χαλκιδική, Αἰολίδα κ.ά., τὰ «Αἰγὸσθена», ἢ «Αἰγυπτος» (πιθανὸν ἢ τοῦ Αἰγαίου ἀπτομένη), Αἰγόκλημα κλπ. Ἄλλοι θεωροῦν, ὅτι παράγεται ἀπὸ τὸ ρ. αἴσσω (= ὄρμω) γιὰ τὸ ὄρμητικὸ τῶν κυμάτων του, ἢ ἀπὸ τὶς αἶγες διότι τὰ κύματά του ὁμοιάζουν μὲ ἀγέλες αἰγῶν, ἄλλοι τὸ παράγουν καὶ τὸ συνδέουν μὲ τὴν ποντισθεῖσαν Αἴγην, τὸν Αἰγίονα, ἢ τὸν πασίγνωστον Αἰγέα.

Ἀποδείξεις ἅπτες ὅτι τὸ Αἰγαίο ὑπῆρξε καὶ εἶναι ὁ ὄμφαλος τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς οἰκουμένης ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ὑπάρχουν πολλὰ καὶ ἄγνωστα σὲ πολλοὺς: 1) γραπτὰ ἀπὸ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, 2) ἀπὸ εὐρήματα καὶ πορίσματα τῆς παγκόσμιας ἀρχαιολογίας, 3) ἀπὸ βραχογραφήματα σὲ ὅλη τὴν ὑδρόγειο, 4) ἀπὸ ἦθη καὶ ἔθιμα πολλῶν ἀπομακρυσμένων φυλῶν καὶ λαῶν, 5) ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, 6) ἀπὸ γλωσσικὰ μνημεῖα, 7) ἀπὸ ἑλληνικὰ σύμβολα σὲ ὅλη τὴν ὑδρόγειο, 8) ἀπὸ τοπωνύμια, ὀνόματα ἀνθρώπων καὶ τόπων καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ θεότητες διαφόρων λαῶν, ταυτιζόμενες μὲ ἑλληνικὰς, πού φέρουν καὶ σήμερα ἑλληνικὰ ὀνόματα.

Ἄλλὰ πῶς ἐξηγεῖται αὐτὴ ἡ ὑπεροχὴ τῶν ἑλλήνων σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς, καὶ πού ὀφείλεται;

Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ *περὶ οὐρανοῦ*, I καὶ 268a (σ. 4, 6η ἐκδ. Loeb, 1986), ἀποκαλύπτει ὅτι *αμεγέθους δὲ τὸ μὲν ἐφ' ἐν γραμμῇ, τὸ δ' ἐπὶ δύο ἐπίπεδον, τὸ δ' ἐπὶ τρία σῶμα, καὶ παρὰ ταῦτα οὐκ ἔστιν ἄλλο μέγεθος διὰ τὸ τὰ τρία πάντα εἶναι καὶ τὸ τρεῖς πάντα, καθάπερ γὰρ φασι καὶ οἱ Πυθαγόρειοι, τὸ πᾶν καὶ τὰ πάντα τοῖς τρισὶν ὀρισται τελευτῆ γὰρ καὶ μέσον καὶ ἀρχὴ τὸν ἀριθμὸν ἔχει τὸν τοῦ παντός, ταῦτα δὲ τὸν τῆς τριάδος...*), δηλαδή: ἐκ τοῦ μεγέθους τὸ μὲν ἐπὶ ἓνα γραμμῇ, τὸ δὲ ἐπὶ δύο ἐπίπεδον, τὸ δὲ ἐπὶ τρία σῶ-

μα, καὶ ἐκτὸς τούτων δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέγεθος. Καὶ ὅπως λέγουν καὶ οἱ Πυθαγόρειοι, τὸ σύμπαν καὶ τὰ πάντα ἔχουν προσδιορισθῆ. Διότι τὸ τέλος καὶ τὸ μέσον καὶ ἡ ἀρχὴ ἔχει τὸν ἀριθμὸ τοῦ σύμπαντος, καὶ αὐτὰ τῆς τριάδος. Μὲ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα γίνεται ἐμφανῆς ἡ ἑλληνικὴ καταλυτικὴ ἐπίδρασις στὸ Χριστιανικὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Τρεῖς παράγοντες κατέστησαν τοὺς Ἑλληνας πρώιμους ναυτίλους. Ἡ περιβάλλουσα τίς ἀπέραντες ἀκτὲς καὶ τὰ νησιωτικὰ τοὺς συμπλέγματα θάλασσα, ἡ γνῶσις ἀστρολογίας (ἀστρονομίας) καὶ ἡ γνῶσις τῆς σφαιρικότητος τῆς γῆς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἄτλαντος. Γι' αὐτὸ δὲν εἶχαν ἐμπόδια γιὰ τοὺς μακρινούς τοὺς πλόες, τίς Ἀργοναυτικές τοὺς ἐκστρατείες, ποὺ ὤξυναν καὶ ἀνέπτυξαν τὸ πνεῦμα τοὺς καὶ ἐξεπολίτισαν τὴν οἰκουμένην.

Γιὰ τὸν Ἄτλαντα, ὁ Διόδωρος Σικελιώτης ἔγραψε (τ. I σ. 278): «*φασὶ δ' αὐτὸν τὰ περὶ τὴν ἀστρολογίαν ἐξακριβῶσαι καὶ τὸν σφαιρικὸν λόγον εἰς ἀνθρώπους πρῶτον ἐξενεγκεῖν, ἀφ' ἧς αἰτίας δόξαι τὸν σύμπαντα κόσμον ἐπὶ τῶν Ἄτλαντος ὤμων ὀχεῖσθαι, τοῦ μύθου τὴν τῆς σφαίρας εὐρεσιν αἰνιτομένον*», δηλ.: λέγουν ὅτι ὁ Ἄτλας κατέστησε ἀκριβῆ τὰ ἀφορῶντα τὴν ἀστρονομία καὶ πρῶτος διετύπωσε στοὺς ἀνθρώπους, ὅτι τὰ πάντα εἶναι σφαιρικά. Ἀπ' αὐτὴν τὴν αἰτία ἐνομίσθη, ὅτι ὅλος ὁ κόσμος ἐφέρετο ἐπὶ τῶν ὤμων του, τοῦ μύθου ἀποτελοῦντος ὑπαινιγμὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς σφαίρας. Στὴ σ. 470 τ. I, λέγει γιὰ τὸν Ἡρακλεῖ: «*ἀνθ' ὧν τὸν Ἄτλαντα χάριν τῆς εὐεργεσίας ἀποδιδόντα μὴ μόνον δοῦναι τὰ πρὸς τὸν ἄθλον καθήκοντα προθύμως, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀστρολογίαν ἀφθόνως διδάξαι... παραπλησίως δὲ καὶ τοῦ Ἡρακλέους ἐξενέγκαντος εἰς τοὺς Ἑλληνας τὸν σφαιρικὸν λόγον δόξης μεγάλης τυχεῖν, ὡς διαδεδεγμένον τὸν Ἀτλαντικὸν κόσμον, αἰνιτομένων τῶν ἀνθρώπων τὸ γεγονός*», δηλ.: (μετὰ τὴν ἀνεύρεσι καὶ ἀπόδοσι στὸν Ἄτλαντα τῆς ἀρπαγείσης ἀπὸ ληστὰς θυγατρὸς του) εἰς ἀπόδοσιν τῆς εὐεργεσίας ὁ Ἄτλας, ὄχι μόνον ἔδωσε προθύμως τὰ ἀρμόζοντα (στὸν Ἡρακλεῖ), ἀλλὰ ἐδίδαξε χωρὶς φθόνο τὰ ἀφορῶντα τὴν ἀστρονομία..., ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Ἡρακλεῖς ἀφοῦ διετύπωσε στοὺς Ἑλληνας τὴν ἀρχὴν τῆς σφαιρικότητος μεγάλως ἔδοξάσθη, ὡς διαδεχθεὶς τὸν κόσμον τῆς Ἀτλαντίδος, ὡς ὑπαινίσσονται διὰ τὸ γεγονός.

Καὶ ὁ Λουκιανὸς (τ. I, Λειψίας Teubner, σ. 208) στὸ κεφ. Χάρων ἢ ἐπισκοποῦντες, γράφει: «*τεράστια εἶναι δοκεῖ τὸν Ἄτλαντα δηλαδὴ εἰδόντι... ἀκούεις δέ... περὶ τοῦ Ἡρακλέους, ὡς διαδέξαιτό ποτε αὐτὸν ἐκείνον τὸν Ἄτλαντα...*», δηλ.: νομίζεται ὅτι ὁ Ἄτλας εἶχε τεράστια γνῶσι... ἀκούγεται δέ... γιὰ τὸν Ἡρακλεῖ, ὅτι κάποτε διεδέχθη αὐτὸν τὸν Ἄτλαντα...

Πρῶτοι ἀστρολόγοι (ἀστρονόμοι) ὁ (πατήρ) Οὐρανός, οἱ (υἱοὶ) Ὑπερίων καὶ Ἄτλας, ποὺ ἐδίδαξαν στοὺς ἀνθρώπους ἀστρονομία καὶ τὸν σφαιρικὸν λόγο. Κατεποντίσθη ἡ Ἀτλαντις καὶ ὁ πολιτισμὸς, ἐχάθη ἡ γνῶσις, ἀνευ-

ρέθη ὁμως ὁ ἐλλείπων κρίκος τῆς γνώσεως, ὁ ἥρωας Ἡρακλῆς, ὡς διασταυροῦται ἀνωτέρω.

Ἐμμεση ἀπόδειξις τῆς γνώσεως τῆς σφαιρικότητος τῆς γῆς καὶ τῶν ἐκ τοῦ Αἰγαίου πρὸς ὄλην τὴν οἰκουμένην πλόων, ἀπὸ τὴν προϊστορία, εἶναι ἡ Θουλή τῆς Γροιλανδίας, ἀρχαιοτάτη ἀποικία τῶν Ἑλλήνων. Θουλή σημ. θόλος καὶ μάλιστα τῆς γῆς ἐν προκειμένῳ, λόγῳ θέσεως, θόλος ὁμως δὲν ὑπάρχει χωρὶς σφαῖρα.

Ὁ Ἡρακλῆς, καὶ οἱ ἄλλοι ἥρωες Περσεύς, Διόνυσος, Ὅσιρις, Θησεύς, Ὀρφεύς, Διόσκουροι, Τριπτόλεμος, Ἰάσων, Ἄρμενος, Ἀργοναῦται κλπ. ἐπεσκέφθησαν ὄλη τὴν οἰκουμένην.

Ἀπὸ τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν τοῦ Διοδώρου, τ. II, σ. 246, μαθαίνομε γιὰ τοὺς Ἡρακλέα καὶ Διόνυσον ἐπιόντας ἅπασαν τὴν οἰκουμένην..., δηλ.: γιὰ τὸν Ἡρακλῆ καὶ Διόνυσο ποῦ ἔχουν διατρέξει ὄλη τὴν οἰκουμένην, τ. II, σ. 296, *Διόνυσον... στρατόπεδον ἐκ τῶν γυναικῶν συναγαρόντα καὶ θύρσοις καθοπλίσαντα στρατείαν ἐπὶ πᾶσαν ποιήσασθαι τὴν οἰκουμένην...*, δηλ.: ὁ Διόνυσος ἀφοῦ συνάθροισε στρατόπεδον ἀπὸ τὶς γυναῖκες καὶ τὶς ἐξώπλισε μὲ θύρσους, ἔκανε ἐκστρατείαν σὲ ὄλη τὴν οἰκουμένην..., τ. II, σ. 326, *Διόνυσον φασὶν ἐπελθεῖν τὴν οἰκουμένην, ἐξημεροῦντα τὴν χώραν ταῖς φυτείαις, εὐεργετοῦντα δὲ τοὺς λαοὺς μεγάλαις καὶ τιμίαις χάρισι πρὸς τὸν αἰῶνα...*, δηλ.: λέγουν ὅτι ὁ Διόνυσος διέτρεξε ὄλη τὴν οἰκουμένην, καὶ ἐξημέρωνε τὶς χῶρες μὲ φυτεῖες, καὶ εὐεργετῶν τοὺς λαοὺς μὲ μεγάλες καὶ πολύτιμες χάρες γιὰ πάντα...

T. II, σ. 342, *Αἰγύπτιοι τὸν παρ' αὐτοῖς θεὸν Ὅσιριν ὀνομαζόμενον φασὶν εἶναι τὸν παρ' Ἑλλήσι Διόνυσον καλούμενον. τοῦτον δὲ μυθολογοῦσιν ἐπελθεῖν ἅπασαν τὴν οἰκουμένην...*, δηλ.: οἱ Αἰγύπτιοι λέγουν ὅτι ὁ θεὸς τους, ποῦ ὀνομάζεται Ὅσιρις, εἶναι ὁ στοὺς Ἑλληνας ὀνομαζόμενος Διόνυσος, τὸν ὁποῖον μυθολογοῦν ὅτι διέτρεξεν ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένην...

T. II, σ. 246, *τὸ τῶν Γοργόνων ἔθνος, ἐφ' ὃ λέγεται Περσεῖα στρατεύσαντα... τὸν γὰρ τὸν Διὸς μὲν υἱόν, τῶν δὲ καθ' ἑαυτὸν Ἑλλήνων ἄριστον, τελέσαι μέγιστον ἄθλον τὴν ἐπὶ ταύτας στρατείαν...*, δηλ.: τὸ ἔθνος τῶν Γοργόνων, κατὰ τοῦ ὁποῖου λέγεται ὅτι ἐξεστράτευσεν ὁ Περσεύς... ὁ ὁποῖος ἦτο υἱὸς τοῦ Διὸς, καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν ἦτο ὁ ἄριστος τῶν Ἑλλήνων, ἐπετέλεσε τὸν μέγιστον ἄθλον, τὴν ἐκστρατείαν ἐναντίον τους...

T. III, σσ. 108-110, *Καρκίνος ὁ τῶν τραγωδιῶν ποιητής... κατεχώρισε... λέγουσι Δήμητρος ποτ' ἄρρητον κόρην Πλούτωνα κρυφίους ἄρπασαι βουλεύμασι, δύναι τε γαίας εἰς μελαμφαεῖς μυχούς, πόθῳ δὲ μητέρ' ἠφανισμένης κόρης μαστῆρ' ἐπελθεῖν πᾶσαν ἐν κύκλῳ χθόνα...*, δηλ.: κατέγραψε ὁ Καρκίνος, ποιητής τραγωδιῶν, ὅτι κάποτε ὁ Πλούτων μὲ κρυφῆς σκέψεις ἄρπαξε τὴν ἄφατη κόρη τῆς Δήμητρος καὶ τὴν κατέβασε σὲ σκοτεινοὺς μυχούς τῆς γῆς

καὶ ἡ μητέρα ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ τὴν ἐξαφανισμένη κόρη διέτρεξεν ἐρευνητρία ὅλη κυκλικὰ τὴν οἰκουμένην.

Τ. III, σ. 280, *μετὰ δὲ τὴν εὖρεσιν τῆς Φερσεφόνης διαλλαγῆναι τε τῷ Διὶ καὶ τῷ Τριπτόλεμῳ ἀποδοῦναι τὸν τοῦ σίτου σπόρον, ᾧ συντάξαι πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις μεταδοῦναι τῆς τε δωρεᾶς καὶ τὰ περὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ σπόρου διδάξαι...*, δηλ.: (ἡ Δήμητρα) μετὸν Δία συμφιλίωθηκε μετὰ τὴν ἀνεύρεσι τῆς Περσεφόνης καὶ στὸν Τριπτόλεμο ἐδώρησε τὸν σπόρο τοῦ σίτου, στὸν ὁποῖο συγχρόνως ἔδωσε ἐντολὴ εἰς ὄλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ μεταδώσῃ καὶ τὴν δωρεὰ καὶ νὰ διδάξῃ τὰ ἀφορῶντα τὴν καλλιέργεια τοῦ σπόρου... Ἀπὸ αὐτὸ τὸ χωρίο καὶ τὴν δοθεῖσα ἐντολή, προκύπτει ὅτι καὶ ὁ Τριπτόλεμος διέτρεξεν ὅλη τὴν οἰκουμένην καὶ ἐδίδαξε τὴν γεωργία.

Τ. III, σ. 288. *Γιὰ τὸν Δία, γέννημα τῆς Κρήτης, ἐπελθεῖν δ' αὐτὸν καὶ τὴν οἰκουμένην σχεδὸν πᾶσαν, τοὺς μὲν ληστὰς καὶ ἀσεβεῖς ἀναιροῦντα, τὴν δ' ἰσότητα καὶ δημοκρατίαν εἰσηγούμενον*, δηλ.: ...διέτρεξε δὲ αὐτὸς καὶ ὅλην σχεδὸν τὴν οἰκουμένην, τοὺς μὲν ληστὰς καὶ ἀσεβεῖς φονεύων, καὶ τὴν ἰσότητα καὶ δημοκρατίαν διδάσκων... Ἐδῶ γίνεται γνωστὸ ὅτι ὁ Δίας ὄχι μόνον ἐπῆλθε σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένην, ὅπου ἐφόνευε τοὺς ληστὰς καὶ ἀσεβεῖς, ἀλλὰ εἰσηγεῖτο τὴν ἰσότητα καὶ δημοκρατίαν.

Τ. II, σ. 504, *ἀπεφαίνετο γὰρ ἐπὶ δρακόντων ὠχυομένην τὴν Ἄρτεμιν δι' αἴερος ὑπερπετασθῆναι πολλὰ μέρη τῆς οἰκουμένης*, δηλ.: ἀπεκάλυπτε ὅτι ἡ Ἄρτεμις ἐπεχουμένην δρακόντων διὰ τοῦ αἴερος ὑπερέπητῃ πολλὰ μέρη τῆς οἰκουμένης.

Τ. II, σ. 328, *μετὰ ταῦτα Ἄμμωνος καὶ Διονύσου μεταστάντων ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἰς τὴν ἀθανασίαν, τὸν Δία φασὶ βασιλεῦσαι τοῦ σύμπαντος κόσμου, κεκολασμένων ὄντων τῶν Τιτάνων, καὶ μηδεὸς ὄντος τοῦ τολμήσοντος δι' ἀσέβειαν ἀμφισβητῆσαι τῆς ἀρχῆς*, δηλ.: μετὰ ἀπ' αὐτὰ ὁ Ἄμμων καὶ ὁ Διόνυσος, ἀφοῦ μετεβλήθησαν ἀπὸ ἀνθρώποι εἰς ἀθανάτους, λέγουσι ὅτι ὁ Ζεὺς ἐβασίλευσε στὸν σύμπαντα κόσμον, ἀφοῦ ἐτιμωρήθησαν οἱ Τιτάνες, καὶ δὲν ὑπῆρχε κανεὶς νὰ τολμήσῃ ἀπὸ ἀσέβεια νὰ τοῦ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀρχηγία.

Οἱ ἥρωες ὁμῶς τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου δὲν ἦσαν μεμονωμένοι, ὡς ἐνομίζετο, ἀλλὰ κάθε ὄνομα με κωδικὴ σημασία, ὑποκρύπτει σειρὰν ὅλην ἡρώων μυστῶν ἐξερευνητῶν, ποὺ ὤθησαν τὴν ἀνθρωπότητα στὴν πρόοδο καὶ τὸν πολιτισμό. Ἱστορικὰ π.χ. μᾶς δίδονται τρεῖς τουλάχιστον Ἡρακλεῖς, τρεῖς Διόνυσοι καὶ τρεῖς Ὀρφεῖς, πλὴν ὁμῶς Ἡρακλῆς σημαίνει τὸ κλέος τῆς Ἥρας, ἡ Ἥρα ταυτίζεται μετὰ τὴν Δήμητρα, Δημήτηρ=Γῆ, Μήτηρ (ὡς ρητῶς εἰς τ. XV Πλουτάρχου, Ἡθικά, φρ. 157, σ. 284, Ἦραν... τὴν γῆν ὀνομάζει, εἶναι ἄρα τὸ κλέος τῆς Γῆς, ὁ ἐρευνητὴς ἀνθρώπος). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μετὰ τοὺς Μίνωες. Μίνως φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τίτλον τῶν ἡγεμόνων-βασιλέων τῆς Κρήτης. Μίνως πρῶτος ἐλλήνων ναυτικῆν δύναμιν ἀξιό-

λογον συστησάμενος ἐθαλαττοκράτησε, δηλ. ὁ Μίνως, ἀφοῦ πρῶτος ἀπὸ τοῦς Ἑλληνας συνέστησε ναυτική δύναμι, ἐπεκράτησε στὴ θάλασσα...

Τ. III, σ. 310, *Μίνω κτήσασθαι καὶ δύναμιν ναυτικὴν μεγάλην καὶ τῶν τε νήσων τὰς πλείστας καταστρέφασθαι καὶ πρῶτον τῶν Ἑλλήνων θαλαττοκρατῆσαι*, δηλ.: Ὁ Μίνως ἀπέκτησε καὶ μεγάλην ναυτικὴν δύναμιν καὶ ἀπὸ τὶς νήσους τὶς πλείστες καθυπέταξε καὶ πρῶτος ἀπὸ τοῦς Ἑλληνας ἐπεκράτησε στὴ θάλασσα.

Τ. III, σ. 324, *Μίνως ὁ Διὸς καὶ Εὐρώπης, βασιλεύων τῆς Κρήτης καὶ μεγάλας δυνάμεις ἔχων πεζὰς τε καὶ ναυτικὰς ἐθαλαττοκράτει καὶ πολλὰς ἀποικίας ἐξαπέστειλεν ἐκ τῆς Κρήτης... διόπερ ἐν ταῖς νήσοις ἅμα καὶ κατὰ τὴν Ἀσίαν τὰς ἐπωνυμίας ἔχουσι Κρητῶν λιμένες καὶ Μινῶαι καλούμεναι...*, δηλ.: Ὁ Μίνως, ὁ υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Εὐρώπης, ποῦ βασιλεύει στὴν Κρήτη καὶ εἶχε μεγάλας δυνάμεις ναυτικὰς καὶ πεζικὰς, ἐπικρατοῦσε στὴ θάλασσα καὶ πολλὰς ἀποικίες ἐξαπέστειλε ἀπὸ τὴν Κρήτη... δι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἰς τὰ νησιὰ συγχρόνως καὶ στὴν Ἀσία ἔχουν τὶς ὀνομασίες λιμένες Κρητῶν καὶ ὀνομάζονται Μινῶες.

Τελευταῖες ἀνακαλύψεις ἀρχαιολόγων στὶς μεγάλας λίμνες Καναδά καὶ στὴν Μ. Βρεταννία ἀπεκάλυψαν ὄρυχεῖα οὐρανίου Κρητῶν, ποῦ ἐξηγεῖ καὶ τὴν λ. ποῦ χρησιμοποιεῖται διὰ τὰ ὄρυκτὰ καὶ ὄρυχεῖα, Μινῶες τὰ ὀνόμαζαν οἱ Κρητες, mines καὶ minerals τὰ ὀνομάζουν διεθνῶς. Γιὰ τὴν Κρήτη, ἔδρα τοῦ Μίνωα, ἐγνώριζαν οἱ Ἑλληνας, ἀπὸ τοῦς προϊστορικοῦς χρόνους, τὴν γεωπολιτικὴ τῆς σημασία, ποῦ βρῆκαν οἱ ὑπερδυνάμεις στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ κατωτέρω ἀπόσπασμα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας Διοδώρου Σικελιάτου:

Τ. II, σ. 396, *Εὐρυσθέως προστάξαντος ἄθλον δέκατον τὰς Γηρυόνων βοῦς ἀγαγεῖν... Ἡρακλῆς τὸν πόνον τοῦτον μεγάλῃ προσδεόμενον παρασκευῆς καὶ κακοπαθείας, συνεστήσατο στόλον ἀξιόλογον καὶ πλήθος στρατιωτῶν ἀξιόχρεων ἐπὶ ταύτην τὴν στρατείαν... τὰς δυνάμεις ἤθροισεν εἰς Κρήτην, κεκοικῶς ἐκ ταύτης ποιεῖσθαι τὴν ὁρμὴν. σφόδρα γὰρ εὐφρῶς ἡ νῆσος κεῖται πρὸς τὰς ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην στρατείας..., δηλ.: Ὅταν ὁ Εὐρυσθεὺς πρόσταξε τὸν δέκατον ἄθλον, νὰ φέρῃ τὰ βόδια τοῦ Γηρυόνη..., ὁ Ἡρακλῆς γνωρίζων, ὅτι ἀγῶν αὐτός, ὅτι εἶχεν ἀνάγκη προπαρασκευῆς καὶ κακοπαθείας, ἐφτιαξε ἀξιόλογο στόλο καὶ ἀξιόμαχο πλήθος στρατιωτῶν δι' αὐτὴν τὴν ἐκστρατείαν... συνήθροισε τὶς δυνάμεις στὴν Κρήτη, διότι ἔκρινε ἀπὸ αὐτὴν νὰ ἐξορμήσῃ. Διότι ἡ νῆσος εἶναι εἰς πολὺ κατάλληλη θέσι διὰ τὶς ἐκστρατείας σὲ ὅλην τὴν οἰκουμένην. Δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι καὶ οἱ πτῆσεις ἄρχισαν ἀπὸ τὴν Κρήτη (Δαίδαλος καὶ Ἴκαρος).*

Ἡ μυθικὴ Παγχαῖα, Λεμουρία ἢ Μοῦ, καθ' ἡμᾶς, εἶναι ἡ τρίτη χαμένη ἑλληνικὴ ἡπειρος (Ἀτλαντὶς, Αἰγίης οἱ δύο γνωστές, Παγχαῖα ἢ τρίτη), ποῦ ὑπῆρξεν ἡ ἑλληνικὴ βᾶσι τοῦ Εἰρηνικοῦ ὠκεανοῦ, ποῦ κατέστησαν ὁ

Δίας καὶ οἱ Ἀργοναυταί ἑλληνικὸ καὶ εἰρηνικὸ, καὶ τὴν θεωρῶ ὡς τὴν σημερινὴ Αὐστραλία. Σημειῶ ὅτι τὸν Ὀκτώβριο 1988, πού ἐώρταζαν οἱ Αὐστραλοὶ 200 ἔτη πολιτισμοῦ τῆς Αὐστραλίας, ἐπεσκέφθην τὸ Σύδνεϋ καὶ φωτογράφισα σὲ παρθένο πάρκο του, σὲ θέσι ὀνομαζομένη sea fort (=θαλάσσιο ὄχυρό) μὲ ὑπολείμματα οἰονεὶ «Πελασγικοῦ» τείχους, μὲ βράχους κυβικούς, βραχογράφημα τοῦ Ἑρμῆ, ὕψους 1,90 μ., προσγειουμένου, πού ἐδημοσίευσά στὴν Αὐστραλία.

Διεισώθη ἀπὸ τὸν Διόδωρο εἰς τ. III, σ. 214: *Ἔχει δ' ἡ Παγχαία κατ' αὐτὴν πολλὰ τῆς ἱστορικῆς ἀναγραφῆς ἄξια, κατοικοῦσι δ' αὐτὴν αὐτόχθονες μὲν οἱ Παγχαῖοι λεγόμενοι, ἐπήλυδες δὲ Ὀκεανῖται καὶ Ἰνδοὶ καὶ Σκύθαι καὶ Κρήτες. πόλις δ' ἐστὶν ἀξιόλογος ἐν αὐτῇ, προσαγορευομένη μὲν Πανάρα, εὐδαιμονία δὲ διαφέρουσα. οἱ δὲ ταύτην οἰκοῦντες καλοῦνται μὲν ἰκέται τοῦ Διὸς Τριφυλίου, μόνοι δ' εἰσὶ τῶν τὴν Παγχαίαν χώραν οἰκούντων αὐτόνομοι καὶ ἀβασίλευτοι. ἄρχοντας δὲ καθιστάσι κατ' ἑνιαυτὸν τρεῖς, οὗτοι δὲ θανάτου μὲν οὐκ εἰσὶ κύριοι, τὰ δὲ λοιπὰ πάντα διακρίνουσι. καὶ αὐτοὶ μέγιστα ἐπὶ τοῖς ἱερεῖς ἀναφέρουσι...*, δηλ.: Ἡ Παγχαία ἔχει πολλὰ ἄξια νὰ καταγραφῶν δι' αὐτὴν ἱστορικὰ καὶ τὴν κατοικοῦν αὐτόχθονες, οἱ λεγόμενοι Παγχαῖοι, ἔποικοι δὲ Ὀκεανῖτες καὶ Ἰνδοὶ καὶ Σκύθαι καὶ Κρήτες. Ὑπάρχει δὲ πόλις ἀξιόλογος σ' αὐτὴν, πού ὀνομάζεται Πανάρα, πού διαφέρει σ' εὐδαιμονία. Αὐτοὶ δὲ πού τὴν κατοικοῦν ὀνομάζονται ἰκέται τοῦ Τριφυλίου Διὸς, οἱ μόνοι τῶν κατοίκων τῆς χώρας τῆς Παγχαίας πού εἶναι αὐτόνομοι καὶ ἀβασίλευτοι. Ὅρίζουν δὲ ἄρχοντες ἐτησίως τρεῖς. Αὐτοὶ δὲν ἐπιβάλλουν θανατικὴ ποινὴ, μποροῦν νὰ κρίνουν ὅλα τὰ ἄλλα καὶ αὐτοὶ τὰ μέγιστα ἀναφέρουν στοὺς ἱερεῖς.

Εἰς τὸν τ. III, σ. 220, μετὰ δὲ τὸ προειρημένον πεδίον ὄρος ἐστὶν ὑψηλόν, καθιερωμένον μὲν θεοῖς, ὀνομαζόμενον δίφρος καὶ Τριφύλλιος Ὀλυμπος, δηλ.: μετὰ τὴν πεδιάδα πού εἶπαμεν, ὑπάρχει ὑψηλὸν ὄρος, πού εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς θεοὺς, καὶ ὀνομάζεται δίφρος καὶ Τριφύλλιος Ὀλυμπος, καὶ στὴ σ. 222, οἱ μὲν ἱερεῖς τῶν πάντων ἦσαν ἡγεμόνες, δηλ.: οἱ ἱερεῖς ἦσαν οἱ ἀρχηγοὶ ὄλων. Στὴ δὲ σ. 224, μυθολογοῦσι δ' οἱ ἱερεῖς τὸ γένος αὐτοῖς ἐκ Κρήτης ὑπάρχειν, ὑπὸ Διὸς ἡγμένους εἰς τὴν Παγχαίαν, ὅτε κατ' ἀνθρώπουσ ὦν ἐβασίλευεν τῆς οἰκουμένης, καὶ τούτων σημεῖα φέρουσι τῆς διαλέκτου, δεικνύντες τὰ πολλὰ διαμένειν αὐτοῖς Κρητικῶς ὀνομαζόμενα, τὴν τε πρὸς αὐτοὺς οἰκειότητα καὶ φιλανθρωπίαν ἐκ προγόνων παρεληφέναι, τῆς φήμης ταύτης τοῖς ἐγκόνοις παραδιδόμενης αἰεὶ, δηλ.: μυθολογοῦν οἱ ἱερεῖς ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ὠδηγήθησαν στὴν Παγχαία ἀπὸ τὸν Δία, ὅτε εὕρισκόμενος μετὰ τῶν ἀνθρώπων ἐβασίλευεν τῆς οἰκουμένης. Καὶ αὐτῶν δείγματα φέρουν ἀπὸ τὴν διάλεκτον, ὑποδεικνύοντες ὅτι τὰ πολλὰ σ' αὐτὴν διαμένουν σ' αὐτοὺς ὅπως στὴν Κρήτη ὀνομαζόμενα. Καὶ τὴν εἰς αὐτοὺς οἰκειότητα καὶ φιλανθρωπία (ἐννοοῦν τὴν φιλοξενία) ἔχουν παραλάβει ἀπὸ

τοὺς προγόνους, ἔσαι παραδιδομένης αὐτῆς τῆς φήμης εἰς τοὺς ἀπογόνους.

Κι ἄλλο παράλιο τοῦ Αἰγαίου ὑπῆρξε βᾶσις ἐκκινήσεως ἀνθρώπων ἐρευνητῶν, ἐκπολιτιστῶν, ἢ Ἰωλκός (Βόλος), ἢ γνωστὴ βᾶσις τῶν Ἀργοναυτῶν, τῆς Ἀργοῦς καὶ τοῦ Ἰάσονος.

Τὸ ὄνομα Ἰάσων ἐτυμολογούμενον ἀποκαλύπτει συγκλονιστικὴς ἔννοιες καὶ ἀποδίδει τὸν ρόλο τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν Ἑλλήνων του.

Ἄφορμὴ μᾶς ἔδωσεν, κατὰ τὴν ἐκεῖ ἐπίσκεψί μας, ὁ ἀρχαῖος θεὸς τῆς ἰατρικῆς τῶν Φιλιππίνων, ὁ Γιασίν (= Ἰάσων). Εἶναι μετοχὴ μέλλοντος τοῦ ἰάω-ἰῶ (=ὁ μέλλον νὰ θεραπεύσῃ). Τοῦτο ὑποδηλοῖ καὶ τὸν σκοπὸν, τὴν ἰδέαν τῆς, ἢ τῶν Ἀργοναυτικῶν ἐκστρατειῶν, ποῦ θεραπευτικὸς ἦταν ὁ σκοπὸς τους. Πρὸς θεραπείαν ὅμως τῆς νόσου τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, τῆς ἀγνοίας, ποῦ φέρει τὴν βαρβαρότητα, τὸν φόβο καὶ τίς προλήψεις. Ὡς φάρμακα εἶχε τὴν γνώσι, τίς μουσες καὶ τὰ μυστήρια. Γι' αὐτὸ ἐθεοποιήθη καὶ στίς νήσους τοῦ Εἰρηνικοῦ. Γυναίκα του ἡ Μῆδεια, ἀδελφὴ τῆς Κίρκης καὶ κόρη τῆς Ἑκάτης. Αὐτὲς εἶναι οἱ πρῶτες φαρμακεῦτριες = παρασκευάστριες φαρμάκων. Μῆδεια ἐτυμολογεῖται ἐκ τοῦ μῆ ἡδεῖα = μῆ γλυκεῖα = πικρὰ (τὰ φάρμακα εἶναι πικρὰ).

Στὴν Θεογονία (Πάπυρος, σ. 136) λέγεται, ὑπ' Ἰήσωνι, ποιμένι λαῶν, δηλ.: ὑπὸ τὸν Ἰάσωνα, τὸν ποιμένα λαῶν, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, τοῦ δίδει δηλ. θεῖαν ἰδιότητα ὁ Ἡσιόδος. Μὲ τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα ἀποκαλύπτεται τὸ ἐπιστημονικῶς ἀκριβολόγον τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν ἀρχαίων γενικῶς συγγραφέων.

Σφάλμα εἶναι νὰ θεωροῦμε τὴν Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία μία καὶ μόνη (μάλιστα δὲ ἀπὸ τὴν Ἰωλκὸς στὴν Κολχίδα). Ἀπὸ πλῆθος κειμένων καὶ ἐρημάτων, ὡς τὸ προαναφερθὲν καὶ τὰ κατωτέρω, φαίνεται ὅτι πολυάριθμες ἦταν οἱ Ἀργοναυτικὲς ἐκστρατείες καὶ πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Ὡς ἀναφέρει ὁ σοφώτατος Διόδωρος, «οἱ Ἀργοναῦται πῆγαν στὸν Ἀξενο Πόντον» (ἔχι στὸν Εὐξείνιο). Ὁ Εὐξείνιος, ποῦ τὰ παράλιά του ἦσαν ἐλληνικὲς ἀποικίες, εἶναι μόνον φιλόξενος καὶ ἔχι ἄξενος, διότι καὶ σὲ τρικυμία φιλόξενα παράλια μὲ Ἑλληνας παρεῖχαν καταφύγιον. Ἀξενος ἦταν ἄλλος, ὁ Ἀτλαντικός.

Ὁ Διόδωρος Σικελιώτης λέγει, τ. II, σ. 522: *οὐκ ὀλίγοι τῶν τε ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν μεταγενεστέρον, ὧν ἔστι καὶ Τίμαιος, φασὶ τοὺς Ἀργοναύτας μετὰ τὴν τοῦ δέρου ἀρπαγὴν πυθόμενους ὑπ' Αἰήτου προκατειληφθαι ναοὶ τὸ στόμα τοῦ Πόντου, πράξιν ἐπιτελέσασθαι παράδοξον καὶ μνήμης ἀξίαν. ἀναπλεύσαντες γὰρ αὐτοὺς διὰ τοῦ Τανάϊδος (σημερινοῦ Δόν) ποταμοῦ ἐπὶ τὰς πηγὰς, καὶ κατὰ τόπον τινα διεκλύσαντας, καθ' ἕτερον πάλιν ποταμοῦ τὴν ῥύσιν ἔχοντος εἰς τὸν ὠκεανὸν καταπλεῦσαι πρὸς τὴν θάλατταν, ἀπὸ δὲ τῶν ἀρκτων εἰς τὴν δύσιν κομισθῆναι τὴν γῆν ἔχοντας ἐξ ἐδωνόμων, καὶ πλησίον γινόμενους Γαδείρων (τὸ σημερινὸ Κάδιξ) εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς θάλατταν εἰσπλεῦσαι. ἀποδείξεις δὲ τούτων φέρουσι, δεικνύντες τοὺς παρὰ τὸν ὠκεανὸν κατοικοῦντας Κελτοὺς σεβομένους μάλιστα τῶν θεῶν τοὺς Διοσκό-*

ρους. παραδόσιμον γὰρ αὐτοὺς ἔχειν ἐκ παλαιῶν χρόνων τὴν τούτων τῶν θεῶν παρουσίαν ἐκ τοῦ ὠκεανοῦ γεγενημένην. εἶναι δὲ καὶ τὴν παρὰ τὸν ὠκεανὸν χώραν οὐκ ὀλίγας ἔχουσαν προσηγορίας ἀπὸ τε τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ τῶν Διοσκόρων, δηλ.: πολλοὶ καὶ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τοὺς μεταγενεστέρους, στοὺς ὁποίους περιλαμβάνεται καὶ ὁ Τίμαιος, λέγουν ὅτι οἱ Ἀργοναῦτες μετὰ τὴν ἀρπαγὴν τοῦ δέρματος, ὅταν πληροφορήθησαν τὴν κατάληψι ἀπ' τὸν Αἰήτη τοῦ στομίου τοῦ Πόντου, ἐπιτέλεσαν πράξι παράδοξη, ποὺ ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίζεται. Ἀφοῦ ἀνέπλευσαν διὰ τοῦ ποταμοῦ Τάναϊ (Δὸν) πρὸς τὶς πηγές του, σὲ κάποιον τόπο ἀφοῦ ἔσυραν τὸ πλοῖο, δι' ἄλλου ποταμοῦ ποὺ ἔχει τὴν ῥύσιν στὸν ὠκεανὸ (Βόλγα), κατέπλευσαν πρὸς τὴν θάλασσα. (Σημ.: Σ' ἓνα σημεῖο ὁ Δὸν —Τάναϊς— κάμπτεται πρὸς Ἀνατολὰς καὶ στρέφει πρὸς βορειοδυτικὰ ὅπου πηγάζει, ὁ δὲ Βόλγας καταρχόμενος στρέφει πρὸς ἀνατολὰς καὶ ῥέει στὴν Κασπία. Σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο πλησιάζουν οἱ δύο ποταμοί, ἐκεῖ ἔσυραν τὴν Ἀργώ, ἀνέπλευσαν τὸ Βόλγα πρὸς τὶς πηγές του, ὅπου συναντᾷ τὶς πηγές μικροῦ ποταμοῦ, τοῦ Δβίνα, ποὺ χύνεται στὸν Ἀρχάγγελο), ἀπὸ δὲ τοῦ βορρᾶ μετέβησαν εἰς τὴν δύσι, ἔχοντες τὴν ξηρὰν ἀριστερά, καὶ ἀφοῦ πλησίασαν στὰ Γάδειρα στὴ θάλασσά μας (Μεσόγειο) εἰσέπλευσαν. Ἀποδείξεις αὐτῶν φέρουν, ἐπιδεικνύοντες τοὺς Κέλτες ποὺ κατοικοῦν στὰ παράλια τοῦ ὠκεανοῦ (σημ.: Σκανδιναvoὺς, Σκώτους, Ἰρλανδοὺς κ.ά.), ποὺ ἐσέβοντο ἀπὸ ὅλους τοὺς θεοὺς τοὺς Διοσκούρους. Διότι ἡ παράδοσίς τους ἔλεγε ὅτι ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν θεῶν ἀπὸ τοὺς παλαιούς χρόνους προήρχετο ἐκ τοῦ ὠκεανοῦ. Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ προκύπτει ἡ συνεχῆς ἐπανάληψις αὐτοῦ τοῦ περίπλου, ποὺ καὶ γιὰ σημερινούς ἐμπείρους ἱστιοπλόους εἶναι δυσχερέστατος. (Βλ. δημοσίευσίν μου εἰς *Δαυλὸν* μηνὸς Ἀπριλίου 1988, σ. 4323).

Ὁ Κέλτης, υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ αὐτός, ἱππεὺς τοῦ κέλτηος (ταχέος=Celer λατ.) ἵππου, ἔχει ἄμνησιν σχέσι αἵματος καὶ ἐτυμολογική, μὲ τοὺς Ἀργοναῦτες Ἑλληνας. Εἰς ἐπίρρωσιν αὐτῶν, ἡ ρίζα land ("Ατ/λας, Ἀτ/λαντίς, Ἀτα+λάντ, Ἀτα/λάντ/η), σὲ σύνθετη ἑλληνικὴ μορφή δίδει τὰ σημαντικότερα τοπωνύμια στὴν ἱστορικὴ αὐτὴ πορεία (πορεῖες) τῶν Ἀργοναυτῶν, μέσα ἀπὸ τοὺς ποταμοὺς τῆς Ρωσίας, τὸν Βόρ. Παγωμένο καὶ τὸν Ἀτλαντικὸ ὠκεανούς, καὶ τὴν Μεσόγειο. Σημειωτέον ὅτι ἡ Ρωσικὴ Ἀκαδημία ἐπιστημῶν προσφάτως ἀνεκοίνωσε τὴν εὑρεσι ἑλληνικῶν τάφων στὰ παράλια τοῦ Βορείου Παγωμένου ὠκεανοῦ. Οἱ Ἀργοναῦτες ἐπιβεβαιούντες μὲ συμμετοχὴ τῶν τὸ διαχρονικὸν καὶ πολλαπλοῦν τῶν Ἀργοναυτικῶν ἐκστρατειῶν, εἶναι ὄλοι ἐπώνυμοι ἥρωες, ἡμίθεοι καὶ θεοί, ἦσαν 54 ἢ 104, ἀφοῦ ἦσαν μόνοι οἱ Θεσπίου παῖδες 50. (Διόδωρος, β. IV, 40 1-5): *Θέσπιος Ἐρεχθέως ἐγέννησεν ἐκ πλειόνων γυναικῶν θυγατέρας πενήκοντα... ἀπάσας μίγεις Ἡρακλῆς καὶ ποιήσας ἐγκύους, ἐγένετο πατήρ υἱῶν πενήκοντα λαβόντων τὴν κοινὴν προσηγορίαν ἀπὸ τῶν Θεσπιάδων, δηλ.: ὁ Θεσπίος τοῦ Ἐρεχθέως ἐγέννησεν*

ἀπὸ περισσότερες γυναῖκες 50 κόρες. Ἐποὺ μὲ ὅλες συνευρέθη ὁ Ἡρακλῆς καὶ τὶς ἐγονιμοποίησε, ἐγενε πατήρ 50 υἱῶν ποὺ ἔλαβαν τὴν κοινήν ὄνομασιαν ἀπὸ τὶς Θεσπιάδες. (σ. 472, τ. Π), *Ἰάσωνα καθελκύσαντα τὸ σκάφος... ἐκλέξας τοὺς ἐπιφανεστάτους ἀριστεῖς, ὥστε σὺν αὐτῷ ἅπαντας εἶναι πενήτην τεσσαρας, τούτων ὑπάρχειν ἐνδοξοτάτους Κάστορα καὶ Πολυδεύκη, ἔτι δ' Ἡρακλέα καὶ Τελαμῶνα, Ὀρφέα καὶ τὴν Σχοινέως Ἀταλάντην* (ποὺ μὲ τὶς ἔξι θεῆς τοῦ Ὀλύμπου μαρτυρεῖ τὸν ἰσότιμο ρόλο τῆς γυναίκας στὴ ζωὴ τῶν ἀρχαιοελλήνων), ἔτι δὲ τοὺς Θεσπίου παῖδας... *τὴν δὲ ναῦν Ἀργῶ προσ-αγορευθῆναι κατὰ τινος τῶν μυθογράφων ἀπὸ τοῦ τὸ σκάφος ἀρχιτεκτονήσαντος Ἄργου καὶ συμπλεύσαντος ἕνεκα τοῦ θεραπεύειν αἰεὶ τὰ πονούντα μέρη τῆς νεῶς, ὡς ἐνιοὶ λέγουσι ἀπὸ τῆς περὶ τὸ τάχος ὑπερβολῆς, δηλ.: ἀποὺ ὁ Ἰάσων καθέλκυσε τὸ σκάφος καὶ διάλεξε τοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς ἀρίστους, ὥστε μαζί του νὰ εἶναι ὄλοι 54, καὶ σ' αὐτοὺς νὰ περιλαμβάνονται οἱ ἐνδοξοτάτοι Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης, ἀκόμη δὲ ὁ Ἡρακλῆς καὶ Τελαμῶν, Ὀρφεὺς καὶ Ἀταλάντη κόρη τοῦ Σχοινέως, ἀκόμη δὲ οἱ Θεσπιάδες, τὸ δὲ πλοῖο τὸ ὠνόμασε Ἀργῶ, σύμφωνα μὲ μερικοὺς μυθογράφους ἀπὸ τὸν ναυπηγὸ τοῦ σκάφους Ἄργου ποὺ συνέπλευσε διὰ νὰ ἐπισκευάζῃ πάντα τὰ χρεῖαν ἔχοντα μέρη τοῦ πλοίου, καὶ ὡς μερικοὶ λέγουν ἀπὸ τῆς ὑπερβολικῆς ταχύτητός του. σ. 480 Βορεάδας (σημ. Ζήτην καὶ Κάλαϊν), σ. 482 Φοινίδες, σ. 494 Ἰφιτρον Ἐδρυσθέως ἀδελφόν, σ. 496 Ἰφικλον, σ. 494 Λαέρτην, τέλος Ἄρμενον κ.ά., ἦτοι ἥρωες, ποὺ ἐξῆσαν καὶ ἔδρασαν εἰς διαφόρους χρόνους, πρᾶγμα, ποὺ μαρτυρεῖ τὴν διαχρονικότητα αὐτῶν τῶν ἐκστρατειῶν. Στὰ Ὀρφικά ἀναφέρονται ὀνομαστικά 51 Ἀργοναῦται (ἐκδ. Ἰ. Πασσᾶ, σελ. 123).*

Οἱ ἥρωες καὶ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀρκέσθησαν νὰ ἐπέρχονται ὅλης τῆς οἰκουμένης καὶ νὰ τὴν ἐκπολιτίζου, δίδοντες τὸν λόγον, τὴν ἰσότητα καὶ τὴν δημοκρατίαν, ἀλλὰ διάνοιξαν τὶς ἐπικοινωνίες τῆς οἰκουμένης μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Ὁ Διόδωρος διασώζει: γὰρ τοὺς Ὑπερβορέους. Τ. Π, σ. 38: *Ἐκαταῖος καὶ τινες ἕτεροι φασὶν ἐν τοῖς ἀντιπέραν τῆς Κελτικῆς τόποις κατὰ τὸν Ὠκεανὸν νῆσον εἶναι οὐκ ἐλάττω τῆς Σικελίας... ταύτην ὑπάρχειν μὲν κατὰ τὰς ἀρκτους, κατοικεῖσθαι δὲ ὑπὸ τῶν ὀνομαζομένων Ὑπερβορέων ἀπὸ τοῦ πορρωτέρω κείσθαι τῆς βορείου πνοῆς... Μυθολογοῦσι δ' ἐν αὐτῇ Λητῶ γεγονέναι. (Ἀλλὰ Λητῶ συγγενῆς τῆς δωρικῆς λ. Λατώ, ἀρχαίας πόλεως τῆς Κρήτης καὶ τῆς λ. τῆς Καρικῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου, ποὺ σημαίνει γυνή, lada, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ ἡ Ἀγγλικὴ λ. lady). διὸ καὶ τὸν Ἀπόλλωνα μάλιστα τῶν ἄλλων θεῶν παρ' αὐτοῖς τιμᾶσθαι... ὑπάρχειν δὲ καὶ κατὰ τὴν νῆσον τέμενος Ἀπόλλωνος μεγαλοπρεπὲς καὶ ναὸν ἀξιόλογον... σφαιροειδῆ τῷ σχήματι. καὶ πόλιν ὑπάρχειν ἱερὰν τοῦ θεοῦ τούτου... καὶ τῶν Ἑλλήνων παραβαλεῖν τινὰς εἰς Ὑπερβορέους, καὶ ἀναθήματα πολυτελεῖ καταλιπεῖν γράμμασιν ἑλληνικοῖς ἐπιγεγραμμένα, δηλ.: Ὁ Ἐκαταῖος καὶ μερικοὶ ἄλλοι λέγουν ὅτι στοὺς ἀντιπέραν τόπους τῆς*

χώρας τῶν Κελτῶν πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ὠκεανοῦ εἶναι νῆσος ὄχι μικρότερη τῆς Σικελίας. Αὐτὴ εὐρίσκεται μὲν πρὸς βορρᾶν, κατοικεῖται δὲ ὑπὸ τῶν ὀνομαζομένων Ὑπερβορείων, διότι εὐρίσκεται μακρύτερα ἀπὸ τὴν βόρεια πνοή. Μυθολογοῦν δὲ ὅτι εἰς αὐτὴν ἐγεννήθη ἡ Λητώ. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀπόλλων περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους θεοὺς τιμᾶται ἀπ' αὐτοὺς. Ὑπάρχει δὲ καὶ τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνος μεγαλοπρεπὲς στὴ νῆσο καὶ ἀξιόλογος ναὸς σχήματος σφαιροειδοῦς, ὑπάρχει καὶ ἱερὰ πόλις αὐτοῦ τοῦ θεοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας μερικοὶ περνοῦν ἀπὸ τοὺς Ὑπερβορείους καὶ ἀφήνου ἀναθήματα πολυτελῆ μὲ ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς.

Ἐξ αὐτῶν βλέπομε τὴν ἄμεση σχέσι Ὑπερβορείων μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐτησία αὐτῶν κάθοδο στὴ Δῆλον.

Τ. Π, σ. 40, *ὡσαύτως δὲ καὶ ἐκ τῶν Ὑπερβορέων Ἀβαριν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατανήσαντα τὸ παλαιὸν ἀνασῶσαι τὴν πρὸς Δηλίους εὐνοίαν καὶ συγγένειαν*, δηλ.: ἐπίσης καὶ ἀπὸ τοὺς Ὑπερβορείους εἰς τὴν Ἑλλάδα κατέληξε ὁ Ἀβαρις παλαιὰ γιὰ νὰ ξαναποκτήσῃ τὴν πρὸς Δηλίους εὐνοίαν καὶ συγγένειαν. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀβαρις ὑπῆρξεν αἰνιγματικὴ μορφή, μὲ τὸν Πυθαγόρα ὀμοτράπεζος, τὸ δὲ ὄνομά του ἐτυμολογικῶς προδίδει γνώσιν ἴσως τῆς «ἀντιβαρύτητος», ποὺ μανιωδῶς ἐρευνοῦν οἱ ἐρευνηταὶ γιὰ τὶς ὑπερδυνάμεις σήμερα. Ἡ συνεχὴς ἐπαφή τῶν Ἑλλήνων μετὰ τῶν Ὑπερβορείων προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ Ἠθικά Πλουτάρχου, *Περὶ μουσικῆς*, τ. XIV: *καὶ τὰ ἐξ Ὑπερβορείων ἱερὰ μετ' ἀδλῶν καὶ συρίγγων καὶ κιθάρας εἰς τὴν Δῆλον φασὶ τὸ παλαιὸν στέλλεσθαι*, δηλ.: λέγουν ὅτι παλαιὰ καὶ τὰ ἱερὰ ἀπὸ τοὺς Ὑπερβορείους μὲ αὐλοὺς καὶ σύριγγας καὶ κιθάρας στὴν Δῆλον ἐστέλλοντο.

Ἀπὸ τοπωνύμια καὶ γλωσσικὰ μνημεῖα μποροῦν νὰ ἰχνηλατηθοῦν πορεῖες ξηρᾶς, θαλάσσης καὶ ἀέρος τῶν προϊστορικῶν Ἑλλήνων ἠρώων, ποὺ ἦσαν ὄλοι, ὄχι τυχαῖα, μύστες, ἐρευνητὲς καὶ ἐκπολιτιστὲς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀποτελεῖ μυστήριον ἡ περίφημη ἑλληνικὴ σκαλισμένη στὸν βράχο πόλις Πέτρα τῆς Ἀραβίας, στὰ σύνορα τῆς Ἰορδανίας, ὑπάρχει ἡ Ἀθήνα τῆς Ἀραβικῆς χερσονήσου, τὸ Αἰν, στὸν Περσικὸ κόλπο τὸ Ὀρμούζ, ἀπὸ τὴν λέξι ὄρμος, τὰ τρία νησιωτικὰ συγκροτήματα στὸν Εἰρηνικό, Μικρονησία, Μελανησία, Πολυνησία καὶ ἡ Ἰνδονησία. Ἡ Φορμόζα τρισύλλαβη (μὴ κινεζικὴ λέξι), οἱ πολυπληθεῖς Λευκοὶ στὰ βόρεια τῆς Ἰαπωνίας μέσα στὴ μυρμηγκιά τῶν κιτρίνων, οἱ Αἰνῶν (Ἰωνες), ἡ παρὰ τῶν Ἰαπῶνων ὀνομασία τῆς χώρας τῶν, νήσου=nissan καὶ τῆς Ἰνδονησίας Indonissan, ἡ χαμένη φυλὴ στὴ Γουϊνέα, προφερομένη στ' Ἀγγλικὰ Guinea-Γῆ νέα, στὴν περιοχὴ τῆς Βαμένα, μὲ ἀρχηγὸ φέροντα τίτλον κεπάλα (κεφαλῆς) καὶ νεαρό, συνομιλητὴ τῶν δημοσιογράφων μὲ τὸ ὄνομα Eufradis=Εὐφραδῆς, ἀπὸ δημοσίευμα τοῦ National Geographic τῆς ἀρχῆς τοῦ 1989, τὰ νησιά Figi τοῦ Εἰρηνικοῦ, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν τελευταῖο παράδεισο τῆς γῆς, καθὼς καὶ τὴ νῆσο τοῦ Πάσχα (Easter Island), μὲ τὰ πελώ-

ρια Κυκλαδικά θά ἔλεγα ἀγάματα, πού οἱ ντόπιοι ἀποκαλοῦν «μάτα κοῖτε ράνι», ὡς καί τίς εὐρεθεῖσες στό νησί ἐπιγραφές, πού παρουσίασε στά μέσα τοῦ 1989 ἡ Ἰσπανική δορυφορική τηλεόρασι καί τίς ὠνόμασε *scrip-tures βοουστροφηδόν*, πού εἶναι γραμμένες μέ τὸ ἀρχαῖό τατο ἑλληνικό εἶδος γραφῆς, τὴν *βοουστροφηδόν*. Ἀποτελοῦν μυστήριο καί οἱ θεοὶ τῶν διαφόρων λαῶν τῆς Εὐρώπης, Ἀσίας, Ἀμερικῆς, Ἀφρικῆς καί Ὠκεανίας, πού προσέξαμε ὅτι εἶναι οἱ ἑλληνικοὶ θεοί, ἀλλὰ καί φέρουν ἑλληνικά ὀνόματα. Τὸ ὄνομα Θεός προῆλθε ἀπὸ τὸ Δεός, ἄλλος τύπος Ζεός, Deus, Θεός. Οἱ Κινέζοι εἶναι Ταοῖσται καὶ Ταὸ σημαίνει Θεός. Τελευταῖα εὐρέθη μούμμα Κινέζου αὐτοκράτορα, φέροντος νόμισμα στό στόμα του. Ὅλα τὰ κινέζικα ἀγγεῖα, ἀρχαῖα καὶ νέα, φέρουν μαϊάνδρους καὶ διπλές σπείρες. Ὁ μαϊάνδρος, ἡ διπλῆ σπείρα, τὸ κύμα καὶ ἡ τετρακτύς, γνωστὴ ὡς σβάστικα, δὲν εἶναι διακοσμητικά, ὅπως ἐσφαλμένα διδαχθήκαμε, ἀλλὰ σύμβολα τοῦ ἀτέρμονος, ἀτέρμων σύμβολον τοῦ ἀπέιρου, ἀπειρος ὁ Θεός, ἦτοι σύμβολα τοῦ Θεοῦ.

Τεὸ ἀπεκάλουν τὸν Θεὸ οἱ ἀρχαῖοι Ἀμερικανικοὶ λαοί, Ὀλμέκοι, Τολτέκοι, Ἀζτέκοι, Ἰνκας καὶ Μάγιας. Τὸ καταπληκτικώτερο εἶναι ὁ ἱερός τῶν Ἀζτέκων τόπος μέ πυραμίδες, πού μεταφράζεται «οἶκος τοῦ Θεοῦ» καὶ στὴ διάλεκτό τους εἶναι Teotihuacan, ἑλληνικά θεότητος οἶκον, καὶ τὸ Teohuacan εἶναι ἄλλος ἱερός τόπος, ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς λέξεις θεοῦ οἶκον. Οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ τῶν Ἰαπώνων καὶ Κορεατῶν συμπίπτουν μέ τοὺς ἰδικούς μας, ἦτοι ἡ Γῆ Μήτηρ - Δημήτηρ = Matarassou Matara/sou, Amatera/sou, Δωρικὸς τύπος Μάταρά σου, Ἡ Μήτηρ σου, ὁ δικός μας θεὸς τοῦ Σύμπαντος, ὁ Πάν, στοὺς δύο λαοὺς λέγεται Toran = Τὸ Πάν. Οἱ ἥρωες καὶ θεοὶ τῆς Βορείου Εὐρώπης ἔχουν ἑλληνικά ὀνόματα, Uther ὁ προϊστορικός βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας = Αἰθῆρ καὶ ὁ γιὸς του Arthur = ὁ Ἀρετόρος (φέρων τὴν ἀρετήν), ἢ Ἀρκτοῦρος (τοῦ βορρᾶ), διότι ἀπὸ τῶν ἄρκτων ἤρχοντο οἱ Ἀργοναῦτες. Excalibur τὸ περίφημο ξίφος του = ἐκ κλύπτρας = ἀπὸ τὴ θήκη, ἀπὸ τὸ βράχο ἀνασυρθέν (ὁ μῦθος τῶν ἵπποτῶν τῆς στρογγύλης τραπέζης, ὁ μῦθος τοῦ Θησέα καὶ τῆς Αἰθρας). (Βλ. δημοσίευσίν μας εἰς τὸν *Δαυλόν*, τεῦχος ὑπ' ἀρ. 94, μῆνος Ὀκτωβρίου 1989, σσ. 5323-5329).

Οἱ θεοὶ τέλος τῶν Κελτῶν, Odin = ὁ τὴν ὠδὴν φέρων = Ὀρφεύς, ἢ Ἀπόλλων πιθανόν, ἢ ἐπὶ κλησις τοῦ Διός, (ὦ Δία), καὶ ὁ Θῶρ, θεὸς τῶν κεραυνῶν, καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα. Uther, Thor - Θῶρ, Ἀθῶρ, Ἀθαρ, Αἰθρα, Θῶραξ, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξι Αἰθῆρ, πού σήμαινε τὸ ἀγνὸ καὶ ἄσπιλον, τὸ παρθένον, τὴν θεὰ Ἀθηνᾶ, γεννηθεῖσα ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός, θεὰ τῆς σοφίας. (fr. 157 σελ. 284 τ. XV, Ἠθικῶν Πλουτάρχου. Ὁ Ζεὺς εἰς τὴν Αἰθέριον δόναμιν ἀλληγορούμενος). Τέλος ἡ ἀπωτάτη θεότης τοῦ μόνου λαοῦ, πού μέ τοὺς Οὐγγρους εἶναι ἀπὸ ἐξωευρωπαϊκὰ φύλα, τῶν Φινλανδῶν, συμπίπτει μέ τὴν Δήμητρα Γῆ Μητέρα καὶ διατηρεῖται ἑλληνικῆ,

ilmaatar=ἡ μήτηρ, ἔχουσα δύο α για νὰ τονισθῇ τὸ μακρὸν καὶ ὁ τονισμὸς τοῦ διχρόνου δωρικοῦ τύπου.

Ἐκ τῶν λίγων αὐτῶν ἐνδεικτικῶν ἀποσπάσματα ἀναγκαῖα εἶναι ἡ ἀναθεώρησις τῶν ἀπόψεών μας καὶ γιὰ τὴν Δημοκρατίαν τοῦ Κλεισθέους καὶ τοῦ Περικλέους, ἀφοῦ προῦπηρξε ἐκείνη τοῦ Διὸς καὶ γιὰ τὴν ἐκπολιτιστικὴν ἀκτίνα δράσεως τοῦ Αἰγαίου, ποὺ δὲν περιορίσθη στὴ Μεσόγειον καὶ τὸν Εὐξείνιον, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄξενους ὠκεανούς καὶ σὲ ὅλην τὴν Ὑδρόγειον.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΘ. ΤΟΥΡΑΙΔΗ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΤΙΒΟΥΛΛΟΝ

(I. 3, 1-3)

Δύο είναι τὰ κύρια πρόσωπα τῆς παρουσίας μελέτης, ὁ στρατηγὸς Μάρκος Βαλέριος Μεσσάλλ(λ)ας Κορβίνος (64 π.Χ. - 8 μ.Χ) καὶ ὁ ἐλεγειακὸς - ἐρωτικὸς ποιητὴς Ἄλβιος Τίβουλλος (54-19 π.Χ)¹, κοινὴ σύνδεσις δὲ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων εἶναι τὸ καλούμενον ἐπεισόδιον τῆς Κερκύρας καὶ ἀντικειμενικὸς στόχος ὁ διάπλους τοῦ Αἰγαίου, ὁ ὁποῖος τελικῶς δὲν ἐπραγματώθη ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, λόγω αἰφνιδίου ἀσθενείας του καὶ τῆς συνεπείᾳ ταύτης διαμονῆς του εἰς τὴν νῆσον τῶν Φαιάκων. Χρονολογία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ τὸ 31 ἢ 30 ἢ 29 ἢ 28 π.Χ. Ἄς ἴδωμεν ὁμως ἐκτενέστερον τὰ γεγονότα.

Ὁ Μεσσάλλας μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς Ρώμην ἐκ Γαλατίας καὶ μετὰ τὴν τέλεσιν τοῦ καθιερωμένου θριάμβου, συνέχισε τὴν πορείαν του πρὸς τὴν Κιλικίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν Συρίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον. Περὶ τῆς νέας αὐτῆς ἐκστρατείας μᾶς ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Τίβουλλος (βλ. Tib. I 7, 13-22 κυρίως). Εἰς τοὺς ὡς ἄνω στίχους ὁ ποιητὴς, ἀναντιρρήτως δι' ἐξόχων περι-

---

1. L. Dissenius, *Albii Tibulli Carmina ex recensione Car. Lachmanni passim mutata. Pars prior*. Gottingae. MDCCCXXXV, p. IX. *Vitae Tibulli ex antiquitate servatae. Vita... Tibulli ex codicibus et editionibus veteribus*: — J. J. Hartman, *Tibulli versiculos venustissimos elegit, recognovit, adnotatiunculis instruxit et praemissa de Tibullo poeta disputatione adiectisque aliorum carminibus ad Tibullum pertinentibus illustravit*. Lugduni Batavorum MCMXI, p. 4: «Cohorti praetoriae adscriptum se et cum Messalla ad bellum profectum poeta, in insula Corcyra, ubi in morbum sit implicatus, relictum conqueritur. De morbo illo lamentatur, qui quin sibi sit futurus funestus non dubitat». R. Helm, *Tibull Gedichte. Lateinisch und deutsch*. 3 Auflage besorgt von E. Behrend und B. Döhle, Darmstadt 1968³, σ. 5. Ἀναφορὰ εἰς τὸ συμβάν τῆς Κερκύρας. Α. Α. Λουϊζίδου, «Περὶ τὸν Ἄλβιον Τίβουλλο ἑπιπέματα βιογραφικά», Ἐθνη, ΝΗ (1954), 148 - 149. Τοῦ αὐτοῦ, Ἄλβιον Τίβουλλο ἑλεγεῖται, Βιβλίον πρῶτον. (Εἰσαγωγή - Μετάφρασις). Ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 6. Τοῦ αὐτοῦ, *Albii Tibulli Elegiae. Liber Primus. Elegia I*. (Ἐκδοσις Κριτικὴ καὶ Ἑρμηνευτικὴ). Ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 12-13. Τοῦ αὐτοῦ (L. L. Luisides), *Albii Tibulli Elegiae. Liber Primus. Elegiae I-II*, Athenis MCMLXVIII, pp. 14-15. Ph. Martinon, *Albii Tibulli Libri quatuor. Les Élégiés de Tibulle, Lygdamus et Sulpicia*, Paris 1895, pp. xx. P. Schulze, *Römische Elegiker. Eine Auswahl aus Catull, Tibull, Propertius und Ovid*, Berlin 1890³, σ. 72, ec. III.

γραφῶν, μᾶς δίδει τὴν εἰκόνα τοῦ γαλανοῦ ποταμοῦ Κύδνου καὶ τῶν νεφελο-
γειτόνων κορυφῶν τοῦ ψυχροῦ Ταύρου, μᾶς ὀμιλεῖ περὶ τῆς ἱερᾶς λευκῆς
Συροπαλαιστινιακῆς περιστερᾶς, περὶ τῆς πεπαιδευμένης Τύρου, ἡ ὁποία
πρῶτη, πιστεύεται, παρέσχε πλοῖον εἰς τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου (ἐδῶ ὁ ποιητῆς
ἐννοεῖ τὴν θαλασσοκρατίαν τῶν Φοινίκων) καὶ τέλος καταλήγει ἀναφερό-
μενος εἰς τοὺς ἀρδευομένους ἀγρούς, τοὺς ὁποίους ὄταν τέμνη διὰ τῆς ξηρα-
σίας ὁ Σείριος (Κυνικὸν καῦμα), τότε τὸ θερινὸν ὕδωρ τοῦ εὐφόρου ποταμοῦ
Νεῖλου τοὺς καθιστᾷ αὐτάρκεις πρὸς παραγωγὴν.

Ὡς γνωστὸν εἰς τὴν ἐκστρατείαν αὐτὴν ὡς διοικητῆς κοόρτεως ἐπρό-
κειτο νὰ συμμετάσχη καὶ ὁ Τιβούλλου. Ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ περαιτέρω ἐκ μέ-
ρους τοῦ Μεσσάλλα καὶ τοῦ Τιβούλλου ἠκολουθήθησαν δύο διαφορετικαὶ
πορεῖαι. Ὁ μὲν Μεσσάλλας ἐστράφη κατευθεῖαν πρὸς τὴν Ἀνατολήν, μέσφ
τοῦ Ἰονίου καὶ εἶτα τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ὁ δὲ Τιβούλλου ἀνεχώρησεν ἐκ
Ρώμης πρὸς ὑπάντησιν τοῦ Μεσσάλλα διὰ κοινὸν διάπλουν τοῦ Αἰγαίου,
ἀλλ' ὅμως ἀσθενήσας, παρέμεινεν εἰς Κέρκυραν, ἔνθα συνέθεσε τὴν τρίτην
ἐλεγείαν τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Ἑλεγείων (βλ. Tib. I 3, 1-94), ἡ ὁποία
ἄρχεται διὰ τοῦ ἀκολουθοῦ στίχου: «Ibitis Aegaeas sine me, Messalla, per
undas», δηλαδὴ «Θὰ πλεύσετε χωρὶς ἐμέ, Μεσσάλλα, ἀνὰ τὰ Αἰγαῖα κύματα».

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν πορείαν τοῦ Μεσσάλλα καὶ τοῦ Τιβούλλου μετὰ
τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν Ρώμην ἐκ τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Ἀκουϊτανῶν,
ὡς προείπομεν, δίστανται αἱ γνῶμαι τῶν εἰδικῶν², αἰτιολογοῦσαι ἢ μὴ, τὸ

2. A. Cartault, *A propos du Corpus Tibullianum. Un siècle de Philologie Latine Classique* (Université de Paris. Bibliothèque de la Faculté des Lettres), Paris 1906, σ. 528 καὶ σ. 540, σχετικῶς μὲ τὸ ταξίδιον τοῦ Τιβούλλου μέσφ Ρώμης. Ἡ ἔπιση ὅμως αὐτῆ τοῦ A. Cartault δὲν εὐρίσκει σύμφωνον τὸν G. Némethy: (ibid., σσ. 527-528). Εἰς τὴν σ. 540 ἐπάγεται ὁ Γάλλος φιλόλογος τὰ ἑξῆς: «J'ai cru pouvoir prouver qu'après la guerre d'Aquitaine Tibulle était revenu à Rome, et que c'est à ce moment qu'il fit la connaissance de Delia, laquelle était mariée, que Messalla étant allé directement de Gaule en Grèce, Tibulle partit seul de Rome au moment qui lui convint pour aller le rejoindre dans une ville de Grèce sur la mer Égée, sans doute en passant par le golfe de Corinthe, mais qu'il fut obligé de s'arrêter malade à Corcyre où n'étaient point comme on l'a cru à la légère, Messalla et sa suite». Τοῦ αὐτοῦ, *Tibulle et les auteurs du Corpus Tibullianum. Texte établi par...*, Paris 1909, σσ. 12-24 καὶ passim: Περιγραφή τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Μεσσάλλα εἰς Ἀκουϊτανίαν καὶ Ἀνατολήν. Συμμετοχὴ τοῦ Τιβούλλου ἰδίως ἐν σσ. 18-19. Ἑλεγεία 13, 1-3: Σχολιάζων τοὺς τρεῖς ἀνωτέρω στίχους ἐπάγεται ὁ συγγραφεὺς τὰ ἀκόλουθα: «C'est là le début d'une épître qu'on adresse, non pas à un ami présent qui s'en va, mais à un absent pour l'avertir qu'on n'ira pas le rejoindre. En outre si Messalla avec sa cohorte avait en ce moment quitté Corcyre, Tibulle aurait sans doute dit: Ibitis Ionias per undas, il n'aurait pas parlé de la mer Égée,... mais il n'alla pas jusqu'au bout; retenu par la maladie à Corcyre, il écrivit l'El. 1,3, qui est conçue comme s'il s'agissait d'avertir Messalla du contre-temps qui l'empêche de poursuivre». K. Hennemann, *Tibulls religiöse Dichtkunst*,

νόημα τοῦ στίχου τοῦ Τιβούλλου I 3, 1, ἀναφορικῶς μὲ τὸν διάπλου τοῦ Αἰγαίου. Κατὰ τὴν ἐποψιν τοῦ A. Cartault, ἡ ὁποία ἀντιτίθεται πρὸς τὴν τοῦ Οὐγγρου φιλολόγου G. Nemethy, ὁ Τιβούλλος, μετὰ τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Ἀκουϊτανῶν μετέβη εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ἐγνωρίσθη μετὰ τῆς Δηλίας, ἡ ὁποία ἦτο ἤδη ὑπανδρος, καὶ πρὸς τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσεν ἀρκετὸν μέρος τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου, ἐρωτευθεὶς αὐτὴν σφοδρότατα. Πάντοτε κατὰ τὴν ἰδίαν γνώμην τοῦ διαπρεποῦς Γάλλου φιλολόγου, ὁ Μεσσάλλας, μετὰ τὴν λήξιν τῆς κατὰ τῶν Ἀκουϊτανῶν ἐκστρατείας, δὲν ἐπέστρεψεν εἰς Ρώμην, ἀλλ' ἐπλευσε κατευθεῖαν, μέσῳ τοῦ Ἴονίου, εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἀναμένων προφανῶς εἰς κάποιαν παραθαλασσίαν πόλιν, ἴσως τὴν Κόρινθον, τὸν Τιβούλλον μέλλοντα νὰ ἔλθῃ εἰς αὐτὴν ἐκ Ρώμης. Ὁ Τιβούλλος ὅμως κατὰ τὸν πλοῦν ἐξ Ἰταλίας ἠσθένησε καὶ παρέμεινεν εἰς Κέρκυραν. Τακμαίρει δὲ τὴν γνώμην του αὐτὴν λέγων ὅτι ὁ Μεσσάλλας δὲν ἦτο παρὼν εἰς Κέρκυραν, ὅτε τοῦ ἀπηύθυνεν ὁ Τιβούλλος τὸν περίφημον στίχον (βλ. I 3, 1): «Θὰ πλεύσετε χωρὶς ἐμέ, Μεσσάλλα, ἀνὰ τὰ Αἰγαῖα κύματα», διότι ἐὰν ἦτο παρὼν, δὲν θὰ τοῦ ἔλεγεν «ἀνὰ τὰ Αἰγαῖα κύματα», ἀλλὰ «ἀνὰ τὰ Ἴόνια κύματα», τὰ ὁποῖα γεωγραφικῶς προηγούνται κατὰ τὸν πλοῦν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν πρὸς Μ. Ἀσίαν, μέσῳ τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὴν γνώμην μου δὲν ἀποκλείεται ὁ Μεσσάλλας νὰ ἦτο παρὼν εἰς τὴν Κέρκυραν. Τὸ ὅτι ὁ Τιβούλλος δὲν ἀναφέρει τὰ Ἴόνια κύματα, τὰ ὁποῖα ὡς εἶδομεν προηγούνται γεωγραφικῶς τῶν Αἰγαίων, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἀγνοεῖ ὁ Τιβούλλος, ἀλλὰ ποιούμενος μνεῖαν κατευθεῖαν τῶν Αἰγαίων κυμάτων καὶ συνεκδοχικῶς τοῦ Αἰγαίου πελάγους, προβαίνει εἰς ἐξαρσιν τῆς ἐννοίας τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ὡς τελικῆς προσβάσεως ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀντικειμενικὸν ἄλλωστε σκοπὸν καὶ στόχον τῆς πολεμικῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεσσάλλα.

Ἐξηγῶν ὁ Τιβούλλος τὸν λόγον, συνεπειᾶ τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν Μεσσάλλαν εἰς τὴν διάπλευσιν τοῦ Αἰγαίου, τονίζει εἰς τὸν τρίτον στίχον τῆς τρίτης ἐλεγείας τοῦ πρώτου βιβλίου (βλ. I 3, 3): «*Me tenet ignotis aegrum Phaeacia terris*», δηλαδὴ «Ἐμὲ ἀσθενῆ κρατεῖ ἡ Φαιακία εἰς ἀγνώστους χῶρας».

Freiburg 1931, σ. 74. *Ibitis Aegaeas sine me, Messalla, per undas?* ὅπου παρατηροῦμεν ἀναφορὰν ἐρωτηματικοῦ, δηλοῦντος διαπόρησιν τοῦ Τιβούλλου: «Θὰ πλεύσετε ἄνευ ἐμοῦ;...». Τὸ ἐρωτηματικὸν τοῦ ὅφους εἶναι συντακτικῶς μὲ τὴν ἐννοίαν τῆς πικρίας, ὡς καὶ τῆς ἀπογοητεύσεως, λέγοντος οἰονεὶ τοῦ ποιητοῦ: «Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ πλεύσετε χωρὶς ἐμέ» καὶ εἰς ἀπλουστεράν ἐκφρασιν: «Πῶς τὸ βαστᾷ ἡ καρδιά σας νὰ πλεύσετε χωρὶς ἐμένα;». Ἡ ἐκφρασις, *sine me*, χωρὶς ἐρωτηματικόν, δηλώνει κατὰ τρόπον ἀμετάκλητον τὴν ὀριστικὴν, ἀλλὰ καὶ μοιραίαν ἀπόφασιν τοῦ ποιητοῦ, λόγῳ τῆς ἀσθενείας του, νὰ μὴ διαπλεύσῃ τὸ Αἰγαῖον.

Τὸ γεγονός τῆς μνείας τῆς Κερκύρας ὡς Φαιακίας συνιστᾷ τὸ στοιχεῖον τῆς καλουμένης ἐπιδείξεως λογιότητος³, διότι, διὰ τῆς ἀρχαιοτέρας ὀνομασίας τῆς νήσου αὐτῆς τοῦ Ἰονίου πελάγους ὑπὸ τοῦ Τιβούλλου, γίνεται ἀναφορά εἰς τὴν Ὀμηρικὴν λογοτεχνίαν καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Ὀδύσσειαν. Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἦτο ἐνίοτε συχνὴ ἢ ἀναφορά τῶν Ῥωμαίων ποιητῶν καὶ συγγραφέων εἰς τὰς ἀρχαικώτερας ὀνομασίας γεωγραφικῶν σημείων τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, διότι δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἐδείκνυον ὑψηλότεραν παιδείαν.

Δὲν πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ διαλάβῃ τῆς προσοχῆς μας ὅτι ἡ ἑλληνοστρέφεια πολλῶν Λατίνων ποιητῶν, ἐκδηλουμένη εἰς τοὺς γραμματικούς τύπους τῆς χρησιμοποιουμένης λατινικῆς γλώσσης, ἦτο ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀναγκαιότητος, συνυφασμένης μὲ τὴν ἀναμφίλεκτον καὶ ἀναπότρεπτον γειννιάσιν των μὲ τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, εἴτε εἰς τὰς εἰς Σικελίαν καὶ Ἰταλίαν ἐποικήσεις τῶν Ἑλλήνων, εἴτε εἰς τὴν ἰδίαν τὴν Ἑλλάδα, κατόπιν ἐπισκέψεων ἢ ἐγκαταστάσεών των. Τὸ αὐτὸ συνέβη ἐν προκειμένῳ καὶ μὲ τὸν Τιβούλλον, ὁ ὁποῖος, μέλλων νὰ συνεκστρατεῖ μετὰ τοῦ Μεσσάλλα εἰς τὴν Ἀνατολήν, μέσῳ τῆς ὑδατίνης ὁδοῦ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, καὶ παραμείνας, λόγῳ ἀσθενείας, εἰς τὴν Κέρκυραν, ἦλθεν εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν ἐντοπίων Ἑλλήνων, καλλιεργήσας ἐτι περισσότερον τὰς γνώσεις του σχετικῶς μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἡ Δηλία ἀπηχεῖ τὴν Δῆλον καὶ πληθὺς ἄλλων ἑλληνικῶν λέξεων διαδηλώνει ὄχι μόνον γνώσιν τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἐκ μέρους τοῦ ποιητοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου καὶ τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς. Εἶναι δὲ ἐμφανεῖς αἱ ἐπιδράσεις τῆς Ἀλεξανδρινῆς ποιήσεως εἰς τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ Τιβούλλου, μὲ ὅλας τὰς συναισθηματικὰς ἀποχρώσεις, (διαφορετικὰ εἶδη), τῆς λυρικῆς ποιήσεως.

3. Κ. Ν. Ἡλιοπούλου, *Τὸ μυθικὸν στοιχεῖον ἐν ταῖς Ἑλεγείαις τοῦ Τιβούλλου καὶ τῷ Corpus Tibullianum*, Ἐν Ἀθήναις 1954, σ. 114: «I 3,3. Ποιᾶν τινα ἐπίδειξιν λογιότητος ὑπὸ τοῦ Τιβούλλου ἐμφαίνει καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ μνεία τῆς Κερκύρας ὑπὸ τὸ μυθικὸν τῆς ὀνομα Φαιακία, ὅπερ εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ ὑπὸ τῆς Ὀδύσσειας τοῦ Ὀμήρου ἀναφερομένου ἐπεισοδίου τῆς ἐκεῖ ἀφίξεως τοῦ Ὀδυσσεύος. Οὕτω ὁ Τιβούλλος ἀσθενῶν ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἀπεθνύομενος πρὸς τὸν εἰς τὴν ἀνατολήν ἐκστρατεύοντα Μεσσάλλον λέγει ὅτι ἡ ἀσθένεια τὸν κρατεῖ εἰς Φαιακίαν: «Ἐμὲ ἡ νόσος κρατεῖ ἐπὶ τῆς ἀγνώστου γῆς τῆς Φαιακίας». «Me tenet ignotis aegrum Phaeacia terris». Τοῦ αὐτοῦ, *Συντακτικὰ, Λεξιλογικὰ καὶ Σημασιολογικὰ εἰς τὸν Τιβούλλον καὶ τὸ Corpus Tibullianum*, Ἐν Ἀθήναις 1955, σ. 11: «Γνώστης τοῦ παλαιοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους, τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας καὶ τῆς ἰδιαιτέρως πρὸς ἐνδιαφεροῦσης ἑλληνιστικῆς λογοτεχνίας καὶ ἀπηχῶν ταύτας εἰς τὸ ἔργον του κατὰ τινα τρόπον, ἐτι δε συνδιαλεχθεὶς μετ' Ἑλλήνων ἐν Κερκύρᾳ, ἐνθα διέμεινεν ἀσθενῶν, καὶ μετ' Ἑλλήνων ἀποίκων ἐν Ἰταλίᾳ, ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς γλωσσικῆς παραδόσεως». Γ. Ἀθ. Τουρλίδου, «Μορφαὶ καὶ παραστάσεις τοῦ Θανάτου παρὰ Τιβούλλου», *Τμητικὸν Ἀφιέρωμα Κωνσταντίνῳ Ἰω. Μεγαρίτην — Festschrift für Konsta-*

Σχετικῶς μὲ τὸν παραλληλισμὸν τῶν στίχων Τιβούλλου (βλ. Tib. I 3, 1-2) καὶ Προπερτίου (48-15 π.Χ.) (βλ. Prop. I 6, 1-2) διαπιστώνομεν⁴, πέρα τῆς κοινῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ὅτι ὁ Τίβουλλος καὶ ὁ Προπέρτιος δὲν ἠσθάνοντο ἀποστροφὴν πρὸς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον καὶ γενικῶς πρὸς τὰς θαλασσίους περιπλανήσεις. Ὅπως δὴποτε τὰ κίνητρα τῆς φιλίας, τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα καὶ γενικώτερον ἢ προσήλωσις πρὸς τὰς καλουμένας ρωμαϊκὰς ἀρετὰς προέτρεπον τοὺς προμνημονευθέντας ποιητὰς, ὡς καὶ ἄλλους, εἰς τὸ νὰ μετέχουν θαλασσίων ἐπιχειρήσεων, μὲ ὅλους τοὺς συνεπαγομένους κινδύνους, ἀκολουθοῦντες τοὺς Ῥωμαίους στρατηγούς. Εἶναι χαρακτηριστικοί, ἐν προκειμένῳ, οἱ στίχοι τοῦ Προπερτίου (ἐνθ' ἀνωτ.) εἰς τοὺς ὁποίους, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν φίλον του Τύλλον, λέγει χαρακτηριστικῶς (βλ. Prop. I 6, 1-2): «Non ego nunc Hadriae vereor mare noscere tecum / Tulle, neque Aegaeo ducere vela salo», δηλαδὴ «Τώρα ἐγὼ δὲν φοβοῦμαι νὰ γνωρίσω τὴν θάλασσαν τοῦ Ἰαδρίας μαζί σου Τύλλε, οὔτε νὰ ὀδηγῶ τὰ ἱστία (νὰ ἀνοίγω πανιά) εἰς τὸ Αἰγαῖον σάλον» (τῶν κυμάτων) (Αἰγαῖον πέλαγος).

Κατακλείοντες τὴν παροῦσαν ἀνακοίνωσιν, τονίζομεν ὅτι τὸ κυριώτερον

---

nīnos Io. Merentitis, Ἐν Ἀθήναις — Athen 1972, σ. 426, ἀναφορικῶς μὲ τὴν λυρικὴν βιοθεωρίαν τοῦ ποιητοῦ.

4. W. Wimmel, *Der frühe Tibull*. Σειρὰ *Studia et Testimonia Antiqua herausgegeben von Vinzenz Buchheit*, VI, München 1968, σσ. 178-179, ὅπου ἀναλύονται οἱ στίχοι 1-2 τῆς Ἑλεγείας I. 3. *Propempticon*. Βλ. Prop. I 6,2: «Tulle, neque Aegaeo ducere vela salo». Τοῦ αὐτοῦ, *Tibull und Delia. Erster Teil. Tibulls Elegie I, I, Hermes*, Heft 37, Wiesbaden 1976, σσ. 95-96, σχετικῶς μὲ τὸν παραλληλισμὸν τῶν χωρίων: Prop. I 6, 1-2 καὶ Tib. I 3, 1-2.

P. «Non ego nunc Hadriae vereor mare noscere tecum
Tulle, neque Aegaeo ducere vela salo».

T. «Ibitis Aegaeas sine me, Messalla, per undas,
o utinam memores ipse cohorsque mei!».

Εἰς τοὺς ἀνωτέρω στίχους προσφωνούμενα πρόσωπα εἶναι ὁ Τύλλος καὶ ὁ Μεσσάλλας ἀντιστοίχως, ἡ δὲ διαπλευρομένη θάλασσα εἶναι τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔμμετρος ἀπόδοσις τῆς ἐλεγείας τοῦ α' βιβλίου τῶν «Ἑλεγείων» ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου Πολυλά: (στίχοι 1-3): Ἑστία, 10 (1891), 148α-β-150, ἰδία, σ. 148:

«Χωρὶς ἐμὲ τοῦ Αἰγαίου τὸν ἀφρὸν θὰ σχίσετε, ὦ Μεσσάλα·
εἶθε καὶ σὺ καὶ οἱ σύντροφοί νὰ μὴ μὲ λησμονεῖτε.
σ' τ' ἀγνωστα χόματά της ἀσθενὴ κρατεῖ με ἡ Φαιακία».

Ὁ Πολυλάς μεταφράζων χρησιμοποιοεῖ εἰς τοὺς μονοὺς στίχους τὸ τονικὸν ἰαμβικὸν δεκαεπτασύλλαβον, ποσοτικῶς ἀποκλίνον πρὸς τὸ προσῳδιακὸν δακτυλικὸν ἐξάμετρον. (17 συλλαβαὶ εἰς πλήρη καὶ κανονικὴν ἀνάβασιν τοῦ στίχου).

σημεῖον ἀναφορᾶς της, ὡς πόλος ἔλξεως, ἦτο τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἡ ὑδατίνη, ἐν προκειμένῳ, πρόσβασις τοῦ Μεσσάλλα ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Δυτικὴν Μικρασιατικὴν Ἑλλάδα. Τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων μυθικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων μέχρι τῆς ἐποχῆς μας (1922 μ.Χ.), ἦναι τοὺς δύο Ἑλληνισμούς, Εὐρωπαϊκὸν καὶ Ἀσιατικόν. Ἡ Ἑλληνικότης τοῦ Αἰγαίου ἐξ ἄλλου οὐδέποτε διημφισβητήθη ὑπὸ τῆς Ἱστορίας. Ἐὰν ἡ Ἱστορία ἐνίοτε σφάλεται ἀφ' ἑαυτῆς ἢ παραχαράσσεται ὑπ' ἄλλων, τότε ὀφείλομεν ὑπευθύνως νὰ ἀναλογισθῶμεν τίς πταίει καὶ νὰ πράξωμεν ὁμοθύμως τὸ ἐθνικῶς ἐπιβεβλημένον κοινὸν χρέος.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΟΛ. ΔΕΠΑΣΤΑ

Η ΔΗΛΟΣ ΩΣ ΕΜΠΟΡΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΕΠΙ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἡ νῆσος Δῆλος εἶναι γνωστὴ κυρίως ὡς θρησκευτικὸν κέντρον καὶ συγκεκριμένως ὡς χῶρος ἀφιερωμένος εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος. Συγχρόνως, ὅμως, ἡ Δῆλος ὑπῆρξεν ἀξιόλογον ἐμπορικὸν κέντρον ἤδη ἀπὸ τῶν Κλασσικῶν Χρόνων καὶ ἐξῆς, συνδυαζομένης οὕτω τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος πρὸς τὴν εἰς τὸ θεῖον ἀφοσίωσιν¹.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ γεωγραφικῆς ἀπόψεως ἡ Δῆλος ἀπετέλει ὑπολογίσιμον στρατηγικὸν σημεῖον ἐν πολέμῳ καὶ σπουδαῖον κόμβον τῶν διὰ θαλάσσης συγκοινωνιῶν ἐν εἰρήνῃ. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐν λόγῳ νῆσος ἦτο ὁ πλέον κατάλληλος χῶρος διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι ἀπέκτησαν βαθεῖαν γνώσιν τοῦ Αἰγαίου διαρκούντων τῶν πολέμων τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας.

Τοιοιουτρόπως οἱ Ρωμαῖοι, ἓνα περίπου αἰῶνα πρὶν ἢ καταστήσουν τὴν Ἑλλάδα μίαν τῶν πολλῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ἀχανοῦς κράτους τῶν, ἐξετίμησαν δεόντως τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ τῆς Δήλου καὶ ἐφρόντισαν νὰ τονώσουν,

---

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

AE: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.

AM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.*

BAE: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique.*

BÉF: *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome.*

CRAI: *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres.*

EAD: *Exploration Archéologique de Délos faite par l'École Française d'Athènes.*

FHG: *Fragmenta Historicorum Graecorum* (C. Müller), Paris 1883.

ΠΑΕ: Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

RE: *Paulys Real - Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft.*

REA: *Revue des Études Anciennes.*

1. Νικ. Σ. Δεπάστα, *Θροῦς ἐκ τοῦ Δήλου Ἱεροῦ*, Ἀθήναι 1977, 26-28.

ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν βεβαίως, τὴν οἰκονομίαν τῆς, ἰδρύσαντες βραδύτερον ἐκεῖ ἰδικὸν τῶν ἐμπορικῶν κέντρον.

Τὴν δημιουργίαν τοῦ ὡς ἄνω κέντρον καὶ τὴν ἐπίδρασίν του ἐπὶ τῆς νήσου ταύτης καὶ ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου γενικώτερον κατὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν Κατοχὴν θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ παρουσιάσωμεν ἐν τοῖς κατωτέρω.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 146 π.Χ., ἤτοι ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων, οἱ κατακτηταὶ εὐχερῶς ἠδύναντο νὰ ἐγκαθιστοῦν εἰς Δήλον οὐ μόνον πλουσίους ἐμπόρους καὶ ἐν γένει κεφαλαιοκράτας, ἀλλὰ καὶ μικρομεσαίους βιοτέχνας καὶ ἐπαγγελματίας^{1α}. Οἱ οὕτως ἐγκαθιστάμενοι εἰργάζοντο κατὰ τρόπον ἀποδοτικόν, ἀποκομίζοντες μεγάλα κέρδη τόσον δι' ἑαυτοὺς ὅσον καὶ διὰ τοὺς εὐρείας οἰκονομικῆς ἐπιφανείας ἐμπορικῶν οἴκων τῆς Ῥώμης, ὧν ἀπετέλουν τὰ ἐντεταλμένα ὄργανα.

Σημειωτέον, ἐνταῦθα, ὅτι ἡ εὐημερία καὶ ὁ σταθερὸς πλουτισμὸς τῶν ἐν λόγῳ Ἱταλῶν δὲν ὠφείλοντο μόνον εἰς τὴν ἰδικὴν τῶν ἐργατικότητά καὶ εἰς τὸ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμά των, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παλαιόθεν φήμην τῆς Δήλου ὡς ἀνθοῦντος οἰκονομικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ κέντρον. Λεκτέον ἐπίσης, ὅτι τὸ μείζον τῶν ἐξ Ἱταλίας ἐλθόντων ἀπετέλουν ἀπελεύθεροι² ἢ κατώτεροι ὑπάλληλοι τῶν διαφόρων ἐπιχειρήσεων, οἱ ὅποιοι ἀνήρχοντο ταχέως καὶ ἐκπληκτικῶς τὴν κλίμακα τῆς οἰκονομίας, διότι ὑπεβοηθοῦντο καὶ ὑπὸ τῆς Ῥώμης, ἐπιθυμοῦσης τὴν ἐν Δήλῳ δημιουργίαν στερεῶν οἰκονομικῶν βάσεων. Οἱ ἐπιχειρηματῆαι οὗτοι, τοιοῦτοτρόπως ἐνισχυόμενοι καὶ ἰδρύνοντες εἰς τὴν ἱερὰν ταύτην νῆσον λίαν ἰσχυροὺς συνεταιρισμοὺς, προέβαλλον μέσῳ αὐτῶν συνεχῶς καὶ περισσοτέρας ἀπαιτήσεις, τὰς ὁποίας ἡ Ῥώμη ἔσπευδε νὰ ἱκανοποιήσῃ.

Ὑπὸ τοιαύτας εὐνοϊκὰς συνθήκας ἰδρύθη ἐν Δήλῳ ὁ ἄνευ ἐπιβολῆς δασμῶν λιμὴν, ὅπερ ἐπέτρεψε τὴν μεταξὺ Ἱταλίας, Ἑλλάδος καὶ Ἀσίας ἐλευθέραν διακίνησιν τῶν ἐμπορευμάτων, με ἀποτέλεσμα τὸν οἰκονομικὸν μαρρασμὸν τοῦ λιμένος τῆς Ρόδου (τῷ 167), ἡ ὁποία ἔσπευσε νὰ διαμαρτυρηθῇ πρὸ τῆς Συγκλήτου διὰ τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ἀστυμῆδος³.

1α. Πάντες οὗτοι ἀναφέρονται εἰς τὰς σχετικὰς ἑλληνικὰς καὶ λατινικὰς ἐπιγραφὰς ὡς Ἱταλικοὶ καὶ *Italici* ἀντιστοίχως. Περὶ αὐτοῦ βλ.: J. Hatzfeld, «Les Italiens résidant à Délos», *BCH*, 36 (1912), 118.

2. Περὶ τῶν ἀπελευθέρων τούτων βλ.: Hatzfeld, *l.c.*, 134-140.

3. Ὁ Ἀστυμῆδης οὗτος ὠμίλησεν ἐνώπιον τῆς Συγκλήτου τῷ 165/4, θέσας κατὰ τρόπον ὡμὸν τὸ ζήτημα τῆς δυσπραγίας τῆς πατρίδος του (Πολυβ. XXX 31, 10: *καταλέλυται γὰρ ἡ τοῦ λιμένος (sc τῆς Ρόδου) πρόσοδος ὑμῶν, Δήλον μὲν ἀτελεῖ πεποιημένων, ἀφηρημένων δὲ τὴν τοῦ δήμου παρησίαν δι' ἧς καὶ τὰ κατὰ τὸν λιμένα καὶ τὰλλα πάντα τῆς πόλεως ἐνέγκανε τῆς ἀμοιβῆς προστασίας. Ἐν τέλει, χάρις καὶ εἰς τὴν εἰς Ρόδον ἀφίξιν τοῦ Τιβερίου Γράκχου (πατὴρ τῶν δύο γνωστῶν Γράκχων), ἐπετεύχθη ἡ σύν-*

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου κρίνομεν ἀπαραίτητον νὰ ἐπισημάνωμεν, ὅτι ἡ ἴδρυσις τοῦ ὡς ἄνω λιμένος προφανῶς σχετίζεται πρὸς τὴν περιφανῆ ἐν Πύδνῃ νίκην τῶν Ῥωμαίων, ἐφ' ὅσον οὗτοι, σχεδὸν ἐν ἔτος μετὰ ταύτην ἐσπευσαν νὰ προσθέσουν εἰς τὸ ἐνεργητικὸν των καὶ μίαν οικονομικὴν ἐπιτυχίαν. Ὁμοίως παρατηρητέον ὅτι ἡ ἐν ἔτει 146 π.Χ. καταστροφὴ τῆς εὐρώστου Κορίνθου καὶ τοῦ περιφήμου λιμένος της (Λεχαιῶν) δὲν φαίνεται ἄσχετος πρὸς ἀναλόγους ἀπαιτήσεις τῶν Ἰταλῶν τῆς Δήλου⁴. Κατὰ συνέπειαν ἔχομεν ἐν προκειμένῳ δύο κραυγαλέας περιπτώσεις μετατοπίσεως τοῦ οικονομικοῦ κέντρου βάρους ἐν τῷ χώρῳ τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κορίνθου πρὸς τὴν Δήλον ἐν διαστήματι εἰκοσι ἑνὸς ἐτῶν (167 - 146 π.Χ.). Κατὰ ταῦτα μόνη ἡ Δήλος εἶχεν ἔκτοτε τὸ προνόμιον τῆς διακινήσεως ἀγαθῶν, ἕνεκα τῆς ἐσκεμμένης ἀχρηστεύσεως τῶν ἀνωτέρω λιμένων — Ρόδου καὶ Λεχαιῶν, συνδεομένου μετὰ τῶν Κεγχρεῶν διὰ τοῦ διόλκου⁵ —, οἱ ὅποιοι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης συνέβαλον τὰ μέγιστα εἰς τὴν διὰ πλοίων τροφοδοσίαν τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου.

Καθ' ὃν χρόνον συνέβαινον ταῦτα, ἡ Δήλος ἀπετέλει καὶ πάλιν μίαν, οὕτως εἰπεῖν, ἀποικίαν τῶν Ἀθηναίων⁶. Τότε ὅμως τὸ Κλεινὸν Ἄστυ ἦτο ὠχρὸν ἀπείκασμα τοῦ παλαιοῦ ἑαυτοῦ του, διὸ καὶ τύποις μόνον ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἰδιοκτήτης τῆς νήσου. Καὶ ναὶ μὲν οἱ ἐξ Ἰταλίας μετανάσται ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς ἐποχῆς δευτέρου κατὰ σειρὰν μετὰ τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλ' οὐσιαστικῶς ἦσαν πρῶτοι, ἐπιδιώκοντες μάλιστα ν' ἀποσπᾶσουν τὴν Δήλον ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων.

αφίς συμμαχίας μεταξύ Ῥώμης καὶ Ρόδου (Πολυβ. XXX 31, 20). Προηγουμένως, τῷ 160, ἡ οἰκονομία τῆς νήσου ταύτης ἐνισχύθη ἐπαρκῶς δι' ἀποστολῆς μεγάλων ποσοτήτων σίτου ἐκ μέρους τῶν Βασιλείων Εὐμένους τῆς Περγάμου (Πολυβ. XXXI 31, 1) καὶ Δημητρίου Σωτήρος τῆς Συρίας (Διοδ. XXXI 36).

4. Περὶ τῆς καταστροφῆς τῆς Κορίνθου ἕνεκα τῶν προβληθειῶν ἀπαιτήσεων βλ., Th. Homolle, «Les Romains à Délos», *BCH*, 8 (1884), 97. Ὁ Στράβων (X 5,4) ἀποδίδει τὴν ἐπαύξησιν τῆς δόξης τῆς Δήλου εἰς τὸ γεγονός τοῦτο: *Τὴν μὲν οὖν Δήλον ἐνδοξον γενομένην οὕτως ἔτι μάλλον ἠῤῥησε κατασκαφεῖσα ὑπὸ Ῥωμαίων Κόρινθος. ἐκεῖσε γὰρ μετεχώρησαν οἱ ἔμποροι καὶ τῆς ἀτελείας τοῦ ἱεροῦ προκαλουμένης αὐτοῦ καὶ τῆς εὐκαιρίας τοῦ λιμένος.*

5. Περὶ διόλκου, Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου καὶ τῶν λιμένων της (Λεχαιῶν, Κεγχρεῶν καὶ Σχοινοῦντος) βλ.: B. Gerster, «L'isthme de Corinthe. Tentatives de percement dans l'antiquité», *BCH*, 8 (1884), 225-232. Εἰδικῶς περὶ τῆς σημασίας τοῦ διόλκου βλ.: Θουκ. III 15, Πολυβ. IV 19,7 καὶ V 101, 4, Plin. nat. IV, 10, Στράβ. VIII 2, 1, Δίων. Κασσ. LI 5, 2. Ἐπίσης: Ν. Βερδελή, «Διόλκος», *ΠΑΕ*, 1960, 136-143, *ΑΜ*, 71 (1956), 51 κέξ. καὶ 73 (1958), 140 κέξ., *ΑΕ*, 1956, Χρον. 1 κέξ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου - Ἰω. Ν. Τραυλοῦ, *Λεξικὸν Ἀρχαίων Ἀρχιτεκτονικῶν Ὁρῶν*, *ΒΑΕ*, ὑπ' ἀρ. 94, Ἀθῆναι 1986, 79-80.

6. Ἐν ἔτει 166 π.Χ. καὶ κατόπιν ἐγκρίσεως τῆς Συγκλήτου, παρέλαβον ὡς ἀποικίαν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν Δήλον, ὁμοῦ μετὰ τῆς Λήμνου καὶ τῆς Ἀλιάρτου. Βλ. σχετικῶς: Πολυβ. XXX 20.

Τοῦτο φαίνεται, ὅτι ἐπετεύχθη, ὅτε ὁ στόλος τοῦ Βασιλέως τοῦ Πόντου Μιθριδάτου ΣΤ' τοῦ Εὐπάτορος ἐπλευσε μέχρι τῆς νήσου, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ ἀποβιβασθέντα στρατεύματα ἐπέφερον ἐκτεταμένως καταστροφᾶς τῷ 88/7 π.Χ.⁷ Ὁ Ἄππιανός⁸, ὁ Πausanίας⁹ καὶ ὁ Στράβων¹⁰ ἀναφέρονται εἰς τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς, ἣ ὁποία ἐπληξε τότε τὴν Δήλον¹¹.

Ὁ Μιθριδατικὸς Πόλεμος ἀπέβη εἰς βάρος τοῦ ὡς ἄνω Βασιλέως, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἐξεδήλωσαν καὶ πάλιν τὸ διὰ τὴν Δήλον ἐνδιαφέρον των, ἐνῶ συγχρόνως ἐπέτυχον νὰ παρουσιασθοῦν ὡς σωτήρες τῆς νήσου, ἀποσοβήσαντες τὸν ἐκ τῶν Μιθριδατικῶν Στρατευμάτων κίνδυνον καὶ ἀπαλλάξαντες αὐτὴν τῆς δεσποτείας τῶν Ἀθηναίων. Παρὰ δὲ τὰς ἀπαισιοδόξους προβλέψεις τοῦ Στράβωνος, αἱ εὐτυχεῖς ἡμέραι τῆς Δήλου συνεχίσθησαν καὶ μετὰ τὸ ἔτος 86 π.Χ., χωρὶς μάλιστα τὰ ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Μιθριδάτου Μηννοφάνους διαπραχθέντα ἀνοσιουργήματα νὰ ἀφήσουν ἔμφανῆ ἴχνη.

Μετὰ τὴν λήξιν τοῦ ἐν λόγῳ πολέμου οἱ Ῥωμαῖοι ἔλαβον μέτρα ὑπὲρ τῆς οἰκονομικῆς ἀνορθώσεως τῆς νήσου, οἱ δὲ Δήλιοι ἦσαν εὐγνώμονες δι' αὐτὰς τὰς ἐνεργείας. Τρανῆ περὶ τούτου ἀπόδειξις ἢ κατὰ τὸ ἔτος 87 (ἢ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 86) ἴδρυσις ἀνδριάντος τοῦ τότε πανισχύρου Σύλλα, ὁ ὅποιος, ἐπισκεφθεὶς τὴν Δήλον περὶ τὸ 84¹², ἀνήγειρεν ἐκεῖ δύο μνημεῖα εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἐν Ἀσίᾳ νικῶν του καὶ προσέφερεν ἀνάθημα εἰς τὸν Ἀπόλλωνα δαπάναις τῶν ἐν Δήλῳ ἰταλικῶν συνεταιρισμῶν. Οὗτοι ἐντὸς τριετίας μετὰ τὴν λαίλαπα τοῦ πολέμου εἶχον ἀναδιοργανωθῆ, μέρος δὲ τῶν οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον εἰς τὴν νήσον πρὸ τοῦ πολέμου (Ἀλίδιοι, Γεριλανοί, Ἐλβιοι, Λουκρήτιοι, Πακῶνιοι, Σεξτίλιοι, Φάβιοι, Φαβρίκιοι κ.ἄ.)¹³ ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ ἐκ νέου, εὐθύς ὡς ἀπεμακρύνθησαν τὰ πολεμικὰ νέφη.

Ὡς ἐλέχθη ἤδη, οἱ ἐξ Ἰταλίας ἐλθόντες καὶ ἐγκατασταθέντες ἐν Δήλῳ ἐπιχειρηματῆαι, ἔμποροι, πλοιοκτῆται, ὑπάλληλοι, βιοτέχνηαι κ.λπ., εἶτε ἦσαν

7. Ὁ Homolle, *ἔ.ἄ.*, 140, χρονολογεῖ τὰ θλιβερὰ ταῦτα γεγονότα εἰς τὸ ἔτος 89 ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 88.

8. Ἄππ. *Μιθρ.* V 28.

9. Πaus. III 23, 3.

10. Στράβ. X 5,4.

11. Περί τῶν συνεπειῶν τῆς συμφορᾶς αὐτῆς βλ.: P. Jouguet, «Fouilles du port de Délos», *BCH*, 23 (1899), 85.

12. Hatzfeld, *ἔ.ἄ.*, 127.

13. Οἰκογένειαί ὡς ἡ τῶν Κλαυδίων καὶ ἡ τῶν Καστρισιῶν δὲν ἐπανῆλθον εἰς Δήλον μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πολέμου, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀπουσίας τῶν ὀνομάτων των ἐκ τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν. Λεπτομερῆ ὀνομαστικὴν κατάτασιν πασῶν τῶν ἐν Δήλῳ ἰταλικῶν οἰκογενειῶν, συνταχθεῖσαν βάσει τῶν οἰκείων ἐπιγραφῶν βλ. παρὰ Hatzfeld, *ἔ.ἄ.*, 5 κέξ.

ἐλεύθεροι εἴτε ἀπελεύθεροι (ἦτοι πρῶην δοῦλοι ἐξαγοράσαντες τὴν ἐλευθερίαν των), ἀπέκτησαν σὺν τῷ χρόνῳ οἰκονομικὴν ἀνεσιν¹⁴. Εἰς τοῦτο ἀναμφιβόλως συνετέλεσαν οἱ ὑπ' αὐτῶν ἰδρυθέντες συνεταιρισμοί, μέσῳ τῶν ὁποίων, ἐνεργοῦντες οὗτοι ἀπὸ κοινοῦ, ἀνήρχοντο ταχύτερον ἀπὸ οἰκονομικῆς, ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς, ἀπόψεως. Σημειωτέον ὅτι καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ δοῦλοι εἶχον συνεταιρισμούς, προσχωροῦντες εἰς τοὺς συνεταιρισμούς τῶν ἀπελευθέρων, εὐθὺς ὡς ἐπετύγγανον νὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερίαν των.

Κατὰ τοὺς ἐρευνητάς, πολλοὶ τῶν ἀνωτέρω ἦσαν ἐλληνικῆς καταγωγῆς¹⁵, ἦτοι Ἑλληνες Ἰταλιῶται, προερχόμενοι ἐξ Ἀπουλίας, Καμπανίας, Λευκανίας καὶ Σικελίας. Εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας εἶχον οὗτοι ἰδρύσει ἀρχικῶς τοὺς συνεταιρισμούς των, οἱ ὅποιοι ἦσαν καθαρῶς ρωμαϊκῆς προελεύσεως, ἅμα δὲ τῇ ἐγκαταστάσει των εἰς Δῆλον εἰσῆγαγον καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας οἱ ὑπηρετοῦντες ὑπὸ ἓνα, ἐπὶ παραδείγματι, τραπεζίτην ἴδρουν συνεταιρισμὸν πρὸς προάσπισιν τῶν συμφερόντων των. Ὀνομαστοὶ ἦσαν οἱ «*τραπεζιτεύοντες ἐν Δήλῳ*» Μαραῖος Γεριλλανὸς ἐξ Ἀπουλίας¹⁶, Φιλόστρατος Φιλοστράτου, Σῦρος τὴν καταγωγὴν, καταστάς πολίτης Νεαπόλεως καί, ἐν τέλει, ἐγκατασταθεὶς εἰς Δῆλον, καὶ Λεύκιος Αὐφίδιος¹⁷, ἀναφερόμενος εἰς ἐπιγραφὰς τοῦ α' ἡμ. τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., πρὸς ὃν οἱ ὑπάλληλοί του εἶχον προσφέρει ἓν ἀνάθημα.

Ἀνάλογος ἦτο καὶ ὁ συνεταιρισμὸς τῶν ἐλαιοπωλῶν, προερχομένων ἐκ Νοτίου Ἰταλίας. Οὗτοι, ὄντες ἐπίσης Ἰταλοὶ καὶ Ἑλληνες Ἰταλιῶται καὶ ἐδρεύοντες ἐν Δήλῳ, ἐπώλουν μεγάλας ποσότητας ἰταλικοῦ ἐλαίου εἰς ἐμποροὺς τῆς Βηρυττοῦ, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Λαοδικείας¹⁸, συχνάκις ἐπισκεπτομένους δι' ἐπαγγελματικὸς λόγους τὴν ἱερὰν νῆσον. Οἱ ἐλαιοπῶλαι, κατὰ τὴν α' δεκαετίαν τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., εἶχον ἰδρύσει ἀνάθημα πρὸς τιμὴν τοῦ Γαίου Ἰουλίου Καίσαρος, πατρὸς τοῦ μετέπειτα δικτάτωρος¹⁹, ὡς καὶ ἀνδρι-

14. Homolle, *ἔ.ἀ.*, 76. Περὶ ἀπελευθέρων καὶ δούλων τῆς Δήλου βάσει ἐπιγραφῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ἐκ Ρηνείας βλ.: M.-Th. Couilloud, «*Les monuments funéraires de Rhénée*», *EAD*, 30, Paris 1974, 332-5. Ἐπίσης: M. - Th. Couilloud - Le Dinahet, «*Nécropole délienne et épitaphes: problèmes d'interprétation*», *BCH*, 108 (1984), 347-350.

15. Περὶ αὐτοῦ βλ.: P. Roussel, «*Délos, colonie athénienne*», *BÉF*, 111, Paris 1916, 76.

16. Hatzfeld, *ἔ.ἀ.*, 106.

17. Hatzfeld, *ἔ.ἀ.*, 19.

18. Εἰς ἐκ τῶν ἐμπόρων αὐτῶν ἦτο ὁ Ἡλιόδωρος Αἰσχύλου Ἀντιοχεύς, ἐπὶ Βασιλείας Σελεύκου τοῦ Δ' (187-175). Βλ. σχετικῶς: Th. Homolle, «*Fouilles à Délos*», *BCH*, 1 (1877), 285.

19. Jouguet, *ἔ.ἀ.*, 73.

άντα τοῦ προστάτου τῶν Ἡρακλέους²⁰ ἐντὸς ναοῦ τοῦ ἡμιθέου τούτου, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀνεγείρει ὁ συνεταιρισμὸς τῶν²¹.

Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ ἐν Δήλῳ χρυσοπῶλαι εἶχον ἰδρύσει συνεταιρισμὸν, ἀρχομένου δὲ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἀνήγειραν ναὸν καὶ ἀνδριάντα τοῦ Ἡρακλέους. Οὗτοι δύνανται νὰ παραβληθοῦν πρὸς τοὺς ἀργυροκόπους τῆς Ἐφέσου, οἱ ὁποῖοι κατεσκεύαζον μικρὰ ἐκ χρυσοῦ ὁμοιώματα τοῦ ἐκεῖ περιφήμου ναοῦ, πρὸς πώλησιν εἰς τοὺς πιστοὺς, οἵτινες τὰ προσέφερον εἰς τὴν Ἄρτεμιν ὡς «τάματα» ἢ τὰ ἐφύλασσαν ὡς ἱερὰ ἐνθύμια²².

Ἄλλ' οἱ πλέον γνωστοὶ συνεταιρισμοὶ τῆς Δήλου²³ ἦσαν οἱ τῶν Κομπεταλιαστῶν, τῶν Ἑρμαϊστῶν, τῶν Ποσειδωνιαστῶν καὶ τῶν Ἀπόλλωνιαστῶν, ἔχοντες ὡς θεοὺς - προστάτας ἀντιστοίχως τοὺς Λάρητας, τὸν Ἑρμῆν, τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Ἀπόλλωνα^{23α}.

Τὰ μέλη τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν Κομπεταλιαστῶν²⁴ προήρχοντο ἐκ τῆς τάξεως τῶν δούλων κυρίως καὶ τῶν ἀπελευθέρων κατὰ δεύτερον λόγον, διὸ καὶ ἡ οἰκονομικὴ τῶν κατάστασις συνήθως δὲν ἦτο ἀνθηρὰ. Προστάται τῶν Κομπεταλιαστῶν ἦσαν οἱ Λάρητες, παλαιότατοι ρωμαϊκαὶ θεότητες. Τὸ ὄνομά τῶν ἦτο ἐτρουσκιτικῆς προελεύσεως²⁵ καὶ παρίσταντο ὑπὸ μορφὴν παιδίου, κρατοῦντος τὸ κέρασ τῆς Ἀμαλθείας. Τὴν 1ην Μαΐου ἐκάστου ἔτους ἐτελοῦντο τὰ Κομπιτάλια, ἧτοι ἡ πρὸς τιμὴν τῶν Λαρήτων εορτὴ^{25α}. Οἱ Κομπεταλιασταί, ὡς ἀκριβῶς καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκονομικῶς εὐρῶστων συνεταιρισμῶν, διετήρησαν ἐν Δήλῳ ἅπαντα τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα τῆς πατρίδος τῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ἡ θυσία χοίρου, σχετιζομένη πρὸς τὰ Κομπιτάλια²⁶. Οἱ Κομπεταλιασταὶ τῆς Δήλου διεκρίνοντο διὰ τὴν ἔναντι τῆς

20. Περὶ τῶν ἐν Δήλῳ ἐλαιοπωλῶν καὶ τοῦ ἐν λόγῳ προστάτου τῶν βλ.: J. Delorme, «Héraclès et les ἐλαιοπῶλαι de Délos», *REA*, 53 (1951), 42-50.

21. Ὁ Roussel, ἔ.ἀ., 306, ἀναφέρει καὶ ἱερὸν τῶν ἐλαιοπωλῶν, κείμενον πρὸς Δ. τῆς Ὑποστύλου Αἰθούσης.

22. Περὶ τῶν ἐν Δήλῳ χρυσοπῶλῶν βλ.: Jouguet, ἔ.ἀ., 75-77.

23. Πλείονα περὶ τῶν ἐπαγγελματικῶν τούτων συνεταιρισμῶν βλ.: W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London 1911, 396-403· ὁμοίως Roussel, ἔ.ἀ., 272-5 καὶ J. Hatzfeld, «Les trafiquants Italiens dans l'Orient hellénique», *BEF* 115, Paris 1919, 266 κέξ.

23α. Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δήλῳ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν βλ.: J. Gagé, «Apollon Romain», *BEF*, 182, Paris 1955, 381-2.

24. Hatzfeld, «Les Italiens résidant...», 157-8.

25. Hatzfeld, *αὐτ.*, 163.

25α. Περὶ αὐτῶν βλ.: J. - Ann Shelton, *As the Romans did*, New York - Oxford 1988, 173-4.

26. Περὶ ἀναγλύφου παραστάσεως θυσίας χοίρου βλ.: J. Marcadé, «Au Musée de Délos. Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île», *BEF* 215, Paris 1969, 339 καὶ πίν. LXI ἐπίσης: M. Bulard, «La religion domestique dans la colonie italienne de Délos d'après les peintures murales et les autels historiés», *BEF* 131, Paris 1926, 57 κέξ. Εἰδικῶς περὶ τῆς λατρείας τῶν Λαρήτων ἐν Δήλῳ βλ.: Hatzfeld, *αὐτ.*, 167 κέξ.

Ρώμης νομιμοφροσύνην των, ἀλλ' ἐξηφανίσθησαν κατὰ τρόπον μυστηριώδη μετὰ τὸν τερματισμὸν τοῦ Μιθριδατικοῦ Πολέμου.

Οἱ ἔμποροι ἦσαν μέλη τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν Ἑρμαϊστῶν, ἐνῶ οἱ ἀσκοῦντες τὸ ναυτικὸν ἐπάγγελμα (*ναύκληροι, πλοῦζόμενοι*) ἀνήκον εἰς τὸν συνεταιρισμὸν τῶν Ποσειδωνιαστῶν. Κατὰ συνέπειαν οἱ συνεταιρισμοὶ οὗτοι εἶχον καὶ θρησκευτικὸν χαρακτήρα²⁷, ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὰς ἡμέρας μας (πρβλ., π.χ., τὸν σύλλογον τῶν ὀπτικῶν μὲ προστάτιδα τὴν Ἁγίαν Παρασκευήν, τῶν ταχυδρομικῶν μὲ προστάτην τὸν Ὅσιον Ζήνανα κ.ά.τ.).

Κατὰ τὸ καταστατικὸν τῶν συνεταιρισμῶν ἠδύνατο εἰς αὐτοὺς νὰ συνυπάρχουν ἐλεύθεροι καὶ ἀπελεύθεροι, γνωστοῦ ὄντος, ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι οἱ Ἑρμαῖσται διηθύνοντο ὑπὸ ἑξαμελοῦς διοικητικοῦ συμβουλίου, ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν ἐλευθέρων καὶ τριῶν πρῶν δούλων ἐπὶ δωδεκαμῆνῳ θητεία.

Οἱ Ἑρμαῖσται²⁸, περὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀρχαιότερα ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἴδρυσαν ἐν ἔτει 113 μετὰ τῶν Ἀπολλωνιαστῶν καὶ τῶν Ποσειδωνιαστῶν μνημεῖον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἡρακλέους. Τελευτῶντος τοῦ 2ου ἢ ἀρχομένου τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. οἱ Ἑρμαῖσται ἔκτισαν τὴν δυτικὴν στοᾶν εἰς τὸν χώρον τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰταλῶν (*Ἰταλικῆς Παστάδος*)²⁹ καὶ μετ' ὀλίγον λουτρά εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν αὐτῆς. Ἐπίσης περὶ τὸ ἔτος 57 ἢ 55 π.Χ. ἴδρυσαν ναῖσκον πρὸς τιμὴν τοῦ προστάτου τῶν Ἑρμού εἰς τὸν χώρον τῆς Ἀγορᾶς τοῦ Θεοφράστου³⁰.

Οἱ ὡς ἄνω Ἰταλοὶ καὶ Ἰταλιῶται, μέλη τῶν προμνημονευθέντων συνεταιρισμῶν, συνηθροίζοντο, ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἰταλῶν καὶ ἐκεῖ ἠσχολοῦντο περὶ τὴν διεκπεραίωσιν τῶν ὑποθέσεών των καὶ ἐν γένει ἐπεζήτητον τὴν ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν προβλημάτων των³¹.

Ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τῶν ὀνομασιῶν τῶν ἐν λόγῳ συνεταιρισμῶν, ὡς ἀπαντοῦν εἰς τὰς ἐν Δῆλῳ ἀνευρεθείσας ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς, αὗται ἀποτελοῦν μετάφρασιν τῶν λατινικῶν ὀνομασιῶν «*Magistreis Mirquri, Apollinis, Neptuni*». Εἰδικῶς δ' ὁ ὄρος «*Magistreis Mirquri*» κλπ. ἀπεδόθη ἐπιγραφικῶς διὰ τοῦ ὄρου «*Ἑρμαῖσται γενόμενοι*».

27. Homolle, «Les Romains...», ἔ.ἀ., 110.

28. Περὶ αὐτῶν βλ.: Homolle, αὐτ., 113.

29. Περὶ τῆς σημασίας τῆς ἀγορᾶς αὐτῆς βλ.: Roussel, ἔ.ἀ., 79-80. Περὶ τῆς ἀντικρούσεως τῆς θεωρίας, καθ' ἣν ἡ ἐν λόγῳ ἀγορὰ ἦτο χώρος ἀγοραπωλησίας δούλων βλ.: Ph. Bruneau, «*Deliaica V*», *BCH*, 109 (1985), 557-564· τοῦ αὐτοῦ, «*Deliaica VI*», *BCH*, 111 (1987), 331-9. Ἐκτενεστάτην περιγραφὴν τοῦ μνημείου τούτου βλ. παρὰ Ét. Lapalus, «*L'Agora des Italiens*», *EAD* 19, Paris 1939.

30. Οἱ Ἑρμαῖσται τῷ 57/6 προσέφερον καὶ ἀνάθημα πρὸς τιμὴν τοῦ τότε ἐν Μακεδονίᾳ ἀνθυπάτου Λευκίου Καλπουρνίου Πίσωνος. Βλ. σχετικῶς: Roussel, ἔ.ἀ., 335.

31. Hatzfeld, «*Les trafiquants...*», 279-280.

Ἀρχικῶς, κατὰ τὴν ἀποψιν τῶν ἐρευνητῶν (F. Dürrbach³², J. Hatzfeld³³ κ.ά.), ἐνομίσθη ὅτι οἱ *Magistrei* ἦσαν οἱ πρόεδροι τῶν ἀνωτέρω τριῶν συνεταιρισμῶν — προφανῶς τῶν Κομπεταλιαστῶν μὴ ὑπολογιζομένων, ὡς ἀνηκόντων εἰς τὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα. Κατὰ ταῦτα οἱ *Magistrei* οὗτοι ἐθεωρήθησαν ὡς δυνάμενοι νὰ παραβληθοῦν πρὸς τοὺς «*Magistri Fani*» τῆς Καμπανίας, οἱ ὅποιοι προήδρευον τῶν «*Conventus*», ἤτοι συνελεύσεων τῶν μελῶν τῶν συνεταιρισμῶν. Ἐπιστεῦθη ἐπίσης κατ' ἀρχὴν, ὅτι οἱ ἐν Δήλῳ *Magistrei* εἶχον τὴν εὐθύνην τῆς τηρήσεως τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας τῶν θεῶν - προστατῶν ἐκάστου συνεταιρισμοῦ.

Νεώτεροι, ἐν τούτοις, ἐρευνᾶν ἀπέδειξαν, ὅτι ἀνάλογοι *Conventus* δὲν ἐπραγματοποιοῦντο ἐν Δήλῳ καὶ ὅτι ἡ λατρεία τῶν θεῶν - προστατῶν ἐτελεῖτο μερίμνη συμπάσης τῆς ἐκεῖ ἰταλικῆς παροικίας καὶ οὐ μόνον ὑπ' εὐθύνη τῶν συνεταιρισμῶν³⁴. Διεπιστάθη ὡσαύτως, ὅτι τὰ μέλη ἐνὸς συνεταιρισμοῦ εἶχον τὴν δυνατότητα, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπεθύμουν, νὰ ἐγγραφοῦν εἰς ἕτερον συνεταιρισμὸν, παύοντα νὰ εἶναι μέλη τοῦ πρώτου συνεταιρισμοῦ. Ἐπίσης ἠδύναντο οἱ ἐπαγγελματίαι νὰ εἶναι μέλη δύο συγχρόνως συνεταιρισμῶν, ἢ δυνατότης δ' αὕτη ἦτο ἀποτέλεσμα ἀλλαγῆς ἀσκήσεως ἐπαγγέλματος ἢ ἀσκήσεως δύο συγχρόνως ἐπαγγελμάτων.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας οἱ ἀνωτέρω ἐπαγγελματικοὶ συνεταιρισμοὶ τῶν Ἰταλῶν κατέστησαν ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως εὐρωστοὶ ἐντὸς σχετικῶς βραχέος διαστήματος καὶ ἠδυνήθησαν οὕτω διὰ τῶν αὐξηθέντων κεφαλαίων των ν' ἀγοράσουν καταλλήλους χώρους ἐν Δήλῳ πρὸς ἀνέγερσιν ναῶν καὶ στοῶν διὰ τὰς συγκεντρώσεις τῶν μελῶν των, τὰ ὅποια ἴδρουν ἐκεῖ ἀγάλματα τῶν θεῶν - προστατῶν των, ὡς καὶ τῶν διαφόρων Ῥωμαίων Πατρῶνων.

Ὁ ὅρος «*Πάτρων*» ἔχει σαφῶς λατινικὴν τὴν προέλευσιν (*Patronus*). Ἐκ τῶν Ῥωμαίων παρέλαβον αὐτὸν οἱ μεταγενέστεροι Ἕλληνες συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι ἐδημιούργησαν καὶ τὸ ρῆμα *πατρνεύω* (=προστατεύω). Πάτρων ἐν Ῥώμῃ καὶ γενικώτερον ἐν Ἰταλίᾳ ἦτο ὁ προστάτης δούλου του, ὅστις εἶχεν ἀποκτήσει τὴν ἐλευθερίαν του, διὸ καὶ ὠνομάζετο ἀπελεύθερος. Ὁ πρόην δούλος δὲν ἦτο τέλειος πολίτης καὶ διὰ τοῦτο ἐκ τῶν πραγμάτων ἠναγκάζετο

32. F. Dürrbach, *Choix d'inscriptions de Délos avec traduction et commentaire*, I, Paris 1926, 166-7.

33. Hatzfeld, *ξ.ά.*, 267-273.

34. Ph. Bruneau, «Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale», *BÉF* 217, Paris 1970, 587. Εἰδικῶς περὶ τῶν διευθυνόντων τοὺς Ἑρμαιστάς βλ.: F. Salviat, «Dédicace d'un *Tρόφακος* par les *Hermaistes déliens*», *BCH*, 87 (1963), 253-9.

νά ζητή τὴν προστασίαν τοῦ μέχρι πρό τινος κυρίου του εἰς δικαστικὰς ὑποθέσεις του καί, γενικῶς, εἰς τὰς δοσοληψίας του μετὰ τὸ Κράτος. Ἐπρόκειτο δηλ. περὶ ἑνὸς *πελάτων* (*cliens*), ὁ ὁποῖος εἶχε, κατ' ἀνάγκην, ὡς συνήγορόν του τὸν κύριόν του³⁵. Κατ' ἐπέκτασιν ἢ λέξις *πάτρων* ἐσήμαινε καὶ τὸν προστατεύοντα τὰ συμφέροντα συμμάχου πρὸς τὴν Ρώμην ἐπαρχίας. Κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ Δήλος, ἔχουσα τότε πολλοὺς συνεταιρισμοὺς ἀπελευθέρων ἐπαγγελματιῶν, ἀπέκτησε καὶ τοὺς *πάτρωνάς* της.

Ἐκ τῶν πλέον ἀξιολόγων πατρῶνων τῆς Δήλου ἦσαν οἱ Μάρκος Ἀντώνιος καὶ Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ, πατέρες ἀντιστοίχως τοῦ πολιτικοῦ καὶ στρατηγοῦ Μάρκου Ἀντωνίου καὶ τοῦ ἐνδόξου δικτάτορος Γαίου Ἰουλίου Καίσαρος.

Ὁ πρῶτος ἦτο ἐξέχων γόνος τῆς περιφήμου οἰκογενείας τῶν Ἀντωνίων, προερχομένης ἐκ τῆς τάξεως τῶν πληβείων. Εἶχε γεννηθῆ τῷ 143 π.Χ. καὶ, ρήτωρ ὢν ἰκανώτατος, κατέστη ἰσαξίος τοῦ Κικέρωνος, παραδεχομένου τὴν περὶ τὴν ρητορικὴν δεινότητά του καὶ ἐπαινοῦντος αὐτόν. Ἐν ἔτει 108 ἐξελέγη δήμαρχος, μετὰ πενταετίαν κατέστη πραιτῶρ, τῷ 99 ὕπατος καὶ τῷ 97 τιμητής. Διαπρέψας καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, συνέτριψε τοὺς ἐν Κιλικίᾳ πειρατὰς καὶ ἐτέλεσε θρίαμβον ἐν Ρώμῃ. Διαρκοῦντος τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου δὲν ἐδέχθη νὰ καταστῆ μέλος τοῦ ὑπὸ τοὺς Μάριον καὶ Κίνναν κόμματος, διὸ καὶ ἐδολοφονήθη τῇ διαταγῇ τῶν τῷ 87.

Πρὸς τιμὴν αὐτοῦ τοῦ *πάτρωνος* ἐστήθη ἐν Δήλῳ καὶ ἐντὸς τῆς Στοῦς τοῦ Φιλίππου ὁ ἀνδριάς του, τοῦ ὁποῖου ἐσώθη ἡ βύσις, φέρουσα τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: *Μάαρκον Ἀντώνιον, / Μαάρκου υἱόν, στρατηγόν, / ὕπατον, τιμητήν, Δήλιοι τὸν ἐατῶν πατρῶνα, / Ἀπόλλωνι, Ἀρτέμιδι, Διῶτι*³⁶.

Ὁ ἀνδριάς ἐστήθη εἴτε τὸ ἔτος 97 π.Χ., ὅτε ὁ Μ. Ἀντώνιος ἐγένετο τιμητής, εἴτε μετὰ δεκαετίαν καὶ δὴ καὶ μετὰ τὸν τραγικὸν θάνατον τοῦ ἀνδρός. Βεβαίως, ἂν ὁ ἀνδριάς ἰδρῦθη τῷ 87, τοῦτο σημαίνει τὴν ἐν Δήλῳ ἀπότισιν ὑστάτου φόρου τιμῆς πρὸς τὸν δολοφονηθέντα Μ. Ἀντώνιον.

Ὡς γνωστὸν, τῷ 426 π.Χ. οἱ Ἀθηναῖοι ἐπραγματοποίησαν κάθαρσιν τῆς Δήλου, ἀπομακρύναντες ἐκεῖθεν τοὺς ὑπάρχοντας τάφους καὶ ἀποφασίσαντες, ὅπως τοῦ λοιποῦ οἱ νεκροὶ θάπτονται ἐν τῇ πλησίον τῆς Δήλου κειμένη Ρηνεῖα^{36α}. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἰδρυσις ἑνὸς τοιοῦτου μνημείου, ἔστω καὶ ἐμμέσως σχετιζομένου πρὸς τὸν θάνατον, ἦτο ἀπηγορευμένη ἢ, τοῦλάχιστον, δυσχερεστάτη μετὰ τὴν γενομένην κάθαρσιν εἰς τὴν γενέτειραν τοῦ Ἀπόλλω-

35. Περὶ πατρῶνων καὶ πελατῶν βλ.: Πλουτ. Φάβ. XIII 3, Μάρ. V 4-5, Ρομ. XII 2-6· Διον. Ἐλικ. II 10, 4 καὶ II, 1, IV 23, 6· T. Liv. XLIII 16, 4· Cic. *de orat.* I, 177. Ἐπίσης: A. v. Premerstein, «*Cientes*», *RE*, 4 (1901), 23-55.

36. Homolle, *ἔ.ἀ.*, 133.

36α. Θουκ. III 104, 1-2 καὶ: Couilloud, *ἔ.ἀ.*, 2.

νος. Ἐνταῦθα, νομίζομεν, πρόκειται περὶ μιᾶς ἐξαιρέσεως, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ἐξήγησίν της: οἱ ἐν Δήλῳ Ἴταλοὶ καὶ Ἴταλιῶται ἐπαγγελματίαι, ἐφ' ὅσον ἀνήκον εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀπελευθέρων, ἐπεζήτουν πάντοτε τὴν προστασίαν ἐνὸς τιμίου πάτρωνος καὶ ἱκανοῦ ἐν τοῖς δικαστηρίοις συνηγόρου, ὡς ἦτο ὁ Μ. Ἀντώνιος. Ὅθεν, ἦτο φυσικὸν νὰ τιμήσουν τὸν μέγαν, νεκρὸν ἤδη, φίλον των.

Ὁ δεῦτερος πάτρων τῆς νήσου, ὁ Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ, διετέλεσε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 98 καὶ 90 ὑπάτος ἐν Ἀσίᾳ. τῷ δὲ 84 ἀπεβίωσεν αἰφνιδίως. Πρὸς τιμὴν του οἱ ἐν Δήλῳ ἐπαγγελματίαι προσέφερον μαρμάρινον ἀνάθημα (πιθανῶς ἀνδριάντα), τοῦ ὁποίου ἐσώθη μόνον ἡ βάσις, χρησιμοποιοηθεῖσα βραδύτερον εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ἐν τῇ νήσῳ θερμῶν (=λουτρῶν) καὶ φέρουσα τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν: *Γάιον Ἰούλιον Γαίου υἱὸν / Καίσαρα Δήλιοι τὸν ἑαυτῶν / πάτρωνα Ἀπόλλωνι / Ἀρτέμιδι Λητοί*³⁷. Τὸ ἀνάθημα χρονολογεῖται εἰς τὸ ἔτος 87/6, ἦτοι εὐθὺς μετὰ τὴν λήξιν τοῦ Μιθριδατικοῦ Πολέμου, οὕτω δὲ οὐ μόνον ἐτιμήθη ὁ Καῖσαρ οὗτος, ἀλλ' ἐξεφράσθη καὶ ἡ βαθεῖα πρὸς τὴν Ρώμην εὐγνωμοσύνη τῶν ἐν Δήλῳ ἐπαγγελματιῶν, διότι αὐτὴ ἀπήλλαξεν αὐτοὺς τοῦ Μιθριδάτου.

Περὶ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη βραδύτερον, μεταξὺ Αὐγούστου καὶ Ὀκτωβρίου τοῦ 47³⁸, οἱ ἐν Δήλῳ Ἀθηναῖοι ἔστησαν ἀνδριάντα τοῦ υἱοῦ τοῦ Καίσαρος, τοῦ γνωστοῦ δικτάτορος, διὰ τὰς πρὸς τοὺς Ἑλληνας εὐεργεσίας του. Ἡ βάσις τοῦ ἀνδριάντος ἀνευρέθη ἀνατολικῶς τῆς στοᾶς τοῦ Ἀρτεμισίου καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς: *Ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων Γάιον Ἰούλιον, / Γαίου υἱόν, Καίσαρα, ἀρχιερέα καὶ αὐτο- / κράτορα, ὑπάτον τε τὸ δεύτερον, τὸν / σωτήρα καὶ εὐεργέτην τῶν Ἑλλήνων*.

Ἐπὶ ἐπιμελητοῦ τῆς νήσου Ἀγαθοστράτου τοῦ Διονυσίου, Παλληνέως.

Ὁ Καῖσαρ οὗτος, ὡς γνωστόν, ἐμερίμνησε περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνορθώσεως τῆς Κορίνθου, ἦτις τοιουτοτρόπως κατέστη ἐκ νέου σημαντικὸν κέντρον ἐμπορίου καὶ οἰκονομίας, σχεδὸν ἓνα αἰῶνα μετὰ τὴν, ἤδη ἀναφερθεῖσαν, καταστροφὴν της. Δὲν ἀποκλείεται, ὅτι οἱ ἐν Δήλῳ Ἀθηναῖοι, διὰ τῆς ιδρύσεως τοῦ ὡς ἄνω ἀνδριάντος, ἐνόμιζον, ὅτι, κολακεύοντες τὸν Καίσαρα, θὰ ἐπετύγχανον τὴν ἐκ μέρους του ἐνίσχυσιν τῆς οἰκονομίας τῆς νήσου, ἡ ὁποία τότε ἔβαινε ἀπὸ τοῦ κακοῦ εἰς τὸ χειρότερον. Ἄλλ' ἤδη κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ Δήλος εἶχε καταδικασθῆ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως, ἡ δὲ ἀνάκαμψις τῆς Κορίνθου ἀναμφιβόλως ἦτο ἐν προσέτι πλῆγμα διὰ τὴν Δήλον.

Πέραν ὅμως τῆς καιρίως πληγείσης οἰκονομίας της, ἡ Δήλος παρουσίαζε, ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ἐμφανῆ μεταβολὴν τῆς δημογραφί-

37. F. Dürrbach, «Fouilles de Délos», *BCH*, 26 (1902), 541-2.

38. Homolle, *ἔ.α.*, 153.

κῆς τῆς καταστάσεως. Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς Δῆλιοι ἐκ καταγωγῆς δὲν ὑφίσταντο πλέον^{38α}, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἐνωρίτερον, ἤτοι τῷ 166, ὅτε δηλ. διὰ δευτέραν φοράν παρέλαβον οἱ Ἀθηναῖοι τὴν νῆσον ὡς ἀποικίαν, οὗτοι δὲν συνήντησαν αὐτόχθονας Δηλίους, ἀλλ' ἄτομα διαφόρων ἐθνικοτήτων, ἤτοι Ἴταλούς, Ἴταλιώτας, Ἀθηναίους καὶ ἄλλους Ἑλληνας. Βεβαίως εἰς τὰς περὶ τῶν ἀνωτέρω δύο πατρῶνων ἐπιγραφὰς γίνεται μνεῖα τῶν Δηλίων, ἀλλὰ πρόκειται ἀνευ τινὸς ἀμφιβολίας περὶ ξένων, οἱ ὅποιοι ἐγκατεστάθησαν μόνιμως εἰς τὴν νῆσον καὶ ἐπολιτογραφήθησαν Δῆλιοι. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Δῆλος, παλαιόθεν περίφημον κέντρον, προσέλαβε κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν Ἐποχὴν καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους κοσμοπολιτικὸν χαρακτήρα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν βαθμιαίαν ἐξαφάνισιν τῶν γηγενῶν Δηλίων.

Παρὰ ταῦτα ἡ Δῆλος, ὡς ἐμπορικὸν κέντρον, ἐγνώρισε μίαν τελευταίαν ἀναλαμπήν. Οἱ Ρωμαῖοι, ὡς πληροφορούμεθα ἐξ ἀποσπασμάτων τριῶν ἐπιγραφῶν³⁹, ἐνδιαφέρθησαν περὶ τῆς ἐπισκευῆς διαφόρων μνημείων, ὑποστάντων καταστροφὰς κατὰ τὸν Μιθριδατικὸν Πόλεμον, ἀναθέσαντες τὰς σχετικὰς ἐργασίας εἰς τὸν γλύπτην Ἀρίστανδρον τὸν Πάριον, υἱὸν τοῦ ἐπίσης γλύπτου Σκόπα, πιθανῶς ἀπογόνου τοῦ ὁμωνύμου Παρίου γλύπτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται, προερχόμεναι ἐκ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰταλῶν, μαρτυροῦν τὰς ἐνεργείας τῆς Ρώμης πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν ζημιῶν εἰς αὐτὸν τὸν τόσον ζῶτικὸν διὰ τοὺς ἰταλικούς συνεταιρισμούς χῶρον.

Τοιοτοτρόπως ἡ Ἰταλικὴ Παστὰς ἐπανελάβε τὴν λειτουργίαν τῆς, παραλλήλως δ' ἐνισχύθησαν οἰκονομικῶς οἱ συνεταιρισμοί, δυνηθέντες μάλιστα ἐπὶ ὑπατείας Λευκίου Λικινίου Λευκόλλου καὶ Μάρκου Αἰδρηλίου Κόττα, τῷ 74 π.Χ., νὰ προσφέρουν ἐν ἀνάθημα Ἀπόλλωνι καὶ Ἰταλικοῖς. Ἡ μνεῖα τῶν Ἰταλικῶν (Ἰταλῶν) ἀποδεικνύει τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπὶ τῆς γενετείρας τοῦ Φοίβου, ἐφ' ὅσον οὗτοι μνημονεύονται ἀμέσως μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ.

Τὴν τότε εὐμάρειαν τῆς Δῆλου, ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν ἀποσόβησιν τῶν ἐκ τοῦ πολέμου κινδύνων, ἐπεσήμανεν ὁ Κικέρων, λέγων, ὅτι κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν αὕτη ἦτο πλήρης πλοῦτου, ὅτι μετέβαινον εἰς αὐτὴν πανταχόθεν πάντες μετ' ἐμπορευμάτων καὶ ὅτι αὕτη οὐδὲν εἶχε νὰ φοβηθῆ, καίτοι ἦτο ἀτείχιστος⁴⁰.

38α. Homolle, ἔ.δ., 134.

39. Αὗται ἐδημοσιεύθησαν ἐν *BCH*, 31 (1907), 458 κέξ., ἀρ. 38, εἰκ. 14 καὶ 34 (1910) 543, εἰκ. 9. Βλ. καὶ Roussel, ἔ.δ., 330.

40. Cic., *Pro leg. Man.*, 18: «...*tum cum insula Delos tam procul a nobis in Aegaeo mari posita, quo omnes undique cum mercibus atque oneribus commeabant, referta divitiis, parva, sine muro nihil timebat, iidem non modo provinciis atque oris Italiae maritimis ac portubus nostris, sed etiam Appia via iam carebamus.*»

Ἡ ἀνυπαρξία τειχῶν ἦτο μέγα σφάλμα τῶν Ρωμαίων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδάχθησαν ἐκ τοῦ ὅτι ἡ νῆσος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἦτο ἀτειχιστος, ὑπέστη εὐρείας ἐκτάσεως καταστροφῆς ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ Μιθριδάτου. Τὸ σφάλμα τῶν θά ἀντελαμβάνοντο μόνον τῷ 69 π.Χ., ὅτε δηλ. οἱ πειραταὶ κατέστρεψαν ἐκ νέου τὴν Δήλον, τὴν ὁποῖαν ἐχρησιμοποιοῦν ὡς ἀσφαλὲς ὄρμητῆριον καὶ χώρον κατάλληλον πρὸς διάθεσιν τῶν ἐκ τῶν λεηλασιῶν προερχομένων ἐμπορευμάτων τῶν. Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ἐκ Τράλλεων Ἱστορικοῦ Ποπλίου Αἰλίου Φλέγοντος, ἀπελευθέρου τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, «*Ἀθηνόδωρος πειρατῆς ἐξανδραποδισάμενος Δήλιος, τὰ τῶν λεγομένων θεῶν ξάνα διελυμήνατο*». Ἐν συνεχείᾳ, ὁμοίως, γράφει ὁ Φλέγων, οἱ Ρωμαῖοι παρουσιάσθησαν καὶ πάλιν ὡς σωτῆρες νήσου: «*Γάιος δὲ Τριάριος τὰ λελοβημένα τῆς πόλεως ἐπισκευάσας, ἐτείχισε τὴν Δήλον*»⁴¹. Χάρις εἰς τὸ τεῖχος τοῦτο⁴² ἡ νῆσος κατέστη ἀσφαλῆς, ὁ δὲ περὶ πειρατῶν νόμος τοῦ τότε δημάρχου Αὐλοῦ Γαβινίου, δι' οὗ ἀνετέθη εἰς τὸν Γναῖον Πομπήιον ἡ διεξαγωγὴ τῆς κατ' αὐτῶν ἐπιχειρήσεως (67 π.Χ.) ἔθεσε τέλος εἰς τὴν ληστρικὴν ταύτην δραστηριότητα. Ἡ Δήλος, εὐγνωμονοῦσα τὸν νικητὴν τῶν πειρατῶν Πομπήιον, ἴδρυσεν πρὸς τιμὴν τοῦ ἀνδριάντα μερίμνη τῶν ἐν αὐτῇ διαμενοντῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ κοινοῦ τῶν *Πονηῖαστῶν*, ἤτοι θιάσου συσταθέντος τότε πρὸς ἀπόδοσιν τιμῶν εἰς τὸν Πομπήιον⁴³.

Κατὰ ταῦτα, περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 4ης δεκαετίας τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ἡ Δήλος ἦτο ἐκ νέου εἰς θέσιν νὰ ἔχη ἐν λειτουργίᾳ τὸ ἐμπορικὸν κέντρον τῆς καὶ νὰ ἰδρῆ ἀνδριάντας, τιμῶσα τοὺς ἰσχυροὺς προστάτας τῆς Ρωμαίας. Ἐκτὸς τοῦ Πομπηίου, οἱ Ἀθηναῖοι τῆς Δήλου ἐτίμησαν δι' ἀναθήματος, τῷ 70 π.Χ., τὸν ὑπατον καὶ στρατηγὸν Λεύκιον Καϊκίλιον Μέτελλον, πλῆξαντα ἐπιτυχῶς τοὺς πειρατὰς ἐντὸς τοῦ λιμένος τῶν Συρακουσῶν. Πληθώρα ἐπιγραφῶν τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀποδείξεις ἐνδιαφέροντος τῆς Ρώμης πρὸς τὴν Δήλον καὶ εὐγνωμοσύνης τῆς νήσου πρὸς τὴν Κοσμοκράτειραν.

Ἐν τούτοις αὐταὶ αἱ καλάι σχέσεις δὲν ἐπέτυχον νὰ ἀναβιβάσουν τὸ ἐμπόριον τῆς νήσου εἰς τὸ πρὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν πειρατῶν ἐπίπεδον. Ἀπὸ

Ταῦτα λέγων ὁ Κικέρων τῷ 66, εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἐννοῆ τὴν μετὰ τὸν Μιθριδατικὸν Πόλεμον περίοδον, ἀλλὰ τὴν πρὸ αὐτοῦ.

41. *FHG*, III, 606, ἀπ. 12. Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ ἀγωνιώδεις κραυγαὶ τοῦ Κικέρωνος, προειδοποιούντος τὴν Σύγκλητον περὶ τοῦ κινδύνου, ὃν διέτρεχον τότε (66 π.Χ.) αἱ διάφοροι πόλεις καὶ νῆσοι ἐκ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν (Cic., *Pro leg. Man.*, 11): «*Quam multas existimatis insulas esse desertas? Quam multas aut metu relictas aut a praedonibus captas urbes esse sociorum?*»

42. Περὶ τοῦ τείχους τούτου βλ.: «*Rapport sur les travaux exécutés aux environs du Lac Sacré, dans l'île de Délos, pendant l'année 1910 (15 août - 1er octobre)*», *CRAI*, 1911, 853.

43. Homolle, *ἔ.δ.*, 148.

τοῦ ἔτους 43 π.Χ. κέξ. γίνεται μνεία εἰς τὰς ἐπιγραφὰς μόνον τῶν ἐν τῇ Δήλῳ Ἀθηναίων (ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων καὶ οἱ τὴν νῆσον κατοικοῦντες), παραλειπομένων τῶν Ἰταλικῶν. Ἡ μὴ ἀναφορὰ αὐτῶν σημαίνει τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου. Πράγματι δὲ παρὰ τὰς φροντίδας τῆς Ρώμης ὑπὲρ τῆς οἰκονομίας τῆς Δήλου καὶ παρὰ τὴν ἀνέγερσιν τείχους πρὸς προστασίαν τῆς, οἱ ἐξ Ἰταλίας διάφοροι ἐπαγγελματίαι, ἔμποροι, τραπεζίται καὶ ἐφοπλισταὶ ἤρχισαν νὰ ἀποχωροῦν. Προφανῶς ἡ τελευταία πειρατικὴ ἐπιδρομὴ εἶχε προξενήσει εἰς αὐτοὺς τόσον φόβον, ὥστε ἠρνήθησαν νὰ θέσουν ἐν κινδύνῳ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν, ἔστω καὶ ἂν τὸ τεῖχος ἀπετέλει μέχρις ἐνὸς σημείου ἐγγύησιν διὰ τὴν ἐκεῖ ἀσφαλῆ διαβίωσιν τῶν⁴⁴.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐξηφανίσθησαν οἱ ἄλλοτε ἀνθοῦντες ἐπαγγελματικοὶ συνεταιρισμοὶ καὶ παραμένουν μόνον ἐν Δήλῳ οἱ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀνίσχυροὶ Ἀθηναῖοι, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν τὴν δυνατότητα ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν οἰκονομικὸν μαρασμόν, ἐπελθόντα εὐθὺς μετὰ τὴν διακοπὴν τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος. Ὡς ἐκ τούτου ὁ μέχρι πρό τινος ὀνομαστός λιμὴν τῆς Δήλου, ὁ ὁποῖος ἐπὶ σειρὰν δεκαετιῶν ἀπετέλει ἐν τῷ Αἰγαίῳ τὸν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως συνδετικὸν κρίκον⁴⁵, ἐνεκρῶθη.

Ἡ Δήλος, στερουμένη οἰωνδῆποτε ἄλλων πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν ἦτο ὑπεχρεωμένη νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν μοῖρὰν τῆς· ἄλλως τε τὸ ἔδαφός τῆς ἦτο ἄγονον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πετρώδες καί, συνεπῶς, δὲν ἠδύνατο διὰ τῆς καλλιεργείας τοῦ νὰ εὕρῃ αὐτὴ διέξοδον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς τῆς δυσπραγίας, ἧς ὁ ἀντίκτυπος ἦτο ἄμεσος ἐπὶ τοῦ Ἀπολλωνείου Ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον συνέχισε τὸν ὑποτυπῶδη βίον τοῦ ἐπὶ δύο προσέτι αἰώνας.

Αὐτὸ ἦτο τὸ θλιβερόν καὶ ὀπωσδῆποτε ἀναπόφευκτον τέλος τῆς Δήλου ὡς ἐμπορικοῦ κέντρου, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη μετὰ μακρὰν προετοιμασίαν⁴⁶ ὑπὸ τῆς Ρώμης καὶ ἔσχε βίον ἐνὸς καὶ πλέον αἰῶνος. Ἀναμφίβολον εἶναι, ὅτι

44. Hatzfeld, *ἔ.ἀ.*, 69-83. Κατὰ τὸν Ph. Bruneau, «Contribution à l'histoire urbaine de Délos», *BCH*, 92 (1968), 686, 689, τὸ μὲν τεῖχος τοῦ Γ. Τριαρίου δὲν ἠδύνατο ἐπαρκῶς νὰ διαδραματίσῃ ἀμυντικὸν ρόλον, ἢ δ' ἐγκατάλειψις τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν δὲν ὀφείλετο εἰς τὰς κατατροφὰς τῶν ἐτῶν 88 καὶ 69, ἀλλ' εἰς τοὺς ἀσυμφόρους τότε δρους τοῦ μέσῳ τοῦ λιμένος τῆς Δήλου ἔμπορίου.

45. Τὴν σημαίνουσαν γεωγραφικὴν θέσιν τῆς Δήλου τονίζει ὁ Στράβων (X 5,4): *ἐν καλῷ γὰρ κεῖται* (sc Δήλος) *τοῖς ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἀσίαν πλέουσιν.*

46. Περὶ τῆς προετοιμασίας ταύτης καὶ τῶν σχέσεων τῆς νήσου πρὸς τὴν Ρώμην πρὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. βλ.: Hatzfeld, *ἔ.ἀ.*, 28. Βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων (ἐπιγραφῶν, ἀναθημάτων κλπ.) καὶ τῶν πηγῶν ἡ ὅλη παρουσία καὶ δραστηριότης τῶν Ἰταλῶν ἐν Δήλῳ διακρίνεται — κατὰ τὸν Homolle, *ἔ.ἀ.*, 78 — εἰς τρεῖς φάσεις: α' εἰς τὸν σχηματισμόν τῆς ἰταλικῆς ἐγκαταστάσεως (250-168), β' εἰς τὴν ἀκμὴν αὐτῆς (168-87) καὶ γ' εἰς τὴν παρακμὴν καὶ ἐξαφάνισιν τῶν Ἰταλῶν ἐκ τῆς νήσου (87-48).

οἱ εἰς τὴν νῆσον ἐγκατασταθέντες Ἴταλοὶ ἐπιχειρηματῆαι συνέβαλον τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς οἰκονομίας τῆς μὲ ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὴν μέσφ τοῦ κέντρου τούτου μεταφορὰν πλείστων ὄσων προϊόντων εἰς τὸν χῶρον τοῦ Αἰγαίου, ἰδίως μετὰ τὴν νέκρωσιν τῶν λιμένων Ρόδου καὶ Λεχαιῶν. Βεβαίως ἡ ἐγκατάστασις αὐτῶν τῶν ξένων ἐπέφερον, ἐν πολλοῖς, ἀλλοίωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς νήσου, προσδύσασα εἰς τὰς ἐν αὐτῇ ἱεροτελεστίας μορφήν ἐμποροπανηγύρεως. Ἐν τούτοις ἡ ἐπὶ πολὺ παραμονὴ τῶν ἀνωτέρω ἦτο ἀναγκαῖον κακόν, διότι οὗτοι, ἐργαζόμενοι ἀόκως καὶ ἐπαυξάνοντες τὰ κεφάλαιά των, κατώρθωσαν νὰ δημιουργήσουν στερεὰν οἰκονομικὴν βάσιν, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεβίωσεν ἡ Δῆλος κατὰ μίαν λίαν κρίσιμον περίοδον, ὡς ἡ Ρωμαϊοκρατία, καθ' ἣν τὰ πάντα ἐξηρτῶντο ἐκ τῆς πλουτοκρατίας καὶ ὑπετάσσοντο εἰς τὴν λόγην τοῦ ἐκ Λατίου ἀγροίκου καὶ ἀτέγκτου κατακτητοῦ.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΚΕΑΣ¹

Λόγω τής θέσης τους, τὰ νησιά τῶν Κυκλάδων ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἡ Κέα, τὸ ΒΔυτικότερο νησί τοῦ συμπλέγματος, βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Εὐβοία καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀποτελοῦσε γι' αὐτὲς τὸν πρῶτο σταθμὸ στὸν δρόμο γιὰ τὸ νοτιώτερο Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἀνατολή. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ὄχι μόνο οἱ παραπάνω περιοχὲς, ἀλλὰ καὶ ὅλες οἱ κατὰ καιροὺς μεγάλες δυνάμεις φρόντισαν νὰ ἐντάξουν τὴν Κέα στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τους. Προσπάθειες ποὺ ἄφησαν ἔντονα τὰ ἴχνη τους στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ.

Οἱ διάφορες ἐπιρροὲς ἐμφανίζονται ἰδιαίτερα ἔντονα στὴ νομισματοκοπία. Ἐχοντας χαρακτῆρα καθαρὰ πολιτικὸ στὴ βάση του, τὸ δικαίωμα κοπῆς νομισμάτων ἀποτελοῦσε ἐνδειξὴ ἀνεξαρτησίας τῶν πόλεων. Δὲν ἔπαυε ὅμως νὰ γίνεται καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία ἢ ὑπὸ τὴν πίεση κάποιων γεγονότων. Στὴν Κέα, οἱ ὅποιες σχέσεις μὲ τοὺς γείτονες ἢ τοὺς συμμάχους τῆς φαίνονται καθαρὰ στὴ νομισματικὴ δραστηριότητα τῶν πόλεων. Θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι, παρὰ τὴν μικρὴ ἔκταση τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν μᾶλλον ἀσήμαντὴ οἰκονομικὴ του δύναμη, νομίσματα ἔκοβαν καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις πόλεις. Ἡ Κορησία, ἡ Ἰουλις καὶ ἡ Καρθαία.

Οἱ κοπὲς τους ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Στὴ νομισματικὴ, αὐτὴ ἡ ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητὴ ὑπεροχὴ τῆς Αἰγίνας ἐναντι ὅλων τῶν ἄλλων νομισματοκοπειῶν. Τὸ αἰγινητικὸ νόμισμα βρίσκεται στὶς πιὸ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς, ἐνῶ ὁ αἰγινητικὸς σταθμητικὸς κανόνας ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ τὰ περισσότερα νομισματικὰ συστήματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν αὐτὴ τὴν περίοδο.

Στὶς Κυκλάδες, ἡ ἐπίδραση τῆς Αἰγίνας ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας. Πολλοὶ ἐρευνητὲς μάλιστα πιστεύουν ὅτι τὰ νομίσματα τῶν νησιῶν χρησιμοποιοῦνταν ὡς συμπληρωματικὰ τῶν κοπῶν τῆς Αἰγίνας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτόν προσπάθησαν νὰ μιμηθοῦν ἀκόμα καὶ τὴν ἐμφάνισή ποὺ εἶχαν οἱ χε-

---

1. Ἡ Νομισματοκοπία τῆς Κέας ἦταν τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς ποὺ ὑποστηρίχθηκε στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὸ 1988. Οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐκτίθενται στὴν ἀνακοίνωσή προέρχονται ἀπὸ τὴν παραπάνω μελέτη.

λῶνες². Παρ' ὅλα αὐτά, ὅπως δείχνει τὸ ἴδιο τὸ νομισματικὸ ὕλικό, ἡ δραστηριότητα τῶν πόλεων ἦταν εὐκαιριακὴ καὶ ἄρχιζε μόνον ὅταν ὑπῆρχε ἔλλειψη χρήματος. Ἡ ἐγκατάσταση ἐξ ἄλλου καὶ λειτουργία ἐνὸς μόνιμου νομισματοκοπείου ἀπαιτοῦσε ὑπέρογκα ἐξοδα, δυσβάστακτα γιὰ τὶς μικρὲς πόλεις³, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ πραγματικὲς τους ἀνάγκες ἦταν μᾶλλον περιορισμένες καὶ καλύπτονταν ἀπὸ τὰ νομίσματα ἄλλων πόλεων καὶ κυρίως τῆς Αἴγινας.

Στὴν Κέα, ἡ νομισματοκοπία ἄρχισε σχεδὸν συγχρόνως καὶ στὶς τρεῖς πόλεις. Τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ τύπος τῶν ἐγκοίλων στὶς πίσω ὀψεις τὴν χρονολογοῦν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. (Εἰκ. 1). Οἱ Μηδικοὶ πόλεμοι δὲν σήμαναν καὶ τὴ διακοπὴ τῆς, ὀριοθέτησαν ὅμως μιὰ εὐρύτερη ἀλλαγὴ στὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων στὸν πολιτικὸ χῶρο. Στὸ ἐξῆς, τὰ ἐγκοίλα ἐπηρεάζονται ὄλο καὶ λιγότερο ἀπὸ τὴν Αἴγινα καὶ δείχνουν μιὰ στροφὴ πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῶν Ἀθηναίων ἢ ἄλλων ἠσιῶν, ὅπως ἡ Δῆλος, ποὺ βρίσκονταν ὑπὸ ἀθηναϊκὴ κυριαρχία. Οἱ καινούργιοι τύποι μὲ τὶς διαγώνιες ταινίες ἢ μὲ τὰ μικρὰ τετράγωνα χρονολογοῦνται στὰ πρῶτα χρόνια τῆς κλασσικῆς περιόδου.

Σὲ αὐτὴ τὴν φάση τὸ ἐργαστήριό τῆς Κορησίας ἄρχισε νὰ κόβει, στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., νομίσματα μὲ δύο τύπους. Σουπιὰ καὶ σουπιὰ μὲ δελφίني. Οἱ κοπὲς χωρὶς τὸ δελφίني διακόπηκαν γύρω στὰ 510/500, ἐνῶ οἱ ἄλλες συνεχίστηκαν καὶ μετὰ τὸ 480. Σὲ αὐτὲς προστέθηκαν, μετὰ τὸ 500, καὶ πολὺ μικρὲς ὑποδιαίρέσεις μὲ ἔμβλημα τὸ δελφίني.

Οἱ ἀρχαῖκὲς κοπὲς τῆς Ἰουλίδας ἔχουν δημιουργήσει πολλὰς ἀμφισβητήσεις⁴. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ὡστόσο, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε μιὰ ἐξέλιξη ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῆς Κορησίας. Ἡ ἀρχὴ τῆς τοποθετεῖται τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, γύρω στὰ 520, καὶ ἀκολούθησε τὶς ἴδιες εἰκονογραφικὲς ἀρχὲς μὲ δύο νομισματικὸς τύπους: σταφύλι καὶ σταφύλι μὲ δελφίني, ἐνῶ μετὰ ἀπὸ τὸ 480 ἐμφανίζονται καὶ οἱ πολὺ μικρὲς ὑποδιαίρέσεις, ὅπου ἀπεικονίζεται ἓνα δελφίني καὶ ἓνα σταφύλι.

Ἀκόμα περισσότερο προβληματικὴ εἶναι ἡ νομισματοκοπία τῆς Καρθαίας. Χρησιμοποιήθηκαν δύο κύριοι νομισματικοὶ τύποι: ὁ ἀμφορεὺς καὶ ὁ ἀμφορεὺς μὲ δελφίني καὶ σταφύλι.

Τὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς νομισματοκοπίας τῶν πόλεων τοποθετεῖται μετὰ

2. C. H. V. Sutherland, «Overstrikes and Hoards. The Movement of Greek Coinage down to 400 B.C.», *NC* 1942, 1-18.

3. C. M. Kraay, *Greek Coinage and War. Ancient Coins of the Graeco-Roman World. The Nickle Numismatic Papers*, Ontario 1984, 3-18.

4. R. R. Holloway, *Archaic Coinage in the Cyclades*, 1957, Summer Seminar of the American Numismatic Society.

ἀπὸ τὸ 480, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποσαφηνιστεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ νομισματικὴ δραστηριότητα τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἄρχισε νὰ μειώνεται αἰσθητὰ μετὰ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Μυκάλης τὸ 479⁵, διακόπηκε ὀριστικὰ ὥσπὸς ἄρκετὰ χρόνια ἀργότερα. Συνήθως ἡ αἰτία γιὰ αὐτὴ τὴν διακοπὴ ἔχει ἀναζητηθεῖ στὸ ἀπαγορευτικὸ ἀθηναϊκὸ ψήφισμα τοῦ 449, μὲ τὸ ὁποῖο ὄχι μόνον ἀπαγορευόταν ἡ κοπὴ ἀργυρῶν νομισμάτων στὶς πόλεις - μέλη τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας, ἀλλὰ ἐπὶ πλεόν ἐπιβαλλόταν ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆση τῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων, μέτρων καὶ σταθμῶν. Στὴν πραγματικότητά, σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο εἶχαν δημιουργηθεῖ τέτοιες οἰκονομικὲς συνθήκες πού ἡ κοπὴ τῶν νομισμάτων ἦταν ἀπαγορευτικὴ γιὰ τὶς μικρὲς πόλεις. Οἱ περσικοὶ πόλεμοι ἀρχικὰ καὶ ἡ σύσταση τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας στὴ συνέχεια, μὲ τὶς σχετικὲς ὑποχρεώσεις τῶν συμμάχων, δὲν ἐπέτρεψαν στὶς πόλεις νὰ ἀναλάβουν οἰκονομικά. Κι αὐτὸς εἶναι καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού οἱ τελευταῖες χρονικὰ κοπὲς τῶν πόλεων ἀπαρτίζονται ἀπὸ μικρὲς μόνον ὑποδιαίρεσεις, ἐνῶ λείπουν οἱ στατήρες, τὰ βαρύτερα νομίσματα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρχε λόγος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἐνὸς τόσο ἀντιδημοτικοῦ μέτρου. Ἴσως θὰ πρέπει νὰ ὑποπιευθοῦμε ὅτι ὁ νόμος τοῦ 449 ἀπέβλεπε περισσότερο στὴν παρεμπόδιση τῆς οἰκονομικῆς ἐξάπλωσης τῆς Αἰγίνας σὲ περιοχὲς πού εἶχαν ὑπαχθεῖ πλεόν στοὺς Ἀθηναίους, μὲ σκοπὸ τὴν ἀποδυνάμωσή της καὶ συγχρόνως ἀποτελοῦσε ἓνα τρόπο ἐπίδειξης δυνάμεως. Ἡ νομισματικὴ ὁμοιογένεια πού ἐπιτυγχάνοταν ἐξ ἄλλου, εὐνοοῦσε ὅπωςδὴποτε τὴν ἀπρόσκοπτη ἐξάπλωση τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐμπορίου. Πάντως, οἱ νομισματικὲς δραστηριότητες τῶν πόλεων πού γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο διακόπηκαν, ἐπαναλήφθηκαν στὸν 4ο αἰῶνα μὲ τὴν κοπὴ ἀργυρῶν καὶ πάλι νομισμάτων.

Στὴν Κέα αὐτὴ ἡ περίοδος, ἂν καὶ πλούσια σὲ ἱστορικὰ γεγονότα — σπαρτιατικὴ ἐπικυριαρχία, ἔνταξη, ἀποσκίρτηση καὶ ἐπανένταξη στὴ Β' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία, θηβαϊκὸς ἐπεκτατισμὸς— παραμένει ἀπὸ νομισματικῆς πλευρᾶς προβληματικὴ. Σῶζονται δύο μικρὲς σειρὲς ἀπὸ τὴν Ἰουλίδα καὶ τὴν Καρθαία, οἱ ὁποῖες ξεφεύγουν αἰσθητὰ ἀπὸ τὴ γνωστὴ νομισματικὴ ὀργάνωση τῶν πόλεων. Εἰκονογραφικὰ, συγκεντρώνουν ὅλους τοὺς χαρακτηριστικὸς τύπους τῆς Κέας. Τὸν Δία - Ἀρισταῖο, τὸν Σεῖριο καὶ τὴ μέλισσα. Σὲ αὐτὲς τὶς μᾶλλον περιέργες, καὶ ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς, σειρὲς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα ἀναμνηστικὸ περισσότερο χαρακτῆρα, παρὰ τὸ μέσον μᾶς εὐρείας κυκλοφορίας. Πιθανότατα συνδέονται μὲ τὴν ἀποσκίρτηση τῆς Κέας ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχία, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τῆς Ἰου-

5. E. S. G. Robinson, «The Athenian Currency Decree and the Coinage of the Allies», *Hesperia*, Suppl. VIII, 1949, 324-440.

λίδας, ἡ ὁποία εἶχε ἴσως συνάψει καὶ κάποια συμμαχία μετὰ τὴν Καρθαία, γεγονὸς ποῦ πιθανολογεῖται ἀπὸ τὴν χρῆση κοινῶν τύπων, ἀλλὰ δὲν μαρτυρεῖται στίς πηγές.

Ἐκ τῆς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. οἱ ἑλληνικὲς πόλεις ἄρχισαν τὴν κοπὴ χάλκινων νομισμάτων⁶, ἡ ὁποία ὁργανώθηκε τελειωτικὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα.

Ὁ 3ος εἶναι ὁ αἰῶνας τῶν ἐρίδων τῶν Διαδόχων καὶ τῆς προσπάθειας ἐπιβολῆς τῆς ἐξουσίας τους στὸν ζωτικὸ χῶρον τοῦ Αἰγαίου. Ὁργανό τους τὸ Κοινὸ τῶν Νησιωτῶν, στὸ ὁποῖο πιθανότατα συμμετεῖχε καὶ ἡ Κέα. Καθὼς δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις νομισματικῆς πολιτικῆς τοῦ Κοινοῦ, φαίνεται ὅτι ὁ κάθε ἐταῖρος ἦταν ἐλεύθερος νὰ ἀκολουθεῖ τὴ δική του. Ἡ κύρια νομισματικὴ μονάδα ἐξ ἄλλου, μετὰ τὴν ὁποία διεξάγονταν οἱ μεγάλες συναλλαγές, ἦταν τὰ ἀργυρὰ νομίσματα τῶν Διαδόχων. Οἱ πόλεις διατήρησαν τὸ δικαίωμα τῆς νομισματοκοπίας, ἀλλὰ οἱ περισσότερες ἔκοβαν τελικὰ χάλκινα μόνον νομίσματα, μικρῆς πραγματικῆς ἀξίας, γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες.

Ἐκ τῆς ἀπὸ τὸν 3ο ἀρχίζει νὰ παρακολουθεῖται κανονικὰ καὶ ἡ κύρια νομισματικὴ δραστηριότητα τῶν πόλεων τῆς Κέας. Ἡ κάθε μιὰ διαμόρφωσε τὴν πολιτικὴν τῆς σύμφωνα μετὰ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς δυνατότητές της. Ἡ Κορησία, ποῦ μετατράπηκε σὲ ναυτικὴ βάση τοῦ πτολεμαϊκοῦ στόλου καὶ λιμάνι τῆς Ἰουλίδας, παρουσιάζει μιὰ βραχύβια παραγωγὴ ποῦ διακόπηκε σύντομα. Ἐκοψε τέσσερις μόνον σειρές, τὴ μιὰ πιθανὸν στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., μετὰ εἰκονιστικοὺς τύπους τῆ σουπιά, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ἀρισταῖο στὴν κύρια ὄψη καὶ τὸ σταφύλι, τὴ μέλισσα καὶ τὸ ὀκτάκτινο ἄστρο στὴν πίσω. Ἡ νομισματικὴ δραστηριότητα τῆς Ἰουλίδας δὲν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ἀν καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀξιοσημεῖωτη ὁργάνωση. Ὡς νομισματικοὺς τύπους χρησιμοποίησε τὸν Ἀρισταῖο καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, μετὰ ὀπισθότυπους τὴ μέλισσα, τὸ σταφύλι, τὸν Σείριο καὶ τὸ ὀκτάκτινο ἄστρο. Ἀντίθετα, ἡ Καρθαία, διοικητικὸ κέντρο τῶν ἀξιωματῶν τῶν Πτολεμαίων, ἔφτασε στὸν 3ο αἰ. στὸ ζενιθὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ὁργάνωσης τοῦ νομισματοκοπειοῦ της μετὰ ὀλοκληρωμένους σειρές ποῦ συμπληρῶνται μετὰ ὑποδιαίρεσεις. Στὸν ἐμπροσθότυπο τῶν νομισμάτων ἀπεικονίστηκαν ὁ Διόνυσος καὶ ὁ Ἀπόλλων καὶ στὴν πίσω ὄψη ἓνα σταφύλι, ὁ Σείριος καὶ τὸ ἄστρο.

Ἡ παρακμὴ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων στὸν 2ο π.Χ. αἰ. ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν στὴ Ρόδο νὰ ἐπεκτείνει τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς της, χρησιμοποιώντας ὡς ὄργανο ἓνα νέο Κοινὸ τῶν Νησιωτῶν, ἐνῶ ἡ διακήρυξη τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τὸ 196 ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους σήμανε καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπορρόφησής τους στὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Οἱ πηγές σχετικὰ μετὰ τὴν

6. M. J. Price, *The Introduction of Bronze Coinage and its Particular Development at Corinth*, Cambridge University PhD.

Κέα παρουσιάζουν αυτή την περίοδο ένα κενό, ίσως επειδή ή παρουσία της ανάμεσα στις διαμάχες των ισχυρών δυνάμεων που αναπτύχθηκαν τότε ήταν ασήμαντη. Γι' αυτόν το λόγο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ακριβώς την κατάσταση και το καθεστώς που επικρατούσε στο νησί. Στόν 2ο αί. όμως εμφανίζεται μιὰ πολὺ σημαντικὴ νομισματικὴ κίνηση. Οἱ πόλεις διέκοψαν τὴν κοπὴ τῶν δικῶν τους νομισμάτων, πού ἔδωσαν τὴ θέση τους σὲ σειρὲς ἑνὸς κοινοῦ νομισματοκοπέιου πού λειτουργοῦσε στὸ ὄνομα ὄλων τῶν Κείων. Κύριο χαρακτηριστικὸ του εἶναι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς βασικῆς σειρᾶς πού σπάνια συμπληρῶνεται μὲ ἄλλες ὑποδιαίρεσεις ἢ διαφοροποιεῖται μὲ νομισματικὰ σύμβολα. Ὡς νομισματικοὶ τύποι χρησιμοποιήθηκαν ὁ Ἄρισταῖος στὴν κύρια ὄψη καὶ τὸ σταφύλι, ὁ Σεῖριος καὶ τὸ ἄστρο στὴν πίσω. (Εἰκ. 2). Ἡ ἔλλειψη περισσότερο συγκεκριμένων μαρτυριῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διερευνήσουμε τίς ἀρχὲς πού διεῖπαν τὴ λειτουργία του, τὴν ὀργάνωση, τὸ κέντρο καὶ τὴν ἔδρα τοῦ νομισματοκοπέιου του. Ὡς πρὸς αὐτὴν, οἱ νομισματικὲς ἐνδείξεις στρέφουν τὴν προσοχή μας πρὸς τὴν Καρθαία, ἰσχυρὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς τῶν Πτολεμαίων, οἱ νομισματικοὶ τύποι τῆς ὁποίας χρησιμοποιήθηκαν καὶ γιὰ τίς κοπὲς τῶν Κείων. Ἡ ὑπαρξὴ ἐξ ἄλλου δύο νομισμάτων, ὅπου οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι τοῦ Κοινοῦ συνδυάζονται μὲ τὴν ἐπιγραφή ΚΑΡΘ, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πόλη εἶχε πιθανότατα διατηρήσει τὴ δύναμη καὶ τὸ κύρος νὰ ἡγηθεῖ μιᾶς συνένωσης τῶν πόλεων τῆς Κέας, τὴν κάνουν μιὰ πολὺ πιθανὴ ἐπιλογὴ ὡς ἔδρα τοῦ καινούργιου νομισματοκοπέιου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ Ἰουλις εἶναι ἡ μόνη ἀπὸ τίς πόλεις πού ἐπανάλαβε τὴ νομισματοκοπία μετὰ ἀπὸ τὴ διακοπὴ τῶν κοπῶν τῶν Κείων, πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶχε ὄλες τίς ἀπαιτούμενες ἐγκαταστάσεις ἑνὸς ἐργαστηρίου. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἔδρας τοῦ νομισματοκοπέιου τῶν «Κείων» παραμένει. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτό, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῶν κοπῶν τοῦ Κοινοῦ δὲν ἦταν οὔτε ξαφνικὴ οὔτε ἄσχετη ἀπὸ αὐτὲς τῶν πόλεων. Ὅπως φαίνεται, «Κεῖου» καὶ ἐπὶ μέρους πόλεις ἔκοβαν ἀρχικὰ καὶ γιὰ ἓνα διάστημα παράλληλα. Γρήγορα ὅμως, ἡ δραστηριότητα τοῦ Κοινοῦ, συνέπεια πιθανὸν τῆς ἐνισχυμένης πολιτικῆς του ὑπόστασης, ὑπερέκλυσε τὴ νομισματικὴ δραστηριότητα τῶν πόλεων.

Ὁ ἐπόμενος αἰώνας, ὁ 1ος, χαρακτηρίζεται στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἀποδυνάμωση τῶν ἐλληνιστικῶν ἡγεμονιῶν, τίς ἀναταραχὲς πού δημούργησαν οἱ Μιθριδατικοὶ πόλεμοι καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς πειρατείας καὶ τοῦ δουλεμπορίου, ἐνῶ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, βυθισμένο στὰ δικά του ἐσωτερικὰ προβλήματα, ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιβάλλει ὅποιοδῆποτε ἔλεγχο.

Στὴν Κέα ὡστόσο παρατηρεῖται μιὰ σημαντικὴ ἀνθησις στὴν Ἰουλιδα, πού συνδέεται πιθανότατα μὲ τὴν παρουσία τοῦ Μ. Ἀντωνίου στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Αὐτὴ ἡ ἵπωση ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς σειρᾶς ὅπου ἀπεικονίζεται ὁ Διόνυσος ἀκολουθώντας ἓνα τύπο γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὅπου

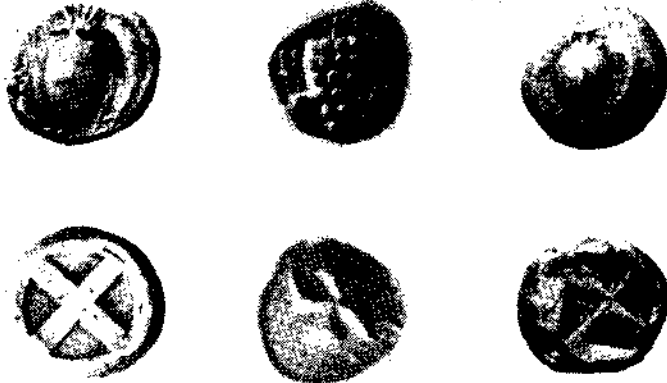
συνδεόταν μὲ τὴ λατρεία τοῦ Μ. Ἀντωνίου ὡς «νέου Διονύσου»⁷. Γενικά, ἡ ὀργάνωση τοῦ νομισματοκοπέιου τῆς ἀκολουθεῖ τὰ πρότυπα τοῦ 3ου αἰ. μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴν πληθώρα τῶν υποδιαιρέσεων ποὺ συμπλήρωναν τὶς βασικὲς σειρές. Κύριοι εἰκονιστικοὶ τύποι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Βάκχο, εἶναι ὁ Ἄρισταῖος, ἡ τοπικὴ ἥρωίδα Κτήσυλλα καὶ στίς υποδιαιρέσεις τὸ σταφύλι καὶ ἡ μέλισσα. Στοιχοὺς ὀπισθότυπους ἀπεικονίζονται ἡ μέλισσα, τὸ σταφύλι καὶ τὸ ἄστρο. (Εἰκ. 3).

Γιὰ τὸ καθεστῶς τῆς Κέας ὑπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κυριαρχία οἱ μαρτυρίες εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες, ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς λίγες ἐπιγραφές ποὺ σώθηκαν καὶ ἀναφέρονται στὴν ἀπότιση τιμῆς σὲ ὀρισμένους αὐτοκράτορες. Πιθανότατα ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπλὸ σταθμὸ στοὺς θαλάσσιους δρόμους καὶ κέντρο τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου.

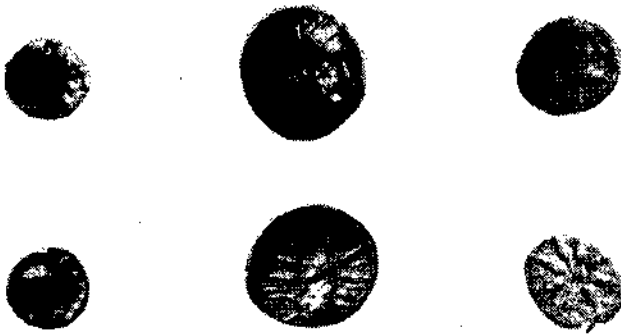
Στὸν 1ο π.Χ. αἰ. κόπηκε καὶ τὸ τελευταῖο νόμισμα τῶν Κεῖων, ποὺ ἀπεικονίζει τὸν Αὐγούστο στὴν κύρια ὄψη καὶ τὸν Ἀπόλλωνα Κιθαρῶδὸ στὴν ἄλλη. Παραμερίζοντας τὰ προβλήματα καὶ τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴ μοναδικότητα αὐτοῦ τοῦ νομίσματος, ἡ μόνη εὐκαιρία γιὰ τὴν κοπὴ του εἶναι τὸ 22/1, ὅταν ὁ Αὐγούστος ἀπέσπασε ἀπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τῆς Ἀθήνας τὴν Αἴγινα καὶ τὴν Ἐρέτρια. Ἄν καὶ οἱ πηγὲς δὲν ἀναφέρουν καὶ τὴν Κέα, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας μερίμνησε καὶ γιὰ τὴ δική της ἀπελευθέρωση, ὁπότε τὰ ἐπίσημα κέντρα τῆς προπαγάνδας, ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Κεῖοι, φρόντισαν νὰ τιμήσουν τὸ γεγονός μὲ τὴν παραπάνω ἀναμνηστικὴ κοπὴ.

Ἄπὸ ἐδῶ καὶ στὸ ἐξῆς οἱ οικονομικὲς καὶ νομισματικὲς ἀλλαγές, ποὺ εἶχαν γίνεи αἰσθητὲς ἤδη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, κλιμακώνονται ὄλο καὶ περισσότερο, γιὰ νὰ καταλήξουν στὴ συγκέντρωση ὄλων τῶν λειτουργιῶν στὰ μεγάλα πολιτικὰ καὶ διοικητικὰ κέντρα. Ὅπως ἦταν φυσικὸ, ἡ Κέα, παρασυρόμενη ἀπὸ τὶς νέες κατευθύνσεις, ποὺ δὲν ἄφησαν ἀνεπηρέαστες καὶ σημαντικότερες πόλεις, χάνεται ἀπὸ τὴ νομισματικὴ ἱστορία.

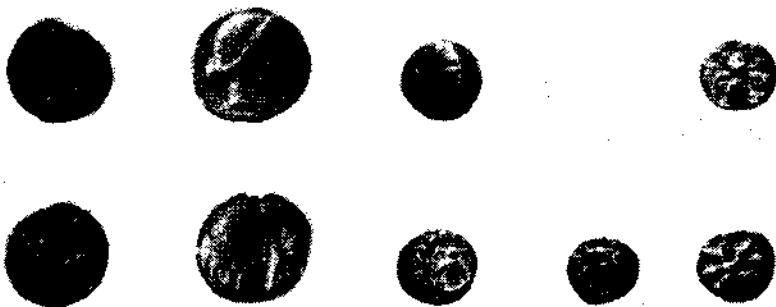
7. J. H. Kroll, «Two Hoards of 1st c. B. C. Athenian Bronze Coins», *AD* 27, 1972 (1973), A, 86 - 120.

(Εικόνα 1)

(Εικόνα 2)

(Εικόνα 3)

ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΘΑΛΑΣΣΙΝΩΝ ΟΣΤΡΕΩΝ ΣΤΟ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

Ἡ νέα δυναμικὴ θεώρηση τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας υἰοθέτησε σύγχρονες ἐρευνητικὲς μεθόδους ποὺ ἀποσκοποῦν μεταξύ ἄλλων καὶ στὴν ἀνασύσταση τοῦ παλαιοπεριβάλλοντος¹.

Στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν πολιτισμῶν, ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὰ νησιά καὶ τὰ παράλια του, τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο καὶ οἱ ὄργανισμοὶ ποὺ ζοῦνε μέσα σ' αὐτὸ ἀποτελοῦν ζωτικὸ παράγοντα.

Γι' αὐτὸ τὰ ὄστρεα τῶν μαλακίων ποὺ διασώζονται στὶς ἀνασκαφές εἶναι ὕλικὸ ἄξιο μελέτης καὶ ἱκανὸ νὰ συνεισφέρει πολλὰ στὴν ἀρχαιολογία καὶ γενικότερα στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπινων ὁμάδων ποὺ ἔζησαν καὶ ἀναπτύχθηκαν στὴν περιοχὴ.

1. Τὰ μαλάκια στὴν Ἀρχαιολογία.

Στὶς ἀνασκαφές βρίσκουμε ὄστρεα, δηλαδὴ μόνον τὸ σκληρὸ τμήμα τοῦ μαλακίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνθεκτικὸ. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὅλα τὰ ὄστρεα χάνουν τὸ μάργαρο καὶ τὰ λαμπερὰ χρώματα. Τὰ μαλάκια ποὺ βρίσκουμε στὶς ἀνασκαφές ἀνήκουν στὶς ἐξῆς κατηγορίες: τροφή καὶ χρήσεις ἐξειδικευμένης πρακτικῆς ἢ συμβολικῆς φύσεως. Συνήθως παρουσιάζονται ὑπὸ μορφήν ἀπορριμμάτων ἢ ὑπὸ τὴ μορφήν διάσπαρτου ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. Εἶναι σπασμένα ἢ θρυμματισμένα καὶ βρίσκονται μαζί μὲ διάφορα ἄλλα ὕλικὰ ὅπως κόκκαλα, πέτρες κ.λ.π. Ἐπειδὴ τὰ ὄστρεα μοιάζουν ὀπτικά μὲ τὴν πέτρα καὶ τὸ κόκκαλο, μερικὲς φορές καὶ ἰδίως ὅταν ἔχουν ὑποστῆ ὀρισμένου εἶδους κατεργασία, εἶναι δύσκολη ἡ ἀναγνώρισή τους. Ἄλλη δυσκολία ἐγκεῖται στὸν προσδιορισμὸ τοῦ εἶδους. Μερικὲς φορές τὰ εἶδη μοιάζουν πολὺ μεταξύ τους καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ τὰ διαφοροποιοῦν, κυρίως ὅταν ἀνήκουν σὲ τμήματα τοῦ ὄστρεου ποὺ ἔχουν σπάσει καὶ δὲν ὑπάρχουν πιά. Δυσκολίες παρουσιάζονται καὶ στὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ ὄστρέων ποὺ διεσώθησαν. Εἶναι γεγονός

---

1. Ὁ τομέας τῆς Ἀρχαιολογίας ὃ ὁποῖος ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀνασύσταση τοῦ Παλαιοπεριβάλλοντος ὀνομάζεται Περιβαλλοντικὴ Ἀρχαιολογία.

δτι αυτά που βρίσκουμε στις άνασκαφές είναι μόνο ένδεικτικά τής πραγματικής ποσότητας. Καί αυτό, γιατί τά περισσότερα έσπασαν, κατά τήν προσπάθεια διάνοιξης τους θρυμματίστηκαν τελείως ή, στην περίπτωση τών κεφαλοπόδων (όπως τó καλαμάρι και ή σουπιά), δέν διεσώθη τó κεντρικό κόκκαλο που είναι ιδιαίτερα εύθραυστο. Άλλοτε πετάχτηκαν μακριά από τήν κατοικημένη περιοχή, έκτός από σπάνιες περιπτώσεις, όπως π.χ. στην περίπτωση που ένας χώρος έκκενώθηκε ξαφνικά από τούς κατοίκους του και στη συνέχεια παρέμεινε σφραγισμένος, άθικτος μέχρι σήμερα, σώζονται τά κατάλοιπα σχεδόν όπως άφέθηκαν από τούς ανθρώπους. Αδτή ή δυσκολία ένισχύεται και από τήν φυσιολογική κατάσταση τών μαλακίων. Όταν ένα μαλάκιο είναι δίθυρο, είναι δύσκολο νά άνευρεθούν και οί δύο θύρες και κάποτε δέν συνυπολογίζονται στο μέτρημα, όποτε ενώ έχουμε ένα και μόνο μαλάκιο, τó μετρούμε ως δύο κ.λ.π. Τό ίδιο μπορεί νά συμβεί και στα γαστερόποδα στην περίπτωση που βρίσκουμε τμήματα του κεντρικού άξονος. Άναφορικά δέ με τά κεφαλόποδα ό έντοπισμός τους κάποτε είναι άδύνατος.

Τό μαλακολογικό ύλικό που θά δοθεί στον ειδικό για μελέτη δέν πρέπει νά περισυλλεγεί δειγματοληπτικά, αλλά όσο τó δυνατόν στην όλότητά του. Πρέπει νά είναι προσεκτικά καθαρισμένο με λεπτομερείς ένδειξεις για τόν τόπο περισυλλογής, καθώς επίσης και άκριβείς πληροφορίες για τόν τρόπο και τó χρόνο εύρεσης και περισυλλογής.

Όλα τά όστρεα μαζί με αυτά που προέρχονται από τó κοσκίνισμα, άν κατά τή διάρκεια τής άνασκαφής περισυλλεγούν σχολαστικά, συμπεριλαμβανομένων και τών θραυσμάτων, μπορούν νά συγκεντρωθούν σε έκπληκτικές ποσότητες. Έτσι μπορεί νά γίνει ποσοτική και στατιστική μελέτη κατά μέρος και από μέρος σε μέρος, ανάλογα δηλ. με τόν επιδιωκόμενο σκοπό, κατά περιοχές γεωγραφικής ή πολιτιστικής ένότητας.

2. Είδη μαλακίων και χρήσεις.

Τά μαλάκια που βρίσκουμε στο Αίγαίο άνήκουν σε μη ιστορικές (προϊστορικές έποχές) και ιστορικές περιόδους (από τήν άρχή τής ύπαρξης τών ιστορικών πηγών μέχρι και σήμερα). Έμπεριέχονται στη γεωλογική περίοδο του νεόκαινου, πράγμα που σημαίνει ότι πρόκειται για είδη που ύπάρχουν και σήμερα.

Τά μαλάκια που συναντάμε συχνότερα είναι δίθυρα (ιδίως *Cardium edule*, *Ostrea edulis*, *Mytilus galloprovincialis*, *Glycimeris glycimeris* κ.ά.), γαστερόποδα (*Tritonium nodiferum*, *Monodonta turbinata* κ.ά.), κεφαλόποδα (όπως ή *Sepia* sp. (σουπιά), *Octopus* v. κ.ά.). Πιο διαδεδομένη και συχνή χρήση φαίνεται ότι ήταν ή τροφή ή ή χρησιμοποίησή τους σαν δόλωμα στην άλιεία. Τά βρίσκουμε σε άρκετά μεγάλες ποσότητες σε παράλιες θέσεις, άλ-

λά όμως δέν υπάρχουν σωροί όστρέων (shell midden) όπως στην Πορτογαλία, Δανία, Καλιφόρνια, Β. Άφρική κ.λ.π. Η συλλογή τους είναι ένας φυσικός τρόπος ζωής και διαίτης, ιδιαίτερα για πληθυσμούς που ζουν κοντά στη θάλασσα και σε πρωταρχικά στάδια οικονομίας όπως στην Μεσολιθική εποχή.

Τα μαλάκια, ως γνωστόν, είναι θρεπτικά, αλλά χρειάζονται μεγάλες ποσότητες για τη σίτηση μιās μικρής ομάδας ανθρώπων. Επομένως, όταν είναι δυνατή ή συλλογή τροφής από το ζωϊκό ή φυτικό βασίλειο, ή διαίτα είναι ισορροπημένη.

Στις περισσότερες παραθαλάσσιες θέσεις της ήπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών είναι διαπιστωμένη αυτή ή χρήση τους από την πρώτη κατοίκηση του ανθρώπου μέχρι σήμερα. Για παράδειγμα στη Μακεδονία βρίσκονται διάφορα είδη θαλασσινών και χερσαίων μαλακίων σε ενδιαφέρουσες ποσότητες² (Σιταγροί, Dikili Tash, Δήμητρα, Πετράλωνα Χαλκιδικής), στη Θεσσαλία (Σέσκλο, Διμήνι, Άχιλλειον κ.λ.π.), στη Στερεά Ελλάδα (Σπηλιά του Κίτσου, Ν. Μάκρη, Άκρόπολη κ.λ.π.), στην Πελοπόννησο (Κόρινθος, Νιχώρια Μεσσηνίας, Άλεπότρυπα κ.λ.π.), στην Κρήτη (Μάλλια, Κνωσός, Παλαίκαстро κ.λ.π.), στις Κυκλάδες (Σάλιαγος, Σαντορίνη, Άμοργός, Μήλος) καθώς και σε πολλά άλλα μέρη.

Η χρήση του μαλακίου για συγκεκριμένο σκοπό δέν σημαίνει πάντοτε και τεχνική επεξεργασία του όστρέου. Το σχήμα και ή ύλη τους είναι πρόσφορα για κάποια χρήση χωρίς να υποστούν καμμία μεταβολή ή μόνο με ελάχιστες μεταβολές. Τυχαία ή φυσική μετατροπή τους, όπως διάτρηση από λιθοφάγους, σπάσιμο, άλλου είδους τρύπημα ή λείανση, γίνεται κάποτε πρόσφορη για εκμετάλλευση από τον άνθρωπο.

Ένα όστρεο μπορεί να χρησιμεύσει σαν εργαλείο όπως κουτάλι, σπάτουλα, τρυπήτρας είτε σαν κόσμημα όπως περιάπτο, χάνδρα, δίσκος, βραχιόλι.

Χρήση των όστρέων σαν σκευή και εργαλεία βρίσκουμε σε μεγάλο αριθμό και συχνότερα στους πληθυσμούς του Ειρηνικού, οι όποιοι διαθέτουν ιδιαίτερα παχιά και άνθεκτικά όστρεα μεγάλων μαλακίων. Στο Αιγαίο αυτή ή χρήση δέν είναι πάντοτε ιδιαίτερα εμφανής, επειδή τα χρησιμοποιούν κάποτε περιστασιακά (π.χ. για να ανοίξουν ένα άλλο όστρεο ή για να χαράξουν κάποιο σχέδιο πάνω σε μαλακό ύλικό όπως είναι ο πηλός των αγγείων). Έτσι το είδος *Cardium* χρησίμευσε για τη διακόσμηση της γνωστής ομώνυμης σειράς νεολιθικής κεραμικής. Φαίνεται ότι ένα εργαλείο από όστρεο θα πρέπει να το αναγνωρίσουμε είτε από τα ίχνη χρήσης στην άκρη του είτε

2. Στο τέλος του κειμένου περιέχεται βιβλιογραφική επιλογή των ελληνικών αρχαιολογικών θέσεων όπου βρέθηκαν και μελετήθηκαν μαλάκια.

ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο τρόπο κατεργασίας. Βέβαια αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι πάντοτε μπορούμε νὰ καθορίσουμε τὸ εἶδος τοῦ ἐργαλείου.

Στὸ Αἰγαῖο βρίσκουμε ὄστρεα ποὺ ἔχουν χρησιμεύσει σὰν κουτάλια, σὰν κουτάλες, σὰν σπάτουλες, λειαντήρες, σὰν σκευὴ μεταγγίσεως ὑγρῶν, τρομπέτες, σφραγίδες κ.λ.π.

Κουτάλια: τὰ περισσότερα εἶναι ἀπὸ μῦδι καὶ βρέθηκαν στὸ Σάλιαγο καὶ στὴ Μακεδονία στὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Σπάτουλες: βρέθηκαν στὸ Σάλιαγο, στὴ Θάσο, στὸ Dikili Tash, κ.ά.

Λειαντήρες: στὴ Δήμητρα, κ.ά.

Σφραγίδες: στὴν Πολιόχνη τῆς Λήμου.

Τρομπέτες, τῶν ὁποίων ἡ χρῆση δὲν εἶναι πάντοτε ξεκαθαρισμένη καὶ ἴσως μερικὲς φορὲς νὰ πρόκειται γιὰ σπονδικὸ σκευὸς, βρέθηκαν στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς Μινωικῆς Κρήτης, δηλ. σὲ τάφους, σὲ κοινοὺς χώρους, σὲ ἱερὰ καὶ στὴ συνέχεια στὴν Κυκλαδικὴ περίοδο καὶ στὴ Μυκηναϊκὴ βρέθηκαν σὲ ὁμοίους χώρους καὶ διάφορα μέρη, ὅπως στὴν Μήλο, στὴν Πύλο καὶ ἄλλοῦ.

Ἡ χρῆση τους στὴν κόσμησις εἶναι συχνὴ καὶ διαρκὴς. Ἐχει ἰδιαίτερη σημασία στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ, ὅποτε μᾶλλον ἀποτελοῦσαν εἶδος πολυτελείας ὅπως προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν παρουσία τους σὲ ταφὲς ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν μίμησή τους στὴ συνέχεια σὲ ἄλλα πολύτιμα ὑλικά, ὅπως τὸ μέταλλο καὶ οἱ ἡμιπολύτιμοι λίθοι. Βρίσκουμε χάνδρες, βραχιόλια, περιόπτα, τὰ ὁποῖα κοσμοῦσαν τὸ σῶμα καὶ τὸ ἔνδυμα.

Ἡ ἀναπαράστασις τοῦ ἴδιου τοῦ μαλακίου μὲ διαφόρους τρόπους τόσο στὴ Ζωγραφικὴ ὅσο καὶ στὴ Γλυπτικὴ καὶ Χαρακτικὴ (δηλ. ἀγγεῖα, σφραγίδες, φρέσκα κ.λ.π.) τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς περιόδου θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ χρῆσις μὲ σημασία ὄχι μόνον διακοσμητικὴ ἀλλὰ συχνὰ συμβολικὴ (εἰκ. 1-3). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς δοξασίαι καὶ χρήσεις ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν ἀκόμα καὶ σήμερα, γιὰ παράδειγμα ἡ χρῆσις τοῦ τρίτωνου σὰν βούκινο.

Συμπεράσματα:

Ἡ σημασία τῶν μαλακίων στὴ ζωὴ τῶν πληθυσμῶν τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ μέχρι σήμερα φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει μειωθεῖ. Πολλὲς ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσαι χρήσεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, ἄσχετα ἐὰν δὲν εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὴν ὑπάρξει τοῦ ἀνθρώπου.

1. Κάθε εἶδος μαλακίου ζεῖ σὲ συγκεκριμένο βιότοπο. Κατὰ συνέπεια ὀδηγούμεθα σὲ εὐλογεas λύσεις, ὅταν ἀντιμετωπίζουμε προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ παλαιοπεριβάλλον.

2. Μία σύγκρισις ἀρχαιολογικοῦ μαλακολογικοῦ ὑλικοῦ καὶ σύγχρονου ὑλικοῦ μᾶς βοηθεῖ νὰ διαπιστώσουμε κατὰ πόσον ἡ οἰκολογία καὶ ἡ μορφο-

λογία τών σημερινών παραλίων διαφέρει από εκείνη τής κάθε ιστορικής στιγμής.

Λίγες είναι οί περιπτώσεις που οί άνθρωποι προσπαθούν να προσπορισθούν είτε όλο τó μαλάκιο, είτε μόνο τó όστρέό του από μακρινές περιοχές και τότε υπάρχει κάποιος σοβαρός λόγος για αύτή τή συναλλαγή ή τó εμπόριο. Ό άκριβής προσδιορισμός τής πηγής προμήθειας είναι πολύ σημαντικό, γιατί δηλώνει έπαφές με τó έξωτερικό, πολιτιστική στάθμη και διάφορα άλλα στοιχεία σχετικά με τή ζωή και τις άντιλήψεις τής έποχής.

Κάποτε ή διακίνηση ιδεών είναι σπουδαιότερη από τήν διακίνηση και άγορά έμπορευμάτων. Ίσως οί περίφημοι θησαυροί του νεκροταφείου τής Βάρνας να είναι άποτέλεσμα κατεργασίας όστρέων από τεχνίτες ξένους ή από τεχνίτες που είδαν παρόμοια άντικείμενα στις δικές μας περιοχές τής Μακεδονίας και Θράκης και έπέτυχαν τήν άκριβή άναπαραγωγή τους πάνω σε όμοιο όλικό από τις δικές τους θάλασσες.

Ό μαλακολογική έρευνα στο χώρο του Αιγαίου πρέπει να συνδυαστεί με τή μελέτη άλλων σημαντικών στοιχείων που έχουν να κάνουν με τά ζώα, τά φυτά, τις κλιματολογικές και λοιπές περιβαλλοντικές συνθήκες. Όλες αυτές οί συνθήκες άποτελέσαν τó πλαίσιο τής δράσης και εξέλιξης τών ποικίλων βαθμίδων του πολιτισμού στο γεωγραφικό μας χώρο.

Ό άνασύσταση λοιπόν του παλαιοπεριβάλλοντος θά μās βοηθήσει να άποκτήσουμε μία εικόνα τής ιστορίας μας από τήν προϊστορική έποχή μέχρι σήμερα, εικόνα που άποτελείται όχι μόνο από λόγους, πράξεις και πράγματα, αλλά από ιδιαίτερες άτμόσφαιρες, γεύσεις και μυρωδιές, μέσα στις όποιες ζει και μεγαλουργεί ό άνθρωπος.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bernabo - Brea, L. (1964), *Poliochni I. Città Preistorica nell' isola di Lemnos*, Rome.
- Blegen, C. W. (1928), *Zygouries, A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*, Cambridge, MA.
- (1973), *Prosymna, The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum*, Cambridge.
- Chevallier, H. (1981), «Les Mollusques du gisement Préhistorique de Kitsos (AHique)», In N. Lambert, *La grotte Préhistorique de Kitsos (AHique) II Recherche sur les grandes civilisations*, Sythèse, 7, Paris, 611-632.
- Coy, J. (1977), «Animal Remains» Appendix 4 in J. E. Coleman, *Keplnala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton, 129-133.
- Doumas, C. (1977), *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, SIMA. XLVIII Lund.
- Evans, J. D. (1964a), «Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-60, Part I». *BSA* 59, 132-134.
- Gimbutas, M. (1976), *Neolithic Yugoslavia. As reflected by Excavation at Anza. Southeast Yugoslavia*, *Monumenta Archaeologia I*. Los Angeles.

Halstead, P. and G. Jones (1980), «Early Neolithic Economy in Thessaly — Some Evidence from Excavations at Prodomos» *Anthropologica I*, 93-117.

J. Karali, *L' utilisation des mollusques dans la protohistoire de l' Egée*, Paris 1979, p. 312.

Reese, D. S. (1984), *Molluscs from Early Bronze Age Lithares*, Appendix 4 in H. Tzavella-Evjén, *Lithares*, Athens, 197-201, 219-220.

— (in press a), «Recent and Fossil Invertebrates from Nichoria, with a note on the nature of the MH I fauna», Appendix in W. A. McDonald, *Excavations at Nichoria in South-west Greece II*, Minneapolis.

Ridley, C. & K. A. Wardle (1979), «Rescue Excavations at Servia 1971-1973, A preliminary Report», *BSA* 74, 185-266.

Rodden, R. J. (1962), «Excavations at the Early Neolithic site at Nea Nicomedeia, Greek Macedonia», *PPS XXVIII*, 276-288.

— (1970), «The Spondylus-shell Trade and the Beginnings of the Vinca Culture», In J. Filip, ed. *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques I*. Prague, 411-413.

Shackleton, J. C. (1984), «Spondylus Artifacts in Neolithic Europe: An Overview», *AJA* 88/2, 259 (abstract).

Shackleton, N. J. (1969), «Preliminary Observations on the Marine Shells», Appendix I in T. W. Jacobsen, «Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report II, the Franchthi Cave, 1967-68, *Hesperia* 38/3, 379-380.

— (1972), «The shells» Appendix VI in P. Warren, *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete*, *BSA Supp. Vol 7 Oxford*, 321-325.

— (ms. a), «Mollusca» In C. Renfrew, M. Gimbutas, E. S. Elster eds., *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece II*, Los Angeles.

Tabarin Y., «La parure en Coquillage de l'Épipaléolithique au Bronze Ancien en France», *Gallia Préhistoire*, tome 17, 1974, p. 124-128.

Θεοχάρης, Δ. Π. (1959), «Ἐκ τῆς προϊστορίας τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Σκόρου», *Ἀρχαίον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, 6, σ. 279.

Walker Kosmopoulos, L. (1948), *The Prehistoric Inhabitation of Corinth*, Munich.

(Εικόνα 1)

(Εικόνα 2)

(Εικόνα 3)

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

Η ΝΗΣΟΣ ΛΗΜΝΟΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἡ Ἑλληνική μυθολογία περιλαμβάνει πολλοὺς μύθους ποὺ ἔχουν πυρρήνα ἱστορικό, τοὺς ὁποίους ὅμως ἡ λαϊκὴ παράδοση καὶ οἱ συντεχνίες τῶν ραψωδῶν μᾶς παρέδωσαν μὲ θρυλικὴ μορφή καὶ ἐξωραϊσμό. Καὶ εἶναι ἡ παράδοση πολλὰς φορὲς πιὸ ἀληθοφανὴς ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἀφοῦ τὴν κάνει πιὸ σύνθετη. Σήμερα εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀποδεδειγμένο ὅτι οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ Ὀμήρου ὑπῆρξαν πρόσωπα ἱστορικά, ἡ δὲ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα φέρνει διαρκῶς στὸ φῶς τὶς πόλεις, τὰ ἀνάκτορα καὶ τοὺς τάφους τῶν, μὲ τὰ προϊόντα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν.

Ἡ Ἑλληνικὴ μυθολογία ποὺ διαφύλαξε πανάρχαιες κοσμογονικὲς μεταπλάσεις μνημονεῦει μὲ θρύλους τὴν ἠφαιστειακὴ προέλευση τῆς νήσου Λήμνου. Αἰθάλεια ἢ Αἰθαλόεσσα ὀνομάζοντο τὸ νησί σὲ παρωχημένες ἐποχάς. Vulkania σὲ ἄλλες. Πυρόεσσα νήσο τὴν θέλει ὁ Εὐστάθιος. Ὡς Λήμνιος μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον σταχυολόγησα τοὺς μύθους ἐκείνους ποὺ ἀναφέρονται εἰδικῶς σ' αὐτὸ τὸ νησί, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους μπόρεσα νὰ διακρίνω τὴν κρυπτόμενη εἰκόνα καὶ τὰ σημεῖα ποὺ ἀγγίζουν τὴν πραγματικότητα. Δύο κυρίως εἶναι αὐτοὶ ποὺ συνδέονται στενὰ μὲ τὸ διαπραγματευόμενο θέμα καὶ ἔχουν κάμει τὸ νησί αὐτὸ ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια γνωστὸ γιὰ τὴν ἠφαιστειακὴ προέλευσίν του καὶ τὸ σεισμογενὲς τοῦ ἐδάφους του. Ὁ πρῶτος ἀφορᾷ τὴν πτώση τοῦ Ἥφαιστου, τοῦ θεοῦ τῆς φωτιᾶς, σὲ τοῦτο τὸ νησί καὶ ὁ δεῦτερος τὴν περιπέτεια τοῦ Φιλοκτήτη.

Στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια γίνεται πολὺς λόγος γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἥφαιστου μὲ τὸ νησί καὶ συνεχίζεται καθ' ὅλους τοὺς παλαιοὺς χρόνους. Τὰ ἐργαστήριά του τὰ ἐγκατέστησε ἡ φαντασία τῶν Ἑλλήνων στὸν Ὀλυμπο, ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερες ἐποχὰς καταβιβάζονται ἀπὸ τὸν οὐράνιο θόλο στὸ ἔδαφος τῆς ἠφαιστειογενοῦς γῆς τῆς Λήμνου, ἡ ὁποία μὲ τὸ πολυθρύλητο «Γηγενὲς πῦρ» θεωρήθηκε κατάλληλος τόπος γιὰ τὴν ἰδρυσή των. Οἱ Λήμνιοι ἐξ ἄλλου, γνωστοὶ χαλκεῖς, μὲ τὴν ἐπιδεξιότητά τους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸν βοήθησαν στὸ ἐπίπονο ἐπίγειο ἔργο ποὺ ἀρχίζε. Οἱ τεράστιες καμινάδες στάθηκαν στὶς παρυφᾶς τοῦ βουνοῦ Μόσυχος ποὺ βρίσκετο κοντὰ στὴν ἀρχαιότερη πόλη τοῦ νησιοῦ, τὴν Ἥφαιστεια, ἡ ὁποία πῆρε καὶ τὸ ὄνομα

του, ἀφοῦ προστάτης θεὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν ὁ Ἥφαιστος. Στὰ μεταγενέστερα χρόνια ὁ θεὸς ὁ προσονομασθεὶς καὶ Λήμνιος ἄφησε τὴν θαλάσσια διαμονή του γιὰ ν' ἀνέβει καὶ πάλι στὰ δώματα τῶν ἀθάνατων θεῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸν εἶχαν ἐξορίσει προσωρινά. Ὑπενθυμίζεται σχετικὰ ὅτι καὶ ἄλλα μέρη στὸν Ἑλλάδικὸ χῶρο ποὺ συνδέονται παραδοσιακὰ μὲ τὸν Ἥφαιστο, ἔχουν ἠφαιστειώδη προέλευση. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι, ὅπως πιστεύεται, ἐκεῖ κοντὰ στὸ σημεῖο τῆς πτώσης τοῦ θεοῦ, βρισκόταν καὶ ἡ τοποθεσία ἀπ' ὅπου ἐξωρῦσσετο στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἡ περίφημη Λημνία Γῆ (Terra Sigillata) ποὺ ἡ ἱαματικὴ καὶ θεραπευτικὴ ιδιότητά της ἔμελλε νὰ παίξει γιὰ 25 συναπτοὺς αἰῶνες, σημαντικὸ ρόλο στὴν Ἱατρικὴ.

Ὁ Φιλοκτήτης ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τοὺς πῖο ὀνομαστοὺς τοξότες, ἠγήθηκε στρατεύματος κατὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Τροίας. Ταξιδεύοντας γιὰ τὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ ἐνῶ παρέπλεε τὴν Λήμνο, ἀποβιβάστηκε μὲ τοὺς συντρόφους του στὴν παρακείμενη μικρὴ νησίδα Χρῦση, γιὰ νὰ κάνει θυσία στὸ βωμὸ ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ. Λέγεται ὅτι δηλητηριώδες ἔρπετο δάγκωσε τὸν ἥρωα καὶ τοῦ προξένησε μεγάλη πληγὴ ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ σηπαινωδὴ γάγγραινα. Ὁ βαρεῖα τραυματισμένος ἥρωας ἐγκαταλείφθηκε στὴν παρακείμενη παραλία τῆς Λήμνου ἢ ἐπάνω στὸ ἴδιο νησι Χρῦση κι ἐξῆσε ἐκεῖ γιὰ μιὰ δεκαετία, χρησιμοποιοῦντας γιὰ τὴν θεραπεία του τὴν εἰδικὴ γιὰ τὰ φιδοδογκώματα Λημνία Γῆ: «*Ἰαθῆναι δὲ αὐτὸν (τὸν Φιλοκτήτη) ὑπὸ τῆς βώλου τῆς λημνίας εἰς ἣν λέγεται πεσῶν ὁ Ἥφαιστος*», μνημονεῖ ὁ Φιλόστρατος. Καὶ οἱ 3 Ἀθηναῖοι τραγικοὶ ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Εὐριπίδης ἀσχολήθηκαν, ὡς γνωστόν, μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Φιλοκτήτη. Σώθηκε μόνο ἡ τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ.

Ἀπὸ τὰ γραπτὰ ποὺ εἶχα στὴν διάθεσή μου, μπόρεσα νὰ ἀξιολογήσω ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν ἱστορία καὶ ἔχει σχέση μὲ τὴν γεωλογικὴ δομὴ τοῦ τόπου αὐτοῦ καὶ τὴν ἠφαιστειακὴ καὶ σεισμογενῆ προέλευσή του. Μιὰ πολὺ ἐμπεριστατωμένη διερεύνηση τοῦ σχετικοῦ θέματος ἐπιχειρεῖται στὴν «Ἱστορία τῆς Λήμνου» τοῦ Λημνίου στὴν καταγωγὴ Ἀ. Μοσχίδη, γραμμὴν στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ 1907. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς νήσου εἶναι ἠφαιστειώδες καὶ τοῦτο μαρτυρεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἡ ὑπαρξὴ θερμῶν πηγῶν, γιὰ τίς ὁποῖες ὁ Εὐστάθιος κάνει λόγο. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφεὺς κατονομάζει τὰ δύο βουνὰ ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Λήμνο, τὸ Ἐρμαῖον καὶ τὸν Μόσυγλο. Ὁ Ἡράκλειτος παραδίδει ὅτι στὴ Λήμνο «*ἀνίενται γηγενοὺς πηρὸς αὐτόματι φλόγες*». Οἱ Λατῖνοι ποιητὲς Ἀκκιος καὶ Σενέκας πιθανολογοῦν ὅτι πάνω στὸ νησι ἐκάπνιζε κάποτε Ἥφαιστειο. Ὁ Battman καὶ ὄσοι μετὰ ἀπ' αὐτὸν ἔγραψαν γιὰ τὸν Μόσυγλο, Ukert καὶ Dureau, βγάζουν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ βουνὸ τοῦτο ἔκειτο κατὰ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ καὶ ἦταν ἐνεργὸ ἠφαιστειο. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ πρώτου, τὸ ἠφαιστειο ἐσβέσθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ δεῦτερος ἐπιθυμεῖ ὅπως τὸ ὄριο τοῦτο με-

τατεθεί σὲ μεταγενέστερους χρόνους, ὁ δὲ τρίτος στὴν ἐποχὴ στῶν Ἄντωνίων. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (1930-1936) ποὺ δημοσιεύτηκαν τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Luigi Bernabo-Brea δικαιο-λογοῦν ἀπόλυτα τὸ σεισμογενὲς τοῦ ἐδάφους. Οἱ δύο ἀρχαῖες πόλεις τοῦ νησιοῦ, ἡ Ἡφαίστεια καὶ ἡ Πολιόχνη ἔπαθαν ἐπανελημμένα καταστροφῆς καὶ ἐπανιδρῦθηκαν. Τέσσαρες οἰκισμοὶ εἶναι χτισμένοι ὁ ἕνας πάνω ἀπὸ τὸν ἄλλο στὴν Πολιόχνη, τῆς ὁποίας ἡ ζωὴ ἀρχισε τὸ 4.000 π.Χ. καὶ τελείωσε τὸ 1.600 π.Χ. Ἡ μικρὰ νῆσος Χρῦση κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη γνώμη βρισκόταν καὶ αὐτὴ κοντὰ στὴν Ἡφαίστεια. Ἡ ἱστορία διέσωσε εὐτυχῶς τὸ γεγονὸς τῆς καταδύσεως αὐτῆς ἀπὸ τὸν Πausanias. «*Λήμνον γὰρ πλοῦν ἀπέειχεν οὐ πολλὸν Χρῦσῆ νῆσον ἐν ἧ καὶ τῷ Φιλοκτῆτῃ γενέσθαι τὴν συμφορὰν ἐκ τοῦ ὕδρου φασίν ταύτην κατέλαβεν ὁ κλύδων πᾶσαν καὶ κατέδεται ἡ Χρῦση καὶ ἠφάνισται κατὰ τοῦ βυθοῦ.*» (Pausanias, Ἔκδοσις Teubner). Ὅλοι οἱ μελετητὲς ἀσπάζονται τὴν γνώμη ὅτι ἡ κατάδυσις τῆς νησίδος αὐτῆς συνέβη τὸ 197 π.Χ., πλὴν τοῦ Dureau, ὁ ὁποῖος μεταθέτει τὴν χρονολογία αὐτὴ στὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα στηριζόμενος σὲ μεταγενέστερες μαρτυρίες. Σήμερα σὲ μικρὴ ἀπόστασις ἀπὸ τὴν παραλία διακρίνονται σὲ μέρες νηνεμίας, λειψάνα ποὺ πιθανολογεῖται ὅτι ἀνήκουν στὴν βυθισμένη Χρῦση. Στὸ σημεῖο αὐτό, ἀπὸ τὴν ἐργασία «Πειραματικὴ διερεύνησις ἀρχαίας πόλεως στὴν Λήμνον» τοῦ καθηγητοῦ Ν. Μουτσόπουλου, εἶναι δυνατό νὰ ὑποστηριχθεῖ πὼς ἡ ἀνευρεθεῖσα μὲ τις ὑποβρύχιες ἐρευνες στὸ βυθὸ σὲ βάθος 8-12 μέτρων ἐρειπωμένη πόλις ταυτίζεται πρὸς τὴν νησίδα Χρῦση.

Τὰ πετρώματα, οἱ ρωγμῆς, τὰ σεισμικὰ ρήγματα, τὰ ἴχνη λάβας ποὺ ἐκάλυπταν τὰ ἐρείπια, μαρτυροῦν κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα ὅτι αὐτὴ ἡ νησίδα ἔπαθε κατολίσιση καὶ καταβύθισις ἔνεκα τοῦ ἠφαιστειακοῦ ἐδάφους καὶ τῶν συνεχῶν σεισμῶν τῆς Λήμνου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὶς σεισμικὲς δονήσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἀνόψωσις κάποτε τῆς στάθμης τοῦ Αἰγαίου ἐξαφανίστηκαν ἑκατοντάδες παραθαλάσσιες πόλεις, λιμάνια καὶ ἐμπορεῖα τῆς Μεσογείου. Στὴν ἠφαιστειακὴ ἔκρηξις τοῦ Μόσυχλου φαίνεται πὼς καταστράφηκε πιθανῶς καὶ ἡ Χρῦση. Στὸ βιβλίον «Οἱ σεισμοὶ τῆς Ἑλλάδος» τοῦ καθηγητῆ Βασίλη Παπαζάχου καὶ τῆς Κατερίνας Παπαζάχου ἀναφέρεται ὅτι ἐπικέντρα ἰσχυρῶν σεισμῶν ποὺ ἔγιναν στὸν Ἑλληνικὸν χῶρον καὶ τὰ περίγυρά του κατὰ τὴν περίοδο 550 π.Χ. - 1500 μ.Χ. καὶ πόλεις ποὺ βλάφτηκαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βρίσκονται σὲ παρατιθέμενον χάρτη στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ νησιοῦ καὶ στὴ θέσιν τῆς Ἡφαιστείας, τοῦ Μόσυχλου, τοῦ ναοῦ τῶν Καβείρων καὶ τῆς θαλάσσιας περιοχῆς τῆς βυθισμένης νησίδος Χρῦσης. Οἱ παραπάνω συγγραφεῖς ἀναφέρουν ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς Mallet (1854) καὶ Sieberg (1932), ἡ Χρῦση καὶ τὸ ἠφαιστειο Μόσυχλος καταποντίστηκαν.

Στὴν ὑδρολογικὴ καὶ γεωχημικὴ μελέτη τῆς νήσου Λήμνου τοῦ Ἑλλήν. Ὑπουργείου Γεωργίας (1964) σὲ μεγάλῃ σειρᾷ ἀναλύσεων τῶν ὑδάτων ὄλων

σχεδὸν τῶν πηγαδιῶν καὶ τῶν πηγῶν τῆς Λήμνου, βρέθηκε ὅτι τὰ περιεχόμενα ἰόντα (SO" 4) κυμαίνονται ἀπὸ 19-787 χιλιοστόγραμμα ἀνὰ λίτρο καὶ ὅτι τὰ 15% τούτων ἔχουν ὑδροφορεῖς λάβες, τὸ 7% τόφους καὶ τὸ 20% ἀλλοῦβιους προσχωματικούς σχηματισμούς. Στὸ ἴδιο δελτίο ἀναφέρεται ὅτι στὸ καθολικὸ ἀνάπτυγμα τῆς νήσου Λήμνου παρουσιάζονται ἐκρηξιγενῆ πετρώματα, τόσο ἠφαιστειακὰ ὅσο μαὶ πλουτώνια, τῶν ὁποίων οἱ βασικοὶ περιγραφικοὶ τύποι εἶναι ἐκχυτὰ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα, λάβες, ἠφαιστειακοὶ τόφοι καὶ πλουτώνια, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ δύο περιόδους ἐκρήξεων, στὴν Α' ἠφαιστειακὴ δρᾶση (Μειόκαινον) καὶ στὴ Β' ἠφαιστειακὴ δρᾶση (κατώτερον Πλειστοκαινόν).

Στὴν πρόσφατη ἐργασία τῆς Phylis Young Forsyte (1984), στὴν ὁποία ἀναφέρονται καὶ οἱ σύγχρονες γνώμες τοῦ W. Burket (1970), ἀφιερώνονται 14 σελίδες στὸ ἴδιο θέμα. Ἀναρωτιέται ἡ συγγραφεὺς ἂν πράγματι ὑπῆρξε ἠφαίστειο στὴ Λήμνο μὲ τὸ λήμνιο πῦρ, ἢ ἦταν δημιούργημα τῶν ποιητῶν, ὅπως θέλει νὰ ὑποστηρίξει ὁ Jebb στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σοφοκλῆ, καθ' ὅτι, ὅπως ὁ ἴδιος διατείνεται, δὲν ἔχει ἀνακαλυφθεῖ μέχρι σήμερα κάποιος κρατήρας στὸ νησί καὶ δὲν ἔχουν ὑπάρξει ἠφαιστειακὲς δραστηριότητες. Καταφεύγουσα ὁμως στὴν ἀρχαία μαρτυρία καὶ στὴν σύνδεση τοῦ νησιοῦ μὲ τὸν Ἡφαίστο, ἡ ἴδια συγγραφεὺς ἐκφράζει τελικὰ τὴν γνώμη ὅτι πολλὰ δεδομένα συνηγοροῦν γιὰ τὸν ἠφαιστειογενῆ χαρακτήρα τοῦ νησιοῦ.

Θὰ ἤθελα νὰ συμπληρώσω πὼς ἂν ἔχει κάποια δόση ἀλήθειας ἡ ἀνδροκτονία τῆς Λήμνου καὶ τὰ Λήμνια κακά, πρέπει ἴσως νὰ παραδεχθεῖ κανεὶς τὴν γνώμη τοῦ Welker, ὅτι ἡ δυσσομία τῶν γυναικῶν τῆς Λήμνου σὲ μία περίοδο, προερχόταν ἀπὸ τοὺς καπνοὺς ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ ἠφαίστειο Μόσυχλος καὶ τίς καιόμενες πέτρες, ποὺ κατὰ κάποιο ἔθιμο χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες σὲ καθαρτήριες τελετὲς καὶ οἱ ὁποῖες ἔβγαζαν μυρουδιά παραπλήσια τῆς ἀσφάλτου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀποστολίδης Ἀν., Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο. «Λήμνος ἢ Νῆσος τοῦ Ἡφαιστού», Θεσσαλονίκη, 1967.

Ἀποστολίδης Ἀν., Journal Souvenir Panleminian Association «Hephestus» INC. I. Λημνιακὸ Τρίπτυχο, New York N.Y. 10001.

Ἀποστολίδης Ἀν. - Καραγκούνης Μ., Ἀνακοίνωση στὸν Φιλ. Σύλλογο Παρνασσὸ (2ο Συνέδριο Ἱστορίας Ἱατρικῆς), Ἀθήνα, 1984. Θεραπευτικὴ Λημνία γῆ. Ἱαματικά λασπόλουτρα Νήσου Λήμνου.

Καραπαναγοπούλου Ἀ. Ἡ Λήμνος, τὸ ἱερὸ νησί τοῦ Ἡφαιστού. Ἀθήνα, 1987.

Καυιδέλλης Ἀ., Ἡ Λήμνος (ἐπὶ Φραγκοκρατίας - Τουρκοκρατίας καὶ ἡ θρυλικὴ Μαρούλα). Ἀθήνα, 1971.

Κορομηλάς Γ. - Κορομηλάς Λ., Ἡ Ἀθηναϊκὴ περιπέτεια. Τέσσερις αἰῶνες ἀθηναϊκῆς ζωῆς. Τόμος 1ος, Ἀθήνα, 1981.

Μοσχίδης Ἀ., Ἱστορία τῆς νήσου Λήμνου, Ἀλεξάνδρεια, 1907.

Μουτσόπουλος Ν., Πειραματικὴ διερεύνηση βυθισμένης ἀρχαίας πόλεως εἰς τὴν Λήμνο. Τεχνικὰ χρονικά. Ἀθήνα, 1969.

Παξιμαδᾶ Σ., Θεραπευτικὲς ιδιότητες τῆς Λημνίας γῆς. Μία ἱατροϊστορικὴ προσέγγιση. Διδακτορικὴ διατριβή. Ἀθήνα, 1982.

Παπαζάχος Β. - Παπαζάχου Κ., Οἱ σεισμοὶ τῆς Ἑλλάδος. Θεσσαλονίκη, 1989.

Ρισπὲν Ἰ., Ἑλληνικὴ Μυθολογία, Β' ἔκδοση, Τόμος α' καὶ β', Μετάφραση Νικ. Τενενέ, Ἀθήνα, 1953.

Φραγκοπούλου Ἰ. - Μαλεβᾶκη Ἰ. - Σκουνάκη Στ., Ὑπουργεῖο Γεωργίας. Δελτίον ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, ἀρ. 3 Υ.Δ. 1964. Ὑδρογεωλογικὴ καὶ γεωχημικὴ μελέτη τῆς νήσου Λήμνου.

L. Bernabo - Brea, Poliochni (Roma 1964) I. 16 and I. Bourdman in the Princeton Encyclopedia of Classical Sites, S.V. Lemnos.

Phyllis Young Forsythe, Lemnos Reconsidered in «Echos du monde classique», Classical Views, XXVIII (NS3), 1984, p.p. 3. 14.

ΓΕΩΛΟΓΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΟΝ

Ἄς ἐπιχειρήσουμε ἓνα ταξίδι στὸ χρόνο, ὄχι γιὰ νὰ δοῦμε πῶς ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ κατοίκησαν στὸ Αἶγαίو, ἀλλὰ γιὰ νὰ δοῦμε τὸ Αἶγαίο τὸ ἴδιο, ὄχι μερικoὺς αἰῶνες ἢ χιλιάδες χρόνια πρὶν ἀπὸ σήμερα, ἀλλὰ μερικὰ ἑκατομύρια χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ λυκαυγὲς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὰ 200 ἑκ. χρόνια πρὶν. Τότε στὸ γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ σημερινοῦ Αἶγαίου, δὲν ὑπῆρχε «Αἶγαίο», ἀλλὰ μιὰ θάλασσα, ποὺ οἱ γεωλόγοι ὀνομάζουν Τηθύ. Ἡ θάλασσα Τηθύς συνόρευε μὲ τὴν πανήπειρο «Παγγαία». Ἡ Τηθύς δὲν ἔμεινε σταθερὴ μὲ τὸ πέρασμα τῶν ἑκατομμυρίων ἐτῶν. Μετὰ ἀπὸ 20 ἑκ. χρόνια ἄρχισε νὰ σπάζει, ν' ἀλλάζει, νὰ μεταμορφώνεται. Ἀπὸ τὰ 150 ἑκ. χρόνια μέχρι τὰ 25 ἑκ. χρόνια ἡ Τηθύς ἀρχίζει νὰ κλείνεται: ὅλη αὐτὴ δηλαδὴ ἡ μεγάλη θάλασσα, ποὺ γιὰ 50 ἑκ. χρόνια ἦταν ἐμφανὴς στὴ γῆ καὶ ἐνιαία, ἄρχισε νὰ συμπιέζεται λίγο - λίγο. Τότε μὲ τὸ κλείσιμο αὐτό, δημιουργήθηκαν ὀρογενέσεις. Πρὶν ἀπὸ 10 ἑκ. χρ. ἡ ὀρογένεση ὀξύνεται καὶ τὰ ὄρη παίρνουν τὸ maximum τοῦ ὕψους τῶν. Ὑπῆρξε ὁμως σ' ὄλο αὐτὸ τὸ τεράστιο ὀρογενετικὸ σύστημα ἓνας μόνον χῶρος, ὅπου οἱ πλάκες δὲν συγκρούστηκαν γιὰ νὰ δώσουν ὀρογένεση, ἀλλὰ βρίσκονται ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς υποβόθισης. Ἡ μιὰ πλάκα υποβυθίζεται κάτω ἀπὸ τὴν ἄλλη. Κι' αὐτὸς εἶναι ὁ χῶρος τοῦ Αἶγαίου.

Α'. ΤΟ ΓΕΩΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

1. Στὸ «Ἑλληνικὸ Ὄρογενετικὸ Τόξο» ἢ «Τόξο τοῦ Αἶγαίου» (στὸ παρὸν ἢ στὸ παρελθόν), διαδραματίστηκαν καὶ συνεχίζονται νὰ διαδραματίζονται τὰ φαινόμενα τῆς ὀρογένεσης τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου. Τὸ «Τόξο τοῦ Αἶγαίου» ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴ του στις σχετικὲς κινήσεις τῶν λιθοσφαιρικῶν πλακῶν τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Εὐρασίας καὶ εἶναι τμῆμα τοῦ μεγάλου ὀρογενετικοῦ συστήματος ποὺ φέρει τὸ ὄνομα «Ἀλπικὸ σύστημα τῆς Τηθύος»: αὐτὸ περιλαμβάνει ὄρη καὶ ὀροσειρὰς σὲ ἓναν εὐρύτερο χῶρο, ἀπὸ τὰ Πυρηναῖα καὶ τὶς Ἄλπεις μέχρι τὸν Καύκασο καὶ τὰ Ἱμαλάια. Ὅλες οἱ ὀρογένεσεις ποὺ περιλαμβάνονται σ' αὐτὸν τὸν εὐρύτερο χῶρο ἐγιναν μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ Παλαιοωκεανοῦ τῆς «Τηθύος», ποὺ ὑπῆρξε στὴ γῆ πρὶν, πάνω

από 200 εκατομμύρια χρόνια, και του οποίου έναπομείναν μέλος είναι ή σημερινή Μεσόγειος (έπομένως και τὸ Αἰγαῖο).

2. Ἡ Παλαιοτεκτονική Ἱστορία τοῦ ὀρογενετικοῦ τόξου τοῦ Αἰγαίου ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Μάλμιο (150 ἑκατ. χρόνια), ὅποτε ὁ παλαιωκεανὸς τῆς Τηθύος κλείνει λίγο - λίγο καὶ τοποθετοῦνται τεκτονικά καλύμματα ὀφιολίθων ἐπωθούμενα ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐνοτήτων. Μέχρι τὸ Ἡώκαινο κυριαρχεῖ γεωδυναμική βάρους μὲ ροϊκή παραμόρφωση καὶ ὕψηλῳ βαθμῷ μεταμόρφωση. Μετὰ ἀπὸ μιὰ μεταβατική φάση (Ὀλιγόκαινο - Μειόκαινο) τὸ τόξο τοῦ Αἰγαίου εἰσέρχεται στὴν Νεοτεκτονική περίοδο (Μέσο - Ἀνώτερο Μειόκαινο: 10 ἑκατ. χρόνια), στὴν ὁποία παίρνει περίπου τὴν σημερινή, του δομή.

3. Ἡ Νεοτεκτονική Ἱστορία τοῦ Αἰγαίου.

Κατὰ τὸ Μέσο Μειόκαινο ἡ λιθοσφαιρική μικροπλάκα τῆς Ἀραβίας συγκρούσθηκε πρὸς βορρὰν μὲ τὴν μικροπλάκα τῆς Μικρασίας. Ἡ σύγκρουση αὐτὴ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πλευρική μετάδοση τῶν τεκτονικῶν ὠθήσεων ποὺ ἐκδηλώθηκαν μὲ τὴ δημιουργία τοῦ μεγάλου ρήγματος τῆς Ἀνατολίας καὶ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ ὀρογενετικοῦ τόξου τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σύστημα τῆς Τηθύος. Ἐκτοτε τὸ Αἰγαῖο ἀκολούθησε δική του γεωλογική ἐξέλιξη (ἀπὸ τὸ Ἀνώτ. Μειόκαινο ἕως σήμερα), ποὺ ἐκφράζεται μὲ διαδοχικὲς φάσεις ἐντατικῶν πεδίων θλίψης (συμπίεση) ἢ ἐφελκυσμοῦ (τράβηγμα). Ἡ περίοδος αὐτὴ, γεωλογικὰ «πρόσφατη», χαρακτηρίζεται σὰν νεοτεκτονική περίοδος καὶ διαφέρει πολὺ ὡς πρὸς τὸν τρόπο λειτουργίας τῶν τεκτονικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν «παλαιοτεκτονική» τῶν Ἀλλικῶν πτυχώσεων.

Ἡ γενικὴ νεοτεκτονικὴ ἐξέλιξη τοῦ Αἰγαίου ἔχει ὡς ἐξῆς:

α) Ἀνώτ. Μειόκαινο - Κατ. Πλειόκαινο (10 ἕως 5 εκατομμύρια χρόνια πρὶν): Ὁ χῶρος τοῦ Αἰγαίου τίθεται ὑπὸ καθεστῶς δυνάμεων συμπίεσης. Στὴ φάση αὐτὴ ὁ Ἑλλαδικὸς χῶρος, τὸ Αἰγαῖο καὶ ἡ Μικρασία εἶναι μιὰ συνεχῆς πλατιά ζώνη ξηρᾶς, ποὺ χωρίζει τὴν Μεσόγειο ἀπὸ τὴν Μαύρη Θάλασσα.

β) Πλειόκαινο (4,5 ἕως 2 ἑκατ. χρόνια): Τὸ Αἰγαῖο τίθεται ὑπὸ καθεστῶς ἐφελκυστικῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία καταβυθίσεων. Ἔτσι δημιουργοῦνται μεγάλα τεκτονικά βυθίσματα (grabens), ποὺ ἀπομονώνουν τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Μικρασία καὶ τὴν Κρήτη. Τὸ Αἰγαῖο γίνεται μιὰ ρηχὴ θάλασσα μὲ πολλὰ νησιά.

γ) Καλάβριο - Ἐμίλιο (2 ἕως 1 ἑκατ. χρόνια): Καὶ πάλι ἐντατικὸ πεδίο δυνάμεων θλίψης, ποὺ συμπιέζουν τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάδυση ξηρᾶς καὶ τὴ δημιουργία τῆς ἡπειροῦ Αἰγῆδας (= χέρσος ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα - Αἰγαῖο - Μικρασία). Πιθανῶς, μιὰ στενὴ λωρίδα θάλασσας χωρίζε τὴν Αἰγῆδα ἀπὸ τὸ νησι Πελοπόννησος - Κρήτη.

δ) Μιλάτσιο έως σήμερα (700 χιλιάδες χρόνια έως σήμερα): Νέο πεδίο εφελκυσμού βυθίζει την Αιγιίδα, ή Πελοπόννησος χωρίζεται από την Κρήτη με θάλασσα και το Αίγαίο παίρνει σιγά - σιγά τη σημερινή του μορφή.

Β'. ΤΟ ΓΕΩΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΟΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

1. 'Η σημερινή Γεωτεκτονική κατάσταση του 'Ορογενετικού τόξου του Αιγαίου έχει ως εξής:

α) Τάφος: 'Ιόνια - νότια της Κρήτης και Δωδεκανήσων.

β) Νησιωτικό Τόξο: Πελοπόννησος - Κρήτη - Δωδεκάνησα.

γ) 'Οπισθοτάφος (Θάλασσα πίσω από το Νησιωτικό Τόξο): Κρητικό πέλαγος.

δ) 'Ηφαιστειακό Τόξο: Μέθανα - Μήλος - Θήρα - Νίσυρος.

Είναι φανερό ότι καθένας από τους τέσσερις αυτούς γεωτεκτονικούς χώρους ακολουθεί την καμπυλότητα του προηγούμενου του. 'Η τάφος είναι ο χώρος σύγκλισης της 'Αφρικανικής πλάκας, κάτω από την Ευρασιατική. 'Εξ αιτίας της υποβύθισης, στη ζώνη ακριβώς της υποβύθισης δημιουργούνται μεγάλα βάθη της θάλασσας. Τα φαινόμενα που προκαλεί ή υποβύθιση της 'Αφρικανικής πλάκας κάτω από την Ευρασιατική συνοψίζονται σε άνδσειτική ήφαιστειότητα, θετικές ανωμαλίες βαρύτητας, άνοδο οφιολίθων, τάφο, γλαυκοφανιτικούς σχιστολίθους, έστιες μέσου βάθους.

2. 'Η σημερινή Τεκτονική Βάθους του Αιγαίου συνοψίζει τα κυριότερα χαρακτηριστικά της στη ζώνη έστιών σεισμών Benioff. Για τη ζώνη Benioff οί κυριότερες απόψεις που έχουν εκφρασθεί είναι οί εξής:

α) 'Υπάρχει ζώνη Benioff κλίσης 30° - 40°, στην όποία εύρίσκονται οί έστιες των σεισμών μέσου βάθους του Αιγαίου, ή όποία αντίστοιχεί στο υποβυθιζόμενο τμήμα της λιθόσφαιρας της 'Αφρικανικής πλάκας με ταχύτητα βύθισης από 2,0 έως 4,5 cm/τό χρόνο. (Κομνηνάκης, Παπαζάχος, Caputo, Makris, Karnik, Nicholls κ.ά.).

β) Δέν υπάρχει άπλη υποβύθιση αλλά και άριστερόστροφη περιστροφή της πλάκας του Αιγαίου (Hsü 1971) κατά 30° πρός ΝΔ στά τελευταία 13 έκατ. χρόνια, γύρω από πόλο 40N/18E (Le Pichon, Angelier 1979). Κατά τον Rotstein (1983), τό Αίγαίο μαζί με την Τουρκία στρέφονται άριστερόστροφα.

γ) 'Υπάρχουν δύο ζώνες κατάδυσης (Papazachos - Papadopoulos 1977, Γερ. Παπαδόπουλος 1984): Μία ζώνη στό Ν. Αίγαίο (ζώνη Benioff) και μία στό Β. Αίγαίο που συνδέεται με την νεογενή μαγματική μεταλλογένεση.

δ) Τό Αίγαίο είναι περιθωριακή λεκάνη με άσβεσταλκαλική ήφαιστειότητα και γεωδυναμική εξέλιξη τύπου 'Ανδεων (Boccaletti et al. 1974).

ε) Τά ήφαιστεια τό Νοτίου Αιγαίου έχουν χημισμό K₂O/SiO₂, χαρα-

κτηριστικό των ήφαιστειών πάνω από ζώνη Benioff, όπως τα Krakatau, Άλεουτιών κλπ. (Ninkovich, Hays 1971, 1972).

ζ) Το Αιγαίο είναι άποσχηματισμένο ευρωπαϊκό περιθώριο, αλλά όχι ανεξάρτητη λιθοσφαιρική πλάκα (Mercier 1977, 1979).

η) Το Αιγαίο είναι ανεξάρτητη μικροπλάκα (Mckenzie 1970, 1972, 1978) με άποδείξεις από γεωφυσικά, τεκτονικά και γεωθερμικά στοιχεία.

Πάντως, το θέμα της ακριβούς γεωτεκτονικής δομής του Αιγαίου φαίνεται να είναι άκόμη άνοικτό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

C. Froidevaux - C. Paquin - C. Angelidis - A. Tzitziras, «In situ Stress Measurements in Greece», Rock mechanics, Rupp. 9, 19-20, 1980.

J. Letouzey - P. Trémoilières, «Paleo - Stress Fields Around the Mediterranean Since the Mesozoic from Microtectonics. Comparison with Plate Tectonic Data», Rock Mechanics Suppl. 9, 173-192, 1980.

M. Shulman - W. Skala, «Reconstruction of Stress Fields for the Aegean by a Finite Element Model», Rock Mechanics, Suppl. 9, 245-255, 1980.

J. Angelier - N. Lyberis - X. LePichon - E. Barrier - Ph. Huchon, «The tectonic development of the Hellenic Arc and the Sea of Crete: A Synthesis», Tectonophysics 86, 159-196, 1982.

J. L. Mercier - N. Delibasis - A. Gauthier - J. Jarrige - F. Lemeille - H. Philip - M. Serbier - D. Sorel, «La néotectonique de l'Arc Egéen», Rev. Géogr. Phys. Géol. Dyn. 21, 67-92, 1979 b.

D. P. Mckenzie, «The Plate Tectonics of the Mediterranean region», Nature 226, 239-243, 1970.

J. L. Mercier, «Signification néotectonique de l'Arc Egéen. Une revue des idées», Rev. Géol. Dyn. Géogr. Phys. 21, 1, 5-15, 1979.

Γ. Παπαδόπουλου, Συμβολή στη μελέτη της Ένεργου Τεκτονικής Βάθους του χώρου του Αιγαίου. Διατριβή επί διδακτορία, Α.π.Θ., 1984.

Δ. Παπανικολάου, Γεωλογία της Ελλάδας, Άθήνα, 1986.

Σ. Παυλίδη - Δ. Μουντράκη, Νεοτεκτονική, Θεσσαλονίκη, 1986.

Το τόξο του Αιγαίου σε σχέση με την Άν. Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Όποιοδήποτε θέμα έχει σχέση με την ιστορία των νησιών του Αιγαίου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, επειδή, μόνον αν γραφούν προηγουμένως ειδικές γι' αυτά μονογραφίες, είναι δυνατόν να αναληφθῆ ἡ σύνθεση τῆς ιστορίας ὄλων τῶν νησιῶν τῆς περιοχῆς, πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀποβλέπουμε.

Ένα παρόμοιο ὁμως ἔργο ἀναφερόμενο στὴν ἀρχαιότητα παρουσιάζει τεράστιες δυσκολίες λόγω κυρίως τῆς ἀνεπαρκείας τῶν πηγῶν ποὺ διαθέτομε καὶ τῆς γεωγραφικῆς, κατ' ἐπέκταση δὲ καὶ ἱστορικῆς, ἰδιομορφίας ποὺ παρουσιάζουν τὰ Ἑλληνικὰ νησιά. Οἱ φιλολογικὲς πηγὲς εἶναι ἐλάχιστες, τὰ δὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ ἰδίως οἱ ἐπιγραφὲς καὶ τὰ νομίσματα, εἶναι ὄχι μόνον ἀνεπαρκῆ, ἀλλὰ καὶ ἀνισομερῶς κατανεμημένα, ἐπειδὴ σὲ λίγα νησιά μας (Δῆλος, Ρόδος, Κῶς, κ.ἄ.) ἔχουν γίνεи συστηματικὲς ἀνασκαφές, ἐνῶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα εἶναι ἢ ἐπιφανειακὰ ἢ προέρχονται ἀπὸ σωστικὲς ἀνασκαφές.

Μιὰ ἄλλη δυσκολία γιὰ τὴ συγγραφή ἐνὸς παρομοίου ἔργου προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἄλλα νησιά μας ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος (ὅπως ἡ Δῆλος, ἡ Ρόδος καὶ ἡ Χίος), ἐνῶ ἄλλα, κτ' αὐτὰ εἶναι βεβαίως τὰ περισσότερα, ὑπῆρξαν ἀσήμαντες ἐπαρχιακὲς πόλεις ποὺ ζοῦσαν στὸ περιθώριο ἐξαρτώμενα ἀπὸ τοὺς ἰσχυροτέρους καὶ μᾶλλον προωδευμένους γείτονές των, νησιωτικὸς ἢ ἡπειρωτικὸς, τῶν ὁποίων ἀπεμιμούντο συνήθως καὶ τοὺς θεσμούς.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ σύνθεση τῆς ἱστορίας τῶν Αἰγαιοπελαγίτικων νησιῶν ἐπιβάλλεται νὰ ἀναληφθῆ ὄχι μόνον γιὰ λόγους καθαρὰ ἐπιστημονικοὺς, ἀλλὰ καὶ ἔθνικοὺς. Διότι ἡ μελέτη αὐτὴ ἐκτὸς τῶν ἄλλων θὰ δείξῃ ὅτι ὁ χῶρος τοῦ Αἰγαίου, γιὰ τὸν ὁποῖο πρόσφατα οἱ πρὸς ἀνατολὰς γείτονές μας ἔχουν ἐγείρει ἀνεπίτρεπες ἀξιώσεις ἀμφισβητώντας τὴν ἑλληνικότητά του, ὑπῆρξε ἀπὸ τῆς χαραυγῆς τῶν ἱστορικῶν χρόνων ὄχι μόνον ἑλληνικός, ἀλλὰ λίκνο καὶ κοιτίδα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Διότι τὸ Αἶγαίον εἶναι ἑλληνικὸ τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τῆς Β' π.Χ. χιλιετηρίδας, γιὰ τὸν λόγο δὲ αὐ-

τὸν ὄλοι οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ μας ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο ὡς τὸν Ἀρριανὸ τὸ χαρακτηρίζουν ὁμοφώνως ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὴ θάλασσα¹.

Γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο τὰ Ἑλληνιστικὰ Κράτη ποὺ ἰδρύθηκαν στὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπεδίωκαν νὰ βρίσκωνται σὲ συνεχῆ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο συνεχῶς ἀντλοῦσαν στρατιῶτες καὶ ἀποίκους, ἐπειδὴ γνώριζαν ὅτι ἡ ἀποκοπὴ τους ἀπὸ αὐτὸν θὰ σήμαινε τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐξαφάνισή τους.

Τὴν ἀξία τῆς τοπικῆς ἱστορίας εἶχαν ἀπὸ πολὺ ἔνωρις ἀντιληφθῆ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν συνέγραψαν τὶς λεγόμενες «κτίσεις» τῶν πόλεων² καὶ ἀργότερα τὰ χρονικά των, ὅπως π.χ. τὸ Λίνδιον Χρονικὸ ποὺ ἔγραψε τὸ 99 π.Χ. ὁ Λίνδιος Τιμαχίδης³. Δυστυχῶς τὸ πολύτιμο αὐτὸ ἱστορικὸ ὕλικό χάθηκε σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀφήνοντας ἐλάχιστα ἴχνη στὴ μεταγενέστερη φιλολογικὴ παράδοσι.

Παρόμοια ἔργα εἶχαν γραφῆ βεβαίως καὶ γιὰ τὴ Χίο, συγγραφεῖς δὲ ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πατρίδας τους εἶναι ὁ ποιητὴς Ἴων ὁ τραγικός, ὁ Ζήνις καὶ ὁ Ὑπερμένης⁴. Χιακὴ ἐπίσης ἐπιγραφή ποὺ δημοσίευσε ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Νικόλαος Κοντολέων⁵ καὶ ἀναφέρεται «εἰς τὰ Οἰνοπίωνος ἔργα» περιέχει ἐπιτομὴ «κτίσεως» τῆς Χίου. Τὶς ἐπιτομὲς αὐτὲς τῶν «κτίσεων» τοποθετοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι στὰ προσαρτημένα στὰ γυμνάσια σχολεῖά τους καὶ προωρίζονταν γιὰ σχολικὴ προφανῶς χρῆσι.

Ἡ σημερινὴ ὁμως ἀνακοίνωσή μου δὲν ἀναφέρεται στὴν σκοπιμότητα συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῶν Αἰγαιοπελαγίτικων νησιῶν μας ἢ στὶς «κτίσεις» τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τὰ τοπικὰ χρονικά τους, ἀλλὰ στὴν ἱστορία τῆς ἰδιαίτερας πατρίδας μου. Χωρὶς, λοιπὸν, ἄλλη ἀναβολὴ ἄς στραφοῦμε πρὸς τὸ θέμα μας.

Πρὶν ἀπὸ 40 περίπου χρόνια ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς μου ἀκαδημαϊκὸς Κωνσταντῖνος Ἀμαντος μοῦ συνέστησε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς Χίου, ἐπειδὴ, ὅπως μοῦ ἔλεγε, τὸ σχετικὸ μέρος τῆς ἱστορίας τῆς Χίου τοῦ Γεωργίου Ζολῶτα⁶, ἡ ὁποία παραμένει, κατὰ γενικὴ ὁμολογία,

1. Ἡρόδ. V, 54: ἀπὸ θαλάσσης τῆς Ἑλληνικῆς. Θουκ. I, 4, 1: καὶ τῆς νῦν Ἑλληνικῆς θαλάσσης. Ἀρριανου, Ἀλεξ. Ἀνάβ. II, 25, 1: ἐπὶ θαλάσσαν τὴν Ἑλληνικὴν, πβλ. Πλουτάρχου, Εὐμένης 19, 2. Ἀγησίλαος 15, 1.

2. Ὡς π.χ. τῆς Μιλήτου, τὴν ὁποία ὁ Σουΐδας (κ, 22, ἐκδ. Adler) ἀποδίδει στὸν Κάδμο τὸν Μιλήσιο.

3. *FGrHist.*, ἀρ. 532.

4. *FGrHist.*, ἀρ. 392, F. 1-3 (Ἴων). *FGrHist.*, ἀρ. 393 (Ζήνις). *FGrHist.*, ἀρ. 394 (Ὑπερμένης).

5. *Rev. de Phil.*, 75, 1949, σσ. 5-9.

6. Ἡ ἀρχαία ἱστορία τῆς Χίου ἐκτίθεται κυρίως στὸν Β' τόμο τοῦ ἔργου του (Ἀθήναι 1924).

ή σημαντικότερη από όσες έχουν γραφή μέχρι σήμερα για τὸ νησί μας, εἶναι ἀπαρχαιωμένο καὶ πρέπει νὰ ξαναγραφῆ ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Ἀπὸ τότε ἀσχολοῦμαι μὲ τὴν Ἀρχαία Ἱστορία τῆς πατρίδας μου, καθὼς καὶ μὲ τὴ σύνταξη τῆς Προσωπογραφίας τῆς ἀποδελτιώνοντος ὄλες τὶς σχετικὲς πηγές, φιλολογικὲς, ἐπιγραφικὲς, νομισματικὲς καὶ παυρολογικὲς. Καρπὸς τῶν προσπαθειῶν μου αὐτῶν εἶναι ἡ σύνταξη τῆς Χιακῆς Προσωπογραφίας, τῆς ὁποίας ἡ ἔκδοσις μόλις ὠλοκληρώθηκε⁷, ὡς καὶ σειρὰ ἄρθρων ἀναφερομένων στὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς Χίου⁸.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ διαπίστωσα ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρχαία περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς Χίου ἔχει ἐλλιπέστατα μελετηθῆ ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους ἐρευνητές, οἱ ὅποιοι στηρίζονται, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, στὶς πηγές ποὺ εἶχε πρὶν ἀπὸ 160 περίπου ἔτη συγκεντρώσει ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ Γένους, στὸν Γ' τόμο τῶν Ἀτάκτων, τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτο μέρος ἐπιγράφεται «Χιακῆς Ἀρχαιολογίας Ὑλη». Ἀπὸ τότε ὁμοῦς ἀνακαλύφθηκαν πολλὲς νέες ἐπιγραφές καὶ νομίσματα, ἐνῶ καὶ οἱ ὑπάρχουσες φιλολογικὲς πηγές δὲν εἶχαν ὄλες συγκεντρωθῆ ἀπὸ τὸν σοφὸ διδάσκαλο, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ⁹.

Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα ἐπιβάλλουν τὴν ἐξ ὑπαρχῆς συγγραφή τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς Χίου, ἡ ὁποία ἦταν κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα κέντρα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀναλάβαμε νὰ πραγματοποιηθοῦμε σὲ σειρὰ ἄρθρων τὴν ἱστορία τῆς πατρίδας μας ἔχοντας πλήρη ἐπίγνωση τῶν δυσχερειῶν ποὺ συνεπάγεται ἓνα παρόμοιο ἐγχεῖρημα, τὸ ὁποῖο καθίσταται ἀκόμη δυσχερέστερο, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψη ὅτι οἱ ἐπιγραφές τῆς Χίου δὲν ἔχουν ἀκόμη δημοσιευθῆ στὶς *Inscriptiones Graecae* τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου (γιὰ τὶς ἐπιγραφές τῆς Χίου προορίζεται ὁ τόμος *IG XII, 6*).

Μὲ βάση τὶς πηγές ποὺ συγκεντρώσαμε διαιρέσαμε τὴ μελέτη μας σὲ 4 μέρη: 1) Ἡ ἱστορία τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους μέχρι τὴ λήξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. 2) Ἡ Χίος κατὰ τοὺς Δ' καὶ Γ' π.Χ.

7. Θ. Χ. Σαδικάκη, *Χιακὴ Προσωπογραφία*, Ἀθῆναι 1989.

8. Θ. Χ. Σαδικάκη: α') «Ἡ χορήγησις Ρωμαϊκῆς πολιτείας εἰς τοὺς Χίους», *ΕΕΦΣ Παν. Θεσσαλονίκης*, 11 (1970), σσ. 171-208. β') «Ρώμη καὶ Χίος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας», *αὐτόθι*, 14 (1975), σσ. 351-371. γ') «Commercial relations of Chios», εἰς *CHIOS, A Conference at the Homereion in Chios* (1984), Oxford 1986, σσ. 121-131. Δημοσίευσαι ἐπίσης καὶ πολλὰς χιακὰς ἐπιγραφὰς σὲ Ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικά.

9. Ἀδ. Κοραῆς, *Ἀτάκτα*, τόμος Γ', Παρίσι 1830, Προλεγόμενα, σ. α': «ἡ Ὑλη Χιακῆς Ἀρχαιολογίας», ἔγραφε, «δὲν εἶναι ἀληθῶς πλὴν ὄλη, ἢ καὶ ἀληθέστερον μέρος ὄλης, εἰς χρῆσιν μέλλοντος οἰκοδόμου... Ὅσων εἶχα πρὸ πολλοῦ συναθροισμένην, τόσων ἐξέδωκα, χωρὶς νὰ προσθέσω ἄλλο τι νεώτερον εἰς αὐτὴν παρὰ τὰς τελευταίας λιθικὰς ἐπιγραφὰς τῆς Χίου...».

αί. 3) Ἡ Χίος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας (Β' - Α' π.Χ. αἰ.) καὶ 4) Ἡ Χίος κατὰ τοὺς Αὐτοκρατορικοὺς χρόνους (Α' μ.Χ. αἰ. - Γ' μ.Χ. αἰ.).

Στὴ σημερινὴ ἀνακοίνωσή μου θὰ περιορισθῶ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Χίου στὴν Ἀρχαιότητα.

Στὴν ἀνάπτυξη αὐτὴ συνέβαλαν δύο κυρίως παράγοντες. Πρῶτον ἡ ἐπίκαιρη γεωγραφικὴ τῆς θέσης καὶ δεύτερον τὸ ὄρεινὸ καὶ ἄγονο τοῦ ἐδάφους τῆς, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπαρκοῦσε νὰ διαθρέψῃ τοὺς κατοίκους τῆς. Ἡ Χίος κατέχει ἐπίκαιρη θέση, ἡ ὁποία τῆς ἐπιτρέπει νὰ ἐπικοινωνῇ μὲ τις ἀπέναντι μικρασιατικὰς ἀκτὲς καὶ συγχρόνως νὰ χρησιμεύῃ ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς στὰ πλοῖα ποὺ κατευθύνονταν ἀπὸ τὴν Κυρίως Ἑλλάδα πρὸς τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἀργότερα, δηλ. μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς Ἀλεξανδρείας (332 π.Χ.), καὶ στὰ πλοῖα ποὺ διακινούσαν ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο πρὸς τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο, ὡς καὶ ἀντιστρόφως. Ἐξ αἰτίας τῶν στενῶν αὐτῶν ἐμπορικῶν ἀλλὰ καὶ πολιτιστικῶν σχέσεων τῆς Χίου μὲ τις πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ ὁμώνυμη πρωτεύουσά τῆς χτίστηκε στὴν ἀνατολικὴ τῆς ἀκτῆς, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ χερσόνησο τῆς Ἐρυθραίας, ἀπὸ τὴν ὁποία τὴν χωρίζει στενὸς πορθμὸς πλάτους ὀκτῶ περίπου χιλιομέτρων.

Ἐξ ἄλλου ἡ ὄρεινὴ φύση τοῦ χιακοῦ ἐδάφους ὑποχρέωσε τοὺς Χιώτες νὰ ἐπεκτείνουν τὴν κυριαρχία τους καὶ στὴν ἀπέναντι μικρασιατικὴ ἀκτῆ καὶ συγχρόνως νὰ στραφοῦν πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὸ ἐμπόριο, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους. Ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. ἡ Χίος, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ νησιά ποὺ ἦταν κοντὰ στὴ Μικρὰ Ἀσία, κατεῖχε τὴν Περαιὰ τῆς ποὺ ὠνομαζόταν καὶ *Χώρα τῶν Χίων*¹⁰. Γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς διεξήγαγαν οἱ Χιώτες σκληροὺς καὶ μακροὺς ἀγῶνες, συγχρόνως δὲ ὑποχρεώθηκαν νὰ συντηροῦν ἰσχυρὸ πολεμικὸ ναυτικὸ ποὺ προστάτευε καὶ τὰ ἐμπορικὰ τοὺς πλοῖα ἀπὸ τοὺς πειρατές. Ἡ Περαιὰ τῶν Χίων ἐκτεινόταν βορείως τῆς Λεσβιακῆς Περαιᾶς καὶ νοτίως τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Καϊκου σχηματίζοντας ἔτσι σφῆνα Ἰωνικοῦ ἐδάφους μέσα στὴν Αἰολικὴ γῆ. Στὴν Περαιὰ τῶν Χίων ἀνῆκε καὶ ἡ πόλη Ἀταρνεὺς μὲ τὴν γύρω ἀπὸ αὐτὴν γόνιμη περιοχὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξήγετο χρυσός, ὁ ὁποῖος ὅπωςδῆποτε συνέβαλε στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Χίου. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀργότερα οἱ Χιώτες ἔχασαν τὴν Περαιὰ τους, ἐφ' ὅσον κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ὁ Ἀταρνεὺς βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ τυράννου Ἑρμεία, φίλου καὶ πενθεροῦ τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ὅτι τὴν ἀνέκτησαν ἀργότερα μὲ τὴ συνθήκη τῆς Ἀπαμείας (188 π.Χ.).

Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν χιακῶν προϊόντων ὑπῆρξε αἰτία νὰ στραφοῦν ἀπὸ

10. Τις σχετικὰς μὲ τὴ Χώρα τῶν Χίων πηγές, βλ. εἰς Θ. Χ. Σαδικάκη, *ΕΕΦΣ Παν. Θεσσαλονίκης*, 14 (1975), σ. 357, σημ. 1.

πολύ ένωρίς οί Χιῶτες καί πρὸς τὴ θάλασσα. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μηδικῶν πολέμων κατεῖχαν ἀξιόλογη ναυτικὴ δύναμη καί κατὰ τὸν 5ο καί 4ο π.Χ. αἰῶνα τὸ ναυτικὸ τους διεκδικοῦσε τὴν κυριαρχία στὴ θάλασσα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ ἀναφέρωμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα.

Στὴ ναυμαχία τῆς Λάδης (494 π.Χ.), ὅπου ὁ Ἴωνικός στόλος ἀντιμετώπισε τὸν Περσικό, ἡ Χίος συνεισέφερε 100 τριήρεις, δηλ. περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/4 τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἴωνικῶν πλοίων. Κατὰ τὸν ἱστορικό Ἡρόδοτο¹¹ οἱ Χιῶτες ἀρνήθηκαν νὰ μιμηθοῦν τὴν ἀνανδρία τῶν ἄλλων Ἴωνων, ποὺ ἀπεχώρησαν παρέμειναν στὴ θέση τους μέχρι τὴ λήξη τῆς ναυμαχίας μὲ τὰ 100 πλοῖα τους, στὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπέβαιναν 40 ἄνδρες ἐκλεκτοὶ τῆς Χίου. Κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα οἱ Ἕλληνες μετὰ τὶς νίκες τους κατὰ τῶν Περσῶν δίσταζαν νὰ σπεύσουν πρὸς ἀπελευθέρωση τῆς Ἰωνίας, γιὰτὶ ἀγνοοῦσαν τελείως τὴν πέραν τῆς Δήλου θάλασσα: «ἐνόμιζαν ὅτι ἡ Σάμος ἀπέχει ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὅσον καὶ οἱ Ἡράκλειες στήλες. Ἔτσι οἱ μὲν βάρβαροι φοβοῦνταν νὰ πλεύσουν δυτικὰ τῆς Σάμου, οἱ δὲ Ἕλληνες εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὴ βοήθεια καὶ τὴ χειραγωγία τῶν Χίων κάθε φορὰ ποὺ ἤθελαν νὰ πλεύσουν ἀνατολικά τῆς Δήλου»¹².

Τὴ μεγάλη συμβολὴ τοῦ χιακοῦ ναυτικοῦ στοὺς κατὰ θάλασσαν ἀγῶνες τῶν Ἀθηναίων πρὶν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου τονίζει ἰδιαίτερος ὁ Θουκυδίδης, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τοὺς Χιῶτες ὡς τοὺς πλουσιωτέρους τῶν Ἑλλήνων¹³ καὶ παρατηρεῖ ὅτι μόνο αὐτοί, οἱ Σάμιοι καὶ οἱ Λέσβιοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ παρέχουν στοὺς Ἀθηναίους πλοῖα καὶ ναῦτες, ἐνῶ οἱ λοιποὶ σύμμαχοι πλήρωναν φόρο¹⁴.

Στὴν κατὰ θάλασσαν ὑπεροχὴ τῶν Χίων κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἀναφέρονται ἐπίσης ὁ Δημοσθένης¹⁵, ὁ Ἴσοκράτης καὶ ὁ Στράβων¹⁶. Σχετικὰ μὲ αὐτὴν ὁ Ἴσοκράτης¹⁷ παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς: «γιὰ τοὺς Χιῶτες θὰ σᾶς ἀναφέρω τοῦτο καὶ μόνο: ὁποῖος ἀποφάσιζε νὰ συμμαχήσῃ μαζί τους, ἦταν βέβαιο ὅτι αὐτὸς θὰ ἐξασφάλιζε καὶ τὴν κυριαρχία στὴ θάλασσα».

11. Ἡρόδ. VI, 15.

12. *Ἀντόθι*, VIII, 132.

13. Θουκ. VIII, 45, 4, πβλ. VIII, 24, 4.

14. *Ἀντόθι*, VI, 85. VIII, 57, 4, πβλ. I, 19. VIII, 63, 1.

15. *Ἐπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας*, 3.

16. XIV, I, 35, p. 645: ἐκέκτηντο δὲ καὶ ναυτικόν ποτε Χίοι καὶ ἀνθήπτοντο τῆς κατὰ θάλατταν ἀρχῆς καὶ ἐλευθερίας.

17. *Πανηγυρικός*, 139. Περὶ τοῦ ναυτικοῦ τῆς Χίου, βλ. J. Marrison - R. Williams, *Greek Oared ships*, Cambridge 1968, σσ. 130-131, 160-163, 258.

Τις φιλολογικὲς πηγὲς συμπληρώνουν οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες¹⁸, οἱ ὁποῖες δείχνουν ὅτι καὶ στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν συνέχισαν νὰ ἔχουν οἱ Χιώτες ἀξιόλογο ναυτικὴ δύναμη.

Ἡ ἐπίκαιρη γεωγραφικὴ θέση τῆς Χίου, τὸ ἰσχυρὸ τῆς ναυτικὸ, ἐμπορικὸ καὶ πολεμικὸ, πρὸ πάντων ὅμως τὸ ἐμπορικὸ δαιμόνιο τῶν κατοίκων τῆς, τὸ ὁποῖο πρῶτος διαπίστωσε ὁ Ἀριστοτέλης¹⁹, συνετέλεσαν στὸ νὰ συγκεντρώσουν στὰ χέρια τους οἱ Χιώτες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἡδὴ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. μεγάλο μέρος τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀνατολῆς καὶ νὰ καταστήσουν τὸ νησί τους ἀξιόλογο ἐμπορικὸ κέντρο. Τὰ ἐμπορεύματα αὐτὰ ἀκολουθώντας τὴ μεγάλη Βασιλείο ὁδὸ κατέφθαναν ἀπὸ τὰ Σοῦσα στὶς Σάρδεις τῆς Λυδίας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Μίλητο καὶ τὴ Χίο, οἱ ὁποῖες καὶ τὰ διωχέτευαν στὶς ἀγορὰς τῆς Κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος. Κατὰ τὴν ἐποχὴ δὲ αὐτὴν, δηλ. κατὰ τοὺς 7ο καὶ 6ο π.Χ. αἰ., ἡ Χίος ἀνήκε σὲ ἕνα συνασπισμὸ μεγάλων ἐμπορικῶν πόλεων, μέλη τοῦ ὁποῖου ἦταν ἡ Μίλητος, ἡ Χίος, ἡ Αἴγινα καὶ ἡ Ἐρέτρια, οἱ ὁποῖες ἐκμεταλλεύονταν τὸ ἐμπόριο τῆς Δυτικῆς Μεσογείου καὶ διέθεταν τὰ προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς στὶς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης χρησιμοποιοῦντας ὡς ἐμπορικὸ σταθμὸ τὴ Σύβαρη, πόλη τῆς Νοτίου Ἰταλίας²⁰.

Παράλληλα μὲ τὰ ξένα διέθεταν οἱ Χιώτες καὶ τὰ δικά τους ἐκλεκτὰ προϊόντα, βιομηχανικὰ (κυρίως κεραμεικὰ καὶ μεταλλικὰ εἶδη, ὑφάσματα καὶ τάπητες) καὶ γεωργικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν ἡ μοναδικὴ στὸν κόσμον λευκὴ μαστίχη τους καὶ ὁ περίφημος Ἀριούσιος οἶνος τους, ποὺ τὸν θεωροῦσαν ὡς εἶδος πολυτελείας καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμη καὶ γιὰ θεραπευτικούς σκοπούς. Ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μέχρι τὸν Ἀθήναιο, τὸν Γαληνὸ καὶ τὸν Διοσκουρίδη ἐκθειάζουν τὰ κρασιά τῆς Χίου, τὰ ὁποῖα ἦταν περιζήτητα καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἀκόμη χρόνους.

Ὄνομαστὰ ἦταν ἐπίσης τὰ χιώτικα μάρμαρα, ἡ γῆ ἢ κεραμίτις, ἀπὸ τὴν ὁποία κατασκευάζονταν τὰ περίφημα χιακὰ ἀγγεῖα, καὶ ἡ λεγομένη «Χία γῆ», τὴν ὁποία μεταχειρίζονταν στὴν πλύση καὶ τὴν φαρμακευτικὴ²¹. Ἄλλη μεγάλη πηγὴ πλούτου γιὰ τὴ Χίο ἦταν τὸ ἐμπόριο τῶν δούλων, τὸ ὁποῖο ἦταν ὁ πιὸ ἐπικερδὴς κλάδος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, ἂν καὶ βεβαίως ἦταν ἐλάχιστα τιμητικός. Σύμφωνα δὲ μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Χίου ἱστορικοῦ

18. Γι' αὐτές, βλ. L. Robert, *REG* 42 (1929), σσ. 32-38. *BCH* 57 (1933), σ. 526, πβλ. *Bull. Épigr.* 1958, σ. 296, ἀρ. 381.

19. *Πολιτικά* IV, 4, 1, p. 1291 B: *ἀλιεῖς ἐν Τάραντι καὶ Βυζαντίῳ, τριηρικὸν δὲ Ἀθήνησιν, ἐμπορικὸν δὲ ἐν Αἰγίῳ καὶ Χίῳ.*

20. Σχετικὰ, βλ. H. Osmierod, *Piracy in the Ancient World*, Chicago 1978, σ. 102.

21. Γιὰ τὰ ἐν γένει προϊόντα τῆς Χίου, βλ. Θ. Χ. Σαδικάκη, *ΕΕΦΣ Παν. Θεσσαλονίκης* 14 (1975), σ. 359, σημ. 1, ὅπου οἱ σχετικὲς πηγές.

Θεοπόμπου²², οί Χιώτες υπήρξαν οί πρώτοι Έλληνες πού χρησιμοποίησαν δούλους άργυρωνήτους. Ός έμπορική και βιομηχανική πόλη ή Χίος είχε βεβαίως ανάγκη μεγάλου άριθμού δούλων, φαίνεται όμως ότι ό άριθμός τους ξεπερνούσε τόν συνηθιζόμενο στις έλληνικές πόλεις άριθμό δούλων. Γι' αυτό συχνά δουλικές έπαναστάσεις ξεσπούσαν στη Χίο κάθε φορά πού κάποιος έξωτερικός έχθρός άπειλούσε τό νησί, όπως συνέβη τό 412/1 κατά τήν πολιορκία της από τούς Άθηναίους, ως και τό 202/1, όταν τήν πολιορκούσε ό Φίλιππος Ε', ό όποιος μάλιστα ύποσχέθηκε στους δούλους τής Χίου νά τούς έλευθερώσει και νά τούς δώσει τις γυναίκες τών κυρίων τους ως συζύγους, άν τόν βοηθούσαν νά καταλάβη τήν πόλη²³.

Τήν έντονη έμπορική κίνηση τής Χίου έξυπηρετούσε άριστα τό μεγάλο τεχνητό λιμάνι της, τό όποιο κατά τόν Στράβωνα²⁴ χωρούσε όγδόντα περίπου πλοία. Η ναυτιλία και τό έμπόριο συνετέλεσαν στό νά καταστή ή Χίος τό πλουσιότερο νησί του Αιγαίου, γεγονός πού επέτρεψε στους κατοίκους του νά κόψουν άφθονα ύγιά νομίσματα. Τό χιακό νόμισμα, πού είχε ως σύμβολό του τή Σφίγγα, έπιβλήθηκε γρήγορα στις ζένες άγορές, με άποτέλεσμα νά εισαχθί σε πολλές πόλεις πού συναλλάσσονταν με τή Χίο²⁵.

Άλλά και κατά τούς 3ο και 2ο π.Χ. αί. τό χιακό έμπόριο έξακολούθησε νά άκμάζει, όπως συνάγομε από τούς προξενικούς καταλόγους πού μās διέσωσαν χιακές έπιγραφές²⁶, ως και από τά άφθονα Άλεξανδρινά τετράδραγμα πού κόπηκαν στό νομισματοκοπείο τής Χίου κατά τούς αιώνες τούτους²⁷. Από τούς προξενικούς αυτούς καταλόγους πράγματι προκόπτει ότι ή Χίος διατηρούσε στενές έμπορικές σχέσεις με τις πόλεις τής Κυρίως Έλλάδος, τής Μικράς Άσίας, του Εδξείνου Πόντου, τής Προποντίδος και τής Αιγύπτου²⁸. Τό δικαίωμα δέ τής κοπής νομισμάτων διατήρησε ή Χίος και κατά τούς χρόνους τής Ρωμαιοκρατίας, όποτε οί περισσότερες έλληνικές πόλεις είχαν χάσει και τό τελευταίο αυτό άπομεινάρι τής άυτονομίας τους.

Έτσι οί έπιγραφές και τά νομίσματα όλοκληρώνουν τήν εικόνα πού έχομε από τις φιλολογικές πηγές για τήν οικονομική εδημερία τής Χίου κατά τούς άρχαίους χρόνους.

22. Παρ' Άθηναίω VI, 88, p. 265 b-c.

23. Σαρικάκης, έ.ά., σ. 359, σημ. 2. Περί τών δουλικών έπαναστάσεων, βλ. και Θ. Χ. Σαρικάκη, *Χιακή Προσωπογραφία*, Άθήναι 1989, έν. λ. «Διόμαχος» (Δ, άρ. 253).

24. XIV, 1, 35, p. 645: πόλις δ' έχει (ή Χίος) εύλλμενον και ναύσταθμον ναυσίν όγδοήκοντα.

25. Βλ. Ί. Μαυρογορδάτον, *NChr*, (1915), σ. 9. P. Gardner, *JHS*, 40(1920), σσ. 172-173.

26. J. Vanseveren - Robert, *Rev. Phil.*, 63 (1937), σσ. 325-331.

27. Βλ. Ί. Μαυρογορδάτον, *NChr*, (1916), σ. 297.

28. Για τις έμπορικές σχέσεις τής Χίου με τις λοιπές έλληνικές πόλεις, βλ. σημ. 8 άνωτέρω, όπου αναφέρεται σχετικό άρθρο μας.

Λόγω ἀκριβῶς τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς τῆς κινήσεως καὶ τῶν ἐκλεκτῶν προϊόντων τῆς, ὑπῆρξε ἡ Χίος μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἑλληνικὲς πόλεις, πού κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἰταλῶν ἐπιχειρηματιῶν.

Ὡς γνωστόν²⁹, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος (Α΄ Μακεδονικὸς πόλεμος), ὁπότε ἀρχίζει ἡ ρωμαϊκὴ ἀνάμειξη στὰ ζητήματα τῆς Ἀνατολῆς, ἐμφανίζονται στὶς ἑλληνικὲς χῶρες οἱ πρῶτοι Ἰταλοὶ τραπεζίτες καὶ ἔμποροι ἐπαφελούμενοι ἀπὸ τὶς εὐκαιρίες πού τοὺς παρείχε ἡ ἀκμάζουσα τότε ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ὁ ἀρχικὰ μικρὸς ἀριθμὸς τοὺς αὐξήθηκε σημαντικά, ἀφ' ὅτου κυρίως ἰδρύθηκε ἡ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὰ ἐδάφη πού κληροδότησε μὲ τὴ διαθήκη του στὴ Ρώμη ὁ βασιλιάς τῆς Περγάμου Ἄταλος Γ' (133 π.Χ.)³⁰.

Ἡ Χίος μὲ τὸ γλυκὸ καὶ ἥπιο κλίμα τῆς ἦταν πράγματι ἰδεώδης τόπος πρὸς ἐγκατάσταση. Ἡ παρουσία τῶν Ρωμαίων ἐπιχειρηματιῶν σ' αὐτὴν μαρτυρεῖται ἐπιγραφικῶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἦταν δὲ πολυάριθμοι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Α' Μιθριδατικοῦ πολέμου (88-85), ὁπότε κατεῖχαν στὴ Χίο σημαντικὲς ἐκτάσεις γῆς³¹. Τοῦτο προφανῶς σημαίνει ὅτι οἱ Ρωμαῖοι negotiatores τῆς Χίου παράλληλα μὲ τὸ ἐμπόριο ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ γεωργικὲς ἐργασίες, ἡ δὲ ἀμπελοργία, πού ἤκμαζε τότε στὸ νησί, ἦταν ἴσως ἡ κυριώτερη ἀπασχόλησή τους.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα Ρωμαίου ἐπιχειρηματία τῆς ἐποχῆς (1ος π.Χ. αἰ.) παρέχει ἡ περίπτωση τοῦ Λευκίου Νασσίου, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε σὲ μεγάλο εὐεργέτη τῆς. Στόλισε τὸ πρεσβυτικὸ, δηλ. τὸ γυμνάσιο τῶν πρεσβυτέρων, μὲ ἐξέδρα γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀγαλμάτων καὶ χορήγησε κληροδότημα 12.000 δραχμῶν στὸν χιακὸ δῆμο, τὸν ὁποῖο καὶ σὲ ἄλλη εὐκαιρία ἐνίσχυσε οἰκονομικῶς. Γιὰ τὶς δωρεές του αὐτὲς τιμήθηκε ποικιλοτρόπως ἀπὸ τὸν δῆμο τῶν Χίων³². Γνωστὰ εἶναι ἀκόμη τὰ ὀνόματα μερικῶν ἄλλων Ρωμαίων ἐπιχειρηματιῶν τῆς Χίου³³.

Ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. οἱ Ρωμαῖοι negotiatores τῆς Χίου ἀρχίζουν νὰ ἀφομοιώνονται προοδευτικῶς ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν καὶ δροῦσαν. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πράγματι αὐτὴν ἐξαφανίζονται σιγά-σιγὰ τὰ ὀνόματα τῶν γνησίων Ρωμαίων (ingenui), δηλ. ἐκείνων πού εἶχαν λατινικὰ καὶ τὰ τρία τους ὀνόματα, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐμφανίζονται στὶς χιακὲς ἐπιγραφὲς καὶ στὰ νομίσματα ρωμαϊκὰ ὀνόματα μὲ ἑλληνικὸ cognomen

29. Πβλ. J. Hatzeld, *Les Trafiquants Italiens*, Paris 1917, σσ. 17-29.

30. Τὸ κείμενον τῆς διαθήκης, βλ. εἰς *OGIS*, 338.

31. Ἀππιανού, *Μιθριδ.* 47. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση στὴ Χίο τῶν πρῶτων Ρωμαίων ἐπιχειρηματιῶν, βλ. Θ. Χ. Σαδικάκη, *Χιακὰ Χρονιὰ*, 7 (1975), σσ. 14-27.

32. Γιὰ τὶς σχετικὲς πηγές, βλ. *Χιακὴ Προσωπογραφία*, Ν, ἀρ. 7.

33. Ὡς π.χ. τῶν Γρανίου Κοίντου (Γ, ἀρ. 46), Αἰδίου Τυλλίου (Τ, ἀρ. 84), κ.ἄ.

(έπωνόμιο), ένδεικτικό τής έλληνικής καταγωγής τους. Είναι, άρα, φανερό ότι τὰ όνόματα αυτά άνήκαν σε Χιώτες που είχαν άποκτήσει ρωμαϊκή πολιτεία (civitas Romana). Η άπουσία τών γνησίων ρωμαϊκών όνομάτων συμβαδίζει παράλληλα με την άναστολή του μεταναστευτικού ρεύματος από την Ιταλία και την έξαφάνιση τών ώργανωμένων ρωμαϊκών κοινοτήτων (conventus), έπειδή τὰ μέλη τους άπορροφήθηκαν από τον έλληνικό πληθυσμό. Υπήρξε δε τούτο νίκη μεγάλη του Έλληνισμού να κατορθώσει να άφομοιώσει τους δραστηρίους εκείνους τραπεζίτες και εμπόρους, παρά τον πλοΰτο, την ένεργητικότητα και την αίγλη του ρωμαϊκού τους όνόματος. Ήταν ό προάγγελος τής πολύ μεγαλύτερης νίκης του έλληνικού στοιχείου, τó όποιο λίγους αίώνες άργότερα μετέβαλε την Άνατολική Ρωμαϊκή Αδτοκρατορία σε Έλληνική Βυζαντινή.

Άπό την Ιστορία τής Χίου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους μάς είναι γνωστή ή καταστροφή, την όποία υπέστη κατά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο και ή όποία είναι μιá από τις τρεις μεγαλύτερες καταστροφές που γνώρισε στη μακράίωνα Ιστορία τής³⁴. Ο πληθυσμός τής έξανδραποδίστηκε, ή δέ πόλη τής Χίου μετωνομάσθηκε σε Βερενίκη, προς τιμήν τής Χίας συζύγου του Μιθριδάτη, τής ώραιάς Βερενίκης³⁵. Έξ αίτίας τών δεινών τής αυτών φρόντισε ό Σύλλας, ό νικητής του βασιλέως, να κατοχυρώσει τὰ προνόμια τής Χίου και με την συνθήκη τής Δαρδάνου (85 π.Χ.) και με την έκδοση ειδικού συγκλητικού δόγματος, τó όποιο έκδόθηκε τó 80 π.Χ. και τó όποιο μάς διασώζει χιακή έπιγραφή³⁶. Είναι ένα από τὰ σπουδαιότερα έπιγραφικά κείμενα τής Χίου, γιατί με αυτό όχι μόνο κατοχυρώνετο ή άυτονομία τής Χίου, αλλά και ώρίζετο ότι οί Ρωμαίοι πολίτες που διέμεναν σ' αυτήν ώφειλαν να ύπακούουν στους χιακούς νόμους, οί δέ άστικές τους ύποθέσεις να έκδικάζονται από τὰ χιακά δικαστήρια και όχι από τον Ρωμαίο άνθύπατο τής Άσίας. Η διάταξη αυτή είναι μοναδική στην Ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου³⁷ και δείχνει τον βαθμό εύγνωμοσύνης του Σύλλα προς την δεινοπαθήσασα σύμμαχο πόλη.

34. Άπό τις δύο άλλες ή μόν μία συνέβη μετά την ναυμαχία τής Λάδης (494 π.Χ.) και την καταστολή τής Ίωνικής έπαναστάσεως από τους Πέρσες, ή δέ άλλη τó 1822 από τους Τούρκους.

35. Στέφανος ό Βυζάντιος, έν. λ. «Βερενίκη»: *τετάρτη ή πρότερον Χίος*.

36. *Syll.*³ 785. Βρέθηκε πριν από τó 1822 στη συνοικία του Παλαιοκάστρου από τον Ίταλό κόμη Vidua. Έν τώ μεταξύ ό λίθος χάθηκε κατά την καταστροφή τής Χίου από τους Τούρκους και άνακαλύφθηκε έκ νέου τó 1917 από τον πατέρα μου Χριστό Θ. Σαρικάκη, έπιμελητή τότε τών άρχαιοτήτων, ό όποιος και την μετέφερε στο Άρχαιολογικό Μουσείο Χίου.

37. G. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965, σ. 88, πβλ. L. Robert, *Bull. Épig.* 1973, σ. 127, άρ. 336.

Ἄλλ' ἂν καὶ εἶχε τέτοια προνόμια ἡ Χίος, ἡ κατάστασις τοῦ δημιουργήθηκε στὴ Μικρὰ Ἀσία μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Μιθριδάτη ἐπέτρεπε στοὺς Ῥωμαίους ἐπαρχιακοὺς ἄρχοντες νὰ ἐπεμβαίνουν στὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα τῶν αὐτονόμων ἑλληνικῶν πόλεων. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση παρομοίας ἐπεμβάσεως εἶναι ἡ τοῦ Γαίου Οὐέρρη, ταμίᾳ τότε τῆς ἐπαρχίας Κιλικίας καὶ γνωστοῦ ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ ἐξεφώνησε ἐναντίον τοῦ ὁ Κικέρων. Ὁ Οὐέρρης ἐπισκέφθηκε τὸ 80 π.Χ. τὴ Χίον καὶ σὺν ἄλλοις Ἑλγίνος ἀφαίρεσε πολλὰ ἔργα τέχνης ἀπὸ τὴν πόλιν, ὡς καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Φαναίου Ἀπόλλωνος ποῦ βρισκόταν στὸ νότιο μέρος τοῦ νησιοῦ³⁸.

Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς συνεχίσθησαν καὶ ἀργότερα, ὅταν ἐπέστρεψαν οἱ Ῥωμαῖοι ἐπιχειρηματίες (negotiatores) στὶς ἑλληνικὲς πόλεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἐκδιωχθῆ κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ πολέμου καὶ διεκδικούσαν τὴν ἐπιστροφή τῶν κτημάτων τους ποῦ εἶχαν δημευθῆ κατὰ διαταγὴν τοῦ Μιθριδάτη. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσις ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ποῦ προαναφέραμε (Syll.³ 785) καὶ ἡ ὁποία ἀφορᾷ στὴν περιουσία (τὰ *ὑπάρχοντα*) τοῦ Σταφύλου, ἐπιφανοῦς πολίτου τῆς Χίου. Τὴν περιουσίαν του διεκδικούσε ὁ *δήμος ὁ Χίων* καὶ οἱ ἀντιδικοὶ του ποῦ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦσαν Ῥωμαῖοι negotiatores, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπιτύχει ἀπὸ τὸν ἀνθρώπου τῆς Ἀσίας Ἀντιστίου Οὐέτερα εὐνοϊκὴ γι' αὐτοὺς ἀπόφασις. Ἀλλὰ οἱ χιακὲς ἀρχὲς ἐπανέφεραν τὸ ζήτημα στὸν διάδοχον τοῦ Ἀντιστίου, τοῦ ὁποῖου ἀγνοοῦμε τὸ ὄνομα. Αὐτὸς ἐξέτασε τὰ ἔγγραφα ποῦ τοῦ παρουσίασε ἡ χιακὴ πρεσβεία, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ τὸ προαναφερθὲν συγκλητικὸ δόγμα, ποῦ εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ ἀνανεωθῆ με νεώτερη ἀπόφασις τοῦ Αὐγούστου³⁹. Ἐπειδὴ λείπουν οἱ τελευταῖοι στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς, δὲν γνωρίζομε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δίκης. Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ ἀπόφασις τοῦ ἀνθρώπου εὐνοοῦσε τοὺς Χιώτες, ὅπως τοῦλάχιστο μαρτυρεῖ ἡ φροντίδα, μετὰ τὴν ὁποία φύλαγαν στὰ ἀρχεῖα τους τὸ πολῦτιμο αὐτὸ γιὰ τὴν αὐτονομίαν τους ἔγγραφο.

Κατὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῆς Ῥώμης ἡ Χίος, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες ἑλληνικὲς πόλεις, εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ ταχθῆ μετὰ τὸ μέρος τῶν ἡττημένων. Παρ' ὅλα αὐτὰ καὶ ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ καὶ ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγούστος τὴν βοήθησαν οικονομικῶς, ὅπως πληροφοροῦμεθα ἀπὸ χιακὲς ἐπιγραφὰς ποῦ στήθηκαν πρὸς τιμὴν τους⁴⁰. Προκειμένου μάλιστα περὶ τοῦ Αὐγούστου, γνωρίζομε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ συγκλητικοῦ δόγματος, μετὰ τὸ ὁποῖο

38. Cicero, *In Verrem* II, I, 49, πβλ. II, V, 185. Θ. Σαδικάκη, *Χιακὴ Προσωπογραφία*, ἐν λ. *Χαρίδημος Χίος* (X, ἀρ. 6), ὁ ὁποῖος ὡς τριήραρχος ἀδήγησε τὸν Οὐέρρη στὴν Σάμο.

39. Syll.³ 785, 18-19: *αὐτοκράτορος δὲ θεοῦ υἱοῦ Σε]βαστοῦ τὸ ἔγδοον ὑπάτων (=26 π.Χ.) ἐπιστολή(ν) πρὸς Χείους γράφοντ[ος]...*

40. Τὶς σχετικὲς πηγές, βλ. εἰς Θ. X. Σαδικάκη, *ΕΕΦΣ Παν. Θεσσαλονίκης*, 14 (1975), σ. 369, σημ. 3.

άνανεώθηκαν τὰ προνόμια τῆς Χίου (26 π.Χ.), τὴν ἐνίσχυσε καὶ οἰκονομικῶς, ὅταν καταστράφηκε τὸ 24 π.Χ. ἀπὸ φοβερὸ σεισμό, ὁ ὁποῖος κατέστρεψε ἐπίσης τὶς πόλεις Θυάτειρα, Τράλλεις καὶ Λαοδικεῖα τὴν πρὸς Λύκω. Γιὰ τὴν χορήγηση δὲ τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας συνηγόρησε θερμῶς ὁ Τιβέριος, ὁ κατόπιν διάδοχος τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ἐπισκέφθηκε μετὰ τῶν ἐτῶν 2 π.Χ. - 1 μ.Χ.⁴¹

Ἄλλὰ, ἂν καὶ ἦταν ἡ Χίος ἐλεύθερη καὶ αὐτόνομη, μετ' ἐκπληξη πληροφορούμεθα ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο ὅτι ὄφειλε χρήματα στοὺς ἐπιτρόπους τοῦ Καίσαρος, δηλ. στὸ αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο (fiscus), καὶ ὅτι βρισκόταν σὲ ἀδυναμία νὰ τὰ ἐξοφλήσῃ. Πράγματι τὸ χρέος ἐξωφλήθηκε μονάχα ὕστερα ἀπὸ τὴ γενναία οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ποὺ τῆς προσέφερε ὁ βασιλιάς τῆς Ἰουδαίας Ἡρώδης ὁ Μέγας, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ἐπισκέφθηκε τὸ 12 π.Χ., ἐνῶ ἐπλεε πρὸς τὸν Βόσπορο γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Ἀγρίππα. Μετ' ἄλλη δωρεὰ τοῦ Ἡρώδη ἀναστηλώθηκε μιὰ ἀπὸ τὶς στοᾶς τῆς πόλεως ποὺ εἶχε καταστραφῆ κατὰ τὸν Μιθριδατικὸ πόλεμο⁴².

Οἱ δωρεᾶς τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Ἡρώδη μαρτυροῦν τὴν ἀθλία οἰκονομικὴ κατάσταση ποὺ βρισκόταν ἡ Χίος κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰ., ἐξ αἰτίας τοῦ Μιθριδατικοῦ πολέμου, τῶν ἐμφυλίων ρωμαϊκῶν πολέμων καὶ τῶν καταστρεπτικῶν σεισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπληξαν τὴν ἐμπορικὴ τῆς κίνηση καὶ ὠδήγησαν σὲ παρακμὴ τὴν ναυτιλία τῆς. Ἐάν σ' αὐτὰ προστεθοῦν ἡ βαρεῖα ρωμαϊκὴ φορολογία, οἱ συνεχεῖς ἐπεμβάσεις τῶν Ρωμαίων διοικητῶν καὶ ἡ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος τὸ 15 π.Χ. ἀπαγόρευσε στὶς ἐλεύθερες πόλεις νὰ κόβουν χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα⁴³, λαμβάνομε σαφῆ εἰκόνα περὶ τοῦ εἶδους τῆς αὐτονομίας ποὺ ἔχαιρε, ὡς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐξαθλίωσης, στὴν ὁποία περιῆλθε ἡ ἄλλοτε ἀκμάζουσα νῆσος τοῦ Αἰγαίου.

Στὸ ἐξῆς ἡ αὐτονομία, γιὰ τὴν ὁποία τόσο ὑπερηφανευόταν ἡ Χίος, σῆμαινε ἀπλῶς τὴν τοπικὴ τῆς αὐτοδιοίκηση, τὴν ὁποία διατήρησε καὶ κατὰ τοὺς δύσκολους αὐτοὺς γιὰ τὴν Ἑλλάδα χρόνους. Ἐξακολούθησε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ κόβῃ στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς τὰ αὐτόνομα χαλκᾶ τῆς νομίσματα, νὰ ἔχῃ τοὺς δικούς τῆς ἄρχοντες, τὴ βουλή καὶ τὴ γερουσία τῆς καὶ νὰ ἀπονέμῃ ἢ ἴδια τὴ δικαιοσύνη στοὺς πολῖτες τῆς. Περίωριζε τὴ δραστηριότητά τῆς στὴ συμμετοχὴ τῆς στὸ Ἴωνικὸ Κοινόν, τοῦ ὁποίου συνέχισε νὰ ἀποτελῆ ἀξιόλογο μέλος, καθὼς καὶ στὴν ἀπονομὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας καὶ στὴν τέλεση τῶν τοπικῶν τῆς ἀγώνων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ση-

41. *Αὐτόθι*, σ. 370, σημ. 3 (πηγές).

42. Ἰωσήπου, *Ἰουδ. Ἀρχαιολ.* XVI, 18-19 καὶ 26.

43. Βλ. Ἰ. Μαυρογορδάτου, *NChr.* (1917), σ. 207.

μαντικώτεροι ἦταν τὰ Θεοφάνια, τὰ Διονύσια καὶ τὰ Ρωμαῖα. Διατηροῦσε ζωντανὴ πάντοτε τὴν ἀνάμνηση τοῦ μεγάλου ἐπικοῦ τῆς ποιητῆ, τοῦ Ὁμήρου, τοῦ ὁποίου μὲ ἐπιμονὴ διεκδικοῦσε τὴν καταγωγὴν, ἔχοντας συγχρόνως ἐπίγνωσις ὅτι ὑπῆρξε κάποτε ἔδρα μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες στὴν Ἑλλάδα σχολὴς γλυπτικῆς. Ἐλάχιστες πράγματι πόλεις προσέφεραν στὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ τόσα ὅσα ἡ Χίος, ἡ πατρίδα τῆς μεγάλης ἐπικῆς ποιήσεως καὶ τῆς ὑψηλῆς τέχνης, καθὼς καὶ ἑνὸς ἄλλου προϊόντος, ποῦ συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ποίηση, τοῦ περιφήμου Ἀριουσίου οἴνου τῆς.

ΔΙΚΑΙΟΥ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟΝ
ΚΑΙ Η ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ ΑΥΤΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Α. ΑΙΓΑΙΟΝ¹

Ἡ Μεσόγειος θάλασσα ὡς γεωγραφικὸς ὄρος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν εἶναι γνωστὴ οὔτε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οὔτε κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν. Ὁ Ὅμηρος καλεῖ αὐτὴν ἀπλῶς *θάλασσαν*, τὴν δὲ ἐκτὸς αὐτῆς θάλασσαν *ὠκεανόν*, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ποταμόν:

*Αὐτὰρ ἐπεὶ ποταμοῖο λίπεν ῥόον Ὀκεανοῖο
νηῦς, ἀπὸ δ' ἵκετο κύμα θαλάσσης εὐρυπόροιο (μ 1-2).*

Ἦδη ὁμοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τμήμα τῆς Μεσογείου, τὸ περιλαμβάνον τὰς Κυκλάδας νήσους, ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου (Α, 4) *Ἑλληνικὴ θάλασσα*: «*Μίνως γὰρ παλαιάτατος ὢν ἀκοῆ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτίησάτο καὶ τῆς νῦν Ἑλληνικῆς θαλάσσης ἐπὶ πλείστον ἐκράτησε καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων ἤρξατο*».

Τὸν ὄρον *Μεσόγειος θάλασσα* ἔγραψε πρῶτος ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος (1700) πρὸς δῆλωσιν τῆς θαλάσσης, τῆς περιβαλλομένης ὑπὸ ξηρᾶς, τῆς εἰς τὸ μέσον γαιῶν εὐρισκομένης, δηλ. τῆς κειμένης μεταξὺ τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς.

Ἡ Μεσόγειος, ἀρχομένη ἀπὸ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν (Γιβραλτάρ), περατοῦται πρὸς Ν. μὲν εἰς τὰ παράλια τῆς Συρίας καὶ πρὸς Β. εἰς τὰ παράλια τῆς Θράκης μέχρι τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλα τμήματα, εἰς τὴν *Δυτικὴν* καὶ τὴν *Ἀνατολικὴν* καλουμένην *λεκάνην*. Ἐκαστὸν τῶν τμημάτων τούτων χωρίζεται εἰς μικρότερα μέρη, γνωστὰ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μὲ τὸ ὄνομα *πελάγη*. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης (Ἑλλ. Πατρ. Migne τ. 44, σ. 100) σχετικῶς γράφει: «*μία ἐστὶ καὶ συνεχὴς πρὸς ἑαυτὴν διόλου ἢ θάλασσα, κἂν εἰς μυρία διήρηται πελάγη, οὐδαμοῦ τῆς πρὸς ἑαυτὴν συναφείας διασπωμένη*».

Τὰ πελάγη ταῦτα λαμβάνουν τὸ ὄνομά των εἴτε ἐκ τῆς παρακειμένης

1. Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ Τοπωνυμίου βλ. Ἑλένης Δ. Βουραζέλη, *Ἀρχιπέλαγος — Αἰγαῖον Πέλαγος*. Διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλίᾳ, ἐν Ἀθήναις 1941, σσ. 81.

χώρας εἴτε ἐκ μυθολογικῶν παραδόσεων. Ἐν ἀπὸ τὰ πελάγη τῆς Ἀνατολικῆς λεκάνης εἶναι καὶ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται ἀπὸ Μαλέα καὶ Κυθήρων μέχρι Ρόδου καὶ Καρίας καὶ ἀπὸ Κρήτης μέχρι Θράκης.

Τὸ πέλαγος τοῦτο εἰς τὰ ἀρχαῖα καὶ Βυζαντινὰ κείμενα ἀπαντᾷ ὑπὸ τοὺς τύπους:

Αἰγαῖον πέλαγος: «Πέλαγος Αἰγαῖον περῶ», Σοφοκλ. Αἴας 461.

«ἐν δὲ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει εἰσὶ νῆσοι», Σκύλαξ 58.

«Τὸ Λιβυκὸν τελευτᾷ εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος», Στράβων 123.

«Τῆς ἡπειροῦ τῆς Ἑλληνικῆς κατὰ νήσους τὰς Κυκλάδας καὶ πέλαγος τὸ Αἰγαῖον ἄκρα Σούνιον πρόκειται γῆς τῆς Ἀττικῆς», Πανσ. 1, 1, 1.

«Θέμα τὸ καλούμενον Αἰγαῖον πέλαγος», Κων/νος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Θεμάτων*, βιβλ. Α', σ. 43, στ. 5-7 καὶ «προσωκείωνται δὲ τῷ στρατηγῷ τοῦ Αἰγαίου πελάγους αἱ τε Κυκλάδες νῆσοι καλούμεναι καὶ τῶν Σποράδων, ὧν προέχουσα ἦ τε Μυτιλήνη καὶ Χίος», αὐτόθι, σ. 43, στ. 5-7.

«Αἰγαῖον πέλαγος ὀνόμαστα», Κεδρηνοῦ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 1, 215.

«Αἰγαῖον πέλαγος οὕτω καλούμενον ἀπὸ ἱστορίας...» καὶ «Αἰγαῖον οὖν πέλαγος τὸ φοβερώτατον. Ἀττικώτερον δὲ τὸ Αἴγαιον», Σουΐδας.

Αἰγαῖον: «ὀρῶμεν ἄνωθεν Αἰγαῖον», Αἰσχ. Ἄγαμ. 659.

«ἐκδίδοι δὲ ὁ Ἑλλήσποντος ἐς χάσμα πελάγεος, τὸ δὴ Αἰγαῖον καλέεται», Ἡρόδ. 4, 85.

«Σκῦρον τὴν ἐν τῷ Αἰγαίῳ νῆσον», Θουκ. 1, 98.

«Τὸ δὲ συνεχὲς τὸ Αἰγαῖόν ἐστι» καὶ «καὶ τὸ Αἰγαῖον καὶ ὁ Ἑλλήσποντος ἐκδίδωσι πρὸς ἄρκτον εἰς ἄλλο πέλαγος, ὃ καλοῦσι Προποντίδα», Στράβων 124.

«τὰς ἐν τῷ Αἰγαίῳ νήσους», Κεδρηνοῦ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (Bonn), 2, 227, 5.

«περὶ τὸ στόμιον τοῦ Αἰγαίου» αὐτόθι 2, 227, 10.

«ἐπαρχία Ὀφικίου καὶ Αἰγαίου», Εἰς Διομολόγησιν Ἀλεξίου Κομνηνοῦ μετὰ τοῦ Ἑρρ. Δανδόλου (1199), G. Tafel - G. Thomas, *Urkunden*, Wien 1856, τ. 1, σ. 280.

Πέλαγος: «Κρήτη δὲ νῆσος τῆς Πελοποννήσου πέραν κεῖται, μεγάλη τὸ μέγεθος ἐδδαίμων τ' ἄγαν, ἀπὸ τῆς Μαλείας τῆς Λακωνικῆς ἄκρας κατὰ μῆκος εἰς τὸ πέλαγος ἄχρι τῆς Δωριδος», Σκύμνος 535 (GGM 1, 217).

Αἰγαῖος πόντος: «Ἐπεὶ δ' ἐπέλθη ὁ Νεῖλος τὴν χώραν, αἱ πόλεις μόναι φαίνονται ὑπερέχουσαι, μάλιστα κη ἐμφορεές τῆσι ἐν τῷ Αἰγαίῳ πόντῳ νήσοισι», Ἡρόδ. 2, 97.

«Αἰγαῖον πόντοιο πλατὸν πόρον, ἔνθα τε κῦμα ῥησάμενον νήσοισι περιβρέμεται Σποράδεσσιν»,

Διονυσίου, *Οικουμένης Περιήγησις*, στ. 131 (=GGM, 2, 110).

«Ἐξ ἐκείνου οὖν τοῦ Ἰσσοικοῦ κόλπου τῆς Παμφυλίας ἐπὶ ἀρκτῶα μέρη ἐστὶν ὁ Αἰγαῖος πόντος», Σχόλιον εἰς Διονύσιον περιηγητὴν 130 (=GGM, 2, 110),

«Καὶ πέλαγος οὕτως Αἰγαῖον πέλαγος λέγεται καὶ ἀρσενικῶς Αἰγαῖος πόντος», Στέφ. Βυζάντιος.

Αἰγαῖος κόλπος: «Αἰγαῖος κόλπος», Σουΐδας.

Αἰγαῖος πόρος: «μέσον περῶσι πέλαγος Αἰγαίου πόρου», Εὐριπ., Ἑλένη 130.

«σὺ δ' αἶ, τὸ σόν, παράσχεσ Αἰγαῖον πόρον
τρικνημίαις βρέμοντα καὶ δίναις ἄλός», Εὐριπ., Τρωάδες 82-83.

Αἰγαία ἄλς: «ταράξω πέλαγος Αἰγαίας ἄλός», Εὐριπ., Τρωάδες 88.

«τύμβος δὲ γείτων ὄρυγος πετρωμένης
τρέμων φυλάξει ῥόχθον Αἰγαίας ἄλός», Λυκόφρ., Ἀλεξάνδρα 400-401.

«ἤκουσα τὴν ναῦν, ἣ παρεῖχ' ἡμῖν τροφήν,
ἄ[γρ]ιον καλύψαι πέλαγος Αἰγαίας ἄλός», Μενάνδρου, Περιχειρομένη, 378-379.

Αἰγαία θάλασσα: «Τὸ πέλαγος, τὸ Ἴόνιον ἐκ πολλῆς ἐδρυχωρίας ἐν-
ταῦθα στενούμενον, καὶ καθάπερ διὰ στομίον τιπὸς εἰς τὸν Κρῖσσαῖον
κόλπον εἰσερχόμενον, ἐπιμίξαι τε πρὸς τὴν Αἰγαίαν θάλασσαν ἐπειγόμε-
νον, ἐπὶ τοῦ Πελοποννησίων Ἰσθμοῦ τῆς πρῶσω φορᾶς ἀνακόπτεται»,
Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικὰ 5, 17.

Αἰγεία θάλασσα: «Αἰγεία θάλασσα», Σουΐδας.

Αἰγαῖος: «καὶ τὸν Αἰγαῖον ἠλευθέρωσεν», Πλουτάρχου, Κίμων, κεφ. 8.

«καὶ δοῦναι κατὰ τὸν Αἰγαῖον νῆσῳ», Νικ. Γρηγορᾶ, Ρωμ. ἱστορ. 2, 534, 12.

«κατὰ τὸν Αἰγαῖον καὶ μετὰ τὸν Αἰγαῖον», ἀπόθι, 523, 2.

«τὸ δὲ συμπλήρωμα ἔχει ὁ Αἰγαῖος ἄχρι Τενέδου» καί:

«τὸ δὲ τέλος τοῦ Αἰγαίου ἀρχὴ τοῦ Ἑλλησπόντου», Σχόλ. εἰς Διον.
Περιηγ. 130.

«ἢ δὲ θάλασσα οἶμαι Αἰγαῖος ἦν· αἱ γὰρ πολλαὶ νῆσοι, αἱ κατ' ἄλλο μέρος
σχιζόμεναι, Αἰγαῖος ὑπ' αὐτῶν ἐδεικνύετο εἶναι ἢ θάλασσα», Φωτίου,
Βιβλιοθήκη (ἔκδ. Bekker), τ. Α, σ. 369b15.

Καὶ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Αἰγαίου ἀνεζήτησαν οἱ ἀρχαῖοι εἴτε ἐξ ὀνό-
ματος τόπου, εἴτε ἐξ ὀνόματος ἀνθρώπου, εἴτε ἐκ τινος καταστάσεως ἢ ιδιό-
τητος αὐτῆς τῆς θαλάσσης τοῦ Αἰγαίου. Οὕτω, ὁ Στράβων (336) ἐτυμολογεῖ
αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Αἰγαί, ὀνόματος πόλεως τῆς Εὐβοίας: «βέλτιον δέχεσθαι τὰς
ἐν Εὐβοίᾳ (Αἰγίας), ἀφ' ὧν εἰκὸς καὶ τὸ πέλαγος Αἰγαῖον λεχθῆναι».

Ἀπὸ ὀνόματος ἀνθρώπου ἐτυμολογεῖ αὐτὸ ὁ Στ. Βυζάντιος: «Κάρυστος»

ἐκαλεῖτο δὲ καὶ *Αἰγαία* ἀπὸ *Αἰγαίανος* τοῦ δυναστεύοντος, ἀφ' οὗ καὶ τὸ πέλαγος *Αἰγαῖον*».

Ἐκ τῆς ιδιότητος τῆς θαλάσσης αὐτῆς ἐτυμολογεῖ τὸ ὄνομα τῆς *Αἰγαῖον* πρῶτος τὸν 2ον μ.Χ. αἰ. ὁ Ἀρτεμίδωρος (*Ὀνειροκρ.* 2, 12): «καὶ τὰ μεγάλα κύματα αἶγες ἐν τῇ συνηθείᾳ λέγομεν... καὶ τὸ φοβερώτατον πέλαγος *Αἰγαῖον* λέγεται». Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Σουΐδας γράφων: «*Αἶγες*: τὰ μεγάλα κύματα ἐν τῇ συνηθείᾳ» καὶ «*Αἰγαῖον* πέλαγος τὸ φοβερώτερον ἄττικώτερον δὲ τὸ *Αἶγαιον*». Ἐπίσης ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Λυκόφρονος (II, σ. 64 § 134) παρατηρεῖ: «*Αἰγαῖον* πέλαγος ὅτι δίκην αἰγὸς ἀλμάτων κυματοῦται».

Ἀνεζήτησαν πρὸς τοῦτοις τὴν ἐτυμολογίαν καὶ εἰς τὴν μυθολογίαν. Ὁ Σουΐδας σχετικῶς γράφει: «*Αἰγαῖον* πέλαγος οὕτω καλούμενον ἀπὸ ἱστορίας. Θεσεὺς ὁ Αἰγέως υἱός, βασιλέως τῆς Ἀττικῆς, βασιλεύει Κρητῶν καὶ διώκει τὸν Μινώταυρον εἰς τὴν Λαβύρινθον χώραν καὶ κρυπτόμενον αὐτὸν ἐν σπηλαίῳ ἀνείλε, καὶ λαμβάνει τὴν Ἀριάδην γυναῖκα, τὴν ὑπὸ τοῦ Μίνωος τεχθεῖσαν τῇ Πασιφάῃ, καὶ οὕτω κρατεῖ τῆς Κρήτης. εἶτα ἤτησεν ἀπελθεῖν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα τὸν Αἰγέα καὶ τὴν ἑαυτοῦ νύκην τὴν κατὰ τοῦ Μινωταύρου ἀπαργεῖλαι. ὡς οὖν ἔπλεε ἐπὶ τὴν Ἀττικὴν χώραν, προλαβὼν τις τῶν διὰ θαλάσσης ἐμπορευομένων ἐπεύσατο τὸν τοιοῦτον πατέρα, εἰρηκῶς αὐτῷ ὅτι παρέβησαν οἱ Κρητες τὸν Θεσέα (ἔχουσι γὰρ καὶ ψευδομένων ὑπολήψεις) καὶ προδεδώκασιν τῷ Μίνωι τοῦτον εἰς θυσίαν. πιστεύσας δὲ ὁ Αἰγέως καὶ κατολιγώρησας ἔρριπεν ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς ἀκρωρείας εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἀπεπνίγη. διόπερ ἐκεῖνο τὸ πέλαγος μέχρι τῆς σήμερον *Αἰγαῖον* ἐκλήθη. ἐλθὼν οὖν ὁ Θεσεὺς καὶ εὐρῶν αὐτὸν τελευτήσαντα καὶ καταφρονήσας τῆς βασιλείας τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναῖκος Ἀριάδνης ἐβασίλευσεν ἀντὶ τοῦ πατρὸς ἐν τῇ Ἀττικῇ. ἐξ αὐτοῦ δὲ καὶ *Αἰγαῖος* κόλπος. *Αἰγαῖον* οὖν πέλαγος τὸ φοβερώτατον. ἄττικώτερον δὲ τὸ *Αἶγαιον*».

Τὸ *Αἰγαῖον* εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ Ἑλληνικὴ θάλασσα, ἡ ὁποία διακρίνεται εἰς μικρότερα πελάγη τὰ:

Μυρτώον πέλαγος, τὸ ὁποῖον, κατὰ Στράβωνα (124), ἐκτείνεται ἀπὸ Ἀττικῆς διὰ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου μέχρι Κρήτης «μεταξὺ Κρήτης ἐστὶ καὶ Ἀττικῆς» ἢ (323) «ἀπὸ Σουνίου μέχρι Πελοποννήσου τὸ *Μυρτώον* ἐστὶ». Καὶ ἄλλαχού (*Χρηστομ.* Β, 34) περιγράφεται οὕτω: «Τὸ *Μυρτώον* πέλαγος κεῖται μεταξὺ Κρήτης τε καὶ Ἀττικῆς καὶ τῆς Ἀργείας, πλάτος ἔχον τὸ μέγιστον, τὸ ἀπὸ τῆς Ἀττικῆς, σταδίων, ας', μῆκος δὲ ἕλαττον ἢ διπλάσιον ἐν ᾧ νῆσοι Κύθηρά τε καὶ Καλαυρία καὶ Αἶγνα καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων τινές. Τῷ δὲ συνεχές ἐστὶ τὸ τε *Αἰγαῖον* σὺν τῷ *Μέλανι* κόλπῳ καὶ Ἑλλησπόντῳ καὶ τὸ Ἰκάριον καὶ τὸ Καρπάθιον μέχρι Ρόδου καὶ Κρήτης καὶ Κύπρου».

Ἰκάριον πέλαγος. Περὶ τούτου ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (*Παρεκβολαὶ εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν* 609) γράφει: «τὴν περὶ τὸ *Αἰγαῖον* πέλαγος

νήσον ὁ Γεωγράφος τετρασυλλάβως Ἰκαρίαν λέγει, δοξάζων ἀπὸ τοῦ τοιούτου νησιῶν καὶ τὸ Ἰκάριον καλεῖσθαι πέλαγος.

Τοῦτο ἐκαλεῖτο καὶ Ἰκάριος πόντος, Ἰκάριος κόλπος, Ἰκαρία ἄλς.

Καρπάθιον πέλαγος. Κατὰ Στράβωνα (488): «συνάπτει δὲ τῷ Ἰκαρίῳ τὸ Καρπάθιον πέλαγος πρὸς νότον».

Θρακίον πέλαγος ἢ καὶ Θρακία θάλασσα: Στράβων (28): «ὅταν (ὁ βορέας καὶ ὁ ζέφυρος) κατὰ τὴν Θρακίαν θάλασσαν συμπέσωσι περὶ τὸν Μέλανα κόλπον αὐτοῦ τοῦ Αἰγαίου μέρος οὖσαν».

Ἄπὸ ὅλα τὰ πελάγη τῆς Μεσογείου τὸ Αἶγαϊον πέλαγος διακρίνεται διὰ τὸ πλῆθος τῶν εἰς αὐτὸ νήσων. Διονύσιος ὁ Περιηγητῆς (300 μ.Χ.) σχετικῶς γράφει (στ. 513-514):

«Θηητὸς δὲ τις ἔστι βαθὺς πόρος Αἰγαίῳ
ἐντὸς ἔχων ἑκατέρωθεν ἀπειρεσίαν στίχων νήσους».

Τὰ αὐτὰ λέγει μεταφράζων καὶ ὁ Νικηφόρος Βλεμμίδης (1197 μ.Χ.):

«Θαυμαστός δὲ τις πόρος ἐστὶ καὶ ὁ τοῦ Αἰγαίου ὁ ἔχων ἔσωθεν ἄπειρον πλῆθος καὶ τάξιν νήσων».

Τὸ πολύνησον τοῦ Αἰγαίου ἢ μυθολογία ἐρμηνεύει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἔριδος περὶ ταχυπόδων ἵππων μεταξὺ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Κατὰ ταύτην, ὀργισθεὶς ὁ Ποσειδῶν ἐπληξε διὰ τῆς τριαίνης αὐτοῦ τὴν εἰς τὸν χῶρον τῆς νῦν Μεσογείου κειμένην ἠπειρον Λυκαονίαν καὶ ἐδημιούργησε τὰς νήσους.

Τὴν παράδοσιν ἀπηχοῦν οἱ κατωτέρω στίχοι (1283-1289) τῶν Ἀργοναυτικῶν τοῦ Ὀρφέου:

Ἥειδον δὲ λιγὸν κλάζων ἐπὶ θέσκελον ὕμνον
ὡς ποτὲ οἱ δήρισαν ἀελλοπόδων ὑπὲρ ἵππων
Ζεὸς ὑψιβρεμέτης καὶ πότνιος Ἐννοσίγαιος
αὐτὰρ κωανοχαῖτα, χολωσάμενος Διὶ πατρί,
τόφῃ Λυκαονίην γαίης κρηπίδα τριαίνῃ,
Καὶ ῥὰ οἱ ἀγέδην σκέδασεν κατ' ἀπίρονα πόντον
νήσους εἰναλίας ἔμμεναι.

Πολλοὶ τῶν νήσων εἰς αὐτὸ εἶναι «περιδρομοὶ ἐν ἅλῃ νήσῳ», καὶ ἄλλαι «περιοικίδες τῆς Δήλου» καὶ ἄλλαι «σποράδην» κείμεναι καὶ ἄλλαι «πυκναὶ» καὶ ἄλλαι «κατὰ μόνας πελάγιοι ἢ πρόσγειοι» καὶ «αἱ μὲν εἰσὶ μεγάλαι, αἱ δ' εἰσὶν ἐλάττους» καὶ «ἀτόσσαί μὲν εὐρύτεραι, ἄλλαι δὲ ἀπειρέσιαι, αἱ μὲν ᾧδε, αἱ δὲ ἐκεῖ καὶ ἄλλαι ἄλλοθι· αἱ μὲν ὑπ' ἀνδρῶν οἰκούμεναι καὶ ἀγαθὸν δομον ἔχουσαι, αἱ δὲ βαθύκρημοι καὶ οὐ ναύταις ἐτοῖμαι».

Καὶ ἐκαλοῦντο ποικιλοτρόπως κατὰ μόνας. Ὡς συστάδες δὲ ἐλέγοντο ἄλλαι μὲν Κυκλάδες ἢ Μινωίδες, ἄλλαι δὲ Σποράδες καὶ ἄλλαι Ἰωνικαὶ ἢ Ἰωνίδες, ἀλλὰ καὶ Αἰολίδες καὶ Δωδεκάνησος καὶ Κασίων νῆσοι καὶ Πέλο-

πος νῆσοι καὶ *Μαγνήτων νῆσοι* καὶ *Ἀργεῖαι* καὶ *Χελιδόνιοι* καὶ *Ἀργινοῦσαι* καὶ *Ἐκατόνησοι* ἢ *Ἀπολλωνόνησοι* καὶ ἄλλαι ἄλλως· οὐδὲ ῥάδιον εἶπεῖν τὸ ὄνομα πασῶν.

B. ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ²

Ἐκάστη τῶν νήσων τούτων ἔτυχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐνὸς ὀνόματος, τὸ ὁποῖον ἐδόθη διὰ ποικίλους λόγους καὶ ἔφθασε μέχρις ἡμῶν, ἄλλοτε μὲν δυνάμενον νὰ ἐτυμολογηθῇ, ἄλλοτε δὲ ὄχι. Παραλλήλως ὁμως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πεζογράφων καὶ ποιητῶν ἐκάστη τούτων ἔλαβε καὶ ἄλλα ὀνόματα, χαρακτηριστικὰ ποικίλων ἰδιοτήτων, γεγονότων ἢ καὶ μυθολογικῶν παραδόσεων, ἐκ τῶν ὁποίων δίδεται καὶ ἡ ἐτυμολογία τῶν. Ἐνίοτε ὁμως διὰ ποικίλους λόγους γίνεται καὶ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος δι' ἄλλου. Τελικῶς τὰ ποικίλης αἰτίας καὶ σημασίας πολλαπλᾶ ὀνόματα ἐκάστης νήσου δὲν ἐπεκράτησαν τοῦ κυρίου αὐτῆς ὀνόματος, τὸ ὁποῖον παραμένει τὸ αὐτὸ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον.

Ποικίλοι γενικῶς εἶναι οἱ λόγοι τῆς ὀνοματοθεσίας. Αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι ἰσχύουν διὰ τὸν ἡπειρωτικὸν χῶρον, ἰσχύουν καὶ διὰ τὰς νήσους. Εἶναι δὲ κυρίως οἱ κάτωθι:

1. Τὰ ὀνόματα τῶν οἰκιστῶν ἢ τῶν κατοίκων τῆς νήσου

Συνήθης ἦτο ἡ ὀνοματολογία ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ οἰκιστοῦ ἢ τῶν κατοίκων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ ἀρχαῖοι ἀπέφευγον τὸν σκόπελον τῆς ἐτυμολογίας. Ἔχομεν λοιπόν:

Ἀβαντίς, ἡ Εὐβοία «ἐκλήθη δὲ ἀπὸ Ἀβαντος τοῦ Ἀργείου ἢ τοῦ υἱοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀρεθούσης», Σ. Βυζ(άντιος), ἢ ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ ἔθνους τῶν Ἀβάντων, Θρακίου ἔθνους, κληθέντος οὕτω ἀπὸ τινος Ἀργείου υἱοῦ Ποσειδῶνος Ἀβαντος», Εὐσταθίου, *Παρεκβ. εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν* 520 [GGM (=Geographi Graeci Minores) 2, 361].

Ἄνδροσ «νήσος μία τῶν Κυκλάδων, ἐκλήθη ἀπὸ Ἄνδρον τοῦ Εὐρουμάχου», Σ. Βυζ.

Ἀστυπαλαία «νήσος μία τῶν Κυκλάδων, ἐκλήθη δὲ ἀπὸ Ἀστυπαλαίας τῆς Ἀγκαίου μητρὸς», Σ. Βυζ.

Δαρδανία, ἡ Σαμοθράκη «ἐλέγετο δὲ ποτε Δαρδανία διὰ τὸν Δάρδανον, ὃς ἐν τῷ κατακλυσμῷ διεπορθμεύθη ἐκεῖθεν εἰς τοὺς Τρωϊκοὺς τόπους», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἀνωτ., 524 (GGM 2, 317).

Βυβλίς, ἡ Μήλος «Φοίνικες οὖν οἰκισταὶ πρότερον, ὅθεν καὶ Βυβλίς ἐκλήθη ἀπὸ τῶν Βυβλίων Φοινίκων», Σ. Βυζ.

2. Περί τῶν ὀνομάτων τῶν νήσων καὶ τῆς Μεσογείου βλ. Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου - Γ. Ἴ. Κριτσᾶ, *Αἱ Ἑλληνικαὶ νῆσοι*, ἐν Ἀθήναις 1911.

- Θάσος «νήσος πρὸς τῇ Θράκῃ. Ἐπὶ Θάσσου», Σ. Βυζ. καὶ «Θάσος ἀπὸ Θάσου καλεῖται, Ποσειδῶνος νιοῦ» καὶ «οἱ Φοίνικες οἱ κτίσαντες τὴν νῆσον μετὰ Θάσσου τοῦ Φοίνικος ἐξ οὗ ἔχει καὶ ὄνομα», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 517 (GGM 2, 316).
- *Ιος «μία τῶν Κυκλάδων, ἀπὸ Ἰώνων οἰκησάντων», Σ. Βυζ.
- Ἰωνίδες, «τουτέστιν αἱ ὑπὸ τοὺς Ἰωνας», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 533 (GGM 2, 321)
- Κρήτη «ἡ μεγίστη νῆσος, ... ἀπὸ Κρητὸς τοῦ Διὸς καὶ Ἰδαίας νύμφης παιδὸς ἢ ἀπὸ Κρήτης μιᾶς τῶν Ἑσπερίδων ἢ ἀπὸ τινος γηγενοῦς Κρητὸς», Σ. Βυζ.
- Κύθηρα «νήσος ἀπὸ Κυθήρου τοῦ Φοίνικος», Σ. Βυζ.
- Κύθνος «νήσος ... ἀπὸ Κύθνου κτίσαντος», Σ. Βυζ.
- Κύθνος «ἡ Δήλος ἀπὸ Κύθνου τοῦ Ὠκεανοῦ», Σ. Βυζ.
- Κυχρεία «Ἡ Σαλαμίς ἐκαλεῖτο ποτὲ Κυχρεία ἀπὸ τινος Κυχρέως», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 506, 507 (GGM 2, 314).
- Κῶς «ἀπὸ Κῶ τῆς Μέροπος θυγατρὸς», Σ. Βυζ.
- Λήμνος «νήσος πρὸς τῇ Θράκῃ. ἀπὸ τῆς μεγάλης λεγομένης Θεοῦ, ἣν Λημόν φασιν», Σ. Βυζ.
- Μεμβλίαρος, ἡ Ἀνάφη «ἦτις ἀπὸ Μεμβλίου τοῦ σὸν Κάδμω πλεύσαντος εἰς ἀναζήτησιν Εὐρώπης Μεμβλίου ἐκαλεῖτο», Σ. Βυζ.
- Μεροπίς «ἡ Κῶς ἐκαλεῖτο ἀπὸ γηγενοῦς Μέροπος», Σ. Βυζ.
- Μήλος «ἀπὸ τινος ἀνδρὸς Μήλου κληθεῖσα κατὰ τὴν τοῦ Ἀρριανοῦ Ἱστορίαν», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 530 (GGM 2, 320).
- Μινωίδες, αἱ Κυκλάδες «ἐπεὶ Μίνως, Κρῆς ὢν, ἐβασίλευσε τῶν νήσων θαλασσοκρατῶν, τοὺς Κῶρας ἐξελάσας», Σχολ. εἰς Ἀργ. Ἀπολλ. Ροδ.
- Νάξος «νήσος τῶν Κυκλάδων, ἀπὸ τοῦ Νάξου Καρῶν ἡγεμόνος, ἄλλοι δὲ ἀπὸ Νάξου τοῦ Ἐνδυμίωνος», Σ. Βυζ.
- Πάρος «τοῦνομα μὲν λέγεται ἀπὸ Πάρου τοῦ Παρρασίου ἀνδρὸς Ἀρκάδος ἔχειν», Σ. Βυζ.
- Πελασγία, ἡ Λέσβος «πρώτους Πελασγοὺς κατασχεῖν αὐτήν. ... Ἐάνθος δὲ τὴν νῆσον ἀπὸ τῶν κατοικούντων αὐτὴν Πελασγίαν ὠνόμασε τὸ πρὸ τοῦ καλουμένην Ἴσσαν», Δ. Σικελ. 5, 81.
- Πελασγίς «ἡ Σάμος ὡς ἀπὸ τινων Πελασγῶν», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 533 (GGM 2, 321).
- Σαμοθράκη «νήσος πρὸς τῇ Θράκῃ ἐκλήθη δὲ ἀπὸ τῶν Σαμίων καὶ τῶν Θρακῶν, ἐκαλεῖτο δὲ πρότερον Δαρδανία», Σ. Βυζ.
- Σάμος, «ἀπὸ τινος ἐπιχωρίου ἥρωος εἴτ' ἐξ Ἰθάκης καὶ Κεφαλληνίας ἀποικισάντος», Στράβ. 637.

Σίκκινος «ἐπωνομάσθη ἀπὸ Σικκίνου υἱοῦ Θόαντος», Σχολ. Ἐπολ. Ροδ.
Τελχινίς, ἡ Ρόδος «διὰ τοὺς ἐκ Κρήτης Τελχίνας οἰκήσαντας ἐκεῖ, ἀνδρας
 γόητας καὶ βασκάνους», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 504 (GGM 2, 312).

Τένεδος «νήσος τῶν Σποράδων ἀπὸ Τένου καὶ Ἀμφιθέας», Σ. Βυζ. ἡ «διὰ
 τὸν Τένην, οὗ γέγονεν ἔδος ὡς βασιλεύσαντος ἐν αὐτῇ, ἐπεκράτησε Τένεδον
 καλεῖσθαι αὐτήν», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 533 (GGM 2, 323).

Τήλος «νήσος τῶν Κυκλάδων μία, ἀπὸ Τήλου οἰκιστοῦ», Σ. Βυζ.

Τήνος «νήσος Κυκλάς, ἀπὸ οἰκιστοῦ Τήνου», Σ. Βυζ.

Χίος «ἀπὸ Χίου τῆς Ὀκεανοῦ ἢ ἀπὸ νόμφης Χιόνης», Σ. Βυζ.

2. Ὁ μῦθος καὶ αἱ παραδόσεις

Ἡ μυθολογία ἐκάλυπτεν ἀρκετὸν μέρος τῆς ὀνομασίας καὶ ἐτυμολο-
 γίας τῶν νήσων, διότι καὶ τὴν φαντασίαν τῶν ἀνθρώπων ἱκανοποιεῖ καὶ
 εὐκόλον διέξοδον ἔδιδεν εἰς τὴν διάθεσιν των πρὸς ἐτυμολογίαν, ὡς:

Ἀνάφη «νήσος μία τῶν Σποράδων... τοῖς δ' Ἀργοναύταις ὑπὸ χειμῶνος
 τροχομένοις καὶ σκοτομήνης ἀναφανείσα Ἀνάφη ἐπικέκληται», Σ. Βυζ.

Δήλος «Δῆλος μία τῶν Κυκλάδων νήσων, ἱερὰ τοῦ Ἀπόλλωνος, πρὶν μὲν
 ἄδηλος, ἀνεφάνη δὲ ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ δήλη ἐγένετο, ὅτε ἡ Λητώ ἐπρό-
 κειτο νὰ τέξῃ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμιν», Σχολ. Ἐπολλ. Ροδ.
 Α308. «Καὶ ἄλλοι φασὶ Δῆλον αὐτὴν κληθῆναι, διότι φερομένη ποτὲ ὑπὸ
 θάλασσαν ἀνέσχεν ὕστερον κάτωθεν, ὡς καὶ ἄλλαι τινές, καὶ ἐξ ἀδήλου
 βάσεως ἐρριζώθη στηριχθεῖσα. Ταῦτα δὲ οὕτως ἐπλάσθη διὰ τὸ συχνὰ ποτε
 κατὰ τινας τὴν νήσον ταύτην σειεσθαι». Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 525
 (GGM 2, 318).

Διονυσία «ἐκλήθη ἡ Νάξος. «Μυθολογοῦσι δὲ οἱ Νάξιοι περὶ τοῦ Διονύσου
 φάσκοντες παρ' αὐτοῖς τραφῆναι τὸν θεὸν καὶ διὰ τοῦτο τὴν νήσον αὐτῷ
 γεγονέναι προσφιλεστάτην καὶ ὑπὸ τινων Διονυσιάδα καλεῖσθαι», Διοδ.
 Σικελ. 5, 52.

Νίσυρος «μία τῶν Κυκλάδων. Πολυβώτης γὰρ εἰς τῶν Γιγάντων ὑπὸ Διὸς
 βληθεὶς ἐνήχητο. Ποσειδὼν δὲ ἐπ' αὐτὸν ἀφείξεν τὴν τριαινα τοῦ μὲν ἡμαρτε
 γέγονε γὰρ νήσος τὸ βληθὲν Νίσυρος», Σ. Βυζ. καὶ «Νίσυρος οὕτω καλον-
 μένη ἀπὸ τοῦ νέου καὶ τοῦ σύρω, διότι ἀποκοπεῖσα τῆς νήσου τῆς Κῶ τῇ
 τοῦ Ποσειδῶνος τριαίνῃ ἐπεσύρη τῷ γίγαντι Πολυβώτῃ νέοντι, δ' ἔστιν
 νηχομένη», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 525 (GGM 2, 318).

3. Ὄνόματα σημαντικῶν πόλεων

Τοιαῦτα ἐπέδρασαν διὰ τὴν ὀνομασίαν τῆς Λέσβου: «Λέσβος ἦν πεντά-
 πολις, μίαν ἔχουσαν τῶν πέντε τὴν Λέσβον, ἀφ' ἧς ἡ ὅλη νήσος Λέσβος ἐλέγετο,

ἐκ τοῦ μέρους λαχοῦσα τοῦνομα, ὥσπερ καὶ νῦν Μυτιλήνη λέγεται ἢ αὐτὴ ἀπὸ πόλεως ὁμωνύμου, μίᾳ ἐκείνων τῶν πέντε τῶ δὲ αὐτῶ λόγῳ καὶ Λυκόφρων αὐτὴν Ἰσσαν ἐκάλεσε· μία γὰρ καὶ ἡ Ἰσσα τῆς αὐτῆς πενταπόλεως», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 536 (GGM 2, 323).

4. Τὸ σχῆμα, ἢ ὁμοιότης τῆς νήσου πρὸς τι

Τὸ σχῆμα ἢ ἡ ὁμοιότης τόπου τινὸς πρὸς τι ἀντικείμενον εἶναι ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐκ τῶν πλέον συνήθων λόγων ὀνοματοθεσίας. Εἰς αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος εἴτε μένων εἰς τινα τόπον εἴτε κινούμενος εὐκόλως εὐρίσκει διὰ τῆς ὁμοιότητος τὴν ὀνοματοθεσίαν καὶ τὴν ἔτυμολογίαν, ἢ ὅποια ἄλλως τε εἶναι καὶ μία πραγματικότης. Ἦδη ὁ Στράβων (83) παρατήρησεν ὅτι δύναται τις νὰ ὀνομάσῃ ἀπὸ τὸ «*σχῆμα ἂν τῶν γεωγραφικῶν τιμὴ σχημάτων εἰκάσῃ*», ὁ δὲ Στ. Βυζάντιος (λ. *Τρινακρία*) λέγει ὅτι «πολλὰ ἀπὸ τῆς ὁμοιότητος χωρία προσηγορεύονται». Οὕτω:

Μάκρεις ἐκλήθη ἢ Εὐβοία καὶ ἄλλαι τινὲς νῆσοι: «*Εὐβοία καὶ Μάκροις ὀνομασθεῖσα διὰ τὸ τῆς θέσεως ἐπίμηκες· οὕτω γὰρ πως παραμῆκης ἐκτέτακται*», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 520 (GGM 2, 316).

Στρογγύλη ἢ Θήρα καὶ ἢ Νάξος: «*Νάξος· αὕτη γὰρ ἡ νῆσος τὸ μὲν πρῶτον προσηγορεύετο Στρογγύλη*», Δ. Σικελ. 5, 50.

Ἀστερία ἢ Δήλος: «*Ἀστερία διὰ τὸ σχῆμα ἐκλήθη*», Σχολ. Ἀπολλ. Ροδ. Α 308.

5. Ἡ θέσις τῆς νήσου

Αὕτη ὀνομάζεται ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὄνομα τῆς παρακειμένης ξηρᾶς ἢ ἐν σχέσει πρὸς ἄλλας νήσους. Οὕτω ἔχομεν: Ἰωνικὰς καὶ Αἰολίδας ὡς ἀναφέρει ὁ Εὐστάθιος, ἐνθ' ἄνωτ., 563 (GGM 2, 332) «*μετὰ τὰς Ἰωνικὰς νήσους ἀναφαίνονται νῆσοι Αἰολίδες, Λέσβος τε Εὐρύχορος καὶ Τένεδος ἱμερτή*».

Κυκλάδες. «*Αἱ νῆσοι αἱ τὴν Δήλον ἐκυκλώσαντο καὶ δι' αὐτὸ τοῦνομα Κυκλάδες εἰσὶ. Καὶ ἔστι τοῦτο ἔτυμολογία τοῦ ὀνόματος τῶν Κυκλάδων*». Ἡ δυτικωτέρα τῶν Κυκλάδων καλεῖται καὶ *Ζεφύρη* (δυτικὴ, παρὰ τὸ ζέφυρος ἄνεμος, δυτικός).

Σποράδες. «*Σποράδες δὲ λέγονται τάχα μὲν καὶ δι' ἄλλας αἰτίας, μάλιστα δὲ πρὸς ἀντιδιαστολήν τῶν Κυκλάδων, οὐ γὰρ κατ' αὐτὰς ὠρισμένον ἔχουσι τόπον, ἀλλ' ὅλον διεσπαρμέναι εἰσὶ πολλαχῶ... κατὰ τινὰς δὲ διὰ τὸ πολυπληθές καὶ πυκνὸν Σποράδες νῆσοι καλοῦνται· εἴποις γὰρ ἂν, φασί, κατεσπάρθαι οἶον αὐτάς*», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 530 (GGM 2, 321).

6. Ἡ φύσις τοῦ τόπου

Ἡ γεωλογικὴ διαμόρφωσις τοῦ τόπου, δίδει ἀφορμὴν δι' ὀνοματοθεσίαν.

Σκυροσ. «Ἡ δὲ Σκύρος τὴν κλῆσιν ταύτην ἔχει διὰ τὸ τῆς νήσου ταύτης σκληρὸν καὶ οἶον σκυρῶδες, ἧτοι λιθῶδες. Σκύρος γὰρ ἡ λατόπη, ἧγρον τὰ ἐκπαλλόμενα λιθίδια ἐν τοῖς λαξέμασι... καὶ μέταλλα δὲ εἰσι ποικίλης λίθου Σκυρίας λεγομένης», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 521 (GGM 2, 317).

Χρυσή. «Θάσος· ἐκαλεῖτο ποτὲ καὶ Χρυσή νήσος διὰ τὰ χρυσᾶ μέταλλα», Εὐσταθίου, ἐνθ' ἄνωτ., 517 (GGM 2, 316).

7. Τὸ χρῶμα

Τὸ χρῶμα ἐπὶ πάντων τῶν πραγμάτων χρησιμοποιεῖται ὡς γνώρισμα διακριτικὸν τὸ ὅποιον, λεγόμενον ἐπὶ τόπου, ἀποβαίνει τοπωνύμιον, ὡς:

Πύρρα ἐκλήθη ἡ Ἀστυπάλαια «διὰ τὸ ἐρυθρῶπὸν τοῦ ἐδάφους», Σ. Βυζ.
Καὶ σήμερον λέγομεν Ἀσπρονήσι, Κοκκινόνησι, Λευκά, κ.λ.π.

8. Ὁ ἀριθμὸς

Τὰ ἀριθμητικὰ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς εὐρείαν ἔκτασιν διὰ τὴν ὀνοματολογίαν, ὡς:

Δίδυμα, «δύο νησία πρὸς τῇ Σύρα», Σ. Βυζ.

Καὶ σήμερον λέγομεν Πεντανήσια, Τρία νησία κ.ἄ.

Τρινακρία ἡ Ρόδος «Τρίγωνος τῶ σχήματι, ὃ διορίζουσι τρεῖς ἄκραι».

9. Ἡ ιδιότης

Ἐκ τῆς ιδιότητος τοῦ τόπου πολλὰ δίδονται ὀνόματα, ὡς:

Ἀερία ἡ Κρήτη διὰ τὸ εὐκραὲς αὐτῆς κλίμα.

Καλλίστη ἡ Θήρα: «Καλλίστη τὸ πάροιθε, τὸ δ' ἕστερον ὄνομα Θήρη», Καλλιμαχος ἐν Στράβ. 347.

Καὶ σήμερον λέγομεν Καλὰ Νησιά, συστάδα νήσων εἰς Κορινθιακὸν κόλπον.

10. Τὸ συμβεβηκὸς

Ποικίλα γεγονότα ἢ φυσικὰ φαινόμενα εἰς τινα τόπον εἶναι δυνατόν νὰ ὀνοματοθετήσουν αὐτόν, ὡς:

Αἰθάλεια ἡ Λήμνος. «Πολύβιος δὲ ἐν τῇ τριακοστῇ τετάρτῃ λέγει Αἰθάλειαν τὴν Λήμνον καλεῖσθαι... ἴσως ἐκ τῶν ἀναδιδομένων τοῦ Ἡφαίστου κρατήρων», Σ. Βυζ.

Νάξος «παρὰ τὸ νάξαι, ὃ φασὶ θῆσαι τινας», Σ. Βυζ.

11. Τὰ φυτόα

Τὰ εἰς τινα τόπον φυόμενα δένδρα πολλάκις δίδουν τὸ ὄνομά των εἰς αὐτόν. Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Π 306, 2) εἰδικώτερον παρατηρεῖ ὅτι «νήσοί τινες παρονομασμένοι ἀπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς πλεοναζόντων φυτῶν εἰσι, οἷον *Πιτυοῦσσα ἀπὸ τῶν πιτύων*», ὡς

Πιτυοῦσσα ἢ Σαλαμῖς «ἄνομάσθη δὲ *Πιτυοῦσσα* ἀπὸ τοῦ φυτοῦ», Στράβων (393), ἀλλὰ καὶ αἱ Σπέτσαι καὶ ἡ Χίος.

Μελάμφολλος ἢ Σάμος «διὰ τὴν φουομένην μελαμφοῦ δάφνην».

12. Τὰ ζῷα

Ὁ Εὐστάθιος (Π 306, 2) παρατηρεῖ ὅτι «νήσοί τινες παρονομασμένοι εἰσι ἀπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς πλεοναζόντων ζῴων», ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν πρὸς ζῷα, ὡς: *Ἐλαφόνησος, Καμήλα*.

13. Τὰ ἔρπετά

Ὁ *Φιόσσα* ἐκλήθη ἢ *Ρόδος* «διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὄφρων», Ἡσύχιος. Ἄλλὰ καὶ ἡ Τήνος καὶ ἡ Χίος.

14. Τὰ πτηνά

Ὁ *Ρετυγία* ἐκλήθη ἢ *Δήλος* «παρὰ τοὺς ἐκ πελάγους εἰς τὴν *Δήλον* καταίροντας *ῥετυγας*», Εὐστάθιος (Π 306, 4).

15. Οἱ ἰχθύες

Ὅχι μόνον ὁ χερσαῖος κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐνάλιος ὑπὸ τὴν ποικίλην αὐτοῦ παρουσίαν, ὡς ὄνομα ἰχθύων, ὀστράκων κ.λ.π., ὡς

Ἰχθυοῦσσα ἐκαλεῖτο ἢ Ἰκαρία: «*Ἰκαρος* οὖν *Ἰχθυόεσσα* ἦν, ὅτε ἐκαλεῖτο διὰ τοὺς ἐκεῖ πολυπληθεῖς ἰχθύας», Εὐστάθιος (Π 306, 8).

Πορφύροσσα ἐκαλοῦντο τὰ Κύθηρα «διὰ τὸ κάλλος τῶν περὶ αὐτὴν πορφυρῶν», Σ. Βυζ.

Πορφυρίς ἢ Νίσυρος «ἀπὸ τῶν ἐν αὐτῇ πορφυρῶν», Σ. Βυζ.

Ἐχινοῦσσα ἢ Κίμωλος, «διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐχίνων κατὰ τὰ παράλια αὐτῆς», Πλίν. 4, 12, 28.

16. Τὰ ἔντομα

Καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐντόμων τὸ ὄνομα ἐδόθη εἰς νησίδια, ὡς: «εἰς τὴν *Ἀστονπαλιαν*... ἔχει νησιά στί μικρὰ καὶ χαμηλὰ καὶ λέγονται τὰ *Κοννούπους*», Α. Delatte, *Les Portulans Crecs*, Paris 1947, 89. Καὶ σήμερον τὰ *Μουρηκονήσια*.

17. Τὰ ὕδατα

Πρωταρχικῆς σημασίας στοιχείον διὰ τὴν ζωὴν τὸ ὕδωρ ἔδωκε καὶ εἰς τὰς νήσους σχετικὰ ὀνόματα, ὡς:

Ἐδρῶσσα ἐκλήθη ἡ Τήνος «διὰ τὸ κατάρρυστον εἶναι», Σ. Βυζ. Ὁμοίως ἐκλήθη καὶ ἡ Ἄνδρος καὶ ἡ Κέως.

Ἀναγκαῖον νὰ δηλωθῇ ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν νήσων ἐλήφθησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων κειμένων. Δὲν περιλαμβάνεται ἐνταῦθα τὸ πλῆθος τῶν σημερινῶν δευτερευόντων ὀνομάτων τῶν νήσων, διότι τὸ θέμα θὰ ἐμάκρυνε πολὺ. Τοῦτο ἔχει γίνεαι ἤδη εἰς ἄλλην μελέτην.

Γ. ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ

Τοῦτο σημαίνει ὅτι πολλαὶ τῶν νήσων διὰ διαφόρους λόγους ἔλαβον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διάφορα ὀνόματα δηλωτικὰ ποικίλων ιδιοτήτων καὶ αἰτίων. Τὰ ὀνόματα ταῦτα ἐτυμολογοῦνται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, δὲν ἐπεκράτησαν ὁμοῦ τοῦ κυρίου ὀνόματος τῆς νήσου. Ὅλαι σχεδὸν αἱ νῆσοι εἶχον περισσώτερα τοῦ ἐνὸς ὀνόματα, ὡς:

Σάμος 17: Ἄνθεμις, Ἄνθεμοῦσσα, Δόρυσσα, Δρύουσα, Δροῦσσα, Ἰμβρασία, Ἰμβρασσα, Ἰμβρασσοσ, Κυπαρισσία, Μελάμφυλλος, Παρθενία, Παρθενοαροῦσα, Στεφάνη, Στεφανία, Φυλλάς, Φυλλίς, Ἰετοῦσσα

Ρόδος 14: Αἰθρία, Ἀστερία, Ἀταβυρία, Κορυμβία, Μακαρία, Πελαγία, Ὀλόεσσα, Ὀφιοῦσσα, Σταδία, Τελχινίς, Τρωακρία, Ποιήεσσα, Αἰνδος, Ποντία

Δήλος 14: Ἀστερία, Ἀστερίνη, Ἀνάφη, Ἀγάθουσα, Κυνθία, Κυνθιάς, Κύναιθος, Κύνθος, Κυναιθώ, Ὀρτυγία, Πελασγία, Λαγία, Σκοθιάς, Χλαμυδία,

Ἔβροια 13: Ἀβανία, Ἀσωπίς, Διακρία, Δολίχη, Ἐλλοπία, Μάκρα, Μάκρη, Μάκρις, Ὀχη, Τιτανίς, Χάλις, Χαλκίς, Χαλκοδοντίς

Σαμοθράκη 11: Αἰθιοπία, Δαρδανία, Ἡλεκτρίς, Λευκανία, Λευκωσία, Μελίτη, Θρακία, Σάμος, Θρακία Σάμος, Σαόννησος, Σαωκίς

Λέσβος 10: Ἰμερτή, Λασισία, Πελασγία, Αἰγίρα - Αἰγείρα, Αἰθιόπη, Μακαρία, Ἰσσα, Αἰολίς, Μυτωνίς, Μυτιλήνη

Πάρος 10: Δημητριάς, Ζάκυνθος, Καβαρνίς, Μινώα, Μινωίς, Πακτία, Πλατεῖα, Πλάτη, Ὑλήεσσα, Ὑρία

Θάσος 9: Ἀερία, Αἰθρία, Ἀκτὴ Δήμητρος, Ἡδωνίς, Θασία, Ὀθωνίς, Χρυσή, Χρυσόνησος, Ὠγγυία

Κρήτη 9: Ἀερία, Ἰδαία, Κορηῆτις, Δολιχὴ, Μάκαρις, Μακαρόνησος, Τελχινία, Χθονία, Ἐκατόμπολις,

- Θήρα 9: Ἐλενσίς, Θηραμένη, Καλαυρία, Καλλίστη, Οἶα, Ρηναία, Στρογγύλη, Τενσία, Φιλοτέρα
- Ἄνδρος 8: Ἀνδρία, Ἄντανδρος, Γαῦρος, Ἐπαγρίς, Λάσση, Λασσία, Κανρών, Νωναργία
- Νάξος 8: Ἀξία, Ἄξος, Δία, Διονυσιάς, Καλλιόπη, Μικρὰ Σικελία, Στρογγύλη
- Σαλαμίς 8: Ἐλενσίς, Ἴαονία, Κυχρεία, Πιτυοῦσσα, Πελλάνα, Σκιράς, Νῆσος Δράκοντος, Κυνόσουρα
- Κῶς 7: Καρίς, Μερόπη, Μεροπηίς, Μεροπίς, Κέα, Νυμφαία, Νυμφαίς
- Κέως 6: Εὔξαντις, Κέα, Κία, Κίανος, Μερόπη, Ὑδροῦσσα
- Ἰκαρία 6: Ἰκαρος, Ἰχθυόεσσα, Ἰχθυοῦσσα, Ἰχθυόουσα, Δολίχη, Μάκρις
- Μήλος 5: Βοβλίς, Μερβλίς, Ζεφωρία, Μέλεδα, Συρίφη
- Χίος 5: Αἰθάλη, Μάκρις, Οἰνηρά, Πιτυοῦσσα, Ὀφιοῦσσα
- Τένεδος 4: Καλόνδα, Λεύκοφορος, Λυρνησός, Τρωϊκὴ νῆσος
- Κύθνος 4: Δρυοπίς, Θερμία, Ὀξιοῦσα, Ὀφιοῦσα
- Τήνος 3: Ἀγαθοῦσα, Ὀφιοῦσσα, Ὑδράεσσα
- Σκῦρος 3: Δολοπία, Πελασγία, Μαγνήτων νῆσος
- Τήλος 3: Ἀγαθοῦσα, Ἐπισκοπή, Δηλήφανος
- Ἀμοργός 2: Παγκάλη, Ψυχία
- Κάσος 2: Ἄμφη, Ἀστράβη
- Νίσυρος 2: Κισσηρίς, Πορφυρίς
- Σύμη 2: Αἶγλη, Μεταποντίς
- Κάρπαθος 1: Πορφυρίς
- Μεγίστη 1: Κισθίνη
- Κίμωλος 1: Ἐχνοῦσσα
- Σίκινος 1: Οἰνὴ

Δ. ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΣ

Τέλος πρὸς τοῖς ἀνωτέρω πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι παραφθορὰ τῶν ὀνομάτων τῶν νήσων ἐγένετο ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς ξένους περιηγητὰς (ἀπὸ τοῦ Buontelmonti 1406 καὶ ἐξῆς) καὶ ἀπὸ τοὺς χαρτογράφους. Οὗτοι, μὴ δυνάμενοι νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ ὀρθῶς προφερόμενον ὄνομα τῆς νήσου, ὥστε νὰ μεταγράψουν αὐτὸ εἰς τὴν γλῶσσαν των, παρεμόρφωσαν τοῦτο καὶ πολλακίς εἶναι δύσκολον νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὰ συγγράμματά των καὶ τοὺς χάρτας τὰ ἀντίστοιχα Ἑλληνικά. Δείγματος χάριν ἀναφέρω μερικά:

<i>Αἴγινα</i> — Legina, Angiar	<i>Λέρος</i> — Learo
<i>Ἀμοργός</i> — Amorgo, Morgo, Mergo	<i>Λήμνος</i> — Stalimnie, Stalimence, Stalimine, Palimene
<i>* Ἀνδρός</i> — Adra	<i>Μύκονος</i> — Michole
<i>Ἀστυπάλαια</i> — Stampalia, Stampalie, Stampala	<i>Νάξος</i> — Naxie, Narsia, Nicsia, Nissa
<i>Δήλος</i> — Sdile, Sdiles	<i>Πάτμος</i> — Patino, Patmosa
<i>* Ἴμβρος</i> — Lembro	<i>Πάρος</i> — Pharos, Pario
<i>* Ἴος</i> — Nio	<i>Σαντορίνη</i> — Santellini, Santilini, Sant Erini, Sanca Ireno
<i>Κάρπαθος</i> — Scarpanta	<i>Σέρφους</i> — Serfon
<i>Κάσσος</i> — Cassa	<i>Σίκινοσ</i> — Sicinus
<i>Καστελλόριζον</i> — Castilroxo	<i>Σίφνος</i> — Sifadi, Sifar, Siphanos, Siphanto
<i>Κέως</i> — Cia, Zea, Zia, Tzia, Tza, Ntzia, Arsie	<i>Σκόρος</i> — Sciero
<i>Κίμωλος</i> — Cimolis, Chimuli, Chimoli, Argentiera, Argentara	<i>Σπέτσαι</i> — Sete pace, Spetie, Specie, Spescie
<i>Κύθνος</i> — Femine, Thermia, Fermentia, Fermene	<i>Σύμη</i> — Simios
<i>Κύθηρα</i> — Citères, Citerea, Citarea, Cerigo, Sireego, Cetril, Cetril	<i>Φολέγανδρος</i> — Policandro
<i>Κῶς</i> — Lango, Stanco	<i>Χίος</i> — Chios, Chio, Sio, Exio, Cyio
	<i>Ψαρά</i> — Ipsera.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω φυσικὰ δὲν ἐξαντλεῖται ὁ ἀριθμὸς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, αἱ ὁποῖαι ἔχουν πλείονα τοῦ ἑνὸς ὀνόματα.

Παραφθορὰν τῶν ὀνομάτων ἔκαμνον καὶ οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι συνήπτον εἰς αὐτὰ τὴν πρόθεσιν εἰς, ὡς:

Κῶς - Σταγκόι, Τήνος - Σταντήν, Χίος - Σαμιξ κ.ἄ.

Τελειώνων, νομίζω ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ ὀνοματολογικὸν τῶν νήσων εἶναι πλουσιώτατον ἤδη εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Περὶ τούτου ἔχομεν ἐτοιμάσει ἐκτενῆ καὶ λεπτομερῆ μελέτην, ἡ ὁποία θὰ δημοσιευθῆ προσεχῶς.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Η. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΑEGAEAS PER UNDAΣ
ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΟΝ ΚΑΤΟΥΛΛΟ, ΤΟΝ ΟΒΙΔΙΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΟΡΑΤΙΟ

Τὸ Αἰγαῖο καὶ τὰ νησιά του ἐπηρέασαν πολλοὺς Λατίνους ἐπικοὺς ἢ λυρικοὺς ποιητές, εἴτε λόγῳ τῆς φυσικῆς τους ὀμορφιάς, εἴτε λόγῳ τῶν ξακουστῶν προϊόντων τους, εἴτε λόγῳ τῆς σύνδεσής τους μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴ μυθολογία. Στὴν παραῶσα ἀνακοίνωση θὰ δοῦμε τὰ χωρία τοῦ Κατούλλου καὶ τοῦ Ὁρατίου, τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Αἰγαῖο, καὶ τὰ ἀνάλογα χωρία ἀπὸ τὶς Μεταμορφώσεις καὶ τὸ Ἡμερολόγιο (Fasti) τοῦ Ὁβιδίου. Ἐλπίζω μελλοντικὰ νὰ βρῶ τὴ χρονικὴ ἀνεση νὰ ἐρευνήσω τὸ θέμα τοῦ Αἰγαίου καὶ στὰ λοιπὰ λυρικά καὶ ἐπικά ἔργα τοῦ χρυσοῦ αἰῶνα.

Ἄς ξεκινήσουμε τὸ ταξίδι μας «Aegaeas per undas» (Tib. I, iii. 1) μὲ τὸν Κάτουλλο, τὸν ποιητὴ ποὺ πέθανε πολὺ νέος. Ἀπὸ τὸ ποίημά του 101 μαθαίνουμε ὅτι ἐπισκέφτηκε στὴν Τρωάδα τὸν τάφο τοῦ ἀδελφοῦ του. Σὲ δύο του ποιήματα μιᾶ γιὰ τὸ πέλαγος αὐτὸ καὶ τὰ νησιά του, στὸ 4 καὶ στὸ 64.

Στὸ 4, ὠδὴ ποὺ ἀπευθύνεται μὲ εὐθυμὴ διάθεση στὸν «φάσηλο» (ἓνα εἶδος πλοιαρίου μὲ κουπιὰ καὶ πανί, ποὺ ἦταν πιὰ ἐκτὸς χρήσεως), λέει πὼς τὸ πλοιαριο αὐτὸ ἀψήφησε τὶς τρικυμιώδεις θάλασσες (στ. 18 κ.έ.¹) τῆς Ἄ. Μεσογείου:

IV, 6-11: Et hoc negat minacis Adriatici
negare litus insulasve Cycladas
Rhodumque nobilem horridamve Thraciam,
Propontida trucemve Ponticum sinum,
ubi iste post phaselus antea fuit
comata silva».

(Τὸ κείμενο κατὰ τὸν G. Lafaye, ἔκδ. Budé ²1932). Σὲ μετάφραση πολὺ ἐλεύθερη τοῦ Ν. Σπάνια²: «Καὶ ἐπικαλεῖται μάρτυρες ἀξιόπιστους: τὶς ἀφρόκοπες παραλίες τῆς Ἀδριατικῆς, τὶς βροντόλαλες θάλασσες ἔξω ἀπὸ τὴν περιλάλητη Ρόδο, τὰ νησιά τῶν Κυκλάδων, / τὴν Προποντιδα τῆς

1. «tot per impotentia freta...»

2. Γ. Βαλέριος Κάτουλλος, *Ποιήματα*, Ἀθήνα 1981, σελ. 28.

Θράκης, τοὺς ἀφιλόξενους κόλπους τοῦ / Πόντου, ποὺ στὰ ὄψη του πάνω, σὲ μέρες παλαιότερες, ὅταν ἀκόμη δὲν εἶχε γίνει πλεούμενο, καθόταν καὶ μὲ τὰ φύλλα του θροῖζε σὰν ἓνα πράσινο δάσος».

Στὸ ἐπύλλιο 64, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς γάμους τοῦ Πηλέα καὶ τῆς Θέτιδας, σὲ τρία χωρία γίνεται λόγος γιὰ δύο νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὴ Σκύρο καὶ τὴ Δία (=Νάξο). Στὸν στ. 35, ἀναφέρεται — μεταξὺ τῶν τόπων ἀπὸ τοὺς ὁποίους συρρέουν οἱ προσκεκλημένοι στὸ γάμο — ἡ νῆσος Σκύρος (deseritur Scyrus=ἀφήνουν τὴν Σκύρο, ἐνν. οἱ προσκεκλημένοι στὸ γάμο), ἂν ἡ γραφὴ Scyrus εἶναι ἡ ὀρθή.

Στὴ συνέχεια ὁ ποιητὴς περιγράφει τὸ πορφυρένιο ὕφασμα ποὺ καλύπτει τὴ νυφικὴ παστάδα καὶ παρουσιάζει τὴν περιπέτεια καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς Ἀριάδνης στὴ Νάξο:

LXIV, 52-4: «...fluenti
sono prospectans litore Diae
Thesea cedentem celeri cum classe tuetur
indomitos in corde gerens Ariadna furores...»

«Ἡ Ἀριάδνη, παρατηρώντας ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τῆς κυματόηχης Νάξου, βλέπει τὸν Θησέα νὰ φεύγει μὲ τὸ γρήγορο πλοῖο του, νιώθοντας μέσα της ὀργὴ ἀκατανίκητη».

LXIV, 120-2: «Omnibus his Thesei dulcem praeoptarit amorem,
...vecta rati spumosa ad litora Diae,
venerit...».

«Ἡ Ἀριάδνη προτίμησε παρ' ὅλα αὐτὰ (δηλ. τὰ ὅσα τῆς πρόσφερε τὸ πατρικὸ της παλάτι) τὴ γλυκειὰ τοῦ Θησέα ἀγάπη... μὲ τὸ πλοῖο ἦρθε στὰ ἀφρισμένα τῆς Νάξου ἀκρογιάλια».

Καὶ στὰ δύο χωρία ἡ Νάξος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς θορυβώδεις ἀφρισμένες τῆς ἀκτῆς (fluentisono-spumosa), θέαμα πολὺ γνωστὸ καὶ γιὰ ὅποιον ἔχει ἔστω καὶ λίγο ζήσει στὸ νησί.

Τί τὸ φυσικότερο νὰ συνδέει καὶ ὁ Ὀράτιος τὸ Αἰγαῖο μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνοικτοῦ πελάγους ποὺ δοκιμάζεται ἀπὸ τὶς καταιγίδες;

Ἔδ. II, xvi, 1-4: «Otium divos rogat in patenti
prensus Aegaeo, simul atra nubes
condidit lunam neque certa fulgent
sidera nautis».

(Τὸ κείμενο τοῦ Ὀρατίου κατὰ τοὺς E. Wickham - H. Garrod, OCT.)
«Γαλήνη ἀπ' τοὺς θεοὺς ζηταί / ὅποιος βρεθεῖ / μέσ' τ' ἀνοικτὰ / τοῦ Αἰ-

γαίου³, / σὰν μαυρο σόννεφο / σκεπάζει τὸ φεγγάρι / καὶ τ' ἄστρα, τοῦ ναῦτη
ἀσφάλεια, / πᾶ δὲν φέγγουν». (Μτφρ. Κ. Τσάτσου, Κάτουλλος, Ὀράτιος
κλπ., Ἀθήνα (χ.χ.), Οἱ ἐκδόσεις τῶν φίλων, σελ. 20).

Ἄλλὰ Αἰγαῖο εἶναι πρωτίστως οἱ Κυκλάδες ποῦ λάμπουν μὲ τὸν ἥλιο
τους καὶ τὰ μάρμαρά τους:

ᾠδ. I, xiv, 19-20: «interfusa nitentis
vites aequora Cycladas».

«Ν' ἀποφύγεις τὰ πελάγη ποῦ περιστοιχίζουν τὶς Κυκλάδες τὶς λαμπερές».

Τὴν ἴδια εἰκόνα τῶν νησιῶν ποῦ λάμπουν (ἀστράφτουν: *fulgent*) συναντᾶ-
με καὶ στὴν ᾠδὴ III, xxviii, 13-14, ὅπου οἱ Κυκλάδες συνδέονται μὲ τὴν Ἀ-
φροδίτη (λατρευόταν ιδιαίτερα στὴ Δῆλο, Νάξο καὶ Κέα):

«quae (=Venus) Cnidon
fulgentisque tenet Cycladas...»

«ποῦ κρατεῖς τὴν Κνίδο καὶ τὶς ἀστραφτερές Κυκλάδες».

Ἄλλὰ καὶ τὸ παριανὸ μάρμαρο ἦταν φημισμένο στὴν ἀρχαιότητα —
ἦταν λοιπὸν φυσικὸ πρὸς αὐτὸ νὰ συγκρίνουν ὅ,τι ἤθελαν νὰ χαρακτηρίσουν
ὡς λευκότερο καὶ στιλπνὸ (βλ. Θεόκριτο, εἰδ. 6, στ. 37, ὅπου ὁ ἐρωτευμένος
Πολύφημος παραλληλίζει τὰ δόντια τῆς Γαλάτειας πρὸς τὸ παριανὸ μάρμα-
ρο):

ᾠδ. I, xix, 5 - 6: «urit me Glyceræ nitor
splendentis Pario marmore purius».

«Μὲ καίει ἡ ὀμορφιὰ τῆς Γλυκέρας ποῦ λάμπει πλιότερο κι ἀπ' τὸ μάρμαρο
τὸ παριανό»⁴.

Ἐνας παιάνας στὸν Ἀπόλλωνα (I, xxi) εἶναι φυσικὸ νὰ ἀναφέρει καὶ
τὸ νησί ποῦ γεννήθηκε, τὴ Δῆλο: (στ. 9 - 10)

«vos Tempe totidem tollite laudibus
natalæque, mares, Delon Apollinis»

«ἔσεῖς τὰ Τέμπη μὲ ἄλλους τόσους ἐπαίνους ἐξυμνήστε καὶ τὴ Δῆλο, ἀγόρια,
τὴ γενέθλια γῆ τοῦ Ἀπόλλωνα».

Ὁ Ὀράτιος ὅμως μιᾶ καὶ γιὰ τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ Αἰγαίου ποῦ, τὸ
ἴδιο ταραγμένα τὸ χειμᾶνα, εἶναι γνωστὰ καὶ σήμερα μὲ ἰδιαίτερα ὀνόματα,
Καρπάθιο καὶ Μυρτώδο πέλαγος:

ᾠδ. I, xxxv, 6 - 8: «te dominam æquoris

3. Πρβλ. Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆς, Διονύσου πλοῦς: «Ἡ ἕκτασις τοῦ ἀχανοῦς / Αἰγαίου ἐκοι-
μᾶτο».

4. Πρβλ. Petroni Satiricon, 126, 18: «Parium marmor extinquerat» στὴν περιγραφή τῆς
Κίρκης.

quicumque Bithyna lacessit
Carpathium pelagus carina».

«Ἐσένα (= Τύχη), κυρὰ τοῦ πελάγους (ἐπικαλεῖται) ὅποιος προκαλεῖ τὸ Καρπάθιο πέλαγος μὲ βιθυνικὴ καρίνα».

᾽Ωδ. IV, v, 5 - 12: «Ut mater juvenem, quem Notus invido
flatu Carpathii trans maris aequora
cunctantem spatio longius annuo
distinet a domo,
votis omnibusque et precibus vocat,
curvo nec faciem litore dimovet:
sic desideriiis icta fidelibus
quaerit patria Caesarem».

«Ὅπως ἡ μητέρα καλεῖ μὲ κάθε προσευχὴ καὶ τάμα τὸν νέο, ποῦ λείπει πάνω ἀπὸ χρόνο καὶ ποῦ ὁ Νότος μὲ τὴ φθονερὴ του πνοὴ μέσα στὰ πέλαγα τῆς Καρπάθιας θάλασσας κρατᾶ μακριὰ ἀπὸ τὸ σπιτί του, κι αὐτὴ τὸ πρόσωπο ἀπὸ τὴν καμπύλη ἀκτὴ δὲν ἀποστρέφει, ἔτσι κι ἡ πατρίδα μὲ πιστὴ λαχτᾶρα τὸν Καίσαρα (= Αὔγουστο) ἀποζητᾶ. (Ὁ Ὀκταβιανὸς ἀπουσίασε στὰ 16-13 π.Χ. ἀπὸ τὴ Ρώμη στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες γιὰ ρύθμιση τοπικῶν ζητημάτων καὶ ἀντιμετώπιση κάποιων δυσαρεσκειῶν).

Καὶ βέβαια καὶ τὸ Μυρτώο πέλαγος μὲ τὰ ἐπικίνδυνα ἀκρωτήριά του θὰ τὸ ἀναφέρει ἄλλοῦ, στὴν ὁδὸ στὸ Μακίνα (Li), ὁ ποιητῆς. Καὶ συνεχίζει μὲ τὰ «ικάρια κύματα», ἄλλο δεῖγμα ἐπικίνδυνης θάλασσας. Τὸ ὅλο χωρίο (στ. 11-17):

«gaudentem patrios findere sarculo
agros Attalicas condicionibus
nunquam demoveas, ut trade Cypria
Myrtoum pavidus nauta secet mare.
Luctantem Icaris fluctibus Africum
mercator metuens otium et oppidi
laudat rura sui».

«Αὐτὸν ποῦ χαίρεται νὰ σκαλίζει μὲ τὸ τσαπί τὰ πατρικά του χωράφια, ποτὲ δὲ θὰ καταφέρεις οὔτε καὶ μὲ ἀτταλικὲς συμφωνίες (= μὲ ὅλα τὰ πλοῦτη τοῦ Ἄτταλου)⁵ νὰ σχίζει μὲ κυπριακὸ σκαρί, ἔντρομος ναύτης, τὸ Μυρτώο πέλαγος. Ὁ ἔμπορος ποῦ φοβᾶται τὸ Λίβα ποῦ παλεύει μὲ τὰ ικάρια κύματα, καινέει τὴν ἡσυχία καὶ τοὺς ἀγροὺς τῆς πόλης του».

5. Ἡ μετάφραση τῆς φράσης κατὰ τὸν Κ. Γρόλλιο, Ὀράτιος ᾽Ωδές, β. I, Ἀθήνα 1986, σελ. 4.

Στὴν ᾠδὴ I, vii, 1 - 4 ἀναφέρει τοὺς τόπους ποὺ εἶναι διάσημοι καὶ μακαρίζονται. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἡ Ρόδος καὶ ἡ Μυτιλήνη:

«Laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenen
aut Epheson bimarivve Corinthi
moenia vel Baccho Thebas vel Apolline Delphos
insignis aut Thessala Tempe».

«Θὰ μακαρίσουν (= ἄς μακαρίσουν) ἄλλοι τὴ λαμπρὴ Ρόδο ἢ τὴ Μυτιλήνη ἢ τὴν Ἐφεσο ἢ τὰ τεῖχη τῆς διθάλασσης Κορίνθου ἢ τὴ Θήβα τὴν ξακουσμένη ἀπὸ τὸ Βάκχο ἢ τοὺς Δελφοὺς τοὺς ξακουστοὺς γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα ἢ τὰ θεσσαλικά τὰ Τέμπη».

Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ τὰ φιλολογικὰ προβλήματα, ἂν τὸ «claram» ἀναφέρεται μόνον στὴ Ρόδο (= «ἠλιοφωτισμένη» μεταφράζει ὁ Κ. Γρόλλιος, ὁ.π., σελ. 92) ἢ καὶ στὶς τρεῖς πόλεις (ὁπότε σημαίνει «ἐνδοξη»). Τὴν Μυτιλήνη εἶχε ἐξυμνήσει καὶ ὁ Κικέρων (De lege agraria, 2.40), ἀλλ' εἶναι γνωστὸ καὶ τὸ ἀρχαῖο λαϊκὸ ἄσμα: «ἄλει μύλα, ἄλει / καὶ γὰρ Πιττακὸς ἄλει / μεγάλας Μυτιλήνας βασιλεύων» (*Lyrica Graeca Selecta*, OCT, ἔκδ. D. Page, ἀρ. 436).

Σὲ δύο σημεῖα τῶν Σατιρῶν τοῦ ὁ ποιητῆς μιᾶ γιὰ τὴν Κῶ: στὸ I, 2, 101, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ ἀραχνούφανα γυναικεῖα φορέματα ποὺ παρήγαγε τὸ νησί, καὶ στὸ II, 8, 9, ὅπου μνημονεύεται τὸ κώτικο κρασί⁶ ὡς διεγερτικὸ ἑνὸς κουρασμένου στομάχου.

Θὰ κλείσω μὲ τὴν ἐπιστολὴ I, xi πρὸς τὸν Βουλλάτιο, ποὺ ἀρεσκόταν στὰ ταξίδια· ἡ ἀποψη τοῦ Ὀρατίου εἶναι ὅτι ἡ εὐτυχία μας δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ποῦ κατοικοῦμε, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ πῶς νιώθουμε καὶ ἀντιμετωπίζουμε τὴ ζωὴ. Καὶ ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ μέρη τὰ γνωστὰ γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐημερία τους τὴ Χίο, τὴ Λέσβο, τὴ Σάμο, τὴ Ρόδο. Τὰ σχετικὰ χωρία:

I, xi, 1 - 2: «Quid tibi visa Chios, Bullati, notaque Lesbos,
quid concinna Samos, quid Croesi regia Sardis...»

«Πῶς σοῦ φαίνεται, Βουλλάτιε, ἡ Χίος⁷ καὶ ἡ πασίγνωστη Λέσβος, πῶς ἡ θελκτικὴ⁸ Σάμος, πῶς οἱ Σάρδεις, τὸ ἀνάκτορο τοῦ Κροίσου;»

6. Πιὸ συγκεκριμένα: Coa faecula = ἡ κῶα τρύγα (τὸ κώτικο κατακάθι). Ἡ σάτιρα I, ii ἀναφέρεται στὴν ἀποφυγὴ τῶν ἀκροτήτων καὶ ἡ II, viii στὴν πολυτέλεια τῶν νεοπλουτικῶν δειπνῶν (τὸ δεῖπνο τοῦ Νασιδιηνοῦ).

7. Οἱ Χίοι ἦταν γνωστοὶ γιὰ τὴν πολλὴ τους ἐλευθεριότητα, βλ. Θουκ. VIII, 45. Πρβλ. καὶ Πετρωνίου Σατιρικὸν 63.3: «vitam Chiam gessi» = ζῶσα ζωὴ καὶ κῶτα / ζῶσα χαρισμένη.

8. Ὁ H. Rushton Fairclough, *Horace Satires etc.*, ἔκδ. Loeb, ἔτσι ἀποδίδει τὸ concinna = charming.

I, xi, 15 - 16: «Nec si te validus jactaverit Auster in alto,
idcirco navem trans Aegaeum mare vendas».

«Κι ἂν ἀκόμη ὁ στιβαρὸς Νοτιάς σὲ πετάξει στὸ πέλαγος, οὔτε καὶ γι' αὐτό, (Βουλλάτιε), θὰ πουλήσεις τὸ πλοιάριό σου στὴν ἄλλη ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου».

I, xi, 17 - 18: «Incolumi Rhodos et Mytilene pulchra facit quod
raenula solstitio...»

«Στὸν σωστὸ ἄνθρωπο ἡ Ρόδος καὶ ἡ ὠραία Μυτιλήνη εἶναι σὰν πανωφόρι τὸ κατακαλόκαιρο...»

I, xi, 20 - 1: «dum licet ac vultum servat Fortuna benignum,
Romae laudetur Samos et Chios et Rhodos absens».

«Ὅσο μᾶς ἐπιτρέπεται καὶ ὅσο ἡ Τύχη μᾶς κοιτάζει μὲ ματιὰ φιλική, στὴ Ρώμη ἄς ἐπαινεῖται ἡ Σάμος καὶ ἡ Χίος καὶ ἡ Ρόδος — κι ἄς βρίσκονται μακριῶ». Γιὰ νὰ καταλήξει ὁ Ὀράτιος στὴν τελικὴ συμβουλή του πρὸς τὸν φίλο του: «quod petis hic est» (στ. 30)=ὄ,τι ζητᾶς βρίσκεται ἐδῶ.

Ἡ γνωριμία τοῦ Ὀρατίου μὲ τὸ Αἰγαῖο ἴσως ὀφείλεται στὰ φιλολογικὰ του διαβάσματα, ἀλλ' ἴσως καὶ στὴν ἐμπειρία του. Εἶχε ἔλθει τὸ 44 π.Χ. νὰ σπουδάσει στὴν Ἀθήνα καὶ εἶχε πολεμήσει τὸ 42 π.Χ. στοὺς Φιλίππους, στὸ πλευρὸ τοῦ δημοκρατικοῦ Βρούτου, ὡς χιλίαρχος.

Τὴν περιήγησή μας θὰ ἀναλάβει τώρα ὁ Ὀβίδιος, γιὰ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε ὅτι καὶ αὐτὸς ἦλθε νὰ σπουδάσει στὴν Ἀθήνα στὴν ἡλικία τῶν 17 ἐτῶν καὶ ταξίδεψε στὴ Σικελία καὶ Μ. Ἀσία. Ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη τὸ 23 π.Χ., σὲ ἡλικία 20 ἐτῶν. Ἐντύπωση μᾶς προκαλεῖ ὅτι ὁ Ὀβίδιος ἀναφέρει καὶ μικρότερα νησιά, ὄχι εὐρύτερα γνωστὰ καὶ ἀκατοίκητα σήμερα, ὅπως ἡ Διδύμη (Γαῖδουρονήσι, κοντὰ στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου) καὶ ἡ Λεβίνθος (Λεβίθα σήμερα, κοντὰ στὴν Κάλυμνο).

Σὲ δύο χωρία τῶν Μεταμορφώσεων ὁ Ὀβίδιος ἀναφέρεται στὸ Αἰγαῖο. Στὸ IX, 447-9, στὸ μῦθο τοῦ Μιλήτου (ἀπλῆ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ πελάγους)⁹:

«Sponte fugis, Milete, tua celerique carina
Aegaeas metiris aquas et in Aside terra
moenia constituis positoris habentia nomen».

«Ἀπὸ δικῆ σου θέληση φεύγεις, Μίλητε, καὶ μὲ τὸ γρήγορο σκάφος σου θὰ μετρήσεις τοῦ Αἰγαίου τὰ κύματα καὶ στὴν Ἀσιατικὴ γῆ θὰ κτίσεις τείχη ποὺ θὰ ἔχουν τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτοῦ τους».

Στὸ XI, 663-4, στὸ μῦθο τῆς Ἀλκυόνης ὁ Μορφεὺς τῆς παρουσιάζεται μὲ τὴν ὄψη τοῦ Κήρυκα καὶ τῆς λέει γιὰ τὸ συννεφιασμένο Αἰγαῖο:

9. Τὸ ὀβιδιακὸ κείμενο εἶναι κατὰ τὴν ἐκδόση Teubner 1985, ἀπὸ τὸν W. Anderson.

«Nubifus Aegaeo deprennit in aequore navem
auster et ingenti jactatam flamine solvit».

«Στὸ Αἰγαῖο πέλαγος προλαβαίνει ὁ συννεφιασμένος Νοτιάς τὸ καράβι μου καὶ μὲ μέγα φύσημα τὸ πετᾶ ἐδῶ κι ἐκεῖ καὶ τὸ συντρίβει».

Στὸ μῦθο τοῦ Φαέθοντος ὁ Ὀβίδιος περιγράφει τὴ γέννηση τῶν Κυκλάδων (II, 260-4):

«Dissilit omne solum, penetratque in Tartara rimis
lumen et infernum terret cum conjuge regem;
et mare contrahitur, siccaeque est campus harenae,
quod modo pontus erat, quosque altum texerat aequor,
existunt montes et sparsas Cycladas augent».

«Σχίζεται ὅλο τὸ ἔδαφος καὶ τὸ φῶς, εἰσδύοντας ἀπὸ τις ρωγμὲς στὰ Τάρταρα, τρομοκρατεῖ τὸν ὑποχθόνιο βασιλιὰ μὲ τὴ γυναίκα του· κι ἡ θάλασσα συστέλλεται καὶ ὅ,τι πρὶν ἦταν πόντος γίνεται τώρα πεδιάδα ἀπὸ ἀγρονῆ ἄμμο, καὶ μεγαλώνει ὁ ἀριθμὸς τῶν διάσπαρτων Κυκλάδων».

Ἡ φρασολογία τοῦ Ὀβιδίου στὸν τελευταῖο στίχο (264) *sparsas Cycladas* θυμίζει τὸν ὄρο «Σποράδες» μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζονται δύο ομάδες νήσων τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους.

Στοὺς στίχους VII, 461-74, ὁ Ὀβίδιος περιγράφει τὴν προσπάθεια τοῦ Μίνωα νὰ ἐκδικηθεῖ τὸ Θησέα καὶ τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὸ φόνο τοῦ γιοῦ του Ἀνδρόγεω:

hinc Anaphen sibi iungit et Astypaleia regna,
promissis Anaphen, regna Astypaleia bello;
hinc humilem Myconon cretosaque rura Cimoli
florentemque thymo Cythnon planamque Seriphon
marmoreamque Paron, quamque inopia prodidit Arne
†Sithon†: accepto, quod avara poposcerat, auro
mutata est in avem, quae nunc quoque diligit aurum,
nigra pedes, nigris velata monedula pennis.
at non Oliaros Didymaque et Tenos et Andros
et Gyaros nitidaeque ferax Peparethos olivae
Gnosiacas iuvere rates. latere inde sinistro
Oenopiam Minos petit, Aeacideia regna:
Oenopiam veteres appellavere, sed ipse
Aeacus Aeginam genetricis nomine dixit.

«Τότε μαζί του (ὁ Μίνως) παίρνει τὴν Ἀνάφη καὶ τὸ βασίλειο τῆς Ἀστυπά-

λαιας¹⁰, τὴν Ἀνάφη μὲ ὑποσχέσεις, τὸ βασίλειο τῆς Ἀστυπάλαιας μὲ πόλεμο (=μὲ πολεμικὲς ἀπειλές)· τότε τῇ χαμηλῇ Μύκονο καὶ τῆς Κιμῶλου τὰ γυψώδη χωράφια καὶ τὴν Κύθνο μὲ τὸ ἀνθισμένο θυμάρι καὶ τὴν ὀμαλή¹¹ Σέριφο καὶ τῇ μαρμάρινῃ Πάρο κι αὐτὴν ποὺ ἡ ἀπιστὴ πρόδωσε Ἄρνη ἢ Σιθωνίδα¹²: ἀφοῦ πῆρε τὸ χρυσάφι ποῦ, ἢ φιλάργυρη, εἶχε ἀπαιτήσει, μεταμορφώθηκε σὲ πουλὶ ποῦ καὶ τώρα ἀκόμα λατρεύει τὸ χρυσάφι, μαύρη στὰ πόδια, κίτσα μὲ μαύρα σκεπασμένη φτερά. Ἀλλὰ τὰ κνωσιακὰ σκαριά δὲν τὰ βοήθησαν ἢ Ὀλλίαιος (= Ἀντίπαρος) καὶ ἡ Διδύμη καὶ ἡ Τήνος καὶ ἡ Ἄνδρος καὶ ἡ Γυάρος καὶ ἡ Πεπάρηθος¹³ ποῦ παράγει τις στιλπνές της ἐλιές. Μετὰ ὁ Μίνως πλέοντας πρὸς τὰ ἀριστερὰ ζητεῖ τὴν Οἰνοπία, τὸ βασίλειο τῶν Αἰακιδῶν: Οἰνοπία τὴν ὀνόμασαν οἱ παλιοί, ἀλλ' ὁ ἴδιος ὁ Αἰακὸς Αἰγίνα τὴν εἶπε ἀπὸ τ' ὄνομα τῆς μητέρας του.»

Γιὰ τὴν Ἄνδρο γίνεται εὐρύτερα λόγος στὸ β. XIII, στ. 643, ὅπου ἔχομε τὴν ἱστορία τοῦ Ἀνίου, ἱερέα τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Δῆλο μὲ βασιλικὴ ἐξουσία. Γιὸς του ἦταν ὁ Ἄνδρος, ποῦ κυριεύσε καὶ ὀνόμασε ἔτσι τὸ ὀμώνυμο νησί, καὶ οἱ κόρες του εἶχαν λάβει ἀπὸ τὸ Διόνυσο τὴ δύναμη νὰ μετατρέπουν ὄχι ἀγγίζοντες σὲ στᾶρι καὶ κρασί καὶ ἐλιές:

XIII, 648-9: «quem dicta suo de nomine tellus

Andros habet, pro patre locumque et regna tenentem».

«Αὐτὸν ποῦ ἡ γῆ ποῦ ἀπ' τὸ ὄνομά του λέγεται Ἄνδρος ἔχει, ἀντὶ γιὰ τὸν πατέρα του, κύριο τοῦ τόπου καὶ τῆς βασιλείας».

XIII, 660-1 «Euboea duabus / et totidem natis Andros fraterna petita est».

«Δυὸ τους (κόρες τοῦ Ἀνίου) ἐφυγαν στὴν Εὐβοία καὶ ἄλλες τόσες στὴν Ἄνδρο, τὸ βασίλειο τοῦ ἀδελφοῦ τους». Οἱ κόρες τοῦ Ἀνίου δὲν ὑπάκουσαν στὴν ἐντολὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα νὰ θρέψουν, μὲ τὸν τρόπο ποῦ τοὺς εἶχε χαρίσει ὁ Βάκχος, τὸ στρατὸ τῶν Ἀχαιῶν — ἀναγκάστηκαν λοιπὸν νὰ ζητήσουν ἄλλοῦ καταφύγιο. Ὁ Ἄνδρος, ἀπὸ φόβο, ὑπακούει στὴν ἀπαιτήση τοῦ Ἀγαμέμνονα:

XIII, 664-5: «et timido possis ignoscere fratri:

non hic Aeneas, non, qui defenderet Andron».

«Καὶ μπορεῖς νὰ συγχωρήσεις τὸ φοβισμένο ἀδελφὸ· δὲν ἦταν ἐκεῖ ὁ Αἰνείας, ὄχι, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ὑπερασπίσει τὴν (τὸν) Ἄνδρο».

10. Ἐσφαλμένα στὸν πίνακα ὀνομάτων γράφει ὁ ἐκδότης (σ. 392): «Astypale una ex Cycladibus insulis». Τὸ νησί ἀνήκει στις Ν. Σποράδες.

11. Καὶ ὅμως ἡ Σέριφος ἔχει ὑψηλὰ βουνά.

12. Τὸ χωριὸ εἶναι προβληματικόν. Ἴσως τὸ σωστὸ εἶναι «Siphnon et»: «τὴ Σίφνο καί...».

13. Πρόκειται γιὰ τὴ Σκόπελο ἢ —λιγότερο πιθανόν— γιὰ τὴν Ἀλόνησο ἰών Β. Σποράδων.

Καὶ οἱ ἀδελφὲς παρακαλοῦν τὸ θεὸ Διόνυσο πού, γιὰ νὰ τὶς σώσει, τὶς μεταμορφώνει σὲ λευκὰ περιστέρια, πουλὶ τόσο συνηθισμένο στὶς Κυκλάδες.

Στὸ μῦθο τῆς Μήδειας συναντᾶμε τὴν Κέα καὶ τὴ Ρόδο· εἶναι τότε πού ἡ Μήδεια ξεφεύγει μὲ τοὺς φτερωτοὺς τῆς δράκοντες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πελία:

VII, 363-370: *Eurypylique urbem, qua Coae cornua matres
gesserunt, tum cum discederet Herculis agmen,
Phoebeamque Rhodon et Ialysios Telchinas,
quorum oculos ipso vitiantes omnia visu
Iuppiter exosus fraternis subdidit undis.
transit et antiquae Cartheia moenia Ceae,
qua pater Alcidas placidam de corpore natae
miraturus erat nasci potuisse columbam.*

«(Καὶ περνᾷ ἡ Μήδεια) τὴν πόλη τοῦ Εὐρυπύλου, ὅπου οἱ Κῶες μητέρες φόρεσαν κέρατα, ὅταν ἀποσύρθηκαν τὰ στρατεύματα τοῦ Ἡρακλῆ, καὶ τοῦ Φοίβου τὴ Ρόδο καὶ τοὺς Τελχίνες τῆς Ἰαλυσοῦ πού μὲ τὰ μάτια τους, μὲ μόνο τὸ βλέμμα τους ἀσχῆμιζαν τὰ πάντα, καὶ πού ὀργισμένος ὁ Δίας τοὺς βύθισε στὰ ἀδελφικὰ (=ποσειδῶνια) κύματα. Περνᾷ καὶ τὰ Κάρθεια τείχη τῆς ἀρχαίας Κέας, ὅπου ὁ πατέρας Ἀλκιδάμας θὰ θαύμαζε κάποτε βλέποντας πῶς μπορεῖ ἓνα γαλήνιο περιστέρι νὰ ξεπηδᾷ ἀπὸ τὸ κορμὶ τῆς κόρης του.»

Στὸ χωρίο ἔχουμε πολλὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα· πρῶτα-πρῶτα τὶς γυναῖκες τῆς Κῶ, πού ἡ Ἥρα, γιὰ νὰ τὶς ἐκδικηθεῖ, γιὰ τὴν πρόσβαλαν, τὶς μεταμόρφωσε σὲ ἀγελάδες. Ὑστερα τοὺς Τελχίνες, ἱερεῖς τῆς Ἰαλυσοῦ, πού μὲ τὴ μαγικὴ δύναμη τῶν ματιῶν τους μεταμόρφωναν ὅ,τι κοιτάζαν σὲ ἄσχημο. Τέλος τὸν Ἀλκιδάμα, πατέρα τῆς Κτησύλλας, ἡ ὁποία μεταμορφώθηκε σὲ γαλήνιο (εἰρηνικὸ) περιστέρι.

Γιὰ τὴν Κέα γίνεται λόγος καὶ ἄλλοῦ, στὸ X, 109 κ.έξ., στὸ μῦθο τοῦ νέου Κυπάρισσου, πού τὸν ἀγάπησε ὁ Ἀπόλλων καὶ πού πεθαίνοντας μεταμορφώθηκε ἀπὸ τὸ θεὸ στὸ ὁμώνυμο δέντρο. Ὁ Κυπάρισσος πέθανε ἀπὸ λύπη, ὅταν σκότωσε τὸ θαυμάσιο ἐλάφι τῆς πατρικῆς του πόλης, τῆς Καρθαίας, στὴν Κέα:

X, 109-10: «*Sacer nymphis Carthaea tenentibus arva
ingens cervus erat...*»

X, 120-1: «*Sed tamen ante alios, Ceae pulcherrime gentis,
gratus erat, Cyparisse, tibi*».

«Ἰερὸ γιὰ τὶς νύμφες πού ἐξουσιάζουν τὰ Καρθαῖα χωράφια ἦταν ἓνα μεγάλο ἐλάφι..., ἀλλ' ὅμως πιότερο παρ' ἄλλος ἐσὺ, Κυπάρισσε, ὠραιότερε ἀπ' ὄλους τοὺς Κεῖους. τὸ ἐλάφι ἀγαποῦσες».

Γιὰ τὴ Σέριφο γίνεται ἀπλῶς σὲ δύο ἀκόμη χωρία λόγος. Στὸ μῦθο τοῦ Πολυδέκτη, βασιλιᾶ τῆς, ποὺ δὲν πίστεψε ὅτι ὁ Περσεὺς εἶχε σκοτώσει τὴ Μέδουσα· καὶ λίγο παρακάτω, ὅταν ἡ Ἀθηναῖ ἐπισκέπτεται τὶς Ἑλικωνιάδες Μοῦσες, γιὰ νὰ γνωρίσει τὸν Πήγασο, τὸ ἄλογο ποὺ ξεπήδησε ἀπὸ τὸ αἷμα τῆς Μέδουσας. Τὰ χωρία:

V, 242-4: «Te tamen, o parvae rector, Polydecta, Seriphi,
nec juvenis virtus per tot spectata labores
nec mala mollierant...».

«Ἐσένα ὅμως, κυβερνήτη τῆς μικρῆς νήσου Σεριφου, Πολυδέκτη, οὔτε ἡ νεανικὴ ἀνδρεία (τοῦ Περσέα) ἢ φανερωμένη σὲ τόσους ἄθλους οὔτε οἱ συμφορές του σὲ εἶχαν μαλακώσει...» καὶ μὲ τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας ὁ Περσεὺς τὸν μεταμόρφωσε σὲ βράχο.

V, 251-2: «Inde cava circumdata nube Seriphon
deserit, a dextra Cythno Gyaroque relictis... (petit)...»

«Ἀπὸ κεῖ (ἡ Τριτωνίδα Ἀθηναῖ) τυλιγμένη σὲ ἄδειο (= ἄσπρο) σύννεφο ἀφήνει τὴ Σέριφο, στὰ δεξιά τῆς Κύθνου καὶ τῆς Γυάρου ἀφοῦ περάσει... (κατευθύνεται)...»

Στὸ μῦθο τοῦ Δαίδαλου καὶ τοῦ Ἴκαρου εἶναι φυσικὸ νὰ συναντᾶμε, ἐκτός ἀπὸ τὴν Ἰκαρία, καὶ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν Κυκλάδων ἰδιαίτερα.

(VIII, 220-235): «et jam Junonia laeva
parte Samos (fuerant Delosque Parosque relictae),
dextra Lebinthos erat fecundaque melle Calymne,
...et tellus a nomine dicta sepulti».

«Καὶ ἤδη ἀφήνοντας ἀριστερὰ τὴν Ἡραία Σάμο (ὁ Ἴκαρος στὸ ταξίδι του), πέρασε καὶ τὴ Δῆλο καὶ τὴν Πάρο, δεξιά ἦταν ἡ Λέβινθος κι ἡ εὐφορὴ σὲ μέλι Κάλυμνος... κι ἡ χώρα (=τὸ νησί τῆς Ἰκαρίας) πῆρε τὸ ὄνομα τοῦ θαμμένου (Ἴκαρου)».

Γιὰ τὸ παριανὸ μάρμαρο γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὸ μῦθο τοῦ Ναρκίσσου (III, 418-9):

«adstupet ipse sibi vultuque immotus eodem
haeret ut e Pario formatum marmore signum».

(Ὁ Νάρκισσος θαυμάζει τὸ κάλλος του) «Μένει βουβὸς ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἑαυτό του κι ἀκίνητος, στὸ βλέμμα του ἡ ἴδια πάντα ἔκφραση, σὰν ἄγαλμα ἀπὸ Πάριο μάρμαρο δουλεμένο».

Ἀφήνουμε τελευταῖες ἀπὸ τὶς Κυκλάδες τὴ μεγαλύτερη (Νάξο) καὶ τὴν ἐρότερη (Δῆλο). Ἡ πρώτη εἶναι γνωστὴ καὶ μὲ τὸ ὄνομα Δία, ὅπως εἶδαμε καὶ στὸν Κάτουλλο. Τὴν συναντᾶμε στὸ ταξίδι τοῦ Θησέα, καθὼς ἐπιστρέφει ἀπὸ τὴν Κρήτη μὲ τὴν Ἀριάδνη, VIII, 174-6:

«Protinus Aegides rapta Minoide Diam
vela dedit comitemque suam crudelis in illo
litore destituit».

«Κατευθείαν ὁ γιὸς τοῦ Αἰγέα (=ὁ Θησεύς), ἔχοντας ἀρπάξει τὴ Μινωίδα (=Ἀριάδνη) ἀνοίξε τὰ πανιά γιὰ τὴ Δία (=Νάξο) καὶ τὴ σύνοδό του, ὁ σκληρός, σ' ἐκείνη τὴν ἀκτὴ ἐγκαταλείπει».

Τὴ Νάξο ξανασυναντᾶμε στὸ ταξίδι τοῦ Διονύσου (ἢ καλύτερα τοῦ ἰταλικοῦ θεοῦ Liber, ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸν ἑλληνικὸ Διόνυσο) μὲ τοὺς Τυρρηνοὺς ναυτὲς (III, 636-40):

«Naxos, ait Liber, cursus advertite vestros...
dextra Naxos erat».

«Στὴ Νάξο, λέει ὁ Βάκχος, κατευθύνετε τὴν πορεία σας... δεξιὰ βρισκόταν ἡ Νάξος».

Ἄλλ' οἱ Τυρρηνοὶ εἶναι ἄπιστοι καὶ προσπαθοῦν νὰ παρασύρουν ἄλλοῦ τὸ θεό. Ἐνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Αἰθαλίων, παίρνει τὴ θέση τοῦ θεοῦ-κυβερνήτη καὶ ἀλλάζει πορεία (III, 648-9):

«ait et subit ipse meumque
explet opus Naxoque petit diversa relicta»

«λέει καὶ ὁ ἴδιος παίρνει τὴ θέση μου καὶ συνεχίζει τὸ ἔργο μου κι ἀφήνοντας τὴ Νάξο κατευθύνεται ἄλλοῦ».

Καὶ συνεχίζει ὁ Πενθεὺς τὴ διήγηση ἀναφέροντας τὴν ἐντολὴ τοῦ Διονύσου (III, 689-90):

«excute / corde metum Diamque tene!».

«διώξε τὸ φόβο ἀπ' τὴν καρδιά καὶ τράβα γιὰ τὴ Νάξο».

Στοὺς στίχους αὐτοὺς τῶν Μεταμορφώσεων (III, 511-733) ἔχουμε τοὺς δύο γνωστοὺς μύθους, τῶν Τυρρηνῶν ναυτῶν (ποῦ διαπραγματεύτηκε ὁ Ἄ. Ρ. Ραγκαβῆς στὸν «Διονύσου πλοῦν») καὶ τοῦ Πενθεῆ (βλ. τὶς εὐριπίδειες «Βάκχες»). Κάποια ἀπὸ τὰ κυκλαδίτικα νησιά εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια «θεῶν πλήρη».

Φτάνουμε ἔτσι στὸ πανιώνιο θρησκευτικὸ κέντρο, τὴ Δήλο ἢ Ὀρτυγίη καὶ τὸ βουνό της, τὸν Κύνθο. Ὁ Κύνθος ἀναφέρεται στὸ ταξίδι τοῦ Φαέθοντα· εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βουνά ποῦ φλογίζονται, καθὼς περνᾶ ἀπὸ πάνω τους ὁ νσαρὸς ἡμίθεος (II, 220-1):

«ardet... Aetna/Parnassusque biceps et Eryx et Cynthus et Othrys».

«Πυρπολεῖται... ἡ Αἶτνα κι ὁ δικόρυφος Παρνασσὸς κι ὁ Ἐρυξ κι ὁ Κύνθος κι ἡ Ὀθρυς».

Τὸν Κύνθο ξανασυναντᾶμε καὶ στὸ μῦθο τῆς Νιόβης, ὅταν ἡ Λητώ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ἱεροῦ βουνοῦ ζητεῖ ἀπὸ τὰ παιδιά της τὴν τιμωρία τῆς «ὑβρεως» τῆς Νιόβης (VI, 204-5):

«*Indignata dea est summoque in vertice Cynthi
talibus est dictis gemina cum prole locuta.*»

«Ἀγανάκτησε ἡ θεὰ καὶ στὴ δίδυμη γέννα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Κύνθου μὲ τέτοια λόγια μίλησε».

Τὸ ἀρχαιότερο ὄνομα τῆς Δήλου εἶναι Ὀρτυγίη (ἀπὸ τὸ ὄρτυξ=ὄρτύκι). Τὸ μῦθο τοῦ νησιοῦ ποῦ ἐπλεε στὴ θάλασσα τὸν συναντᾶμε στὸ XV, 336-7:

«*tempusque fuit quo navit in undis, / nunc sedet Ortygie.*»

«Κι ἦταν καιρὸς ποῦ ἐπλεε στὰ κύματα, τώρα σταθερὴ στέκει ἡ Ὀρτυγίη».

Ἔχουμε πέντε ἀκόμη χωρία ὅπου ἀναφέρεται ἡ Δήλος. Στὸ μῦθο τοῦ Πενθέα (III, 597-8):

«*Forte petens Delon Chiaie telluris ad oras
adplicor...*»

«Τυχαῖα πηγαίνοντας στὴ Δήλο φτάνω στὶς ἀκτὲς τῆς χιακῆς γῆς...»

Ἄλλὰ καὶ στὸ μῦθο τῆς γέννας τῶν δίδυμων θεῶν (VI, 190-1), ὅπως τὸν ἀφηγεῖται ἡ Νιόβη, θέτει στὸ στόμα τῆς Δήλου τὰ παρακάτω λόγια πρὸς τὴ Λητώ:

«*hospita tu terris, erras ego, dixit, in undis,
instabilemque locum Delos dedit.*»

«Πλανιέσαι ἐσὺ στὴ γῆ, ἐγὼ — εἶπε — στὰ κύματα,
καὶ τόπο ἀσταθῆ ἡ Δήλος πρόσφερε».

Τὸ ἴδιο περιεχόμενο ἔχουν οἱ στ. VI, 333-4¹⁴:

«*quam vix erratica Delos / orantem accerit, tum cum levis insula nabat.*»

«αὐτὴν (=τὴ Λητώ) ποῦ ἡ περιπλανώμενη Δήλος μὲ δυσκολία ὑποχώρησε στὶς παρακλήσεις της καὶ τὴ δέχτηκε, διὰν ἀκόμη ἦταν ἐλαφρὸ νησί ποῦ ἐπλεε στὰ κύματα».

Τὴ Δήλο ἀναφέρει ὁ ποιητὴς καὶ στὸ μῦθο τῆς Δρυόπης, ποῦ ἔμεινε ἔγκυος ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τελικὰ μεταμορφώθηκε σὲ δέντρο (IX, 331-3):

«*Quam virginitate carentem
vimque dei passam Delphos Delonque tenentis
excipit Andraemon et habetur conjuge felix.*»

«Αὐτὴν, ποῦ στερήθηκε τὴν παρθενία της καὶ δέχτηκε τὴ βία τοῦ θεοῦ ποῦ κατοικεῖ στοὺς Δελφοὺς καὶ τὴ Δήλο, τὴν παντρεύτηκε ὁ Ἄνδραϊμὼν καὶ θεωρεῖται εὐτυχισμένος μὲ τὸ γάμο του.»

Τὴ Δήλο τέλος συναντᾶμε καὶ στὸ μῦθο τοῦ Ἴππολύτου (XV, 497 κ.έξ.),

14. Στὸ μῦθο τῶν Λυκίων χωρικῶν ποῦ μεταμορφώθηκαν σὲ βατράχους.

πού ὁ Ἀσκληπιὸς τὸν ξαναφέρει στὴ ζωὴ μὲ τὸ ἰταλικὸ ὄνομα Virbius. Στὸς στ. 540-2 ὁ Ἰππόλυτος διηγεῖται τὴν ἱστορία του καὶ φτάνει στὸ σημεῖο ὅπου ἡ Ἄρτεμη σκέπτεται σὲ ποιά περιοχὴ νὰ ὀριστεῖ ἡ λατρεία τοῦ ἀγαπημένου της καὶ ξαναγεννημένου Ἰππολύτου-Virbius:

«Cretenque diu dubitavit habendam
traderet an Delon; Delo Creteque relictis
hic posuit»

«δίστασε πολὺ ἂν θὰ μοῦ ἔδινε νὰ ἔχω τὴν Κρήτη ἢ τὴ Δῆλο· ἀφοῦ παραμέρισε τὴ Δῆλο καὶ τὴν Κρήτη, ἔδω¹⁵ μὲ τοποθέτησε».

Μετὰ τὶς Κυκλάδες ἄς συνεχίσουμε τὸ ταξίδι μας στὸ ὑπόλοιπο Αἰγαῖο. Καὶ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸ βορρᾶ· θὰ περιλάβουμε καὶ τὴν Τένεδο, ἀφοῦ καὶ αὐτὴ στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου ἀνήκει· καὶ ἄλλωστε ὁ πληθυσμὸς της εἶναι καὶ σήμερα ἐν μέρει ἑλληνικὸς.

Ἐκ τῶν Ὁμηρῶν εἶναι γνωστὴ ἡ σύνδεση τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ μὲ τὴ Λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα (Α 38: «*Τενέδοιό τε Ἴφι ἀνάσσεις*»). Τὸ θέμα αὐτὸ ξαναβρίσκουμε σὲ ἓνα χωρίο τῶν Μεταμορφώσεων:

I, 515-6: «*mibi Delphica tellus / et Claros et Tenedos Patareaque regia servit*», περὶφανέεται στὴ Δάφνη ὁ Ἀπόλλων: «ἐμένα ὑπηρετεῖ ἡ δελφικὴ γῆ καὶ ἡ Κλάρος καὶ ἡ Τένεδος καὶ τὸ βασίλειο τῶν Πατάρων»¹⁶.

Στὸ ἐπόμενο χωρίο διαβάζουμε γιὰ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀχιλλέα, πού κατέλαβε καὶ τὴν Τένεδο. Στὸ XII, 109, ὁ ἥρωας μιλά στὸν Κύκνο καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ πολεμικὰ του ὡς τότε κατορθώματα (στ. 108-114):

«*vel cum Tenedonque suoque / Eetioneas implevi sanguine Thebas*»: «Ἦ ὅταν τὴν Τένεδο καὶ τὴς Θῆβες τοῦ Ἡετίωνα γέμισα μὲ τὸ αἷμα του»¹⁷.

Τὸ ἴδιο θέμα καὶ στὸ XIII, 173-5:

«*me credite Lesbon,
me Tenedon Chrysenque et Cillan, Apollinis urbes,
et Scyrum cepisse*».

«Πιστέψτε με, ἐγὼ τὴ Λέσβο, ἐγὼ τὴν Τένεδο καὶ τὴ Χρῦσα καὶ τὴν Κίλλα, πόλεις τοῦ Ἀπόλλωνα, καὶ τὴ Σκύρο κυρίεψα». Τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὴν «κρίση τῶν ὄπλων» τοῦ νεκροῦ Ἀχιλλέα καὶ μιλά ὁ Ὀδυσσεύς, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι, χωρὶς τὴ δική του καθοδήγηση, ὁ Ἀχιλλεὺς δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιήσει τὰ μεγάλα του κατορθώματα.

Κοντὰ στὴν Τένεδο βρίσκεται ἡ Λῆμνος. Γι' αὐτὴν μιλά σὲ δύο σημεία

15. Στὴν ἰταλικὴ Ἀρικία.

16. Πάταρα, πόλη τῆς Λυκίας.

17. Βλ. Ἰλιάδα, Ζ, 415 κ.ἑξ. Ὁ Ἡετίων ἦταν ὁ πατέρας τῆς Ἀνδρομάχης.

ὁ Ὀβίδιος ἦταν τὸ ἡφαιστειογενὲς νησί, τὸ ἀφιερωμένο στὸν Ἥφαιστο. Καὶ μὲ τὸ νησί αὐτὸ ἔχει νὰ κάμει ἡ «κρίση τῶν ὄπλων», γιατί ἐκεῖ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ὁ ἄρρωστος Φιλοκτῆτης, ὁ γιὸς τοῦ Ποίαντος, μὲ τοῦ ὁποῖου τὸ τόξο (ποῦ ἀνήκε ἀρχικὰ στὸν Ἡρακλῆ) θὰ κυριευόταν ἡ Τροία (βλ. Σοφοκλ. Φιλοκτ. στ. 113-5, 1423 κ.έξ.), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Νεοπτολέμου καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Φιλοκτῆτη.

XIII, 45-6: «Non te, Poeantia proles,
expositum Lemnos nostro cum crimine haberet».

«Δὲν θὰ σέ κρατοῦσε, γιὰ τοῦ Ποίαντα (=Φιλοκτῆτη), ἡ Λῆμνος, ἐκτεθει-
μένον ἐκεῖ ἀπὸ δικό μας ἐγκλημα». (Ὁ Αἴας λέει ὅτι, ἂν ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν
εἶχε πάρει μέρος στὴν ἐκστρατεία, δὲν θὰ ἐγκατέλειπαν οἱ Ἕλληνες τὸν Φιλο-
κτῆτη στὴ Λῆμνο).

XIII, 313-5: «Nec, Poeantiaden quod habet Vulcania Lemnos
esse reus merui (factum defendite vestrum!
consensistis enim)...»

«Κι οὔτε, γιὰ τὸ ὅτι τὸ γιὸ τοῦ Ποίαντα τὸν ἔχει ἡ ἡφαιστειώδης Λῆμνος,
ἀξίζει νὰ εἶμαι ἐγὼ ὁ ἐνοχος (ὑπερασπιστεῖτε τὴν πράξη σας! γιατί συμφω-
νήσατε)...»

(Ὁ Ὀδυσσεὺς ἀπαντᾷ στὴν παραπάνω κατηγορία τοῦ Αἴαντα γιὰ τὴν ἐγκα-
τάλειψη καὶ ἐκθεση τοῦ Φιλοκτῆτη στὴ Λῆμνο. Τὸ νησί τῆς Λῆμνου δὲν
περιγράφεται καὶ μὲ πολὺ εὐνοϊκὰ χρώματα στὸν Ὀβίδιο, ὅπως ἄλλωστε καὶ
στὸ Σοφοκλῆ, Φιλοκτ. 2: «βροτοῖς ἀστιπτος οὐδ' οἰκουμένη»).

Κατεβαίνοντας πρὸς τὰ νότια θὰ συναντήσουμε τὰ μεγάλα νησιά τοῦ
Ἀνατολικοῦ Αἶγαίου (γιὰ τὴν Ἰκαρία καὶ τὴ Χίο ἐγινε παραπάνω λόγος). Τὴ
Σάμο, ποῦ συναντήσαμε καὶ στὸ μῦθο τοῦ Ἰκαροῦ παραπάνω (VIII, 183 κ.έξ.),
θὰ τὴν ξαναβροῦμε στὸ μῦθο τοῦ Πυθαγόρα (XV, 60 κ.έξ.):

«Vir fuit hic ortu Samius; sed fugerat una
et Samon et dominos odioque tyrannidis exul
sponte erat».

«Ἦρχε ἐδῶ¹⁸ ἄνδρας Σαμιακῆς καταγωγῆς, ἀλλ' εἶχε φύγει μακριὰ καὶ
ἀπὸ τὴ Σάμο καὶ ἀπὸ τοὺς κυριάρχους τῆς, καὶ — ἀπὸ μίσος γιὰ τὴν τυ-
ραννίδα — ἦταν ἀπὸ δική του θέληση ἐξόριστος». (Τὸ «fugerat una et Samon
et dominos» θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐνοήσουμε ὡς «ἐν διὰ δυοῖν», δηλ. «εἶχε φύγει
ἀπὸ τὴν τυραννοκρατούμενη Σάμο». Ὁ Πυθαγόρας δὲν ἀντιπαθοῦσε βέβαια

18. Στὸν Κρότωνα, ὅπου εἶχε ἰδρυθεῖ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐταιρεία τῶν
Πυθαγορείων.

τὸ νησί του — κατὰ τὸν Ὀβίδιο — ἀλλὰ τοὺς ἐξουσιαστὲς τῆς Σάμου).

Στὸ μῦθο τοῦ Πυθαγόρα θὰ βροῦμε καὶ τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, τὴ Λέσβο (τὴν συναντήσαμε κιόλας στὴν «κρίση τῶν ὄπλων»). Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι ἡ πόλη Ἄντισσα ἦταν κάποτε νησί, ἀλλὰ τελικὰ ἐνώθηκε μὲ τὴν ξηρά, ὅπως συνέβη καὶ μὲ ἄλλες πόλεις:

XV, 287-8: «Fluctibus ambitae fuerant Antissa Pharosque
et Phoenissa Tyros, quarum nunc insula nulla est».

«Τὰ κόματα κάποτε περιζῶναν τὴν Ἄντισσα καὶ τὴ Φάρο (τῆς Ἀλεξάνδρειας) καὶ τὴ φοινικικὴ Τύρο, ἀπ' αὐτὲς καμιά τους τώρα δὲν εἶναι νησί». (Τὴν πόλη Ἄντισσα κατέστρεψαν οἱ Ῥωμαῖοι τὸ 168 π.Χ., ἐκδικούμενοι τὴ φιλομακεδονικὴ τῆς στάση κατὰ τὸν πόλεμο μεταξὺ τοῦ Περσέα καὶ τῶν Ῥωμαίων).

Στὸ μῦθο τῆς Κορωνίδας (ποῦ τὴν ἀγάπησε ὁ Ἀπόλλων καὶ ἔτσι γεννήθηκε ὁ Ἀσκληπιός) ἀναφέρεται πάλι ἡ Λέσβος καὶ ἡ Νυκτιμένη· ἡ τελευταία συνευρέθη μὲ τὸν πατέρα τῆς Ἐποπέα, βασιλιά τῆς Λέσβου, ἐν ἀγνοίᾳ τῆς καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τὴ μετέβαλε σὲ κουκουβάγια. Στους στ. 591-3 ὁ θεὸς μιᾶ στὸν κατάσκοπό του, τὸ κοράκι, ποῦ ἀποκάλυψε τοὺς ἄλλους ἐρωτικούς δεσμούς τῆς Κορωνίδας, καὶ τοῦ λέει:

«an, quae per totam res est notissima Lesbos,
non audita tibi est, patrium temerasse cubile
Nyctimenen?»

«Ἄραγε δὲν ἔχεις ἀκούσει ὅ,τι γνωστότατο εἶναι σὲ ὅλη τὴ Λέσβο, ὅτι ἡ Νυκτιμένη ἀτίμασε τὸ κρεβάτι τοῦ πατέρα τῆς;»

Ἐνα νησί προικισμένο μὲ φυσικὴ ὁμορφιά, ὅπως ἡ Λέσβος, εἶναι τόπος κατάλληλος γιὰ ἔρωτα καὶ καλὲς τέχνες. Εἶναι εὐλογο λοιπὸν στὸ μῦθο τοῦ Ὀρφέα τὸ κεφάλι τοῦ ποιητῆ (ποῦ τὸν ἔχουν κατασπαράξει οἱ γυναῖκες τῶν Κικόνων) καὶ ἡ λύρα του νὰ φτάνουν — καθὼς τὰ κατεβάζει ὁ ποταμὸς Ἐβρος στὸ Αἰγαῖο — μέχρι τὴ Λέσβο (τὴ Μήθυμνα). Λέει ὁ Ὀβίδιος (XI, 54-5):

«jamque mare invectae flumen populare relinquunt
et Methymneae potiuntur litore Lesbi».

«καὶ τώρα μεταφερμένα στὴ θάλασσα ἀφήνουν τὸ δικό τους ποτάμι καὶ φτάνουν στὴν ἀκτὴ τῆς μυθημναίας Λέσβου».

Συνεχίζοντας τὸ ταξίδι πρὸς Ν. φτάνουμε στὴ Δωδεκάνησο. Μιλήσαμε κιόλας γιὰ τὴν Ἀστυπάλαια, τὴν Κάλυμνο, τὴν Κῶ, τὴ Λέβινθο· στὸ VII, 365 συναντήσαμε τὴ Ρόδο, στὸ μῦθο τῆς Μήδειας. Θὰ βροῦμε πάλι νὰ ἀναφέρεται τὸ νησί γιὰ τὸ στόλο του, στὸ λόγο τοῦ Νέστορα (XII, 542 κ.εξ.) πρὸς τὸν Τληπόλεμο:

XII, 573: «Nunc videor debere tui praeconia rebus
Herculis, o Rhodiae rector pulcherrimae classis?»

«Τώρα, ὁμορφότερα κυβερνήτη τοῦ ροδιακοῦ στόλου, σοῦ φαίνομαι νὰ χρωστώ ἐγκώμια στὶς πράξεις τοῦ Ἡρακλῆ σου;» (Στὸ λόγο του ὁ Νέστωρ ἀπαριθμεῖ τὶς πράξεις τοῦ Ἡρακλῆ ποὺ ἐβλάψαν τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τελειώνει μὲ τὸ θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του Περικλύμενου).

Στὰ δυτικά τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ Εὐβοία (τὴν συναντήσαμε στὸ μῦθο τοῦ Ἄνδρου) καὶ ἡ Πεπάρηθος (βλ. VII, 470). Στὴν «κρίση τῶν ὄπλων» (XIII, 1 κ.ἐξ.) εἶναι φυσικὸ νὰ ἀναφέρεται καὶ ἡ βραχώδης Σκύρος· τὴν συναντήσαμε κιόλας στὸ στ. 175. Τὴν συναντᾶμε ὁμῶς καὶ λίγο πρὶν, στὸ στ. 165, ὅπου ὁ Ὀδυσσεὺς ἀρνεῖται στὸν Αἴαντα τὸ δικαίωμα νὰ πάρει τὰ ὄπλα.

XIII, 154-6: «Aut si proximitas primusve requiritur heres,
est genitor Peleus, est Pyrrhus filiis illi:
quis locus Aiaci? Phthiam haec Scyrumve ferantur».

«Ἢ, ἂν ζητᾶτε τὸν κοντινότερο ἢ πρῶτο κληρονόμο, γενάρχη εἶναι ὁ Πηλεὺς, ἔχει ὁ Ἀχιλλεὺς γιὸ τὸν Πύρρο: τί θέση ἔχει ὁ Αἴας; Ἄς πᾶνε αὐτὰ τὰ ὄπλα στὴ Φθία ἢ στὴ Σκύρο».

Ἐδῶ τελειώνει ἡ περιδιάβαση τοῦ Αἰγαίου στὶς Μεταμορφώσεις. Ἄλλὰ τὸ μυθολογικὸ ὕλικό ποὺ προσφέρει τὸ Αἰγαῖο εἶναι ἀνεξάντλητο. Ἀκόμα καὶ σὲ ἓνα ἔργο καθαρὰ «ρωμαϊκό», τὸ *Ἡμερολόγιο* (Fasti), ὁ ποιητὴς βρίσκει χῶρο γιὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὰ νησιά του.

Νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν νησιῶν του συναντᾶμε σὲ τρία χωρία τοῦ *Ἡμερολογίου*: IV, 277-84 (τὸ ταξίδι τῆς Κυβέλης πρὸς τὴν Ἰταλία), IV, 563-6 (τὸ ταξίδι τῆς Δήμητρας ποὺ ἀναζητεῖ τὴν Περσεφόνη), VI, 47-8 (ὅπου ἡ Ἥρα προφητεύει τὸ μέλλον τῆς Ρώμης). Ἴδου τὰ χωρία (κατὰ τὴν ἐκδ. Teubner, 1985 — ἐκδότες οἱ E. Alton, D. Wormell, E. Courtney).

IV, 277 κ.ἐξ. «illa sui per aquas fertur tutissima nati,
longaque Phrixiae stagna sororis adit,
Rhoeteumque capax Sigeaque litora transit,
et Tenedum et veteres Eetionis opes.
Cyclades excipiunt, Lesbo post terga relicta,
quaeque Carysteis frangitur unda vadis;
transit et Icarium, lapsas ubi perdidit alas
Icarus, et vastae nomina fecit aquae».

«Ἀσφαλέστατη μεταφέρεται ἐκεῖνη (=ἡ Μεγάλῃ θεᾷ Κυβέλῃ) πάνω ἀπὸ τὰ νερά τοῦ γιοῦ της καὶ περνᾷ πάνω ἀπὸ τὸ μακρὸ στενὸ τῆς ἀδελφῆς τοῦ Φρίξου (=τὸν Ἑλλήσποντο) καὶ τὸ εὐρύχωρο Ροίτιο καὶ τὶς ἀκτὲς τοῦ Σιγείου διέρχεται καὶ τὴν Τένεδο καὶ τὸ παλιὸ βασίλειο τοῦ Ἡετίωνα. Τὴν δέ-

χονται οἱ Κυκλάδες, ἀφήνει πίσω τὴ Λέσβο καὶ τὸ κύμα ποῦ σπάει στὰ Καρύστια ἀβαθῆ· περνᾷ καὶ τὸ Ἰκάριο, ὅπου ἔχασε τὰ φτερά του ποῦ γλίστρησαν ὁ Ἰκαρος κι ἔδωσε ὄνομα στὸ ὑδάτινο πλάτωμα». (Τὸν Ἡετίωνα συναντήσαμε καὶ στὶς *Μεταμορφώσεις*, XII, 110. Ροίτειον καὶ Σίγειον εἶναι ἀκρότηρια τῆς Τρωάδας).

IV, 563-6: «Sunion expositum Piraeaque tuta recessu
linquit et in dextrum quae iacet ora latus;
hinc init Aegaeum, quo Cycladas aspicit omnes,
Ioniumque rapax Icariumque legit».

«Τὸ ἐκτεθειμένο Σούνιο καὶ τὸν Πειραιᾶ μὲ τὸν ὄρμο του τὸν ἀσφαλῆ ἀφήνει (ἢ Δήμητρα) καὶ τὴν ἀκτὴ ποῦ βρίσκεται στὸ δεξί της χέρι. Ἀπὸ ἐκεῖ φτάνει στὸ Αἰγαῖο, ὅπου ἀντικρῶζει ὅλες τὶς Κυκλάδες καὶ τὸ ὄρμητικό Ἰόνιο καὶ τὸ Ἰκάριο περνᾷ».

VI, 47-48: «Paeniteat Sparten Argosque measque Mycenae
et veterem Latio subposuisse Samon».

«Ἄς μετανιώσω ποῦ ἡ Σπάρτη καὶ τὸ Ἄργος καὶ οἱ Μυκῆνες μου καὶ ἡ ἀρχαία Σάμος θὰ ὑποταχθοῦν στὸ Λάτιο». (Ἡ λατρεία τῆς Ἥρας στὴ Σάμο ἦταν πολὺ παλιά. Βλ. τὸ ἔργο τοῦ L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States* (1896 κ.ἑξ.), τ. I, σελ. 179 κ.ἑξ., καὶ πρόχειρα: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκδ. Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Β', 1971, σελ. 396. Ὁ Ἡρόδοτος λέει (Γ,60) ὅτι: «σφι (= Σαμίσις) ἐξείργασται νηὸς μέγιστος πάντων νηῶν τῶν ἡμεῖς ἴδμεν, τοῦ ἀρχιτέκτων πρώτος ἐγένετο Ῥοίκος Φίλεω ἐπιχώριος».

Ἐδῶ θὰ σταματήσει ἡ περιήγησή στὸ «λατινικό» Αἰγαῖο τοῦ χρυσοῦ αἰῶνα. Ἐλπίζω νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ ταξίδι αὐτὸ σὲ προσεχῆ μελέτη μου.

ΑΛΕΞΗ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΑΗ

Η ΓΕΝΟΥΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΤΟ 1248 - 1250 μ.Χ.

Στην παρούσα ανακοίνωση χρησιμοποιήθηκαν έκτυπώσεις από το τοπογραφικό αρχείο του προγράμματος του ΚΒΕ/ΕΙΕ «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία)».

Μόλις στις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα στις αρχές τής δεκαετίας του '70 με την κυκλοφορία τής «Ιστορίας τής Ρόδου» του Χρίστου Παπαχριστοδούλου, απέκτησε ή επιστημονική κοινότητα μιὰ έκτενη μονογραφία πού, παρά τὰ διάφορα σφάλματα και τὶς ἑλλείψεις τὶς ὁποῖες παρουσιάζει, ἀποτελεῖ ἐντούτοις σημαντικὸ βοήθημα στὸν ἐρευνητὴ πού ἀσχολεῖται μετὴ τῆ δωδεκανησιακῆ ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμό¹. Ἡ ροδιακὴ ἱστορία τοῦ τελευταίου βυζαντινοῦ αἰῶνα, τοῦ 13ου, μιᾶς ἐποχῆς ιδιαίτερα πλούσιας σὲ γεγονότα καὶ ἐξελίξεις, παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Παπαχριστοδούλου — ἀλλὰ καὶ σὲ νεότερα δημοσιεύματα ὅπως τὴν ἐπίτομη ἐκλαϊκευτικὴ ἀφήγηση τοῦ Γιώργου Μαρτίνου τὸ 1979², τὴ μέχρι σήμερα ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ John Langdon γιὰ τὸν Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη³ καὶ τὰ δημοσιεύματα τοῦ γράφοντος γιὰ τὴ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων καὶ τὴ μετέπειτα περίοδο μέχρι τὴν κατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες Ἱππότες στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.⁴ — με ἀρκετὲς λεπτομέρειες, ιδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στὸ πρῶτο

1. Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου (1948)*, Ἀθήνα 1972, ἰδιαίτ. 256-61, 262 ἐξ. γιὰ τὸν 13ο αἰ.

2. Γ. Μαρτίνου, *Ἱστορία τοῦ 13ου αἰ. τῆς Ρόδου καὶ τῶν γύρω νησιῶν*, Ρόδος 1979, ἰδιαίτ. 21 ἐξ., 25 ἐξ., 31 ἐξ. γιὰ τοὺς Γαβαλάδες.

3. J. Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-54: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal Program for the Restitutio Orbis*, δακτυλόγρ. διατρ. Παν/μίου Los Angeles California, Ann Arbor 1979, ἰδιαίτ. 133 ἐξ., 212, 498 ἐξ. γιὰ τὶς σχέσεις Βατάτζη-Γαβαλάδων.

4. Α. Σαββίδη, «Ἡ Ρόδος καὶ ἡ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων τὴν περίοδο 1204-50 μ.Χ.», *ΔΙΕΣΣ* 24, 1981, 358-76. — «Ἡ βυζαντινὴ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων καὶ ἡ ἑλληνοϊταλικὴ διαμάχη γιὰ τὴ Ρόδο τὸ 13ο αἰ.», *Βυζαντινὰ* 12, 1983, 405-29. — λήμμα «Λέων Γαβαλάς», *ΜΓΕ ΥΔΡΙΑ* 36, 1984, 262-3. — *Βυζαντινὰ στασιαστικὰ καὶ αὐτονομιστικὰ κινήματα στὰ Δωδεκάνησα καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία, 1189-ε.1240 μ.Χ.*..., διδακτορ. διατρ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα 1987, 301-42 (κεφ. Θ' γιὰ τὸ Λέοντα Γαβαλά). — «Rhodes from the End of the Gabalas Rule to the Conquest by the Hospitallers, A.D.c.1250-1309»,

μισό τοῦ 13ου αἰ., ὅταν στή Ρόδο κυριάρχησε ἡ ἡμιαυτόνομη δυναστεία τῶν Γαβαλάδων Λέοντα (c. 1204 - c. 1240) καί τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη (c. 1240 - c. 1250), τῶν γνωστότερων μελῶν τῆς ἐπιφανοῦς μεσαιωνικῆς οἰκογένειας πού ἤδη ἀπό τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 11ου αἰ. εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν Κρήτη, ὅπου εἶχαν ἀποκτήσει περιουσία, ἰσχύ καί σημαντικά προνόμια ἀπό τήν αὐτοκρατορική δυναστεία τῶν Κομνηνῶν⁵.

Ἡ ἀνακοίνωσή μου σχετίζεται μέ τὰ τελευταῖα χρόνια διακυβέρνησης τοῦ δευτέρου ἀπό τοὺς προαναφερθέντες Γαβαλάδες, τοῦ Ἰωάννη, καί πιδ συγκεκριμένα μέ τήν περίοδο 1248-50, ὅταν ἓνα σημαντικό τμήμα τῆς Ρόδου ἔπεσε στά χέρια τῶν Γενουατῶν, πού ἀπό κολόν καιρὸ ἐποφθαλμιοῦσαν τὸ νησί λόγω τῆς πλεονεκτικῆς γεωγραφικῆς του θέσης στό ἐμπόριο τῆς ΝΑ λεκάνης τῆς Μεσογείου. Δὲν εἶχαν ὅμως κατορθώσει νὰ τὸ διεκδικήσουν, ἀφοῦ ὁ προκάτοχος κυβερνήτης τοῦ Ἰωάννη, Λέων Γαβαλάς, εἶχε ἐπιλέξει τὴν συμμαχία τοῦ ἄσπονδου ἀντίπαλου τῆς Γένουας, τῆς Βενετίας, μέ τήν ὁποία εἶχε φροντίσει νὰ ὑπογράψει συνθήκες τὸ 1234 καί τὸ 1236 ἢ λίγο ἀργότερα⁶.

Βυζαντινὸς Λόμος 2, 1988, 199-232. — Πρβλ. καί Μελέτες βυζαντινῆς ἱστορίας 11ου-13ου αἰ., Ἀθήνα 1986, 45-6.

5. Γιὰ τὴ διασύνδεση τῶν Γαβαλάδων μέ τήν Κρήτη βλ. παρακάτω, σημ. 71. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο στή Ρόδο βλ. ἐπίσης τὰ ἐξῆς: Δ. Βενετοκλῆς, *Ἱστορία τῆς νήσου Ρόδου*, Ἀλεξάνδρεια 1930. — Μ. Volanakis, *The Island of Roses and her Eleven Sisters: The Dodecanese from the Earliest Times to the Present Day*, Λονδίνο 1922, ἰδιαίτ. 216 ἐξ. — H. von Gaetringen, λήμμα «Rhodos», *Real Enzyklopädie*, suppl. 6, 1931, στήλ. 815 ἐξ. — Γ. Ἀναγνωστόπουλος - Μ. Βαταλάς - Κ. Γερογιάννης - Τρ. Εἰσαγγελίδης - Ν. Μαυρίδης, λήμμα «Ρόδος», *MEE* 21, 1930, ἰδιαίτ. 196. — Λήμματα στήν *Encicli. Italiana* 29, 1936, στή *Μεγ. Σοβ. Ἑγκ.* 29, 1982, 474, 477 ἐξ. καί στή *ΜΓΕ ΥΑΡΙΑ* 46, 1987, 70. Ἰδιαίτ. γιὰ τὴν ἐποχὴ 11ου αἰ. - 1204 βλ. Παπαχριστοδοῦλου, 253-5. — Volonakis, 223 ἐξ. καί τίς νεότερες συμβολές τῶν Ἐρας Βρανοῦση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου...*, διδασκ. διατρ., Ἀθήνα 1966, 117 ἐξ., 166, 168 ἐξ. — Τῆς ἰδ., *Ἐγγραφα Πάτμου, Α': Αὐτοκρατορικά*, Ἀθήνα 1980, 50 ἐξ., 85 καί Elizabeth Malamut, «Les îles de la mer égée de la fin du 11e s. à 1204», *Byzantion* 52, 1982, 310-50, ἰδιαίτ. 329 ἐξ., 340 ἐξ., 346 ἐξ. — Τῆς ἰδ., *Les îles de l'empire byzantin, 8e-12e s.*, διδασκ. διατρ., Παρίσι 1988 (σὲ 2 τόμους μέ συνεχῆ σελιδοαρίθμηση), ἰδιαίτ. 62 ἐξ., 93 ἐξ., 116 ἐξ. (πίνακας), 146 ἐξ., 171 ἐξ., 281 ἐξ., 300 ἐξ., 548 ἐξ., 583 ἐξ., 587 καί ἐδρετήριο στή σ. 702. Γιὰ τὴ μετὰ τὸ 1204 περίοδο, ἐκτός ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα στίς σημ. 1-5, βλ. ἐπίσης Η. Κόλιας, «Τὰ Δωδεκάνησα (1204-1522)», *IEE* τόμ. 9, 1979, 291-301 καί A. Luttrell, «Greeks, Latins and Turks in Late Medieval Rhodes», *Byzant. Forsch.* 11, 1987, 357-75.

6. Langdon, *John III*, 140, 446-7 σημ. 109-110 καί 112-15, 212-13, 497-8 σημ. 503-4, 498 σημ. 504. — Τοῦ ἰδ., «The Forgotten Byzantino - Bulgarian Assault and Siege of Constantinople (1235-6) and the Breakup of the "entente cordiale" between John III Ducas Vatatzes and John Asen II in 1236 as Background to the Genesis of the Hohenstaufen-Vatatzes Alliance of 1242», στὸν S. Vryonis (ἐκδ.), *Byzantina καὶ Metabyzantina 4: Studies in Honor of M. Anastos*, Malibu 1985, σσ. 105-36, ἰδιαίτ. 110, 128 σημ. 25. — Α. Σαββίδης, *Βυζαντινὰ* 12, 1983, 417-19 σημ. 28-33. — Τοῦ ἰδ., *Βυζαντινὰ κινήματα*, 315-20 σημ. 54-72α. — Τοῦ ἰδ., *Βυζ. Λόμος* 2, 1988, 201.

Δὲ γνωρίζουμε, βέβαια, ἂν ὁ Ἰωάννης Γαβαλάς, λίγο μετὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας στὴ Ρόδο τὸ 1240, ἀνανέωσε τὴ συνθήκη τοῦ ἀδελφοῦ του Λέοντα μὲ τὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ὅπως δέχεται κάπως ἀβίαστα ὁ Μαρτίνης⁷. Ἀντίθετα, φαίνεται ὅτι σχεδὸν ἀμέσως, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔσπευσε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας, Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-54), στὶς κτήσεις του στὰ Δωδεκάνησα.

Ἐχοντας ἐπιτύχει μιὰ κατάσταση σχετικῆς ἰσορροπίας στὴν ἐπιρροή τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Βενετίας πάνω στὴ Ρόδο, ὁ Λέων Γαβαλάς κυβέρνησε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του σὲ σχετικὴ εἰρήνη στὴ Ρόδο, ὅπου πέθανε σὲ ἡλικία περίπου 70 χρονῶν περὶ τὸ 1240⁸. Τελευταία γνωστή του συμμετοχὴ σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ὑπῆρξε ἐκείνη τοῦ 1235-6 στὸ πλευρὸ τοῦ Βατάτζη καὶ τοῦ συμμάχου τοῦ τελευταίου, Βούλγαρου τσάρου Ἰβάν Β' Ἀσέν (1218-41), κατὰ τῶν Λατίνων τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐπιχειρήσεις ποὺ δὲν καρποφόρησαν ὅπως παρουσιάζει σὲ ἀναλυτικὴ πρόσφατη μελέτη του ὁ Langdon⁹. Καθὼς φαίνεται, ὁ Λέων δὲν θὰ πρέπει νὰ ἄφησε ἄρρενα κληρονόμο (δὲν γνωρίζουμε, μάλιστα, ἂν εἶχε παντρευτεῖ ποτέ του) τὸν διαδέχτηκε στὴ διακυβέρνηση τῆς Ρόδου ὁ ἀδελφός του¹⁰ Ἰωάννης¹¹ Γαβαλάς, ποὺ πολὺ σύντομα ἔμελλε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ Βατάτζη τῆς Νίκαιας, ἀγνοώντας μάλιστα τὶς προαναφερθεῖσες ἐμπορικὲς συνθήκες καὶ στρατιωτικὲς συμφωνίες τοῦ ἀδελφοῦ του μὲ τὸ Βενετὸ Δόγη¹². Ὁ Βατάτζης, ὁ ὅποιος εἶχε ταλαιπωρηθεῖ ἄρκετὰ ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἀποστασίες τοῦ Λέοντα ἰδιαίτερα τὴν περίοδο 1225-33¹³, ἔσπευσε ἱκανοποιημένος νὰ προσ-

7. Μαρτίνης, 33.

8. Γιά τὴ χρονολογία 1240 βλ. Σ. Λάμπρος, «Δύο ἐπιστολαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Ρόδον», *NE* 6, 1909, 35-6. — Volanakis, 231. — Παπαχριστοδοῦλου, 259 σημ. 1. — Μαρτίνης, 25, 26, 31, 33, 38, 103. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, 1983, 420 = *Κινήματα*, 320 = *Βυζ. Δόμος* 2, 1988, 201. Δὲν νομίζω ὅτι εὐσταθοῦν οἱ χρονολογίαι 1234 (κατὰ τὸν W. Miller στὴν *CMH* 4, 1923, 477) ἢ 1246 (Τρ. Εἰδαγγελίδης, «Ἐκκλησία Ρόδου», *ΕΕΒΣ* 6, 1929, 145-79, ἰδιαίτ. 152. — Ἀναγνωστόπουλος στὴ *MEE* 21, 196. — Μ. Ρογδάκη, *MGE ΥΔΡΙΑ* 46, 1987, 68-72, ἐδῶ 70. — J. - L. van Dieten, σχόλια στὴ γερμ. μετ. τοῦ Γρηγορᾶ, σσ. 220-21 σημ. 40).

9. Langdon, «The Forgotten... Assault» (βλ. παραπάνω σημ. 6). — Πρβλ. Σαββίδης, *Κινήματα*, 319-20, 337-40 σημ. 63-72α.

10. Ὅχι «γιὸς του» κατὰ τὸν Α. Μηλιαράκη, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-61)*, Ἀθήνα 1898, 271.

11. Ὅχι «Γεώργιος Γαβαλάς» κατὰ τὸν Ν. Καλομενόπουλο, λήμμα «Γαβαλάδες», *MEE* 8, σ. 3 Β, ἀρ. 2. Βλ. καὶ Τ. Κανδηλώρος, *Ἐγκ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη* 3, σ. 664.

12. Βλ. F. Uspensky, *Istoriija*, Γ', 438. — R. Matton, *Rhodes*, Ἀθήνα 41966, 39. — Παπαχριστοδοῦλου, 259-60. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, σ. 420 = *Μελέτες*, 46 = *Κινήματα*, 320.

13. Σαββίδης, *Κινήματα*, 309-15.

εταιριστεί ἀκόμη περισσότερο τὸν πειθῆνιο Ἰωάννη. Μιὰ ἐπιστολὴ ποῦ ἀνακαλύφθηκε στὸν Παλατινο Κώδικα (φφ. 103-4) τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, τὴν ὁποία ἔστειλε, ὅπως ἔδειξε ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ὁ Φράγκος ἡγεμόνας τῆς Κύπρου Ἑρρίκος Α' Λουζινιαν (1218-53) πρὸς τὸν Ἰωάννη Γαβαλᾶ λίγο μετὰ τὸ 1240, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ τελευταῖος εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν Βατάτζη τοὺς τίτλους τοῦ «σεβαστοῦ», τοῦ «πανσεβαστοῦ» καὶ τοῦ «μεγάλου δούκα» (ὅπως ἴσως εἶναι γνωστό, ὁ Λέων Γαβαλᾶς εἶχε λάβει τὸ 1225-6 τὸν τίτλο τοῦ «καίσαρα»)¹³ᵃ) ἐπιπλέον ὁ Ἰωάννης ἔλαβε καὶ τὸ χέρι μιᾶς Βατάτζινας «σεβαστῆς», κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀδελφῆς τοῦ Βατάτζη¹⁴, ἀφοῦ ὁ Λουζινιανὸς βασιλιάς στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ἀποκαλεῖ τὸν Ἰωάννη Γαβαλᾶ «περιπόθητο γαμβρὸ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου βασιλέως»¹⁵, δὲν ἀποκλείεται μάλιστα ὁ Μαρτίνης νὰ ἔχει δίκαιο ὅταν χρονολογεῖ τὸ γάμο αὐτὸν στὸ 1238 περίπου, δηλαδὴ ὅταν ἀκόμη κυβερνοῦσε τὴ Ρόδο ὁ Λέων, γράφοντας ὅτι ἔγινε γιὰ νὰ σταθεροποιηθοῦν οἱ καλὲς σχέσεις ποῦ εἶχαν ἐπιτέλους κατορθῶσει νὰ συνάψουν οἱ Βατάτζης καὶ Λέων Γαβαλᾶς, μετὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ τελευταίου στὶς προαναφερθεῖσες βυζαντινοβουλγαρικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Λατίνων τὸ 1235-6¹⁶. Δὲν γνωρίζω ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ υἱοθετηθεῖ ἡ γνώμη τοῦ Μαρτίνη, πῶς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰωάννης Γαβαλᾶς ἔγινε γαμπρὸς τοῦ Βατάτζη εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα ὁ Ρόδιος δυνάστης μὲ τὴ σχέση του αὐτὴ νὰ βρίσκεται περισσότερο καιρὸ στὴν αὐλὴ τῆς Νίκαιας παρά στὴ Ρόδο¹⁷.

Πάντως, λίγο μετὰ τὸ 1240 μιὰ νέα σειρὰ χάλκινων νομισμάτων ἔκανε

13a. "Ο.π., 310.

14. Ἀφοῦ ὁ ἀτοκράτορας δὲν εἶχε κόρες, ἀλλὰ μόνο ἓνα γιό, τὸ Θεόδωρο (Β') Δούκα Λάσκαρι, ἀπὸ τὴν πρώτη του γυναῖκα καὶ κόρη τοῦ Θεόδωρου Α' Λάσκαρι, τὴν Εἰρήνη Λασκαρίνα. Ἀπὸ τὴ δεύτερη γυναῖκα του, τὴ Γερμανίδα πριγκίπισσα Κωνσταντία - Ἄννα Χοενστάουφεν, τὴν ὁποία παντρεύτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1244, ὁ Βατάτζης δὲν ἀπέκτησε παιδιά: βλ. γενικὰ A. Savvides, «The Fate of Constance - Anna of Hohenstaufen, Empress of Byzantium - in - Exile», *Βυζαντινά* 8, 1988, 97-118. — Πρβλ. τοῦ ἰδ., *Κινήματα*, 340-1 σμμ. 78. — *Βυζ. Δόμος* 2, 1988, 201, 202.

15. Ἐκδ. Λάμπρος, *NE* 6, 1909, 32-3 (κειμ.), 34 ἔξ. (σχόλ.): «...Πανσέβαστε, σεβαστέ, μέγα δούκα καὶ περιπόθητε γαμβρὸ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου βασιλέως καὶ μέγα ἐξουσιαστὰ τῆς θεοφρουρήτου νήσου Ῥόδου καὶ τῶν Κεκλάδων νήσων, ἐμοὶ δὲ ἀθῆντα καὶ ἀδελφέ...», πρβλ. Παπαχριστοδούλου, 259-60 σμμ. 1. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Κύπριου ἡγεμόνα εἶναι συνάμα καὶ ἐμπορικὴ συνθήκη γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴν Κύπρο σιταριοῦ καὶ κριθαριοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε προσφέρει στὸν Ἑρρίκο Α' κάποιος Ρόδιος εὐγενὴς μὲ τὸ ὄνομα Καβαλλάριος, καθὼς ἐπίσης καὶ κρασιοῦ ἀπὸ τοὺς ἀμπελῶνες τοῦ Κοιλᾶ (*NE*, 6, σ. 33: «...ἀποστείλης πρὸς με τὸ σιτόκριθον ὅπερ μοι ἐχάρισεν ὁ πανευγενέστατος καβαλλάριος... ἀπὸ τὸ χωρίον αὐτοῦ... καὶ εἰς τὸ Κοιλᾶν κρασίν... οἰκονόμησε καὶ ἄς φέρουν καὶ αὐτὸ καὶ τὰ σὲ ἔχω μεγάλην χάριταν...», πρβλ. Παπαχριστοδούλου, 259-60 σμμ. 1. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, 1983, 420 σμμ. 37).

16. Μαρτίνης, 32 ἔξ., 38 ἔξ. — Πρβλ. Savvides, *Βυζ. Δόμος* 2, 1988, 202 σμμ. 6.

17. Μαρτίνης, 32-3.

τὴν ἐμφάνισή της στὴ Ρόδο, στὸ τοπικὸ νομισματοκοπεῖο ποὺ κατὰ πᾶσα πιθανότητα εἶχε ἰδρῦσει ὁ Λέων Γαβαλάς, στὰ ὁποῖα ὑπῆρχε ἐγχάρακτη ἐπιγραφή μὲ τὰ λόγια «ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΓΑΒΑΛΑΣ - Ο ΑΥΘΕΝΤΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ» καὶ ὄχι «ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ» ὅπως ἀναγραφόταν στὰ νομίσματα τοῦ Λέοντα Γαβαλά μετὰ τὸ 1225-6¹⁸. Ἡ διαφορὰ αὐτή, πρέπει νὰ το νίσουμε ἐδῶ, εἶναι ἀξιοπρόσεκτη καὶ ἀξιοπεριεργη, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητά ἂν κάποιος ἀπὸ τοὺς δυὸ Γαβαλάδες τήρησε πειθῆνια στάση ἀπέναντι στὴ Νίκαια, αὐτὸς ἦταν ὁ Ἰωάννης καὶ ὄχι ὁ Λέων. Ἐξάλλου, ἄς μὴν παραβλέψουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰωάννης δὲν ὑπῆρξε «καῖσαρ», ποὺ ἦταν τίτλος ἀνώτερος στὴ βυζαντινὴ ἱεραρχία ἀπὸ τοὺς δικοὺς τοῦ τίτλου¹⁹.

Στοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1248²⁰, λίγο πρὶν λάβει χώρα ἡ ἐπιδρομὴ

18. Γιὰ τὰ νομίσματα τῶν Γαβαλάδων Λέοντα καὶ Ἰωάννη βλ. Π. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτα νομίσματα τῶν ἐκ τῆς οἰκογενείας Γαβαλά ἀθθεντῶν», *Πανδώρα* 12, 1861-2, 97-102. — G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les Chevaliers de Saint-Jean*, Παρίσι 1876. — Τοῦ ἰδ., «Numismatique des Gavalas et leurs successeurs divers», *Revue Archéol.* 31, 1876, 233-44 καὶ 305-21. — Τοῦ ἰδ., *Numismatique de l'Orient latin*, Παρίσι 1878, Β', σσ. 215-16. — E. Biliotti-Abbé Cottret, *Ἡ νῆσος Ρόδος, Ρόδος 1881*, 81. — I. Σβορώνος, «Βυζαντινὰ νομίσματα τῆς νήσου Ρόδου», *Journ. Intern. de Numism. Archéol.* 2, 1899, 389-99. — C. Torr, *Rhodes in Modern Times*, Καίμπριτζ 1887, 88-9. — Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία*, Ε' 1, σ. 50. — Matton, 39. — Παπαχριστοδοῦλου, 264. — Μαρτίνης, 103. Βλ. ἐπίσης Α. Τζαμαλῆς, *Τὰ νομίσματα τῆς Φραγκοκρατίας (1184-1566)*, Ἀθήνα 1981, 131, 133, 138. — Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, Καλιφόρνια 1982, 254-5, 380. — M. Hendy, *Coinage and Money... (1081-1261)*, Οὐάσιγκτον 1969, 296. — Τοῦ ἰδ., *Studies in the Byzantine Monetary Economy (300-1450)*, Καίμπριτζ 1985, 525. Πρβλ. Σαββίδης, *Βυζαντινὰ* 12, σ. 420 καὶ 424 (σχέδιο) = *Μελέτες*, 46, 126 σημ. 180 = *Κινήματα*, 310, 348 (σχέδιο) = *Βυζ. Δόμος* 2, 1988, 201, 215.

19. Ὁ Ἰωάννης ἀναφέρεται ὡς «κρατῶν» καὶ «δεσπόζων» (Ἀκροπολίτης, ἔκδ. Heisenberg, Α', 86, 3 καὶ 5, πρβλ. Σκουταριώτης, ἔκδ. Σάθας, 499, 4), ὡς «ἐπιστάτης» (Ἐφραίμ, ἔκδ. Λαμπιδῆς, Β', 281, στίχ. 8652-3) καὶ ὡς «μέγας ἐξουσιαστής» (βλ. παραπάνω, σημ. 15), ἐνῶ ὁ Λέων ἦταν, ὅπως εἶδαμε, «καῖσαρ» καὶ —κατὰ τὸν Βλεμμύδη (ἔκδ. Heisenberg, 62, 11-12)— εἶχε κληρονομήσει «τὸ ἄρχειν» στὴ νησί ὡς «πατρικῶν κληροδότημα». Γι' αὐτὰ βλ. Miller, *CMH* 4, 1923, 494. — Langdon, *John III*, 139, 442 σημ. 70, 499 σημ. 504. — Σαββίδης, *Βυζαντινὰ* 12, σ. 414 = *Κινήματα*, 310, 314 μὲ τίς σημ. Ὁ Μηλιαράκης, *δ.π.*, ἀναφέρεται στὸν Ἰωάννη Γαβαλά ὡς τοπάρχην (σ. 271) καὶ ὡς «ἄρχοντα» (σ. 381). Σωστά, πάντως, ὁ Langdon συμπεραίνει ὅτι ἡ μὴ συνέχιση τοῦ τίτλου τοῦ καίσαρα ἀπὸ τὸν Λέοντα στὸν Ἰωάννη, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τελευταῖος δὲν ἀναφέρεται ὡς «ἄρχων», σημαίνει ὅτι ἡ αὐτονομία τῆς Ρόδου εἶχε λάβει τέλος τὸ 1240.

20. Δὲν νομίζω ὅτι εὐσταθοῦν διάφορες ἄλλες χρονολογίες ποὺ εἶχαν κατὰ καιροὺς προταθεῖ παλαιότερα, ὅπως 1246 (N. Καλομενόπουλος, *MEE* 8, σ. 3B, ἀρ. 2), 1246-7 (ἀνὼν., λήμμα Γαβαλάς, *Παγκ. Βιογρ. Δεξ. Ἐκδοτ. Ἀθηνῶν* 2, 1984, 378), 1250 (Μηλιαράκης, 381. — Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, Β', Ἀθήνα 1959, 120) ἢ, ἀκόμη, «κατὰ τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη» (δηλ. 1254) (Κ. Ἀλεξανδρῆς, *Ἡ θαλασσία δύναμις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα

τῶν Γενουατῶν στὴ Ρόδο, ὁ Ἰωάννης Γαβαλᾶς μὲ ναυτικὲς²¹ καὶ στρατιωτικὲς δυνάμεις²², ἐπισκέφθηκε τὸν Βατάτζη στὴν πόλη τῆς μικρασιατικῆς Βιθυνίας, Νικομήδεια, στὶς περιοχὲς τῶν Ὀπτιμάτων, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ συζητήσουν πῶς θὰ κατόρθωναν νὰ γίνουν κύριοι τῶν τελευταίων κτήσεων τῶν Λατίνων σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ καὶ πῶς θὰ συντόνιζαν τὶς ἐνέργειές τους κατὰ τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινούπολης, Βαλδουίνου Β' (1228-61). Εἶναι ἴσως πιθανὸν ὀρισμένα τμήματα τῶν Ὀπτιμάτων νὰ μὴν εἶχαν χαθεῖ γιὰ τοὺς Λατίνους μετὰ τὶς ἡττες ποὺ εἶχαν ὑποστῆ τὸ 1240 ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Νίκαιας²³, ἂν καὶ πιθανότερο φαίνεται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (1248) νὰ εἶχαν οἱ Λατῖνοι ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους μόνον τὴ Χαλκηδόνα, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ ἀνεφοδιάζουν σχετικὰ εὐκόλα ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα²⁴. Ἔτσι, μᾶς φαίνεται ὅτι οἱ ἐνέργειες τῶν Βατάτζη καὶ Ἰωάννη Γαβαλᾶ θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ στρέφονταν κατὰ τῆς Νικομήδειας.

Ἀκριβῶς τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ ἕνας γενουατικὸς στολίσκος, ποὺ κατὰ πᾶσα πιθανότητα κατευθυνόταν γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ σταυροφορικὸ στόλο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, Λουδοβίκου Θ' τοῦ «Ἁγίου» (1226-70), στὴ Μέση Ἀνατολή²⁵, περνοῦσε ἀπὸ τὴ Ρόδο, τὴν ὁποία βρῆκε σχεδὸν ἀφρούρητη. Εἶπαμε ἤδη ὅτι οἱ Γενουάτες ἀπὸ παλιὰ ἤθελαν νὰ προσαρτησουν τὸ νησί στὴ ζώνη ἐπιρροῆς τους, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τοὺς κυριότερους ἐμπορικὸς κόμβους τῆς ΝΑ Μεσογείου. Τὸ στόχο τους αὐτὸν τὸν ἐπιχείρησαν τώρα, ἀργὰ τὸ 1248, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναμφισβήτητα θὰ γνώριζαν ὅτι ὁ Γαβαλᾶς τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας. Ἔτσι, καθὼς γράφουν ὁ ἐπίσημος ἱστοριογράφος τοῦ κράτους τῆς Νίκαιας, Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ὁ βασισμένος σ' αὐτὸν λόγιος μητροπολίτης Κυζίκου, Θεόδωρος Σκουταριώτης, καὶ ὁ λίγο μεταγενέστερος μοναχὸς

1957, 395). Γιὰ τὸ 1248 βλ. Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea*, Λονδίνο 1912, 175 σημ. 3. — Σαββίδης, *Κινήματα*, 320 σημ. 77 = *Βυζαντινά* 12, σ. 420 ἐξ. Ὁ Μ. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-61)*, Ὁξφόρδη 1975, χρονολογεῖ σωστὰ τὴ γενουατικὴ ἐπιδρομὴ στὸ 1248 (σ. 28 σημ. 101 καὶ 197), ἀλλὰ ἄλλοῦ (σ. 114-15) χρονολογεῖ τὴν παραπάνω ἐπιδρομὴ, μᾶζι μὲ τὶς βυζαντινὲς ἐπιχειρήσεις ἀνακατάληψης ποὺ ἐξακολούθησαν, στὸ 1249. Καὶ παλαιότερα ὁ W. Miller, *CMH* 4, 1923, σ. 493, χρονολόγησε τὴ γενουατικὴ ἐπιδρομὴ στὸ 1249, χαρακτηρίζοντάς τὴν «μια αἰφνίδια ἐπανάσταση στὶς τύχες τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ» («a sudden revolution in the fortunes of that island»).

21. Langdon, *John III*, 498 σημ. 504.

22. Μαρτίνης, 34.

23. Angold, *Laskarids*, 244.

24. Βλ. Langdon, *John III*, 498 ἐξ. — Τοῦ ἰδ., «The Forgotten... Assault» (παραπ. σημ. 6), σ. 128 σημ. 25 μὲ σχολιασμὸ τῆς ἀποψης περὶ ὀλοκληρωτικῆς ἐπανάκτησης ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Νίκαιας τῶν λατινικῶν κτήσεων στὸ Ὀπτιμάτων τὸ 1240.

25. Βλ. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer...*, Παρίσι 1966, 322: «en route vers la Palestine».

Ἐφραίμ ὁ Αἰνιος, ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ καταλήφθηκε μὲ δόλο («ἐν κλοπῇ») μέσα σὲ μιὰ νύκτα²⁶.

Ὁ Βατάτζης ἀντελήφθη ἄμέσως τὸν ἄμεσο κίνδυνο καὶ τὴν ἀπειλὴ πού ἐπεφύλασσε ἢ εἰσβολὴ αὐτῇ γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ κράτους του, μιὰ καὶ δὲν ὑπῆρχε ἐπίσημη συνθήκη Νίκαιας - Γένουας, ἀν καὶ ὁ Μιχαῆλης Βολανάκης, παλαιότερα εἶχε γράψει — μᾶλλον ὄχι ὀρθά — ὅτι ἡ γενουατικὴ εἰσβολὴ ἔλαβε χώρα «σὲ περιφρόνηση τῆς συνθήκης τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὴ Δημοκρατία τῆς Γένουας»²⁷. Στὴν πραγματικότητα ἡ τελευταία βυζαντινογενουατικὴ συνθήκη πού γνωρίζουμε εἶχε ὑπογραφεῖ τὸ 1192 ἀπὸ τὸν Ἄγγελο αὐτοκράτορα Ἰσαάκιο Β' (1185-95) καὶ δὲν νομίζω ὅτι αὐτῇ τῇ συγκεκριμένη συνθήκῃ εἶχε ὑπόψη του ὁ Βολανάκης²⁸. Ἐξἄλλου μόλις τὸ Μάρτιο τοῦ 1261 ξαναυπογράφηκε συνθήκη Βυζαντίου - Γένουας στὸ Νυμφαῖο ἀπὸ τὸν Μιχαῆλ Η' Παλαιολόγο (1259/61-82), λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Βασιλεύουσας²⁹.

Ἔτσι, ὁ Βατάτζης ἔδωσε «βασιλικὴ προσταγὴ» στὸν δούκα τοῦ ΒΔ μικρασιατικοῦ θέματος τῶν Θρακησιῶν³⁰, τὸν «ἐπὶ τοῦ κεράσματος» ἢ «πιγκέρην»³¹ στὴν αὐλὴ τῆς Νίκαιας, Ἰωάννη Καντακουζηνό³², νὰ ἐπαναφέρει

26. Ἀκροπολίτης, Α', 86, 1-7: «Κατὰ τοὺς καιροὺς τούτους ἕάλω καὶ τὸ ἄστυ τῆς νήσου Ῥόδου ὑπὸ Γενουιτῶν νυκτὸς ἐκ κλοπῆ. Ὁ γὰρ κρατῶν αὐτὸ Ἰωάννης ὁ Γαβαλάς, ὁ τοῦ καίσαρος Λέοντος τοῦ Γαβαλά ἀδελφός, ὁ καὶ μετὰ θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τῆς νήσου δεσπόζων, ἀποδοδημήκει μετὰ τοῦ βασιλέως κατὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀρημημένων Λατίνων περὶ τὰ μέρη τῆς Νικομηδείας διάγοντος». — Σκουταριώτης, 499, 6-11, σχεδὸν verbatim ἐπανάληψη (ἀντὶ «ἀποδοδημήκει» γράφει «ἀποδημῶν ἦν»). — Ἐφραίμ, Β', σσ. 280-81, στίχ. 8650-56: «Τούτοις ἕάλω τοῖς χρόνοις νῆσος Ῥόδος | τοῖς Γενουιταῖς Ἰταλοῖς μετὰ δόλου | ἐπεὶ γὰρ ἀπόδημος ἦν ἐπιστάτης | Ῥόδου Γαβαλάς Ἰωάννης τῷ τότε | ὁμόαιμος ὢν Καίσαρος ἄρξαντος Ῥόδου | συνεκαστρατεύων Ἀδωνάροχῃ δεσπότη (= Βατάτζῃ) | νῆσον κατέσχον οἱ λελεγμένοι λάθρα». Πρβλ. Matton, 39. — Παπαχριστοδούλου, 260, 261. — Langdon, *John III*, 499 σημ. 504.

27. Volonakis, 231: «...in defiance of the alliance of the emperor with the Republic of Genoa». Γιὰ τὶς σχέσεις Βατάτζη - Γένουας βλ. Μηλιάρκης, 257 ἔξ. καὶ τὶς λεπτομέρειες στὸν Langdon, *John III*.

28. Γιὰ τὴ συνθήκη τοῦ 1192 βλ. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua... (1081-1204)*, Ἄμστερνταμ 1984, 100 ἔξ. — Πρβλ. βιβλιοκρισία Α. Σαββίδη, *Παρνασσός* 28, 1986, 148-59, ἰδιαίτ. 153.

29. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, Γ', 130 ἔξ. καὶ λεπτομέρειες στὸν Κ. Γιαννακόπουλο, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαῆλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις (1258-82)...*, Ἀθήνα 1969, 77 ἔξ.

30. Ὅχι «δούκα Θράκης» κατὰ τὸν Ἀλεξάνδρῃ, *Θαλασσία δόναμις*, 395.

31. Ἀκροπ., Α', 86, 8. — Σκουταρ., 499, 11. — Βλεμμύδης, 33-4. — Πρβλ. Μηλιάρκης, 382 σημ. 1. Τὸν 14ο αἰ. σύμφωνα μὲ τὸ περὶ ὀφικιαλίων σύγγραμμα τοῦ (Ψευδο-)Κωδινού, ἐκδ. Verreaux, 9, 216, τὸ ἀξίωμα τοῦ πιγκέρην ἦταν 15ο στὴν ἀδλικὴ ἱεραρχία τῶν Παλαιολόγων. — Πρβλ. Guilland, *Recherches instit.*, Α', 243, 260 σημ. 124. — Angold, *Laskarids*, 154-5.

32. Τὸ πλῆρες ὄνομα του ἦταν Ἰωάννης Κομνηνός Καντακουζηνός Ἄγγελος. Γι'

τῆ Ρόδο στοὺς κόλπους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας³³. Ὁ δούξ Καντακουζηνὸς ξεκίνησε μὲ τὸ στόλο του, ἀλλὰ μὲ ὀλιγάριθμες δυνάμεις, γιὰ τὴ Ρόδο στὰ τέλη τοῦ 1248 - ἀρχῆς 1249. Ἐκανε ἀπόβαση στὸ φρούριο τῆς Λίνδου (τὸ «Ληϊτόν» ἀντὶ «Λίνδον» στὴν ἔκδοση τοῦ I. M. Bekker στὴ σειρά τῆς Βόννης, σ. 93, 7, εἶναι προφανῶς ἀντιγραφικὸ λάθος), στὸ Α. ἄκρο τοῦ νησιοῦ³⁴ μόλις στὶς 24 Μαΐου 1249³⁵, ἔχοντας ἐν τῷ μεταξύ καταλάβει τὴ Λέρο καὶ τὴν Κάλυμνο. Ἄμεσος σκοπὸς του ἦταν νὰ προστατεύσει ὀρισμένα βυζαντινὰ φρούρια ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, προτοῦ ἐπιχειρήσει τὴν ἀνακατάληψη τῆς πρωτεύουσας³⁶.

αὐτὸν βλ. HéI. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne... (1081-1317), particulièrement du 13e siècle», *Travaux et Mémoires* 1, 1965, 144-5. — D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos...* (c. 1100-1460), Οὐάσιγκτον 1968, 14-15, ἀρ. 13. — Angold, 155, 197 σημ. 108, 211 σημ. 39, 250-1, 252, 255 σημ. 41, 271. Ἐπίσης F. Dölger, στὸ *Byzant. Zeitschr.* 27, 1927, 309.

33. Φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ ὁ στρατὸς μὲ τὸν ὁποῖο ξεκίνησε ὁ Καντακουζηνὸς προερχόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ Θρακῆσιο θέμα, ἐνῶ λίγο ἀργότερα ὁ Βατάτζης τοῦ ἔστειλε ἐπισχύσεις, ὅταν ἡ δική του ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Λατίνου ἡγεμόνα εἶχε περατωθεῖ. Βλ. Ἄκροπ., Α', 86, 7-10: «Ἐῦθὺς οὖν βασιλικῆ προσταγῇ στέλλεται ὁ ἐπὶ τοῦ κεράσματος Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός· αὐτὸς γὰρ ἔτυχε τῷ τότε τὴν δουρικὴν τῶν Θρακησίων ἀνεξωσμένος ἀρχὴν». — Σκουταρ., 499, 11-13: «...ὁ πικέρονς...». — Ἐφραίμ, Β', 281, στίχ. 8657-9: «Ὁ γνοὺς βασιλεὺς ἐν Θράκη διατρέβων | Καντακουζηνὸν ἐκ γένους Ἰωάννην | σὺν στρατιᾷ πέπομφε Ῥοδίων πόλει».

34. Τὸν σωστὸ τύπο «Λίνδον» παραδίδει ὁ Σκουταριώτης, 499, 15-16. Φυσικὰ τὸ «Λικάτον» τοῦ Ἀλεξανδρῆ, δ.π., εἶναι ἐπιπλέον ἐσφαλμένη ἀντιγραφή τοῦ ἐσφαλμένου «Ληϊτόν». Στὴν ἐκδ. Heisenberg τοῦ Ἄκροπ., Α', 86, 12-13, ὁ Καντακουζηνὸς ἐμφανίζεται λίγο μετὰ τὴν ἀπόβαση νὰ ἔχει φθάσει στὸ φρούριο τοῦ Φιλερήμου (βλ. παρακάτω).

35. Dölger-Wirth, *Regesten*, Γ', 42, ἀρ. 1798. Γενικὰ οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Καντακουζηνοῦ τὸ 1249 στοὺς Ἄκροπ., Α', 86-8, Σκουταρ., 499-500 καὶ Ἐφραίμ, Β', 281, στίχ. 8660-76. — Πρβλ. J.-L. van Dieten, σχόλ. γερμ. μετ. Γρηγορά, 220-1 σημ. 40. — G. Finlay, *History*, Γ', 313-14. — Gardner, 175-6. — Π. Καλλιγιάς, *Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας...* (1205-1453), Ἀθήνα 1894, 216. — Μηλιαράκης, 382-3. — Volonakis, 231-3. — Müller στὴν *CMH* 4, 1923, 493-4. — Uspensky, Γ', 571. — B. Sinogowitz, *Die Abendländische Politik der griechischen Staatenwelt zur Zeit des lateinischen Kaiserreiches (1204-61)*, διδακτρ. διατρ., Μόναχο 1944, 156. — Α. Βασίλειφ, *Ἱστορία*, 678. — Κορδάτος, Β', 120-21 σημ. 1. — Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 321-2. — Nicol, *CMH* 4/1, 1966, 318 = *IEE* 9, 1979, 90. — Angold, 197 σημ. 104. — Παπαχριστοδούλου, 260-1. Σχηματικὴ παρουσίαση τῶν ἐπιχειρήσεων στὴ Ρόδο στὸν Α. Σαββίδη, *Βυζαντινὰ* 12, σ. 425 καὶ ἀνάλυση στὸ ἴδ., 420-23.

36. Ἄκροπ., Α', 86, 10-14: «Καὶ εἰσῆλθεν ἐντὸς τῆς νῆσου μετὰ μετρίων τινῶν δυνάμεων ὄπλα κινεῖν, καὶ φθάει κατασχεῖν τὸ ἐν αὐτῇ φρούριον τὸ ἐπονομαζόμενον Φιλέρημον... (πρβλ. ἐδῶ σημ. 34). Ἐμάχητο οὖν ὡς εἶχε δυνάμειος τοῖς Γενουταῖς». — Σκουταρ., 499, 13-16: «καὶ διαπεραιούται πρὸς τὴν νῆσον μετὰ μετρίων τινῶν ὀπλιτῶν, καὶ φθάει κατασχεῖν τὰ ἐν αὐτῇ φρούρια, τὴν τε Φιλέρημον καὶ τὴν Λίνδον· ἐμάχητο δὲ καὶ τοῖς

Μετὰ τὴν ἀπόβασή τους στὴ Λίνδο τὰ στρατεύματα τοῦ Καντακουζηνοῦ προχώρησαν πρὸς μιὰ ΒΔ κατεύθυνση στὸ νησί, φθάνοντας στὸ σημαντικό φρούριο - ἀκρόπολη τῆς Ἰαλυσοῦ, στὸ ὄρος Φιλήρημος³⁷, περίπου 18 χιλιόμετρα ΝΔ τῆς ροδιακῆς πρωτεύουσας, τὴν ὁποία κατεῖχαν οἱ Γενοῦάτες. Ἀπὸ τὴν Ἰαλυσοὶ οἱ βυζαντινὲς δυνάμεις ἀπέκλεισαν τοὺς εἰσβολεῖς στὴ Ρόδο, καταλαμβάνοντας τὶς μεταξὺ περιοχὲς καὶ τὰ προάστια. Τότε ἀκριβῶς ἔφθασαν στὸ νησί καὶ ὀρισμένες ἐνισχύσεις ποὺ ἔστειλε ὁ Βατάτζης γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τῆς Ρόδου στὸ ἄρμα τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας³⁸. Οἱ Γενοῦάτες, ὅμως, εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἔχουν κλειστῆ σὲ μιὰ πόλη πολὺ καλὰ ἐφοδιασμένη μὲ κάθε εἶδους τροφὲς στὰ σπίτια τῶν κατοίκων τῆς καὶ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα, τὰ ὁποῖα εἶχαν κατασχεθεῖ ἀπὸ τὴ ροδιακὴ διοίκηση³⁹. Ὅπως δὲ μαρτυρεῖ μὲ ὀδύνη ὁ Ἀκροπολίτης, οἱ Ἰταλοὶ

Γενοῦταις ὡς εἶχε δυνάμεις. — Ἐφραιμ, Β', 281, στίχ. 8660-1: «Ὁς ἐκπεπλευκῶς καὶ κατὰ φασ ἐν Ῥόδῳ / κατέσχε Φιλήρημον ἄστυ τῆ μάχῃ». Ὁ Φιλήρημος, βέβαια, δὲν ἦταν «ἄστυ» (βλ. παρακάτω σημ. 37).

37. Ὁ Φιλήρημος (καὶ ὄχι «ἡ Φιλήρημος») δὲν ἦταν πόλη, ὅπως ἔγραψαν οἱ Voionakis, 231 καὶ Korðatos, Β', 121, παρασυρμένοι προφανῶς ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Ἐφραιμ (βλ. προηγούμενη σημ.). Ὅστε καὶ ὁ τύπος «Φιλήρημος» τοῦ Μαρτίνου, 35, 36, εἶναι ὀρθός. Τὸ ὄνομα τοῦ ὄρους, ποὺ βρίσκεται ΝΑ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Τριάντα, στὴ Δ. παραλιακὴ ὁδὸ τῆς ἀκτῆ τοῦ νησιοῦ, περίπου 18 χλμ. ΝΔ τῆς πρωτεύουσας, ὀφείλεται σὲ κάποιον ἰδιοκτήτη τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς (ἄγνωστης χρονολογίας), ποὺ ὀνομαζόταν Φιλήρημος. Σύμφωνα μὲ τὰ θρυλούμενα, ἦταν νεαρῆς ἡλικίας, πιστός καὶ ἐνάρετος δταν ἀφοσιώθηκε στὴ «λατρεία τῆς μοναξιάς» (ἐξ οὗ καὶ «Φιλήρημος»), μετὰ ἀπὸ θαυματουργὴ παρέμβαση τῆς Θεοτόκου, ποὺ τὸν ἐμπόδισε νὰ αὐτοκτονήσει.

Στὴν κορυφὴ τῶν ὄρους βρισκόταν ἡ «ἀκρόπολις» (κάστρο) τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ, ὅπου ὀρθῶς ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, ποὺ ἀργότερα μετατράπηκε στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ τέλος στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου, ὅπου κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ ὑπῆρχε μιὰ θρυλούμενη σπουδαία εἰκόνα τῆς Παναγίας. Ἐρεῖπια ἀπὸ μνημεῖα καὶ ὀχυρώσεις τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων διακρίνονται καὶ σήμερα, ὅπως οἱ δύο βυζαντινοὶ πύργοι, στὴ ΒΔ τριγωνικὴ γωνία τοῦ λόφου, τὰ σημερινὰ «πιλιέρια», ποὺ χρησίμευαν ὡς «βίγλες», παρατηρητήρια. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιλιέρια ἔπαθε μεγάλες ζημιὲς ἀπὸ βλήμα στὸν Β' Π. Π. Ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἰαλυσοῦ χρησιμοποιήθηκε συνεχῶς ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι τὴν ἰπποτικὴ κατάκτηση τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ., ἀλλὰ καὶ οἱ Ἰωαννῖτες ἀπὸ τὸ 1309, καθὼς καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι ἀπὸ τὸ 1522, ἔκαναν ἐκτενὴ χρήση τους. Βλ. Α. Βρόντης, Ὁ Φιλήρημος. Ἱστορία - θρύλοι - ἀξιοθέατα, Ρόδος χ.χ., ἰδιαιτ. 13-14, 17-19 (περὶ Φιλήρημου, νέου καὶ κάστρου), 20-24 (περὶ εἰκόνας Θεοτόκου). — Πρβλ. Torg, 8. — Matton, 100 ἐξ. — ἄρθρ. «Ἰαλυσός», ΜΕΕ 14, 29-30. — Παπαχριστοδοῦλου, 14, 394. — Σαββίδης, Βυζαντινὰ 12, σ. 421 σημ. 42.

38. Ἀκροπ., Α', 86, 14-15: «ἐπεὶ δὲ ἀξιόμαχος ἀπεστάλη τούτῳ στρατός (ἀπὸ τὸν Βατάτζη)...».

39. Ἀκροπ., Α', 86, 15-19: «...ἐγγὺς πον τοῦ ἄσπεως πηξάμενος τὰς σιγνάς, ἐπολιόρκει τοὺς ἐντὸς Γενοῦταις οὐ κατέβλαπτε δὲ αὐτούς, τροφῶν γὰρ ἠὺπόφουν διαρκῶν τὰς γὰρ τῶν Ῥοδίων οἰκίας πλήρεις εὐρόντες τῶν ζωαρκῶν οὐδενὸς τῶν ἀναγκαίων ἐσπάνιζον». — Σκουταρ., 499, 17. — Πρβλ. Παπαχριστοδοῦλου, 260. — Σαββίδης, Βυζαντινὰ 12, σ. 421.

εἰσβολεῖς, μὴ σεβόμενοι τίποτε, κράτησαν μέσα στὴν πόλη ὅλα τὰ ὄμορφα κορίτσια, διώχνοντας ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τὶς μεγαλύτερες καὶ τὶς ὄχι ὥρατες γυναῖκες⁴⁰! Ὅπως μάλιστα συμπεραίνει ὁ Langdon, φαίνεται ὅτι στὶς ἐπιδρομὲς τὶς ὁποῖες ἐπιχειροῦσαν οἱ Γενουάτες ἔχοντας ὡς βάση τους τὴν ἀκρόπολη τῆς ροδιακῆς πρωτεύουσας, θὰ πρέπει νὰ ἐπέφεραν σημαντικὲς βλάβες στὸ ναυτικὸ ὄπλοστάσιο τοῦ νησιοῦ⁴¹.

Τότε ἀκριβῶς (βρισκόμαστε στὰ μέσα τοῦ 1249) συνέβη νὰ περάσει ἀπὸ τὴ Ρόδο ὁ Φράγκος ἡγεμόνας τῆς Πελοποννήσου, Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουῖνος (1245-78), ἀδελφὸς καὶ διάδοχος τοῦ Γοδεφρείδου Β΄ (1218-45)⁴². Γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ Φράγκου πρίγκηπα ἔχουν ἐκφρασθεῖ διάφορες ἀπόψεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πιθανότερη φαίνεται ἐκείνη περὶ κατεύθυνσής του πρὸς — ἢ ἴσως ἐπιστροφῆς του ἀπὸ⁴³ — τὴν Αἴγυπτο ἢ τὴν Κύπρο (ὁ Ἀκροπολίτης, Α΄, 86, 24-87, 1 γράφει «...εἰς τὴν Συρίαν ἀνήγετο, συμμαχίαν ἐπάγων τοῖς εἰς Συρίαν ἀφικομένοις Φράγγοις»)^{43a}, γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ Γάλλο μονάρχη Λουδοβίκο Θ΄ τὸν Ἅγιο καὶ νὰ συμμετάσχει στὴν Ζ΄ Σταυροφορία τοῦ 1248-50⁴⁴. Πάντως ὅπωςδήποτε ὁ Βιλλεαρδουῖνος δὲν συνέπλεε μὲ τὸν ἴδιο τὸ σταυροφόρο βασιλεῖα, ὅπως συμπέρανε ὁ Γιάννης Κορδάτος⁴⁵, οὔτε βέβαια φιλοξενήθηκαν οἱ δύο τους στὴ Ρόδο ἀπὸ τοὺς Γενουάτες, ὅπως γράφει ὁ Μαρτίνης⁴⁶, ἀφοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὶς 30 Μαΐου ὡς

Γιὰ τὶς ὀχυρώσεις τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου βλ. Matton, 94-7 (ἀκρόπολη), 97-8 (πόλη). — Η. Κόλιας, στὴν *IEE* 9, σ. 296 ἔξ. καὶ τὶς λεπτομέρειες στὸν Παπαχριστοδούλου.

40. Ἀκροπ., Α΄, 86, 19-20: «*Συνεκοιτάζοντο δὲ καὶ τοῖς τούτων γυναῖξιν, εἰ μὴ τινα ἔξωρον οἶσαν, ἢ τὸ εἶδος οὐκ ἀγαθὴν ἀπήλασαν ἔξω*». — Πρβλ. Μηλιαράκης, 382. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, σ. 421 σημ. 44. «Ἐξυπνη» χαρακτήρισε τὴν ἐνέργεια αὐτὴ τῶν Γενοσατῶν ὁ Μαρτίνης, 35.

41. Langdon, *John III*, 499 σημ. 504: «...must have disrupted the Rhodian naval arsenal».

42. Ὁ Καλλιγᾶς, *ἱ.π.*, 216, συγγέει τὸν Γουλιέλμο Β΄ μὲ τὸ Γοδεφρείδο Β΄.

43. Βλ. σχόλια Ὁδ. Λαμψίδη στὴν ἐκδ. τοῦ Ἐφραιμ, Β΄, 280 σημ. — Μηλιαράκης, 382.

43a. Ἐσφαλμένη θεώρησαν τὴν πληροφορία τοῦ Ἀκροπολίτη περὶ Συρίας οἱ Καλλιγᾶς, 216 καὶ Μηλιαράκης, 383 σημ. 1, ἀλλὰ ὁ Παπαχριστοδούλου, 260, τὴν ἀποδέχεται.

44. Ὁ Σανουδὸς δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Βιλλεαρδουῖνος πήγαινε στὴν Κύπρο γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ στόλο τοῦ Γάλλου βασιλιᾶ ἐκεῖ (βλ. Dölger-Wirih, *ἱ.π.*, Γ΄, 42, ἀρ. 1798), ἂν καὶ ὁ Nicol (*IEE* 9, σ. 90) γράφει ὅτι ὁ Φράγκος πρίγκηπας ἐπέστρεψε στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὴν Κύπρο.

Περὶ μετάβασης τοῦ Βιλλεαρδουῖνου ἀπευθείας στὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ συναντηθεῖ ἐκεῖ μὲ τὸν Λουδοβίκο, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ἀναχώρησε τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ γιὰ ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Κύπρο (βλ. ἐδῶ, σημ. 47), βλ. Gardner, 176. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, σ. 422.

45. *Ἱστορία*, Β΄, 121 σημ. 1, ὅπου ὁ Βιλλεαρδουῖνος παρουσιάζεται νὰ σταματᾷ στὴ Ρόδο εἴτε λόγῳ θαλασσοταραχῆς εἴτε γιὰ νὰ προμηθευτεῖ τροφίμα γιὰ τὸ στόλο του.

46. Μαρτίνης, 35.

τῆς 4 Ἰουνίου τοῦ 1249 ὁ Λουδοβίκος Θ' ἔπλευσε μὲ τὸ στόλο του ἀπὸ τὴν Κύπρο στὴ Δαμιέττα τῆς Αἰγύπτου⁴⁷.

Ὁ Βιλλεαρδουίνος, ποὺ συνοδευόταν στὸ ταξίδι του αὐτὸ ἀπὸ τὸν Οὐγωνα, δούκα τῆς Βουργουνδίας, ἀπόγονο τῶν Ντελαρός (de la Roche)⁴⁸, ἀποβιβάστηκε στὸ λιμάνι τῆς Ρόδου, ὅπου πληροφορήθηκε ἀπὸ τοὺς Γενουάτες γιὰ τὴν κατάσταση. Ἀποφάσισε νὰ ἐνισχύσει τοὺς πολιορκουμένους μὲ ἀξιόμαχο σῶμα 100 βαριά ὀπλισμένων ἵπποτων, μιὰ καὶ ὁ ἴδιος ἔπρεπε νὰ συνεχίσει τὸ δρόμο του πρὸς τὴ Μέση Ἀνατολὴ ἢ τὴν Κύπρο, ὅπως εἶδαμε, ἢ — ἀκόμη — ἴσως τὴν ἐπιστροφή του στὴν Πελοπόννησο⁴⁹. Ἡ νέα αὐτὴ ἀπρόσμενη ἐξέλιξη αἰφνιδίασε τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, ποὺ σύντομα ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει στὸν Φιλήρημο πρὸ τῆς ὁρμῆς τῶν Φράγκων καταφράκτων ἱπέων, τοὺς ὁποίους συνεπικουροῦσαν οἱ ἀναθαρρημένες γενουατικὲς ναυτικὲς δυνάμεις⁵⁰. Οἱ πιεζόμενοι Βυζαντινοὶ κλείστηκαν μέσα στὴν ἀκρόπολη τῆς Ἰαλυσοῦ, πολιορκούμενοι τῶρα ἀπὸ τῆς φραγκογενουατικὲς δυνάμεις, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀρκετὰ σύντομα κατόρθωσαν νὰ γίνουν κύριοι τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὴ Ρόδο καὶ τὸν Φιλήρημο. Ἐπιπλέον τὰ γενουατικὰ «πειρατικὰ» πλοῖα, ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ ὁ Ἀκροπολίτης, ἐμπόδιζαν τὴν ἀποστολὴ ἐνισχύσεων καὶ τροφίμων ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς δυνάμεις ποὺ βρίσκονταν στὶς ἀπέναντι Δ. μικρασιατικὲς ἀκτές⁵¹.

47. Βλ. S. Runciman, *Ἱστορία τῶν Σταυροφοριῶν*, Γ', Ἀθήνα 1979, 264-5. Γενικὰ γιὰ τὴ σταυροφορία τοῦ 1248-50 τοῦ Λουδοβίκου κατὰ τῶν Ἀγχιουβιδῶν τῆς Αἰγύπτου (ποὺ διάνυαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς κυριαρχίας τους, ἀφοῦ τὸ 1250 τοὺς ἀνέτρεψαν οἱ τουρκοφώνοι Μαμελούκοι) βλ. Runciman, Γ', 259 ἔξ. μὲ λεπτομερεῖς παραπομπὲς στὶς πηγές.

48. Finlay, Γ', 313. — Κορδάτος, Β', 121 σημ. 1. — P. Zavoronkov, «Nikejskija Imperia i Zapad...», *Vizanti. Vrem.* 36, 1975, 114 σημ. 140. — Σαββίδης, *Βυζαντινὰ* 12, σ. 422 σημ. 44.

49. Ἀκροπ., Α', 86, 21-87, 3: «Καὶ τάχος μὲν ἂν τὸ τῆς Ῥόδου ἔστω ὑπὸ Ῥωμαίους ἐγένετο τῇ συνεχεί πολιορκίᾳ τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τοῖς ἐμμηχάνοις τοῦτου ὀπλομαχίας, εἰ μὴ τι ξυνέβη τοιοῦτον. Ὡς γὰρ ὁ τῆς Ἀχαΐας πρίγκηψ Βιλαρδουίνος εἰς τὴν Συρίαν ἀνήγετο, συμμαχίαν ἐπάγων τοῖς εἰς Συρίαν ἀφικομένοις Φράγγοις, κὰν ταῖς τριήρεσιν αὐτοῦ ὀπλίτας εἶχεν ἱππότας, προσώκειλε δὲ τῇ νήσῳ Ῥόδῳ, συνθήκην μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ Γενουιτῶν ἐποιήσατο, καὶ καταλέλοιπε παρ' αὐτοῖς ἄνδρας εὐγενεῖς καὶ ἀγαθοὺς ἱππεῖς ἐγγυὸς που τῶν ἐκατόν». — Σκουταρ., 499, 17-22: «...ὁ γὰρ τῆς Ἀχαΐας πρίγκηψ καὶ Πελοποννήσου, Βιλαρδουίνος εἰς τὴν Συρίαν διαπλωιζόμενος, καὶ ταῖς τριήρεσιν αὐτοῦ ἄγων ὀπλίτας ἱππεῖς, οὗς εἰς συμμαχίαν τῶν εἰς Συρίαν ἐπέφερετο Φράγγων...». — Ἐφραίμ, Β', 281, στίχ. 8662-6: «ἀρ' οὐπερ ἐχθροῖς ἀντειπῶν εὐφύχως / ῥᾶστα κατέσπα τὴν ὄφρον σφῶν καὶ θράσος; / Καὶ τάχ' ἂν εἴλε καὶ πάλιν κατὰ κράτος / εἰ μὴ πρίγκηψ ἦμυνε τῆς Ἀχαΐας / ὀπλίτας αὐτοῖς συμμαχούς δοὺς ἱππότας».

50. Μηλιαράκης, 383 σημ. 2. — Παπαχριστοδούλου, 260.

51. Ἀκροπ., Α', 87, 6-13: «Τοῦτο κατηράγκασε καὶ εἰς τὴν Φιλήρημον ἐμφιλοχωρεῖν. Οἱ μὲν οὖν καταλειμμένοι παρὰ τοῦ πρίγκηπος ἱππεῖς, καταλιμπάνοντες τοὺς πεζοὺς Γε-

Οἱ Βυζαντινοὶ τοῦ δούκα Καντακουζηνοῦ ἀντιμετώπιζαν τὸν κίνδυνο ἐξολόθρευσης, ἀφοῦ τὰ τρόφιμά τους λιγότευαν καὶ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατη ἡ ἐπιχείρησις ἐξόδου τους ἀπὸ τὸν Φιλέρημο πρὸς τὰ πλοῖα τους, ποῦ βρίσκονταν ἀγκυροβολημένα στὴ Λίνδο. Ὁ αὐτοκράτορας Βατάτζης πληροφορήθηκε τὶς νέες ἐξελίξεις στὸ παλάτι του στὸ Νυμφαῖο· ἀπὸ ἐκεῖ ἀναχώρησε ἀμέσως πρὸς τὴ Σμύρνη, ὅπου ἔδωσε ἐντολὲς γιὰ τὴν ταχεῖα προετοιμασία εἰδικοῦ στόλου ἀποτελούμενου ἀπὸ πλοῖα μὲ δυνατότητα χωρητικότητας περίπου 300 ἵππων συνολικά. Ἄν ὑποθέσει κανεὶς ὅτι καθένα ἀπὸ τὰ πλοῖα αὐτά, ποῦ θὰ ἦταν εἴτε τριήρεις εἴτε διήρεις («δρομόνες»), θὰ μπορούσε νὰ χωρέσει 30 ἵππους μαζί μὲ τοὺς ἵππους καὶ τοὺς κωπηλάτες, τότε μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ μικρὸς αὐτὸς στόλος θὰ ἀποτελεῖτο ἀπὸ 10 πλοῖα⁵². Στὴ συνέχεια ὁ Βατάτζης ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγία τοῦ στολίσκου στὸν «πρωτοσεβαστὸν»⁵³ Θεόδωρο Κοντοστέφανο⁵⁴, στὸν ὁποῖο δόθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα λεπτομερὲς σχεδιάγραμμα μὲ τοὺς πλέον κατάλληλους τόπους καὶ τὶς προσφορότερες ἐποχὲς τοῦ χρόνου κατὰ τὶς ὁποῖες θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διεξαχθοῦν πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ νησί⁵⁵. Οἱ λεπτομερεῖς αὐτὲς ὁδηγί-

---

νοῦτας περὶ τῷ ἄστει, ἐξήρχοντο καὶ τὴν πᾶσαν χώραν ἐλήϊζον. Τὰ μὲν οὖν χρειώδη ἑαυτοῖς περιποιούντο, σπάνιν δὲ τῶν ἀναγκαίων τοῖς Ῥωμαίοις ἐκ τούτου ξενέβη γίνεσθαι, ἐφ' ᾧ τυγχάνειν δρόμονας καὶ ἕτερα ξύλα τοῖς Γενοῦταις πειρατικά. — Σκουταρ., 499, 22-8: «... τοὺς Ῥωμαίους ὑποχωρῆσαι τῆς τοῦ ἄστεως πολιορκίας ἠνάγκασε, καὶ διάγειν εἰς τὴν Φιλέρημον ... τοῖς Ῥωμαίοις σπάνιν γενέσθαι τῶν ἀναγκαίων». — Πρβλ. Παπαχριστοδοῦλου, 261. — Σαββίδης, Βυζαντινὰ 12, σ. 422.

52. Βλ. Μηλιαράκης, 383. — Volonakis, 232. — Ἀλεξανδρῆς, 395. — Σαββίδης, ὁ.π., 422, σημ. 45.

53. Ἀξίωμα 40ῦ στὴν αὐλικὴ ἱεραρχία τῶν Παλαιολόγων κατὰ τὸν (Ψευδο-)Κωδινὸ, ἐκδ. Verpeaux, 137, 300.

54. Βλ. Α. Σαββίδης, λήμμα «Κοντοστέφανοι», ἀρ. 11, ΜΓΕ ΥΔΡΙΑ 34, 1984, 117.

55. Ἀκροπ., Α', 87, 14-21: «Ὁ μὲν οὖν Ἰωάννης τὸ Νυμφαῖον καταλαβὼν καὶ στόλον συσκευασάμενος ἀξιόμαχον ἐν τῇ Σμύρῃ, ἵπταγωγούς τε τριήρεις οἰκονομήσας ὡς μὲν τῶν τριακοσίων ἵππων ἐπιφέρεισθαι καὶ εἰς στρατηγὸν αὐτοῖς ἀποτάξας τὸν Κοντοστέφανον Θεόδωρον τὴν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ ἀξίαν διέποντα, καὶ ὅπως μέλλει τὰ τῆς μάχης καταρτίσαι τε καὶ συντάξαι ποῦ τε καὶ ὅτε, ἐγγράφως αὐτῷ παραδοὺς ἐξάπεστειλεν ἐπευξάμενος τούτω τε καὶ τοῖς μετὰ τούτου τὰ λόγοντα. — Σκουταρ., 499, 28-500, 3: «... στόλον καταρτίσας ἀξιόμαχον ἐν τῇ Σμύρῃ... ...Κοντοστέφανον... καὶ ὅπως διαθήσῃ τὸν πόλεμον... καὶ τοῖς μετ' αὐτοῦ τὰ κρείττονα. — Ἐφραίμ, Β', 281, στίχ. 8667-73: «ὡς οὖν ἐπανεξέυξεν ἐκ μάχης ἀναξ / ναὺς ἵπταγωγούς ἐδρεπίσας καὶ στόλον / ἵππους ἐν αἷς ἔβαλε τριακοσίους / εἶτ' ἀποτάξας καὶ στολάρχην τοῦ στόλου / τινὰ Κοντοστέφανον, ἄνδρα γεννάδαν / πρωτοσεβαστοῦ τὴν τιμὴν εἰληχότα / εἰς νῆσον ἀπέστειλε τὴν τῶν Ῥωδίων». — Πρβλ. Παπαχριστοδοῦλου, 261. — Σαββίδης, Βυζαντινὰ 12, σ. 422.

Φαίνεται ὅτι στὴ Σμύρνη μπορούσαν εὐκόλα νὰ ναυλοχονταὶ στόλοι γιὰ ἐκτακτες περιστάσεις, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἄνεσις μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐπικίνδυνος Σελτζούκος ἐμίρης Τζαχὰς, περὶ τὸ 1087, κατόρθωσε μὲ τὴν ἐνίσχυση κάποιου εὐκατάστατου Χριστιαν-

μὲ ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν πραγματικότητα θὰ πρέπει νὰ τὶς ἔδω-
σε στὸν Κοντοστέφανο ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Γαβαλάς, πού θὰ πρέπει τὴν ἐποχὴ
αὐτὴ νὰ ἦταν ἀκόμα μαζί μὲ τὸν Βατάτζη· ἔτσι, πιστεύω, ἐξηγεῖται καὶ ἡ μὴ
ἀναφορὰ τοῦ σχετικὰ μὲ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴ Ρόδο τὸ 1249-50⁵⁶.

Γύρω στὰ τέλη τοῦ 1249 ὁ Κοντοστέφανος ἔκανε ἀπόβαση στὴ Λίνδο
καὶ κατευθύνθηκε μὲ τὴ σειρά του — ὅπως ὁ Καντακουζηνὸς μισὸ χρόνο
πρὶν — πρὸς τὸν Φιλήρημο, ὅπου ἡ πολιορκία τῶν δυνάμεων τοῦ Καντακου-
ζηνοῦ ἀπὸ τοὺς Γενουάτες καὶ τοὺς Φράγκους συνεχιζόταν ἀμείωτη. Οἱ βυ-
ζαντινὲς ἐνισχύσεις αἰφνιδίασαν τοὺς πολιορκητές, στοὺς ὁποίους οἱ ἄριστα
ὀπλισμένοι ἵππεῖς τοῦ Κοντοστέφανου προξένησαν μεγάλες ζημιές. Οἱ σι-
δερόφρακτοι ἵππεῖς πού εἶχε ἀφήσει ὁ Βιλλεαρδουῖνος, καὶ οἱ ὁποῖοι λεηλα-
τοῦσαν ἀπηνῶς τὰ προάστια τῆς ροδιακῆς πρωτεύουσας, διαλύθηκαν («ἀ-
πώλοντο» κατὰ τοὺς Ἀκροπολίτη - Σκουταριώτη)⁵⁷ καὶ πολὺ λίγοι Γενουά-
τες πρόλαβαν νὰ κλειστοῦν στὰ τείχη τῆς Ρόδου, τὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε τῶρα
νὰ ὑπερασπίσουν κατὰ τῶν ἐνωμένων δυνάμεων τῶν Καντακουζηνοῦ καὶ
Κοντοστέφανου (τέλη 1249 - ἀρχές 1250)⁵⁸.

Εἶχε καταστεί, ὅμως, φανερὸ ὅτι οἱ ἐλάχιστοι πιά Γενουάτες δὲν θὰ
μποροῦσαν νὰ κρατήσουν γιὰ πολὺ. Στὶς ἀρχές τοῦ 1250 συμφώνησαν μὲ τοὺς
δυὸ βυζαντινοὺς ἀξιωματοῦχοις νὰ παραδώσουν τὴν πόλη στὸν Βατάτζη
μὲ τὸν ὄρο ὅτι ὁ τελευταῖος θὰ σεβόταν τὴ ζωὴ τοὺς καὶ θὰ τοὺς ἄφηνε νὰ
φύγουν, κάτι πού ὁ ἡγεμόνας τῆς Νίκαιας δέχθηκε μὲ εὐχαρίστηση κἀνοντας
χρῆση τῆς γνωστῆς τοῦ «βασιλικῆς εὐμένειας», ὅπως μαρτυροῦν οἱ πηγές
μας⁵⁹. Ἐτσι, ὁ Ἰωάννης Γαβαλάς — πού πρέπει νὰ ξαναυπενθυμίσω ἔδῳ ὅτι

νοῦ Σμυρναίου νὰ ἀποκτήσει ἀξιόμαχο στόλο· βλ. Ἄννα Κομνηνὴ, ἐκδ. Β. Leib, Β', 110.
— Πρβλ. Α. Σαββίδης, στὰ *Χιακὰ Χρονικά* 14, 1982, σ. 16.

56. Πρβλ. Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, σ. 422. Αὐτούσια τὴν πληροφορία τοῦ Ἀκροπολί-
τη δέχτηκαν οἱ Παπαχριστοδούλου, σ. 261 καὶ Μαρτίνης, σ. 36.

57. Κατὰ τὸν Καλλιγᾶ, 216 «οὐδεις ἐσώθη». — Πρβλ. Μαρτίνης, 36.

58. Ἀκροπ., Α', 87, 21-88, 8: «Ὁ μὲν οὖν πρωτοσεβαστὸς Θεόδωρος, ταῖς τριήρεσιν
ἀναχθεὶς καὶ εἰς τὴν νῆσον ἀφιγμένος Ῥόδον, πάντα τε ὡς ὁ βασιλεὺς προσέταξε διαπραζά-
μενος, τοὺς Λατίνους κατετροπώσατο· ἔξω γὰρ ληϊζομένους ἐντυχόντες τοῖς Λατίνοις οἱ τοῦ
βασιλέως ἄρδην πάντας σπάθης ἔργον πεποίηται, τοῦ ἐπὶ τοῦ κεράσματος Ἰωάννου τοῦ
Καντακουζηνοῦ ἐπισκηφαιμένου μηδενὸς αὐτῶν φείσασθαι. Οἱ μὲν οὖν Φράγγοι οἱ ἵππεῖς
βασιλικῆ εὐβουλῆα οὕτως ἀπώλοντο, οἱ πεζοὶ δὲ Γενουταὶ ἐναπολειφθέντες τῷ ἄστυ τῆς
Ῥόδου κατεῖχον αὐτὸ τοῖς ἔξω μαχόμενοι». — Σκουταρ., 500, 3-10: «Ὁ... πρωτοσεβαστὸς
εἰς τὴν Ῥόδον διαπεραιωθείς, κατὰ τὰς βασιλικὰς διατάξεις... τοῦ Καντακουζηνοῦ ἐπισκε-
φαιμένου μηδενὸς αὐτῶν φείσασθαι...». — Ἐφραίμ, Β', 281, στίχ. 8674-5: «καὶ κατὰ μάχην
συμπλακείς (=Κοντοστέφανος) Γενουταῖς | κατὰ κράτος σφᾶς ἐνωκῆ καὶ συντρίβει».
Γιὰ τὴ χρονολογία τέλη 1249 - ἀρχές 1250 βλ. Dölger-Wirth, Γ', 43, ἀρ. 1800 καὶ 43-4,
ἀρ. 1803. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, σ. 423.

59. Ἀκροπ., Α', 88, 8-14: «Ἐπει δὲ οὐ δυνάμειος εἶχον εἰς μακρὸν ἀντέχειν, εἰς ξυμβι-
βάσεις συνήλθον· καὶ παρέδωκαν μὲν τὸ ἄστυ τοῖς Ῥωμαίοις, αὐτοὶ δὲ πρὸς τὸν βασιλέα ἀφί-

δέν ἐμφανίζεται νά ἔχει κάποια δράση καθ' ὅλη τή διάρκεια τῶν γενοατικῶν ἐπιχειρήσεων στό νησί — πολύ σύντομα ἀποκαταστάθηκε ὡς αὐθέντης καί τοπάρχης τῆς Ρόδου κάτω ἀπό τήν ἐπικυριαρχία τοῦ Βατάτζη⁶⁰, ἂν καί ἡ ἐπικυριαρχία αὐτή δέν φαίνεται τόσο ἐναργῶς στά νομίσματα τοῦ Ἰωάννη στή Ρόδο, ὅπου — ὅπως εἶδαμε καί προηγουμένως⁶¹ — ἀναγράφεται ὡς «ΑΥ-ΘΕΝΤΗΣ» σέ ἀντίθεση μέ τόν πολύ δυναμικότερο καί ἔχοντα τάσεις ἀνεξαρτησίας ἀδελφό του, Λέοντα, πού στά δικά του νομίσματα ἀναγραφόταν ὡς «ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ».

Τό Σεπτέμβριο τοῦ 1250 ὁ Βατάτζης ἔλαβε μιᾶ ἀπαντητική ἐπιστολή (σέ δική του ἐπιστολή τοῦ Μαΐου τοῦ ἴδιου χρόνου) ἀπό τόν πεθερό του Γερμανό αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Β' Χοενστάουφεν (1220-50), λίγο πρὶν ἀπό τὸ θάνατο τοῦ τελευταίου τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1250⁶². Ἡ ἐπιστολή αὐτή, χρονολογούμενη στό ἔτος 6759 ἀπὸ κτίσεως κόσμου καί σέ πολύ καλά ἑλληνικά^{62α}, ἀπευθύνει παράπονα στό Βατάτζη γιὰ τήν ἐνέργειά του νά ἀνανεώσει τίς ἐπαφές του μέ τήν παπασύνη σχετικά μέ τὸ ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔνωσης, ἀφοῦ μέχρι τότε οἱ δύο ἡγεμόνες μέ τίς στενές τους σχέσεις⁶³ εἶχαν ἔμπρακτα δείξει τήν κοινὴ τους ἀντίδραση στά ἐπακτατικὰ σχέδια τοῦ πάπα Ἰννοκέντιου Δ' (1243-54) στήν Ἀνατολή, καθὼς καί τήν ἀκαμπτή του στάση στό ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα⁶⁴. Παράλληλα, ὁ Φρειδερίκος ἀπευθύνει καί συγχαρητήρια στό βυζαντινὸ ἡγεμόνα γιὰ τὸν ἀποτελεσματικὸ τρόπο μέ τὸν ὁποῖο χειρίστηκε τὸ ζήτημα τῆς Ρόδου: «Τὰς ἀποκομισθείσας γραφάς... ἐκ μέρους τῆς βασιλείας σου... μετὰ πολλῆς εὐθυμίας ἐδεξάμεθα θυμῆρη γὰρ ἐν αὐταῖς περιείχετο καὶ τῆ ἡμετέρα ἀιθριότητι λίαν ἐπιτεροπῆ περὶ τῆς τῶν σῶν ὀγειῶν καὶ εὐδοόσεων καὶ περὶ τῶν, ὅσα περὶ τῆς νήσου Ῥόδου μετ' εὐτυχίας πρὸς τὸ παρὸν ἐτελέσθησαν...»⁶⁵.

κοινο καὶ κατὰ τὰς γεγνησὶας τούτοις συνθήκας τῆς βασιλικῆς εὐμενείας ἀπήλυσαν. Καὶ οὕτω δὴ καὶ αὐθὶς ἡ νῆσος Ῥόδος ὑπὸ Ῥωμαίους ἐγένετο· καὶ ταῦτα μὲν ξυμβέβηκεν οὕτως». — Σκουταρ., 500, 10-13: «...μὴ ἐπὶ πλέον ἀντέχειν δυνάμενοι, εἰς συμβάσεις συνῆλθον καὶ τὸ ἄστυ παραδόντες Ῥωμαίους...». — Ἐφραίμ, Β', 281, στίχ. 8676: «καὶ νῆσον ἀνέσωσεν Ἀἰῶσις πάλιν». — Πρβλ. Σαββίδης, *δ.π.*, 423.

60. Μηλιαράκης, 383-4. — Παπαχριστοδούλου, 261.

61. Βλ. παραπάνω, σημ. 19.

62. Βλ. Φωτεινὴ Βλαχοπούλου, «Φρειδερίκος Β'», *ΜΓΕ ΥΔΡΙΑ* 53, 1988, 205-6 μέ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

62α. Βλ. γενικὰ τὴ διδακτορ. διατρ. (Παν/μίου Κολωνίας) τοῦ Μ. Wellas, *Griechisches aus dem Umkreis Kaiser Friedrichs II*, Μόναχο 1983.

63. Γιὰ τίς σχέσεις Βατάτζη-Φρειδερίκου βλ. τίς βιβλιογραφίες στὸν Α. Σαββίδη, *Βυζαντινὰ κινήματα*, 340-41 σημ. 78. — Τοῦ ἰδ., *Βυζαντινὰ* 8, 1988, 100 σημ. 2. Βλ. ἐπίσης παραπάνω, σημ. 14 γιὰ τὴ συγγενειὰ τους.

64. Πρβλ. Κορδάτος, Β', 121 ἔξ.

65. Ἐκδ. Miklosich καὶ Müller, Γ', σ. 72 = N. Festa, «Le lettere greche di Federigo

Λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα, πιθανὸν περὶ τὰ τέλη τοῦ 1250⁶⁶, ὁ Ἰωάννης Γαβαλάς πέθανε καὶ ὁ θάνατός του σήμανε τὸ τέλος τῆς ἡμιανεξάρτητης ρωδιακῆς δυναστείας τοῦ 13ου αἰ., παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἄφησε ἄρρενα ἀπόγονο — καὶ μάλιστα γιὸ συγγενῆ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Νίκαιας. Γιὰ τὴ μυστηριώδη ἀπόφασή τοῦ Λέοντα (Β') Γαβαλά (τοῦ εἶχαν δώσει τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ του)^{66α} νὰ ἀποσυρθεῖ καὶ ἐγκατασταθεῖ στὴν Κρήτη ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, χωρὶς ποτὲ νὰ διεκδικήσει τὴν δικαιοῦμένη ἐξουσία του στὴ Ρόδο, ἔχει γράψει ἄρκετὰ ὁ Γ. Μαρτίνης⁶⁷, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ γάμος τοῦ Ἰωάννη Γαβαλά μετὰ τῆ «σεβαστῆ» Βατάτζαινα (περὶ τὸ 1238, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως⁶⁸) βασικὸ στόχο εἶχε τὴ βελτίωση στὶς σχέσεις τοῦ Βατάτζη καὶ τοῦ Λέοντα Γαβαλά⁶⁹. Ἀπὸ τὸ γάμο αὐτὸ γεννήθηκε ὁ Λέων (Β'), ποῦ ἦταν ἀνηψιὸς τοῦ Βατάτζη.

Στὰ τέλη τοῦ 1250 καὶ λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του Ἰωάννη, ὁ Λέων (Β') — ποῦ θὰ πρέπει τότε νὰ ἦταν 11 ἢ 12 χρονῶν — ἐγκατέλειπε μυστηριωδῶς μαζί μετὰ τὴ μητέρα του τὴ Ρόδο καὶ ἔκτοτε «ιδιώτευσεν» στὴν Κρήτη. Τὰ στοιχεῖα ποῦ ἔχουμε εἶναι ἐλάχιστα γιὰ νὰ μπορέσουμε εἴτε νὰ ἐξιχνιάσουμε τὰ κίνητρα τῆς ἐνέργειας τοῦ Λέοντα (Β') εἴτε γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του στὴν Κρήτη. Μιὰ ἄρκετὰ λογικὴ εἰκασία, ὅμως, εἶναι ὅτι ἡ νεαρή του ἡλικία τὸ 1250 θὰ ἀποτέλεσε τὸν κυριότερο λόγο γιὰ τὴ μὴ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας στὴ Ρόδο καὶ τὴ συνέχιση τῆς δυναστείας τῆς οἰκογενείας του. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη θὰ ἔφθανε στὴν κατάλληλὴ ἡλικία, ἀμφιβάλλω ἂν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ διεκδικήσει τὴν κληρονομία του, ἀφοῦ ὁ θεῖος του Βατάτζης, στοῦ ὁποῖου τὴ βοήθεια θὰ μπορούσε νὰ βασιστεῖ,

Π», *Archivio Storico Italiano*, 5η σειρ., 13, 1894, 21. — Dölger-Wirth, Γ', 43, ἀρ. 1800 καὶ 43-44, ἀρ. 1803. — Πρβλ. Μηλιαράκης, 384-5. — E. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Βερολίνο 1903, 327 σημ. 2. — Gardner, *Lascarids*, 175 σημ. 3, 176. — Μ. Δένδιας, «Ἐπὶ μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Φρειδερίκου Β' πρὸς Ἰωάννην Δούκα Βατάτζη», *ΕΕΒΕ* 17, 1937, 409. — Sinogowitz, *Abendländische Politik* (παραπ., σημ. 35), 159, 160 ἐξ., 162, 163. — Zhavoronkov (παραπ., σημ. 48), 100-22, ἰδιαίτ., 113 σημ. 129, 114 σημ. 140. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, σ. 423 σημ. 48 = *Κινήματα*, 320-1, 340 σημ. 78. — Wellas (ἐδῶ, σημ. 62α), σσ. 24-5, χωρὶς ὅμως ἀναφορὰ στὸ 1250.

66. Ὅχι τὸ 1256 κατὰ τὸν W. Miller, *CMH* 4, 1923, 477 (σχεδιάγρ.). Γιὰ τὴ χρονολογία 1250 βλ. Volonakis, 233. — Παπαχριστοδοῦλου, 261, 262. — Μαρτίνης, 37, 39. — Σαββίδης, *Βυζαντινά* 12, σ. 423. — Τοῦ ἰδ., *Βυζ. Δόμος* 2, 1988, 201.

66α. Καὶ ὄχι Δημήτριου Γαβαλά(!), ποῦ μάλιστα κυβέρνησε τὴ Ρόδο ὡς τὰ 1309(!) Τὸ σοβαρὸ αὐτὸ λάθος διέπραξε ἕνας σύγχρονος Γαβαλάς, ὁ Ἀναστάσιος, στὸ ἄρθρο του «Ἱστορικὰ τινὰ περὶ Γαβαλάδων καὶ ἰδίως τῶν τῆς Λευκάδος», *ΔΕΓΕΕ* 6, 1986, 52-64, ἰδιαίτ. 54, ἄρθρο μετὰ πολλὰς βιβλιογραφικὰς ἐλλείψεις.

67. Μαρτίνης, 32 ἐξ., 38 ἐξ.

68. Βλ. ἐδῶ, σημ. 16.

69. Ὁ.π.

πέθανε στὰ τέλη τοῦ 1254, ὅταν ὁ Λέων (Β') ἦταν περίπου 15-16 χρονῶν⁷⁰.

Μένει ἕνα ἀκόμη ἐρώτημα· γιατί ἐπέλεξε ὁ Λέων (Β') — ἢ μάλλον ἡ μητέρα του — τὴν Κρήτη; Συγκεκριμένα στοιχεῖα δὲν ὑπάρχουν, δυὸ ὅμως ἐξηγήσεις εἶναι πιθανές. Ἡ πρώτη καὶ ἡ πλέον εὐλογη συνδέει τὴν ἀπόφαση αὐτὴ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ οἶκος τῶν Γαβαλάδων εἶχε σημαντικές προσβάσεις στὴ μεγαλόνησο ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν (ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τὸ θρύλο γιὰ τὰ δώδεκα ἀρχοντόπουλα τῆς Κρήτης)⁷¹. Ἡ δευτέρα ἐκδοχὴ, ὅμως, εἶναι γιὰ μένα περισσότερο ρεαλιστικὴ, ἀφοῦ δείχνει τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπιρροή ποῦ ἀσκούσε ἡ Βενετία μέχρι τώρα στὶς ὑποθέσεις τῆς Ρόδου· ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ ὅτι στὴ συνθήκη τοῦ 1234⁷² ὁ θεῖος τοῦ Λέοντα (Β'), Λέων Γαβαλάς, εἶχε ὑποσχεθεῖ στοὺς Βενετοὺς ὅτι θὰ βοηθοῦσε τὸν Δούκα τῆς Κρήτης ἐνάντια σὲ κάθε ἐκδηλωνόμενη ἐπίθεση τῆς Νίκαιας κατὰ τοῦ

70. Savvides, *Βυζ. Δόμος* 2, 1988, 202.

71. Σύμφωνα μὲ ἕνα θρύλο, τὸν ὁποῖο ἀμφισβητεῖ σημαντικό τμήμα τῆς ἔρευνας, ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς (1081-1118) παραχώρησε τὸ 1082 (ἢ πιὸ σωστὰ τὸ 1092) χρυσόβουλλο στὰ 12 ἀρχοντόπουλα ποῦ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κρήτη. Τὰ προνόμια ποῦ τοὺς παραχωρήθηκαν, ἀνανεώθηκαν ἀπὸ τοὺς Μανουὴλ Α' Κομνηνὸ (1143-80) περὶ τὸ 1170-71, Ἀλέξιο Β' Κομνηνὸ (1180-83) (παραδόξως ὁ Μαρτίνης, 10 ἐξ., γράφει «Ἀλέξιο Β' Ρωμανοῦ») περὶ τὸ 1182 καὶ Ἀνδρόνικο Α' Κομνηνὸ (1183-5): Ν. Τομαδάκης, «Τὸ χρυσόβουλλον τῶν Κομνηνῶν (περὶ τῶν ἀρχοντοπούλων Κρήτης, ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸ 1182 ἀλλ' εἰς τὸ 1092)», *Δελτ. Κρητ. Φιλολ. Συλλ.* 1, 1928, 65-85. — Α. Κολωφῆτης, *Τὰ Ἀρχοντόπουλα τῆς Κρήτης*, Χανιά 1952. — Γ. Σήφακας, «Τὸ χρυσόβουλλο Ἀλεξίου Β' Κομνηνοῦ καὶ τὰ 12 ἀρχοντόπουλα (1182 μ.Χ.)», *Κρητ. Χρον.* 2, 1948, 129-40. — Ν. Οἰκονομίδης, «Οἱ αὐθένται τῶν Κρητικῶν τὸ 1118», *Πρακτ. Δ' Κρητολ. Συνεδρ.*, Β', Ἀθήνα 1981, 308-17. — Τοῦ ἰδ., «Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» τῆς Κρήτης (1170-71) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ Α'», *Πρακτ. Β' Κρητολ. Συνεδρ.*, Γ', Ἀθήνα 1969, 195-201. — Κορδάτος, Β', 88 σημ. 1. — Θεοχ. Δετοράκης, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, 156. — Δ. Τσουγκαράκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Κρήτη*, στὸ συλλογ. ἔργο *Κρήτη: Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, Κρήτη 1987, Α', 362 ἐξ. — Τοῦ ἰδ., *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest*, διδάκτορ. διατρ. Παν/μίου Ὁξφόρδης, Ἀθήνα 1988, 81 ἐξ., 123 ἐξ.

Γενάρης τοῦ κλάδου τῶν Γαβαλάδων τῆς Κρήτης θεωρεῖται ὁ ἀξιωματοῦχος Φίλιππος Γαβαλάς, τὸν ὁποῖο ἀπέστειλε ὁ Ἀλέξιος Α' τὸ 1091-2 γιὰ νὰ συμμετάσχει στὴν καταστολὴ τῆς στάσης τοῦ Καρόκη στὴ μεγαλόνησο. Μετὰ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ Καρόκη (1092) ὁ Φίλιππος ἐγκαταστάθηκε στὰ πλοῦσια κτήματα τῶν ἐπαρχιῶν Κισάμου, Ἀποκορώνου Χανίων (στὴν περιοχὴ Κεφαλάδες, ὅπου καὶ σήμερα ὑπάρχει χωριὸ Γαβαλοχώρι) καὶ Ρεθύμνης, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἔλαβε ὡς ἀνταμοιβή γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του στὴν Ἀδτοκρατορία: Ν. Καλομενόπουλος, *MEE* 8, σ. 3Α, ἀρ. 1. — Σαββίδης, *Βυζαντινὰ* 12, σ. 408 (γενεαλογ. πίν.) = *Κινήματα*, 301, 322 σημ. 1 (πίν.). Γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Καρόκη βλ. D. Tsougarakis, «Defection and Separatism in the Aegean in the 11th and 12th Centuries», *Κρητ. Χρον.* 27, 1987, 284 ἐξ. — Τοῦ ἰδ., *Byzantine Crete...*, 78 ἐξ. καὶ τὴ βιβλιογρ. στὸν Σαββίδη, *Μελέτες*, 30, 114 σημ. 78.

72. Βλ. παραπ., σημ. 6.

νησιοῦ. Εἶναι, λοιπόν, ἀρκετὰ εὐλογο γιὰ τὸ Λέων (Β') ἐπέλεξε τὴν Κρήτη ὡς τόπο διαβίωσης του μετὰ τὸ 1250⁷³.

Ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δυναστείας τῶν Γαβαλάδων τὸ 1250 μέχρι τὴν κατάληψη τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες Ἱππότες τὸ 1309, ἡ πραιτεύουσα τῶν Δωδεκανήσων κυβερνήθηκε ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Νίκαιας ὡς τὸ 1261⁷⁴ καὶ κατόπιν ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους τῆς ἐπανακτηθείσης Κωνσταντινουπόλεως. Ὅπως ἔδειξα πρόσφατα σὲ εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὴν περίοδο 1250-1309, τὰ χρόνια c. 1261 - c. 1275 συνδέονται μὲ τὴ διακυβέρνηση τοῦ «δεσπότη» Ἰωάννη Παλαιολόγου, ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου⁷⁵, τὰ χρόνια c. 1275 - c. 1278 μὲ τὴ διακυβέρνηση τοῦ Caritaneo Κριβικιώτη, ἀρχικὰ ὑποτελοῦς τοῦ Μιχαὴλ Η', ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1278 ξαναεμφανίζονται οἱ Γενουάτες δυναμικὰ στὶς τύχες τοῦ νησιοῦ· τὴν περίοδο c. 1278 - c. 1282 ἐξουσιάζει ἐκεῖ ὁ Γενουάτης κουρσάρος Giovanni dello Cavo, ὑπὸ τὴ συμβατικὴ ἐπικυριαρχία τοῦ Μιχαὴλ Η', ἐνῶ τὴν περίοδο c. 1282/3 - 1305/6 ὁ περιβόητος ἐπίσης Γενουάτης πειρατὴς Ἀνδρέας Μορέσκο (Andrea Moresco) γίνεται «μέγας δούξ» καὶ κυβερνήτης τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν ἐπικυρίαρχό του, Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο, μὲ ἐντολὲς νὰ προστατεύσει τὸ νησί ἀπὸ τὶς ὀλοένα αὐξανόμενες ἐπιδρομὲς τῶν Τουρκομάνων κουρσάρων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁷⁶. Οἱ τετράχρονοι ἐπιχειρήσεις τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (1306-1309/10), ποὺ κατέληξαν στὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ ὡς τὸ 1522⁷⁷, συμπίπτουν μὲ τὸ τέλος κάθε γενουατικῆς προσπάθειας ἐνσωμάτωσης τοῦ νησιοῦ τῶν ρόδων.

73. Γιὰ τὸν εἰδικὸ ὁρο ἀλληλοεπίσχυσης Κρήτης-Ρόδου βλ. ἀνάλυση στὸν Σαββίδη, *Κινήματα*, 318. Φυσικὰ ἡ Ρόδος θὰ βοηθοῦσε τὴ Βενετία καὶ σὲ περίπτωσι ἀποστασίας τῶν Κρητικῶν: Savvides, *Βυζ. Δόμος*, 202 σημ.

74. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος, ἀδελφὸς τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου, διορίστηκε κυβερνήτης τοῦ νησιοῦ μετὰ τὸ 1261 (βλ. ἐπόμενη σημ.), ἀρα δὲν εἶναι σωστὰ τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν W. Miller, *CMH* 4, σ. 445 ὅτι ὁ «brother of Michael VIII restores Rhodes from the Gabalades».

75. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο καὶ τὴν πλούσια δράση του βλ. Savvides, *Βυζ. Δόμος* 2, 1988, 203 μὲ τίς σημ. Συμφωνῶ μὲ τὸν Μαρτίνη, 50 ἐξ., ποὺ χρονολογεῖ τὴν ἐναρξὴ τῆς διακυβέρνησης τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1261. Ἡ ἄλλη ἀποψη, περὶ 1256, ὑποστηρίζεται ἀπὸ τοὺς Angold, *Laskarids*, 249, Langdon, *John III*, 499 σημ. 504, καθὼς καὶ τοὺς συντάκτες τοῦ συλλογικοῦ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* τευχ. 9, 1989, σσ. 96-7, ἀρ. 21487.

76. Savvides, *Βυζ. Δόμος* 2, σ. 210 ἐξ., 217 ἐξ.

77. Ὁ.π., σ. 223 ἐξ.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Οι περισσότεροι ιστορικοί τοποθετούν στις αρχές του 7ου αιώνα την έναρξη της βυζαντινής εποχής εξαιτίας της οριστικής στροφής της αυτοκρατορίας από τη ρωμαϊκή οίκουμενική ιδέα προς τα ανατολίζοντα και ελληνίζοντα χριστιανικά θεσμικά και πολιτιστικά πρότυπα¹.

Μετά τον 7ο αιώνα οι έσωτερικές εξελικτικές διεργασίες της αυτοκρατορίας είναι βραδύτατες και τα μεταλλακτικά φαινόμενα εμφανίζονται χωρίς αιτιολογικές συσχετίσεις μεταξύ τους. Κάθε θεσμός φαίνεται να ακολουθεί μια ανεξάρτητη εξελικτική πορεία. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν περίοδοι που η αλλαγή της εξελικτικής διαδικασίας γίνεται ευδιάκριτη. Μιά τέτοια περίοδος είναι, για τους διοικητικούς θεσμούς, το μέσον του 11ου αιώνα, αφού όριοθετεί την απόληξη μιας σειράς κοινωνικο-πολιτικών ανελιξέων που σημειώνουν το τέλος της λεγόμενης θεματικής εποχής. Θεωρώ λοιπόν ότι η περίοδος μεταξύ των αρχών του 7ου αιώνα και των μέσων του 11ου αιώνα αποτελεί ένα οργανικό ιστορικό σύνολο.

Ένα δεύτερο σημείο το οποίο χρήζει εξηγήσεων είναι αυτό των βυζαντινών συνόρων. Η έννοια της «έδαφικής επικράτειας» κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι αρκετά σαφής για τα ήπειρωτικά σύνορα². Η ρωμαϊκή

---

1. Την ανάλυση της εξελικτικής καμπής και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Ρ. Γιαννοπούλου, *Inflation, dévaluation et réévaluation à la transition des mondes romain et byzantin*, στο *Histoire économique de l'Antiquité*, Louvain - la - Neuve 1987, σσ. 123-124. Πληροφορίες δίδονται εξ άλλου στις γενικές ιστορίες του Βυζαντινού κράτους, τις οποίες συνοψίζει ο Τ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων «σκοτεινών αιώνων»*, στα *Σύμμεικτα*, 6, 1985, σσ. 139-222.

2. Η μελέτη του Α. Stratos, *Les frontières de l'empire au cours du VIIe siècle (Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines à Bucarest, Βουκουρέστι 1975, σσ. 421-434*, παραμένει βασική για τα βυζαντινά σύνορα. Οι άλλες μελέτες αναφέρονται συνήθως στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας βλ. π.χ. V.Chapot, *La frontière de l'Euphrate, de Pompée à la conquête arabe*, Παρίσι 1907, καθώς και την περίπτωση της μελέτης των Doidebrad et Mouterde, *Recherches sur le limes byzantin de Haute-Syrie (Résumé des Actes du VI Congrès international des Etudes byzantines à Alger, Παρίσι 1940, σσ. 27-28)*. Οι συνεχείς εισβολές καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την παρακολούθηση των μετατοπίσεων των συνόρων. Έξ άλλου, οι βυζαντινές πηγές παρέχουν ένιοτε ασφαλισμένες εντυπώ-

ἀντίληψη τῶν *limes* ἐξακολουθεῖ νὰ πρυτανεύει. Ἡ μεθόριος γραμμὴ καθορίζεται ἀπὸ μιὰ σειρὰ ὀχυρώσεων καὶ ὀχυρῶν θέσεων, ἡ ἄμυνα τῶν ὁποίων στηρίζεται στὴν ὑπαρξὴ παραμεθορίων ὀχυρωμένων πόλεων ποὺ ἀποτελοῦσαν ταυτόχρονα στρατιωτικὰ κέντρα³.

Ἡ κατάσταση στὸ θαλάσσιο χῶρο εἶναι διαφορετικὴ. Σὲ καμιά βυζαντινὴ πηγὴ δὲν ὑπάρχει ἡ ἀντίληψη τῶν χωρικῶν ὑδάτων, οὔτε ἀναπτύσσεται ἡ ἄποψη τοῦ ἐθνικοῦ θαλασσίου χώρου. Τὴν κεντρικὴ αὐτοκρατορικὴ διοίκηση ἀπασχολοῦσε πρωτίστως ἡ διασφάλιση τῆς ἐλεύθερης καὶ ἀνεμπόδιστης διακίνησης τῶν προϊόντων, ἡ ἀσφαλὴς ναυσιπλοΐα καὶ ἡ ἀπόκρουση ἐχθρικῶν διεισδύσεων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἀπειλὴ γιὰ τὶς παράκτιες περιοχές⁴.

Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ περὶ θαλασσίου χώρου ἀπεικονίζει ἡ οὐσιαστικὴ ἀπουσία ναυτικῶν ἀξιομάτων ἀπὸ τὰ πρῶμα βυζαντινὰ τακτικὰ καθὼς καὶ ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς ναυτικῶν ἀξιοματούχων στὰ τακτικὰ τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰῶνα⁵.

σεις ἐσωκλείοντας στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια ἐδάφη ποὺ εἶχαν ἀπολεστεῖ ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια. Τυπικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς Δαλματίας στὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα γιὰ τὸ ὁποῖο μιᾶς ὁ G. Ostrogorsky, «Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l' époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure», στὸ *Byzantion*, 23, 1953, σ. 35.

3. Ἡ στρατιωτικὴ σημασία αὐτῶν τῶν ὀχυρῶν θέσεων εἶναι ἐμφανὴς στὶς πηγές, οἱ ὁποῖες θεωροῦν ὅτι μιὰ περιοχὴ περιέρχεται σὲ ξένο ἔλεγχο δταν ὑποκύψει ἡ ὀχυρὴ πόλη τῆς. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα παραδείγματα ἀναφέρουμε τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Θεοφάνη, *Χρονογραφία*, ἔκδ. C. de Boor, Λειψία 1883, σ. 387,2 - σ. 390,14, ποὺ δείχνει τὸ ρόλο τοῦ Ἀμορίου στὴν ἄμυνα τῆς περιοχῆς καὶ τὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια τοῦ στρατηγοῦ καὶ ἀργότερα αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' νὰ περισώσει τὴν πόλη ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ ἀποκλεισμό. Σχετικὰ μὲ τὶς ὀχυρωμένες παραμεθόριες πόλεις, βασικὲς παραμένουν οἱ μελέτες τῶν E. Hönigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 3)*, Βρυξέλλες 1935 καὶ A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung*, Λέυντεν 1939, ὅπως συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔρευνα τῶν C. Foss καὶ D. Winfield, *Byzantine Fortifications. An Introduction*, Πραιτώρια (Νότιας Ἀφρικῆς), 1986.

4. Οἱ βυζαντινὲς πηγές ἀναφέρουν τοὺς ἐχθρικοὺς στόλους σὲ περιπτώσεις εἰσβολῶν, ἀλλὰ δὲ σημειῶνουν τότε οἱ ἐχθρικοὶ στόλοι εἰσήλθαν στὰ βυζαντινὰ χωρικά ὕδατα. Π.χ., γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μερικὰ χωρία τοῦ Θεοφάνη, σ. 343,30-31, σ. 353,14-16 κλπ. Ὅταν ὁμως πρόκειται γιὰ ἡπειρωτικὲς ἐπιδρομές ἢ ἐκστρατείες, ἀναφέρεται ἐνίοτε ἡ διέλευση τῶν συνόρων, ὅπως π.χ. στὸν Θεοφάνη, σ. 317,11, σ. 340,2-6, σ. 359,7-8 κλπ.

5. Στὰ *Notitia dignitatum* τῆς πρῶμης βυζαντινῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν σπάνια ἀξιοματούχοι μὲ ναυτικὲς ἀρμοδιότητες, ὅπως π.χ. ὁ *praefectus classis*, ὑπεύθυνος μιᾶς ναυτικῆς βάσης. Ὅπως σημειῶνει ὁ L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin (L'évolution de l'humanité)*, Παρίσι 1949 καὶ 1970, σσ. 324-327 καὶ τοῦ ἰδίου, «La marine de Byzance du VIIIe au XIe siècle», στὸ *Byzantion*, 19, 1949, σσ. 1-16, τὸ ναυτικὸ ἀποτελοῦσε τμήμα τοῦ στρατοῦ ξηρῆς. Στὰ *Τακτικὰ* τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰῶνα, τὰ ναυτικὰ θέματα καταλαμβάν-

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς αὐτοκρατορικῆς διοίκησης ἔλκεται ἀπὸ τὶς παράκτιες περιοχὲς καὶ τοὺς ναυτικούς κόμβους, ὅπου οἱ κομμερτιάριοι καὶ οἱ ἄρχοντες ἐλέγχουν ἐμπορεύματα καὶ ἐπιβάτες. Οἱ πρῶτοι εἶχαν οἰκονομικὲς καὶ φορολογικὲς ἀρμοδιότητες καὶ ἦταν ὀργανωμένοι σὲ εὐρύτερες περιφέρειες, ἅμεσα ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν κεντρικὴ οἰκονομικὴ καὶ φορολογικὴ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας⁶. Οἱ δεῦτεροι εἶχαν λιμενικὰ κυρίως καθήκοντα καὶ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς ναυσιπλοΐας. Γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸ διέθεταν κάποια ναυτικὴ δύναμη⁷.

Ὡς τὰ τέλη τοῦ βου αἰῶνα ἡ αὐτοκρατορία δὲν ἀντιμετώπισε κινδύνους ἀπὸ θαλάσσιες εἰσβολὲς· ὅλες οἱ βαρβαρικὲς εἰσβολὲς εἶχαν ἠπειρωτικὸ χαρακτήρα. Δὲν ὑπῆρχε ἐπομένως πολεμικὴ ναυτικὴ δύναμη. Ἡ ἀσφάλεια τῶν ἀκτῶν ἦταν ἐξασφαλισμένη ἀπὸ τὶς λιμενικὲς δυνάμεις τῶν ἀρχόντων. Ἡ αὐτοκρατορία κατασκεύασε βέβαια κατὰ καιροὺς ἀξιόλογους στόλους, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ μεταφορὰ δυνάμεων⁸. Γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸν ἄλλωστε γινόταν χρῆση καὶ τῶν ἐμπορικῶν σκαφῶν, πὺ κατὰ περίπτωσιν δημεύονταν ἢ ἐνοικιάζονταν⁹. Μετὰ τὴ λήξιν τῆς συγκεκριμένης ναυτικῆς ἐπιχείρησης, ὁ στόλος ἐγκαταλείπεται ἢ χρησίμευε σὰν ἐμπορικὸς.

νουν χαμηλὲς θέσεις στὴ θεματικὴ ἱεραρχία, βλ. P. A. Yannopoulos, «Une liste des thèmes dans le "Livre des Cérémonies" de Constantin Porphyrogénète», στὰ *Βυζαντινά*, 12, 1983, σ. 239. Οἱ ἐλάχιστοι μὴ θεματικοὶ ἀξιωματοῦχοι κατέχουν ἐπίσης χαμηλὲς θέσεις στὴν ἱεραρχία τῶν ἀξιωματῶν, βλ. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer (Bibliothèque byzantine. Etudes, 5)*, Παρίσι 1966, σσ. 73-81 καὶ Hélène Antoniadis - Bibicou, *Etudes d'histoire maritime de Byzance. A propos du «Thème des Caravisiens» (Bibliothèque générale de l'École Pratique des Hautes Etudes, VIe section)*, Παρίσι 1966, σ. 96.

6. Ἡ μελέτη τῆς Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Παρίσι 1963, καλύπτει τὸ θέμα τῶν βυζαντινῶν κομμερκιῶν.

7. Βλ. Ahrweiler, *Mer*, σσ. 54-61 καὶ Antoniadis - Bibicou, *Douanes*, σ. 85 καὶ σ. 244. Ὅπως παρατηρεῖ ὁμοίως ὁ N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles (Le monde byzantin)*, Παρίσι 1972, σ. 343, ἴσως οἱ ἄρχοντες δὲν ἦταν πάντοτε ναυτικοὶ ἀξιωματοῦχοι. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ ὅταν οἱ ἄρχοντες ἦταν ναυτικοὶ ἀξιωματοῦχοι, τότε ἐκτελοῦσαν πάντοτε λιμενικὰ καθήκοντα. Ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Λουκά (Patrologia Graeca, τόμ. 111, στήλη 453A), δὲν ἀφήνει καμμία ἀμφιβολία γιὰ τὴ φύσιν τῶν καθηκόντων τοῦ ἄρχοντα τῆς Κορίνθου, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ: «ὁ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν λιμένων ἐπιτετραμμένος».

8. Οἱ σπουδαιότερες ἀποστολὲς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου πρὸ τοῦ 7ου αἰῶνα εἶναι αὐτὴ τοῦ 468, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Λέοντας Α' ἀνέθεσε στὸ Βασιλίσκο τὴν ἀρχηγία ἐνὸς στόλου 1.113 πλοίων γιὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Βανδάλων τῆς Ἀφρικῆς (βλ. Προκόπιος, Ἔπερ τῶν πολέμων, ἐκδ. J. Haury, τόμ. Α', Λειψία 1962, σσ. 335,9 - 336,7) καὶ αὐτὴ τοῦ 532, ὅταν ὁ Βελισάριος ἐπικεφαλῆς 592 σκαφῶν ἔφτασε πρὸ τῆς Καρχηδόνας (βλ. Προκόπιος, Ἔπερ τῶν πολέμων, τόμ. Α', σ. 362,14-24).

9. Βλ. Θεοφάνη, σ. 377,24-29: ὁ Ἰουστινιανὸς Β' δήμευσε ὅλα τὰ διαθέσιμα στὴν Κωνσταντινούπολιν σκάφη, ἀκόμα καὶ τὰ ἀλειυτικά, γιὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Χερσῶ-

Πρὶν ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ ὀργανωμένες ναυτικὲς περιοχές. Μόνο ὁ Μένανδρος ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ Τιβερίου Α' (578-582), κάποιος Ἰωάννης, «ὃς δὴ τῶν νήσων διήνευε τὴν ἀρχήν», καὶ στὸν ὁποῖο προφανῶς εἶχε ἀνατεθεῖ ἐκτάκτως καὶ ἡ διοίκηση τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὀνομάστηκε ἀρχηγὸς τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τῶν Ἀβάρων¹⁰. Οἱ ἱστορικοὶ εἶναι σύμφωνα ὅτι «αἱ νῆσοι» τοῦ Μενάνδρου εἶναι τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲ διαθέτουμε νεότερες πληροφορίες γι' αὐτὴ τὴ «διοίκηση νήσων»¹¹. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ αὐτοκρατορία δὲ διέθετε καμιὰ ναυτικὴ ὀργάνωση. Ὑπῆρχαν ὀργανωμένες ναυτικὲς βάσεις ἑτοιμὲς νὰ ὑποδεχτοῦν τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο. Σὲ κάθε ναυτικὴ βάση ὑπῆρχε ἓνας ἐπαρχος ἢ ὑπαρχος, διοικητὴς τῆς βάσης, ἐνῶ τὴν ἐποπτεία τοῦ λιμανιοῦ εἶχε, ὅπως προαναφέραμε, ὁ ἄρχων¹².

Ἡ κατάσταση ποῦ περιγράψαμε ἀλλάζει ριζικὰ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἡρακλείου (610-641/2) καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀραβικοῦ στόλου στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Οἱ Ἀραβες εἶναι οἱ πρῶτοι ποῦ χρησιμοποίησαν τὸ πλοῖο σὰν ὄπλο καὶ ποῦ κατασκεύασαν στόλους πολεμικοῦς. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀραβικῆς ἐπέκτασης οἱ ναυπηγοὶ καθὼς καὶ τὰ πληρώματα τῶν πλοίων ἦταν Ἑλληνας τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου¹³. Σύντομα ὅμως οἱ ἴδιοι οἱ Ἀραβες

νας: Θεοφάνης, σ. 385,29-31, ἐπὶ Ἀναστασίου Β', οἱ ἐπαναστατημένοι στρατοὶ τοῦ Ὀψικίου δήμευσαν τὰ ἐμπορικὰ σκάφη γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν πρωτεύουσα.

10. Μένανδρος, ἐκδ. R. C. Blockley, Ὀττάβα καὶ Λίβερπουλ 1985, σ. 192, ἀπόσπασμα 21, 16-18.

11. Ἡ «ἀρχὴ νήσων» ἀναφέρεται στὶς Νεαρές 41, 50 καὶ 67 τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (ἐκδ. R. Schoell καὶ G. Kroll στὸ *Corpus Juris Civilis*, τόμ. Γ', 5η ἐκδ., Βερολίνο 1928). Σύμφωνα μὲ τὰ *Notitia dignitatum*, ἐκδ. O. Seeck, Βερολίνο 1876, σ. 45,5-8, τὰ νησιά ὑπάγονταν στὴ στρατιωτικὴ διοίκηση τῆς Ἀσίας, ἀλλὰ ὁ Ἰουστινιανὸς Α' τὰ ὑπέγαγε στὴ διοίκηση τῆς Σκυθίας, κατὰ τὴ σαφὴ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Λυδοῦ, *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων Πολιτείας*, ἐκδ. E. Bekker στὸ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1837, σ. 193,1-3. Κατὰ τὸν E. Stein, *Histoire du Bas-empire*, τόμ. Β', Παρίσι 1949, σσ. 474-475 καὶ τὴν Ahrweiler, *Mer*, σ. 12, σημ. 2, ὁ *quaestor exercitus* τῆς Σκυθίας εἶχε ναυτικὲς ἀρμοδιότητες καὶ σ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ θέση τοποθετήθηκε ὁ Ἰωάννης. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχονται ἀκόμα ὁ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, τόμ. Α', Ὁξφόρδη 1964, σ. 307 καὶ ὁ R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Ὀττάβα καὶ Λίβερπουλ 1985, σ. 280, σημ. 261, προσθέτοντας ὅτι ὁ Ἰωάννης ὀνομάστηκε ἐπαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ὁ Ch. Diehl, «L' origine du régime des thèmes», στὸ *Etudes byzantines*, Παρίσι 1905, σ. 280 καὶ ἐξ., ὑποστηρίζει ὅτι ἡ «ἀρχὴ νήσων» μετασχηματίστηκε κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα σὲ «θέμα Καραβιαιῶν», ἰδέα ποῦ ἀπορρίπτουν, ἀλλὰ χωρὶς σοβαρὰ ἐπιχειρήματα, οἱ H. Gelzer, *Georgii Cyprii*, Λειψία 1890, σ. xliii, Antoniadis - Bibicou, *Caravisiens*, σσ. 63-65 καὶ Ahrweiler, *Mer*, σσ. 22-30.

12. Στὶς νεότερες πηγές, οἱ ἄρχοντες φέρονται ἐπίσης μὲ τὰ ὀνόματα: *κόμητες*, *ἀβυδοκοί*, *ἀβυδοκόμητες*, βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ πηγές στὴν Ahrweiler, *Mer*, σσ. 99-101.

13. Βλ. A. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, 6 τόμοι, Ἀθήνα 1965-1977, τόμ. Δ', σ. 45, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἀπέκτησαν την ἀπαιτούμενη πείρα και στους δύο αυτούς τομείς. Ἀκολουθώντας τὰ νότια παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἔφθαναν στο Ἀιγαῖο, ἀφοῦ εἶχαν ἤδη ἐξουδετερώσει τὴν ἀντίσταση τῶν ναυτικῶν βάσεων τῆς Κύπρου¹⁴. Οἱ καταστροφές ποῦ προκαλοῦσαν στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου και στις παράκτιες πόλεις ἄρχισαν νὰ γίνονται αἰσθητὲς στὴν πρωτεύουσα¹⁵. Ὁ Κώνσταντ Β' (642-668) προσπάθησε νὰ ἀναχαιτίσει τὶς ναυτικὲς ἐπιθέσεις τῶν Ἀράβων ἐφαρμόζοντας ταυτόχρονα τρία ἀμυντικὰ προγράμματα:

1) Προσπάθησε νὰ καταστρέψει τὸν Ἀραβικὸ στόλο στὶς βάσεις του, χωρὶς νὰ ἐπιτύχει σπουδαῖα ἀποτελέσματα¹⁶.

2) Προσπάθησε νὰ ἀναδιοργανώσει τὴ βυζαντινὴ ἄμυνα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο και τὴν Κύπρο¹⁷.

3) Κατασκεύασε ἀξιόλογο στόλο στὸν ὁποῖο ἐτέθη ἐπικεφαλῆς και ἀνέλαβε ναυτικὴ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Ἀράβων μὲ σκοπὸ τὴ διάλυση τοῦ ἀραβικοῦ ναυτικοῦ και τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ κίνδυνο¹⁸. Δυστυχῶς ὁ ἄπειρος βυζαντινὸς στόλος ὑπέστη πραγματικὴ πανω-

14. Ἡ Κύπρος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος στόχος τῶν Ἀράβων, ἤδη πρὸ τοῦ 650. Γιά περισσότερες πληροφορίες και τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. P. A. Yannopoulos, «Chypre au milieu du VIIe siècle à la lumière de sources numismatiques», στὴν *Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου*, 12, 1983, σσ. 69-77.

15. Θεοφάνης, σ. 345, 8: τὸ 654 ὁ ἀραβικὸς στόλος κατέλαβε διαδοχικὰ τὴ Ρόδο και τὴν Κῶ και κατὰ τὸν Μιχαὴλ τὸν Σύρο (ἐκδ. J. B. Chabot, 3 τόμοι, Παρίσι 1899-1904, τόμ. Β', σ. 442), ἐπετέθη κατὰ τῆς Κρήτης. Πρόκειται γιά τὴν πρώτη σοβαρὴ ναυτικὴ ἐπίθεση τῶν Ἀράβων. Ἡ ἀνησυχία ποῦ προκάλεσε στὴν πρωτεύουσα εἶναι ἐκδηλῆ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπίθεση μνημονεύεται στὶς πηγές. Δὲν ὑπάρχει πάντως ἀμφιβολία ὅτι ἐπιδρομὲς ὑπῆρξαν και χωρὶτερα, ἀφοῦ ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀραβικοῦ στόλου ἄρχισε ἀμέσως μετὰ τὴν κατὰληψη τῆς Ἀλεξάνδρειας τὸ 641, ἡ ὁποία διέθετε ὅλη τὴν τεχνικὴ ὑποδομὴ, βλ. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*, Ὁξφόρδη 1902, σ. 14.

16. Ὁ Θεοφάνης, σ. 345, 15-26, ἀναφέρει τὴν περιέργη ὑπόθεση δύο ἀδελφῶν ποῦ προσπάθησαν νὰ πωρολήσουν τὸν ἀραβικὸ στόλο στὴν Τρίπολη τοῦ Λιβάνου μὲ τὴ βοήθεια βυζαντινῶν αἰχμαλώτων. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἦταν σπουδαῖα, ἀφοῦ ὁ στόλος ἀπέπλευσε ἀμέσως.

17. Μετὰ τὴν ἀραβικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ 648 (Θεοφάνης, σσ. 343, 30 - 344, 1), ὁ Κώνσταντ προσπάθησε νὰ ἀναδιοργανώσει τὴν ἄμυνα τῆς Κύπρου. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἀνακόπηκε ἀπὸ μιὰ νέα ἐπιδρομὴ τὸ 653, βλ. Yannopoulos, *Chypre*, σ. 77.

18. Ὁ Θεοφάνης, σ. 344, 1-2, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ βυζαντινὸς στόλος ἦταν ἑτοιμὸς τὸ 648/9 και μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν κουβικουλάριο Κακόριζο κατευθυνόταν πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἡ ἀπειρία ὅμως τῶν Βυζαντινῶν δὲν ἐπέτρεψε τὴν κατὰληψη τῆς Ἀράδου. Ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς στόλος ἐνισχύθηκε μὲ νέες μονάδες πρὶν νὰ ἀναλάβει ἐνεργὸ δράση. Ἡ παρουσία τοῦ αὐτοκράτορα στὴν ἐπιχείρηση δείχνει τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴν ἀνατερότητα τῶν βυζαντινῶν δυνάμεων, βλ. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον*, τόμ. Δ', σσ. 56-62.

λεθρία τὸ 655 στὸ Φοίνικα τῆς Λυκίας¹⁹. Ἡ ἀνακοπὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιθέσεων γιὰ μερικὰ χρόνια, πείθει ὅτι καὶ τὸ ἀραβικὸ ναυτικὸ εἶχε μεγάλες ἀπώλειες στὴν ἱστορικὴ αὐτὴ ναυμαχία²⁰. Φαίνεται ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ διοίκηση ἀποφάσισε ἀμέσως μετὰ τὸ 655 τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ ναυτικοῦ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ στὶς θαλάσσιες περιοχὲς τοῦ θεματικοῦ συστήματος²¹.

Γιὰ τὴν κοσμογονικὴ σημασία τοῦ νέου αὐτοῦ θεσμοῦ ὑπάρχει ἤδη μιὰ τεράστια ἱστοριογραφία, ὥστε θὰ ἦταν περιττὸ νὰ ἐπανεέλθω. Ἐπιγραμματικὰ σημειῶνω ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐξουσιῶν μιᾶς διοικητικῆς περιοχῆς στὰ χέρια ἑνὸς μόνου προσώπου, τοῦ στρατηγοῦ. Στὴν τελικὴ του μορφή, τὸ σύστημα αὐτὸ εὐνόησε τὴ δημιουργία τοπικῶν στρατῶν γιὰ τὶς ἀμυντικὲς ἀνάγκες τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ παύουν ἔτσι νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ μισθοφορικὸ αὐτοκρατορικὸ στρατό. Στούς στρατιῶτες παραχωροῦνται στρατιωτικὰ κτήματα χωρὶς φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις, ἔναντι τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχουν²². Στὴν πρώτη φάση ὅμως τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος, ποὺ φθάνει ὡς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα, γίνεται μόνον ἀμυντικὴ ἀναδιοργάνωση τῶν ἀπειλουμένων περιοχῶν, οἱ στρατηγοὶ τῶν ὁποίων ἀναλαμβάνουν τὴ στρατολόγησι καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν στρατιωτικῶν σωμάτων ἐντὸς τῶν γεωγραφικῶν πλαισίων μιᾶς περιοχῆς, τοῦ θέματος. Μόνον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰῶνα ὁ στρατηγὸς ἀναλαμβάνει οὐσιαστικὰ καὶ τὴν πολιτικὴν διοίκηση τοῦ θέματος.

Τὸ πρόβλημα ποὺ δὲν ἔπαυε ἀκόμα νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἱστορικοὺς εἶναι ἡ χρονολόγησι τῶν πρώτων θεμάτων καθὼς καὶ ἡ χρονολογία προαγωγῆς

19. Βλ. Θεοφάνη, σσ. 345,28 - 346,17 καὶ Γ. Κεδρηνό, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, (ἐκδ. I. Bekker, στὸ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 2 τόμοι, Βόννη 1838-1839), Α', σ. 756,2-16. Γιὰ τὶς νεότερες βυζαντινὲς πηγὲς καὶ τὶς ἀραβικὲς, βλ. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον*, τόμ. Δ', σσ. 56-62.

20. Βλ. E. Eickoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Βερολίνο 1966, σ. 19. Ὁ Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον*, τόμ. Δ', σσ. 55-62, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἤττα τῶν Βυζαντινῶν ἦταν ἀποτέλεσμα κάποιας συννομῆσας κι ὅτι οἱ ζημιὲς ἀπὸ τὴ ναυμαχία ἦταν μεγάλες καὶ στὸν ἀραβικὸ στόλο.

21. Γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν ναυτικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὸν Κώνσταντα Β', βλ. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον*, τόμ. Δ', σσ. 237-239 καὶ J. B. Bury, *The Naval Policy of the Roman Empire in Relation to the Western Provinces from the 7th to the 9th Century*, στὸ *Centenario della nascita di M. Amari*, τόμ. Β', Παῆρνο 1910, σ. 24.

22. Γύρω ἀπὸ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξι τοῦ ὄρου «θέμα», βλ. Hélène Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe - XIe siècles», στὸ *Bulletin de Correspondance hellénique* 84,1960, σσ. 2-3 καὶ σ. 78 καὶ F. Dölger, «Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus Θέμα», στὸ *Historia*, 4, 1955, σσ. 189-198. Γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ θεσμοῦ, βλ. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, γαλλικὴ μετάφρασι τοῦ J. Gouillard, Παρίσι 1969, σσ. 125-128.

μιάς περιοχής σὲ θέμα. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι δημιουργήθηκαν ἤδη στὸν 7ο αἰώνα τὰ θέματα τῶν Ἀρμενικῶν στὴν βορειοανατολικὴ Μικρὰ Ἀσία, τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν στὴ νοτιοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, τὸ θέμα τοῦ Ὀσικίου στὴ βορειοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, τὸ θέμα τῆς Θράκης στὴ νοτιοανατολικὴ Βαλκανικὴ καὶ τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος στὴ νοτιοδυτικὴ Βαλκανικὴ²³. Οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ Αἰγαίου εἶναι οὐσιαστικὰ ἀσήμαντες καὶ περιορισμένης ἀξιοπιστίας.

Ὁ ἱστορικὸς Ζωναρᾶς, τοῦ 11ου αἰώνα, ἀναφέρει ὅτι τὸ 677 κατὰ τὴ ναυτικὴ ἐπίθεση τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Κωνσταντινούπολης, στὴν ἄμυνα τῆς πόλης συμμετείχε ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρραιωτῶν, πράγμα ποὺ προποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς θέματος²⁴. Οἱ ἱστορικοὶ πάντως συμφωνοῦν ὅτι ὁ Ζωναρᾶς ἢ ἀναφέρεται σ' ἓνα στρατηγὸ τῶν Καραβισιάνων, ἢ ὀνομάζει στρατηγὸ ἓνα δρουγγάριο τῶν Κιβυρραιωτῶν²⁵.

Τὸ *Liber Pontificalis* σημειώνει ὅτι τὸ 711 ὁ στρατηγὸς τῶν Καραβισιάνων Θεόφιλος ὑποδέχτηκε στὴν Κέα τὸν πάπα Κωνσταντῖνο ποὺ ἐπέστρεφε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη²⁶. Ὁ στρατηγὸς τῶν Καραβισιάνων ἀναφέρεται ἐπίσης στὸ Βιβλίον τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου²⁷, ἀλλὰ τὸ ἐπει-

23. Ἡ χρονολόγηση τῆς δημιουργίας τῶν πρώτων θεμάτων καὶ ὁ ρόλος τοῦ Ἡρακλείου στὴ διοικητικὴ αὐτὴ μεταρρύθμιση προκάλεσαν έντονες συζητήσεις καὶ ἀντιθέσεις ἀπόψεων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε G. Ostrogorsky, «L' exarchat de Ravenne et l' origine des thèmes», στὸ *VII Corso di Cultura sull' arte ravennate e bizantina*, Ραβέννα 1960, σσ. 99-100, τοῦ ἰδίου, «La formation des thèmes byzantins», στὸ *Berichte zum XI. internat. byzant. Kongress, VII, Korreferate*, Μόναχο 1958, A. Pertousi, «La formation des thèmes byzantins», στὸ *Berichte zum XI. internat. byzant. Kongress, I*, Μόναχο 1958. Μιὰ γενικὴ ἐκθεση τοῦ προβλήματος μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν J. Karayannopoulos, «Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios», στὸ *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 10, 1961, σ. 53 καὶ ἐξ. καὶ ἀπὸ τὸν Ἀ. Στράτο, *Τὸ Βυζάντιον*, τόμ. Β', σσ. 700-726.

24. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν* (ἐκδ. B. Niebuhr, στὸ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 3 τόμοι, Βόννη 1841-1892, τόμ. Γ', σ. 224,7-8.

25. Βλ. Ahrweiler, *Mer*, σ. 22, καὶ Antoniadis - Bibicou, *Caravisiens*, σσ. 70-71. Ὁ Diehl, *L'origine des thèmes*, σ. 280 καὶ ὁ Ostrogorsky, *Histoire*, σσ. 136-137, πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα στρατηγὸ τῶν Καραβισιάνων καὶ ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ περιλάμβανε ἀρκετικὰ τὸ μετέπειτα θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν.

26. *Liber Pontificalis* (ἐκδ. E. Duchesne, 3 τόμοι, Παρίσι 1955), τόμ. Α', σ. 390.

27. *Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 116, στήλη 1369C. Πρόκειται γιὰ τὸ στρατηγὸ Σισίννιο, ποὺ ἡ Ahrweiler, *Mer*, σ. 29, ταυτίζει μετὰ τὸ στρατηγὸ Σισίννιο Ρενδάκι ποὺ ἐπαναστάτησε κατὰ τοῦ Λέοντα Γ'. Ὅμως ὁ Σισίννιος Ρενδάκις δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μετὰ τὸ στρατηγὸ τῶν Καραβισιάνων, βλ. Π. Α. Γιαννόπουλος, «Σπουδαὶ βυζαντινῶν προσωπικότητων: Σισίννιος Ρενδάκις», στὴν *Ἐπετηρίδα τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 39-40, 1972-1973, σσ. 579-593, οὔτε εἶναι δυνατό νὰ δεχτοῦμε τίς ὑποθέσεις τοῦ Φ. Μαλιγκοῦδη, *Οἱ Σλάβοι στὴ Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα (Βιβλιοθήκη Σλαβικῶν Μελετῶν 1)*, Θεσσαλονικὴ 1988, σσ. 79-82, ἀφοῦ δὲν στηρίζονται σὲ πηγές.

σώδιο τοποθετεῖται μεταξύ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰώνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰώνα²⁸. Τέλος σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (πρῶτη βασιλεία 685-695) πρὸς τὸν πάπα μνημονεύονται οἱ Cabarisiani²⁹, πὸν σύμφωνα μὲ μερικοὺς ἱστορικοὺς εἶναι οἱ Carabisiani³⁰, ἐνῶ σύμφωνα μὲ ἄλλους εἶναι οἱ Caliarisiani (κάτοικοι τοῦ Κάλιαρι τῆς Σαρδηνίας)³¹.

Πολλὲς πηγὲς ἀναφέρουν ὅτι τὸ 697/698, ὁ Λεόντιος (695-698) ὀνόμασε τὸν πατρίκιο Ἰωάννη ἀρχηγὸ τῶν «*Ρωμαϊκῶν πλωμάτων*» καὶ τὸν ἀπέστειλε ἐναντίον τῶν Ἀράβων στὴν Καρχηδόνα³². Ὁ Ἰωάννης μετὰ ἀπὸ τὶς δυσκολίες πὸν συνάντησε ἐπέστρεψε μὲ τὸ στόλο στὴν Κρήτη³³. Ἐκεῖ ὁ στόλος ἐπαναστάτησε καὶ κατέφυγε στὴν Κάβουρα ὅπου στάθμευε ὁ δρουγγάριος τῶν Κιβυρραιωτῶν Ἀψίμαρος, τὸν ὁποῖο οἱ ἐπαναστάτες ἀνακήρυσαν αὐτοκράτορα³⁴. Σχετικὰ μὲ τὰ «*πλωμάτα*», πρέπει ἀκόμα νὰ ἀναφερθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Σάμος ἦταν κατὰ τὸ παρελθὸν ἡ ἔδρα τοῦ «*θέματος τῶν πλωμάτων*»³⁵.

Τέλος ἐπὶ βασιλείας Ἀναστασίου Β' (713-715) ἓνας ἀριθμὸς σκαφῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου ἐνώθηκε μὲ τὸν ὑπόλοιπο βυζαντινὸ στόλο, πὸν στάθμευε στὴ Ρόδο, μὲ σκοπὸ νὰ ἀναλάβουν ἐπιχείρηση ἐναντίον τοῦ ἀρα-

28. Βλ. Antoniadis-Bibicou, *Caravisiens*, σ. 81, Ahrweiler, *Mer*, σσ. 27-30, P. Charanis, «Kouver. The Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica», στὸ *Balkan Studies*, 11, 1970, σσ. 229-247, H. Gregoire, «L' origine et le nom des Croates et des Serbes», στὸ *Byzantion*, 17, 1944-1945, σσ. 88-118, Martha Grigoriou - Ioannidou, *Une remarque sur le récit des Miracles de Saint Démétrius (Comité National Grec d'Etudes du Sud-est Européen. Centre d'Etudes du Sud-est Européen*, 20), Ἀθήνα 1987, σσ. 6-7 καὶ τῆς ἰδίας, «L' épisode de Kouver dans les Miracles de Saint Démétrius», στὰ *Βυζαντιακά*, 1, 1981, σ. 70 καὶ σσ. 80-81. Πλήρης βιβλιογραφία γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα στὸν G. Moravesik, *Byzantinoturcica*, Βερολίνο 1958, τόμ. Α', σσ. 559-560.

29. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Φλωρεντία καὶ Βενετία 1759-1798, τόμ. 11, στ. 737-738. Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 687.

30. Diehl, *L'origine des thèmes*, σ. 285, σημ. 2.

31. Gelzer, *Georgii Cyprii*, σ. xliii, Antoniadis - Bibicou, *Caravisiens*, σσ. 63-65.

32. Θεοφάνης, σ. 370,8-14, Νικηφόρου Πατριάρχου, *Ἱστορία Σύντομος*, ἐκδ. C. de Boor, Λειψία 1880, σ. 39,12-22.

33. Θεοφάνης, σ. 370,14-20, Νικηφόρος, σ. 39, 22-29.

34. Θεοφάνης, σ. 370,20-25: «*δρουγγάριον τῶν Κιβυρραιωτῶν εἰς Κουρικιώτας ὑπάρχοντα*». Νικηφόρος, σ. 40,1-4: «*ἀρχοντα τῶν Κουρικιωτῶν τυγχάνοντα τῆς ὑπὸ Κιβυρραιωτῶν χώρας, ὃν δρουγγάριον Ῥωμαίοις καλεῖν ἔθος*». Ὁ A. Petoursi, *Constantino Porfirigenito. De thematibus (Studi e Testi. 160)*, Βατικανὸ 1952, σσ. 151-152, ὑποστηρίζει ὅτι «Κίβουρα» καὶ «Κωρικὸς» εἶναι δύο διαφορετικὲς πόλεις. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν εἶναι ὀρθή, ἀφοῦ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, ἐκδ. A. Pertusi, ὁ.π., σσ. 78, xiv, 1 - 79,52, δὲν ἀναφέρει καμιά πόλη μὲ τὸ ὄνομα «Κωρικὸς» στὰ ὄρια τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν.

35. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, σ. 81, xvi,9.

βικού στόλου στο Φοίνικα της Λυκίας. Ο άραβικός στόλος βρισκόταν εκεί για την κοπή κυπαρισσίνης ξυλείας που θα χρησίμευε στην κατασκευή νέων πλοίων ίκανών να πλήξουν την Κωνσταντινούπολη. Αρχηγός έτέθη ο διάκονος και γενικός λογοθέτης Ίωάννης. Οί στρατιώτες του θέματος του Ώψικίου έπαναστάτησαν, φόνευσαν τον Ίωάννη και διέλυσαν το στόλο, κάθε τμήμα του όποιου έπέστρεψε στην άρχική του βάση³⁶.

Άς προσπαθήσουμε τώρα να έρμηνεύσουμε αυτές τις πληροφορίες.

Είναι βέβαιο ότι υπάρχει ένας αυτοκρατορικός στόλος, αλλά παράλληλα άλλες ναυτικές μονάδες που δεν ανήκουν στον αυτοκρατορικό στόλο³⁷. Οί μονάδες αυτές προέρχονται από θεματικές περιοχές και άποτελούσαν τους ναυτικούς δρούγγους των θεμάτων³⁸. Ο σπουδαιότερος από τους δρούγγους φαίνεται να ήταν των Κιβυρραιωτών, δηλ. των νοτιών παραλιών της Μικράς Άσίας, με κέντρο την Άττάλεια³⁹. Ός τις άρχές του 8ου αιώνα, η περιοχή των Κιβυρραιωτών άποτελοόσε τμήμα του θέματος των Άνατολικών⁴⁰. Ά-

36. Θεοφάνης, σ. 385,5-19, Νικηφόρος, σσ. 50,13 - 51,4.

37. Στόν Θεοφάνη, σ. 385,5-19, η διάκριση είναι σαφής: ο αυτοκρατορικός στόλος ονομάζεται «οίκεϊος στόλος». Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο στόλος αυτός επανδρώθηκε από στρατιώτες του Ώψικίου. Ο στόλος φαίνεται να ήταν διασκορπισμένος σε διάφορες βάσεις και συναθροίστηκε στη Ρόδο για την έκστρατεία κατά των Άράβων. Μετά την άποτυχία της έπιχειρήσης, «οί στόλοι διαιφεθέντες εις τους ίδίους απέπλευσαν τόπους». Για την έκστρατεία κατά της Καρχηδόνας το 697/8, ο Θεοφάνης, σ. 370,7-8, τονίζει ότι έγινε «μετά πάντων των Ρωμαϊκών πλωμάτων», διάκριση που ύποδεικνύει τη συμμετοχή σκαφών που δεν ανήκαν στον αυτοκρατορικό στόλο. Η διήγηση του Νικηφόρου, σσ. 50,13 - 51,4, είναι σαφέστερη: ο αυτοκρατορικός στόλος με τους στρατιώτες του Ώψικίου κατέπλευσε στη Ρόδο «κάκεισαι άθροισθήναι και άλλα Ρωμαϊκά πλόιμα συνέταξεν». Τα άλλα Ρωμαϊκά πλόιμα είναι ο μη αυτοκρατορικός στόλος.

38. Δεν γνωρίζουμε αν ύπήρχε κάποιος διοικητικός όρος για τις θεματικές ναυτικές δυνάμεις. Η ύπαρξη τέτοιων δυνάμεων ύπονοείται στις πηγές. Π.χ. ο Θεοφάνης, σ. 380, 4-8, αναφέρει ότι επί Ίουστινιανού Β' (δεύτερη βασιλεία), ο αυτοκρατορικός στόλος είχε σταλεί στη Χερσόνα. Ο αυτοκράτορας όργάνωσε μιá άποστολή ως τη Σινάπη με τη βοήθεια των πεζών και ναυτικών δυνάμεων του Ώψικίου και του θέματος των Θρακησιών. Η ύπαρξη αυτών των μονάδων για τον 9ο αιώνα μαρτυρείται από το Τακτικό του Uspensky (έκδ. Ν. Οικονομιδής, *Les listes de préséance*, σ. 63,20), το όποιο αναφέρει τους δρογγαρίους του στόλου των ήπειρωτικών θεμάτων.

39. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων*, σσ. 78, xiv, 1 - 79, 52.

40. Ο Ostrogorsky, *Histoire*, στο χάρτη των σσ. 136-137, συνοψίζοντας τις άπόψεις των πρό αυτου Ιστορικών, θεωρεί ότι το θέμα των Κιβυρραιωτών άποτελοόσε άρχικά δρογγυγο του θέματος των Καραβισιάνων. Η άποψη αυτή στηρίζεται στην πληροφορία του Ζωναρά, τόμ. Γ', σ. 224,7-8, ο όποιος αναφερόμενος σ' ένα στρατηγό των Καραβισιάνων, τον όνομάζει στρατηγό των Κιβυρραιωτών. Όμως είναι βέβαιο ότι ο Ζωναράς κάνει ένα αναχρονισμό και όνομάζει στρατηγό ένα δρογγάριο των Κιβυρραιωτών.

ξιόλογες ναυτικὲς δυνάμεις διέθετε ἐξ ἄλλου τὸ εὐρωπαϊκὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος⁴¹.

Τὸ ναυτικὸ σῶμα ποῦ φέρεται μὲ τὸ ὄνομα «*Ρωμαϊκὸν πλόιμον*» δὲν εἶναι θεματικὸ, ἀφοῦ τὸ θεματικὸ ναυτικὸ μπορεῖ νὰ μετέχει ἢ νὰ μὴ μετέχει σ' αὐτὸ τὸ σῶμα⁴². Στὶς πηγὲς φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ συνώνυμη ὀνομασία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου. Πιθανὸν νὰ εἶχε σὰν κύρια βάση τὴ Σάμο καὶ σ' αὐτὸ νὰ ὀφείλεται ἡ πληροφορία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' ὅτι ἡ Σάμος ἦταν ἡ ἔδρα τοῦ θέματος τῶν πλωμάτων. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἡ λέξις θέμα θὰ πρέπει νὰ εὐνοηθεῖ μὲ τὴν ἀρχικὴ τῆς σημασία, δηλ. στρατιωτικὸ σῶμα.

Παράλληλα μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ναυτικοῦ σώματος, τῶν Καραβισιανῶν, μὲ ἕνα στρατηγὸ ἐπικεφαλῆς⁴³. Οἱ γνῶμες τῶν ἱστορικῶν διχάζονται. Κατὰ τὸν Diehl πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο ναυτικὸ θέμα, ἢ ἔκτασιν τοῦ ὁποῦοῦ κάλυπτε ὅλο τὸ Αἶγατο. Ἡ ἵδρυσίς του πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ 688, ἀφοῦ μνημονεύεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' πρὸς τὸν πάπα⁴⁴. Κατὰ τὸν Gelzer καὶ ἄλλους ἱστορικοὺς, τὸ «*Ρωμαϊκὸν πλόιμον*» καὶ οἱ Καραβισιάνοι εἶναι ἡ ἴδια ναυτικὴ δύναμις, δηλ. πρόκειται γιὰ μιὰ ὀργανωμένη μονάδα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου, ἡ ἵδρυσίς τῆς ὁποίας ἀνάγεται στὰ ἔτη 670/678, ὅταν οἱ ἀραβικὲς δυνάμεις πολιορκοῦσαν τὴν πρωτεύουσα⁴⁵.

41. Τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος ἀποτελοῦσε τὴ δεύτερη ναυτικὴ δύναμις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ναυτικὴ ἰσχὺς τοῦ θέματος στὸν 8ο αἰῶνα εἶναι φανερὴ στὸν Θεοφάνη, σ. 405,14-24 στὸν Νικηφόρο, σσ. 57,28 - 58,10. Πιθανότατα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος διέθετε τοὺς ναυτικοὺς δρογγίους τῆς Πελοποννήσου, τῶν Ἰονίων Νήσων καὶ τῆς Νικόπολης. Βλ. Ahrweiler, *Mer*, σ. 51 καὶ σ. 84, J. Koder καὶ F. Hild, *Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantini, 1)*, Βιέννη 1976, σ. 57, Ἄ. Σαββίδη, *Τὰ Βυζαντινὰ Ἐπτάνησα*, Ἀθήνα 1986, σσ. 10-12, P. Soustal καὶ J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia (Tabula Imperii Byzantini, 3)*, Βιέννη 1981, σ. 53. Ἡ Πελοπόννησος πρέπει νὰ συγκέντρωνε τὶς σπουδαιότερες ναυτικὲς δυνάμεις τοῦ θέματος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀξιωματούχων ποῦ δημοσίευσε στὸ σχετικὸ πῖνακα ὁ A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204 (Bibliothèque byzantine. Etudes, 1)*, Παρίσι 1951. Ἐξ ἄλλου, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη (ἐκδ. I. Bekker, στὸ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1838, σσ. 303,23 - 304,3), τοῦ Κεδρηνοῦ, τόμ. Β', σ. 230,5-8 καὶ τοῦ Βίου τοῦ Ἀγίου Ἡλίου τῆς Σικελίας (στὸ *Acta Sanctorum, Augustii III*), σ. 494, οἱ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου ἦταν γνωστοὶ γιὰ τὴν ἐπίδοσή τους στὶς ναυτικὲς ἀσχολίες.

42. Ἔτσι ὁ Ἀψίμαρος, δρογγάριος τῶν Κιβυρραιωτῶν, δὲν μετείχε στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Καρχηδόνας, ὅπως σαφέστατα σημειώνει ὁ Θεοφάνης, σ. 370,20-25. Ἡ διήγησις τοῦ Νικηφόρου, σ. 40,1-4, εἶναι λιγότερο σαφής.

43. Ὑπάρχουν δύο ἀναμφισβήτητες μαρτυρίαι τοῦ στρατηγοῦ τῶν Καραβισιανῶν: στὰ *Θαύματα τοῦ Ἀγ. Δημητρίου*, στήλη 1369C, καὶ στὸ *Liber Pontificalis*, τόμ. Α', σσ. 389-390. Ἀμφίβολη εἶναι ἡ μνεία τοῦ στρατηγοῦ τῶν Καραβισιανῶν στὴν Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' πρὸς τὸν πάπα (Mansi, τόμ. 11, στήλη 737C).

44. Diehl, *L'origine des thèmes*, σ. 280.

45. Gelzer, *Georgii Cyprii*, σ. xliii. Ὅπως σημειώνει ὁ Ἄ. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον*,

Κατά τὸν Bury «*Ρωμαϊκὸν πλόιμον*» καὶ Καραβισιάνοι εἶναι ἡ ἴδια ναυτικὴ δύναμη, ἀλλὰ δὲν ἔχει σχέση με τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο. Πρόκειται γιὰ θεματικὸ στόλο με κέντρο τὴ Σάμο⁴⁶.

Οἱ πηγές μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε: 1) ἓνα θεματικὸ ναυτικὸ ὑπεύθυνο γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀκτῶν τῶν θεμάτων· 2) ὑπῆρχε ἓνας αὐτοκρατορικὸς στόλος ποὺ ἀνελάμβανε μεγάλες ἐκστρατείες ἐθνικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἡ δύναμη τῶν Καραβισιάνων δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ὁ αὐτοκρατορικὸς στόλος, ἀφοῦ δὲν ἀναφέρεται νὰ ἀναλαμβάνει ἐκστρατείες ἐθνικοῦ χαρακτήρα. Ἀντίθετα τὸ βῆρος αὐτῶν τῶν ἐκστρατειῶν ἀνήκει στὸ «*Ρωμαϊκὸν πλόιμον*», ποὺ πρέπει νὰ τὸ ταυτίσουμε με τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο. Στὴν νέα αὐτὴ διάρθρωση τὸ Αἰγαῖο, ἂν καὶ ἀπειλούμενη περιοχὴ, δὲν ἀναφέρεται ὡς ἀναδιοργανωμένη περιοχὴ, πράγμα περιεργό. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ «*ἀρχὴ νήσων*» τοῦ Μενάνδρου προσαρμύζεται στὰ νέα δεδομένα καὶ ἐξελλίσσεται σὲ ναυτικὴ διοίκηση με ἓνα στρατηγὸ ἐπικεφαλῆς καὶ με ἔδρα τὴν Κέα. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν πεζὲς δυνάμεις, ἡ διοίκηση ὀνομάζεται Καραβισιάνοι. Ἡ ναυτικὴ αὐτὴ δύναμη δὲν φαίνεται νὰ εἶχε σχέση με τὸ αὐτοκρατορικὸ ναυτικὸ. Σκοπὸς τῆς δημιουργίας τῆς ἦταν ἡ προστασία τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομές, ἀλλὰ καὶ ἡ φύλαξη τῶν θαλασσίων ὁδῶν ποὺ ὄδηγοῦσαν στὴν πρωτεύουσα, ὥστε νὰ μὴν ἐπαναληφθεῖ ἡ προέλαση τοῦ ἀραβικοῦ ναυτικοῦ ὡς τὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως συνέβη τὸ 670.

Πότε θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴ δημιουργία τοῦ ναυτικοῦ αὐτοῦ θέματος; Κατὰ τὴ γνώμη μας μετὰ τὴ συντριβὴ τοῦ ἀραβικοῦ στόλου πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 678. Τίποτε δὲν ἀντιβαίνει λοιπὸν στὴν πρόταση τοῦ Diehl ποὺ δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς θέματος Καραβισιάνων τὸ 688. Ἀντίθετα, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ καθορίσουμε τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ θέματος. Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀποψη τοῦ Ostrogorsky σύμφωνα με τὴν ὁποία τὸ θέμα τῶν Καραβισιάνων ἦταν ἡ πρώτη ὀνομασία τῶν Κιβυρραιωτῶν⁴⁷. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ 678 ἡ περιοχὴ τῶν Κιβυρραιωτῶν ἀποτελοῦσε δροῦγγο καὶ ὀνομαζόταν περιοχὴ τῶν Κιβυρραιωτῶν. Τὸ θέμα τῶν Καραβισιάνων δρᾷ στὸ Αἰγαῖο. Στὶς δύο μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε οἱ δυνάμεις τοῦ βρίσκονταν στὴ Σκιάθο καὶ στὴν Κέα⁴⁸.

τόμ. Στ', σ. 55, ἡ διόρθωση τοῦ Diehl ἐγίνε ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἱστορικούς, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Gelzer. Εἶναι περιεργό ὅτι ἡ Ahrweiler, *Mer*, σ. 22 καὶ κυρίως ἡ Antoniadis-Bibicou, *Caravisiens*, σ. 65, ἐπανέρχονται στὴν ξεπερασμένη αὐτὴ θεωρία.

46. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos (The British Academy Supplemental Papers, I)*, Λονδίνο 1911, σ. 109.

47. Ostrogorsky, *Histoire*, σ. 126 καὶ σσ. 136-137.

48. *Θαύματα τοῦ Ἁγ. Δημητρίου*, στήλη 1369C: Ὁ στρατηγὸς Σισίνιος, μαζί με τὸν

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μιὰ δύναμη τοῦ Αἰγαίου καὶ ὄχι γιὰ τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο, ποὺ κάλυπτε ὅλη τὴν αὐτοκρατορία⁴⁹.

Συνοπτικά, κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 7ου αἰώνα, ὁ χῶρος τοῦ Αἰγαίου φαίνεται νὰ ἔχει ὀργανωθεῖ σὲ μιὰ ἐνιαία διοίκηση, ἐνῶ τὰ παράλια ὑπάγονται διοικητικὰ στὰ ἡπειρωτικὰ θέματα τῆς Ἑλλάδος, τῆς Θράκης, τοῦ Ὀψικίου καὶ τῶν Ἀνατολικῶν. Ἡ διάρθρωση αὐτὴ εἶχε καθαρὰ στρατιωτικὸ χαρακτήρα καὶ σκόπευε στὴν ἀπόκρουση τῶν ἀραβικῶν θαλασσιῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς παρέμενε ἐφικτὸς ὅσο τὸ ἀραβικὸ ναυτικὸ δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρό. Ἐξ ἄλλου, τόσο ὁ Ἰουστινιανὸς Β', ὅσο καὶ ὁ Ἀναστάσιος προσπάθησαν νὰ ἰσχυροποιήσουν τὸν αὐτοκρατορικὸ στόλο, ὥστε οἱ Βυζαντινοὶ νὰ διατηροῦν τὴν εὐνοϊκὴ γι' αὐτοὺς ὑπεροπλία στὴ θάλασσα⁵⁰. Τὸ 716 οἱ βυζαντινὲς μυστικὲς ὑπηρεσίαι πληροφόρησαν τὴν κεντρικὴ διοίκηση γιὰ τὴν ἀπόφαση τῶν Ἀράβων νὰ ναυπηγήσουν νέο πολεμικὸ στόλο⁵¹. Ἡ προσπάθεια τοῦ αὐτοκράτορα Ἀναστασίου Β' νὰ πυρπολήσει τὴν ξυλεια καὶ τὰ ναυπηγεῖα τῶν Ἀράβων κατέληξε στὴν ἀνατροπὴ του.

Ὁ νέος ἀραβικὸς στόλος ἐμφανίστηκε στὸ Αἶγαίο τὸ 717, χωρὶς τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ νὰ μπορέσει νὰ τὸν ἀνακόψει⁵². Ὁ αὐτοκράτορας Λέον-

---

θεματικὸ στόλο ἦταν στὴ Σκιάθο. *Liber Pontificalis*, τόμ. Α', σσ. 389-390: ὁ στρατηγὸς Θεόφιλος βρισκόταν στὴν Κέα.

49. Γιὰ ἀγνωστους λόγους ἡ Ahrweiler, *Mer*, σ. 22 καὶ ἡ Antoniadis - Bibicou, *Caraïsiens*, σ. 74, δέχονται ὅτι ὁ στόλος τῶν Καραβισιάνων ἀποτελοῦσε μιὰ ἄλλη ὀνομασία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου.

50. Θεοφάνης, σ. 370,6-20 καὶ Νικηφόρος, σ. 39, 14-30: ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Καρχηδόνας ἐπὶ Λεοντίου, δείχνει ὅτι ὁ αὐτοκρατορικὸς στόλος ἦταν ἀξιόμαχος. Ἐξ ἄλλου, ὅταν οἱ ἐπαναστάτες μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν δρουγγάριο Ἀψίμαρο - Τιβέριο ἐφθασαν πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πρωτεύουσας, ὁ Λεόντιος ἀσχολεῖτο μὲ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ Νεωρησίου, βλ. Θεοφάνη, σ. 370,25-26. Ὁ Ἰουστινιανὸς Β', κατὰ τὴ δευτέρη βασιλεία του κατασκεύασε νέο στόλο γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν ὑπάρχοντα κατὰ τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, βλ. Θεοφάνη, σ. 376,15-17, καὶ Νικηφόρο, σ. 43,9-11, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Χερσώνας, βλ. Θεοφάνη, σ. 377,24-29, σ. 378,19, σ. 379,17-18 καὶ Νικηφόρο, σ. 44, 15-16, σ. 45, 14-16, σ. 45, 25-27. Ὁ Ἀναστάσιος Β', στὴ σύντομη βασιλεία του, συνέχισε τὴν κατασκευὴ στόλου, προβλέποντας τὴ ναυτικὴ ἐπίθεση τῶν Ἀράβων, βλ. Θεοφάνη, σ. 384,9-10, Νικηφόρο, σ. 50,9-13.

51. Θεοφάνης, σ. 384,1-7 καὶ Νικηφόρος, σ. 50,4-13.

52. Κατὰ τὸν Θεοφάνη, σ. 386,25-27 καὶ τὸν Νικηφόρο, σ. 52,10-15, τὸ 716 ὁ ἀραβικὸς στρατὸς ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Συρία γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸν στρατὸ ξηρὰς ὀδηγοῦσε ὁ Μασαλμάς, ἐνῶ ὁ Οὐμαρος ἐπικεφαλῆς 1.800 σκαφῶν κινήθηκε ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τὸ ἀραβικὸ πεζικὸ συνάντησε σοβαρὴ ἀντίσταση στὴν περιοχὴ τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, στρατηγὸς τοῦ ὁποῖο ἦταν ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας Λέοντας Γ'. Θεοφάνης, σσ. 395,13 - 396,3: τὸ φθινόπωρο τοῦ 716 τὸ ἀραβικὸ πεζικὸ ἐφθασε στὴν Ἄβυδο. Δὲν γνωρίζουμε τί ἐγίνε ὁ στόλος. Πιθανὸν νὰ συνάντησε ἐπίσης ἀντίσταση, γιὰτὶ μόνο μιὰ μικρὴ μοίρα ἐφθασε στὴν Ἄβυδο τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 717 καὶ διαπέρασε τὸ ἀραβικὸ πεζικὸ στὴν

τας Γ' (717-741) κατάφερε τελικά να αποκρούσει πρό των τειχών της πρωτεύουσας την άραβική επίθεση και να καταστρέψει ολοσχερώς τον αντίπαλο στόλο⁵³. Μόλις ο κίνδυνος παρήλθε, ο Λέοντας ανέλαβε μία γενικότερη αναδιοργάνωση του βυζαντινού ναυτικού. Αναδιάρθρωσε το θέμα της Σικελίας, ώστε να εξασφαλιστεί η ασφάλεια της Ἀδριατικής⁵⁴. Ἀπέσπασε το δροῦγγο τῶν Κιβυρραιωτῶν ἀπὸ τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν καὶ τὸν προήγαγε σὲ ναυτικὸ θέμα⁵⁵. Τὰ Δωδεκάνησα ἐνώθησαν διοικητικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν καὶ ἀποτέλεσαν χωριστὸ δροῦγγο⁵⁶.

Εὐρώπη. Τότε ὁ Μασαλμῆς ζήτησε ἐνισχύσεις. Θεοφάνης, σ. 395,21-25: τὴν πρώτη Σεπτεμβρίου 717 ἐφθασε ὁ ἄραβικὸς στόλος τῶν 1.800 πλοίων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σουλεϊμάν. Ἡ *Ahrweiler, Mer*, σσ. 28-30, νομίζει ὅτι ὁ στόλος τῶν Καραβισιάνων δὲν μπόρεσε νὰ ἀνακόψει τὸν ἄραβικὸ στόλο, γιὰτὶ βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη παίρνοντας μέρος στὴν ἐπανάσταση ποὺ ὀργάνωσε ὁ Ἀναστάσιος Β' κατὰ τοῦ Θεοδοσίου Γ'. Σημειώσαμε ὁμοίως ἤδη (βλ. σημ. 27) ὅτι ὁ στρατηγὸς Σισίνιος τῶν Καραβισιάνων δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν Σισίνιο Ρενδάκι. Ὑστερα, πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὅτι ὁ ἄραβικὸς στόλος, ποὺ ξεκίνησε μὲ ἀρχηγὸ τὸν Οὐμαρο, ἔφτασε μετὰ ἓνα χρόνο μὲ ἄλλον ἀρχηγό; Φαίνεται ὅτι ὁ θεματικὸς στόλος κατάφερε νὰ ἐμποδίσει τὸ πέρασμα τοῦ ἄραβικοῦ στόλου καὶ μόνο μετὰ σκληρὲς ναυμαχίες ὁ ὑπεράριθμος ἄραβικὸς στόλος μπόρεσε νὰ ἐλευθερώσει τὸ πέρασμα πρὸς τὴν πρωτεύουσα.

53. Στὴν πολιορκία ἔλαβαν μέρος τελικὰ οἱ ἐξῆς στόλοι: 1) ἡ πρώτη ἀποδεκατισμένη μοῖρα ὑπὸ τὸν Οὐμαρο, βλ. Θεοφάνη, σ. 386,26-27· 2) ἡ κύρια μοῖρα τῆς Συρίας ὑπὸ τὸν Σουλεϊμάν, βλ. Θεοφάνη, σσ. 395,21 - 396,6. Ὁ Νικηφόρος, σ. 53,16-17, μνημονεύει τὴν ἀφιξὴ τοῦ Σουλεϊμάν, ἀλλὰ δὲν μνημονεύει τὴ μοῖρα τοῦ Οὐμαρου· 3) ἡ μοῖρα τῆς Αἰγύπτου ποὺ ἔφτασε πρὸ τῶν τειχῶν τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 718 μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σουφιάμ, βλ. Θεοφάνη, σ. 396,27-29 καὶ Νικηφόρο, σ. 54,1-4· 4) ἡ μοῖρα τῆς Ἀφρικῆς ὑπὸ τὸν Αἰγύπιο Ἰκίδ, ποὺ ἔφτασε σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ μοῖρα, βλ. Θεοφάνη, σ. 397, 1-3 καὶ Νικηφόρο, σ. 54,6-7. Ὁ αὐτοκρατορικὸς στόλος διέθετε ἀξιόλογες δυνάμεις, βλ. Θεοφάνη, σ. 396,8-10, σ. 397,11-12, Νικηφόρο, σ. 53,23-14 καὶ σ. 54,15-16, στίς ὁποῖες προστέθηκαν καὶ οἱ αὐτόμολοι ἄραβικοὶ στόλοι, βλ. Θεοφάνη, σ. 397,5-9 καὶ Νικηφόρο, σ. 54,12-14. Τελικὰ οἱ Ἄραβες ἐγκατέλειψαν τὴν πολιορκία μὲ τεράστιες ἀπώλειες, ἐνῶ μὴ τρικυμία κατέστρεψε ὀλοσχερώς τὸν ἀποδεκατισμένο στόλο τους, βλ. Θεοφάνη, σ. 399,5-19.

54. Θεοφάνης, σσ. 398,5 - 399,4 καὶ Νικηφόρος, σσ. 54,20 - 55,11. Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς Σικελίας εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ νίκη τῶν βυζαντινῶν δυνάμεων ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Ὁ ἐπανάστατης στρατηγὸς τοῦ θέματος Σέργιος, ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Παῦλο, ποὺ ὁ Νικηφόρος, σ. 54,27-28, χαρακτηρίζει τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τοῦ Λέοντα, πιστὸ στὸ θρόνο καὶ κυρίως «τακτικῶν ἐμπειροῶν».

55. Ὁ Θεοφάνης, σ. 410,4-9, ἀναφέρει γιὰ πρώτη φορὰ τὸν στρατηγὸ τῶν Κιβυρραιωτῶν Μάνη, ὅταν τὸ 732 ὁ Λέοντας τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγία τοῦ στόλου ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τοῦ πάπα.

56. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, σ. 78,xiv,13-15, καὶ σ. 79, xiv,43-45: τουλάχιστον ἡ Κῶς, ἡ Σύμη καὶ ἡ Ρόδος ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν. Γενικὰ ὁμοῦς ὁ ὅρος «Δωδεκάνησα» μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ συγχύσεις, ἀφοῦ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μποροῦσε νὰ ὑποδεικνύει καὶ τὶς Κυκλάδες, βλ. Δ. Ζακυθινός,

Δὲ γνωρίζουμε τί ἐγινε τὸ θέμα τῶν Καραβισιάνων, πάντως δὲν ἀναφέρεται πάλι στὶς πηγὲς μετὰ τὸ 711⁵⁷. Ἀντίθετα, τὸ 726 ἀναφέρεται ὅτι οἱ ναυτικὲς δυνάμεις τοῦ θέματος τῶν Ἑλλαδικῶν συμφώνησαν μὲ τὶς ναυτικὲς δυνάμεις τῶν Κυκλάδων καὶ ἐπαναστάτησαν ἐναντίον τοῦ Λέοντα⁵⁸. Ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ναυτικῆς δυνάμεις τῶν Κυκλάδων θυμίζει τοὺς Καραβισιάνους ποὺ εἶχαν σὰν ἔδρα τὴν Κέα. Τέλος, στὸ Βίο τοῦ Ἀγ. Θεοφάνη ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἰσαάκ, πατέρας τοῦ ἁγίου, ἀσκοῦσε ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε' (742-775) τὴν «ἀρχὴν αἰγαιοπελαγητῶν»⁵⁹, ἀλλὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ἐννοήσουμε τὴ σημασίαν τοῦ ὄρου στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰώνα⁶⁰. Τὴν ἀσάφειαν τῶν πηγῶν γιὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸ ἀντισταθμίζει ἐν μέρει τὸ Τακτικὸ τοῦ Uspensky, ποὺ ἡ σύνταξί του τοποθετεῖται μεταξὺ 826 καὶ 830, ἀλλὰ ποὺ πιστεύεται ὅτι περιγράφει τὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ δευτέρου ἡμισίου τοῦ 8ου αἰώνα⁶¹. Τὸ Τακτικὸ ἀναφέρει μόνον τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν⁶², τὸ ὁποῖο κάλυπτε καὶ προστάτευε τὸ νοτιοανατολικὸ Αἶγαλο καὶ τὰ νότια παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐξ ἄλλου εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ θέμα τῆς Πελοποννήσου διέθεταν τουλάχιστον μιὰ ναυτικὴ τούρμα⁶³. Ὑποθέτουμε ὅτι τὸ θέμα τῆς Θεσσαλονίκης διέθετε ἐπίσης ναυτικὲς

«Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», στὴν *Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 17, 1942, σσ. 47-49.

57. Ἡ Ahrweiler, *Mer*, σσ. 27-30, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δύναμις τῶν Καραβισιάνων διαλύθηκε γύρω στὸ 718.

58. Θεοφάνης, σ. 405,14-24 καὶ Νικηφόρος, σσ. 57,28 - 58,10: ἀρχηγὸς τοῦ στόλου ἦταν ὁ τουρμάρχης τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος Ἀγαλλιανός. Δὲν γνωρίζουμε τί βαθμὸ εἶχε ὁ Στέφανος, ἀρχηγὸς τοῦ στόλου τῶν Κυκλάδων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶχε βαθμὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν Ἀγαλλιανό, ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν αὐτὸς ἐπικεφαλῆς τοῦ στόλου.

59. *Βίος Θεοφάνους*, τρίτη παραλλαγή (ἐκδ. C. de Boor, Λειψία 1885), σ. 28,6-8.

60. Ἡ σημασία τοῦ ὄρου «ἀρχὴ» στὸ συγκεκριμένο κείμενο εἶναι ἀσαφής. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν γεωγραφικὸ καθορισμὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου, βλ. Ahrweiler, *Mer*, σσ. 77-79, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

61. Βλ. Oikonomidēs, *Listes de préséance*, σ. 25. Γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ καλύπτει τὸ Τακτικὸ, βλ. G. Ostrogorsky, «Taktikon Uspenskij und Taktikon Benešević. Zur Frage ihrer Entstehungszeit», στὸ *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta Srpska Akademija Narodna*, 2, 1953, σ. 40, καὶ P. A. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles (Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e série, fasc. 6)*, Λουβαίν 1975, σ. 26, σημ. 101.

62. Τακτικὸν Uspensky, σ. 49,12.

63. Γιὰ τὴ ναυτικὴ τούρμα τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος δὲν ὑπάρχει πρόβλημα, ἀφοῦ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Θεοφάνη, σσ. 405,14-24 καὶ τὸ Νικηφόρο, σσ. 57,28 - 58,10. Γιὰ τὴ ναυτικὴ τούρμα τῆς Πελοποννήσου, ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, (ἐκδ. I. Reiske, στὸ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1829-1830), σ. 665,18-19, ἀναφέρει ἕναν «παράλιον τουρμάρχη» γιὰ τὸ 10ο αἰῶνα. Σφραγίδες τῶν τουρμαρχῶν τῆς Πελοποννήσου ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884, σ. 179 καὶ ἀπὸ τὸν B. A. Pančenko, «Katalog mo-

δυνάμεις, ενώ δε γνωρίζουμε τίποτε για το θέμα της Κρήτης⁶⁴.

Το Τακτικό αναφέρει τρεις ακόμα ναυτικούς αξιωματούχους: τὸν δρουγγάριο τοῦ πλωίμου⁶⁵, τὸν δρουγγάριο τοῦ Αἰγαίου Πελάγους⁶⁶ καὶ τὸν δρουγγάριο τοῦ Κόλπου⁶⁷. Ὁ πρῶτος ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πρωτεύουσας⁶⁸. Οἱ δύο ἄλλοι ἦταν θεματικοὶ ἀξιωματοῦχοι, ὑπεύθυνοι ὁ μὲν πρῶτος γιὰ τὸ βόρειο Αἶγαλο, ὁ δὲ δεύτερος γιὰ τὸ νότιο Αἶγαλο⁶⁹. Ἄλλως, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ Αἶγαλο δὲν εἶχε ἀκόμη ἐνταχθεῖ στὸ θεματικὸ σύστημα στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰώνα, ὑπόθεση ἐλάχιστα πειστική. Τῆ λύση στὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ παράσχει τὸ *Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου*, ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰώνα (899)⁷⁰, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει δύο νέα ναυτικὰ θέματα, τῆς Σάμου καὶ

livdonulov» (στὰ ρωσικά), στὸ *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, 13, 1908, σ. 101 καὶ σ. 140, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλους.

64. Τὸ Τακτικὸν Uspensky, σ. 49,18, μνημονεῖ ἓνα «θέμα Κρήτης», ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τίποτε συγκεκριμένο γι' αὐτὸ τὸ θέμα. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ἡ ἴδια πηγή (σ. 53,5) ἀναφέρει ἓναν «ἀρχοντα Κρήτης». Ἡ Ahrweiler, *Mer*, σσ. 71-73, νομίζει ὅτι οἱ ἀρχοντες ἦταν διοικητὲς τῶν μονάδων τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου σὲ διάφορες παραμεθόριες περιοχὲς κι ὅτι ἡ Κρήτη ἀποτελοῦσε βάση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ναυτικοῦ, λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν διέθετε θεματικὸ ναυτικὸ. Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ πατρικίος Ἰωάννης, πρὸ τὸ 697/8 ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Καρχηδόνας, μετὰ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπισε, κατέφυγε στὴν Κρήτη, γιὰ νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ναυτικὲς ἐνισχύσεις, βλ. Θεοφάνη, σ. 370,6-20 καὶ Νικηφόρο, σ. 39,14-30. Προφανῶς ἡ Κρήτη ἀποτελοῦσε βάση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ναυτικοῦ στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα.

65. Τακτικὸν Uspensky, σ. 53,16.

66. Τακτικὸν Uspensky, σ. 53,18.

67. Τακτικὸν Uspensky, σ. 53,19.

68. Βλ. Ahrweiler, *Mer*, σσ. 73-76, τῆς ἰδίας, «Les fonctionnaires et les bureaux maritimes à Byzance», στὸ *Revue des Etudes Byzantines*, 19, 1961, σ. 239 καὶ ἐξ., Bury, *Administrative System*, σ. 109, R. Guiland, «Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine: le drongaire, le mégaduc», στὸ *Byzantinische Zeitschrift*, 44, 1951, σ. 340 καὶ ἐξ. Ἡ ἄποψη ὅμως τῆς Ahrweiler, *Mer*, σ. 74, ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλωίμου δημιουργήθηκε μετὰ τὸ 827, εἶναι ἀστήρικτη καὶ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ συλλογισμοῦ ὅτι ὁ στρατηγὸς τῶν Καραβισιάνων ἦταν ἀρχηγὸς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου ὡς τὸ 718 κι ὅτι μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἡμερομηνία καὶ ὡς τὴ δημιουργία τοῦ ἀξιώματος τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλωίμου, τὴν ἀρχηγία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου εἶχε ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρραιωτῶν. Ἡ χαμηλὴ ἱεραρχικὴ θέση τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλωίμου στὸ Τακτικὸν τοῦ Uspensky δείχνει ὅτι ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτὸς δὲν διέθετε μεγάλη δύναμη τὴν ἐποχὴ τῆς σύνταξης τοῦ Τακτικοῦ.

69. Ahrweiler, *Mer*, σσ. 76-81.

70. Φιλοθέου, *Ἀκριβολογία τῆς τῶν βασιλικῶν κλητορίων καταστάσεως* (ἐκδ. Ν. Οἰκονομίδης, *Les listes de préséance*). Σχετικὰ μὲ τὸν χρόνο σύνταξης τοῦ *Κλητορολο-*

τοῦ Αἰγαίου, ἐνῶ παράλληλα ἐξαφανίζονται ὁ δρουγγάριος τοῦ Κόλπου καὶ ὁ δρουγγάριος τοῦ Αἰγαίου⁷¹. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ δρουγγός τοῦ Κόλπου ἔγινε θέμα τῆς Σάμου⁷² καὶ ὁ δρουγγός τοῦ Αἰγαίου, θέμα τοῦ Αἰγαίου⁷³. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ θεματικὴ καὶ ὄχι ἐπαρχιακὴ ὀργάνωση ποῦ μιλάει τὸ Τακτικὸ τοῦ Usrensky. Ὅσο γιὰ τὶς Κυκλάδες, ἀποτελοῦσαν τμήμα τοῦ δρουγγου τοῦ Αἰγαίου καὶ ὄχι τοῦ δρουγγου τοῦ Κόλπου, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Ζ', ἀποτελοῦσαν ἀργότερα τμήμα τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου⁷⁴.

Μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα ἕως τὰ μέσα περίπου τοῦ 9ου αἰῶνα, τὸ Αἶγαίου δὲν ἀποτελοῦσε μιὰ διοικητικὴ ἐνότητα. Τὰ εὐρωπαϊκὰ παράλια ὑπάγονταν στὰ εὐρωπαϊκὰ θέματα (Πελοποννήσου, Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκης, Θράκης), ἐνῶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια ἦταν ὑπὸ τὰ μικρασιατικὰ θέματα (Ὀψικίου, Θρακησίων, Ἀνατολικῶν καὶ Κι-

---

γιου, βλ. Oikonomidès, *Listes de préséance*, σ. 25, καὶ Yannopoulos, *Société*, σ. 26, σημ. 101.

71. *Κλητορολόγιον*, σ. 101,29-30.

72. Τὸ θέμα τῆς Σάμου ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά στὸν Κεδρινό, τόμ. Β', σ. 253, 12-14, ὅταν τὸ 889 οἱ Ἀραβες εἰσέβαλαν στὴ Σάμο καὶ συνέλαβαν τὸν στρατηγὸ τῆς Κωνσταντῖνου Πασπαλᾶ. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ δρουγγου τοῦ Κόλπου σὲ θέμα τῆς Σάμου, βλ. Oikonomidès, *Listes de préséance*, σ. 352, Ζακυθινός, *Διοικητικὴ διαίρεσις*, τεύχ. 17, 1942, σσ. 54-56 καὶ τεύχ. 25, 1955, σσ. 200-201, Pertusi, *Costantino Porfirogenito*, σσ. 153-154, A. M. Schnieder, «Samos in frühchristlichen und byzantinischen Zeit», στὸ *Athenische Mitteilungen*, 54, 1929, σσ. 102-105.

73. Oikonomidès, *Listes de préséance*, σ. 353: τὸ Αἶγαίο ἔγινε θέμα τὸ 843· προηγουμένως ἦταν δρουγγός. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου, βλ. J. Fertuga, «Niže vojno administrativne jedinice tematskog uređenja», στὸ *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta Srpska Akademija Narodna*, 2, 1953, σ. 71 καὶ ἔξ., Ζακυθινός, *Διοικητικὴ διαίρεσις*, τεύχ. 17, 1942, σσ. 49-50, M. Columba, *Ricerche storiche*, Παλέρμο 1935, σ. 57.

74. Γιὰ τὸ τί ἐννοοῦν οἱ βυζαντινὲς πηγές μὲ τὸν ὄρο «κυκλάδες», βλ. Ζακυθινός, *Διοικητικὴ διαίρεσις*, τεύχ. 17, 1942, σσ. 48-49 καὶ τεύχ. 25, 1955, σσ. 146-147. Ἀντίθετα ἢ Ahrweiler, *Mer*, σ. 80, θεωρεῖ ὅτι οἱ ὄροι «Κυκλάδες» καὶ «Δωδεκανήσων» ἦταν συνώνυμοι στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ προτείνει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ δρουγγάριος τοῦ Κόλπου ἀποτελεῖ τὸν διάδοχο τοῦ δρουγγαρίου τῶν Δωδεκανήσων, ποῦ ἦταν ὁ ναυτικὸς διοικητὴς τῶν Κυκλάδων. Ἡ πρωτότυπη αὐτὴ θεωρία ἐρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸν Θεοφάνη, σ. 405, 16, ὅπου γίνεται σαφὴς μνεία τοῦ ναυτικοῦ διοικητῆ τῶν Κυκλάδων καὶ σ. 454, 19, ὅπου ἡ ἴδια πηγὴ μιλά γιὰ τὸν δρουγγάριο τῶν Δωδεκανήσων. Γιὰ τὸν Θεοφάνη λοιπὸν οἱ Κυκλάδες καὶ τὰ Δωδεκανήσα δὲν εἶναι συνώνυμοι ὄροι. Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, σ. 83, xvii, 22-26, γράφει ὅτι οἱ Κυκλάδες ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου. Δὲν ὑπάρχει κανεὶς λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν διάφορη τὸν 8ο αἰῶνα: οἱ Κυκλάδες ἀποτελοῦσαν τούρμα τοῦ δρουγγου τοῦ Αἰγαίου. Οἱ Κυκλάδες ἔγιναν αὐτόνομο θέμα πρὸ τοῦ 949, βλ. Oikonomidès, *Listes de préséance*, σ. 361.

βυρραιωτών). Τα Δωδεκάνησα αποτελούσαν δρούγγο του θέματος των Κιβυρραιωτών, ενώ η Κρήτη αποτελούσε χωριστό θέμα, αλλά χωρίς δικό της ναυτικό και χωρίς ιδιαίτερη παρουσία στις βυζαντινές πηγές της εποχής. Το βόρειο Αιγαίο, τα παράλια της Προποντίδας και η Χίος αποτελούσαν ανεξάρτητο δρούγγο, με πρωτεύουσα πιθανότατα τη Χίο⁷⁵. Μετά τη νίκη του 718, ο Λέοντας Γ' κατήργησε τη ναυτική διοίκηση των Κυκλάδων και την υπήγαγε στο δρούγγο του Αιγαίου πιθανόν υπό τη μορφή τούρμας ή ναυτικής άρχοντίας⁷⁶. Η Σάμος, η Λέσβος, τα παρακείμενα μικρότερα νησιά και πιθανόν η περιοχή της Σμύρνης αποτελούσαν το δρούγγο του Κόλλπου⁷⁷. Οι περιοχές αυτές ήταν οργανωμένες σύμφωνα με το θεματικό σύστημα, δηλ. διέθεταν τοπικό στρατό για τον εξοπλισμό των πλοίων που έθετε στη διάθεσή τους ή κεντρική κυβέρνηση. Δεδομένου ότι το θεματικό σύστημα στα μέσα του 8ου αιώνα φθάνει στην τελική εξελικτική του μορφή, δηλ. στην εγκαθίδρυση στρατιωτών - γεωργών στα στρατοτόπια⁷⁸, πρέπει να δεχτούμε ότι στα παράλια του Αιγαίου άρχισαν να δημιουργούνται στρατοτόπια ήδη από τα μέσα του 8ου αιώνα κι όχι από την εποχή του Νικηφόρου Α' (802-811), όπως προτείνουν μερικοί ιστορικοί⁷⁹. Τα στρατοτόπια αυτά άσφαλώς πολλαπλασιάστηκαν με τη χαρισματική πολιτική της Ειρή-

75. Η Χίος πρέπει να έγινε θέμα στα τέλη του 10ου αιώνα, αφού δεν την αναφέρει το Τακτικόν του Escorial των ετών 971-975 (εκδ. Oikonomides, *Listes de préséance*). Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων*, σ. 83, xvii, 22-24, αναφέρει ότι τον 10ο αιώνα η Χίος, η Μυτιλήνη και η Αθήναιος αποτελούσαν τμήμα του θέματος του Αιγαίου. Η Ahreweiler, *Mer*, σ. 86, για άγνωστους λόγους θέτει εν αμφιβόλω τη μαρτορία του Πορφυρογεννήτου και υποστηρίζει ότι η Χίος, πριν γίνει θέμα, ήταν άρχοντια ανεξάρτητη. Την άποψη αυτή στηρίζει σε μία αμφίβολη μαρτορία ενός άγιολογικού κειμένου, του *Βίου του Αγίου Παύλου του Λάτρου* (στα *Analecta Bollandiana*, 11, 1892, σ. 21).

76. Η διάσπαση του θέματος των Καραβισιάνων πρέπει να έγινε προ του 726, αφού κατά το έτος αυτό, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, σ. 405,16 και τον Νικηφόρο, σ. 58,1, οι Κυκλάδες αποτελούσαν τούρμα.

77. Αυτή ήταν η έκταση του θέματος τον 10ο αιώνα σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, *Περί θεμάτων*, σσ. 81, xvi, 1 - 82, 16, που ακόμα αναφέρει ότι εκτός από τη στρατηγίδα με έδρα τη Σμύρνη υπήρχαν δύο ακόμα τούρμες: της Έφεσου και του Άδραμυττίου.

78. Βλ. J. Mossay και P. Yannopoulos, «L' article XVI, 2 de l' Eclogue des Isauriens et la situation des soldats», στο *Byzantion*, 46, 1976, σ. 57: οι πηγές δίνουν αμφίβολες πληροφορίες για την προ του 10ου αιώνα περίοδο. Η Μάρθα Γρηγορίου - Ίωαννίδου, *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο* (*Εταιρεία Βυζαντινών Έρευνών*, 4), Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 36-54, αφού αναλύσει τις διάφορες θεωρίες καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στρατοτόπια υπήρχαν πάντοτε στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

79. Βλ. P. A. Yannopoulos, «Les prôts maritimes et la dixième vexation de Nicéphore Ier», στην *Επετηρίδα της Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 47, 1987, σ. 89 και έξ.

νης (797-802) καὶ τὰ μέτρα τοῦ Νικηφόρου Α' ὑπὲρ τῶν πληθυσμῶν τῶν μικρασιατικῶν παραλίων⁸⁰.

Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ προστάτευσε ἀποτελεσματικὰ τὸ Αἶγαϊο ἀπὸ τὶς ἀραβικὰς ἐπιδρομὰς ἐπὶ ἕναν αἰῶνα περίπου. Ἀλλὰ ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης τὸ 826/827 ἀπὸ τοὺς Ἀραβες ἀπέδειξε ὅτι κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συγκυρίες, τὸ θεματικὸ ναυτικὸ δὲν ἦταν ἱκανὸ νὰ προστατεύσει τὸ Αἶγαϊο, ἀκόμα καὶ ἐναντίον μιᾶς ἐπίθεσης περιορισμένης ἔκτασης⁸¹. Τὴ στιγμὴ τῆς ἐπίθεσης, ὁ στόλος τῶν Κυκλάδων, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴ ναυτικὴ προστασία τῆς Κρήτης, βρισκόταν πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης βοηθώντας τὸν ἐπαναστάτη Θεωμᾶ ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ Β' (820-829)⁸². Ὅπως ἡ Κρήτη δὲ διέθετε ναυτικὰς δυνάμεις καὶ ὅπως ὁ στόλος τῶν Κυβερραιωτῶν παρέμεινε ἀδρανὴς, ἡ ἀραβικὴ ἀπόβαση δὲ συνάντησε ἀξιόλογη ἀντίσταση. Ἡ κατάληψη τῆς Σικελίας ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, λίγα χρόνια ἀργότερα⁸³, δείχνει τὴν ἀδυναμία τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ νὰ καλύψει τὶς ἀπειλούμενες περιοχάς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀλλάζει ἐντελῶς τὰ γεωπολιτικὰ δεδομένα μετατρέποντας τὸ Αἶγαϊο σὲ παραμεθόριο περιοχὴ. Οἱ ἀραβικοὶ στόλοι, πειρατικοῦ κυρίως χαρακτήρα, δὲν ἀντιμετωπίζουν πλέον καμὰ δυσκολία νὰ εἰσέλθουν στὸ Αἶγαϊο καὶ νὰ δηώσουν τὶς παράλιες περιοχάς, μεταβάλλοντας σὲ ἐρείπια ἄλλοτε ἀνθοῦντα κέντρα⁸⁴. Ἡ προσπάθεια τῶν Βυ-

80. Ἐνθα σημ. 79, Antoniadis - Bibicou, *Caravisiens*, σσ. 110-111, καὶ τῆς ἰδίας *Douanes*, σ. 97.

81. Κατὰ τὸν Α. Α. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. I: La dynastie d' Amorium (Corpus Bruzellense Historiae Byzantinae)*, Βρυξέλλες 1935, σ. 49 καὶ ἑξ., ὁ ἀραβικὸς στόλος ἦταν μὲν 50 πλοῖα. Βλ. ἑξ ἄλλου E. W. Brooks, «The Arab Occupation of Crete», στὸ *The English Historical Review*, 28, 1913, σσ. 431-443, Δ. Ζακυθινός, «Ὁ Ἅγιος Βάρβαρος», στὸ *Εἰς μνήμην Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 446, σημ. 3, G. Wiet, *L'Égypte de la conquête arabe à la conquête ottomane*, Κάιρο 1932, σσ. 71-72, Ahrweiler, *Mer*, σσ. 38-39. Μία νέα θεώρηση τῆς ἀραβικῆς εἰσβολῆς ἀπὸ τὸν Θ. Δετοράκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, σσ. 140-144.

82. Βλ. Συνεχιστὴ Θεοφάνη, σσ. 63,21 - 64,18 καὶ σσ. 74,6 - 75,6, Κεδρηνό, τόμ. Β', σ. 80,15-18, Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ διοικήσεως τῆς αὐτοκρατορίας* (ἔκδ. G. Moravcsik καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση R. J. H. Jenkins, 2η ἔκδ. Dumbarton Oaks, 1967), σ. 94, κεφ. 22, Γενεσίου, *Βασιλείαι* (ἔκδ. C. Lachmann, στὸ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1834), σσ. 46,2 - 47,20.

83. Μετὰ τὸ 826, ἡ Σικελία ἀποτελεῖ τὸν μόνιμο στόχο τῶν ἀραβικῶν ἐπιθέσεων. Τὸ 902 πέφτει στὰ χέρια τῶν Ἀράβων ἡ τελευταία βυζαντινὴ βάση στὴ Σικελία, ἡ Ταορμίνα. Βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία R. H. Dolley, «The Lord High Admiral Eustathios Argyros and the Betrayal of Taormina to the African Arabs in 902», στὰ *Atti del VIIIo Congresso internazionale di Studi bizantini e neoellenici*, 7, 1951, σσ. 340-353.

84. Βλ. Hélène Ahrweiler, «L'Asie Mineure et les invasions arabes», στὸ *Revue Historique*, 227, I, 1962, σ. 28 καὶ ἑξ. Στὴν κατάσταση αὐτὴ συνέβαινε καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν 350 πλοίων τοῦ στόλου τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν αὐτοκρατορικὸ

ζαντινών να αναδιοργανώσουν τις ναυτικές τους δυνάμεις άντανακλάται στο Κλητορολόγιο. Ο δρουγγάριος του πλωίμου άποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα⁸⁵. Ο δρουγγος του Αιγαίου προάγεται σε θέμα του Αιγαίου και ο δρουγγος του Κόλπου σε θέμα της Σάμου⁸⁶. Τα δύο αυτά θέματα είχαν καθαρά ναυτικό χαρακτήρα. Τα ήπειρωτικά θέματα άρχίζουν επίσης να μετέχουν στη ναυτική άμυνα, όπως η Πελοπόννησος που οργανώνει μιá ναυτική τούρμα⁸⁷, ενώ το θέμα της Ελλάδος δημιουργεί μιá ειδική ναυτική διοίκηση με έδρα την Εύβοια, στην όποία υπάγονται επίσης οι Σποράδες⁸⁸. Ναυτικές μονάδες φαίνεται να διαθέτουν όλα τα παράκτια θέματα⁸⁹, ενώ

στόλο κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Θωμά, όπως αναφέρει ο Συνεχιστής του Θεοφάνη, σ. 55,19-21, σσ. 63,21 - 64,4 και ο Γενέσιος, σ. 40,15-20. Οι συνεχείς προσπάθειες της κεντρικής κυβέρνησης να ανακαταλάβει την Κρήτη και τη Σικελία, εύνθησαν την κατασκευή μεγάλων αυτοκρατορικών στόλων και την παραμέληση του θεματικού.

85. *Κλητορολόγιο*, σ. 117,1-9 και *Τακτικόν Βενεζενιέ* (έκδ. Οικονομίδης, *Listes de préséance*), σ. 249,16: ο δρουγγάριος του πλωίμου άποκτά ένα δικό του έπιτελείο (*όφφίκιον*) και ταυτόχρονα μετονομάζεται σε «δρουγγάριον του βασιλικού πλωίμου» και δεν άσχολείται μόνο με την άμυνα της Κωνσταντινούπολης, αλλά μεταβάλλεται σε άρχιναύαρχο του αυτοκρατορικού στόλου. Η αναδιοργάνωση αυτή δεν όφείλεται στους Μακεδόνες αυτοκράτορες, όπως γράφει η Ahrweiler, *Mer*, σσ. 97-99, αλλά στους Άμοριανούς και κυρίως στον Μιχαήλ Γ', πραγματικό άναμορφωτή της βυζαντινής διοίκησης (βλ. P. A. Yannopoulos, «Une liste des thèmes», σσ. 245-246).

86. *Κλητορολόγιο*, σ. 139,17. Κατά τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, *Περί θεμάτων*, σσ. 81,κxvi,13 - 81,16, το θέμα της Σάμου (160 στην Ιεραρχία) διέθετε μιá στρατηγίδα και δύο τορμες (βλ. άνωτέρω σημ. 77). Το θέμα του Αιγαίου, 170 στην Ιεραρχία, διέθετε κατά πάσα πιθανότητα τέσσερις τορμες άφου ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων*, σσ. 82,κxvii,1 - 83,26, αναφέρει ότι το συγκροτούσαν οι περιοχές της Προποντιδας, της Χίου, των Κυκλάδων και των νησιών της Λέσβου, της Αήμνου, της Τενέδου και της Ίμβρου.

87. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείου τάξεως*, σ. 665,18-19, αναφέρει ότι ο παράλιος τουρμαρχής της Πελοποννήσου μ' ένα στολίσκο τεσσάρων σκαφών έλαβε μέρος στην έκστρατεία κατά των Άράβων της Κρήτης.

88. Κωνσταντίνος Πορφυρογεννήτος, *Περί βασιλείου τάξεως*, σ. 653,14-16: δέκα δρόμωνες και τρεις χιλιάδες άνδρες άπό το θέμα της Ελλάδος πήραν μέρος στην έκστρατεία κατά των Άράβων της Κρήτης. Ο διοικητής της ναυτικής τούρμας είναι ίσως ο «άρχων της Ελλάδος», του όποιου ο N. Bees, «Zur Sigillogr. der byzant. Themen Peloponnes und Hellas», στο *Vizantijskij Vremennikj*, 21, 1914, σσ. 200-202, άρ. 19, δημοσίευσε μιá σφραγίδα του 9ου αιώνα. Φαίνεται μάλιστα ότι ο «άρχων της Ελλάδος» είναι ο «άρχων του Χρήπου» που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείου τάξεως*, σ. 657,17-19. Η Ahrweiler, *Mer*, σ. 86, νομίζει ότι ο «άρχων της Ελλάδος» ήταν άξιωματούχος της κεντρικής διοίκησης, αλλά δεν εξηγεί που στηρίζει αυτή την άποψη.

89. Π.χ. ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείου τάξεως*, σ. 663,1-4, αναφέρει τον «παράλιο τουρμάχη» του θέματος των Θρακησιών. Η ύπαρξη ναυτικής μονάδας στο θέμα των Θρακησιών είναι άναμφισβήτητη, άφου μνημονεύεται στον Κεδρηνό, τόμ. Β', σ. 513,15-20.

τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν ἐξακολουθεῖ νὰ παίζει τὸν κύριο ρόλο στὸν τομέα τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τοῦ Αἰγαίου⁹⁰. Ὅλο τὸ Αἰγαῖο μεταβάλλεται σ' ἓνα τεράστιο πεδίο ναυτικῆς ἀναμέτρησης.

Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἔδωσε ἀποτελέσματα, γιατί δὲν ἀλλάζει ὡς τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα. Μάλιστα τὸ θέμα τῆς Σάμου ἀνέρχεται σταθερὰ στὴν ἱεραρχία, σύμφωνα μὲ τὰ τακτικά τοῦ 10ου αἰῶνα, σαφὲς δείγμα τῆς σπουδαιότητος ποὺ ἀποκτοῦν τὰ ναυτικά θέματα, ἀλλὰ καὶ τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδει ἡ αὐτοκρατορία στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Ἀράβων⁹¹. Ἡ ἐντονὴ αὐτὴ δραστηριότητα λήγει μὲ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης τὸ 960/1 ἐπὶ Ρωμανοῦ Β' (959-963)⁹².

Ἡ ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης σήμανε γιὰ τὸ Αἰγαῖο τὴν ἀνακούφιση τῶν παραλίων πληθυσμῶν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ κίνδυνο, ἀλλὰ ταυτόχρονα τὴ μεταβολὴ τοῦ Αἰγαίου καὶ πάλι σὲ ἐσωτερικὴ θάλασσα. Ἡ πάλη κατὰ τῶν Ἀράβων εἶχε ἐξ ἄλλου ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐνίσχυση τοῦ βυζαντινοῦ στόλου καὶ τὴν ἀπόκτηση μεγάλης πολεμικῆς πείρας, γεγονότα ποὺ τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀνακαταλάβει τὴν Κύπρο⁹³ καὶ νὰ προσπαθῆσει νὰ ἀνακαταλάβει, ἔστω

90. *Κλητορολόγιον*, σ. 139,9 καὶ *Τακτικὸν Βενεθεσίε'*, σ. 247,20: τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει τὴν ὀψηλότερη θέση στὴ θεματικὴ ἱεραρχία. Βλ. Γιαννοπούλος, «Une liste des thèmes», σ. 239.

91. Γιαννοπούλος, «Une liste des thèmes», σ. 239: τὸ θέμα τῆς Σάμου κατεῖχε τὴν τρίτη θέση, ἀπὸ τὸ τέλος, στὴ θεματικὴ ἱεραρχία τοῦ *Κλητορολόγιου* στὸ *Τακτικὸν Βενεθεσίε'* ἀνεβαίνει μία θέση, ἐνῶ στὸ Τακτικὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντα Στ' ἀνεβαίνει ἄλλες ὀκτὼ θέσεις, ὑποσκελίζοντας τὰ θέματα τοῦ Δυρραχίου, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Κεφαλληνίας, τοῦ Στρυμόνος, τῆς Σικελίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Νικοπόλεως καὶ τῆς Πελοποννήσου. Ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, στὸ *Τακτικὸν Βενεθεσίε'*, ἦταν ἱεραρχικὰ κατώτερα ἀπὸ τὸ θέμα τῆς Σάμου. Ἡ Σάμος ἀνέρχεται στὴν ἱεραρχία, γιατί ἀποτελοῦσε τὸ συνηθέστερο σημεῖο συγκέντρωσης τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου γιὰ τὶς ἐκστρατεῖες κατὰ τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης.

92. Γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἔγιναν οἱ ἐξῆς προσπάθειες: α) ἐπὶ Μιχαὴλ Β', ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Ὀδρόφα, βλ. *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη*, σ. 81,6-15. β) ἐπὶ ἀντιβασιλείας Θεοδώρου (843) μὲ ἀρχηγὸ τὸν Θεόκτιστο, βλ. *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη*, σ. 203,9-12. γ) ἐπὶ Μιχαὴλ Γ', μὲ τὴν προσωπικὴ ἀρχηγία τοῦ αὐτοκράτορα, βλ. *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη*, σ. 204,11-12, *Γενέσιον*, σ. 103, 9-11. δ) ἐπὶ Βασιλείου Α', ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλωίμου Ὀδρόφα καὶ τοῦ Νασάρ, βλ. *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη*, σ. 300, 7-15, σ. 302, 5-9, *Γενέσιον*, σ. 118,13-15. ε) ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ', βλ. *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη*, σ. 438,16-17 καὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, σσ. 664,3 - 678, 22 καὶ στ) ἐπὶ Ρωμανοῦ Β', ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Νικηφόρου Φωκά τὸ 960, βλ. *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη*, σ. 473,18-22. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἀποστολὴ ἔληξε στὶς 7 Μαρτίου 961 μὲ τὴν κατάρτησιν τοῦ Ἡρακλείου.

93. Ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 7ου αἰῶνα ἡ Κύπρος βρισκόταν ὑπὸ ἀραβοβυζαντινὴ συγκυριαρχία, βλ. Γιαννοπούλος, «Chypre», σ. 71 καὶ ἐξ. μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. ἐπὶ Βασιλείου Α', οἱ Βυζαντινοὶ προσπάθησαν νὰ ἰδρῦσουν θέμα στὴν Κύπρο καὶ νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς Ἀραβες, ἀλλὰ χωρὶς ἐπιτυχία. Τελικὰ τὸ 965 οἱ Βυζαντινοὶ ἀνακτοῦν

και χωρίς επιτυχία, την ανατολική Σικελία⁹⁴.

Οι Βυζαντινοί άκολούθησαν και πάλι τη γνωστή τακτική παραμελώντας το στόλο, άφου δέν υπήρχε πλέον θαλάσσιος κίνδυνος. Παράλληλα όμως γίνεται άνεπαίσθητα μιá βαθύτερη άλλαγή στη νοοτροπία τής βυζαντινής διοίκησης κατά το δεύτερο ήμισυ του 10ου αιώνα. Τήν άλλαγή αυτή εκφράζει ο *Περί στρατιωτικῶν κτημάτων νόμος* του Νικηφόρου Φωκά⁹⁵. "Ως τήν εποχή εκείνη τά στρατιωτικά κτήματα έπρεπε νά έχουν άξία τουλάχιστον τεσσάρων λιτρῶν χρυσοῦ, ώστε νά έχουν τή δυνατότητα νά καλύπτουν τά έξοδα του στρατιώτη⁹⁶. Σύμφωνα με τó νέο νομοθέτημα, ή άξία τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων άνήλθε σέ δώδεκα λίτρες χρυσοῦ, άφου ο άπαιτούμενος όπλισμός έγινε πολύ βαρύτερος και άκριβότερος⁹⁷. Μ' αυτόν τόν τρόπο οί φτωχοί δέν ήταν πλέον δυνατό νά καταταγοῦν στο θεματικό στρατό. "Ενας στρατός πλουσιῶν άρχίζει νά εμφανίζεται στο Βυζάντιο, πού σύντομα θά δώσει τή θέση του σ' ένα στρατό μισθοφορικό, άφου οί πλούσιοι θά μπορούν νά πληρώνουν ένα μισθοφόρο πού θά ύπηρετεί στη θέση τους. Μοιραία τó θεματικό σύστημα οδηγείται στη λήξη του⁹⁸. 'Η

τήν Κύπρο και ιδρύουν τó θέμα Κύπρου, βλ. Oikonomidēs, *Listes de préséance*, σσ. 353-354.

94. Οί έπιχειρήσεις στη Σικελία δέν είχαν άμεσα και όριστικά άποτελέσματα. Κατά τόν Λέοντα Διάκονο, *Ίστορία* (έκδ. C. B. Casii, στο *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1928), σ. 65,19-21, μετά τήν άνακατάληψη τής Κρήτης, κατασκευάστηκε νέος στόλος για τήν άνακατάληψη τής Σικελίας. 'Αλλά οί έπιχειρήσεις μεταξύ 964 και 967 δέν έδωσαν σπουδαία άποτελέσματα. Οί Βυζαντινοί άρχισαν τήν άνακατάληψη τής Σικελίας επί Ρωμανού Γ', χωρίς τελικά νά γίνουν ποτέ άπόλυτοι κύριοι του νησιού (βλ. Ahnweiler, *Mer*, σσ. 123-124).

95. *Jus Graecoromanum* (έκδ. 'Ι. και Π. Ζέπου, τόμοι 8, 'Αθήνα 1931), τόμ. Α', σ. 255. 'Ο Νόμος αυτός θά πρέπει νά έννοηθεί σέ συνδυασμό με τόν Νόμο του 967 (*Jus Graecoromanum*, σ. 255 και έξ.), ο όποιος περιορίζει τά δικαιώματα τῶν «άδυνάτων».

96. Πρόκειται για τή Νεαρά VIII του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου «*Περί στρατιωτικῶν κτημάτων*», βλ. *Jus Graecoromanum*, τόμ. Α', σ. 222 και έξ. Τό θέμα τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων επανεξετάζεται άπό τή Γρηγορίου - 'Ιωάννου, *Στρατολογία*, σ. 31 και έξ., αλλά ή έρευνά της περιορίζεται στην κριτική τῶν θεωριῶν πού έχουν διατυπωθεί.

97. Βλ. Ostrogorsky, *Histoire*, σσ. 312-313, C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Λειψία 1894, σ. 56. 'Η Γρηγορίου - 'Ιωαννίδου, *Στρατολογία*, σσ. 91-93, προτείνει μιá νέα άρκετά άστήρικτη θεωρία.

98. Τό Τακτικόν του Escorial είναι χαρακτηριστικό, άφου αναφέρει νέους άξιωματούχους — τούς δοῦκες— πού άνέρχονται στην Ιεραρχία. Π.χ. σ. 263,33, αναφέρει τόν Δούκα τής Θεσσαλονίκης, ο όποιος έχει ξεπεράσει Ιεραρχικά δλους τούς θεματικούς στρατηγούς, εκτός άπό τόν στρατηγό τῶν 'Ανατολικῶν. 'Ο Oikonomidēs, *Listes de préséance*, σσ. 344-346, τονίζει ότι πρόκειται για άστρατιωτικούς διοικητές μιás εϋρύτερης περιοχής (πού ένίστε όνομάζονται και «κατεπάνω») ύπό τις διαταγές τῶν όποιῶν βρίσκονταν οί στρατηγοί τῶν θεμάτων, ως πρὸς τó στρατιωτικό σκέλος τῶν καθικόντων τους. Παράλληλα, οί «κριτές» τῶν θεμάτων άνέρχονται σταθερά στη διοικητική Ιεραρχία άπό τά τέλη

ἀποδυνάμωση τοῦ συστήματος ὑπῆρξε ταχύτερη στὰ ναυτικά θέματα, τὰ ὁποῖα, μὴ ἔχοντας πλέον πολεμικὴ ἀποστολή, ἀποστρατικοποιοῦνται καὶ μεταβάλλονται σὲ διοικητικές, φορολογικὲς καὶ ἐμπορικὲς περιοχὲς, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὁ στρατηγὸς καὶ οἱ θεματικὲς δυνάμεις ἔχουν περισσότερο ἀστυνομικὰ παρά στρατιωτικὰ καθήκοντα. Τὸ Τακτικὸ τοῦ Escorial, τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνα, ἀποτελεῖ σαφὴ ἀπόδειξη τῆς νέας τάξης τῶν πραγμάτων. Τὰ ναυτικά θέματα πολλαπλασιάζονται εἴτε μὲ τὴ δημιουργία νέων στὶς νεοκατακτημένους περιοχὲς (Κρήτη, Κύπρος)⁹⁹ εἴτε μὲ τὴ διαίρεση τῶν ὑπαρχόντων θεμάτων σὲ μικρότερα. Οἱ Κυκλάδες ἀποσπᾶσθησαν ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Αἰγαίου καὶ μαζί μὲ ἓνα τμήμα τῶν Δωδεκανήσων, δημιούργησαν ἓνα νέο θέμα¹⁰⁰. Ὅμοίως ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Αἰγαίου ἀποσπᾶσθησαν καὶ ἀποτελέσαν χωριστὰ θέματα ἡ Χίος¹⁰¹, ἡ Ἄβυδος¹⁰² καὶ τὸ Στενό, ὄνομα ὑπὸ τὸ ὁποῖο ἄλλοι ἱστορικοὶ ἐννοοῦν τὸν Ἑλλησποντο καὶ ἄλλοι τὸν Βόσπορο¹⁰³. Τὸ θέμα τοῦ Αἰγαίου περιορίζεται στὰ νησιά τοῦ βορείου Αἰγαίου. Ἐπὶ Βασιλείου Β' (976-1025) τὸ θέμα αὐτὸ περιορίζεται ἀκόμα περισσότερο μὲ τὴν ὑπαγωγή τῆς Λήμνου στὸ δούκα τῆς Θεσσαλονίκης¹⁰⁴. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ἡ Λέσβος ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴ θεματικὴ διοίκηση

τοῦ 9ου αἰῶνα καὶ περιορίζουν τὸν στρατηγὸ σὲ διακοσμητικὸ ρόλο, ὡς πρὸς τὸ πολιτικὸ σκέλος τῶν καθηκόντων του. Μιά συστηματικὴ, ἀν καὶ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῆς παρακμῆς τοῦ θεματικοῦ συστήματος, ἀπὸ τὴ Μάρθα Γρηγορίου - Ἰωαννίδη, *Παρακμὴ καὶ πτώση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς*, Θεσσαλονίκη 1985.

99. Τακτικὸν τοῦ Escorial, σ. 265,26-27.

100. Τακτικὸν τοῦ Escorial, σ. 267,31.

101. Βλ. ἀνωτέρω, σημ. 75.

102. Βλ. στρατηγὸς τῆς Ἄβυδου στὸν Κεδρηνό, τόμ. Β', σ. 455,18, σ. 479,3-5, Λέοντα Διάκονο σ. 44,11-13. G. Zacos καὶ A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, I, τόμοι 3, Βασιλεία 1972, σσ. 1734-1735, ἀρ. 3088: ἡ σφραγίδα τοῦ Χριστοφόρου, στρατηγοῦ τῆς Ἄβυδου, ποὺ οἱ ἐκδότες τοποθετοῦν ἤδη στὸν 9ο αἰῶνα.

103. Ἡ περιοχή τοῦ Στενοῦ ἀναφέρεται ὑπὸ ἓνα στρατηγὸ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο, *Περὶ διοικήσεως τῆς αὐτοκρατορίας*, σ. 250, κεφ. 51, καὶ *Περὶ βασιλείου τάξεως*, σσ. 698,22 - 699,1. Ἡ Ahrweiler, *Mer*, σ. 122 καὶ «Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe - XIe siècles», στὸ *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 84, 1960, σ. 51, εἶναι βεβαία ὅτι πρόκειται γιὰ ναυτικὸ θέμα καὶ πιθανὸν γιὰ ἄλλη ὄνομασία τοῦ Βοσπόρου (βλ. Τακτικὸν τοῦ Escorial, σ. 269,17), ταῦτιση ποὺ δημιουργεῖ νέα προβλήματα, ἀφοῦ εἶναι δυνατό νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Βόσπορο ἢ γιὰ τὸν Κιμέριο Βόσπορο.

104. Ahrweiler, *Mer*, σσ. 125-127: οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι τοῦ Βασιλείου Β' ἐνίσχυσαν τὴ στρατιωτικὴ σημασία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συνέβαλαν στὴ δημιουργία τοῦ δουκάτου τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸ δουκάτο, ποὺ κατὰ τὸν Κεδρηνό, τόμ. Β', σ. 479,5-8, διέθετε ναυτικὲς δυνάμεις, ὑπάγονταν ἡ Λήμνος καὶ ἴσως καὶ οἱ Σποράδες.

καί υπάγεται στην αυτοκρατορική διοίκηση¹⁰⁵. Ὁ κατακερματισμός αὐτὸς στερεεῖ τὰ θέματα ἀπὸ τὸ ζωτικό τους χῶρο καὶ ἀπὸ τὴ δυνατότητα διάθεσης ἀξιόλογων δυνάμεων. Γενικά, τὸ Τακτικὸ τοῦ Escorial ἀπεικονίζει μία μεταβατικὴ κατάσταση ποῦ δὲν εἶχε ἀκόμα μορφοποιηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα, δηλ. τὴ μεταλλαγὴ τοῦ στρατιωτικοῦ - διοικητικοῦ συστήματος σὲ φορολογικὸ - διοικητικὸ. Στὴ φάση αὐτὴ τὸ Αἰγαῖο παρουσιάζει τὴν εἰκόνα ἑνὸς διοικητικοῦ μωσαϊκοῦ. Τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου ἐλέγχονται ἀπὸ τὸ στρατηγὸ τῆς Πελοποννήσου, ἐνῶ ὁ στρατηγὸς τῆς Ἑλλάδος ἐξουσιάζει τὰ παράλια ὡς τὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλιάκμονα. Σ' αὐτὸν υπάγονται ἐξ ἄλλου ἡ Εὐβοία καὶ οἱ Βόρειες Σποράδες. Τὰ παράλια τῆς Πιερίας, ὡς τὶς ἐκβολές τοῦ Ἀξιοῦ υπάγονται στὸ στρατηγὸ τῆς Βέροιας. Ὁ στρατηγὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἐλέγχει τὴ Χαλκιδική. Ἐνα μικρὸ τμῆμα τῶν παραλίων, μεταξύ Στρυμόνα καὶ Νέστου βρισκόταν ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Στρυμόνα. Ἀνατολικότερα, οἱ ἀκτὲς ἀνήκαν στὸ στρατηγὸ τῆς Μακεδονίας, ἐνῶ ὁ βορειοανατολικὸς μυχὸς τοῦ Αἰγαίου ἦταν ὑπὸ τὶς διαταγές τοῦ στρατηγοῦ τῆς Θράκης. Τὰ νησιὰ τοῦ βορείου Αἰγαίου υπάγονται στὸ θέμα τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Ὁ στρατηγὸς τῆς Χίου ἐλέγχει οὐσιαστικὰ μόνο τὴ Χίο, ἀφοῦ ἡ Λέσβος δὲν υπάγεται σὲ κανένα θέμα καὶ διοικεῖται ἀπευθείας ἀπὸ τὴν αυτοκρατορική διοίκηση. Ὁ στρατηγὸς τῆς Σάμου διοικεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νησί, καὶ τὴν ἀπέναντι μικρασιατικὴ ἀκτὴ. Τὰ παράλια τῆς Τρωάδας υπάγονται στὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου, ἐνῶ ἡ χερσόνησος τῆς Καλλιπόλης ἀποτελεῖ χωριστὴ στρατηγίδα. Ὁ στρατηγὸς τῶν Κυκλάδων διοικεῖ τὰ νησιὰ τοῦ νοτίου Αἰγαίου καὶ τὰ βόρεια Δωδεκάνησα. Ἡ Κρήτη υπάγεται σὲ δικό της στρατηγὸ, ἐνῶ ἡ Ρόδος καὶ οἱ νοτιοδυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν. Τὸ θέμα αὐτό, μαζί μὲ τὸ θέμα τῆς Σάμου φαίνεται ὅτι διέθεταν τὶς ἀξιολογότερες ναυτικὲς δυνάμεις, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δὲ διέθεταν παρὰ ἀσημαντοὺς στόλους¹⁰⁶.

105. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάδς (ἐκδ. Β. G. Niebuhr, στὸ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1839), τόμ. Α', σσ. 361,20 - 362,1, μνημονεύει ἕναν «κουράτορα» διοικητὴ τῆς Λέσβου, σαφῆς ἐνδειχὴ ὅτι τὸ νησί δὲν ἀνήκει διοικητικὰ στὸ θέμα τοῦ Αἰγαίου.

106. Τὰ θέματα, ὄχι μόνο μετέχουν στὶς ἐπιχειρήσεις στὸ Αἰγαῖο, ἀλλὰ, κατὰ τὸν Κεδρηνό, τόμ. Β', σ. 457,1-6, παίρνουν μέρος σὲ ἐκστρατείες γενικότερου χαρακτήρα. Ἀντίθετα, ἄλλες παράκτιες περιοχὲς ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ αυτοκρατορικοῦ στόλου σύμφωνα μὲ τὸν Μιχαὴλ Ψέλλο, *Χρονογραφία* (ἐκδ. E. Renauld, Παρίσι 1928), τόμ. Β', σ. 10, xciii,1-4 καὶ τὸν Ζωναρᾶ, τόμ. Γ', σ. 632,11-12. Ὁ θεματικὸς στόλος περιορίζεται στὴν ἀπόκρουση πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ὅπως π.χ. στὴν ἀπόκρουση τῶν Ρώσων ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς τῆς Χίου, τῆς Σάμου καὶ τῶν Κιβυρραιωτῶν, βλ. Κεδρηνό, τόμ. Β', σ. 479,3-8, ἢ τῶν Ἀράβων ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς τῆς Χίου καὶ τῆς Σάμου, βλ. Κεδρηνό,

Ἡ ναυτικὴ ἀδυναμία τῶν θεμάτων τοῦ Αἰγαίου γίνεται πασιδὴλη τὸ 1023, ὅταν ἓνας ρωσικὸς πειρατικὸς στολίσκος κατάφερε νὰ διασχίσει τὸ Βόσπορο, τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Ἑλλήσποντο χωρὶς κανεὶς νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ τὸν ἀναχαιτίσει. Ὁ στρατηγὸς τῆς Ἀβύδου κατάφερε τελικὰ νὰ νικήσει τοὺς Ρώσους στὸ Αἶγαῖο, ἀλλὰ χωρὶς νὰ διαλύσει τὸ στόλο τους ποὺ παρέμεινε ἐπικίνδυνος γιὰ τοὺς παράκτιους πληθυσμοὺς. Χρειάστηκε ἡ ὀργανωμένη ἐπέμβαση τῶν στόλων τῶν Κιβυρραιωτῶν, τῆς Σάμου καὶ τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ νὰ ἡττηθοῦν ἀποφασιστικὰ οἱ Ρῶσοι κοντὰ στὴ Λήμνο¹⁰⁷. Ἐπίσης ὅταν ἐμφανίστηκαν Ἀραβες πειρατὲς ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἀφρική στὸ Αἶγαῖο, χρειάστηκε ἡ συντονισμένη ἐνέργεια τῶν στρατηγῶν τῶν Κιβυρραιωτῶν, τῆς Σάμου καὶ τῆς Χίου γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ σχετικὰ περιορισμένη αὐτὴ ἐπιδρομὴ¹⁰⁸. Μάλιστα τὸ 1035 οἱ Ἀραβες πειρατὲς κατέλαβαν τὰ Μῦρα, μίᾶ ἀπὸ τὶς ναυτικὲς βάσεις τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα λεηλάτησαν τὶς Κυκλάδες¹⁰⁹. Ὁ θεματικὸς στόλος δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς πειρατὲς καὶ χρειάστηκε ἡ ἐπέμβαση τῆς κεντρικῆς διοίκησης, ποὺ μὲ τὸν ἀξιόμαχο αὐτοκρατορικὸ στόλο διέλυσε τοὺς Ἀραβες πειρατὲς στὴ ναυμαχία τῶν Κυκλάδων τὸ 1035/36¹¹⁰. Τὸ 1040 ὁ βυζαντινὸς στόλος κατέλαβε τὴ Μεσσήνη, βάση τῶν Ἀράβων πειρατῶν στὴ Μεσόγειο, γεγονός ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν τελευταία πράξη τοῦ πολέμου κατὰ τῶν πειρατῶν¹¹¹. Ἀλλὰ ἡ πράξη αὐτὴ ἀνήκει στὸ ἐνεργητικὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου. Τὰ θέματα ἔχοντας χάσει τὴν παλαιὰ τους αὐτοτέλεια δὲν παίζουν οὐσιαστικὰ κανένα ἐνεργὸ ρόλο στὴ νέα τάξη. Μιὰ νέα διοικητικὴ κατανομὴ ἐπιχειρεῖται στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα: οἱ

τόμ. Β', σ. 484,10-14, ἢ ἀκόμα τῶν Ἀράβων ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τῶν Θρακησίων, βλ. Κεδρηνὸ, τόμ. Β', σ. 513,15-20.

107. Κεδρηνός, τόμ. Β', σ. 479,3-8.

108. Κεδρηνός, τόμ. Β', σ. 484,10-14, σ. 514,6-17 καὶ Ζωναρᾶς, τόμ. Γ', σ. 572,2-5.

109. Κεδρηνός, τόμ. Β', σ. 511,20-21, σ. 512,3-7 καὶ Ζωναρᾶς, τόμ. Γ', σ. 589,16-19. Οἱ Ἀραβες πειρατὲς στὸ Αἶγαῖο κατὰ τὸν 11ο αἰώνα εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνοι ἀπὸ τοὺς προγόνους τους τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ ὁ βυζαντινὸς στόλος ἦταν ἀσθενέστερος κατὰ τὸν 11ο αἰώνα. Ὁ αὐτοκρατορικὸς στόλος ἄλλωστε, ὅπως καθαρὰ τὸ δηλώνει ὁ Κεδρηνός, τόμ. Β', σ. 512,4-5, δὲν φαίνεται νὰ εἰδειχνε ἰδιαίτερο ζήλο γιὰ τὴν προστασία τῶν ἐπαρχιακῶν ἀκτῶν.

110. Ὁ Κεδρηνός, τόμ. Β', σ. 514,12-17 καὶ ὁ Ζωναρᾶς, τόμ. Γ', σ. 572,2-5, τονίζουν ὅτι ὅλα τὰ πειρατικὰ πλοῖα καταβυθίστηκαν, γεγονός ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ πειρατικὴ δύναμη δὲν ἦταν σημαντικὴ.

111. Βλ. Κεδρηνὸ, τόμ. Β', σ. 525,7-8 καὶ Ζωναρᾶ, τόμ. Γ', σ. 594,3-6. Ἡ πτώση τῆς Μεσσήνης ὑπῆρξε ἡ μεγαλύτερη ἐπιτυχία τῆς βυζαντινῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Ἀράβων τῆς Σικελίας. Ἀποτέλεσμά της ἦταν ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἀραβικῆς πειρατείας, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ θεματικοῦ στόλου, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε πλέον αἰτία ὑπαρξῆς.

δοῦκες ἀναλαμβάνουν τὰ στρατιωτικά καθήκοντα μεγάλων περιοχῶν, ἐνῶ τὰ διοικητικά ἀρχίζουν νὰ τὰ ἐξασκοῦν οἱ κριτές. Οἱ στρατηγοὶ γίνονται ἀσήμαντοι ἀξιωματικοὶ μικρῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Στὸ Αἰγαῖο, ἡ κατάσταση ἀκολουθεῖ τὴ γενικὴ ἐξέλιξη. Ὁ τελευταῖος θεματικὸς στρατηγός, ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρραιωτῶν, ἔπεσε μαχόμενος στὴ ναυμαχία τοῦ 1043, ὅταν ὁ βυζαντινὸς στόλος συγκρούστηκε μὲ τὸ ρωσικὸ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πρωτεύουσας¹¹². Ἡ περίοδος τῆς τοπικῆς θεματικῆς αὐτοδιοίκησης τελειώνει τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ τὸ Αἰγαῖο θὰ ἀκολουθήσει τὴν ὑπόλοιπη αὐτοκρατορία στὶς φεουδαρχικὲς μορφὲς διοίκησης ποὺ θὰ εἰσαχθοῦν στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα.

112. Ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρραιωτῶν ἀναφέρεται τὸ 1042, βλ. Miklosic καὶ Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, 6 τόμοι, Βιέννη 1860-1890, τόμ. Στ', σσ. 34-35 καὶ σ. 42, διὰν κατέστειλε ἐπανάσταση στὴν Κύπρο. Ὅσο γιὰ τὴ ναυμαχία τοῦ 1043, στὴν ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν Κεδρηνὸ, τόμ. Β', σ. 554,10-15, ἔπεσε μαχόμενος ὁ στρατηγὸς τῶν Κιβυρραιωτῶν, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς κατάστασης τοῦ θεματικοῦ ναυτικοῦ. Ὁ Κεδρηνός, τόμ. Β', σσ. 551,22 - 555,14 καὶ ὁ Ψελλός, τόμ. Β', σ. 8,xc,1-6 καὶ σσ. 9, κcii,1 - 10,13, γράφουν ὅτι κανεὶς δὲν μπόρεσε νὰ συγκρατήσῃ τὸ στόλο τοῦ Βλαδίμηρου, ποὺ ἔφτασε πρὸ τῶν τειχῶν χωρὶς νὰ συναντήσῃ ἀντίσταση. Ὁ αὐτοκράτορας, Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος, στὴν προσπάθειά νὰ συγκεντρώσῃ κάποιες ναυτικὲς δυνάμεις, ἀπευθύνθηκε στὶς ἐπαρχιακὲς βάσεις, ποὺ διέθεταν ἐλάχιστα παλαιὰ καὶ χωρὶς μαχητικὴ ικανότητα σκάφη.

ΞΕΝΗΣ ΜΠΑΛΩΤΗ

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ (1923) ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1974

Το Αιγαίο πέλαγος που από αρχαιοτάτων χρόνων ήταν το κέντρο ανάπτυξης του ελληνικού πολιτισμού, θεωρείται από τις αρχές του 20ού αιώνα λόγω του θαλασσιού πλούτου του και κυρίως λόγω των εξακριβωμένων κοιτασμάτων πετρελαίου που διαθέτει, χώρος πολιτικής και στρατηγικής σημασίας.

Το Αιγαίο είναι ένας χώρος που εκ των πραγμάτων αναγκάζει δύο λαούς να το μοιράζονται. Αυτή η κατάσταση είναι που προκαλεί τις διαφωνίες ανάμεσα στα δύο γειτονικά κράτη: την Ελλάδα και την Τουρκία.

Η όριοθέτηση της ύφαλοκρηπίδας, των χωρικών υδάτων, του εναέριου χώρου και η στρατιωτικοποίηση των ανατολικών νησιών του Αιγαίου, είναι τα κυριότερα προβλήματα που άφοροδν αυτή την θάλασσα, η οποία ενώνει δύο ηπείρους και χωρίζει δύο λαούς.

1. ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Η αρχή των φιλονικιών για το Αιγαίο ανάμεσα στις δύο χώρες, πρέπει να τοποθετηθεί περί το 1830 όταν ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος, το οποίο δεν είχε στη δικαιοδοσία του από τα νησιά του Αιγαίου παρά τις Β. Σποράδες και τις Κυκλάδες. Τα υπόλοιπα νησιά παρέμεναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία¹.

Έν τούτοις, μέχρι το 1912 η Ελλάδα κατάφερε να αυξήσει σταδιακά τα βόρεια γεωγραφικά της σύνορα και τον Οκτώβριο του 1912 να καταλάβει τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου Πελάγους εκτός των Δωδεκανήσων, τα οποία στις 4 Μαΐου 1914 πέρασαν υπό Ιταλική κατοχή.

Στις 30 Μαΐου 1913, η τουρκική κυβέρνηση με την συνθήκη του Λονδίνου αποφάσισε να αφήσει το θέμα των ελληνικών νησιών να ρυθμιστεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Στις 13 Φεβρουαρίου 1914, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να έπι-

1. Βλ. Γ. Ασπρέα, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1931.

στρέφουν στον σουλτάνο την Ίμβρο και την Τένεδο, καθώς και το Καστελόριζο, αλλά τα νησιά του Αιγαίου συμπεριλαμβανομένων και των νήσων Χίου, Λέσβου και Σάμου να δοθούν στην Ελλάδα υπό τον όρο ότι τα ελληνικά στρατεύματα θα έκκενώσουν τη Β. Ήπειρο, ή όποια θα περνούσε στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος².

Παρ' όλα αυτά, η Κωνσταντινούπολη πιστεύοντας ότι η Χίος και η Λέσβος αποτελούσαν αδιάσπαστα κομμάτια της Μικρασιατικής ήπειρου, αρνήθηκε να δεχθεί την προσάρτησή τους από την Ελλάδα. Έτσι το 1914 δημιουργήθηκε μία επικίνδυνη ένταση μεταξύ Ελλάδος και Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ή όποια υποχώρησε λόγω της έκρηξης του Α' παγκοσμίου πολέμου.

Ο πόλεμος αυτός άφησε σε έκκρεμότητα το θέμα των νησιών του Αιγαίου έως τις 10 Αυγούστου 1920, όποτε υπεγράφη η Συνθήκη ειρήνης των Σεβρών ή όποια κατοχύρωσε υπέρ της Ελλάδος τα απελευθερωθέντα στους βαλκανικούς πολέμους νησιά του Αιγαίου, περιλαμβανομένων της Ίμβρου και της Τενέδου. Όσο για τα Στενά, προβλεπόταν αποστρατιωτικοποίηση και διεθνοποίηση, δηλ. έλευθερία διελεύσεως κάθε έμπορικου ή πολεμικού πλοίου, χωρίς διάκριση σημαίας, κάτω από τον έλεγχο διεθνούς έπιτροπής.

Έν τώ μεταξύ, οι σχέσεις των Βαλκανικών κρατών και ιδιαίτερα οι έλληνοτουρκικές βρίσκονταν σε κρίσιμη φάση μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Η νέα τάξη πραγμάτων επέβαλε την αναθεώρηση της Συνθήκης ειρήνης των Σεβρών. Όλα τα θέματα που άφορούσαν τις δύο χώρες τέθηκαν εκ νέου στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και τα αποτελέσματά τους διατυπώθηκαν στο κείμενο της Συνθήκης ειρήνης της Λωζάννης, της 24ης Ίουλίου 1923. Η συνδιάσκεψη της ειρήνης άρχισε τις έργασίες της στη Λωζάννη στις 21 Νοεμβρίου 1922. Ο Ίσμέτ πασάς, που ο Κεμάλ τον είχε διορίσει ύπουργό των Έξωτερικών, ήταν άρχηγός της τουρκικής αντιπροσωπείας. Επί κεφαλής της έλληνικής αποστολής βρισκόταν ο Ε. Βενιζέλος. Στις 22 Νοεμβρίου 1922 ο Ίσμέτ πασάς πήρε το λόγο για να υποστηρίξει ότι τα νησιά του Αιγαίου και της Μεσογείου αποτελούν γεωλογική έξάρτηση της Ανατολίας. Ζήτησε λοιπόν να αποδοθούν στην Τουρκία ή Ίμβρος, ή Τένεδος, καθώς και ή Σαμοθράκη «για λόγους έπιεικειάς». Για τις Αθήνη, Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο και Ίκαρία είπε ότι δέν έχουν αθόπαρκτη οικονομική ζωή χωρίς ένωση με την Μικρά Άσία και πρότεινε ένα καθεστώς άδιευκρίνιστο «πολιτικής υπάρξεως και ανεξάρτητης» για τα νησιά αυτά³.

2. Βλ. Δημήτρη Κιτσίκη, *Συγκριτική ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1978, σ. 161.

3. Βλ. Έμμανουήλ Ροόκουνα, *Έξωτερική πολιτική 1914-1923*, Αθήνα 1978, σ. 364.

Ὁ Τοῦρκος ἀντιπρόσωπος δικαιολογοῦσε τὰ αἰτήματά του καὶ τὶς τουρκικὲς ἀξιώσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὸ καθεστῶς τῶν νησιῶν, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε «ἰμπεριαλιστικὲς βλέψεις» ἐπὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ἐπομένως θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ νησιά ὡς βάσεις γιὰ πιθανὲς μελλοντικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ἀνατολή⁴.

Στὴν ἀπάντησή του ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἀφοῦ ἀπέδειξε ὅτι ὅλα τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου κατοικοῦνται ἀπὸ ἑλληνικὸ πληθυσμὸ — μὲ ἐξαίρεση τὶς μικρὲς μειονότητες στὴν Τένεδο, Κῶ καὶ Ρόδο⁵, — ὑπενθύμισε πὼς δὲν τίθεται θέμα ἀσφαλείας τῆς Τουρκίας καὶ ἀπειλῆς ἀπὸ τὰ νησιά, ἀφοῦ οὔτε κατὰ τὴν μικρασιατικὴ περιπέτεια χρησιμοποιήθηκαν τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου γιὰ τὴν ἀπόβαση ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἄν ἐπρόκειτο νὰ τεθεῖ θέμα ἀποστρατιωτικοποίησης γιὰ τὰ νησιά, τότε θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ συνδυασμὸς ἀποστρατιωτικοποίησης Στενῶν — νησιῶν ποὺ βρίσκονται ἀπέναντι στὰ Δαρδανέλλια. Τὸ διεθνὲς κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἀποστρατιωτικοποίηση τῶν νησιῶν. Ἔτσι οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις, στὴν προσπάθειά τους νὰ μειώσουν τὶς αἰτίες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἓνα καινούργιο πόλεμο, ἐπέβαλαν ὀρισμὲνα μέτρα δεσμευτικὰ τῆς κυριαρχίας τῶν κρατῶν.

Ἡ ὑποεπιτροπὴ ἐμπειρογνομῶνων στὶς 28 Νοεμβρίου 1922 ἀποφάνθηκε: α) ὁμόφωνα πὼς ἡ ἀποστρατιωτικοποίηση Λήμνου, Ἴμβρου, Τενέδου καὶ Σαμοθράκης ἔπρεπε νὰ ἐξετασθεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ καθεστῶς τῶν Στενῶν, β) κατὰ πλειοψηφία ὅτι ἡ ἀποστρατιωτικοποίηση τῆς Μυτιλήνης, Χίου, Σάμου καὶ Ἰκαρίας θὰ περιελάμβανε ὀρισμὲνες ὑποχρεώσεις γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν θὰ ἦταν πλήρως ὅπως ζητοῦσε ἡ Τουρκία. Στὸ τελικὸ ὅμως κείμενο ποὺ ὑπογράφηκε στὶς 24 Ἰουλίου 1923, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 12, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν γιὰ τὰ ἑλληνικὰ νησιά, ἀλλὰ αὐτὴ τὴν φορὰ ἐξαιροῦνταν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυριαρχία ἡ Ἴμβρος καὶ ἡ Τένεδος ποὺ περνοῦσαν στὴν Τουρκία. Τὸ καθεστῶς ἀποστρατιωτικοποίησης τῶν νησιῶν ἐπιβλήθηκε στὴ Χίο, στὴ Σάμο, στὴν Ἰκαρία καὶ στὴ Μυτιλήνη μὲ τὸ ἄρθρο 13 τῆς Συνθήκης εἰρήνης τῆς Λωζάννης. Στὴ Λήμνο καὶ στὴ Σαμοθράκη μὲ τὸ ἄρθρο 4 τῆς Σύμβασης «Περὶ τοῦ καθεστώτος τῶν Στενῶν», ποὺ φέρει τὴν ἴδια ἡμερομηνία, μὲ τὴ Συνθήκη Εἰρήνης⁶.

Σημαντικὲς ἦταν καὶ οἱ συζητήσεις ποὺ ἔγιναν στὴ Λωζάννη γιὰ τὰ Δωδεκάνησα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὸ 1912 τελοῦσαν ὑπὸ ἰταλικὴ κατοχὴ.

4. Βλ. Ἀρετῆς Τούντα - Φεργαδῆ, *Θέματα ἑλληνικῆς διπλωματικῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα 1989, σ. 157.

5. Στὴν Τένεδο κατοικοῦσαν 5.420 Ἕλληνες καὶ 1.200 Τοῦρκοι. Στὴν Κῶ 14.550 Ἕλληνες καὶ 2.020 Τοῦρκοι καὶ στὴ Ρόδο 37.770 Ἕλληνες καὶ 4.854 Τοῦρκοι.

6. Βλ. Ἐ. Ρούκουνα, *ὁ.π.*, σ. 366.

Στη Λωζάννη αναθεωρήθηκε η Έλληνοϊταλική συνθήκη περί Δωδεκανήσου που είχε υπογραφεί στις 29 Ιουλίου 1919 ανάμεσα στον Ε. Βενιζέλο και τον Ιταλό ύπουργό των Έξωτερικών, Tittoni. Αυτή η Συνθήκη, που έμεινε κενό γράμμα, απορρίφθηκε από την Ιταλία το 1922, η οποία εξέφρασε την αντίρρησή της να την εφαρμόσει. Έτσι μετά την καταστροφή της Μ. Ασίας, ο ύπουργός των Έξωτερικών Σάντζερ «κατήγγειλε τας συμφωνίας της Δωδεκανήσου, τας οποίας έδηλώσεν ότι θεωρεί έκπτώτους κατόπιν της άρδην άλλαγής της καταστάσεως.»⁷ Η στάση αυτή της Ιταλίας έπέσυρε την προσοχή της Άγγλίας, η οποία άντέδρασε διακηρύττοντας ότι «το ζήτημα των Δωδεκανήσων έχει διεθνή χαρακτήρα και συνεπώς τοϋτο δέν δύναται να λυθῆ δια μονομεροϋς πράξεως της Ιταλίας».

Στο σχέδιο της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης είχε περιληφθει το άρθρο 15, βάσει του οποίου η Τουρκία αναλάμβανε την υποχρέωση να παραιτηθει ύπερ της Ιταλίας από όλα τα δικαιώματα και τους τίτλους της επί της Δωδεκανήσου. Έξι μήνες πριν από την υπογραφή της πιό πάνω Συνθήκης, στις 29 Ιανουαρίου 1923, ο Βενιζέλος είχε απευθύνει έπιστολή προς τον πρόεδρο της Συνδιασκέψεως της Λωζάννης, στην οποία ανέφερε μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα: «[. . .] Η έλληνική αντιπροσωπεία [...] θεωρεί όρθην την τηρηθεισαν διαδικασίαν. Ύπενθυμίζει όμως ότι ύπάρχει συνθήκη, μη επικυρωθεισα, μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας, περί του όριστικού διακανονισμού της τύχης των νήσων τούτων και επιφυλάσσει τα δικαιώματα της Έλληνικής Κυβερνήσεως όπως, της Τουρκίας παραιτηθείσης των δικαιωμάτων αυτής επί των έν λόγω νήσων, προέλθῃ έν πνεύματι φιλικῶ εἰς τας δεούσας συνομιλίας προς καθορισμόν της τύχης αὐτῶν. Η Έλληνική κυβέρνησις προβαίνουσα εἰς την επιφύλαξιν ταύτην, έπαφίεται εἰς το αἶσθημα δικαιοσύνης άπάντων και ιδία της Ιταλικῆς κυβερνήσεως, ίνα δοθῆ εἰς το Δωδεκανησιακόν ζήτημα λύσις σύμφωνος προς την άρχην των Έθνοτήτων και τας ἤδη έπελθούσας συμφωνίας [...]»⁸.

Η έπιστολή αυτή διατηροϋσε πλήρη και άκέραια όλα τα δικαιώματα της Ελλάδος επί της Δωδεκανήσου. Το νησιωτικό όμως σύμπλεγμα της Δωδεκανήσου άποδόθηκε στην Ελλάδα μόνο μετά τον τερματισμό του Β' παγκοσμίου πολέμου. Με το άρθρο 14§1 της Συνθήκης Ειρήνης των Παρισίων, της 10ης Φεβρουαρίου 1947, η Ιταλία εκχωροϋσε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, μεταβιβάζοντας ταυτόχρονα και την κυριαρχία των νησιών. Στην ίδια αυτή παράγραφο άπαριθμοϋνταν όλα τα νησιά του συμπλέγματος της Δωδε-

7. Βλ. Α. Τούντα - Φεργαδῆ, δ.π., σ. 159.

8. Ατόθι, σ. 160.

κανήσου. Βάσει τής § 2 του ίδιου άρθρου, επιβαλλόταν στα Δωδεκάνησα καθυστώσ αποστρατιωτικοποιήσεως, τὸ ὁποῖο ὑπάρχει καὶ σήμερα.

Ἡ εἰδικὴ συνθήκη τῆς Λωζάννης γιὰ τὰ Στενά ἐφαρμόσθηκε μὲ πολλὰ δυσχέρειες ἰδίως ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνας ὡς τὸ 1936, πὸ ἡ Τουρκία, ἐπωφελομένη ἀπὸ τὴ διεθνῆ ἀναταραχὴ πὸ δημιουργήσε ἡ κατάληψη τῆς Αἰθιοπίας ἀπὸ τοὺς Ἴταλους, πέτυχε τὴ μεταβολὴ τοῦ καθεστώτος τῆς Λωζάννης περὶ Στενῶν καὶ ἔτσι ὑπογράφηκε στίς 20 Ἰουλίου 1936 στὸ Montreux νέα συνθήκη πὸ ἰσχύει ἀκόμη. Στὴ Συνθήκη τοῦ Montreux ὅλες οἱ διατάξεις οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀποστρατιωτικοποίησιν τῶν νησιῶν καταργήθηκαν σιωπηρῶς. Μέσα στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀναθεωρήσεως ἀποφασίσθηκε ἡ ἐπαναστρατιωτικοποίησιν τῶν Δαρδονελίων καὶ τῶν βορειο-ἀνατολικῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πὸ βρίσκονται κοντὰ στὰ Στενά. Ἄν καὶ ἀναμενόταν, ἡ Τουρκικὴ πλευρὰ δὲν ἐξέφρασε καμμία ἀντίδραση γιὰ τὶς νέες αὐτὲς διευθετήσεις. Τὰ προβλήματα θὰ ἀρχίσουν νὰ ἀναζωπυρῶνται ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50 καὶ μετὰ. Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ Αἶγαίο τὰ κυριώτερα προβλήματα εἶναι τέσσερα καὶ θὰ τὰ ἐξετάσουμε διαδοχικά.

II. ΤΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

α) Ἡ στρατιωτικοποίησιν τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου

Ἐνα ἀπὸ τὰ θέματα πὸ φέρνουν συχνὰ ἀντιμέτωπα τὰ δύο κράτη — Ἑλλάδα καὶ Τουρκία —, εἶναι ἡ στρατιωτικοποίησιν τῶν νήσων Λήμνου, Λέσβου, Χίου καὶ τῶν Δωδεκανήσων⁹.

Ἡ ἀμφισβήτησιν τοῦ δικαιώματος τῆς στρατιωτικοποιήσεως τῶν ἀνατολικῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἀρχίζει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50, ὅταν ἐπιχειρήθηκε, γιὰ πρώτη φορά, ἡ ἔνταξιν τῆς Λήμνου στὸ στρατιωτικὸ σχεδιασμὸ τοῦ NATO.

Στὸ ἐρώτημα δὲ πὸ τίθεται, γιὰτί ξαφνικὰ μέσα στὴ δεκαετία τοῦ '50 ἡ Ἑλλάδα θέλησε νὰ στρατιωτικοποιήσει αὐτὰ τὰ νησιά, τὴν ἀπάντησιν θὰ τὴ βροῦμε ἂν ἀνατρέξουμε σὲ ἕνα ἔντυπο πὸ κυκλοφόρησε περὶ τὰ μέσα τοῦ 1961, — γιὰ τὸν συγγραφέα αὐτοῦ τοῦ ἐντύπου ἔχουμε πληροφορίες, ἀλλὰ ὄχι ἐξακριβωμένες, — καὶ ἀποκάλυπτε ὅτι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1956 ἡ Τουρκία σχεδίαζε στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν κατάληψη μεγάλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου κοντὰ στὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ γιὰ νὰ διαπραγματευθεῖ τὴ συμφέρουσα γιὰ τοὺς Τούρκους ρύθμισιν τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος. Ἡ δημοσίευσιν

9. Γιὰ τὴ νομικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος, βλ. Θάνου Βερέμη, *Ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις*. Ἀθήνα 1986, σ. 1η - 8 καὶ *Οἱ ἑλληνο-τουρκικὲς σχέσεις*, συλλογικὸ ἔργο, Ἀθήνα 1988.

αυτή λέγεται ότι βασίζεται σε διαρροή επίσημων τουρκικών σχεδίων που αποτέλεσαν ένα σοβαρό κίνητρο για την κατοπινή όχυρωση των μεγάλων νήσων.

Ἡ Τουρκία ἀντιτάχθηκε στις ἑλληνικὲς ἐνέργειες καὶ καθὼς οἱ ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις δξύνονταν λόγω τοῦ Κυπριακοῦ ζητήματος τὸ θέμα τῶν νησιῶν ἔπαιρνε διαστάσεις ἀνησυχητικὲς. Τὸ 1968 ἡ Τουρκία ἔθεσε θέμα γιὰ τὴν ἀποστρατιωτικοποίηση τῆς Λήμνου καὶ τῆς Σαμοθράκης, ἐνῶ τὸ 1973 διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑλληνικῶν στρατευμάτων στὴ Λήμνο, Σαμοθράκη, Χίο, Λέσβο, Σάμο καὶ Δωδεκάνησα. Σὲ μικρὸ δὲ χρονικὸ διάστημα, πρὶν τὸν Ἰούλιο 1974, ἀνταλλάσσουντας πίνακα ἐκκρεμοτήτων μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία ὑπέβαλε τὸ θέμα τῆς στρατιωτικοποίησης τῶν νησιῶν στὴν Ἑλληνικὴ κυβέρνηση.

Σὲ αὐτὴ τῆς τὴν ἐνέργεια ἡ Ἑλλάδα δὲν στερεῖται ἐπιχειρημάτων. Ἐτσι στὴν κατηγορία τῆς Τουρκίας ὅτι παραβιάζει τὶς συνθήκες τῆς Λωζάννης καὶ τοῦ Παρισιοῦ, οἱ ὁποῖες μιλοῦν γιὰ ἀποστρατιωτικοποίηση τῶν νησιῶν, ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἀπαντᾷ ὅτι τὸ καθεστῶς τῆς Λήμνου παρακολουθεῖ τὸ σύνολο τῆς περιοχῆς τῶν Στενῶν καὶ συνεπῶς, σύμφωνα μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Montreux ἰσχύει ἡ ἄρση τῆς ἀποστρατιωτικοποίησεως τῶν τουρκικῶν στενῶν καὶ τῆς γύρω περιοχῆς. Γιὰ νὰ ἐνισχύσει δὲ τὴν ἀκρίβεια τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἀνατρέχει στὴ δήλωση τοῦ Τούρκου Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τὴν τουρκικὴ Ἐθνοσυνέλευση (στὶς 31 Ἰουλίου 1936), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «Οἱ διατάξεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ νησιά Λήμνος καὶ Σαμοθράκη, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν γείτονα καὶ φίλη Ἑλλάδα καὶ ποὺ ἦταν ἀποστρατιωτικοποιημένα μὲ βάση τὶς σχετικὲς διατάξεις τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης, καταργοῦνται καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Montreux...»¹⁰. Ὅσο γιὰ τὴν ἀποστρατιωτικοποίηση τῆς Δωδεκανήσου, ἰσχύει ἡ λογικὴ ὅτι ἡ Τουρκία δὲν περιλαμβάνεται στὴ Συνθήκη Εἰρήνης μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Ἑλλάδος, ἄρα δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπικαλεῖται τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀποστρατιωτικοποίηση ἄρθρο. Κύριος ὑποστηρικτῆς τοῦ καθεστώτος αὐτοῦ ἐκτὸς τῆς Τουρκίας εἶναι καὶ ἡ ΕΣΣΔ ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ ἐξασφαλίσει ἓνα Αἰγαῖο ὅσο τὸ δυνατὸν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ στρατιωτικὲς δυνάμεις καὶ ὀχυρωμένα νησιά. Οἱ ΗΠΑ ἐπενέβησαν τὸ 1948 ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδας, σὲ αὐτὴ τὴ διαφωνία τῆς μὲ τὴν Τουρκία, μὲ τὸν στρατηγὸ Marshall νὰ δηλώνει: «Ἡ Ἑλλάδα ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὶς στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις γιὰ... νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ σύνορά της.»¹¹.

Τὸ πρόβλημα δυστυχῶς διατηρεῖται μέχρι καὶ σήμερα καὶ ἀπὸ τὸ 1974

10. Βλ. Θ. Βερέμη, *δ.π.*, σ. 76.

11. *Αὐτόθι*.

ἔχει γίνει ἀκόμη δεῦτερο διότι ἡ Τουρκία συγκρότησε μία 4η στρατιά, μὲ τὴν ἀπειλὴ ὅτι σὲ περίπτωσι στρατιωτικοποιήσεως τῶν σχετικῶν νησιῶν θὰ τὰ καταλάβει *manu militari* καὶ θὰ λύσει συνεπῶς τὸ ζήτημα μὲ ριζικὸ τρόπο.

β) Ἡ ὑφαλοκρηπίδα τοῦ Αἰγαίου

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες εἶναι ἡ ὀριοθέτηση τῶν ἀντίστοιχων ζωνῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τῶν ὑποθαλάσσιων τμημάτων τῶν ἀνοικτῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Τουρκίας¹². Εἶναι φανερὸ ὅτι σημαντικὴ θέση σὲ αὐτὴ τὴν ὀριοθέτηση ἔχουν τὰ ἑλληνικὰ νησιά. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι τουλάχιστον μέχρι τὸ 1973 ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀντιμετώπιζε θέμα θαλασσίου χώρου τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν Τουρκία. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸ 1961 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἶχε δώσει ἀδειες ἐξερευνησεως τοῦ βυθοῦ τοῦ Αἰγαίου γιὰ ἀναζήτησι πετρελαίων στὴν περιοχὴ ποὺ θεωρεῖ ἑλληνικὴ ὑφαλοκρηπίδα. Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ ἐμπλοκὴ ἄρχισε τὸν Νοέμβριον τοῦ 1973, ὅταν ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις δημοσίευσε στὴν ἐπίσημη ἐφημερίδα τοῦ κράτους ἀπόφασιν ποὺ παραχωροῦσε στὴν κρατικὴ ἐταιρεία πετρελαίου δικαίωμα ἐκμετάλλευσιν κοιτασμάτων ὑδρογονανθράκων στὴν ὑφαλοκρηπίδα περιοχῶν τοῦ βορειοανατολικοῦ καὶ κεντρικοῦ Αἰγαίου. Στις 8 Ἰουλίου 1974 παραχώρησε ἀνάλογο δικαίωμα καὶ γιὰ τὸ βόρειον, κεντρικὸν καὶ νοτιοανατολικὸν Αἰγαῖον διεκδικώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν ἀποκλειστικότητα στὴ μισὴ περίπου ὑφαλοκρηπίδα τοῦ Αἰγαίου. Δηλαδή ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς Λήμνου, ὀλόκληρος σχεδὸν ὁ Ἅγιος Εὐστράτιος, ὀλόκληρη ἡ Λέσβος καὶ τὸ βόρειον τμῆμα τῆς Χίου καὶ τῶν Ψαρῶν μὲ τὴν αἰγιαλίτιδα ζώνη τοὺς περιβάλλονταν ἀπὸ τουρκικὴ ὑφαλοκρηπίδα. Παραμονὴ δὲ τῆς εἰσβολῆς στὴν Κύπρον χαρακτηρίσε ὡς τουρκικὴ ὑφαλοκρηπίδα καὶ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τοῦ βυθοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου μέχρι καὶ τὰ Δωδεκάνησα. Γιὰ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ τῆς τουρκικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει ἡ ἐξήγησι ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ κρίσις τοῦ πετρελαίου εἶχε δημιουργήσει πιστικὰς ἀνάγκας σὲ ὅλα τὰ κράτη, νὰ ἀναζητοῦν νέες πηγὰς ἐνέργειας¹³.

Ἡ Ἑλλάδα ἀντέδρασε μὲ ρηματικὰς διακοινώσεις ποὺ βασιζόνταν στὴ νομικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ἀπὸ τὴν πρώτη δὲμος ἀνταλλαγὴ διακοινώσεων ἐπὶ τοῦ θέματος φάνηκε ὅτι τὸ πρόβλημα ἐντοπιζόταν στὸ ἐξῆς σημεῖο: ποῖα εἶναι τὰ κριτήρια μὲ τὰ ὁποῖα γίνεται ἡ ὀριοθέτησι τῆς ὑφαλοκρηπίδας μεταξὺ ἀπέναντι κειμένων κρατῶν. *Grosso modo* γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ νησιά ὀφείλουν νὰ ἔχουν τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἄρα καὶ

12. Βλ. Χρήστου Ροζάκη, «Μία ἀπόπειρα σύνθεσης τῆς ἑλληνοτουρκικῆς κρίσεως», *Οἰκονομία καὶ Κοινωνία*, 1, Μάιος 1979, σ. 48.

13. Βλ. Βύρωνος Θεοδώροπούλου, *Οἱ Τούρκοι καὶ ἐμεῖς*, Ἀθήνα 1988, σ. 270.

τή δική τους ύφαλοκρηπίδα. Αυτή η θέση βασίζεται: α) στο άρθρο 1β της Σύμβασης του 1958 που αναγνωρίζει σε όλα τα νησιά το δικαίωμα να έχουν δική τους ύφαλοκρηπίδα, β) στο γεγονός ότι το ήπειρωτικό έδαφος και τα νησιά του Αιγαίου σχηματίζουν την πολιτική και έδαφική ενότητα της Ελλάδας, άρα με αυτή την σκέψη δεν μπορεί να δεχθεί ότι τα νησιά είναι κάτι το ξεχωριστό, γ) η όριοθέτηση της ύφαλοκρηπίδας ανάμεσα στις δύο χώρες δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά ακολουθώντας την αρχή της «ίσης αποστάσεως» ανάμεσα στις τουρκικές ακτές και τα όρια των ελληνικών νησιών που βρίσκονται ανατολικότερα του Αιγαίου πελάγους¹⁴.

Η Τουρκία από την πλευρά της υποστηρίζει ότι τα νησιά αποτελούν «ειδικές περιπτώσεις», ακόμη ότι όλο το ανατολικό τμήμα του Αιγαίου αποτελεί «φυσική προέκταση» της Μικράς Ασίας, ότι γεωμορφολογικά τα μεγαλύτερα βάθη του Αιγαίου βρίσκονται περίπου στη μέση του αιγαίου χώρου. Συμπερασματικά λοιπόν, εκεί θα πρέπει να όριοθετηθεί η τουρκική και ελληνική ύφαλοκρηπίδα και τέλος ότι η αρχή που πρέπει να εφαρμοσθεί είναι αυτή της «εθυδικίας», δηλ. της δικαιοσύνης και όχι της «ίσης αποστάσεως»¹⁵.

γ) Τα χωρικά ύδατα

Παράλληλα με το θέμα της ύφαλοκρηπίδας, η Τουρκία άρχισε να αντιδρά, ήδη από το 1973, στο ενδεχόμενο μιας διεύρυνσης της ελληνικής αιγιαλίτιδας ζώνης από τα έξι ναυτικά μίλια, που είναι ακόμη σήμερα, στα 12 ναυτικά μίλια. Η πρώτη δυσκολία για τον καθορισμό της αιγιαλίτιδας ζώνης ξεκίνησε το 1936, όταν η Ελλάδα με βάση τη νέα συνθήκη του Montreux, καθόρισε τα χωρικά ύδατα στα 6 ν.μ. από τα 3 ν.μ. που ήταν το 1923 με τη Συνθήκη της Λωζάννης.

Σήμερα, η Ελλάδα εάν το θέλει μπορεί να διεκδικήσει σύμφωνα με τη σύμβαση για το «Δίκαιο της θάλασσας» του 1982, τα 12 ν.μ. Εάν συνέβαινε αυτό, τότε η Ελλάδα θα έλεγχε το 71,5% του Αιγαίου, έναντι του 43,6% που είναι σήμερα και κάτι τέτοιο θεωρείται άδιανόητο από την έκαστοτε τουρκική κυβέρνηση¹⁶. Εάν η Ελλάδα θελήσει κάποτε να κάνει την επιθυμία της πραγματικότητα, έχει 3 βασικά επιχειρήματα τα οποία δεν μπορούν να άμφισβητηθούν: α) Η επέκταση στα 12 ν.μ. αποτελεί ένα δικαίωμα της Ελλάδας που αναγνωρίζεται και από το Διεθνές δίκαιο, β) αυτή η εφαρμογή των

14. Βλ. Semih Vaner, «Retour au différend Gréco - turc», *Cemoti*, 4, 1987, σ. 22.

15. *Απόθι*.

16. Βλ. R. Meinaprus, «Der Griechisch - türkische Konflikt», *Europa-Archiv*, Bonn, V. 40, No 2, 1985, σ. 43.

6 ν.μ. ἐφαρμόζεται τόσο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου πελάγους, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Τουρκία γιὰ τὰ παράλια τῆς στῆ Μαύρη Θάλασσα καὶ τέλος καὶ οἱ δύο χώρες ἔχουν υἱοθετήσει τὰ 12 ν.μ. γιὰ τὴ Μεσόγειο. Ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν διεθνεῖς κανόνες ποῦ καλύπτουν τὴν Ἑλλάδα, ἡ Τουρκία δὲν μπορεῖ νὰ προσφύγει σὲ κανένα δικαστήριο, γι' αὐτὸ ἀρκεῖται νὰ δηλώνει ὅτι ἐὰν συμβεῖ αὐτό, θὰ τὸ θεωρήσει *casus belli*.

Ἐξετάζοντας πρακτικὰ τὸ ζήτημα ποῦ προκύπτει, διαπιστώνουμε ὅτι: ἐὰν ἡ Ἑλλάδα ἐπεκτείνει τὰ χωρικά της ὕδατα στὰ 12 ν.μ., θὰ ἔχει ὑπὸ τὴν κυριαρχία της ὄλο σχεδὸν τὸ Αἰγαῖο. Ἔτσι, π.χ. ἓνα πλοῖο τουρκικὸ ποῦ πρέπει νὰ ταξιδεύσει ἀνάμεσα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Σμύρνη, θὰ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ διασχίσει τὰ ἑλληνικὰ χωρικά ὕδατα. Μὲ δεδομένες τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο χώρες, αὐτὸ γιὰ τοὺς Τούρκους θὰ εἶχε σημασία ναυτικοῦ ἐμπάργκο. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν χωρικῶν ὑδάτων θὰ προκαλοῦσε *ipso facto* καὶ τὴν προέκταση τῆς ὑφαλοκρηπίδας καὶ τοῦ ἐναέριου χώρου. Προσθέτουμε ἐπίσης, ὅτι σὲ περίπτωσι υἱοθέτησι τῶν 12 ν.μ. ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, αὐτὸ θὰ ἔθιγε μερικῶς καὶ ἄλλες χώρες, ὅπως τὴ Βουλγαρία, τὴ Ρουμανία καὶ τὴν ΕΣΣΔ, τῆς ὁποίας ἡ ἐλεύθερη ναυτικὴ διακίνηση θὰ ἐμποδίζοταν ἀπὸ ἓνα τέτοιο μέτρο. Συγκεκριμένα, ἡ ΕΣΣΔ θὰ ἔβλεπε ξαφνικὰ ναυτικὲς τῆς βάσεις ποῦ βρίσκονται σήμερα σὲ ἀπόστασι μικρότερη τῶν 12 ν.μ. ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ χωρικά ὕδατα (Κρήτη, Ἀντικύθηρα, Ἅγιο Εὐστράτιο) νὰ μετατίθενται νομικὰ μέσα σὲ αὐτά. Ἐπιπλέον γιὰ τὸ πέρασμα τῶν πλοίων τῆς ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο πέλαγος, θὰ χρειάζεται τὴν ἄδεια τόσο τῆς Ἑλλάδας, ὅσο καὶ τῆς Τουρκίας, καθ' ὅτι τὰ Δαρδανέλλια ἀνήκουν στὴ δικαιοδοσία τῆς.

δ) Ὁ ἐναέριος χώρος

Τὸ τέταρτο πρόβλημα ποῦ ἀπασχολεῖ τὰ δύο κράτη εἶναι ἡ ὀριοθέτησι τοῦ ἐθνικοῦ ἐναέριου χώρου καὶ ἡ πορεία τοῦ FIR.

Ἡ Ἑλλάδα θέσπισε τὰ ὄρια τοῦ ἐθνικοῦ ἐναέριου χώρου μὲ τὸ προεδρικό διάταγμα τῆς 6ης/18ης Σεπτεμβρίου 1931 «περὶ καθορισμοῦ πλάτους χωρικῶν ὑδάτων» «ὅσον ἀφορᾷ τὰ ζητήματα τῆς Ἀεροπορίας καὶ τῆς Ἀστυνομίας αὐτῆς... εἰς 10 ν.μ. ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἐπικρατείας»¹⁷. Μὲ τὴ ρύθμισι ποῦ ἐπεξέτεινε τὴν αἰγιαλίτιδα ζώνη τῶν 3 ν.μ. σὲ 10 ν.μ., δὲν ἄλλαξαν σὲ τίποτε οἱ λειτουργίαι τῆς αἰγιαλίτιδας ζώνης καὶ τῶν ἀντίστοιχων δικαιωμάτων κυριαρχίας τοῦ παράκτιου κράτους, ἀλλὰ μόνο στὴ λειτουργία τοῦ ἐλέγχου τῶν ἀεροπλάνων πάνω στὴν αἰγιαλίτιδα ζώνη. Τὸ καθεστῶς αὐτὸ διατηρεῖται ἀμετάβλητο ἀπὸ τὸ 1931 καὶ ἐκτὸς μιᾶς μεμονωμένης διαμαρτυρίας

17. Βλ. συλλ. ἔργο *Οἱ ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις*, ὅ.π., σ. 353.

στις αρχές του Β' Παγκοσμίου πολέμου, δεν αμφισβητήθηκε ποτέ μέχρι το 1974 από την Τουρκία.

Την 1η Σεπτεμβρίου 1974, η Τουρκία ζήτησε με τηλεγράφημά της προς την ελληνική ύπηρεσία πολιτικής αεροπορίας να περάσει τον εθνικό εναέριο χώρο στα 6 ν.μ. Η ελληνική πλευρά δεν αποδέχτηκε την τουρκική πρόταση και συνέχισε στις NOTAM που εξέδιδε ότι «κανένα αεροσκάφος δεν επιτρέπεται να προσεγγίσει το ελληνικό έδαφος πιο κοντά από 10 ν.μ.».

Η δεύτερη άποψη του προβλήματος είναι το FIR, οι περιοχές πληροφορίας της πτήσης. Ο Διεθνής οργανισμός πολιτικής αεροπορίας (ICAO) για την ασφάλεια των πτήσεων της πολιτικής αεροπορίας σε όλο τον κόσμο, χάρισε την υδρόγειο σε περιοχές πληροφοριών πτήσεων. Έτσι με απόφαση που πάρθηκε το 1952 το Αιγαίο πέλαγος ανήκει στο FIR της περιοχής Αθηνών και η όροεθνική γραμμή της με αυτή της Κωνσταντινουπόλεως συμπίπτει περίπου με τα ναυτικά έλληνο-τουρκικά σύνορα. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η Ελλάδα ελέγχει όλο τον εναέριο χώρο. Πρέπει πάντως να παραδεχτούμε ότι σε αυτό τον χώρο η Ελλάδα δεν ασκεί κυριαρχία, αλλά μία διεθνή λειτουργία για την ασφάλεια των πτήσεων¹⁸. Η όριοθέτηση του FIR μέχρι το 1974 δεν αμφισβητήθηκε καμία φορά από την Τουρκία. Αυτό συνέβη στις 6 Αυγούστου 1974, όταν με Αγγελία προς τους Αεροναυτιλλομένους (NOTAM), υπ. αρ. 714, η Τουρκία χάραξε μία γραμμή στη μέση του Αιγαίου και ζήτησε από τα πολιτικά αεροπλάνα που θα διέσχιζαν τη γραμμή αυτή με κατεύθυνση προς το FIR Κωνσταντινουπόλεως να αναφέρουν την πορεία τους στο κέντρο έλεγχου κυκλοφορίας της Κωνσταντινουπόλεως και να παίρνουν οδηγίες από αυτό. Ύστερα από άκαρπη ανταλλαγή διακοινώσεων με την Τουρκία, η ελληνική πλευρά κήρυξε στις 13 Σεπτεμβρίου 1974 επικίνδυνους για την αεροναυτιλία όλους τους αεροδρόμους πάνω από το Αιγαίο. Οι αεροπορικές εταιρείες διέκοψαν κατόπιν αυτού τις πτήσεις τους στους αεροδρόμους αυτούς.

Συμπέρασμα

Είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις που μία ιστορική ανακοίνωση δεν μπορεί να έχει συμπέρασμα και τούτο συμβαίνει διότι κρίνουμε το παρόν και το παρόν όσοι το ζουν δεν μπορούν να το κρίνουν αντικειμενικά. «Το παρόν μας διαφεύγει διότι συνυπάρχουμε. Δεν είναι εύκολο να το αντικειμενοποιήσουμε». Επίσης «δεν έχουμε όλοι την ίδια συνείδηση περί του παρόντος», διότι τα βιώματα δεν είναι για όλους τα ίδια.

18. Βλ. Β. Θεοδωροπούλου, *δ.π.*, σσ. 282-291.

«Εἶναι λοιπὸν κάτι κινητὸ τὸ παρὸν... θὰ ἔλεγα τὸ παρὸν τῶν Ἑλλήνων προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα, ἀλλ' ἂν θέλουμε νὰ τὸ περιορίσωμε θὰ σταθοῦμε στὸν αἰῶνα μας, (...) καὶ θὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ παρὸν. (...) Κατὰ τὸν αἰῶνα λοιπὸν αὐτὸν οἱ πατρίδες ἔπαθαν μεγάλες ἀπώλειες, (...) ἐχάσαμε παμπάλαιες πατρίδες, τρισηχλιόχρονες πατρίδες, ἐχάσαμε τὴν Ἰωνία, τὸν Πόντο, τὴν ἔνδοξη Καισάρεια, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τί δὲν ἐχάσαμε! Καὶ ἓνα ἄλλο γεγονὸς (...) εἶναι ὅτι πρώτη φορά στὴν ἱστορία μας εὐρισκόμεθα στὴν μία ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὰ νησιά μας. Εἶναι πρώτη φορά στὴν ἱστορία του, ποὺ ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι περιορισμένος στὴν μία ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ ἔχη μεγάλη καὶ ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸ μέλλον, διότι τὸ παρελθὸν τὸ ἐδημιουργήσαμε καὶ τὸ γνωρίζομε ὡς τώρα, ὄντες πάντοτε καὶ στὶς δύο ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου. Τώρα πρόκειται τὸ μέλλον μας νὰ κριθῆ καὶ νὰ ἀποφασισθῆ μὲ τὸ γεγονὸς αὐτό. Ποιὰ θὰ εἶναι ἡ τύχη τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τώρα ποὺ αὐτὸς εὐρίσκεται μόνον στὴν μία ὄχθη τοῦ Αἰγαίου; Τοῦτο κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ μαντεύσῃ. Πιστεύω ἢ μάλλον αἰσθάνομαι, ὅτι ἡ ἐποχὴ τὴν ὁποία διέρχεται ὁ Ἑλληνισμὸς σήμερα εἶναι κρίσιμη. Τὸ δαισθάνομαι ἀπὸ τὴ συνείδηση γιὰ τὴν ἱστορία του, ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη κανεῖς πλήρη συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αἰσθάνομαι ὅτι διερχόμεθα ὡς λαὸς μίαν κρίσιμωτάτην καμπήν...»¹⁹.

Ἴσως ποτὲ ἄλλοτε τὰ λόγια τοῦ σοφοῦ φιλοσόφου Ἰωάννη Θεοδωρακοπούλου νὰ μὴν ἦταν τόσο ἐπίκαιρα.

19. Βλ. Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου, *Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1980, σσ. 13-14.

καταθέσει τα κείμενα της νεοελληνικής ιστορίας του θεάτρου, τα οποία είναι, με την εξαίρεση της πρώτης, καθαρά ιστορικά. Η έρευνα αυτή, που είναι η βάση της παρούσας μελέτης, έγινε με τη βοήθεια των κειμένων που αναφέρονται παρακάτω. Η έρευνα αυτή έγινε με τη βοήθεια των κειμένων που αναφέρονται παρακάτω.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟ 17ο και 18ο ΑΙΩΝΑ

Ἡ ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου πρέπει νὰ ξαναγραφτεῖ. Ὅχι μόνο ἐπειδὴ οἱ παλαιότερες ἱστορίες τοῦ Λάσκαρη¹, τοῦ Σιδέρη² καὶ τοῦ Βάλσα³ εἶναι ἄνισες καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται πιά στις σημερινὲς ἀπαιτήσεις⁴, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ ἔρευνα σὲ ὀρισμένους τομεῖς ἔχει κάνει μεγάλα ἄλλατα καὶ ἔχει φτάσει σὲ καινούργια δεδομένα⁵. Αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸ Κρητικὸ Θέατρο ὅσο καὶ γιὰ τὸ θέατρο τοῦ Διαφωτισμοῦ ἢ τοῦ Ρομαντισμοῦ, τὸ λεγόμενο «θέατρο τῶν ἰδεῶν» γύρω στὴ στροφή τοῦ αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ τὸ θέατρο τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας.

Ἐκτὸς αὐτοῦ, οἱ ἔρευνες τῆς τελευταίας δεκαετίας ἀνέστυραν στὸ φῶς ἕνα ὀλόκληρο νέο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, τὸ θρησκευτικὸ θέατρο στὸ Αἶγαίو τοῦ 17ου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα.⁶ Αὐτὸ τὸ φαινόμενο, ὅπως φαίνεται, συνδέεται ἀπὸ τὴ μιὰ μὲ τὴ θεατρικὴ παράδοση τῆς Κρήτης, ἢ ὅποια ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκεῖ ἐπιδράσεις καὶ μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα (1669), ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τῶν καθολικῶν ταγμάτων στὸ χῶρο αὐτόν, κυρίως τῶν Ἰησουϊτῶν, ποὺ

1. Ν. Λάσκαρης, *Ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*, 2 τόμ., Ἀθήνα 1933/39.

2. Γ. Σιδέρης, *Ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου 1794-1944*, τόμ. Α'. 1794-1908, Ἀθήνα [1951].

3. Μ. Valsa, *Le théâtre grec moderne. De 1453 à 1900*, Berlin, Akademie-Verlag 1960 (*Berliner Byzantinistische Arbeiten*, 18).

4. Γιὰ τὸ λεπτομερειακὸ χαρακτηρισμὸ αὐτῶν τῶν ἔργων βλ. Β. Πούχνερ, «Ἐρευνητικὰ προβλήματα στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου», *Δωδώνη Θ'* (1980), σσ. 217-242 (καὶ σὲ συμπληρωμένη μορφή στὸν τόμο: *Ἱστορικὰ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Ἐξι μελετήματα*, Ἀθήνα 1984, σσ. 11-29, 143-155).

5. Βλ. γιὰ τὸν τομεᾶ τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς δραματοποιίας πρὶν τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 W. Puchner, «Forschungsperspektiven zur mittelgriechischen Theatergeschichte. XVI. Internat. Byzantinisten kongreß. Akten 11/6», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6 (1982), σσ. 213-227.

6. Βλ. Β. Πούχνερ, «Τὸ Ἰησουϊτικὸ θέατρο στὸ Αἶγαίو τοῦ 17ου αἰῶνα», στὸν τόμο: *Ἐθνοποιικὴ Θεατρολογία*, Ἀθήνα 1988, 299-327. Σηριζέται σὲ δύο προηγούμενα μελετήματα, στὴν *Ἀριάνη Γ'* (Ρέθυμνο 1983), σσ. 191-206, καὶ στὸ *Θέατρο*, 64/66 (1981), σσ. 123-126.

«Εἶναι λοιπὸν κάτι κινητὸ τὸ παρὸν... θὰ ἔλεγα τὸ παρὸν τῶν Ἑλλήνων προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα, ἀλλ' ἂν θέλουμε νὰ τὸ περιορίσωμε θὰ σταθοῦμε στὸν αἰῶνα μας, (...) καὶ θὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ παρὸν. (...) Κατὰ τὸν αἰῶνα λοιπὸν αὐτὸν οἱ πατρίδες ἔπαθαν μεγάλες ἀπώλειες, (...) ἐχάσαμε παμπάλαιες πατρίδες, τρισχιλιόχρονες πατρίδες, ἐχάσαμε τὴν Ἰωνία, τὸν Πόντο, τὴν ἔνδοξη Καισάρεια, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τί δὲν ἐχάσαμε! Καὶ ἓνα ἄλλο γεγονός (...) εἶναι ὅτι πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία μας εὐρισκόμεθα στὴν μία ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὰ νησιά μας. Εἶναι πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία του, ποῦ ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι περιορισμένος στὴν μία ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ ἔχη μεγάλη καὶ ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸ μέλλον, διότι τὸ παρελθὸν τὸ ἐδημιουργήσαμε καὶ τὸ γνωρίζομε ὡς τώρα, ὄντες πάντοτε καὶ στὶς δύο ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου. Τώρα πρόκειται τὸ μέλλον μας νὰ κριθῆ καὶ νὰ ἀποφασισθῆ μὲ τὸ γεγονός αὐτό. Ποιὰ θὰ εἶναι ἡ τύχη τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τώρα ποῦ αὐτὸς εὐρίσκεται μόνον στὴν μία ὄχθη τοῦ Αἰγαίου; Τοῦτο κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ μαντεύσῃ. Πιστεύω ἢ μᾶλλον αἰσθάνομαι, ὅτι ἡ ἐποχὴ τὴν ὁποία διέρχεται ὁ Ἑλληνισμὸς σήμερα εἶναι κρίσιμη. Τὸ δαισθάνομαι ἀπὸ τὴ συνείδηση γιὰ τὴν ἱστορία του, ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη κανεῖς πλήρη συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αἰσθάνομαι ὅτι διερχόμεθα ὡς λαὸς μίαν κρισιμωτάτην καμπήν...»¹⁹.

Ἴσως ποτὲ ἄλλοτε τὰ λόγια τοῦ σοφοῦ φιλοσόφου Ἰωάννη Θεοδωρακοπούλου νὰ μὴν ἦταν τόσο ἐπίκαιρα.

19. Βλ. Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου, *Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1980, σσ. 13-14.

χρησιμοποιούν τη θεατρική παράσταση συστηματικά ως μέρος της εκπαίδευσης στα κολλέγια τους, αναπτύσσοντας μιὰ θεατρική δραστηριότητα που αντανακλά και στα ὀρθόδοξα εκπαιδευτικά φροντιστήρια τῆς ἐποχῆς. Ἡ σχετική ἔρευνα ἔχει φέρει στὸ φῶς ὡς τώρα ἕναν ἀριθμὸ δραματικῶν ἔργων, πού συγκρίνεται πλεόν, ποσοτικά τουλάχιστο, μὲ τὸ Κρητικὸ Θέατρο. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ δραματουργικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἐξελίξεις πού πραγματοποιοῦνται στὸ corpus τῶν δραματικῶν αὐτῶν ἔργων, γιατί ὡς τώρα γνωρίζαμε μόνο τὴ μετάβαση τῆς Κρητικῆς δραματουργίας στὴν Ἑπτανησιακὴ τοῦ 18ου αἰῶνα, ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ ἐπίδραση τῆς *Commedia dell' arte*, ἔχει μόνο κάπως ἐπιγονικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν περιέχει καὶ πολλὰς ἐκπλήξεις⁷.

Ἡ παράδοση τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου στὴ νεότερη Ἑλλάδα δὲν φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Τὰ δύο κρητικὰ διαλογικὰ ποιήματα γιὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ⁸ καθὼς καὶ ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» ἐντάσσονται μᾶλλον σὲ δυτικὲς θεατρικὲς παραδόσεις⁹ παρά σὲ ἀμφιλεγόμενα βυζαντινὰ «μυστήρια»¹⁰. Ἐχει ὁμως ἀποδειχθεῖ ὅτι ἤδη τὸ 1580 στὸ ἑλληνικὸ κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη κατὰ τὸ Πάσχα γίνονται διαλογικὲς παραστάσεις¹¹, ὅτι στὸ ἰησοῦτικὸ κολλέγιο τῆς Κωνσταντινουπόλης, μετὰ τὴ δευτέρη ἐγκατάσταση τῶν Ἰησοιτῶν ἐκεῖ τὸ 1607, πραγματοποιοῦνται ἐπίσης θεατρικὲς παραστάσεις μὲ τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων μαθητῶν¹². Ὁ πατρι-

7. Βλ. κυρίως Β. Πούχνερ, «Ὁ Πέτρος Κατσαΐτης καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο», *Παρουσός*, 25 (1983), σσ. 670-710.

8. Βλ. Μ. Ι. Μανούσκακας, «Ἑλληνικὰ ποιήματα γιὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ. Α'. Ὁ "Ἐρῆνος εἰς τὰ Πάθη καὶ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ" τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1956, σσ. 51-60, καὶ Μ. Ι. Μανούσκακας / Ο. Parlange, «Ἄγνωστο κρητικὸ "Μυστήριον τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ"», *Κρητικὰ Χρονικά*, 8 (1954), σσ. 109-132.

9. Γιὰ τὴν ἐνταξὴ τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» στὴ δυτικὴ παράδοση βλ. κυρίως W. F. Bakker, *The Sacrifice of Abraham. The Cretan Biblical Drama "Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ" and Western European Tradition*, Birmingham 1978.

10. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἐξαντλητικὰ Β. Πούχνερ, «Τὸ Βυζαντινὸ Θέατρο. Θεατρολογικὲς παρατηρήσεις στὸν ἐρευνητικὸ προβληματισμὸ τῆς ὑπαρξῆς Θεάτρου στὸ Βυζάντιο», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἔργων*, 11 (Λευκωσία 1981/82), σσ. 169-274 (βλ. ἐπίσης σὲ ἐμπλουτισμένη μορφή στὸν τόμο: *Εὐρωπαϊκὴ Θεατρολογία*, Ἀθήνα 1984, σσ. 13-92, 397-416, 477-494).

11. Ὑπάρχει σχετικὸ χωρίο σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Θεόδωρου Ρέντιου πρὸς τὸν καρδινάλιο Sirleto. Βλ. A. Meschini, *Teodoro Rendios*, Padova 1978 (*Università di Padova. Studi bizantini e neogreci*, 11), σσ. 77 ἔξ. καὶ τὸ μελέτημα: «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον († 1585) (Ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ βατικανικοῦ κώδικος 2124)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 17 (1967), σσ. 75-77.

12. «Nos y faisons de temps en temps quelque petite action, représentant quelque histoire sacrée. Les petits Grecs sont bon acteurs, le peuple est extrêmement désireux de sembla-

άρχης Λούκαρις ἄλλωστε, στὸ διάλογό του «Ζηλωτῆς καὶ Φιλαλήθης», ἀναφέρει σαφῶς τὶς κωμωδίες τῶν Ἰησοιτῶν: «...δταν κάμνον κωμωδίες ἢ ἄλλα θέατρα καὶ μᾶς προκαλοῦν νὰ πηγαίνωμεν, τότε μᾶς μυκτηρίζουσιν ὡς ἀγνώστους καὶ λωλοὺς καὶ οὐτιδανούς»¹³. Τὸ κολλέγιο τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς στὴν Πόλη εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ ὅλα τὰ κολλέγια ποὺ θὰ ἰδρυθοῦν κατὰ τὸ 17ο αἰῶνα στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου: τὸ 1623 στὴ Σμύρνη, τὸ 1627 στὴ Νάξο, τὸ 1640 στὸ Ναύπλιο καὶ στὴν Πάτρα, τὸ 1641 στὴν Πάρο καὶ τὸ 1642 στὴ Σαντορίνη καὶ στὴν Τήνο¹⁴. Στὴ Νάξο τὸ 1628, ἦδη ἓνα χρόνο μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἰησοιτῶν, δίνεται θεατρικὴ παράσταση τὴν ἡμέρα τῆς Ἀγίας Δωρεῆς σὲ ἐκκλησία μὲ τὴν παρουσία τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ μὲ θέμα «il peccatore convertito»¹⁵. Ὅπου ὑπάρχει Ἰησοιτικὸ κολλέγιο, εἶναι λογικὸ νὰ ἀναμένεται καὶ ἡ ἀνακάλυψη θεατρικῶν παραστάσεων, γιὰτι ἀπὲς ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ μαθήματος τῆς ρητορικῆς. Στὴ Νάξο φαίνεται πῶς δημιουργεῖται ὀλόκληρη παράδοση, στὴν ὁποία συμμετέχουν καὶ οἱ Καπουκίνοι¹⁶. γνωρίζουμε καὶ μιὰ παράσταση, μετὰ τὰ Χριστούγεννα, τὸ 1723, ἐνῶ δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν τὸ ποιμενικὸ δρᾶμα «Καλλιμάχος καὶ Ροδάμνια», ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται ἓνας σύντομος πρόλογος καὶ ἓνα δίστιχο τῆς Α' πράξης, ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν παράδοση τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων¹⁷. Μαρτυρεῖ πάντως αὐτὸ ποὺ διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δραματογραφία: τὴ σύζευξη τῆς κρητικῆς θεατρικῆς παράδοσης μὲ μιὰν ἄλλη, ἡ ὁποία δὲν ἐντάσσεται πιά ὀλοκληρωτικὰ στὴν κλασικίζουσα δραματογραφία.

Τὴν πρώτη σύνδεση τῆς κρητικῆς θεατρικῆς παράδοσης μὲ τὸ Ἰησοιτικὸ θέατρο ἔκαμε ἤδη ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας τὸν περασμένο αἰῶνα, δταν ἀνακάλυψε τὸ πρότυπο τοῦ «Ζήνωνα»¹⁸. Ἀκολούθησαν ὅμως ἑκατὸ χρόνια στασιμότητας στὸν ἐρευνητικὸ αὐτὸν τομέα. Τὸ 1979 δημοσιεύει ὁ Θωμᾶς Παπαδόπουλος σὲ κριτικὴ ἐκδοση ἓνα σχετικὰ μικρὸ θεατρικὸ ἔργο στὰ

bles actions» (E. Legrand, *Relation de l'établissement des P.P. de la Compagnie de Jésus en Levant*, Paris 1869, σ. 7).

13. Βλ. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, Τόμ. Α', ἐν Πετρούπολει 1868, σσ. 227 ἐξ. (βλ. καὶ Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 450 ἐξ.).

14. Βλ. Ποδχνερ, «Τὸ Ἰησοιτικὸ θέατρο», ὅ.π., σ. 304 (μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία).

15. Δημοσιευμένο στὸ G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici nella Grecia. IV. Naxos*, Roma 1938 (*Orientalia Christiana Analecta*, 115), σσ. 74-78 (καὶ Β. Ποδχνερ, *Ἑλληνικὴ Θεατρολογία*, ὅ.π., σσ. 308-311).

16. Ὁ συνάδελφος καθ. Νικ. Παναγιωτάκης μὲ πληροφόρησε ὅτι στὰ ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ ὑπάρχουν σχετικὰ ἀδημοσίευστα ἐγγραφα, ὅπου Ἰησοιτεὺς καὶ Καπουκίνοι φιλοκιοῦν, ποιὸς διοργανῶνει τὶς καλύτερες παραστάσεις στὴ Νάξο.

17. Γ. Κ. Μαυρομάτης, «Ἐνα ἄγνωστο θεατρικὸ κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Πάρο», *Ἀριάδνη Γ'* (Ρέθυμνο 1985), σσ. 179-190.

18. Κ. Σάθας, *Κρητικὸν θέατρον*, Ἐν Βενετία 1879, σ. 18'.

φραγκοχιώτικα από χειρόγραφο που βρέθηκε στα κατάλοιπα του Λέοντα Άλλατιου στη Biblioteca Vallicelliana στη Ρώμη, το «Δαβίδ», έργο που σχετίζεται σαφώς με το ιησουϊτικό θέατρο¹⁹. Αναφέρει και την ύπαρξη άλλου παρόμοιου θρησκευτικού έργου από τη Χίο, με θέμα τον Άγιο Ίσίδωρο, τον προστάτη του νησιού. Από το 1973 ο ακαδημαϊκός Μ. Ι. Μανούσακας είχε ανακοινώσει την ύπαρξη πέντε θρησκευτικών έργων από τη Χίο, τοποθετούμενων στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, όχι στα φραγκοχιώτικα αλλά με επιδράσεις της κρητικής δραματουργίας, από επώνυμους ορθόδοξους ιερείς που σχετίζονται με τα φροντιστήρια των Άγιων Αναργύρων και του Άγιου Βικτωρός²⁰. Η εργασία της μεταγραφής των στίχων έχει ολοκληρωθεί και η κριτική έκδοση θα πραγματοποιηθεί σύντομα από τον ίδιο και τον υποφαινόμενο. Η συνολική έκταση των έργων αυτών φτάνει σχεδόν τους 5.000 στίχους²¹.

Άλλά και από το χώρο της Παροναξίας έχουν ανακαλυφθεί πρόσφατα δραματικά έργα: η «Τραγедία του Άγιου Δημητρίου», άγνωστου συγγραφέα, που έχει παρασταθεί στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Νάξο (σώζονται ακόμα και τα ονόματα των έρασιτεχνών ήθοποιών), μιá άτιτλη τραγωδία σε πεζό λόγο με θέμα τη «Σφαγή των Νηπίων» από τον Ηρώδη, επίσης από άγνωστο συγγραφέα, που ανακαλύφθηκε στο ίδιο χειρόγραφο της καθολικής μονής της Σύρας και θα εκδοθεί από τον Νικόλαο Παναγιωτάκη και έμένα, καθώς και ένας «ρόλος» θρησκευτικού έργου για τον Άγιο Γεώργιο, επίσης ανέκδοτου, που η γλώσσα του παραπέμπει στον ίδιο χώρο²². Υπάρχουν λοιπόν όκτώ ολόκληρα έργα, άποσπάσματα από όρισμένα ή ένδειξεις για άλλα, καθώς και αρκετές σαφείς μαρτυρίες για θεατρικές παραστάσεις. Η όντότητα του θρησκευτικού θεάτρου στο Αίγαίο του 17ου και 18ου αιώνα είναι λοιπόν στέρεα τεκμηριωμένη και μεταβάλλει την ως τώρα εικόνα που είχαμε για την πορεία του νεοελληνικού θεάτρου από την κρητοεπτανησιακή δραματουργία ως τις πρώτες θεατρικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού στις παραδουνάβιες ήγεμονίες.

Η ανακοίνωσή μου θα περιοριστεί στην περιγραφή των όκτώ ολόκλη-

19. Άγνωστου Χίου Ποιητή: «Δαβίδ». Άνέκδοτο διαλογικό στιχολόγημα. Άνεύρεση - κριτική έκδοση, Θ. Ι. Πακαδοπούλου, Άθήνα 1979. Βλ. επίσης Β. Ποιχνηρ, «Ελληνική Θεατρολογία, δ.π.», σσ. 312 έξ.

20. Βλ. Θεσσαυρίσματα, 10 (1973), σσ. 381 έξ. Για τα φροντιστήρια αυτά βλ. Π. Κ. Ζερλέντης, «Περί των έν Χίω Φροντιστηρίων», Άθηνά, 29 (1917), σσ. 231-254.

21. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Πέντε άγνωστα στιχουργήματα του όρθόδοξου θρησκευτικού θεάτρου από τη Χίο (17ου αιώνα) ξαναφευμένα στο φώς από άφανισμένο χειρόγραφο», Πρακτικά της Άκαδημίας Άθηνών, ύπό έκδοση (Συνεδρία 1710η της 11 Μαΐου 1989).

22. Η ανακάλυψη είναι του μακαρίτη Λίνου Πολίτη, την έκδοση έχει αναλάβει η Έλένη Τουντσάνογλου.

ρων θεατρικῶν κειμένων καὶ θὰ ἐξαγάγει πρῶτα συμπεράσματα σχετικά μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς δραματοργίας αὐτῆς. Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι καὶ τὰ θρησκευτικὰ ἔργα τοῦ Κρητοεπιανησιακοῦ Θεάτρου (δηλαδή ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», ἡ «Εὐγένια» καὶ ὁ «Ζήνων») παρουσιάζουν σημαντικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς προδιαγραφές τῆς κλασικίζουσας δραματοργίας· αὐτὴ ἡ διάγνωση θὰ ἐπαληθευθεῖ καὶ στὸ χώρο τοῦ αἰγαιοπελαγίτικου θεάτρου.

Ὁ ἤδη δημοσιευμένος «Δαβὶδ» ἀποτελεῖται ἀπὸ 629 στίχους (δεκαπεντασύλλαβους καὶ σὲ πρὸ σύντομα μέτρα) καὶ πέντε σκηνές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη παρουσιάζει τὸν πρόλογο («εἰς τὴν Χίον»), καὶ γράφτηκε στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 18ου αἰῶνα ἢ καὶ λίγο νωρίτερα ἀπὸ ἄγνωστο Χιώτη συγγραφέα²³. Ἡ γλώσσα εἶναι τὰ φραγκοχιώτικα μὲ ἰσχυρὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα καὶ τόνο ἀρκετὰ λαϊκό. Τὸν πρόλογο κάνει ἡ Δικαιοσύνη (μὲ δύο ὑπῆρέτες) ποῦ ἀντιδικεῖ μὲ τὴν Εὐσπλαχνοσύνη. Ἡ Β' σκηνὴ (75-266) ξεκινάει μ' ἓνα «μπαλέτο» τεσσάρων διαβόλων, ποῦ διακόπτεται ἀπὸ τὴ Μετάνοια, καὶ συνεχίζει μὲ τὴν κατάστροφή τοῦ σχεδίου γιὰ τὴν ἀπόκρυψη ἀπὸ τὸ βασιλιά Δαβὶδ τῆς καταστροφῆς τῆς χώρας του (ἐξ αἰτίας τῶν ἁμαρτιῶν του). Ἡ σκηνὴ Γ' (267-344) δείχνει τὸ βασιλιά μὲ δύο συμβούλους του καὶ δύο τραγουδιστὲς στοὺς κήπους του. Ἡ σκηνὴ Δ' (345-475) εἶναι ἀφιερωμένη σὲ κάποια δράση: ἓνας διάβολος ἐμφανίζεται στὸ βασιλιά μὲ τὴ μορφή τοῦ Γὰδ μὲ ψεύτικες εἰδήσεις, ἐνῶ στὴ συνέχεια ἐμφανίζεται ὁ πραγματικὸς προφήτης καὶ ὁδηγεῖ τὸ Δαβὶδ στὴ μετάνοια. Ἡ σκηνὴ Ε' (476-629) ἔχει ἀπλῶς ἐπιλογικὴ λειτουργικότητα: ἐμφανίζεται Ἄγγελος, ἀκούγεται ἡ φωνὴ τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ, καὶ στὸ διάλογο ἀνάμεσα στὸ Δαβὶδ καὶ τὸν προφήτη Γὰδ προστίθεται ὁ Ὀρσολάνος, τελικὰ ἀκούγονται ψάλτες, ἓνας δεῦτερος Ἄγγελος ἐμφανίζεται, καὶ οἱ Ἄρετες κλείνουν μὲ τραγούδι τὸ ἔργο. Οἱ διάβολοι ἔχουν ἔντονα τὸ στοιχεῖο τοῦ κωμικοῦ, τὰ πολλὰ τραγούδια δίνουν στὸ μικρὸ αὐτὸ ἔργο σχεδὸν τὴ διάσταση μελοδράματος. Ὑπάρχει ἀλλαγὴ σκηνικοῦ, οἱ σκηνικὲς ὁδηγίες εἶναι λίγες καὶ στὰ ἰταλικά γραμμένες. Τὸ μικρὸ αὐτὸ δράμα παρουσιάζει ἓνα στάδιο προχωρημένης ἀποσύνθεσης καὶ ἀπόκλισης ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς κλασικίζουσας δραματοργίας²⁴.

Παρόμοια χαρακτηριστικὰ παρατηροῦνται καὶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πέντε χιώτικα ἔργα, ποῦ σῶζονται σὲ σύμμεικτο κώδικα τοῦ ἀντιγραφέα Ἰωάννη Μαυροκορδάτου, τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα, ποῦ κατέληξε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Lord Guilford, ἀγοράστηκε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου τὸ 1973 σὲ δημο-

23. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου μετὰ τὴ σύντομη βενετικὴ κατοχὴ τοῦ νησιοῦ βλ. Β. Πούχνερ, *Ἑλληνικὴ Θεατρολογία*, ὁ.π., σ. 315.

24. Βλ. λεπτομερειακὰ Β. Πούχνερ, *Ἑλληνικὴ Θεατρολογία*, ὁ.π., σσ. 312-322.

πρασία στο Λονδίνο και κήκε κατά την πυρπόληση του Προεδρικού Μεγάρου στο πραξικόπημα της 15 Ιουλίου 1974²⁵. Εύτυχως υπήρχε φωτοαντίγραφο του πολύτιμου χειρογράφου, από το οποίο λείπουν όμως όρισμένα φύλλα, με τρία δραματικά έργα του Μιχαήλ Βεστάρχη, ένα από το Γρηγόριο Κονταράτο και ένα από το Γαβριήλ Προσοψά (και οι τρεις είναι ορθόδοξοι ιερείς και δάσκαλοι της Χίου)²⁶. Το πρώτο έργο του Βεστάρχη, με 440 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, το πιο σύντομο, έχει τον τίτλο «*Διάλογος της Ύπεραγίας Θεοτόκου*» και βαδίζει στα ίχνη των δυτικών «Παραστάσεων των Προφητών»: πρόκειται για διευρυμένες παραστάσεις των Χριστουγέννων που πραγματεύονται, από την έξωση των προπατόρων από τον Παράδεισο, όλες τις προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης σχετικά με την έλευση του Μεσσία, ως τη γέννηση του Χριστού. Το ίδιο σχήμα μεταφέρεται εδώ στα Εισόδια της Θεοτόκου. Τον πρόλογο κάνει ο Δαβίδ, ο οποίος αρχίζει στη συνέχεια ένα διάλογο με τον Άδám, ώσπου να πάρουν τον λόγο με τη σειρά τους διάφοροι προφήτες και προπάτορες της Παλαιάς Διαθήκης: ο Μαύσσης, ο Ίακώβ, ο Δαβίδ, ο Άαράν, ο Ήσαϊας, ο Έζεκιήλ, ο Γεδεών, ο Σολομών, ο Ίερεμίας, ο Άββακούμ και ο Δανιήλ. Οι αναφορές στη Θεοτόκο τεκμηριώνονται (όχι πάντα τελείως σωστά) με προφητικά χωρία των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης. Κεντρική είναι η μεγάλη ρήση του Ζαχαρία (155-264) που άφηγείται λεπτομερειακά τα γεγονότα των εισοδίων της Θεοτόκου. Στο τέλος ακολουθεί, μετά από κάποιο χάσμα, ένας πανηγυρικός και ύμνιτικός επίλογος. Το έργο που δεν παρουσιάζει σκηνικές οδηγίες, έχει περισσότερο το χαρακτήρα διαλογικού ποιήματος παρά θεατρικού έργου.

Στο δεύτερο έργο του, «*Στίχοι πολιτικοί εις διάλογον μέρος έβγαλμένο και ποιημένοι εις την Άνάστασιν του Κυρίου ημών Ίησού Χριστού*». Ο Βεστάρχης πλησιάζει περισσότερο τη θεατρική δομή. Είναι λίγο εκτενέστερο (616 ομοιοκατάληκτοι πολιτικοί στίχοι), έχει κάποια σκηνική δράση και παρουσιάζει και σκηνικές οδηγίες, που δεν χρησιμοποιούνται όμως πάντα με συνέπεια. Τον πρόλογο κάνει ο ίδιος ο ποιητής, που αναφέρεται και στον Όμηρο και παραθέτει και αυτολεξει στίχους από το κείμενο της «*Οδύσσειας*». Δυστυχώς ένα έκπεσμένο φύλλο του χειρογράφου διακόπτει τον ενδιαφέροντα αυτό πρόλογο. Η Α' σκηνή (19-96) δείχνει τον Πιλάτο με δύο δούλους, ύστερα τους άρχιερείς, γραμματείς και φαρισαίους, που ζητούν τη φύλαξη του μνήματος του Χριστού. Η «σένα» Β' (97-174) παρουσιάζει τον Πέτρο και τον Ίωάννη, ύστερα τη Μαρία Μαγδαληνή, που έχει δει τον άγγε-

25. Για την τύχη του χειρογράφου βλ. Μανούσακα, «*Πέντε άγνωστα στιχουργήματα*», δ.π., εισαγωγή και μέρος Α'.

26. Για τα (λίγα) βιογραφικά στοιχεία των σχεδόν άγνωστων τριών ιερέων βλ. Μανούσακα, «*Πέντε άγνωστα στιχουργήματα*», μέρος Β'.

γελο στον τάφο. Στη σκηνή Γ' (175-248) εμφανίζονται ο Πέτρος και ο Ίωάννης που έχουν περιεργαστεί τον τάφο, και η Μαρία Μαγδαληνή, στην οποία εμφανίστηκε ο Κύριος αυτόπροσώπως. Η σένα Δ' (249-324) επανέρχεται στους γραμματείς και φαρισαίους, στους οποίους διηγούνται οι στρατιώτες την ανάσταση· εκείνοι τους δωροδοκούν για να μαρτυρήσουν πως οι «μαθητάδες» έκλεψαν το λείψανο, και τελικά κατηγορούν οι άρχιερείς ο ένας τον άλλο. Σένα Ε' (325-434): διηγούνται έκτενώς ο ευαγγελιστής Λουκάς και ο Κλεώπας σε μερικούς άποστόλους την εμφάνιση του Χριστού στο δρόμο προς τους Έμμαους. Η σκηνή ΣΤ' (435-616) φέρνει όλους τους άποστόλους στο παλκοσένικο και πραγματεύεται το επεισόδιο του άπιστου Θωμά. Το μεγαλύτερο μέρος της σκηνής αναλώνεται στις προσπάθειες των συναποστόλων του να τον πείσουν για την ανάσταση. Ένα χάσμα στο χειρόγραφο μάς κρύβει με ποιόν τρόπο έγινε τελικά ή ίδια ή εμφάνιση του Χριστού στο Θωμά. Η συνέχεια είναι πανηγυρική ποίηση. Και αυτό το έργο έχει ήθικοδιδασκτικό χαρακτήρα και παρουσιάζει μεγάλα άφηγηματικά χωρία. Η πασχαλινή αυτή παράσταση εντάσσεται στις σύνθετες μορφές των θεατρικών αναπαραστάσεων της Άνάστασης του Χριστού στο δυτικό Μεσαίωνα, με την προσθήκη της εμφάνισης του Κυρίου στον άπιστο Θωμά, που γιορτάζεται την Κυριακή μετά το Πάσχα.

Πιο σύνθετο και γεμάτο σκηνική δράση και ένταση είναι το τρίτο έργο του Βεστάρχη, που έχει 1607 όμοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους: «*Στίχοι πολιτικοί εις διάλογον μέρος έβγαλμένοι και ποιημένοι εις τον Έλεάζαρον και τους έπτά παίδας τους Μακκαβαίους και της μητρος αυτών [sic] και της Θυσίας του Άβραάμ και έτέρων παρά ιερέως Μιχαήλ Βεστάρχου*», έργο που παρουσιάζει μεγάλο ένδιαφέρον. Άκολουθεί αρκετά πιστά το Δ' βιβλίο των Μακκαβαίων, που δέν συγκαταλέγεται ανάμεσα στα κανονικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Έχει πέντε μεγάλες σκηνές και ένα πρόλογο, το ίντερμέδιο της «Θυσίας του Άβραάμ» αποτελεί την Δ' σκηνή, ενώ υπάρχει ακόμα ένα άστειο ίντερμέδιο που προστίθεται στο τέλος του έργου. Ο διδακτικός πρόλογος (1-76), τον όποιο κάνει ο ίδιος ο ποιητής, αναφέρεται στην υπόθεση του έργου, τη σφαγή του Έλεάζαρου και των έπτά παιδων Μακκαβαίων από τον Άντίοχο τον Έπιφανή, και προεξογγέλλει τη θεαματικότητα και συναρπαστικότητα των όσων θα δούν οι θεατές («*χωρίς να βαρεθείτε*»). Στην Α' σκηνή (77-370) οι άρχιερείς των Έβραίων μαζί με το γηραιό Έλεάζαρο συγκεντρώνονται και αποφασίζουν να άντισταθούν στην έλληνολατρεία του Άντίοχου και έμψυχώνουν και τους νεαρούς των Έβραίων να όποστούν καλύτερα το μαρτύριο παρά να θυσιάσουν στα είδωλα και να «*μαροφαγήσουν*». Αυτοί άνταποκρίνονται με έκτενείς ρήσεις, όπου άνακεφαλαιώνουν όλη τη θαυμαστή ιστορία του έκλεκτου λαού. Στη σκηνή Β' (371-432), που διακόπτεται στην άρχή από ένα χάσμα στο χειρόγραφο, έμφα-

νίζονται οί δαίμονες, βγαίνοντας από τὸν Ἄδη. Ὁ Α΄ διάβολος ἀνταμείβει μὲ βάσανα τὶς ὑπηρεσίες τῶν ἄλλων, ποὺ καυχῶνται πὺς κατάφεραν νὰ κάνουν τὸν Ἀντίοχο νὰ καταργήσῃ τὸ μωσαϊκὸ νόμο καὶ νὰ ἀναγκάσῃ τοὺς Ἑβραίους νὰ θυσιάσουν σὲ ἑλληνικὰ εἶδωλα. Ἡ ἐπόμενη σκηνὴ Γ΄ (433-692), ποὺ διακόπτεται στὴν ἀρχὴ ἀπὸ ἓνα χάσμα, φέρνει τὸ βασιλιά στὴ σκηνὴ καὶ τὸ βωμὸ μὲ τὰ εἶδωλα καὶ τὰ «ῥίνα τὰ κρέη» (χοιρινὸ) ποὺ πρέπει νὰ φᾶνε οἱ Ἑβραῖοι καὶ νὰ θυσιάσουν στὶς ἑλληνικὲς θεότητες. Ὁ βασιλιάς ἀνταμείβει ὄσους θὰ ἀλλαξοπιστήσουν, τιμωρεῖ ὁμως τὸν ὑπέργηρο Ἐλεάζαρο, ποὺ ὄχι μόνο δὲν ἐνδίδει, ἀλλὰ σὲ μιὰ μεγάλη του ρήση (547-633) ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ καὶ στὴ δημιουργία τοῦ νόμου τοῦ Μωϋσῆ. Ὁ ἀρχιερέας ἀπορρίπτει καὶ τὴν πρόταση τοῦ συμβουλίου δούλου τοῦ βασιλέα νὰ προσποιηθῆ τὴ μιανοφαγία, γιὰ νὰ γλυτώσῃ τὴ ζωὴ του, θέλει νὰ μείνῃ «ξόμπλι» γιὰ τοὺς νέους. Ἐτσι μετὰ ἀπὸ βασανιστήρια ὑφίσταται τὸ μαρτύριο. Σκηνὴ Δ΄ (693-838): εἶναι τὸ «Ἰντερμέδιο τοῦ Ἀβραάμ τῆς θυσίας», ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ κρητικὸ διαλογικὸ ποίημα, περιορίζει τὴ δράση του στὸν Ἀβραάμ καὶ τὸ γιό του, καθὼς καὶ τὸν Ἄγγελο (ἀποκλείει λοιπὸν τὴ Σάρα, ἢ ὅποια στὸ κρητικὸ θρησκευτικὸ ἔργο παίζει τόσο οὐσιαστικὸ ρόλο), καὶ ἔχει χαρακτῆρα ἠθικοδιδακτικὸ, μὲ τὴ σταθερότητα τοῦ παιδιοῦ νὰ θυσιαστῆ γιὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, θέμα ποὺ προετοιμάζει τὴ σκηνὴ Ε΄, ὅπου ὑφίστανται μαρτυρικὸ θάνατο οἱ ἑπτὰ νέοι τῶν Μακκαβαίων (839-1403). Σ΄ αὐτὴ τὴν ἐκτεταμένη σκηνὴ βασανίζονται διαδοχικὰ τὰ ἑπτὰ παιδιά, ποὺ ἐμμένουν στὴν πίστη τους. Ἡ μητέρα τους τοὺς ἐνθαρρύνει νὰ πάρουν τὸν Ἐλεάζαρο πρότυπο καὶ νὰ πεθάνουν γιὰ τὴν πίστη τους, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Βασιλέως ἀναπτύσσει μὲ πολλὰ λεπτομέρειες τὰ θαύματα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας (945-1.008), καὶ ἀπαντᾷ ὁ πρῶτος νέος («παῖς») περιφρονητικά. Πρὶν ἀπὸ τὸ μαρτύριο κάθε παιδί ἀναπτύσσει σὲ ἐκτενῆ ρήση τὶς ἀπόψεις του, ἰδίως ὁ τρίτος νέος ποὺ ἐπικρίνει τὰ καμώματα τῶν ἑλληνικῶν θεοτήτων καὶ ἀντιτάσσει σ' αὐτὰς τὴν ἑβραϊκὴ θρησκεία (1.079-1.166). Ἡ ἔνταση κορυφώνεται στὰ μικρὰ παιδιά, ποὺ ὁ βασιλιάς προσπαθεῖ νὰ τὰ ἐπηρεάσῃ, ἀλλὰ ἡ μητέρα τους τὰ παρακαλεῖ νὰ ἔχουν ὡς πρότυπο τοὺς ἀδελφοὺς τους. Ἐτσι μένει τελικὰ αὐτὴ μόνη τῆς, καὶ μετὰ ἀπὸ θρηνητικὸ μονόλογο (1.333-1.403) ξεψυχάει. Ἀκολουθεῖ ἓνας διδακτικὸς καὶ ὑμνητικὸς ἐπίλογος (1.404-1.451) καθὼς καὶ τὸ κωμικὸ «Ἰντερμέδιο ἐνοῦς μάγου ὡσάν μύθος» (1.452-1.607) μὲ πρόσωπα τὸν ἀνίκανο ἀστρολόγο, τὸν πεινασμένον μαθητὴ του καθὼς καὶ ἓναν πελάτη. Τὸ ἔργο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ θεατρικὸ τοῦ Βεστάρχη, δεῖχνει σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἐπιδράσεις τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτση, κατὰ τὰ ἄλλα ἀκολουθεῖ ἀρκετὰ πιστὰ τὸ Δ΄ βιβλίον τῶν Μακκαβαίων. Στὸν πολυπρόσωπο κατάλογο τῶν *dramatis personae* κυριαρχοῦν τὰ παιδιά. Δραματικὸ ἀποκορύφωμα ἀποτελοῦν τὰ φρικαλέα μαρτύρια τῶν παιδιῶν καθὼς καὶ ὁ μονόλογος τῆς μητέρας τους, ὅπου ὑπάρχουν

άντιστοιχίες με τὸ μονόλογο τῆς Ἐρωφίλης πρὶν ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία τῆς.

Τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Κονταράτου ἔχει τὸν τίτλο *«Στίχοι πολιτικοὶ εἰς διαλόγον μέρος, ἐβγαλμένοι καὶ ποιημένοι εἰς τοὺς τρεῖς παῖδας παρὰ Ναβουχοδονόσωρ βασιλέως βαλθεῖσιν [sic] εἰς τὴν κάμινον ἐν χώρᾳ Βαβυλώνα [sic] παρὰ Γληγορίου διδασκάλου τοῦ Κονταράτου»*. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 1.118 ὁμοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἄλλα μέτρα. Πρωταγωνιστὲς εἶναι πάλι παιδιά. Πρὶν ἀπὸ τὸν πρόλογο μάλιστα *«ἐβγαίνει εἰς γέλιον ἓνα παιδάκι»* καὶ «βρίζει» μετὸ τρόπο χαρούμενο τὸ κοινὸ (1-18). Τὸν πρόλογο κάνει ἡ Νηστεία μαζί με ἓναν Ἄγγελο (19-70). Στὴν Α' σκηνῇ (71-150) βγαίνουν πέντε Διάβολοι καὶ καταστρώνουν τὸ σχέδιο πῶς νὰ παρακινήσουν τὸ βασιλιά στὴν εἰδωλολατρία, ἀποστολῇ πού ἀναλαμβάνει τελικὰ *«τὸ μικρόν, τὸ μορφον διαβολάκι»*. Ἡ «σένα» Β' (151-276) ξεκινάει με ἐγκωμιαστικὰ τραγούδια γιὰ τὸ Βασιλιά, ὁ ὅποσος παίρνει τὴν ἀπόφαση νὰ στήσῃ χρυσοῦ ἄγαλμα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, πού ὅλοι πρέπει νὰ προσκυνήσουν. Ἡ σκηνῇ Γ' (277-371) δείχνει τὸν ἀρχιευνοῦχο Ἄσφάνεζ μαζί με τοὺς τρεῖς παῖδες, οἱ ὅποιοι τὸν παρακαλοῦν νὰ μὴν τοὺς δώσει νὰ φᾶνε ἀπὸ τὰ φαγητὰ τοῦ Βασιλέα, καὶ ὕστερα τὸ μικρὸ διαβολάκι, τὸν Λεβιάθαν, πού ἀγωνιᾷ γιὰ τὴν ἔκβαση τῶν σχεδίων του. Στὴ σκηνῇ Δ' (372-553) ξεσκεπάζεται *«ἡ εἰκὼν»*, ὁ Βασιλιάς εἶναι ἱκανοποιημένος καὶ στέλνει τὸν κήρυκα νὰ διαλαλήσῃ, ὅτι ὅλος ὁ λαὸς καὶ οἱ ἄρχοντες πρέπει νὰ προσκυνήσουν τὸ εἶδωλο (πού γίνεται με μουσικὴ καὶ ψαλμοὺς). Ἐνῶ οἱ μεγιστάνες ὅλοι προσκυνοῦν, οἱ τρεῖς νέοι ἀγανακτοῦν γιὰ τὴν ἐκδήλωση εἰδωλολατρίας. Ἡ σκηνῇ Ε' (554-614) εἶναι ἀλληγορικὴ: ἡ Νηστεία καὶ τέσσερις ἄγγελοι προετοιμάζονται γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τοὺς τρεῖς νέους πού θὰ ριχθοῦν γιὰ τιμωρία στὴν κάμινο. Στὴ σκηνῇ ΣΤ' (615-797) οἱ Χαλδαῖοι τοὺς καταδίδουν, τὰ τρία παιδιά ἀντιμετωπίζουν θαρραλέα τὸ χολωμένο Βασιλιά καὶ ἰσχυρίζονται πῶς ὁ δικὸς τους Θεὸς θὰ τοὺς προστατέψῃ στὸ καμίνι. Τοὺς πηγαίνουν στὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου, ἐνῶ ὁ μικρὸς Λεβιάθαν κλείνει τὴ σκηνῇ χαρούμενος γιατί βλέπει πῶς εὐοδώθηκαν τὰ σχέδιά του. Ἡ σκηνῇ Ζ' (798-937) δείχνει πρῶτα τὸν μαντατοφόρο πού διηγεῖται τὸ θαῦμα, ὕστερα τὴν ἴδια τὴν κάμινο μετὸ Βασιλιά μπροστά, μέσα τοὺς τρεῖς νέους ἀφλεκτοὺς μ' ἓναν Ἄγγελο πού τοὺς δροσίζει. Τότε ὁ Βασιλιάς τοὺς ἀπελευθερώνει καὶ ἀποκηρύσσει τὴν εἰδωλολατρία. Ἡ Η' καὶ τελευταία σκηνῇ (938-1.033) ἀφιερώνεται πάλι στοὺς Δαίμονες, οἱ ὅποιοι θρηνοῦν γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν κόπων τους. Τὸν ἐπίλογο (1.034-1.109) κάνει ὁ κήρυκας πού διαλαλεῖ τὴν ἐπιβολὴ κυρώσεων σ' ὅποιον δὲν πιστέψῃ στὸ Θεὸ τῶν τριῶν νέων. Στὸ τέλος (1.110-1.118) *«ἐβγαίνει πάλιν τὸ πρῶτο παιδάκι. Καὶ λέγει εἰς γέλιον»*: ἀποχαιρετὰ τὸ κοινὸ. — Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ πιὸ ἄρτιο τῆς χιώτικης δραματουργίας: ὁ ρυθμὸς τοῦ διαλόγου εἶναι γοργός, ἡ δρᾶση ξετυλίγεται χωρὶς ἐκτενεῖς ρητορισμοὺς καὶ ἐμπλουτίζεται μετὰ ψαλμοὺς καὶ τραγούδια σὲ διά-

φορα μέτρα, καθώς και με θεαματικά στοιχεία. Το έργο πλαισιώνεται τριπλά: από το άστειο παιδάκι, που μιλάει στο κοινό στην αρχή και το τέλος, τον πρόλογο της Νηστείας και τον επίλογο του Κήρυκα (που συνοψίζουν τα ηθικοδιδασκτικά μηνύματα), και την κωμική αντιπλοκή των Διαβόλων, που εμφανίζονται στην πρώτη και τελευταία σκηνή. Η κύρια υπόθεση ακολουθεί τα βιβλία Α' και Γ' των προφητειών του Δανιήλ.

Το «*Δράμα περί του γεννηθέντος τυφλοῦ με μίαν ιστορίαν του Δαρείου βασιλέως υπό Γαβριήλ Προσοψᾶ*» έχει 957 πολιτικούς στίχους και μιὰ αφιέρωση «*Πρὸς τὸν εὐγενέστατον καὶ ὑψηλότατον κύριον Δημήτριον Κάλβον Κορθέσιον*» (1-26), που αναπαράγει, σὲ μεγάλη ἔκταση, καὶ προσαρμόζει τὴν ἀντίστοιχη ἀφιέρωση τοῦ «*Βασιλέα Ροδολίνου*» τοῦ Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου (Βενετία 1647). Τὸ δράμα αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν Καινὴ Διαθήκη (Ἰωάνν. Θ' 1-34), παρουσιάζει ἰδιαίτερο δραματουργικὸ ἐνδιαφέρον. Χωρίζεται σὲ τρεῖς πράξεις (μὲ δύο, τρεῖς καὶ τρεῖς σκηνές ἀντίστοιχα)²⁷, ποὺ ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται δύο «*στροφές τοῦ δράματος*», ἰντερμέδια δηλαδή, μὲ θέμα τὸ συναγωνισμὸ τριῶν σωματοφυλάκων τοῦ βασιλιᾶ Δαρείου γιὰ τὸ ποιὰ δύναμη ὑπερισχθεῖ στὸν κόσμῳ· θὰ κερδίσει ὁ Ζοροβάβελ, ποὺ ζητᾶ ἀπὸ τὸν Πέρση βασιλιᾶ ὡς χάρη τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν Ἱεροσολύμων (πρόκειται δηλαδή γιὰ δραματοποίηση τῶν κεφαλαίων Γ' καὶ Δ' τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Ἑσδρα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης). Ἰδίως τὸ δεύτερο ἰντερμέδιο ἔχει τὴν ἔκταση κανονικῆς πράξης. Τὰ διαλεγόμενα πρόσωπα τῆς κύριας ὑπόθεσης, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὰ ἄλλα ἔργα τῆς χιωτικῆς δραματουργίας, δὲν εἶναι πολλὰ: ὁ τυφλός, τέσσερις γείτονες, οἱ γονεῖς του, γραμματεῖς καὶ φαρισαῖοι. Ἡ ὑπόθεση δὲν προσφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ δραματοποίηση, μολοντοῦτο οἱ διάλογοι εἶναι γοργοὶ καὶ οἱ δραματικὲς συγκρούσεις ἐνδιαφέρουσες. Μὲ τὸν Προσοψᾶ φτάσαμε σὲ μιὰ φάση τελειοποίησης τῆς δραματουργικῆς φόρμας, μὲ κλασικιστικὰ χαρακτηριστικὰ, παρ' ὅλο ποὺ βρίσκεται ἀκόμα ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν τήρησι τῶν προδιαγραφῶν τῆς κλασικίζουσας δραματουργίας. Τὸν πρόλογο κάνει ὁ Φθόνος (1-82) καὶ εἶναι φανερὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Χάρου τῆς «Ἐρωφίλης». Ὁ Προσοψᾶς ἀντιγράφει στίχους ὀλόκληρους καὶ τοὺς προσαρμόζει στὶς ἀπαιτήσεις τῆς δικῆς του ὑπόθεσης. Ἡ Α' σκηνὴ τῆς πρώτης πράξης (83-122) δείχνει τὸν τυφλὸ μόνου του, ποὺ ἐξιστορεῖ τὸ θαῦμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ Β' σκηνὴ (123-288) τοὺς τέσσερις γείτονες ποὺ ἀποροῦν γιὰ τὸν τυφλό: τὸν ἐρωτοῦν καὶ τελικὰ πηγαίνουν στοὺς φαρισαίους νὰ τοὺς ἀναφέρουν τὸ περιστατικόν. Κάθε πράξι τελειώνει μὲ ψαλμούς ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή. Ἀκολουθεῖ ἡ πρώτη σύντομη

27. Λεῖπει ἡ ἔνδειξι σκηνικοῦ τίτλου μετὰ τὸν στίχο 727, γιὰτὶ ὁ ἐπόμενος τίτλος εἶναι «*Πράξις Γ' σκηνὴ Γ'*» (μετὰ στ. 773). Εἶναι περιέργου πὼς ἡ ἔνδειξι αὐτὴ λείπει καὶ στὸν πίνακα περιεχομένων στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου.

«στροφή» (289-336), τὸ στοίχημα τῶν τριῶν σωματοφυλάκων. Ἡ δεύτερη πράξη ἀναφέρεται στοὺς γραμματεῖς καὶ φαρισαίους: στὴν Α' σκηνή (337-412) συζητοῦν δύο Φαρισαῖοι καὶ ὁ Γραμματεὺς γιὰ τὸ Χριστό, στὴ Β' σκηνή (413-482) ἐμφανίζονται οἱ γείτονες μὲ τὸν τυφλό, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐξιστορεῖ τὸ θαῦμα τοῦ Χριστοῦ (ἐδῶ ὑπάρχει καὶ ἓνα χάσμα στὸ χειρόγραφο), τὴν πράξη κλείνει ἡ Γ' σκηνή (483-502) μὲ σύντομο μονόλογο ἐνὸς Φαρισαίου συμβούλου περὶ τοῦ φθόνου. Ἀκολουθεῖ ψαλμός. Ἡ Β' στροφή εἶναι ἐκτενέστατη (503-705), ξετυλίγει τὶς ἀγορεύσεις τῶν τριῶν σωματοφυλάκων μπροστὰ στὸ βασιλιά, τὴν ἀμοιβὴ τοῦ Ζοροβάβελ καὶ τὶς σχετικὲς διαταγὲς τοῦ Δαρείου γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ τρίτη πράξη ξεκινᾷ μὲ μιὰ σκηνὴ ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς τοῦ τυφλοῦ (706-727), ἔρχονται οἱ Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι (728-772, ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθεῖ σκηνικὸς τίτλος Β' σκηνῆς, γιατί ἡ ἐπόμενη σκηνὴ ἀναφέρεται ἤδη ὡς Γ'), γιὰ νὰ τοὺς ἐξετάσουν, στὴν Γ' καὶ τελευταία σκηνή (774-883) καλοῦν πάλι τὸν τυφλό σὲ ἀπολογία, ὁ ὁποῖος ὑπερασπίζει φανερά τὸν εὐεργέτη του, καὶ τελικὰ τὸν διώχουν ἀπὸ τὴ συναγωγὴ. Κι ἐδῶ ἡ πράξη τελειώνει μὲ ψαλμὸ τοῦ σχετικοῦ χωρίου τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ὁ ἐπίλογος (884-957) συνοψίζει τὰ διδάγματα γιὰ τὴ βλαβερὴ ἐπίδραση τοῦ Φθόνου στὸν κόσμον, ὅπου ὁ Προσοψᾶς ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ Μαντατοφόρου (Ε' α') τῆς «Ἐρωφίλης», ἀπὸ τὸ χορικὸ τῆς Δ' πράξης, καὶ πάλι ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Χάρου. Τὸ ἔργο, μολονότι ἀκολουθεῖ τὶς περικοπὲς τοῦ Θ' κεφαλαίου τοῦ Ἰωάννου φράση πρὸς φράση, εἶναι καλογραμμμένο καὶ διαθέτει, μαζὶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κονταράτου, τὴν πιὸ ἄρτια στιχουργία ὅλης τῆς χιῶτικῆς δραματουργίας²⁸.

Ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς πὼς οἱ κωμικοὶ διάβολοι εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ τῆς χιῶτικῆς δραματουργίας, τόσο τῆς καθολικῆς ὅσο καὶ τῆς ὀρθόδοξης, κάτι παρόμοιο δὲν συμβαίνει στὸ χῶρον τῆς Παροναξίας. Τὸ πιὸ ἄρτιο ἔργο εἶναι ἀσφαλῶς ἡ «Τραγῆδία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», ἀπὸ ἄγνωστο συγγραφέα, ποὺ παραστάθηκε τὸ 1723 στὴ Νάξο. Ἐχει σχῆμα πεντάπρακτο καθὼς καὶ ἓνα κωμικὸ μέρος στὸ τέλος, μὲ τέσσερις «πράξεις» (δηλαδὴ ἰντερμέδια), τὰ «Διλούδια». Ἡ συνολικὴ ἔκτασι τοῦ ἔργου ἀνέρχεται σὲ 2.068 ὁμοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, 1.587 τὸ κύριο ἔργο (Α' πράξη 227, Β' 324, Γ' 446, Δ' 302, Ε' 291), 448 στὰ «Διλούδια» καὶ 34 στὸν «ἐπίλογο ὕστερινό». Ὑπόθεσι τοῦ ἔργου εἶναι τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ τὸ Βασιλιὰ Μαξιμιανό. Κάθε πράξη ἔχει καὶ εἰδικὸ διδακτικὸ πρόλογο (στὸ χειρόγραφο προστίθενται στὸ τέλος τοῦ ἔργου, μὲ ἐξαίρεση τὸν πρόλογο τῆς Α' πράξης· ἐπίσης προστίθεται ἡ Η' σκηνὴ τῆς Γ' πράξης).

28. Γιὰ τὰ ποσοστὰ ἀτελῶν ὁμοιοκαταληξιῶν βλ. Μανούσκα, «Πέντε ἄγνωστα στιχουργήματα», ὁ.π., τέλος τοῦ Β' μέρους. Στὰ ἔργα τοῦ Βεστάρχη εἶναι 29%, 17,5% καὶ 16,5% ἀντίστοιχα, στὸν Κονταράτο 2,5% καὶ στὸν Προσοψᾶ 9%.

Τὰ δρῶντα πρόσωπα εἶναι πολλά: ὁ Βασιλιάς Μαξιμιανός, ὁ Γαληνός, ἀνιψιὸς τοῦ ρήγα, ὁ Δημήτριος μάρτυρας, ὁ Κελιανός, συμβουλάτορας τοῦ ρήγα, ὁ Κάλλιστος, ἐπίσκοπος, ὁ Ἀγαπητός, χριστιανὸς κρυφός, ὁ Βάρος, ἄρχος τῆς κόρτες, ὁ Καρινός, ἄρχοντας, ὁ Σοστένης, ἄρχοντας, ὁ Μιχαήλ, ἀρχιστράτηγος, ὁ Ἀλφάρος, «ἐκείνος ποὺ κρατεῖ τὸν στεντάρο», ὁ Λύσανδρος, στρατηγός, ὁ Ἄγγελος «ποὺ κατεβαίνει μὲ τὸ στεφάνι», ἔξι Σολτάδοι, ὄχτῳ Πάγοι, καθὼς καὶ οἱ πέντε πρόλογοι καὶ ὁ ἐπίλογος (οἱ περισσότεροι ἠθοποιοὶ βέβαια χρησιμοποιοῦνται γιὰ περισσότερους ἀπὸ ἓνα ρόλους, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν *dramatis personae* στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου). Γιὰ τὰ «Διλούδια» χρειάζεται ὁ Πολεμάρχος, ὁ μπράβος καυχησιάρης, ὁ Δοτόρες καὶ ὁ Κασσάνδρος, ὑπρέτης τοῦ μπράβου. Ἡ ὑποτυπώδης ὑπόθεση παραπέμπει σαφῶς στὴν ἰταλικὴ κωμικὴ παράδοση. Ἡ Α' πράξη ξεκινáει μετὰ τὸν πρόλογο (1-20) ποὺ δίνει τὸ περιεχόμενον κάθε πράξης, μὲ μιὰ σκηνὴ (21-69) στὴν αὐλὴ τοῦ Μαξιμιανοῦ ἀνάμεσα στὸ βασιλιά, τὸ Γαληνὸ καὶ τὸ Δημήτριο· οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι στενοὶ φίλοι. Συνεχίζουν μὲ ἐμπιστευτικὴ συνομιλία στὴ Β' σκηνὴ (70-115) ὅπου ὁ Δημήτριος προσηλυτίζει τὸν ἀνιψιὸ τοῦ βασιλιά στὸ Χριστιανισμὸ. Ἐμφανίζεται ὁ Βάρος (σκηνὴ Γ' 116-125), ὁ ὁποῖος ἀκούει τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Γαληνοῦ, ἐνῶ οἱ φίλοι συνεχίζουν τὴ συνομιλία τους περὶ Χριστιανισμοῦ (σκηνὴ Δ' 126-173). Ἦδη στὴ σκηνὴ Ε' (174-183) στέλνει ὁ βασιλιάς τὸν Καρινὸ νὰ φέρει τὸ Γαληνὸ κοντά του (ἔμαθε ἀπὸ τὸ Βάρο γιὰ τὰ φρονήματα τοῦ Δημητρίου). Στὴ σκηνὴ ΣΤ' ἀποχαιρετοῦνται οἱ δύο φίλοι (184-197), στὴ σκηνὴ Ζ' δύο στρατιῶτες, ὁ Λύσανδρος καὶ ὁ Ἀλφάρος, συλλαμβάνουν μὲ ἐντολὴ τοῦ Βασιλιά τὸ Δημήτριο, κι αὐτός, μετὰ ἀπὸ σύντομὴ ἀντίσταση, παραδίδει τὸ σπαθί του (198-227). Καὶ ἡ Β' πράξη ξεκινáει μὲ πρόλογο (1-19), ἔχει μετὰ μιὰ σκηνὴ ἀνάμεσα στὸν ἐπίσκοπο Κάλλιστο καὶ τὸν κρυφοχριστιανὸ Ἀγαπητό, τὸν ὁποῖο ἐνδυναμώνει στὴν πίστη του (20-100). Ἡ σκηνὴ Β' (101-147) δείχνει τὸ Μαξιμιανό, τὸ Βάρο ποὺ κατηγορεῖ τὸ Δημήτριο, καὶ στρατηγούς. Ὁ αὐτοκράτορας ἀποφασίζει νὰ σκοτώσει τὸ Δημήτριο, ποὺ ἐπηρεάζει ἀρνητικὰ τὸν ἀνιψιὸ του. Ἡ σκηνὴ Γ' ἔχει μιὰ σύντομὴ συνομιλία τοῦ βασιλιά μὲ τὸν Κελιανό (148-171), ἐνῶ στὴ σκηνὴ Δ' (172-261) φέρνουν ἤδη δεμένο τὸ Δημήτριο, ὁ ὁποῖος παραμένει σταθερὸς στὴν πίστη του, παρόλο ποὺ ὁ Βασιλιάς τοῦ ὑπόσχεται χάρη, ἂν ἀλλάξει φρονήματα. Ὁ Δημήτριος ἀποφασίζει νὰ πεθάνει. Ἡ σκηνὴ Ε' δείχνει ἓνα συμβούλιο (263-281) γιὰ τὴν παραπέρα πορεία τῶν πραγμάτων, στὴ σκηνὴ ΣΤ' (282-324) ἀποφασίζουν νὰ εἰδοποιήσουν τὸ Γαληνὸ, ὅτι θὰ σκοτωθεῖ ὁ φίλος του, γιὰ νὰ μάθουν πόσο βαθιὰ ἔχουν ριζώσει οἱ ἰδέες τοῦ Χριστιανισμοῦ μέσα του. Στέλνουν ἐπίσης τὸν Ἀγαπητό, ποὺ εἶναι κρυφὸς χριστιανός, νὰ πείσει τὸ Δημήτριο νὰ ἀποκηρύξει τὸ Χριστιανισμὸ. Ἡ πράξη Γ', μετὰ τὸν πρόλογο (1-22), δείχνει τὴ συνομιλία τοῦ Ἀγαπητοῦ μὲ τὸ Δημήτριο (23-43), φτάνει καὶ ὁ ἐπίσκοπος

Κάλλιστος (σκηνή Β' 44-122) και αποφασίζεται, να υποστεί τα μαρτύρια ο Δημήτριος. Σκηνή Γ': ο Άγαπητός πληροφορεί τον Βάρο και τον Καρίνο, ότι ο Δημήτριος είναι αποφασισμένος να πεθάνει (123-169) και φανεράνει, άθελά του, και τα δικά του φρονήματα. Στη σκηνή Δ' συσκέπτονται οι δύο αούλικοί (170-189), στη σκηνή Ε' μονολογεί ο Καρινός (190-197), στη σκηνή ΣΤ' συναντάει το Γαληνό (198-295) για να τον δοκιμάσει, εκείνος όμως πάει να τον σκοτώσει, έτσι αναγκάζεται να φέρει το Δημήτριο από τη φυλακή, για να γλυτώσει. Η σκηνή Ζ' (296-378) αναπτύσσει το συγκινητικό αποχωρισμό των δύο φίλων, ο Γαληνός αποφασίζει στο τέλος να πάει στον αυτοκράτορα να παρακαλέσει για το φίλο του. Η σκηνή Η' δείχνει το Μάσιμο και το Σίλβιο, κρυφοχριστιανούς, στην αούλη του Βασιλιά (ή σκηνή έχει προστεθεί στο τέλος του έργου· τα δύο πρόσωπα δεν εμφανίζονται στον κατάλογο των *dramatis personae*) πληροφορούμαστε ότι ο Άγαπητός είναι έτοιμος να δηλώσει ανοιχτά Χριστιανός. Η πράξη Δ', μετά τον πρόλογο (1-16), ξεκινάει με μιá σκηνή ανάμεσα στον καταδότη Βάρο και τον αυτοκράτορα (17-80), όπου αποφασίζεται ο θάνατος του Άγαπητού (άνοιγει μάλιστα ή «σένα» και τον βλέπει το κοινό σκοτωμένο). Η σκηνή Β' (81-88) περιέχει μιá συνομιλία του βασιλιά με τον Κελιανό, ή όποια διακόπτεται από το Γαληνό (σκηνή Γ' 89-146), και στην όποια ο αυτοκράτορας επιμένει στην απόφασή του να σκοτώσει το Δημήτριο, αν εκείνος δεν αλλάξει πίστη. Η σκηνή Γ' (147-198) δείχνει το Γαληνό σε μονόλογο πόνου, μέχρι λιποθυμίας. Η σκηνή Δ' (199-260) δίνει την τελευταία συνάντηση των δύο φίλων. Ο Δημήτριος παραμένει σταθερός στην επιθυμία του να υποστεί τα μαρτύρια. Στη σκηνή Ε' μονολογεί (201-302) και προσεύχεται, ώσπου ο «σουλτάδος» τον ξαναφέρει πίσω στη φυλακή. Η πράξη Ε', μετά τον πρόλογο (1-32) ξεκινάει με μιá σκηνή ανάμεσα στους άρχοντες Καρινό και Σοστένες (33-58), συνεχίζει (σκηνή Β' 59-76) με τον Άγγελο που αναγγέλλει στο Δημήτριο το επικείμενο μαρτύριό του. Η σκηνή Γ' δείχνει ένα συμβούλιο ανάμεσα στον Μαξιμιανό και τους άρχοντες και συμβουλάτορες (77-114), στη σκηνή Δ' (115-124) έρχεται ή υπόλοιπη αούλη, στη σκηνή Ε' (125-145) φέρνουν το Δημήτριο, του σκεπάζουν το κεφάλι και του διαβάζουν τη θανατική απόφαση του βασιλιά, στη σκηνή ΣΤ' (146-181) εμφανίζεται ξαφνικά ο Γαληνός, επίσης καλυμμένος, και τρομάζει την αούλη. Σκηνή Ζ': ο Δημήτριος μονολογεί (179-195) και προσεύχεται, σκηνή Η': κατεβαίνει ο Άγγελος με το στεφάνι (196-225). Στην τελευταία σκηνή (226-273) μακαρίζει ο έπίσκοπος Κάλλιστος, μαζί με δύο στρατιώτες, το νεκρό πλέον Άγιο. Άκολουθεί σύντομος έπίλογος (274-291).

Το κωμικό μέρος του έργου, τα «Διλούδια», φέρνει στην αρχή σκηνές ανάμεσα στον Πολεμάρχο, μπράβο, και το «κοπέλιν του τον Κασσάνδρον», που θυμίζουν έντονα ανάλογες σκηνές από τον «Κατζούρμπο». Στη Β' πρά-

ξη συναντάει ο Κασσάνδρος, που υποφέρει από άφαγία, τον Δοτόρε, ο οποίος και εδώ αποδεικνύει τη λογισσύνη του με (λιγότερο όμως απ' ό,τι στην κρητική κωμωδία) λατινικές και ιταλικές εκφράσεις. Στην Γ' πράξη ανταμώνουν ο Δοτόρες και ο Πολεμάρχος, ύστερα έρχεται και ο μεθυσμένος Κασσάνδρος. Στην Δ' πράξη εμφανίζεται ο Πολεμάρχος λαβωμένος και χωρίς άρματα, γίνεται στόχος των σαρκαστικών σχολιασμών του Κασσάνδρου, και ο Δοτόρες τον περιποιείται. Στο τέλος έρχονται και τα παιδιά του Κασσάνδρου να φέρουν φαγητό στον πατέρα τους, όμως άλλα παιδιά τους τα παίρνουν. Το όλο έργο αποτελεί αξιόλογο απόκτημα της νεοελληνικής δραματουργίας, διαφέρει από τη χιώτικη δραματουργία κατά το ότι δεν έχει δαίμονες, οι σκηνές είναι πολύ πιο σύντομες, ο διάλογος γοργός και η δράση έντονη. Τα κωμικά στοιχεία απομονώνονται στα τέσσερα ίντερμέδια, που ακολουθούν την ιταλική κωμική παράδοση (Κασσάνδρος) αλλά και την παράδοση της κρητικής κωμωδίας.

Η χριστουγεννιάτικη παράσταση, που σώζεται, σε πεζό λόγο και με ιταλικές σκηνικές οδηγίες στον ίδιο κώδικα, άγνωστου συγγραφέα και άγνωστης χρονολογίας, που πραγματεύεται τη σφαγή των νηπίων από τον Ήρώδη, έχει αξιόλογη έκταση, είναι έργο πολυπρόσωπο με πολλές αλληγορικές εμφανίσεις, δραματουργικά κάπως άνοικονόμητο, έχει επίσης πέντε πράξεις, αλλά είναι χωρίς ίντερμέδια. Στην αρχή και στο τέλος του έργου λείπουν ένα ή δύο φύλλα. Στη διαίρεση και αρίθμηση πράξεων και σκηνών υπάρχουν ορισμένες άνωμαλίες. Υπάρχουν δυνατές σκηνές και έντονη δράση. Είναι το πρώτο έργο της ελληνικής δραματουργίας που είναι γραμμένο σε πεζό λόγο. Στη σκηνή Β' της Α' πράξης κάνουν συμβούλιο ο Δαίμων, ή Φιλοτιμία, ή Όργη και η Ζουλία, και αποφασίζουν να έξοντώσουν το νεογέννητο Χριστό, οργανό τους θα είναι ο Ήρώδης, τον οποίο θα πλησιάσουν ο Δαίμων και η Όργη με τη μορφή συμβούλων του, Φιλλαίνα και Άλκίμου. Στην επόμενη σκηνή παρουσιάζονται οι τρεις μάγοι από την Άνατολή που άναζητούν μέσα στη νύχτα το νεογέννητο Χριστό, ακολουθώντας το άστρο. Η επόμενη σκηνή δείχνει άπλους ανθρώπους με τα παιδιά τους, που φεύγουν από τον Ήρώδη για να γλυτώσουν τη σφαγή. Άναπολούν τη σκηνή της γέννησης του Χριστού, αλλά η διάθεση αυτή διακόπτεται από το θόρυβο των σπαθιών των στρατιωτών του Ήρώδη που άλωνίζουν στους δρόμους. Στην αρχή της Β' πράξης εμφανίζεται η Φιλοτιμία, που πανηγυρίζει προκαταβολικά για την επιτυχία της: ο Ήρώδης κάνει ήδη τις πρώτες ενέργειες για να βρει το μικρό Χριστό. Η Β' σκηνή δείχνει τον Ήρώδη με τους δύο κακούς συμβούλους του, που τον συμβουλεύουν να μάθει από τους ιερείς που βρίσκεται ο Χριστός, για να προσκυνήσει τάχα κι αυτός. Αυτοί έρχονται ήδη στην επόμενη σκηνή, αλλά δηλώνουν πως δεν ξέρουν τον τόπο της γέννησης του Μεσσία. Έτσι ο Ήρώδης διατάζει τους συμβούλους του να

δώσουν έντολή νά σκοτωθοῦν ὅλα τὰ παιδιά, ἡλικίας κάτω ἀπό δύο ἐτῶν. Ἡ ἐπόμενη σκηνή δείχνει τοὺς τρεῖς μάγους πού ἀκολουθοῦν τὸ ἄστρο, τὸ ὁποῖο στέκεται πάνω ἀπὸ ἓνα σταῦλο στὴ Βηθλεέμ· ἄγγελος τοὺς πληροφοροεῖ, πὼς σ' αὐτὸν τὸ σταῦλο γεννήθηκε ὁ Σωτῆρας. Ἡ Δ' σκηνή δείχνει τὸ προσκύνημα τῶν μάγων στὴ φάτνη, τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωσήφ· τελικὰ φεύγουν οἱ μάγοι παρακινημένοι ἀπὸ ἄγγελο. Στὴν ἀρχὴ τῆς Γ' πράξης σταματάει ὁ Ἄγγελος τοὺς τρεῖς μάγους, γιὰ νὰ μὴν πᾶνε στὸν Ἡρώδη, στὴ συνέχεια παρουσιάζεται σὲ μονόλογο ἡ Ζουλία, πού στενοχωριέται γιὰ τὸ ξέφυγαν οἱ τρεῖς μάγοι· ἀντὶ τοῦ νεογέννητου Χριστοῦ θὰ σκοτωθοῦν τώρα χιλιάδες παιδιά. Σὲ ἐπόμενη σκηνή διαλέγονται ὁ Ἄγγελος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος· ὁ πρῶτος τὸν πληροφοροεῖ γιὰ τὸ ρόλο του στὴ σωτηρία τοῦ κόσμου καὶ ὅτι θὰ βαπτίσει τὸ Σωτῆρα στὸ Ἰορδάνη ποταμό. Ἡ ἐπόμενη σκηνή δείχνει μιὰ συνομιλία ἀνάμεσα σὲ μητέρα καὶ παιδί, τὴ γυναίκα τοῦ Ἡρώδη Μαριάμνη καὶ τὸ μικρὸ Ἀντίγονο· ὁ μικρὸς φοβάται, εἶδε ἄσχημα ὄνειρα, ἡ μάνα εἶναι ἕτοιμη νὰ τὸν προστατέψει μὲ κάθε θυσία. Ἔρχεται καὶ ὁ Σαμουὴλ, ὁ ὁποῖος πληροφοροεῖ τὴ βασίλισσα γιὰ τὶς θηριωδίες τοῦ Ἡρώδη. Ἡ τελευταία σκηνὴ τῆς πράξης παριστάνει ὀλοζώντανα τὴ σφαγὴ τῶν νηπίων· περιγράφει τὸ σπαραγμὸ τῶν μητέρων καὶ τὴν εὐχαριστήση τοῦ Ἡρώδη πού θέλει νὰ χαλάσει καὶ τὰ δικά του παιδιά. Στὴν προσπάθειά της ἡ Μαριάμνη νὰ σώσει τουλάχιστον τὸ τελευταῖο της παιδί πείθει τὸ Βαλαάμ νὰ τὸ υἱοθετήσει.

Στὴν Δ' πράξη τὸν πρόλογο κάνει ὁ Δαβὶδ, πού ἔρχεται ἀπὸ τὸν Κάτω Κόσμο, νὰ παρακινήσει τὸν Ἰωσήφ καὶ τὴ Μαρία νὰ φύγουν μακριά. Τὸ ζεῦγος φλλάει τὸ Χριστὸ καὶ προσεύχεται. Ἡ Α' σκηνὴ δείχνει τὴν προειδοποίηση τοῦ Ἀγγέλου γιὰ τὸν ἐπερχόμενο κίνδυνο καὶ ἡ ἅγια οἰκογένεια ἀναχωρεῖ. Οἱ ἐπόμενες σκηνὲς δείχνουν τὶς προσπάθειες δύο μητέρων, Ἰουδίθ καὶ Ἄννας, νὰ σώσουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὰ δολοφονικὰ χέρια τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ἡρώδη. Τὰ κρυμμένα τους παιδιά σκοτώνονται ὁμοῦ ἐπὶ σκηνῆς, καὶ ἀκολουθοῦν οἱ θρήνοι τῶν μανάδων τους. Στὴν Ε' σκηνὴ διαλαλεῖ ὁ κήρυκας τὴ διαταγὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἡρώδη νὰ σκοτωθοῦν τὰ παιδιά καὶ νὰ συλληφθοῦν οἱ τρεῖς μάγοι. Στὸν πρόλογο τῆς Ε' πράξης μονολογεῖ ἡ Ὁργή, πικραμένη γιὰ τὴν ἀποτυχία της νὰ σκοτώσει τὸ μικρὸ Χριστό. Στὴ σκηνὴ Α' ὁ Ἡρώδης χαιρετᾷ μὲ τοὺς συμβούλους του γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ θρόνου του καὶ περιφρονεῖ τὰ μηνύματα τοῦ Κήρυκα γιὰ μίσος καὶ ἀναταραχὴ τοῦ λαοῦ. Στὴν ἐπόμενη σκηνὴ ἡ χαρὰ του ὁμοῦ μετατρέπεται σὲ ἀπόγνωση· φτάνουν μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄσχημα νέα, οἱ μάγοι ξέφυγαν, ὁ λαὸς ξεσηκώνεται. Ἡ ἐπόμενη σκηνὴ δείχνει τὸ Σαμουὴλ καὶ τὸ Βαλαάμ, πού θρηνεῖ τὸ χαμὸ τοῦ μικροῦ Ἀντίγονου. Ἡ Ε' σκηνὴ δείχνει τὸν Ἡρώδη νὰ θρηνολογεῖ γιὰ τὰ ἐγκλήματα πού πέφτουν σάν κρίμα πάνω του. Τὸ τέλος λείπει. Τὸ ἔργο

διαθέτει δυνατές σκηνές, αρκετές εναλλαγές στη δράση και έντονες συναισθηματικές στιγμές.

Ο «ρόλος» του Ἁγίου Γεωργίου είναι ένα απόσπασμα θεατρικού έργου σὲ ἔκταση 90 πολιτικῶν στίχων, ποὺ καταγράφει τὰ λόγια ἑνὸς μικροῦ ρόλου, τοῦ κρυφοχριστιανοῦ Ἀνατόλεου. Μόνο δύο σκηνές υπάρχουν σὲ κάποια ἔκταση, ὅπου συνομιλεῖ ὁ Ἀνατόλεος μὲ ἄλλον (γράφονται μόνο τὰ δικά του λόγια καὶ ἡ τελευταία φράση τοῦ συνομιλητῆ του πρὶν ἀπὸ τὴ δική του ἀτάκα), στίς ἄλλες τρεῖς οἱ ρήσεις τοῦ Ἀνατόλεου εἶναι περιορισμένες καὶ ἀποτελοῦν μικρὸ μόνο ἀπόσπασμα τῆς σκηνῆς. Ἀπὸ μίαν ἄλλη σκηνὴ ἔχει γραφεῖ μόνο ὁ σκηνικὸς τίτλος, ἐνδειχθὲν πὼς ὁ Ἀνατόλεος δὲν μιλάει καθόλου. Ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὸ σχετικὰ μικρὸ ἀπόσπασμα τοῦ έργου, ἡ δομὴ καὶ τὸ ὕφος του πρέπει νὰ ἦταν παρόμοια μὲ τὴν «Τραγῆδιὰ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου». Ἡ ὑπόθεση παίζεται στὴν αὐλὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ.

Καὶ στὴν κυκλαδίτικη δραματολογία διαφαίνονται λοιπὸν ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά: λιγότερα ρητορικὰ στοιχεῖα καὶ περισσότερη καὶ ἐντονότερη θεατρικὴ δράση, δραματολογικὴ ρουτίνα καὶ ἰκανότητα στὴ σκηνικὴ διάρθρωση τῶν ἔργων, λιγότερη ἔμφαση στὸ ποιητικὸ στοιχεῖο καὶ στὴν ἄρτια στιχοιουργία, μέτρια ὡς πρόχειρη γλῶσσα (ιδίως στὴ «Σφαγὴ τῶν Νηπίων»).

Τὸ συνολικὸ φαινόμενο τοῦ αἰγαιοπελαγίτικου θρησκευτικοῦ θεάτρου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα ἀνοίγει νέους ὀρίζοντες στὴ διερεύνηση τῶν θεατρικῶν εἰδῶν, σκηνικῶν συμβάσεων, γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν προλόγων (ποὺ ἔχουν στὴν ἑπτανησιακὴν δραματολογία μιὰ τάση νὰ ἐπεκταθοῦν, ἐνῶ ἐδῶ νὰ λιγοστεύουν), γιὰ τὴν τύχη τοῦ εἴδους τῶν ἰντερμεδιῶν (ἀπὸ τὴ μιὰ ἐντάσσονται στὸ ἔργο, βλ. τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» τοῦ Βεστάρχη, ἀπὸ τὴν ἄλλη τείνουν στὸ νὰ γίνουν μικρὲς ξεχωριστὲς κωμικὲς παραστάσεις), γιὰ τὶς σκηνικὲς ὁδηγίες (ποὺ χρησιμοποιοῦνται συχνὰ μὲ τρόπο ἀφειδῶλο), τὶς μορφὲς τοῦ διαλόγου καὶ τοῦ μονολόγου κτλ. Γενικὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι ἡ νεοελληνικὴ δραματολογία, πέρα ἀπὸ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, ἀπομακρύνεται ὀλοένα περισσότερο ἀπὸ τὸ αἰσθητικὸ μοντέλο τῆς κλασικίζουσας δραματολογίας καὶ ἐμφανίζει, στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, μίαν ἀξιοπρόσεκτη ποικιλία δραματολογικῶν μορφῶν καὶ συμβάσεων. Ἡ σύνδεση τῆς δραματικῆς αὐτῆς παραγωγῆς μὲ τὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση τῶν κληρικῶν, καθολικῶν ἢ ὀρθόδοξων, καθιστᾷ τὰ ἔργα αὐτὰ συνήθως πολυπρόσωπα (γιὰ νὰ συμμετέχουν ὅσο περισσότεροι μαθητὲς γίνεται) καὶ ὁδηγεῖ στὴν προτίμηση θεμάτων τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ὅπου τὰ παιδιά παίζουν κυρίαρχο ρόλο. (Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν καμίνῳ, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, οἱ ἑπτὰ παῖδες Μακκαβαῖοι κτλ.). Εἶναι ἐξ ἄλλου φυσικὸ, τὰ ἔργα αὐτὰ τοῦ «σχολικοῦ θεάτρου» νὰ μὴν

φτάνουν στο δραματουργικό και γλωσσικό επίπεδο των αριστουργημάτων του Κρητικού Θεάτρου. Δείχνουν όμως ότι η θεατρική παράδοση σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, μετά την πτώση του Χάνδακα, δεν έσβησε, αλλά συνέχισε να προσφέρει στην εκπαίδευση, σε μια εποχή πολύ δύσκολη και κρίσιμη για το Έθνος.

Η «ΛΥΓΕΡΗ» ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Ἡ «Λυγερή» εἶναι ὁ κρίκος ποῦ ἔλειπε, μεταξύ τοῦ Ροδιακοῦ ποιητικοῦ ἀρχαίου κόσμου καί τοῦ νεωτέρου. Ὅταν σημειωνόταν ἀκμὴ στὰ Γράμματα σὲ Κρήτη καὶ Κύπρο, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπουσιάζει ἡ Ρόδος. Καὶ ὁ γνωστὸς Ρόδιος ποιητὴς Ἐμμανουὴλ Γεωργιλᾶς ὁ Λιμενίτης — ποῦ τὸν χαρακτήρισαν θρηνώδη, ἀτεχνο, ἀγροῖκο κ.λ.π. —, ὅσο κι ἂν τὸ ἔργο του περιλαμβάνει χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δὲν μποροῦσε νὰ ἐκπροσωπεύει τὴ Ρόδο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἔστω καὶ ἂν μερικοὶ στίχοι του μοιάζουν μὲ ἐκείνους τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, σὲ σημεῖο νὰ προβληματίζει ἂν ὁ θεωρούμενος μεταγενέστερος Κορνάρος ἀντέγραψε τὸν Γεωργιλᾶ, ἢ ἂν ὁ Γεωργιλᾶς ἀντέγραψε τὸν καθ' ἡμᾶς προγενέστερο Βιτσέντζο Κορνάρο.

Ἄλλὰ, τὸ θέμα μας εἶναι ἡ «Λυγερή». Καὶ εἶναι ἓνα μεγάλο, λυρικό, ἐρωτικό, ποιητικὸ ἀριστούργημα, τῶν πρώιμων χρόνων τῆς μεσαιωνικῆς-προαναγεννησιακῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως τοῦ 15ου αἰῶνα. Ἡ «Λυγερή», εἶναι τὰ λεγόμενα «Ροδιακὰ ἄσματα» ἢ «Καταλόγια» ἢ «Ἀλφάβητος τῆς Ἀγάπης», ποῦ ἐπὶ αἰῶνες ἀμφισβητοῦσαν πολλοὶ τὴν ἔντεχνη δημιουργία τους, ἀκόμη καὶ τὴ Ροδιακὴ καταγωγὴ τους. Ἄλλοι τὰ θεωροῦσαν «δημοτικά». Καὶ ὅλοι τὰ ἐβλεπαν σὰν λυρικά κομμάτια, μεγάλου κάλλους, ἀλλὰ πάντοτε... κομμάτια! Ὅμως τὰ κομμάτια αὐτὰ εἶναι ἓνα ἔργο. Ἐνα μεγάλο, λυρικό, ἐρωτικὸ ἔργο, γεμάτο ποίηση, μὲ δύο βασικοὺς πρωταγωνιστές, τὸν Νέο καὶ τὴν Νέα, καθὼς καὶ μὲ σπάνιες παρουσίες τετραπλῶν ὁμοιοκαταληξιῶν, ποῦ βεβαιώνουν τὴν πρωιμότητά του.

Ἄγνωστο γιατί, πῶς, πότε καὶ ἀπὸ ποιόν, εἶχε κατακοπεῖ σὲ μικρὰ κομμάτια, μπερδεμένα, χωρὶς συνέχεια καὶ συνέπεια. Βρέθηκαν, ὅπως εἶναι γνωστό, 714 στίχοι σὲ χειρόγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Ἄλλοι 400 στίχοι βρέθηκαν στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης, καὶ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τοὺς Λεγκράν καὶ Περνὸ. Καὶ ἄλλοι 288 στίχοι, βρέθηκαν στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας. Ἦταν ἄσματα, καθὼς τὰ ἔλεγαν. Καὶ συνολικά, ἔφθαναν σὲ 1.402 στίχους. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ Ν. Πολίτης ἀμφισβητοῦσε τὴ Ροδιακὴ καταγωγὴ τους, ἐνῶ μόλις τὸ 1970, ὁ ἀείμνηστος μελετητὴς τῆς Ρόδου Χριστόδουλος Παπαχριστοδούλου παρουσίασε μιὰ μελέτη, ὅπου ἐπεδείκνυε μὲ γλωσσολογικὰ ἐπιχειρήματα τὴ Ροδιακὴ καταγωγὴ τῶν «ἀσμά-

των». Και τότε, διαβάζοντας τὰ «ἄσματα», μοῦ πέρασε ἡ ἰδέα ὅτι ὑπῆρχαν μερικά πράγματα, ποῦ ἔδειχναν ὅτι λέξεις, στίλ, γλώσσα, δομὴ καὶ ὕφος, ἔμοιαζαν! Τότε, βάλθηκα νὰ συγκεντρώσω ὅλα τὰ κομμάτια. Ἐκτὸς Λονδίνου, Βιέννης, Νεάπολης, ἀπὸ Ἀνθολογίες, ἀπὸ μελέτες. Καὶ ἀφοῦ συγκέντρωσα τὸ σύνολο σὲ μικρὲς ἐνότητες, μὲ δύο, τρεῖς, πέντε στίχους κάθε ἄσμα, ἔκανα μιὰ πρώτη ταξινόμηση. Τὰ χώρισα σὲ τρεῖς ομάδες. Τῆς Ἀρχῆς. Τῆς Μέσης. Καὶ τοῦ Τέλους. Ὑστερα ξεκίνησα τὴν σύνθεση τῶν κομματιῶν τῆς ἀρχῆς. Καὶ μὲ πολλὰ προσπάθειες, τοποθετήθηκαν τὰ κομμάτια στὴ σειρά, ἔτσι ποῦ νὰ ἔχουν πληρότητα λογικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ! Προέκυψε ὁμως καὶ ἄλλο στοιχεῖο. Ὁ μῦθος, ὅπως εἶχε ἀρχίσει νὰ διαφαίνεται, σωζόταν ἀτόφιος, ἢ μὲ παραλλαγές, στὰ λεγόμενα «δημοτικά» τραγούδια, ποῦ κατατάσσονται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς σὰν «παραλογές». Ὑπάρχουν βέβαια συναφεῖς παραλογές, ἀπὸ τὴ Μαύρη θάλασσα καὶ τὴν Κύπρο, ἢ ἀπὸ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Δημήτρη Καμπούρογλου στὴν «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν». Ὅμως οἱ ἀρτιότερες σώζονται στὰ Δωδεκάνησα καὶ κυρίως στὴ Ρόδο. Καὶ τί νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὸν στίχο τῆς *Ριμάδας Κόρης καὶ Νέου* ποῦ θεωρεῖται Κρητικὴ καὶ ποῦ ἀναφέρει «καὶ πάλι ναί, καὶ πάλι ὄχι, καὶ πάλι σὰ μοῦ δόξει...», ἐνῶ στὴν Κάρπαθο ἕνα νανούρισμα λέει «ἐγὼ τῇ θυγατέρα μου, σ' κανένα δὲν τῇ δίνο, ἃ δὲν ὑπᾶ, κ' ἂν δὲν ἐρτοῦν, κ' ἃ δὲν ξαναδιαγείρου» καὶ ποῦ καταλήγει «καὶ πάλι ναί, καὶ πάλι ὄχι, καὶ πάλι σὰ μοῦ δόξει»;

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ, σὲ συνδυασμὸ πρὸς μερικά λεγόμενα «δημοτικά» τῆς Ρόδου, μὲ ὀδήγησε στὴν διαπίστωση ὅτι ἡ *Ριμάδα Κόρης καὶ Νέου* εἶναι τμῆμα τῆς «Λυγερῆς», ποῦ μάλιστα ἐντάσσεται κάπου ἐνδιάμεσα καὶ «δένει» ἄριστα μὲ τὰ σωζόμενα κομμάτια τῶν χειρογράφων. Ὅπως δένουν καὶ τμήματα σωζομένων «παραλογῶν», γιὰ ν' ἀποδειχθεῖ ἔτσι, ὅτι στὰ μὲν χειρογραφοὶ σώθηκαν τὰ λογιότερα μέρη τοῦ ἔργου, ἐνῶ ὁ λαὸς διέσωσε, τραγουδώντας τα, ἢ ἀπαγγέλλοντάς τα τοὺς χειμῶνες δίπλα στὰ τζάκια, τὰ ὠραιότερα μέρη τοῦ ἔργου. Οἱ συλλογὲς δημοτικῶν τραγουδιῶν τῶν Φωριέλ, Δροσίνη, Περάνθη, Γνευτοῦ, Δρακίδη καὶ ἄλλων, βοήθησαν στὸ νὰ ἐντοπισθοῦν ὅλες οἱ παραλλαγές τῶν «παραλογῶν» καὶ νὰ βρεθοῦν τὰ γνήσια κομμάτια τῆς «Λυγερῆς», ποῦ ἔρχονται καὶ «δένουν» ἄφογα στὰ σωζόμενα στὰ χειρογραφοὶ τακτοποιημένα πιά «ἄσματα». Συνθέτοντας τὰ κομμάτια, θὰ πρέπει νὰ πῶ ὅτι μὲ προβλημάτιζαν οἱ στίχοι: «Ἐχεις μὲ χλιομπέρδετο σὰν ψάριν εἰς τὸ δίκτυ, καὶ δὲν μπορῶ νὰ κοιμηθῶ, ὅλο τὸ μερονύκτι». Ἀλλὰ καὶ μὲ παρηγοροῦσαν οἱ στίχοι «Ἐκίνησες ἀφέντη μου, κ' ὁ Θεὸς κ' οἱ ἅγιοι μετὰ σου», ποῦ ἦταν σὰν νὰ μοῦ μιλοῦσε ὁ ποιητὴς καὶ μὲ παρῶτρυνε! Ἡ δουλειὰ τῆς συρραφῆς συνεχίσθηκε. Ἡ μέση τοῦ ἔργου, ἔδειχνε ὅτι ὁ νέος εἶχε φύγει στὴ Φραγκιὰ καὶ ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὴν νέα, κρύβοντας μάλιστα τ' ὄνομά του, μὲ τὸν στίχο «Κι' ἐμὲν ποῦ ξέρεις τ' ὄνομα, πάντα νὰ μὲ θυμᾶσαι». Τὸ

τέλος, ἦταν ὁ χωρισμὸς τῶν νέων, οἱ γκρίνιες τους καὶ ἡ ἀναγγελία ὅτι ἐκείνη θὰ πάρει ἄλλον κι' ἐκεῖνος θὰ πάρει ἄλλην. Μέχρι ποῦ στὰ λεγόμενα «δημοτικά», βρέθηκε καὶ τὸ τελευταῖο κομμάτι τοῦ τέλους. Εἶναι τὸ τραγοῦδι «τῆς κουμπάρας ποῦ ἔγινε νόφη». Ὁ νέος, θυμωμένος, πηγαίνει νὰ νυμφευθεῖ ἄλλην. Περνώντας ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς «Λυγερῆς» τὴν προσκαλεῖ γιὰ... κουμπάρα. Ἐκείνη ντύνεται καὶ στολίζεται. Μπαίνει στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ ὁ παπὰς τὰ ἔχασε καὶ τὰ ψαλτόπουλα ἔχασαν τὸ ψαλτήρι ἀπ' τὴν ὁμορφιά της. Καὶ στὸν τελευταῖο στίχο, δίνεται ἡ λύση: *Παπᾶ... ἀπόσπασε τὰ στέφανα καὶ βάλτα τῆς κουμπάρας!*

Τελικά, ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἕνας νέος, ξένος, ἀγαπάει μιὰ πολὺ ὁμορφὴ νέα, ἀλλὰ ἐκείνη δὲν ἐνδίδει. Γιὰ νὰ τοῦ δώσει φιλή, τοῦ ζητᾷ δακτυλίδι. Αὐτὸς ἀποφασίζει νὰ τὴν σταματήσει στὸν δρόμο, ἀλλὰ ἐκείνη τοῦ θέτει ἀνυπερβλήτους ὅρους. Ὁ νέος δὲν ἀπογοητεύεται. Πάει δυὸ βράδια στὸ στενὸ τοῦ σπιτιοῦ της καὶ τῆς μιλάει. Πάλι ἡ νέα τοῦ θέτει δύσκολους ὅρους. Τελικά ὅμως, ἕνα μεσημέρι ποῦ ἔκαιγε ὁ ἥλιος, ὁ νέος τῆς πηγαίνει τὸ ροδάνι της, ποῦ ἔπεσε ἀπ' τὸ παράθυρο. Καὶ ἐκεῖ, ἀφοῦ τῆς τραγουδάει τὴν «Ἀλφάβητο τῆς Ἀγάπης» (ἀπαντώντας μὲ στίχους ποῦ ἀρχίζουν ἀπὸ ἄλφα, βῆτα, γάμμα κ.λ.π.), ἐκείνη τοῦ δίνει ἕνα φιλή. Τότε ὅμως, ἀρχίζει αὐτὸς νὰ τὴν περιγελάει. Κι ἐνῶ ἐκείνη κλαίει, αὐτὸς ἐξαφανίζεται *τριακόσιες μιὰν ἡμέρα*, ἐνῶ ἐκείνη ἦταν προβληματισμένη. Μέχρι ποῦ κάποτε, ἕνα βράδυ, περνώντας ἔξω ἀπ' τὸ σπίτι της, βρῆκε τὴν πόρτα ἀνοικτὴ. Μπήκε, τὴν εἶδε νὰ κοιμᾶται, ἔβγαλε τὰ παπούτσια του, πέφτει στὸ κρεβάτι της καὶ τὸ *πεθύμα ἀπὸ καιροῦς σὲ μιὰν ὥραν τὸ ποῖκε*. Ἀκολουθοῦν κλάματα καὶ παράπονα τῆς νέας, κοροϊδίες ἐκείνου, ἀδιαφορίες του, μέχρι ποῦ μιὰ φίλη της πάει καὶ τὸν ἱκετεύει. Ὅποτε τὴν πλησιάζει ξανά καὶ οἱ σχέσεις τους ἀκολουθοῦν ὁμαλὴ ἐξέλιξη. Κάποτε, ὁ νέος φεύγει στὴ Φραγκιά. Ἀλλάζουν ὄρκους ἔρωτα καὶ ἀγάπης. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἀριστουργηματικὴ ἀλληλογραφία. Τρία γράμματα ἐκείνου, μὲ ὕμνος. Ἕνα ἐκείνης. Καὶ σύντομο, μὲ παράπονα ποῦ δῆθεν τὴν ἀπολησμόνησε καὶ μὲ πληροφορία ὅτι «οἱ γείτονες τὴν συμβουλεύουν νὰ τὸν ξεχάσει, ἀλλὰ αὐτὴ τὸν περιμένει». Ὅταν ὁ νέος ἐπιστρέφει, μένει πιά μαζί της. Συζοῦν. Ἀλλὰ τὴν παραμελεῖ. Κι ἐκείνη ζηλεύει. Σὲ μιὰν εὐκαιρία, λέγοντάς της τὰ Ἐκατόλογα, τῆς ἀποδεικνύει τὴν ἀγάπη του, ἀρχίζοντας ἑμμετρὲς ἀπαντήσεις, μὲ πρῶτες λέξεις ἀπὸ τὸ ἕνα μέχρι τὸ δέκα καὶ ἀπὸ τὸ εἴκοσι μέχρι τὸ ἑκατό. Ἐκείνη ἐνδίδει. Ξανά. Μὰ πάλι ὅταν τὴν κατακτᾷ, τὴν κοροϊδεύει. Ἀλληλοβρίζονται. Χωρίζουν. Κι ὅταν ἐκείνη τοῦ παραγγέλλει ὅτι ἔχει ἀρραβωνιασθεῖ μὲ ἄλλον, ὁ νέος ἀρρωσταίνει. Πηγαίνει ἐκείνη καὶ τὸν φιλάει. Τότε γίνεται καλά, καὶ ξανά τὴν περιγελάει. Τὸν ἐγκαταλείπει πάλι. Ὅποτε αὐτὸς σχεδὸν τρελαίνεται καὶ τῆς γράφει ποιήματα, ποῦ δείχνουν ὅτι κάτι δὲν πάει καλά. Ὅμως, κάποτε συνέρχεται. Καὶ ἀναγγέλλει ὅτι πρόκειται νὰ νυμφευθεῖ. Περνώντας ὅμως ἀπὸ τὸ σπίτι της τὴν Κυρια-

κή του γάμου, την προσκαλεί για κουμπάρα. Έκείνη πάει στην εκκλησιά. Λάμπει όλοκληρη από όμορφιά. Και εκείνος, συνιστά στον παπά να αποσύρει τα στέφανα από τη νύφη και να τα βάλει στην κουμπάρα!

Μέσα στον σύντομο χρόνο μιάς ανακοινώσεως, δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν πολλά στοιχεία για την χρονολόγηση του έργου. Πάντως μιλάει κάπου για Φραγκιά. Φραγκιά όμως λεγόταν και η Πόλη μετά την άλωσή της από τους Φράγκους, όπως Φραγκιά λεγόταν και ο Μωρέας, που οι Ίπποτες τον έλεγαν Νόβα Φράντζια. Σε άλλους στίχους μιλάει ο νέος, σε επιστολή του, για «Γαλατᾶ» και λέει: *Νάχεν ὁ Πύργος πέραμα καὶ ἡ θάλασσα γεφύρι, νὰ πέρασα, νὰ φίλησα τὰ κόκκινά σου χεῖλη.* Γαλατᾶς όμως υπάρχει στην Πόλη, όπου τότε δεν θά είχε ακόμη γεφύρι, αλλά υπήρχε ο Πύργος του, στην περιοχή που οι αυτοκράτορες είχαν παραχωρήσει στους συμμάχους τους, τους Γενοβέζους, αιώνιους αντιπάλους των Ένετων. Γίνεται λόγος επίσης για το *σπιταλιὸν σημάδιν, τοῦ κοντοσταύλη γιασεμί*· έτσι προσαγορεύει σε ένα σημείο ή νέα τον νέο. Και σπιτάλι είναι το νοσοκομείο, σημάδι είναι το σημιαίaki, το ἔμβλημα, κοντοσταύλης είναι ο ἀρχηγός των μισθοφόρων και γιασεμί πρέπει να είναι ύπαινηγμός, ότι ο νέος είτε ήταν γιός του κοντοσταύλη, είτε το καμάρι του, το κάτι ξεχωριστό. Ὁ ξένος, νεαρός, σε ἄλλο σημείο ὀρκίζεται στον Ἀρχάγγελο και στην Χριστιανοσύνη, ἀποδεικνύοντας ἔτσι ότι είναι Χριστιανός. Και σε ἄλλο σημείο, ή νέα διερωτᾶται: *Χριστέ μου τί τοιε θωροῶ τὸν κοκκινοςκαρτσάτο*·, ἐνῶ είναι γνωστό ότι ή ἀνδρική μόδα τὸν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνα ἤθελε τοὺς ἀνδρες ντυμένους με μονόχρωμο καλτσὸν (κόκκινο στην περίπτωση).

Οἱ 1.400 στίχοι τὸν χειρογράφου Λονδίνου, Βιέννης καὶ Νεαπόλεως, ἔχουν συμπληρωθεῖ με νάρθηκες ἀπὸ τμήματα τὸν λεγομένων «δημοτικῶν» τραγουδιῶν. Τὸ ἀνασυντεθειμένο ἔργο φθάνει τοὺς 2.200 στίχους, που είναι ἕνας ἀριθμὸς ἀνάλογος πρὸς τὰ μεσαιωνικὰ ποιητικὰ μυθιστορήματα «Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα», «Φλώριος», «Ἰμπέριος» κ.λ.π. Για νὰ γίνει κατανοητὴ ή ἀξία τὸν ναρθῆκων που χρησιμοποίησα για νὰ δείξει ὀλοκληρωμένο τὸ ἔργο (ναρθῆκων που ἔαν ἀφαιρεθοῦν, δεν χάνεται ή ἐννοιολογική ροή τοῦ ἔργου καὶ ή λογική συνάφειά του), ἀναφέρω τὸ ἔξης: Σε ἕνα ἀπὸ τὰ λεγόμενα «δημοτικά» ὁ νέος λέει: *Θεὲ κι' ἄν εἶμαι πλάσμα σου... Κάμε τὸν ἥλιο δυνατὸ τὴν πέτρα νὰ τὴν σκίζει, γὰ νὰ μπροβάει ή λυγερὴ ὅπου τὸν νοῦ μου δαίξει!* Ποιὰν ἄλλη ἀπόδειξη σχέσεως θέλουμε, ὅταν στὰ κομμάτια τοῦ παλαιοῦ ἔργου, στὰ χειρόγραφα, ή κόρη λέει: *Ἄν τὸχα ξεύρειν ἄγουρε καὶ λιθοκάρδιος εἶσαι, καὶ ψεύτης κι' ἀντιλογητὴς κι' ὅπου φιλεῖς κομπῶνεις, οὐδὲν σ' ἔχα δώσει τὸ φιλι — κι' ἐγὼ νὰ κἀμα ἐκ τοῦ ἡλιοῦ, νὰ κἀμα ἐκ τὸ κάμαν.*

Τὸ ἔργο ἔχει ἕναν παλμὸ καὶ ἕνα παιχνιδιάρικο στυλ, που κάθε ἄλλο παρὰ ἄτεχνος είναι. Ὁ δημιουργὸς του ἦταν μάστορης. Ἐνα ναὶ καὶ ἕνα ὄχι παίζουν καὶ ἐπαναλαμβάνονται σε ὄλο τὸ ἔργο, με βαθειὰ ψυχολογία τῆς ἐ-

ρωτικής ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Τὸ πολὺ καλὸ καὶ τὸ πολὺ κακό, ἀντιπαλαίουν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους. Καὶ μὲ θαυμάσιους στίχους, παραστατικότητα, λυρισμὸ, δράση, κρατάει ἀδιάπτωτο τὸ ἐνδιαφέρον. Δίνει ἐπίσης μιὰν αἴσθησι φωτεινότητος, λάμψης, δροσερῆς ὁμορφιάς. Πουλιά, φυτά, πολύτιμοι λίθοι, χρυσάφια κι ἀσήμια, χρώματα, ἀστέρια καὶ οὐράνια σώματα, δίνουν τὴν αἴσθησι τοῦ χώρου. Καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα, οἱ ἀναφορὲς σὲ πουλιά δείχνουν ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε πολλὰς γνώσεις γιὰ τὸν φτωχὸ κόσμον καὶ τὸ κυνήγι. Μὲ ἐπιφύλαξη, γιατί ἐνῶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις, δὲν ἔχουμε ἀκόμη ἀποδείξεις, ἀναφέρω ὅτι ὑποπεύομαι σάν δημιουργὸ τῆς «Λυγερῆς» τὸν γνωστὸ λόγιον τῆς Ρόδου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνα, ποὺ λεγόταν Ἀγαπητὸς Κασσιανὸς καὶ ποὺ ἐνῶ ἦταν λόγιος, ἦταν καὶ ἱερακοτρόφος τῶν Ἰωαννιτῶν ἱποτῶν. Ὅσο γιὰ τὴν χρονολόγησι, πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ὅτι ὅμοιες λέξεις καὶ ἴδιοι στίχοι συναντιοῦνται στὸν Μιχαῆλ Γλυκᾶ, στὰ Προδρομικά, στὸ Χρονικὸ τοῦ Μωρέως, στὸ Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη, στὸ Καλλιμάχος καὶ Χρυσοροή, στὸ Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, στὸ Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα, στὸ Φλώριος καὶ Πλατζιαφλώρη, στὸ Διήγησι Ἀπολλωνίου, στὸ Πόλεμος τῆς Τρωάδος, στὸ Διήγησι τοῦ Ἀχιλλέως, καὶ ἄλλα τῶν χρόνων πρὶν τὴν ἄλωσι τοῦ 1453, ἀλλὰ καὶ στὰ μετὰ τὴν ἄλωσι ἔργα τοῦ Γλυκῶ «Πένθος θανάτου», τοῦ Ἰακώβου Τριβόλη «Ἱστορία τοῦ Ρέ τῆς Σκάτσιας», τοῦ Σαχλίκη, τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου «Ἱστορία καὶ ὄνειρον», τοῦ Μπεργαδῆ «Ἀπόκοπος», τοῦ Πικατόρου «Ρίμα θρηνητικὴ», τοῦ Γεωργιλᾶ «Θανατικὸ» καὶ ἄλλων.

Μάλιστα ὁ Μπεργοδῆς, περιγράφοντας τὸν ἄδη, λέει: *ἔχουν οἱ νέοι τὴν ὄψιν των κι' οἱ λυγερὲς τὰ κάλλη.* Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Πικατόρος. Ἐνῶ ὁ Ροδίτης Γεωργιλᾶς, κάνει εὐθεῖα ἀναφορὰ περιγράφοντας τὴν πανώλη ποὺ εἶχε ἐνσκήψει στὴ Ρόδο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα. Λέει: *τὰ παραθύρια ἐκλείσθησαν κι' οἱ πόρτες ἐκτισθῆκαν κι' οἱ λυγερὲς ἐχάθησαν κι' οἱ νέοι ἐποντιασθῆκαν.* Ὁ ἴδιος ἔμμεσα εἰρωνεύεται τὸν ἔρωτα καὶ τὴν Ἀλφάβητο τῆς ἀγάπης, ἐπικρίνοντας τοὺς ἀμαρτωλοὺς νέους τῆς ἐποχῆς τῆς ἐπιδημίας, ποὺ δὲν ζαίρουν τὴν ἄλφα... *σκιάς νὰ ποῦσι καὶ ποὺ ἀκόμη δὲν βγῆκαν ἀπ' τ' αὐγὸ καὶ θέλουν νὰ φιλήσουν.* Οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι εἶναι εὐθεῖς ὑπαινιγμοὶ μὲ ἐμφανῆ εἰρωνεία, σὲ βάρος τοῦ ἥρωα τῆς «Λυγερῆς», δηλαδὴ τοῦ νέου, τοῦ «ἀγούρου», ὅπως τὸν ἀναφέρει τὸ ἀνασυντεθειμένον ποίημα. Εἶναι καὶ αὐτό, μιὰ ἀκόμη ἀπόδειξι ὅχι μόνο γιὰ τὴ Ροδιακὴ καταγωγὴ τῆς «Λυγερῆς», ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐνιασιότητα τοῦ ἔργου.

Στὴ συνέχεια παραθέτουμε μικρὸ δείγμα ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου:

*Ἄ πιποθῆς τὸν ἔρωτα στὴ στράτα του νὰ ὀδεύεις
ἐδῶ ν' πολλὰ καὶ διάβασε εἰς ὅ,τι κι' ἂν γυρεύεις.
Μὰ σὺ νοήσον, σκόπησε, στὸν πόθον ποὺ κινήσει
θε' νὰν' πιδέξιος, φρόνιμος, καὶ τότε ἄς ἀρχινήσει.*

Γιατί τοῦ πόθου ἡ στρατιά ἔχει μεγάλη βάρη
κι' ὅπου μπορεῖ νὰ τὰ περνᾷ, μεγάλην ἔχει χάρη.

Ἔνας πανώροχος ἄγουρος ἀγάπα ὠραίαν κόρην.
Χρόνους δυὸ τὸν ἐμάρανε τῆς κόρης ἡ ἀγάπη
καὶ μαραινόμενος ὁ νηὸς στῆς λυγερῆς τὸν πόθον
ἐμήνυσε τὴν μιὰν ἀγγὴν «κυρά μου ἐγὼ 'γαπῶ σε,
κρυφὰ κυρά μου σ' ἀγαπῶ καὶ σὺ οὐδὲν τὸ ξεύρεις...

Κόρη εἶρε τόπον κι' ἀφορμὴν ὠραία νὰ σὲ συντόχω
ν' ἀκούσεις καὶ τοὺς λόγους μου πῶς μὲ καρδιοφλογίζεις!
Ὡς τῶκουσεν ἡ λυγερή, τὰ δάκρυά της ἐτρέξαν.
Μαντάτο τὸν ἀπόστειλε, τὸ οὐκ ἤθελε ν' ἀκούσει.
— Ἐσὸ μικρὸν κι' ἀνήλικον, φιλιὰν οὐδὲν ἐξεύρεις
καὶ πῶς ἐξεστομάτισες κ' εἶπες ὅτι ἀγαπᾷς με
κι' ἐκόπησαν τὰ μέλη μου κι' ἐκαρδιομάρανές με
κι' ἂν τῶκουσαν οἱ γείτονες μεμφθεῖ μὲ θέλαν ὄλοι;

Οἱ στίχοι αὐτοί, δίνουν μιὰ γεύση τοῦ ποιήματος. Χωρὶς ἀμφιβολία, μὲ τὸ ἔργο αὐτό, παίρνει καὶ ἡ Ρόδος τὴν θέση της στὴν ἐποχὴ τῆς μεσαιωνικῆς ποιητικῆς ἀκμῆς, κοντὰ στὴν Κύπρο, κοντὰ στὴν Κρήτη, μιὰ θέση ἀντάξια τῶν ἀνθρώπων της.

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΥΤΗ

*«Τῇ γλώσσα μου ἔδωσαν ἑλληνική
τὸ σπῖτι φτωχικὸ στὶς ἀμμουδιές τοῦ Ὀμήρου.
Μονάχη ἔγνοια ἢ γλώσσα μου στὶς ἀμμουδιές τοῦ Ὀμήρου».*¹

Ἡ ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖ, στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη, «ἐμπό-
ρευμα» τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ἐξελίσσεται σὲ πραγματικὴ ποιητικὴ πυρκα-
γιά, μὲ δημιουργίες ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὸ χρόνο τὸν παλιὸ καὶ περνοῦν στὸ
χρόνο χωρὶς τέλος.

Ὁ ἑλληνισμὸς γιὰ τὸν Ἐλύτη δὲν ἔχει τοπικοὺς περιορισμοὺς καὶ δὲν
ὀριοθετεῖται ἀπὸ χρονικὰ κινκλιδῶματα. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὶς «ἀμμουδιές τ'
Ὀμήρου» καὶ προεκτείνεται στὸ ἄχρονο, ἀγκαλιάζοντας ταυτόχρονα τὸ ἄχω-
ρο, ἀφοῦ μέχρι ἐκεῖ διαχέεται ὁ ἑλληνισμὸς. Ἡ χρονικὴ ἀπροσδιοριστία
καὶ ἡ τοπικὴ ἀπεραντοσύνη τῆς ποιητικῆς τοῦ Ἐλύτη δημιουργίας φαίνεται
νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ σημεῖο "ἔσθιακό, ἀπ' ὅπου προέκυψε ὁ ποιητικὸς τόκος" καὶ
αὐτὸ εἶναι τὸ ἑλληνικὸ Αἶγαῖο, τὸ ὁποῖο ἀποτελέσσει τὴν κολυμβήθρα τῆς
πνευματικῆς - ποιητικῆς βάπτισης καὶ τὴν ἠφαιστειακὴ χοάνη, ὅπου δου-
λεύτηκαν καὶ δόθησαν ὅλα σὲ περιεχόμενα καὶ μορφή σχεδὸν πρωτόγνωρη
γιὰ τὰ παγκόσμια λογοτεχνικὰ δεδομένα.

Ἡ Π. Διαθήκη περιγράφοντας τὴν εἰκόνα τῆς ἀμορφῆς, ἀόρατης καὶ
ἀκατασκευάστης γῆς, στὴ φάση τοῦ μὴ εἶναι καὶ στὴν πορεία πρὸς τὸ γίγνε-
σθαι ἐπισημαίνει: «πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος»², θέση ποῦ
πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς θεϊκὴ ἐπώαση στὸ νερό, προτοῦ ἀρχίσουν τὰ «γεν-
νηθῆτω» καὶ τὰ «ἐγένετο». Ἐπειδὴ, λοιπὸν, ὁ ποιητὴς ἀκούει τὴ φωνὴ τοῦ
Θεοῦ καὶ «πιάνει» τὸ θέλημά του:

*Ἐντολή σου, εἶπε, αὐτὸς ὁ κόσμος
καὶ γραμμένος μὲς στὰ σπλάγχνα σου εἶναι
Διάβασε καὶ προσπάθησε καὶ πολέμησε³*

1. Ὁδ. Ἐλύτη, "Ἄξιον ἐστὶ (τὰ πάθη - ψαλμὸς Β).

2. Ἄγία Γραφή - Π.Δ., Γένεσις, κεφ. Α, 2.

3. Βλέπε σημείωση 1 — Γένεσις, σ. 13.

γίνεται και αυτός αναδημιουργός, «επιφέροντας» το πνεύμα του «ἐπάνω τοῦ ὕδατος», προκειμένου νὰ ἀκολουθήσει πλούσιος ποιητικός τόκος και ἀφθονη παραγωγή.

«Θέ μου πρωτομάστορα / μ' ἔκλεισες μέσ στη θάλασσα».

Στό στίχο αὐτό δὲν πρέπει νὰ δοθεῖ δίσημο νόημα, ὅπως συνήθως συμβαίνει, ἀλλὰ ἡ νοηματική του διάσταση νὰ περιορισθεῖ στη σαγήνη ποῦ ἀσκεῖ ἡ θάλασσα στόν ποιητή⁴, ἡ θάλασσα ἢ ἀρυτίδωτη, τὸ καταγάλαζο Αἰγαῖο ποῦ ἀναδύεται πλημμυρισμένο ἀπὸ φῶς και λάμψη και φέρνει στά σπλάχνα του τοὺς συμβολισμοὺς και τὴ μεταφυσική του αἴσθηση.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἑλύτη παρουσιάζει τὸ χωνευμένο Αἰγαῖο σ' ὄλες του τις ἐκφράσεις και τις ἀπίθανες διαστάσεις. Εἰδικότερα ἀποτελεῖ τὴν μούσα, ἡ ὁποία μαθαίνει στόν ποιητὴ νὰ τραγουδᾷ σὲ ρυθμὸ σειρήνας τὴν ἐλληνικότητα αὐτοῦ τοῦ χώρου, στόν ὁποῖο θαυματούργησε γιὰ χιλιάδες χρόνια τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ θάλασσα ἀπὸ τοὺς πανάρχαιους καιροὺς τροφοδοτεῖ, ἐμπνέει, ἐκτρέφει, ὑποβάλλει και γεννᾷ ἀνθρώπους, γεμάτους ἀπὸ ἐλύτεια εὐαίσθησία και προορισμένους ἀδιάλειπτα νὰ ἀναβαπτίζονται σ' αὐτὰ τὰ κύματα, σ' αὐτὸ τὸ φῶς, σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στη συνέντευξη ποῦ ἔδωσε στόν Ivor Ivask ἐξομολογεῖται ὅτι τὸ Αἰγαῖο δὲν εἶναι ἓνα μέρος τῆς φύσης, ἀλλὰ εἶναι ἓνα εἶδος δακτυλικὸ ἀποτύπωμα, γιὰτὶ μέσα σ' αὐτὸ βρίσκεται τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τῆς Ἑλλάδας τὸ ὁποῖο προβάλλει ὡς ἔνοπιὸ στοιχεῖο στό χώρο τὸν ἱστορικὸ και ὡς συνεκτικὸς κρίκος τῆς ποιητικῆς του δημιουργίας, ὅπου ἐνσωματώνονται οἱ συλλήψεις σὲ μιὰ ρήση ἀρχετυπική⁵.

Πέραν ὅμως ἀπὸ τὴν ἐλληνική του ὄψη και τὴν ἀέναη ἐμπνευστική του χάρη τὸ Αἰγαῖο σαρκώνει και ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τὸ ἐλεύθερο, γιὰ τὴν προάσπιση τοῦ ὁποῖου ἐπρομαχῆσατο ἀλλὰ και ἀγωνίζεται ὁ ἐλληνισμός. Ἡ ποίηση τοῦ Ἑλύτη κυρώνει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια. Τὸ γαλάζιο του χρῶμα και ἡ ἀπεραντοσύνη του ὑποβάλλουν τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ποῦ ἐκφράστηκε και δόθηκε ἀπὸ τὸν Ἑλύτη ὡς ποιητικὴ ἀνάσα και συμμετοχὴ, ὡς αἴσθηση σκέψης και εὐφορία τῶν στιγμῶν ποῦ λυτρῶνει ὄχι «δι' ἐλέου και φόβου» ἀλλὰ μὲ τὴν μαγεία τῆς γλώσσας⁶.

Ὁ τρίτος και ἴσως ἐκφραστικότερος τρόπος ποῦ περνᾷ τὸ Αἰγαῖο στὴν ποίηση τοῦ Ἑλύτη εἶναι ἡ παρουσία τῆς παράδοσης, σὲ τέτοιο ὅμως βαθμὸ και σημεῖο, ποῦ νομίζει κανεὶς ὅτι, ὅταν διαβάξει ἢ ἀκούει τις δημιουργίες τοῦ ποιητῆ, ζεῖ, κινεῖται, στοχάζεται στόν χώρο αὐτόν. Ἡ παρουσία τῶν νη-

4. Ὁδ. Ἑλύτης, *Σύγχρονοι ποιητές 2*, Ἀθήνα 1979, σ. 136.

5. Ντίνας Δημοπούλου - Χατζηπέτρου, *Ὀδυσσεὺς Ἑλύτης. Τὸ μέτρομα τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα 1985, σ. 136.

6. Βλέπε σημείωση 4, σ. 147.

σιῶν, τὸ ξεπέταγμά τους μέσ' ἀπὸ τὴ θάλασσα ὡς μονάδες αἰώνιες ποὺ κλείνουν τὶς μύριες φωνές ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τοὺς αἰῶνες καὶ χάνονται στοὺς αἰῶνες⁷, καταυγάζουν μὲ τ' ἀσβεστωμένα σπίτια καὶ τὰ πάλλευκα ἐκκλησάκια τὸ φωτισμένο πέλαγος:

Ἡ Σίφνος, ἡ Ἀμοργός, ἡ Ἀλόνησος
ἡ Θάσος, ἡ Ἰθάκη, ἡ Σαντορίνη
ἡ Κῶς, ἡ Ἴος, ἡ Σίκενος⁸.

Μαζὶ μὲ τὰ νησιά μεγαλύνει ὁ ποιητὴς τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων μνημείων, τὰ ἐρειπωμένα νεώρια, τὰ σβησμένα ἠφαίστεια, τὰ κορίτσια τὰ γεμάτα φῶς κι ἔρωτα, τὰ καράβια ποὺ ταξιδεύουν στὸ πάλλευκο Αἶγαίο, τοὺς ἀγνοὺς κατοίκους μὲ τὶς ἀτόφιες ἑλληνικὲς παραδόσεις τους ποὺ κρατοῦν χιλιετηρίδες, ξένες ἀπὸ προσμειξίσεις καὶ ἄμεικτες ἀπὸ ἐπιδράσεις. Γιὰ ὅλ' αὐτὰ ἓνα «χαίρε» ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μόνιμο γνώρισμα τοῦ δικοῦ του, τοῦ καινούργιου «Ἀκάθιστου Ὑμνου»⁹. Καὶ τελευταία ἡ γλώσσα ἢ ἑλληνικὴ, ἢ θαλασσινὴ ποὺ ἔδωσε στὸν ποιητὴ τὸ χάρισμα νὰ «ἐννοιογεννᾷ» ἀδιάκοπα καὶ ἄκοπα, γιατί ὁ Ἐλύτης γνώριζε ὅτι «οἱ ἰδέες γεννιοῦνται τὴν ἴδια στιγμή ποὺ γεννιέται καὶ ἡ ρηματικὴ τους ἔκφραση». Ἰδέες καὶ γλώσσα δοσμένα σὲ πρωτόγνωρους τόνους δικαιώνουν τὴν ἔρπουσα φήμη ποὺ φέρει τὸν ποιητὴ μας νὰ ξεπερνᾷ τὸ δόγμα ποὺ θέλει νὰ μὴν «ὑπάρχει στὴν τέχνη παρθενογένεση»¹⁰.

Γενικὰ ὁ Ἐλύτης εἶδε τὸ Αἶγαίο ὡς τὸν χῶρο τὸ χλοερό ποὺ μὲ τὴν ἀέναη κίνηση ψιθυρίζει ἐκμυστηρεύσεις καὶ φωνές τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀγάπης¹¹, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ πολὺ παλιά, ἀπὸ πολὺ μακριά, ἀπὸ πολὺ βαθιὰ ἀντιλαλώντας καὶ ἠχολογώντας «τὶς ἀμμουδιές τοῦ Ὀμήρου». Ὁ ποιητὴς μπόρεσε, μοναδικός, ἀνεπανάληπτος καὶ ἀμίμητος καθὼς εἶναι, μέσα ἀπὸ τὶς ἐναντιοτροπίες νὰ ἐναποθέσει στὸν ἀχανῆ θήλακο τῆς κοσμικῆς μήτρας¹² τὶς ἰδέες του ποὺ ἀθανάτισαν τὸ ἀνθισμένο πέλαγος. Καὶ ὅπως ἡ θάλασσα ἀναδεύεται στοὺς δυσχείμερους καιροὺς, τὸ ἴδιο βρέμει καὶ μαίνεται ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ στὶς ὥρες τῆς δημιουργίας. Ὁ θαυμασμός του γιὰ τὸ Αἶγαίο, συνοδευόμενος ἀπὸ φαντασία καὶ πάθος, ἀνοίγει τὸ πρῶτο σῆσμα ποὺ συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὸ νὰ πάρει αὐτὴ ἡ θάλασσα τὴ διάσταση ποὺ τῆς ἔδωσε ὁ ποιητὴς, ἐνῶ ὁ ποιητὴς ἀφθαρτίζεται, γιατί μπόρεσε νὰ κάμει ποιητικὸ λόγο τοῦ Αἶγαίου τὰ κύματα καὶ τὴν ἱστορία. Ἔτσι στὴν ἀμοιβαιότητα τῆς παρουσίας

7. Βλέπε σημείωση 5, σ. 107.

8. Βλέπε σημείωση 1, «Δοξαστικό».

9. Τάσου Λιγνάδη, *Τὸ Ἄξιον ἔστι τοῦ Ἐλύτη*, Ἀθήνα 1971, σ. 277.

10. Γ. Σεφέρη, *Δοκιμές*, τ. Β', σ. 19.

11. Βλέπε σημείωση 4, σ. 162.

12. Δημ. Λιαντίνη, *Χάσμα Σεισμοῦ. Ὁ φιλοσοφικὸς Σολωμός*, Ἀθήνα 1979, σ. 131.

και της άρωγής οφείλεται αυτό τὸ ποιητικὸ θαῦμα. Ὁ ποιητὴς τροφοδοτεῖται καὶ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ γαλάζιο τῆς δράμα καὶ τὴν ἱστορία τῆς. Ἐκείνη, μέσῳ τῆς ποίησης τοῦ Ἑλύτη, σαλπίζει στοὺς αἰῶνες ὅτι αὐτὸ τὸ νερένιο θαῦμα εἶναι ψυχὴ, παλμός, ἀνάσα ἑλληνικὴ ποὺ ἐξακτινώνεται σ' ὄλο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ὁ ἡλιοπότης ποιητὴς καταβροχθίζει ἀκούραστα τοῦ Αἰγαίου τὸν πλοῦτο καὶ τὸν κάνει φωνή, ἑλληνικὴ ἱστορία, ποίηση. Τραβηγμένους ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι γιατί τοὺς ἀποστρέφεται ἀλλὰ γιατί τοὺς ἀγαπᾷ, κάτω ἀπὸ τὸ βᾶρος τῆς σοφίας τοῦ Παρμενίδη καὶ τὸ ἀπόκοσμο τοῦ Ἡρακλείτου ἀναγαλλιάζει σὰν κολυμπᾷ στὸν ἥλιο τοῦ ἀρχιπελάγους, σὰν γίνονται ἓνα μὲ τ' ἄσπρα σπίτια τῶν νησιῶν, σὰν σπαρταρᾷ ἀπὸ εὐωδιά, ὄσφραινόμενος τ' ἁγιοκλήματα καὶ τίς κληματαριῆς στὴν ὥρα τους, σὰν χάνεται στὰ κύματα καὶ τίς ὄνειροφαντασιώσεις, σὰν δημιουργεῖ τὸ ἄλλο Αἶγαῖο, ἐκεῖνο ποὺ θὰ μείνει στὴν ποίησή του ὡς χῶρος ἀμόλυντος μὲς' ἀπ' τὸν ὁποῖο ἀναδύονται οἱ «Ἀφροδίτες» τῆς ἐμπνευσης, τοῦ ἔρωτα καὶ τῶν ἀγῶνων. «Ὁ ποιητὴς τῶν νεφῶν καὶ τῶν κυμάτων κοιμόταν μέσα του. Ἐχοντας κατοικήσει αἰῶνες μὲς στὴ θάλασσα, ἔμαθε γραφὴ καὶ ἀνάγνωση»¹³. Ἡ θέση αὐτὴ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Ἑλύτης εἶχε μέσα του τὴν ποίηση καὶ τὸ Αἶγαῖο προτοῦ νὰ γεννηθεῖ.

*Ὁ ἔρωτας τὸ ἀρχιπέλαγος
κι ἡ Πρώρα τῶν ἀφρῶν του
κι οἱ γλάροι τῶν ὄνειρων του
Στὸ πιὸ ψηλὸ κατάστι του ὁ ναύτης ἀνεμίζει
Ἐνα τραγούδι*

Τὸ τραγούδι τοῦ ἑλληνικοῦ Αἰγαίου, ποὺ ῥχεται ἀπὸ τίς «ἀμμουδιές» τοῦ Ὀμήρου καὶ τῆς ἑλληνικότητάς του «οὐκ ἔσται τέλος».

13. Βλέπε σημείωση 5, σ. 142.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΕΣ ΛΕΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΣΙΦΝΟ

Είναι γνωστό ότι οί Φράγκοι (Γάλλοι, Ίσπανοί, Ίταλοί, Βενετοί) διαφέντεψαν ώς κατακτητές τις Κυκλάδες. Μέσα στα Κυκλαδονήσια και ή Σίφνος πού δέν τουρκοκρατήθηκε, διότι ο δυνάστης της Γοζαδίνος είχε συμφωνήσει με τούς Τούρκους νά τούς πληρώνει ο ίδιος τό χαράτσι. Ή φράγκικη κατοχή στη Σίφνο κράτησε από τό 1207 έως τό 1617, ενώ στα άλλα νησιά οί Τούρκοι είχαν επικρατήσει από τό 1537. Στα 410 χρόνια πού έμειναν οί Φράγκοι στο νησί χρησιμοποιήθηκε ή βενετσιάνικη γλώσσα, με αποτέλεσμα σήμερα νά υπάρχουν έν χρήσει πολλές βενετσιάνικες λέξεις στη λαλιά τών Σιφνίων. Λέξεις και εκφράσεις ιταλικές άπαντώνται και σήμερα στη Σίφνο¹. Επίσης τοπωνύμια, όνόματα, επώνυμα, παρατσούκλια, όνομασίες αντικειμένων, εργαλείων, επίπλων, ειδών ρουχισμού κ.ά. εμφανίζουν σαφή τήν επίδραση τής Ιταλικής γλώσσας. Έχω συγκεντρώσει 400 λέξεις και έλπίζω νά εκδώσω στο έγγυς μέλλον ειδικό λεξικό με όλες τις λέξεις και τις εκφράσεις τής Σίφνου. Στη συνέχεια αναφέρω ένδεικτικά μερικές από τις λέξεις αυτές.

Λέξεις

- apico (απίκο)= ξεσηκωμένος
- aila (άλλα)= εμπρός
- anaria (αβαρία)= ζημιά
- amogoso (αμουρούζος)= άγαπητικός
- bono (μπόνο)= καλό
- bonos christianos (μπόνος χριστιάνος)= καλός χριστιανός, καλοκάγαθος
- brusco (μπρούσκο)= κρασί στυφό και άψύ.
- curiali (κουριάλι)= πεντακάθαρο

---

1. Εύχαριστώ τόν Νίκο και τήν Κική Λιόντα πού με βοήθησαν προσφέροντάς μου ένα ειδικό βενετσιάνικο λεξικό.

- cera = κερι. Κρέμασε μιὰ cera = ἔκανε μούτρα, ὅπως τὸ κερι ὅταν λειώνει
 coffa (κόφφα) = πανέρι
 dretto (ντρέτθος) = εὐθύς
 fiorisci (φιορίσσει) = ἀνθίζει
 figliozzo (φιγιόττος) = βαφτιστικὸς
 fiocco (φιόκκος) = φιόγγος
 garbo (γάρμπο) = χάρη, εὐγένεια
 interesse (ντερέσο) = συμφέρον
 lambico (λαμπικό) = ἀστραφτερό, καθαρὸ
 malas (μαλάς) = μυστρι
 mostra (μόστρα) = ὄψη, βιτρίνα
 manco (μάγκο) = οὔτε
 mazza (μάτσα) = μπαστούνη
 nulla (νούλλα) = τίποτα, μηδὲν
 onore (ονόρε) = τιμὴ
 onde (όντε) = ὅταν
 piculo (πίκουλο) = μικρὸς
 pasto (πάστος) = γιορτὴ ποιμενικὴ, κοινὸ γεῦμα
 passo (πάσο) = ἀργὸς βηματισμὸς
 parlamento (παρλαμέντο) = κουβέντα διαρκείας
 tale-guale (τάλε - κουάλε) = ὁμοία, ἴδιας ποιότητας
 rubello (ρουμπέλλο) = ἡ κάσα τῶν κουφωμάτων
 ricetta (ριτσέτθα) = συνταγὴ
 svelto (σβέλτος) = γρήγορος
 spalla (σπάλλα) = ὄμος, ὄμοπλάτη
 stimare (στιμάρω) = ἐκτιμῶ, τιμῶ
 santolo (σάντουλος) = νονὸς
 santola (σάντουλα) = νονά
 trattare (τρατθάρω) = περιποιῶμαι, κερνῶ
 tratto (τράτθος) = διωρία
 vero (βέρος) = γνήσιος

Ὄνόματα - Ἐπίθετα

Jouanni = Τζουάννης	Loucia = Λουκία
Janni = Τζαννῆς	Margarita = Μαργαρίτα
Leandro = Λεάνδρος	Cura = Κιουρά
Angeletto = Ἄγγελέττο	Flora = Φλόρα
Linardo = Λινάρδος	Flureza = Φλουρέζα
Louis = Λουῆς	Augustina = Αὐγουστίνα

Caterina= Κατερίνα	Levanti= Λεβαντής
Margi= Μαργή	Privilego= Προβελέγγιος
Calliza= Καλλιτζα	Grypar= Γρυπάρησι
Franzesco= Φραντζέσκο	Fragià= Φραγκιάς
Franca= Φράγκα	Zampeli = Ζαμπέλης
Louingi= Λουίγκι	Natale= Ναδάλης
Flouri= Φλουρή	Otuli= Τουλής
Mosca= Μόσχα	Barozo= Μπαρότσος
Nicoleta= Νικολέτα	Carli= Καρλής
Domnici= Ντομνίκη	Proco= Πρόκος
Nicolò= Νικολό	Giundé= Ίουδαός, Τζιουντέ
Dacoronia= Ντακορώνιας	Piculaci= Μικρούλης
Gozadino= Γοζαδίνος	Picuiò= Μικρός
Culuri= Κουλούρης	Zalici= Τσαλίκης
Vernico= Βερνίκος	Gaetano= Γαϊτάνος
Venturi= Βεντούρης	Benaki= Μπενάκης
Galifo= Γαλίφος	Zervo= Τζερβός
Vassalo= Βασάλος	Zacti= Τζαχτής
Louciano= Λουκιανός	

Τοπωνύμια

Mongu= Μονγκού	Varda= Βάρτα
Baru= Μπαρού	Pazzana= Πατσάνα
Torgia= Τόργια	Napos= Νάπος
Anra - Mutello= του Άβρα τὸ Μούτελλο	Selati= Σελάδι
Anracoto= Άβρακότο	Inzè= Ίντζε
Peliardi= Πελιάρδι	Vigla= Βίγλα
Savoleva= Σαβολέβα	Bitima= Μπίτιμα
Avazu= Άβάζου	Ferivolada= Φεριβολάδα
Avoladi= Άβολαδι	Bella Vista= Μπέλλα Βίστα
Posta= Πόστα	Mutsuno= Μούτσουνο

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Ένας διακεκριμένος ιστορικός, ο Γιόβαννι Βατίστα Βίκο ισχυρίσθη ότι ή ιστορία τής ανθρωπότητας αναλύεται πολλές φορές σε διαδρομή και αναδρομή τών ιδίων ανθρωπίνων γεγονότων. Τό Έλληνικό Βυζάντιο έχοντας ν' αντιμετώπιση πολλές δαπάνες άμύνης και σκληρές επιθέσεις ξένων και άλλοπίστων κατέφευγε στην Εύρωπαϊκή Δύση προκειμένου να εϋρη τά μέσα για ν' αντιδράση στους κινδύνους που τό άπειλοϋσαν και να ξεφύγη από τήν κρίση. Ένα παράδειγμα αναφέρω: Ο αυτοκράτωρ του Βυζαντίου Άνδρόνικος κάνει έκκληση στη Δύση στις άρχές του 14ου αιώνας για να έλθη στρατός από τήν Ίσπανία και να επανδρώση τις άμυντικές Δυνάμεις του Έθνους. Και πράγματι τό 1302 ο Δόν Άλφόνσος τής Άραγονίας συγκέντρωσε μιá έθελοντική ισπανική στρατιά από νέους ανθρώπους και φθάνει στο Βυζάντιο για άμυνα.

Έπειτα από πολλές τέτοιες άφίξεις ευρωπαίων, έπόμενον ήτο κατά τή διάλυση τών έθελοντικών αυτών στρατιωτικών Δυνάμεων, μερικοί γοητευμένοι ίσως από τήν έλληνική ιστορία να θελήσουν να μείνουν είτε ως ιδιώτες είτε ως ήγεμόνες στα έλληνικά νησιά, εύνοούσης βέβαια τής πολιτικής καταστάσεως, και να δημιουργήσουν οικογένειες και ν' αποτελέσουν κοινότητες οί όποιες, αν και ένσωματώθηκαν στα δικά μας έλληνικά ήθη και έθιμα και έλαβαν έλληνική ύπηκοότητα, διατήρησαν τό πάτριο θρήσκευμά τους: τό καθολικό δόγμα.

Κατά τά χρόνια τής ξένης κατοχής ο λαός μας υπέφερε. Η Τουρκοκρατία έστέρησε τόν λαόν μας από τά αγαθά του πολιτισμού. Ο λαός μας διψούσε για μάθηση, τά παιδιά ήθελαν να μορφωθοϋν, αλλά δέν είχαν ούτε σχολεία, ούτε δασκάλους, ούτε βιβλία, έφ' όσον μάλιστα άπηγορεύοντο οί έκτυπώσεις έλληνικών βιβλίων. Κι αυτός ο Κοσμάς ο Αιτωλός κηρύσσοντας προέτρεπε τόν λαό να κτίξη μάλλον σχολεία παρά έκκλησίες. Ο Κοσμάς χαρακτηρίσθηκε παπαδομάχος, αλλά ή έννοια τής λέξεως ήταν άλλη. Με τή μόρφωση θά μπορούσαν να διαβάζουν και να νοιώσουν τά παιδιά τά ύψηλά διδάγματα του Εύαγγελίου και τή σοφία τών προγόνων μας.

Με τή μάθηση πολλά θά πετύχη ο λαός μας, έλεγε ο Κοσμάς. Η ήγεσία τής Καθολικής Έκκλησίας βλέπουσα ότι στο Αίγαίο δημιουργήθηκαν κοι-

νότητες πού ἀνήκαν στοῦ δόγμα τῆς, θέλησε νά ἰδρῦση ἐπισκοπὲς πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τῶν πιστῶν τῆς. Τέτοιες ἐπισκοπὲς ἰδρύθηκαν στὴ Νάξο, Χίο, Σίφνο, Σύρο, Σαντορίνη, Τήνο κ.ά. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἄρχισε ἡ συνύπαρξη δύο θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὰ νησιά μας, τῆς Ὁρθοδόξου καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ διορισθέντες ὁμῶς Καθολικοὶ Ἐπίσκοποι κύριο μέλημά τους εἶχαν νά εἶρουν τοὺς συνεργάτες τους γιὰ τὸ πνευματικὸ τους ἔργο καὶ προσπάθησαν ν' ἀποταθοῦν στὰ Ἱερὰ Τάγματα τῆς Δύσεως γιὰ νά βροῦν βοηθοὺς στοῦ βαρῦ ἔργο τους. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρουμε τὸν Καθολικὸ Ἐπίσκοπο Θήρας Ἀνδρέα Σοφιανό, ὁ ὁποῖος τὸ 1630 ἀπευθύνθηκε στοῦ Ἱ. Τάγμα τῶν Ἰησουϊτῶν γιὰ νά φέρῃ στοῦ Καστέλλι τοῦ Σκάρου τῆς Σαντορίνης Ἱερομονάχους γιὰ πνευματικὴ διδασκαλία τοῦ ποιμνίου του, ἀλλὰ κυρίως τῶν νέων πού ἦσαν ἀγράμματοι. Τὸ αἴτημα δὲν ἦταν εὐκόλο, διότι τὰ Τάγματα δὲν εἶχαν πολλὰ μέλη. Μετὰ ἀπὸ πολλὰς ὀχλήσεις τοῦ ἐπισκόπου Σοφιανοῦ, φθάνει στὴ Σαντορίνη τὸ 1630 ὁ ἱερομόναχος Fournier, καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Rouen τῆς Γαλλίας. Δὲν εἶναι τίποτε ἡ ἀφιξὴ ἐνὸς ἀνθρώπου σ' ἓνα τόπο κι' ἐν τούτοις συμβαίνει κάποτε νά εἶναι τὸ γύρισμα μιᾶς σελίδος τῆς ζωῆς του. Κάτι τέτοιο διησθάνοντο καὶ ὅσοι, μικροὶ καὶ μεγάλοι, συνώδευσαν τὸν ταπεινὸ ἱερομόναχο Fournier, πού ἱππεύοντας ἓνα μικρὸ γαϊδουράκι ἀνέβαινε ἀπὸ τὴν παραλία στοῦ Κάστρο τῆς Σαντορίνης. Καὶ ἡ συνοδεία ἠϋζανε ὅσο ὁ καλόγερος περνοῦσε ἀπὸ τοὺς συνοικισμοὺς Φηρῶν καὶ Ἡμεροβιγλίου. Ἔτσι περιστοιχιζόμενος ἀπὸ κόσμον καὶ κυρίως ἀπὸ παιδιά, ὁ πατὴρ Fournier ἔφθασε στοῦ Κάστρο φέρνοντας μαζί του τὴν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος ἔργου του.

Μόλις ἔφθασε ἄρχισε νά σκέπτεται τὴν ἰδρυση ἐνὸς σχολείου. Ὁ Τοῦρκος διοικητῆς Θήρας, ὁ Καδῆς, μόλις τὸ πληροφορήθηκε ἐγινε ἔξω φρενῶν καὶ διέταξε τὴ διακοπὴ κάθε ἐργασίας. Ὁ Fournier ὁμῶς μὲ δῶρα καὶ τεμενάδες κατάρθωσε νά καταπραῦνη τὸν Καδῆ καὶ νά πάρῃ τὴ συγκατάθεσή του. Τὴν Τρίτη τῆς Πεντηκοστῆς ἄνοιξε τὸ Σχολεῖο γιὰ ὅσους ἤθελαν νά μάθουν γράμματα. Ἡ συρροὴ τῶν μαθητῶν ἦταν ἀθρόα. Πενῆντα οἱ ἐγγραφέντες ἀπὸ τὴ Σαντορίνη καὶ ἀπὸ τὰ γύρω νησιά. Οἱ Ἕλληνες, ἔγραφε στοὺς ἀνωτέρους τοῦ ὁ Fournier, ἐπιδιώκουν ὑπερβολικὰ τὴ μόρφωση τῶν παιδιῶν των. Τὰ μαθήματα εἶναι διάφορα καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ καθενός. Διδάσκονται τὴ λατινικὴ γιὰ νά γίνουν ἱερεῖς, ἄλλοι τὴν ἰταλικὴ γιὰ νά γίνουν ἔμποροι στὴ Βενετία. Πολλοὶ ἔρχονται ἀπὸ τὰ γύρω νησιά, ὅπως ἓνας ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ γιὰ νά μάθῃ νά διαβάξῃ καὶ νά κατανοῇ τίς ἱερὰς Γραφὰς καὶ τοὺς Πατέρας, μὲ σκοπὸ νά γίνῃ ἱεροκήρυξ. Σύμφωνα μὲ τὴ συνήθεια τοῦ τόπου, οἱ πῶ προχωρημένοι μαθητὲς ὀφείλουν νά βοηθοῦν τοὺς ἄλλους. Τέλος ὅλοι παρακολουθοῦν δις τῆς ἐβδομάδος τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία. Μαθήματα γίνονται καὶ τίς Κυριακὰς. Ἐδῶ λένε: «τὰ γράμματα δὲν ἔχουνε

σχόλη». Δόξα τῷ Θεῷ, τὰ παιδιά, λέει ὁ Fournier, μαθαίνουν γρήγορα. Ἐτοιμάζω τὰ βιβλία γραμμένα στὴν καθομιλουμένη ἑλληνική, ποὺ τὰ τῶνω στὸ Παρίσι μὲ τὴ συνδρομὴ εὐσεβῶν χριστιανῶν. Φαντάζεται κανεὶς πόση προσπάθεια θὰ ἔπρεπε νὰ καταβάλλῃ ὁ καλόγερος αὐτός, παλαιὸς καθηγητῆς Πανεπιστημίου τῆς Γαλλίας, γιὰ νὰ κατορθώσῃ ν' ἀνταποκριθῆ στὸν ρόλο τοῦ ὑπομονητικοῦ παιδαγωγοῦ ἐνὸς πλήθους νέων ποὺ δὲν ἐγνώριζον ὡς τώρα τί θὰ πῆ βιβλίο! Ἐπροτίμησε ἐν τούτοις ν' ἀφήσῃ τὴν πανεπιστημιακὴ καθέδρα, γιὰ ν' ἀφοσιωθῆ σὲ ἔργα ἱεραποστολικά, ὅπου τὰ πάντα εἶναι ἀρχὴ καὶ ἐπομένως μόχθος πολὺς καὶ λίγη χαρά. Ὁ ἱερομόναχος αὐτὸς ἀπὸ τῆ Γαλλία τοῦ Λουδοβίκου 16ου, τὴ χώρα ποὺ περνοῦσε τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τῆς ἱστορίας της, ἤλθε ν' ἀποθάνῃ μέσα σ' ἓνα ὑγρό, σκαμμένο μέσα στὸ βράχο, μοναστηρί. Βρέθηκε δὲ σημεῖωμα ποὺ ἔγραφε: «Γεννήθηκα τὴν 26 Ἰουλίου 1594 στὸ Παρίσι, θὰ πεθάνω τὸ 1644 ποῖα μέρα; ὁ Θεὸς ξέσῃ». Καὶ πράγματι, πέθανε στὶς 7 Ἰουλίου 1644 μὲ δανεικὰ κλινοσκεπάσματα.

Ὁ διάδοχος τοῦ Fournier ὑπῆρξε ὁ Fr. Richard ἀπὸ τὴ Λωρραίνη τῆς Γαλλίας, καθηγητῆς τῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο καὶ συγγραφεὺς τοῦ περιφήμου βιβλίου *περὶ Θήρας* ἐκδοθέντος ἐν Παρισίοις τὸ 1657 avec privilège du roi καὶ ἄλλου ὑπὸ τὸν τίτλο: *Τὰ ἔργα τῆς πίστεως*. Ἐπίσης ἠκολούθησαν ὁ Φραγκίσκος Rozé, Λουδοβίκος Μπουασὺ κ.ἄ. Ὅλοι αὐτοὶ ἐδίδαξαν καὶ ἔγραψαν ἑλληνικὰ βιβλία. Νά γιατί ὁ καθηγητῆς Τριανταφυλλίδης ἰσχυρίζετο ὅτι ἀπὸ τοὺς φραγκοπαπᾶδες μάθαμε ἑλληνικά!

Σὰν οἶκημα αὐτοὶ ὅλοι οἱ πανεπιστημιακοὶ καθηγητῆς εἶχαν σπήλαια ὑγρά, σκαμμένα μέσα στὸν βράχο τοῦ Σκάρου. Ὅσον ἀφορᾷ τίς εἰσπράξεις, ὁ P. Richard τὸ ἔτος 1649 γράφει: «ποῖος θὰ πίστευε ὅτι τρία πρόσωπα θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν μὲ 25 τάλληρα ὄλο τὸ ἔτος, σὲ καιρὸ πολέμου μάλιστα, ποὺ τὰ πάντα πωλοῦνται τριπλάσια; Μόνο γιὰ ψωμί ξοδεύσαμε 22 τάλληρα... Κρίνατε τώρα τί μπορούν νὰ κάμουν τρία πρόσωπα μ' ἓνα τάλληρο. Κι' ἐν τούτοις, ἅμα μᾶς ρωτήσετε, δὲν μᾶς ἔλειψε τίποτε: «Καὶ εἶπε αὐτοῖς, ὅτε ἀπέστειλα ὑμᾶς ἄτερ βαλαντίου καὶ πήρας καὶ ὑποδημάτων μὴ τινος ὑστερήθητε; οἱ δὲ εἶπον, οὐδενός.» (Λουκ. κεφ. 22, 35). Σὰν δίδακτρα ἐνίστε οἱ καθηγητῆς αὐτοὶ ἔπαιρναν ἀπὸ τοὺς εὐπόρους μαθητῆς τρεῖς κουλοῦρες τὸν μῆνα ἢ μιά φιάλη οἴνου ἢ ἐλαίου. Ὅταν πέθανε στὰ βαθειὰ γεράματα ὁ ἱερομόναχος καθηγητῆς Μπουασὺ, ὁ λαὸς ἔτρεξε στὸ κελλί του καὶ ἐτεμάχιζε τὰ ρούχα του γιὰ νὰ τὰ ἔχη γιὰ φυλαχτό. Δὲν πρέπει νὰ παραλείψωμ τὸ μεγάλο συγγραφικὸ του ἔργο, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω. Βιβλία ἐτυπώνοντο ἐκτὸς Τουρκίας, ὅπως π.χ. *Γραμματικὴ Ἑλληνορωμαϊκὴ* γιὰ κοινὸ ὄφελος τῶν φιλομαθῶν νεανίσκων, Βερόνη 1782, τὰ πάντα εἰς μεγαλυτέραν τοῦ Θεοῦ δόξαν *ad maiorem dei gloriam καὶ τιμὴν τῆς Παρθενομήτορος*, ὑπὸ Βενεδίktου Credo ἱερέως καὶ ἐν τῇ νήσῳ Σαντορίνῃ διδασκάλου.

Ἄλλὰ πολλοὶ θὰ διερωτηθοῦν: Αὐτοὶ ὅλοι οἱ ἱερομόναχοι τῆς Δύσεως

δὲν προσεπάθησαν ἄραγε ν' ἀλλοιώσουν τὴν ὀρθόδοξη πίστη μας διὰ τῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων των καὶ ν' ἀποσπάσουν τὸ ὀρθόδοξο ποιμνιο ἀπὸ τὴν ἁγία τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία; Ἀπὸ τὴν ἱστορία ἀποδεικνύεται ὅτι στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὄχι μόνον προσηλυτισμὸς δὲν ἐγίνε, ἀλλ' ἀπεναντίας ὁ ἀριθμὸς τοῦ δυτικοῦ δόγματος μειοῦται. Ὄταν διελύθη τὸ τάγμα τῶν Ἰησουιτῶν κατὰ διαταγὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἓνα ἄλλο ἱερὸ Τάγμα πῆρε τὴ σκυτάλη τῆς μορφώσεως τῆς νεολαίας μας στὰ νησιά μας. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ Τάγμα τῶν Λαζαριστῶν ποὺ ἴδρυσαν καὶ Ἀνωτάτη Ἐμπορικὴ Σχολή. Αὐτὴ ὑπῆρξε στὰ βασικά της σημεῖα ἢ προσφορὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου.

ΚΩΣΤΗ ΑΝ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΗΣ ΣΚΥΡΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΕΞ ΑΥΤΟΥ ΣΥΝΑΓΟΜΕΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Στοιχεία προσδιοριστικά τής εξωτερικής και έσωτερικής μορφής του Κώδικα.

Κατά τή μακρά φιλοξενία μου στην Ίερά Μονή Μεγίστης Λαύρας του Άγιου Όρους τον Ιούλιο του 1976, είχα τήν εύτυχία νά αντιγράψω και νά μελετήσω τόν πολυσέλιδο Κώδικα¹ τής Μονής του Άγιου Γεωργίου τής Σκύρου. Τό μνημείο τούτου του λόγου τής χριστιανικής αρχαιότητας φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη τής Ίερας Μονής τής Μεγίστης Λαύρας του Άγιου Όρους υπό τά στοιχεία: Ζ 71 και τήν έπιγραφή: ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΣΚΥΡΟΥ ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ.

Ό Κώδικας έχει γραφεί επάνω σέ χαρτί διαστάσεων 0,29×0,21, προφυλάσσεται από χονδρό χάρτινο περίβλημα και αριθμεί σελίδες 242. Ή αριθμηση όμως αυτή, όπως φαίνεται από τή χρησιμοποιηθείσα μελάνη, έγινε σέ κάποια σύγχρονη εποχή. Στις σελίδες 1 - 12 προτάσσεται έκτεταμένος πίνακας στον όποιον αναγράφονται με καλλιγραφική επιμέλεια τά μοναστηριακά ακίνητα κτήματα, πού υποτίθεται ότι αναφέρονται αναλυτικότερα στο σώμα του Κώδικα, με τήν ταυτόχρονη παροχή ειδήσεων περι του τρόπου και του χρόνου κτήσεως τής κυριότητας, των ονομάτων των συμβαλλομένων, έφ' όσον πρόκειται περι δωρεών αφιέρωσης κλπ. Τέτοιο πράγμα όμως δέν συμβαίνει, γιατί τά κτήματα του πίνακα αυτού δέν ανταποκρίνονται στο περιεχόμενο του Κώδικα και στις αντίστοιχες θέσεις του. Δίνουν σαφώς τήν εντύπωση ότι άλλαχού, εκτός του Κώδικα, ανάγεται ό τρόπος κτήσης τής κυριότητάς των. Για τό θέμα τούτο, πού εμφανίζει μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον, άσχολούμαι στη συνέχεια, όπου, χρησιμοποιώντας χειρόγραφες πηγές

---

1. Στη Σκύρο τούς Έκκλησιαστικούς Κώδικες ονομάζουν συνήθως Θέσεις. Τέτοιες Σκυριανές Θέσεις έχουν δημοσιευθεί ελάχιστες. Άδημοσίευτη είναι έκτεταμένη μελέτη μου περιλαμβάνουσα Κώδικες πολλών Σκυριανών Έξωκκλησιών.

ἐκτὸς τοῦ Κώδικα κείμενες, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐσωτερικὰ τοῦ Κώδικα στοιχεῖα, δίνω μία ἐπιστημονικὴ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση ἂν ὑφίσταται καὶ προηγούμενος Κώδικας, ἀρχαιότερος τοῦ ὑπὸ μελέτην Κώδικα τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Σκύρου.

Ὁ Κώδικας ἀρχίζει στὴν παράθεση τῶν στοιχείων του ἀπὸ τὸ ἔτος 1494, δηλ. 41 χρόνια μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀπ' τὴ μελέτη δὲ τῶν πρώτων ἀναγραφόμενων πράξεων διαπιστώνει ὁ ἐρευνητὴς μία ἀγωνιώδη προσπάθεια τῶν μοναχῶν - ἐκπροσώπων τῆς μονῆς νὰ ἀνεύρουν καὶ νὰ διαφυλάξουν τὴ μοναστηριακὴ περιουσία ἀπὸ τοὺς διαφόρους καταπατητὲς αὐτῆς. Μὲ βάση τὴ διαπίστωση αὐτὴ, ἐπιβάλλεται νὰ ἐρευνηθεῖ περαιτέρω ἡ μοναχικὴ ἀνησυχία καὶ νὰ δοθεῖ μία ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποῦ προβάλλει: γιατί ἄραγε καταπατήθηκε ἡ μοναστηριακὴ περιουσία; δὲν ὑπῆρχε ἐπιβλεψη - ἐπιστασία ἐκ μέρους τῶν ἐκπροσώπων τῆς Μονῆς; Ἡ σωστὴ ἀπάντηση, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ συνδεθεῖ καὶ νὰ ἀναζητηθεῖ κυρίως στὸ κοσμοϊστορικὸ γεγονός τῆς πτώσης τῆς Κωνσταντινούπολης στὰ 1453 στοὺς Τούρκους καὶ στὴν ἀναστάτωση ποῦ ἐπεκράτησε σ' ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπινου βίου.

2. Ποῦ ἀποβλέπουν οἱ προσπάθειες τῶν πρώτων γραφῶν καλογῆρων τοῦ ἔτους 1494.

Στὶς πρώτες στὸν Κώδικα πράξεις βλέπει κανεὶς τὴν εὐδιάκριτη προσπάθεια τῶν μοναχῶν νὰ διαπιστώσουν καὶ νὰ καταγράψουν τὴ μοναστηριακὴ ἀκίνητη περιουσία. Ἀξιοσημείωτη παρατήρηση εἶναι ὅτι, μετὰ τὴ διαπίστωση τῆς παράνομης κατοχῆς τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων παρὰ τρίτων καὶ τὴν παρ' αὐτῶν ἀναγνώριση ἐπὶ τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων ποῦ κατέχουν τῆς μοναστηριακῆς νομῆς καὶ κυριότητος, οἱ μοναχοὶ ἀφήνουν τοὺς καταπατητὲς στὴ νομὴ τῶν μοναστηριακῶν πραγμάτων μὲ τὴ μορφή τοῦ *χρησιδανείου*, πιθανῶς δὲ καὶ πέραν τῆς δεκαετίας, ἀφοῦ πρῶτα ὁμολογήσουν οἱ καταπατητὲς ὅτι κανένα ἐμπράγατο δικαίωμα ἐπὶ τοῦ παρ' αὐτῶν νεμομένου δὲν ἔχουν. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ὀρίζεται καταβολὴ μισθώματος καλουμένου *δεκατία ἢ τριτάριον*, ὅπως ἀναγράφεται στὸν Κώδικα. Σὲ σπανιότερες περιπτώσεις ἡ μίσθωση γινόταν ἐφ' ὄρου ζωῆς τοῦ μισθωτῆ (σελ. 20: *«...νὰ τὸ ἔχουν αὐτὸς καὶ ἡ γυναίκα του εἰς τὴν ζωὴν του...»*).

Ὁ πρῶτος ἐμφανιζόμενος στὸν Κώδικα οἰκονόμος εἶναι ὁ Γρηγόριος *Ἰερὺς καὶ Νομικός*. Ἡ ιδιότητα τοῦ μοναχοῦ αὐτοῦ σὰν νομικοῦ ἐπαυξάνει τὴ βεβαιότητα ὅτι κύριος σκοπὸς τῶν πρώτων γραφῶν εἶναι ἡ διαπίστωση καὶ διασφάλιση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας, ἡ ὁποία στὰ 1494 βρίσκεται στὰ χέρια διαφόρων παρανόμων νομέων, ἡ σίγουρη δὲ δια-

σφάλιση μόνον από νομικούς μπορούσε να γίνει. Στη γνώμη αυτή συνηγορούν και οι εξής έγγραφα στον Κώδικα:

α) στις σελ. 16-17 του Κώδικα αναγράφεται ότι «...ὀσπήτιον τοῦ Μοναστηρίου εἰς τὸ ἐμπόριον, εἶχεν αὐτὸ ὁ λουράντος χρόνους λστ' καὶ ἐπέκεινα, χωρὶς νὰ δίδει τέλος εἰς τὸ Μοναστήριον τὸ ὅποιον ὁμολόγησεν ὅτι ἐπώλησέν το εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοὺς πρώτους Οἰκονόμους ὀνόματι Ἰωσήφ ὁ βαρδιαλάμος. Λοιπὸν ἔβαλεν τὸ μοναστήριον γράμμα ἀφοριστικὸν εἰς τὴν σκῦρον ὅτι ὀπιος ἐκεῖνος ἔστω καὶ ἔχει κανέναν τίτλον τοῦ μοναστηρίου ἢ ὀσπήτιον ἢ ἀμπέλιον ἢ χωράφιον ἢ ἄλλον τι καὶ οὐδὲν τὸ ὁμολόγησεν, ἔστω ἀφορησμένος καὶ ἀδιάλυτος... αὐλζ (=1497)»². Ἀπὸ τὴν ἐγγραφή αὐτὴ βγαίνει ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1497) ἐπικρατοῦσε ἀναρχία στὴ Σκῦρο, γι' αὐτὸ ὁ γραφέας τοῦ ἔτους αὐτοῦ Σεραφεὶμ Ἰερεὺς καὶ ν ο μ ι κ ὸ ς (ἄλλος μοναχὸς μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ νομικοῦ), μὴ μπορώντας νὰ ἀνακαλύψει τοὺς καταπατητὲς τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων — ἐκ τοῦ γεγονότος ἀσφαλῶς ὅτι δὲν ἦσαν γνωστὰ τὰ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγκαταλελειμμένα κτήματα τοῦ μοναστηρίου — καταφεύγει στὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ὄλων τῶν παρὰ νόμων καταπατητῶν τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας.

β) Στὴ σελ. 21 τοῦ Κώδικα ἀναγράφεται : «...κἀγὼ Γεράσιμος μοναχὸς ὀρισθεὶς παρὰ τῆς Ἀγίας καὶ Ἰερᾶς Λαύρας, εἰς τὸ Μετόχιον τοῦ μεγάλου γεωργίου εἰς σκῦρον καὶ εὐρον Ἰωάννην τὸν καυχησιάρην καὶ γρηγόριον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ εἶχον χωράφιον τοῦ μοναστηρίου εἰς καλικρὴν καὶ ἐκοπίασαν εἰς αὐτὸ καθὼς φανερόν ἐστὶν τοῖς πᾶσιν καὶ ἔθικα αὐτὸ κλησμαν καὶ εἰς τοῦτο ἐπαρεκάλεσαν ἵνα τὸ δώσωμεν πρὸς αὐτοὺς νὰ ἔχουν πάντοτε κλησμα καὶ νὰ ὀφείλουν νὰ δίδουν εἰς τὸ μοναστήριον τὸ τρίτον, ὃ ἐστὶ ἂν ποιήσουν εἰς αὐτὸ γεωργίαν καλοκαιρινὴν, ἤγουν ψωμικὸν καὶ λεμονιάτικον, πλὴν ἐδώσαμεν αὐτὸ εἰς αὐτοὺς νὰ ἔχουν οἱ αὐτοὶ αὐτάδελφος Ἰωάννης καὶ Γρηγόριος τὸ αὐτὸ χωράφιον τριτάρικον μέχρις οὗ νὰ εἶναι κλησμαν καὶ φυλασσόμενον. εἰ δὲ καὶ ἀμελήσουν αὐτὸ νὰ ἔχει ἄδειαν τὸ μοναστήριον νὰ τὸ σπέρνη... αὐλζ». Καὶ ἡ ἐγγραφή δείχνει ὅτι, 45 χρόνια μετὰ τὴν πώση τοῦ Βυζαντίου, ἡ μοναστηριακὴ περιουσία κατέχεται ἀπὸ τρίτους, τὴν ὁποῖαν οἱ ἀπεσταλμένοι - ἐκπρόσωποι τῆς Λαύρας μοναχοὶ τὴν καταγράφουν στὸν Κώδικα. Καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων στὸ Κ τ η μ α τ ο -

2. Ἡ ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ ἢ ἡ ἀπειλὴ ἐπιβολῆς του, εὗρισκε μεγάλη ἀπήχηση μετὰ τῶν Χριστιανῶν τῶν ἀπομακρῶν ἐκείνων ἐποχῶν, ἀπειλεῖτο δὲ ἢ ἐπεβάλλετο ἀφορισμὸς στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες πὸ δὲν ἀποδεικνύσαν ἢ τέλεση κάποιου ἀδικήματος, κυρίως κλοπῆς πραγμάτων. Στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, Σκυριανὸς ζητεῖ ἀπὸ τὸν Δεσπότη Σκῦρου Γρηγόριο νὰ ἀπαγγεῖλει ἀφορισμὸ κατ' ἐκείνου τοῦ ἀγνώστου πὸ κατὰ τὴ νύχτα μπήκε στὴν ἀποθήκη τοῦ καταγγέλλοντος ὅπου εἶχε κρασιά, ἄνοιξε τὶς κάνουλες τῶν βαρελιῶν καὶ χύθηκαν ὄλα τὰ κρασιά, καὶ ἐπειδὴ δὲν εὗρισκε τὸν δρᾶστη, προσέφυγε στὴ βοήθεια τοῦ Δεσπότη!

λόγιον ἢ Κώδικα, σημαίνει καὶ ἀποδεικνύει, σύμφωνα μὲ τὸ Βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ πλήρες δικαίωμα κυριότητος, νομῆς καὶ κατοχῆς ἀπὸ μέρους τοῦ Μοναστηριοῦ τῶν ἀκινήτων αὐτῶν.

Ἄξιοπαράτηρητο γεγονός ἐστὶν καὶ τοῦτο ὅτι, ἐνῶ κατὰ τὶς γενικὲς ἀρχὲς τοῦ Βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, οἱ κάτοχοι τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων μποροῦσαν μὲ τὴ μακρόχρονη (τριακονταετία) κατοχὴ του παρ' αὐτῶν ν' ἀποκτήσουν τὴ λεγόμενη κυριότητα διὰ χρῆσι κ τ η σ ί α ς (πάροδος εἰκοσαετοῦς ἀδιακόπου κατοχῆς), ὅμως κανένας Σκυριανὸς κάτοχος - καλλιεργητῆς μοναστηριακῶν κτημάτων δὲν ἀρνήθηκε τὴν ἐπ' αὐτῶν κυριότητα τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τὴν ἐπιστροφή τους στὸ μοναστήρι, καὶ τοῦτο γιατί ὁ Σκυριανὸς εἶχε καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ ἔχει μὴ ἰδιαίτερη ἐδαισθησία στὸν προστάτη Ἁγίῳ του, τὸν Ἁγ-Γιώργη, τοῦ ὁποίου ἄλλωστε φοβόταν τὴν ὀργή. Σὲ Κώδικες διαφόρων Ἐξωκκλησιῶν τῆς Σκύρου βλέπομε νὰ διενεργοῦνται ἐκούσιοι πλειστηριασμοὶ τῶν κτημάτων τους, οἱ ὅποιοι ὅμως ἐπαναλαμβάνονται πολλὰς φορὲς ἀπὸ τὰ ἀδελφάτα τῶν Ἐξωκκλησιῶν, καὶ τοῦτο γιατί οἱ πλειστηριασμοὶ ματαιώνονταν ἐξ αἰτίας τῆς μὴ ἐμφάνισης ὑπερθεματισμῶν, ἀκριβῶς γιατί καὶ στὸν νόμιμο τρόπο κτήσεως τῆς κυριότητος ἐκκλησιαστικοῦ πράγματος, φοβόταν ὁ Σκυριανὸς τὴν ὀργή τῆς θεότητος.

3. Ὁ Κώδικας ἀποτελεῖ συνέχεια ἄλλου Κώδικα ποῦ προηγεῖται τοῦ ἔτους 1494.

Ὅπως ἀνέφερα πρὶ πάνω, ὁ Κώδικας ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σωτήριον ἔτος 1494. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ πραγματικὴ ἀρχὴ του ἀνάγεται στὸ ἔτος 1494 ἢ ὅτι πρὸ τοῦ ἔτους αὐτοῦ δὲν ὑφίστατο ἄλλος Κώδικας. Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι βασικώτατα καὶ σπουδαιότατα, ποῦ κεντρίζουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητῆ. Αὐθόρμητα ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα: Πρὸ τοῦ ἔτους 1494 δὲν γίνονταν ἀφιερώσεις, ὥστε νὰ καταγράφονται, ὅπως ὑπαγόρευε ἡ μακροχρόνια συνήθεια τῶν Βυζαντινῶν, καὶ οἱ νομικὲς διατυπώσεις γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐπὶ τῶν ἀφιερωμένων ἀκινήτων κυριότητος;

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀπορία αὐτὴ βασάνισε τὴ σκέψη μου, ὅταν ἀκόμη κατὰ Ἰούλιο τοῦ 1976 μελετοῦσα τὸν Κώδικα στὴ Μονὴ τῆς Λαύρας στὸ Ἁγιον Ὄρος. Καὶ πρὸς τοῦτο ἐρώτησα τοὺς Λαυριώτες μοναχοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔλαβα τὴν κατηγορηματικὴ ἀπάντηση ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλος Κώδικας φυλασσόμενος στὴ Μονὴ ποῦ νὰ προηγεῖται τοῦ ἔτους 1494. Ἄλλ' ἂν ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀληθινὴ, ὅπως εἶναι ἀληθινὴ, τότε πῶς δικαιολογεῖται ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν μοναστηριακῶν κτημάτων ποῦ ἀναγράφονται στὶς σελίδες 1-12 τοῦ Κώδικα, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς ἀντίστοιχες κτητικὲς δικαιοπραξίαις ποῦ ἀναγράφονται στὸν κορμὸ τοῦ Κώδικα τοῦ 1494; Ἡ ἀσφαλὴς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ὅτι ἀναμφίβολα ὑπῆρξε καὶ παλαιό-

τερος του έτους 1494 Κώδικας που αναφερόταν κυρίως στα μοναστηριακά κτήματα του εις Σκύρον Μετοχίου του Ἁγίου Γεωργίου, αλλά ο αρχικός αυτός Κώδικας ή θα υπάρχει καταχωριασμένος και λησμονημένος στα αρχεία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ή κάπου άλλο, ή, αν δεν υπάρχει, θα πρέπει να δεχθούμε ότι χάθηκε μέσα στις θύελλες που ακολούθησαν τα τελευταία χρόνια της ύπαρξης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι θα ερμηνεύσουμε και τα πολλά ακίνητα που αναγράφονται στα πολυσέλιδα και προτασσόμενα του Κώδικα του 1494 εύρητηρια, που δεν ανταποκρίνονται, ως όφειλε, σε αντίστοιχες αναλυτικές έγγραφες κτήσης της κυριότητάς των, φανερά όμως άπηχουν κάποια ανάμνηση παλαιότερων έγγραφων σε άλλον μοναστηριακό Κώδικα.

Την ύπαρξη του άλλου Κώδικα, που προηγείται του έτους 1494, φανεράνουν έγγραφες αποδείξεις, αλλά και έσωτερικά στοιχεία - γνωρίσματα, και αυτά είναι:

1) Το γεγονός ότι ο Κώδικας του 1494 είναι *α κ έ φ α λ ο ς*, δηλ. λείπει από την αρχή του όρισμένος αριθμός σελίδων.

2) Το προαναφερθέν δωδεκασέλιδο εύρητήριο που προτάσσεται του Κώδικα και αναφέρεται σε ακίνητα του μοναστηριού μη ανταποκρινόμενα στο περιεχόμενό του.

3) Το γεγονός ότι οί Μοναχοί του 1494 και πέραν ασχολούνται αποκλειστικά στη διαπίστωση και περιφρούρηση των Μοναστηριακών κτημάτων, που από 40 χρόνια και πλέον νέμονται παράνομα οί Σκυριανοί, πράγμα που σημαίνει ότι και τα κτήματα αυτά κάπου θα έπρεπε να ήσαν καταγεγραμμένα, την ύπαρξη όμως των οποίων άγνοούν οί μοναχοί, άκριβώς γιατί έλλείπει τό πρό του έτους 1494 κτηματολόγιο· γι' αυτό και καταφεύγουν στην άπειλή άφορισμού κατά των σιωπώντων καταπατητών της μοναστηριακής περιουσίας.

Οί έγγραφες αποδείξεις βασίζονται σε ένα σπουδαιότατο και πολυτιμότατο έγγραφον της συλλογής του άειμνήστου Προηγούμενου Καλλιστράτου Λαυριώτου, Βιβλιοθηκαρίου στην εποχή των μελετών μου της μεγάλης Βιβλιοθήκης της Μονής της Λαύρας, που είχε την καλωσύνη να μου δώσει μαζί με άλλα χειρόγραφα άντληθέντα από τον πλούτο του χειρογράφου τμήματος της Μονής. Αυτό τό έγγραφον αναφέρει τά εξής:

Ἁθανάσιος, έλέω Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης και Οίκονμενικός Πατριάρχης,

Ἐπει δ' ιερώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, υπέρτιμος και Ἐξαρχος πάσης Θετταλίας, αγαπητός κατά Κύριον αδελφός της ήμῶν μετριότητος και συλλειτουργός, ικεσίαν προς την ήμετέραν μετριότητα έποίησατο όποτεθήναι ώς μετόχιον την κατά την νήσον Σκύρον διακειμένην σεβασμίαν Πατριαρχικήν μονήν του άγιου ενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῆ κατά τό άγιώνυμον

Ὁρος τοῦ Ἁθω περιωνύμῳ Λαύρα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἡ μετριότης ἡμῶν, ἅμα μὲν μὴ ἔχουσα τὴν τούτου δέησιν παριδεῖν, ἅμα καὶ δὲ περὶ τῶν τῆς Λαύρας μοναχῶν σπουδαίων καὶ θεοφιλῶν ἀπιδουῶσα, καὶ ὡς οὐ μόνον ἡ καταπιστευομένη τούτοις μονή, εἰς ὅπερ νῦν ὁρᾶται, συντηρηθήσεσθαι ἔχουσα, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῷ βελτιώσεως προκόψει τῇ ἐπιμελείᾳ τούτων καὶ ἐπὶ τῇ τῶν καλῶν ἔργων συντονιστάτῃ σπουδῇ, εὐδοκεῖ τούτῳ καὶ διακελεύεται ἐν ἁγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος σιγιλλιώδους αὐτῆς γραμματος, τὸ ἀπὸ τοῦδε ἡνωμένην εἶναι τὴν δηλωθεῖσαν σεβασμίαν μονὴν τοῦ ἐν μάρτυσι περιβοήτου καὶ τροπαιοφόρου Γεωργίου καὶ ὡς μετόχιον ὑποτιθεμένην τῇ περιβοήτῳ Λαύρᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, καθὼς καὶ τὰ ἀνάκαθεν μετόχια ὑποτεταγμένα ταύτῃ, ἐφ' ᾧ καὶ οἱ ἐνταῦθα μοναχοὶ ὀφείλουσιν ἐπιλαβέσθαι τῆς ὀηθείσης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Μονῆς καὶ τῶν ἐπ' αὐτὴν πάντων κτημάτων ἐπιμελεῖσθαι. ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ τὸ παρὸν σιγιλλιώδες γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος γερονδὸς ἀπεδόθη τῇ διαληφθείσῃ περιωνύμῳ Λαύρᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εἰς ἀσφάλειαν αὐμζ' = (1447).

4. Κρίσεις ἐπὶ τοῦ Σιγιλίου.

Ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1447 Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε Πατριαρχικὸς Ἐξάρχος «πάσης Θεταλίας», στὴν ἐποπτεία - ἐξαρχεία τοῦ ὁποῖου ὑπῆγετο καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Σκύρου, γιὰ λόγους πού δὲν μᾶς εἶναι γνωστοί, ζήτησε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ὁ π ο τ ε θ ἦ ν α ι ὡς μετόχιον... τῇ κατὰ τὸ Ἁγιώτατον Ὁρος τοῦ Ἁθω περιωνύμῳ Λαύρᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου... τὴν κατὰ τὴν νῆσον Σκύρον διακειμένην σεβασμίαν Πατριαρχικὴν μονὴν τοῦ ἁγίου ἐνδόξου περιβοήτου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου...

Ἐως ἐδῶ καμμία ἀμφιβολία δὲν ὑπολείπεται στὸ ὅτι, μέχρι καὶ τοῦ ἔτους 1447 «τὸ Μετόχιον Σκύρου» τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπαγόταν στὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ ἄποψη κυριότητος καὶ κατοχῆς. Ἄν ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι ἀληθής, ὅπως καὶ εἶναι, τότε προβάλλουν οἱ ἑξῆς ἀπορίες:

α) Ἀπὸ πότε τὸ Μετόχι τῆς Σκύρου ἀνήκε στὴν ἐξουσία τοῦ Πατριαρχείου, ἀσκουμένη ἀπὸ τὸν Ἐξάρχο Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης; Ἄραγε νὰ συνέβαινε τοῦτο ἀπὸ τοῦ ἔτους 963, ὅταν κατὰ τὴν παράδοση ἀνηγγέρθη ὁ ναὸς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ;

β) Ποιοὶ ὑπῆρξαν οἱ λόγοι πού ὤθησαν τὸν Ἐξάρχο Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης νὰ εἰσηγηθεῖ κατὰ τὸ ἔτος 1447 στὸ Πατριαρχεῖο ὑποτεθῆναι τὴν κατὰ τὴν Σκύρον διακειμένην σεβασμίαν Πατριαρχικὴν μονήν... τῇ... περιωνύμῳ Λαύρᾳ...;

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καμμιά θετικὴ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ στίς

πίο πάνω άπορίες και τοῦτο γιατί οί πηγές σιωποῦν. Μιά άπάντηση ὁμως, βασισμένη σέ εἰκασίες, μπορεῖ νά δοθεῖ στή δεύτερη άπορία, κατά τήν ὁποία ὁ λόγος πού ὤθησε τόν Ἐξάρχο Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης νά εἰσηγηθεῖ στό Πατριαρχεῖο ὥστε νά παραδοθεῖ (ὑποτεθῆναι) τὸ Πατριαρχικὸ Μετόχι τῆς Σκύρου στή Μεγίστη Λαύρα ὑπῆρξε ἡ κακοδαιμονία καί ἡ κακοδιοίκηση τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων ὀφειλομένη στοὺς πολυποικίλους λόγους τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ὅπως ἡ ἐξάπλωση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων καί ἡ κατάληψη παρ' αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (βλ. τήν κατά τήν 29 Μαρτίου 1430 κατάληψη ὑπὸ τῶν Τούρκων τῆς Θεσσαλονίκης), τὴν άποτυχία τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας (Ἰούλιος 1439) πού ἀπέβλεπε στήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν μπροστὰ στή διαφαινόμενη τουρκικὴ πλημμυρίδα, τὴ ραγδαία ἐξάπλωση τῶν Τούρκων μέχρι τῆς Πελοποννήσου κατά τὰ τέλη τοῦ 1446 ἐνεργηθεῖσα ὑπὸ τὴν αὐτοπρὸσωπη διοίκηση τοῦ σουλτάνου Μουράτ καί τὴν άποτυχία τῶν σταυροφοριῶν³.

Ἡ άπάντηση στό εἰδικώτερο ἐρώτημα γιὰ τὴ διαπιστούμενη άναρχία στὸν κοινωνικὸ βίον τῶν Σκυριανῶν καί γενικά στὸν Αἰγαίοπελαγίτικο χῶρο μπορεῖ νά στηριχθεῖ βάσιμα στὰ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα πού άκολουθοῦν τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καί τὴν ἔναρξη τῶν τουρκοβενετικῶν πολέμων, πού εἶχαν τόσο βαρεῖες συνέπειες γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καί ἰδιαίτερα γιὰ τίς Βόρειες Σποράδες μετὰ τὴν κατά τὸ 1470 κατάληψη ὑπὸ τῶν Τούρκων τῆς Εὐβοίας. Τὰ κοσμοϊστορικὰ αὐτὰ γεγονότα μᾶς δίνουν τὸ μέτρο γιὰ νά ἐρμηνεύσουμε καί ἐκτιμήσουμε ὄχι μονάχα τὴν κατάληψη τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Σκύρου μέσα στήν ἐπικρατοῦσα άναρχία στὸν Αἰγαίοπελαγίτικο χῶρο, ἀλλ' ἀκόμη γιὰ νά σπουδάσουμε διὰ μέσου τῶν ἐγγραφῶν - ἀφιερῶσεων τοῦ Κώδικα τίς ἴδιες δυσμενεῖς ἐπιδράσεις πού βάρυναν τὸ ὑπόδουλο ἔθνος. Ἐτσι ἡ ἔλλειψη ἀφιερωμάτων κατά τὸν 16ο καί 17ο αἰ. ἔχει τὴν ἀφορμὴ στὰ διάφορα γεγονότα πού προηγοῦνται ἢ ἀκολουθοῦν τὴν περίφημη Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (7 Ὀκτ. 1571) καί στὰ διάφορα ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ 17ου αἰ., ἕως τοὺς τουρκοβενετικούς πολέμους πού ἀναστάτωσαν τοὺς νησιωτικούς πληθυσμοὺς τοῦ Αἰγαίου καί τέλειωσαν μὲ τίς συνθήκες εἰρήνης τοῦ Κάρλοβιτς (26 Ἰανουαρίου 1699) καί τοῦ Πασάροβιτς (21 Ἰουλίου 1718) πού εἶχαν σάν βαρεῖες συνέπειες γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, ἡ μὲν Βενετία, ὑπὲρ τῆς ὁποίας πολέμησαν οἱ Νησιῶτες, ν' ἀπομακρυνθεῖ ὀριστικά ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο μετὰ τὴν συνθήκη εἰρήνης τοῦ Πασάροβιτς, οἱ δὲ ὑπόδουλοι Ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ νά στρέψουν τίς ἐλπίδες τους σέ ἄλλη χριστιανικὴ δύναμη, τὴν Τσαρρικὴ Ρωσία. Αὐτὴ ἡ στροφή τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴ Ρωσία, παρὰ τίς πικρίες πού

3. Βλ. Βασ. Σφυρόερα, *Οἱ Ἕλληνες ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1975, σ. 11 κ.έξ.

ὑπέστη τὸ ὑπόδουλο Ἑλληνικὸ Ἔθνος ἀπὸ τὶς ἀποτυχοῦσες, γιὰ διαφόρους λόγους, προσπάθειές του (Ὀρλωφικά καὶ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1768), θὰ φανερώσει ἐπὶ τέλους τὰ ἐνεργητικά της ἀποτελέσματα ὑπὲρ τῶν ραγιαδῶν μὲ τὴν ὑπογραφεῖσα συνθήκη εἰρήνης μεταξὺ Τουρκίας - Ρωσίας τοῦ Κιουτσουκ Καϊναρτζῆ (10 Ἰουλίου 1774), κατὰ τὴν ὁποία τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ποὺ εἶχαν καταληφθεῖ ὑπὸ τῶν Ρώσων στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἀπεδίδοντο στοὺς Τούρκους, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ Πύλη θὰ χορηγήσει γενικὴ ἀμνηστία στοὺς Ἕλληνες ποὺ μετέσχον ἐνεργὰ στὸν πόλεμο ὑπὲρ τῶν Ρώσων καὶ θὰ ἐπιτραπεί σ' αὐτοὺς νὰ τελοῦν ἐλεύθερα τὰ τῆς λατρείας τους καὶ ν' ἀποδημοῦν ἐλεύθερα σ' ἄλλους τόπους, ἀκόμη δὲ ἐπετράπη στοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες ναυτικούς νὰ ὑψώνουν ἐλεύθερα στὰ πλοῖα τους τὴ ρωσικὴ σημαία.

Ἔτσι, λίγα χρόνια μετὰ τὴ συνθήκη εἰρήνης τοῦ Κιουτσουκ Καϊναρτζῆ, ἑλληνικὰ πλοῖα θὰ διασχίζουν ὑπερήφανα μὲ ὑψωμένη τὴ ρωσικὴ σημαία, ὅλες τὶς θάλασσες μεταξὺ τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦ Αἰγαίου. Οἱ οικονομικὲς διευκολύνσεις καὶ ἄλλα προνόμια ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν Ἑλληνικῶν παροικιῶν τῆς Νοτίου Ρωσίας⁴. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εἶχαν τὸν ἀντίκτυπό τους καὶ στὸν Κώδικα. Ἡ ἔλλειψη προσέλευσης πιστῶν «στὸν Ἄη Γιώργη τὸν Σκυριανὸ» καὶ ἡ ἐκ τούτου ἔλλειψη ἀφιερωμάτων θὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις τῶν πολεμικῶν γεγονότων ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Τὸ ἴδιο φαινόμενο, δηλ. τὴν τελεία ἔλλειψη προσκυνητῶν, συναντοῦμε καὶ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821. Ἀντίθετα, μὲ εὐτυχισμένες στιγμὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἰδιαίτερα μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Κιουτσουκ Καϊναρτζῆ, συνδέεται ἡ ἀθρόα καὶ συγκινητικὴ προσέλευση ἑκατοντάδων Ἑλλήνων προσκυνητῶν στὴν ἀπόμακρη καὶ ἀπομονωμένη μέσα στὸ Αἶγαίο Σκύρο, προερχομένων ἀπὸ διάφορα σημεία τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου καὶ τῶν ἀκμαζουσῶν Ἑλληνικῶν πόλεων τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, γιὰ νὰ προσκυνήσουν τὸν Ἄη - Γιώργη τὸν Σκυριανὸ καὶ ν' ἀφιερῶσουν στὴν ἀρχὴ μὲν γρόσια καὶ ἄλλα ἱερά σκεῦη (κανδήλια, μανουάλια, ἄμφια κλπ.) στὴ συνέχεια σὲ ποσοστὰ ἐπὶ τῶν κερδῶν τῶν πλοίων ἀπὸ μέρους τῶν ναυτικῶν, τὸ λεγόμενο στὸν Κώδικα κ ο υ τ ῖ. Ἔτσι ἀπὸ τὴ σελ. 54 τοῦ Κώδικα (ἔτος αψοστ' = 1576) ὡς τὴ σελίδα 242 (ἔτος 1827) ἀναγράφονται 814 ἀφιερῶσεις διαφόρων ἀκινήτων ἢ κινητῶν πραγμάτων στὸν Ἄγιο. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἐμφανίζεται τὸ συγκινητικὸ φαινόμενο τῶν Καπετανέων (ρεῖζηδῶν) ποὺ προσέρχονται στὸ μοναστήρι καὶ ἀφιερῶνουν ἢ ὑπόσχονται νὰ δώσουν με-

4. Βλ. Βασ. Σφυρόερα, *ἔιθ. ἀν.*, σ. 167 κ.εξ.

ρίδιο από τα έτήσια κέρδη του πλοίου. Συνήθως από του έτους 1749 εμφανίζεται ή άφιέρωση γροσίων, ενώ ή άφιέρωση άκινήτων είναι πολύ σπάνια, άν όχι άνόπαρκτη.

Συμπέρασμα όλων αυτών είναι ότι όλη ή Έλλάδα, νησιωτική και Στερεά, προσέρχεται στην άπόμερη Σκύρο για να προσκυνήσει με πίστη και βαθειά εδλάβεια τον Άγιο και να του έναποθέσει πολόν ανθρώπινο πόνο: για τη λευτεριά του Γένους των Έλλήνων, για την υγεία, για την καρποφορία των άγρων. Έτσι οι άφιέρωσεις των προσκυνητών караβοκυρέων επί των έτησιών κερδών των πλοίων τους ή καταστηματαρχών (παντοπωλών, οίνοπωλών κλπ.) που άσκοδν το έπάγγελμά τους σ' όλα τα σημεία της ήπειρωτικής Έλλάδας, των Έλληνικών πόλεων και των παραλίων της Μικράς Άσίας, είναι τόσες πολλές που άριθμούνται σε πολλές έκατοντάδες σε διάστημα λίγων χρόνων. Τόση ήταν ή πίστη των Έλλήνων της έποχής εκείνης και τόση ή φήμη του Άη - Γιώργη του Σκυριανού, που είχε ξεπεράσει τον έλλαδικό χώρο, για να μεταδοθεί στα παράλια της Μικράς Άσίας⁵.

5. Το πρόβλημα της ύπαρξης και της μορφής της *Παρησίας* του Άγίου Γεωργίου της Σκύρου.

Όλες οι έκατοντάδες των άφιέρωσεων, όσες τουλάχιστον κατέγραψε στόν Κώδικα ή εδσυνειδησία των καλογήρων που κατά καιρούς δέχτηκε το Μοναστήρι, έγιναν από τους εδσεβείς άφιερωτές Σκυριανούς ή ξένους υπό την έξυπακουόμενη προϋπόθεση ότι θα άναγραφόταν στην Παρησία της Μονής του Άγίου Γεωργίου το όνομά του άφιερωτή - δωρητή. γεγονός που έσήμαινε ότι το όνομά του θα μνημονευόταν στο διηνεκές.

Άναζητώντας την Παρησία του Άγίου Γεωργίου της Σκύρου, από τους μοναχούς της Μεγίστης Λάυρας του Άγίου Όρους κατά την εκεί παραμονή μου, έλαβα την κατηγορηματική άπάντηση ότι δέν γνωρίζουν την ύπαρξη τέτοιου βιβλίου. Και έρωτάται: υπήρξε Παρησία στο μοναστήρι της Σκύρου, και, άν υπήρξε, τί ήταν αυτή ή Παρησία στην όποία ό Κώδικας πολλές φορές άναφέρεται;

Άν πάρομε σαν παράδειγμα Παρησίες άλλων Έκκλησιών, όπως υπήρξε ή Παρησία του Άγίου Γεωργίου των Έλλήνων της Βενετίας, θα έννοήσουμε ένα όγκώδες βιβλίο, στις σελίδες του όποιου στη διαδοχή των αίωνων, οι πιστοί προσκυνητές άνέγραφαν τα όνόματά τους για να μνημονεύ-

5. Για τη φήμη του Άγίου Γεωργίου και της Εικόνας του που ήταν διαδεδομένη σ' όλο τον χώρο του Αιγαίου, υπάρχουν μαρτυρίες Περιηγητών, όπως του R. Sauger (1680), J. Tournefort (1704), Ch. Thompson (1732), Cois Couffier (1776). Βλ. Ε. Άντωνιάδη, *Η Σκύρος στους Περιηγητές και Γεωγράφους*, Άθήνα 1977.

ονται ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα ἂν ὁ κάθε ἱερέας μπορούσε νὰ διαβάζει κάθε φορά πὺν λειτουργοῦσε στὸν ναὸ πολλές χιλιάδες ὀνομάτων⁶. Στὴν προκειμένη ὁμως περίπτωση τοῦ Κώδικα τοῦ Ἁγ-Γιώργη τοῦ Σκυριανοῦ καὶ στὸ ἐρώτημα ἂν ὑπῆρξε Παρρησία αὐτοῦ, ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἂν ὑπῆρξε, τότε ἕνα τέτοιο πολυτιμότερο μνημεῖο θὰ χάθηκε μέσα στὶς περιπέτειες πὺν γνώρισε ἡ Σκύρος ἀπ' τὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πάντως ἀξιοπρόσεκτο γεγονός εἶναι ὅτι στὸν Κώδικα καὶ σὲ πάμπολλα σημεῖα τοῦ θὰ συναντήσῃ ὁ μελετητῆς τὴν ὑπόσχεση τοῦ καλογῆρου, πὺν ἐνὸ παίρνει τὰ πλοῦσια δῶρα τοῦ ἀφιερωτῆ καὶ τοῦ δίνει σὰν ἀντάλλαγμα πλοῦσιες εὐχές, τοῦ ὑπόσχεται ἐγγράφως ὅτι τὸ ὄνομά τοῦ θὰ μνημονεύεται ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐγγραφῆς τοῦ στὴν Παρρησία. Μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ Παρρησία ταυτίζεται μὲ τὸν Κώδικα.

6. Ἡ περίεργη μορφή τῶν δικαιοπραξιῶν τοῦ Κώδικα καὶ ἡ νομικὴ ἐγκυρότης αὐτῶν.

Μιά ἄλλη σπουδαία παρατήρηση πὺν ἀφορὰ ὅλες τὶς ἐγγραφές τοῦ Κώδικα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕως τὸ τέλος τοῦ εἶναι ὅτι πουθενά, σὲ καμμιά δικαιοπραξία δὲν θὰ συναντήσουμε αὐτοῦσια τῆ βούληση τοῦ δωρητῆ, στὴν περίπτωση δωρεᾶς παρ' αὐτοῦ στὸ μοναστήρι ἀκινήτου πράγματος (ἀγροῦ, οἰκίας), ἀλλὰ ἡ βούλησή τοῦ ἐξ αἰτίας τῆς ἀγραμματώσῆς τοῦ ἐκφράζεται δι' ἄλλων ἀγραμμάτων μαρτύρων. Ἡ διάθεση - δωρεὰ τοῦ περιουσιακοῦ ἀντικειμένου γίνεται σὰν νὰ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ δωρητῆς, π.χ. «...κατὰ τὴν σήμερον ἡμέραν ἔτος αφνστ' μηνὶ Ἀπριλίῳ κστ' καγῶ Γρηγόριος ἡὸς τοῦ Σταμάτη τοῦ Κατζῆκη δίνω εἰς τὸν Μέγαν Γεώργην ἐν κομάτιν χοράφιον εἰς τὸν κάμπον...». Ποτὲ δὲν ἀκολουθεῖ ἡ ὑπογραφή τοῦ δωρητῆ, ἀλλὰ βεβαιοῦνται τὸ γεγονός μὲ τὴν ὑπογραφή ἀγραμμάτων μαρτύρων. Ἀλλὰ καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχουν ὑπογραφές μαρτύρων, πάλι βγαίνει τὸ συμπέρασμα, ἀπὸ τὴν ὄλη οἰκονομία τοῦ Κώδικα, ὅτι ἡ ἀναγραφή τῶν γεγονότων ἐπὶ τῶν φύλλων τοῦ ἀποτελεῖ τὴν πλήρη ἀπόδειξη αὐτῶν.

Οἱ δωρεές πυκνοῦνται ἀπ' τὴ σελίδα 55 τοῦ Κώδικα, ὅπου ἡ καταγραφή τῆς πράξης τῆς δωρεᾶς εἶναι λιγόλογη καὶ χωρὶς νὰ φέρει κανένα ἐκ τῶν τυτυρικῶν στοιχείων τῆς (ὑπογραφές μαρτύρων, χρονολογία κλπ.). Π.χ. «...ἔδωσεν ἡ φροσύνη τοῦ μανόλι ἕνα κομάτι χοράφιον εἰς τὰ νεμωδοῦρια μπλησιόν τοῦ λακούρδι διὰ ψυχικὴν αὐτῆς σωτηριάν...» (βλ. σελ. 59 Κώδικα). Τίποτε

6. Βλ. Σοφίας Ἀντωνιάδου, «Ἡ Παρρησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας», *Νέα Ἑστία*, 1957, σ. 1256 καὶ *Θησαυρίσματα*, ἐκδοσὴ ἀρχαίων Βενετίας, τ. 4, σ. 50 κ.ἐξ.

άλλο δὲν ἀναγράφεται. Οἱ ἐγγραφές στὸν Κώδικα τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ἔλλιπεις ἢ ἀνύπαρκτες κατὰ τὰ βασικὰ σημεῖα σύνταξης τῶν δικαιοπραξιῶν, ἐπαυξάνουν τὰ προβλήματα τοῦ ἐρευνητῆ - μελετητῆ ὡς πρὸς τὴν νομικὴ ἐγκυρότητα τῶν δικαιοπραξιῶν αὐτῶν.

7. Ἀκροτελεύτια παρατήρηση.

Δεκέμβριος τοῦ 1820: Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο προέρχεται ὁ τελευταῖος προσκυνητὴς στὸν Ἁγ - Γιώργη τὸν Σκυριανό, ὁ ὁποῖος καὶ σφραγίζει μὲ τὶς σημαντικὲς ἀφιερώσεις του τὸ αἰωνόβιο φαινόμενο τῶν δωρεῶν - ἀφιερώσεων στὸν Ἁγ - Γιώργη. Προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ἑρμιονίδας τῆς Ἀργολίδας, εἶναι δὲ αὐτὸς ὁ κύρ Μανόλης Μερμενέτης ἀπὸ τὸ Κρανίδι, ὁ ὁποῖος ἀφιερώνοντας στὸν Ἅγιο τὰ μαγαζιά του ποῦ εἶχε στὸ Πόρτο Χέλι, προσφέρεται νὰ γίνῃ καὶ ἀντιπρόσωπος τοῦ μοναστηριοῦ γιὰ νὰ συνάζει τὰ τόματα τῶν εὐλαβῶν χριστιανῶν τοῦ Πελοποννησιακοῦ χώρου. Καὶ ἡ Πελοπόννησος, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἀπομονωμένη μέσα στὸ Αἶγαῖο Σκύρο, εἶναι πιά ἐνημερωμένη γιὰ τὰ μηνύματα τῆς αἰώνιας Ἀνοιξῆς ποῦ φέρνει στοὺς ραγιαδες ἢ ὀλόφωτη θεὰ Ἐλευθερία. Ἐπειτα ἀπὸ 3 μῆνες θὰ κράξει ἡ Ἑλλάδα τὰ παιδιὰ τῆς κάτω ἀπὸ τὴ Γαλανόλευκη καὶ θὰ σκεπάσει ὅλο τὸ ἔθνος ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον.

Ἐνας χρόνος θὰ περάσει ἀφ' οὗ οἱ Ἕλληνες ποτίζουν μὲ τὸ πολύτιμο αἷμα τους τὸ θεόρατο κι αἰωνόβιο δένδρο τῆς Ἐλευθερίας. Ὅλα τὰ νησιά τοῦ Αἶγαίου, ἰδιαιτέρα δὲ τοῦ Βορείου καὶ Κεντρικοῦ Αἶγαίου, ἀντιμετωπίζουν ἓνα θανάσιμο κίνδυνο ποῦ προερχόταν ἀπὸ τὴν κάθοδο ἀπὸ τὰ Δαρδανέλια τοῦ τουρκικοῦ στόλου, γι' αὐτὸ βρίσκονται σὲ μιὰ ἀγωνιώδη προσπάθεια γιὰ νὰ ἀσφαλισθοῦν ἀπὸ τὸν θανάσιμο αὐτὸ κίνδυνο, ζητώντας τὴ βοήθεια τῶν τριῶν ναυτικῶν δυνάμεων, Ὑδρας, Ψαρῶν καὶ Σπετσῶν. Ἡ διαίσθηση τῶν νησιωτῶν γιὰ τὸν ἐπερχόμενο κίνδυνο ἀποδείχεται ἀπὸ τὸ ὀλοκαύτωμα τῆς Χίου (Ἀπρίλιος 1822). Κι ὅμως, λίγους μῆνες πρὶν, ὁ γενναῖος Ἀνδριώτης καπετάνιος Λινάρδος Πιφτής, ἀψηφώντας τοὺς κινδύνους ποῦ περιέκλειε τὸ Αἶγαῖο, προσέρχεται σὰν εὐλαβῆς προσκυνητὴς στὸν Ἁγ - Γιώργη τὸν Σκυριανό, προσκυνᾷ τὴν εἰκόνα του καὶ γράφει στὸν Κώδικα τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του: Τριανταφυλλιά, Κατερίνα, Λεονάρδος. Μιὰ ἄλλη παρατήρηση, πολὺ βασικὴ, εἶναι ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα τοῦ 1821 δὲν θὰ συναντήσῃ ὁ ἐρευνητὴς σχεδὸν καμμιά προσέλευση προσκυνητῆ στὸν Ἁγ - Γιώργη τὸν Σκυριανό, γεγονός γιὰ τὸ ὁποῖον παραπονεῖται ὁ τότε Ἠγούμενος Νεόφυτος στὴν Κυβέρνηση γιὰ τὴν ἔλλειψη εἰσοδημάτων. Καὶ ἡ μὴ προσέλευση προσκυνητῶν δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔξεχασαν ξαφνικὰ τὸν λαϊκὸ Ἁγ - Γιώργη τὸν Σκυριανό, ἀλλὰ γιὰτὶ ἡ ἐκ θεμελίων ἀναστάτωση τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ καταστροφές καὶ

ἡ αἱματοχυσία καὶ πρὸ παντός ἡ καταστροφικὴ πειρατεία ποῦ ἐγκατέστησε τὸ βασιλείο τῆς ἐπὶ τῆς Σκύρου καὶ τῶν ἄλλων Βορ. Σποράδων καὶ δημιούργησε πολύμορφο κακὸ στὸ ἀγωνιζόμενο Ἔθνος, κατέστησαν ἀδιανόητη τὴν προσέγγιση πλοίου σὲ Σκυριανὸ λιμάνι. Ἄν σ' αὐτὰ τὰ γεγονότα προσθέσει κανεὶς καὶ τὶς ἄλλες βαρειές κι ἀσήκωτες καταστάσεις ποῦ βάρυναν τὸ νησί ἀπὸ τὴν ἀθρόα προσέλευση πολλῶν χιλιάδων προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴν Εὐβοία καὶ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν ἐγκατάσταση στὸ ἔδαφος τοῦ νησιοῦ ἑκατοντάδων ἀτάκτων στρατιωτῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ληστῶν καὶ πειρατῶν, θὰ δικαιολογήσει τὴν τέλεια ἀνοπαρξία ἐγγραφῶν στὸν Κώδικα στὴ μακρὰ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα καὶ κατὰ συνέπεια τὴν μὴ προσέλευση προσκυνητῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ δικαιολογία ποῦ θὰ δώσομε στὸ φαινόμενο αὐτό. Καὶ στὴν ἴδια αἰτιολογία βασίστηκε ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἐγγραφές στὸν Κώδικα μέσα στοὺς πέντε αἰῶνες ποῦ καλύπτει παρακολουθοῦν τὴν ἀνάσα τοῦ δούλου Ἔθνους.

ΗΛΙΑ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Η Ι. ΜΟΝΗ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΑΙ Η ΝΗΣΟΣ ΑΓ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ

Δεκαοκτώ ναυτικά μίλια από τη Λήμνο και σαράντα όκτώ από το ΒΔ άκρο της χερσονήσου του Αγίου Όρους, ο Άγ. Ευστράτιος, το πιο απομονωμένο νησί του Αιγαίου Πελάγους, συνδέθηκε αρκετά ένωρις με την άθωvική πολιτεία και ειδικότερα με τη Μονή Μεγίστης Λαύρας.

Στόν Άγ. Άθανάσιο, τόν ιδρυτή της ομώνυμης Λαύρας, τόν θεμελιωτή του κοινοβιακού άγιορειτικού μοναχισμού, έρχονται να ύποταχθούv από τε Ρώμης αυτής, Ιταλίας, Καλαβρίας, Άμάλφης, Ίβηρίας, Άρμενίας... και τών τās έσχατίας οικόvντων της οικουμένης¹. Άπ' αυτούς θα ξεχωρίσουν οι Ίβηρες, οι όποιοι από το τελευταίο τέταρτο του 10ου αϊ. μέχρι τις άρχές του 11ου αϊ. θα συμβάλουν στην εξέλιξη του μοναχισμού αυτής της περιοχής².

Ο Άγ. Ίωάννης ό Ίβηρ, από εύγενική και πλούσια οικογένεια της Γεωργίας, με τὰ πνευματικά του χαρίσματα, τη δυναμική προσωπικότητα, την οικονομική βοήθεια που τόσο πλουσιοπάροχα προσέφερε στο Πρωτάτο και στις μοναστικές αδελφότητες και τις φιλικές σχέσεις με τόν αυτοκράτορα Βασίλειο Β', θα είναι ό πρώτος κάτοχος του Άγ. Ευστρατίου ή

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Actes Lavra I = Archives de l' Athos V, Actes de Lavra, Première Partie, publiés par P. Lemerle, A. Guillou et N. Svoronos, Paris 1970.

Actes Lavra II = Archives de l' Athos VIII, Actes de Lavra, II: De 1204 à 1328, par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et D. Papachryssanthou, Paris 1970.

Actes Lavra III = Archives de l' Athos X, Actes de Lavra, III = De 1329 à 1500, par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et D. Papachryssanthou, Paris 1979.

Actes Prôtaton = Archives de l' Athos VII, Actes du Prôtaton par Denise Papachryssanthou, Paris 1975.

ΑΜΑΕ = Άρχείο Μετοχίου Αγίου Εδστρατίου.

Βίος Α } = J. Noret, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae, Corpus*
Βίος Β } *Christianorum, Series Graeca*, 9, Leuven 1982.

1. Βίος Α, σσ. 74-75, στ. 6-11, Βίος Β, σ. 176, στ. 15-19.

2. *Actes Prôtaton*, σσ. 83-85, 98. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, *Actes d' Iviron, I*, Paris 1985 [*Archives de l' Athos XIV*].

τῆς νήσου τῶν Νέων. Ἡ παραχώρηση μὲ αὐτοκρατορικό χρυσόβουλλο στὸν ὑποτακτικό τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου πρέπει νὰ ἐγίνε μεταξύ τῶν ἐτῶν 976 (πρῶτο ἔτος βασιλείας τοῦ Βασιλείου Β') καὶ 979/980 (ἡμερομηνία ἰδρύσεως τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων)³. Ὅμως ὁ Ἰωάννης μετὰ ἀπὸ σύντομο χρονικό διάστημα μεταβιβάζει τὴν κλασματικὴ αὐτὴ γῆ στὸν πνευματικό του πατέρα καὶ πρὶν τὸ 984 ἡ Μεγίστη Λαύρα θὰ ἔχει πλήρη ἐξουσία⁴, ἐπικυρωμένη μὲ πέντε χρυσόβουλλα τῶν αὐτοκρατόρων Ρωμανοῦ Γ' Ἀργυροῦ (1031)⁵, Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (1079)⁶, Μιχαῆλ Η' Παλαιολόγου (1259)⁷, Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1298)⁸ καὶ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1329)⁹.

Πρόκειται γιὰ ἄρκετὰ εὐφορο νησί πού προμηθεύει τὴ μονὴ μὲ φορτηγὰ ζῶα, κρασί, τυρί, μαλλὶ ἀρίστης ποιότητος¹⁰ καὶ ἀποδίδει ἐτήσιο εἰσόδημα 14, 15 μέχρι καὶ 20 λιβρῶν¹¹.

Ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος δὲν θὰ ἐκμεταλλευθεῖ μόνο τὸν φυσικό πλοῦτο, ἀλλὰ θὰ φροντίσει καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀξιοποίηση τῆς περιοχῆς. Πιστὸς στὶς διατάξεις τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ μοναχισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς (Ἁγ. Σάββα, Μεγ. Βασιλείου, Ἁγ. Θεοδώρου Στουδίτου) δὲν δέχεται ἀγενεῖους μοναχοὺς στὴ Λαύρα ἐφαρμόζοντας πιστὰ καὶ τὴν 16ῃ διάταξη τοῦ Τυπικοῦ τοῦ Τσιμισκῆ (972): «Τοὺς νεωτέρους καὶ ἀγενεῖους καὶ εὐνούχους ἔνεκεν κουρᾶς τῷ Ὁρει προσφοιτῶντας παντελῶς μὴ προσδέχεσθαι παρεργώμεθα μετὰ πάσης ἀσφαλείας· εἰ δέ τις ἀπαραίτητος καὶ ἀναγκαῖα ἐπισυμβαίη περίστασις, ἄνευ βουλῆς καὶ γνώμης καὶ ἐπισκέψεως τοῦ τε πρώτου καὶ τῶν ἡγουμένων ἀπάντων τοῦ Ὁρους, διεντελλόμεθα μηδὲν γίνεσθαι μήτε τινα προσίεσθαι μητὲ ἀποκείρειν. Εἰ δέ τις τῶν ἡγουμένων ἢ τῶν κελλιωτῶν καταφρονήσας τῶν τυπωθέντων εἰσαγάγει εἰς τὸν ἀγρὸν αὐτοῦ εἴτε εἰς τὸ κελλίον εὐνούχον ἢ παιδίον καὶ παραγγελλθεὶς ἀπαξ καὶ δεῖς οὐ τὴν προσήκουσαν διόρθωσιν ἐπιδείξαιτο, τοῦτον παντελῶς τοῦ Ὁρους ἐκδιώκεσθαι λυσιτελεῖν ἡγοῦμεθα.»¹². Ἔτσι, λοιπόν, ἡ νῆσος τῶν Νέων ἢ τῶν

3. *Ἐνθ. ἀν.*, ἀρ. ἐγγρ. 6, στ. 15-16. Δημοσιεύεται καὶ ἀπὸ F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiliges Bergen*, München c. 1948, ἀρ. ἐγγρ. 108, στ. 15-16.

4. *Ἀντ.* Ἐπίσης βλ. καὶ «*Vie des Saints Jean et Euthyme les Ibères*», éd. P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, 36/37 (1917-1919), σ. 25, § 16, στ. 13-14.

5. Ἀναφέρεται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου, *Actes Lavra I*, ἀρ. ἐγγρ. 38, στ. 1-3, 17-18.

6. *Ἀντ.*

7. *Actes Lavra II*, ἀρ. ἐγγρ. 71, στ. 49.

8. *Ἀντ.*, ἀρ. ἐγγρ. 89, στ. 91-92.

9. *Actes Lavra III*, ἀρ. ἐγγρ. 118, στ. 83.

10. *Βίος Α*, σ. 99. *Βίος Β*, σ. 193.

11. «*Vie de Jean et d' Euthyme*», *Ἐνθ. ἀν.*, σ. 25, § 16, στ. 14-17.

12. *Actes Protaton*, σ. 212.

ἀγενεῖων μετατρέπεται σὲ «φροντιστήριον καὶ παιδευτήριον ἀγενεῖων μοναχῶν»¹³, ὅπου παράλληλα μὲ τὰ ἐγκύκλια γράμματα, οἱ γεροντότεροι, πού τοὺς ἐπέβλεπαν, τοὺς καθοδηγοῦσαν στὴν ἀσκήση τοῦ μοναχικοῦ ἐπαγγέλματος. Πρῶτος ὑπεύθυνος ἦταν ὁ Εὐστράτιος¹⁴, ὁ ὁποῖος διετέλεσε γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἡγούμενος τῆς Μ. Λαύρας μετὰ τὴν κοίμηση τοῦ ἀγίου¹⁵. Ὁ Ἅγ. Ἐθανάσιος ἐπισκέφθηκε τουλάχιστον μία φορὰ τὸ νησί καὶ τὸ ἀπήλλαξε ἀπὸ ἐπιδρομὴ ἀκρίδων¹⁶.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἅγ. Εὐστρατίου λόγφ τῶν συχῶν καὶ καταστροφικῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν ἀποφασίζουσι νὰ ἐγκαταλείψουσι τὸ νησί, πού δὲν προσέφερε πλέον καμμία ἀσφάλεια καὶ προστασία. Γι' αὐτὸ, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λήμνου παραχωρεῖ, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Γερασίμου¹⁷, τὸ μονύδριον τῆς Θεοτόκου Κακαβιώτισσας καὶ ἡ ἀδελφότης ἐγκαθίσταται στὴν ἀσφαλῆ γειτονικὴ Λήμνο (1305)¹⁸. Καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ σκοτεινὴ περίοδος τοῦ Ἅγ. Εὐστρατίου. Γιὰ διακόσια πενήντα περίπου χρόνια, τὸ νησί παραμένει ἀκατοίκητο καὶ δὲν ὑπάρχει καμμία ἐπίσημη μαρτυρία, οὔτε ἀπὸ τὰ ἐκδεδομένα ἐγγραφα τῆς μονῆς στὴ σειρά Archives de l' Athos οὔτε ἀπὸ κάποια φιλολογικοῖστορικὴ πηγὴ γιὰ ὀργανωμένη μοναχικὴ ζωὴ. Κανένας μοναχὸς δὲν παρέμεινε; Τί ἀπέγιναν οἱ ἀπόγονοι τῶν ἑκατὸ ἀτελῶν παροίκων καὶ δουλοπαροίκων «τῶν προσκεκληρωμένων τῆ μονῆ», ὅπως ἀναφέρονται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (1079)¹⁹; Ἀλλὰ καὶ οἱ περιηγητὲς Christoforo Buondelmonti²⁰ ἀπὸ τὴ Φλωρεντία καὶ Benedetto Bordone²¹ ἀπὸ τὴν Πάντοβα πού ἐπισκέφθηκαν τὸ νησί, ὁ πρῶτος τὸ 1418 καὶ ὁ δεῦτερος γύρω στὰ 1521, ἀναφέρουσι ὅτι τὸ νησί Sanstrati εἶναι ἐντελῶς ἔρημο.

Ἡ περίοδος τῆς τουρκοκρατίας φωτίζεται ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ μεταβυζαντινὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς. Περιέχει σαράντα πέντε ἐγγραφα πού καλύπτουσι

13. *Bios A*, σ. 99. *Bios B*, σ. 193.

14. *Bios B*, σ. 100.

15. *Bios B*, σσ. 204-205, στ. 1-5.

16. *Bios A*, σσ. 99-100. *Bios B*, σσ. 193-194.

17. *Actes Lavra II*, ἀρ. ἐγγρ. 100.

18. Γιὰ τὴν ἀκίνητη περιουσία βλ. *Actes Lavra I*, ἀρ. ἐγγρ. 95· *Actes Lavra II*, ἀρ. ἐγγρ. 125 καὶ 136.

19. *Actes Lavra I*, ἀρ. ἐγγρ. 38, στ. 19-28. Ὅμως στὸ σχολιασμὸ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου ὑποστηρίζεται ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία περίπτωση νὰ συνδυασθεῖ ἡ δωρεὰ αὐτὴ μὲ τὴ νῆσο τῶν Νέων, «bien petite pour un si grand nombre des parèques», σ. 217.

20. C. Buondelmonti, *Description des îles de l' Archipel. Version grecque par un anonyme. Traduction par Emile Legrand*, Paris 1897, σ. 95.

21. B. Bordone, *Isolario di Benedetto Bordone*, In Venetia 1565(?), Libro secondo, σ. LX (verso).

τρεις αἰῶνες, ἀπὸ τὸ 1602 ἕως τὸ 1866²². Χρονολογικὰ ὁ 17ος αἰ. περιλαμβάνει δέκα ἔγγραφα, ὁ 18ος αἰ. δεκαεπτὰ καὶ ὁ 19ος αἰ. δεκαοκτῶ ἔγγραφα. Ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενον διακρίνονται σὲ διαθῆκες (3), ἀφιερωτήρια (15), ἀνταλλακτήρια (13), πωλητήρια (4), ἐνοικιαστήρια (1), καταγγελία (1), βεβαίωση (1), κατάστιχο (1), ὁμολογία (1), ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια (3) καὶ ἐπιστολὲς (2). Ἔχουν συνταχθεῖ στὸν Ἁγ. Εὐστράτιο, στὴ Λήμνο, στὴ Μεγίστη Λαύρα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ περισσότερα εἶναι ἀνορθόγραφα καὶ μόνον ὅσα προέρχονται ἀπὸ γραμματεῖς διακρίνονται γιὰ τὴν ἐπιμελημένη γραφὴ καὶ τὴν ἀπουσία ὀρθογραφικῶν λαθῶν. Διατηροῦνται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ποὺ ἔχουν σημαντικὲς φθορὲς.

Εἴκοσι χρόνια περίπου μετὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Β. Bordone, δηλ. γύρω στὸ 1540²³, ἀρχίζει ὁ ἐποικισμὸς τοῦ νησιοῦ γιὰ νὰ κορυφωθεῖ μετὰ τὴ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (1571), στὰ πλαίσια ἀποκαταστάσεως τῆς ὁμαλότητος καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς στὸ νησιωτικὸ χῶρο²⁴. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων ποὺ κατέφυγαν στὴν ἀκριτικὴ αὐτὴ περιοχὴ, δὲν ὑπάρχει καμμία πληροφορία. Πάντως στὰ ἔγγραφα ὑπάρχουν βυζαντινὰ ὀνόματα, ὅπως Ράλλης, Κομνηνός, Ἀνδρόνικος, Παλαιολόγος, Ἀγαπητός, ἐνετικὰ ὅπως Πρίτζιπας, κρητικὰ ὅπως Τζάνος, Κανάκης, Κρητικός, κ.ἄ.

Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μεγαλύτερη ὁμάδα τῶν ἐγγράφων, οἱ διαθῆκες καὶ τὰ ἀφιερωτήρια. Ἡ γνωστὴ εὐαισθησία καὶ ἀνησυχία, ἡ ἀγωνία ἀλλὰ καὶ ἡ πίστη τῆς καταπιεσμένης ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς Τουρκοκρατίας γιὰ τὴν μετὰ θάνατο ζωὴ ἐπηρεάζουν καὶ προβληματίζουν τοὺς νησιῶτες, οἱ ὅποιοι ἀφιερώνουν χωράφια, κατοικίες, μύλους καὶ διάφορα ἄλλα κινητὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ μνημονεῦνται αἰώνως χωρὶς νὰ λησμονοῦν τοὺς γονεῖς, τὰ παιδιά ἢ ἀκόμη καὶ τὰ ἀδέλφια τῶν. Ἡ Μεγίστη Λαύρα, ἂν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἔζησε δυσκολίες καὶ τραγικὲς καταστάσεις, δὲν ἔπαυε νὰ ἐπιδρᾷ πνευματικὰ στοὺς κατοίκους τοῦ Ἁγ. Εὐστρατίου, ὥστε μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ν' ἀφιερώνονται καὶ νὰ ἐγκαταβιώνουν σ' αὐτήν, ἔστω καὶ στὴ δύση τῆς ζωῆς τῶν.

Τὴν 15ῃ Αὐγούστου 1603²⁵, ὁ «ἐντιμότατος καὶ ἐνδοξότατος ἄρχων κύρ Γεώργιος» ζήτησε ἀπὸ τὴν ἱερά συνάξιν τῆς μονῆς, σὲ μεγάλη ἡλικία, «ἵνα ἀξιωθῆ τὸ τῆς μοναδικῆς πολιτείας τὸ ἀξίωμα». Στὴ συνέχεια κείρεται μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Γερμανὸς καὶ ἀφιερώνει δύο σπίτια, πολλὰ χωράφια,

22. Εὐχαριστοῦμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τοὺς ἱερομονάχους π. Νικόδημο Λαυριώτη, βιβλιοθηκᾶριο τῆς Μονῆς καὶ π. Ἰουστίνου Σιμωνοπετρίτη γιὰ τὴ φωτογράφιση.

23. Ἱ. Γιάννος, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἁγίου Εὐστρατίου (Ἀη-Στράτη)*, Ἀθήνα 1983, σ. 90.

24. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμ. Ι (1974), σ. 91. Ἁ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1976, τόμ. Β, σσ. 126-127.

25. *ΑΜΑΕ*, ἀρ. ἔγγρ. 1.

άλωνι, ἀμπέλι, βόδια, ἄλογα καὶ τετρακόσια πρόβατα. Αὐτὴ ἡ δωρεὰ θὰ πρέπει νὰ μᾶς προβληματίσει. Μπροστὰ μας ξετυλίγεται μία κοινωνία ποὺ σιγὰ - σιγὰ ὀργανώνεται, ὥστε μερικοὶ νὰ διακρίνονται γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὴν περιουσία των.

Τὴν 17η Μαΐου 1636²⁶ ὁ «κὸρ Ἰωαννάκης» μιμούμενος τὸν προηγούμενο δωρητὴ κοινοβιάζει στὴ Μεγίστη Λαύρα, ἀφοῦ προηγουμένως ἀφιερώνει σ' αὐτήν, ἐνώπιον τοῦ μητροπολίτου Λήμνου καὶ τῶν ὀφικιαλλίων σημαντικὴ κινητὴ καὶ ἀκίνητη περιουσία. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἐνδοξότατο ἄρχοντα Ἰωάννη, ποὺ μὲ δικές του δαπάνες ἀγιογραφεῖται ἡ φιάλη τῆς μονῆς²⁷.

Μία ἄλλη μεγάλη ομάδα ἀποτελοῦν τὰ ἀνταλλακτήρια, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως χωράφια, τὰ πωλητήρια καὶ ἓνα ἐνοικιαστήριο. Οἱ συμβαλλόμενοι εἶναι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος κάτοικοι τοῦ νησιοῦ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ὁ οἰκονόμος ἢ ὁ ἐπίτροπος τοῦ μετοχίου, ποὺ συνήθως εἶναι λαϊκός. Τὰ περισσότερα ἔγγραφα ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν οἰκονόμο καὶ γι' αὐτὸ *grosso modo* θὰ ἦταν δυνατόν νὰ καταρτισθεῖ ἀνάλογος κατάλογος. Στις ὀριοθετήσεις τῶν κτημάτων χρησιμοποιοῦνται δνόματα ἰδιοκτητῶν ποὺ συνορεύουν ἢ σημάδια (πηγάδια, μύλοι, λάκκα, γούβα, κ.ἄ.). Δὲν λείπουν καὶ βυζαντινὰ τοπωνύμια, ὅπως Καλαμίτζι, Ἄλωνιτζι, καθὼς καὶ πληροφορίες γιὰ παραγωγή, ἐκτροφὴ ζώων κλπ.

Ἀπὸ τὰ πωλητήρια ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐκεῖνο τῆς 7ης Φεβρουαρίου 1655²⁸ σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο, μεγάλη ἀντιπροσωπεῖα μοναχῶν τῆς Μονῆς Ὁσίου Διονυσίου Ἁγ. Ὅρους, πηγαίνοντας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη σταθεμοῦν στὸ νησί καὶ πωλοῦν οἰκία γιὰ 35 γρόσια σὲ λαυριῶτες μοναχοῦς. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι, ἐκτὸς μονῆς, οἱ ἀγιορειτικὲς μονὲς Διονυσίου²⁹ καὶ Καρακάλλου³⁰ διέθεταν μετόχια, τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἀντιστοίχως. Ἀλλὰ καὶ ἡ

26. *ΑΜΑΕ*, ἀρ. ἔγγρ. 2.

27. Ἡ ἐπιγραφή δημοσιεύεται ἀπὸ Γ. Σμυρνάκη, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 388. Ἐπίσης βλ. Ρ. Σ Νάστρελ, *Le Mont Athos et les Roumains, Orientalia Christiana Analecta*, 227 (1986), σ. 82, κατὰ τὸν ὅποιο ὁ νησιώτης αὐτὸς δημιούργησε σεβαστὴ περιουσία στὶς ρουμανικὲς χῶρες.

28. *ΑΜΑΕ*, ἀρ. ἔγγρ. 4.

29. Γαβριήλ Διονυσιάτης, *Ἡ ἐν ἁγίῳ ὄρει ἱερὰ μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, Ἀθήναις 1959, σελ. 124, 128. Π. Νικολόπουλος καὶ Ν. Οἰκονομίδης, «Ἱερὰ Μονὴ Διονυσίου - Κατάλογος τοῦ ἀρχείου», *Σύμμεικτα* 1 (1966), ἀρ. ἔγγρ. 129. Γ. Σμυρνάκης, *ἔνθ. ἀν.*, σ. 513.

30. *Αὐτ.*, σ. 579. Κρ. Χρυσοχοϊδης καὶ Π. Γουναρίδης, «Ἱερὰ Μονὴ Καρακάλλου. Κατάλογος τοῦ ἀρχείου», *Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα*, 1 (1985), ἀρ. ἔγγρ. 49, 52, 53, 55, 56, 57, 60, 64, 65, 67, 70.

Μονὴ Σίμωνος Πέτρας διέθετε ἀκίνητη περιουσία³¹. Ἐδῶ τίθεται τὸ ἐρώτημα. Γιατί ἡ Μονὴ δὲν κατέχει ὀλόκληρο τὸ νησί, ἐφ' ὅσον ἡ κτήσις εἶχε ἐπικυρωθεῖ μὲ τὰ προαναφερθέντα πέντε αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ δύο νησιά Σκάτζουρα καὶ Γυμνοπελαγήσιον (Κυρὰ Παναγιὰ) στὶς Βόρειες Σποράδες ποῦ τῆς ἀνήκουν μέχρι σήμερα; Εἶναι ἀποτέλεσμα ἀμελείας καὶ ἀδιαφορίας ἢ ἀνοχῆς πρὸς τοὺς πρώτους ἐποίκους; Μήπως ὀφείλεται στὶς συμφορὰς τοῦ 16ου αἰ., ποῦ μὲ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὰς, τὶς φθορὰς τῶν σεισμῶν ἢ Μονή, παρ' ὅλη τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια τῶν ρουμανικῶν χωρῶν³², ἔχει φθάσει σὲ τέτοιο σημεῖο καταπτώσεως, ὥστε ὅταν ὁ Πατριάρχης Ἀνθιμος Β' ἔρχεται νὰ ἐγκαταβιώσει, τὸ 1623, εὐρίσκει μόνο 5-6 μοναχοὺς; Ἀλλὰ ἡ ἴδια κατάστασις δὲν ἐπικρατεῖ καὶ σαράντα χρόνια ἀργότερα μὲ τὸν πατριάρχη Διονύσιο Γ' Βάρδαλη, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐγκαταλείπεται τὸ κοινοβιακὸ σύστημα³³; Πρὸς τὸ παρὸν προσανατολιζόμεθα στὴν τελευταία ὑπόθεσις, μέχρις ὑπάρξεως νεωτέρας μαρτυρίας.

Τὰ τρία ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια ἀφορισμοῦ³⁴ τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν Γαβριὴλ Δ' καὶ Καλλινίκου Δ', ὅπως καὶ τοῦ μητροπολίτου Λήμνου καὶ Ἰμβρου Ἰωαννικίου ἀφοροῦν καταπατήσεις, μεταλλάξεις ὁροθεσιῶν, κλοπὲς καὶ ἀποκρύψεις πραγμάτων τοῦ μετοχίου, ἐνοχλήσεις καὶ ἀπειλὲς κατὰ τοῦ οἰκονόμου, κ.ἄ. Καταστάσεις ἀρκετὰ συνήθεις μεταξύ ἐντοπίων καὶ ἐξαρτημάτων μονῆς.

Μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔγγραφα (Καταγγελία, Ἐπιστολὴ Κοινοῦ, Βεβαίωσις Μονῆς) παρουσιάζεται, κυρίως τὸν 19ο αἰ., μία ὀργανωμένη κοινωνία ὅπου ξεχωρίζουν δημογέροντες, ὀφικιάλλιοι, γραμματεῖς τοῦ Κοινοῦ ἢ τῆς Χώρας.

Ὅλα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὶς σφραγίδες τῶν ἐγγράφων (μοναστηριακὲς, Κοινοῦ, ἰδιωτικὲς) καὶ παράλληλα νὰ ἐξετασθοῦν τὰ δεκαῆξι τουρκικὰ ἔγγραφα, οἱ κώδικες τῆς μονῆς καὶ ἔγγραφα ἢ κώδικες τῆς μητροπόλεως Λήμνου, ὥστε νὰ δοθεῖ ἢ κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστερη εἰκόνα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἁγ. Εὐστρατίου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

31. Δ. Βαμβεκάς, «Ἱερά Μονὴ Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος τοῦ ἀρχείου», *Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα*, 1 (1985), ἀρ. ἐγγρ. 30 καὶ 30α.

32. P. Ş. Năsturel, *ἐνθ. ἀρ.* σσ. 73-87.

33. Δωρόθεος Μοναχός, *Τὸ Ἅγιο Ὄρος*, τόμ. Α, Κατερίνη 1985, σελ. 229, 231.

34. ΑΜΑΕ, ἀρ. ἐγγρ. 27, 28, 15.

ΕΓΓΡΑΦΑ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ Ι. Μ. ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ

17ος αιώνας

1. 1603 / 15.08 : Διαθήκη
2. 1623 / 15.03 : Ὁμολογία
3. 1636 / 17.05 : Ἀφιερωτήριο
4. 1655 / 7.02 : Πωλητήριο
5. 1661 / 16.05 : Διαθήκη
6. 1663 / 3.06 : Ἐνοικιαστήριο
7. 1676 / 25.01 : Ἀφιερωτήριο
8. 1680 / 3.01 : Ἀφιερωτήριο
9. 1687 / 25.12 : Ἀφιερωτήριο
10. 1691 / 26.08 : Ἀφιερωτήριο

18ος αιώνας

11. 1703 / 4.06 : Πωλητήριο
12. 1704 / 7.05 : Ἀφιερωτήριο
13. 1708 / 27.08 : Ἀφιερωτήριο
14. 1718 / 12.02 : Ἀφιερωτήριο
15. 1719 / .07 : Ἐκκλ. ἐπιτίμιο μητροπολίτου Λήμνου
καὶ Ἰμβρου Ἰωαννικίου
16. 1735 / 13.12 : Ἀνταλλακτήριο
17. 1754 / 9.10 : Ἀνταλλακτήριο
18. 1763 / 19.10 : Πωλητήριο
19. 1764 / 12.04 : Ἀφιερωτήριο
20. 1768 / 16.08 : Ἀνταλλακτήριο

18ος αιώνας

21. 1773 / 1.03 : Ἀφιερωτήριο
22. 1780 / .02 : Ἀφιερωτήριο
23. 1784 / 30.01 : Ἀνταλλακτήριο
24. 1790 / 25.08 : Ἀφιερωτήριο
25. 1792 / 20.09 : Ἀφιερωτήριο
26. 1795 / 9.03 : Ἀνταλλακτήριο
27. 1795 / .06 : Ἐκκλ. ἐπιτίμιο πατριάρχου Γερασίμου Γ΄

19ος αιώνας

28. 1806 / .04 : Ἐκκλ. ἐπιτίμιο πατριάρχου Καλλινίκου Δ΄
29. 1806 / 19.08 : Καταγγελία
30. 1806 / 22.08 : Ἀφιερωτήριο
31. 1806 / 25.08 : Ἀνταλλακτήριο
32. 1806 / 1.09 : Ἐπιστολή
33. 1808 / 22.08 : Διαθήκη

- 34. 1808 / 1.09 : Βεβαίωση
- 35. 1811 / 16.02 : Πωλητήριο
- 36. 1813 / 27.07 : Ἀνταλλακτήριο
- 37. 1813 / 27.07 : Ἀνταλλακτήριο
- 38. 1813 / 27.07 : Ἀνταλλακτήριο
- 39. 1826 / 13.02 : Ἐπιστολή
- 40. 1831 / 1.10 : Ἀνταλλακτήριο
- 41. 1831 / 6.10 : Ἀνταλλακτήριο
- 42. 1833 / 22.09 : Ἀφιρωτήριο
- 43. 1840 / 29.04 : Ἀφιρωτήριο
- 44. 1843 / 15.08 : Κατάστιχο
- 45. 1866 / 29.05 : Ἀνταλλακτήριο

ΑΧΙΛΛΕΑ ΛΑΖΑΡΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΣΤΗ ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ: ΔΙΑΚΟΝΟΣ ΚΟΡΕΣΗΣ

Κατά την πρώτη εφαρμογή της έλληνοσοβιετικής εκπαιδευτικής και μορφωτικής συμφωνίας ως επικεφαλής ελληνικής αντιπροσωπίας είχα την ευκαιρία να επισκεφθώ και την Σοβιετική Μολδαβία. Γνώστης δέ της τοπικής γλώσσας, ή οποία στην πραγματικότητα είναι διάλεκτος της ρουμανικής, επικοινωνούσα άνετα με τις αρχές και τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων.

Για τους Μολδαβούς αποτελούσε άπίθανη έκπληξη ή χρήση της μολδαβικής γλώσσας από Έλληνα. Ίδιαίτερα έντυπωσιάστηκαν οί επίσημοι βλέποντας ότι μακρινοί Έλληνες είχαν άρτια γνώση της ιστορίας, φιλολογίας, έθνολογίας, λαογραφίας της πατρίδας τους. Ή συγκίνηση ήταν έντονη και άνυπόκριτη. Βοήθησε δέ πολύ στην έναρξη των συνομιλιών σέ κλίμα εξαιρετικής εδφορίας και άλληλοκατανοήσεως.

Όστόσο σέ μια από τις συναντήσεις ό άρμόδιος ύφυπουργός, μεταξύ σοβαρού και άστειου, άποτόλμησε και έρώτηση-πρόκληση, διότι ένδεχόμενη έπιτυχία θά συνοδευόταν από τά καλύτερα μολδαβικά κρασιά! Άφοδ δέ άκουσε μία σύντομη διαχρονική σκιαγράφηση της ελληνικής παρουσίας, ή οποία μαρτυρείται άκόμη στην άνθρωπωνυμία, όδωνυμία έως και τις καλλωπιστικές καρυδιές, όνομαζόμενες «έλληνικές», των έθνικών δρόμων της Μολδαβίας, με σταθερή φωνή και πρόδηλη βεβαιότητα για την άποτυχία έθεσε τό άκόλουθο έρώτημα: Πότε ελληνική παρέμβαση έσωσε τους Μολδαβούς από όλοκληρωτική καταστροφή;

Μόλις άρχισα νά διηγούμαι τις άγωνίες και τους κινδύνους των Μολδαβών και πρό πάντων των κατοίκων της μολδαβικής πρωτεύουσας, του Κισνοβίου, έξ αίτίας της πολιορκίας των Τατάρων, που είχαν κόψει την ύδρευση και την έπισίτιση, ταυτόχρονα δέ τις περιπέτειες του ελληνικού έθνους έξ αίτίας της έξαπλώσεως των Τούρκων και κατά συνέπεια την άδυναμία των Έλλήνων νά σπεύσουν σέ βοήθεια, οί συνομιλητές μας Μολδαβοί σχημάτισαν πρός στιγμην την έντύπωση ότι διαφαινόταν άγνοια του θέματος. Πριν όμως προλάβουν νά έκφράσουν τά συναισθήματά τους, συνήλθαν με ένθουσιασμό στό άκουσμα της συνέχειας: «Μολονότι λόγω της τουρκοκρατίας οί

Ἕλληνες ἀδυνατοῦσαν οἱ ἴδιοι νὰ συμπαρασταθοῦν, δὲν ἔμειναν ἀδρανεῖς. Ἡ ἀγάπη τους γιὰ τὴν ὠραία Μολδαβία δὲν ἐπέτρεπε τὴν παραμικρὴ ἀμέλεια. Ἀμέσως σκέφθηκαν νὰ στείλουν τοὺς πελαργοὺς τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, τὰ πρῶτα στὸν κόσμον ἀποβατικὰ ἀγγήματα, μάλιστα ἰπτάμενα (!), ποὺ ἀνάγκασαν τοὺς Τατάρους νὰ λύσουν τὴν πολιορκία τοῦ Κισνοβίου καὶ νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὴν Μολδαβία, διότι δὲν μπορούσαν νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἀντοχὴ τῶν πολιορκουμένων στὴν πείνα καὶ δίψα, ποὺ ἀντιμετωπίστηκαν μὲ τὴν ἐπιχείρηση τῶν πελαργῶν τοῦ Αἰγαίου. Οἱ τελευταῖοι φθάνοντας στοὺς λόφους, ποὺ περιβάλλουν τὸ Κισνόβιο, κατάφυτους μὲ ἀμπέλια, ἔκοβαν τὰ σταφύλια καὶ μετέφεραν στοὺς Κισνοβίτες, οἱ ὅποιοι ἐξασφάλιζαν μ' αὐτὰ καὶ στερεὰ καὶ ὑγρὰ τροφή».

Ἡ ἀπάντηση ἦταν εὐκολὴ καὶ ἐξ ἴσου πιστευτὴ ἀπὸ τοὺς Μολδαβούς, ἀφοῦ βασίσθηκε σὲ μολδαβικὴ παράδοση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ σωτηρία τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς χώρας ἐπῆλθε χάρις στοὺς πελαργοὺς τοῦ Αἰγαίου!

Ἡ συμβολὴ τοῦ Αἰγαίου δὲν περιορίζεται στὴν προηγούμενη παραδοσιακὴ διάσωση τῆς Μολδαβίας. Ἐκτείνεται στὸ σύνολο τῆς σημερινῆς Ρουμανίας, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ παρουσία χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ¹.

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, κυρίως ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. καὶ ἐξῆς, παρατηρεῖται τόσο μεγάλῃ κίνησις Ἑλλήνων στὴν Γετοδακία διὰ τοῦ Δουναβέως, ὥστε ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου καὶ διάσημος ἀρχαιολόγος V. Pârvan ἀποκαλεῖ τὸν Δούναβι ἑλληνικὸ ποταμό². Ἡ διεσποδὴ γίνεται ἀπὸ ὅλες τὶς κατευθύνσεις καὶ μὲ κάθε λογῆς δρόμους³, στεριανούς, ποταμήσιους καὶ θαλάσσιους. Τοὺς τρίτους χρησιμοποιοῦν οἱ Αἰγαιοπελαγίτες, ποὺ ἀναπτύσσουν ἓνα τεράστιο ἐμπορικὸ ρεῦμα. Μεταξὺ τῶν νησιωτῶν διακρίνονται καὶ οἱ Χιώτες.

1. Βλ. *Sources Archéologiques de la Civilisation Européenne. Colloque International - Mamaia (Roumanie) 1 - 8 Septembre 1968*, Bucarest 1970, 79 κ.έ. E. Condurachi, «Le Danube, berceau de la civilisation de l' Europe centrale et du Sud - Est», 4th *International Thracian Conference*, Boston 7 - 10 June 1984, organized by the Dragan European Foundation in cooperation with the East European Research Center, Milan 1986, 44 - 45.

2. V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, Bucarest 1923, 27, 39, 42, 45. Πβ. A. Rosetti, *Mélanges linguistiques*, București 1977, 102.

3. Βλ. J. Haizfeld, *Les trafiquants Italiens dans l' Orient Hellénique*, Paris 1919, 20 σημ. 19. V. Pârvan, *Dacia, Civilizațiile străvechi din regiunile Carpatodanubiene*, Madrid 1956, 155 - 156. E. Condurachi, «Les statères de Cyzique et les routes commerciales du Hellespont au Danube», *Eirene* 1 (1960) 64. G. Daux, «Thasos et les contrées danubiennes», *Studii Clasice* 3 (1961) 49 - 51. D. M. Pippidi - D. Berciu, *Din istoria Dobrogei, I, Geți și Greci la Dunarea de jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romana*, București 1965. D. M. Pippidi, *I Greci nel basso Danubio*, Milano 1971.

Με τὴν ἑναρξὴ τῆς ρωμαιοκρατίας⁴ τὴν ἀρτιπαγὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Δακίας κατακλύζει νέο κύμα Ἑλλήνων, στεριανῶν καὶ θαλασσινῶν. Ὁ Τραϊανὸς ὀδηγεῖ ἐκεῖ Κυπρίους, Κρητικούς, Ροδίους καὶ ἄλλους νησιῶτες, καθὼς καὶ Ἑλληνες τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας καὶ τῆς μικρασιατικῆς. Ἡ δὲ ζεύξη τοῦ Δουνάβεως μετὰ τὴν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου πραγματοποιεῖται ἀπὸ μηχανικοὺς Ἑλληνες⁵.

Οἱ Ἑλληνες ἐπιμένουν νὰ ἀσκοῦν τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες στὴν Δακία καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή της, τὸ 271 μ.Χ., ἀπὸ τὸν Αὐρηλιανό. Ἡ συνέχιση τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς στὸν παραδουνάβιο χῶρο δὲν διακόπτεται οὔτε κατὰ τὴν διάρκειά τῶν φοβερῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀβάρων, σύμφωνα μετὰ πληροφορία τοῦ Βυζαντινοῦ χρονογράφου Πρίσκου⁶. Ἄλλως τε τὸ Βυζάντιο λαμβάνει εἰδικὰ μέτρα προστασίας μετὰ στόλο, ποῦ ναυλοχεῖ στὸ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως⁷.

Μετὰ τὴν ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καταφεύγουν πολλοὶ Ἑλληνες⁸, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση τῆς μεταφορᾶς ἐκεῖ τοῦ Βυζαντίου, ὅπως μετὰ περισσὴ ποιητικὴ ἄδεια καὶ προφανῆ σκοπιμότητα ἐπιγράφει ἓνα ἀπὸ τὰ συγγράμματά του ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Ν. Iorga: *Byzance après Byzance!*

Ὅμως ἡ Γετοδακία οὔτε ἐνιαῖο ὄνομα διαθέτει οὔτε γραπτὴ διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα δική της. Εἶναι χωρισμένη σὲ μεγάλα τμήματα, Ὀλτενία, Μουντενία, Μολντόβα, Ἀρντεάλ, Μπανὰτ κλπ., οἱ δὲ αὐτόχθονες ἀποκαλοῦνται ἀντίστοιχα ὄλτεάν, μουντεάν, μολντοβεάν, ἀρντελεάν, μπανατσεάν κλπ.⁹

Ἀσφαλῶς, οἱ κάτοικοι ἑνὸς τμήματος, ποῦ μετὰ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση εἶχε ἀποτελέσει τὴν ἐπαρχία Δακία, ἀπέκτησαν τὸ κοινὸ ὄνομα τῶν ὑπηκόων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας *Ρωμάνοι*. Βέβαια τῶν Ρωμάνων τῆς

4. D. M. Pippidi, *Scythica minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București - Amsterdam 1975.

5. E. Lozovan, «Scando - romanica», *Romania* 48 (1960). Πβ. Ε. Θ. Μουδοπούλου, *Τὸ ρουμανοκουτσοβλαχικὸν ζήτημα*, ἐν Ἀθήναις 1978, 13 σημ. 11.

6. Πρίσκου, *Τὰ Σφζόμενα* (ἔκδ. Βόννης), 180, 206.

7. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, *Τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα στὸν Δούναβι φορεῖς καὶ ὑπέμαχοι πολιτισμοῦ*. Ἐκδόσεις Ναυτικοῦ Μουσείου τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1974, ὅπου καὶ ρουμανικὴ βιβλιογραφία. Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Α' 324 - 610, Ἀθήναι 1975, 319 κ.έ.

8. Γιὰ ρωμαϊκὴ, βυζαντινὴ καὶ περίοδο τουρκοκρατίας βλ. N. Banescu, «Entre Roumains et Grecs. Ce que nous apprend le passé», *Νέα Πολιτικὴ* 9 (1937) 1049, 1052, 1055.

9. Virgil Căndea, *Σύντομη ἱστορία τῆς Ρουμανίας*. Πρόλογος Α. Βρανόση. Μετάφραση Α. Ζιώγα. Ἐκδόσεις «ΑΙΜΟΣ», Ἀθήναι 1978, 25 - 26.

Δακίας ἀμφισβητεῖται ἡ αὐτοχθονία, ἡ δὲ σχετικὴ γραμματεία ἔλαβε τεράστιες διαστάσεις ἐξ ἀφορμῆς ἐνὸς χωρίου τοῦ Εὐτροπίου¹⁰ καὶ τῆς μεταγενέστερης ρουμανο-οὐγγρικῆς διενέξεως¹¹. Ἐπὶ πλέον λόγῳ τῆς κατακτήσεως τῆς Δακίας ἀπὸ τοὺς Γότθους, Οὐνους, Ἀβάρους καὶ κυρίως τῆς ἐγκαταστάσεως Σλάβων καὶ Βουλγάρων¹², ὁ ὄρος Ρωμάνος ἔχασε τὴν ἀρχικὴ ἔννοια καὶ ἐσήμαινε πλέον τὸν ὑποτακτικὸ, δοῦλο¹³. Καταγράφεται ἡ σημασιολογικὴ μεταβολὴ στὸ ρουμανικὸ λεξικὸ τοῦ Cihac καὶ ἐπισημαίνεται ἤδη ἀπὸ τὸν Gaston Paris: «chez les Roumains eux-mêmes român signifie 'paysan', corvéable»¹⁴. Ἐξ ἴσου σαφῆς καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ G. Lacour-Gayet: «de même en roumain le mot român est synonyme de serf»¹⁵. Τὴν ἐξέλιξη παρακολουθεῖ μὲ ἀκρίβεια καὶ ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς Brătianu: «Le nom ethnique *român*, héritage incontestable de la Romania du Bas-Empire, finit par acquérir une valeur sociale péjorative et par désigner la plèbe des paysans attachés à la glèbe, taillables et corvéables au gré des envahisseurs»¹⁶.

Τὸ ὑποτιμητικὸ περιεχόμενον, ποῦ προσέλαβε ἡ λέξις, συντελεῖ στὴν ἀποφυγὴ χρῆσεώς της καὶ στὴν ἐμφάνιση τῆς πολυωνυμίας κατὰ περιοχάς. Ὡστόσο οἱ λατινόγλωσσοι τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Δακίας, ὅπως καὶ ὅλης τῆς αὐτοκρατορίας, προσονομάζονται καὶ *Βλάχοι* ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, Σλάβους καὶ Βυζαντινοὺς¹⁷. Στὴν ἑλληνικὴ ἀκριβέστερα ἱστοριογραφία προσκομίζει τὴν εἴδηση ὁ πρῶτος Νεοέλληνας ἱστορικὸς Κων. Κούμας¹⁸. Ἐπιβε-

10. I. Fischer, *Latina dunăreană*, București 1985, 37.

11. Βλ. *Revue des Etudes Hongroises* 6 (1928) 2-3, 271, *Nouvelle Revue de Hongrie* 49 (1938) 225-233, *Revue d' Histoire Comparée, Etudes Hongroises* 1944, 189-196, *Glasul Bisericii* 38 (1979) 320 κ.έ.

12. Βλ. καὶ M. Chisvași - Comșa, «Cîteva date arheologice în legatură cu stăpînirea bulgară la nordul Dumării în sec. IX-X», *Omăgiu lui C. Daicoviciu*, București 1960, 69-79, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι μὲ τὸ ὄνομα «Βούλγαροι» ὑποκρύπτονται μερικοὶ πληθυσμοὶ ποὺ ζοῦσαν στὴν βουλγαρικὴ αὐτοκρατορία, δηλαδὴ Σλάβοι καὶ ἀρχαῖοι Ρωμάνοι. Ἐπίσης βλ. H. Bulin, «Aux origines des formations étatiques des slaves du moyen Danube», ἐν *L' Europe aux IX - XI siècles*, Varsovia 1968, 153 κ.έ.

13. C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1964, 124 σημ. 18.

14. G. Paris, «Romani, Romania, lingua romana, romancium», *Mélanges linguistiques publiés par M. Roques*, Paris 1909, 13 σημ. 4.

15. G. Lacour-Gayet, *La question des Roumains d' Autriche - Hongrie*, Paris 1915, 11.

16. G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucarest 1942, 217.

17. Ἄχ. Γ. Λαζάρου, *Ἡ Ἀρωμαουνική καὶ αἱ μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς*. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία. Ἐκδόσεις τῆς Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἑταιρείας τῶν Θεσσαλῶν, ἐν Ἀθήναις 1976, 82 κ.έ. Β' ἐκδοσις, Ἀθήνα 1986, 126 κ.έ.

18. Ἄχ. Γ. Λαζάρου, «Κ. Κούμας 1777-1836. Ὁ Λαρισσιῶς Δάσκαλος τοῦ Γένους εἶναι πάντα ἐπίκαιρος ἐθνολόγος», *Ἐλευθερία* (Λαρίσης), 26-1-1986, 6.

βαιώνεται δὲ ἀπὸ συγχρόνους μας καὶ εἰδικούς ρωμανιστές, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ B. Bonfante¹⁹.

Ἔτσι ἡ παλαιὰ Γετοδακία ἐμφανίζεται κατατιμημένη καὶ ὑποκειμένη σὲ ξένη ἐξουσία, ὀλική ἢ μερική. Τὸ Ἄρντεάλ ἢ Τρανσυλβανία κατέχεται ἀπὸ τοὺς Ἀψβούργους τῆς αὐстро-οὐγγρικής αὐτοκρατορίας, ἡ δὲ Βεσσαραβία ἀπὸ τὸν Τσάρο τῆς Ρωσίας ἕως τὸ 1918. Ἡ δεύτερη ἀποσπᾶται πάλι μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον καὶ προσαρτᾶται στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση μὲ τὸ ὄνομα Μολδαβία. Ἐξ ἄλλου ἡ κυρίως Μολντόβα ἢ Μολδαβία καὶ ἡ Μουντενία ἢ Βλαχία, γνωστὲς ὡς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, χωρὶς ἐνιαῖο ὄνομα καὶ χωρὶς ἀναγνώριση καὶ ἐπίσημη χρῆση τῆς γλώσσας τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ.

Στὰ κατώτερα στρώματα τοῦ λαοῦ ὑφίσταται ἓνα γλωσσικὸ ὄργανο ἀποτοκο τῆς δημόδους ἀνατολικῆς λατινικῆς μὲ πάμπολλα δάνεια σλαβικά, ἑλληνικά, ἀλβανικά, τουρκικά, οὐγγρικά κ.ἀ.²⁰ Στὰ ἀνώτερα στρώματα ἡ παιδεία ἦταν ἑλληνική. Στὴν ἐκκλησία, ἀνατολικὴ ὀρθόδοξη στὴν πλειονότητα, ἡ γλώσσα ἐπὶ αἰῶνες εἶναι σλαβική²¹ καὶ μὲ γραφὴ κυριλλική ἕως τὰ μέσα περὶ τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπως στὴ σημερινὴ Σοβιετικὴ Μολδαβία εἶναι ἀκριβῶς ἡ σύγχρονη ρωσική.

Ἄλλὰ ἀνάδυσση τῆς Ρουμανίας θὰ ἦταν ἀδύνατη χωρὶς τὴν ἐθνικὴ γλώσσα καὶ τὸ ἔθνονύμιο. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν προσφορά ἐνὸς τέκνου τοῦ Αἰγαίου, τοῦ διακόνου Κορέση ἀπὸ τὴν Χίο.

Εἰδικὰ τὸ ἔθνονύμιο Ρουμανία καθιερώνει καὶ διαδίδει μὲ ἀξιόλογη συγγραφή ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης. Ἡ Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου παρατηρεῖ: «Ἡ ἔνωση τῶν Παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν τὸ 1859 ἀποτελοῦσε στὴν πράξιν τὴν ἰδρυση ἐνὸς νέου ἐθνικοῦ κράτους. Οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις καὶ ὁ Σουλτάνος ἀναγκάστηκαν τὸ 1862 νὰ ἀναγνωρίσουν ἐπίσημα τὸν Κούζα ὡς ἡγεμόνα ἐνὸς ἐνιαίου κράτους, τοῦ κράτους τῆς Ρουμανίας, μὲ πρωτεύουσα τὸ Βουκουρέστι. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ σύγχρονον ὄνομα τῆς χώρας, τὸ ὄνομα τοῦ νέου ἐθνικοῦ κράτους, πρῶτος τὸ χρησιμοποίησε ἓνας Ἕλληνας, ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, στὸ ἔργο του *Ἱστορία τῆς Ρουμανίας*.»²².

Μολονότι εἶναι εὐρύτατα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς Ρουμάνους ἐπιστήμονες

19. Βλ. *Revue des Etudes Roumaines* (R.E.R.) 7 - 8 (1961) 251. Πβ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἀρωμαυνικὴ ἀνθρωπωνυμία», *Μνήμη. Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κορμούλη*, Ἀθήνα 1988, 80 σημ. 2.

20. G. Mihăilă, *Dictionar al limbii române vechi*, București 1974, 196 κ.έ.

21. N. Stoicescu, *Continuitatea Românilor*, București 1980, 156 σημ. 43.

22. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση στὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση* (14ος - 19ος αἰ.), Ἰωάννινα 1978, 173 καὶ σημ. 1, ὅπου παραπέμπει στὸν Eugen Stănescu, τοῦ ὁποίου τὴν ἔρευνα συμπληρώνει ὁ Armbruster.

ἡ προηγούμενη ἄποψη, ὁ Adolf Armbruster ἀναζητεῖ προγενέστερο εἰσηγητὴ τοῦ ἔθνωνυμίου Ρουμανία: «Une thèse largement diffusée dans l' historiographie roumaine attribuée à Daniel Philippide la première mention de la "Roumanie", en tant que nom désignant les deux principautés danubiennes et figurant dans son ouvrage imprimé en 1816. Or, l' étude du traité de Felmer révèle la pensée de l' écrivain de trouver un terme unique pour exprimer des réalités qui lui étaient contemporaines, mais qui se rapportaient à la Dacie antique, dans les frontières que lui attribuaient les écrivains de l' Antiquité. Le seul élément commun de cet espace géographique était le peuple roumain. Par conséquent, Martin Felmer appliquera à l' espace en question le nom de *Romaniens*»²³.

Ἐν τούτοις ὁ Vasile Arvinte, ποῦ ἔχει ἀφιερῶσει σειρά²⁴ συγγραφῶν στὸ ἔθνωνύμιο Ρουμανία, σὰν ἀπάντηση στὸν Armbruster σημειώνει ἀργότερα ὅτι ὁ ὄρος Ρουμανία εἶναι δημιούργημα τοῦ Δανιὴλ Φιλίππιδη: «D. Philippide crease denumirea grecească 'Ρουμανία»²⁵.

Ὡστόσο ἡ πρώτη ἀπάλειψη τῆς ὑποτιμητικῆς σημασίας, ποῦ εἶχε προσλάβει ὁ ἀρχικὸς ὄρος *Romani* μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν Γετοδακῶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ τὴν ὑποταγὴ τους σὲ νέους κατακτητὲς, καὶ ἡ σημασιολογικὴ προσέγγιση τῶν δύο ὄρων *Romani-Rumâni* ὀφείλονται κατὰ τὸν Giuglea²⁶ στὸν Κορέση, ὁ ὁποῖος στὸν δεῦτερο διακρίνει ἀπλὴ φωνητικὴ ἀλλοίωση τοῦ πρώτου. Ἔτσι βαθμιαία προωθεῖται ἡ δημιουργία τοῦ ἔθνικοῦ ὀνόματος Ρουμανία. Παρὰ δὲ τίς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις ὁ Armbruster ἀσπάζεται τὴν οὐσιαστικὴν συμβολὴν τοῦ διακόνου Κορέση: «La conclusion qui s' impose est que pour Coresi et ses collaborateurs, d' un côté, c' est-à-dire ceux à qui s' adressait la traduction, *Rumânii* était un nom qui s' appliquait aux Romains; relevons par conséquent l' identité Rumân = Romain. Nous avons affaire, comme on le voit, à un nouveau témoignage, cette fois-ci direct, du caractère autochtone de la conscience de leur romanité chez les Roumains»²⁷.

23. A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d' une idée*, București 1977, 247 καὶ σημ. 78 καὶ 79, ὅπου ἀναφορὲς στὶς σχετικὲς μελέτες τῶν P. P. Panaitescu, Victor Popa, E. Stănescu, M. Felmer, Δ. Φιλίππιδη κ.ά.

24. V. Arvinte: α) «Le nom ethnique *Român* et la création du nom de l' Etat national *România*», *Revue Roumaine d' Histoire* (R.R.H.) 16 (1977) 439 - 454. β) «*Român, românesc, România*», *Convorbiri Literare* (CL) 1976 κ.έ. γ) «*Termenul România și paternitatea Cîntării României*» LR 26 (1977) 297 - 302. δ) «*Dimitrie Daniel Philippide et la dénomination România*», *Revue des Etudes Sud - Est Européennes* 16 (1978) 355 - 359 κ.ά.

25. V. Arvinte, *Român, românesc, România*, București 1983, 146 σημ. 184.

26. G. Giuglea, «*Coresi face cea dintîi apropiere între Romani și Rumâni*», *Biserica Ortodoxă Română* (B.O.R.) 53 (1935) 226 - 228.

27. Armbruster, *La romanité...*, 102.

Ἀποδέχεται προφανέστατα καὶ ὁ Armbruster ὅτι ἡ ἐμφύσηση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως στοὺς ἐκρωμαϊσμένους Γετοδάκες ἐπέρχεται μὲ τὴν κάθαρση τοῦ βεβαρημένου σημασιολογικὰ ὄρου Romanus, ὥστε νὰ καθίσταται εὐκόλη ἡ ἀπόδοσις στὸ σύνολο τῆς ἄλλοτε γετοδακικῆς χώρας τοῦ παραγώγου Ρουμανία (România), μὲ μεγάλη ὀπωσδήποτε καθυστέρηση. Σὲ ἄλλες δὲ περιοχὰς παρουσιάζεται πολὺ ἐνωρίτερα, ὅπως στὴ βόρεια Θράκη, μάλιστα μὲ γραφὴ ἑλληνικὴ καὶ μὲ δύο ὀρθογραφικὰς μορφάς, ὁ και ω, ἀλλὰ συνηθέστερη ἢ πρώτη²⁸. Ἀδιάλειπτα διατηρεῖται στὸν Πόντο ὡς Ρωμανία. Στὴν Ἑλλάδα, στὴ Ρούμελη, ὡς Ρουμανία, λόγῳ τοῦ φαινομένου τῆς κωφώσεως τοῦ ω σὲ ου, ὅπως σώζεται στὸ Χρονικὸν τοῦ Γαλαξειδίου: «ὄβλη τὴν Ἑλλάδα, ποὺ τὴν ἔλεγασι Ῥουμανία»²⁹.

Πράγματι στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου γιὰ μὲν τοὺς Ἑλληνας, ποὺ δὲν ἐπηρεάσθησαν σοβαρὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη γιὰ πολλοὺς αἰῶνες γλώσσα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, τὴ λατινικὴ, διαμορφώνεται καὶ τὸ ἐθνικὸν *Romaïos-Romïos*, στοὺς δὲ διγλώσσους, τοὺς Ἑλληνοβλάχους, Κουτσοβλάχους, τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου συνεχίζεται ὁ λατινικὸς τύπος *Romanus* μὲ πανάρχαιο ἑλληνικὸν προθετικὸν α- καὶ φωνητικὴ ἀλλοίωσις, ποὺ ἀπολήγει στὴν παρεφθαρμένη μορφήν *Argmānu* < a + romanus. Στὴν ἐπιστημονικὴ ὀρολογία εἶναι γνωστὸς μὲ τὸν νεολογισμὸν Ἀρωμοῦνος³⁰. Ἡ ἐπιβίωσις τοῦ λατινογενοῦς ἢ ἀκριβέστερα ἑλληνολατινικοῦ ὄρου ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι παρὰ τὶς καθόδους ἢ ἐπιδρομὰς μεταναστευτικῶν λαῶν στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο οἱ διγλωσσοὶ Ἑλληνας, οἱ Ἀρωμοῦνοι, δὲν περιῆλθαν σὲ πραγματικὴν κατάστασιν δουλείας, ὅπως οἱ ὑπήκοοι ἄλλων διαμερισμάτων τῆς ἀπέραντης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εἰδικὰ δὲ τῆς ἐπαρχίας πέρα τοῦ Δουνάβεως, τῆς Δακίας.

Ἐξ ἴσου σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Κορέση στὴν ἐπισημοποίηση τοῦ λαϊκοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, τὸ ὁποῖο κατάφορτο μὲ αἰσθητότατες ξένες ἐπιδράσεις συνέχισε σὲ λανθάνουσα κατάστασις ἐπὶ αἰῶνες τὴν πορεία

28. D. Ονῆρον, «Le terme 'Ρωμανία' sur une inscription nouvellement découverte à Preslav», *Studia Balcanica* 10 (1975) 107.

29. Βλ. Στεφ. Ἰ. Παπαδοπούλου, *Ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Α' (1453 - 1669), Θεσσαλονίκη 1982, 77. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἐπίγραμμα Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ λατινοφωνία Ἑλλήνων», *Σύναξις Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του. Πρακτικὰ Συνεδρίου* (Καρπενήσιον, 12-14 Ὀκτωβρίου 1984), Ἀθήναι 1986, 236 καὶ σημ. 1.

30. Πβ. Ἄντ. Δ. Κεραμοπούλου, «Περὶ τῶν τάφων τῆς Τρεμπενίστας καὶ τῶν κατὰ τὴν Λυχνιδὸν λαῶν», *Μακεδονικά* 2 (1953) 527. Βλ. καὶ Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Τρία ἑλληνικὰ τοπωνύμια στὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν βλαχοφῶνων Ἑλλήνων», *Α' Συμπόσιον Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου* (Ἡπειρος - Μακεδονία - Θράκη) 28 - 30 Ἀπριλίου 1976, *ΙΜΧΑ*, Θεσσαλονίκη 1977, 225 σημ. 3. Καὶ *Θεσσαλικὰ Χρονικά* 11 (1976) 267 σημ. 3. V. Arvinte, «Romanus im Aromunischem», *Balkan - Archiv* 3 (1978) 109 - 128.

τῆς δημόδους λατινικῆς, σχεδὸν ἀγνώριστης. Ἀπὸ τὴν ἀφάνεια ἀνασύρεται ἀπὸ τὸν Κορέση, ποῦ καθιστᾷ αὐτὴν γραπτὴ γλῶσσα ἑνὸς λαοῦ ἐγκλωβισμένου στὸν τεράστιο σλαβικὸ κόσμο. Μιὰ οὐδέτερη ἐκτίμηση τῆς συμβολῆς τοῦ Κορέση ἐπιχειρεῖ ὁ Edouard Bourciez: «Les premiers monuments écrits et imprimés du roumain ne remontent qu' à la seconde moitié du XVIIe siècle: cette littérature fut à ses débuts purement hagiographique. En dehors de quelques textes difficiles à classer, l' oeuvre la plus considérable de cette époque nous est parvenue sous le nom du diacre Coresi, qui n' a peut-être fait qu' imprimer en 1561 une traduction des *Quatre Evangiles*, puis en 1577 un *Psautier*. Cette oeuvre est écrite dans le dialecte de Valachie, ainsi que les principaux textes ecclésiastiques du XVIIe siècle: un *Catéchisme* de 1607, la *Pravila de la Govora*, traduction du slavon imprimée en 1640, et qui est le plus ancien recueil des lois roumaines ecclésiastiques et civiles...»³¹.

Τὴν ἀξία καὶ σπουδαιότητα τῆς προσφορᾶς τοῦ Κορέση στοὺς Γετοδάκες ἐπισημαίνει μὲ μεγαλύτερη ἐμφαση καὶ ὁ Armbruster: «Les épilogues aux livres imprimés par Coresi montrent que le traducteur use constamment pour désigner le peuple roumain du nom que celui-ci se donne toujours: *rumâni* (les Roumains) figurent chaque fois dans ses textes au même titre que les autres "langues" — Serbes, Grecs, Hongrois, Allemands, Polonais. Langue *rumânească* (roumaine) est la langue maternelle des Roumains, celle que tous parlent et comprennent. Coresi était parfaitement au courant du sens véritable des mots *Rumân* et *rumânesc*, qui indiquent un peuple romain par sa langue autant que par son origine»³².

Τὴν προώθηση τῶν εὐεργετικῶν γιὰ τοὺς Γετοδάκες ἰδεῶν τοῦ Κορέση ἐπισημαίνει καὶ ὁ George Ivascu³³. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ρουμάνου εἰδικοῦ ἢ τυπογραφία τοῦ Κορέση, στὴν ὁποία τυπώνονται βιβλία σὲ ρουμανικὴ γλῶσσα, ἕως τότε ἀγνοημένη, ὑποτιμημένη, ἀποβαίνει ἕνα πραγματικὸ πνευματικὸ ρεῦμα. Μ' αὐτὸ διαδηλώνονται τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἐκφράζονται οἱ πόθοι νέων κοινωνικῶν τάξεων. Ὑποστηρίζονται δὲ μὲ ἰδεολογικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἐπιχειρήματα, κατ' ἐξοχὴν πατριωτικά, προμηνύοντας τὸ γλυκοχάραμα μιᾶς νέας νοοτροπίας.

Ὁ ἐπίλογος τοῦ ρουμανικοῦ *Ψαλτηρίου* τοῦ 1570, ἐκδόσεως Κορέση, ποῦ θεωρεῖται τὸ πιὸ ἐπιγραμματικὸ καὶ τὸ πιὸ περιεκτικὸ τῆς ἐποχῆς κείμενο, ἀποτελεῖ ἀληθινὴ διακήρυξη πρὸς ὄλους τοὺς Ρουμάνους, ἀπροσδόκητα δὲ σὲ ὕφος ἡγεμονικῶν χρυσοβούλλων³⁴. Ἡ ἀνύψωση τῆς ὀμιλουμέ-

31. Ed. Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, Paris 1967, 547.

32. Armbruster, *La romanité...*, 101 - 102.

33. G. Ivascu, *Istoria literaturii române*, București 1969, 102 κ.έ.

34. Ivascu, ἔ.δ., 103.

νης λαϊκής γλώσσας στο επίπεδο πολιτισμικού γλωσσικού ὄργάνου πραγματώνεται χάρη στη δυνατότητα εξαπλώσεως τοῦ ἐντύπου λόγου, κατὰ τρόπο ἀνεπίτρεπτο, καὶ καταλήγει στὸν θρίαμβο ἐπὶ τῆς μακραιωνῆς σλαβονικῆς. Τὸ βιβλίο στη ρουμανικὴ γλώσσα ἀποστέλλεται ἀπὸ τὸ Μπρασὸβ σὰν καινούργιο μήνυμα πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος. Κατακυριεύει τὰ φωτισμένα μυαλά τοῦ καιροῦ καὶ θερμαίνει συνάμα μὲ τὸν πάτριο λόγο τοὺς ἐξανασταμένους στὸν ἐκπατρισμό Ρουμάνους.

Ἡ ἐπιχείρηση τοῦ Κορέση γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς δημόδους νεολατινικῆς γλώσσας στὴν Ἐκκλησία τῶν Γετοδακῶν δὲν ἦταν εὐκόλη. Ὁρθώνονται πολλὰ ἐμπόδια. Τὸ μεγαλύτερο γιὰ τὴν ἄμεση εἰσαγωγή τῆς ρουμανικῆς γλώσσας στὴ θεία λειτουργία ὑπῆρξε ἓνα περίεργο φαινόμενο. Ἡ σλαβονικὴ εἶχε καταλάβει τὴν θέση συμβόλου τῆς Ὁρθοδοξίας. Γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται προοδευτικὰ καὶ ἀβίαστα ἡ ἀποδέσμευση τῶν κατωτέρων κληρικῶν καὶ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ἀπὸ τὴν προκατάληψη, τὴν ἐσφαλμένη ἀντίληψη. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία καθίσταται γέφυρα τῶν Ρουμάνων τῆς Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας. Ἡ δράση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Τρανσυλβανίας μὲ τὴν ὑποστήριξη Ρουμάνων ἡγεμόνων ἐνδυναμώνεται καὶ ἐκδηλώνεται ὄχι μόνον μὲ καταδίκη μερικῶν θέσεων τοῦ «αἰρετικοῦ Λουθήρου» ἀλλὰ καὶ μὲ προσαύξηση ἐκδόσεων σὲ σλαβονικὴ στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Κορέση.

Μόλις τὸ 1570 ἀποτολμᾶται ἐκτύπωση ρουμανικοῦ βιβλίου³⁵, τοῦ ὁποίου τὸ κείμενο συνεκδίδεται μὲ τὸ ἀντίστοιχο σλαβονικὸ σὰν ἐγγύηση γιὰ τὸ ὀρθόδοξο περιεχόμενο. Προϋπόθεση ἄλλως τε εὐρέσεως ἀγοραστῶν βιβλίων σὲ ρουμανικὴ γλώσσα εἶναι ἡ ρητὴ δήλωση ὀρθοδοξίας τοῦ ἐκδότη.

Ἡ ὁμολογία καὶ ἐπίδειξη τῆς ὀρθοδοξίας κρίνεται ἀπαραίτητη. Πηγάζει ἀπὸ ἀνάγκη ἀδήριτη. Διότι ἡ γενικὴ θρησκευτικὴ ἀναδιάρθρωση, ἀπὸ τοκος τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 16ου αἰώνα, τοῦ Λουθήρου, κατὰ τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὑπερβαστῶν στίς δογματικὲς διδασκαλίες τῆς, εἶχε ἐνσπείρει καχυποψίες καὶ πολλὰς ἐπιφυλάξεις. Κατὰ τοὺς χρόνους ἀκριβῶς αὐτοῦς, πού συμβαίνουν ἡ ἀπόσχιση πολλῶν ἀπὸ τὴν παπικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἴδρυση αὐτοτελῶν Ἐκκλησιῶν στίς γερμανικὲς καὶ ἀγγλοσαξονικὲς χώρες, δρᾷ ὁ Κορέσης, ὅποτε παρὰ τὴν ἐγνωσμένη ὀρθοδοξία του³⁶ εὐλόγα συναντᾷ δυσκολίες.

35. I. Lăudat, «Activitatea lui Coresi într-o nouă lumină», 192. Βλ. καὶ I. Coteanu și I. Dănăilă, *Introducere în lingvistică și filologie românească. Probleme - bibliografie*, București 1970, 273, 277-278. A. Rosetti, *Mélanges linguistiques*, București 1977, 163-165, ὅπου καὶ σχόλια στίς ἀπόψεις τῶν Serban Papacostea, N. Drăganu καὶ N. Iorga.

36. Ivascu, *ξ.ά.*, 102.

Ὡστόσο χωρὶς τὴν ἀναταραχὴ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως ἢ ἀντικατάσταση τῆς σλαβωνικῆς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν μὲ τὴν πάτρια γλῶσσα τῶν ὑπηκόων τους θὰ ἦταν ἀνεφικτή. Ἐπὶ πλέον τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ διακόνου Κορέση εὐνοήθηκε ἀπὸ σωρεία συγκυριῶν³⁷. Πρώτιστος ἴσως συντελεστής τῆς ἀναπτύξεως τῶν τυπογραφικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Κορέση στὸ Μπρασόβ λογίζεται ὀρθότατα ἡ ὑπαρξὴ στὴν πόλη χαρτοποιίας, τῆς ὁποίας ὁ ἰδιοκτήτης Iahannes Benker χαρακτηρίσθηκε καὶ προστάτης τῆς τυπογραφίας Κορέση. Φέρεται σὰν περίπτωση ἐπιχειρηματία προοδευτικοῦ, φίλου τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν ὁποίων οἱ καρποὶ ἐξαρτῶνται καὶ ἐπιταχύνονται ἀπὸ λειτουργία τυπογραφείου. Παράλληλα ἡ ἐπιχείρηση τῆς χαρτοποιίας ἀξιοποιεῖται καλύτερα μὲ τὴν τυπογραφικὴ ἐνασχόληση τοῦ Κορέση. Ἐπομένως ἐξυπακούεται καὶ τὸ στενὸ οἰκονομικὸ συμφέρον τοῦ ἐπιχειρηματία χαρτιοῦ, ὅταν μάλιστα ὁ Κορέσης χαίρει φήμης κατόχου τῆς τυπογραφικῆς τέχνης.

Στὸν τυπογράφο Κορέση παρέχουν οἰκονομικὴ ἀρωγὴ καὶ οἱ ἄρχοντες τοῦ Μπρασόβ. Ἡ βοήθεια ὑπερέβαινε τὸ ὕψος τῆς δαπάνης ἀγορᾶς τοῦ ἀναγκαίου χαρτιοῦ. Ἐφθανε καὶ στὴν κάλυψη τῶν ἐξόδων γιὰ τὴν προώθηση στὶς ἀγορὲς τῶν τυπωμένων βιβλίων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀποστολὴ τῶν βιβλίων στὰ τρία μεγάλα ρουμανικὰ διαμερίσματα καὶ ἡ διάθεσή τους ἀπαιτοῦσαν χρόνο σημαντικὸ, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ κεφαλαίου μὲ τὸ ἀναλογοῦν κέρδος, οἱ χορηγοὶ παρουσιάζονται γενναιότεροι. Ἡ ἐπιχορήγηση συνεχίζεται κατὰ τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα, ὥστε νὰ ἐκτυπώνεται ἐν τῷ μεταξὺ ἄλλο βιβλίον καὶ νὰ πληρώνεται τὸ προσωπικὸ τοῦ τυπογραφείου. Βέβαια δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ἡ χειρονομία σὰν ἀγαθοεργία, ἀνθρωπιστικὴ πράξη. Ἀπλούστατα εἶναι μελετημένη ἐμπορικὴ ἐνέργεια, ταυτόχρονα δὲ θρησκευτικὴ σκοπιμότητα. Ἡ μὲν πρώτη γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ τὴν ἀνάθεση ἐκτυπώσεως βιβλίων στὴν σλαβωνικὴ, ποὺ ἀρχικὰ εἶχαν μεγαλύτερη ζήτηση, ἡ δὲ δευτέρη μὲ ἐκδόσεις θρησκευτικὰς πρὸς χρῆση τῶν ἰδίων, τῶν Μπρασοβιτῶν «Μαικηνῶν», ποὺ ἦσαν στὸ θρήσκευμα διαμαρτυρόμενοι, εἰδικῆς κατηγορίας, καὶ χρειάζονταν βιβλία ἀντιρρητικὰ μέσα στὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα. Παράλληλα στοὺς ὑποστηρικτὰς τοῦ Κορέση ἀποδίδονται καὶ προθέσεις πολιτικῆς³⁸, ἀκριβέστερα προσηλυτιστικῆς. Ἀπόσπαση ὀρθόδοξων Τρανσυλβανῶν γιὰ αὐξηση τῶν διαμαρτυρομένων τῆς Τρανσυλβανίας.

Ἡ ἱκανοποίησις ὄλων τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν, ἡ ὁποία ἀφορμᾶται ἀπὸ διάφορα κίνητρα, συμβάλλει καὶ στὴν ἐπικράτηση πνεύματος ἐλευθερίας

37. P. P. Panaitescu, «Scrisul romînesc în secolul al XVI-lea. Epoca lui Coresi în incerturile scrisului în limba romînă», *Studii și Materiale de Istorie Medie* 4 (1960).

38. Al Rosetti, *Limba romînă în secolul al XIII-lea - XVI-lea*, București 1966, 59.

θησκευτικῆς ἐκφράσεως μὲ ἐντυπο λόγο, τῆς ἐλευθεροτυπίας. Ὅμως ἡ πολυφωνία πίστεως ἐπιφέρει κάποια σύγχυση, ποῦ ἀφορᾶ καὶ στὴν ἀμφισβήτηση τῆς θρησκευτικῆς θέσεως τοῦ τυπογράφου. Πολλοὶ πλανήθηκαν καὶ διέδιδαν ὅτι στὸν Κορέση διέκριναν τάσεις δῆθεν μεταρρυθμιστικές. Στὴν πραγματικότητα ὁ Χίος Καλόγερος ἐκμεταλλεύεται τὴν κατάσταση, ποῦ δημιουργήθηκε μὲ τὴν Μεταρρύθμιση, ὥστε νὰ μεταφρασθοῦν στὴν ρουμανικὴ γλῶσσα ἱερά κείμενα, παραμένοντας ὁ ἴδιος ἀδιάλειπτα καὶ ἀταλάντατα χριστιανὸς ὀρθόδοξος. Ἐπίμονα ὁ Κορέσης ὑπηρετοῦσε τὴν Ὁρθοδοξία, γιὰ τὴν ὁποία ἐγκαταστάθηκε στὸ Μπρασόβ, στὸν πλέον πρόσφορο χῶρο γιὰ ἐκτύπωση ρουμανικῶν μεταφράσεων. Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐλεύθερη διάθεση στὸν ρουμανικὸ πληθυσμὸ βιβλίων σὲ γλῶσσα, ποῦ κατανοοῦσε, προσέφερε καὶ πολύτιμη ἐθνικὴ ὑπηρεσία στὸ σύνολο τῶν μετέπειτα Ρουμάνων.

Τόσο ἡ ὀρθοδοξία ὅσο καὶ ἡ αἰτία τῆς μετακινήσεως τοῦ Κορέση ἀπὸ τὸ Τιργοβίστε, τὴν ἱστορικὴ πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας, στὸ Μπρασόβ ἀποδεικνύονται ἀπὸ τὶς ἄριστες σχέσεις του μὲ τὴν Κοινότητα τῶν Ρουμάνων τῆς τρανσυλβανικῆς πόλεως, λαϊκῶν καὶ κληρικῶν³⁹. Οἱ τελευταῖοι, γνωστοὶ καὶ μὲ τὰ ὀνόματά τους, εἶχαν καλέσει τὸν Κορέση γιὰ τὶς ἀνάγκες ὅλης τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Τρανσυλβανίας. Ὁ Κορέσης ἄλλως τε τυπώνοντας τὸ 1564 βιβλίον ἐπιγραφόμενον *Cazanیا* ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ἐκδοση ἐγίνε κατόπιν αἰτήσεως πολλῶν ἱερέων. Μὲ τὴν ὑποστήριξη ἀκριβῶς τῆς ρουμανικῆς κοινότητας τυπώνει βιβλία, ποῦ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς προπαγάνδας τῶν διαμαρτυρομένων. Ἐξ ἄλλου σημειώνεται ὅτι τὴν ἀναχώρηση τοῦ Κορέση ἀπὸ τὸ Τιργοβίστε εἶχαν ἐγκρίνει οἱ ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας. Θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀδιανόητη μιὰ παρόμοια μεταδημότευση χωρὶς τὴν προεξόφληση ἀδείας, ὅταν μάλιστα συνοδεύεται καὶ ἀπὸ μεταφορὰ συγκροτημένου τυπογραφείου. Δὲν ἦσαν ἀπλῶς σύμφωνοι οἱ ἡγεμόνες, ἀλλὰ εἶχαν καὶ σοβαροὺς λόγους, γιὰ νὰ ἐνθαρρύνουν τὸν Κορέση. Ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Τρανσυλβανίας, ποῦ δοκιμαζόταν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν αἱρέσεων.

Στὴν τόνωση τῆς τυπογραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Κορέση πρὸς ταχύτερη διάδοση τοῦ ἐντύπου ρουμανικοῦ βιβλίου συντελεῖ καὶ ἡ κοινωνικὴ μεταβολὴ τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἡ κυκλοφορία ρουμανικοῦ βιβλίου ἀνταποκρίνεται σὲ καίριο αἶτημα μιᾶς ἀναφαινόμενης κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἰσχυρῆς κατὰ τὸ δεῦτερο μιστὸ τάξεως ἐμπόρων⁴⁰ καὶ

39. A. Plămădeală, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească*, București 1977, 60 - 61.

40. Πάλιν Ἑλληνες πρωτοστατοῦν καὶ στὸ ἐμπόριο. Πβ. Radu Manolescu, «Sur la participation des marchands de la péninsule balkanique au commerce avec la Valachie et la Transylvanie, dans la première moitié du XVIe siècle», *RESEE* 13 (1975) 404.

ἐπαγγελματιῶν, ποὺ χρειάζονται τὴν ρουμανικὴ γλῶσσα καὶ γιὰ τὶς συναλλαγές τους, ἐμπορικὲς καὶ ἐπαγγελματικὲς. Εἶναι πράγματι ἱστορικὴ στιγμή. Ἡ τυπογραφία τοῦ Κορέση ἱκανοποιεῖ πλέον εὐρύτερα στρώματα, ποὺ διαρκῶς καὶ περισσότερο ἀνέρχονται σὲ ὑψηλότερα ἐπίπεδα, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ. Εἶναι ἡ νέα τάξη, ἡ ἀστική, ἕνας κόσμος δυναμικὸς καὶ δημιουργικὸς. Οἱ ἀστοὶ ἀγοράζουν τὰ βιβλία τοῦ Κορέση, τὰ ρουμανικά, γιὰ νὰ χαροῦν τὴν γλῶσσα τους. Δὲν περιορίζονται στὴν προσωπικὴ ἀπόλαυση. Σπεύδουν νὰ δωρίσουν αὐτὰ στὶς ἐκκλησίαις τους θέλοντας νὰ ἀκούσουν καὶ τὴν θεῖα λειτουργία στὴν πατρογονικὴ λαλιά τους. Ἐχουν ἐντονη ἔφεση καὶ δείχνουν μὲ ὅλους τοὺς τρόπους τὴν σπουδὴ τους οἱ ἀστοὶ, ἐνῶ ἄλλοτε οἱ κρατοῦντες, ἀνώτεροι κληρικοὶ καὶ βογιάροι, Μολδαβοὶ καὶ Βλάχοι, ἦσαν γιὰ λόγους σκοπιμότητος χρήστες τῆς σλαβωνικῆς, τὴν ὁποία φυσικὰ φρόντιζαν νὰ μάθουν, καὶ ἔβλεπαν τὸ γλωσσικὸ ὄργανο τοῦ λαοῦ μὲ περιφρόνηση, φαινόμενο πανομοιότυπο σὲ ὅλες τὶς χώρες σὲ κάποιο στάδιο τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων, χρονικὰ δὲ διαφορετικὸ ἀπὸ χώρα σὲ χώρα. Τὸ ἀστικὸ κίνημα στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες συμπαρασύρει σύντομα καὶ μερίδα τῶν ἀνωτέρων τάξεων. Κατ' ἀρχὴν συντάσσονται μὲ τοὺς ἀστοὺς οἱ μικρότεροι βογιάροι καὶ ἀργότερα ὅλοι, ὥστε ἐφεξῆς νὰ ἐπιχειρεῖται δειλὰ-δειλὰ ἀλλὰ καὶ σταθερὰ ἡ εἰσαγωγή τῆς ρουμανικῆς γλῶσσας καὶ στὴν διοίκηση. Ὡστόσο γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τῆς ρουμανικῆς γλῶσσας στὴν ἐκκλησία καὶ διοίκηση τῶν ἡγεμονιῶν μὲ διακριτικὴ ἀπαγκίστρωση ἀπὸ τὴν σλαβωνικὴ θὰ συντρέξουν καὶ ἄλλοι παράγοντες. Μεταξὺ αὐτῶν ἰσχυρότερος εἶναι ἡ ἀνεπαίσθητη διείσδυση τῶν βιβλίων τοῦ Κορέση σὲ ὅλες τὶς ρουμανικὲς ἐπαρχίες⁴¹. Ἐκτοτε κοσμικοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ μητροπολίτες ἀρχίζουν νὰ διάκεινται μὲ συμπάθεια στὴν ἐπιχείρηση τῶν μεταφράσεων σὲ ρουμανικὴ γλῶσσα. Ἀπόδειξη τῆς νέας αὐτῆς στάσεως ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις φέρουν ἀφιερώσεις καὶ ἀναφορὲς φανερὲς, στὶς ὁποῖες μάλιστα μνημονεύονται ἐκπρόσωποι τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας ὡς ἀρωγοὶ στὴν ἐκτύπωση τῶν ἀντίστοιχων βιβλίων.

Τὰ πρωτεῖα τῆς κινήσεως γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ρουμανικῆς γλῶσσας μέσφ τῶν μεταφράσεων, ποὺ τυπώνονται στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Κορέση, κατέχουν οἱ Τρανσυλβανοί. Ἡ ἐρμηνεία τῆς προτεραιότητος σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ὁμογενεῖς τους τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν ἔχει ἀπασχολήσει πολλοὺς ἐρευνητές. Κυρίως ἐξηγεῖται μὲ βάση τὴν κοινωνικοπολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ τοὺς σχετικoὺς ὁρους ζωῆς τῶν χρόνων ἐκείνων. Ὅρθως προστίθενται ἡ προτροπὴ καὶ τὸ πρότυπο, ποὺ παρέχονται ἀπὸ τοὺς Λουθηρανοὺς καὶ Καλβινιστές. Ἡ προσθήκη εἶναι διαφω-

41. E. Turdeanu, *Le livre roumain à travers les siècles*, Paris 1959, 11.

τιστική. Ἐξ ἀντικειμένου δὲν ἐπιτρέπεται παραγνώριση τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι δεδομένη ἡ συμβίωση τῶν Σαξόνων τοῦ Μπρασόβ στοὺς κόλπους τῆς ρουμανικῆς κοινωνίας. Εὐλόγα πάλιν οἱ γνώμες τῶν εἰδικῶν διστανται ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ τῆς ἐπιρροῆς καὶ τοῦ ἀποτελέσματός της. Τὸν παράγοντα αὐτὸν ἄλλοι Ρουμάνοι, ἱστορικοὶ καὶ γλωσσολόγοι, χαρακτηρίζουν ὡς ἀποκλειστικό, μερικοὶ κατατάσσουν σὲ δευτέρα μοῖρα, καὶ οἱ δὲ δὲν ἀπορρίπτει.

Πάντως τὰ βιβλία, ποὺ τυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Κορέση σὲ ρουμανικὴ γλῶσσα, ἔχουν θέσει τίς βάσεις τῆς λογίας ρουμανικῆς γλῶσσας, τῆς ὁποίας ἡ τελικὴ διαμόρφωση ἀσφαλῶς συντελεῖται βραδύτερα σὲ νέες ἱστορικὲς συνθήκες. Ἡ Olga Cicanci γράφει σχετικὰ τὰ ἑξῆς: «Μὲ τοὺς ὄρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ρουμανικὴ γλῶσσα ἐχρησιμοποιεῖτο ὄλονεν συχνότερον εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν ρουμανικῶν χωρῶν, ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 17ου αἰῶνος, καθὼς καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ καταπολεμήσῃ τὴν προπαγάνδαν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς μίαν γλῶσσαν κατανοητὴν ὑπὸ τῶν πιστῶν, διαπιστώνομεν τὴν τάσιν νὰ μεταφράζονται σειρὰ θρησκευτικῶν κειμένων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν ρουμανικὴν, ὡς εἶναι τὰ μεταφρασθέντα ὑπὸ τοῦ Nicolae Milescu καὶ τοῦ Ἱερεμίου Κακάβελα, ἐπὶ παραδείγματι. Ἀπὸ τὰς ἀναριθμήτους μεταφράσεις ἑλληνικῶν κειμένων αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο κατὰ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰῶνος μὲ τὴν ἐνθάρρυνσιν τῶν Ρουμάνων ἡγεμόνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρομεν τὸν Serban Καντακουζηνὸν καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Brîncoveanu, μνημονεύομεν τὴν σπουδαιότεραν: τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑλληνικῆς Βίβλου ὑπὸ μιᾶς ὁμάδος Ἑλλήνων διδασκάλων (didascalii), μετάφρασιν θεωρηθεῖσαν ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ N. Iorga ὡς "Ἐν μεγάλο γεγονός διὰ τὴν παιδείαν τῆς Ἀνατολῆς"»⁴².

Ἑλληνες εἶναι καὶ οἱ δύο ἀναφερόμενοι μεταφραστὲς παρὰ τὸ ρουμανικὸν ὄνομα τοῦ πρώτου. Τὴν ἑλληνικὴν του καταγωγὴν ἀνακοινῶνει ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος μὲ ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Τσάρο τῆς Ρωσίας Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς, πατέρα τοῦ Μεγάλου Πέτρου⁴³. Ἐπιβεβαιώνεται ἡ πληροφορία ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ αὐτόγραφο τοῦ Milescu, τὸ ὁποῖο εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος χάρις σὲ μελέτη τῆς Laetitia Turdeanu-Cartojan⁴⁴. Ἐν τούτοις Ρουμάνοι συγγραφεῖς δὲν διστάζουν νὰ συσκοτίζουσιν τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τοῦ Milescu ἢ νὰ ἐμφανίζουσιν αὐτὸν ὡς Ρου-

42. Olga Cicanci, «Ἡ λογοτεχνία εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν Μολδαβίαν καὶ τὴν Βλαχίαν κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα», *Δελτίον Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας* 3 (1970) 96.

43. P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu* (1636 - 1708), Paris 1925, 66 - 67.

44. Laetitia Turdeanu - Cartojan, «Une relation anglaise de Nicolas Milescu: Thomas Smith», *RER* 2 (1954) 146.

μάνο μὲ προγόνους Πελοποννησίους⁴⁵! Βέβαια δὲν ἀρνοῦνται ὅτι εἶναι καλὸς ἑλληνιστὴς: «Parmi les bons hellénistes, on compte aussi Nicolas Milescu...»⁴⁶. Εἶχε ἄλλως τε δώσει δείγματα γραφῆς ἐξ ἀφορμῆς τῆς διαμάχης Ἰανсениστῶν⁴⁷ καὶ Καλβινιστῶν γιὰ τὸ δόγμα τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅπως ἡ συγγραφή τῆς δίγλωσσης, στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλώσσα, θεολογικῆς μελέτης, ποὺ κρίθηκε εὐμενέστατα. Εἶναι ἡ γνωστὴ μὲ τὸν τίτλο *Enchiridion*⁴⁸. Τὴν ἑλληνικὴ καταγωγή δὲν δηλώνουν οὔτε τὰ ἑλληνικὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά, ὅπως τοῦ «Πυρσοῦ»⁴⁹.

Εὐτυχῶς, ἡ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἑλληνικότητα τοῦ διακόνου Κορέση. Ἀλλὰ ὁ χώρος, τὸν ὁποῖο διαθέτει, εἶναι ἐλάχιστος, ἐνῶ τὸ ἔργο του εἶναι μεγαλειῶδες. Περιορίζεται στὰ ἀκόλουθα: «Κορέσιος, Ἰωάννης. Ἑλλην τὴν καταγωγήν (ἴσως ἐκ τῶν Κορεσίων τῆς Χίου), ἐκ Τεργοβύστου τῆς Βλαχίας. Πρῶτος μετέφρασε καὶ ἐξέδωσε ἐν Βράσωβ τῆς Τρανσυλβανίας περὶ τὰ μέσα τῆς ΙΣΤ' ἑκατονταετηρίδος, τὸ Τετραεὐάγγελον»⁵⁰.

Προφανῶς τὴν ἀφθονὴ ξένη σχετικὴ βιβλιογραφία⁵¹ τῶν χρόνων ἀκό-

45. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, *Nicolae Milescu ó Láκων «Homo Universalis»*, ἐν Ἀθήναις 1980. Ἀνάτοπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν Α' Λακωνικοῦ Συνεδρίου, Σπάρτη - Γόθειον 7 - 11 Ὀκτωβρίου 1977. «Λακωνικαὶ Σπουδαί» Ε' - Πρακτικά Β', 197.

46. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki 1974, 7.

47. E. Turdeanu, «Les controverses des Jansénistes et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie», *Mélanges de linguistique et de littérature romanes offerts à Mario Roques*, Paris 1952, III, 281 - 302.

48. C. C. Giurescu - D. C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București 1975, 458.

49. Μολονότι εἶναι μία οἰκουμενικὴ προσωπικότητα. Πβ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ν. Σπαθάρης (1636 - 1708). Ὁ πρῶτος Νεοέλληνας στὴν Κίνα», *Ἐλευθερία* (Λαρίσης) 27-4-1986, 6 καὶ 25-5-1986, 6, «Ν. Σπαθάρης, ἕνας Ἑλληνας στὸ Πεκίνο».

50. MEE, 14, 878γ.

51. B. Petriceicu Hasdeu, *Psaltirea publicată în românește la 1577 de diaconul Coresi*. Reprodușă cu un studiu bibliografic și un glosar comparativ de... Tomul I: Textul, București 1881. Gherasim Timuș Piteșteanu, *Tetraevanghelul diaconului Coresi*. Reimprimat după ediția prima 1560 - 61 de arhierul... Cu o prefață de C. Erbiceanu, București 1889. S. Puscariu - Al. Procopovici, *Diaconul Coresi, Carte cu învațatura* (1581), publicată de... Vol. I: Textul, București 1914. M. Gaster, *Tetraevanghelum diaconului Coresi din 1561*, prelucrat de dr. ..., București 1929. I. Bianu, *Lucrul apostolesc*. Tipărit de diaconul Coresi în Brașov la anul 1563. București 1930. Ἐπίσης ὑπάρχουν καὶ πρόσφατες ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Κορέση. Πβ. Florica Dimitrescu, *Tetraevanghelul lui Coresi, 1560-1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești 1576*, Ediție alcătuită de..., București 1963. Ἐξ ἄλλου ἀφθονα εἶναι τὰ μελετήματα, μὲ τὰ ὁποῖα διερευνᾶται ἡ ἐκδοτικὴ ἐργασία τοῦ Κορέση ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. Al. Rosetti *Isto-*

μη ἐκδόσεως τῆς MEE ὁ συντάκτης τοῦ λήμματος *Κορέσιος* ἀγνοοῦσε, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ σημερινὰ ἀνάλογα ἑλληνικὰ ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς χιλιετιῶν, μολονότι ἡ συμβολή τους στὴν ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν, ὅπου ἐζησαν, πολλές δὲ φορές καὶ στὸν παγκόσμιο πολιτισμό, ὁμολογεῖται ὡς ἀποφασιστικῆς σημασίας καὶ προβάλλεται σὲ ξένα μελετήματα, αὐτοτελῆ ἢ δημοσιευμένα σὲ περιοδικὰ ἔγκυρα καὶ ἐπιστημονικά.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀβελτερία, γιὰ τὴν ὁποία οἱ ἐρμηνεῖες ποικίλλουν κάθε φορά, ἐπιτρέπει τὴν ἔντεχνη καὶ δόλια συγκάλυψη τῆς ἀλήθειας, τῆς ἀρχικῆς καταγωγῆς προσωπικοτήτων, ἀπὸ συγγραφεῖς τῶν χωρῶν, στὶς ὁποῖες ἔδρασαν καὶ διέπρεψαν Ἕλληνες. Αὐτὸ ἐπανειλημμένως ἐπιχειρήθηκε στὴν Ρουμανία⁵², ὅπου ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση εἶναι ἐκπληκτικὴ. Σύμφωνα μὲ πορίσματα ἐρευνῶν τοῦ συναδέλφου Γεωργίου Κουτούσκα τὰ ποσοστὰ γιὰ τὴν ἡγετικὴ τάξη ἀνέρχονται σὲ 22% καὶ γιὰ τὴν μέση σὲ 18%! Μεγαλύτερη φροντίδα ἀποκρύψεως τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς καταβάλλεται γιὰ φυσιολογικὰς ποῦ ἔχουν συνεισφέρει στὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση τῆς κατακερματισμένης Γετοδακίας καὶ ἔχουν θέσει τὰ θεμέλια τοῦ μετέπειτα ρουμανικοῦ κράτους. Δὲν εἶναι ἀγνωστὴ ἡ πρώτη σοβαρὴ πρωτοβουλία, μάλιστα ἔνοπλη, γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἡγεμονιῶν καὶ τὴν δημιουργία ἐνιαίου ρουμανικοῦ κράτους ἀπὸ τὸν ἑλληνικῆς⁵³

ria limbii române, București 1968, 475 κ.έ. ὅπου περιέχονται καὶ τὰ ἑξῆς: N. Iorga «Un exemplar românesc al unei tipărituri coresiene și o publicație coresiană nouă». *Almanahul graficeii române*, Craiova 1926, 28 - 30. N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghier diaconului Coresi, tipărit la Brașov, în 1570*, Tg. Mures, 1927. V. Grecu, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învătătură a diaconului Coresi din 1581. Omiliile patriarhului Ioan Caleca, 1334-1347*, București 1939. Maria Radulescu, Originalul slav al «Evangheliei su învătătură» a diaconului Coresi, *Colecții. Versiuni și redacții ale colecției de omilii a patriarhului Ioan Caleca*, București 1959.

Sp. Căndea, «Textul Liturghierului românesc publicat de diaconul Coresi», *Mitropolia Ardealului* 5 (1960) 70 - 92. Dan Simonescu, «Precizări despre Liturghierul lui Coresi», *Limba Română* 11 (1962) 433 - 438.

52. Πβ. Turdeanu, *Le livre roumain...*, 10, καὶ τὸ βιβλίο τοῦ πεθεροῦ του N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București 1980, 94 κ.έ., ὅπου κεφάλαιο ἐπιγραφόμενο *Epoca lui Coresi*, ἰδίως 16.

53. Πβ. Ἄλκη Μυροσίνη - Μάνθου, «Ἐνας Ἡπειρώτης στὴ ρουμανικὴ ἱστορία καὶ ποίηση», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 297 - 298 (1977) 168. A. Pippidi, «La Résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave», *RESEE* 13 (1975) 375: «le seigneur Michel devra, en bref, devenir maître de Constantinople et, comme Grec applaudi et suivi particulièrement par les Grecs jadis maîtres de cet Empire, il aura à se faire proclamer, lui et pas un autre, empereur de Constantinople». Εἶναι ἀπὸ ἐκθεση τοῦ Δομινικανοῦ ἱερακοστόλου Andrea Bobbi. Βλ. ἐπίσης N. Iorga, *Istoria*

ἐπίσης καταγωγῆς Μιχαήλ τὸν Γενναῖο. Ἐν τὸ ἐπίτευγμα διήρξε ἐφῆμερο, ἢ εὐθὺν δὲν βαρύνει τὸν ὁμολογουμένως Γενναῖο Μιχαήλ. Οἱ διεθνεῖς δυσμενεῖς περιστάσεις, οἱ ἀνταγωνισμοὶ ἡγεμόνων γειτονικῶν χωρῶν, ἢ πρῶι-μότητα τοῦ ἐγχειρήματος καὶ ἡ πνευματικὴ ἀνωριμότητα τῶν Γετοδακῶν, ποὺ δὲν φάνηκαν πάντοτε καὶ παντοῦ ἀντάξιοι τοῦ μεγάλου ἡγέτη, εἶναι τὰ κύρια αἰτία τῆς μὴ πλήρους εὐδοξίᾳς ἢ τῆς παροδικότητος τοῦ δράματος τῆς ἐνωμένης Ρουμανίας⁵⁴. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπεζήτησε τὴν ἐνεργὸν συναντίληψιν λαϊκῶν καὶ κληρικῶν ὁμογενῶν του⁵⁵, τῶν ἀπανταχοῦ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου⁵⁶, ποὺ καὶ συμπαραστάθηκαν καὶ ἐξόμνησαν τὰ κατορθώματά του⁵⁷.

lui Mihai Viteazul, Editura militară, București 1968, 29. N. Bălcescu, *Românii supt Mihai - Boievod Viteazul*, București 1973, 467 κ.έ. ἀφθονὴ βιβλιογραφία. Stefan Andreescu, «Familia lui Mihai Viteazul», *Mihai Viteazul. Culegere de studii*. Redactori coordonatori Paul Cernovodeanu - Constantin Pezachevici, București 1975, 225 κ.έ. Στὸ συλλογικὸ τοῦτο ἔργο ὑπάρχουν ἐνδιαφέρουσες μελέτες γιὰ τὸν Μιχαήλ τὸν Γενναῖο. Βλ. καὶ Ion Sîrbu, *Istoria lui Mihai Voda Viteazul Domnul Tarii Românești*, Timișoara 1976, 27 κ.έ. M. Neagoe, *Mihai Viteazul*, Craiova 1976, 17 κ.έ. Καὶ ἡ ἔκδοσις τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας δύο τόμων μετὰ τὴν εὐθὺν τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων καὶ τῆς Κεντρικῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης: *Mihai Viteazul în conștiința europeană*. 1. *Documente externe*, București 1982, σελ. 694. 2. *Cronicari și istorici străini. Secolele XVI - XVIII. Texte alese*, București 1983, σελ. 522.

54. St. Olteanu, *Les pays roumains à l' époque de Michel le Brave (L' Union de 1600)*, București 1975.

55. N. Iorga, «Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul mitropolitul Dionisie Rali Paleologul» *Revista Istorică* 5 (1919) 26 - 35. Στ. Ἰ. Παπαδοπούλου, «Ὁ μητροπολίτης τοῦ Μ. Τυρνόβου Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος καὶ οἱ ἐνέργειές του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων (τέλη 16ου - ἀρχὲς 17ου αἰῶνα)». *Τμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Κίτρον Βαρνάβαν*, Ἀθῆναι 1980, 3 - 7.

56. Συμμετέχουν καὶ Ἕλληνες ἀπὸ τὸ Αἶγαίον, μάλιστα ἀπὸ τὴν Κρήτη. Βλ. D. M. Pippidi et André Pippidi, «Un capitaine Crétois au service de Michel le Brave prince de Valachie», *Πεπραγμένα τοῦ 1^{ου} Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β', ἐν Ἀθῆναις 1974, 874 - 879.

57. E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire*, Paris 1877, 16 - 127. D. Russo, *Studii Istorice Greco - Române, Opere Postume, II*, București 1939, 115 κ.έ. Μετάφρασις Δημ. Β. Οἰκονομίδου ἄρθρου Δημοσθένους Ρούσσου, «Ἑλληνικὰ τραγῳδία γιὰ τὴ δόξα Μιχαήλ τοῦ Γενναίου», *Νέον Κράτος* 4 (1940) 803 - 811, Δημ. Β. Οἰκονομίδου, «Μιχαήλ ὁ Γενναῖος» καὶ τὰ δημοτικὰ περὶ αὐτοῦ ἄσματα Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων». *Λαογραφία* 14 (1952) 53 - 70. Βλ. καὶ Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θεσῶροῦ 18 (1953) 365 - 374, ὅπου κριτικὴ Κ. Ρωμαίου, καὶ *Λαογραφία* 15 (1953 - 54) 371 - 373, ὅπου ἀπάντησις Δ. Β. Οἰκονομίδου. Δ. Α. Ζακυθνοῦ «Μεταβυζαντινὴ καὶ νεότερα ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 49 (1974) 75*. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ξένη βιβλιογραφία: N. Iorga, «Michel le Brave et la poésie populaire des Bulgares». *Revue historique du sud-est européen* 10 (1933) 16 - 17. Al. Iordan, «Mihai Viteazul în folclorul balcanic», *Revista Istorică Română* 6 (1936) 361 - 381. Iulian Stefanescu, «Eropea lui Mihai Viteazul în lumea greco - rusească în sec. XVII - XVIII»,

Ἐναντίρρητα ἓνα ἔμφυχο ἑλληνικό κεφάλαιο, ἀνεκτίμητο ποιοτικά καί ποσοτικά, ἀφομοιώνεται μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, ἐμβολιάζεται στόν αὐτόχθονα ἐθνολογικό κορμό καί ἐπιταχύνει τοὺς ρυθμούς καί τίς διαδικασίες ἀναδείξεως ἑνός νέου ἔθνους, τοῦ ρουμανικοῦ, ποῦ ἤδη εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ἀναδύθηκε ἀπό τὸν ὠκεανὸ τοῦ σλαβισμού. Σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτη τοῦ ὁ Δημοσθένης Γραμματόπουλος, ἀληθινὴ ἐπιβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Βουκουρεστίου, γράφει τὰ ἑξῆς: «Μέχρι τοῦδε ἀπεπειράθην νὰ κάμω μίαν τηλεγραφικὴν σκιαγράφειν τῆς Γενέσεως τοῦ ρουμανικοῦ ἔθνους, ἀπὸ τὸν γηγενῆ γετο-δακο-σκυθικο-θρακικὸν πληθυσμὸν εἰς ὃν προσετέθησαν ἀρχικῶς καί ἄλλα στοιχεῖα, ρωμαῖοι, Ἕλληνες, δαλμάται, ἰλλύριοι, ἀναμφισβητήτου πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου, ἐν συγκρίσει μέ τὸν γηγενῆ πληθυσμὸν καθὼς καί μία ὀλόκληρος σειρά βαρβάρων γερμανικῶν φυλῶν, σλάβων, τουρκμένων καί βουλγάρων. Ἐπὶ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐξυμώθησαν καί συνεχωνεῦθησαν συνεχῶς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς παρουσίας των εἰς τὴν Δακίαν, προσφέροντες εἰς τὴν πολυεθνικὴν μάζαν τοῦ Δακικοῦ λέβητος, ὅ,τι βιολογικὸν καί πνευματικὸν προσὸν κατεῖχον, μόνον οἱ Ἕλληνες μνημονεῖονται ὡς στοιχεῖον ὃ δὲν ἔπαυσε νὰ τροφοδοτῇ τὸν ἤδη διαμορφθέντα ρουμανικὸν λαόν. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι μετὰ τὸ Βυζάντιον τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐπορεύετο συνεχῶς πρὸς τὴν Βλαχίαν θὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι καί ἡ μετάγγισις δὲν ἔπαυσε. Μεταξὺ τῶν τόσων συμβιώσεων τοῦ γηγενοῦς δακικοῦ καί μεταδακικοῦ πληθυσμοῦ, φρονῶ, ὅτι δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ἐὰν ὑποστηρίξωμεν ὅτι ἡ σημαντικώτερα ἦτο ἡ ἑλληνο-ρουμανικὴ συμβίωσις, διαρκέσασα ἐντατικώτερα ἐπὶ δύο καί πλέον αἰῶνας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, ὅποτε ἡ μαζικὴ διαρροὴ ἑλλήνων πρὸς Βλαχίαν ἀναχαιτίζεται διὰ νὰ συνεχισθῇ ἡ ἀφομοίωσις τῶν ἐναπομεινάντων ἑλλήνων... Αὐτοὶ οἱ ἀφομοιωθέντες Ἕλληνες ἦσαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν σημαντικὴν ὠθησιν εἰς τὴν ὀργάνωσιν μιᾶς ἐκσυγχρονισμένης κοινωνίας, ἡ ὁποία ἀποσεῖουσα τὰ δεσμὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ σκοταδισμού, ἀπῆτει νέας μορφὰς συναλλαγῶν μετὰ τῶν γειτόνων καί τοῦ λοιποῦ κόσμου, δυτικοῦ τε καί ἀνατολικοῦ, δηλ. τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας, τῶν συγκοινωνιῶν, τῆς παιδείας, τῆς ἐκκλησίας καί τῆς διπλωματίας. Δηλ. ἡ ἑλληνικὴ μετάγγισις ἦτο ἀποφασιστικὴ διὰ τὴν ἐκκόλαψιν ἑνός πολιτισμοῦ ἑλληνο-ρουμανικοῦ κατ' ἀρχάς, καί καθαρῶς ρουμανικοῦ μετὰ ταῦτα, εἰς ὃν δὲν ἔλειψαν οἱ ἀπόγονοι τόσων ἑλληνικῶν οικογενειῶν, ἐδπατρίδων, ἡγεμόνων καί ἀνθρώπων γραμμάτων καί χειριστῶν τοῦ ἔθνικοῦ πλοῦτου (γαιοκτῆμονες, ἔμποροι, ναυτιλιακοὶ ἐπιχειρηματῆαι, τραπεζίται). Ἡ ἱστορία

τοῦ Δουνάβεως, ἐπὶ αἰώνας, εἶναι μαρτυρία ἀνεκτιμήτου πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Ρουμανία εἰς τὸν ἐμπορικόν, βιομηχανικόν καὶ ναυτιλιακόν τομέα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξηρτῶντο καὶ ἡ εὐημερία τοῦ τόπου καὶ γενικὰ ἡ πολιτιστικὴ στάθμη τοῦ πληθυσμοῦ»⁵⁸.

Στὴν ἀληθινὴ ἀναγέννηση τοῦ ρουμανικοῦ ἔθνους συμμετέχουν Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς⁵⁹, τῆς μικρασιατικῆς καὶ ἡπειρωτικῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰδικὰ τῆς Χίου⁶⁰, τῆς ὁποίας μόνον ἓνα τέκνο, ὁ διάκονος Κορέσης⁶¹ ἀνέστησε τὴν ἐθνικὴ γλῶσσα καὶ τὸ ἔθνονύμιον τῶν Ρουμάνων, ποὺ συνιστοῦν τὰ κορυφαῖα γνωρίσματα ἑνὸς λαοῦ, μιᾶς χώρας.

Εὐλογα, λοιπόν, διερωτᾶται κανεὶς πόση παραχάραξη τῆς ἱστορίας⁶² πρέπει νὰ γίνεταί ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας στοὺς Ρουμάνους, ὥστε νὰ ἀποτολμοῦν νὰ διεκδικοῦν καὶ νησι τοῦ Αἰγαίου(!)⁶³, νὰ ψηφίζουν κατὰ τῶν Ἑλλήνων σὲ θέματα τοῦ Ἀρχιπελάγους, ὅταν συζητοῦνται σὲ διεθνεῖς ὀργανισμοὺς, νὰ ἀναζητοῦν Ρουμάνους (!) στὴν Ἑλλάδα ἕως καὶ τὸ Ταΐναρο⁶⁴ ἢ νὰ θέτουν ζήτημα ρουμανικῆς (!) μειονότητας, ὅπως μόλις κατὰ τὴν τελευταία ἀνθρωπιστικὴ ἐπίσκεψη τοῦ Ἑλληνα ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν στὸ Βουκουρέστι, ὅπου εἶχε σπεύσει μὲ κλιμάκιο συνεργατῶν καὶ ἐφόδια γιὰ τὴν προσφορά βοήθειας. Πῶς ὁ Ρουμάνος δημοσιογράφος, ποὺ ἔκαμε τὸ

58. Δημοσθ. Γραμματοπούλου, «Περὶ τῶν μεταβυζαντινῶν ἑλληνιστικῶν» πριγκιπάτων τῆς Μολδαβίας», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 349 - 350 (1981) 408 - 409.

59. Σπ. Γ. Φωκᾶ, *Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ποταμοπλαϊνὰν τοῦ Κάτω Δουνάβεως*, Μετάφρασις ἐκ τῆς ρουμανικῆς Μαρίας Ἰ. Μαρκοπούλου, ΙΜΧΑ 144, Θεσσαλονίκη 1975, 447 κ.έ., εὐρετήριον κυρίων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, ποὺ βοηθεῖ στὴν εὐχερέστερη χρῆση καὶ πληροφόρηση. Ἀθ. Ε. Καραθανάση, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία* (1670 - 1714), ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982. Γ. Δ. Χουρμουζιάδη, «Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ρουμανίας ὡς ἔθνικὸς καὶ πολιτιστικὸς παράγων», *Νέα Ἔστια* (15.5.1989) 663 - 668.

60. Βλ. Παν. Ἰ. Ζέπου, «Ὁ ἐκ Χίου Θεόδωρος Φωτεινὸς καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Δακίας» αὐτοῦ, *Εἰς μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου*, Ἀθῆναι 1960, 280 - 284. Φλ. Μαρινέσκου, «Οἱ Χιῶτες Πανταλέων Λιγαρείδης καὶ Ἰγνάτιος Πετρίτσης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ στὸ Τιργοβίστε τῆς Βλαχίας», *Χιακὰ Χρονικά* 16 (1984) 67 - 72.

61. D. Mazilu, *Diaconul Coresi, Contributii*, Ploiești 1933. Lucian Predescu, *Diaconul Coresi*. București 1933. D. Macrea, *Studii de lingvistică română*, București 1970, 40, σημ. 2. Barbu Theodorescu, «Personalitatea diaconului Coresi și rolul lui în cultura românească», *BOR* 77 (1959) 287 - 306.

62. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἡ Ἱστορία ὡς διδακτέα ὅλη ἐπίμαχο πρόβλημα παιδείας», *Νέα Παιδεία* 81 (1984) 144, 150.

63. E. Staico, *La Verité sur le Peuple Roumain et la Propagande anti - Roumaine*, Paris 1918, 50, 61.

64. Corneliu Barbulescu, «Motifs concordant dans les narrations populaires des peuples de la péninsule balkanique», *Zeitschrift für Balkanologie* 9 (1973) 6 σημ. 2.

ἐρώτημα, γιὰ τὴν τύχη τῆς δῆθεν μειονότητας, διαπαιδαγωγήθηκε, τί διδάχθηκε, πόσο ἐπηρεάσθηκε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λησμονηθοῦν πάραυτα τὰ ὠξυμμένα καὶ αἱματηρὰ γεγονότα τῆς ἀνάστατης πατρίδας του καὶ νὰ ἀγνοηθοῦν στοιχειώδεις κανόνες εὐπρέπειας καὶ εὐγένειας, ποὺ δὲν ἐρμηνεύονται οὔτε μὲ τὴν χειρότερη μορφή ἀχαριστίας;

Ἐπὶ τέλους εἶναι καιρὸς νὰ ἀντιληφθοῦμε οἱ Ἕλληνες ὅτι ἡ συνεχῆς ἐνδοτικότητα, ἡ ἄνογος στάσις, ἡ παρασιώπησις τῆς ἀλήθειας, ἡ ἀδράνεια καὶ ἀδιαφορία δὲν συμβάλλουν στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων. Ἀντίθετα ἀποθρασύνουν τοὺς εὐεργετημένους. Ἀποβαίνει ἐξοργιστικὸ νὰ ἀνεχόμεστε τὴν ἰταμότητα ἐκείνων, ποὺ, ἐνῶ μᾶς ὀφείλουν τὴν ἐθνικὴ τους ὑπόστασις, προβάλλουν ἀπαράδεκτες ἀπαιτήσεις⁶⁵.

Ἐπείγει ἡ κρατικὴ, ἐπιστημονικὴ, ἐκπαιδευτικὴ ὀργάνωσις, προτοῦ οἱ σχέσεις διαταραχθοῦν περισσότερο καὶ τὰ συνακόλουθα θέματα καταστοῦν ἄλυτα. Τὰ πρῶτα καὶ σοβαρὰ βήματα δὲν εἶναι δύσκολα. Ἀρκεῖ ἡ ἐναρξὴ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν αὐτογνωσία μας καὶ τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς στὴν πολιτισμικὴ πρόοδο τῶν ἄλλων λαῶν, ὥστε ἡ προσέγγισις καὶ συνεργασία νὰ ἀποκτήσουν ἰσχυρότερα ἐρείσματα.

65. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Βλέψεις Ρουμανίας καὶ ἑλληνικότητα Βλάχων - Ἀρωμαίνων», Ἑπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο 1986, 321 κ.έ. Ἐμμένουν ἀκόμη στὴν προπαγάνδα, ἐνῶ ἐπιστημονικὰ δὲν ὀφίσταται πρόβλημα μειονότητας. Πβ. Achille G. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, 206 — Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1986, 293, ὅπου συναφῆ δημοσιεύματα.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΙΗΣΟΥΙΤΩΝ ΣΤΗ ΧΙΟ
ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ

Κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας υπήρξε έντονώτατη ή ιεραποστολική δραστηριότης της Καθολικής Ἐκκλησίας στὸν χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἰδιαίτερα ἐκείνης τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Σ' αὐτὴ τὴν δραστηριότητα πρωταγωνιστικὸν ρόλο ἀνέλαβαν οἱ μοναχοὶ τοῦ Τάγματος τοῦ Ἰησοῦ. Πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν κάνει τὴν ἐμφάνισή τους στὸν χῶρο μοναχοὶ ἄλλων τάγματων. Πρῶτοι ὅμως οἱ ἰησουῖτες ἦλθαν ἀποφασισμένοι γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση καὶ ὀργανωμένη δράση¹. Ἡ ἔντονη παρουσία τους στὴν Ἀνατολὴ μέχρι τὸ 1773, ἔτος τῆς προσωρινῆς καταργήσεως τοῦ τάγματός τους, διήρκεσε δύο σχεδὸν ὀλόκληρους αἰῶνες.

Ἀρχισε τὸ 1583 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὸ πρῶτο στάδιό της υπήρξε ἀποτυχημένη. Τὸν Νοέμβριο τοῦ ἔτους ἐκείνου ἐφθασαν ἐκεῖ τρεῖς πατέρες, μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Giulio Mancinelli, καὶ δύο λαϊκοί². Μετὰ ἀπὸ λίγο ὁ προϊστάμενος ἐπέστρεψε στὴν Ρώμη, γιὰ νὰ στελεχώσει μὲ νέα μέλη τὴν ἀποστολή. Οἱ ἄλλοι πέθαναν ἀπὸ λοιμὸ τὸ 1586. Ἀκολούθησαν οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις Βενετίας Τουρκίας, ποὺ ἐμπόδισαν τὴν προσέλευση νέων ἰησουϊτῶν ἀπὸ τὴν Δύση. Τελικά, οἱ ἀπὸ τὸν Παῦλο Ε' σταλμένοι πέντε τὸν ἀριθμὸ πατέρες ἐφθασαν στὴν Κωνσταντινούπολη στίς 20.9.1609, γιὰ νὰ ἐδραιωθοῦν στὴν καρδιά τῆς ὀρθοδοξίας μέχρι τὸ 1773³.

Στὸ μεσοδιάστημα ἐπελέγη ἓνα ἄλλο σπουδαῖο κέντρο, τὸ νησι τῆς Χίου⁴. Τὸ 1592 ὁ πάπας Κλήμης Η' ἔστειλε δύο πατέρες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ

---

1. Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας καὶ ἡ διερευνητικὴ ἀποστολή (1592) τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως ἰησουϊτῶν στὴν Χίο», *Χιαῖα Χρονικά*, τόμ. 9 (1977) σ. 18.

2. Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios. Jews and Roman Catholics* (Cambridge 1970), σ. 224.

3. Giorgio Hofmann, S.J., «Apostolato dei Gesuiti nell' Oriente Greco (1583-1773)», *Orientalia Christiana Periodica*, τόμ. 1 (1935), σσ. 142-143.

4. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἀποστολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε πρὸ τῆς Χίου πολ-
λές φορές συζητηθῆ μεταξύ τοῦ γενικοῦ προϊσταμένου τοῦ Τάγματος τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν

ένας ήταν ο Χιώτης Βικέντιος Καστανιόλας, για να διερευνήσουν τις δυνατότητες μόνιμης εκεί εγκαταστάσεως Ιησουϊτικού κλιμακίου, με προοπτική εξαπλώσεώς τους σ' όλα τα νησιά του Αιγαίου⁵. Όταν το επόμενο έτος οι άπεσταλμένοι επέστρεψαν στην Ρώμη, υπέβαλαν εκθέσεις για το όφελος που μπορούσε να αποκομισθῆ ἀπὸ τὴν παρουσία μοναχῶν τοῦ Ἰησοῦ στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Στις εκθέσεις εκείνες⁶ δὲν διαφαίνεται κάποια πρόθεση προσηλυτισμοῦ τῶν ὀρθοδόξων πληθυσμῶν. Προτείνεται ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἰησουϊτῶν ὡς πνευματικῶν καθοδηγητῶν τῶν καθολικῶν κατοικῶν τοῦ νησιοῦ, οἱ ὁποῖοι τότε ξεπερνοῦσαν τοὺς 5.000 κι ἐξοῦσαν μεταξύ συμπατριωτῶν τοὺς ὀρθοδόξων, τούρκων καὶ ἑβραίων. Τονίζεται τὸ ἐπεῖγον τῆς ἀποστολῆς, ἐπειδὴ οἱ μοναχοὶ ἄλλων ταγμάτων, πού σχεδὸν τυχοδιωκτικὰ εἶχαν καταφύγει στὴν Χίο, εἶχαν μετατρέψει τὶς μονὲς σὲ χαμαιτυπεῖα κι ἐξέθεταν τὴν καθολικὴ ἐκκλησία⁷.

Τὸ σχέδιο ἐτέθη σ' ἐφαρμογὴ τὸ ἔτος 1594, πού θεωρεῖται τὸ πρῶτο τῆς μόνιμης εγκαταστάσεως ἰησουϊτῶν στὴν Χίο. Ἡ ἀπὸ τὴν Ρώμη χρηματοδότηση τῆς ἀποστολῆς ἀνῆρχετο σὲ 400 σκούδα τὸν χρόνο, προσαυξημένα μὲ ἄλλα 100, προκειμένου κλιμακίῳ τους νὰ ἐπισκέπτεται κάθε χρόνο ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου. Γιὰ ἐκκλησία τοὺς ἐδόθη ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος⁸, ἡ μεγαλύτερη τῶν καθολικῶν τῆς Χίου, πού ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τοὺς φραγκισκανοὺς προκατόχους.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας ἔτος τῆς ἀφίξεώς τους ἡ δραστηριότητά τους ὑπῆρξε πολυσχιδῆς καὶ ἀκαταπόνητη. Ἄλλ' αὐτὸ ἐδημιούργησε πολλές ἐναν-

παπῶν Σίξτου Ε', Γρηγορίου ΙΔ', Ἰννοκεντίου Θ' καὶ Κλήμεντος Η' (Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας, ὁ.π.», σσ. 21-22).

5. Giorgio Hofmann, S.J., «Apostolato», ὁ.π., σ. 144. Ὁ ἄλλος ἦταν ὁ Simone Buccheri. Ἀφιξη καὶ τῶν δύο στὴν Χίο 18.9.1592, ἐπὶ ἐπισκόπου καθολικοῦ Χίου Benedetto Garetto (1579-1597). Βλ. Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», ὁ.π., σσ. 21-22 καὶ σημ. 6 τῆς 22.

6. Ἡ κυριώτερη ἀπὸ αὐτὲς δημοσιεύεται, ἀπὸ τὸ σχέδιο, εἰς Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», ὁ.π., σσ. 36-40.

7. Δύο ἐβδομάδες ἀφότου ὁ Βικέντιος Καστανιόλας ἐφθάσε στὴν Χίο, ἔγραψε στὴν Ρώμη ὅτι ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος τοῦ νησιοῦ καὶ ὁ λαὸς εἶχαν ἐξουσιοδοτήσει τὸν Χιώτη Ὅρατιο Ἰουστινιάνη, ἐξάδελφο τοῦ ὁμώνυμου καρδινάλιου, νὰ πάει στὴν Ρώμη, γιὰ νὰ ζητήσει τὴν ἄμεση ἀποστολὴ ἰησουϊτῶν, πού νὰ καθοδηγοῦν τοὺς περίπου 10.000 καθολικοὺς Χιώτες (ἀριθμὸς πού κρίνεται ὡς ὑπερβολικὸς· πρβλ. Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», ὁ.π., σ. 23 καὶ σημ. 1), ἀποσπώντας τους ἀπὸ τὰ χέρια φυγάδων μοναχῶν ἄλλων ταγμάτων ἀπὸ τὴν Δύση (Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», ὁ.π., σσ. 28, 31).

8. Στὴν ἀρχὴ τοὺς ἐδόθη ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Τραβένας (Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», ὁ.π., σ. 23), κι ἀργότερα, μὲ παπικὴ ἀπόφαση (2.4.1596), ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος (Philip P. Argenti, ὁ.π., σ. 224).

τίον τους ἀντιπάθειες. Δὲν ἦταν μόνο ἀπὸ μέρους τῶν μοναχῶν ἄλλων καθολικῶν ταγματῶν, ποὺ ἐξοῦσαν τότε στὴν Χίο, οἱ ὁποῖοι ἐβλεπαν τὸν ρόλο τους νὰ ὑποβαθμίζεται. Ἀκόμη καὶ μὲ τὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο τῆς νήσου ἦλθαν σὲ πλήρη ρήξη. Προκειμένου νὰ ἐπιβάλουν τὶς ἀπόψεις τους, περιεφρόνησαν τὶς ἐντολές του καὶ στὴν μικρὴ ἐκείνη κοινωνία ἐδρούσαν ὅπως αὐτοὶ ἔκριναν ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τὰ στενά συμφέροντα τῆς ομάδος τους. Σὲ λίγο κατέστησαν πανίσχυροι κι οὔτε οἱ ἀπὸ τὴν Ρώμη ὑποκινημένες ἀπὸ τὸν περιφρονημένο ἐπίσκοπο περιοριστικὲς ἐντολές ἀνέκοψαν τὴν ὁρμὴ τους. Μόνο μετὰ τὸ 1694 ἡ δραστηριότητά τους ἀνακόπηκε. Ἦταν τότε ποὺ μετὰ τὴν προσωρινὴ ἀνακατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς οἱ Τοῦρκοι ἐπανῆλθαν ἀγριώτεροι. Οἱ ὀρθόδοξοι, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τῆς ὀργῆς τους, κατήγγειλαν ὅτι οἱ ἰησουῖτες τῆς Χίου εἶχαν ἔλθει σὲ μυστικὲς συνεννοήσεις μὲ τοὺς Βενετοὺς γιὰ τὴν κατάληψη. Οἱ ἐπιδρομεῖς τοὺς κατέστρεψαν τὸ μοναστήρι⁹, ἐνῶ χιλιάδες καθολικοὶ κάτοικοι ἐσπευσαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Χίο κι ἀναζητώντας τὴν σωτηρία τους νὰ ἐγκατασταθοῦν ὀριστικὰ στὴν Δύση.

Μετὰ τὴν λαίλαπα ἐκείνη, οἱ ἰησουῖτες ἀνασυγκροτήθηκαν ἐν μέρει καὶ μέχρι τὸ 1773 ποὺ τὸ τάγμα τους κατηργήθη ἔδρασαν στὴν Χίο. Ὁ ρόλος τους ὅμως τὸν 18ο αἰῶνα ἦταν ἀσύγκριτα πιὸ περιορισμένος ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ προηγούμενου αἰῶνος.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπὸ τὴν Χίο στὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου ἐτήσιες ἀποστολές τους ὑπῆρξαν πολλὲς καὶ σημαντικὲς. Οἱ ἐκθέσεις ποὺ ἀπηύθυναν στὴν Ἁγία Ἐδρα, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονται, ἀποτελοῦν πηγὲς ὑψίστης ἱστορικῆς σημασίας. Κατὰ τὶς ὑποδείξεις τους δημιουργήθηκαν καὶ ἄλλες μόνιμες βάσεις κλιμακίου ἰησουϊτῶν. Στὴν γειτονικὴ Σμύρνη ἀπὸ τὸ 1623¹⁰. Στὴν Νάξο ἀπὸ τὸ 1627 κι ἐκράτησε μέχρι τὴν κατάργηση τοῦ τάγματος. Στὴν Πάρο ἄρχισαν τὸ 1642 κι ἔμειναν ἐλάχιστα χρόνια, ἀφοῦ στὰ μέσα τοῦ αἰῶνος οἱ καθολικοὶ ἐκεῖ κάτοικοι δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς 50¹¹. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔτος 1642 ἐγκατεστάθησαν καὶ στὴν Σαντορίνη, ὅπου ἀπὸ τοὺς 9.000 κατοίκους οἱ 700 ἦσαν καθολικοὶ¹². Ἐντυπωσιάζει ἡ βραδύτητα δράσεως σὲ νησιά τοῦ Αἰγαίου ὅπου οἱ καθολικοὶ ἦσαν πολὺ περισσότεροι. Στὴν Τήνο, ποὺ μέχρι τὸ 1715 τὴν κατεῖχαν οἱ Βενετοί, ἡ δράση τους ἄρχισε τὸ 1679¹³. Στὴν Σύρο, στὸ τότε λεγόμενο νησί τοῦ πάπα, ὅπου οἱ καθολικοὶ ἦσαν ἡ

9. Philip P. Argenti, *ὁ.π.*, σ. 356.

10. Giorgio Hofmann, «Apostolato», *ὁ.π.*, σσ. 143-144.

11. Giorgio Hofmann, «Apostolato», *ὁ.π.*, σσ. 144-145.

12. Giorgio Hofmann, «Apostolato», *ὁ.π.*, σσ. 145-146.

13. Giorgio Hofmann, «Apostolato», *ὁ.π.*, σσ. 146-147.

συντριπτική πλειοψηφία τών κατοίκων ήσαν καθολικοί, ή δράση τών ιησουϊτών ούσιαστικά άρχισε μόλις τό 1744¹⁴.

Στά έκκλησιαστικά άρχεία τής Ρώμης σώζεται τεράστιο και μεγάλης σημασίας ύλικό γιά τήν σπουδαία δραστηριότητα τών ιησουϊτών στην Χίο. Στην σύντομη αυτή μελέτη δέν είναι δυνατόν νά έξαντληθ ή τό θέμα. Θα άξιζε όμως τόν κόπο νά άσχοληθ ή κανείς συστηματικά, έρευνώντας παράλληλα και σέ άλλες πηγές. Άπό τό σχετικό πλούσιο ύλικό πού έχω στην διάθεσή μου θα άπομονώσω μερικό άπό αυτό πού αναφέρεται σέ δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές τής δραστηριότητός τους στην Χίο τοϋ 17ου αϊώνος.

Ή πρώτη ήταν τότε πού δέν είχε συμπληρωθ ή εικοσαετία άπό τήν έγκατάστασή τους. Βασική πηγή πληροφοριών ό κολός και σπουδαίος Λέων Άλλάτιος, ό όποιος τους έγνώρισε άπό κοντά, όταν σέ ηλικία 27 έτών έμεινε στην Χίο επί όκτάμηνο περίπου, ως βικάριος τοϋ καθολικού έπισκόπου τής νήσου.

Ή δεύτερη είναι περίπου στα μισά τοϋ αϊώνος, όταν ή δραστηριότητά τους είχε φθάσει στο άποκορύφωμά της. Κυριώτερη πηγή πληροφοριών γιά τότε μιá έκτενης άναφορά τοϋ γεννημένου τό 1580 στην Χίο ιησουϊτου Δομηνίκου Maurizio (Μαυρικίου;) ¹⁵, πού έγνώριζε τά γεγονότα άπό προσωπική αντίληψη, δεκαετίες όλόκληρες στο νησί, είχε δέ λάβει μέρος και σέ άποστολές ιησουϊτών άπό τήν Χίο στα άλλα νησιά. Όταν έστειλε αυτή τήν άναφορά, ήταν άπό δεκαεξαστίας προϊστάμενός τους στην Χίο.

Όταν τόν Σεπτέμβριο τοϋ 1615 έφθασε στην Χίο ό Λέων Άλλάτιος, μετά άπουσία δεκαπέντε και πλέον ετών, βρήκε τήν καθολική κοινωνία τής πατρίδος του άναστατωμένη. Στο έπίκεντρο τής διαμάχης ήσαν οι ιησουϊτες τοϋ νησιού. Τά είχαν βάλει μέ τους μοναχούς τών άλλων ταγμάτων, άλλα και μέ τόν ίδιο τόν καθολικόν έπίσκοπο, 70ετή τότε, Μάρκο Ίουστινιάνη.

14. Giorgio Hofmann, «Apostolato», δ.π., σσ. 147-148. Γιά τήν έγκατάσταση στην Σύρο βλέπε Μάρκου Ν. Ρούσσου-Μηλιδώνη, *Ίησουϊτες τοϋ 17ου και 18ου αϊώνα περιγράφουν τό Αίγαίο* (Άθήνα 1989), σ. 143.

15. Είχα ύποσχεθ ή νά επανέλθω στην δράση ιησουϊτών Χίου άπό άναφορές τοϋ Dom. Maurizio (Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ο Βικέντιος Καστανιόλας», δ.π., σ. 21 σημ. 2). Ο Χιώτης αυτός ιησουϊτης στις 27.12.1631, πού έγραψε στον Francesco Ingoli, γραμματέα τής Propaganda Fide, έλεγε ότι υπηρετούσε περισσότερο άπό είκοσι χρόνια εις Levante. Το έγγραφο, στο όποίο έπίσης ό Dom. Maurizio άφηγείται τά της δράσεως ιησουϊτών στην Χίο, δημοσιεύεται εις Giorgio Hofmann, S. I., *Vescovadi Cattolici della Grecia: I) Chios* (Orientalia Christiana XXXIV-I Num. 92, Roma, Apr. 1634) σσ. 54-56. Γιά τόν Dom. Maurizio βλέπε και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ίστορία τής Χίου...* τόμ. Γ' (Έν Άθήναις 1926), σ. 2. Γιά τόν αυτόν άλλες πληροφορίες και παρακάτω.

Ἡ μὲ τοὺς ἄλλους μοναχοὺς ἀντιδικία ὀφείλεται σ' ἓνα παλαιὸ κληροδότημα. Ἡ Pupussa, κόρη τοῦ Francesco Canesia, εἶχε ἀφήσει τὸ 1563 τὴν περιουσία της στοὺς φραγκισκανοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τῆς Χίου. Ἀλλὰ ὁ κληρονόμος της Tommaso Canesia ἰδιοποιήθηκε τὰ χρήματα τῆς περιουσίας καὶ δὲν ἐκτέλεσε τὴν διαθήκη. Τὸ 1609 ὁ ἴδιος διέθεσε τοὺς τόκους κεφαλαίου 33.000 «ἄσπρων» στοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ποὺ τῶρα βέβαια ἦσαν ἰησουϊτες¹⁶. Ἐν τούτοις, ὥρισε ὅτι, μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του, θὰ ἐδίδονταν ἀπὸ τὸ παραπάνω κεφάλαιο οἱ 20.000 στοὺς φραγκισκανοὺς μοναχοὺς καὶ οἱ ὑπόλοιπες 13.000 στοὺς ἰησουϊτες. Ἀντέδρασαν σ' αὐτὸ κι ἀπὸ τὰ δύο τάγματα, ποὺ διεκδικοῦσαν τὸ σύνολον τοῦ ποσοῦ γιὰ λογαριασμό τους. Ὁ κληροδότης τότε ἐξοργίσθη κι ἄφησε γενικὸ κληρονόμο του τὸν ἀνεψιὸ του Raffaele Schiattini, τὸν ὁποῖον ὁμως ἐπίεσε ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος νὰ ἀποποιηθῆ τὸ κληροδότημα¹⁷.

Ἡ μὲ τὸν ἐπίσκοπο ἀντιδικία τους ὑπῆρξε διαρκῆς. Αὐτοί, ἀντίθετα μὲ τοὺς μοναχοὺς ἄλλων ταγμάτων, δὲν ἐννοοῦσαν νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουν τὸ δικαίωμα τῆς ἐποπτείας. Ἐνεργοῦσαν κατὰ τὸ θέλημά τους, χωρὶς νὰ υποβάλλουν τίς ἐνέργειές τους γιὰ ἔγκριση. Ἀντίθετα, προχώρησαν ἀκόμη περισσότερο. Ἐνεργοῦσαν πράξεις γιὰ τίς ὁποῖες δικαιοδοσία εἶχε μόνον ὁ ἐπίσκοπος. Ἀκόμη καὶ πιστοὺς ποὺ ὁ ἐπίσκοπος, γιὰ διάφορους λόγους, εἶχε τιμωρήσει καὶ ἀφορίσει, αὐτοὶ προκλητικὰ ἔσπευδαν νὰ τοὺς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς.

Ὁ ἐπίσκοπος ὥρισε στὸν βικάριο του Λέοντα Ἀλλάτιο νὰ διενεργήσει ἀνακρίσεις. Τότε ἡ ὄργη τῶν ἰησουϊτῶν ἐστράφη καὶ κατ' αὐτοῦ. Ἐσπευσαν μάλιστα νὰ τὸν κατηγορήσουν στὸν θεῖο του Μιχαὴλ Νευρίδα, ἐπίσης ἰησουϊτῆ¹⁸, ὁ ὁποῖος τὸν καιρὸ ἐκεῖνον ἐξοῦσε στὴν Messina. Ὁ γηραιὸς ἐπίσκοπος τὸν Μάιο τοῦ ἐπομένου ἔτους 1616 ἀναγκάστηκε νὰ πραγματοποιήσει τὸ δύσκολο ταξίδι γιὰ τὴν Ρώμη, ὅπου, μαζί μὲ τὸν νεαρὸ βικάριο τοῦ Λέοντα Ἀλλάτιο, ἐπῆγε γιὰ νὰ διευθετήσῃ διάφορα προβλήματα τῆς ἐπισκοπῆς του, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν ἐξασφάλιση καταδικαστικῆς ἀποφά-

16. Ναος S. Antonio Abbate ἢ del Borgo. Τὸν ἔκτισαν Ἀδγουστινιανοὶ μοναχοὶ τὸν 15ον αἰῶνα. Αὐτοὶ τὸν παρέδωσαν στοὺς Φραγκισκανοὺς (Minorì Osservanti) κι ἀπὸ τὸ 1596, ὡς εἶδαμε ἤδη, τὸν παρέλαβαν οἱ ἰησουϊτες. Γιὰ τὴν ὠραιότητα τοῦ ναοῦ, τίς εἰκόνες καὶ τίς λαμπρὲς ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν βλέπε Γεωργίου Ι. Ζολῶτα, *Ἱστορία τῆς Χίου...*, τόμ. Α² (Ἐν Ἀθήναις 1923), σσ. 109-110.

17. Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, *Ὁ Λέων Ἀλλάτιος καὶ ἡ Χίος*, Ἀθήνα 1989 (ἀνάτ. Χιανὰ Χρονικά, τόμ. 20, 1989, σσ. 3-144), σσ. 11-12.

18. Μετὰ τίς σπουδές του στὴν Ρώμη εἶχε ἔλθει στὴν Χίο ὡς λαϊκός, γιὰ νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἰησουϊτες. Στὸ τάγμα ἐμπῆκε τὸ 1602 (Philip P. Argenti, *ἔ.π.*, σ. 235 καὶ σημ. 5).

σεως από τους εκκλησιαστικούς προϊσταμένους για τις παράνομες ενέργειες των ιησουϊτών της Χίου, από τις οποίες εμειώοντο το επισκοπικό του κύρος και έβλάπτετο ο καθολικισμός της 'Ανατολής¹⁹.

Ο Λέων 'Αλλάτιος επικράθηκε από την συμπεριφορά τους και σε γραπτά του της περιόδου εκείνης τους απέκάλεσε προδότες και ανήθικους²⁰, τους κατηγόρησε πώς, στην προσπάθεια να κατακτήσουν τα πάντα και να καταστούν οι επί γης θεοί, διέλυσαν τον καθολικισμό, έθεώρησε δέ την πατριδα του δυστυχιστάτη και μόνο από το γεγονός της παρουσίας τους έκει²¹. Αυτό το μίσος του μετέπειτα σοφού Χιώτη πρὸς τους μοναχούς του Τάγματος του 'Ιησού δέν έσβησε ποτέ από την καρδιά του, σ' όλη την διάρκεια του μακροῦ του βίου.

Το πρώτο μισό του 17ου αιώνας είπαμε ότι οι ιησουϊτες της Χίου, οι κατά κανόνα γεννημένοι στο νησί, ήσαν όπωσδήποτε, και λόγω γλώσσης και συγγενειών, δημοφιλέστεροι από τους εκεί ξένους, κατά κανόνα επίσης, μοναχούς άλλων ταγμάτων. Ο αριθμός τους νομίζω ότι ποτέ δέν ξεπέρασε τους 15²². Είχαν μιὰ πρωτοφανή δραστηριότητα, ή όποία καθίσταται αντίληπτη και σ' έκτενη έκθεση που έστειλε (3.5.1648) στην Ρώμη ό τότε προϊστάμενός τους Χιώτης Δομήνικος Maurizio. Η συχνή αναφορά στην παλαιότερη από την χρονολογία αποστολής δράση τους, προερχόμενη από μακροχρόνια ίδιαν αντίληψη του γηραιού αποστολέως (ήταν τότε 68 έτων), αν δέν έξασφαλίζει την πλήρη αντικειμενικότητα δια της διασταυρώσεως των

19. Είς Philip P. Argenti, *δ.π.*, σσ. 440-446 δημοσιεύεται έγγραφο (από το πρόχειρο) με το όποιο ό στήν 'Ιταλία έπίσκοπος (με το χέρι Λ. 'Αλλάτιου) τους καταγγέλλει (14.5.1616) στην Ρώμη ότι τάχα θέλουν να έξουσιάσουν τα πάντα, ότι ενεργούν αυθαίρετα χωρίς έπισκοπική έγκριση, και άλλα. Η διαμάχη συνεχίσθηκε με τον έπόμενο έπίσκοπο 'Ανδρέα Σοφιανό (Ph. P. Argenti, *δ.π.*, σ. 279). Βλ. και Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, *δ.π.*, σσ. 14-16.

20. Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, *δ.π.*, σ. 16 σημ. 2.

21. Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, *δ.π.*, σ. 17.

22. Το 1592 ό Βικέντιος Καστανιόλας είχε ζητήσει για την Χίο 6 πατέρες και 2 που θα χρησιμοποιούντο για τις αποστολές στα νησιά του Αιγαίου (Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, «Ο Βικέντιος Καστανιόλας», *δ.π.*, σ. 24). Το 1627(;) , όταν προϊστάμενος ήταν ό Antonio Filippuzzi, υπήρχαν 6 μοναχοί, ένας δάσκαλος και δύο βοηθοί ('Αρχείο Propaganda Fide: SOCG, τ. 286, φ. 67). Η πληροφορία Γάλλου περιηγητού ότι το 1630 υπηρετούσαν στην Χίο 20 ιησουϊτες (Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *δ.π.*, τ. Γ¹, σ. 122) έλέγχεται ως άνακριβής. Από δημοσιευμένα έγγραφα προκύπτει ότι το 1653 οι ιησουϊτες ήσαν 6 (Ph. P. Argenti, *δ.π.*, σ. 280), το 1667 έξι και τρεις βοηθοί (G. Hofmann, *Chios*, *δ.π.*, σ. 98), το 1679 όκτώ πατέρες, δύο Χιώτες, δύο *Fratelli* και δύο *Servi* (G. Hofmann, *Chios*, *δ.π.*, σ. 106, Ph. P. Argenti, *δ.π.*, σ. 281), την πρώτη δεκαετία του 18ου αιώνας μόνον τέσσερις, εκ των όποιών ό ένας ήταν Γάλλος (G. Hofmann, *Chios*, *δ.π.*, σ. 112, G. Hofmann, «Apostolato», *δ.π.*, σ. 150), στά μέσα δέ του αυτού αιώνας πέντε, εκ των όποιών μόνον οι δύο ήσαν Χιώτες (G. Hofmann, *Chios*, *δ.π.*, σσ. 124-125). Το 1648, που γράφει ό Dom. Maurizio, ήσαν δεκατρείς.

πηγῶν, κατορθώνει τουλάχιστον νὰ δώσει πολλές ἱστορικές πληροφορίες, πρόχειρες γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν κι ἀπὸ ἄλλου²³.

Φαίνεται ὅτι κάποιοι, πρὶν ἀπὸ τὴν χρονολογία τοῦ ἐγγράφου, εἶχαν γράψει στὴν Ρώμη κι εἶχαν κατηγορήσει τοὺς ἰησουϊτες Χίου γιὰ οικονομικές ἀτασθαλίες. "Ὅτι παρόλο πὺν διέθεταν πλούσιες ἰδιοκτησίες, εἰσέπρατταν δὲ πολλὰ ἀπὸ προσφορὲς πιστῶν κι ἐλεημοσύνες, τὶς ὁποῖες ἰδιοποιούνταν ἢ τὶς ἔστελναν σὲ ἰησουϊτικά Κολλέγια τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐν τούτοις συχνὰ ἐχρεώνονταν χρήματα ἀπὸ ντόπιους, στὰ παιδιὰ-σπουδαστὲς τῶν ὁποίων, στὴν Ρώμη, ἐκαλοῦντο νὰ τὰ ἐξοφλήσουν οἱ ἐκεῖ προϋστάμενοι τοῦ τάγματός τους.

Στὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου τοῦ 1648 ἔφθασε στὸν καθολικὸν ἐπίσκοπο Χίου γράμμα ἀπὸ τὴν Ρώμη, μὲ τὸ ὁποῖο ἐκαλεῖτο νὰ στείλει ἐκεῖνος ἀναφορὰ στὴν Προπαγάνδα γιὰ τὰ οικονομικὰ καὶ τὴν δραστηριότητα τῶν ἰησουϊτῶν τοῦ νησιοῦ, ἐπειδὴ ὁ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀρμόδιος βοηθὸς ἐπίσκοπος ἐμποδιζόταν νὰ ἔλθει στὴ Χίο γιὰ ἐπίσκεψη, γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Ἡ μὲ χρονολογία 4.5.1648 σταλμένη ἀπαντητικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Χίου εἶναι γνωστὴ κι ἔχει δημοσιευθῆ τὸ ἀπόσπασμά της πὺν περιγράφει τὸν ναὸ καὶ τὸ μοναστήρι τους²⁴. Τὴν προηγούμενη κιόλας ἡμέρα ὁ προϋστάμενος τῶν ἰησουϊτῶν εἶχε θεωρήσει διαφωτιστικὸ νὰ στείλει κι αὐτὸς μιὰ ἀναφορὰ γιὰ τὰ ζητούμενα²⁵.

Δυὸ εἶναι τὰ βασικὰ κεφάλαια τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Δομηνίκου Maurizio: Τὰ οικονομικὰ καὶ ἡ δραστηριότητα. Ἀφοῦ γίνεται μνεῖα γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκαταστάσεώς τους στὸ νησί²⁶, ἀναφέρεται στὰ περιουσιακὰ

23. Ὁ Χιώτης ἰησουϊτης Domenico Maurizio, γιὰ τὸν ὁποῖον ἐγινε σύντομη ἀναφορὰ καὶ παραπάνω, τὸ 1622 ὑπηρετοῦσε στὴν ἰησουϊτικὴ ἀποστολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐλαβε μέρος σὲ δύο ἀποστολὲς ἀπὸ τὴν Χίο πρὸς τὰ νησιά. Στὴ μιὰ μάλιστα (1627) στὴν Κύπρο συνελήφθη κι ἐφυλακίσθη μὲ τὸν σύντροφό του γιὰ τρεῖς μῆνες, γιὰτὶ κατηγορήθηκε γιὰ προσηλυτισμὸ ὀρθοδόξων. Πληρώθηκαν 320 σκούδα γιὰ τὴν ἐλευθέρωσή τους (Ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide: SOCG τ. 111, φ. 378). Εἶναι αὐτὸς πὺν ἔστειλε σπουδαῖο ἕλικὸ στὸν Michele Giustiniani, γιὰ νὰ γράψει τὸ βιβλίο του *La Seo Saera*. Avelino 1658 (Θωμ. I. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», δ.π., σ. 21). Πέθανε 85ετῆς στὴν Χίο στὶς 4.8.1665 (Ἀρχεῖο τῆς Soc. Jesu-Roma: *Hist. Soc.* τ. 48, φ. 33r).

24. Giorgio Hofmann, *Chios*, δ.π., σσ. 73-75.

25. Τὸ πρωτότυπο εἰς Ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide (Roma): *SC Visite e Collegi*, τ. 29, φφ. 340-344. Ἀπλὴ μνεῖα τῆς τελευταίας σελίδος τοῦ ἐγγράφου (ὅπου τὸ ἐπεισόδιο τοῦ 1639, μὲ τὸν ὀρθόδοξο μητροπολίτη Ἀμύδαλο), εἰς Giorgio Hofmann, *Chios*, δ.π., σ. 21 καὶ σημ. 2. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔγγραφο εἶχαμε ἀντλήσει πληροφορίες, τουλάχιστον γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν πρώτη ἐγκατάσταση ἰησουϊτῶν στὸ νησί, καὶ τὸ εἶχαμε ἐπισημάνει εἰς Θωμ. I. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», δ.π., σσ. 21-23· πρβλ. σημ. 2 τῆς 21 (ἐκεῖ ἡ χρονολογία νὰ διορθωθῆ σὲ 3.5.1648).

26. Δὲν θὰ ἐπεκταθῶμε, ἐπαναλαμβάνοντας τὶς γιὰ τὴν πρώτη ἐγκατάσταση πληροφορίες. Ἄρκοῦν ὅσα εἰς Θωμ. I. Παπαδοπούλου, «Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας», δ.π.

τους και καταλήγει. Ψεύδονται οι κατηγοροί: Παίρνουμε από την Προπαγάνδα 400 σκουδα τόν χρόνο. Τα άλλα 100 που επαίρναμε για την κατ' έτος επίσκεψη στα νησιά, από πολλά χρόνια μās τα έκοψαν, προκειμένου αυτά τα χρήματα να χρησιμοποιηθούν για τὸ κτίσιμο μικροῦ καθολικοῦ Κολλεγίου στην Χίο²⁷. Κι όμως οι δαπανηρές επισκέψεις μας συνεχίζονταν μέχρι τὸ 1645, χάρη στην γενναιοδωρία τῶν προϊσταμένων μας στην Ρώμη, οι ὁποιοί κατά καιρούς μās ἐνισχύουν. Τὴν τελευταία τριετία οι ἀποστολές δὲν ἔγιναν, λόγω τῶν πολεμικῶν γεγονότων. Ὅσο για τὶς ἐλεημοσύνες, σπάνια εἶναι σὲ χρήμα. Στὰ 16 χρόνια που ἦταν προϊστάμενος ὁ Dom. Maurizio, εἰσέπραξαν ἀπὸ ἐλεημοσύνες πιστῶν μόνο 340 σκουδα, τὰ ὁποῖα ἀξιοποιήθησαν. Οὔτε ἓνα γρόσι ἀπὸ αὐτὲς για τὴν μονή. Τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐνοικίαση τῶν

27. Ἡ ἰδέα για τὴν ἴδρυση Κολλεγίου ἀνωτέρων σπουδῶν στην Χίο ἦταν πολὺ παλαιά. Ἦδη τὸ 1592 ὁ Χιακῆς καταγωγῆς καρδινάλιος Ὁράτιος Ἰουστινιάνης εἶχε γράψει στὸν Βικέντιο Καστανιόλα τὶς σκέψεις του γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ὁ Καστανιόλας ἀπήντησε ὅτι ἐνόμιζε καλύτερο νὰ ἐνισχυθῆ με χρήματα ἢ ἰησοῦτικη ἀποστολή Χίου καὶ Κολλέγιο νὰ ἰδρυθῆ ἐκτὸς Ἑλλάδος, στην Ancona ἢ Messina, ὅπου οι ἰησοῦτες νὰ στέλνουν τὰ ἀπὸ τὴν Χίο προικισμένα παιδιά (Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, "Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας", δ.π., σ. 37). Μετὰ ταῦτα ἔγινε πολὺς λόγος γι' αὐτὸ τὸ Κολλέγιο (συχνὲς ἀναφορὲς γι' αὐτό, για τὰ ἔτη 1626-1648, εἰς Γεωργίου Ι. Ζολῶτα, δ.π., τόμ. Γ², σσ. 386-393, passim, με ἀόριστες παραπομπές σὲ βαρβερτινιανούς κώδικες) καὶ ἐλήφθησαν καὶ διάφορες ἀποφάσεις ἀπὸ τὴν Propaganda (πρβλ. Θωμ. Ι. Παπαδοπούλου, Ὁ Ἀέων Ἀλλάτιος, δ.π., σσ. 34-35). Ὁ Dom. Maurizio (Ἀρχεῖο Propaganda Fide: SOCG τ. 39, φ. 170bis) ἐβεβαίωσε (20.12.1642) ὅτι εἶχε ἤδη κτίσει δύο δωμάτια για τὸ *Gollegetto*, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ φοιτήσουν τουλάχιστον ἕξι σπουδαστές, για νὰ κρίνεται ὁ ἀριθμὸς τους ὡς ἱκανοποιητικὸς. Ὅταν στις 5.9.1642 ἔφθασε ἀπὸ τὴν Ρώμη στην Χίο ὁ Πανταλέων Λιγαρείδης, διεβίβασε στὸν Dom. Maurizio τὴν ἀνησυχία τῆς Propaganda για τὴν καθυστέρηση ἐνάρξεως λειτουργίας τοῦ Χιώτικου Κολλεγίου. Ἦθελε μάλιστα νὰ γίνει δεκτὸς σ' αὐτὸ καὶ κάποιος συγγενῆς του. Ὁ Dom. Maurizio ἀπήντησε (10.9.1642) πὼς βρισκόταν ἤδη στην Χίο ὁ πρῶτος σπουδαστής, ὁ ἀπὸ τὴν Σμύρνη γιὸς τοῦ Francesco Luprazzoli, κι ἀναμενόνταν κι ἄλλος, ἀπὸ τὴν Τήνο. Ἀπέκλειε τὸν συγγενῆ τοῦ Λιγαρείδη, ἐπειδὴ ἡ Propaganda εἶχε ὀρίσει νὰ μὴν γίνονται δεκτοὶ οι μεγαλύτεροι τῶν 16 ἐτῶν (τοῦ Λιγαρείδη ὁ συγγενῆς ἦταν 26), νὰ προέρχονται δὲ ἀπὸ φτωχὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ νὰ δεχθοῦν μετὰ ταῦτα νὰ ἱερωθοῦν (ὁ τοῦ Λιγαρείδη τὸ ἐδήλωσε ὅτι δὲν ἠθέλε). Βλ. Ἀρχεῖο Propaganda Fide: SOCG τ. 39, φ. 166, 175^r. Πάντως, ὅταν στην Ρώμη ἐρωτήθηκε ἀργότερα ὁ ἐπιστρέψας ἐκεῖ, μετὰ ὀκταετία στην Χίο, Χιώτης ἰησοῦτης Μάρκος Λίμας (Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του, 1576 - 1700*, Θεσσαλονικη 1980, σσ. 410-412), εἶπε (25.4.1647), ὅτι στην Χίο ἦταν προτιμότερο νὰ διδάσκει κάθε ἰησοῦτης 2-3 παιδιά, γιατί στα ὀργανωμένα σχολεῖα οι Τοδρκοὶ ἀρπάζαν τὰ παιδιά (Ἀρχεῖο Propaganda Fide: SC Visite e Collegi τ. 23, φ. 279-280). Στην ἐκθεσὴ του ὁ Dom. Maurizio γράφει ὅτι ἔκτισαν δύο αἴθουσες για τὸ Κολλέγιο, ποὺ ἐστοίχισαν 254 πιάστρες. Εἰς G. Hofmann, *Chios*, δ.π., σ. 19, ὑπάρχουν ἐλάχιστες πληροφορίες για τὸ Κολλέγιο, ἢ μὴ ἴδρυση τελικὰ τοῦ ὁποίου (ἄγνωστον γιατί) ἀποδίδεται στις διώξεις ποὺ κατά καιρούς ὑφίσταντο στην Χίο οι καθολικοὶ ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους.

κτημάτων της μονής μόλις και δίνουν ποσό για να συντηρηθούν δύο άτομα τόν χρόνο. Τα έξοδά τους, ακόμη και τα απρόβλεπτα, ήσαν πολλά, σ' ένα τόπο όπου η διαβίωση εκόστιζε ακριβά, σε σύγκριση με τις άλλες περιοχές της Ανατολής και τα νησιά. Κάποτε ήρθε ένας ιησουΐτης δάσκαλος, για ν' αντικαταστήσει κάποιον που θα έφευγε για την Messina. Ο άπερχόμενος όμως αρρώστησε και εξόδευσαν 100 σκούδα για την θεραπεία του. Στις 8.9.1635 άφίχθησαν στην Χίο γυμνοί δύο νέοι ιησουΐτες. Στο ταξίδι τους είχαν ληστεύσει πειρατές, αφαιρώντας τους τα για εκείνους χρήματα της Προπαγάνδας, τα βιβλία που έφερναν, τα για τους πιστούς μετάλλια και δώρα ευσεβείας (10 σκούδα τόν χρόνο εξόδευαν μόνο γι' αυτά), αξίας είκοσι σκούδων, ακόμη και τα ένδύματά τους. Έξόδευσαν για να τους ντύσουν και να πληρώσουν τα εισιτήριά τους. Παραδέχεται ότι έχρεώνονταν κι έζητούσαν από τους προϊσταμένους της Ρώμης να εξοφλήσουν σε εκεί πρόσωπα τό χρέος τους. Αυτό τό έκαναν για λόγους οικονομίας, επειδή τα έξοδα αποστολής χρημάτων άνέρχονταν στο 10% του διαβιβαζόμενου ποσού. Όσο για τα καταγγελθέντα περι τοκογλυφίας, περι άποστολής χρημάτων τους σε κολλέγια του έξωτερικού, έκαλούντο οί καταγγέλλοντες να άποδείξουν κάτι συγκεκριμένο κι αυτοί έδέχονταν να προβούν οί της Ρώμης στην κατάσχεση τέτοιων χρημάτων.

Άπό τό πρώτο μέρος της άναφοράς συνοψίζω παρακάτω τις πληροφορίες που άναφέρονται στην τότε (1648) περιουσιακή κατάσταση των ιησουΐτων της Χίου, ένδ, άκολουθως, μεταφέρω σε μετάφραση (λυπούμαι που δέν μπορώ να κάνω τό ίδιο και για τό αντίστοιχο ιταλικό κείμενο του πρωτοτύπου) τό άπόσπασμα εκείνο που άναφέρεται στην δραστηριότητά τους.

Τό 1609 ή γραία Massueta Giustiniani τους έχάρισε έναν πύργο στα Σκλαβιά κι ένα μικρό περιβόλι με δένδρα, όπου και μιá μισοκατεστραμμένη έκκλησία της Εθαγγελιστριάς, ή όποία δέν είχε λειτουργηθή από τό 1566 που ήλθαν οί Τούρκοι. Άμέσως την έπεσκεύασαν κι άρχισαν να λειτουργούν²⁸.

Τό 1612 ή ατή γραία τους επώλησε, πάλι στα Σκλαβιά, ένα παρακείμενο στο προηγούμενο μικρό δενδροπερίβολο, αξίας 400 σκούδων. Την έπλήρωσαν 200 σκούδα, τα υπόλοιπα τους τα έχάρισε. Τα έσοδα από την έκμετάλλευση ατήης της περιουσίας άνέρχονταν στο ποσό των 15 σκούδων τόν χρόνο.

Τόν Μάιο του 1634, μετά τρίμηνη σκληρή διαπραγμάτευση, άγόρασαν

28. Είς Philip A. Argenti, *δ.π.*, σ. 225, ότι τό 1612 τους έκληροδοτήθη ό ναός της S. Maria είς Σκλαβιά.

στην περιοχή του Κάμπου ένα άμπέλι, που μέσα του υπήρχε ο ναός του Ἁγίου Βλασίου. Αὐτὴ ἡ ἀγορὰ υπήρξε μεγάλη ἐπιτυχία, γιατί οἱ Τούρκοι ἀπαγόρευαν τὸ κτίσιμο νέων ναῶν. Εἶχαν μάλιστα ν' ἀνταγωνισθοῦν μὲ κάποιον γείτονα Τούρκο, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ ἀγοράσει τὸ ἴδιο ἀμπέλι καὶ νὰ καταστρέψει τὸν ναό. Κάποιοι πιστοὶ τοὺς συμβούλευσαν νὰ τὸ ἀγοράσουν αὐτοί, γιὰ νὰ σωθῆ κι ὁ ναός. Ἡ δαπάνη ὅμως ἦταν μεγάλη. Ἐκόστιζε 990 πιάστρες. Ἐμάζευσαν τὶς οἰκονομίες τους, τόκους καὶ χρήματα ἀπὸ ἐνισχύσεις φίλων. Ἀπὸ τὴν Ρώμη ὁ προϊστάμενός τους ἔστειλε 200 σκουδά γι' αὐτὸν τὸν σκοπό. Ἐνας παλαιὸς μαθητὴς τους, ὁ Antonio Badetto, τοὺς ἔδωσε 140 πιάστρες. Ἐνας ἄλλος, ὁ Emmanuele Pediatì, πεθαίνοντας τοὺς ἄφησε 100 πιάστρες. Ὅταν τὸ ἀγόρασαν, ὁ ἀνταγωνιστὴς Τούρκος τοὺς ἐπῆγε στὰ δικαστήρια, ὅπου ὅμως, πρὸς μεγάλη ἐκπλήξη ὄλων, ὁ δικαστὴς ἔδωσε δίκαιο σ' αὐτούς. Ὅργισμένος ὁ Τούρκος ἐπώλησε τὰ κτήματά του σ' ἓνα φίλο τους κι ἔφυγε ἀπὸ τὸ νησί.

Παρακάτω ὁ Dom. Maurizio ἐπεξηγεῖ τὸ σκεπτικὸ γιὰ τὸ ὁποῖον ἀπεφάσισαν νὰ ἀγοράσουν τὸν Ἅγιο Βλάσιο καὶ τονίζει τὴν μεγάλη σημασία νὰ ἔχουν ἐκτὸς πόλεως δύο ναοὺς (μ' ἐκεῖνον τῆς Εὐαγγελιστρίας στὰ Σκλαβιά).

Τὸ 1632-1633 υπήρχε μεγάλος λοιμὸς στὸ νησί. Ἡ πόλη εἶχε σχεδὸν ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταφύγει γιὰ ἀσφάλεια στὴν ὑπαιθρο. Ὁ τότε γηραιὸς καθολικὸς ἐπίσκοπος Marco Giustiniani ἐκάλεσε μίαν ἡμέρα τὸν Dom. Maurizio καὶ τοῦ παρεπονέθη ὅτι δὲν υπήρχαν ἱερεῖς γιὰ νὰ κοινωνήσουν τοὺς ἐτοιμοθανάτους. Ἐδέχθη αὐτὸς καὶ οἱ ἄλλοι ἰησοῦιτες. Ὅταν ἐκαλεῖτο νύκτα, ἀπὸ τὸν φόβο τῶν Τούρκων, ἔπρεπε νὰ κρύβει κάτω ἀπὸ τὸ ράσο του τὴν θεία κοινωνία. Αὐτὸ ἦταν ἀκόμη πιὸ ἐπικίνδυνον ἂν τύχαινε νύκτα νὰ κληθῆ γιὰ ἐτοιμοθάνατο πού βρισκόταν στὴν ὑπαιθρο. Ἐσκέφθησαν τότε πὼς θὰ ἦταν μεγάλο καλὸ ἂν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια στὰ Σκλαβιά, πού ἀπεῖχε ἀπὸ τὴν πόλη ἐπτά μίλλια, ἀγόραζαν καὶ τὸν Ἅγιο Βλάσιο, πού ἀπεῖχε δύο μίλλια. Θὰ διέθεταν γιὰ παρόμοιες περιπτώσεις λοιμοῦ, πού ἦσαν πολὺ συχνές ἐκεῖ, δύο ὑπαίθριους ναοὺς, γιὰ νὰ φυλάνε τὴν θεία κοινωνία καὶ νὰ κοινωνοῦν καὶ τὴν νύκτα ἐτοιμοθανάτους τῆς ὑπαιθρου, χωρὶς κίνδυνον.

Ἐπειδὴ ὅμως ὡς τότε στὸν Ἅγ. Βλάσιο ἐγίνονταν λειτουργίες μόνο ὀρθοδόξων, κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς ξεσηκώθηκαν γιὰ νὰ τοὺς καταγγείλουν στὰ τουρκικὰ δικαστήρια, πὼς τάχα εἶχαν βεβηλώσει τὴν ἅγια τράπεζα τοῦ ναοῦ τους τελώνοντας καθολικὲς λειτουργίες. Αὐτὸ ἔγινε τὸ 1639, ὑποκινημένο ἀπὸ τὸν τότε ὀρθόδοξο μητροπολίτη, πού λεγόταν Ἀμύγδαλος, μεγάλο διώκτη τῶν καθολικῶν καὶ ἀνθρώπο ἀνήθικο. Ἀπὸ θαῦμα ὅμως, τὸ προηγούμενον βράδυ, ὁ μητροπολίτης πού θὰ ξεσήκωνε τὸν λαὸ ἐπῆγε ἔφιππος στὴν περιοχή, μεταμφιεσμένος σὲ λαϊκὸ καὶ ὄπλισμένος, γιὰ νὰ «πειράξει» νεαρή

μοναχὴ ὀρθόδοξη, ποὺ ἔμενε μὲ ἄλλες στὸν πύργο τοῦ πατέρα της. Αὐτὴ ἔβαλε τὶς φωνές, ὁ μητροπολίτης κρύφτηκε σὲ παρακείμενο ἀχερώνα, ὅπου ὄμως συνελήφθη ἀπὸ προστρέξαντες πιστοὺς του, καὶ δέσμιος καὶ προπηλακίζομενος ὁδηγήθηκε τὴν ἐπομένη στὴν πόλη, καθαιρέθηκε καὶ μετὰ ἀπὸ λίγο ἐπέθανε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου εἶχε μεταβεῖ²⁹. Ἀπὸ τότε οἱ ἰησοῦιτες ἐπλήρωναν ὀρθόδοξο ἱερέα, γιὰ νὰ τελεῖ λειτουργίες στὸν Ἅγ. Βλάσιο, Κυριακὲς καὶ γιορτές, γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους, μετὰ τὶς ὁποῖες ἐλειτουργοῦσαν αὐτοὶ γιὰ τοὺς καθολικοὺς τῆς περιοχῆς³⁰.

Οἱ δύο ναοὶ τῆς ὑπαίθρου ἦσαν χρήσιμοι καὶ γι' ἄλλο λόγο. Κατὰ τὴν συνθήκη τοῦ τόκου, οἱ ἐπιφανεῖς τῆς πόλεως ἀπὸ τὸ Πάσχα καὶ ὕστερα ἐπήγαιναν νὰ ζήσουν στὴν ὑπαίθρο, πολλοὶ στὰ Σκλαβιά, στοὺς πύργους τους, γιὰ νὰ παρακολουθοῦν κι ἀπὸ κοντὰ τὰ κτήματά τους. Ἐκεῖ ἔμεναν ὡς ἀργὰ τὸ φθινόπωρο. Κι ἐνῶ παλαιὰ δὲν ὑπῆρχε κάποιος ποὺ νὰ φροντίζει γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τόσο τῶν μονίμων κατοίκων τῆς ὑπαίθρου ὅσο καὶ τῶν ἀπὸ τὴν πόλη ἐποχικῶν, τώρα μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς ναοὺς πρόβλημα δὲν ὑπῆρχε, γιατί ἐγίνονταν τὰ πάντα κανονικὰ ἀπὸ τοὺς μεταβαίνοντες ἐκεῖ ἐκ περιτροπῆς ἰησοῦιτες, γιὰ λειτουργίες, κοινωνία, ἐξομολόγηση, κατήχσεις καὶ λοιπά.

Αὐτὴ ἡ δραστηριότητα, συνεχίζει ὁ Dom. Maurizio, συνετέλεσε ὥστε ἐνῶ σ' ἄλλα μέρη τῆς Ἀνατολῆς, ἀκόμη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ καθολικοὶ πληθυσμοὶ συνεχῶς ἐμειώνονταν (ὅτι στὴν Κύπρο, Ρόδο, Μυτιλήνη δὲν εἶχε μείνει σχεδὸν κανένας), στὴν Χίο ηῤῥαῖναν, ἔτσι ποὺ νὰ ζοῦν ἐκεῖ περισσότεροὶ καθολικοὶ ἀπὸ ὅσους σ' ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μέρη³¹.

29. Μνεῖα γιὰ τὶς πράξεις αὐτὲς τοῦ μητροπολίτου Ἀμυγδαλοῦ (οἱ πληροφορίες παρμένες ἀπὸ τὴν τελευταία σελίδα τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς τοῦ Dom. Maurizio) εἰς Giorgio Hofmann, *Chios*, ὁ.π., σ. 21. Περὶ καθαιρέθεντος μητροπολίτου Χίου Κυρίλλου Α' Ἀμυγδαλοῦ (1634;-1639) βλ. Βασιλείου Γ. Ἀτέση, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον* (Ἐν Ἀθήναις 1975), σ. 303.

30. Κι ἀπὸ ἄλλο ἔγγραφο ἡ μαρτυρία μισθοδοτήσεως ὀρθοδόξου ἱερέως στὸν Ἅγ. Βλάσιο (βλ. Giorgio Hofmann, *Chios*, ὁ.π., σ. 21). Γιὰ τὴν τέλεση διπλῶν λειτουργιῶν, καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, καὶ στὸν κεντρικὸ ναὸ τῶν Ἰησουϊτῶν, τὸν Ἅγ. Ἀντώνιον, βλέπε παρακάτω.

31. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν καθολικῶν κατοίκων τῆς Χίου οἱ πηγὲς ἐνίοτε εἶναι ἀντιφατικές. Ἐν τοῦτοις εἶναι ἔμφανῆς ἡ μείωσή τους μετὰ τὸ 1694, ἰδιαιτέρως τὸν 18ο αἰῶνα. Τὸ 1578 ἦσαν 6.000 (G. Hofmann, ὁ.π., σ. 14), τὸ 1638 ἦσαν 10.000 (αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς ἀπὸ τὸν *Visitatore apostolico* — G. Hofmann, ὁ.π., σ. 16 σημ. 1 τῆς 15), τὸ 1648 ἦσαν 7.000 (G. Hofmann, ὁ.π., σ. 15), τὸ 1654 ἦσαν 6.000 (G. Hofmann, ὁ.π., σ. 79), τὸ 1667, ἐπὶ συνόλου 20.000 κατοίκων, ἦσαν 5.000 (G. Hofmann, ὁ.π., σ. 22' πρβλ. σ. 94), τὸ 1757 ἦσαν 1.600 (G. Hofmann, ὁ.π., σ. 26' πρβλ. σ. 122), τὸ 1791 ἦσαν 1.107 (G. Hofmann, ὁ.π., σ. 27) καὶ τὸ 1826, τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ νησιοῦ, εἶχαν ἀπομείνει μόνο 456 ἄτομα (G. Hofmann, ὁ.π., σ. 150).

Συνέχεια τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὰ οἰκονομικά τους. Τὸ 1636 οἱ ἀδελφές Margarita καὶ Anesa Camilli τοὺς ἐδώρησαν ἕναν κήπο στὴν Ἄνδρο, ὁ ὁποῖος, ἂν ἦταν στὴν Χίο, θὰ ἀξίζε περισσότερο ἀπὸ 2.000 πιάστρες. Ἀργότερα, μετ' ἄδεια (14.12.1641) ποὺ ἤλθε ἀπὸ τὴν Ρώμη, τὸν ἐπούλησαν γιὰ 450 πιάστρες, γιὰ ν' ἀγοράσουν ἕνα σπίτι δίπλα στὴν μονὴ τους. Τὸ διπλανὸ ἐκεῖνο σπίτι τὸ ἤθελαν ἀπὸ χρόνια. Ὁ ἰδιοκτῆτης ὅμως ἐζητοῦσε πολλὰ καὶ τοὺς ἐξεβίαζε διὰ τὸ ἐπωλοῦσε σὲ Τούρκο. Ἐπέθανε ὅμως καὶ οἱ κληρονόμοι του τὸ ἔτος ἐκεῖνο (1648) τοὺς ἐπώλησαν τὴν μία κάμαρα τοῦ σπιτιοῦ, πρὸς 225 πιάστρες. Ἀπὸ τὴν Ρώμη τοὺς εἶχαν στείλει 100 σκουδα γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Θὰ ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀγοράσουν στὸ μέλλον καὶ τὴν παρακείμενη σάλα, ἀλλὰ ἦσαν βέβαιοι διὰ τὸ ἐκόστιζε πολλὰ³².

Τὸ 1645 ἐπέθανε κάποιος ποὺ εἶχε ἀγοράσει ἕνα κομμάτι γῆς, στὸν Ἄγ. Βλάσιο, πλάι στὸ δικό τους. Φίλοι τοὺς ἔπεισαν νὰ ἀγοράσουν καὶ αὐτό, γιὰ νὰ μὴν τοὺς ἐνοχλεῖ κανένας. Τὸ ἀγόρασαν, ἂν καὶ κατώτερο, ἀκριβότερα ἀπὸ ὅ,τι ἐκεῖνο τοῦ 1634. Τοὺς ἐβοήθησαν ὁ προϊστάμενος τοῦ τάγματος ἀπὸ τὴν Ρώμη μετ' 200 σκουδα, κι οἱ φίλοι τους στὴν Χίο Stefano Giustiniani, μετ' 400 πιάστρες, καὶ Vesconte Giustiniani, μετ' 100 πιάστρες.

Αὐτά, γράφει ὁ Dom. Maurizio, διὰ ἦσαν τότε ὅλα κι ὅλα τὰ περιουσιακά τους στοιχεῖα, τίποτε παραπάνω, κι ὅσα μυθεύματα εἶχαν κάποιοι καταγγεῖλει στὴν Ρώμη δὲν ἀνταποκρίνονταν στὴν ἀλήθεια.

Τὸ παρακάτω δημοσιευόμενο σὲ μετάφραση ἐκτενὲς ἀπόσπασμα τῆς ἐκθέσεως τοῦ Dom. Maurizio ἀναφέρεται στὴν ἐν γένει δραστηριότητά τους στὴν Χίο καὶ μεταφέρεται ἀπὸ τὰ φύλλα 341^v-343^r. Στὴν μετάφρασή του προσπαθήσαμε νὰ εἶμαστε ὅσο γίνεται πλησιέστεροι στὸ πνεῦμα τοῦ συντάκτου τῆς ἐκθέσεως.

«... Ἄς ἔλθουμε τώρα στὶς πνευματικὲς ἀσκήσεις τὶς ὁποῖες οἱ πατέρες μας ἐκτελοῦν ἐδῶ γιὰ τὸ καλὸ αὐτῶν τῶν ψυχῶν. Λέω στὶς ἐξοχότητές σας ὅτι παλαιὰ ὑπῆρχαν ἐδῶ δύο Σχολεῖα. Πρὸ 14 ἐτῶν³³ προσετέθη ἄλλο ἕνα. Στὸ ἕνα σχολεῖο, ὅπου διδάσκει ἕνας δικός μας ἀνθρωπιστικά γράμματα, φοιτοῦν τώρα 29 μαθητές. Στὸ δεύτερο διδάσκεται ἡ γραμματικὴ ἀπὸ ἕνα ἱεροδιάκονο ποὺ μισθοδοτεῖται ἀπὸ ἐμᾶς κι οἱ μαθητές εἶναι 16. Στὸ τρί-

32. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Dom. Maurizio δίνει στοιχεῖα γιὰ τὸ πόσο ἀκριβότερα ἐκόστιζε ἡ γῆ στὴν Χίο. Ὁ ἐπίσκοπός τους Andrea Soffiano εἶχε παλαιότερα ἀγοράσει στὴν Σαντορίνη, ὅπου ἦταν ἐπίσκοπος, 480 *measure* γῆς μετ' 600 σκουδα, ἐνῶ αὐτοὶ στὴν Χίο γιὰ μόνον 60 *measure* γῆς εἶχαν δαπανήσει 1.786 σκουδα.

33. Δηλαδή ἀπὸ τὸ 1634. Ὁ Dom. Maurizio ἔγινε προϊστάμενος τὸ 1632. Πρβλ. φ. 341^r τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου. Τὸ 1628 ἦταν *Vice superiore*. Βλ. παρακάτω.

το σχολεῖο διδάσκεται γραφὴ καὶ ἀνάγνωσις σὲ περίπου 100 μαθητές, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι ὀρθόδοξοι. Τοὺς διδάσκει ἱερέας ποὺ πληρῶνεται περισσότερο ἀπὸ τὸν ἱεροδιάκονο³⁴, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ ἔξτρα ποὺ τοῦ δίδονται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μας. Ἐκτὸς αὐτῶν ἔχουμε κι ἓναν ἐφημέριο, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τελεῖ λειτουργίες κάθε Κυριακῆ, ἔσπερινούς, ὄλες τίς γιορτές, νὰ κηδεύει τοὺς νεκροὺς ποὺ θάπτονται στὴν ἐκκλησία μας³⁵. Τὸν πληρῶνουμε 30 πιάστρες τὸν χρόνο, ἀλλὰ εἰσπράττει ἔξτρα ἄλλα τόσα.

»Ἐχουμε τέσσερα Ἄ δ ε λ φ ἄ τ α³⁶, γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φροντίζει ἓνας ἀπὸ τοὺς πατέρες μας. Ἐπίσης ἔχουμε ἓνα Κ α τ η χ η τ ι κ ὀ παιδιῶν, ποὺ τὸ κρατεῖ ὁ ἀδελφὸς ποὺ διδάσκει τὰ ἀνθρωπιστικά. Τὰ μαθαίνει νὰ εἶναι καλοὶ χριστιανοί, ὑπάκουοι στοὺς γονεῖς, νὰ φοβοῦνται τὸν Θεό, νὰ κάνουν προσευχὲς στὴν Παναγία, καὶ ἄλλα. Ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι 120. Ὅταν τὰ παιδιά αὐτὰ γίνουν 14 ἐτῶν, περνᾶνε στὸ ἀδελφάτο τῶν νεαρῶν, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Σύλληψη τῆς Παναγίας. Τὰ μέλη τώρα εἶναι 76. Ὅταν αὐτὰ τὰ παιδιά γίνουν εἰκοσιπενταετεῖς, περνᾶνε στὸ μεσαῖο ἀδελφάτο, ἐκεῖνο τῆς Μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου / (φ. 342^ρ), κι ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι 103. Ὅταν οἱ νέοι αὐτοὶ γίνουν 35 ἐτῶν, γράφονται στὸ ἀδελφάτο τῶν μεγάλων, ἐκεῖνο τῆς Ὑπαπαντῆς. Ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι 123.

»Τὰ παραπάνω τρία ἀδελφάτα εἶναι ὁμόσπονδα μὲ τὸ ἀνώτατο Ἄδελ-

34. Ὑπάρχουν δημοσιευμένες (G. Hofmann, *δ.π.*, σσ. 98-98, Philip P. Argenti, *δ.π.*, σ. 356) ἀόριστες πληροφορίες γιὰ μεταγενέστερη (1667) ὑπηρεσία ὡς διδασκάλων στὸ ἰησοῦτικο σχολεῖο ἱερέων (ὀρθοδόξων), ποὺ δὲν ἀνήκαν σὲ μοναχικὸ τάγμα (*Prete secolari*). Στὸ Ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide ὑπάρχει πλοῦστο ὕλικὸ γιὰ τέτοιου εἶδους ἐμμίσθη ὑπηρεσία, ποὺ ἄρχισε πολὺ πρὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἐγγράφου τοῦ Dom. Maurizio. Γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα δύο Χίων ἱερέων, τοῦ Μιχαήλ Βεστάρχη (τοῦ ἐπιλεγμένου Τζιφου) καὶ τοῦ Χριστοφόρου Ἀλμπάνη, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος πρέπει νὰ ἐδίδαξε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια. Καὶ οἱ δύο ἔκαναν (17.12.1642) τὴν ἀπαραίτητη ὁμολογία πίστεως πρὸς τὴν καθολικὴ ἐκκλησία (τὰ δύο κείμενα, σὲ λατινικὴ μετάφραση, στὸ Ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide: SOCG τ. 39, φφ. 426 καὶ 431^ρ), ὁ δὲ λατίνος ἐπίσκοπος Ἀνδρέας Σοφιανός, γράφοντας (12.1.1643) γι' αὐτοὺς πρὸς τὴν Propaganda, ἐπαινεῖ (στὸ αὐτὸ χειρόγραφο, φφ. 328. 331^v) τὴν καθολικὴ δραστηριότητά τους. Πράγματι, ἡ Propaganda, μὲ ἀπόφασή της (28.12.1644), ἐνέκρινε στὸν καθένα, γιὰ μιὰ τριετία, ἐτήσιο μισθὸ 15 σκούδων, ὡς ἐνωθέντες μὲ τὴν *Ecclesia Romana* (ἂν καὶ ὁμολογία πίστεως δὲν σημαίνει ἀλλαγὴ δόγματος). Βλ. Ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide: *Acta* τόμ. 16 (1644-1645), φ. 202^v. Ἀργότερα, ὅταν ἡ Propaganda ἐρώτησε πάλι, ὁ αὐτὸς λατίνος ἐπίσκοπος ἐπληροφόρησε (20.12.1658) ὅτι ὁ Μιχαήλ Βεστάρχη εἶχε κάμει ὁμολογία πίστεως ἀπὸ τὸ 1642 (Ἀρχεῖο Propaganda Fide: SOCG τ. 281, φφ. 44-49). Γιὰ τὸ θέμα ἐτοιμάζω σχετικὴ μελέτη.

35. Γιὰ τὴν ὑπηρεσία ὀρθοδόξου ἐφημερίου στὸν κεντρικὸ ναὸ τῶν ἰησοῦτῶν Χίου, βλέπε παρακάτω.

36. Τὸ 1631 ὄψιρχαν πέντε ἀδελφάτα (G. Hofmann, *δ.π.*, σσ. 54-56).

φάτο τῆς Ρώμης (τῆς Εὐαγγελιστρίας)³⁷ καὶ στὶς γιορτὲς τοὺς ἔχουν πλήρη συγχώρηση. Καθένα τοὺς ἔχει ξεχωριστὴ φιάλη^{37α}, μὲ σκέπασμα φτιαγμένο σὲ διάφορους καιροὺς, πολὺ καθαρὴ καὶ στολισμένη, ὅπως σ' ὅποιοδήποτε μέρος τῆς χριστιανοσύνης. Τὰ μέλη συγκεντρώνονται ἀργὰ κάθε Σάββατο, ἔκτελοῦν τὰ θρησκευτικὰ τοὺς καθήκοντα, ἀκοῦνε τὸ κήρυγμα καὶ κάνουν τὴν μετάνοια τοὺς^{37β}, ψάλλοντας τὸ *Κύριε, ἐλέησον*. Συγκεντρώνονται ἐπίσης τὸ πρωὶ τὶς Κυριακὲς καὶ γιορτὲς καὶ κάνουν ὄλες τὶς ἀσκήσεις τοῦ Σαββάτου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μετάνοια.

»Τὸ τέταρτο ἀδελφάτο δὲν εἶναι ὁμόσπονδο μ' ἐκεῖνο τῆς Ρώμης. Πρόκειται γιὰ ὁμάδα φτωχῶν ἀνθρώπων χαμηλοῦ ἐπιπέδου ἀπὸ τὰ γύρω νησιά, ἀλλὰ εὐσεβῶν καὶ ἀφοσιωμένων, οἱ ὅποιοι συγκεντρώνονται κάθε Κυριακὴ μετὰ τὸ γεῦμα, κάνουν τὶς προσευχὲς τοὺς, διαβάζουν τὶς ἀκολουθίες τῆς Παναγίας κι ἀκοῦνε τὸ κήρυγμα ἀπὸ κάποιον πατέρα.

»Ἀπὸ τὸ 1617 μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς μας, θέλοντας νὰ ὑπηρετήσουν τὸν Θεό, ντύθηκαν μὲ Ράσα. Τοὺς ἐφρόντιζε κάποιος πατέρας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σήμερα. Κοινωνοῦν κάθε ὀκτῶ ἡμέρες, κάνουν τὶς πνευματικὲς τοὺς μελέτες προπαντὸς τὸ σαραντῆμερο πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστοῦγεννα καὶ τὴν Τεσσαρακοστή, ἀσκούνται μὲ διάφορες μετάνοιες καὶ μαθαίνουν νὰ ψέλνουν κατὰ τὸν Γρηγοριανὸ τρόπο. Ὅλη τὴν ἡμέρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὥρα τοῦ φαγητοῦ, μένουν στὸ μοναστήρι μας, γιὰ νὰ μὴν περιφέρονται ἔξω ἄσκοπα. Ἄργα τὸ ἀπόγευμα φεύγουν μόνο μὲ ἄδεια τοῦ πατέρα ποὺ ἔχει τὴν φροντίδα τοὺς. Ἀπὸ αὐτοὺς πολλοὶ ἔγιναν ἰησοῦιτες ἢ μοναχοὶ ἄλλων ταγματῶν. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ παπαδάκια βγήκαν πολλοὶ ἐπίσκοποι, ὅπως ὁ Ραφαήλ Σκιαττίνης, ἀρχιεπίσκοπος Νάξου, ὁ Ἄνδρας Σοφιανός, τώρα ἐπίσκοπος Χίου, ὁ Δομήνικος Δελλαγραμμάτικας, ἐπίσκοπος Ἄνδρου, ὁ Ἀντώνιος Σέρρας, ἐπίσκοπος Μήλου, ὁ μονσινιὸρ Ἰάκωβος Δελλαρόκας, ποὺ μᾶς ἐτίμησε ὑπηρετώντας ὡς ἐφημέριός μας, ὁ Βικέντιος Σκιαττίνης, γενικὸς βικάριος Κερκύρας, ὁ Πέτρος Φαγγόνης, γενικὸς βικάριος Ρόδου. Ὅλοι οἱ ἱερεῖς ποὺ ὑπηρετοῦν τώρα στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ ὑπῆρξαν μαθητὲς μας κι ὄσα ξέρουν τὰ ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς πατέρες μας, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα γέροντα ποὺ δὲν ἐφοίτησε στὰ σχολεῖα μας.

»Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία σχολεῖα ποὺ λειτουργοῦν στὴ μονή μας, πάντοτε ἐλήφθη πρόνοια, ὅπου ὑπῆρχε ἕνας ἀριθμὸς ἱερέων, νὰ γίνονται Μ α θ ἦ-

37. Ἡ τῆς Ρώμης *Congregazione Mariana* ἰδρύθη ἐπίσημα στὶς 5.12.1584. Ἐνταῦθα τὰ ἀδελφάτα τῆς Χίου ἦσαν ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ ἐξωτερικοῦ. (G. Hofmann, «Apostolato», *δ.π.*, σ. 155).

37α. Δοχεῖα στὰ ὁποῖα τὰ μέλη ἔρριχναν μικρὰ γραμμένα χαρτιά, ὅπου γιὰ τὶς καλὲς τοὺς πράξεις, καὶ ἄλλα.

37β. *Fanno la disciplina*: αὐτοτιμωρία, μαστίγωση.

ματα καθοδηγήσεως συνειδήσεων (*casi di coscienza*). Μερικὲς φορές λογικὴ καὶ φιλοσοφία. Ὄταν μάλιστα ὑπάρχει ἱκανοποιητικὸς ἀριθμὸς μαθητῶν διδάσκεται καὶ ἡ ἀριθμητικὴ, χρήσιμη γιὰ τοὺς ἐμπόρους, γιατί συνήθως ἀπὸ παιδιὰ ἐδῶ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο στὴν ξηρὰ καὶ στὴν θάλασσα. Βλάπτονται ὅμως πολὺ στὴν θάλασσα ὄχι ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἰστιοφόρα τοῦ Μεγάλου Δούκα καὶ τῆς Μάλτας. Παρόλο ποὺ ὁ Μέγας Διδάσκαλος ἔγραψε ἐδῶ πὼς οἱ ὁδηγίες του ἦσαν νὰ μὴ βλάπτονται οἱ χριστιανοί, πρᾶγμα ποὺ κι ἐγὼ τὸ πιστεύω πὼς τὸ ἔκανε, στὴν πραγματικότητα ὅμως αὐτοὶ προξενοῦν μεγάλη ζημιὰ. Ὄταν πιάσουν πλοῖο, ζημιῶνουν ὄλους ὅσους ἔχουν σχέση μ' αὐτό. Αὐτοὶ κλαίνε, ζητοῦν ἐκδίκηση ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ μερικὲς φορές ἐκστομοῦν ἄσχημα λόγια, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ζημιὰ τὴν ὁποίαν ὑφίστανται ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ὄχι μόνο δὲν ἔπρεπε νὰ τοὺς βλάπτουν ἀλλ' ἴσα ἴσα νὰ τοὺς ὑπερασπίζονται κιόλας.

»Ὁ Ν α ὄ ς μας, μὲ τὴν χάρη τοῦ Θεοῦ, εἶναι πολὺ καλὰ ὀργανωμένος, πρᾶγμα ποὺ τὸ γνωρίζει ὀλόκληρη ἡ κόλη, ἰδιαίτερα ὁ ἐπίσκοπός μας. Ἐχομε κανονίσει ἔτσι τὶς λειτουργίες μας ὥστε σχεδὸν ἀπὸ τὴν αὐγὴ μέχρι τὸ μεσημέρι ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νὰ μπορεῖ νὰ τὶς παρακολουθήσει. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὀκτῶ δικές μας λειτουργίες, ὑπάρχει ἡ λειτουργία τοῦ ἑφημερίου μας καὶ τοῦ δασκάλου τοῦ σχολείου τῶν μικρῶν³⁸. Ἐκτὸς αὐτῶν, καὶ ἄλλοι παπάδες καμμιά φορά ἔρχονται καὶ τελοῦν λειτουργίες στὴν ἐκκλησία μας, ὅπου συρρέουν πολλοὶ ἄνθρωποι γιὰ τὴν ἄνεση ποὺ ὑπάρχει.

»Παλαιότερα ὑπῆρχαν στὴν ἐκκλησία μας τρεῖς Ἐξομολογητὲς γιὰ τὶς γυναῖκες. Ἀπὸ ἐξαιτίας ὅμως προσετέθησαν ἄλλοι δύο. Ἀκόμη κι ἐγὼ καμμιά φορά ἐξομολογῶ γυναῖκες ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὸ μεσημέρι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὥρα / (φ. 342^η) τῆς λειτουργίας, καὶ συνεχίζω μετὰ τὸ φαγητὸ μέχρι μιὰ ὥρα νύχτα. Τὶς ὑπόλοιπες, ποὺ περιμένουν ἀκόμη γιὰ νὰ ἐξομολογηθοῦν, τὶς στέλνω σπίτι τους γιατί εἶναι νύχτα. Τὸ ἴδιο συνιστῶ νὰ κάνουν κι οἱ ἄλλοι ἐξομολόγοι. Γιὰ νὰ ἐξομολογοῦνται οἱ ἄνδρες, ἔχομε ἐξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μας τὶς τέσσερις φιάλες τῶν τεσσάρων ἀδελφάτων καὶ δωμάτιο εἰδικὰ γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ.

»Ἀπὸ τὸν πρῶτον καιρὸ ποὺ ἔφθασαν οἱ πατέρες μας ἐδῶ γινόταν Κ α

38. Ἐχει ἀπορριφθῆ εἰς Philip P. Argenti, ὀ.π., σ. 225, ἡ πληροφορία περιηγητοῦ τῆς ἐποχῆς ὅτι λειτουργίες καὶ τῶν δύο δογημάτων ἐτελοῦντο καὶ στὸν κύριο ναὸ τῶν Ἰησουϊτῶν Χίου. Ἐθεωρήθη ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Ἁγίου Βλασίου καὶ ὄχι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Στὸ ἔγγραφο τοῦ Dom. Maurizio ἡ πληροφορία ἐπιβεβαιώνεται ὄχι μόνον ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ παραπάνω, στὸ ἴδιο ἔγγραφο, στὸ σημεῖο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ σχολεῖα. Κι ἐκεῖ ὅτι ὀρθόδοξες λειτουργίες τελοῦν στὸν Ἁγιὸν Ἀντώνιο τόσο ὁ παπὰς ποὺ διδάσκει γραφὴ κι ἀνάγνωση στὰ παιδιὰ ὅσο κι ἓνας ἄλλος ἑφημέριος. Ἐδῶ μάλιστα ἡ πληροφορία ὅτι καὶ ἄλλοι παπάδες κατὰ καιροὺς ἐτέλουν ὀρθόδοξες λειτουργίες στὸν Ἰησουϊτικὸ κεντρικὸ ναὸ.

τηχητικὸ γιὰ παιδιά κι ἄλλον κόσμο. Βλέποντας ὁμως ὅτι τὰ κορίτσια δὲν ἐγνώριζαν τὰ μυστήρια τῆς πίστεώς μας, ἀρχίσαμε ἀπὸ τὸ 1628 κατηχητικὸ καὶ γι' αὐτά. Ἀπὸ τότε πάντα ἐγὼ τὸ ἔκανα, κάθε Κυριακὴ μετὰ τὸ γεῦμα. Τὸ κάνω μὲ μεγάλη μου εὐχαρίστηση, γιὰ τὸ καλὸ ποῦ προκύπτει, ἐπὶ μίαν ὥρα. Μετὰ ἀκολουθεῖ κατήχηση στὴν ἐκκλησία μας, ποῦ διαρκεῖ ἄλλη μίαν ὥρα, καὶ τὴν κάνει ἕνας πατέρας, ὁ ὁποῖος βγάζει καὶ λόγο. Ὅταν τελειώσουν, ἀρχίζουν οἱ ἑσπερινοί, μετὰ τοὺς ὁποῖους πολλὲς γυναίκες παραμένουν στὸν ναὸ γιὰ νὰ προσευχηθοῦν μέχρι τὸ *Ave Maria* καὶ νὰ κάνουν τὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα.

»Τὶς Κυριακὲς τοῦ Σαρανταημέρου τῶν Χριστουγέννων καὶ τῆς Τεσσαρακοστῆς γίνονται Κ η ρ ὕ μ α τ α πρῶι καὶ βράδυ, μὲ μεγάλη προσέλευση κόσμου. Τὸ ἴδιο καὶ κάθε Πέμπτη Τεσσαρακοστῆς μετὰ τὸ γεῦμα. Ἐκθέτω τὸ Ἅγιώτατο Μυστήριον ὄλες αὐτὲς τὶς ἡμέρες, ἀπὸ τὸ πρῶι ὡς τὴν δύση, καὶ πάντοτε γίνεται προσευχὴ σὲ δύο γονατιστήρια, ἀπὸ δύο μέλη τῶν ἀδελφάτων μας μὲ τὴν σειρά. Πολλὲς γυναίκες μένουν ἀπὸ τὸ πρῶι ὡς τὸ βράδυ νηστικές, ἀπὸ εὐλάβεια στὸν Θεό. Αὐτὸ γίνεται κι ἄλλες φορές, μὲ εὐλάβεια ὄλων. Μέσα στὸ ἔτος γίνονται κηρύγματα στὴν ἐκκλησία μας, ποῦ εἶναι στολισμένη μὲ δαμασκηνὰ ὑφάσματα πορφυρά καὶ κίτρινα, μ' ἕνα ἄμορφο πλαίσιο ποῦ δεσπάζει παντοῦ. Ἰδιαιτέρα στὶς μεγάλες γιορτές, μὲ τὸν βωμὸ τόσο καθαρὸν καὶ στολισμένον, μὲ τόσα φῶτα ὄχι μόνο στὸν βωμὸ ἀλλὰ καὶ στὰ δύο πλαίσια τῶν κιγκλιδωμάτων, τῶν φτιαγμένων τὸ 1638 ἀπὸ καρυδιὰ ἄριστα σκαλισμένη. Δεσπάζουν στὸ κύριο μέρος τῆς ἐκκλησίας, τὴν στολίζουν καὶ τὴν λαμπρύνουν θαυμάσια. Συνέβη πολλὲς φορές, περαστικοὶ ἄνθρωποι ξένοι, ὅπως Ἴταλοὶ, Γάλλοι, Ἴσπανοὶ, Γερμανοὶ, καὶ ἄλλοι, βλέποντας τὴν ἐκκλησία μας ἔτσι στολισμένη καὶ ἄριστα οργανωμένη, ποῦ ἀπὸ τὸν τόσο κόσμο ἦταν δύσκολο καὶ νὰ μπεῖς μέσα, μᾶς εἶπαν πὼς εἶχαν τὴν ἐντύπωση ὄχι πὼς εὐρίσκονταν σὲ μέρη τῆς Τουρκίας, ἀλλὰ στὸ κέντρο τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

»Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ἔτους γίνονται πολλὲς Τ ε λ ε τ έ ς, ποῦ σὲ μερικές παρίσταται κι ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος. Ἰδιαιτέρα στὴν τελετὴ τοῦ Ἅγιωτάτου Μυστηρίου, ποῦ γίνεται τὶς τρεῖς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ καρναβαλιοῦ. Σ' αὐτὲς κάνουμε διάφορες παραστάσεις³⁹, μὲ μεγάλη συρροή κόσμου, ποῦ

39. Σπουδαία μαρτυρία αὐτὴ γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση συγγραφῆς καὶ παραστάσεως θεατρικῶν ἔργων θρησκευτικοῦ περιεχομένου σὲ νησὶ τοῦ Αἰγαίου. Αὐτὴ ἡ συνήθεια ἐπέρασε καὶ σὲ ἄλλα νησιά. Εἶναι γνωστὴ ἀρχαία μαρτυρία γιὰ τὴν ὀργάνωση ὁμοίων παραστάσεων στὴν Νάξο, ὅταν ἐκεῖ ἐπῆγε ὡς ἐπίσκοπος ὁ ἀπόφοιτος τῆς σχολῆς ἰησοῦϊτῶν Χίου προαναφερθεὶς Raffaele Schiattini (βλ. Giorgio Hofmann S. J., *Vescovadi Cattolici della Grecia, IV: Nazos*. Roma 1938, σ. 74 — *Orientalia Christiana Analecta*, 115). Ἐχῶ ὑπόψη μου καὶ ἀνέκδοτη ἀρχαία πηγή, γιὰ παρόμοιες παραστάσεις, τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὴν Σαντορίνη.

τρέχουν τόσο ἀπὸ εὐλάβεια πρὸς τὸ Ἁγιώτατο Μυστήριον ὅσο καὶ γιὰ νὰ ἰδοῦν τὴν τάξη, τὴν ἀφοσίωση καὶ τὸ πλῆθος τῶν μελῶν τῶν ἀδελφάτων μας. Οἱ ἄνδρες, καὶ προπαντὸς οἱ γυναῖκες, δὲν λένε νὰ ξεκολλήσουν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μας. Μένουν ὅλη τὴν ἡμέρα παρακαλώντας τὸν παντοδύναμο Θεό, μὲ μεγάλη εὐχαρίστηση τῆς ψυχῆς τους. Τώρα κάνουν τὰ ἐντελῶς ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἔκαναν τὸν καλιὸ καιρὸ. Ἐγὼ ξέρω καλὰ πὼς τὶς γιορτές, ἰδιαίτερα σ' ἐκείνες τοῦ καρναβαλιοῦ, ἄνδρες γυναῖκες ἄλλο δὲν ἔκαναν παρὰ νὰ παίζουν ὄργανα, νὰ τραγουδοῦν, νὰ χορεύουν, καὶ ἄλλες ἀπρέπειες. Κι αὐτοὶ ποὺ καλιὰ ἔθεωροῦντο ἅγιοι ἅμα ἐξομολογοῦνταν μιὰ φορὰ τὸν χρόνο κι ἐκοινωνοῦσαν τὸ Πάσχα, μερικοὶ τους κοινωνοῦν τώρα κάθε ὀκτὼ ἡμέρες ἢ καὶ πιὸ συχνά. Κι ἄλλοι κληρικοὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν σωτηρία τῶν ψυχῶν, κτίζοντας ἐπάνω σὲ στέρεια θεμέλια ποὺ εὗρηκαν. Οἱ πατέρες μας ὅμως μὲ ἰδρώτα καὶ κόπους ἐξερρίξωσαν ὄλες τὶς δυσκολίες ποὺ συνήντησαν.

»Μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ μιλάμε γιὰ τελετές, ἀναφέρω μὲ κάθε ταπεινοσύνη καὶ ὑπακοή στὶς σεβασμιότητές σας, πὼς ἀφότου ὑπετάγη ἡ Χίος στοὺς Τούρκους δὲν ἔγινε ποτὲ Π ε ρ ι φ ο ρ ἂ τοῦ Ἁγιωτάτου Μυστηρίου στοὺς δημόσιους δρόμους, παρὰ μόνον μέσα στοὺς ναοὺς. Ἀπὸ τὸ 1610 ὅμως ἄρχισαν οἱ δικοὶ μας νὰ κάνουν περιφορὰ στὴν ἀρχὴ γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Δὲν περιέφεραν τὸ Ἁγιώτατο Μυστήριον, ἀλλὰ μόνον τὸ ξύλον τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τοῦ ἦταν μέσα σὲ σταυρὸ ἀπὸ ἀσήμι. Χρόνον μὲ χρόνον ἡ περιφορὰ διευρυνόταν. Ἀφοῦ καθιερώθηκε, ἡ περιφορὰ ἔγινε πλατιά κι ἀπὸ ὄπου κι ἂν ἐπέρναγε ἡ συρροὴ τοῦ κόσμου ἦταν μεγάλη. Τὰ παράθυρα ἦσαν στολισμένα μὲ τάπητες καὶ μεταξωτὰ ὑφάσματα. Στήνονταν στοὺς δρόμους πολλοὶ βωμοὶ, ὄπου ἐτοποθετεῖτο τὸ Ἁγιώτατο Μυστήριον, μὲ ψαλμοδίες, τραγούδια καὶ τουφεκιές. Ἰδιαίτερα τὸ 1639 βωμὸς εἶχε στηθῆ κι ἔξω ἀπὸ τὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν ὀρθοδόξων, οἱ ὁποῖοι μᾶς ὑποδέχθησαν μὲ εὐλάβεια, ἀφοσίωση, ὕμνους, τραγούδια καὶ λιβανωτοὺς. Ἦταν παρὼν ὀλόκληρος ὁ κλῆρος ποὺ εἶναι πολυάριθμος, ἀλλὰ κι ὁ στὴν Χίον εὕρισκόμενος τότε ἀνεπίσημα πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἐπόμενο ἔτος, ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης Χίου Παρθένιος⁴⁰, παλαιὸς μαθητὴς μας, μόλις ἡ περιφορὰ ἔφθασε ἔξω ἀπὸ τὴν μητρόπολή του, ἀκολούθησε ἐπίσημα ντυμένος καὶ μὲ ὄλο τὸν κλῆρον του μέχρι τὴν ἐκκλησία μας. Καὶ κάτι ποὺ θὰ ἦταν μεγάλη δόξα γιὰ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, δηλαδὴ δὲν συνέρρεαν γιὰ νὰ παρακολουθήσουν μόνον καθολικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι⁴¹ ἀλλὰ ἀκόμη καὶ

40. Παρθένιος Α' (1639-1642) (Βασ. Γ. Ἀτέση, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, β.π., σ. 303).

41. Καὶ παλαιότερη μαρτυρία (1630) ὅτι καὶ οἱ ὀρθόδοξοι συμπαθοῦσαν τὶς περιφορὰς τῶν καθολικῶν τῆς Χίου. Τότε ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος Ἄνδρου (ὁ παραιτηθεὶς Μα-

πολλές τουρκάλες επιφανών οικογενειών έβγαιναν στὰ παράθυρα όταν περνούσε τὸ Ἁγιώτατο Μυστήριο, δπως καὶ πολλοὶ ἐπιφανεῖς Τοῦρκοι κι ἀξιωματοῦχοι τοῦ βασιλικοῦ στόλου. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεῖς ποὺ κατοικοῦν σ' αὐτὴ τὴν πόλη ἔρχονταν γιὰ νὰ ἴδουν τὸν περίβολό μας στολισμένον μὲ τοὺς τέσσερις βαμοὺς τῶν ἰσαριθμῶν ἀδελφάτων μας. Κι όταν σκεφτόμαστε πλέον νὰ κάνουμε νὰ δεχθοῦν οἱ ὀρθόδοξοι τὸ σῶμα Χριστοῦ στὸ ἄζυμο, πρᾶγμα ποὺ τότε τὸ ἐδέχονταν χωρὶς δυσκολία, τὸ δαιμόνιο, ἔχθρὸς τῆς δόξας Θεοῦ, ἔχυσε τὸ δηλητήριο τοῦ φθόνου στὶς καρδιές μερικῶν, οἱ ὅποιοι ἔγραψαν στὴν Προπαγάνδα στὴν Ρώμη αὐτὸ ποὺ τοὺς ὑπαγόρευε ὄχι ἡ ἀλήθεια κι ὁ πρὸς τὸν Θεὸν ζήλος, ἀλλὰ ὁ φθόνος καὶ τὸ πάθος. Κατάφεραν νὰ στολίσουν ἔτσι τὰ ψέματά τους, ὥστε ἔγιναν πιστευτοὶ ἀπὸ τὴν Προπαγάνδα. Αὐτὴ μὲ ἀπόφασή της (3.2.1640) μᾶς ἀπηγόρευσε τὴν περιφορά τοῦ Ἁγιωτάτου Μυστηρίου στοὺς δημόσιους δρόμους, περιορίζοντάς τὴν ἐντὸς τῶν τειχῶν μας μόνον. Αὐτοὶ οἱ κάποιοι ἔγραψαν πολλές φορές ἐναντίον μας. Ἐνὰ μόνο πρᾶγμα ἀπὸ ὅσα ἔγραψαν προκάλεσε ἐντύπωση. Δηλαδή διαβεβαίωναν πὸς τάχα πρὸ μερικῶν ἐτῶν οἱ Τοῦρκοι ἤθελαν νὰ κάμουν ζημιὰ στὸ Ἁγιώτατο Μυστήριο, πρᾶγμα ποὺ ἐδημιούργησε πολλοὺς κινδύνους, καὶ μάλιστα πὸς κάτι τέτοιο εἶχε συμβεῖ. Ἡ πραγματικὴ ὁμως ἀλήθεια εἶναι ἡ ἑξῆς:

»Τὸ 1628, ὅταν ἤμουν βοηθὸς ἡγουμένου στὸ μοναστήρι, ἐκρατοῦσα ὡς συνήθως τὸ Ἁγιώτατο Μυστήριο, εἶχα κάνει κιόλας ἕνα μεγάλο γύρο στὴν πόλη κι ἤμουν κοντὰ στὴν ἐκκλησία μας. Τότε κάποιος, ποὺ τὸν ἐγνώριζα πολὺ καλὰ καὶ ποὺ ἐπέθανε μετὰ ἀπὸ λίγον καιρὸ, δὲν ξέρω ἀπὸ τί ὑποκινημένος, ἔβγαλε φωνὴ καὶ εἶπε πὸς οἱ Τοῦρκοι ἤθελαν νὰ βλάψουν τὸ Ἁγιώτατο Μυστήριο. Στὸν πολὺ κόσμον ποὺ παρίστατο δημιουργήθηκε κάποιος πανικός. Συντομεύσαμε τὸ βῆμα στὴν περιφορά κι ὁ Σταυρὸς τοποθετήθηκε σ' ἕνα κοντινὸ σπίτι. Σὲ λίγο, βλέποντας πὸς ὄχι μόνον δὲν ὑπῆρχε κίνδυνος ἀλλ' οὔτε κἂν ὑποψία, συνεχίσαμε τὴν περιφορά μέχρι τὸ τέλος. Ἀπὸ τὸ 1628 συνεχίσαμε κάθε χρόνο τὶς περιφορές, μέχρι τὶς 3.2.1640 ποὺ μᾶς ἀπαγορεύτηκαν.

»Τώρα παρακαλῶ τὶς σεβασμιότητές σας νὰ ἀποφανθοῦν ἂν εἶναι πρᾶγμα δίκαιο καὶ λογικὸ, ἐκεῖνοι μὲν ποὺ ἔμαθαν ἀπὸ ἐμᾶς νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ὀργανώνουν τελετὲς περιφορᾶς τοῦ Ἁγιωτάτου Μυστηρίου μέσα στὴν πόλη, ἐμεῖς δὲ, ποὺ ὑπῆρξαμε οἱ πρῶτοι ποὺ μὲ τόσες δυσκολίες καὶ προσοχὴ τὶς καθιερώσαμε καὶ τὶς ὀργανώσαμε ἐπὶ τόσα χρόνια, νὰ εἶμαστε ἀπαγορευμέ-

κάριος, 1625-1630, ἡ δὲ διάδοχος τοῦ Κύριλλος 1630-1644; βλ. Βασ. Γ. Ἀτέση, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, δ.π., σ. 250), περαστικὸς ἀπὸ τὴν Χίο, ἔδωσε ἐντολὴ στὸν κλῆρο του νὰ λιβανίσουν στὴν περιφορά, ὅταν ἔπερασαν ἀπὸ ἕνα σπίτι ὅπου εἶχε πάει γιὰ νὰ παρακολούθησε καλύτερα τὴν πομπή (G. Hofmann, Chios, δ.π., σσ. 20-21).

νοι, λόγω φθόνου καὶ κακίας κάποιων. Αὐτὸ δημιουργεῖ κακὴν ἐντύπωση καὶ στοὺς ὀρθοδόξους, οἱ ὅποιοι γνωρίζουν ὅτι ὀφείλεται σὲ φθόνο κι ὄχι σὲ καθαρὸ ζήλο πρὸς τὸν Θεόν».

Ἡ στὴν Χίο δραστηριότητα τῶν ἰησουϊτῶν, ἰδιαίτερα τὸν 17ον αἰῶνα, ὡς προκύπτει ἄλλωστε κι ἀπὸ μόνο τὸ ἔγγραφο ἐποχῆς στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε, ὑπῆρξε πραγματικὰ ἐντυπωσιακὴ. Κανεὶς δὲν ἀρνεῖται πὼς ἡ συμβολὴ τους, στὸν μορφωτικὸ τομέα τουλάχιστον, κατὰ τὴν σκληρὴ ἐκείνη περίοδο τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, ὑπῆρξε σημαντικὴ. Κανεὶς ὅμως δὲν ἀρνεῖται ἐπίσης πὼς ἡ ὁρμή, ἡ σύμφωνη μὲ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ ἴδρυτοῦ τοῦ τάγματός τους, τοὺς ἔφερε πολλὰς φορές ἀντιμέτωπους ὄχι μόνο μὲ τοὺς ὀρθοδόξους, πρὸς τοὺς ὁποῖους προσπαθοῦσαν νὰ ἀσκήσουν προσηλυτισμό⁴² ἀκόμη καὶ στὴν περίοδο τῆς παρακμῆς τους, ὅταν πλέον στὸ νησί δὲν διέθεταν οὔτε κἂν τὰ παλιὰ τους περιλάμπρο μοναστήρι⁴³, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς μοναχοὺς ἄλλων τάγμάτων, οἱ ὅποιοι, ὡς εἶπαμε, ἀνήμεροι νὰ τοὺς ἀνταγωνισθοῦν, ἔβλεπαν τὸν δικὸ τους ρόλο νὰ ὑποβαθμίζεται. Αὐτοὶ ἔχοντας πράξει σοφά, μιλοῦσαν στὸν λαὸ στὴν γλῶσσα του καὶ μ' αὐτὴν τὸν κατηχοῦσαν⁴⁴. Γιὰ τὴν πραγμα-

42. Γιὰ παραπλάνηση ἀνηλίκων ὑπὸ καθολικῶν καὶ ἰησουϊτῶν στὴν Χίο τὸν 18ο αἰῶνα, βλ. Π. Γ. Ζερλέντη, «Ἰγνάτιος ὁ ἀπὸ Ἀχρίδος Πρόεδρος Χίου», *Χιακὰ Χρονικά*, τεύχ. 6^ο (Ἀθῆναι 1926), σ. 119. Τὸ 1757, ὅτι εἶχαν προσηλυτισθῆ 30-40 νεαρὰ παιδιά ἀπόρων ὀρθοδόξων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἐπιτρόπων καθολικῶν τῆς Χίου. Ξεσηκώθηκαν τότε οἱ ὀρθόδοξοι, κατηγόρησαν τοὺς καθολικοὺς, συνελήφθησαν 20, ποὺ φυλακίσθησαν, κι ἀπελευθερώθηκαν μὲ λίτρα 3.000 σκουδα ποὺ ἐπλήρωσε ἡ κοινότης τῶν καθολικῶν. Ἀπὸ τότε ἀπηγορεύθη ὁ προσηλυτισμὸς καὶ ἡ πρόσληψη ἀπὸ καθολικοὺς, ὡς ὑπηρετικὸ προσωπικὸ, ἀνηλίκων τέκνων ὀρθοδόξων (G. Hofmann, *Chios*, ὁ.π., σσ. 126-127). Καὶ ὅμως τὸ 1766 οἱ προσηλυτισμένοι ἀνέρχονταν σὲ 80, ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιά (G. Hofmann, *Chios*, ὁ.π., σ. 127). Ὑπάρχει μάλιστα δημοσιευμένη γραπτὴ ἐντολὴ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, πὼς τοὺς προσηλυτισμένους, ἂν τὸ ἐπιθυμοῦν, νὰ τοὺς ἀπομακρύνουν κρυφὰ ἀπὸ τὴν Χίο σὲ ἄλλα νησιά (G. Hofmann, *Chios*, ὁ.π. σσ. 127-129). Γιὰ τὸν ἀσκούμενο ὑπὸ τῶν ἰησουϊτῶν προσηλυτισμὸ ὁ ἰησουϊτῆς συγγραφέας P. Giorgio Hofmann ἔμμεσα τὸν δέχεται, ἀλλὰ, ὡς γράφει, οἱ ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ τῆς Χίου συμπαθοῦσαν τοὺς ἰησουϊτες τὰ σαράντα πρῶτα χρόνια τῆς ἐκεῖ διαμονῆς τους (G. Hofmann, *Chios*, ὁ.π., σσ. 19-20).

43. Κατὰ τοὺς περιηγητὲς (1705) τὸ μοναστήρι τους εἶχε γίνει ξενόνας, κατὰ ἄλλους τζαμί (Γ. Ζολῶτα, ὁ.π., τόμ. Γ^ο σσ. 76-77). Ἀργότερα (1727), ἡ πληροφορία ἀπὸ τὸν Φίλιππο Bavestrelli, ὅτι ὁ ναὸς τῶν ἰησουϊτῶν μετεβλήθη σὲ ἐμπορικὸ κατάστημα γιὰ τὴν γειτνίαση μὲ τὸν λιμένα (Γ. Ζολῶτα, ὁ.π., τ. Α^ο, σ. 109). Μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ τάγματος τοῦ Ἰησοῦ (1773), τὸ μοναστήρι τους ἐδόθη στοὺς Γάλλους μισσηναρίου, ἀλλὰ ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἀντανίου τὸ 1791 ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι κατεστραμμένος (G. Hofmann, *Chios*, ὁ.π., σ. 134).

44. Ἀπὸ τὸν δεύτερο χρόνο τῆς ἐγκαταστάσεώς τους στὴν δημοτικὴ μετέφρασε ὁ Βικ. Καστανιόλας τὴν *Διδασκαλία Χριστιανικῆ* τοῦ Diego de Ledesma (Θωμ. Ι. Παπαδο-

τοποίηση των σχεδίων, αντιπαρέρχονταν και τις έντολες των εκκλησιαστικών προϊσταμένων τους. Αυτό ξβλαψε την Καθολική Έκκλησία, ή οποία ένεφανίζετο διαιρεμένη και άναρχουμένη. Ένδεικτική είναι ή περίπτωση που έχω ύπόψη μου, καθολικής οίκογενείας τής Χίου, τόν επόμενο 18ο αιώνα, ή οποία έκλιπαρούσε τόν στη Ρώμη ιεροσπουδαστή γιό της νά γίνει μοναχός όποιουδήποτε τάγματος, αλλά όχι Ιησουίτης⁴⁵. Όσο για τίς με όρθοδόξους σχέσεις και την άμοιβαία αντίπαθεια, νομίζω ότι είναι πολύ άντικειμενική ή επί του προκειμένου κρίση του Χιώτη ιστορικού Γ. Ζολώτα, ό όποιος μη παραγνωρίζοντας την μορφωτική συμβολή των Ιησουϊτών, την χρήσιμη για την πνευματική καλλιέργεια των κατοίκων τής Χίου, εκείνης τής περιόδου, απέδωσε τίς κι από τίς δύο πλευρές άκρότητες στον φανατισμό και των δύο⁴⁶.

πούλου, «Ό Βικέντιος Καστανιόλας», δ.π., σ. 23). Και ή *Τάρα τής Πίστεως* (Paris 1658) του Fr. Richard, είναι έργο Ιησουϊτικό (Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle* t. III, Paris 1894, σσ. 99-106).

45. Είς cod. Allatianus (βιβλιοθήκη Vallicelliana Ρώμης) XCVIII, φφ. 125r-126r, ύπάρχει έπιστολή του Χιώτη καθολικού Έμμανουήλ Σάντη (Χίος, 9.11.1736) προς τόν μαθητή του Έλλ. Κολλεγίου Ρώμης Νικόλαο Βερνάτσα (Θωμά Ι. Παπαδοπούλου, «Αιγαιοπελαγίται μαθηταί του έν Ρώμη Φροντιστηρίου του Άγίου Άθανασίου». *Επετηρίς τής Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 8, 1970, σ. 495), μικρότερον άδελφό τής γυναίκας του Τζωρτζος, τόν όποιον έξορκίζει, εκ μέρους των γονέων και των λοιπών στην Χίο συγγενών, νά γίνει παπός κι όχι μοναχός, προπαντός Ιησουϊτής: *"Εχετεν γνώμη νά γινήτεν μοναστικός Ιησουϊτής... Είς τόσον ότι τοῦτοι [=οί γονεΐς] δέν θέν διά ποσώς νά τό άκούσουν πώς νά γινήτεν Ιησουϊτής... Οί τζεζουΐτες τό 'χουν σύνηθο νά ξεγατίζουν τά παιδιά πού 'ναι φταστά και άξια. Άμμη ύστερα τίς βόσκουν σά βουβάλια, διατι τίς βάζουν στο ζευγά, όπου δέν τίς άφίνουν ν' άνεσάνουν έως τό θάνατο... Και μήν άκούτεν τά ξευγατίσματα των τζεζουϊτών, όπου θέν σκλάβους δίχως άσπρα...*

46. Γ. Ζολώτα, δ.π., τ. Γ², σ. 62.

ΘΑΝΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ
ΤΟΥ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΝΕΟΚΛΗ ΚΑΖΑΖΗ

*«Μὴ φοβοῦ ἃ μέλλεις πάσχειν . . . . .
Γίνου πιστὸς ἄχρι θανάτου καὶ δώ-
σω σοι τὸν στέφανον τῆς ζωῆς».*

(᾿Αποκάλ. ᾿Ιω. α΄, 10)

Γράφοντας τὴν παρούσα ἀνακοίνωση, θεωροῦμε χρέος νὰ ἀναφέρουμε μερικὰ βασικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, Νεοκλῆ Καζάζη¹.

᾿Ο Αἰγαιοπελαγίτης Καθηγητῆς Νεοκλῆς Καζάζης ποὺ γεννήθηκε στὴν Πέτρα Μηθύμνης τῆς Λέσβου τὸ 1849, ἄφησε πίσω του ἓνα τεράστιο καὶ πολυσχιδῆς ἐπιστημονικὸ καὶ ἔθνικὸ-πνευματικὸ ἔργο. Δυστυχῶς, σήμερα, εἶναι τόσο λησμονημένος, ποὺ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες, στὴν πλειονότητά τους, ἀγνοοῦν τελείως τὸ πέρασμά του.

᾿Ο Ν. Καζάζης τὰ πρῶτα του σκιρτήματα σὰν παιδί τὰ γνώρισε στὴν εὐάνδρο Μυτιλήνη καὶ ιδιαίτερα στὴν Πέτρα. ᾿Αλλὰ ἐνῶ ἐκεῖ θήλασε τὸ μητρικὸ γάλα, πολὺ σύντομα βρέθηκα στὸ ᾿Αδραμύττιο τῆς Δυτικῆς Μικρασίας ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένη ἡ οἰκογένεια τοῦ πατέρα του.

᾿Ο πατέρας του καὶ ὁ θεῖος του ἦταν μπανκιέρηδες καὶ εἶχαν ἐκεῖ ἀναπτύξει τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα. ᾿Αλλὰ ὁ μικρὸς Νεοκλῆς δὲν ἐνοιῶθε ἔλξη γιὰ τὴ μέθοδο ἀναπαραγωγῆς τοῦ χρήματος ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ δικοί του. Οἱ στόχοι του ἦταν διαφορετικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ εἶχαν οἱ γονεῖς του.

Τὸ ᾿Αδραμύττιο πρὶν ἀπὸ τὴν τρομερὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 εἶχε πολὺ μεγάλη ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὸ κατοικοῦσαν πολλοὶ Μυτιληνιοί. Τὸ ἐμπόριο στὸ σύνολό του σχεδόν, καθὼς καὶ οἱ κτηματικὲς περιουσίες βρισκόντουσαν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων. Ἐκκλησίες καὶ σχολεῖα ὀνομαστά, ἀπὸ νηπιαγωγεῖα μέχρι γυμνάσια, ὄπῃρχαν σ' αὐτὴ τὴν πόλη ποὺ εἶναι ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτή.

1. Βλ. τὸ ἔγκυρο λήμμα Καζάζης Ν. στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* τῆς Ἐκδοτικῆς ᾿Αθηνῶν, τόμ. 4 (1985) 197 ἔξ., γραμμένο ἀπὸ τὸν κ. Λίνο Γ. Μπενάκη.

Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν πόλιν μεγάλωσε ὁ Νεοκλῆς Καζάζης καὶ ἔκανε τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του μὲ φωτισμένους δασκάλους καὶ Καθηγητές. Ἡ ἰδιαιτέρα πατρίδα του, ἡ Πέτρα, ἦταν γι' αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειά του τὸ καλοκαιρινὸ θέρετρο καὶ ὁ τόπος ποὺ περνοῦσαν τὶς διακοπές τους γενικά. Μὰ ἡ ἀγάπη του γι' αὐτὴν διατηρήθηκε ἀκέραια μέσα στὴν ὥραία του ψυχὴ μέχρι τὴ δύση τοῦ πολυτάραχου βίου του. Οἱ ἐπαφές του μὲ τὴν πατρικὴ γῆ, τὴν Πέτρα, δὲν σταμάτησαν ποτέ.

Μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὸ Ἀδραμύτιο ἦρθε στὴν Ἀθήνα καὶ γράφτηκε τὸ 1865 στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου. Ἀλλὰ τὸν ἴδιο χρόνο ἔκανε μεταγραφή στὴ Νομικὴ Σχολή, τὴν ὁποία τελείωσε τὸ 1870 καὶ ἀναγορεύτηκε παράλληλα διδάκτωρ τῆς ἰδίας Σχολῆς. Μετὰ τὴν διδακτορικὴ του διατριβή, μετεκπαιδεύτηκε στὴ Γερμανία καὶ τὴ Γαλλία ἀπὸ τὸ 1871 μέχρι τὸ 1877. Μόλις γύρισε ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ὀνομάστηκε Ὑφηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1890 ἀφοσιώνεται στὰ καθήκοντα τῆς καθηγεσίας καὶ παράλληλα, στοὺς ἐθνικοὺς του ἀγῶνες. Τὸν ἴδιο χρόνο, ὡς τακτικὸς Καθηγητὴς πλέον, γίνεται Κοσμήτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ περίοδο 1890-91 καὶ ξαναεκλέγεται, ἀργότερα Κοσμήτωρ, γιὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸ χρόνο 1900-1901. Τὸν ἐπόμενον χρόνο ἐκλέγεται καὶ διορίζεται Πρύτανης τοῦ Ἐθνικοῦ μας Πανεπιστημίου γιὰ τὴν περίοδο 1902-1903. Τὸ 1907-1908 γίνεται γιὰ τρίτη φορὰ Κοσμήτωρ καὶ στὶς 10 Ἰουλίου (π. ἡμ.) τοῦ 1910 ὑποβάλλει τὴν παραίτησή του στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία καὶ γίνεται ἀποδεκτὴ.

Οἱ λόγοι τῆς παραίτησής του εἶναι ἀπλοί. Θέλει νὰ ἐλευθερώσει χρόνο γιὰ ν' ἀφοσιωθεῖ στὸ πνευματικὸ καὶ ἀγωνιστικὸ του ἐθνικὸ ἔργο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια μὲ μιὰ μικρὴ χρονολογικὴ ἀναδρομή.

Ἡ ἀμυδρὴ εἰκόνα ποὺ ἔδωσα, μὲ ἡμερολογιακὸ τρόπο, εἶναι μιὰ πτυχὴ τῆς ζωῆς τοῦ Ν. Καζάζη. Ἡ ἄλλη ποὺ εἶναι καὶ πιὸ σημαντικὴ, εἶναι ἡ δράση του σὰν Προέδρου τῆς Πατριωτικῆς Ἐταιρείας ὁ «Ἑλληνισμός», τὴν ὁποία θὰ προσπαθῆσω νὰ σκιαγραφήσω ὅσο πιὸ σύντομα μπορῶ. Ἀλλὰ τί ἦταν καὶ πότε ἰδρύθηκε αὐτὴ ἡ Ἐταιρεία ποὺ λεγόταν «Ἑλληνισμός»;

Στὶς ἀρχές τῆς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ 19ου αἰῶνα, μιὰ ομάδα ἀπὸ ἐπίλακτα μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀποφάσισε τὴν ἴδρυση ἑνὸς σωματείου μὲ σκοπὸ τὴν ἀξιερεῦνηση καὶ θεραπεία τῶν δικαίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ πιὸ πάνω ἀπόφαση πολὺ σύντομα πῆρε σάρκα καὶ ὄστᾶ. Συγκεκριμένα στὶς 15 Νοεμβρίου 1892 ψηφίστηκε ἀπὸ τὰ ἰδρυτικὰ τῆς μέλη ὁ κανονισμὸς τῆς Ἐταιρείας, δηλαδὴ τὸ Καταστατικὸ τῆς, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν νόμο δημοσιεύτηκε στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως, στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1893.

Τὸ σωματεῖο ποὺ ἰδρύθηκε ἦταν αὐστηρῶς πατριωτικοῦ χαρακτῆρα καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Ἐταιρεία ὁ «Ἑλληνισμός». Ἡ Ἐταιρεία αὐτὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἴδρυσή της καὶ παράλληλα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ της δομὴ καὶ ὀργάνωση,

προέβη στην έγγραφη νέων Μελῶν και ἄρχισε τὴ δράση της με τὴ μελέτη διαφόρων προβλημάτων και τὴν ἔμπρακτη παρουσία της στὸ δημόσιο χῶρο με κάθε νόμιμο τρόπο.

Στις 22 Μαΐου τοῦ 1894 ἡ Ἑταιρεία ὁ «Ἑλληνισμός» πρόβαινε στὴν πρώτη μεγάλη δημοσία ἐκδήλωσή της με τὴ συγκρότηση ἑνὸς παλλαϊκοῦ συλλαλητηρίου διαμαρτυρίας ἐναντίον τῆς αὐθαίρετης χορήγησης βερατίων (προνομίων) στὴ Σχισματικὴ Βουλγαρικὴ Ἐξαρχία ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία γιὰ τὴν ἰδρυση δύο νέων Ἐπισκοπῶν, τῆς Βελεσοῦς και τοῦ Νευροκοπίου. Ἡ πορεία διαμαρτυρίας ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ὁδὸ Αἰόλου, ποῦ ἦταν τὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας, και κατέληξε στὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο, ὅπου, μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη εἰσήγηση τοῦ Βουλευτῆ και ἐκδότῃ τῆς ἡμερήσιας ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδας ὁ «Χρόνος τῶν Ἀθηνῶν» και διοικητικὸ Συμβούλου Κων. Δούνη, μίλησε πολλὴν ὥρα γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς συγκέντρωσης ὁ Καθηγητῆς Νεοκλῆς Καζάζης. Με τὴν ὁμιλία του αὐτὴ ἔκανε και τὴν πρώτη του ἐπίσημη ἐμφάνιση στὸ χῶρο τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ «Ἑλληνισμοῦ». Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ὁ Καζάζης δέθηκε ἄρρηκτα με τὸν «Ἑλληνισμό» και πολὺ σύντομα, τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἰδίου χρόνου, πήρε τὴν Προεδρία τῆς Ἑταιρείας στὰ χέρια του και δὲν τὴν παρέδωσε παρά μόνο με τὸ θάνατό του τὸ 1936. Πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια ἔμεινε Πρόεδρος. Και ὡς Πρόεδρος ἀνέπτυξε μέγιστη ἐθνικὴ και πατριωτικὴ δράση. Ἀπὸ τὰ πρῶτα κι' ὅλας χρόνια τῆς προεδρίας του, ἀνέβασε τὴν Ἑταιρεία σὲ ἐπίπεδο πραγματικοῦ Ἐθνικοῦ Συγκροτήματος. Ἰδρυσε παραρτήματά της σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς μεγάλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας και παράλληλα σὲ Χῶρες τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Οἱ συνεχεῖς προσπάθειές του γιὰ διαφώτιση τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ ἑσωτερικοῦ και τοῦ ἐξωτερικοῦ πάνω στὰ ἐθνικά μας δίκαια μεγάλωναν συνεχῶς. Ὅλοι οἱ συνεργάτες του βοηθοῦσαν τὸν Ν. Καζάζη στὸ ἔργο του γιὰ τὴ διαφώτιση τῆς κοινῆς γνώμης. Ἀλλὰ τὸ ἔργο ἦταν βαρὺ και δύσκολο: διοίκηση, ὀργάνωση, ὁμιλίες, ταξείδια, διαφωτίσεις, γράψιμο, ἐκδόσεις καθὼς και κάθε ἄλλη προσπάθεια ποῦ θὰ μπορούσε θετικὰ νὰ βοηθήσει τοὺς ὑψηλοὺς σκοποὺς τῆς Ἑταιρείας. Μέσα σ' αὐτὸν τὸν κύκλο τῶν δραστηριοτήτων τῆς πατριωτικῆς Ἑταιρείας ὁ «Ἑλληνισμός» και προσωπικά τοῦ Προέδρου της Καθηγητῆ Ν. Καζάζη, δημιουργήθηκε και ἀναπτύχθηκε ἡ φιλία του με τὸν μεγάλο Ἐθνομάρτυρα Ἱεράρχη Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο.

Ὁ μεγάλος αὐτὸς Ἱεράρχης, ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα τῆς δύσβατης ἱερατικῆς του πορείας, ἀγκάλιασε ταυτόχρονα Χριστιανισμό και Ἑλληνισμό. Ἡ ψυχὴ του, με τὴν ἀπέραντη καλωσύνη ποῦ τὴν χαρακτήριζε, ἦταν ψυχὴ θρησκευόμενη ἀλλὰ και ἀγωνιστικὴ. Ἀπευθυνόμενος στὸ ποίμνιό του, με τὰ διάφορα κηρύγματα ποῦ ἔκανε και τὶς κατὰ καιροὺς ὁμιλίες, μιλοῦσε ὄχι μόνο γιὰ τὰ θρησκευτικὰ διδάγματα ἀλλὰ προέβαινε και σὲ διαφορές

πολύτιμες παραινέσεις. Παράλληλα δὲν ἔχανε εὐκαιρία νὰ μιλήσει σὲ ὄλους γιὰ τὸν ἑλληνισμό καὶ γιὰ τοὺς ἀγῶνες του. «Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα», ἔλεγε, «ἐλαξεύθη εἰς τὸ μάρμαρον, ἐσμλεύθη εἰς τοὺς θριγκοὺς τῶν ναῶν, ἔχαράχθη εἰς τὸν πάπυρον, ἔλαμψε εἰς τὰς δέλτους τῆς ἱστορίας, ἐκράτησε τὰς ἐπάλλξεις τοῦ πολιτισμοῦ, περιεσώθη διὰ τῆς παραδόσεως καὶ κρύπτεται ἀκόμη εἰς τὰ σπλάχνα τῆς γῆς ἀναμένον τὴν σκαπάνην τοῦ ἀρχαιολόγου...». Τίποτα ἀπ' ὅ,τι βροντοφωνάζει Ἑλλάδα, δὲν τὸν ἀφήνει ἀσυγκίνητο. Ἦθελε νὰ δεῖ ἐλεύθερον ὄλο τὸν ἀλύτρωτο Ἑλληνισμό, μὰ δὲν ἀξιώθηκε. Δέθηκε ὁμως ἱστορικὰ καὶ πραγματικὰ μαζί του, μὲ τρόπο πού δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση ἢ διαγραφή. Ταυτίστηκε μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ τραγικὴ περίοδο τῆς μακρᾶιωνης ἑλληνικῆς ἱστορίας. Μὲ τὴ μοναδική του θυσία, μὲ τὸ ἴδιο του τὸ αἷμα, ἔγραψε τ' ὄνομά του μέσα στὶς σελίδες τῆς ἱστορίας μας.

Ὁ Χρυσόστομος Σμύρνης πού γεννήθηκε στὴν Τρίγλια τῆς γραφικῆς Βιθυνίας τὸ 1868 τῶν Φώτων, μέρα σημαδιακὴ, τάχθηκε ἀπὸ τὴ μητέρα του καὶ τὴν ἐνάρετη Θεία του, στὴν ἐκκλησία. Καὶ πραγματικὰ, ἀπὸ τὰ νηπιακὰ του χρόνια ἔμεινε ἀφοσιωμένος στὴν ὑπηρεσία τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ὅλη του ἡ πολιτεία, ἦτανε πολιτεία φωτισμένη καί, ὅπως ἔλεγε ὁ μέγας Φώτιος, ἐπίστευε καὶ ὁ Χρυσόστομος, πῶς «τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἶθε συμεταβάλλεσθαι τοῖς πολιτικοῖς». Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐνεργοῦσε καὶ ὡς ἱεράρχης στὴν Μητρόπολη Δράμας, ὅπου ἀρχικὰ εἶχε ἐκλεγεί, καθὼς καὶ στὴ Μητρόπολη Σμύρνης ὅπου ἐξελέγη μεταγενέστερα. Καὶ ἡ ἀκτινοβολία του ἦταν ἔντονη καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σμύρνης.

Ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Αἰγαίου δονοῦσε ὄχι μόνο τὰ Αἰγαιοπελαγήτικα νησιὰ ἀλλὰ καὶ τὰ παράλια πού τὰ πλαισιώνουν. Κάθε μία πόλη ἀπὸ αὐτὲς πού θεμελιώθηκαν πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες σ' ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς χαμένης πατρίδας, τῆς Μικρασίας, μὲ τὸ αἷμα τῆς τὸ γνήσια ἑλληνικὸ, ἔχει γράψει καὶ μιὰ ξεχωριστὴ ἱστορία. Ὑπάρχουν πόλεις σ' αὐτὰ τὰ παράλια, ἑλληνικότετες, πού οἱ ρίζες τους χάνονται στὰ βᾶθη τῶν αἰῶνων. Κι ἡ ἱστορία τους, ὅσο λαμπρὴ εἶναι, ἄλλο τόσο εἶναι καὶ τραγικὴ. Μὰ τὴν πιὸ τραγικὴ ἱστορία, τὴν ἔγραψε μὲ τὶς ἀπειράριθμες θυσίες τῆς, ἡ Σμύρνη. Ἡ Σμύρνη πού, ἐπικεφαλῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἶχε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἐλευθερίας τῆς ἕναν μεγάλο Ἱεράρχη. Τὸν αὐιδιμο Μητροπολίτη τῆς, τὸν Ἔθνομάρτυρα Χρυσόστομο Καλαφάτη. Ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος, ἦταν ἕνας φωτισμένος ἄνθρωπος, μιὰ πολὺ δυνατὴ πέννα. Ἦτανε ἕνας πνευματικὰ ταλαντοῦχος, πού τὰ κείμενά του ἀποτελοῦν μνημεῖα τοῦ γραπτοῦ λόγου.

Ἄλλὰ ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὶς δύο ἐπιστολές του, πού ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Καθηγητὴ Νεοκλῆ Καζάζη, ἰσόβιο Πρόεδρο τῆς Πατριωτικῆς

Ἑταιρείας ὁ «Ἑλληνισμός», καὶ βρίσκονται, μαζί με ἄλλα σπάνια χειρόγραφα στὸ ἰδιωτικὸ μου ἱστορικὸ καὶ λογοτεχνικὸ ἀρχειο.

Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο ἐπιστολές ποῦ παρουσιάζω ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρις δακτυλογραφημένες σελίδες, γραμμένες σὲ χαρτί τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σμύρνης, καὶ στὸ κάτω δεξιὸ μέρος φέρει ἰδιόχειρη τὴν ὑπογραφή του. Ἔχει γραφτῆ στὶς 27 Φεβρουαρίου 1921, δηλαδὴ ἐνάμισυ χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸν μαρτυρικὸ του θάνατο καὶ τὸ κείμενό της ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ἐν Σμύρῃ τῇ 27ῃ Φεβρουαρίου 1921

Ἐντιμότητε φίλε κ. Κ. Καζάζη

Μετ' ἐξαιρέτου χαρᾶς ἔλαβον καὶ μετ' ἐξόχου ἀγαλλιᾶσεως ἐχαιρέτησα τὴν ἀποσταλεῖσαν μοι ὑπὸ τῆς Ὑμετέρας Ἐντιμότητος ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἧς τόσον ἐπαξίως καὶ δραστηρίως ἀπὸ μακρᾶς σειρᾶς ἐτῶν προεδρεύετε, ὡραιοτάτην ἐγκύκλιον περὶ τῆς συγκροτήσεως ἠθιοπλαστικοῦ Συνεδρίου ἐν Ἀθήναις, ἐπὶ τῇ πρώτῃ ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἐθνικῆς παλιγγενεσίας.

Ἀληθῶς οὐδὲν ἄτομον οὐδὲ Ἔθνος, ὅσονδήποτε καὶ ἂν προαχθῇ καὶ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ οἰονδήποτε ζυγοῦ, δύναται νὰ καλῆται πραγματικῶς ἐλευθερον, ἐὰν δουλεύῃ εἰς τὴν ἀκολασίαν καὶ ἁμαρτίαν καὶ δὲν εὐρίσκεται ἠθικῶς εἰς περιωπὴν τοιαύτην, ὥστε ἡ ἐλευθερία νὰ νοῆται κατ' ἄμφω. Ἄλλως ἡ ἀδιαφορία περὶ τὰ ἦθη καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία πάσης ἠθικῆς παρεκτροπῆς καὶ ἁμαρτίας εἶναι δουλεία ἀσυγκρίτως ὑπερτέρα τῆς σωματικῆς ὑπὸ ζυγὸν δουλείας, διότι, ὅπως ὀρθῶς καὶ ψυχολογικώτατα λέγει ἡ ἐγκύκλιος, εἶναι νόσος δηλητηριάζουσα αὐτὸν τὸν ὀργανισμόν καὶ μαραίνουσα αὐτὴν τὴν ψυχὴν τοῦ Ἔθνους. Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Θουκυδίδης καὶ ἡ ἄλλη «φαεινὴ» πλειὰς τῶν ἐνδόξων ἡμῶν καὶ σοφῶν προγόνων ἐθεώρησε καὶ διεκήρυξε τὴν πραγματικὴν ἐλευθερίαν ὀφισταμένην μόνον ἐκεῖ ὅπου ὀφίσταται βέλτιστον ἦθος, ἡ θρησκεία ἡμῶν, ἐξαρθεῖσα ἐν πᾶσιν ὑπὲρ ἄλλην φιλοσοφίαν διεκήρυξεν διὰ στόματος τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν ὅτι πραγματικὴ ἐλευθερία ἄνευ ἐσωτερικῆς χρηστότητος ἠθῶν καὶ εὐσεβείας δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ «οὐδὲ δὲ τὸ πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία». Καὶ ὁ μὲν Παῦλος κηρύσσει «Τῇ ἐλευθερίᾳ ἢ Χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσε στήριτε, καὶ μὴ πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε» (Γαλ. 5, 1), ὁ δὲ Πέτρος παρακαλεῖ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ζῶσιν «ὡς ἐλεύθεροι, καὶ μὴ ὡς ἐπικάλυμμα ἔχοντες τῆς κακίας τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ ὡς δοῦλοι Θεοῦ» (Α', Πέτρ. 2, 16), γραφικώτατα χαρακτηρίζων τὴν ἄνευ ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τῶν παθῶν τῆς ἁμαρτίας ἐξωτερικὴν ἀνεξαρτησίαν ὡς ἐπικάλυμμα. Κατὰ ταῦτα πολὺ ὀρθῶς καὶ ἡ Ὑμετέρα ἐγκύκλιος καὶ ὅλον ἐν γένει τὸ ἔργον τὸ κολοσσαῖον, ὅπερ ἀναλαμβάνει ἐπὶ τὸν ὄμιον Αὐτῆς ἡ Ὑμετέρα Ἑταιρεία, προῆγα καὶ κέν-

τρον ἔχει τὸ ἐρώτημα « Ἡ Ἑλλάς ἠλευθερώθη — ἠλευθερώθη ὁμως πράγματι καὶ ὁ Ἕλληνας, ὁ ἄνθρωπος, ὁ πολίτης; »

* Ἄνθρωπος ἀνεξάρτητος, δοῦλος ὁμως ἑαυτοῦ καὶ τῶν παθῶν του καὶ τῆς ἠθικῆς ἀσταθείας του καὶ τῆς ἁμαρτίας ὁμοιάζει πρὸς κατάδικον, ἐκβαλλόμενον μὲν καὶ ἐλευθερούμενον ἀπὸ τῶν φυλακῶν, ἐξακολουθοῦντα ὁμως νὰ φέρῃ εἰς τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ τὰς ἀλύσεις καὶ πέδας· δύναται οὗτος νὰ ζήσῃ — ἐπομένως ἢ Ὑμετέρα Ἐταιρεία ἀναλαμβάνει ὡς ἔργον νὰ παράσῃ τὰς κλείδας δι' ὧν θὰ ἀνοιχθῶσιν αἱ πέδαι καὶ οἱ κλοιοί, οἱ ὅπως δῆποτε σφίγγοντες τὰς ψυχὰς τῶν ἀτόμων καὶ τοῦ ἐλευθέρου ἡμῶν Ἔθνους καὶ ἐπιτόχη τὴν κατ' ἄμφω μόνην πραγματικὴν ἐλευθερίαν.

Θὰ πηχόμην νὰ συμμετείχον κἀγὼ τοῦ συγκροτηθησομένου Συνεδρίου, ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁμως δὲν δύναμαι νὰ γνωρίζω ἐὰν θὰ μοι εἶναι τοῦτο δυνατόν, ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει θὰ προσπαθῆσω νὰ ἐπιτόχω τοῦτο, πρόθυμος πάντοτε νὰ ἐπισχύσω διὰ τῶν ἀσθενῶν μου δυνάμεων τὸ ὑψηλὸν τοῦτο καὶ ἐπείγον ἅμα ἔργον.

Ἐπὶ τούτοις εὐχόμενος Ὑμῖν ἐνίσχυσιν καὶ συγχαίρων ἐπὶ τῇ πρωτοβουλίᾳ διατελῶ

Μετὰ τιμῆς εὐλογιῶν καὶ ἀγάπης

† Ὁ Σφόδρης Χρυσόστομος

Ἡ πρώτη παράγραφος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτη ἀπευθύνεται στὸν ἰσόβιο Πρόεδρο τῆς Ἐταιρείας ὁ «Ἑλληνισμός», στὸν Καθηγητὴ Νεοκλῆ Καζάζη καὶ ἀφορᾷ φιλοφρονητικὴ ἀπάντησις τοῦ Μητροπολίτη, στὴν πρόσκλησή του, νὰ συμμετάσχει, στὸ πραγματοποιούμενον ἠθοπλαστικὸ Συνέδριον ποῦ ὀργανώνει ἡ Ἐταιρεία ὁ «Ἑλληνισμός» μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἑκατονταετηρίδας τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας. Καὶ στὴν ἐπομένη παράγραφο τῆς ἐπιστολῆς γράφει ὁ Χρυσόστομος ὅτι σὰν θεματοφύλακας τῶν ὁσίων καὶ τῶν ἱερῶν, μὰ καὶ σὰν φρουρὸς τῶν συνόρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς, τοποθετεῖ πρώτα καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐλευθέρωσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν δουλείαν τῶν παθῶν, γιὰ νὰ φτάσει, ὁ ἄνθρωπος, ἀκολούθως, στὴν ἐλευθέρωσις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς. Μόνον ὁ πραγματικὸς ἐλευθερὸς ἄνθρωπος δύναται νὰ γίνῃ προασπιστὴς ὑψηλῶν ἰδανικῶν. Καὶ ὁ Χρυσόστομος ἠθέλε τὸν ἄνθρωπον, τὸν κάθε ἄνθρωπον, τὸν Χριστιανόν, πραγματικὸν προασπιστὴν ὑψηλῶν ἰδανικῶν. ἠθέλε νὰ βλέπει ὀλόκληρον τὸ ἔθνος ἐλεύθερον, ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς δουλείας τοῦ ξένου ζυγοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ δεινὰ τῶν παθῶν, ποῦ κρύβει ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴν ψυχὴ του. ἠθέλε ἢ ἐλευθερίαν νὰ ἀκτινοβολεῖ στὸν ἄνθρωπον ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Καυτηρίαζε τὴν ἀδιαφορίαν ἀπέναντι στὰ προβλήματα τῆς ἠθικῆς. Γιατὶ «πολλὰς φορὰς ἀδικεῖ καὶ ἐκεῖνος ποῦ δὲν κάμνει τίποτε, ὄχι μόνον ἐκεῖνος ποῦ κάμνει κάτι», ὅπως λέγει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος στὰ «Εἰς ἑαυτόν».

Ἄν ἡ κλασσικὴ Ἑλλάδα, μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς ἄλλους μεγάλους ἄνδρες ποὺ τὴν κοσμήσανε μὲ τὴν σοφία τους, ὀρίζει «τὸ βέλτιστον ἦθος» σὰν μέτρον ἐκτιμήσεως γιὰ τὴν πραγματικὴ ἐλευθερία, ὁ Χρυσόστομος Σμύρνης ἐπικαλούμενος τὸν Ἀπόστολο τῶν Ἑθνῶν Παῦλο, προχωρεῖ πρὸς πέρα καὶ ἐπιζητεῖ στὸν ἄνθρωπο «ἑσωτερικὴ χρηστότητα ἠθῶν καὶ εὐσέβεια», γιὰ νὰ νοιώθει τὸ αἶσθημα τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας. Ἐπιθυμεῖ οἱ ἄνθρωποι νὰ ζοῦνε πραγματικὰ ἐλεύθεροι καὶ νὰ μὴν ἔχουνε σὰν ἐπικάλυμμα τῆς κακίας τῶν τὴν ἐλευθερία. Ἀγαπᾷ τὴν γνήσια Χριστιανικὴ ζωὴ, διότι «οὐ τὸ πνεῦμα Κυρίου ἐκεῖ ἐλευθερία». Ναί, ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἐλευθερωθῆ, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἐλευθερωθῆ ὁ Ἕλληνας, ὁ ἄνθρωπος, ὁ πολίτης. Καὶ εἶχε πολὺ μεγάλο δίκιο ὁ ἀλησμόνητος Ἱεράρχης. Γιατί, κατ' ἐξοχὴν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὁ Ἕλληνας ἦταν δέσμιος τῶν παθῶν του. Ἦταν δέσμιος ὑλικῶς, πολιτικῶς, κομματικῶς. Τὰ συμφέροντα καὶ τὰ πάθη εἶχαν φτάσει στὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἐντάσεως. Τὰ σπέρματα τοῦ διχασμοῦ καὶ τοῦ μίσους ἐπηρέαζανε ὅλους τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐλεύθερης πατρίδας. Ἀλλὰ καὶ στοὺς χώρους τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ εἶχε ἐξαπλωθεῖ, σὰν ἐπιδημικὴ νόσος, ὁ διχασμός. Μὲ ποιὸ τρόπο λοιπὸν νὰ προχωρήσει ἡ Ἑλλάδα πρὸς τὴν Νίκη, ἐνῶ σπαραζόταν ἑσωτερικῶς; Ἡ ἐγωπάθεια καὶ τὰ σπέρματα τοῦ διχασμοῦ, τὴν εἶχαν κυριολεκτικὰ ὀδηγήσει στὸν Γολγοθᾶ τῆς ἠθικῆς παρακμῆς. Καὶ οἱ προσπάθειες τοῦ Χρυσόστομου γιὰ ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπέβαιναν πολλὰς φορὲς «φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ». Καὶ τοῦτο, γιατί ὁ Ἕλληνας δὲν εἶχε ἠθικῶς ἐλευθερωθῆ. Ἀλλὰ ἄς δοῦμε τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτη τῆς Σμύρνης.

Ὁ μεγάλος αὐτὸς Ἱεράρχης, ὁ Χρυσόστομος Σμύρνης, ἤθελε ὀλόκληρη τὴν κοινωνία ἐλεύθερη, ἀνεξάρτητη καὶ ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τὰ δεσμά τῶν παθῶν. Τὸν κάθε ἄνθρωπο ἀνεξάρτητο καὶ ἐλεύθερο, κύριο τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὄχι ἔρμαιο στὰ πάθη του. Ἀνάμεσα στοὺς ὑψηλοὺς του στόχους γιὰ τὴν κοινωνία, εἶχε σκοπὸ νὰ προσφέρει μιὰ νέα, μιὰ ἀνανεωτικὴ πνοή, ὥστε νὰ φέρει τὴν ἐκκλησία πλησιέστερα στὸ λαό, στὸν ὁποῖο πάντα πίστευε. Ὁραματιζότανε νὰ προσφέρει σ' ὀλόκληρο τὸν Ὀρθόδοξο Χριστιανισμό μέγιστες ὑπηρεσίες μὲ τὸ ἀνακαινιστικὸ καὶ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα ποὺ εἶχε κατὰ νοῦ. Ὁραματιζότανε μιὰ κοινωνία ἐλεύθερη, μιὰ κοινωνία ἀγάπης καὶ ἀνθρωπισμοῦ. Πίστευε ἀκράδαντα στὴν πραγματικὴ, στὴν ἀληθινὴ δημοκρατία. Καί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ διάφορα κείμενά του, ἦταν πραγματικὸς θιασώτης τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Ἦταν πραγματικὰ μιὰ ἐλεύθερη καὶ δημοκρατικὴ ψυχὴ. Γι' αὐτὸ, συνεχῶς ἀναζητοῦσε λύσεις σ' ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ πρόβαλλαν ἐνώπιόν του καὶ ἤθελε νὰ προσφέρει στοὺς συνανθρώπους του, ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν ἀγνή θρησκευτικὴ πίστη, τὴν πραγματικὴ ἐλευθερία. Τὴν πραγματικὴ πνευματικὴ ἀλλά καὶ

κοινωνική δημοκρατία. Δὲν ἤθελε τὴν δημοκρατία τῶν τύπων, ἀλλὰ τῆς οὐσίας.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1918 κυκλοφόρησε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀνωνόμας, τὸ «Ἐκκλησιαστικὸ Πρόγραμμα». Δηλαδή: «Τὰ δεόμενα ρυθμίσεως καὶ λύσεως θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ προβλήματα ἐν τῷ κλίματι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐν τῇ κατ' ἀνατολὰς Ὁρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ». Αὐτὸς λοιπὸν ὁ ὄραματιστὴς τοῦ ἀνακαινισμού τῆς ἐκκλησίας ἀγκαλιάζει ἀδίστακτα ὅλο τὸ φάσμα τῶν προβλημάτων τοῦ Ἑλληνισμού. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία ποὺ ἐπικαλεῖται, μέχρι τὰ πολύμορφα ἀγωνιστικὰ καὶ τὰ πολυποίκιλα θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ προβλήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀκατάπαυστα ἀσχολεῖται. Ὁ σοφὸς Ἱεράρχης, ὁ τέλειος χριστιανός, ὁ ἑλληνολάτρης, ὁ ἀγωνιστής, ἦταν ταυτόχρονα καὶ ὁ μεγάλος ὄραματιστὴς τῆς προσαρμογῆς τῆς ἐκκλησίας πᾶνω στὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Ἦταν ὁ διαλεκτός. Μεσα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς του διακρίνει κανεὶς τὸν ἀκέραιο ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐλεύθερος σωματικὰ καὶ ψυχικὰ. Εἶναι ἀδούλωτος στὴν ψυχὴ καὶ στὸ φρόνημα καὶ τρέφεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ νόματα τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας. Εἶναι ὁ χριστιανός ποὺ ἔχει κάνει βίωμά του τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ καθὼς καὶ τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν Παύλου, μὲ τὴν εὐρύτερή τους μορφή. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ του διαφαίνεται καὶ ἐκφράζεται ὁ Ἕλληνας, ὁ ἄνθρωπος, ὁ πολίτης, ποὺ ὀδεύει μὲ φρόνημα ἀδούλωτο σὰ νέος Διγενῆς. Ἀποκαλύπτεται, σὲ κάθε της φράση, ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ μέσα του, ἀλλὰ καὶ ὁ δραματισμὸς του γιὰ τὸν κάθε ἄνθρωπο. Γιατὶ ἔτσι θέλει τὸν συνάνθρωπό μας, τὸν κάτοικο τῆς αἵματοβαμένης αἰγαιοπελαγίτικης γῆς. Θέλει τὸν ἄνθρωπο πραγματικὰ ἐλεύθερο στὸ σῶμα, στὴν ψυχὴ, στὸ φρόνημα, στὴν πίστη. Θέλει τὸν ἄνθρωπο νὰ τὸν βλέπει ἀκέραιο χαρακτήρα, ποὺ δὲν ρέπει πρὸς τὴν ζωὴ τῆς ἀμαρτίας. Τὸν θέλει ὀπλισμένο μὲ ἐσωτερικὴ χριστότητα, ἠθος καὶ εὐσέβεια, ὥστε νὰ συγκροτεῖται ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος μὲ τὸ «βέλτιστον ἦθος», ποὺ μᾶς δίδαξε ἡ Ἀριστοτέλεια φιλοσοφία.

Καὶ ἐρχόμαστε στὴ δεύτερη Ἐπιστολὴ τοῦ ἐθνομάρτυρα ἱεράρχη. Εἶναι κι αὐτὴ ἡ ἐπιστολὴ δακτυλογραφημένη σὲ χαρτί τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σμύρνης καὶ ἔχει ἡμερομηνία 17 Μαΐου 1921. Στὸ τέλος τῆς δεύτερης δακτυλογραφημένης σελίδας ἔχει τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ ἱεράρχη καθὼς κι ἓνα ἰδιόχειρο μικρὸ ὑστερόγραφο ποὺ λέει: «Καλὴν ἀντάμωση ἢ ἐδῶ ἢ ἐν Ἀθήναις, ἔρρωσθε» καὶ ἀκολουθεῖ ἡ μονογραφή του.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

*Ἐν Σμύρῃ τῇ 17ῃ Μαΐου 1921
Ἐντιμότατε φίλε κ. Νεοκλῆ Καζάζη*

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ Ἐν Σμύρνῃ τῇ 17ῃ Μαΐου 1921

ΣΜΥΡΝΗΣ Ἐντιμότες φίλε κ. Νεοκλή Καζάζη

Τὴν ἀπὸ 8ης τρέχοντος φίλην μοι ἐπιστολὴν τῆς Ὑμετέρας ἀγάπης ἔλαβον μετὰ τῶν συναποσταλέντων φύλλων τῆς ἐφημερίδος «Ἐλληνισμοῦ», τῆς ὁποίας ἀντιπρόσωπον, ἔχοντα ὄλην τὴν διάθεσιν καὶ τὸν καιρὸν νάνταποκριθῆ πλήρως εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην, ἔκρινα καὶ προτεῖνω καὶ συνιστῶ πρὸς τὴν Ὑμετέραν ἀγάπην τὸν κ. Γεώργιον Βογιατζόγλου, ἐκ τῶν ἐγκρίτων ἐνταῦθα ὁμογενῶν, πλὴν ἄλλων τρέφοντα ἀνέκαθεν καὶ ἐξαιρετικὴν ἀγάπην πρὸς τὴν Α. Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα.

Παρακαλῶ δὲ Ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστούμενος συνεννοηθῆτε μετ' αὐτοῦ διὰ τὰς λεπτομερείας τῆς ἀντιπροσωπείας ἀλληλογραφοῦντες ἀπ' εὐθείας ὑπὸ Δι-εῦθονσιν «Poste Restante» Σμύρνην.

Ἐὐχαριστῶ καὶ διὰ τὴν τιμὴν ἣν μοι ἐκάματε καταχωρήσαντες ἐν τῇ ἐφημερίδι Σας τὴν πρὸς Ὑμᾶς ἐπιστολήν μου· ἐλπίζω καὶ εὐχομαι πλήρη θρίαμβον εἰς τὴν ἠθοπλαστικὴν ἐργασίαν Σας, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν θρίαμβον, ὅστις, κατὰ πεποιθήσιν ἐνδόμυχον ὄλον τοῦ Ἐλληνισμοῦ, θά ἐπιστέγῃ τὴν προσεχῆ μεγάλην Ἑλληνικὴν ἐπίθεσιν, τοῦ Θεοῦ ἡμῶν εὐλογοῦντος τὰ Ἑλληνικὰ ὅπλα.

Ἐπὶ τούτοις εὐχόμενος Ὑμῖν τὰ βέλτιστα διατελῶ μετὰ τιμῆς εὐλογιῶν καὶ ἀγάπης φίλος πρόθυμος ἐν παντί
† Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος

πρόθυμος ἐν παντί

Ἐπιμ. Κεσόπου (handwritten signature)
κ. Καζάζη ἀδελφόν μου (handwritten)
Ἐπιμ. Κεσόπου (handwritten)
Ἐπιμ. Κεσόπου (handwritten)

Μᾶς βεβαιώνει ἀρχικὰ πὼς ἔλαβε τὴν ἐπιστολὴ τῆς «Ὑμετέρας ἀγάπης», δηλαδὴ τοῦ Ν. Καζάζη, μαζί με τὰ συναποστελλόμενα φύλλα τῆς ἐφημερίδας «Ἑλληνισμός». Ἐπὶ αὐτὸ τὸ κείμενο προκύπτει πὼς ἡ ἐφημερίδα «Ἑλληνισμός» κυκλοφοροῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1921), ἐνῶ τὸ περιοδικὸ «Ἑλληνισμός» εἶχε διακόψει τὴν κυκλοφορίαν του τὸ 1914. Δυστυχῶς, φύλλα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ἔχουμε βρεῖ γιὰ νὰ γνωρίζουμε τὸ περιεχόμενό τους. Στὴ συνέχεια βλέπουμε πὼς ὁ Ν. Καζάζης ζητοῦσε ἀπὸ τὸν ἱεράρχη νὰ τοῦ ὑποδείξει ἀντιπρόσωπο γιὰ τὸν «Ἑλληνισμό» στὴ Σμύρνη καὶ ἀσφαλῶς ἐννοεῖ ὄχι ἀπλῶς γιὰ τὴν ἐφημερίδα, ἀλλὰ γιὰ τὴν Ἑταιρεία «Ἑλληνισμός» ποὺ ὄργανό της ἦταν ἡ ἐφημερίδα. Καὶ ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος ἔκρινε κατάλληλο πρόσωπο γιὰ τὴν «ἐργασία αὐτὴ» καὶ τοῦ «προτείνει καὶ τοῦ συνιστᾷ» τὸν Γεώργιο Βογιατζόγλου, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ἔγκριτον ὁμογενῆ. Καὶ ἐπειδὴ γνωρίζει πὼς ὁ Ν. Καζάζης εἶναι σφόδρα βασιλικὸς (Κωνσταντινικὸς), τοῦ τονίζει πὼς «πλὴν τῶν ἄλλων» [προσόντων του], ὁ Βογιατζόγλου, «τρέφει ἀνέκαθεν ἐξαιρετικὴν ἀγάπην πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα» καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ τοῦ ἔχει ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη γιὰ νὰ τὸν ἀντιπροσωπεύει στὴ Σμύρνη. Ἀκολουθῶς τοῦ ὑποδεικνύει νὰ ἔρθει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μαζί του. Στὴ συνέχεια, ὁ Μητροπολίτης Σμύρνης ἐκφράζει τὶς εὐχαριστίες του ἐπειδὴ ὁ Ν. Καζάζης δημοσίευσε τὴν ἐπιστολὴν του στὴν ἐφημερίδα «Ἑλληνισμός». Δυστυχῶς ὁμοῦς δὲν κατορθώσαμε νὰ βροῦμε τὸ φύλλο στὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε ἡ ἐπιστολὴ γιὰ νὰ γνωρίζουμε καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια ποὺ ἀσφαλῶς τὴ συνοδεύανε. Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ἐπιστολὴν ποὺ παρουσιάζουμε, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἰσχυρισθοῦμε με βεβαιότητα. Πάντως, καὶ ἂν ἀκόμα ἔχει δημοσιευτεῖ, ἔχουν παρέλθει, ἀπὸ τότε, σχεδὸν ἑπτὰ ὀλόκληρες δεκαετηρίδες καὶ ἀγνοοῦνται τὰ ἴχνη τῆς δημοσίευσής της. Τέλος, στίς ἠθοπλαστικὰς ἐργασίας τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Προέδρου τῆς Πατριωτικῆς Ἑταιρείας «Ἑλληνισμός» Νεοκλῆ Καζάζη, εὐχεταὶ ὁ Μητροπολίτης πλήρη θρίαμβο. Παράλληλα, διατυπώνει τὴν ἐνδόμυχη πεποίθησιν ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πὼς ἡ ἀναμενόμενη μεγάλη ἐαρινὴ ἐπίθεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ θὰ στεφθῆ με πλήρη ἐπιτυχία καὶ πὼς ὁ Ὑψιστος θὰ εὐλογῆσιν τὰ ἑλληνικὰ ὄπλα. Ἀλλὰ δὲν θὰ εἰσέλθουμε εἰς τὰ πολιτικοστρατιωτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ποὺ ἀνήκουν εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐκείνην ξεχωριστὰ θὰ κληθῆ κάποτε νὰ τὰ ἐρμηνεύει καὶ νὰ τὰ κρίνει.

Πρὶν κλείσουμε τὴν παρούσα ἀνακοίνωσίν μας, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἀπήχησις τῆς Πατριωτικῆς Ἑταιρείας ὁ «Ἑλληνισμός», τόσο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἑλλάδος ὅσο καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἰδιαίτερα εἰς τὰς περιοχὰς τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ καὶ περισσότερον τοῦ Μικρασιατικοῦ, ἦταν πολὺ σημαντικὴ. Τὴν παρουσίαν τοῦ Προέδρου της, καθηγητῆ Νεοκλῆ Καζάζη τὴν χαιρετοῦσαν μ' ἐνθουσιασμόν καὶ τὴν λάβαιναν σοβαρὰ ὑπόψιν ἀρχῆς καὶ

λαός. Αὐτὸ προκύπτει, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ γενικὴ πολιτεία καὶ τὶς ἐνέργειές του, πάνω στὰ διάφορα ἔθνικα θέματα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἱεράρχη πρὸς τὸν καθηγητὴ. Ἡ δημοσίευσή τους πιστεύουμε ὅτι συμβάλλει στὴν γνώση μιᾶς καθοριστικῆς γιὰ τὴ νεώτερη ἱστορία μας περιόδου.

ΕΛΕΝΗΣ Ε. ΚΟΥΚΚΟΥ

ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Ο θεσμός τής αυτοδιοικήσεως ή οι κοινοτικοί θεσμοί, που εφαρμόστηκαν σε ώρισμένες περιοχές του Έλλαδικού χώρου και κυρίως σε νησιωτικές περιοχές, κατά την περίοδο τής Τουρκοκρατίας, υπήρξαν από τα σπουδαιότερα επιτεύγματα του υπόδουλου Έλληνισμού, με ούσιαστικές θετικές επιπτώσεις στην οργάνωσή του.

Από τον θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου και ιδιαίτερα από τα νησιά των Κυκλάδων διασώθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός των σχετικών εγγράφων, που φυλάσσονται κυρίως στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και στην Ιστορική Έθνολογική Έταιρεία.

Σε έκτεταμένη μελέτη, που κυκλοφόρησε τό 1980¹, με τον τίτλο «Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία», ανέπτυξα λεπτομερώς τό ενδιαφέρον αυτό θέμα, που έδωσε τη δυνατότητα στα νησιά του Αιγαίου να αναπτύξουν την κοινοτική τους αυτοδιοίκηση και να οργανώσουν στον θαλάσσιο αυτό νευραλγικό γεωγραφικό χώρο μικρές αυτοδιοικούμενες νησίδες, μικρές ήμιελεύθερες δημοκρατίες, έστω και κάτω από τις δυσμενείς συνθήκες τής αναγκαστικής ύποταξης.

Ο θεσμός τής αυτοδιοικήσεως αναπτύχθηκε στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου μετά την κατάληπή του από τον τουρκικό στόλο² και μετά από την παραχώρηση από τό όθωμανικό κράτος των προνομιακών όρισμών, των άκτιναμέδων³. Παλαιότερα γνωστός άκτιναμές είναι αυτός που παραχωρήθηκε τό 1565 από τον σουλτάνο στον τελευταίο δούκα τής Νάξου Ίάκωβο τον Δ' Κρίσπο⁴.

1. Τρίτη επανέκδοση, Άθήνα 1989.

2. Η σταδιακή κατάληψη των νησιών από τον όθωμανικό στόλο έγινε από τό 1537 - 1538.

3. Άκτιναμές, άχτιναμές, από την άραβική λέξη *ahd - name* = έγγραφο συμφωνίας. Κατά λέξη σημαίνει διαθήκη και κατ' επέκταση προνομιακός χάρτης. Βλ. J. Schacht, *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden - London 1960, 255.

4. B. Ch. Hopf, *Chroniques gréco - romanes*, Berlin 1873, σ. 482. —R. Sauger, *Histoire nouvelle des anciens Ducs... de l' Archipel*, Paris 1699, σσ. 189 - 190.

Όταν όμως το 1580 παραχωρήθηκε στα νησιά του Αιγαίου προνομιακός άκτιναμής από τον Μουράτ τον Γ' (1574 - 1595) τότε αυτός αποτέλεσε όρόσημο για τη λειτουργία του θεσμού τής αυτοδιοικήσεως και για την ανάπτυξη του θαλάσσιου αυτού και νευραλγικού χώρου. Οί κάτοικοι τών έξι σπουδαιότερων νησιών τών Κυκλάδων—Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σύρου, Μήλου και Σαντορίνης—άκολουθούντες το παράδειγμα τών κατοίκων τής Χίου, πού είχαν προηγηθεί⁵, έστειλαν αντιπροσώπους τους στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να ζητήσουν από τις εκεί άρχές βελτίωση του διοικητικού και οικονομικού καθεστώτος τών νησιών τους, με την παραχώρηση σουλτανικού προνομιακού καταστατικού χάρτη.

Η άποστολή τής τριμελούς πρεσβείας έφερε θετικά άποτελέσματα, με την παραχώρηση έννοϊκού για τα νησιά άκτιναμής του 1580⁶, πού τους έδινε τη δυνατότητα να θέσουν σε έφαρμογή τον θεσμό τής αυτοδιοικήσεως. Η παραχώρηση προνομίων στα νησιά, πού ήταν έγκατασπαρμένα στον θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου, έξυπηρετούσε ταύτοχρόνως και την όθωμανική διοίκηση, η όποία άνέκαθεν είχε πολλές αδυναμίες και προβλήματα. Έφόσον δέν διέθετε το κατάλληλο διοικητικό προσωπικό για την επάνδρωση τών υπηρεσιών τής πρωτεύουσας, αδυνατούσε έπομένως να στείλει σε τόσα νησιά διοικητικούς ύπαλλήλους και στρατό. Έπρεπε όπωσδήποτε να αντιμετώπισει διαφορετικά το πρόβλημα τής διοικήσεως τών νησιών. Άλλωστε εκείνο πού ένδιέφερε βασικά την τουρκική κυβέρνηση ήταν η είσπραξη τών φόρων και η παραχώρηση του θεσμού τής αυτοδιοικήσεως την έξυπηρετούσε στην επίλυση αυτού του προβλήματος.

Τά διοικητικά προνόμια πού παραχωρήθηκαν και στους κατοίκους τών νησιών του Αιγαίου, από το περιεχόμενο τών κοινοτικών έγγράφων πού σώζονται, θα μπορούσαμε να τα κατατάξουμε σε πέντε βασικές ένότητες:

1. Οί Γενικές Συνελεύσεις τών Κοινών, για την έκλογή τών κοινοτικών αρχόντων (= τά πρακτικά), τά όποια είναι και τά σπουδαιότερα.

2. Οί Γενικές Συνελεύσεις για την έκλογή εκπροσώπων τών Κοινών, για την άποστολή τους στην Κωνσταντινούπολη, όσάκις άνέκυπταν προβλήματα στο νησί τους, για την προκήρυξη πλειοδοτικών διαγωνισμών για την διάθεση τής παραγωγής ή για την είσπραξη τής φορολογίας από τους κατοίκους.

5. Η Χίος είχε άποσπάσει προνομιακό όρισμό ήδη από το 1567 και επέτυχαν το 1578 να τον ανανεώσουν με έννοϊκότερες διατάξεις. Βλ. Ph. Argentis, *Chios vincta or the occupation of Chios by the Turks (1566)*... Cambridge 1941, σσ. 208-214. Τις παλαιότερες εκδόσεις βλ. Ε. Κούκκου, *δ.π.*, σ. 25, σημ. 2.

6. Πρώτη δημοσίευση του κειμένου βλ. Abbés Péques, *Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorine*, Paris 1842, σσ. 609-613. Για τις επανεκδόσεις βλ. Ε. Κούκκου, *δ.π.*, σ. 26, σημ. 1.

3. Τὰ δικαστικά ἔγγραφα.

4. Τὰ φορολογικά καὶ οἰκονομικά ἔγγραφα.

Κυρίαρχο σῶμα στὴ λειτουργία τῆς κοινότητας ἦταν ἡ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ Κοινοῦ, ἡ ὁποία στὰ ἔγγραφα ἀναφέρεται μὲ διαφορετικὲς ὀνομασίες ἢ μὲ χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις: κοινὴ μάζωξη⁷, γεροντομάζωξη⁸, μάζωμα, φανερά ἐψήφιση⁹, συναθροισθέντες συνοδικῶς, περιμαζωμένη ὅλη ἡ κοινότης¹⁰ κ.λ.π.

Κυριώτερο θέμα γιὰ τὴ σύγκληση τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ Κοινοῦ ἦταν ἡ ἐκλογή τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν Πρακτικῶν στὶς Γενικὲς Συνελεύσεις καὶ στὴν ψηφοφορία δὲν ἔπαιρνε ἐνεργὸ μέρος ὁλος ὁ λαὸς τοῦ κάθε νησιοῦ. Στὴν ἐκλογή τῶν ὀργάνων τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως πρωτοστατοῦσε ὁ κληρὸς μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο ἢ καὶ τὸν ἐπίσκοπο, ὅπου ὑπῆρχαν, οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν καὶ οἱ «εὐγενέστατοι αὐθέντες ἐπίτροποι καὶ προεστοί»¹¹, ἢ οἱ «προεστοὶ γέροντες καὶ εὐλαβέστατοι ἱερεῖς»¹² ἢ οἱ «προεστῶτες καὶ νοικοκύρηδες»¹³ μὲ τὴν σιωπηρὴ ἐξουσιοδότηση καὶ συγκατάνευση τοῦ λαοῦ, «μὲ γνώμην καὶ θέλησιν καὶ τῶν λοιπῶν»¹⁴.

Σὲ μεγάλο ἀριθμὸ πρακτικῶν Γενικῶν Συνελεύσεων ἀναφέρεται ὅτι παρευρισκόταν καὶ ὁ «κοινὸς λαὸς»¹⁵ ἢ καὶ «ὁλος ὁ πτωχὸς ραγιάς»¹⁶ ἢ καὶ «ὁλος ὁ ραγιάς μικροὶ καὶ μεγάλοι»¹⁷. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ ὅμως ἐκείνων ποὺ ὑπογράφουν τὰ πρακτικὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν ὀργάνων τῆς αὐτοδιοικήσεως τῶν νησιῶν, δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἦταν ἐνεργός. Ἡ ἐκλογή γινόταν ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς, τοὺς ἀρχόντες καὶ ἀπὸ τοὺς «ἐντιμοτάτους προεστοὺς καὶ ἐπίτροπους», πάντοτε ὅμως καὶ μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη καὶ τοῦ λαοῦ, ποὺ περίμενε ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ψηφοφορίας — τίς περισσότερες

7. Ἄ. Σιγάλα, «Ἡ πατέντα τῶν κοτσαμπάσηδων», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 9 (1930), σ. 404.

8. Ἄ. Δρακάκη, *Ἡ Σύγχρονη ἐπὶ Τουρκοκρατίας Ἀΐ*, Ἐρμούπολις 1948, σ. 189.

9. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, χειρόγρ. 212, φ. 68^ρ, 35^ν κ.ά. τῆς Πάρου.

10. Ἀρχεῖο Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, ἀριθ. 8689, τῆς Ἀντιπάρου.

11. Ἰωσήφ Χατζηδάκη, *Ἱστορία τῆς νήσου Μήλου*, Ἀθῆναι 1927, σ. 264.

12. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, χειρόγρ. 212, φ. 89^ν, τῆς Πάρου.

13. ΓΑΚ, ὁ.π., Συλλογὴ Ζερλέντη, φάκ. 174.

14. ΓΑΚ, χειρόγρ. 212, φ. 68^ρ, τῆς Πάρου.

15. Ἰωσήφ Χατζηδάκη, ὁ.π., σσ. 264, 268.

16. ΓΑΚ, Συλλογὴ Ζερλέντη, φάκ. 174.

17. Ἰωάννου Ράμφου, «Σύμμεικτα Κιμωλιακά. I. Παλαιὰ Κιμωλιακοῦ ἔγγραφα», *Κιμωλιακά*, 3 (1973), σσ. 343, 347, 349.

φορές ήταν ό κεντρικός ναός τοῦ νησιοῦ— και τοῦ ἀνακοίνωναν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκλογῆς μεγαλοφώνως ἢ «διὰ βοῆς»¹⁸.

Ὅταν ὁ Γραμματέας τῆς κοινότητος συνέτασσε τὸ κείμενο τοῦ πρακτικοῦ τῆς ψηφοφορίας πρόσθετε στερεοτύπως και τὴ φράση: «καὶ ὄλο τὸ κοινὸ» ἢ «καὶ μὲ τὴν γνώμην ὄλης τῆς κοινότητος»¹⁹. Ὅμως ὁ «κοινὸς ραγιάς» και «ὄλο τὸ ποίμνιον» τῶν νησιῶν παρευρισκόταν μὲν στὶς Γενικὲς Συνελεύσεις γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν κοινοτικῶν ὀργάνων τῆς αὐτοδιοικήσεως, δὲν ὑπέγραφαν ὄμως τὸ πρακτικὸ τῆς ἐκλογῆς τους²⁰.

Σὲ ἐλάχιστα κοινοτικὰ ἔγγραφα πρὸς τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς ἀναφέρεται συγκεκριμένα ποιοὶ συγκροτοῦσαν τὴ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ Κοινοῦ: «Ἄκόμη... σᾶς φανερώνομε... ὅτι ἐκράξαμε τοὺς προεστοὺς και νοικοκύρηδες, κάμνοντας γεροντομάζωξη διὰ νὰ διαλέξουν και βάλουν κοτζάμπαση και κυβερνήτη...»²¹. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος ὁ ΣΤ' (1813 - 1818), σὲ ἐγκυκλίῳ του πρὸς τὶς ἐκκλησιαστικὲς και κοινοτικὲς ἀρχὲς τῆς Ἄνδρου, τῆς 30 Μαρτίου 1813, καθόριζε ἀκριβῶς ποιοὶ ἔπρεπε νὰ συμμετέχουν στὴν ἐκλογή τοῦ «κοινοτικοῦ ἄρχοντα τοῦ νησιοῦ»: «Ὁ μητροπολίτης, οἱ ἡγούμενοι και προηγούμενοι τῶν μοναστηρίων, ὁ κληρὸς, οἱ ἄρχοντες, προεστῶτες, πρόκριτοι, γέροντες και ἐπισημότεροι παντὸς τάγματος τοῦ αὐτόθι λαοῦ τῆς νήσου»²².

Οἱ κοινότητες τῶν νησιῶν συγκαλοῦσαν και ἐκτάκτως Γενικὲς Συνελεύσεις:

Α'. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἐκλέξουν και ἐξουσιοδοτήσουν ἐκπροσώπους τοῦ τόπου τους «οἱ ὄποιοι μεταβαίνουντες εἰς τὴν Βασιλεῦσαν θὰ ἐξήτουν ἀπὸ τοὺς ἀφεντάδες τὸ ἰλιτζάμι»²³ τοῦ νησιοῦ τους εἰς τὸν καλύτερον τρόπον ποῦ γίνεται δυνατὸν»²⁴ και ρυθμίσουν γενικότερα προβλήματα τοῦ κοινοῦ τους,

18. Δ. Δρόσου, *Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου*, Ἀθήναι 1870, σ. 40. — Ν. Μοσχοβάκη, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1882, σ. 83 κ.ά.

19. Ἀ. Σιγάλα, *δ.π.*, σ. 417. — Ἀ. Δρακάκη, *δ.π.*, Α', σ. 220 κ.ά.

20. Βλ. Π. Ζερλέντη, *Σύστασις τοῦ κοινοῦ τῶν Μυκονίων*, Ἐρμούπολις 1923, σσ. 23 - 24, πρακτικὸ ἐκλογῆς τοῦ 1667, ὅπου ἂν και ἀναφέρεται ὅτι «συναθροισθέντες συνοδικῶς... οἱ λογιώτατοι ἀφέντες και ὄλο τὸ ἐποίμνιον», ὑπογράφουν μοναχὰ 10 κληρικοὶ. Βλ. και πρακτικὸ 5 Μαΐου 1680, ὅπου ὑπογράφουν μόνο 36, *δ.π.*, σσ. 37 - 38.

21. Ἀ. Δρακάκη, *δ.π.*, σ. 189, ἔγγραφο Σῶρου, πρακτικὰ Φεβρουαρίου και Μαρτίου 1790.

22. Δ. Πασχάλη, Ἡ Ἄνδρος, Β', 231 - 232.

23. Ἰλιτζάμι, τουρκ. *ilizâm*, μορφή φορολογίας. Ὁ πλειοδότης ἐνοικιαστής τῶν φώρων μιᾶς περιοχῆς πλήρωνε προκαταβολικὰ τὸ καθορισμένο ποσὸ στὶς τουρκικὲς ἀρχὲς και ἀργότερα εἰσέπραττε μὲ τόκο τὸ ποσὸ ἀπὸ τοὺς φορολογουμένους κατοίκους. Βλ. G. Baer, *The Encyclopaedia of Islam*, III, σσ. 1154 - 1155.

24. ΓΑΚ, χειρόγρ. 212, φ. 166', τῆς Πάρου. Βλ. και Π. Ζερλέντη, *δ.π.*, σσ. 26, 36, 50, 83.

συνήθως με τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἑλληνα δραγομένου τοῦ στόλου²⁵.

Β'. Ὄταν ἐκήρυσσαν πλειοδοτικό διαγωνισμό «πούμπλικον ἱκαντόν», ὅπως ἀναφέρουν τὰ ἔγγραφα, τοῦ φόρου τῆς δεκάτης καὶ σὲ «ἄλλα τὰ γεννήματα καὶ βλαστήματα τῆς γῆς», προκειμένου νὰ κατακυρωθεῖ τὸ σύνολο τῆς φορολογίας τοῦ τόπου τους στὸν πλειοδότη ἐνοικιαστή²⁶.

Γ'. Ὄταν εἶχαν ἀνάγκη νὰ συνάψουν κοινοτικό δάνειο, γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὶς φορολογικὲς τους ὑποχρεώσεις²⁷.

Δ'. Γενικὲς Συνελεύσεις συγκροτοῦσαν ἐπίσης, ὅσες φορές ἀνέκυπταν ἔκτακτα σοβαρὰ προβλήματα στὸ νησί τους, ποὺ ἀπαιτοῦσαν κοινὴ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους. Τέτοιες αἰτίες ἦταν ὁ διχασμὸς τῶν κατοίκων ἀπὸ κομματικὲς ἀντιζηλίαι καὶ διχόνοιες²⁸, ὁ κατατρεγμὸς συμπατριωτῶν τους ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχές²⁹, ἡ περιφρούρηση τῆς ὑγείας τῶν κατοίκων ἀπὸ φοβερὲς ἐπιδημίες, ποὺ ὄχι σπάνια ἐρήμωναν τὸ νησί τους³⁰, ἡ ματαίωση ναυτολογίας τῶν νησιωτῶν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ τουρκικοῦ στόλου³¹ κ.ἄ.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κείμενα τῶν πρακτικῶν τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων τῶν Κοινῶν γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν ὀργάνων τῆς αὐτοδιοικήσεως. Ἡ σχετικὴ διάταξη τῶν ἀκτιναμέδων παρεῖχε στοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν τὴ δυνατὸτητα νὰ ἐκλέγουν ἐλεύθερα «ὅποιον ἤθελαν» καὶ «ὅποιον τῶν ἀρέσει» γιὰ τὴ διοίκηση τοῦ τόπου τους, χωρὶς νὰ καθορίζει τὸν ἀριθμὸ καὶ χωρὶς νὰ θέτει καμμία δέσμευση. Τὸ θέμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανώσεως τῆς κοινότητος καὶ ὁ τρόπος διοικήσεως, καθὼς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν κοινοτικῶν ὀργάνων ποὺ θὰ ἐψηφίζαν ἔμενε στὴν κρίση καὶ στὴν ἐλεύθερη ἀπόφαση τῶν προεστῶν καὶ τῶν ἄλλων ἰσχυρῶν τοπικῶν παραγόντων τοῦ κάθε νησιοῦ. Τὸ κάθε νησί ὀργάνωνε τὴν κοινοτικὴν του αὐτοδιοίκηση σύμφωνα με τὶς τοπικὲς συνήθειες καὶ τὶς ἀνάγκες του. Αὐτὸ προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν πρακτικῶν τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων, γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν

25. Γιὰ τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων δραγομένων τοῦ στόλου ὑπὲρ τῶν νησιῶν, βλ. Β. Σφυρόερα, *Οἱ Δραγομένοι τοῦ Στόλου. Ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς*, Ἀθήναι 1965, σσ. 31 ἔ., 64 κ.ἄ.

26. ΓΑΚ, Συλλογὴ Ζερλέντη, φάκ. 174. — Δ. Ζακυθνοῦ, «Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περικλέους Ζερλέντη», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 13 (1937), σ. 265.

27. Βλ. Ἄ. Δρακάκη, *δ.π.*, Α', σ. 190 κ.ἄ. — Κ. Γκιῶν, *Ἱστορία τῆς νήσου Σίφνου*, Σύρος, 1876, σσ. κδ' - κε', κ.ἄ.

28. ΓΑΚ, χειρόγρ. 212, φ. 61^r, 130^v τῆς Πάρου. — Φ. Κατσουροῦ, «Γράμμα συμφωνητικῶν τῶν τριῶν κοινῶν τῆς νήσου Νάξου», *Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς*, 1 (1918), σσ. 155 - 159.

29. ΓΑΚ, χειρόγρ. 212, φ. 80^v, 111^v τῆς Πάρου. — Ἰωάν. Ράμφου, *δ.π.*, σσ. 303 - 304.

30. Ἄ. Δρακάκη, *δ.π.*, Α', σσ. 42 - 47, 195 κ.ἄ. — Π. Ζερλέντη, *δ.π.*, σσ. 89 - 90. — ΓΑΚ, *δ.π.*, φ. 35^r, 45^r.

31. Ἀρχεῖον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, τῆς 12 Μαρτίου 1800. Δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Β. Σφυρόερα, *Τὰ ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ τουρκικοῦ στόλου*, Ἀθήναι 1968, σσ. 137 - 138. — Ἄ. Δρακάκη, *δ.π.*, Α', σ. 238 κ.ἄ.

τοπικῶν ἀρχόντων. Γι' αὐτό τὸ λόγο στό θέμα αὐτὸ ὑπάρχουν ἄλλοτε σημαντικές καί ἄλλοτε δευτερεύουσες διαφορές ἀπὸ τὸ ἓνα νησί στό ἄλλο. Ὅπως ἦταν φυσικό ἄλλες ἀνάγκες καί ἄλλα προβλήματα εἶχαν τὰ μεγάλα καί πυκνοκατοικημένα νησιά καί ἄλλα τὰ μικρά μὲ τοὺς λίγους κατοίκους.

Κατὰ κανόνα τὰ ὄργανα τῆς αὐτοδιοικήσεως ἐκλέγονταν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἀρχόντων καί τῶν προκρίτων, ποὺ ἦταν καί οἱ οἰκονομικῶς ἰσχυρότεροι. Ἡ διάρκεια τῆς θητείας τῶν ἐκλεγομένων ἦταν γιὰ ἓνα χρόνο μὲ δυνατότητα ἐπανεκλογῆς ἢ σιωπηρῆς χρονικῆς παρατάσεως σὲ δύσκολες περιστάσεις, ποὺ ἦταν συχνές.

Δικαίωμα ἐκλογῆς εἶχαν μόνο τὰ μέλη τῆς κοινότητος τοῦ κάθε νησιοῦ, ποὺ ἔπρεπε νὰ κατοικοῦν μονίμως σ' αὐτὸ καί νὰ πληρώνουν τὸ φόρο τοῦ «κεφαλοχάρατσο», ἐφόσον ἢ καταβολὴ μόνο αὐτοῦ τοῦ φόρου ἔδινε τὴν ιδιότητα τοῦ ὑπηκόου τῆς Πύλης³².

Ὁ δραγομάνος τοῦ στόλου Παναγιώτης Μουρούζης, σὲ γράμμα του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μυκόνου, τῆς 22 Ἰουνίου 1805, ἔγραφε ὅτι «οἱ σέ-δικοι... καὶ νατζιονάδοι», δηλ. οἱ ὑπήκοοι καί ἰθαγενεῖς ποὺ δὲν πλήρωναν «κεφαλοχάρατσο», ἔστω κι' ἂν κατέβαλλαν ὅλα τὰ ἄλλα φορολογικὰ «δοσίματα», ἔπρεπε νὰ ἀποκλείονται ἀπὸ τὶς Συνελεύσεις τοῦ Κοινοῦ καί κυρίως ἀπὸ τὴ διεκδίκηση καί κατάληψη κοινοτικοῦ ἀξιώματος³³. Ὁ ἀποκλεισμός αὐτὸς ἀφοροῦσε σ' ἐκείνους τοὺς κατοίκους, ποὺ ἀπελάμβαναν τὴν προστασία κάποιας εὐρωπαϊκῆς χώρας καί λέγονταν «προστατενόμενοι».

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ κειμένου τῶν ἐγγράφων, ὅσων διασώθηκαν, διαπιστώνεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ —τῆς τουρκοκρατίας— δὲν ὑπάρχει διάκριση ἐξουσιῶν. Καί δὲν ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρχει. Κατὰ κανόνα τόσο οἱ ἐκτελεστικές ἢ διοικητικές ὅσο καί οἱ δικαστικές ἐξουσίες ἡσκοῦντο ἀπὸ τὰ ἴδια πρόσωπα: τοὺς ἐπιτρόπους καί τοὺς προεστούς.

Ἡ οἰκονομικὴ διαχείριση τῶν ἐσόδων τοῦ τόπου, οἱ δαπάνες λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ τῆς αὐτοδιοικήσεως καί κυρίως ἡ κατανομή καί ἡ εἰσπραξὴ τῶν φόρων, τῶν «ἀθθεντικῶν δοσιμάτων», ὅπως ἀναφέρονται στὰ ἔγγραφα οἱ πάσης φύσεως φορολογίες, ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ στὰ νησιά ἀπὸ τὴν τουρκικὴ διοίκηση, ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντα τῶν ὀργάνων τῆς αὐτοδιοικήσεως³⁴.

32. Περισσότερα βλ. Ἐλένης Κούκκου, *δ.π.*, σ. 72 κ.έ.

33. ΓΑΚ, Συλλογὴ Ζερλέντη, φακ. 161. —Δ. Ζακυθνοῦ, *δ.π.*, σ. 272.

34. Τὸ πρόβλημα τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς φορολογίας, ποὺ ἐπέβαλλε ἡ Τουρκία καί στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου εἶναι τεράστιο καί πολύπλοκο. Ὁ ἱστορικός νομομαθὴς Ἄ. Δρακάκης γράφει ὅτι «ἐν ἐκ τῶν πλέον πολυπλόκων ζητημάτων... τῆς ἱστορίας τῶν νήσων μας εἶναι καί τὸ ζήτημα τῆς ἐπιβληθείσης εἰς αὐτάς παρὰ τῶν Τούρκων φορολογίας... καί τοῦ ἐφαρμοζομένου φορολογικοῦ συστήματος», *δ.π.*, Α', σ. 245. Γενικώτερα γιὰ τὰ οἰκονο-

Τὸ φορολογικὸ σύστημα τῆς Πύλης, ὅπως τὸ ἐφάρμοζε στοὺς διαφόρους ὑποτελεῖς λαοὺς, ἦταν καὶ εἶναι δυσεπίλυτο πρόβλημα καὶ στοὺς εἰδικούς. Ἡ φορολογικὴ καὶ νομισματικὴ ἀστάθεια καὶ μεταβλητότητα τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐπεδεινῶνε τὸ ἤδη περιπεπλεγμένο αὐτὸ φορολογικὸ σύστημα³⁵. Κατὰ συνέπεια τὸ ἔργο τῶν τοπικῶν ὀργάνων τῆς αὐτοδιοικήσεως γινόταν δυσκολώτερο στὴν κατανομὴ τῶν διαφορῶν φόρων. Ἡ Τουρκία ἐφάρμοζε κατὰ κανόνα στὶς ὑποτελεῖς χώρες τὸ διανεμητικὸ φορολογικὸ σύστημα³⁶, ὄριζε δηλαδὴ ἐκ τῶν προτέρων τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ ποσοῦ τῆς φορολογίας γιὰ τὴν κάθε χώρα ἢ τὴ διοικητικὴ περιφέρεια καὶ οἱ τοπικοὶ διοικητικοὶ παράγοντες, τὰ αἰρετὰ ὄργανα τῆς αὐτοδιοικήσεως, ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ κατανέμουν τὸ ποσό, ποῦ ἔπρεπε νὰ καταβάλλει ὁ κάθε φορολογούμενος, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ του κατάστασι³⁷.

Οἱ δικαιοδοσίαι τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων καθορίζονται στὰ πρακτικὰ τῆς ἐκλογῆς τους μὲ λιτὲς καὶ γενικὲς φράσεις, ὅπως π.χ.: «νὰ κυβερνοῦν καὶ νὰ ἐπιτροπεύουν μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν, ὅ,τι ὑπόθεσες ἔχει ἡ κοινότης»³⁸, ἢ «νὰ ἐπιτροπεύει καὶ νὰ διορθώνει μὲ κάθε ἐπιμέλειαν τὲς χρεῖες ὅλες ποὺ ἤμποροῦν νὰ εἶναι τοῦ κοινοῦ...»³⁹ ἢ «νὰ κάμνουν ζάπτι⁴⁰ καὶ νὰ κομαντάρουν⁴¹, νὰ περιμαζώνουν τ' ἀθηντικά χαράτσια, τάνσες⁴² καὶ ἀβανίες⁴³, ποὺ θέλουν

μικὰ καὶ φορολογικὰ προβλήματα τῶν βαλκανικῶν χωρῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, βλ. Σπ. Ἀσδραχά, «Προβλήματα οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Τουρκοκρατίας», στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, ἐ' - ιθ' αἰ., Ἀθήνα 1979, σσ. 19 - 42, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

35. Βλ. Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe s.*, Paris 1956, σ. 114 κ.έ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ νομισματικὸ πρόβλημα τῆς Τουρκίας στὸν 15ο καὶ 16ο αἰ. βλ. γενικώτερα στὸν F. Braudel, *La Mediterranée...*, ἐκδ. 2η, Paris, 1966, σ. 415 κ.έ. Πρβλ. Ν. Μοσχοβάκη, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, 1882, σ. 78 κ.έ.

36. Γενικότερα γιὰ τὸ φορολογικὸ σύστημα τῆς Τουρκίας βλ. Ν. Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balcons (1402 - 1566)*, London 1976, XIII, σ. 10 κ.ά. — Η. Gibb - Η. Bowen, *Islamic society and the West*, vol. 1², London - New York 1957, σσ. 1 - 37. — Α. Βακυλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Β', ἐκδ. 2η, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 25 - 31 κ.ά.

37. Στὰ ΓΑΚ σώζονται φορολογικοὶ κατάλογοι ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, ὅπου καταχωρίζεται ὀνομαστικὰ ἡ ἀκίνητη περιουσία τῶν φορολογουμένων καὶ τὸ ποσὸ τοῦ ἀναλογουμένου φόρου. Βλ. ἐνδεικτικὰ: ΓΑΚ, χειρόγρ. 92, τοῦ 1793 τῆς Μυκόνου: «*Σμαροῦμπελον τοῦ χαρὰτσιου... (μὲ) ὅλα τὰ ὀνόματα μὲ τὰ πράγματά των, καθὼς φαίνεται εἰς τὴν παλαιὰν στίμα*».

38. Π. Ζερλέντη, Στάσις τοῦ κοινοῦ τῶν Μυκονίων, 82.

39. ΓΑΚ, χειρόγρ. 212, φ. 35^r.

40. «Κάνω ζάπτι» = ἐδῶ κατανέμω φόρους. Ἑρμηνεῖα τοῦ ὄρου βλ. Γ. Πετροπούλου, *Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη*, Ἀθήναι 1956, σσ. 14 - 18.

41. Κομαντάρω, ἰταλ. comandare = διατάσσω, ἐλέγχω, διοικῶ.

42. Τάνσα, ἐνετ. tansa, tanso = φόρος, ἐκτακτὴ εἰσφορά γιὰ κάλυψη δαπανῶν.

43. Ἀβανία, ἰταλ. avania = φόρος, ὕβρις, συκοφαντία. Βλ. Gibb - Bowen, ὁ.π., 1¹, σσ. 311, 263.

τύχει, άλυσές, κομέρκιο⁴⁴ και πών άλλο⁴⁵ ή «κατασταίνομεν άξίους νοικοκύ-
ρους (= έπιτρόπους) διά χρόνον ένα να κάμουν και να ξεκάμουν, καθώς δια-
λαμβάνει ή λεγόμενη νταρίφα⁴⁶ διά κάθε κυβέρονισιν και καλωσύνην του τό-
που μας⁴⁷ κ.ά.

Μέσα στις λιτές όμως και γενικές αυτές φράσεις τής περιγραφής των καθηκόντων και των δικαιοδοσιών των οργάνων τής αυτοδιοικήσεως περιλαμβάνονταν όλες οι ένέργειες και δικαιοδοσίες, που απέβλεπαν στην καλή λειτουργία τής αυτοδιοικήσεως και στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων των νήσων. Από τα πιο άπλά προβλήματα τής καθημερινής ζωής ως τα πιο σοβαρά και πολύπλοκα, όπως ήταν ή διαπραγμάτευση πολλών θεμάτων —και μάλιστα οικονομικών— με τις τουρκικές άρχές. Από τή διατίμηση των προϊόντων τής έγχώριας παραγωγής ή των εισαγομένων έμπορευμάτων, για να προφυλάσσονται οι κάτοικοι από τήν αίσχροκέρδεια και τήν έκμετάλλευση των παραγωγών και εμπόρων, ως «τήν έπιστασία τής σάνιτας», τήν προστασία δηλαδή τής υγείας των κατοίκων του νησιού τους⁴⁸. Από τή φροντίδα για τή μείωση των κοινοτικών χρεών ή τήν παρεμπόδιση έπιβολής νέων φορολογικών έπιβαρύνσεων⁴⁹, ως τή διασφάλιση τής κτηματικής περιουσίας των κατοίκων από άθαιρέτες καταπατήσεις ή άγροζημιές⁵⁰. Από τήν επαγρύπνηση για τήν τήρηση και έφαρμογή όλων των τοπικών θεσμών ως τήν τιμωρία των παραβατών και τόν κολασμό των ενόχων⁵¹.

Η ρύθμιση και έκδίκαση των δικαστικών διαφορών, που άνέκυπταν ανάμεσα στους κατοίκους, σύμφωνα με τó τοπικό έθιμικό δίκαιο, χωρίς τήν παρέμβαση των καθήδων, άποτελοϋσε άσφαλώς μία από τις σπουδαιότερες και τις σημαντικότερες δικαιοδοσίες των οργάνων τής αυτοδιοικήσεως.

44. Κομέρκι, λατ. commercium, βυζαντ. κομέρκιον = φόρος έπί εισαγομένων και έξαγομένων, τελωνειακοί δασμοί. Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715 - 1821)*, Αθήναι 1939, σσ. 67 - 68. — Β. Δημητριάδη, *δ.π.*, σσ. 97 - 98 κ.ά.

45. Ε. Κούκκου, *Οί κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες... Άνέκδοτα έγγραφα*, 1989, σ. 17.

46. Νταρίφα, έν.ετ. tarifa = διατίμηση, τιμολόγιο και κατ' επέκταση, πίνακας, κατάλογος. Βλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1829, σ. 662.

47. ΓΑΚ, Άρχείο Μυκόνου, Αυτά έγγραφα, φακ. 20, τής 25 Σεπτεμβρίου 1692 και Ε. Κούκκου, *δ.π.*, *Άνέκδοτα έγγραφα*, σ. 18.

48. Τήν φροντίδα αυτή τά έγγραφα συνήθως άναφέρουν με τόν ένετικό όρο «κοντουματσία», contumacia = κάθαρση, άπολύμανση, καραντίνα. Βλ. και Ε. Κούκκου, *δ.π.*, 31 κ.ά.: «...τοϋ δίνεται να προβλέπει όλο εκείνο που τοχάινει προς τήν υγεία μας, ήγουν τής κοντουματσίας».

49. Π. Ζερλέντη, *Ιστορικά σημειώματα...*, Έρμούπολις 1922, σσ. 117, 119.

50. Π. Ζερλέντη, *Έύστασις του κοινού των Μυκονίων*, σσ. 19 - 23.

51. Δ. Ζακωθηνοϋ, *Η Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1957, σ. 32.

Ήταν ένα από τα ούσιωδέστερα προνόμια του θεσμού της αυτοδιοικήσεως, γιατί αναγνωριζόταν επίσημα από τον κατακτητή ή δύναμη του τοπικού έθιμικού δικαίου και γιατί η άπονομή της δικαιοσύνης θα γινόταν από πρόσωπα της δικής τους εκλογής. Από συμπατριώτες τους που είχαν την ίδια γλώσσα, θρησκεία, εθνικότητα⁵².

Οί Έλληνες «κριτές» —και τούτο έχει ιδιαίτερη σημασία— πέτυχαν να επεκτείνουν τη δικαστική τους δικαιοδοσία και στις ποινικές υποθέσεις. Εάν η άπονομή της δικαιοσύνης περιοριζόταν μονάχα στην διαιτητική επίλυση των διαφορών, όπως καθόριζαν τα σχετικά άρθρα των άκτιναμέδων, τούτο δέν θα είχε και τόση μεγάλη σημασία για τους κατοίκους των νησιών. Τό γεγονός όμως ότι οί κοινοτικοί άρχοντες είχαν τή δυνατότητα να έκδικάζουν και σοβαρές δικαστικές υποθέσεις απήλλαξε τους νησιώτες, όπως και τους κατοίκους άλλων μερών, στα όποια είχαν παραχωρηθεί προνομιακοί όρισμοί, από τή μεροληπτική και έξαγορασμένη κρίση των καθήδων⁵³. Στο έγγραφο της Μυκόνου, της 1^{ης} Απριλίου 1667 οί έκλεγμένοι κοινοτικοί άρχοντες καλοϋνται «κριτάδες και επίτροποι»⁵⁴ και σέ άλλο πρακτικό αναφέρεται: «κατασταίνουμεν... καθολικούς καπετάνιους και κριτάδες και επίτροπους»⁵⁴. Και οί ίδιοι υπέγραφαν στα διάφορα έγγραφα: «κριτής και επίτροπος».

Στόν άκτιναμέ του 1580 αναφέρεται κατηγορηματικά: «Και όταν γεννηθεί διαφορά ανάμεσόν τους και θέλουν θεληματικώς των να γυρεύσουν ανθρώπους έδικούς των, μαθημένους διά να τους συμβάσουν, κατά τες συνήθειές των, εις εκείνα όπου ήθελαν κάμουν να μήν ήμπορϋν οί κριτάδες (οί καθήδες) να τους έμποδίσουν, αλλά να τά στέργουν και να τά βεβαιώνουν»⁵⁶.

Ή σπουδαιότατη αυτή διαταγή αναμφισβήτητα παραμέριζε τό δίκαιο του κατακτητή και άνεγνώριζε τό τοπικό έθιμικό δίκαιο. Από τισ σπουδαιότερες παραχωρηθείσες προνομίες προς τόν υπόδουλο Έλληνισμό, άσφαλώς ήταν και ή δικαστική έλευθερία.

52. Για τους λόγους που ανάγκασαν τους σουλτάνους να παραχωρήσουν δικαστικά προνόμια στους άλλοθρησκούς υπηκόους υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. ένδεικτικά Ν. Έλευθεριάδου, *Ανατολικαί μελέται. Α', Τά προνόμια του Όθωμανικού Πατριαρχείου*, Σμόρνη 1909, σσ. 133 - 147. —Halil Inalcic, «The ottoman empire...», *Archivium ottomanicum*, I, London 1978, σσ. 105 - 138. —Μ. Τουρτόγλου, «Τό δίκαιον κατά τήν περίοδο της τουρκοκρατίας», *Ιστορία του έλληνικού Έθνους*, Έκδοτική Άθηνών, ΙΑ' (1975), σ. 192 κ.έ. —Ε. Κούκκου, *δ.π.*, Α', σ. 168 κ.έ.

53. Βλ. Α. Δρακάκη, *δ.π.*, Β', «Η δικαιοσύνη και τό δίκαιον», *Επετηρίς Έταιρείας Κεκλαδικών Μελετών*, 6 (1967), σ. 66.

54. Π. Ζερλέντη, *Σύστασις*, σσ. 23 - 24.

55. Ι. Βισβίξη, «Δικαστικά άποφάσεις του 17ου αι. εκ της νήσου Μυκόνου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, 7 (1957), σσ. 55, 56, 102 κ.ά.

56. Π. Ζερλέντη, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δονκών του Αιγαίου πελάγους, 1438 - 1565*, Έρμούπολις 1924, 103. Βλ. και Ε. Κούκκου, *δ.π.*, Α', σσ. 39 - 43.

ΧΑΡΗ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗ

ΚΥΚΛΑΔΙΚΗ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΚΑΙ 20ο ΑΙΩΝΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ

Πρόθεσή μου σ' αυτήν τή σύντομη ανακοίνωση είναι να θίξω μόνον όσο τὸ δυνατόν περισσότερα σημεῖα καὶ να τολμήσω σχετικὲς νύξεις. Τὸ ἐγχείρημα εἶναι δύσκολο ἢ μᾶλλον, ὁμολογῶ, ὅτι ἡ σφαιρικότερη κάλυψη τοῦ ζητούμενου ἐμένα με προβλημάτισε ιδιαίτερα. Ὡστόσο, θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι συγκροτοῦνται πλέον οἱ πρώτες δειλὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν περαιτέρω προσέγγιση τοῦ θέματος, τόσο ἀπὸ ἐμᾶς ποῦ γεννηθήκαμε ἢ ἔλκουμε τὴν καταγωγή ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο χῶρο, ὅσο καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλον ἐρευνητικὰ ἐνδιαφερόμενο. Κι ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μιὰ ἀκόμη δημόσια ὁμολογία. Ἐτοιμάζοντας τὴν εἰσήγησή μου καὶ γνωρίζοντας τὸ βῆμα ποῦ θὰ παρουσιαζόταν, ἡ σκέψη μου κάποιες στιγμὲς στρεφόταν στὴ μνήμη τοῦ πρόωρος ἐκλιπόντος φιλόλογου Ἀριστείδη Μιχ. Ταταράκη (1845 - 1871), ὁ ὁποῖος, σὲ ἡλικία μόλις εἰκοσιτριῶν ἐτῶν, ἀναδείχθηκε Πρόεδρος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ — τοῦ διοργανωτῆ τοῦ παρόντος τριήμερου Αἰγαίου.

Τὰ εἰκοσιεπτὰ κατοικημένα νησιά καὶ οἱ ἐπτὰ νησιίδες - βραχονησίδες τοῦ Κυκλαδικοῦ συμπλέγματος καλύπτουν 2.527 τ.χ., δηλαδή τὸ 95,40% τῆς ὅλης ἔκτασής του. Σύμφωνα με τὴν πρώτη ἐπίσημη ἀπογραφή, τὴν ἀπογραφή τῆς 12 Μαρτίου 1861, στὸ ζωτικὸ χῶρο τῶν Κυκλάδων διαβιοῦσαν 118.530, γιὰ νὰ φθάσουμε 120 χρόνια ἀργότερα, στὶς 5 Ἀπριλίου 1981, στὸν ἀριθμὸ τῶν 87.531 ψυχῶν (μείωση τῆς τάξεως τοῦ 26%). Καθοδική, λοιπόν, τάση τοῦ πληθυσμοῦ, ἀνησυχητικὴ δημογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς συρρίκνωσης, κατὰ περίπτωσιν δὲ τῆς ραγδαίας μείωσης¹.

Πρὸς τὴν κατεῦθυνση αὐτὴ δροῦν συνατιακὰ πολλοὶ παράγοντες. Ἡ ἀναφορὰ τῶν ἐμφανέστερων ἀδρὰ μόνον περιγράφει τὴν κατάστασιν, με τὴ

---

1. Ἀπογραφή 7-4-1951: 125.959. Ἀπογραφή 19-3-1961: 99.959. Ἀπογραφή 14-3-1971: 86.337. Βλ. Γεω. Κ. Γιαγκάκης, *Δημογραφικὰ Κυκλάδων 1821 - 1971 — ἡ ἐρήμωσις ἐνὸς πολιτῆσον*, Ἀθῆναι 1978, σ. 20.

συνείδηση τής πραγματικότητας ότι οί άναζητήσεις τής επιστημονικής κοινότητας είναι διαρκείς και κατά συνέπεια οί θέσεις πάντοτε προσωρινές, υποκείμενες σέ τροποποιήσεις ή προσθήκες, προσωπικές και συλλογικές.

Ή σχετικά περιορισμένη έκταση γής, οί μεταβλητές από τόπο σέ τόπο οικονομικές συνθήκες έχουν τó μερίδιό τους στην άποδημία τών ανθρώπων, στην πληθυσμιακή άποδυνάμωση τών νησιών, άποδυνάμωση που προωθεΐται από τó γεγονός τής άντικειμενικής έδαφικής τους πραγματικότητας, ιδιαίτερα τών μικρότερων, σέ συσχετισμό με τις διαδικασίες παραγωγής στή χώρα μας και τόν καταμερισμό εργασίας.

Ή έξοδος από τά νησιά συναρτάται, επίσης, και αύξητικά έπηρεάζεται από τις μικρομεσαίες καλλιεργητικές δραστηριότητες κι από τή μορφή γαιοκτησίας στις Κυκλάδες, όπου επικρατεί οίκογενειακή ιδιοκτησία 5 - 10 στρεμμάτων, ίσως και λίγο περισσότερο. Κατά τόν ύπολογισμό τής ανάπτυξης τού πληθυσμού τής Παλαιάς Ελλάδας στα χρόνια 1839 - 1920 διαπιστώθηκε ότι στις Κυκλάδες συναντάται ó μικρότερος άνοδικός δείκτης (+10%), φαινόμενο που σέ περίοδο κρίσης έχει πλέον άμεσες δημογραφικές συνέπειες².

«Στό διάστημα 1830-1920 έγιναν βαθιές άλλαγές στον έλληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Ή σταδιακή διείσδυση τών καπιταλιστικών μορφών στην περιφέρεια άποτελεί πιά άναπότρεπτη τελεσίδικη διαδικασία... Ή ταχύτατη αύξηση τής πρωτεύουσας είναι τó έντυπωσιακότερο γνώρισμα τής άστικής διαμόρφωσης τής χώρας.»³. Προς τά έδω πορεύεται σημαντικότερο ποσοστό τών μετακινούμενων Κυκλαδιτών. Στην άπόφασή τους συνηγόρησαν και συνηγορούν ή ένασχόληση τών άνδρών με τή θάλασσα — ó Πειραιάς πρώτο λιμάνι τής Ελλάδας — και τή ναυτιλία, τά κρίσιμα προβλήματα Ύγείας και Παιδείας⁴, ή προτίμηση, όπως όρθά έχει κατά τή γνώμη μου ύποστηριχθεί⁵, τού μεσο - Αίγαιοπελαγίτη στό νά μήν συγκαταλέγεται στους Έλληνες τής διασποράς, χωρίς άσφαλώς αυτό νά σημαίνει ότι δέν άιμοδότησε και τήν έξωτερική μετανάστευση, ή χαρακτηριστική γειτνίαση τής Άττικής με τήν ιδιαίτερη πατρίδα του, γειτνίαση που τού δίνει τή δικαιολογημένη αίσθηση ότι «παρ - οίκει», ότι ζει κοντά, πλησίον⁶, που τού χαρίζει ψυχολογικά τήν

2. Κ. Τσουκαλάς, *Έξάρτηση και άναπαραγωγή — ó κοινωνικός ρόλος τών εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, Άθήνα 1977, σσ. 97, 103, 104.

3. Κ. Τσουκαλάς, *δ.π.* (2), σσ. 85, 171.

4. Ένδεικτικά αναφέρω: «Άπό τήν έλλειψη βασικών στοιχείων, κοινωνικών, πολιτιστικών και εκπαιδευτικών, κάθε χρόνο φεύγουν από τή Μήλο 8 - 10 οίκογένειες» (Μένης Παπαγεωργίου, Εισήγηση στό Α΄ Παγκυκλαδικό Συνέδριο, 28-9-1979, έφ. *Φωνή τής Μήλου*, φ. 362/Όκτώβριος 1979, σ. 2).

5. Γεω. Κ. Γιαγκάκης, *δ.π.* (1), σ. 176.

6. Τó εύρος και ή δύναμη διάρκειας τών Κυκλαδιτών τής πρωτεύουσας έμφαίνεται και από τις συλλογικές συσσωματώσεις τους. Στα μέσα περίπου τής διανυόμενης δεκαετίας,

ἀνεση νὰ σκέπτεται ὅτι ὁποιαδήποτε στιγμή ἔχει τὴ δυνατότητα τουλάχιστον, ἂν τὸ θελήσει, νὰ τὴν ἐπισκεφθεῖ.

Στὴν πρόσφατη ἀπογραφὴ τοῦ 1981, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ὁ πληθυσμὸς τῶν Κυκλάδων δὲν παρουσιάζεται μικρότερος ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη καταμέτρησή του. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴ Μήλο⁷ ποὺ ἐμφανίζεται μιὰ μικρὴ στατιστικὴ αὔξηση τῶν ἀπογραφέντων κατὰ 85 φυσικὰ πρόσωπα (+1,88%). Θὰ ἦταν, ὅμως, παράλειψη νὰ μὴν συνεκτιμήσουμε τὸ ὅτι ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1981 διεξήχθη στὶς 5 Ἀπριλίου, ἐνῶ ἡ προηγούμενη στὶς 14 Μαρτίου 1971 καὶ ἡ τοῦ 1961 στὶς 19 Μαρτίου. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ τῶν εἰκοσιένα - δεκαῆξι ἡμερῶν ἀντίστοιχα δὲν εἶναι ἀσήμαντη γιὰ τὸ Αἶγαῖο. Παράλληλα, τὸ 1981 εἶχαμε σχετικὰ πρόσφατη τὴν ἀναστάτωση καὶ τὴν προσωρινὴ φυγὴ κατοίκων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἐξαιτίας τοῦ φόβου ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὸ σεισμὸ στὶς Ἀλκυονίδες νήσους (24 Φεβρουαρίου '81). Ἡ ὀριακὴ, λοιπόν, αὔξηση, παρὰ τὶς σημαντικὲς μεταλλευτικὲς κι ἄλλες ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες στὴ Μήλο, περιστασιακὰ — ἂν δὲν ληφθοῦν μέτρα κατάλληλα — καὶ σχεδὸν ἀνεπαίσθητα ἐπηρεάζει τὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς ἄμεσης μείωσης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀπὸ τὸ 1940 κι ὕστερα. Ἡ ἀποδυνά-

περίοδο γιὰ τὴν ὁποία ἔχω ἀκριβεῖς πληροφορίες, οἱ κυκλαδικοὶ σύλλογοι Ἀθῆνας - Πειραιᾶ ἀνέρχονται σὲ ἑκατὸν δώδεκα (ἐκ τῶν ὁποίων τέσσερις Παγκυκλαδικοὶ) μετὰ τὴν ἀκόλουθη κατὰ νῆσο συχνότητα: Ἀμοργὸς 5 (4,46%)· Ἀνάφη 1 (0,89%)· Ἀνδρος 11 (9,82%)· Δοιοῦσα 1 (0,89%)· Ἡράκλεια 1 (0,89%)· Θήρα - Θηρασία 12 (10,71%)· Ἴος 1 (0,89%)· Κέα 1 (0,89%)· Κίμωλος 2 (1,78%)· Κουφονήσια 1 (0,89%)· Κόθνος 3 (2,67%)· Μῆλος 4 (3,57%)· Μύκονος 1 (0,89%)· Νάξος 22 (19,64%)· Πάρος - Ἀντίπαρος 10 (8,92%)· Σέριφος 3 (2,67%)· Σίκινος 1 (0,89%)· Σίφνος 4 (3,57%)· Σύρος 3 (2,67%)· Σχοινοῦσα 1 (0,89%)· Τήνος 19 (16,96%)· Φολέγανδρος 1 (0,89%).

7. Βλ. πίνακα 5 στὸ ἄρθρο Χ. Ν. Μπαμποῦνη, Ὁ πληθυσμὸς τῆς Μήλου 1638 - 1981, ἐφ. Μῆλος (ἐκδότης - διευθυντῆς Γρ. Μπελιβανάκης), φ. 58/30-9-1981, σ. 5:

Ἔτος	Ἀπογραφὴ	Κυκλάδες	Μῆλος
1861		118.530	3.604
1870		123.299	4.203
1879		132.020	4.201
1889		131.508	4.959
1896		134.747	5.310
1907		130.378	5.393
1920		122.347	5.096
1928		129.702	4.941
1940		129.015	6.048
1951		125.959	5.586
1961		99.959	4.914
1971		86.337	4.503
1981		87.531	4.588

μωσή της μέσα σε σαράντα ένα χρόνια (1940 - 1981) κατά το 24,15% των κατοίκων της είναι άποκαλυπτική του πράγματος.

Ής μεταφερθούμε, νοητά τώρα, 115 τουλάχιστον χρόνια πίσω στα Ν.Α. παράλια της Ἀττικής. Ἐκεῖ, στό Λαύριο, στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 - 1870 μέ πρωτοβουλία τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιχειρηματία Σερπιέρι καί μέ παραχωρήσεις μεταλλοφόρες ἀπό τό Ἑλληνικό Δημόσιο ἔναντι ἐξευτελιστικοῦ τιμήματος ἐπαναλειτοουργοῦν τὰ μεταλλεῖα.

Ἦδη, τό 1874 ἀπασχολοῦνται στό Λαύριο 2.000 μεταλλωρῦχοι, ἀριθμός πού ἀντιστοιχεῖ στό 27,24% τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς⁸. Ἡ ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν προκαλεῖ συρροή στό Λαύριο φτωχῶν ἀνειδίκευτων, στήν πλειοψηφία τους, Ἑλλήνων ἐργατῶν καί προλεταριοποιημένων ἐξειδικευμένων ἀλλοδαπῶν ἐργατῶν, πολλοί ἀπό τοὺς ὁποίους εἶναι φορεῖς καί μεταδότες στόν Ἑλληνικό χῶρο προοδευτικῶν ἰδεῶν⁹. Ἡ πρώτη Ἑλληνική ἀμιγῶς βιομηχανική πόλη, τό νεώτερο Λαύριο, δημιουργεῖται.

Σταδιακά καί μέ ἐντυπωσιακά αὐξανόμενο ρυθμό εἶχαν ἀρχίσει νά κτίζονται ἐργατικές καλύβες. Σιγά - σιγά συγκροτοῦνται καί γιά ψυχολογικούς λόγους συνοικίες πού θά παίρνουν κάθε φορά τήν ὀνομασία τους ἀπό τή γενέθλια γῆ τῆς πλειοψηφίας τῶν κατοίκων τους¹⁰. Στήν Καμάριζα οἱ Ἰταλοί ἐργάτες συγκροτοῦν τὰ «Ἰταλικά», ὅσοι ἤλθαν ἀπό τήν Κύμη Εὐβοίας τὰ «Κουμιάτικα» καί οἱ Μηλιοὶ ἐργάτες — ἔμπειροι γῶστες τῆς ἐξόρυξης τῶν μετάλλων, τὰ «Μηλέϊκα». Ἡ συνοικία σώζεται καί σήμερα καί ὅπως εἶναι πολεοδομικά διαρθρωμένη θυμίζει, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, τὸν αἰγαιοπελαγίτικο χῶρο μας. Ἀρκετοὶ Μηλιοὶ δευτέρης καί τρίτης γενεᾶς διαβιοῦν ἐδῶ καί μέ δημογραφική καί κοινωνική δύναμη, ὅπως ἄλλωστε καί στό παρελθόν, ὑπολογίσιμη¹¹.

8. Α. Μανσόλας, *Ἀπογραφή τῆς Ἑλληνικῆς Βιομηχανίας*, Ἀθήνα 1893, σσ. 35 - 37.

9. Π.Β. Κωστής Μοσκόφ, *Εἰσαγωγικά στήν Ἱστορία τοῦ Κινήματος τῆς Ἐργατικῆς Τάξης — ἡ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς καί κοινωνικῆς συνείδησης στήν Ἑλλάδα*, 1985, σσ. 178 - 179· βλ. καί Χάρης Μπαμπούνης, «Ἀναφορά στά ἀποτελέσματα τῶν Βουλευτικῶν ἐκλογῶν 1928 - 1936 στή Λαυρεωτική καί Μεσόγεια», *Πρακτικά Α' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης Ν.Α. Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1985, σσ. 149 - 150.

10. Ἀπό τίς πρώτες συντοπιτικές συνοικίες πού αὐθόρμητα σχηματίστηκαν κι ὀργανώθηκαν ἐπισημαίνουμε μέσα στήν πόλη τοῦ Λαυρίου τὰ «Μανιάτικα» καί τὰ «Σαντορινέϊκα». (Εὐάγγελος Κακαβογιάννης, «Ἐπιλογή τοπωνυμιῶν τῆς Λαυρεωτικῆς», *Πρακτικά Α' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης Ν.Α. Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1985 σσ. 92-94).

11. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τή συμβολή τους στό συνδικαλιστικό κίνημα καί τή συμμετοχή τους στήν τοπική αὐτοδιοίκηση ἀπό τήν ἐποχή πού ὁ ἐκ Μήλου ἱατρός Ἰάκωβος Ταταράκης διατελεῖ γιά πολλά χρόνια δήμαρχος Κερατέας (Θορικῶν) Ἀττικῆς — στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα καί τήν ἀρχή τοῦ παρόντος — μέχρι καί τήν ἀνάδειξη τοῦ Φαρμακοποιοῦ Ν. Ζαγούρη στό ἀξίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητας Καμάριζας στήν

Σὲ ἔρευνα ποῦ ἔχω ξεκινήσει ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια γιὰ τοὺς Κυκλαδίτες τοῦ Λαυρίου ἐντόπισα μιὰ δλόκληρη σειρὰ μηλείων οἰκογενειῶν: Οἰκογένειες Ζαγουρή, Δρογώση, Δεληνταδάκη, Βικελῆ, Βήχου, Ζούλια, Κεντρατᾶ, Λιλλῆ, Μάλλη, Νίνου, Ραπανάκη. Ἡ σκέψη τους οἰστηλατούμενη ἀπὸ τὸν πατριωτισμὸ τους παρέμενε κοντὰ στὶς καταγωγικὲς τους ρίζες. Ἡ προσδοκία τοῦ νόστου, παρόλο ποῦ ἐλάχιστες φορές ὑπῆρχαν δυνατότητες ἢ καὶ οὐσιαστικὲς ἐλπίδες νὰ λάβει σάρκα καὶ ὄστα, πάντα ζωντανὴ καὶ ὄραμα. Κράτησαν, ὅπως κι ὅσο μπόρεσαν, σ' ἓνα περιβάλλον ποῦ ἀντιμάχεται τὸν ἄνθρωπο συνήθειες καὶ μνῆμες, πραγματοποιοῖσαν ὁμαδικὲς ἐκδρομὲς στὴ Μήλο, συνεισέφεραν ὑπὲρ τοῦ ἥρώου Μήλου¹² καὶ συνέβαλαν στὴν ἐκτέλεση ἐκεῖ μετρίων, σὲ οἰκονομικὰ μεγέθη, ἔργων¹³.

Τὴν 1η Δεκεμβρίου 1901 ἰδρύεται ὁ «Σύνδεσμος Μηλιῶν Λαυρίου», «σκοπῶν ἄ' τὴν συγκέντρωσιν τῶν μελῶν καὶ ἀδελφικὴν ἄρμονίαν αὐτῶν καὶ β' τὴν σύστασιν ταμείου φιλανθρωπικοῦ διὰ τὴν πρὸς τὰ ἄπορα καὶ ἀτυχήσαντα ἐκ θεομηνίας μέλη αὐτοῦ ἐπικουρίαν καὶ περίθαλψιν...»¹⁴. Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1902, ὁ Σύνδεσμος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ πρακτικὸ τοῦ Δήμου Μήλου, «...μετὰ πολλῶν ξένων καὶ ἰδίως Εὐρωπαϊῶν ἐναύλωσεν ἀτμόπλοιοι ὅπως τοῦτο τὴν 15ην τρεχ. μηνὸς μεταφέρῃ αὐτοὺς ἐνταῦθα καὶ ἐορτάσωσι τὴν ἐπέτειον αὐτῶν ἐν τῷ ἐνταῦθα ναῷ τῆς πάλαι ποτὲ πόλεως τῆς Μήλου Ζεφυρίας λεγομένης, τῷ ἀνακαινισθέντι πρὸ δεκαετίας...»¹⁵. Καθόδους στὸ νησί τὸν Δεκαπενταῦγουστο πραγματοποιοῖ ἀργότερα — πῶς συχνὰ στὸ διάστημα τοῦ Μεσοπολέμου — ὁ «Σύνδεσμος τῶν ἀπανταχοῦ Μηλιῶν ἢ Ἁγία Σοφία» ποῦ ἐδρεύει στὸν Πειραιᾶ καὶ ἡ «Ἐνωσις τῶν ἐν Ἀθήναις Μηλιῶν».

τετραετία (1983 - 1986). Γιὰ τὸν Ἰακ. Ταταράκη βλ.: α) Ἰάκωβου Ἀρμένη, Ἰάκωβος Μιχ. Ταταράκης ἱατρός - δήμαρχος Κερατέας, ἐφ. *Φωνὴ τῆς Μήλου*, φ. 281/Ἰούνιος 1972, σσ. 1 - 3· β) Γρ. Μπελιβανάκη, Ἰάκωβος Μιχαὴλ Ταταράκης — μετὴν συμπλήρωση 60 χρόνων ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἐφ. *Μήλος*, φ. 17/31-1-1978, σ. 4· γ) Χρ. Γ. Ρώμα, *Ἡ Κερατέα τῆς Ἀττικῆς*, 1987, σσ. 122, 146, 171.

12. Ἐφ. *Μήλος* (Διευθυντὴς Γιαννοῦλης Ν. Βήχος), φ. 65/15-5-1926, σ. 2.

13. Ὁ Μιχαὴλ Καμπουράκης μετ' ἐθελοντικὲς προσφορὰς Μηλιῶν ποῦ ἐργάζονταν, ὅπως κι ἐκεῖνος, στὸ Αἰῶριο ἀνακαινίσεν τὸ ἰδιόκτητο ναῦδριό του «Ἀνακομιδῆ Λειψάνου Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου» κοντὰ στὴν Χώρα (*Ζ. Βάος, Ναοὶ καὶ ναῦδρια τῆς Μήλου*, Ἀθήνα 1964, σ. 536).

14. Τὸ κολῳτμο Καταστατικὸ διασώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ δικηγόρου Λύσανδρου Προκοπῆ. Κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ τὸν εὐχαριστῶ ποῦ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσω. Παραθέτω ἀπόσπασμα τοῦ Καταστατικοῦ: «Ἄρθρο 2... ὁ Σύνδεσμος κέκτηται σφραγιῶν φέρουσιν ἐν τῷ κέντρῳ τὴν Ἀφροδίτην περίξ δὲ ταύτης τὸν τίτλον αὐτοῦ...».

15. Ἀρχεῖον Κοινότητος Μήλου - Πλάκας, βιβλ. πρ. Δήμου Μήλου, ἀρ. πρ. 82, σ. 110· πρώτη δημοσίευσή του στὴν ἐργασία τοῦ Ζ. Βάου, *Ναοὶ καὶ Ναῦδρια τῆς Μήλου*, Ἀθήνα 1964, σσ. 464 - 465.

Οί συνθήκες εργασίας στο Λαύριο ήταν έπαχθεις. Το ήμερομίσθιο πολύ χαμηλό, ή πολύωρη εργασία βαρύτατη, ή θνησιμότητα ύψηλή¹⁶, ή εργοδοσία άπροσχημάτιστα έχθρική, τὰ άτυχήματα σ' ήμερήσια διάταξη. Χαρακτηριστική ή περίπτωση του Μηλιοῦ εργάτη τής Γαλλικής εταιρείας Μιχάλη Μαυρομίχαλου. Συγκεκριμένα, από έκρηξη δυναμίτη τυφλώθηκε κι άκρωτηριάστηκε. "Όταν μεταφέρθηκε στο τοπικό νοσοκομείο, καθ' ύπόδειξη του Σερπιέρι τόν έβαλαν άάντι στο χειρουργικό θάλαμο, στο θάλαμο τών πασχόντων από άνεμοπύρωμα. Έτσι όταν οί συγγενείς του καταγαναχτισμένοι τόν πήραν για να τόν μεταφέρουν στην Άθήνα ξεσύχρησε στο δρόμο"¹⁷.

Γνωστές, εξάλλου, είναι οί άπεργιακές κινητοποιήσεις στο Λαύριο¹⁸, άγώνες πρωτοπόροι που σημασιοδότησαν και σηματοδότησαν τὸ έλληνικό εργατικό κίνημα. Κι άναμφισβήτητα οί Μηλιοὶ τὸ ένδυνάμωσαν, στάθηκαν στις πρώτες γραμμές τών δυναμικῶν διεκδικήσεων, μετέφεραν τὸ άγωνιστικό πνεῦμα και άλλου. Στὰ 1912 Μηλιοὶ εργάτες του Λαυρίου μετοίκησαν στη Σέριφο. Μὲ τήν έπιμονή τους έπεισαν και τούς άλλους μεταλλωρύχους να ζητήσουν από τόν Γκρόμαν όκτάωρη εργασία¹⁹. "Η άφύπνιση και ή ταξική

16. Χάρης Μπαμπούνης, «Η θνησιμότητα τής παιδικής και νεανικής ήλικίας στο Λαύριο 1925 - 1940», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα τής παιδικής ήλικίας και τής νεότητας»*, Άθήνα 1986, σσ. 147 - 153.

Σὲ λεζάντα φωτογραφίας μαρμάρου από τὸ ναὸ του Ποσειδῶνα στο Σούνιο ή οποία δημοσιεύτηκε στην έφ. *Μήλος* (φ. 3/30-10-1976, σ. 3), ὁ διευθυντής της Γρ. Μπελιβανάκης σημειώνει: «Τὰ κρούσματα τής πνευμονοκονιάσεως τών εργατῶν στη Μήλο, φέρουν στο νοῦ κάθε λογής μεταλλεία τών περασμένων χρόνων όπου και κει οί Μηλιοὶ εργάτες άφηναν τήν ζωή ή τὰ νεϊάτα των. Στη φωτογραφία, ή ύπογραφή (ΤΑΤΑΡΑΚΗΣ) ενός Μηλιοῦ εργάτη στα περίφημα τότε μεταλλεία του Λαυρίου σκαλισμένη άνάμεσα σὲ πλῆθος ὁμοιες... όπου, ὡς φαίνεται, κάποιες Κυριακάτικες άργίες, οί πολυπληθεῖς εκεί πατριῶτες μας έκαναν ὁμαδικές έκδρομές, ίσως με τήν κρυφή έλπίδα, να διακρίνουν εκεί στο βάθος του ὀρίζοντα, τήν άχνή σιλουέτα τής άγαπημένης πατρίδας».

17. Γιάννης Κορδάτος, *Ίστορία του Έλληνικού εργατικού κινήματος*, Άθήνα 1972, σ. 41.

18. Άπεργίες στο Λαύριο έγιναν τὸ 1883, 1887, 1896, 1906, 1910, 1919, 1921, 1923, 1924, 1927, 1929, 1953, 1956, 1961, 1964, 1978, 1979, 1982, 1985 και 1986. Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *δ.π.* (17), σσ. 33, 35-43· Χάρης Μπαμπούνης, «Μικρασιάτες Πρόσφυγες στη Λαυρεωτική», *Πρακτικά Β' Έπιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Άττικής*, σ. 299· τὸ ἴδιον, «Δῶ ἄρχεϊα για τήν Ίστορία τής Λαυρεωτικής», *Πρακτικά Γ' Έπ. Συνάντησης Ν.Α. Άττικής*, Καλύβια 1988, σσ. 135 - 154· Έλευθερία Άνδρέου - Άννα Δήμα, «Σύντομη Ίστορική μελέτη του εργατικού κινήματος στην περιοχή του Λαυρίου στην περίοδο 1864 - 1950 — Ίστορική προσέγγιση του Έργατικού Κέντρου Λαυρίου στην περίοδο 1950 - 1986», *δ.π.*, σσ. 231 - 273· Γεωργία Πετράκη, «Τὸ Σωματείο εργατῶν - μεταλλευτῶν Λαυρίου, 1911 - 1919», *δ.π.*, σσ. 275 - 304.

19. Πέτρος Λιβάνιος, «Μία αίματηρή άπεργία του 1916 στη Σέριφο», *Κυκλαδικά Θέματα*, Μάρτιος - Άπρίλιος 1984, τεῦχος 1, σσ. 26 - 27.

συνειδητοποίηση τῶν ἐκεῖ ἐργατῶν ἀρχίζει. Δὲν θὰ ἀργήσει νὰ ξεσπάσει ἡ αἵματηρὴ ἀπεργία τοῦ 1916.

Μηλιοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Λαύριο στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ ἐργάζονταν στὴ Μαλακάσα καὶ στὰ λιγνιτωρυχεῖα τῆς Καλογρέζας — κοντὰ στὸ σημερινὸ Ὀλυμπιακὸ Στάδιο — ἀπ' ὅπου μὲ τοὺς σιδηροδρόμους Ἀττικῆς ὁ Σερπιέρι μετέφερε καύσιμη ὕλη στὸ Λαύριο. Δυστυχῶς, δὲν ἔχουμε πρὸς τὸ παρὸν συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ ἐγκατάσταση συμπατριωτῶν μας στὰ πέριξ· ὅμως, ἀκόμη κι ἂν ὑπῆρχε, δὲν πρέπει νὰ ἦταν ιδιαίτερα ἀξιόλογη.

Ὡστόσο, μαζικὲς ἐγκαταστάσεις γίνονται σὲ δύο ἄλλες περιοχὲς τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀττικῆς, στὰ Σεπόλια - Θυμαράκια τῆς Ἀθήνας καὶ στὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Πειραιᾶ²⁰. Ὁ παροικιακὸς θύλακας στὰ «Θυμαράκια» μὲ τὴν παρέλευση τοῦ χρόνου ἀτόνισε σχετικὰ, σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνον τῆς Ἀγίας Σοφίας ποὺ διατηρήθηκε, ἐπεκτάθηκε καὶ ἀκμάζει.

Πόλος ἔλξης Μηλιῶν στὴ ζώνη Σεπόλια - Θυμαράκια - Τρεῖς Γέφυρες, κοντὰ στὸ σημερινὸ σταθμὸ Ὑπεραστικῶν Λεωφορειῶν Στερεᾶς Ἑλλάδας, ἦταν ἡ πλινθοποιεῖα, ἀργότερα τσιμεντοβιομηχανία, («Ἄτλας»). Ὁ διευθυντῆς τῆς Δ. Γιαννοῦκος προσέλαβε τοὺς πρώτους Μηλιούς, οἱ ὅποιοι γιὰ λόγους πρακτικῶς κατοίκησαν πλησιόχωρα, βαθμιαῖα δὲ συγκρότησαν δέσμη συντροφικῶν ἐστιῶν ποὺ ἀριθμοῦσε ἑκατὸν πενήντα καὶ παραπάνω ἄτομα. Ἐδῶ κατοικοῦν οἱ Π., Ν. καὶ Ἐμμ. Κάτρη, Π. καὶ Στ. Βαμβακάρης, Πέρρος Καισαρίτης, Π. Δρογώσης, κλπ.²¹

Στὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τὸ 1910 περίπου, σποραδικὰ στὴν ἀρχὴ - μαζικὰ στὴ συνέχεια, συγκεντρώνονται Μηλιοὶ ἀπὸ τρία διαφορετικὰ σημεῖα. Συγκεκριμένα ἔρχονται ἀπὸ τὴ Μήλο, τὸ Λαύριο καὶ τὴ Λάρυμνα²².

Ἡ Πειραιϊκὴ παροικία πυκνώνει σημαντικὰ γύρω στὰ 1917 - 1919. Μεθοδολογικὰ ὀρθό, νομίζω, εἶναι νὰ παρακολουθήσουμε τὸν τρόπο κατοικη-

20. Γιὰ τοὺς Μηλιούς τῆς πρωτεύουσας ὀφείλω πολλὰ στὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσαν οἱ φίλοι συμπατριῶτες Νικόλαος Ἀφεντάκης, Φραγκιὸς Γεναδόπουλος, Παναγιώτης Μακρινός, Νικόλαος Μαρκαντώνης, Γεώργιος Φραντζεσκάκης.

21. Οἱ ἐργασίες ποὺ κάνουν οἱ Μηλιοὶ εἶναι χειρωνακτικὲς: Μεταφορὰ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ μὲ εἰδικὴ γραμμὴ τοῦ ΣΠΑΠ θηραϊκῆς γῆς καὶ καύσιμης ὕλης, ἀποθήκευση καὶ διανομὴ τῶν ὑλικῶν, ψήσιμο τούβλων κ.λ.π. Καὶ σ' αὐτὸν τὸν βιομηχανικὸ χῶρο ἡ Μήλος πλήρωσε φόρο αἵματος. Κάνουμε μνεῖα δύο θανάτων: προπολεμικά, τοῦ Θεόδωρου Κάτρη ποὺ τὸν παρέσυρε τὸ ἀναβατόριο καὶ γύρω στὰ 1944 τοῦ Ἀντώνη Καμακάρη, ὁ ὅποιος ἔπεσε σὲ σιλό κάρβουνου.

22. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ Λάρυμνα, ὅταν ἡ ἐκμετάλλευση τῶν σιδηρονικελιούχων καὶ χρωμιούχων μεταλλευμάτων πέρασε μιά σοβαρὴ κρίση, ὅσοι ἐργάτες Μηλιοὶ εἶχαν στὴν πατρίδα στοιχειώδη κτηματικὴ περιουσία, προτίμησαν νὰ ἐπανέλθουν στὸ νησί· οἱ ἄλλοι κατευθύνονται σὲ Ἀθήνα καὶ Πειραιᾶ.

σής τους διακρίνοντας την «προσωρινή» εγκατάσταση, όταν οι συμπολίτες δεν είχαν ακόμη ιδιότητα, κατά κανόνα, οικήματα, από την μόνιμη — όταν αποκοτόν.

Στή συνοικία τής Ἁγίας Σοφίας Πειραιῶς, στή διασταύρωση τῶν ὁδῶν Μαυρομιχάλη (τότε Πλούτωνος) καὶ Μεθώνης, ὑπῆρχε χυτήριο μὲ χαρακτηριστικὸ μία καμπάνα. Πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ χυτήριο ἐνοικιάζονταν δωμάτια φτηνά — ἀρχικά καταλύματα τῶν συμπολιτῶν. Μάλιστα, ἀπὸ ἐδῶ ἐφυγαν, σύμφωνα μὲ πληροφορίες ἔγκυρες, γιὰ τὰ μέτωπα τῶν Βαλκανικῶν πολέμων²³.

Ὅταν κατασκευάζονταν ἡ λεωφόρος Συγγροῦ ὁ Μήλιος πολιτικὸς μηχανικὸς καὶ ἐργολήπτης τοῦ ἔργου Ἴπποκράτης Ἀπέργης ἔδωσε ἐργασία σὲ ἀρκετοὺς συμπατριῶτες του. Οἱ ἐργάτες ἔμειναν στὴν περιοχή τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ κάθε πρωὶ ὄδευαν γιὰ τὴν τότε διανοιγόμενη λεωφόρο. Οἱ Μήλιοι τῆς Ἁγίας Σοφίας κατοικοῦν κυρίως στὶς ὁδοὺς Ἀρτεμισίου, Μεθώνης, Γκούρα²⁴, Ἁγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκης²⁵.

Αὐτές, σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές, οἱ οἰκιστικὲς ἐγκαταστάσεις μορφοποιοῦνται μέχρι τὸ 1922 - 1925.

Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ σφραγίζει τὴν πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν συρρικνώνει βίαια στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους. Ἡ ἔλευση καὶ ἡ εγκατάσταση τῶν προσφύγων στὰ Ταμ-

23. Στὶς πρώτες οἰκογένειες ποὺ ἔμειναν κοντὰ στὴν «Καμπάνα» οἱ παλαιότεροι πληροφορητὲς μου, συγκαταλέγουν τὶς οἰκογένειες Σαραντῆ, Περούλη καὶ τοῦ Κυπρίου ἢ Καψαμπέλη.

24. Στὶς 9 Ἰανουαρίου 1949 ὁ δήμαρχος Πειραιῶς Κ. Χαραλαμπίδης σὲ ὑλοποίησι τῆς σχετικῆς ἀπόφασις τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῆς πόλης, ὑστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ Προέδρου τοῦ «Συνδέσμου τῶν ἀπανταχοῦ Μηλιῶν ἢ Ἁγία Σοφία», Γ. Ξυδοῦς (ἐκδότῃ τῆς ἐφ. *Φωνὴ τῆς Μήλου*) καὶ τοῦ Δ. Σ. τοῦ «Συνδέσμου», μετονομάζει τὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Γκούρα ἀπὸ Ἀρτεμισίου μέχρι καὶ Ἁγ. Δημητρίου, σὲ ὁδὸ Μήλου. Βλ. καὶ Χάρης Μπαμπούνης, «Ἱστορικὸ Ἡμερολόγιο», ἐφημ. *Μήλος*, ἀρ. φ. 62, 5 Φεβρουαρίου 1982, σ. 4.

25. Στὴν περιοχή (Ἀρτεμισίου καὶ Μακεδονίας), κατοικεῖ περίπου ἀπὸ τὸ 1912 ἡ οἰκογένεια Τέντζερη καὶ ἀπὸ τὸ 1914 τουλάχιστον, στὴν ὁδὸ Θεσσαλονίκης ἡ οἰκογένεια Βήχου ἢ Ἀνδρεαδάκη.

Τὸ πρῶτο Μηλέϊκο σπίτι τῆς συνοικίας ἦταν στὴν ὁδὸ Σαλαμίνοσ καὶ τὸ ἔκτισε ὁ Μανουῖσος Βήχοσ ἢ Καλὸσ γιὰ νὰ τὸ δώσει προίκα στὴν κόρη του Χρυσά. Ὅχι πολὺ ἀργότερα, ὁ ἰδιοκτῆτῃσ μηλέϊκοσ Καφενεῖοσ Ἀνδρέασ Κεντρωτῆσ ἀγόρασε σπίτι στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἀρτεμισίου καὶ Μεθώνης. Μετὰ τὸν Κεντρωτῆ, ἀλληλοδιαδόχωσ ἀγόρασαν σπίτια οἱ Ἐμμ. Μαρκαντάνησ, Ἀντώνησ Κώνστας, Νίκοσ Κολιαράκησ, Γιάννησ Κεντρωτῆσ καὶ οἱ ἀδελφοὶ Λουλουδῆ Βήχοσ, σὲ ὁμορα οἰκόπεδα τῆσ σημερινῆσ ὁδοῦ Μήλου Ἐπὶ τῆσ ὁδοῦ Θεσσαλονίκησ κατοίκησε ὁ Ἀνδρουλιδάκησ ἢ Νταράροσ καὶ ὁ Γιάννησ Ζούλιασ ὁ πρῶτοσ Πρόεδροσ τοῦ «Συνδέσμου τῶν ἀπανταχοῦ Μηλιῶν ἢ Ἁγία Σοφία», ἐνῶ στὴν ὁδὸ Ἁγίου Ὁροσ ἔμεινε ὁ Ἀντώνησ Νικολάου Κυρίτσησ καὶ κείνοσ γιὰ πολλὰ χρόνια Πρόεδροσ τοῦ Συνδέσμου.

πούρια - Κερατσίνι ἐντείνει τὴν στροφὴ τοῦ οἰκιστικοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Μηλιῶν πρὸς τὴν περιοχὴ αὐτὴ. Ὑπάρχει, ὅμως, κι ἄλλος ὄχι εὐκαταφρόνητος λόγος. Ἡ συνοικία τῆς Ἁγίας Σοφίας δὲν εἶχε πλέον διαθέσιμα πρὸς πώληση καὶ ἀγορὰ οἰκόπεδα στὶς προδιαγραφὲς ποὺ θὰ ἤθελαν οἱ συμπατριῶτες μας. Στὸ Κερατσίνι ἡ ἐγκατάσταση τῶν Μηλιῶν κλιμακώνεται στὴ δευτέρη φάση τοῦ Μεσοπολέμου (1932 - 1940), διευρύνεται δὲ ἀκόμη περισσότερο μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον²⁶. Οἱ Μηλιοί, μάλιστα, διαθέτουν ἐκπροσώπηση στὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση²⁷.

Συνοψίζουμε: Μηλιοὶ μεταλλωρύχοι στὸ Λαύριο καὶ Λάρυμνα· ἀνθρακωρύχοι στὴν Καλογρέζα· ἐργάτες στὸν «Ἀτλαντα»· οἰκοδόμοι, ναυτικοί, ὑπάλληλοι τῶν σιδηροδρόμων²⁸ καὶ ἐργάτες οἱ Μηλιοὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, Κερατσινίου καὶ Ἀμφιάλης.

Ἡ παροικία τῆς Ἀμφιάλης ὀργανώνεται μετὰ τὸ 1950. Ἄν θὰ θέλαμε ἀδρομερῶς νὰ ἐντοπίσουμε ποῦ ἔμειναν, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε σὰν κύριο κατ' ἀρχὴν οἰκιστικὸ ἀξονα τὴν Παναγῆ Τσαλδάρη καὶ τὴ Νέα Λεωφόρο Ἀθηνῶν - Περάματος.

Στὸν Πειραιᾶ (τὸ λιμάνι, οἱ ἀναχωρήσεις καὶ οἱ ἀφίξεις ἀπὸ τὴ Μήλο, ἡ πολυπληθὴς παροικία) γίνονται καὶ οἱ περισσότερες συναντήσεις τῶν συμπολιτῶν· ἐδῶ καὶ οἱ καθημερινὲς «ἐστίες» ἐπικοινωνίας (τὰ καφενεῖα). Βέβαια, πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι κατὰ περιόδους «κέντρα» ἐπαφῆς ἔπηρξαν κι ἄλλοῦ. Τὸ παλαιότερο, ὅσο γνωρίζω, καφενεῖο ἦταν τοῦ Ἀνδρέα Κεντρῶτᾶ, τὸ ὁποῖον ἄνοιξε τὸ 1918 - 19 στὴν Ἀκτὴ Ποσειδῶνος καὶ Λεωχάρους²⁹. Ἀπὸ τότε μέχρι καὶ σήμερα³⁰ ποῦ τὸ μοναδικὸ σὲ λειτουργία Μηλιέικο καφε-

26. Μηλιῆς οἰκογένειες στὸ Κερατσίνι εἶναι ἐκεῖνες τοῦ Φραγκιοῦ Τοῦρλου, Πέρρου Πρεβενᾶ, Δημήτρη Καμπούρη, Ἀντῶνη Γενναδόπουλου, Ἀντῶνη Κολιάρη, Στέλιου Γιουρούκη, Στέλιου καὶ Μιχάλη Βαμβούνη.

27. Στὶς τετραετίες 1983 - 1986, 1987 - 1990 Δημοτικοὶ σύμβουλοι Κερατσινίου ἐκλέγονται οἱ Ἀντώνιος Βήχος καὶ Ἐμμ. Θ. Νίνος (ἀντιπρόεδρος Δημ. Συμβουλίου 1989 - 90). Πρὶν ἀπὸ τὴν συνταγματικὴ ἐκτροπὴ τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 στὸν Δήμο Δραπετσῶνας δημοτικὸς σύμβουλος ἀναδεικνυόταν ὁ Στυλ. Φραντζεσκάκης. Τέλος, σήμερα στὸν Δήμο Πειραιῶς ἀντιδήμαρχος εἶναι ὁ Κυριάκος Σιφνάκης.

28. Στοὺς Σιδηροδρόμους τὸ 1949 - 1950 ἐργάζονταν 44 Μηλιοὶ (πληροφορητὴς Νικ. Μαρκαντώνης).

29. Ἀπὸ τὸ 1929 - 1930 μεταφέρθηκε στὸν ἀρ. 10 τῆς Ἀκτῆς Ποσειδῶνος.

30. Τὸ 1920 ἀνοίγει τὸ δικό του καφενεῖο στὴν Ἁγία Σοφία ὁ Ἀντῶνης Κώνστας ἡ Καρόρης, διαγωνίως σχεδὸν ἀπὸ τὴν «Καμπάνα». Σ' αὐτὸ τὸ χῶρο γίνονται κι οἱ πρῶτες ζυμώσεις γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ «Συνδέσμου τῶν ἀπανταχοῦ Μηλιῶν ἡ Ἁγία Σοφία». Τὴν ἴδια περιποῦ ἐποχὴ ἢ λίγο ἀργότερα οἱ Μηλιοὶ τῆς Ἀθήνας περνοῦν κάποιες ἄρες νοσταλγώντας τὴν πατρίδα στὸ παγκυκλαδικὸ καφενεῖο Ρούσου, στὴν πλατεία Μητροπόλεως. Στὴν ὁδὸ Λιοσιῶν, ἀριθμ. 246, ἐξᾴλλου, λειτούργησε πετυχημένα γιὰ δεκαετίαι χρόνια (1932 - 1944) τὸ καφενεῖο «Αἱ Κυκλάδες» τοῦ Παναγιώτη Μακρινοῦ. Ἄλλα καφενεῖα τὰ

νείο είναι του Φραγκιού Γενναδόπουλου (πρωτολειτούργησε το 1932), στο ισόγειο του κτιρίου του Δαμουλακείου Κληροδοτήματος (δόδος Φίλωνος 44 - Πειραιάς), οι συμπολίτες έρχονται να συναντήσουν φίλους και γνωστούς να μάθουν τοπικά νέα, να συζητήσουν πολιτικά. Έδώ έρχονται και οι πρακτικοί ταχυδρόμοι από το νησί³¹.

Μηλιακή παροικία στην πόλη των Αθηνών — υπό την έννοια της συγκεντρωτικής κατοίκησης — εκτός από τα Θυμαράκια, όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει. Υπήρχε όμως και υπάρχει γενικά πληθώρα συμπολιτών έγκατεσπαρμένων στην πρωτεύουσα. Πόσοι είναι ακριβώς, είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο να μετρηθεί. Έχω υπόψη μου εκτίμηση, σύμφωνα με την οποία ο άριθμός των Μηλίων Αθηνών - Πειραιώς υπολογίζεται σε 5.000³². Νομίζω ότι πρὸς τὸ παρὸν ἀρκεί ἡ διαπίστωση ὅτι «ὡπάρχει μία μεγάλη μηλέϊκη παροικία πὸς τὰ ἄτομά της μποροῦν κατὰ περίπτωσιν νὰ ἐξυπηρετοῦν ἄνετα τοὺς νησιῶτες... χωρὶς ἴσως νὰ χρειάζεται μετακίνησή των»³³.

Συντονιστικά ὄργανα τῶν Μηλίων καὶ συλλογικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς τοὺς τὰ πατριωτικὰ σωματεῖα «Σύνδεσμος τῶν ἀπανταχοῦ Μηλίων ἢ Ἁγία Σοφία», ἢ «Ἐνωσις ἐν Ἀθήναις Μηλίων»³⁴ καὶ ἡ «Ἀδελφότητα Μη-

ὁποῖα λειτουργοῦσαν στὸν Πειραιᾶ εἶναι: α) Τὸ καφενεῖο τῶν ἀδελφῶν Ἀφεντάκη, στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἀρτεμισίου καὶ Μεσολογγίου. Οἱ Ἀφεντάκηδες κράτησαν τὸ καφενεῖο γιὰ δύο χρόνια κι ἀμέσως ὕστερα ἡ ἰδιοκτησία του πέρασε στὰ χέρια τοῦ Φραγκιοῦ Τοῦρλου (1924 - 1952). β) Τὸ καφενεῖο Ἀνδρέα Δρούγκα, Μακεδονίας καὶ Θερμοπυλῶν. γ) Μεταπολεμικὰ, ἀνοίγει ὁ Γιώργος Μπαλαμπάνος στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα («Τὸ Κυκλαδικόν» καφενεῖο.

31. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ «ταχυδρόμου», γιὰ ἀρκετὰ χρόνια καὶ κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς γιὰ μιὰ ὀλόκληρη ζωὴ, ἄσκησαν προπολεμικὰ οἱ Τριοβασαλῖνοι Γιάννης Καμπούρης ἢ Καραϊσκος καὶ Γιάννης Βαμβακάρης, ὁ Τρυπητιανὸς Φραγκιὸς Ξυδοῦς ἢ Λαλαμπός, ὁ Περαιτριοβασαλῖνος Ἀντώνης Λιλλῆς ἢ Ρίτσος (μὲ τὴ μοναδικὴ χειρονομία νὰ διαθέσει ὅλη του τὴν περιουσία γιὰ τὴν ἀνέγερση Γηροκομείου στὴ Μῆλο), ὁ Πλακιανὸς Μιχαλάκης Φωτεινός ἢ Κουλοχέρης καὶ ὁ Εὐάγγελος Μάλλης ἢ Γάτζος ἀπὸ τὶς Πλάκες μεταπολεμικὰ, οἱ Τρυπητιανοὶ Κώστας Μαρκαντώνης ἢ Ταμπάκης (ἀπὸ τὸ Βάτο), Μανώλης Κυρίτσης ἢ Χαλιμπάς, Θανάσης Λιβάνιος ἢ Μπετσούλης, Γιάννης Μαρκαντώνης τῆς Ἀντωνίας, οἱ Λουλούδης Τοῦρλος ἢ Λάστιχος, καὶ Ἀνδρέας Νίνος ἢ Γαρυφαλλός ἀπὸ τὸ Περκαροχώρι, ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὸν Ἀδόμαντα Ἀντώνης Ρουσκέτος ἢ Μπενέτος, ὁ Ἀδαμαντινὸς Πέτρος Τουρλάκης, ὁ Πλακιανὸς Γιώργος Ζούλιας ἢ Γεραμάνης, Ὁ Σταμάτης Μωραΐτης ἢ Χιονίσσης ἀπὸ τὸν Φυροπόταμο, ὁ Τριοβασαλῖνος Φραγκιὸς Φραντζεσκάκης, ὁ Γιώργος Ζούλιας ἢ Κατσακλιάς ἀπὸ τὶς Πλάκες καὶ ὁ Περαιτριοβασαλῖνος Σήφης Γαϊτανῆς (πληροφορητὴς ὁ Φραγκιὸς Γενναδόπουλος).

32. Ἰακ. Ἀρμένης, παρέμβαση στὸ Ἀ' Παγκυκλαδικὸ Συνέδριο, ἐφ. *Μῆλος*, φ. 37/2-11-1979, σσ. 1, 2· πρβλ. τοῦ ἴδιου, ἐφ. *Φωνὴ τῆς Μῆλου*, φ. 430/25-1-1986, σ. 3.

33. Γρ. Μπελιβανάκης, «Νὰ φύγουμε ἀπὸ τὴ Σύρα», ἐφ. *Μῆλος*, φ. 36/4-10-1979, σ. 2.

34. Βλ. «Τὰ 50 χρόνια τῆς Ἐνώσεως Μηλίων καὶ τὰ 60 τοῦ Συνδέσμου Πειραιῶς — εὐκαιρία γιὰ μιὰ σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ», ἐφ. *Μῆλος*, φ. 41/29-2-1980, σ. 3.

λίων»³⁵. Τὰ νήματα τῆς ἐπαφῆς μας μὲ τὸν τόπο ἐπιδίδωκου νὰ συγκρατοῦν κάθε μῆνα μὲ τὴν εἰδησεογραφία καὶ τὰ σχόλιά τους οἱ ἐφημερίδες «Φωνὴ τῆς Μήλου»³⁶ καὶ «Μήλος»³⁷.

Ἀπὸ τοὺς Μηλιῶς τῆς Ἀττικῆς ἀρκετοὶ διακρίθησαν στὴν Πολιτικῆ, Γράμματα, Τέχνες καὶ Ἐπιστῆμες. Ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ σ' αὐτοὺς ἐπιβάλλεται ἴσως νὰ γίνεῖ μὴ ἄλλη φορὰ ὅταν χρόνος καὶ στοιχεῖα θὰ ὑπάρχουν περισσότερο. Περιορίζομαι στὴν ὑπόμνηση τῆς ἐκλογῆς ἑξὶ βουλευτῶν³⁸, τῆς ἀνάδειξης διοικητικῶν στελεχῶν³⁹ καὶ συνδικαλιστῶν σ' ἐπίπεδο ἐπι-

35. Τὸ Καταστατικὸ τῆς ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ Πρωτοδικεῖο στὶς 27-4-1982. Τέλος, τὸ 1977 ἰδρύθηκε ὁ ἀδρανοποιημένος σήμερα «Σύλλογος Νέων Μήλου» (Σ.ΝΕ.Μ.). Στοὺς συλλόγους ποὺ ἀφοροῦν τῇ Μήλῳ ἐντάσσεται ὑπὸ εὐρεία ἔννοια καὶ ὁ Σύλλογος «Οἱ φίλοι τῶν Κατακομῶν Μήλου» γιατί ὁ ὀργανωτὴς του ἀρχμ. Ἀθανάσιος Σφουγκατάκης εἶναι Μήλιος, Μηλιοὶ εἶναι τὰ περισσότερο ἰδρυτικὰ καὶ ἐνεργὰ μέλη του καὶ γιατί ἀντικείμενό του εἶναι τὸ παλαιοχριστιανικὸ προσκόνημα τοῦ νησιοῦ.

36. Ἡ *Φωνὴ τῆς Μήλου* ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Γ. Ξυδοῦς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1949 καὶ ἔχει φθάσει στὶς 20-12-1989 — ἐκδοσὴ συνεχῆς — στὸ ὑπ' ἀρ. 471 φύλλο.

37. Ἡ ἐφ. *Μήλος* ἐκδίδεται ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸ 1976· ἐκδότης - διευθυντὴς ὁ Γρ. Μπελιβανάκης (φ. 1/30-9-76 - φ. 139/23-11-1989). Πρῶτος ἐφημερίδα μὲ τὸν τίτλο *Μήλος* εἶχε ἐκδώσει ὁ Γιαννοῦλης Ν. Βῆχος (φ. 1/10-4-1924 - φ. 292/1-10-1940). Στὶς 10-2-45 κυκλοφοροῦν τὰ *Νέα τῆς Μήλου* (ἰδιοκτήτης Γ. Χ. Καβαλιέρος, διευθυντὴς Ε. Μπουρμπαχάκης) καὶ διακόπτουν τὴν κυκλοφορία τους τὸν Μάιο τοῦ 1948 (φ. 53). Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1962 ὁ Ἀντώνιος Ἀ. Κόμης ἐκδίδει τὴν ἐφημ. «Κήρυξ τῆς Μήλου» (φ. 34 καὶ τελευταῖο στὶς 10.3.1965). Ἡ κ. Ἐλένη Δαλαμπίρα ἐκδίδει τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1982 τὴν ἐφημ. *Ἀντίλογος ἀπ' τὸ Χάλακα* τὸ τελευταῖο, μέχρι στιγμῆς, φύλλο τῆς κυκλοφόρησε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1988. Τὸ *Βῆμα τῶν Νέων*, μηνιαία ἐκδοσὴ τοῦ Σ.ΝΕ.Μ., κυκλοφόρησε δέκα χρόνια (φ. 1/ Δεκέμβριος 1978 - φ. 36/ Δεκέμβριος 1987).

38. Οἱ βουλευτὲς Ἰπποκράτης καὶ Λάμπρος Ἀπέργης, Γ. Δροσόπουλος, Δ. Κυριακίδης, Ἀντ. Μάτσας, Π. Ταταράκης. Ὁ βουλευτὴς Ἀνδρέας Κόμης ἦταν μόνιμος κάτοικος Μήλου. (Γενικὰ γιὰ τοὺς βουλευτὲς τῆς ἐπαρχίας Μήλου βλ. Λεων. Μπίστης, ἄ' Ἀνάλεκτα ἀπὸ τὴν νεωτέραν πολιτικὴν ἱστορίαν τῶν Κυκλάδων 1843-1966», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, τ. Ε' 1965 - 66, σσ. 504 - 609). Ὁ ἐπιχειρηματίας Ἀντώνιος Μάτσας εἶχε ἐταιρεία λιμενικῶν ἔργων ποὺ ἀνελάμβανε ἐκτέλεση σχετικῶν ἔργων στὴν Πελοπόννησο κι ἄλλοῦ. Στὴν ἔταιρεία αὐτὴ βρῆκαν δουλειὰ πολλοὶ Μηλιοὶ (πληροφορητὴς Νίκος Ἀφεντάκης), συγκροτώντας μίαν ἰδιότυπη, μίαν κινητὴ θάλαγε κανεῖς, παροικία ἢ ὅποια καὶ τὸν ἐνίσχυσε ἀποφασιστικὰ στὶς ἐκλογικὰς ἀναμετρήσεις τοῦ 1881, 1899, 1892 καὶ 1905, ὅταν ἐκλέγεται βουλευτὴς ἐπαρχίας Μήλου.

Ὁ Γ. Δροσόπουλος, ἐξάλλου, χρημάτισε καὶ Ὑπουργὸς Βιομηχανίας (14-6-1963 ἕως 27-9-1963) στὴν κυβέρνηση Π. Πιπινέλη. Βλ. Λεων. Μπίστης, *δ.π.*, σ. 581 καὶ Ἀλκιβιάδης Προβατὰς, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος — Νομοθετικὰ καὶ Ἐκτελεστικὰ Σώματα*, Ἀθήνα 1980, σ. 252.

39. Ὁ Μιχαὴλ Ταταράκης - ἰδρυτὴς καὶ πρῶτος Πρόεδρος τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους, ὁ Παπαευστρατίου - συγγραφεὴς τοῦ «Δημοσίου Λογιστικοῦ», οἱ τ. νομάρχες Ν. Ἀφεντάκης καὶ Γ. Βῆχος, ὁ Ἀντώνιος Γ. Δροσόπουλος - Γενικὸς Γραμματεὴς Τύπου τῆς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως (1989).

στημονικῶν συλλόγων⁴⁰ τῆς προβολῆς καλλιτεχνῶν⁴¹, τῆς ἀναγόρευσης ἑξι πανεπιστημιακῶν διδασκάλων⁴².

Καί βέβαια δὲν πρέπει νὰ λησμονηθεῖ ὁ πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Πυρουνάκης († 17.5.88), ὁ κυριότερος γιὰ πολλούς, ἐκφραστής τῆς «Θεολογίας τῆς Ἐπανάστασης» στή χώρα μας. Ἐγραψε πρὶν ἀπὸ 43 χρόνια — λαϊκὸς τότε — στοὺς συμπατριῶτες του ὁ πατέρας Πυρουνάκης «...Ρίχτηκε σ' ἀγῶνα ἀναδημιουργικό... ὁ βίος νὰ κυλήσῃ, τὸ καθῆκον σὲ κάθε τι νὰ ἐκπληρωθῆ καὶ πάλι (τώρα πιδὸ πολὺ ἀκόμη) ἡ ζωὴ νὰ γίνῃ καλύτερη...»⁴³. Ἔχω τὴν αἴσθησιν πὼς αὐτὸς ὁ εὐστοχος λόγος του ἐκδηλα χαρτογραφεῖ τὰ αἰσθήματα ὄλων τῶν ἐκτὸς Μήλου Μηλίων, ἀγνωστων καὶ γνωστῶν, ἐπώνυμων καὶ ἀφανῶν, στή συγκεκριμένη δὲ περίπτωση τοῦ συνόλου τοῦ δυναμικοῦ τῆς μηλιακῆς παροικίας τῆς Ἀττικῆς γιὰ τὸ νησί καὶ τοὺς ἀνθρώπους του, τὸ δικό μας βράχο, τοὺς δικούς μας ἀνθρώπους.

40. Ὁ Μένης Παπαγεωργίου - Πρόεδρος τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, ὁ Ναπολέων Πειρουνάκης - Πρόεδρος τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Πειραιῶς.

41. Καλλιτέχνες ποὺ διακρίθηκαν σὲ παλαιότερες ἐποχές — γιὰτι οἱ νεώτεροι πολλοὶ καὶ ταλαντοῦχοι εἶναι καὶ ἡ παράλειψη κάποιων ἴσως δὲν θὰ ἦταν ὅ,τι ἐπιτυχέστερο — ἦταν ὁ Πέτρος Νικολάου Ἀφεντάκης, τενόρος καὶ θιασάρχης τοῦ θεατρικοῦ σχήματος τῆς Ἑλλης Ἀφεντάκη καὶ ὁ ἀδελφός του Βασίλειος, τενόρος καὶ θεατρικὸς συγγραφέας.

42. Ὁ Ἀνδρέας Ζερβουδάκης († 1972) ὁφηγητὴς τῆς ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, οἱ καθηγητὲς τοῦ Ε.Μ.Π. Μανώλης Καμπούρης καὶ Ἀδέλκης Ρογκάν στίς Ἑδρες Χημείας καὶ Λιμενικῶν Ἔργων ἀντίστοιχα, ὁ Γεώργιος Καλλέργης - καθηγητὴς τῆς Ἐφαρμοσμένης Γεωλογίας τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν, ὁ Σπ. Κυρίτσος - καθηγητὴς τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς, ὁ χειρουργὸς Ἀναξαγόρας Παπαϊωάννου - καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ἡ Ρένα Λεκανίδη - καθηγήτρια τῆς Βιοχημείας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

43. Γ. Πυρουνάκης, ἐφ. *Νέα τῆς Μήλου*, φ. 3/1-5-1945, σ. 3.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΙΝΗ

ΣΥΝΤΟΜΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΥΚΛΑΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ

1. **Ύφιέρωση:** Ἡ μικρή μου αὐτή ἐργασία ὑφιερώνεται σάν ταπεινὸ καὶ συμβολικὸ ἐκ μέρους μου μνημόσυνο στὸν ἀείμνηστο δάσκαλο καὶ χαλκέντερο ἐργάτη τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ἀξιοθαύμαστη καὶ ποικιλόμορφη προσφορά του, λογοτεχνική, ἱστορική, ἐρευνητική, ἀντιστασιακή κλπ., στὸν Γεώργιο Βαλέτα.

Κάποτε εἶχα τὴν τιμὴ νὰ περιληφθῶ ὡς εἰσηγητῆς στὸ συμπόσιο τοῦ Αἰγαίου, ποῦ κάθε χρόνο ὀργάνωνε ὁ αἰγαιολάτρης Γεώργιος Βαλέτας, καὶ νὰ παρουσιάσω μιὰ μικρὴ ἐργασία μου μὲ τίτλο «Ὁ Κυκλαδικὸς Τόπος, στατιστικὴ καὶ μερικὰ ἄλλα στοιχεῖα». Τὴ διάβασα στὸ Συμπόσιο Αἰγαίου 1985 ποῦ πραγματοποιήθηκε στὴ Σύρο.

Ὅταν τέλειωσα καὶ κατέβηκα ἀπὸ τὸ βῆμα ἄκουσα τὸ δάσκαλο νὰ ψιθυρίζει: «Δὲν θὰ βρεθεῖ ὁ ἄνθρωπος, ποῦ ἐπιτέλους, θὰ γράψει τὴν ἱστορία τοῦ Κυκλαδικοῦ Τύπου;». Εἰλικρινὰ μὲ συνεκλόνησαν προβληματίζοντάς με τὰ λόγια του. Καὶ ἔδωσα ὑπόσχεση ἐνδόμυχα στὸν ἑαυτὸ μου νὰ ἀσχοληθῶ μὲ αὐτὸ τὸ θέμα καὶ νὰ συντάξω ἂν ὄχι πλήρη τὴν ἱστορία ἀλλὰ τουλάχιστον τὴν παρουσίαση τῶν τίτλων τῶν Κυκλαδικῶν ἐντύπων μὲ τὰ κυριότερα στοιχεῖα του καθενός. Μὲ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ μοῦ ἐνέγραψε ἓνα εἶδος ὑποθήκης ὁ Βαλέτας χωρὶς νὰ τὸ ξέρει καὶ λυπᾶμαι, γιατί τελειώνοντάς το δὲν θὰ εἶναι στὴ ζωὴ γιὰ νὰ ἰκανοποιηθεῖ, ὅπως πιστεύω, γιὰ τὴν ἀπήχηση ποῦ εἶχε ἡ εὐχή - ἐπιθυμία του.

2. **Προεισαγωγικά:** Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ δηλώσω ἐξ ἀρχῆς ὅτι τὴ σύνταξη τῆς πλήρους ἱστορίας τοῦ Κυκλαδικοῦ Τύπου δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναλάβω. Ἀπαιτεῖται χρόνος καὶ ἀκμαιότητα ποῦ δὲν διαθέτω πλέον, στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιὰ τὴν διερεύνηση τῶν βασικῶν κι ἀναμφισβήτητων στοιχείων πληροφόρησης ποῦ εἶναι τὰ σώματα τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, ποῦ βρίσκονται στὶς δημόσιες καὶ δημοτικὲς βιβλιοθῆκες καὶ πολὺ λίγα σὲ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα.

Δυστυχῶς αὐτὰ ποῦ διασώθηκαν ἀκόμα καὶ στὶς μεγάλες βιβλιοθῆκες, εἶναι ἐλλιπῆ. Πολλῶν ἐντύπων δὲν διασώθηκαν παρὰ ἓνα μόνο φύλλο καὶ μερικῶν οὔτε ἓνα.

Ευνόητο και αναγκαίο ό έρευνήτης νά καταφύγει σέ άλλες πηγές: ιστορικά σημειώματα, άρθρα, βιβλία κλπ. και άκόμα έστω και κατά δεύτερο λόγο στίς προφορικές ανακοινώσεις.

Συνέπεια όλων αυτών των δυσχερειών: οποιαδήποτε εργασία για τον Κυκλαδίτικο Τύπο ούτε πλήρης μπορεί νά είναι, ούτε αλάνθαστη σέ όλες τις λεπτομέρειες. Δέν είναι όμως δυνατό νά γίνει διαφορετικά, γιατί παρά τό νόμο, κατά κανόνα παλαιότερα, αλλά και σήμερα άκόμα οί έκδότες δέν εννοούν νά υποβάλλουν τά έντυπά τους στην Έθνική Βιβλιοθήκη και τις άλλες βιβλιοθήκες.

Μέ τά δεδομένα αυτά ξεκίνησα για τή γενικότερη παρουσίαση τοῦ Κυκλαδικού Τύπου, ή όποία σχεδόν είναι έτοιμη και προσπαθώ για τήν έκτύπωσή της. Πρόκειται για έργο που δέν θα έλκύσει παρά μικρό αριθμό αναγνωστών και ως έκ τούτου ή διάθεσή του θα πρέπει νά γίνει, «τιμής ένεκεν», όπως λέμε, και φυσικά οικονομικώς ή δαπάνη θα βαρύνει τό συντάκτη, εκτός αν κάποιος φορέας θα ενδιαφερθεί, για λόγους καθαρά ιστορικούς και βιβλιογραφικούς, νά βοηθήσει στην έκδοση.

Η ανακοίνωσή μου άποτελεί είσαγωγή τής εργασίας αυτής, γιατί ή προβολή τοῦ όλου έργου δέν είναι δυνατή νά γίνει στην παρούσα έκδήλωση, λόγω τής έκτασής της.

Πιστεύω ότι θα δώσω μιá ιδέα με τήν βοήθεια των μικρών μου δυνάμεων και με τά άνιαρά, πώς νά τό κάνουμε άλλιώς, στατιστικά στοιχεία που θα παραθέσω, για τή μεγαλειώδη πορεία τοῦ Κυκλαδικού Τύπου, και ιδιαίτερα τοῦ Συριανού, ό όποιος προέχει, όπως είναι ευνόητο, τοῦ των άλλων νησιών.

I. Ό όρος «Κυκλαδικός Τύπος», αναφέρεται σέ έντυπα (έφημερίδες, περιοδικά, δελτία και ήμερολόγια - βιβλία), που τό περιεχόμενό τους άφορά τις Κυκλάδες, ανεξάρτητα αν ή έδρα τους ή ή έκτύπωσή τους γίνεται στίς Κυκλάδες ή άλλου (κυρίως Αθήνα).

II. Όπου αναφέρεται ό όρος «έντυπο» ή «έφημερίδα», συνήθως έννοώ όλα τά σχετικά έκδιδόμενα έντυπα, δηλαδή έφημερίδες, περιοδικά, δελτία, ήμερολόγια, έπετηρίδες κλπ.

III. Πηγές: Βασικές πηγές είναι αυτές τις όποιες προάνεφερα, δηλαδή τά σώματα των έφημερίδων και περιοδικών, όσα διασώθηκαν, και βρίσκονται κυρίως στην Έθνική Βιβλιοθήκη και τήν Μπενάκειο και κατά δεύτερο λόγο στίς κυκλαδικές βιβλιοθήκες Νάξου, Σύρου, Άνω Σύρου κλπ. Βέβαια όλα αυτά τά σώματα δέν ήταν δυνατό, διότι ό χρόνος δέν μου τό επέτρεπε, νά τά διερευνήσω, άπασχολήθηκα νά καταχωρήσω τά σχετικά στοιχεία τά όποια βρίσκονται στα εύρητήρια των βιβλιοθηκών και φυσικά νά έρευνήσω και όσα σώματα μπόρεσα.

Ἐκτὸς αὐτῶν τῶν βασικῶν στοιχείων πληροφόρησης, ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγω καὶ σὲ ἄλλα στοιχεῖα ὅπως καὶ προανέφερα.

Γιὰ περισσότερὴ κατατόπιση τῶν ἐρευνητῶν, ἀναφέρω τὰ κυριότερα ἐξ αὐτῶν:

α. Ἀμιραλῆς Γεώργιος: Μελέτη μὲ τὴ συμπλήρωση 100 χρόνων ἀπὸ τότε ποὺ κυκλοφόρησε ἡ πρώτη Τηνιακὴ ἐφημερίδα, 1977.

β. Ἀμπελᾶς Τιμολέων: Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Σύρου, 1874.

γ. Ἀνδριώτικοι Ἀντίλαλοι: Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς Ἄνδρου, 1989.

δ. Γιαννόπουλος Ὀδυσσεύς: Ἀνδριανικὸς Τύπος. Λεύκωμα τῆς Ἐνώσεως Ἀνδρίων, σελίδες 76 ἕως 79.

ε. Δανέζης Μιχαὴλ Α.: Σαντορίνη, 1971.

στ. Δρακάκης Ἀνδρέας Θ.: Ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἐρμούπολεως, τόμος Β', σελὶς 270.

ζ. Καμπάνης Π. Δ.: Αἱ μέχρι τοῦδε ἐκδοθεῖσαι ἐφημερίδες καὶ βιβλία ἐν Ἄνδρῳ, 1929.

η. Κεφαλληνιάδης Νικόλαος: Τύπος καὶ τυπογραφία στὴ Νάξο, 1986.

θ. Κουκάς Γεώργιος: Ὁ Κυκλαδικὸς τύπος, 1831 ἕως 1987. Ὁμιλία του στὴ δευτέρη Συνάντηση Κυκλαδικοῦ Τύπου τῆς Ε.Κ.Υ.Τ. (Ἐνώσεως Κυκλαδικοῦ Τύπου), 1987.

ι. Μαντζουράνης Κώστας: Τύπος καὶ τυπογραφία στὴ Νάξο, 1947.

ια. Πολίτης Νικόλαος: Ὁ τύπος στὴ Σύρο τὸν 19ο αἰῶνα, 1986. Περιοδικὸ ἐκ παραδρομῆς, τεύχη 5 καὶ 6.

ιβ. Χούμη Ἀνδρέα Κ.: Συριανὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ. Ἄρθρο περὶ τῆς τυπογραφίας ἐν Σύρῳ τὸ 1891 καὶ τὸ 1905, Περιοδικὸν Ἑβδομάς, φύλλο 42 τῆς 7/12/1891.

3. Κυκλαδικὴ Τυπογραφία: Σκόπιμο εἶναι προτοῦ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν τύπο νὰ κάνουμε μιὰ μικρὴ ἀναδρομὴ στοὺς τυπογράφους καὶ τὴν τυπογραφία, κυρίως τῆς Σύρου, ὄχι μόνο γιατί τεχνικὰ εἶναι ἀλληλένδετη αὐτὴ καὶ ὁ τύπος, ἀλλὰ γιατί τὰ δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια τοῦ περασμένου αἰῶνα, καὶ ἰδιαίτερα τῆς πρώτης πεντηκονταετίας του, οἱ τυπογράφοι ὑπῆρξαν οἱ δημιουργοί, οἱ στυλοβάτες τῶν ἐφημερίδων, καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι χωρὶς αὐτοὺς ὄχι μεγαλειώδης δὲν θὰ ἦταν ἡ διαδρομὴ τοῦ Κυκλαδικοῦ Τύπου, ἀλλὰ, φοβούμαι οὔτε κἀν θὰ ὑπῆρξαν μνημονευτέα ἔντυπα.

Οἱ πρώτοι τυπογράφοι, λόγοι οἱ περισσότεροι, διακρινόμενοι γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴν κοινωνικὴ τους θέση, ἦσαν ταυτόχρονα καὶ οἱ ἰδιοκτήτες καὶ οἱ ἐκδότες καὶ οἱ συντάκτες τῶν ἐφημερίδων ἢ τουλάχιστον οἱ βασικοὶ συνεργάτες καὶ παραστάτες τῶν ἐκδοτῶν καὶ συντακτῶν.

Τέτοιοι Κυκλαδίτες τυπογράφοι ἦσαν: Ἰωάννης Σφοίνης (Ἑλληνικὴ Μέλισσα, Περίεργα), Γ. Μελισταγῆς ὁ Μακεδὼν ἀπὸ τὸ Ναύπλιο μὲ τὸν Κων-

σταντίνο Δημίδη (1833). Ὁ τελευταῖος θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἀξιολογότερους τυπογράφους, εἶχε σπουδάσει τὴν τέχνη στὸ Παρίσι, καταγότανε ἀπὸ τὰ Γρεβενά καὶ ἐδίδαξε τὴν τυπογραφία στὶς Κυδωνίες, στὰ Ψαρά καὶ στὴ Σῦρο (1833). Διορίστηκε τελικὰ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου.

Ἀκόμα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σῦρο μετακόμισε τὸ ἀγγλοαμερικάνικο τυπογραφεῖο τοῦ ἱεραποστόλου Ρόμπερτσον.

Ἄλλοι τυπογράφοι (1836 - 1867): Παντελῆς Κ. Παντελῆς, ὁ ὁποῖος ἀγόρασε τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ρόμπερτσον, Ἰωσήφ Ἡσαΐας, δικηγόρος (1842 - 1861) μὲ τίτλο τοῦ τυπογραφείου του «Φιλελεύθερος», Μ. Π. Πετρίδης ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε τυπογραφεῖο μετὰ ταχυπιστηρίου μέχρι τὸ 1870 καὶ εἶχε σπουδάσει τὴν τέχνη στὴν Μάλτα, Π. Γ. Μέμος, βιβλιοπώλης (1849).

Τυπογράφοι ἐπίσης μετὰ τὸ 1850 ἦσαν οἱ Ἀντώνιος Πρίντεζης καὶ Ρενιέρης Πρίντεζης (1856), ἴδρυσαν τὸ τυπογραφεῖο τους καὶ τὸ 1868 ἔφεραν τὸ πρῶτο ταχυπιστήριον. Θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς καλύτερους τεχνικοὺς τῆς τυπογραφίας. Ἔλαβαν τρία ἀργυρὰ βραβεῖα σὲ ἰσάριθμες παγκόσμιες ἐκθέσεις. Ὅλα αὐτά, γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὸ τὸ πόσο τεχνικῶς καὶ πνευματικῶς εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ Σῦρος.

Τὸ 1855 ἐμφανίζεται ὁ Γεώργιος Χάλαρης (τῆς Πατρίδος).

Τὸ πρῶτο λιθογραφεῖο εἶναι τῶν Πρίντεξη καὶ Φρέφη· πολὺ παλαιότερα ὁ Μελισταγῆς ὁ Μακεδὼν (1845) καὶ ὁ Βαρβαρέσος (1856) ἐπιχειρήσανε νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν παραπάνω τεχνικὴ.

Ἀκόμη ἀναφέρονται οἱ Καραβατσέλλος, Γεώργιος Πολυμέρης, Ἰ. καὶ Γ. Βεάκης, Ι. Καλομανιάτης, Ἰωάννης Βακόντιος.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι πολλὰ τυπογραφεῖα καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παραπάνω τυπογράφους ἐχρησιμοποιοῦσαν γιὰ τίτλο τοῦ τυπογραφείου τους τὸν τίτλο τῆς ἐφημερίδας πού ἐξέδιδαν: Πρόοδος, Φιλελεύθερος, Ἀστὴρ, Πατρίς, Ἔθνος, Ἐξέγερση, Ἀνεξάρτητος, Πανόπη, Αὐγή, κλπ.

Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι πολλὰς ἐφημερίδες δὲν στεριώνανε σ' ἓνα τυπογραφεῖο, ἀλλὰ γυρίζανε ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο: ὁ Ἑρμῆς ἐκδόθηκε διαδοχικὰ στὰ τυπογραφεῖα Ἀνεξάρτητου, Γ. Μελισταγοῦς, Γ. Πολυμέρη, Π. Ἡσαΐα, Ν. Παπαδόπουλου, Ἀδελφῶν Μεταξᾶ. Ἐπίσης ἡ Ἑρμούπολη στὰ τυπογραφεῖα Ν. Βαρβαρέσου, Ἀστέρος, Πατρίδος, Νέον, Ἑρμουπόλεως, Μ. Φρέφη, καὶ Ι. Καλομανιάτη.

Παράλειψη θὰ ἦταν, ἂν δὲν ἀναφέραμε ἓνα γραφικὸ καὶ ιδιόρρυθμο τύπο τυπογράφου, τὸ Γεώργιο Ν. Μανετάκη, ὁ ὁποῖος ντυμένος πάντοτε ἄψογα καὶ μὲ τὴ ρεντικότητα του συνεχῶς ταξίδευε μετὰξὺ Νάξου καὶ Πάρου γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν συνδρομῶν τῆς ἐφημερίδας του «Παροναξίας» καὶ γιὰ τὴ διάδοσὴ της.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸν περασμένο αἰῶνα πάρα πολλὰς ἐφημερίδες εἶχαν

δικό τους τυπογραφεῖο καὶ ὅτι γιὰ νὰ ἐκδοθοῦν, καμιά φορὰ ἔπρεπε νὰ ἰδρυθεῖ πρῶτα τὸ τυπογραφεῖο. Εἶναι γνωστὸ μάλιστα ὅτι μερικές ἐφημερίδες ἐκδόθησαν στὴ Σύρο καὶ στὴν Ἀθήνα, γιατί, ἐνῶ ὑπῆρχε τυπογραφεῖο στὸ νησί τους, δὲν ἔκαναν χρῆση τῶν ὑπηρεσιῶν του, διότι τὸ τελευταῖο εἶχε τὴν ἐκτύπωση ἄλλης συναδέλφου. Ἡ Φωνὴ τῆς Τήνου (1878) καὶ τὸ Φῶς τῆς Τήνου (1884) ἐκδίδονταν στὴ Σύρο, γιατί στὴν Τήνο τὸ μόνο τυπογραφεῖο ποὺ ὑπῆρχε εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐκδοση μιᾶς ἄλλης ἐφημερίδας, ἡ ὁποία λεγότανε Ἡχώ.

Αὐτὰ ὅμως δὲν γινόντουσαν μόνο στὴν Τήνο. Καὶ στὴ Νάξο ἢ Σάλπιγξ τυπώνονταν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀθανασίου Σκορδίλη στὴ Σύρο γιὰ τὴν ἴδια αἰτία.

Περὶ Τυπογραφίας ὀλίγα ἀκόμα.

Τὸ ὅτι ἀσχοληθήκαμε πλατιά σχετικά μετὰ τὴν συριανὴν τυπογραφίαν δὲν σημαίνει ὅτι οἱ τυπογράφοι καὶ ἡ τυπογραφία δὲν ὑπῆρχαν καὶ σὲ ἄλλα νησιά. Ἐκεῖ μάλιστα πρέπει νὰ ἀποδώσουμε εὐσημο μεγαλύτερης ἀξίας στοὺς πρωτοπόρους σκαπανεῖς, γιατί καὶ δύσκολη ἦταν ἡ ἐξεύρεση κατάλληλου βοηθητικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἡ ἐπιχείρηση δὲν φουρουῶσε, λόγω τοῦ μικροῦ κύκλου ἀναγνωστῶν. Στὴ Νάξο τυπώνονταν τὸ Αἶγατο, ἡ Ναξιακὴ Πρόοδος στὴν ἀρχή, ἡ Πρόοδος, ἡ Νάξος, τὸ Φῶς τῆς Νάξου - Πάρου, Ἡ Ἀσπίς, ἡ Ἀπειράνθος, ἡ Νάξος, οἱ Δημοκρατικὲς Κυκλάδες, γιὰ λίγο καιρὸ στὴ Σύρο γιὰ λίγο στὴ Νάξο, τὸ Ναξιακὸν Βῆμα, κι αὐτὸ διαδοχικὰ στὴ Σύρο, Νάξο καὶ Ἀθήνα.

Στὴν Ἄνδρο τυπώνονταν ἡ Ἄνδρος, Ἡ Νέα Ἄνδρος, τὰ Νέα τῆς Ἄνδρου, ἡ Φωνὴ τῆς Ἄνδρου, μετὰ ἰδιόκτητα τυπογραφεῖα, ὁ Κήρυξ τῆς Ἄνδρου, ἡ Προσκοπικὴ Ἡχώ.

Στὴν Τήνο τυπώνονταν ἡ Πρόοδος τῆς Τήνου.

Στὴ Θήρα τυπώνονταν πιθανότατα ἡ Σαντορίνη, ἡ Φωνὴ τῆς Θήρας, σὲ ἰδιόκτητο τυπογραφεῖο.

Συνέβη μάλιστα νὰ ἐκδίδονται καὶ κυκλαδικὰ φύλλα στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως ἦταν ὁ Ἀγγελιαφόρος καὶ τὸ Διαπλασόπουλο.

Ἡ ἐφημερὶς Ἀστὴρ ἀναφέρει ὅτι τὰ γραφεῖα τῆς βρισκόντουσαν στὴν Κύμη τῆς Εὐβοίας.

Φυσικὰ ὑπῆρχε καὶ ἐκδοση στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, τῆς ἐφημερίδας Σίφνος.

Καὶ τελειώνοντας μετὰ τὴν τυπογραφίαν, ἅς θυμηθοῦμε τὸ ρητὸ ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ Ἀνδρέας Χούμης: τὸ τυπογραφεῖο ἦτο ὁ φανός, ὅστις φωτίζων διέλυε τὰ σκότη τῆς ἀμαθείας.

4. Ὁ Κυκλαδικὸς Τύπος:

I. Οἱ τίτλοι τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν ποὺ διασώθηκαν μέχρι σή-

μερα ανέρχονται σε 488. Σ' αυτό τον αριθμό περιλαμβάνονται 9 έντυπα μαθητικά και 15 δελτία.

Πρέπει όμως να προσθέσουμε 44 ακόμα τίτλους που αναφέρονται από τον Άνδρέα Κ. Χούμη, αλλά δεν μπορέσαμε να τους διασταυρώσουμε από άλλη πηγή, και διατηρούμε κάποια επιφύλαξη για την αξιοπιστία τους. Επίσης πρέπει να προστεθούν άλλοι 13 τίτλοι οι οποίοι κατά καιρούς αντικατέστησαν σε μερικές εφημερίδες τον αρχικό και βασικό τους τίτλο. Άκόμη 27 χειρόγραφες, κυρίως μαθητικές. Ο αριθμός των χειρογράφων είναι βέβαια πάρα πολύ μικρός διότι δεν είναι δυνατό, παρά το μεγάλο μέρος των χειρογράφων εφημερίδων, να έχουν χαθεί.

II. Κυκλοφορία Έφημερίδων κατά Δεκαετηρίδα: Χρονολογικά τα έντυπα αυτά κατά δεκαετηρίδα και κατά προσέγγιση ήσαν αριθμητικώς ως εξής. (Υπολογίσαμε σε κάθε δεκαετία όσα έντυπα κυκλοφορούσαν προ τής υπό κρίση δεκαετίας και εφόσον είχαν συνεχιστεί και κατ' αυτήν να εκδίδονται και σ' αυτά προσθέσαμε κι εκείνα που για πρώτη φορά εκδόθηκαν τότε): 1830: έντυπα 24, 1840: 21, 1850: 17, 1860: 47, 1870: 97, 1880: 56, 1890: 62, 1900: 38, 1910: 23, 1920: 33, 1930: 30, 1940: 46, 1950: 48, 1960: 72, 1970: 69, 1980: 158.

III. Άκτινογραφία του Κυκλαδικού Τύπου κατά το 1988: Κατά το 1988 κυκλοφορούσαν 99 εφημερίδες Κυκλαδικές από τις οποίες έντυπες σε λινοτυπία ή φωτοσύνθεση 83, έντυπα ένθετα 3 και χειρόγραφες κλπ. 13. Το 1985 έντυπες κυκλοφορούσαν 63, έναντι των 83 του 1988. Δηλαδή έχουμε αύξηση 32%.

Τα παρακάτω στατιστικά στοιχεία εφορούν τα 83 έντυπα του 1988.

α) Κατανομή κατά νησί (δίπλα σε κάθε αριθμό υπάρχει ένας δεύτερος αριθμός ο οποίος σημαίνει πόσα έντυπα κυκλοφόρησαν από το 1831 μέχρι το 1989 για το κάθε νησί):

Άμοργός: 3 (4), Άνάφη: 1 (1), Άνδρος: 7 (38), Άντίπαρος: - (1), Θήρα: 6 (18), Δῆλος: - (1), Ίος: 1 (2), Κέα: 1 (2), Κίμωλος: 1 (3), Κύθνος: 3 (5), Μήλος, 4 (7), Μύκονος: 4 (8), Νάξος: 13 (47), Πανκυκλαδικά: 7 (33), Παροναξιακά: - (14), Πάρος: 7 (12), Σέριφος: 1 (4), Σίφνος: 2 (8), Σῦρος: 15 (245), Τῆνος: 6 (29), Φολέγανδρος: 1 (1).

Συνοπτικά το 1988 κυκλοφορούσαν τα κάτωθι έντυπα κατά νῆσο:

Σῦρος: 15, Νάξος: 13, Πανκυκλαδικά - Πάρος - Άνδρος: ἀνά 7, Θῆρα - Τῆνος: ἀνά 6 καὶ τὰ λοιπὰ νησιά: ἀνά 4 ἕως 1 συνολικά 22.

β) Κατὰ εἶδος ἐντύπου.

Έφημερίδες 64, περιοδικά 16, Δελτία 3.

γ) Κατὰ τὸ περιεχόμενο:

Γενικό 58, Θρησκευτικό 3, Πολιτικό 11, Συνδικαλιστικό 3, Ὀργανισμῶν Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης 2, Μαθητικό 5, Προσκοπικό 1.

δ) Κατὰ τὸν ἰδιοκτήτη:

Φυσικά πρόσωπα 45, Σύλλογοι 23, Μαθητικών Κοινοτήτων 5, Έταιρειών μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα 3, Θρησκευτικών Όργανώσεων 3, ΟΤΑ 2, Κομματικών Όργανώσεων 2.

ε) Κατά την έδρα του έντύπου:

Άθήνα - Πειραιάς: 44, Σύρος: 13, Νάξος: 8, Λοιπά νησιά: 18.

στ) Κατά τον τόπο έκτυπώσεως:

Άθήνα-Πειραιάς: 69, Σύρος: 14.

ζ) Κατά την τεχνική έκτυπώσεως:

Λινοτυπία: 35, Φωτοσύνθεση, 48.

η) Κατά το κατά κάθε ποτέ εκδίδονται:

Έβδομαδιαία: 2, Δεκαπενθήμερα: 2, Μηνιαία: 45, Διμηνιαία: 20, Τριμηνιαία: 12, Έτήσια: 1, Όχι τακτικά: 1.

Στην υπό έκδοση μελέτη μου θά υπάρξει πλήρης και λεπτομερής αναγραφή των τίτλων και της διάρκειας εκδόσεως όλων των Κυκλαδικών εφημερίδων και περιοδικών. Πριν κλείσω την ανακοίνωσή μου, επιθυμώ να αναφερθώ στις προσπάθειες που καταβάλλονται σήμερα για την συντήρηση και προβολή του Κυκλαδικού Τύπου.

5. Η Ένωσις Κυκλαδικού Τύπου (ΕΚΥΤ). Στην Άθήνα έχει ιδρυθεί από το 1986 η ΕΚΥΤ, η ένωση κυκλαδικού τύπου, που περιλαμβάνει στα μέλη της δημοσιογράφους πάνω από 50 κυκλαδικών εφημερίδων.

Η δραστηριότητά της και η προβολή απ' αυτήν του κυκλαδικού τύπου άξιοπρόσεκτη. Πραγματοποίησε συναντήσεις του κυκλαδικού τύπου στη Γεν. γραμματεία τύπου, όργάνωσε όμιλίες σχετικές, καθώς και εκθέσεις στην Άθήνα, στη Νάξο, Ίο, Θήρα. Τα προβλήματα του μη επαγγελματικού έπαρχιακού τύπου, ό όποιος είναι ό πράγματι χειμαζόμενος οικονομικά, παραμένουν συνεχώς άλυτα.

Η ύπαρξή του είναι όμως περισσότερο από άναγκαία και χρήσιμη. Όχι μόνο γιατί όι εφημερίδες αυτές είναι όργανα του πληθυσμού του κάθε τόπου, δηλαδή των μονίμων κατοίκων και των άποδήμων, αλλά και γιατί στος σκοπούς τους περιλαμβάνεται και η πολιτιστική ανάπτυξη των μελών τους και των συντοπιτών τους, η όποία μ' αυτό τό μέσο, δηλαδή με τον τύπο, πετυχαίνεται κατά τον προσφορότερο δυνατό τρόπο. Δέν παραλείπω να τονίσω και την άλλη ούσιώδη σημασία της τοπικής έπαρχιακής εφημερίδας, τη σύσφιξη των σχέσεων των συμπατριωτών μεταξύ τους. Έργα εδποείας, χάρη στις καμπάνιες και τις εκκλήσεις που γίνονται μέσω αυτού, πραγματοποιούνται και όδηγούν σε βελτίωση της ζωής των μονίμων ίδίως κατοίκων των νησιών. Η πολιτεία δυστυχώς δέν περιβάλλει τον έπαρχιακό, μη επαγγελματικό τύπο ειδικά, με την στοργή που του άξιζει. Δέν είναι της παρούσης ώρας να αναπτύξω τό τί στερείται ό τύπος αυτός και τί θά επιτύγχανε άν τυχόν του έδίδονταν εκείνο τό όποιο δικαιούται βάσει της άρχής της ίσης μεταχειρίσεως των πολιτών. Η νομοθεσία που διέπει τις σχέσεις του τύπου αυτού με

τήν πολιτεία ανάγεται σέ νόμους οί όποιοι έχουν θεσπιστεί από τήν εποχή τής μεταξικής δικτατορίας.

Ήκόμα μιὰ προσπάθεια αξιέπαινη πρό όλίγων χρόνων έγινε στήν Ήθήνα, όπου συσπειρώθηκαν τά 250 πολιτιστικά έπαρχιακά σωματεία πού έχουν έδρα αυτές τίς πόλεις και κυκλοφορούν σ' αυτές έφημερίδα, σ' έναν άτυπο όργανισμό πού τού έδωσαν τόν χαρακτηριστικό τίτλο «Οί έν Ήθήναις». Ό όργανισμός αυτός παρουσίασε αξιοθαύμαστη δραστηριότητα, αλλά δυστυχώς οί διάδοχοι τού δημάρχου ό όποιος τόν είχε ίδρύσει δέν ένδιεφέρθησαν, τόν άγνόησαν και τόν όδήγησαν σέ αφάνεια.

6. Ή Ήπετηρίδα τού Ήλληνικού Τύπου.

Ή γενική γραμματεία τύπου εκδίδει κάθε χρόνο ένα έντυπο τού όποιο έπιγράφει «Ή Ήπετηρίδα τού έλληνικού τύπου». Ήφέτος μάλιστα, έννοώ τήν έπετηρίδα τού 1988, ή εμφάνισή του ήταν καταπληκτική. Δυστυχώς τού περιεχόμενό του δέν είναι ανάλογο μέ τήν εμφάνισή του, και τούτο γιατί έχει μιὰ φοβερή άνακρίβεια, ώστε νά μήν ανταποκρίνεται πρός τήν πραγματικότητα ή μάλλον πρός εκείνα τά όποια ό τίτλος υποδηλώνει.

Ή άνακρίβεια έγκειται στο ότι στο βιβλίο αυτό δέν περιλαμβάνονται, όπως λέγει ό τίτλος, οί έλληνικές έφημερίδες, αλλά μόνον εκείνες οί όποιες υποβάλλονται στή γενική γραμματεία τύπου. Τό βιβλίο αυτό εκδίδεται από έπίσημη ύπηρεσία τού έλληνικού κράτους και μάλιστα τήν άρμοδιότερη ως πρός τόν τύπο και κατά συνέπεια είναι δυνατό νά όδηγήσει σέ παρερμηνεία και σέ λάθη εκείνους οί όποιοι θά τού χρησιμοποιήσουν. Και τούτο δέν έχει πολύ μεγάλη σημασία για σήμερα, αλλά θά άποτελεί άληθινό κίνδυνο για τούς μελετητές τού μέλλοντος οί όποιοι θά θεωρούνε τού ντοκουμέντο αυτό ως άκριβές, αφού προέρχεται από κρατική ύπηρεσία, ένώ στήν πραγματικότητα τού περιεχόμενό του δέ θά είναι εκείνο τού όποιο ό τίτλος τού υποδηλώνει. Ήνάγκη λοιπόν στις προσεχείς εκδόσεις τους ή νά τροποποιήσουν τόν τίτλο τού βιβλίου αυτού ή σέ έμφανές σημείο τού έξωφύλλου του νά αναφέρουν άκριβώς τί περιέχει.

Ήπάρχει όμως και κάτι ακόμα: Όταν πολίτες πού γνωρίζουν σχετικά μέ τόν τύπο, τούς υποβάλλουν συμπληρωματικά στοιχεία για νά άποφύγουν τίς παραλείψεις τους και νά καταστήσουν τού βιβλίο αυτό πληρέστερο, μέ άλαζονικότητα άρνούνται νά χρησιμοποιήσουν τίς πληροφορίες πού τούς δίνονται. Συγκεκριμένα για τίς Κυκλάδες διαπίστωση τού 1987, έννοώ στήν έπετηρίδα τού 1987, ότι από τούς 90 τίτλους τών έφημερίδων πού κυκλοφορούσαν στις Κυκλάδες είχαν παραλείψει 17, δηλαδή τού 19%. Και τού περίεργο είναι ότι ένώ τούς τού υπέδειξα, και έγγράφως μάλιστα, άδιαφόρησαν και συνέχισαν νά εκδίδουν τού βιβλίο αυτό μέ τήν παράλειψη αυτών όλων τών τίτλων.

Ή σύντομη αυτή είσαγωγή σκοπό είχε τήν ενημέρωση τού έπιστημονικού κοινού σχετικά μέ τού παρελθόν και τού παρόν τού Κυκλαδικού Τύπου. Τού μέλλον ός έλπίζουμε ότι θά είναι καλύτερο.

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ LORAND GASPAR

Το Αίγαίο κατέχει μία σημαντικότερη θέση στην ταξιδιωτική λογοτεχνία. Όμως τα κίνητρα και οι προοπτικές των ξένων περιηγητών (Voyageurs, Travellers) όπως συνηθίζουμε να τους ονομάζουμε, διαφέρουν σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα της κάθε εποχής. Αναφέρομαι, στον γαλλικό χώρο, στον Joseph de Dournefort και την Relation d' un voyage au Levant στα τέλη του 17ου αιώνα, τα Voyage en Orient του Gerard de Nerval, του Chateaubriand, του Th. Gautier, στις αρχές του 19ου αιώνα, τον Ψυχάρη, τον Barres, τον Coubertin, στο τέλος του 19ου αιώνα, τον Lacretelle, τον Druon, τον Lacarriere, τον Caspar, στην εποχή μας.

Τι μπορεί να σημαίνει το Αίγαίο για έναν ξένο σύγχρονο ποιητή; και πιο συγκεκριμένα για τον Lorand Gaspar ο όποιος, αν και θεωρείται γαλλόφωνος ποιητής, είναι στην πραγματικότητα ποιητής της Διασποράς, —γεννήθηκε το 1925 στην Τρανσυλβανία των Καρπαθίων, δραπέτευσε από γερμανικό στρατόπεδο συγκεντρώσεως στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και κατέφυγε στο Παρίσι, αργότερα πολιτογραφήθηκε γάλλος υπήκοος. Έδω και χρόνια, επέλεξε την Πάτμο σαν τόπο διαμονής για ένα μέρος του χρόνου.

Το 1960, ο Lorand Gaspar ανακαλύπτει, με ένα ψαροκάικο, για πρώτη φορά το Αίγαίο. Σ' αυτά τα ήφαιστειογενή νησιά, ή γυμνότητα του τοπίου θυμίζει εκείνη της έρημου. Το ίδιο και η λιτότητα της ζωής των ψαράδων ή όποια θυμίζει εκείνη των Βεδουίνων. Όμως, όπως αναφωνεί ο ίδιος ο ποιητής στην εισαγωγή του Sol Absolu¹, στο 1982:

«Πόσο ανάλαφρα, γεμάτα πνοή, μου φαίνονται όλα, σ' αυτά τα χωριά που δρθώνονται τόσο ξεκάθαρα μέσα στο φώς!»

Το 1973, στο περιοδικό La Revue des Belles Lettres², αφιερώνει τις πρώτες του σελίδες στο Αίγαίο.

1. *Le Quatrième Etat de la matière (nouvelle version), Sol absolu, Corps corrosifs, avec un essai d'autobiographie inédit*, Gallimard, 1982.

2. «Egée (extraits)» in *La Revue des Belles Lettres*, Genève, t. 97, no 2, σσ. 42-48.

Τὸ 1974, δημοσιεύει στὴν Nouvelle Revue Française³, τὸ Journal de Patmos — Τὸ Ἡμερολόγιο τῆς Πάτμου.

Τὸ 1976, ἀκολουθεῖ ἓνα ἄρθρο του, στὸ περιοδικὸ Alif⁴ τῆς Τύνιδας, μὲ τίτλο «Une Grèce quotidienne de 4.000 ans» — «Μία Καθημερινὴ Ἑλλάδα 4.000 χρόνων», — ὅπου ὁ ποιητὴς ἐκφράζει τὴν ἐκπληξή του καὶ τὸν θαυμασμό του μπροστά σ' ἓνα θαῦμα, ὅπως ὁ ζωντανὸς πολιτισμὸς τοῦ Αἰγαίου, ποὺ μαρτυρεῖ μία διάρκεια τεσσάρων χιλιετηρίδων. Δημοσιεύει ἐπίσης ποιήματα γιὰ τὸ Αἶγατο.

Τέλος, τὸ 1980, κυκλοφορεῖ ὀλόκληρη ἡ συλλογὴ «Egee» — «Αἶγατο» — ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Gallimard.

Ἡ ποιητικὴ συλλογὴ «Egee» ὀφείλεται, πιστεύουμε, τόσο στὸ τοπίο τοῦ Αἰγαίου καὶ τοὺς ἀνθρώπους του ὅσο καὶ στὸν ποιητὴ Γ. Σεφέρη, ἀφοῦ τοῦ εἶναι ἀφιερωμένη ὡς ἐξῆς:

«Χάρη στὴ μουσικὴ σύνθεση ποὺ εἶναι ἡ φιλία.» «καὶ στὴν ὁποία κανεῖς ἐπικοινωνεῖ μέσα στὴ σιωπῇ, μία ἱερὴ καὶ εὐγλωττὴ σιωπῇ, μία σιωπῇ σὲ βάθος ὅπου μᾶς μιλοῦν αὐτοὶ ποὺ ἀγαποῦν!»

...«au nom de la composition musicale qu' est une amitié. et, dans laquelle la communication se fait dans le silence: le silence sans fond où nous parlent ceux qui aiment.»

Ἐπάρχει μεγάλη «ἐκλεκτικὴ συγγένεια» ἀνάμεσα στὸν Γ. Σεφέρη καὶ τὸν L. Gaspar. Ὁ ξένος ποιητὴς μωεῖται ἀπὸ τὸν Ἑλληνα στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ, στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, στὸν Καβάφη⁵ (τοῦ ὁποίου θὰ μεταφράσει μερικὰ ποιήματα) καὶ στὸν Μακρυγιάννη.

Τὸ 1970, ὁ ξένος ποιητὴς, σὲ συνεργασία μὲ τὸν ποιητὴ Yves Bonnefoy μεταφράζει τὰ *Trois nouveaux poèmes* τοῦ Γ. Σεφέρη⁶. Τὸ 1972, τιμᾶει τὴ μνήμη τοῦ Ἑλληνα ποιητῆ ποὺ πέθανε ἓνα χρόνο πρὶν, στὸ περιοδικὸ Alif⁷ τῆς Τύνιδας.

Ποιὰ εἶναι τὰ κοινὰ τους σημεῖα;

Καὶ οἱ δύο ποιητὲς συμμετέχουν στὸ φυσικὸ τοπίο ποὺ τοὺς παισιώνει, στὴν προκειμένη περίπτωσι, τὸ αἰγαίοπελαγήτικο τοπίο: Τὸ φῶς τὸ πορῶδες, ἡ λευκότητα, ἡ πέτρα:

3. «Journal de Patmos», *NRF*, no 258, Juin, 28-31.

4. «Une Grèce quotidienne de 4000ans» in *Alif*, Tunis, no 8, σσ. 71-74.

5. «Présentation et traduction de poèmes de C. Cavafy», in *La Revue des Belles Lettres*, Genève, t. 101, nos 3-4, σσ. 7-21.

6. «Hommage à Georges Seféris» in *Alif*, Tunis, no 2, Juin, σσ. 91-95.

7. «Trois poèmes secrets», *Mercure de France*, 1970.

«Μὲ τὰ νόγια νὰ γράφεις τὸ φῶς μέσα στὸν ἀργὸ χρόνο
τῶν βράχων· νὰ σὲ πείσω πὼς ὑπάρχει ἡ γῆ.»

Οἱ δύο ποιητὲς αἰσθάνονται τὴν ἴδια ἀγωνία μπροστὰ στὸ λευκὸ χαρτί, τὴν λευκὴ κόλλα ποὺ παροτρύνει τὸν ἄνθρωπο - ποιητὴ νὰ ἀποδεχθεῖ τὸν ἑαυτό του, νὰ σκάψει βαθιά, μὲ ὑπομονή, μέσα του:

«Υπομονή. Κρύσταλλα ἀπὸ ὑπομονή.
Patience. Cristaux de patience.»

«*L' extrême patience qui nous lime.*
Ἡ ἀπόλυτη ὑπομονὴ ποὺ μᾶς λειαίνει.»

Ἄ Σεφέρης συγκρίνει τὴν ἐπίπονη ἐργασία τῆς ποίησης μὲ τὸ ρετσίνι, τοὺς σταλακτίτες καὶ τοὺς σταλαγμίτες:

...«Κε' ὅμως ἐκεῖ ξαναγνώσουν
στὴν ὑπέρογκη διαστολὴ τοῦ καιροῦ
στιγμὴ-στιγμὴ σὰν τὸ ρετσίνι
τὸ σταλαχτίτη τὸ σταλαγμίτη.»⁸

Οἱ τίτλοι τῶν ἐννέα ἐνοτήτων τῆς συλλογῆς «Egee» τοῦ L. Gaspar γεννοῦν συνειρμούς ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ συλλάβουμε τὴ δομὴ τῆς συλλογῆς:

- Ἐπιφάνεια — Eriphanie
- Ἀνασκαφές — Fouilles
- Πέτρα — Pierre
- Χορὸς — Choeur
- Ἡ βρώση τῶν πουλιῶν — Le repas des oiseaux.
- Νησιά — Îles
- Μοναστήρι — Monastère
- Κλινικὴ — Clinique⁹
- Ἡμερολόγιο τῆς Πάτμου — Journal de Patmos.

Καθὼς θὰ δοῦμε, στὴν ἔμπνευση τοῦ ξένου ποιητῆ ἐνώνονται καὶ διασταυρώνονται οἱ διαφορετικὲς συνεχόμενες ἐποχὲς τοῦ Αἶγαίου: ἡ Μινωϊκὴ, ἡ κλασσικὴ, ἡ χριστιανικὴ καὶ ἡ σύγχρονη.

Ἡ ἔμπνευση τοῦ ποιητῆ διασχίζει τὶς χιλιετηρίδες.

Στὸ Πρωτομινωϊκὸ ποίημα —Minoen Ancien— παρακολουθεῖ:

8. Γ. Σεφέρης, *ΕΠΙ ΣΚΗΝΗΣ*, ἐκ. Ἴκαρος, 1985 (15η ἔκδοση).

9. Ὁ Lorand Gaspar εἶναι χειρουργὸς στὸ ἐπάγγελμα.

«Τὸ χέρι ποὺ συλλαβίζει καθὼς
οἱ βράχοι κοιμοῦνται
ὀνόματα καὶ ρυθμοὺς γιὰ μία ἐπωδή.
Καὶ εἶναι τόσο καθάρια ἢ φωνή
ποὺ βγαίνει μέσα ἀπὸ τὸ θάμπος.»

Στὴν Κνωσό καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα, ρωτᾶει στὶς τοιχογραφίες: τοὺς ἄνδρες μὲ τὰ μαύρα μακρὰ μαλλιά, τὸ τόξο τεντωμένο στὸ ἀκρότατο δριῦ τῆς κίνησης, τὶς γαλάζιες κόρες. (Μεσομινωϊκὸ — Μinoen Mοyen III).

Στὸ Ὑστερομινωϊκὸ — Μinoen Récent I — θαυμάζει ἓνα ἀγγεῖο στὴν Ἁγία Τριάδα:

«Δελφίνα, χταπόδια, ψάρια,
δροσιά τοῦ λινοῦ, τῶν καλαμιῶν, τοῦ ἐλαιόδεντρον.
Τρεμούλιασμα τῆς μέρας μέσα σὲ μία ἀπόχρωση
Χαρὰ μιᾶς γραμμῆς ποὺ αἰωρεῖται ἀκόμα
καὶ ὀνειρεῖτομαι ἀπὸ τὸ χέρι μεταξὺ χιλιάδων ἄλλων
χεριῶν, ἐκπληκτο, εὐτοχισμένο,
καὶ ἓνα χρῶμα, δὲν ξέρω,
ποὺ κάνει τὴν ψυχὴ ν' ἀνασαίνει,
τὴ ζωὴ νὰ βλέπει, ἀπὸ τὰ πράγματα
ποὺ ἔρχονται ὡς τὰ δάχτυλά μου
καὶ ποὺ θὰ πεθάνουν ἄλλη μία φορὰ ἀκόμα.»

Στὴν ἐνότητα «Χορὸς» — Choeur — ἀναλογίζεται:

«Ὅλες αὐτὲς τὶς θάλασσες, ὅλες αὐτὲς τὶς ἐρήμους
ποὺ διέσχισε(ς) γιὰ νὰ χαθεῖ(ς)
κοντὰ σ' ἐκεῖνο τὸ πηγάδι, ὅπου τὸ μυστικὸ ἄρωμα
τοῦ φυτοῦ τράβηξε τὸ φίδι.
Τώρα μένει ἡ δροσιά τοῦ τοίχου ποὺ ραίξει,
ἓνα φτεροὺ ποὺ κινεῖται στὴν πέτρα
τὸ βράδυ στὸν ἀσβέστη...»

Στὴν ἴδια ἐνότητα, σκιαγραφεῖ μία ἀπέριττη νησιώτικη εἰκόνα ποὺ κρύβει βαθὺ συναίσθημα:

«Βήματα κι' ὕστερα ἢ δύσπνοια ἐνὸς καϊκιοῦ στὸν πηλὸ τοῦ
ξημερώματος —
Ὅ,τι ὑπάρχει ἀπὸ ἀγάπη καὶ ἐλπίδα στὸν ἄνθρωπο,
ἀπὸ φῶς τὸ βράδυ στὶς πέτρες —
ἐδῶ μοιρέσαμε ν' ἀκούσουμε καὶ νὰ δοῦμε.

Τὸ χέρι τοῦ παρᾶ δταν ξαφνικὰ τείνεται
 αὐτὸς ὁ ἰσχνὸς μίτος ἀνάμεσα σὲ μία εὐτυχία καὶ μία ἀγωνία,
 ὁ λόγος δταν ξαφνικὰ σπάει καὶ μᾶς
 ἐγκαταλείπει ἐπάνω σὲ μία ἀγνωστη γῆ.
 Ὁ ἀρχιμάρτυρας ψαύει τοὺς ἀσβεστόλιθους
 φτύνει στὰ δάχτυλά του καὶ τυλίγει τὸ τσιγάρο του.»

Στὴν ἐνότητα «Νησιά» — «Îles» — ξεχωρίζει τὸ Νησί - ἀρχέτυπο, ἐνῶ παραθέτει χωρία ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου κάθε τόσο.

«Τὸ νησί μας τὸ κτίσαμε
 κάτω ἀπὸ τὴν ὄβρη τῶν ἀνέμων.
 Βράχο βράχο
 τὸ κλέψαμε ἀπὸ τὴν θεομηρία...»

Στὴν ἐνότητα «Μοναστήρι» — «Monastère» — προβάλλει ἡ βυζαντινὴ παράδοση μὲ τὴ Μονὴ τῆς Χοζοβιώτισσας, ποὺ κτίστηκε τὸ 1088 ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Κομνηνὸ.

Στὸ Ἡμερολόγιο τῆς Πάτμου, — Journal de Patmos, — περιγράφει τὴν ἀπέραντη γλυκύτητα τῆς ἄφιξης στὴν Πάτμο, τὴν αὐγή, σὲ μία θάλασσα τελείως λεῖα, καὶ θυμᾶται μία ἄλλη ἄφιξη στὴν Πάτμο, μερικὰ χρόνια πρὶν:

«Περιπλανιόμασταν δύο μέρες καὶ δύο νύχτες μέσα στὴ φουρτούνα μεταξὺ Κυκλάδων καὶ Δωδεκανήσων, σ' αὐτὸ τὸ περιβόητο πέρασμα ὅπου ὁ βοριάς, τὸ λεγόμενο μελτέμι, μαίνεται: φυσοῦσαν πράγματι ἀνεμοὶ σὰν νάταν τὸ τέλος τοῦ κόσμου κι ἀνοιγαν βάραθρα κάθε φορὰ ποὺ τὸ καίκι ἀνέβαινε σὲ ἰλιγγιώδες ὕψος καὶ τὸ κύμα ἀπόθμενο τὸ κατάπινε ξαφνικά.»

Τὸ χειμῶνα τοῦ 1982, ὁ Roger Little μετέφρασε στὰ ἀγγλικά τις ἐνότητες «Θεοφάνεια» καὶ «Νησιά»¹⁰. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μετέφρασε, στὰ οὐγγρικά, ποιήματά του μὲ τίτλο «Κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ τῆς Πάτμου», τὰ ὁποῖα ἀφιέρωσε στὸν Οὐγγρὸ ποιητὴ Janos Pilinszky¹¹.

Τὸ Αἰγαίو χαρίζει μία ξεχωριστὴ καὶ γόνιμη διάσταση στὴν ἐλλειπτικὴ, χρησματοκτικὴ, στοχαστικὴ ποίηση τοῦ Lorand Gaspar. Μέσα ἀπὸ τὸ φυσικὸ τοπίο τοῦ Αἰγαίου, ὁ ξεριζωμένος ποιητὴς διαισθάνεται καὶ συλλαμβάνει τὴ συνοχὴ, τὴ στερεότητά τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης καὶ τοῦ

10. «Épiphanie, Islands, trad. de R. Little» in *L' Isle Sonante*, Detroit, no 1, Hiver 1982, σσ. 12-37.

11. «Sous le ciel de Patmos, Hommage à J. Pilinszky», en hongrois, in *Vigilia*, Budapest, 1982 no de Juin.

Αιγαιοπελαγήτικου πολιτισμοῦ. Ἐνάντια στὴ ρευστότητα τοῦ ὑδάτινου στοιχείου, ὑπάρχει ἡ διαχρονικότητα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος.

Γιὰ τὸν Lorand Gaspar, τὸ Αἶγαο περιέχει αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνομάζαμε μία σιωπὴ γεμάτη, δηλαδή μία σιωπὴ ποὺ ἐγκυμονεῖ τὸ Λόγο, μὲ κεφαλαῖο Λ. Συνδέει τὸ Αἶγαο μὲ τὴν ποιητικὴ του, δηλαδή αὐτὴ τὴν ἀπόπειρα νὰ ὑψώσει ὡς τὸ λόγο αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐκτὸς λόγου, ἡ ἀπόπειρα νὰ στηρίξει καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὴν πράξη ποὺ θεμελιώνει τὰ πράγματα, σὰν ἕνας πνεύμονας ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν πνοὴ σ' ὅλη τὴν ὑπαρξή.

Ὅπως καὶ γιὰ τὸν Saint - John Perse, τὸν ἄλλο μεγάλο ποιητὴ τῆς θάλασσας, τὸ πέλαγος συμβολίζει τὴν ἴδια τὴν Ποίηση¹², τὸν ἄγραφο λόγο ποὺ ὁ δημιουργὸς θὰ μοχθήσει ν' ἀποσπάσει ὥστε νὰ κτίσει τὸ ποίημά του. Χρησιμοποιῶ ἐσκεμμένα τὸ ρῆμα κτίζω, ἔχοντας στὸ νοῦ μου τὸν θεολογικὸ ὄρο «ἄκτιστο λόγο»¹³.

Ἡ αιγαιοπελαγήτικη ποίηση τοῦ Lorand Gaspar ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ ἔγραψε ὁ ποιητὴς M. Maeterlinck:

«Οἱ ψυχὲς ζυγίζονται μέσα στὴ σιωπὴ. ὅπως ὁ χρυσὸς καὶ τὸ ἀσήμι ζυγίζονται στὸ καθαρὸ νερό, καὶ οἱ λέξεις ποὺ προφέρουμε ἀποκτοῦν ἀληθινὸ νόημα χάρι μόνον στὴ σιωπὴ ποὺ τὶς περιβάλλει.»¹⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ἡ μετάφραση τῶν ποιημάτων τοῦ Lorand Gaspar εἶναι δική μου.

12. Στὸ «Amers», *Oeuvres Complètes de Saint - John Perse*, Ed. de la Pléiade, Gallimard, 1970.

13. Ὅπως καὶ στὴν ποίηση τοῦ Ἑλύτη.

14. M. Maeterlinck, *Le trésor des Humbles*, Ed. Labor, Bruxelles, 1986.

ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΑΙΓΑΙΟ

Είναι άξιόπαινη ή πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» να οργανώσει το παρόν συνέδριο με αντικείμενο το «Αιγαίο». Η προσπάθειά του αυτή, ίδια κάτω από τās σημερινās έσωτερικās και έξωτερικās συνθήκας, εις τās όποιās εύρίσκεται ή Έλλάς, αποτελεί μεγάλης και πρωταρχικής σημασίας έγχείρημα προς αυτήν τήν κατεύθυνση αλλά και προσπάθεια για να αποδειχθή ή ιστορική συνέχεια του Αιγαίου, το όποιο έχει διαποτιστεί με τήν παρουσία τών Έλλήνων εις τόν χώρο του, έδω και χιλιάδες χρόνια. Διότι δέν πρέπει να μάς διαφεύγει ότι ή Ιστορία χαρακτηρίζεται από μιá μυστική ένότητα.

Η σχέση τής Ελλάδος με το Αιγαίο και γενικώτερα με τήν θάλασσα ήταν άδιάκοπη και κρατάει χιλιάδες χρόνια. Αυτή ή σχέση τής Ελλάδος με το Αιγαίο είναι συνυφασμένη με όλες τīs εποχές και τήν πορεία του Έλληνισμού, ανεξάρτητα αν μερικές από αυτές ήσαν εποχές άκμής ή αντίστροφως εποχές παρακμής. Θά πρέπει να τονισθή ακόμη, ότι ή σχέση αυτή δέν έσβησε ποτέ ούτε θά σβήση, ανεξάρτητα από τήν κορύφωση ή τόν ξεπεσμό τής παντοδυναμίας της πάνω στη θάλασσα και ειδικώτερα στο Αιγαίο, του όποιου είναι ή πρώτη και παντοτινή «Κυρά».

Και τοϋτο, διότι ή μοίρα τής Ελλάδος ήταν και είναι πάντα γραμμένη πρωταρχικά μόν στο Αιγαίο και γενικώτερα στη θάλασσα. Το Αιγαίο είναι ένα θέμα πού οι απαιτήσεις του αξάνουν με τήν πάροδο του χρόνου και γι' αυτό, θά πρέπει να είμεθα πλησιέστερα και πιο ζωντανοί με τήν συνείδησή μας, όταν πρόκειται να αναφερόμεθα εις αυτό, όταν δηλ. το «σκαλίζουμε», για να μεταχειρισθώ μιá ζωντανή λαϊκή έκφραση, χωρίς φυσικά να άγνοούμε ό,τι νεώτερο γράφεται ή αναφέρεται γύρω από αυτό, άρκει ή αναφορά αυτή να μη παραποιή ή να μη παραμορφώνη τήν αλήθεια γύρω από μιá πραγματικότητα, τής όποιās διαδοχικά φυσικά φαινόμενα και κατά διαφόρους εποχάς διεμόρφωσαν όριστικά τόν χώρο και προέβαλαν τούς λαούς πού πρωτοστάτησαν στην έπαφή τους με το Αιγαίο και γενικώτερα με το λίκνο του πολιτισμού, τήν Μεσόγειο. Ίδου γιατί το Αιγαίο είναι συνδεδεμένο με τήν παρουσία του Έλληνισμού πρό 3500 και πλέον έτών στο προσκήνιο τής άνθρωπότητας και οι γεωγραφικές και οικονομικές συνθήκες του συνδέσμου

αυτοῦ διεμόρφωσαν τὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ ὡς πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ πολιτικῆ καὶ ὡς πρὸς τοὺς κανόνες τῆς ἰσότητος, δηλαδὴ τὴν ἀδελφότητα, καθῶς καὶ αὐτοὺς τῆς πραότητος, τῆς αὐτοδιοικήσεως, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀγάπης.

Εἶναι προφανὲς ὅτι σήμερον ὑπάρχει, περὶ τὸ ὅλον θέμα, μιὰ πλάνη ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ προφυλαχθοῦμε, πρᾶγμα πολὺ δύσκολο, λόγῳ τῆς ἐμφιλοχωρήσεως στὴν περιοχὴ πολιτικῶν σκοπιμοτήτων. Ἡ πλάνη αὕτη προέρχεται ἀπὸ τὴν σκοπιμότητα νέων μεθόδων καὶ ἰδεῶν, χωρὶς νὰ γίνῃ ἡ ἐκτίμηση τῆς διαφορᾶς τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τῆς σημερινῆς. Ἡ μόνη ἀσφαλὴς ὁδὸς γιὰ νὰ προφυλαχθοῦμε ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλάνη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὸ πρῶτο ξεκίνημα, καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ τρόπου ἐνεργείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Καὶ πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα θὰ πρέπει πρῶτον νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς διαφέρει ἀπὸ τὸν σύγχρονο καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἰδέες του. Ὡς πρὸς τὸ περιβάλλον ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ ἀπόψεως γεωγραφικῆς, κατέχει μέση θέση, ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, δηλαδὴ θέση ἡ ὁποία ἀπέχει ἐξ ἴσου ἀπὸ τοὺς τροπικοὺς καὶ ἀπὸ τὶς ψυχρὰς χῶρες τοῦ Βορρᾶ. Ἔχει δηλ. ἰδιάζον κλίμα, ἰδιάζουσα φύση καὶ κατ' ἀνάγκην, ἰδιάζοντα τρόπο ζωῆς. Αὕτη ἡ φύση εἶναι τὸ πρῶτο πρᾶγμα τὸ ὁποῖο σήμερον ἐλκύει κάθε ταξιδιώτη ποὺ διασχίζει τὴν χώρα. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τοὺς, κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς, εἰσβολαῖς εἰς τὴν Χώρα. Τὰ βιβλία τύπου Ὁζάλ, οἱ διαλέξεις καὶ οἱ φωτεινὲς προβολές δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς, οἱ δὲ ἀφηγήσεις καλοθελητῶν ἢ μὴ ταξιδιωτῶν εἶναι δυστυχῶς πολὺ διάφοροι ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ταξίδια.

Ἡ φυσιολογικὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων ἐπαναφέρει, εἰς τοὺς νοδὺν ἔχοντας, τὴν γνωριμία ποὺ εἶχαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὶς χῶρες τῆς Μεσογείου. Ἀπετέλουν γιὰ τοὺς Ἕλληνες οἱ χῶρες αὐτὲς ἓνα ἐνιαῖο σύνολο, ἡ δὲ Μεσόγειος γι' αὐτοὺς δὲν ἦταν σύνορο ἀλλὰ ἡ ἀφετηρία συγκοινωνιῶν καὶ στὰ μάτια τους ὁ κόσμος ἦταν μιὰ σειρά συγκλινουσῶν παραλιακῶν χωρῶν ποὺ περιέβαλλαν τὴν Μεσόγειο. Αὕτη ἡ Μεσόγειος ἦταν γιὰ τοὺς Ἕλληνες «ἡ θάλασσά μας», ἔτσι τὴν ἀπεκάλουν. Καὶ ἀληθινὰ οἱ Ἕλληνες δὲν ἔκαναν χρῆση ἄλλης ὀνομασίας ἐκτὸς ἀπὸ «Ἡ ἡμετέρα θάλασσα» ἢ «Ἡ θάλασσα» ἀπλῶς. Ὁ Myre εἰς ἓνα ὑπόμνημά του μὲ θέμα «the Geographical Aspect of the Greek Colonisation», τὸ ὁποῖο ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ *Proceedings of the Classical Association* (τόμος VIII - 1911) ἐνδιατρίβει ἐπὶ τῆς Ἑλληνικότητος τῶν παραλιῶν τῆς Μεσογείου ἀκόμη καὶ σήμερα (στὶς ἡμέρες του) καὶ ἀποδεικνύει πὸς δι' ὅλας τὰς κυριωτέρας λειτουργίας τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ δι' ὅλας τὰς σπουδαίας σχέσεις μεταξὺ τῶν διαφόρων τμημάτων του, ὁ ἀρχαῖος κόσμος, ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ῥωμαϊκὴ ἐποχῇ, ἦταν, κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μέρος, Ἑλληνικὸς καὶ ἐστρέφετο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου Θαλάσσης. Ὁ Ἡρόδοτος ἐξ ἄλλου (IV - 36 - 45)

δὲν ἤμποροῦσε νὰ καταλάβῃ γιατί (VI - 45) ἡ γῆ ἦταν διηρημένη εἰς τρία μέρη καὶ κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἔφερε τὸ ὄνομα μιᾶς γυναίκας. Οἱ ὀνομασίες Εὐρώπη, Ἀσία, Λιβύη εἶναι ἄγνωστες στὸν Ὅμηρο καὶ γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζονται εἰς τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Αἰσχύλο. Ἡ Μεσόγειος παρουσιάζει κατὰ τὸ καλοκαίρι τὴν ὄψη ἐσωτερικῆς λίμνης ποῦ εἶναι πολὺ ἤσυχη. Ἀλλὰ ἡ Μεσόγειος ἔχει διπλὴ φύση, ἄλλοτε εἶναι λίμνη εὐκόλος στοὺς πλόας ἀκόμη καὶ μὲ κουπιὰ καὶ ἄλλοτε ὠκεανὸς ἀκατάλληλος γιὰ τὸ ἀνωτέρω ἐγχείρημα, καὶ γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὴν γλῶσσα τῶν θεῶν τῆς ἀρχαιότητος: «Ἡ μεσόγειος εἶναι λίμνη, ὅταν οἱ θεοὶ εἶναι εὐνοϊκοί, καὶ ὠκεανός, ὅταν οἱ θεοὶ θυμωμένοι διάκεινται ἐχθρικά». Αὐτὰ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς διφυοῦς αὐτῆς θαλάσσης ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ζωὴ καὶ μετὰ τοὺς γύρω κατοικοὺς αὐτῆς.

Οἱ Ἕλληνες στὸ σύνολό τους, πρὸ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐγνώριζαν πολὺ ὀλίγα γιὰ τὸν Ἀτλαντικὸ ὠκεανό. Διὰ μακρὸν χρόνον οἱ γνώσεις τους ἐσταμάτησαν εἰς τὸ Γιβραλτάρ ἢ, ὅπως τὸ ἔλεγαν, εἰς τοὺς στύλους τοῦ Ἡρακλέους.

Ὅμως ἐνῶ μέχρι τοῦδε πολλὰ ἀναφέραμε γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν θάλασσα γενικώτερα, δὲν ἔγινε καθόλου λόγος πῶς καὶ πότε ἐδημιουργήθη αὐτὴ ἡ σχέση, ἡ ὁποία διὰ τὸν Ἕλληνα ἦταν ἀνεκαθεν καὶ εἶναι ταυτόσημη μετὰ αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς Πατρίδος. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ βαθὺς σύνδεσμος τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Μεσόγειο θάλασσα γενικώτερα ἀνάγεται εἰς τὰς διαφόρους γεωλογικὰς μεταβολάς, εἰς τὰς ἐναλλαγὰς τῶν ὁποίων διεμορφώθη ἡ σημερινὴ πραγματικότης. Εἰς τὴν ἀρχὴν (γεωλογικὴ περίοδος) ἡ Μεσόγειος, καὶ φυσικὰ τὸ Αἰγαῖο, ἦταν μιὰ ἀπέραντος θάλασσα ἡ ὁποία ἐκάλυπτε μιὰ ἔκταση ἀπὸ τὴν Γερμανία μέχρι τὴν Κεντρικὴ Ἀφρικὴ καὶ παντοῦ τὸ κλίμα εἰς ὅλη αὐτὴ τὴν ἔκταση ἦταν θερμό. Ἀργότερα ἄρχισαν οἱ σεισμοὶ ποῦ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἡπειροί, οἱ ὁποῖες ἦσαν μέχρι τότε ἐνωμένες, νὰ χωρῖσουν, νὰ σχίζονται καὶ ἀπὸ τὰ βάθη τῶν ὠκεανῶν ἀνυψοῦντο κατακόρυφα στεριᾶς οἱ ὁποῖες μετεβλήθησαν σὲ γέφυρες μεταξὺ τῶν ἡπείρων, ἐνῶ ἠφαίστεια μετὰ τὶς ἐκρήξεις τοὺς ἔζωναν τὶς παραλίες μετὰ φωτιές. Ὅταν ἐπανῆλθε ἡ ἡρεμία ἀπὸ αὐτὴ τὴν γεωλογικὴ ἀναταραχὴ, ἡ Μεσόγειος εἶχε ἀδειάσει. Βρέθηκε χωρὶς νερὸ καὶ τὴν θέση τῆς κατέλαβε μιὰ πεδιάδα μετὰ πάρα πολὺ μεγάλο βάθος. Αὐτὴ ἡ πεδιάδα ὀνομάζετο «Αἰγιῆς», ἐπειδὴ ἔνωσε τὴν Εὐρώπη μετὰ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικὴ μετὰ τὸ μοναδικὸ ὑγρὸ στοιχεῖο ποῦ τῆς ἀπέμεινε, μιὰ λίμνη ποῦ ἐσχημάτιζε ὁ Νεῖλος μετὰ τὰ νερά του, εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην αὐτῆς. Εἶναι ἀκριβὸς ἡ ἐποχὴ ποῦ πέρασαν περὶ ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἄνθρωποι καὶ πελώρια ζῶα, ὅπως ἐλέφαντες, δεινόσαυροι, ρινόκεροι καὶ λιοντάρια, σκελετοὶ τῶν ὁποίων βρέθηκαν στὸ Πικέρμι, στὴ Σάμο καὶ στὴ Χαλκιδική. Μετὰ τὴν πάροδο πολλῶν αἰώνων, καὶ κατὰ τὴν τεταρτογενῆ ἐποχὴ, νέοι σεισμοὶ ποῦ ἐσημειώθησαν στοὺς ὠκεανούς, ἀπέκοψαν τὸ Γιβραλτάρ, τὰ Δαρδανέλια

καί τὸν Βόσπορο. Ἀποτέλεσμα: τὰ νερά ξεχύθηκαν εἰς τὴν Μεσόγειο, τὴν Αἰγιῶδα. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ Ἀτλαντικός διὰ τοῦ Γιβραλτάρ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Εὐξείνιος Πόντος, ἐπλημμύρισαν καὶ ἐξηφάνισαν τὴν βαθειὰ κοιλάδα τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν θέση τῆς κατέλαβε ἡ θάλασσα, ἐνῶ οἱ πολλὰς ὄροσειρές μετεβλήθησαν σὲ νησιά. Εἶναι τὰ νησιά, ὅπως τὰ γνωρίζουμε καὶ τὰ ζοῦμε σήμερα. Ἐπηκολούθησε ἡ περίοδος τῶν παγετῶνων, ἡ ὁποία ἐκάλυψε τὴν Εὐρώπη, καὶ ἡ ζωὴ ἐν τέλει περιορίστηκε εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη ποῦ ἦσαν ἀκόμη θερμά. (Μεσοποταμία, Κίνα καὶ Ἀφρική). Τὸ ἀνοιγμα τοῦ Γιβραλτάρ ἔχει πολὺ μικρὸ βάθος ποῦ τὸ Ἀγγλικὸ χιούμορ ἀποθανάτισε τὸν δίαυλόν του μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ λέξη «ἄντερο» (gut). Ἔτσι, ἀπὸ αὐτὴ τὴν μικρὴ σχισμὴ καὶ τὸ μικρὸ βάθος τοῦ Γιβραλτάρ περνοῦν ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ κρύα νερά τοῦ Ἀτλαντικοῦ εἰς τὴν Μεσόγειο. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὰ νερά τῆς Μεσογείου νὰ εἶναι 13 βαθμοὺς θερμότερα ἀπὸ τὰ νερά τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Αὐτὴ ἡ γλυκύτης καὶ ἡ θαλπωρὴ τῆς θερμοκρασίας θὰ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονισθῇ, διότι ἀπετέλεσε τὸ ξεκίνημα ποῦ χάρισε τὸν πρῶτο πολιτισμὸ στὴν Ἑλλάδα. Καὶ τοῦτο διότι ἡ Ἑλλάς εἶχε τὴν τύχη νὰ ἀποφύγῃ τοὺς πάγους καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου μας νὰ ἐξελιχθοῦν κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε κατάρθωσαν νὰ ἀποκτήσουν ἐπιδεξιότητα ἡ ὁποία μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μετέβαλε κάθε ἐσωτερικὴ τους διάθεση σὲ σκέψη.

Ὅμως, μέσα εἰς τὴν μακρυνὴ ἱστορία τῆς ζωῆς του ὁ ἄνθρωπος, μέχρις ὅτου μεταχειρισθῇ τὰ χέρια του, ὥσπου νὰ σχηματίσῃ τὴν γλῶσσα του, εἶχε ἐμπλακὴ μὲ τὸν φόβο τῆς μοίρας. Εἶχε δηλαδὴ ριζώσῃ βαθειὰ μέσα στὴν καρδιά του ὁ φόβος ποῦ προέβαλλε εἰς τοὺς θνητοὺς τὴν ἀδυναμία νὰ ἀντισταθῶν εἰς τὴν παντοδυναμία τῆς φύσεως, ἡ ὁποία ἐσκόρπιζε κατὰ καιροὺς γύρω τὸν θάνατο καὶ τὴν ἐξαφάνιση κάθε εἶδους ζωῆς. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἦταν καὶ ἡ αἰτία ποῦ οἱ ἄνθρωποι, οἱ κατοικοῦντες γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειο, ἐφοβοῦντο αὐτὸ τὸ νέο στοιχεῖο, τὸ νερό, γιατί εἶχε πνίξει ἄνθρώπους καὶ ζῶα εἰς τίς ἄλλοτε πεδιάδες τοῦ Αἰγαίου. Κανένας δὲν τολμᾷ νὰ ἀνοιχτεῖ κάτω ἀπὸ αὐτὲς τίς συνθήκες στὴν ἀπέραντη θάλασσα. Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν χιλιάδες χρόνια γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειο περιπλανώμενοι. Ἐτρέφοντο μὲ ρίζες, βελανίδια καὶ κρέας ἀπὸ κυνήγι, διότι ἀγνοοῦσαν τὴν γεωργία. Ἡ ὑποχώρηση ὁμως τῶν πάγων ἀπεκάλυψε μία γῆ γεμάτη χορτάρια στὸ ὁποῖο ἐβοσκᾶν τὰ κοπάδια, ἐνῶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐδημιουργήθησαν ἀπέραντα δάση τὰ ὁποῖα ἐμείωσαν αὐτὰ τὰ κοπάδια τῶν ζώων. Ἀπὸ τότε οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ κατασκευάζουν τὰ πρῶτα τους ἐργαλεῖα ἀπὸ πέτρες. Μὲ αὐτὰ τὰ πέτρινα ἐργαλεῖα ἔκαμναν ὅλες τους τίς ἐργασίες, ἀκόμη καὶ τὸν πόλεμο μὲ γειτονικὰ φυλὰς. Οἱ παλαιότεροι Ἕλληνες περιγράφονται σὰν τοὺς σημερινοὺς λαοὺς τῆς Πολυνησίας. Εἶχαν δηλαδὴ γεροὺς λαιμούς, φαρδιὰς πλάτες, κοντὰ πόδια καὶ μακρὰ χέρια. Ὅπως ὁμως γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν παλαιοντολογία, παντοῦ στὰ θερμὰ κλίματα καὶ στὶς ἴδιες ἐποχὰς ἀνεπτύ-

χθησαν ὅμοιοι τύποι ἀνθρώπων, ὅμως ὄχι μὲ τις ἴδιες ἰκανότητες. Πρῶτα ἐξεκίνησαν οἱ Σουμέριοι τῆς Μεσοποταμίας καὶ αὐτὸ ἐγινε, ἐπειδὴ ἐκεῖ εἰς τὸ Κιρκουτ ἀνεκαλύφθη τὸ πῦρ, ποῦ ὀφείλεται στίς ἀμέτρητες πηγές ἀπὸ τις ὁποῖες ἀναπηδοῦν καὶ καίγονται τὰ ἀέρια τοῦ πετρελαίου. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι συνεφιλιώθησαν μὲ τὴν φωτιὰ καὶ ἔμαθαν νὰ τὴν χρησιμοποιοῦν. Ἦταν μία κατάκτηση ἀπὸ τις πρὸ σημαντικὲς εἰς τὴν ἐποχὴ τῆς προϊστορίας, ἢ ὁποία μὲ τὸν καιρὸ ἐξελίχθηκε σὲ ὄπλο, σὲ φῶς, σὲ μέσο παρασκευῆς φαγητοῦ καὶ σὲ μέσο μεταμορφώσεως τῆς ὕλης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ ἄνθρωπος, μέσα σὲ λίγους αἰῶνες, ἄλλαξε, μεταμορφώθηκε πρὸς τὸ καλύτερο. Ἐπαυσε πλέον νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν πέτρα καὶ τὰ χέρια του, ἔμαθε νὰ κατασκευάζη δόρατα καὶ σφεντόνες καὶ ἀκόμη ξύλινα ἄροτρα γιὰ τὸ ὄργωμα τῆς γῆς, νὰ ὑφαίνη καὶ νὰ ἀποκτᾷ, μὲ τὸ ἐξημέρωμά τους, τὰ κατοικίδια ζῶα (πρόβατα, βόδια κλπ.), νὰ κτίζη καλύβες στρογγυλές (μια μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Φαιστοῦ), νὰ κατασκευάζη κανάτια καὶ νὰ ψήνη γαλέτες. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ πὼς ὅ,τι κατασκεύαζε ὁ ἄνθρωπος τότε εἶχε μορφή, ἢ ὁποία προδικάζε τὴν ἐμφάνιση κάποιας μορφῆς τέχνης. Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἢ σωματικὴ δύναμη, ἢ ὁποία εἶχε μέχρι τότε τὸ προβάδισμα, νὰ παραχωρῇ τὴν θέσιν της εἰς τὴν ἐξυπνάδα. Ἔτσι ἀπὸ τότε ὑψώνεται μιὰ φυλὴ ποῦ προορίζεται νὰ ὀδηγήσῃ, γιὰ χιλιάδες χρόνια, τὸν πολιτισμὸ. Καὶ αὐτὴ ἡ φυλὴ, εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ.

Αὐτὴ πρώτη μὲ τοὺς Κρητικὸς πρωτοπόρους θὰ διδάξῃ στὴν ἀνθρωπότητα τὴν δικαιοσύνη, τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν κυριαρχία στὴ θάλασσα. Μὲ τοὺς Ἴωνες θὰ ἐρευνήσῃ τις φυσικὲς αἰτίες τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ τῶν γήινων φαινομένων, γιὰ νὰ καταλήξῃ μὲ τὸν μοναδικὸ Ἀριστοτέλη, στὴν σύγχρονη ἐπιστήμη. Ὅμως ἡ ἐξυπνάδα τοῦ Ἑλληνα καὶ ἡ ἔντονη ἀνάγκη ποῦ αἰσθανόταν νὰ σωθῇ ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τῆς θάλασσας, καὶ κυρίως τὴν νησιωτικὴ, τὸν ὠδήγησε στὴν παρατήρηση ἑνὸς χονδροῦ κορμοῦ δένδρου ποῦ ἐπέπλεε μέσα εἰς τὸ ποτάμι ποῦ τὸν εἶχε παρασύρει. Ἔτσι σκέφθηκε νὰ ἐνώσῃ μερικὸς κορμοὺς ἰκανοὺς νὰ βαστάξουν ἄνθρωπο. Αὐτὴ ἡ γοητευτικὴ φαντασία ὤθησε τὸν Ἑλληνα, παρὰ τὸν φόβον ποῦ εἶχε γιὰ τὴν ἀπέραντη θάλασσα, νὰ δοκιμάσῃ νὰ πλεύσῃ. Ἡ σκέψις του τὸν ὠδήγησε νὰ ἐνώσῃ κορμοὺς δένδρων καὶ νὰ κατασκευάσῃ μιὰ σχεδία, τὴν ἔρριξε στὸ νερὸ κάποιου ἀπόμερου κόλπου, ἀνέβηκε ἐπάνω καὶ χρησιμοποιώντας τὰ χέρια του γιὰ κουπιὰ ἔκανε τὸν πρῶτον γύρον στὸν κόλπισκο. Αὐτὸς ἦταν ὁ πρῶτος ναυτικὸς τῆς ἁρμυρῆς θάλασσας τοῦ Αἰγαίου. Ἀργότερα ἐφεῦρε τὰ κουπιὰ καὶ ἀπεφάσισε ὁ Ἑλληνα νὰ πάει μακρύτερα, ἀρκετὰ μίλια μέσα στὴ θάλασσα μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς του. Ἔτσι ἔμαθε πὼς ἡ σχεδία ἀντέχει ἀκόμη καὶ στίς τρικυμίες. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι πάρα πολλοὶ τολμηροὶ καὶ γενναῖοι θὰ ἐχάθησαν ἀπὸ τὰ ξαφνικὰ μπουρίνια τῆς θάλασσας. Ὅμως ἐκεῖνον ποῦ ἔχει σημασία εἶναι ὅτι ἄρχισε πλέον νὰ δημιουργεῖται ἡ ναυτικὴ συνεί-

δηση στην Κρήτη και στις Κυκλάδες. Αὐτοὶ οἱ νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου ποὺ ἀγωνίστηκαν μὲ ὄλα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, μὲ ὄλες τὶς ἀντιξοότητες καὶ τὶς ταλαιπωρίες τῆς θάλασσας, ἔγιναν ἀτρόμητοι ναυτικοί. Ὅσο γινώριζαν καλύτερα τὸ πέλαγος, ἄλλο τόσο πρόσεχαν τὰ ἄστρα ποὺ λάμπουν μέσα στὴν νύχτα, γιὰ τὸν προσανατολισμό τους, καθὼς ἐπίσης τὰ θαλάσσια ρεύματα καὶ τοὺς ἀνέμους ποὺ φυσοῦν στὶς κανονικὲς ἐποχὲς ἀπὸ τὴν ἴδια κατεῦθονση (μελτέμια - σιρόκουσ κλπ.). Οἱ Κυκλαδίτες καὶ οἱ Κρητικοὶ τριγυρίζοντας τὸ Αἶγαλο μὲ τὰ μονόξυλά τους, ἔδιναν στὰ νησιά ποὺ συναντοῦσαν στὴν πορεία τοῦ ταξιδιοῦ τους, ὀνόματα ἀνάλογα μὲ τὸ τι ἀντίκρουζαν. Ἔτσι π.χ. ὀνόμαζαν «Πάνορμος» τὸ λιμάνι ποὺ ἦταν ἀσφαλὲς ἀπὸ ὄλους τοὺς ἀνέμους, «Ἀντρώνα» τὸ μέρος μὲ πολλὲς σπηλιές, «Χώρα τῶν Λαιστρυγόνων» τὸ νησι τῶν τρυγωνιῶν. Ἐνα ἄλλο νησι τὸ ὀνόμασαν «Σκόπελο», γιὰτὶ εἶχε μπροστά του ὕφαλα πολλὰ. Αὐτὰ τὰ ὀνόματα διατηρήθησαν, μὲ τὴν παράδοση, μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ἀπὸ στόμα σὲ στόμα. Γιὰ νὰ προσανατολιζόνται μέσα στὸ χάος τῆς θάλασσας ἐπρόσεχαν μὲ τὰ ἀχόρταγα μάτια τους τὸ κάθε τι στὶς ἀκτές. Μύριζαν ἀκόμη καὶ τὸν ἀέρα καὶ ἀναθυμοῦνται κάθε στεριά ἀπὸ τὴν μυρωδιά της. Ἄλλοῦ ἀνέπνεαν τὴν εὐωδία τῆς ἀγρίας μέντας, ἄλλοῦ τῆς συκιᾶς καὶ πάρα πέρα τὸ θυμάρι.

Εἶναι ἀφάνταστη καὶ ἀδιανόγη ἡ προσπάθεια ποὺ ἐχρειάσθη νὰ καταβάλουν οἱ Κυκλαδίτες, οἱ Κρητικοὶ καὶ οἱ Μικρασιάτες γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπανάσταση μὲ τὸ ξεκίνημα τῆς ναυσιπλοίας. Ὁ ἀφύσικος μὰ καὶ τραγικὸς ἥρωϊσμός τους ἔσπρωχνε πρὸς τὴν περιπέτεια. Εἶναι μεγαλειῶδες τὸ μαρτύριο τῶν πρώτων θαλασσινῶν. Μὲ τὰ ἐλαφρὰ καὶ ἀργοκίνητα караβάκια τους ἔπλεαν σὲ κοντινὲς ἀποστάσεις, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντέξουν οἱ ἐρέτες τὴν κούραση τοῦ πελάγους. Ἡ παραμικρὴ θύελλα ἦταν ἰκανή, ἀν ὄχι νὰ τοὺς βουλιάξει, τουλάχιστον νὰ τοὺς παρασύρη μακριὰ ἀπὸ τὸν σκοπὸ τους (Ὀδυσσεύς). Ἐν τούτοις ὁ ἀγνωστος κόσμος τραβοῦσε τὸν Ἕλληνα σὰν μαγνήτης. Αὐτὴ τὴν πρόκληση τῆς θάλασσας πρὸς τὸν ἄνθρωπο τὴν ἔνοιωσε πρώτη ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ.

Μὲ αὐτὴ τὴν ἀναδρομὴ στὰ γεωλογικὰ φαινόμενα ποὺ ὑπῆρξαν ἡ χαρὰ γιὰ τῆς ζωῆς, ἀπέβλεψα εἰς τὸ νὰ παρουσιάσω καὶ νὰ ἐξηγήσω πὼς ἔγινε καὶ πὼς ἐδημιουργήθη αὐτὴ ἡ σχέση τοῦ Ἕλληνα μὲ τὸ Αἶγαλο πέλαγος καὶ πὼς αὐτὸς τὸ αἰσθάνεται καὶ τὸ ἔννοεῖ ταυτόσημο μὲ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς Πατρίδος. Αὐτὸ τὸ κυριαρχικὸ στοιχεῖο τῆς ταύτισης τῆς ἔννοιας τῆς θάλασσας τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν ἔννοια τῆς Πατρίδος, ἀνάγλυφο προβάλλεται καὶ ὡς ἱστορικὸ στοιχεῖο εἰς τὸν Ξενοφῶντα. Εἶναι αὐτὴ ἡ περίφημη κραυγὴ τῶν Μυρίων «θάλαττα, θάλαττα», ἡ ὁποία προβάλλει περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, τὴν ταύτιση τοῦ Ἕλληνα μὲ τὴν θάλασσα, μὲ τὸ Αἶγαλο. Ἐκεῖ λοιπὸν ψηλὰ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Θήγῃ, οἱ Μύριοι ποὺ περιπλανῶντο ἀνάμεσα σὲ ἀφιλόξενα βουνὰ καὶ κατάξερους κοιλάδες, ὅταν εἶδαν τὸν Εὐξείνο, ποὺ ἦταν μιὰ ἄλ-

λη Ἑλληνική θάλασσα, πίστεψαν πῶς τὰ βουνὰ χάθηκαν πίσω τους καὶ τὸ νερὸ ποῦ εἶδαν ἦταν ἡ Πατρίδα ποῦ τὴν πότιζε καὶ τὴν κρατοῦσε στὴ ζωὴ.

Τὸ Αἰγαῖο εἶναι τὸ λίκνο τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ καὶ ἀκόμη ὅτι εἶναι θάλασσα Ἑλληνική καὶ ἔννοια, ποῦ κλείνει μέσα της τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς φιλίας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ συνειδητὴ ἐπιστροφή εἰς τὶς αἰώνιες ἀξίες, οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν εἰς τὴν ἰσορροπία τοῦ Αἰγαίου, ἔμπορεῖ μὲ σεβασμὸ εἰς τὴν Ἱστορία καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων νὰ ὀδηγήσῃ εἰς μίαν οὐσιαστικὴν προσέγγιση τῶν λαῶν, παρὰ τὶς μεταξύ των ἐξωτερικὰς ἀντιθέσεις καὶ διαφορὰς. Καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὸ Αἰγαῖο προσφέρεται τόσον ὡς γεωγραφικὸς χῶρος ὅσον καὶ ὡς ἰδέα καὶ ἀξία.

ALBERTO BENVENUTI

POLIOCHNI
RECENTI ATTIVITÀ DELLA SCUOLA ARCHEOLOGICA
ITALIANA DI ATENE¹

La 'città' preistorica di Poliochni, situata sul mare nella baia di Vròskopo, sulla costa Est dell' isola di Lemnos, presso l' odierno villaggio di Caminia, è stata scavata dalla SAIA negli anni 1930 - 1938 sotto la direzione del Della Seta e successivamente dal Bernabò Brea, a cui si deve anche la pubblicazione², dal 1951 al 1956; in quell' anno il sito fu preso in consegna dall' Eforia di Miti-lene. Gli scavi hanno messo in luce oltre la metà della superficie della collina che costituisce una vera *Magoula*, formata dalla sovrapposizione di resti archeologici per uno spessore di oltre 9m, ed hanno permesso di riconoscere i lineamenti della topografia urbana e il suo sviluppo attraverso tutta la prima Età del Bronzo: pochi sono i resti appartenenti alla media e tarda Età del Bronzo.

Poliochni visse 1000 anni prima di Troia I (un villaggio di capanne ovali più volte ricostruito - i saggi del 1953 e del 1956 hanno evidenziato ben 7 strati³ che ben presto si trasforma in un vero e proprio centro urbano con case a *megaron* ed edifici pubblici importanti protetto da una grandiosa cinta muraria⁴ che conosce la lavorazione del metallo anche con tecniche complesse come quella a forma perduta⁵) e morì contemporaneamente a Troia II, forse distrutta dallo stesso terremoto⁶: dallo strato di distruzione proviene un ricchissimo ripostiglio di oreficerie⁷, inferiore solo al grande tesoro di Troia.

---

1. Questa mia comunicazione vuole essere solo, e non potrebbe essere altrimenti, un breve e molto conciso resoconto delle attività svolte dalla Scuola Archeologica Italiana di Atene, a partire dal 1986, in questa importante località dell' isola di Lemnos. Lo studio completo e particolareggiato su quanto fatto a Poliochni sarà infatti pubblicato a cura del prof. Santo Tinè, direttore della missione, nell' Annuario della Scuola.

2. Bernabò Brea L., *Poliochni Città preistorica nell' isola di Lemnos, I-II*, Roma 1964-1976 (poi: Bernabò Brea).

3. Bernabò Brea, I, pp. 93 - 96.

4. Bernabò Brea, II, pp. 24 - 25.

5. Bernabò Brea, I, p. 591.

6. Bernabò Brea, II, pp. 10 - 11.

7. Bernabò Brea, II, pp. 284 - 291.

In questa località d'insieme e d'intesa con l'Eforia di Mitilene, nel 1986 è stato avviato dalla SAIA, sotto la direzione scientifica del prof. Santo Tiné dell'Università di Genova e quella tecnica dell'arch. dott. Maria Ricciardi, un piano di conservazione e di valorizzazione del grande complesso urbano, con interventi sistematici finalizzati sia alla conservazione delle strutture murarie che presentavano dissesti statici e degli edifici di particolare rilievo sia al mantenimento dei dati archeologici che rischiavano di non risultare più leggibili sia alla valorizzazione dell'area archeologica in generale. Nell'ambito di questo programma si è provveduto anche a ricostruire, rifacendone il tetto con alghe marine e fango, la casetta (prototipo del periodo giallo) costruita dal Bernabò Brea e che si trova all'ingresso dello scavo. In essa è stato alloggiato un grande pannello trilingue (greco - italiano - inglese) con la storia e la cronologia del sito; i monumenti più importanti sono stati indicati con cartelli in legno colorati in accordo alla fase di appartenenza del monumento; si sono anche segnalati i percorsi per i visitatori mediante l'installazione di barriere semplicissime di canne.

Per quanto riguarda i vani al cui interno erano stati eseguiti e lasciati aperti saggi in profondità si sta procedendo al loro rinterro sia per rendere più comprensibili le strutture dell'abitato sia per eliminare dannosi punti di raccolta delle acque piovane. Tale tipo d'intervento è stato effettuato, nel 1986, nella strada 121 dove è stato colmato, dopo aver adeguatamente separato gli strati di terra sottostante, lo scavo del saggio III sotto il livello della strada; nel contempo si è provveduto a ripristinare le pietre delle gradonate (parte ancora in *situ*, parte fruite) e i muri perimetrali della stessa strada (conservati a livello terra o emergenti di un solo filare) sono stati rialzati di un altro filare per consentire una più facile lettura delle strutture emergenti e per rendere più agevole il loro consolidamento. Per permettere la distinzione fra le pietre originali e quelle di restauro è stato eseguito un leggero cordolo di malta a basso contenuto di cemento e di colore adeguato alle pietre. Nel 1989 si è proceduto al rinterro della profonda trincea (vano 26) esistente tra la parete esterna sud del vano 28 e la strada 102: il vano è stato riempito con sabbia da quota -3,20m a quota -2,25m a partire dalla sommità del muro esterno del vano 28 all'angolo sudovest.

L'opera conservativa ha interessato anche alcuni edifici situati presso la porta principale della città e anche in questi la successione delle fasi costruttive è stata messa in evidenza mediante la colorazione dei cartelli. Si tratta dei vani 801 - 802 - 803 addossati alla fortificazione, quando essa doveva aver perso la sua funzione di difesa; di tali vani sono stati consolidati i muri rialzando e completando i filari sommitali. Inoltre mediante un'accurata pulizia si è verificato lo stato di conservazione dei tratti 33c - 33d - 36 - 35 della cinta

muraria e si è proceduto al consolidamento del bastione 35, di cui sono stati ripristinati gli ultimi filari di lastre e sono state colmate le lacune fra i grandi blocchi in paramento; sulla sommità si è consolidato l'ultimo strato di piccole pietre con malta di colore adeguato onde ottenere una maggiore permeabilizzazione. L'operazione è stata compiuta mantenendo l'aspetto d'insieme del bastione.

Si è anche, sempre sulla base della documentazione grafica e fotografica esistente e la pubblicazione di Bernabò Brea⁸, operato per facilitare la lettura del profilo dell'avancorpo che nel periodo rosso difendeva l'ingresso e si è anche proceduto alla sistemazione della pavimentazione della strada 102 (la rampa monumentale? d'accesso alla 'città'), nel tratto ancora lastricato nei pressi della porta 101. Le lacune nel basolato esistente, per sfaldamento e asportazione delle lastre, sono state colmate e le integrazioni (in base alla documentazione fotografica originale di scavo) sono state evidenziate e definite mediante un sottile cordolo di malta nelle connessioni. È possibile che l'ampiezza della rampa d'accesso possa non essere quella rilevata (3,50m)⁹ ma che corrisponda a tutta la luce degli avancorpi del periodo rosso (nr. 20,22) che a sua volta corrisponde allo spazio esistente (5,50m) tra i due grandi edifici del periodo azzurro (il «granaio», nr.28, e il *Bouleuterion*, nr. 14); si avrebbe così, a Poliochni, una rampa altrettanto lunga (20m circa) e quasi altrettanto larga come quella di Troia II¹⁰, già a partire dalla sua fase urbana più antica (quella azzurra) e che pertanto sarebbe precedente di circa mezzo millennio all'opera troiana. La rampa immette direttamente nella cittadella superando una pendenza del 15% attraverso lo spazio tra i due grandi edifici (28 e 14); tale spazio poteva forse essere opportunamente stato ridotto per la sistemazione di una porta¹¹. Solo in seguito venne costruito il torrione o antimurale trapezoidale (nr. 22) che protendendosi dall'angolo SO del «granaio» restringeva l'ampiezza della rampa a quella attuale; forse allo stesso criterio di difesa rispose nel periodo rosso l'ulteriore costruzione degli avancorpi (nr. 20).

Nel 1988 si è aperto un saggio ai piedi del muro di fortificazione nel tratto 15 a Sud della porta principale, in un'area risparmiata dallo scavo Monaco 1934, e si è proceduto all'esplorazione di tutto il deposito terroso che si addossava alla facciata ovest del muro. Gli strati più profondi hanno restituito materiali ancora riferibili alla fase azzurra antica e pertanto costituirebbero il

8. Bernabò Brea, I, pp. 298 - 301.

9. Bernabò Brea, II, p. 20.

10. A.A.VV., *Troy. General Introduction. The First and Second Settlements*, I, Princeton 1950, p. 261, tav. 417.

11. Bernabò Brea, I, pp. 182 - 185, 206 - 207.

termine *post quem* per la costruzione del muro stesso che sarebbe avvenuta durante l'azzurro recente come già Bernabò Brea aveva indicato¹², e come i ritrovamenti ceramici fatti nella pulizia del crollo nella parte ovest del tratto 12 della cinta muraria hanno confermato. Un altro saggio è stato aperto lungo la facciata del lato corto nord del *Bouleuterion* della prima fase per accertare l'esistenza o meno di un ingresso. Il saggio spinto fino ad una profondità di 40cm circa rispetto al livello della strada 102 ha messo in luce una cortina muraria costruita con placche di varie dimensioni ma di spessore regolare nella tecnica che è propria della prima fase dell'edificio ma non abbiamo potuto raccogliere evidenze sufficienti attestanti la presenza o meno di un ingresso in questo lato dell'edificio. Un altro piccolo saggio (1×2,50m) è stato aperto all'interno dell'ambiente 652c nell'area della piazza 103b con la finalità di accertare l'eventuale presenza di lastre della pavimentazione della piazza e stabilirne l'originaria fisionomia ed estensione. E' stata costatata l'assenza di lastre pavimentali in tutta l'area del saggio ma ciò potrebbe essere dovuto alla ristrettezza dell'area esplorata o ad una manomissione effettuata per la costruzione dei vani più moderni e ritenuti da Bernabò Brea «abusivi»¹³.

Nello stesso anno si è principalmente operato su due edifici il *Bouleuterion* e il *megaron* 604 - 609, di cui sono state riportate alla luce le strutture come più o meno apparivano nella documentazione fotografica del Bernabò Brea¹⁴. All'interno del *Bouleuterion* si è cercato di ritrovare le quote di posa dei numerosi blocchi della gradinata ovest rinvenuti interi e frammentari: i blocchi individuati sono stati legati con malta alla muratura consolidata. Nel corso della pulizia è stata messa in luce qualche lastra della pavimentazione non evidenziata nei lavori precedenti. Nel tentativo di consolidare il tratto più dissestato del muro che costituisce il limite nord della costruzione è stato portato alla luce un piccolo tratto di una gradinata (quella est, già ipotizzata dal Bernabò Brea¹⁵) simmetrica a quella nota sul lato ovest. Questa scoperta restituisce al *Bouleuterion* la sua effettiva immagine di luogo di spettacolo o di riunione con i convenuti seduti sui due lati lunghi e forse diviene comprensibile la presenza di lastre poste sia orizzontalmente sia verticalmente all'estremità sud dell'edificio¹⁶: potevano essere una specie di podio (palcoscenico?). Contemporaneamente si è proceduto alla pulizia e al consolidamento dell'area

12. Bernabò Brea, I, pp. 203 - 206.

13. Bernabò Brea, II, pp. 25 - 28.

14. Bernabò Brea, I, pp. 177- 180, figg. 103 - 106; II, pp. 137 - 141, 173 - 175, figg. 96 - 97, 104 - 121.

15. Bernabò Brea, I, p. 178.

16. Bernabò Brea, I, p. 180.

del *megaron* 604 - 609 di cui si è tentato di ricostruire l' elevato mediante l' impiego di un traliccio di canne (fissato sui muretti consolidati); materiale questo che ha dimostrato una discreta resistenza agli agenti atmosferici ed un buon grado di integrazione cromatica con l' ambiente. Tra le soluzioni possibili per la copertura degli ambienti del complesso abitativo si è optato per quella, proposta dal prof. Tinè, a doppio spiovente con il colmo poggiate sul muro di spina. L' edificio infatti si conserva per un perimetro e quindi permette una lettura alquanto evidente degli ambienti che lo compongono: è stato quindi scelto come caso di esemplificazione dell' architettura urbana di Poliochni della fase gialla da offrire alla fruizione dei visitatori. Dai vani 607 - 609 del *megaron* sono stati prelevati e trasportati al museo di Myrina numerosi resti frammentari dei *pithoi* per il loro restauro: uno di questi, il 21bis, ultimato il restauro, è stato ricollocato nella sua posizione originaria nel vano 607, di cui si è proceduto alla copertura mediante una struttura lignea che si integra con quella di canne.

In esecuzione sono i lavori di consolidamento e di conservazione inerenti il tratto 12 della cinta muraria che cinge a SudOvest l' abitato di Poliochni e che presenta grosse lacune nel paramento e dissesti statici di notevole gravità. Si è proceduto alla pulizia del crollo relativo alla parte ovest del tratto 12 per una lunghezza di 8m circa e una larghezza di 3m circa; del crollo è stato eseguito un rilievo in scala 1:50. Nella parte meridionale il crollo (verosimilmente avvenuto in due tempi), al di sotto della canaletta nr. 2, una volta asportato il taglio I, ha rivelato un' altezza massima di 80cm circa che va gradatamente diminuendo di spessore allontanandosi dal muro. Nella pulizia del crollo è stato recuperato abbondante materiale ceramico tutto estremamente frammentario nella maggior parte riferibile alla fase evoluta del periodo azzurro, non molti strumenti ossei (tutti punteruoli), scarsissimi manufatti litici (una macina, una lama di selce, una pietra con scanalature nella parte mediana, forse un idoletto), nessuno oggetto di metallo. E' stata individuata la pietra con cui poter colmare la lacuna della spalletta nord della canaletta nr. 2 e che, in base alla documentazione fotografica esistente, è stata ricollocata nella sua posizione originaria; contemporaneamente si è proceduto al rinforzo dell' *emplecton* in questo tratto 12 della cinta urbana con "iniezioni" di malta e cemento.

AN ARCHAEOLOGICAL APPROACH TO COASTAL SITES: THE EXAMPLE OF THE ANCIENT HARBOR OF KARTHAIA

The geomorphological features of a site—its topography and natural setting—are crucial elements in the selection of a location for a settlement. The site of ancient Karthaia on the NE coast of Kea, the northwesternmost island of the Cyclades, in an area today uninhabited and isolated from the rest of the island, was certainly not chosen by its first settlers merely to supply the most basic necessities for sustaining a population (Map 1). Rather, it had to offer all the prerequisites necessary for the foundation of a town which was of considerable importance throughout antiquity.

The architectural and, especially, the ceramic remains found at the site attest to its long existence, from prehistoric times to at least the early Byzantine period¹.

More than 150 references to Karthaia are found in the works of ancient authors. The epigraphical evidence, from the island itself and from outside, as well as the archaeological remains, indicate that the town flourished from the Archaic period until late Hellenistic times².

Along the entire length of Kea's eastern coast, from Cape Tameos in the South as far as Spanopoula in the North (Map 1), the harbor of Karthaia (today Poles) is the only secure anchorage—with the possible exception of

---

1. P. Graindor, «Fouilles de Karthaia», *BCH* 29, 1905, 329-361· id., «Fouilles de Karthaia», *BCH* 30, 1906, 92-102 και 433-452· id., «Kykladica», *MB* 25, 1921, 78-125· L. G. Mendoni, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Κέα: Αρχαία Καρθαία», *Αρχαιολογία* 4, 1985-1986 [1989] 149-185.

2. F. G. Maier, «Stadmauern auf Keos», *AM* 73, 1985, 13-15· Chr. Doumas, *A Delt.* 18 B, 1963 (χρονικά) 281-282· N. S. Zapheiropoulos, *A Delt.* 20, 1965 (χρονικά) 507-508· E. Østby, «The Athenaion of Karthaia», *Opus. Ath.* 13, 1980, 189-223· M. Schuller, «Dorische Architektur der Kykladen», *Jahr. DAI* 100, 1985, 367-383· L. G. Mendoni, *KEA I: Οι έπιγραφές και οι άλλες γραπτές μαρτυρίες για τὸ νησί. Προσωπογραφία - Τοπογραφία - Παραδόσεις - Ιστορία*, Αθήνα 1988 (unpublished Ph. D. diss.).

the small bays at Orkos and Spathi— and the sole location suitable for the needs of a prospering commercial town.

The geographical configuration and orientation of the bay of Poles³ provides excellent shelter from the wind and waves of the open sea (Map. 2). On the north and south it is bounded by the sheer headlands of the Kaukasos and Pasalimani hills. Between these headlands, the rocky promontory of the hill of Aspri Vigla projects into the sea for approximately 25 m., dividing the sandy beach of the bay on the west into two smaller sections, Mikres Poles to the South and Megales Poles to the North. Approximately in the middle of the bay lies a small oblong island some 210 m. from the shore, oriented in the same direction as Aspri Vigla.

The promontory of Aspri Vigla, itself naturally shielded by the Kato Meria and Engeriti hills which lie behind it, the springs of Kalodouka, Kalamitsi and Vathypotamos (which insured a plentiful supply of water for the population)⁴, as well as the natural configuration of the coast, together provided the essential prerequisites for the foundation of a town at the site.

Thus, while the harbor of Ayios Nikolaos⁵ (ancient Korissia) on the NW coast of Kea, possessing a wealth of natural advantages, was the port which connected the island with Euboea and the mainland, the harbor of Karthaia, situated diametrically opposite on the SE coast, was Kea's opening to the islands of the Aegean.

Changes in sea-level, the result of vertical tectonic movements occurring over the past five millenia, have significantly altered the original coastal configurations, and in some instances have caused the rising or sinking of ancient constructions along the entire Aegean shoreline. On Kea, the settlement of

---

3. Underwater investigation of the area was carried out in Summer 1988 with the permission of the A' Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the Ephoreia of Underwater Antiquities. We are grateful to Elena Kassotakis, a student in the Department of History and Archaeology of the University of Athens, for her important assistance during the on-site investigation and underwater measurement phase of the project. The results of our work were first presented in L. G. Mendoni - N. D. Mourtzas, «Παλαιογεωμορφολογική αναπαράσταση του όρμου Πόλες. Μία πρώτη προσέγγιση του λιμανιού της αρχαίας Καρθαίας», *Αρχαιολογία* 4, 1985-1986 [1989], 127-138.

4. For the water supply of the ancient town, see L. G. Mendoni, *op. cit.*, 735.

5. The harbor of Ayios Nikolaos, situated directly on the sealanes of the N and S Aegean, and also along the E-W routes, was used in antiquity as well as in more recent times as a naval base, a refuge from storms, and center of marine transport. For this see Aeschines, *Epist.* a 1; Cicero, *Epistulae ad Atticum* V 12; Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* II, 6.7-8; A. Meliarakis, *Υπομνήματα περιγραφικά τών Κυκλάδων νήσων κατά μέγος. Ἄνδρος καὶ Κέως*, Ἀθήνα 1880, 201; *Naval Intelligence Division. Geographical handbook series, Greece III*, «The eparchy of Kea», August 1945, 443-447.

Ayia Irini on the NW of the island (part of which now lies underwater) is a striking example of such changes⁶.

From the outset of our investigation there was many evidence for a hange in the sea-level along the whole length of the shore of the harbor of Karthaia.

In the writings of early travellers, as well as in more recent works which mention Karthaia, actual references to the harbor itself are few. The earliest reference, by K. Manthos, notes: «the bay of Karthaia is divided into two parts; between them lies a small islet, on which there were formerly public buildings, as would appear from the rocks on the islet, which show signs of having been worked. By means of a quay, the remains of which are today submerged, the ancients connected this islet to the cliff base beneath the Temple of Apollo, and thus provided further protection to part of the bay. On the most sheltered side of the larger bay was a small manmade cove, traces of which are still visible. Before this cove boats still find anchorage today. A carved inscription, in large letters, is still visible on a huge limestone boulder. It reads «ΒΟΗΘΟΣΚΑΛΟΣΑΙΜΗΝΑΘΗΝΑΙΟΣ»⁷. Similar information is provided by I. Physllas in his book on Kea⁸. The ancient sources do not contain any immediate references to the existence of a harbor at Karthaia, and only a small amount of information is available from inscriptions from the town. In the inscribed catalogues from the Temple of Apollo, which contain records of various financial transactions and date to the end of the 4c or beginning of the 3c BC, the terms of land leases are recorded for various locations in the area of Karthaia⁹. From the places named in these inscriptions some 33 ancient microtoponyms have been preserved, one of which is «*Ἰερός Λιμήν*»¹⁰. That this was located in Karthaia seems certain; that it refers to the city harbor itself remains an hypothesis.

6. An investigation of the settlement of Ayia Irini was carried out by Dr. M. E. Caskey and the present authors.

7. K. Manthos, *Ἀρχαιολογία καὶ Ἱστορία τῆς νήσου Κέας*, Κέα 1867 (unpublished handwritten ms. in the Archives of the BSA, Athens. N 73), 26. id., *Ἀρχαιολογία καὶ Ἱστορία τῆς νήσου Κέας*, Κέα 1878 (unpublished handwritten ms. in the Archives of the Greek Historical and Ethnological Society, nr. 132), 29.

8. I. Physllas, *Ἱστορία τῆς νήσου Κέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1921, 298.

9. *IG XII 5*, 544 and 1075. R. Osborne, «Social and Economic Implications of the Leasing of Land and Property in Classical and Hellenistic Greece», *Chiron* 18, 1988, 319-323.

10. *IG XII 5*, 544,7. See, J. A. Thomopoulos, «Μελέτη Τοπωνυμική τῆς νήσου Κέας», *EEKM* 3, 1963, 193. The assignation of this name to a bay in the region of Koundouros by recent cartographers ([e.g.] Savvidis, *Map of Kea*, 1961) is probably due to a confusion of microtoponyms.

In an honorary inscription dedicated to the co-emperors Marcus Aurelius and Lucius Verus, dating from 166-169 AD, the dedicator «...τόνδε τὸν οἶκον ὅσα τε ἐν αὐτῷ καὶ τὸν παρὰ τῷ χώ[ματι (;) τοῖχον] κατασκευάσας ἀνέθηκε Καρθαία τῇ πατρίδι λίθοις ἐξ τῶν κατη[ριμμένων] χρησάμενος...»¹¹. Unfortunately, the stone on which these words were inscribed has been lost, so that corroboration of the proposed reading is impossible.

Of particular interest is the reconstruction of the words «καὶ τὸν παρὰ τῷ χώ[ματι (;) τοῖχον] κατασκευάσας». Thomopoulos believes that «χώμα» refers to a specific location in Karthaia, since the word is found as a toponym in other places outside of Kea¹².

As early as Herodotus, «χώμα» was used in the sense of «earthwork» or «dyke», i.e. the barrier which impedes the flooding of a river¹³, but it is also used in the sense of «harbor mole» or «pier» or «breakwater»¹⁴. The latter meaning is also found in inscriptions. If one accepts the above restoration and the proposed interpretation of «χώμα»¹⁵ as breakwater or mole, we can claim further support for the existence of a harbor in the bay of Karthaia.

There are two further indications that the morphology of the harbor was significantly different in antiquity and that the sea-level was lower than today. The inscription, first referred to by K. Manthos in 1867, is carved on the face of the cliff which bounds the bay of Megales Poles on the north, and today is about 1 m. above the surface of the sea, at a distance of some 25 m. from the shoreline. At present the inscription can only be approached by sea, which is not likely to have been the case in the 3c BC (to which the inscription is dated on the basis of letter type)¹⁶.

Ayios Aimilianos and Phrea are the modern names for the two bays at Karthaia, but two small harbors on the W coast of the island near the site of ancient Poessa bear the same names, see I. Physllas, *op. cit.*, and p. 300.

11. P. Graindor, «Fouilles de Karthaia», *BCH* 29, 1905, 358-360. *IG* XII 5, 10979-11.

12. J. A. Thomopoulos, *op. cit.*, 211.

13. Herodotus, I. 184 and W. W. How - J. Wells, *A commentary on Herodotus*, Oxford 1912, I, 143. *Pap. Petr.* 3, 125 and 131 and *Pap. Oxyr.* 290.34. The word is used similarly in Pausanias, VIII 44.5 (see also, Y. A. Pikoulas, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτικὴ Χώρα*, Ἀθήνα 1988, 47).

14. Herodotus, VIII.97 and W. W. How - J. Wells, *op. cit.*, II, 268.

15. *IG* XI (2) 199 A 33. For the case of the delian «χώμα» see G. Reger, «The delian "χώμα"», *ZPE* 74, 1988, 29-30».

16. The inscription was first published by K. Pittakis, *AE* 1857, no. 3033, based on a transcription by K. Manthos. It was republished by G. Kastromenos, «Ἀρχαιολογικὴ περιγραφή τῆς νήσου Κέως», *Ἑβδομάς Α'*, 1884, 252; F. Haldherr, «Inscrizioni de Keos», *Mus. Ital.* 1, 1884/85, 218, no. 20, from where it was taken by A. Pridik, *De Cei insulae rebus*, Amsterdam 1912, 156, no. 24 and Hiller, *IG* XII 5, 567. The revision of the rock gi-

A surface survey of the islet, which lies approximately in the middle of the bay, revealed toolworking marks on various rocks and a small number of nondiagnostic sherds which point to human presence there in antiquity. Furthermore, at the extreme NE tip of the islet there is a round stone socket (D 0.22 m., depth 0.03 m.) which may have served as a column support. Today with even the slightest movement of waves this spot is submerged underwater.

At the seaward edge of the Kaukasos hills (Map 2), at the promontory known as Petri or Petriti, the remains are preserved of a circular structure built of blocks of cippoline (ext. diameter 4.50 m., pres. height 0.70 m.)¹⁷. The surrounding area is covered with stone blocks of this type. The small number of sherds found among them date to the 4-3 c BC. Because of the rocky character of the surrounding area, the building probably did not form part of an agricultural installation¹⁸. Its small size would also seem to preclude an agricultural function¹⁹. However, worth noting is the unobstructed view from this point—extending not only to the town of Karthaia, but also to Ayios Symeon, Kato Meria and Chavouna on Kea, but also to the NW coast of Kythnos. Because of this we might be correct in assuming that the structure was a watch tower or light house directly connected with the town and the harbor. A similar structure, also 4.5 m. in diameter, which probably served the same function, has been found on the headland of Kalitsia at the terminus of the Pasalimani range on the southern edge of the bay of Poles (Map 2).

Even with the evidence just presented, the question still remains whether a well-organized harbor facility actually existed at Poles. Therefore, we shall now attempt to answer this question by reconstructing the morphology of the ancient coast.

Our reconstruction of the palaeogeomorphology of the area was prima-

---

ves some new reconstruction of the inscription: a. Βόηθος καλός Ἀθηναῖος, b. Α[ά]μπε[ων κα]λό[ς].

17. This circular structure was found during the on-site investigation in Summer, 1989.

18. For the relationship of such cylindrical towers to agricultural establishments, see in J. Pecirka, «Homestead farms in classical and hellenistic Hellas», in M. I. Finley, *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris 1973, 112-147 and particularly fig. 1; R. Osborne, «Island towers: The case of Thasos», *BSA* 81, 1986, 167-178 and id., *Classical Landscape with figures*, London 1987, 53-74.

19. For towers with exterior diameter of less than 5 m., see J. H. Young, «Studies in South Attica. Country estates at Sounion», *Hesperia* 25, 1956, 122-146 and particularly, 134-135. For the use of circular structures as lighthouses, see T. Kozely - M. Wurch - Kozely, «Phares de Thasos», *BCH* 113, 1989, 161-181.

rily based upon establishing an accurate chronology for the ancient shoreline. This in turn provided evidence for determining the position of sea-level, the presence of beach-rock formations, and the environmental characteristics of the sandy coast as it existed in ancient times.

On the sheer south side of the small rocky projection which forms the eastern edge of Aspri Vigla, as well as at various points along the craggy N and S headlands of the bay, there is evidence for a submerged sea-notches at a depth of -1 to -1.10 m. The old sea-notches is recognizable from the horizontal grooving (w 0.80 m.) in the marble cliffs. The groove is a typical asymmetrical cut with a broad slightly inclined base and sheer rough top.

Sea-notches formed within the intratidal zone are the product of a complex physiochemical, biological and mechanical process of erosion, and a shoreline's raised or submerged position provides us with incontrovertible evidence for the change in sea-level.

Submerged beach-rocks are found along the entire length of the southern (Mikres Poles) and northern (Megales Poles) portions of the bay's western shore. These were formed during two different phases, each of which reflects a period of stability for the two different sea-levels which prevailed during them (Fig. 1). The beach-rocks are found along the shore in the intratidal zone and are mainly composed of an amalgam of coastal deposits, sand, shells, and other rough material. The present elevated or submerged position of the shore reflects the magnitude and direction taken by the alteration in sea-level which occurred after the formation of these rocks - which are, along with the notches, sensitive indicators of the rising or submersion of a coast over the passage of time (Fig. 4).

Investigators have determined that the formation of beach-rocks probably began at the end of the Flandrian transgression. This was accompanied by a stabilization in the eustatic sea-level and climactic conditions favorable to their formation²¹. A total of ten measurements were taken along the western shore of the bay to determine the width and height of the top and base of each group of submerged rocks (Fig. 1 and Diagram 1). The presence in the beach-rocks of sherds and tiles (which are found throughout the rocks in both phases) is a clear indication that they were formed after human settlement in the area (Fig. 1, points A, B, E, [ST]).

Our measurements revealed that the maximum width of the older and deeper phase of these rock formations reaches some 40 m., while the maximum

20. This area was investigated in Summer 1989.

21. N. D. Mourtzas - X. Staurooulos, «Πρόσφατη τεκτονική εξέλιξη των ακτών της Σάμου», 4th Congress of the Greek Geological Society (Proceedings, in press).

depth of the top of the rocks is -3.40 m. In the more recent phase the beach-rocks possess a maximum width of 28 m., while the depth at their tops coincides with the depth of the ancient shore-line, i.e. from -0.80 m., to -1.20 m.

<i>Mikres Poles</i>					<i>Megales Poles</i>								
Site	Width		Depth of the base		Depth of the top		Site	Width		Depth of the base		Depth of the top	
	A.Ph.	B.Ph.	A.Ph.	B.Ph.	A.Ph.	B.Ph.		A.Ph.	B.Ph.	A.Ph.	B.Ph.	A.Ph.	B.Ph.
I	8,55	21,20	1,35	3	0,90	2,40	IX	26,80	31	2	3,30	1,20	2,75
II	—	22,80	—	2,20	—	2,50	X	28,20	34	2,35	3,30	1,20	2,6
III	10,60	—	1,60	—	0,80	—	XI	23	36,80	2,38	3,80	1	3,05
IV	—	18,20	1,60	—	2	—	XII	22	—	3,10	—	—	1,85
V	14,30	41	1,75	4,30	1,20	2,40							

North part of the promontory of the hill of Aspri Vigla

Site	Width		Depth of the base		Depth of the top	
	A. Ph.	B. Ph.	A. Ph.	B. Ph.	A. Ph.	B. Ph.
VI	—	13,75	—	4,16	—	2,86
VII	—	26,80	—	4,40	—	2,90
VIII	—	35	—	4,15	—	3,40

Diagram 1

The measurements, which were taken on the north side of the Aspri Vigla promontory (Fig. 1, positions VI, VII, VIII and Diagram 1), indicate that the beach-rocks in this location were only formed during the older phase, while activity of the more recent phase is not apparent at this point. This is apparently due to the disappearance of the sandy shore along the entire length of the promontory, a consequence of the rise in sea-level.

The location of the beach-rocks, which project from the southern extremities of the small bays of Mikres and Megales Poles, coincides with the points of outflow of the torrents of Bathypotamos and Kalamitsi, which in turn indicates that the rocks are actually the small fossilized deltas of these torrents (Fig. 1).

On the basis of the data we have obtained from our investigation of the ancient sea notches and the beach-rocks, we have concluded that the morphology of the western shore of the bay underwent alteration in two separate phases which paralleled the shift in sea-level in this region. In Figs. 2A and

2B we have attempted to reconstruct the coastal morphology during these two phases.

During the period when the sea-level was some -3.40 lower than today, as low as the maximum depth of the tops of the older phase of the beach-rocks, the rocky western shore of the bay was wider than it is today and extended seaward for some 21-40 m. (Fig. 2A). During the second, more recent phase, when sea-level was -1.20 lower than at present (which was also the period of the beach-rocks' maximum depth) the western shore was some 8 to 28 m. east of its present location. Also during this second phase the narrow sandy beach, formed in the older phase in front of the promontory of Aspri Vigla, no longer appears (Fig. 2B).

The small fossilized deltas at the outlet of the torrents which run into the bay of Poles, the depth of the tops and bases of which are -4.90 and -5.50m. respectively, were probably formed during an earlier phase than that of the two we have just mentioned, at a time when the sea-level was -4.90 m. lower than today.

In the course of our underwater investigation of the area between the coast of Mikres Poles and the island, an underwater mound (160 m. long, 30-35 m. wide) was identified (Fig. 1). It lies some 40 m. from the shore in a SE direction and terminates at the island. The mound is composed of large shaly boulders, agglomerated bits of schistolithic rock and, interspaced among them, shaly slabs cemented together with sandy cement containing shell and terracotta fragments. The presence of sherds and tiles, as well as the discovery of the base of a large bronze vessel stuck to the surface of the mound, is evidence for human activity here in the past.

Precise measurements taken along the length of the mound (Fig. 1) reveal that when sea-level was -3.40 m. the mound (today submerged) protruded from the surface some + 0.20 - + 2.30 m. (Figs. 2A and B).

It constituted a manmade breakwater which afforded increased protection from wind and wave to an already well-protected location and permitted the safe mooring of ships in the harbor.

During the second phase, when sea level rose some + 2.20 m., the breakwater was completely submerged (Fig. 2B). A channel, 8 m. wide (today also underwater), situated between the eastern end of the breakwater and the island, allowed for the passage of shipping from one side of the bay to the other (Figs 1, 2A and B).

Our investigation of the bay of ancient Karthaia revealed a further bit of evidence about the role of vertical tectonic movements in determining the morphology of the Aegean coastlines. The comminuted structure of the metamorphosed zone in the central Aegean, a normally non-seismic region,

does not allow the accumulation of tectonic tension, but is characterized instead by the release of energy through a continuous process of distortion²².

At the end of the Wurm Ice Age enormous quantities of water from the melting glaciers flowed into the oceans. The rapid rise in sea-level which ensued continued throughout the entire upper Holocene at a rate of 1 m. per 100 years²³, for a period of 5.000 years, until it became stabilized at approximately current levels (+ - 1.0 m., possibly + - 0.50 m.)²⁴.

Any attempt to explain the contemporary raising or lowering of ancient coastal areas or structures, or to reconstruct the palaeomorphology of the shoreline over a span of 5.000 years must, as long-term investigations in the Aegean have shown, be based upon a local curve of the changes in sea-level. The alteration in sea-level is directly connected with recent deformations in the morphology of coastal areas. Such a reconstruction should not, however, be based on a worldwide Upper Holocene curve of eustatic fluctuations.

The geographical situation of the bay of Poles, wellsheltered from wind and wave, and the morphology of the bay's western shore, must have been prime determinants in the selection of this site for the foundation of a settlement.

Approximately 2 1/2 millenia ago the sea-level in this region was -3.40 m. lower than today²⁵, and the sandy shore some 20-40 m. wider at various points.

---

22. D. Papanikolaou - V. Sabot - T. Papadopoulos, «Morphotectonics and Seismicity in the Cyclades, Aegean Sea», *Z. Geomorph. N. P. B.* 40, 1981, 165-174.

23. G. Pethic, *An introduction to coastal geomorphology*, London 1984, 229.

24. N. C. Flemming, *Multiple regression analysis of earth movements and eustatic sea-level change in the United Kingdom in the past 9.000 years A.U.K. Contribution I.G.C.P. project no. 61*, 1982, 115-125.

25. N. C. Flemming - N. M. G. Czartoryska - P. M. Hunter, *Archaeological evidence for eustatic and tectonic components of relative sea level change in the South Aegean*, London 1973; J. C. Kraft - I. Kayan - S. E. Aschenbrenner, «Geological studies of Coastal Change Applied to Archaeological Settings», *Archaeological Geology* (ed. G. Rapp - J. A. Gifford), London 1984, 57-85; P. A. Pirazzoli, «The Early Byzantine Tectonic Paroxysm», *Z. Geomorph. N.F.* 62, 1986, 31-49; N. D. Mourtzas, «Hologene vertical movements and changes of sealevel in the Hellenic arc», *The Engineering Geology of Ancient Works. Monuments and Historical Sites-Proceedings of an International Symposium*, Athens 1988, IV (in press).

26. It should be noted that at a distance of 280 m. from the present shoreline at a depth of 3.50 m. in the river bed of Bathypotamos, a Byzantine church was discovered built over an ancient temple dating to 3c BC. (See P. Graindor, «Fouilles de Karthaiia», *BCH* 29, 1905, 333-337; N. S. Zapeiropoulos, *op. cit.*, 507; M. Schuller, *op. cit.*, 382). It is obvious that ground level, at least in the Hellenistic period, was as much lower than at present, as the corresponding level of the sea is lower than it is now. The analysis of the stromatographic developments in the region was done by N. D. Mourtzas.

Land communication between the north and south shores of the bay was possible via the narrow sandy beach which lay before the sheer rocky headland of the promontory of Aspri Vigla. Evidence for an ancient path connecting Mikres with Megales Poles should probably be sought to the east of the modern animal track (apparently formed following the collapse of the east side of the terrace where the Temple of Apollo stood). This collapse also brought down the corresponding wall of the temple, which stood at the eastern edge of the town (Photo 1).

At about this same period, portions of the naturally-formed mound (today submerged) between the island and the coast stood above the surface. Apparently the gaps in this natural formation were filled with slabs of marble and shale, to create the harbor mole.

The Karthaia mole (160 m. long, 35 m. wide) is comparable to other known moles of antiquity, such as those at Stenos (Leukas), Delos, Eretria, Thera, Samos and Histiiaia²⁷. At Karthaia, the archeological evidence, as well as the geography and geomorphology, all argue for the presence of a harbor at the location we advocate. Elsewhere, in both prehistoric and historical times, similar geomorphological configurations were utilized for the creation of harbors. Nearly exact parallels are to be found on the south and southwest coasts of central Crete, at the *paralia* of Kommos, and in the region of ancient Lasaia, some 3 km. east of Kalon Limenon²⁸.

---

27. W. M. Murray, «The Ancient Harbour Mole of Leukas, Greece», *Archaeology of Coastal Changes, Proceedings of the first International Symposium «Cities on the Sea-Past and Present»*, Haifa - Israel, September 22-29, 1986, (ed. A. Raban), 101-118, where see the relevant bibliography.

28. D. I. Blackman - K. Branigan, «An Archaeological Survey on the south coast of Crete. Between the Ayiofarango and Chrisostomos», *BSA* 70, 1975, 17-36; N. D. Mourtzas, *Τεκτονικές κινήσεις κατά τὸ τεταρτογενές στις ἀκτές τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1990; L. G. Mendoni - N. D. Mourtzas, *op. cit.*, figures 3 and 4, pl. 5β).

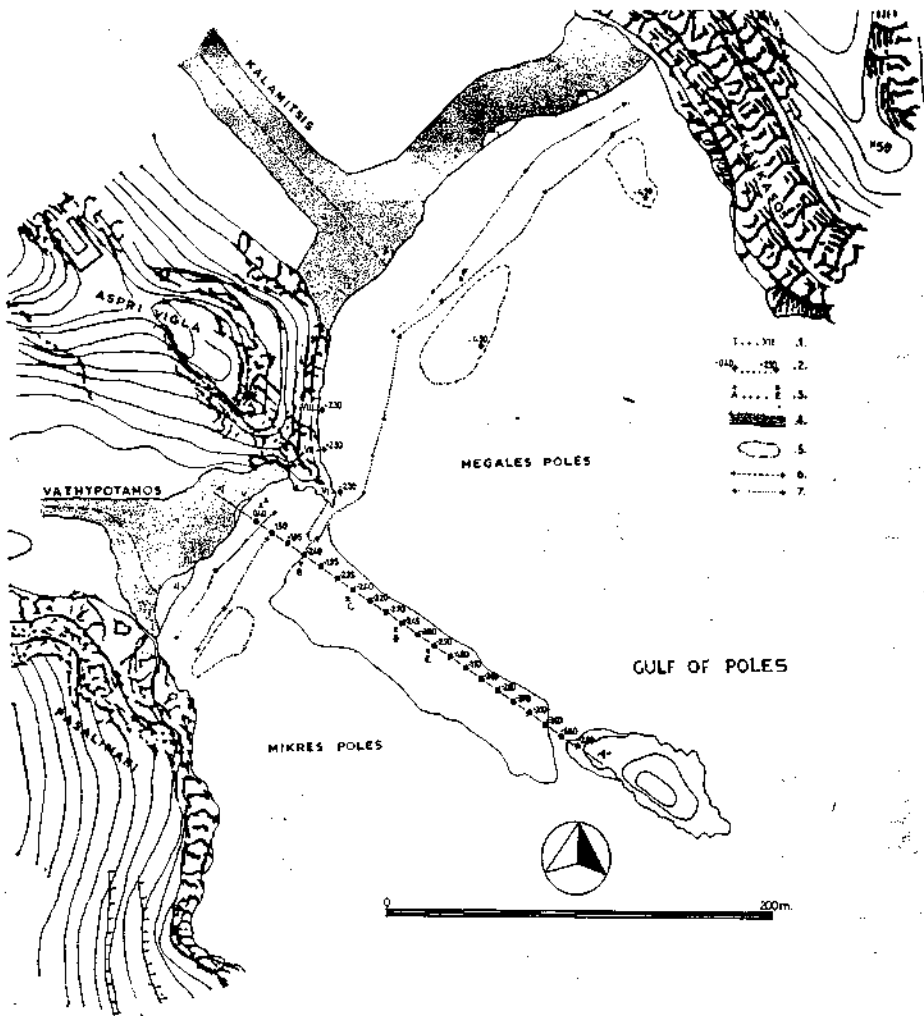

Fig. 1.

Topographical map of the harbor of Poles:

1. Location of measurements.
2. Depth.
3. Location of incorporated ancient objects.
4. Present day sandy shore.
5. Fossilized «delta».
6. Shoreline of A Phase.
7. Shoreline of B Phase.

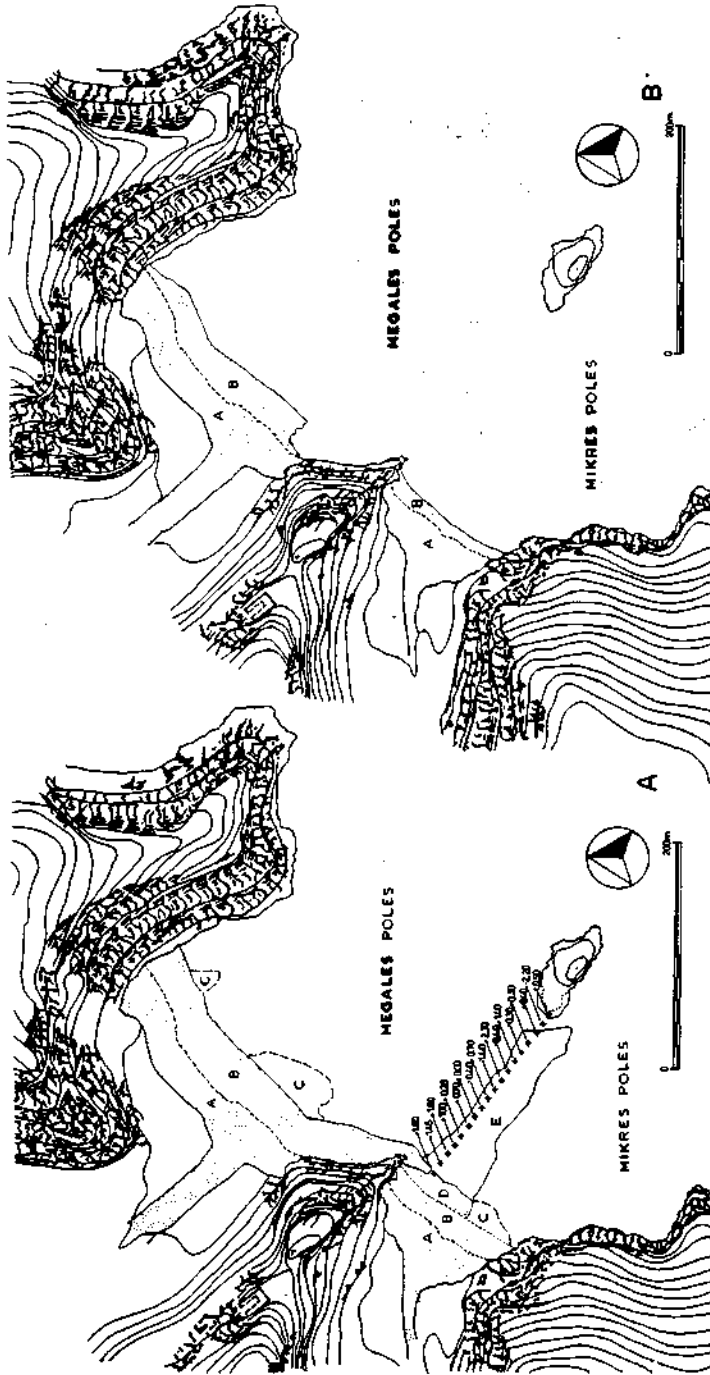

Fig. 2. Reconstruction of the palaeogeomorphology of the shore of the harbor of Poles:
 A. Morphology of shore when sea-level was -3.40 m.; a. Present coast. b. Beach-rock of older phase. c. Fossilized delta D (depth 1.50-2.40 m.) with fragments of beach-rock. e. Ancient mole (nos. indicate height measurements at various points).
 B. Morphology of coast when sea-level was -1.20 m.; a. Present *paratia*. b. Beach-rock of later phase. c. Cross section of area between the coast of Mikres Poles and islet.

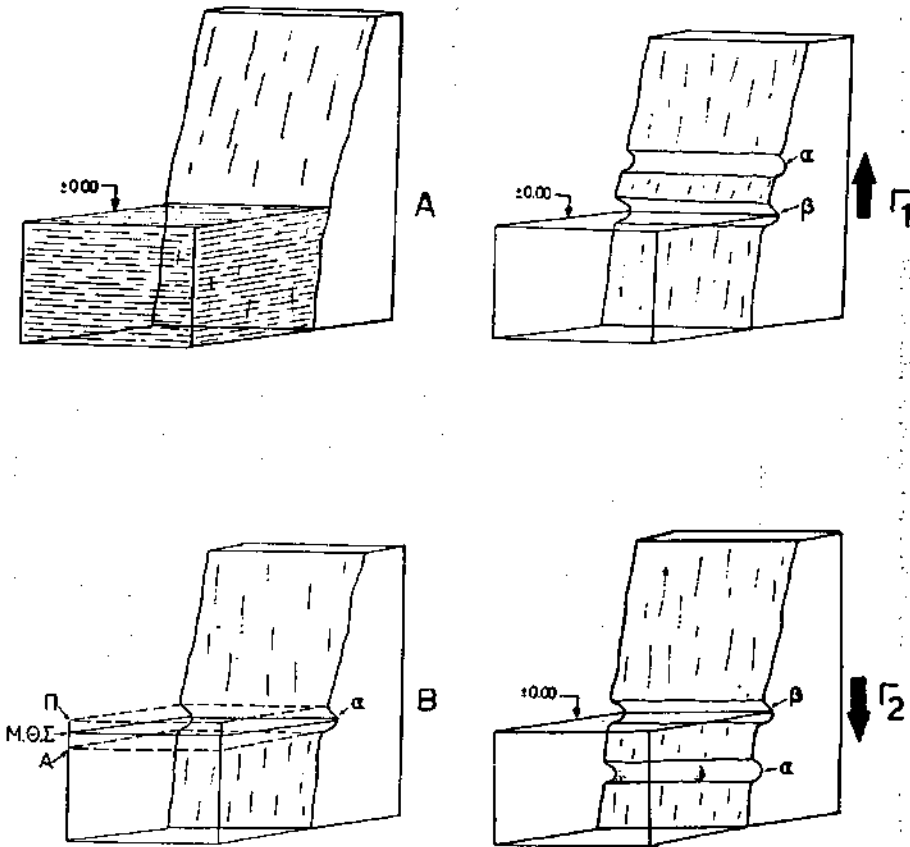

Fig. 3.

Schematic representation of process of formation of sea notches along sheer limestone coast, and the conclusions resulting from their present location in relation to sea-level.

A. Sheer limestone shore prior to formation of sea notch.

B. Sea notch is formed in the intratidal zone as the result of complex physiochemical and biological processes.

1. Vertical upward movements raise the sea notch, while a new sea notch is formed in the intratidal zone.

2. Vertical downward movements lower level of sea notch, while a new sea notch is formed in the intratidal zone.

Fig. 4.
 Schematic representation of process of beach-rock formation and conclusions resulting from their present location in relation to sea-level.
 A. Coastal deposits containing amphoras and sherds.
 B. The amalgam formed by coastal deposits along the shoreline. Archaeological remains are also included in their formation.
 Γ. Vertical upward movements cause beach-rock formations to rise, as new beach-rock formations are created along the shorelines.
 Δ. Vertical upward movements once again submerge the area, including later phase of beach-rocks.

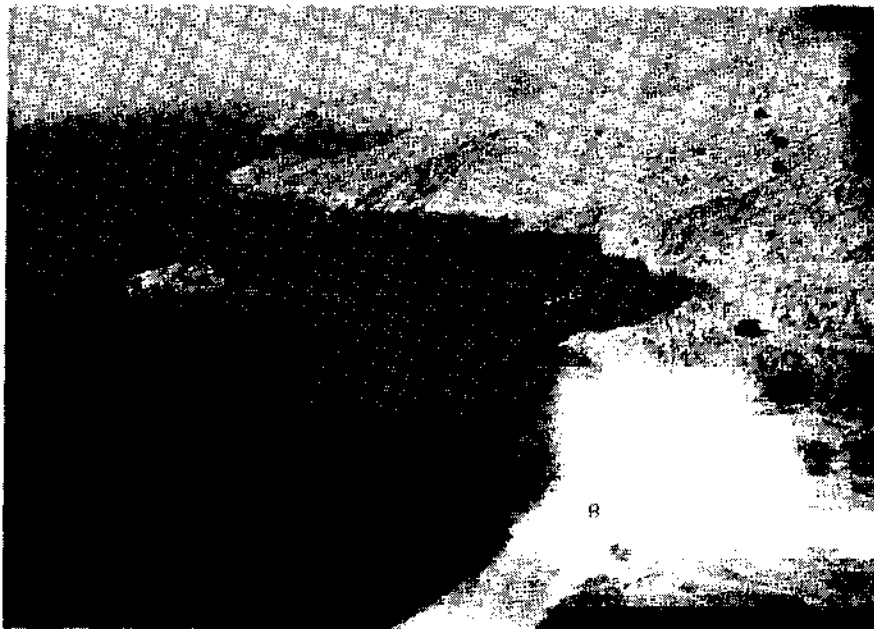

Photo 1.

Bay of Poles: A. Kalamitsi stream-bed, B. Present *paralia*, Γ. Temple of Apollo, Δ. Phase A beach-rock, E. Phase B beach-rock, Z. Petrified «delta» of Kalamitsi, H. Mole, Θ. Channel, I. Modern path.

ΜΑΝΩΛΗ ΜΑΡΚΑΚΗ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Στό κείμενο αυτό διατυπώνεται μιὰ προβληματική, όπως ἐγείρεται αὐθόρμητα στὴν φιλοσοφικὴ συνείδηση, καὶ στὴν ὁποία ἡ γεωγραφικὴ ἰδιωτυπία καὶ οἱ πολιτιστικὲς ὑποθήκες τοῦ ἀρχιπελάγους ἀποτελοῦν κρίσιμους ὄρους τῆς. Κύριες κατηγορίες τῆς προβληματικῆς αὐτῆς εἶναι, μεταξύ ἄλλων, ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν ἱστορία, ἀνάμεσα στὴν μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο, στὴν ἀτομικότητα καὶ στὴν πολιτικὴ κοινωνία, στὸν μῦθο καὶ στὸν λόγο στὸν χρόνο καὶ στὴν καιρικότητα, ἐνῶ στοιχεῖα σημαντικὰ τῆς προβληματικῆς αὐτῆς ἀποτελοῦν οἱ ἔννοιες τῆς ἰθαγένειας, τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας, μαζί με τὴν βίωση τοῦ ἔρωτα καὶ τὴν ὁμολογία τῆς θεότητας. Οἱ βιώσεις ἐννοιῶν, ὅπως αὐτές, συγκροτοῦν ἕνα σχῆμα ποὺ φέρει τὰ στοιχεῖα τῆς συνοχῆς, καὶ τῆς διάρκειας, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀντανაკλᾷ ἕνα σύστημα νοημάτων σημαντικὸ καὶ κρίσιμο γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων. Ὁ πυρήνας τῶν νοημάτων αὐτῶν ἐκφράζει τὴν ἐστία ἐκείνη, ὅπου τὸ ὄν καλεῖται νὰ οἰκειώσῃ, γιὰ ν' αὐτοαποκαλυφθεῖ στὴν διαύγεια τῆς νόησης καὶ στὸ βάθος τῶν ἐνοράσεων.

1. Ἡ Δῆλος.

Ἡ Δῆλος στὸ φῶς τοῦ Αὐγούστου ἔχει τὴν ἀπέριττη ἀφαίρεση τῆς αὐθεντικῆς πρωτοκυκλαδικῆς τέχνης, ἱερή, ἔνθεη ἢ ἴδια, καὶ ἐμπλεη ἀπὸ τὴν ὑπόμνηση τοῦ πολίτη τοῦ χρόνου ποὺ ταυτίζεται μετὰ τὴν γαλάζια συνείδηση τοῦ Αἰγαίου: εἶναι ἡ βίωση τῆς ἰθαγένειας, προσωπικὴ καὶ παντοδύναμη, ὡς ὄρος οἰκειώσεως τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορικότητα τῆς ἀνθρώπινης δραματουργίας. Ἐνσαρκώνεις, στὴν γεωγραφικὴ μορφολογία σου, τὴν αἰώνια ἐπίκληση γιὰ ν' ἀποθέσῃ ἡ Λητὼ τὸν θεῖο καρπὸ τῆς. Καὶ σταματᾷς νὰ τὴν ἀκούσεις καὶ νὰ τὸν δεχθεῖς, καὶ παρέχοντας τὴν συναίνεσή σου, στερεώνεις καὶ ἡ ἴδια, μαζί με τὸν Θεό. Γίνεσαι ἔτσι ἡ ρίζα τοῦ ἄπειρου ποὺ ἐνανθρωπίζεται στὴν ἱερῇ ὑπόσχεση, ἢ παραίνεση τῶν ἀγγέλων στὴν θαυμάσια χαρραυγὴ τῶν αἰώνων, ὅταν τὸ βρέφος τοῦ Ἀπόλλωνα ἐγείρεται στὴν γῆ σου γιὰ νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν ἐποποιία τοῦ πνεύματος. Στὶς γιγάντιες ἀστραπές, τὰ χῶματά σου ἀσφαλίζονται, δηλαδὴ σὲ συγκρατεῖ στὴν ὑπαρξὴ ἡ ἴδια σου ἢ

συναίνεση πού επιβραβεύεται ἀπὸ μὴν ἀνυπέρβλητη καρποφορία. Δὲν εἶσαι μόνον ἢ συνέχεια τῆς θείας οἰκείωσης στὴν μπλάβη βούληση τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ καὶ ὄρος τοῦ ἀθηντικοῦ στοχασμοῦ στὰ βάρη τῶν αἰώνων, ὁ νόμος πού ταυτίζεται μὲ τὴν αἰγαιοπελαγίτικη φαντασμαγορία. Στὸν μῦθο θὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἄρση τοῦ χρόνου σὲ καιρικότητα πού τὴν ὀρίζει ὁ Θεὸς ὡς ἱστορία. Ἡ ὑποστήλωση τῶν ὄρων τῆς ἀνθρώπινης ἰθαγένειας μαζί μὲ τὴν κατοχύρωση τῆς ὑπέρβασης ταυτίζονται ἀδιάλειπτα στὰ ἐνδότερα τῆς οὐσίας. Μιὰ ταύτιση παιδαγωγική, ὅπου τὸ πάτριον ἐκφράζεται ὡς προθετικότητα σημαντική γιὰ τὴν συνοχή τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἢ τῆς θρησκευτικῆς ὁμάδας, ἀλλὰ καὶ ὡς βίωση τοῦ πρακτικοῦ λόγου. — Ὑπάρχω, κράζει ὁ Θεός, ὡς εἶναι εὐλογημένα τὰ σπάρτα καὶ οἱ ἐλαιῶνες σου, πού μοῦ χάρισαν τὴν συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς μου, τὸ χῶμα καὶ τὸ νερό σου, πού μὲ βεβαιώνουν ὡς ἱστορική παράσταση, ἀσύλληπτη χωρὶς αὐτὰ καθὼς μένει ἢ διέλευσή μου ἀπὸ τίς ὄχθες τοῦ πεπερασμένου καὶ ὄρος κρίσιμος στὴν ἀλληλουχία τῶν ἐπιτευγμάτων. Ὡστόσο ἡ προθετικότητα αὐτὴ ἀποτελεῖ ἢ ἴδια μιὰ πληρότητα κι ὄχι παραδοχὴ γιὰ τὴν εὐθύγραμμη — συσσωρευτική ἢ προσθετική — τὴν καμπυλογραμμική ἢ τὴν χαώδη διαδοχὴ τῶν πράξεων. Εἶναι ἡ ἀκίνητη ὑπαρξὴ πού δὲν γνωρίζει καμιά τελεολογία. Ἡ μεταφυσικὴ διάσταση τοῦ πρακτικοῦ λόγου δὲν θὰ περιοριθεῖ μόνον στὴν ἀπολλώνεια ἀτομικότητα, ἀλλὰ θ' ἀναφερθεῖ καὶ σὲ ἀπρόσωπες δομὲς καὶ διεργασίες, μακρυνές, ἀπρόσωπες καὶ ἄχρονες. Οὔτε καὶ σήμερα ἡ αἰγαιοπελαγίτικη προθετικότητα ἔχει κατεύθυνση ὡς πρὸς τὸ νόημα τῆς ἱστορικῆς δράσης, ἀλλὰ διασώζει κάτι ἀπὸ τὴν οἴηση μιᾶς αὐτοπληρότητας. Πρόκειται γιὰ αἴσθησις καθοριστικὴ τοῦ χρόνου πού καμιά θεολογικὴ ὑπόσχεση δὲν ἐπαρκεῖ νὰ τὴν μετατρέψει σὲ ἐσχατολογικὴ βίωση ἢ δόξα. Εἶναι τὸ μέγα παρὸν πού πληροῦται στὸ θαυμάσιο πηχτὸ φῶς τοῦ Αὐγούστου σὲ μιὰ ἐγγύτητα συνταραχτικὴ πρὸς τὴ ρίζα τῶν πραγμάτων.

— Γῆ μου ἱερὴ πού δέχθηκες τὴν θεία γέννα γιὰ νὰ κρατηθεῖς μαζί της στὰ θαλάσσια πέλατά σου, ἐγείρεις τὴν συνείδησή μου στὸ νόημα ἐκείνου πού σὲ συνιστᾷ καὶ σὲ ὑπερβαίνει: τὴν ἱερὴ οἰκείωση τοῦ θείου ὡς ὄρο τῆς ἐποποιίας μου κι ὡς ἐπιμύθιο τῆς ἐλευθερίας. Ἔρχομαι πρὸς ἐσένα στὴν χαραυγὴ καὶ σ' ἐναγκαλίζομαι, ὁμολογώντας τοὺς ὄρους τῆς ὑπαρξῆς μου, πού ὡστόσο μὲ ὑπερασπίζονται ὡς ἱστορία. Στὸν ἱερὸ νόστο σου ἐπικαλοῦμαι τὴν ἐλευθερία μου ὡς ἰθαγένεια πού προσκομίζει μιὰ φερεγγυότητα μοναδικὴ στὴν δραματολογία τοῦ πνεύματος.

2. Ἀπὸ τὴν Ἰκαρία στὴν Κῶ.

Στὴν Ἰκαρία ὁ ἄθλος τοῦ ἀνθρώπου σημειώνεται στὸν ἐπιτάφιο ἐνὸς ἐπιτεύγματος μέγιστου, πού στὰ ὄρια τοῦ μύθου μὲ τὸ πραγματικὸ, θαμένος

για χιλιάδες χρόνια, τέθηκε στην άμεσότητα μιᾶς παραγγελίας κοσμογονικής. Στους δρμούς του Εὐδήλου, του Καραβόσταμου και του Μέλιπου καταγράφηκε με διαύγεια τὸ ἐσώτερο νόημα αὐτῆς τῆς παραγγελίας, μυθικῆς ὡς πρὸς τὸ ἄμεσο περιεχόμενό της, ἀλλὰ με τὴν δύναμη καὶ τὴν ἀντοχὴ τοῦ γρανίτη ποὺ κυριαρχεῖ στὰ πετρώματά σου. Ὁ Ἴκαρος ὥστόσο διεκδικεῖ τὴν πατρότητα ἑνὸς ἄθλου ποὺ δὲν ἄγγιξε τὴν σφαῖρα τῆς ὑπαρξῆς οὔτε εἶχε κινήθει πρὸς τὴν ἱστορικότητα. Ἐξαρση τῆς ἀτομικότητας καθὼς ἦταν, διαλάμπει γιὰ πάντα ὡς ἐξαιρεση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν μορφολογία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ Ἀθέρας καμαρώνει τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀτομικοῦ ποὺ ὥστόσο μεταβολίζεται σὲ ἐνέργημα τοῦ πνεύματος. Καὶ οἱ θερμὲς πηγὲς σου ν' ἀναπέμπουν τὴν ἀνάσα τῶν χρωμάτων, ὡς σταθερὴ ἐπιτύμβια ὑπόκρουση τῆς καιρικότητας ποὺ ἔρχεται νὰ λουσθεῖ στὰ νάματα τοῦ Θεοῦ. Ἡ αὐτάρκεια τοῦ πεπερασμένου ποὺ ἐπαγγέλλεται ζητᾶ στὴν χθόνια ιδιότητα τὴν θεραπεία της. Εἶναι μιὰ ἀρχὴ κυκλογενῆς, ξαρμάτωτη καὶ με ἀφέλεια ἀπεριγραπτη φορτισμένη κι ἐξω ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγο, νὰ ἐπιμένει στὴν βεβαιότητά της ἀνάμεσα στὶς μαρμαρυγὲς τῶν χρωμάτων καὶ τῶν ἡχῶν, τῆς ἐσώτερης αἴσθησης τελειότητας τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας, χωρὶς νὰ προαισθάνεται κρίσιμες μεταλλάξεις.

Ἔδῃς καὶ μυστικὲς φωνές, ἡ θεία παράσταση τοῦ ἀθλημένου ἀνθρώπου, ξωμάχοι καὶ ψαράδες ν' ἀφουγκράζονται τὸν ἀντίλαλο τῶν καμπαναριῶν τοῦ Ἁγίου Κήρυκου, καὶ στὴν ὁσμὴ τοῦ θειαφιοῦ νὰ λυγίζει κάθε κίνηση ἀντίπαλη. Ὁ χρόνος σου — ὁ χρόνος τοῦ Αἰγαίου — εἶναι τὸ παρόν, μιὰ παροντικότητα ὥστόσο ποὺ διεκδικεῖ τὴν πειθῶ τῶν πιὸ ἄμεσων βιώσεων, ὅπως προβάλλει ὄρια στὴν κίνηση καὶ στὴν μεταβολή. Λὲς καὶ κάθε κίνηση σταμάτησε, ἐνῶ οἱ ὄψεις τῆς ὑπαρξῆς ποὺ κατακτῆθηκαν καταλαμβάνουν ὡς ἐπίτευγμα. — Θὰ ἔρθω νὰ σὲ βρῶ στὴν πιὸ νηφάλια πρόθεσή μου, τὴν νύχτα τοῦ καλοκαιριοῦ με τὸ πανηγύρι τοῦ πολιοῦχου σου, μιὰ πρόθεση ἀνυπόθετη χωρὶς παραδοχὲς ποὺ βεβαιώνει τὸν ἑαυτὸ μου στὴν ἔκσταση τῆς πλησμοσύνης σου.

«Μήτε εἰς ὕψος πέτεσθαι, μὴ τακείσης τῆς κόλλης ὑπὸ τοῦ ἡλίου αἱ πτέρυγες λυθῶσι, μήτε ἐγγὺς θαλάσσης, ἵνα μὴ τὰ πτερὰ ὑπὸ τῆς νοτίδος λυθῆν», παραινεῖ ὁ Δαίδαλος τὸν γιό του, ποὺ σ' ἔφερε στὴν ὑπαρξὴ με νόημα μοναδικό. Στὴν Ἰκαρία σημειώνεται ἀνάγλυφη ἡ πολιτικὴ κοινωνία ποὺ βρίσκεται σὲ διαρκὴ δόμηση, ποὺ δὲν ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ στὴν σταθερότητα τῆς μορφῆς ἀνεξάλειπτα καὶ ὀριστικά. Στὸ σχῆμα αὐτό, τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν δομὴ καὶ στὴν διεργασία, στὸ περιεχόμενο καὶ στὴν μορφή, ὡς καθοριστικὲς καὶ ἀνέκκλητες γραμμὲς, εἶναι περιττὰ καὶ ἀνώφελα. Τὸ κάθε τι δημιουργεῖται γιὰ πρώτη φορά, ὁ ἔρωτας, ἡ φιλία, ὁ πόνος καὶ ὁ θάνατος, σὲ μιὰ τελετουργία δυναμικὴ στὴν τελετουργία αὐτῇ, οἱ μορφὲς της δὲν διαθέτουν ὄρια ἀμοιβαία σεβαστά, οὔτε αἰτιώδη παραστατικότητα, οὔτε ἡ

πολιτική μονάδα διεκδικεῖ ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἀτομικὸ γιὰ νὰ τὸ σώσει. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδιότητα πού διασώζεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν παραδόσεών σου, στὸ χαραγμένο πρόσωπο τοῦ ὄντος πού καταλάμπει στὸ φῶς σου μὲ τὰ φτερά τοῦ πρώτου ἀκροβάτη τοῦ χάους.

3. Ἡ Κῶς.

Ἡ Κῶς εἶναι ἓνα πράσινο σημεῖο στὸν ἀρμυρὸ ρυθμὸ τοῦ Αἰγαίου πού κυφορεῖ μιὰ θεότητα αἰώνια, ὄχι μόνο γιὰ νὰ τὴν ὀδηγήσει στὴν ὑπαρξή, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ τὴν ἐγγυηθεῖ σ' αὐτὸ πού εἶναι. Στὸν Ἅγιο Φωκά, στὴ Λινόπολη καὶ στὸν Κέφαλο ὀρίζεται τὸ περίγραμμα τῆς μέγιστης παραινέσης γιὰ τὴ λέξη πού κινδυνεύει ἢ τὸ ὄν πού διακυβεύεται ἐκζητώντας ὑπεράσπιση. Ἡ ἵπποκράτεια παραινέση στρέφεται στὸν ὀρθὸ λόγο, νὰ ἐπυλώσει τὸ τραῦμα τοῦ πεπερασμένου καὶ νὰ τὸ περιβάλλει μὲ ἐγγυήσεις μέγιστες στὴν λάμψη τοῦ ἠθικοῦ παραγγέλματος καὶ τῆς ἀνιδιοτελοῦς κλήσης. Κραυγὴ συγκλονιστικὴ στὶς παρειές τῶν διαζωμάτων καὶ στὰ ἐπιστύλια, στὸν δριμύ ἀγέρα τῶν δρυῶν σου ὡς ὑπόμνηση γιὰ τὴν ἐπάρκεια τοῦ πεπερασμένου νὰ θεραπεύσει τίς οὐλές ἀπὸ τὴν θύελλα τοῦ χρόνου. Στὴν Κῶ, ἡ ὑπαρξὴ ἀποκτᾶ τὴν αὐτοσυνειδησία τῆς ἱστορικότητος γιὰ νὰ βαδίσει τὸν δρόμο τῆς. Βέβαιη γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς ὡς σταθερὸ σημεῖο στὸ ἀπερινόητο τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο βέβαιη γιὰ τὴν ἀπόληξη τοῦ θείου δράματος. Περιφέρομαι στοὺς ὄρους σου καὶ στὰ πλακόστρωτα, στὶς αὐλές πού μοσκοβολοῦν γιασεμί καὶ τὴν ἀνοιξή, τὰ γεράνια καὶ τίς μπουκαμπίλιες πού ἀπλώνουν τὸ πρόσωπό τους στὴν ἀνάσα τοῦ Θεοῦ, ἀντιπαραθέτοντας μιὰ πίστη σχεδὸν μυθικὴ δίπλα στὸν ὀρθὸ λόγο πού νομοθετεῖς στὶς ἀντεγκλήσεις τῶν καιρῶν. Ἐνας ὄρκος ὑψηπότης δεσμεύεται στὸ ἦθος μιᾶς κλήσης ἀκαταγώνιστης. Μὲ τὰ βλέμματα στραμμένα στὴν καρδιά τῆς Ἑλλάδας, ἀκολουθεῖς τὸν ρυθμὸ τῆς στὶς μαρμαρυγές τοῦ χρόνου κι ἀρματόνεις τίς παραδοχές τῆς. Τῆς μεταγγίζεις κάτι ἀπὸ τὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ ἀρχιπελάγους, τὸν αἰγαιοπελαγίτικο σφυγμὸ πού ἀέναα πάλλει, δταν ἡ φύση κινεῖται νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν αἰσθητικὴ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῶν προτάσεών του, ἐνῶ ὁ μύθος τὸν συγκρατεῖ ἀπὸ τὸ ὀλισθημα. Αἷμα ζεστό, γαλάζιο πού στρατεύεται στὸν δωδέκατο ἄθλο, γνωρίζοντας ὡστόσο ὅτι δὲν εἶναι ὁ τελευταῖος. Ἡ ἀθλοθέτηση τοῦ πνεύματος, οἱ ἐπίνοιες καὶ οἱ νύξεις τῶν πνευμάτων σου, θολές μυστικὲς φωνές, τὸ παράφορο καὶ τὸ παράλογο, τὸ πάθος τῆς οἰσῆς σου κηρύττουν κατοχὴ στὴν δρῶσα συνείδηση· εἶναι ὁ ἱερὸς νόμος τοῦ νόστου πού προσφέρει στὸ ταξίδι ἓνα νόημα πού τὸ ὑπερβαίνει, ὅπως ὑπερβαίνει τὸ νόημα καὶ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἢ τῆς κοινωνίας τῶν μυστῶν. Ἡ συνοχὴ τῆς πολιτικῆς μονάδας εἶναι λιγότερο δεδομένη ἀπ' ὅ,τι εἶναι ὁ νόστος τοῦ ἀτομικοῦ, μιὰ παλιννόστηση πού διατηρεῖ τὸ

νόημα τῆς ἀτομικότητας, ἀλλὰ εἶναι ὥστόσο καὶ ἐνισχυτικὴ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἡ πολιτικὴ μονάδα δὲν ἀξιώνει ἀπόλυτα τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἀτομικοῦ, ἰδιαίτερα ὅταν τὸ ὑπερκείμενο δὲν μορφοποιεῖται ἀποκλειστικὰ ὡς πολιτικὴ κοινωνία. Νόμος τοῦ Αἰγαίου ἀπαράβατος εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς αὐτοτέλειας τοῦ ἀτομικοῦ, πού καμιὰ πολιτικὴ ὑπαρξὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ σφετερισθεῖ ἢ νὰ τὸ ἰδιοποιηθεῖ ἀπόλυτα· ἀντίθετα, τὸ ἀτομικὸ εἶναι αὐτὸ πού προσδίδει στὴν πολιτικὴ ὁμάδα βάθος καὶ εὐγένεια. Εἶσαι μιὰ μετὰγγιση αἰώνια στὸ σῶμα τῆς Ἑλλάδας, συγκεκριμένη καὶ μὲ αἴγλη ἀπαράμιλλη, καὶ ἐνισχυτικὴ πού τῆς ἐπιτρέπει τὴν αἴσθηση τοῦ μέτρου κι ὄχι τοῦ ἄμετρου. Ὡστόσο ἡ λυτρωτικὴ ἐξοδος δὲν σημαίνει καὶ τὴν διάρρηξη τῆς ἐξισορρόπησης, οὔτε καὶ τὴν ταύτιση τῆς ἐξισορρόπησης μὲ τὴν δομὴ ἐκείνη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας πού φαίνεται ὅτι ὑπερέχει σὲ σχέση μὲ ἄλλες δομές της, ἀλλὰ, ἀντίθετα, μιὰ δυναμικὴ ἀνατροφοδότηση τῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως ὅπως τελοῦν σὲ διαρκῆ ἀναζήτηση μορφῆς. Ἡ ταύτιση μὲ τὸν τόπο ὡς παραδοχὴ τῆς ἀμεσότητας τῆς βίωσης ἢ ἀκόμη καὶ ἡ παλιννόστηση θίγουν κάποτε τὴν ἱεραρχία ἀξιολογήσεων, τὶς κρίσιμες ἀξιοθετήσεις τοῦ ὑπερέχοντος, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ ταύτιση ἀναφέρεται σὲ ἐλάχισσα περιεχόμενα τῆς ἴδιας τῆς τοπικῆς ὑπόστασης. Εἶσαι ἡ κραυγὴ τοῦ μεσημεριοῦ, ἔμπλη ἀπὸ νύξεις καὶ μυστικὲς φωνές, πού ἀφουγκράζομαι στὴν περιπολία μου, καὶ μαζί τους ἕνας πλοῦτος βίωσης μοναδικὸς πού τὶς ἀξιοθετεῖς καὶ τὶς ἐπαγγέλλεσαι.

4. Ἀπὸ τὴν Χίο στὴ Σαμοθράκη.

Στὴ νῆσο μὲ τὰ μαστιχόδενδρα κλήθηκε ὁ μέγας ποιητὴς νὰ ραψωδῆσει τὴν ἀνθρώπινη ἱστορικότητα. Ἡ πέτρα πού καθόταν, μὲ τὰ μάτια στηλωμένα στὸ ἀρχιπέλαγος, ν' ἀντιστέκεται στὶς ἀπειλές τοῦ χρόνου καὶ στὴν λεηλασία τοῦ ἀνιέρου· οἱ φλόγες πυρπολοῦν τοὺς κροτάφους τῶν ἀμάχων ἢ τῶν πολιορκημένων συνειδήσεων. Ἐγείρεσαι γιὰ νὰ σώσεις τὸ πατρίο στοῦς στίχους τῆς δημοτικῆς ποίησης, ὅπου διασώθηκε κάτι ἀπὸ τὴν οἰμωγὴ του.

Εἶσαι ἡ ἐπίγνωση ἐνὸς ὀρίου, καθοριστικὴ καὶ ἀπέραντα ἀσφαλῆς. Ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἀνατολή, στὸ λόγο καὶ στὸ ἀδιαφοροποίητο, ἀτενίζεις τὴν χαμένη πατρίδα ἢ βιώνεις τὴν μεγάλη σφαγὴ τῶν ἀνυπεράσπιστων. Ἐναγκαλίσθηκες τὸ ἄμορφο καὶ τὸ ἄμετρο γιὰ νὰ τὸ σώσεις, δηλαδὴ νὰ τοῦ δώσεις μορφή καὶ μέτρο, νὰ τὸ φέρεις στὸ φῶς τῆς συνειδήσεως καὶ στὸ λόγο τῆς ἱστορίας· στὸ μέτωπό σου εἶναι σκαμμένη ἡ οὐλὴ τῶν ἀλυτρώτων. Ταυτίζεσαι μὲ τὸν ἴδιο τὸ λόγο, τὸν ποιητικὸ, πού εἶναι ἀπὸ κάθε ἄλλῃ ὄψη τοῦ λόγου σημαντικότερος. Χωρὶς ἐσένα ὁ λόγος αὐτὸς δὲν ὑπάρχει, ὅπως δὲν ὑπάρχεις κι ἐσὺ χωρὶς τὴν παρρησία του. Δὲν τοῦ προσφέρεις μόνο τὴν μορφή ἀλλὰ καὶ περιεχόμενα συνταραχτικά, πού ἐσχα-

τα σοῦ χορηγοῦν τὴν βεβαιότητα τοῦ εἶναι, ἀνάμεσα στὸ νόμο τῆς ζωῆς καὶ στὸ νόμο τῆς φθορᾶς, καὶ εἶναι ἔσχατα λυτρωτικά. Στὸ γίγνεσθαι τῶν ἀναγκαιοτήτων ἀσφαλίζεις μιὰ ἐπαλξη, ὅπου θὰ κριθεῖ ἡ μοῖρα τοῦ κόσμου καὶ ἡ δική μου. Εἶσαι αὐτὸ ποὺ μορφοποιεῖ τὸν ἑαυτὸ μου, ρίζα τῆς συνείδησης καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἀκαταγώνιστη. Πρόκειται γιὰ τὴν μετακίνηση ἀπὸ τὸ ἀδιαφοροποίητο καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, στὴ σφαῖρα τῆς ἐλευθερίας ὡς κοσμοπλαστικὸ ἀξίωμα. Στὰ βόρεια χωριά σου, οἱ οἰκισμοὶ ἔχουν ἐλεύθερο τὸν ὀρίζοντα πρὸς τὸ πέλαγος, μιὰ αἴσθηση καινούργια καὶ ξένη πρὸς τοὺς ἰστούς τῶν σπιτιῶν στὸ ὑπόλοιπο νησί. Στὴν ἀναζήτηση τοῦ φωτός ἢ στὴν κρυστάλλινη διαύγεια τῆς ποιητικῆς ἀνιδιοτέλειας, δὲν καταλύεις τὸ ἄδηλο καὶ τὸ ἄλογο, ἀλλὰ τὸ δέχεσαι στὸ μέτρο ποὺ ἐνισχύει τὸν ὀρθὸ λόγο, τοῦ δίδει συνοχή καὶ κατεύθυνση. Χωρὶς τὸ ἄλογο, ὁ λόγος δὲν θὰ ἦταν ὀρθός, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ταύτισή τους ἀποτελεῖ ταυτολογία, ἀλλὰ θὰ ἦταν κάτι ἄλλο, ὄχι πιά λόγος: μιὰ ἐκτροπή. Πρόκειται γιὰ τὴν βεβαιότητα ποὺ παρέχει ὁ μῦθος στὴν ἀπόκρεμνη ἐκφορά τῆς λογικῆς προτάσεως ποὺ τὴν στηρίζει, τὴν συνέχει καὶ τὴν ματώνει· ἡ κρύφια πρόθεση, ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ὑποθετικοῦ ὡς γνωσιακὰ ἰσοδύναμο μὲ τὴν ἀνυπόθετη γνώση στίς παρυφῆς τοῦ πεπερασμένου. Ἐπὶ τὰ Μέλαινα. Ἐκτρα καὶ τὸ ἀκρωτήρι τοῦ Ἐναπόμερου, μέχρι τὰ Μεστά, ἡ γεωγραφικὴ διάταξη τῶν ὀρίων σου τίθεται ὡς τὸ ἠθικὸ περίγραμμα τῆς πράξης καὶ παραδοχῆ τοῦ μεγάλου ποιητικοῦ λόγου. Ἄρμυρὸς ποιητικὸς ρυθμὸς στὰ καμπαναριά καὶ στὰ κάστρα σου, ἡ ἀθάνατη κραυγὴ τοῦ ἀρχιπελάγους, ἡ συνειδητοποίηση τῆς διάσπασης τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ τόπο. Βιώνοντας μὲ προσωπικὴ οἰμογῆ τὴν διάσπαση αὐτή, φλέγεται ἀπὸ τὴν ἱερῇ προθετικότητά ἀναστήλωσης τῆς χαμένης ἐνότητας. Ἐνῶ νομοθετεῖς τὴν καιρικότητα, βιώνεις καὶ τὸν χρόνο, μιὰ πείρα συγκλονιστικὴ ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ποίηση δίπλα στὴν στέρεη πράξη, τὸ ἀτομικὸ δίπλα στὴν πολιτικὴ μονάδα, ὅπως ἐνωτίζεται τίς μύχιες βιώσεις τοῦ χρόνου καὶ τίς ὑπερασπίζεται. Εἶσαι ἡ ἴδια ἡ λέξη ποὺ σὲ συνιστᾷ: ἡ ἐλευθερία. Νόμος παγκόσμιος, ὅπου κρίνεται ἡ ἀξία τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀθηντικοῦ, πορεύεται στὴν θύελλα, ἐνοπλῆ ἢ ἀοπλῆ, σφίγγοντας στίς χοῦφτες σου τὸ χῶμα τῆς ὑπαρξῆς ποὺ καλεῖται νὰ λυτρωθεῖ στὴν ἱστορία. Ἄφουγκράζομαι τὸν ἀρμυρὸ ρυθμὸ σου, τὴν βληχειά σου πρόθεση νὰ ὑπερασπισθεῖς τὰ ὄριά σου ὡς πνευματικὴ παράσταση, στὴν δύναμη ποὺ σοῦ χορηγεῖ ἡ μοναξιά καὶ ἡ πράξη.

Στὴν Σαμοθράκη προσέφυγε μιὰ καιρικότητα ὀλόκληρη (ἐκεῖνη τοῦ διθυράμβου) ἀρνούμενη νὰ χαθεῖ στὸ ἀδιαφοροποίητο καὶ βιώνοντας τὴν ἀσφάλεια τοῦ ζεστοῦ κόλπου σου. Ἐνσαρκώνεις τὴν αἰγαιοπελαγίτικη, μπλάβη βούληση τῆς Ἑλλάδας, ποὺ καταθέτει στοὺς γιαλοὺς σου τὴν ἐκσταση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ, στὴν ὥρα τοῦ χωρισμοῦ τους ἢ στὴν ἀβέβαιη

έκβαση τής μοίρας τους. Κι αν δεν μπορούσαν να συμβαδίσουν πιά, μόνος του, κανείς δεν άρκοῦσε να σηκώσει τὸ βάρος τοῦ ασύγκριτου ἐπιτεύγματος. Στὴν ταύτιση τῆς ὑπαρξῆς μετὰ τὴν ἱστορία ἀναγγέλλεται ἕνας νόμος τοῦ Αἰγαίου κραταιός, ὅταν τὸ μυθικὸ περιεχόμενο τῆς ὑπαρξῆς μεταβολίζεται σὲ προσδοκία γιὰ κάθαρση ἐσχάτη. Στὴν Σαμοθράκη ἀντιλαλεῖ μιὰ μαρτυρία, σχεδὸν μυστηριακὴ, γιὰ τὸν ἀλγοῦντα Θεὸ καὶ σὲ σχέση μ' αὐτὴν ἱεραρχεῖται ἡ προπαρσκευὴ τοῦ προσηλύτου πρὶν τὴν ἐκτυφλωτικὴ ἀποκάλυψη. Βαθμοὶ τῆς μύησης ταυτίζονται σχεδὸν μετὰ τὰ ἐπίπεδα τῆς βεβαιότητος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ἡ γεωλογικὴ μορφολογία σου ἐνισχύει τὴν αἴσθησις ἑνὸς κάστρου ἀπόρητου. Ἐμεινε ἄραγε κάποια ἀνάμνησις στοὺς ναοὺς καὶ στ' ἀνάθηματα ἀπὸ τὴν σύμπτωσις αὐτὴ τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο; Ἴσως ἔμεινε κάτι ποὺ δὲν ἦταν αἰσθητό, ἡ νύξις τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ καθεαυτὴ ἐνισχύει τὴν συνοχὴ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, προσδίδοντας διάρκειαν στὴν προθετικότητά της· στὴν αἴσθησις αὐτὴ οἰκοδομεῖται ἡ ὑπερβατικότης τῆς ὑπαρξῆς ὡς ἱστορικότης τοῦ ὑπερβατικοῦ.

Ἡ Νίκη σου σηκώνει τὴν λαχτᾶρα τῶν θεμελίων μου καὶ τῶν θεμελίων τοῦ ὄντος στὴν ἄβυσσο τοῦ ἀπερινόητου. Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Φεγγαριοῦ σου, μέχρι τὶς ἰωνικὲς κιονοστοιχίαις τοῦ Πτολεμαίου στίς προσόψεις, ἡ φτερωτὴ γυναικεῖα μορφή στὴν πῶρα τοῦ ἐπίγειου καραβιοῦ, μετὰ τὴν ὀρμὴ τῶν πτυχώσεων ποὺ πλῆττονται ἀπὸ τὸν δρόλαπα τοῦ χάους, ἐνσαρκώνει μιὰν ἀναμέτρησις κρίσιμη. Στίς ὀροσειρῆς καὶ στοὺς γιालοὺς σου, μιὰ αἴσθησις αὐτάρκειας καὶ αὐταρέσκειας, δίδει μορφή στὰ περιεχόμενα ποὺ βιώνεις, καὶ ἦθος. Ἀρματομένη στὴν περηφάνεια τῆς μοναξιάς σου, διασώξεις καὶ μεταλαμπαδεύεις τὸν οἴστρο σου στοὺς προσηλύτους. Ἡ ἔκστασις τῶν διονυσιακῶν καταλοιπῶν καθιστᾶ τὴν ἴδια τὴν Σαμοθράκη μιὰ θρησκείαν ποὺ πυρπολεῖ τὶς συνειδήσεις τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι ἕνα νεῦμα ποὺ μετεωρίζεται πάνω ἀπὸ τὶς ἀδρῆς ἐπιφάνειές της, μιὰ χειραψία πρὸς τὸ ἀπερινόητο ποὺ τὸ καλεῖ στὸ φῶς, γιὰ νὰ τὸ μορφοποιήσει στὴν πράξι. Νόμος τοῦ κόσμου εἶναι ἄραγε μόνον ἡ μορφή; Ἡ ἴδια εἶσαι πεπεισμένη γιὰ αὐτό, ὥστόσο ἡ ἔωλις αὐτὴ πίστις θ' ἀνατραπῆ ἀπὸ περιεχόμενα τῆς ὑπαρξῆς ποὺ ἀρνοῦνται ν' ἀποκρυσταλλωθοῦν σὲ μορφές· εἶσαι τὸ πάθος ποὺ διαστελλεῖ τὴν ἐπινικία πρόθεσις. Τὸ ἀκίνητο ἄγαλμα τῆς Νίκης σου προσφέρει τὴν ψευδαίσθησις τῆς κίνησις. Στὴν ἀπόλυτη ἀκίνησις της ἀναγνωρίζω, ὥστόσο, τὴν ἀπόλυτη κίνησις, τὸν σταθερὸ νόμο στὸ βάθος τῶν πραγμάτων καὶ στὴν τελετουργία τοῦ γίγνεσθαι· ὑπερασπίζεσαι περιεχόμενα θολά, ἀπὸ τὰ χῶματά σου ἀρχίζει ἡ ἀθηντικὴ θρησκευτικότης. Παραδέχεσαι τὴν σκοτεινὴ βούλησις τοῦ κόσμου καὶ ταυτόχρονα ἐδραιώνεις τὴν λαχτᾶρα σου νὰ τὴν βγάλεις στὸ αἰγαιοπελαγίτικο φῶς καὶ στὸ ὕψος τῆς συνειδήσεως. Εἶναι μιὰ ἐντασις ἀνάμεσα στὸν λόγο καὶ στὸ ἄδηλο, ποὺ ἀφήνει στὸ πρόσωπό μου τὰ σημεῖα της, ὅπως σ' ἀτενίζω νὰ προβάλλεις στὴν κρῦα αὐγὴ τῆς ἱστορίας. Ἡ Ἀρσινόη

μοῦ μεταγγίζει ἓνα νόημα, τὸ νόημά σου, στὴν στρογγυλὴ κύκλια παραστατικότητα, ὅπως ταιριάζει σὲ ὀριοθέτηση τῶν περιεχομένων τῆς ὑπαρξης κι ἐκείνων τῆς ἱστορίας, ποὺ οὔτε ἀντιμάχονται, οὔτε ὑπερασπίζονται τὰ ἀμοιβαῖα ὄριά τους, ἀλλὰ σημειώνονται μὲ τὴν θωπεία τῶν μελετημῶν σου στὸ μέτωπό μου.

5. Ἀπὸ τὴν Σάμο στὴν Κύθνο.

Στὴν Σάμο εἶναι κατατασθειμένη μιὰ βεβαιότητα συγκλονιστικὴ καὶ ἐμπληε αὐτοεπίγνωσης γιὰ τὴν αἴσθηση τοῦ κόσμου καὶ τὴν ὑψηλοφροσύνη τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα, ὅσο ἀρνεῖται τὴν βεβαιότητα αὐτή, εἶναι ἔτοιμο νὰ συντριβεῖ: εἶναι ἡ μπλάβη βούληση τῆς Ἑλλάδας, ὡς ἄρτια ἐξισορρόπηση τοῦ ὀρθοῦ λόγου μὲ τὸ ἄδηλο, τῆς μορφῆς μὲ τὸ περιεχόμενο, ποὺ ἐγείρεται γιὰ νὰ ἐπισημάνει στὴν ἀλήθεια τὸν κίνδυνο ποὺ τὴν περιβάλλει.

Ὁ Πυθαγόρας σου ἐγκαινίασε μιὰ τραγικότητα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ μεγέθη τῆς ὑπαρξης καὶ τῆς ἱστορίας: βιώνοντας τὸ νόημα τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τὸν κίνδυνο ποὺ ἔλλοχευε ἀμείωτος στὰ θεμέλια τῆς παράστασής του, θὰ φθάσει σὲ πολιτικὴ κοινωνία, ἔστω κι ἂν ἡ κοινωνία αὐτὴ ἔμοιαζε περισσότερο μὲ κοινωνία πιστῶν ἢ προσηλύτων. Εἶναι ἄραγε ἡ συγκρότηση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὅρος κρίσιμος γιὰ τὴν ἀναβάπτιση τῶν περιεχομένων τῆς ὑπαρξης στὰ νάματα τῆς ἱστορίας; Διαλαλεῖς ὅτι εἶναι καὶ ὑπερασπίζεσαι τὴν ἀγγελία σου ἀπὸ τὴν ὀροσειρὰ τοῦ Κερκετέα μέχρι τὸν ὄρμο τοῦ Μαρθόκαμπου καὶ τὰ θαυμάσια πλακόστρωτα στὸ Βαθύ, ὀρίζοντας ταυτόχρονα καὶ τὸ διάγραμμα τοῦ τόπου, ποὺ χωρὶς αὐτόν, κάθε ἔννοια τοῦ χρόνου θὰ ἦταν ἀσύλληπτη. Τὸ νόημα ἔτσι τοῦ πρακτικοῦ λόγου τίθεται δίπλα στὴν πληρότητα τοῦ εἶναι ὡς ἔκφραση συνέχειας ποὺ προϋποθέτει ἓνα πλοῦτο βιώσεων, ἐσώτερων καὶ φαινομενικῶν ἀντιφατικῶν. Ἡ ὑπαρξη, ὡς δράση, τίθεται σ' ἐγγύτητα πρὸς τὴν ἀμφισημία τῶν ὄρων τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὅπως ἐπιχειρεῖ ν' ἀποκαλύψει τὸ εἶναι στὴν μοναξιά ἢ στὴν κοινωνία. Πρόκειται γιὰ μιὰ τάση χαρακτηριστικὴ στὸ ἄπλετο αἰγαιοπελαγίτικο φῶς, ὅπου καταλάμπει ὁ ἄλλος ὡς πρόσωπο, εἰδικά, κι ὄχι ὡς γένος, ὡς συναθλητῆς ἢ ὡς προσήλυτος. Στὴν στάση αὐτὴ διακυβεύεται ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο, στὴν ὑπαρξη καὶ στὴν ἱστορία. Νόμος τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ ἀμφισβήτηση τῶν ὀρίων αὐτῶν καὶ ἡ βίωση τῶν νύξεων τοῦ εἶναι, ἐνιαία, ἀδιαίρετη καὶ ἀσύντριπτη. Στὶς ἄκρες τῶν κυμάτων σου περιπατεῖ ὁ αἰώνας καὶ στοὺς πορφυροὺς ἀμπελώνες σου προετοιμάζεται ἡ γέννηση τοῦ χρόνου στὸ ἡδύποτο ἐκχύλισμά τους ἢ στὶς φιγοῦρες τῶν θαυμαστῶν γυναικῶν σου. Βιώνεις τὴν ὑπαρξη γιὰ νὰ συνειδητοποιήσεις τὰ ὄρια τῆς μορφῆς, εἶσαι ἡ ἀρμυρὴ πρόθεση διαστολῆς τῆς πράξης σὲ μυθικὸ γεγονός. Στὰ πλακόστρωτα καὶ στὶς αὐλές σου, στὸ κιονόσχημο ἄγαλμα τῆς

Ἦρας και στο λευκό καμπαριό τοῦ Ἁγίου Δομένικου ἢ στοὺς τριγωνικούς περιστερῶνες σου ἀκουμπᾶ ἡ Ἑλλάδα, λές κι ἔχει ἀποτρέψει κάθε κίνδυνο. Ἡ παλίντροπη συσχέτιση τοῦ παράλογου μὲ τὸ λογικὸ γίνεται νόμος τῶν ὀρίων σου. Οἱ πευκῶνες και οἱ δρυμοὶ μὲ τοὺς ἀγριούς δρῦς και τ' ἀγιοκλήματα συνοδεύουν τὸ πνεῦμα στὴν περισυλλογή, στὴν πληρότητα κάθε ἐνδιάθετης πράξης. Ἠγήτορες και ξωμάχοι, οἱ ἀκρογιαλιῆς τοῦ Κότζικα και τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τὸ φῶς ποὺ παλεύει νὰ λυτρωθεῖ ἀλλ' ὡστόσο ἐναγκαλίζεται τὸ μυστήριο, προσφέρουν τὴν δυνατότητα μορφῆς στις παραστάσεις τῆς διάνοιας, ἀλλὰ κι ἐνισχύουν τὴν ἐποπτεία τῆς νόησης, ἀνεξάρτητη και ὑπεράνω κάθε μορφῆς. Σὲ ἀναγνωρίζω στὰ ὄρια τοῦ πατρίου, τὰ μάτια τῶν παιδιῶν σου στυλωμένα στ' ἀρχαία ἐπιστύλια και στο ἐπερχόμενο μὸ μεταγγίζουν μιὰ πληρότητα βιωματικὴ, βαθειὰ και ἀφάνταστα ὠραία. Σοῦ ἐμπιστεύομαι τὰ στοιχεῖα τῆς ὑπαρξῆς μου γιὰ νὰ τοὺς δώσεις εὐγένεια. Εἶσαι ὁ χρόνος, δεσμευμένος ἀπὸ μιὰν ἀνάμνηση, ποὺ μὲ καλεῖ ἀπὸ τὴν ἀπεραντοσύνη του.

Στὴν Κύθνο μηνύματα ἄδηλα, ἀλλὰ μὲ τὴν σαφήνεια τῆς γεωγραφικῆς μορφολογίας της, μ' ἐλαύνουν σὲ βιώσεις συνταραχτικές, ὅταν ὁ ἔρωτας αἰσθητοποιεῖται ὡς τρόπος τοῦ ὄντος, ὡς νόμος τῶν φαινομένων. Στὴν Κύθνο, ὡστόσο, τὸ ἴδιο τὸ αἶτημα τῆς οὐσίας χάνει τὴν αὐτοτέλειά του, ὡς ὑποψία τοῦ σταθεροῦ και τοῦ ἀμετάβλητου. Ἀνάμεσα στὴν αἴσθηση και στὴν ψευδαἰσθηση καθὼς εἶσαι, ἡ ἐποπτειακὴ σου σχέση πρὸς τὸν κόσμον γίνεται πλουσιότερη στο ἀπέριττο φῶς τῶν γυαλιῶν σου. Μνήμη πελαγοστηθη ποὺ μὸ καίει τοὺς κροτάφους, χιμαιρικὴ και κραταιή, ἔτοιμη νὰ διαστείλει τὸ πεπερασμένο. Στὰ βουνὰ και στις λαγκαδιές σου, στὴν εὐφρόσυνη θωπεία τοῦ ἡλίου, τὸ φῶς ἀνάγεται σὲ νόμο τῆς συνείδησης ὡς νομοθετικὴ προθετικότητα κι ὡς διάθεση τοῦ οἴστρου μου. Διεκδικεῖς τὴν ἐλευθερία κι ἐπιστρατεύεις ὄχι μόνον τὴν ἐσώτερη αἴσθηση, ἀλλὰ και τὴν βιολογικὴ ὑποδομὴ τοῦ πνεύματος στὴν ἰχνηλασία της. Τὰ πάντα παίρνουν σχῆμα στὰ δάχτυλά σου, ἡ ἐπιχώρια ἀγγειοπλαστικὴ τέχνη λές και μεγεθύνεται σὲ βούληση παγκόσμια· νύξη τοῦ Θεοῦ ποὺ ναυλοχεῖς στὴ γαλάζια συνείδηση τῆς Ἑλλάδας, προσφέροντάς μου τὴν αἴσθηση μιᾶς θεμελίωσης. Ἡ αἰσθητικὴ πλευρὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐπιβεβαιώνεται στὴν ὑψηπέτεια τῆς πνευματικῆς μαρτυρίας, ὡς βιωματικὴ πράξη, ἐνῶ οἱ μεγάλες σὲ μέγεθος παλάμες τῶν κατοίκων σου ἐπισημαίνουν τὸ νόημα τῆς ἀφῆς ὡς ἀρχῆς μεταφυσικῆς. Ἔτσι, ἀληθινὸ γίνεται ὅ,τι προσιδιάζει στὴν ἀμεσότητα τῆς αἴσθησης, ἡ γαιώδης, χθόνια παλινοδότηση στο διονυσιακὸ περιεχόμενο τοῦ οἴστρου μου, ὅταν ἡ φυσικὴ τάξη διαγράφεται ὡς ὄρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Βροχὴ φωτὸς, τὰ νέματα και ἡ παραίνεση τοῦ ξένιου Δία, στο λυγρὸ καμπαριό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων και στις ἀσβεστωμένες αὐλές εὐ-

λογοῦν κάθε αὐγὴ τὸν κόσμον στὴν βεβαιότητα τοῦ ἐπερχόμενου. Νόμος τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ κίνησις, ἐνῶ στὰ πεντακάθαρα νερὰ τῶν γιालῶν σου τὸ βάθος δὲν διαχωρίζει ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, ἀλλὰ συμπίπτει διαλαλώντας τὴν αὐτοκράτειρά τους, τὴν ἐνιαία συνείδηση. Εἶσαι μιὰ ὑπόμνησις ἐσώτερη στὰ παιδιὰ ποὺ μεγαλώνουν στὶς ἄκρες τῶν κυμάτων, στὶς γυναῖκες σου ποὺ περιφέρονται μὲ ἄσπρες μπόλιες στὴν πυρωμένη ἀνάσα τοῦ Αὐγούστου, ἀνάμεσα στὶς μπουκαμπίλιες καὶ στὰ γαλάζια παράθυρα τῶν σπιτιῶν. Μιὰ ἄλλη ὄψη τοῦ πατρίου, μέσα στὸν χρόνο ποὺ σὲ συνιστᾷ, στὸ βάθος τῆς συνειδήσεώς μου καὶ στὴν ἀμεσότητα τῆς αἴσθησής. Σὲ κρατῶ στὴν μνήμη μου γιὰ νὰ μὲ σώσεις σὲ μιὰν αὐγὴ φλεγόμενη, εἶσαι ἡ παραμυθία γιὰ αὐτὸ ποὺ ἔμεινε ἀνέφικτο.

6. Ἀπὸ τὴν Σκόπελο στὴν Σαντορίνη.

Γιὸς τῆς Κρήτης, ὁ Στάφυλος, τὸ πριγκηπόπουλο ποὺ ἄραξε στοὺς πορφυροὺς γιालοὺς σου γιὰ νὰ μεταπλάσει τὴν ἐλευθερία τοῦ φωτός καὶ τοῦ ἔρωτα σὲ νόμο τῆς αὐθεντικῆς βίωσης. Στὰ καλύτεριμα σου καὶ στὰ ξέφωτα καταλάμπει ἡ ἀλύγιστη προθετικότητα τῆς ἱστορίας καὶ ἡ γαλάζια αἰγαιοπελαγίτικη συνείδηση στὴν πανσέληνο τοῦ καλοκαιριοῦ. Καὶ νὰ προστρέχουν στὸν Ἀγνῶντα, τὸν ὀλυμπιονίκη σου, οἱ μνήμες καὶ οἱ νύξεις τοῦ χρόνου, νὰ καρφώνονται στοὺς πυκνοὺς δρυμοὺς καὶ στὰ πετρώματα, καὶ μιὰ νέα γενιὰ Ἑλλήνων ν' ἀνασταίνεται στὰ κύματά σου. Ἡ φύση εἶναι γιὰ σένα, κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα προανάκρουσμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς μορφολογίας του· ἔρχεται νὰ σὲ προὑπαντήσῃ. Προμηνύονται τὰ βήματά της, ἡ νέα ἔλευσις, στὰ ὄρια τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ στὶς μυρωδιές τῶν γιασεμιῶν. Στὸ νερὸ καὶ στὸ χῶμα σου καρφώνει τὰ νύχια τοῦ ἀκίνητος ὁ αἰσθητικὸς νόμος ποὺ θέτει τὴν ὁμορφιά σὲ συνάρτησις πρὸς τὸ γαῖθδες καὶ τὴν τάξη τοῦ γίνεσθαι ἢ ἀναζητώντας τὶς πηγές τῶν Θεῶν στὴν ζεστὴ ἐγκλησις μιᾶς οἰκειώσεως. Στὸ σχῆμα αὐτό, ἡ μέθη τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸ ἐγκόσμιο αἶρει τὸν ἄνθρωπο στὴν ὑψιπέτεια τῆς θείας δραματοουργίας ἢ ἐλαύνει τὴν ἴδια τὴν θεότητα νὰ βεβαιώσῃ τὸν ἀνθρωποκεντρικὸ τῆς πυρήνα. Ὑπάρχει ἄραγε μιὰ ἀντινομία δραματικὴ στὸν πυρήνα αὐτὸ τῆς δημιουργικῆς πράξεως; Δὲν τὸ νομίζω, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ ἄρση τοῦ ἀνθρώπου στὴν θεότητα, ὅπου ἔσχατα ἀνήκει, ἀναχαιτίζει τὸν θάνατό του, ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο οἰκειώνεται στὴν θεία παραστατικότητα ποὺ τὸ ἐγκολπώνεται ὡς παρουσία. Στὴν Σκόπελο, ἡ ἔξαρσις τοῦ ἀτομικοῦ καὶ ἡ δραπέτευσή του στὴν ὑπέρβαση, ἀποτελεῖ ὄρο τοῦ αἰγαιοπελαγίτικου χρόνου ποὺ τείνει ν' ἀμφισβητήσῃ τὴν σαφήνεια μιᾶς διαχωριστικῆς γραμμῆς τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ εἶδος του· στὸ φῶς της, οἱ διαχωριστικὲς αὐτὲς γραμμὲς γίνονται ἀδύναμες, ὅπως καὶ στὸν διαχωρισμὸ τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους ἀπὸ τὸ φυσικὸ του περίγραμμα. Κατὰ τοῦτο, νόμος τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ σύμπτωσις τῆς ὑπαρξῆς

μέ το φυσικό ή το βιολογικό περιεχόμενο της ύποστασής του και ή έσχατη ταύτιση της τραγωδίας της ύπαρξης με την τραγωδία της Ιστορίας, τόσο στην κρύφια πρόθεση όσο και στην κρυστάλλινη πράξη. Σημεία θνητά και έφήμερα καταξιώνονται στους κόλπους σου μαζί με τα οίκουσυστήματα που επιτρέπεις και κατοχυρώνεις την ζωή με την ίδια την κατάφασή της. — Έν τὸ πᾶν, διαλαλεῖς στὰ κύματα τοῦ ἀρχιπελάγους, μιὰ ρήση συνταραχτική που βρίσκει στὰ χώματά σου τὴν θαλπωρή της ἐστίασης. Ἡ χειραψία τοῦ ἀκρωτηριοῦ σου στὴν Πεπάρηθο εἶναι τὸ ἴδιο θερμὴ μ' ἐκείνη ἐνὸς φίλου που με ὑποδέχεται. Καὶ τὸ ὄν δὲν ἔχει διέξοδο παρὰ νὰ δεχθεῖ αὐτὴν τὴν ἐνότητα· συντρίβει τὶς μορφές, ἀνατρέπει τὶς συσχετίσεις, καταλύει τὶς ἐπιφάνειες, οὐσία ἱερή, ἐνιαία καὶ ἀγέλαστη που ζητᾶ ν' αὐτοφανερωθεῖ γιὰ νὰ καταλάμψει. Μιὰ ἀποκάλυψη κρίσιμη στὴν φωτισμένη συνείδηση, βίωση ἀδηλη τῶν ξωμάχων καὶ τῶν ὑλοτόμων, μιὰ φοβερὴ παραδοχὴ γιὰ τὴν θεία τάξη τοῦ κόσμου. — Ὑπάρχω καὶ περιμένω νὰ με καλέσεις στὴν αἴγλη τῆς πυρᾶς σου. Εἶμαι ἐδῶ, πέρα ἀπὸ τὸ ἐφήμερο καὶ τὸ παροδικό, ὁ νόμος τοῦ αἰῶνα που καταλύει κάθε ἄλλο νόμο, κινητοποιώντας τὸ πᾶν στὴν ἐσχατη μεταλλαγὴ. Στίχοι ἀθάνατοι, μαρμαρυγές τῆς πιὸ δραματικῆς σιωπῆς μου, ἡ θωπεία τοῦ αἰγαιοπελαγίτικου ἀγέρα στὶς παρειές τοῦ ἐγκεφάλου μου. Ἐστία τοῦ νόστου μου γιὰ τὴν ἀνεπίτευκτη πρόθεση, κραυγὴ ἱερὴ που κινεῖς τοὺς ἀποστόλους σου καὶ τοὺς ἐπήλυδες νὰ ἠνιοχήσουν τὴν πράξη ἀπὸ τὸν ἐσχατο βιολογικὸ προσδιορισμὸ της στὴν παραγγελία τῆς ὑπέρβασης καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν μορφολογία της. Θυμοῦμαι τὴ ζεστὴ μαρτυρία σου στὶς ἀτελείωτες χειμωνιάτικες νύχτες, τὴν συγκομιδὴ τῶν τρεχαντηριῶν σου ἀπὸ τὴν ἐκπληξὴ τῶν βυθῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν συγκομιδὴ τῆς ψυχῆς μου σὲ κάθε μου ἔλευση γιὰ νὰ μετρήσω τὸν ἑαυτὸ μου.

Στὴν Σαντορίνη σὲ προσμένει ἓνα ἠφαίστειο, εἶναι τὸ ἀπροσδόκητο που ἐγείρεται γιὰ νὰ θυμίσει τὴν ὑπαρξὴ του, ἀκμαῖο, πορφυρὸ, παντοδύναμο, ὅπως ἡ ἐκπληξὴ τοῦ Θεοῦ στὸν ἔρωτα τῶν κοσμικῶν συντελεστῶν. Εἶναι ἀκόμη ἡ αἴσθησις τῆς ἀπόλυτης νύχτας καὶ τοῦ ἀπόλυτου φωτός, που μέσα σ' αὐτὴν διαγράφονται τὰ ὄρια τῆς ὑπαρξῆς μου, τὸ μαῦρο φῶς τῶν ἀγγέλων. Ὑπάρχει ἄραγε ἀπόλυτη νύχτα κι ἀπόλυτο φῶς, ὅταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀπόλυτου χρόνου καὶ τοῦ ἀπόλυτου χώρου παρέμεινε ἀναπόδεικτη; Στὴν Σαντορίνη, ἡ ἐποπτεία τῆς νόησης εἶναι ἐνιαία καὶ καθολικὴ καὶ ἀντιστέκεται σὲ κάθε κατηγορικὴ διάκριση τῆς διάνοιας. Ἄγγελος καὶ ἀρχάγγελος τοῦ αἰγαιοπελαγίτικου νόστου, με τοὺς θολωτοὺς τάφους τῶν Κρητῶν προπατόρων μου καὶ τ' ἀσβεστωμένα καμπαναριά, ἡ κραυγὴ τῆς ὑπαρξῆς μου ἀπὸ τὶς ζωντανές λάβες τῶν ἐγκάτων σου καὶ τὰ ἠφαίστεια ἀναβλήματα ἢ τὶς ἀνταύγειες που εἶναι γιὰ πάντα καρφωμένες στὶς πετρωμένες ὄχτες σου. Κανεὶς δὲν ξέρει πότε θὰ σημειωθεῖ ἡ νέα ἐκρηξὴ σου. Εἶναι τὸ ἀναμενόμενο που,

στήν ἐτοιμότητά του, ἀποσύρονται τὰ κύματα γιὰ νὰ θρυμματίσουν πολιτισμοὺς ἢ οἱ ἀμφιβολίες τῆς ψυχῆς μου στήν κρίσιμη ἀπόφαση. Τὰ πέλματά σου καρφωμένα στήν ἄμμο καλοῦν τὸν ἥλιο νὰ πυρπολήσει τὸ δεδομένο καὶ τὸ ἀνένδοτο ἢ νὰ θέσει τὸν ἔρωτα τοῦ καλοκαιριοῦ ὡς πρόταση αὐθεντικῆ τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος. Ὡστόσο τὸ φυσικὸ στοιχεῖο παραμένει ἀπόμερο καὶ μακρυνό. Εἶναι περισσότερο μιὰ παραγγελία μεταφυσικῆ, ποὺ δὲν ἀρκεῖται στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀπλώνεται καὶ σὲ σφαῖρες ἀπόκρημνες, ἄχρονες, ἀκίνητες καὶ περισσότερο μακρυνές, ἐνῶ ἡ αἰσθητικῆ τοῦ ἔρωτα γίνεταί ἢ μεταφυσικῆ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Στὴν Σαντορίνη, ἡ φυσικῆ τάξη τίθεται ὡς θεμελίωση τῆς ἠθικῆς ἐπιταγῆς καὶ τῆς αὐτονομίας της, ὡς αἰσθητικῆ ὁμολογία, μιὰ παραγγελία μυθικῆ ποὺ εἰσελαύνει στήν σφαῖρα τῆς ἱστορικότητος γιὰ νὰ τὴν πυρπολήσει. Ὡστόσο οὔτε ἡ ὑπαρξὴ οὔτε ἡ ἱστορία ἀποτελοῦν μεγέθη αὐτοτελῆ, ἀλλὰ ἀναγνωρίζουν στήν σύγκλισή τους τὴν πρακτικῆ προθετικότητα. Τὸ νόημα ἔτσι τῆς φυσικῆς τάξης διευρύνεται, ἐνῶ ἡ ἴδια ἢ φύση τίθεται ὡς πολιτειακῆ καὶ μυθικῆ παράσταση, ἐμπλεη παγανιστικῶν νύξεων γιὰ τὰ ἴδια τὰ περιεχόμενα τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Κατὰ τοῦτο, οὔτε τὰ ὄρια ἀνάμεσα στήν φύση καὶ στήν ὑπαρξὴ διαγράφονται μὲ σαφήνεια, ἐνῶ ἡ μέθεξή τους ἐγγυᾶται τὴν αὐθεντικῆ ἐμπειρία, τὴν ἀποκαλυπτικῆ βίωση. Ὡστόσο μιὰ γραμμὴ ἀπέριττη, λευκῆ καὶ μὲ σαφήνεια ἀπερίγραπτη ἀκουμπᾷ ἀπὸ τίς κορυφογραμμές σου στὶς στέγες τῶν σπιτιῶν καὶ στήν θάλασσα, περιφρουράντας τὴν ἀυτάρκεια ἐνὸς περιγράμματος καὶ τὴν αὐτοπεποιθήσή του γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὸ βάθος τοῦ μοναδικοῦ ποὺ τὸ συνιστᾷ καὶ ἀπελαύνοντας τὴν ἑτερότητα. Νόμος τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ κίνηση πρὸς τὴν ταυτότητα καὶ τὸ ἓνα, εἶναι τὸ φῶς ποὺ μέσα του σφύζει ἡ ἴδια ἢ γαλήνια συνείδηση. Τὸ ἴδιο σου τὸ πρόσωπο, τὸ πρόσωπο τοῦ ὄντος, εἶναι μιὰ ἐκβαση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ καὶ ἡ μορφολογία του τὸ συσσωρευτικὸ νόημα κρίσεων στὰ ὑποθαλάσσια θεμέλιά σου. Τὸ βουνὸ τοῦ προφήτη Ἡλία εἶναι ἄραγε γιὰ πάντα ἀσφαλὲς καὶ βέβαιο στήν ἀθθαίρετη ἐστία τοῦ μάγματος, μαζί μὲ τὴν Θηρασία καὶ τὸ Ἄσπρονῆσι; Ἴσως κινδυνεύει λιγότερο στήν ἀλληλουχία τῶν κρίσεων, ποὺ δὲν λυτρώνονται σὲ μιὰ δομὴ κραταιῆ καὶ αὐτονόητη. Στὴν Σαντορίνη ἓνας ρομαντισμὸς ἰδιότυπος ἐμφανίζεται διεκδικώντας τὴν πειθῶ του, ὅπου τὰ περιεχόμενα τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ ἀδηλου δὲν εἶναι ἔσχατα διαμορφωτικά, ὅσο εἶναι ἡ πρόθεση — πολιτικῆ στήν φύση της — ἐναγκαλισμοῦ τοῦ ἄπειρου γιὰ νὰ ἀξιοποιηθεῖ ὡς ἱστορία, στήν πειθαρχία τῆς γραμμῆς καὶ τῆς μορφῆς, στήν αἰσθητικῆ παράσταση τῆς ἐνδόμυχης ὁμολογίας του ὡς πολιτικὸς λόγος κι ὡς ἠθικῆ αὐτονομία. Δέσμη φωτὸς στήν ὑγρὴ ἐπιφάνεια τῆς ὑπαρξῆς, καλεῖ τὸ ἓνα νὰ ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα πηγῆ θεῶν, τὰ ζεστὰ νερά σου καὶ ἡ γαλάζια αἰσθηση, καταλάμπεις ὡς παρακαταθήκη τοῦ πατριῶ ἔσχατη ποὺ μὲ κινεῖ νὰ ἱερουργήσω τὸ νόημά σου.

7. Ἀπὸ τὴν Θάσο στὴν Αἴηνο.

Στὴν Θάσο προβάλλει στὸν ἥλιο τὸ στοιχεῖο τοῦ ἔρωτα ὡς αἰσθητικὸ γεγονός κι ὡς αὐτοπραγμάτωση στὴν ἑτερότητα· στὸ φῶς τῆς ἀποκαθαίρεται. Ὁ ἔρωτας πρὸς τὴν μορφή, τὴν ἀπτή καὶ τὴν συγκεκριμένη, εἶναι κάτι ἀλλιότιμο ἀπὸ τὸν ἔρωτα πρὸς τὸ ἄμορφο τῆς μαιναδικῆς οἰστροπληξίας, ὅπου χάνεται τὸ ἀτομικὸ, ὅπου ἀφανίζεται ἡ κρίσιμη ὄψη. Ὁ ἔρωτας στὴν αἰγαιοπελαγίτικη φύση ἐμπεριέχει τὸ αἶτημα τῆς μορφῆς, πρὶν λειτουργήσει ὡς κοσμογονικὸ ἀξίωμα, κραταῖο κι ἀλύγιστο. Τὸ ἀξίωμα αὐτὸ τῆς μορφῆς διαλαλεῖ τὴν ὑπεροχὴ του καὶ ἐξεγείρεται γιὰ νὰ διαχωρίσει τὸ ἀτομικὸ ἀπὸ τὸ εἶδος, ἀξιώνοντας κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸν βιολογικὸ οἶστρο, τὴν θεία πληρότητα ποῦ εἶναι καὶ ἔσχατα λυτρωτικὴ· εἶναι μιὰ οἴηση συνταραχτική, ὅπως ἐνσωματώνεται στὴν τελεολογία τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν δυνατότητα ἐπανάληψής της στὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ παραίτηση τοῦ πατέρα τοῦ Ἀρχίλοχου γιὰ τὸν ἐποικισμό τῆς Θάσου, "Ἀγγελὸν Παρίαις Τελεσίκλεες, ὡς σὲ κελεύω / νήσω ἐν Ἡμερίῃ κτίζειν εὐδείελον ἄστυ, ἀντιλαλεῖ ἀπὸ τὸ ἀκρωτήρι τοῦ Παλαιόκαστρου καὶ τοῦ Μπάμπουρα μέχρι τὸν ὄρμο τοῦ Σαλονικοῦ. Στὴν κραυγὴ αὐτὴ καταγράφεται ἡ ἀθάνατη ἔκσταση τῆς θεότητας ποῦ ἀναγεννᾶται ἀπὸ τὴν φύση, γιὰ νὰ μεταγγίσει τὴν βεβαιότητα τῆς συγκομιδῆς στὴν ψυχὴ μου.

Μπορεῖ ἄραγε ἡ ἀξίωση τῆς μορφῆς νὰ σφετερισθεῖ τὸ περιεχόμενο—κάθε περιεχόμενο— ἀπόλυτα καὶ νὰ τὸ λυτρώσει; Δὲν τὸ νομίζω· τὸ περιεχόμενο τελεῖ ἀδιάπτωτα σὲ ἀναζήτηση μορφῆς, μιᾶς δομῆς ἀποκρυσταλλωμένης στὴν βίωση καὶ στὴν πείρα, ὄχι τόσο σταθερὴ καὶ ἀμετακίνητη, ἀλλὰ ἀποκαλυπτικὰ δυναμικὴ, ποῦ τελεῖ σὲ ἀδιάκοπο κίνδυνο. — Δῶσε μου μορφή, κραυγάζει τὸ ἐρωτικὸ ἐνστιχτο, γιὰ νὰ μ' ἀνεβάσεις στὸ φῶς τῆς ἐνδιάθετης πράξης καὶ νὰ με σώσεις. Στοὺς κάμπους, στοὺς μελισσῶνες καὶ στοὺς πευκῶνες σου, στὴν γνήσια μακεδονικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν οἰκισμῶν σου διαγράφεται μιὰ μορφολογία αἰσθητικὴ. Ἐκκλησιᾶς παμπάλαιες τῆς ὀρθοδοξίας, τὸ κύμα ποῦ ἐναποθέτει στοὺς γιालοὺς σου τ' ἀρμυρὰ του μηνύματα, στίχοι αὐτοσχέδιοι ποῦ κρέμονται στὴν θαυμασία ξαστεριά τῶν οὐρανῶν σου λὲς καὶ θέλουν νὰ προσηλυτήσουν τὴν αἰωνιότητα! Λὲς καὶ ἡ βίωση ἡ ἴδια, ὅσο αὐθεντικὴ καὶ νὰ εἶναι, φαίνεται ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ τεθεῖ ὡς σταθερὸ σημεῖο στὴν ἐφοδο τοῦ πνεύματος, ὅταν στὴν μορφή συντελεῖται μόνο τὸ προανάκρουσμα τῆς ἐννοίας, καὶ τῆς ἐπίνοιας. Νόμος τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ λόγου νὰ φθάσει στὴν οὐσία τοῦ κόσμου καὶ στὸ βάθος τῶν πραγμάτων, μιὰ ἐπίγνωση ποῦ ἀξιώνει τὴν διαστολὴ τῶν λογικῶν κατηγοριῶν μὲ στοιχεῖα μυθικὰ καὶ αἰσθητικὰ, πρὶν ἔσχατα μεταγγισθεῖ στὴν πραγματοποίησή τῆς ἐποπτείας. Ὡστόσο πατῶ τὰ κάστρα σου καὶ κηρύσσω κατοχὴ στὶς ἐπιφάνειες τοῦ ἐπιστητοῦ,

στις ἀνυπόθετες προσπελάσεις τῆς αἴσθησης γιὰ νὰ διαγράψω τοὺς δρους τοῦ ἐπερχόμενου μὲ μιὰ βεβαιότητα ποὺ προσεγγίζει τὴν διάθεση πληρότητας. Κι ὁμως γνωρίζω ὅτι τίποτε δὲν εἶναι βέβαιο, πέρα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν κίνδυνο, στὸ ἀναποκάλυπτο ἢ στὴν ἀσύνειδη ὑπαρξή. Καὶ μιὰ Ἑλλάδα κραταιὴ ν' ἀδράχεται ἀπὸ τοὺς γυαλοὺς καὶ τις ὀροσειρές σου, ἀναζητώντας τὴν αὐτοσυνειδησία τῆς στὸν μεταβολισμό τῆς ἀπεραντοσύνης σὲ νομοθεσία, ποὺ προσεταιρίζεται τὴν αἰσθητικὴ μὴ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὰ κύματα καὶ χαθεῖ. Ἡ μορφή ἔτσι προτείνεται ὡς ἓνα σημεῖο φαινομενικῆς σταθερότητας ὅπου ναυλοχοῦν τὰ φαινόμενα στὶς μαρμαρυγές τῶν λιμανιῶν σου. — Βοήθεια, κρᾶζουν τὰ φαινόμενα, ἀνέστια, αὐταπάτες τοῦ νοῦ, χωρὶς ὑπαρξή καθὼς εἴμαστε, δῶσε μας νὰ σταθοῦμε καὶ νὰ ὁμολογήσουμε τὴν οὐσία ποὺ μᾶς συνιστᾷ, τὸν λόγο τοῦ πυρὸς ποὺ μᾶς συνέχει.

Στὴν Αἴμνο ἡ λατρεία τῆς γῆς καὶ τοῦ πυρὸς μεταβολίζεται σὲ λαχτάρια γιὰ τὴν μορφή, ὅταν ὁ ἔρωτας γίνεται κλήση παιδαγωγικὴ καὶ αἰσθητικὴ παράσταση, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς Σκοπιᾶς μέχρι τὸν κόλπο τῆς Σαγράδας. Ὁ ἥλιος δὲν ἀφήνει τίποτε κρυμμένο, ἀλλὰ διαφωτίζει κάθε μυστήριον, τὸ σκοτεινὸ καὶ τὸ ἀνερμήνευτο, ἐναγκαλιζόμενος τὸ βάθος του. Ἔτσι ἡ λαχτάρια γιὰ τὴν μορφή μεταβάλλεται σὲ πρόκληση τοῦ ἴδιου τοῦ ὄντος νὰ οικειώσῃ στὸ πεπερασμένο, ἀκόμη κι ἂν ἐλλοχεύει ἓνας κίνδυνος ἀμείωτος. Τὸ ἴδιο τὸ ὄν αὐτοσυνειδητοποιεῖται στὴν ἀσύγκριτη πληρότητα τῆς ἐρωτικῆς βίωσης καὶ τῆς οἴησης ποὺ ἡ βίωση αὐτὴ κομίζει. Εἶναι μιὰ διάθεση ποὺ δρασκελᾷ τις δομὲς τοῦ κοινωνικοῦ, μιὰ ρωμαλέα αὐτοβεβαίωση στὴν πράξη καὶ στὴν συγκίνηση, ἐμπλεη νοημάτων μοναδικῶν καὶ ἀναλόγων πρὸς τὰ νοήματα τοῦ λόγου, ἀλλὰ αὐτοτελῆ, ἀμοιβαία καὶ συμπληρωματικά. Τὸ πρόσωπον τῆς Αἰμνίας Ἀθηνᾶς ποὺ ἀνέθεσαν στὸν Φειδιά οἱ Αἰμναιοὶ κληροῦχοι, ἔχει τὴν ἀνεπαίσθητη ζεστὴ ἠδυπάθεια τῶν ἐλαιῶνων καὶ τῶν γεραιῶν σου ποὺ δωρίζουν ζωὴ στὴν ἄψυχη ὕλη, ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπον τῆς Αἰμνίας Ἀθηνᾶς συνιστᾷ μιὰ ἀνυπέρβλητη αἰσθητικὴ. — Χτυπῶ τις Πύλες τῶν ἀδύτων καὶ μάχομαι ν' ἀντικρύσω τὴν μορφή, ὅπως ἀέναον ἐπαναπροσδιορίζεται καὶ μυθολογεῖται δυναμικὰ καὶ γίνεται γλυκειά, κραταιὴ ὡς ἔπαθλον ἐπινίκιον. Ἔτσι ὁ ἔρωτας πρὸς τὴν γυναῖκα ἐμπεριέχει καὶ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν φύση καθὼς καὶ πρὸς τὴν θεότητα. Σὲ μιὰ κατάνυξη σχεδὸν μυστικῆ ἀναβλύζει τὸ τραγικὸ ἀπὸ τὴν διάσπαση τοῦ ἔρωτα στὰ ποικίλα προσωπεῖα του, μιὰ διάσπαση ποὺ δὲν καθορίζει ἱεραρχήσεις, ἀλλὰ ὥστόσο ἀμφισβητεῖ τὴν ἐνότητα τῆς βίωσής του. Ὡστόσο ἡ ρίζα τοῦ ὄντος στὸ ὑποκείμενον εἶναι μιὰ αἴσθησις αὐθεντικὴ στοὺς ἰριδισμοὺς τῆς αἰγαιοπελαγίτικης νύχτας. — Θὰ ἔρωθω, κραυγάζει ὁ ἔρωτας στὴν πανσπερμία τῆς φύσης καὶ στὴν ἀνθοφορία τοῦ πνεύματος, καὶ θὰ σὲ ἀναζητήσω, πέρα ἀπὸ τὴν μορφή, στὶς ἀρχέγονες πηγές καὶ στὰ προκατακλυσμαῖα προσωπεῖα μου. Ἐνα εἶναι ὄλα,

διαλαλείς με αὐταρέσκεια, κι ἐγὼ εἶμαι αὐτὸ πού τὰ συνιστᾶ. Στήνω αὐτὶ στὰ χόματα κι ἀφουγκράζομαι τὴν θεία παραίνεση, ὅταν στὸ ἐκμαγεῖο τοῦ δντος ἀποτυπώνεται ἡ οἰμωγὴ τοῦ ἀλύτρωτου, μιὰ σύγκλιση τῆς αἴσθησης μὲ τὴν παραίσηση, τοῦ λόγου μ' αὐτὸ πού εἶναι πέρα ἀπὸ τὸν λόγο, τοῦ ἐφήμερου μὲ τὸ αἰώνιο. Ἡ ἴδια ἡ πολιτικὴ κοινωνία διεκδικεῖ τὴν συνοχὴ τῆς στὴν φιλία καὶ στὴν ἐπιείκεια κι ὄχι στὴν συναίνεση, στὴν σύγκρουση ἢ στὴν ἐπιβολή. Στὴν Λήμνο, ἡ ὑπαρξή μου τελεῖται σὲ μιὰ ἐγγύτητα μοναδική πρὸς τὸ χῶμα, τὰ φυτὰ καὶ τὸ φῶς, ἐνῶ ἡ φωτιά, τὸ νερὸ κι ὁ ἄνεμος γίνονται στοιχεῖα κρίσιμα. Στὶς κορυφογραμμὲς καὶ στοὺς γιालοὺς σου, μὲ τὴν λεπτή, κάτασπρη ἄμμο περιφέρεται μιὰ νύξη τοῦ ἐπερχόμενου, ἐνισχυτικὴ τῆς γαλάζιας αἰγαιοπελαγίτικης συνείδησης καὶ ἄπειρα γόνιμης γιὰ τὰ πεπρωμένα τῶν Ἑλλήνων. Τάφοι καὶ ἀνασκαμμένες πολιτείες, τὰ εὑρήματα τῶν λυκῆθων καὶ τῆς ἀμφιλύκης καὶ τὸ νερὸ τοῦ Ἡρακλῆ διαλαλοῦν τὸ ἐπερχόμενο: εἶναι ἡ ἀδερφή τοῦ Ἀλέξανδρου πού κάθεται γιὰ πάντα στὸ Βράχο σου.

8. Ἀπὸ τὴν Λέσβο στὴν Ρόδο.

Στὴν Λέσβο, τὸ πιὸ αὐθεντικὸ στὸν ἄνθρωπο καταγράφεται στὴν ποίηση πού συνέχει τὴν ὑπόσταση καὶ σημαίνει· σημαίνόμενο δὲν εἶναι τὸ ἄλογο ἢ τὸ παράλογο, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ διέλευση τῆς θύελλας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸ πεπερασμένο. Στὴν Λέσβο ἡ ποίηση ὑψώνεται σὲ κορυφὲς μοναδικές, ἡ πιὸ συστατικὴ γλῶσσα καθὼς γίνεται, πολιορκημένη ἀπὸ τὴν θάλασσα καὶ τὴν ἀντικρινὴ μεγάλη στεριά. Ἡ πρόκληση τοῦ ἀρχιελάγου μετουσιώνεται σὲ πρόκληση τῶν αἰώνων ἀπ' ὅπου προβάλλεις, ἐμπλη ἐαυτότητας καὶ μὲ αὐτοπεποιθήση, γιὰ τὴν μοῖρα τοῦ κόσμου καὶ τὴν δική μου. Στὰ ὄρη τοῦ Λεπέτυμνου καὶ τοῦ Ὀλυμποῦ καθὼς ἴστασαι, ἀνάμεσα στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν ἱστορία, δὲν σημειώνεται ὡστόσο ὡς τραγικότητα, ἀλλὰ ὡς παραγγελία ἐσώτερη καὶ σχεδὸν μυθικὴ. Κινεῖσαι πέρα ἀπὸ τὴν γεωλογικὴ σου παραστατικότητά, γιὰ νὰ ἐνισχύσεις τὴν ἱστορικὴ σου ἐπικύρωση στὴν πετρωμένη ἀνάσα τῶν δασῶν τοῦ Σίγρι, στὴν Ἑρεσὸ καὶ στὴν Χαμανδροῦλα. Τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἁΐ-Ἡλίας τοῦ Πολυχνίτη καλεῖ τὴν θεότητα στὸ δειλινὸ τῆς μοναξιάς μου. Οἱ ἀμπελῶνες σου καὶ ὁ παχὺς χυμὸς τῶν ἐλαιῶνων θρέφουν τὴν ὑπαρξή, ἐνῶ τὰ μάγουλά σου φλέγονται ἀπὸ τὴν πυρωμένη ἀνάσα τῆς ἀνατολῆς πού τὴν ἰδιοποιεῖσαι γιὰ νὰ τὴν μεταπλάσεις σὲ βίωση πανανθρώπινη. Τὸ πράττεις προφέροντας στίχους πού τοὺς παρὰσῦρει ὁ ἄνεμος στὸ πέλαγος τῶν Ἑλλήνων. Σύμβολα πού κρέμονται στὸν ἄνεμο καὶ δέχονται τὸν δρόλαπα τοῦ Θεοῦ, καρδιά φλεγόμενη ἀπὸ τὸ πατριό καταπίστευμα πού τὸ περιφρουρεῖς καὶ τὸ σώζεις σὲ ὥρες κρίσιμες. Εἶσαι ἡ ἴδια ἡ βίωση τῶν ὀρίων, μιὰ νύξη τῆς θεότητας στὸν κατακλυσμό, ὁ τό-

πος ποῦ ταυτίζεται μὲ τὸν χρόνο γιὰ νὰ διαλαλήσει μὲ ποίηση τὴν ιστορικότητά του. Χωρὶς νὰ γίνεσαι ἡ ἴδια καιρικότητα, ἀφήνεις τὸν χρόνο νὰ θωπεύει τὶς ὀροσειρὲς καὶ τοὺς γιालοὺς σου, τοὺς ψαροὺς κροτάφους τῶν ζωμάχων καὶ τῶν ἀλιέων, τὴν στράτευση τῆς νιότης στὸ ὕψηλό. Ρυθμὸς αἰώνιος, ποῦ σφύζει ἐντός σου, ἰσχυρὸς, ἐναγώνιος, ἀρμυρὸς, ἀλλὰ ποῦ ταυτόχρονα σ' ἐκτείνει καὶ σὲ κάνει πυργώδη. Ἡ βίωση τῆς ὑπαρξῆς σὲ ελαύνει σὲ ἰσχυρὴ πολιτικὴ κοινωνία κι ἐνισχύει ἀκόμη καὶ πολιτικὲς ἀρετὲς. Βήματα ἀπόμερα ἀνάμεσα στὶς εὐαδίεες τῶν γερανιῶν καὶ τῆς μπουκαμπιλίας, στοὺς πυρόκαυθους καὶ στὶς ἀλυκὲς ἐπιτρέπουν τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὸ ἐφικτὸ καὶ στὸ ἀνεπίτευκτο, ἐνῶ τὸ ἀτομικὸ συνέχει τὰ κατακεραματισμένα ἐπινοήματα. Εἶσαι μιὰ ἀσυνέχεια, ἓνα ἄλμα πέρα ἀπὸ τὸ καθημερινό, ποῦ μόνο ἡ ποίηση ἐπιχειρεῖ, ἐπαναστατικὴ ὥστόσο ὡς ἀνασύνταξη τῶν ἀξιοθετήσεων. Εἶσαι τὸ πρῶτο μειδίωμα τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὸ ἐπερχόμενο, ὅπως ἐπιδιώκει νὰ τεθεῖ ὡς παρουσία. Στὴν ἐφοδὸ του, τὸ προϋπαντεῖς μὲ στίχους γιὰ νὰ καταγράψεις τὴν ἔκσταση. Στὰ χώματά σου φοβᾶται τὸ ἀπεράτωτο.

Στὴν Ρόδο ἡ ὑπαρξὴ ὑποχωρεῖ ἐνώπια στὴν ιστορικότητα, γιὰ νὰ ταυτισθεῖ ὅμως τελικὰ μαζί της καὶ νὰ τὴν θέσει ὡς ἀξίωση κρίσιμων μετασχηματισμῶν. Ἡ Ρόδος ἔτσι ἐνσαρκώνει μιὰ ἐξισορρόπηση τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὴν πολιτικὴ κοινωνία καθοριστικὴ. Ὁ Ὀλυμπιονίκης τῆς ἐκφράζει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀρετὴ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τὴν ἱεροπρέπεια τοῦ ὑπερκείμενου: μιὰ ἐπιλεπτὴ ἐξισορρόπηση τῶν μεγεθῶν αὐτῶν ποῦ ἀποτρέπουν τὴν ἀπόκλιση. Στὴν Λίνδο, στὸ Μανδράκι, στὸ ἀκρωτήρι τοῦ Ἁγίου Αἰμιλιανοῦ μὲ τὴν ζεστὴ ἀνάσα τῆς ἄμμου, καθοδηγεῖς τὴν τέχνη τοῦ Ὀφελίωνα νὰ παραστήσει τὴν Ἄερόπη στὰ λείψανα τοῦ φοβεροῦ θνέστειου δείπνου. Πρόθεση ἀλύγιστη, τὰ σπέρματα καὶ οἱ καρποὶ τῆς γῆς, οἱ οἰνοχόοι καὶ τὰ πινάκια, οἱ «μάγιστροί» σου καὶ οἱ ἵππότες, ἡ βαθειὰ κατανοητικὴ ἔκσταση τῆς ὀρθοδοξίας στὰ ἀψιδωτὰ κτίσματα καὶ στὰ δάπεδα ποῦ εἶναι στολισμένα μὲ ψηφίδες, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ συγκροτημένη συνείδηση τῆς ιστορικότητάς σου, ποῦ φέρει στὸ πρόσωπό της σημεῖα καθοριστικῶν μεταλλαγῶν. Ἡ ἱαμβικὴ ἐκφραση τοῦ βασιλικοῦ κληρικοῦ τοῦ Πορφυρογέννητου καὶ οἱ ὁμοιοκατάληκτοι στίχοι τοῦ «Θανατικοῦ στὴν Ρόδο» ἀποκαλύπτουν τὴν προθετικότητα τῆς λέξης νὰ ἐγκαθιδρύει μιὰ συνθήκη τοῦ σημαίνοντος μὲ τὸ σημαίνόμενο· στὰ δημοτικὰ τραγούδια σου, ἡ λέξη ἔχει κάτι ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῶν ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων σου καὶ τὴν στέρη παραστατικότητά τῶν κεραμικῶν σου, τὴν ἀλύγιστη ἐπιμονὴ τῶν ἵπποτικῶν προμαχῶνων. Τὸ νόημα τῆς λέξης, τελικὰ δὲν θὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν χρησιμότητά του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν νύξη τοῦ Θεοῦ, ὅπως εἶναι θεσπισμένη μὲ σύμβολα, γιὰ τὴν νομοθετικὴ ἀποστολὴ τοῦ πνεύματος.

Στους απέραντους πευκῶνες τῶν βουνῶν σου, ἡ ὑπαρξὴ τίθεται στὴν ἀλληλουχία περιεχομένων συστατικῶν καὶ ἐπίκτητων ποὺ δονοῦνται ἀπὸ μιὰ δύναμη ἐσώτερη. Ὡστόσο ἡ θαυμάσια αὐτοτέλειά τους προσκρούει στὰ ὄρια, ὅπου ὁ κίνδυνος τῆς ἀποσυσχέτισής της ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία ἐλλοχεύει καὶ τὴν καθιστᾷ εὐθραυστη. Ἡ ὑπαρξὴ ἔτσι ἐσχατὰ μορφοποιεῖται στὸ ὕψος τῆς πράξης ποὺ τῆς προσφέρει καὶ μοναδικὴ φερεγγυότητα, ἀλλὰ καὶ ἀντοχή, ποὺ κάποτε τίθεται ὡς ἀσυνέχεια ἱστορικῆ. Πεφιλημένο προπύργιο τῶν ἀλλοφύλων, φάνηκες ἰσχυρὴ νὰ περισώσεις τὰ πάτρια θέσμιμα· μοῦ προσφέρεις τὴν βεβαιότητα μιᾶς ἐξισορρόπησης. Δὲν τολμᾷς ν' ἀμφισβητήσεις αὐτὴν τὴν ἰσορροπία, ποὺ τότε μόνο γίνεται ἐλλειπτικὴ, ὅταν χρησιμοποιεῖται ὡς σημεῖο ἐκκινήσεων νέων. Στ' ἀμπέλια σου τρυγοῦν ὡς Θεοί, σημεῖο λατρεμένο στοὺς ἐραστὲς τοῦ ὄντος, ποὺ πρόθυμα οἰκειῶναι στὰ χῶματά σου, ἀρνούμενο νὰ δραπετεύσει. Δὲν φεύγω, σοῦ κράζει τὸ ὄν, μεταβολίζομαι ἀέναα στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν ἱστορία, στὴν πράξη καὶ στὴν ἐποκοία τοῦ πνεύματος, εἶμαι στὴν ἰσορροπία τῶν στοιχείων ποὺ μὲ διαπλάθουν, ἐγγυώμενα τὴν φερεγγυότητα τῶν θεμελίων μου.

Στὴν Ρόδο κατοχυρώνεται ἡ προσήνεια καὶ ἡ παρρησία τῆς Ἑλλάδας, σημεῖο τοῦ ἀρχιπελάγους ἄχρονο καὶ ὑπερβατικὸ, ποὺ ἡ προθετικότητά του καταγράφεται μὲ σαφήνεια στὸ ζεστὸ φῶς τοῦ καλοκαιριοῦ. Ὁ Κάμειρος, ὁ χαμένος χάλκινος Κολοσσός, μὲ ἀνοιγμένα τὰ σκέλη του στοὺς ζεστοὺς κόλπους σου, ὄρθιος στὸ παιχνίδι τῆς ὑπαρξὴς μὲ τὴν ἱστορία περιφρουρεῖ στὴν ὑπαρξὴ σου τὴν ἀνάμνηση τοῦ Θεοῦ ὡς ἐγκόσμια δόξα.

9. Ἀπὸ τὴν Νάξο στὴν Πάτμο.

Ἡ κραυγὴ τῶν λιθοξῶων ποὺ κατατέθηκε γιὰ πάντα στὰ γρανιτένια σώματα τῶν κούρων σου, μιὰ βούληση ἀντρίκεια ποὺ κείτεται στὴν εὐφρόσυνη ἔκταση τῶν λειμώνων καὶ τῶν κορυφογραμμῶν σου ὡς ἰσχυρὰ θεμελίωση τοῦ πεπερασμένου. Στὴν ἐπιδεξιότητα τῶν ποιητῶν σου ἐμπιστεύθηκε ἡ θεότητα τὴν μορφολογία της, ὅπως συγκλονίζει τὴν κυκλαδίτικη τέχνη γιὰ νὰ τὴν συντρίψει καὶ νὰ ἐπικυρώσει τελικὰ τὴν μορφή ὡς τελικὴ κι ὄχι ὡς ἐπαρκὴ αἰτία της. Ἐτσι στὴν ἀπέριττη τελειότητα τῆς μορφῆς πάει νὰ ἐξαντληθεῖ τὸ κάθε τί, τὸ ἀδηλο καὶ τὰ ρήγματα ἢ οἱ κραδασμοὶ στὴν ψυχὴ τοῦ ὑποκειμένου ἢ ἡ ἐνδιάθετη ἀμφιβολία του γιὰ τὴν σκοπιμότητα τῆς δημιουργικῆς πράξης. Στὴν ἔφοδό του, συγκρούεται μὲ τὴν ἀναγκαιότητα ἐκζητάντας περισσότερη ἐλευθερία. Ὡστόσο τὰ σώματα αὐτά, καρφωμένα στὸ ἔδαφος ὡς ἰαχὴ ἐπινίκια, συνιστοῦν μιὰ παραδοχὴ κρίσιμη γιὰ τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορικότητας καὶ τὴν τραγωδία τῆς ὑπαρξὴς. Εἶναι ἀκόμη ὁ σφετερισμὸς τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸ πεπερασμένο, ποὺ κατατίθεται ὡς καιρὸς στὴν βαρύνουσα ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Δωριέων, αὐστηρὴ, ἀδιάβλητα πει-

θαρχημένη κι ἀγέλαστη, ὡς ἐπιφώνηση κοσμοπλαστική. Κι οἱ κοῦροι σου δὲν θέλουν νὰ φύγουν, ἀλλὰ κρατῶνται μὲ τὰ νύχια ἀπὸ τὶς παρειῆς τοῦ ἐφήμερου γιὰ νὰ τὸ ὑψώσουν στὸν Ἀπόλλωνα τοῦ ὁμῶνιμου ὄρους σου, ποῦ θὰ τὸ ὑπερασπισθεῖ ὡς μορφή στὴν αἰσθητικὴ παραστατικότητά του. Ἀπὸ σένα ξεκινᾷ ἡ λαχτάρα τῶν Ἑλλήνων νὰ μορφοποιήσουν τὸ κάθε τι καὶ ν' ἀνυψώσουν τὴν μορφή σὲ νόμο τοῦ πνεύματος καὶ σὲ ιδιοτυπία τοῦ πολιτισμοῦ τους. Πέρα ἀπὸ τὴν μορφή χαίνει ἡ ἄβυσσος τοῦ ἀδῆλου καὶ τοῦ ἄμετρου, τοῦ δαιμονικοῦ καὶ τοῦ ἀπροσπέλαστου· ὅταν σκύβει τὸ πνεῦμα σ' αὐτά, συγκλονίζεται. Πελεκώντας τὴν μορφή, ὑπερασπίζεσαι καὶ τὴν αὐτοτέλεια τῶν περιεχομένων ποῦ κραυγάζουν γιὰ νὰ σωθοῦν. Ὡστόσο ὀρισμένα περιεχόμενα ἀρνοῦνται γιὰ πάντα νὰ πάρουν μορφή ἢ νὰ τεθοῦν στὴν ἀλληλουχία τῶν βουλητικῶν ἐνεργημάτων ὡς νόημα ἢ ὡς συγκίνηση. Μαντεύω ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ στὴν ἐκπληξὴ τῆς περιπολίας μου, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ποῦ ἡ μορφή τοὺς ἀρνεῖται τὴν βεβαιότητα τοῦ νόμου της. Ἡ μετακίνηση ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τῶν κούρων στὴν αἰσθητικὴ τῶν Ὀλυμπίων εἶναι μιὰ εὐθύγραμμη ὁμολογία τῆς ὑπέρβασης. Εἶναι μιὰ μεταφυσικὴ τῆς ἀφῆς ἡ μεγαλειώδης παραίνεση τοῦ οἴστρου σου, ἡ οἴηση, μέσα ἀπὸ τὴν χαραυγὴ τῶν αἰώνων, γιὰ τὴν ἐστία ὅπου θὰ κληθεῖ τὸ ὄν νὰ οἰκειώσει.

Ἄφουγκράζομαι τὶς καμπάνες τοῦ Ἁγίου Νικόδημου, τὴν καρδιά τῆς ὀρθοδοξίας ποῦ ὑπερασπίζεται στὸν ὄρθρο της ἄλλα περιεχόμενα. Ὡστόσο, οὔτε ἡ Παναγία ἢ Δροσιανὴ οὔτε ἡ ἱερὴ λατρευτικὴ ἀνάμνηση στὶς κορυφογραμμὲς τοῦ Ζᾶ (ὄρος Διὸς) ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ ἐπανατοποθετήσουν τὴν ἐσχολογικὴ πρᾶξη στὴν ἀπέραντη πλησμονὴ τοῦ παρόντος, ἀντιστρέφοντας ἔτσι τοὺς ὄρους τοῦ χρόνου ποῦ κάτω ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Ἕλληνας βιώνει καὶ πράττει τὸ αἰώνιο. Οἱ ὀροσειρὲς καὶ τὰ τοπωνύμια, οἱ συλλαβὲς τῶν κυμάτων σου στὴν διαδοχὴ τῶν γιालῶν, ἡ ἀνάγλυφη ὁμολογία τοῦ πεπερασμένου, μοιάζουν νὰ ὑπερβαίνουν τὴν ἐξαισία διάταξη τοῦ χρόνου ὡς ὄντολογικὴ προτεραιότητα. Οἱ κοῦροι σου κάτι ἀκοῦνε ἀπὸ τὸν ἐσπερινὸ τῆς Ἁγίας Ἄννας ποῦ ὡστόσο ἀδυνατεῖ νὰ τοὺς σηκώσει στὸ φῶς. Ἡ πάλῃ ἀνάμεσα στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο εἶναι ἀέναη καὶ χωρὶς ἐσχατὴ ἐκβαση. Μοῦ φέρει τὸ μῆνυμά της ὁ ἀγέρας τῆς Νάξου, στὴν πιὸ προσωπικὴ περισυλλογὴ μου, πάνω ἀπὸ τὸ ἀκρωτήρι ὅπου ἐνταφιάσθηκε γιὰ πάντα ἡ Ἀριάδνη, ἀποστερώντας τὰ θέλγητρά της γιὰ τὴν ἐξοδὸ μου ἀπὸ δαιδάλους ἀπόρθητους. Ἀπὸ τὰ γαλάζια παράθυρα τῶν ἀσβεστωμένων σπιτιῶν σου, στὸ ἄπλετο πηχτὸ φῶς τοῦ Αὐγούστου, σκύβω στὴν ἄβυσσο τοῦ πελάγους, στὴν ἴδια τὴν μπλάβη, σκοτεινὴ βούληση τοῦ κόσμου, πέρα ἀπὸ τὴν μορφή καθὼς στέκει καὶ πέρα ἀπὸ τὴ νόηση, στὰ ἔγκατα τοῦ πρωτεϊκοῦ καὶ τοῦ ἀρχέγονου, γιὰ νὰ βεβαιώσω τὴν ρίζα μου.

10. Ἡ Τήνος.

Εἶσαι ἡ ἐνσάρκωση τῆς θεότητας τῶν Ἑλλήνων στήν γαλάζια αἰγαιο-πελαγίτικη συνείδηση πού μέ τήν αὐτοτέλεια τῆς θεομητρικῆς παρρησίας της περιφρουρεῖ τήν συνείδηση αὐτή καί τοὺς ρυθμούς της. Πεφιλημένη καί Ὑπέρμαχος καί Γλυκοφιλοῦσα, ἡ Θεομήτωρ ἐνσαρκώνει τὸν ὕψηλό ρυθμό τῆς Ὁρθοδοξίας στὶς ἀλῆς μέ τὰ γίασεμιά καί τοὺς πυράκανθους, στὸ κατευῶδιο καί στὸ καλωσόρισμα τῶν θαλασσομάχων, στήν ἀρμυρὴ γεύση τοῦ πάτριου. Μιὰ πίστη κραταιή, ἄδηλη καί αὐθόρμητη, χιλιάδες τώρα χρόνια συντελεῖται στήν μητρικὴ μετάσταση, ὅπου κατοχυρώνεται ἡ ἐνότητα τῶν στοιχείων τοῦ λαοῦ της στήν δυναμικὴ μορφολογία τοῦ δρῶντος χρόνου. Περιφέρεισαι σὲ τεῖχη ἀφύλακτα καί στ' ἀμέτρητα προσωπεῖα σου παλεύουν νὰ ἐκφραστοῦν οἱ πιὸ συνταραχτικὲς βιώσεις καί μνήμες τοῦ πάτριου. Ἡ Θεομήτωρ ἐκφράζει μιὰ τραγικότητα ἰδιότυπη: μὴ μπορώντας ν' ἀποτρέψει τὴν σταυρικὴ θυσία, ἐπέτρεψε τὴν ἐπιβολὴ τοῦ διαταγμένου. Ὡστόσο ὁ ἐπιτάφιος θρήνος σου «ὦ γλυκὺ μου ἕαρ...», προσφέρει ἐκφραση στήν οἰμαγὴ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων. «Μὴ κλαίεις ὦ γῦναι..., ἦραν τὸν κύριόν μου καί οὐκ οἶδα πού ἔθηκαν αὐτόν...». Τὸ γένος μου σοῦ ἐμπιστεύεται τὸν ἑαυτό του, ὄχι τόσο ὡς ἐκδήλωση μιᾶς ἐνδιάθετης μητροκεντρικότητας, ἐμφυτῆς ἢ ἐπιγενόμενης, ἀλλὰ ὡς συνέχεια τῆς προχριστιανικῆς ρίζας σου, ὡς παραδοχὴ τοῦ παγανιστικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι δὲν εἶσαι, οὔτε εἶναι ἡ θρησκεία τῆς Μεγάλης Ἀγγελίας μιὰ ἀσυνέχεια στὸν ἑλληνικὸ χρόνο. Στὴν ἀμεσότητά σου πρὸς τὸ δράμα τοῦ λόγου καί τὴν δόνηση τοῦ πρακτικοῦ πνεύματος στέκεις ὡς κατηγορήματα τῆς οἴησής του, γίνεσαι ἡ ἴδια μιὰ θρησκεία πού κάποτε διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν θεάνθρωπο στήν ἰδιότυπη αὐτοτέλειά της. Τὸ γένος μου ἀναζητᾷ τὴν θαλπωρὴ σου καί δὲν στρέφεται σὲ πατροκεντρικὲς θεολογικὲς νύξεις. Ἡ θεότητα βέβαια τοῦ προσώπου καί ἡ μεταχώρηση τοῦ ἄπειρου τῆς ὑποκειμενικῆς ψυχῆς στὸ θεολογικὸ ἐπίπεδο ἐπισημαίνει μιὰ κατάκτηση τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου. Εἶναι ἕνα γεγονός μέθεξης τοῦ νοητοῦ μέ τὸ ἀπερινόητο, ἐμπλη νοημάτων πού ἡ ἴδια συνιστᾷς, ἔστω κι ἂν δὲν μετέχεις στήν ὑπόσταση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Καθὼς βρίσκεσαι ἐγγύτερα πρὸς τὴν ἐγκόσμια τελεουργία, εἶσαι τὸ ἐνδιάμεσο τρόπαιο τοῦ ὑπερβατικοῦ, ἄγγελος καί ἀρχάγγελος πού διαμεσιτεῦεις στήν ὑπέρβαση· ἡ αὐθόρμητη πίστη στήν διαμεσίτευση αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ. Διαμεσιτεῦεις ἀκόμη στὸ γένος τῶν ἀνθρώπων τὴν μαρτυρία τῆς θείας παραίνεσης: τὸ νόστο τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ Ἔνα πού συντρίφτηκε. Καί καλεῖς τὸ ἴδιο τὸ ὄν νὰ οἰκειώσῃ στήν βεβαιότητα πού παρέχει ἡ παρηγορία σου καί πού ὑπερβαίνει σὲ δύναμη κάθε ἄλλη βεβαιότητα. Καί ν' ἀραδιάζονται προσωπεῖα ἀρίφνητα ἀπὸ τὰ κρεμασμένα στήν εἰκόνα σου ἀναθήματα: χολῶν καί τυφλῶν, ἡ βασανισμένη ὑπαρξή, τὸ πονεμένο πρόσωπο τοῦ ὄντος, ἡ ἴδια ἡ

ἐλπίδα τοῦ γένους μου γιά σωτηρία ἔσχατη. Καί νά ἐνεργοποιούνται λέξεις καί ἐπίθετα ἀπροσμέτρητα γιά νά περισώσουν κάτι ἀπό τά νοήματα ποῦ ἐμπνέεις.

Σέ συνειδητοποιῶ στοὺς λειμῶνες τοῦ ἐγκόσμιου προσκυνήματος, μοῦ ἐπιτρέπεις νά γευθῶ τίς ὀπῶρες τοῦ ἔρωτα καί τῆς πνευματικῆς ἐποποιίας. Μαζί σου συνειδητοποιῶ τὴν λαχτάρα τῆς δραπέτευσής μου καί τῆς δραπέτευσης τοῦ ἴδιου του ὄντος ἀπὸ τὸν χρόνο καί τὸν καιρὸ πρὸς τὸ Ἔνα. Κραυγὴ τοῦ νόστου τοῦ ὄντος καί τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἀκίνησία τοῦ Ἐνός καί τὴν ἀνυπαρξία του. Πέρα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καί τὴν ἱστορία, ἡ διαφυγὴ αὐτὴ καθὼς τίθεται συνιστᾶ καί τὴν ἔσχατη ἐκρηξὴ τῆς ἐλευθερίας μου, ποῦ μοῦ ματώνει τοὺς κροτάφους ὡς ἀθηντικὴ βίωση. Ὡστόσο, πρὶν δραπετεύσουμε σ' ἔρωτῶ:

- Μάνα, ζεῖ ὁ βασιλιάς Ἀλέξανδρος;
- Ναί, μοῦ ἀπαντᾶς, ζεῖ καί βασιλεύει.

ΕΛΕΝΗΣ ΚΑΡΑΜΑΛΕΓΚΟΥ

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΗΝ ΑΙΝΕΙΑΔΑ ΤΟΥ ΒΙΡΓΙΛΙΟΥ

Το τρίτο βιβλίο της *Αινειάδας* του Βιργιλίου έχει ως θέμα την αφήγηση, από τον ήρωα του έπους Αινεία, των περιπλανήσεών του εκείνων, οι οποίες αρχίζουν, μόλις εγκαταλείπει την Τροία και τελειώνουν, όταν φθάνει, ναυαγός, στην Καρχηδόνα¹.

Τα γεγονότα διηγείται ο Αινείας στη βασίλισσα της Καρχηδόνας Διδώ, στην οποία η Ἄφροδίτη έχει ήδη εμπνεύσει έρωτα για τον ήρωα², και της οποίας τα αισθήματα γίνονται βαθύτερα μετά το τέλος της αφήγησης³. Οι περιπέτειες του φιλοξενουμένου της δεν προκαλούν τον οίκτο, προκαλούν το θαυμασμό της βασίλισσας: θαυμασμό όχι μόνο για την ανδρεία του Αινεία, αλλά και για την εδγενή και ένδοξη καταγωγή του:

Mulla viri virtus animo multasque recursat/gentis honos;...⁴

Όπως η βασίλισσα της Καρχηδόνας, έτσι και οι Ρωμαίοι, οι οποίοι, στην εποχή πιά του Βιργιλίου, διαβάζουν το ποίημα, αισθάνονται θαυμασμό, και επί πλέον υπερηφάνεια για την ένδοξη καταγωγή του Αινεία, την οποία θεωρούν και δική τους καταγωγή, αφού ο ήρωας είναι ο μακρινός πρόγονός τους.

Ἡ πεποίθηση αυτή στηρίζεται σε μιὰ κυρίαρχη ιδέα του έπους, η οποία άλλοτε πρόδηλη, άλλοτε λανθάνουσα, ανευρίσκεται σε ολόκληρη την *Αινειάδα*: στην ιδέα των ένδοξων πολιτισμικών καταβολών του ρωμαϊκού έθνους. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι ένα ζωτικό τμήμα της ιδέας αυτής

---

1. Για τη σημασία αυτού του βιβλίου και τις σχέσεις του με τα άλλα βιβλία του έπους βλ. R. B. Lloyd, «Aeneid III: a new approach», *AJPh*, 78 (1957), 133-151, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για τα δύο αυτά θέματα, τα οποία απασχόλησαν πολύ την έρευνα. Για τη σχετική έρευνα του περασμένου αιώνα κατατοπιστικό είναι το άρθρο του H. T. Karsten, «De Aeneidis Libro III», *Hermes*, 39 (1904), 259 - 290. Για τη συνοχή των διαφόρων θεμάτων, τα οποία συναποτελούν το τρίτο βιβλίο βλ. R. V. Cova, «Il tema del viaggio e l'unità del libro terzo dell' Enéide», *Aevum*, 39 (1965), 441 - 473.

2. *Aen.*, I, 658 - 722.

3. *Ibid.*, IV, 1 - 5.

4. *Ibid.*, 3 - 4 (έκδ. J. Perret). Βλ. τα σχόλια του A. S. Pease, *Publi Vergili Maronis Aeneidos Liber Quartus*, Harvard Univ. Press, 1935, σσ. 87 - 88.

διαμορφώνεται στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ τρίτου βιβλίου, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς θέμα τὸν διάπλου τοῦ Αἶγαίου ἀπὸ τὸν Αἰνεῖα.

Ὁ Βιργίλιος ἀξιοποιεῖ τὴν πλούσια μυθικὴ παράδοση τοῦ Αἶγαίου καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ ἐντάξει σὲ αὐτὴν τὸν ἥρωά του. Δύο κυρίως λόγοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι μάλιστα ἀλληλένδετοι, ὑπαγορεύουν τὴν ἀπόφασή του: ἡ ἐπιθυμία του νὰ προσδώσει κύρος στὸν Αἰνεῖα καὶ ἡ θέλησή του νὰ καταδείξει ὅτι στὴ μυθικὴ αὐτὴ παράδοση τοῦ Αἶγαίου μετέχει καὶ ἡ Ρώμη—θὰ δοῦμε παρακάτω ποιὸ εἶναι τὸ εἶδος, τὸ νόημα καὶ οἱ προεκτάσεις αὐτῆς τῆς συμμετοχῆς. Πιστεύουμε ὅτι καθίσταται ἤδη πρόδηλος ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ ποιητῆ: νὰ προβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ρώμη ἔχουν κοινὲς πνευματικὲς καταβολές.

Ὁ ποιητὴς ἀναζητεῖ στὸν κόσμον τοῦ Αἶγαίου νέα στοιχεῖα γιὰ νὰ ἐνισχύσει μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες θέσεις τῆς *Αἰνειάδας*: ὅτι ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ρώμη προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο καταξιωμένο μυθικὸ κόσμον, τὸν ὁποῖο περιγράφει ὁ Ὅμηρος⁵, τὰ ποιήματα τοῦ ἐπικοῦ κύκλου⁶, οἱ Ἕλληνες τραγικοὶ⁷—γιὰ νὰ ἀναφέρουμε τὶς κυριώτερες μόνο πηγές ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλεῖ τὴ δόξα τῆς αὐτῆς ἡ παράδοση.

Πόση σημασία ἀποδίδει ὁ Βιργίλιος στὴν ἐπὶ κληση αὐτοῦ τοῦ μυθικοῦ κόσμου φαίνεται καθαρὰ ἂν διερευνήσουμε τὰ κίνητρα τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ ἥρωά του καὶ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν τόπων, τοὺς ὁποῖους ἐπισκέπτεται.

Στὴν περιγραφή τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Αἰνεῖα στὸ Αἶγαίο μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ τμῆμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ διέλευση τοῦ Αἰνεῖα ἀπὸ τὰ νησιά τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῶν Κυκλάδων⁸ καί, ἰδιαίτερος, στὴν ἐπίσκεψή του στὴ Δῆλο⁹, τὸ ἱερὸ νησί τοῦ Αἶγαίου, γενέτειρα τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα.

Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Αἰνεῖας δὲν βρίσκεται στὸ χῶρον αὐτὸν τυχαῖα, ἀπὸ κάποιον λάθος ἢ κάποια φοβερὴ κακοκαιρία, ὅπως πολὺ συχνὰ συμβαίνει

5. Βλ. P. Grimal, *Le siècle d' Auguste*, Paris, 1974, σσ. 67 - 69. Γιὰ τὸ κύρος τοῦ Ὀμήρου καὶ τὴν ἐπίδραση, τὴν ὁποία ἄσκησε τὸ ἔργο του στὸ Βιργίλιο βλ. G. N. Knauer, *Die Aeneis und Homer, Hypomnemata*, Heft 7, Göttingen, 1964, ὅπου ἐπίσης πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα: σσ. 20-28, *id.*, «Vergil und Homer», *ANRW*, II, 31.2 (1981) 870 κ.έ., W. Y. Sellar, *The Roman poets of the Augustan Age. Virgil*, New York, 1965, σ. 301 κ.έ.

6. Βλ. C. Kopff, «Virgil and the Cyclic Epics», *ANRW*, II, 31.2 (1981) 919 - 947, W. Y. Sellar, *op. cit.*, σ. 305 κ.έ.

7. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας στὸ ἔργο τοῦ Βιργιλίου βλ. τὴν διατριβὴ τῆς A. König, *Die Aeneis und die griechische Tragödie: Studien zur imitatio-Technik Vergils*, Berlin, 1970.

8. *Aen.*, III, 69 - 134.

9. *Ibid.*, 73 - 123 καὶ ὅσα σχετίζονται μὲ τὴ Δῆλο καὶ τὸ χρῆσμά τοῦ Ἀπόλλωνα, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἀπὸ ἐκεῖ τῶν Τρώων, *Ibid.*, 147-188.

στήν *Αινειάδα*¹⁰, ἀλλὰ πηγαίνει ἐκεῖ μὲ δική του ἐπιθυμία καὶ γιὰ ἓνα συγκεκριμένο σκοπό: νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ Δῆλο καὶ νὰ ζητήσῃ χρῆσμό καὶ βοήθεια ἀπὸ τὸ θεὸ Ἀπόλλωνα¹¹, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ φθάσῃ στὸν τόπο, τὸν ὁποῖο ἔχουν προκαθορίσει τὰ πεπρωμένα καὶ στὸν ὁποῖο πρόκειται καὶ πρέπει νὰ ιδρύσῃ τὴ νέα Τροία¹².

Στὴ Δῆλο ἐπίσης εἶναι ἔτοιμος νὰ ἐπανεέλθῃ, μόλις ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ πατέρας του Ἀγχίσσης παρερμήνευσε τὸ χρῆσμό τοῦ Ἀπόλλωνα, ὅταν ἐξέλαβε τὴν Κρήτη¹³ ὡς τὴν *antiquam matrem*¹⁴ τῆς προφητείας:

*Rursus ad oraclum Ortygiae Phoebumque remenso/hortatur pater ire mari veniamque precari, /quam fessis finem rebus ferat, unde laborum/temptare auxilium iubeat, quo vertere cursus*¹⁵.

Μόνον ἡ ἔγκαιρη παρέμβαση τῶν *Dei Penates*, ἀπεσταλμένων τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀποτρέπει τὴν ἐπιστροφή καὶ συμβάλλει στὴν κατανόηση τῆς θέλησης τοῦ θεοῦ, τὸν ὁποῖο ἐμπιστεύεται πάντα ὁ Αἰνεΐας.

*Quod tibi delato Ortygiam dicturus Apollo est, /hic canit et tua nos en ultro ad limina mittit*¹⁶. Ἡ Δῆλος ἀκόμη παρεμβάλλεται ὡς ὁδὸς μεταξὺ τῆς ἀφιλόξενης Θράκης¹⁷ καὶ τῆς ὀλέθριας γιὰ τοὺς Τρῶες Κρήτης¹⁸ καὶ προσφέρει τὴν φιλοξενία της καὶ τὴν ἐλπιδοφόρα προφητεία τοῦ Ἀπόλλωνα:

10. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ ἄφιξη καὶ διαμονὴ στὴν Καρχηδόνα (*Aen.*, I, 157 κ. ἐ.) μετὰ τὴν τρομερὴν τρικυμία, τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς περιγράφει στὸ χωρίο *Aen.*, I, 81 - 156.

11. Γιὰ τοὺς χρῆσμούς (ἰδιαίτερα τὶς ἀπαντήσεις) τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Δῆλο καὶ τὴ φῆμη τους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα βλ. J. L. Moles, «Apollo's prophecies at Delos», *CW*, 76 (1982 - 1983), 288 - 290.

12. Γιὰ τὴν σημασία, τὴν ὁποία δίνει ὁ Βιργίλιος, στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀποστολῆς τοῦ Αἰνεΐα μέσω προφητειῶν καὶ εἰδικώτερα αὐτῶν τοῦ βιβλίου III τῆς *Αινειάδας* βλ. R. Heinze, *Vergils epische Technik*, Leipzig, 1915, σσ. 83 κ.ἐ.· H. L. Tracy, «The Gradual Unfolding of Aeneas's Destiny», *CJ*, 48 (1953), 281-284· R. B. Lloyd, «Aeneid III and the Aeneas legend», *AJPh*, 78 (1957), 388 - 389, 392· *id.*, «Aeneid III: a new approach», σσ. 137, 142, 145.

13. *Aen.*, III, 104 - 117.

14. *Ibid.*, 96.

15. *Ibid.*, 143 - 146.

16. *Ibid.*, 154 - 155.

17. *Ibid.*, 13 - 68. Βλ. B. Grassmann - Fischer, *Die Prodigien in Vergils Aeneis*, München, 1966, σσ. 92 - 96, ἐπίσης ὅσα ἀναφέρουν γιὰ τοὺς στίχους αὐτοὺς οἱ σχολιαστὲς τῆς *Αινειάδας*, στὰ ἔργα τῶν ὁποίων παραπέμπουμε *infra*, κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν χωρίων, τὰ ὁποία ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τὴν ἑρευνά μας. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν σταθμῶν Θράκης - Δῆλου βλ. W. Jens, «Der Eingang des dritten Buches der Aeneis», *Philologus*, XCVII (1948), 194 - 197.

18. *Aen.*, III, 137 - 142. Βλ. L. Preston Day, «Deceptum errore: Images of Crete in the Aeneid», *Classical Texts and their Tradition. Studies in honour of C. R. Trabman* (David F. Bright, Edwin S. Ramage eds), California, 1984, σσ. 25 - 40, ἐπίσης ὅσα ἀναφέρουν οἱ σχολιαστὲς τῆς *Αινειάδας* γιὰ τοὺς στίχους αὐτοὺς (cf. *infra*, ὅπως γιὰ σημ. 17).

*Huc feror, haec fessos tuto placidissima portu/accipit; egressi veneramur Apollinis urbem*¹⁹.

Ἡ περιγραφή τοῦ ταξιδιοῦ στὴ Δῆλο εἶναι πλούσια σὲ μυθικοὺς ὑπαινιγμοὺς καὶ γίνεται ἐμφανῆς ἢ προσπάθεια τοῦ ποιητῆ νὰ παρουσιάσει μέσφ αὐτῶν τὸν κόσμον τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ὡς στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν τρωϊκὴ - ρωμαϊκὴ παράδοση.

Ἡ κυρίαρχη μορφή τοῦ Δήλιου Ἀπόλλωνα²⁰ συνδέει ἄμεσα τὸν θεὸ προστάτη τοῦ ρωμαϊκοῦ ἔθνους, τοῦ Αὐγούστου εἰδικώτερα — εἶναι γνωστὴ ἢ ἔξαρση, ἢ σημασία καὶ ἢ προβολὴ τῆς λατρείας του ἀπὸ τὸ καθεστῶς του²¹ — μὲ τὶς ἑλληνικὰς ρίζες του.

Πιστεύουμε ὅτι ὁ Αἰνείας δὲν προσφωνεῖ τυχαῖα τὸ θεὸ ὡς *Thymbraee*, μόλις ἀντικρίζει τὸ ναὸ του στὴ Δῆλο, καὶ ἀρχίζει τὴν προσευχή του²². Οἱ σχολιαστὲς τοῦ Βιργιλίου, ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι, στέκονται στὴν προσωνομία καὶ μᾶς κατατοπίζουν γιὰ τὴν προέλευσή της.

Ὁ Σέρβιος προτάσσει τὴν ἐτυμολογία, ἢ ὁποία συνδέει τὸ ἐπίθετο μὲ ἓνα τόπο τῆς Τροίας:

Thymbraeus Apollo dicitur a loco Troiae, id est agro vicino, pleno thymbra, quae satureia dicitur. et bene Deli positus Thymbraeum appellat, quem in Troia adsueverat colere in agro in quo eius et nemus est et templum,

19. *Aen.*, III, 78 - 79. Ὁ J. Henry (*Aeneidea*, Vol. II, Dublin 1878 - 1879· ἀνατ. Hildesheim, 1969, σ. 357) ἐπισημαίνει τὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο εὐρίσκετο ὁ Αἰνείας, ὅταν ἀποφάσισε νὰ ζητήσῃ τὸ χρησμὸ, στὴ Δῆλο· ὁ B. Otis (*Virgil. A study in civilized Poetry*, Oxford, 1963, σ. 257) δείχνει μὲ πόσο σεβασμὸ καὶ ταπεινοφροσύνη οἱ Τρῶες ἀγγίζουν τὴ γῆ τῆς Δήλου.

20. Γιὰ τὴν πληθωρικὴ παρουσία τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν *Αἰνειάδα* βλ. D. Clinton Woodworth, «The gods in Vergil's Aeneid», *CJ*, 26 (1930), 115 - 117. Ἐπίσης cf. infra. Εἰδικῶς τὸν Δήλιο Ἀπόλλωνα ἀναφέρει ὁ Βιργίλιος ὄχι μόνον στὰ χωρία τῆς *Αἰνειάδας* τὰ περιέχοντα τοὺς χρησμούς, τοὺς ὁποίους δίνει ὁ θεός, κατὰ τρόπο ἄμεσο ἢ ἔμμεσο, στὸν ἥρωα τοῦ ἔπους, ἀλλὰ καὶ ὅταν παρομοιάζει τὸν Αἰνεία μὲ τὸ θεὸ τῆς Δήλου στὴ σκηνὴ τοῦ κυνηγιοῦ στὴν Καρχηδόνα (IV, 143 - 150). Γιὰ τὸ συμβολικὸ χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς παρομοίωσης βλ. V. Pöschl, *Die Dichtkunst Virgils. Bild und Symbol in der Aeneis*, Darmstadt, 1964, σσ. 127-128.

21. Βλ. J. Gagé, *Apollon Romain*, Paris, 1955, σσ. 479 - 480, 499 - 516· *id.*, «Apollon impérial, garant des «Fata Romana», *ANRW*, II, 17. 2 (1981), 561 - 630· J. Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1973, σσ. 177 - 179· P. Lambrechts, «La politique Apollinienne d' Auguste et le culte impérial», *NCLio*, 5 (1953), 65 - 83· J. Thomas, *Structures de l' imaginaire dans l' Énéide*, Paris, 1981, σσ. 235 - 236 (γιὰ τὴ σημασία τοῦ Ἀπόλλωνα ὡς ὑψίστου ἐρμηνευτῆ τῆς θέλησης τῶν θεῶν, ὡς ἐκφραστῆ τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἔθνικῶν ἰδανικῶν τῶν Ρωμαίων καὶ θεοῦ συνδεδεμένου ἄμεσα μὲ τὴν τύχη τοῦ Αἰνεία καὶ τὴν προσωπικὴ τύχη τοῦ Αὐγούστου).

22. *Aen.*, III, 85.

ubi a Paride Achilles occisus est; unde fingitur manu Apollinis vulneratus. ergo «Thymbraeus» ut «Delius»; nam numina a locis frequenter nomen accipiunt²³.

ἐκείνης τῆς ἐτυμολογίας, ἡ ὁποία στηρίζεται σὲ ἑλληνικὴ προέλευση τῆς λέξης, συγκεκριμένα στὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ στῆ Δῆλο ἐνὸς τόπου μὲ τὸ ὄνομα αὐτό, ἀφιερωμένου στὸν Ἄπολλωνα²⁴.

Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τῶν ἄλλων σχολιαστῶν τῆς *Αἰνειάδας* (16ος - 18ος αἰ.) ὡς χαρακτηριστικότερες ἀναφέρουμε τὶς ἐξῆς: τὸ σχόλιο τοῦ Lambertus Hortensius Montfortus (Basiliae, 1559), τὸ ὁποῖο δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν τρωϊκὴ ρίζα, ἀλλὰ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν ἐκδοχῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐτυμολογικὴ προέλευση τῆς λέξης, μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες στηρίζεται σὲ περιγραφὴ τοῦ Ἡσυχίου²⁵: τὸ σχόλιο τοῦ Joannes Ludovicus de la Cerda (Coloniae Agrippinae, 1642), τὸ ὁποῖο στηρίζεται στὴν περιγραφὴ τῆς τοποθεσίας καὶ τοῦ ἐκεῖ ναοῦ τοῦ Ἄπολλωνα ἀπὸ τὸν Στράβωνα καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Αἰνεΐας προτιμᾷ τὸ ἐπίθετο γιὰ νὰ θυμίσει ἐντονώτερα τὴ δυστυχία τῆς Τροίας καὶ νὰ συγκινήσει περισσότερο τὸν Ἄπολλωνα. Συνδυάζει δὲ τὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὴν παράκληση *serva altera Troiae Pergama*, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ²⁶: τὸ σχόλιο τοῦ Abram Nicolaus (Remis, 1634), τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύει τὴν προτίμηση τοῦ Αἰνεΐα γιὰ ἓνα ὄνομα προερχόμενο ἀπὸ τὴν Τροία καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ Δῆλο, ὡς προσπάθεια νὰ θυμίσει στὸν Ἄπολλωνα ὅτι εἶναι πάτριος θεὸς τῶν Τρώων καὶ νὰ δηλώσει ὅτι ἡ πρὸς τοὺς Τρῶες

23. *Ad Aen.* III, 85 (*Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum editionis Harvardiana vol. III (Aen. III - V) confecerunt A. F. Stocker, A. H. Travis, Oxonii e Typographeo Universitatis, 1965, σσ. 41 - 42).*

24. *Ibid.* (σ. 42): *alii Thymbraem locum in Delo consecratum Apollini tradunt. / sane, quia Graece θύμβρα fit in derivatione η in diphthongon mutat, ut Αἴτνη «Aetneus», Δίρακη «Dircaeus».*

25. *Ad Aen.* III, 85 (σ. 150): *Ad dei benevolentiam sibi conciliandam, eum Thymbraeam vocat, a loco, in quo summis honoribus colebatur a Troianis. Thymbra herba est, cuius plenus erat ager Troianus, circa templum Apollinis. Ab hac Thymbraeus, a duce Troiano nuncupatur... si verum est quod Hesychius annotavit huc quadrat. Thymbra, inquit, est locus Ilii, ad amnem Thymbrum. Distat hic a veteri urbe stad. x. quo loco erat Apollinis Thymbraei templum. Τὴν πρώτη ἐτυμολογία δέχεται καὶ ὁ Joannes Meyen (Parisiis, 1630, σ. 291).*

26. *Ad Aen.*, III, 85 (σ. 284): *Apollo Thymbraeus in campo erat Troiano. Strabo lib. 13. Geograph. ἐστὶ τὸ πεδίον ἢ θύμβρα, καὶ δι' αὐτοῦ ὄλεον ποταμὸς Θυμβραῖος, ἐμβάλλων εἰς τὸν Σκάμανδρον καὶ τὸ τοῦ Θυμβραῖον Ἄπολλωνος ἱερὸν... Seu roget quispiam, quare Apolline Delium Aeneas Thymbraeam vocet? Memor quippe Troianae calamitatis hoc facit, et putat fore, ut Deus ipse vehementer commoveatur, nam in Thymbraeo Apolline, qui erat apud Troiam, Troianorum ruinam repraesentat melius, et qui inter alia praecaturus est.*

προστασία του θὰ σηµάνει τὴ συνέχιση καὶ διαιώνιση τῆς λατρείας του²⁷. τὸ σχόλιο, τέλος, τοῦ C. Salivet (Lutetiae Parisiorum, 1795), τὸ ὁποῖο δέχεται τὴν προέλευση τῆς λέξης ἀπὸ τὴν τρωϊκὴ πόλη *Thymbra*, ὅπου ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἄπόλλωνα²⁸.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τῆς *Αἰνεΐαδας*, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν τὰ ἔργα τους τὸν 19ο αἰ., κρίνουν ἀπαραίτητο τὸ σχολιασμὸ τοῦ χωρίου καὶ ἐπαναλαμβάνουν, μὲ μικρὲς παραλλαγές, τὶς παρατηρήσεις τῶν παλαιότερων σχολιαστῶν²⁹.

Ἀπὸ τοὺς νεότερους σχολιαστὲς τοῦ Βιργιλίου, ἀναφέρουμε χαρακτηριστικὰ τὸν R. D. Williams³⁰, ὁ ὁποῖος δέχεται χωρὶς ἐπιφύλαξη τὴν προέλευση τῆς λέξης *Thymbraeus* ἀπὸ τὴν περιοχὴ *Thymbra* τῆς Τροίας, ὅπου ὑπῆρχε φημισμένος ναὸς τοῦ Ἄπόλλωνα καὶ παραβάλλει μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ κάποιο ἀντίστοιχο τῶν *Γεωργικῶν* (4, 323).

Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ σχολιαστὲς τῆς *Αἰνεΐαδας* δέχονται τὴν τρωϊκὴ προέλευση τῆς προσωνυμίας *Thymbraee* καὶ ὅτι κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ αἰτιολογήσουν τὴ χρῆση τῆς ἀπὸ τὸν Αἰνεΐα στὸ ἑλληνικὸ νησί τοῦ Ἄπόλλωνα.

Πιστεύουμε ὅτι ὁ Βιργίλιος χρησιμοποιεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὸ ἐπίθετο καὶ γιὰ νὰ προσθέσει τὴν τρωϊκὴ χροιά στὸ πρόσωπο τῆς καταξιωμένης ἑλληνικῆς θεότητας τῆς Δήλου καὶ νὰ ἐπιτύχει μὲσφ αὐτῆς τὴν ἁρμονικὴ συνύπαρξη τρωϊκοῦ καὶ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ὁ ἠττημένος Ἄπόλλων τῶν Τρώων αἴρεται στὸ ὕψος τοῦ ἔνδοξου Δήλιου Ἄπόλλωνα. Εἶναι ὁ ἴδιος θεός³¹.

Ὁ θεὸς προλέγει τὸ μέλλον τῆς Ρώμης, ἐνδιαφέρεται γι' αὐτὴν. Γίνεται, ἐπομένως, ὁ ἴδιος θεὸς καὶ μὲ τὸν Ἄκτιο Ἄπόλλωνα, προστάτη τῆς Ρώμης. Ἡ Ρώμη παρουσιάζεται ἔτσι εὐκόλα ὡς συνεχιστὴς ὄχι μόνο τοῦ τρωϊκοῦ,

27. *Ad. Aen.*, III, 85 (σ. 112): *Thymbra locus agri Troiani Apollini dicatus, a quo maluit Apollinem, quam a Delo ipsa nominare. quasi dicat, Tu Phoebe qui patrius es nobis Deus, cui apud Thymbraeum nostrae dititionis locum templum erexitus, ut precibus et donis perpetua religione coleretur, da nobis domum propriam sive perpetuo mansuram.*

28. Βλ. τὸ σχόλιο στὸ στ. 85 (σ. 80): «*Thymbraee, surnom d' Apollon, parce qu' il avait un temmple à Thymbra, ville de la Troade.*»

29. Βλ. τὰ σχόλια τῶν C. Thiel (Berlin, 1834, σ. 234), P. Risi (Firenze, 1869, σ. 136), A. Forbiger (Lipsiae, 1873, σ. 324), B. H. Kennedy (London, 1876, σ. 426), C. Schaper (Berlin, 1881, σ. 93), K. Kappes (Leipzig, 1882, σ. 88).

30. *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber tertius, edited with a commentary by R. P. Williams*, Oxford, 1962, σ. 73.

31. Τὸ ἴδιο ἰσχύει, κατὰ τὴ γνώμη μας, καὶ γιὰ τὸ χωρίο *Aen.*, IV, 345 κ.έ., τὸ ὁποῖο οἱ ἐρευνητὲς προσπαθοῦν μὲ διάφορα ἐπιχειρήματα νὰ δικαιολογήσουν. Βλ. A. Constans, *L' Énéide de Virgile. Étude et analyse*, Paris (χωρὶς χρ. ἐκδ.), σσ. 117 - 118.

ἀλλὰ καὶ τοῦ λαμπροῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος. Ὁ ἀπόηχος τῆς νίκης τοῦ Πάριδος ἐπὶ τοῦ Ἀχιλλέως σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περιοχὴ τῆς Θύμβρας³² δὲν εἶναι ἐπίσης τυχαῖος. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἓνα, ἀχνὸ ἔστω, σύμβολο τῆς ἀλλαγῆς σκοτάλης μεταξύ Ἑλλάδας - Ρώμης.

Ὁ ποιητὴς ἐκμεταλλεύεται, ἐξάλλου, ὄχι μόνον τὴν προφητικὴ ἰδιότητα, ἀλλὰ καὶ τὸ συμβολικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἀπόλλωνα θεοῦ τῆς ἀναγέννησης καὶ τῆς ἀθανασίας (κατὰ τὴν πυθαγόρεια ἀντίληψη)³³ γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴν αἰωνιότητα τῆς Ρώμης. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ ξεχνοῦμε ὅτι σὲ αὐτὲς κυρίως τὶς ἰδιότητες στηρίχτηκε ἡ σύνδεση τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὶς γιορτὲς τῆς Ἑκατονταετίας³⁴ καὶ τὰ περίφημα Σιβυλλικὰ βιβλία³⁵, τὰ ὁποῖα, ἔστω καὶ ἔμμεσα, φαίνεται ὅτι ἀπασχολοῦν τὸν ποιητὴ³⁶.

Αὐτὴ τὴν ἰδέα τῆς αἰωνιότητος ἐνισχύει ὄχι μόνον ὁ θεός, ἀλλὰ καὶ ὁ τόπος, τὸ νησί, δηλαδὴ, τῆς Δήλου. Ἡ Δήλος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Δελφούς, μένει ἄθικτη ἀπὸ τὶς ἐχθρικές ἐπιδρομές. Ὁ Σέρβιος μᾶς πληροφορεῖ, στηριζόμενος στὸν Κικέρωνα, ὅτι οὔτε οἱ Πέρσες τόλμησαν νὰ τὴν καταστρέψουν³⁷. Τὴν πληροφορία μᾶς δίνουν καὶ ἄλλοι σχολιαστὲς τῆς *Αἰνειάδας*.

32. Cf. *supra* τὸ σχόλιο τοῦ Σερβίου *Ad. Aen.* 85.

33. Βλ. J. Gagé, *Apollon Romain*, σσ. 583 κ.έ.

34. Βλ. J. Gagé, *Apollon Romain*, σσ. 629 - 637, J. Bayet, *op. cit.*, σ. 178.

35. Βλ. J. Gagé, *Apollon Romain*, σ. 66 κ.έ.· W. Hoffmann, *Wandel und Herkunft der Sibyllinischen Bücher in Rom*, Diss. Leipzig 1933. Γιὰ τὴ σημασία τῆς μεταφορῆς ἀπὸ τὸν Αὔγουστο τῶν σιβυλλικῶν βιβλίων ἀπὸ τὸ Καπιτώλιο στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὸν Παλατῖνο λόφο βλ. P. Lambrechts, «Auguste et la religion romaine», *Latomus*, VI (1947), 186. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἀπόλλωνα - Σίβυλλας - Ἑορτῶν τῆς Ἑκατονταετίας βλ. R. Rieks, «Vergils Dichtung als Zeugnis und Deutung der Römischen Geschichte», *ANRW*, II. 31. 2 (1981), 799.

36. Τὸ συμπέρασμα συνάγεται ἀπὸ τὴν σημασία, τὴν ὁποία ἀποδίδει ὁ Βιργίλιος στὴν προφητεία τῆς Σίβυλλας (*Aen.*, VI, 42 - 101) καὶ στὴν ἐν γένει συμβολὴ τῆς στὶς ἐξελίξεις τοῦ VI βιβλίου τῆς *Αἰνειάδας* καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἔκταση καὶ προβολή, τὴν ὁποία ἔδωσε ὁ ποιητὴς στὸ ἐπεισόδιο τοῦ Μαρκέλλου (*Aen.*, VI, 860 - 886)· οἱ θέσεις τοῦ Βιργιλίου ἀποτελοῦν ἀπάντηση στὸν προβληματισμὸ πὺν δημιούργησε στοὺς Ρωμαίους ὁ θάνατος τοῦ νεαροῦ διαδόχου τοῦ Αὔγουστου· ὁ Μάρκελλος ἐνεσάρκωνε τὶς ἐλπίδες τοῦ καθεστώτος, ὡς σύμβολο τοῦ νέου αἵωνα καὶ τῆς ἀναγέννησης τῆς Ρώμης, καὶ εἶχε συνδεθεῖ ἄμεσα μὲ τὸν συμβολισμὸ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετίας. Ἡ ἀναβολὴ τῆς τέλεσης τῶν ἑορτῶν τῆς Ἑκατονταετίας εἶναι γνωστὸ ὅτι ὀφείλετο στὸν ἀπροσδόκητο θάνατό του καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ καλυφθεῖ τὸ κενό, τὸ ὁποῖο δημιούργησε ὁ θάνατος αὐτοῦ. Βλ. Ἐ. Καραμαλέγκου, «Ἱστορικὰ χωριά στὴν *Αἰνειάδα* τοῦ Βιργιλίου», *Ἀριάδνη*, 4 (1988), 173 - 175.

37. *Ad Aen.*, III, 84 (σσ. 40 - 41): *sed traditur a plurimis... Delphis quodam tempore evenisse ut templum, religiosum ante et intactum, spoliatum incensumque sit, ... Delon neque antea neque postea hoc incommodo vexatam, sicut Thucydides. quod etiam Cicero... ita ait «tantaque vis huius religionis est et semper fuit ut ne Persae quidem, cum bellum toti Graeciae, diis hominibusque indixissent, et mille navium classem Delum appulissent, quicquam conarentur aut violare aut attingere».*

δας. Παραπέμπουμε χαρακτηριστικά στὸ σχόλιο τοῦ Hortensius Montfortus, τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ κείμενα τοῦ Πλινίου, τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Μακροβίου³⁸.

Ἡ Δήλος ἔχει, ἐπομένως, τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ καθοσιώσει τὴν ἰδέα τῆς αἰώνιας καὶ ἄθικτης Ρώμης. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο ὁ ποιητὴς τὴν ἐπιλέγει γιὰ νὰ ἀκουστεῖ ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορά καθαρά³⁹—ἀφοῦ προετοίμασαν τὸ ἔδαφος οἱ προφητεῖες τοῦ Ἑκτορα⁴⁰ καὶ τῆς Κρέουσας⁴¹— ὅτι τὸν Αἰνεΐα περιμένει ἡ ἀρχαία μητέρα (*antiquam exquirite matrem*⁴² προτρῖπει ὁ Ἀπόλλων), ἡ ἀρχαία πατρίδα, στὴν ὁποία οἱ Τρῶες ἐπιστρέφουν, δὲν πηγαίνουν ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορά ὡς ξένοι κατακτητές.

Ἔτσι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα θέματα τῆς Αἰνειάδας, συνδετικὸς κρικός τῶν κύριων ἐννοιῶν τοῦ ἔπους, γεννιέται στὸ νησί τῆς Δήλου καὶ ἀποσαφηνίζεται ἀργότερα στὴν προφητεία τῶν *Dei Penates*⁴³. Ὁ τόπος, ἡ γῆ στὴν Αἰνειάδα, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά ἀφενὸς συνδέει τοὺς θεοὺς μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ἀφετέρου συμβάλλει στὴν ἐπίτευξη τῆς συνοχῆς τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος τῆς Ρώμης. Μὲ ἀνάλογο τρόπο λειτουργεῖ ὁ τόπος, ἡ γῆ, καὶ στὴν παρουσίαση τῆς μελλοντικῆς τοποθεσίας τῆς Ρώμης ἀπὸ τὸν Ἀρκάδα βασιλέα Εὐάνδρου⁴⁴, ὅπου ἐπίσης συνυπάρ-

38. *Op. cit.*, σ. 150: *Tradunt, Delphicum templum antea religiosum et intactum, aliquando a sacrilegis spoliatum fuisse, et incensum: Delon vero, neque ante id tempus, neque postea, ullo incommodo vexatam, sed eodem semper mansisse saxo. Hic fons est inopus... autoribus Plinio et Strabone Macrob. addit, non mirum videri, quod praesidio religionis tuta sit insula, nam continuam saxi firmitatem, reverentiam sibi accersisse.*

39. Βλ. K. Quinn, *Virgil's Aeneid. A critical description*, London, 1968, σ. 127: *στὴν Δήλο προσδιορίζεται γιὰ πρώτη φορά καθαρά ὁ τόπος, ὁ ὁποῖος ἀναμένει τοὺς Τρῶες, ὅταν φθάνουν ἐκεῖ ἀναζητώντας σαφέστερη προφητικὴ καθοδήγηση. Βλ. ἐπίσης F. Cairns, «Geography and nationalism in the Aeneid», LCM, 2 (1977), 112.*

40. *Aen.*, II, 268 - 297.

41. *Aen.*, II, 780 - 784: *Longa tibi exsilia et vastum maris aequor arandum, / et terram Hesperiam venies, ubi Lydius arva / inter opima virum leni fluit agmine Thybris; / illic res laetae regnumque et regia coniunx / parva tibi...* Ἡ προφητεία τῆς Κρέουσας προετοιμάζει τὸν Αἰνεΐα, τοῦ ἀφήνει, ὅμως, καὶ κάποια κενά, τὰ ὁποῖα δικαιολογοῦν τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποία παρουσιάζει ὁ ἥρωας στὸ βιβλίο III τῆς Αἰνειάδας. Βλ. G. E. Duckworth, «Suspense in Ancient Epic - an Explanation of Aeneid III», *TAPA*, 62 (1931), 124 - 127, 135 - 138. R. B. Lloyd, «Aeneid III: a new approach», σσ. 134 - 135, ὅπου καὶ συζήτηση γιὰ τὶς διιστάμενες ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν.

42. *Aen.*, III, 96.

43. *Ibid.*, 156 - 171. Βλ. Ἐ. Καραμαλέγκου, *Οἱ Dei Penates τῆς Αἰνειάδας καὶ ὁ Ἀθῆναιος, Παρουσία* (Παράρτημα 3), Ἀθήνα, 1987, σσ. 53 - 54, 61.

44. *Aen.*, VIII, 306 - 358. Γιὰ τὸ ἐπιπέδιο τοῦ Εὐάνδρου βλ. W. Heilmann, «Aeneas und Evander im achten Buch der Aeneis», *Gymnasium*, 78 (1971), 76 - 89. G. Binder, *Ae-*

χουν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο καὶ τὸ παρελθόν - παρὸν - μέλλον τῆς Ρώμης.

Ἡ προσφώνηση *Dardanidae duri*⁴⁵, ἐξάλλου, τὴν ὁποία ἐπιλέγει ὁ Ἀπόλλων γιὰ νὰ ἀρχίσει τὴν προφητεία του, δὲν ἔχει μόνο τὸ νόημα, τὸ ὁποῖο διακρίνει ὁ Donatus: *hoc est ad tolerandum labores fortes*⁴⁶ ἢ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς, ὅπως ὑποστηρίζουν ἄλλοι⁴⁷, κάποια ἐνδειξη γιὰ νὰ καταλάβουν οἱ Τρῶες ὅτι τὴν πατρίδα τοῦ Δαρδάνου θεωρεῖ ὁ θεὸς ἀρχαία μητέρα, ἀλλὰ στὶς δύο αὐτὲς λέξεις συμπεκνώνεται ὅλη ἡ γεμάτη περιπέτειες ἱστορία τῆς Ρώμης⁴⁸ μὲ τὸ πλούσιο, ἀπώτερο Δαρδάνειο παρελθόν, τὸ γεμᾶτο ταλαιπωρίες τραϊκὸ παρὸν καὶ τὸ λαμπρό, ἀλλὰ δύσκολο στὴν κατάκτηση, ρωμαϊκὸ μέλλον⁴⁹.

Ἔτσι στὸ αἰώνιο νησί τῆς Δήλου, γενέτειρα τοῦ θεοῦ τῆς ἀθανασίας Ἀπόλλωνα, γίνεται ἡ ἐπίσημη ἐξαγγελία τῆς γέννησης τῆς αἰώνιας νέας Τροίας, τῆς Ρώμης.

neas und Augustus. Interpretationen zum 8. Buch der Aeneis, Meisenheim am Glan, 1971, σσ. 76 - 137. W. W. Fowler, *Aeneas at the site of Rome*, Oxford, 1917, σσ. 69 - 75.

45. *Aen.*, III, 94.

46. *Ad Aen.*, III, 90 κ.έ. (*Tiberi Claudii Donati Interpretationes Vergilianae*, ed. Henricus Georgii, *I Aeneidos Libri I - VI*, Stutgardiae, MCMLXIX, σ. 277). Παρεμφερὲς τὸ σχόλιο τοῦ P. Risi (*op. cit.*, σ. 137).

47. Βλ. *Servii, Ad Aen.* 94 (σ. 47): *nam dicendo «Dardanidae» ostendit Italiam, unde Dardanus fuit. quod si Cretam significaret «Teucriadae» diceret. DURI vel futurum ostendit laborem veleorum arguit insipientiam, qui intellecturi non fuerant.* Βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια τῶν Lambertus Hortensius Montfortus (*op. cit.*, σ. 151), Joannes Ludovicus de la Cerda (*op. cit.*, σ. 287), Abram Nicolaus (*op. cit.*, σ. 113), τὸ ἐκτενὲς σχόλιο τοῦ Joannes a Meyen (*op. cit.*, σ. 292), τὰ σχόλια τῶν C. Thiel (*op. cit.*, σ. 236), E. Benoist (Paris, 1869, σ. 139), ὁ ὁποῖος παραλληλίζει ἐπίσης τὸ ἐπίθετο *duri* μὲ τὸ ἐλληνικὸ *πολυτλήμονες* (ὅμοια ἀκριβῶς καὶ τὰ σχόλια τῶν A. Forbiger (*op. cit.*, σ. 326) καὶ J. Conington - H. Nettleship (Oxford, 1884, ἀνατ. Hildesheim, 1963, σ. 186), C. Schaper (*op. cit.*, σσ. 94, 97), K. Kappes (*op. cit.*, σ. 88).

48. Ὁ R. D. Williams (*op. cit.*, σ. 75), πιστεύει ὅτι τὸ ἐπίθετο *duri* ἔχει τὴ σημασία τοῦ *πολυτλήμονες* καὶ τονίζει τὶς ἀρετὲς τῆς *constantia* καὶ *fortitudo*, τὶς ὁποῖες οἱ Τρῶες, καὶ ἀργότερα τὸ Ρωμαϊκὸ ἔθνος, κλήθηκαν νὰ ἐπιδείξουν στὶς ἀντίξοες συνθήκες.

49. Ἡ προσπάθεια τοῦ D. Quint («Painful Memories: Aeneid 3 and the problem of the past», *CJ*, 78 (1982 - 1983), 30 - 38) νὰ στηρίξει καὶ σὲ αὐτὸ τὸ χωρίο (συγκεκριμένα στὴν προσφώνηση «Dardanidae duri») σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παρανόηση τοῦ χρησιμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀγχιση) τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Βιργίλιος αἰσθάνεται στὸ ἔπος του τὴν ἀνάγκη νὰ ξεχάσει τὸ παρελθόν καὶ νὰ ἔχει μὴ νὰ εἶναι ἀψιτηρία, κατὰ τὸ πρότυπο καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ πολιτικοῦ σκηنيκοῦ (νέα ἀρχὴ Αὐγούστου μετὰ τοὺς ἐμφυλίου πολέμους), δὲν ἀνταποκρίνεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, στὸ πνεῦμα τῆς *Αἰνειάδας*. Πιστεύουμε ὅτι εἶναι, ἀντιθέτως, ἐμφανὴς ἡ πρόθεση τοῦ ποιητῆ νὰ τονισθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν Τροία μέχρι τὴ Ρώμη μὲ προβολὴ τῶν στοιχείων ἐκείνων τοῦ τραϊκοῦ μῦθου, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνισχυτικὰ τοῦ τραϊκοῦ μεγαλείου. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπινόηση τῆς διήγησης περὶ Δαρδάνου, τῆς καταγωγῆς τοῦ Αἰνεΐα ἀπὸ τὸ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὴν ἀπάτη τοῦ Λαομέδοντα οἰκογενειακὸ δένδρο κ.λ.π.

Ἐὰν προσέξουμε τὸ κείμενο τῆς περιγραφῆς τῆς Δήλου καὶ τῶν νησιῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα διέρχεται ὁ Αἰνεΐας, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Βιργίλιος συσσωρεύει, μέσα σὲ λίγους στίχους, πολλὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα καὶ διασυνδέει ἐντέχνως πρόσωπα καὶ ιδέες τοῦ ἔπους του μὲ τὴν ἑλληνικὴ μυθικὴ παράδοση μὲ σκοπὸ νὰ προσλάβουν ἀπὸ αὐτὴν αἰώνιο κύρος⁵⁰.

Τῆ Δήλου παρουσιάζει ἀφιερωμένη *Nereidum matri*⁵¹ *et Neptuno Aegeo*⁵² καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ὅτι ὁ Ποσειδῶν εἶναι ὁ θεός, ὁ ὁποῖος προφητεῦει τῆ βασιλεία τοῦ Αἰνεΐα στὴν Ἰλιάδα⁵³, ἄρα τῆ βασιλεία τῆς Ρώμης, ὅπως ἐπίσης ὅτι ὑπῆρξε ἀρχικά, μαζί μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, θεὸς προστάτης τῆς Τροίας⁵⁴, ιδέα ποὺ ἐνισχύεται μὲ τὴ διπλῆ θυσία στὸν Ποσειδῶνα καὶ στὸν

50. Ὁ Α. W. Allen («The Dullest book of the Aeneid», *CJ*, 47 (1951-1952), 122) βλέπει στὴν περιγραφή τῆς Δήλου, ἰδιαίτερα στὴν προβολὴ τοῦ μύθου τῆς ἀκίνητοποίησης τῆς περικλυδῶμενης νήσου, ἓνα φυσικὸ σύμβολο τῆς ἀνάπαυσης καὶ τῆς ἡρεμίας μετὰ ἀπὸ τὴν κούραση. Σύμβολο ἰδανικὸ γιὰ τὴν περίπτωση τῶν περικλυδῶμενων καὶ κουρασμένων Τρώων. Συσχετίζει τὸ χωρίο αὐτὸ μὲ τὴν περιγραφή τῆς νίκης τοῦ Ἀδγούστου στὸ Ἄκτιο, τὸ ὁποῖο, ὅπως τῆ Δήλο, ἐκλαμβάνει ὡς ἓνα φυσικὸ σύμβολο ἀνάπαυσης μετὰ τὴν κούραση.

51. Ἡ Δωρὶς συνδέεται, ὅπως καὶ οἱ κόρες τῆς Νηρηΐδες, μὲ τὴν πλοῦσια μυθικὴ παράδοση τῶν νησιῶν. Ἡ Δήλος τῆς εἶναι *gratissima*, παρατηρεῖ ὁ R. D. Williams (*op. cit.*, σ. 69), ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ὄραιότερα νησιά.

52. *Aen.*, III, 74. Ἄν καὶ ὑπάρχει ἡ γνωστὴ σχέση τοῦ Ποσειδῶνα μὲ τὸ νησί τῆς Δήλου καὶ εἰδικώτερα μὲ τὶς ὕπηρεσιες, τὶς ὁποῖες πρόσφερε, κατὰ τὴ γέννηση τοῦ Ἀπόλλωνα, στὸ Δία καὶ στὴ Λητώ, ὥστε νὰ ἐκλείψει τὸ ἐμπόδιο τῆς κατάρας καὶ τῆς ἀπαλλῆς τῆς Ἥρας (γιὰ τὸ μυθικὸ αὐτὸ ἐπεισόδιο βλ. P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie grecque et romaine*, Paris, 1951, σ. 259 στὸ λ. ΛΕΤΟ (Λητώ)), οἱ σχολιαστὲς τῆς *Αἰνεΐδας* δὲν ἀναφέρονται στὸ θέμα αὐτὸ καὶ προσπαθοῦν συνήθως νὰ ἐξηγήσουν τὴν προέλευση καὶ τὴ χρήση ἀπὸ τὸν Βιργίλιο τοῦ ἐπιθέτου *Aegeo* (βλ. τὰ ἔκτενῆ σχόλια τῶν Hortensius Montfortus (*op. cit.*, σσ. 148 - 149), Joannes Ludovicus de la Cerda (*op. cit.*, σ. 281), E. Benoist (*op. cit.*, σ. 137). Πολλοὶ ἀρκοῦνται στὴν ἀπλὴ ἐξήγηση ὅτι τὸ νησί βρίσκεται στὸ Αἰγαῖο Πέλαγος (Σέρβιος, Joannes a Meyen, E. Salivet, C. Thiel, E. Sommer, C. Schaper κ.ά. βλ. τὰ σχόλιά τους στὸ στ. 74, στὰ ἔργα τους, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουμε *supra*). Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Βιργίλιος μὲ τὸ συνδυασμὸ τοῦ ἐπιθέτου *Aegeo* μὲ τὸν Ποσειδῶνα μᾶς θυμίζει τὴν πλοῦσια ἑλληνικὴ μυθικὴ παράδοση τῆς περιοχῆς καὶ συγχρόνως προσδιορίζει ἐμμεσα τὸ γεωγραφικὸ χῶρο στὸν ὁποῖο κινεῖται ὁ ἥρωάς του μετὰ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴ Θράκη.

53. *Y*, 306 - 309: ἦδη γὰρ Πριάμον γενεὴν ἤχθησε Κρονίων / νῦν δὲ δὴ Αἰνεΐας βίη Τρώεσσιν ἀνάξει / καὶ παιδῶν παῖδες, τοί κεν μετόπισθε γέωνται. (ed. D. B. Monro - T. W. Allen).

54. Ἡ ἐντονη καὶ χαρακτηριστικὴ δράση τοῦ Ποσειδῶνα στὴν Ἰλιάδα, ὑπὲρ τῶν Ἀχαιῶν, δὲν αἰρεῖ τὴν ἀρχικὴ ιδιότητά του τοῦ προστάτη τῶν Τρώων. Εἶναι γνωστός ὁ μύθος τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους τῆς Τροίας ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἡ ἀπάτη τοῦ Λαομέδοντα, αἰτία τῆς ἀλλαγῆς τῆς στάσης τοῦ Ποσειδῶνα — ὁ Ἀπόλλων παρέμεινε, ἀντιθέτως, σταθερὸς στὸ πλευρὸ τῶν Τρώων — δὲν ἐπηρεάζει τὴν εὐνοια τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν Αἰνεΐα, ἀφοῦ ὁ ἥρωας κατὰγεται ἀπὸ ἄλλο κλάδο τοῦ Τρωϊκοῦ γένους: τὸν σώζει ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεῖα καὶ προφητεῦει τὴν βασιλεία τῆς οἰκο-

Ἐπόλλωνα (*taurum Neptuno, taurum tibi pulcher Apollo*⁵⁵): τὸ δεύτερο ὄνομα τοῦ νησιοῦ *Ortygia*, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται στὴν περιγραφή τοῦ ἀπόπλου⁵⁶, θυμίζει, παράλληλα μὲ τὸ γνωστὸ μῦθο τῆς μεταμόρφωσης τῆς ἀδελφῆς τῆς Λητοῦς Ἀστερίας⁵⁷, καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἀποίκων, οἱ ὁποῖοι συνδέονται μὲ τὴν Αἰτωλία καὶ τὴ Σικελία⁵⁸ καὶ φέρνουν στὴ μνήμη τὸν κοινὸ πολιτισμὸ, στὸν ὁποῖο μετέχουν καὶ οἱ Ῥωμαῖοι· ὁ Βιργίλιος ἐπιλέγει τὴ μορφή τοῦ *Anius*⁵⁹, ἡ ὁποία προσφέρεται σὲ ἀξιοποίηση συμβόλων καὶ στὴ δημιουργία μυθολογικῶν συσχετισμῶν, γιὰ ἱερέα τοῦ Ἐπόλλωνα. Παραμερίζει, ὅσον ἀφορᾷ στοὺς δεσμοὺς τοῦ *Anius* μὲ τὸν Αἰνεΐα, τὶς διαφορὲς ἄλλες ἐκδοχὲς — οἱ σπουδαιότερες εἶναι οἱ ἀναφερόμενες στὴ Λαβινία⁶⁰ καὶ

γένειάς του ἐπὶ τῶν Τρώων (*cf. supra*). Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ποσειδῶνα μὲ Τροία - Αἰνεΐα στὴ μυθικὴ παράδοση καὶ στὸν Ὅμηρο βλ. P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie*, σσ. 42, 390 - 391 (ὅπου καὶ σχετικὰ χωρία ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ βιβλιογραφία). Γιὰ τὸ νόημα τῆς παρουσίας τοῦ Ποσειδῶνα στὴν Αἰνεΐα, στὰ σημεῖα κυρίως τοῦ ἔπους, τὰ ὁποῖα σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν Τροία, βλ. R. Coleman, «The gods in the Aeneid», *G&R*, NS 29 (1982), 147 - 148.

55. *Aen.*, III, 119. Ὁ G. Williams (*Technique and Ideas in the Aeneid*, Yale Univ. Press, 1983, σσ. 265 - 266) ἐξάγει τὴ σημασία τῆς ἀποστροφῆς, στὸ τμήμα, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ στὴ θυσία στὸν Ἐπόλλωνα. Συσχετίζει τὴν ἀποστροφή αὐτὴ μὲ ἐκείνη τοῦ χωρίου, III, 371 *meque ad tua limina, Phoebe*, ἡ ὁποία ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ Αἰνεΐα πρὸς τὸν θεὸ γιὰ τὴν καθοδήγησή του καὶ ἔχει ἰδιαιτέρα προσωπικὸ τόνο.

56. *Aen.*, III, 124.

57. βλ. P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie*, σ. 55. Ἐνδιαφέροντα καὶ κατατοπιστικὰ γιὰ τὴν ὀνομασία αὐτὴ τοῦ νησιοῦ τὰ σχόλια τοῦ Σερβίου *Ad. Aen.*, III, 73 (σσ. 34 - 36) καὶ τοῦ R. D. Williams (*op. cit.*, σ. 81).

58. βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Lambertus Hortensius Montfortus (*op. cit.*, σσ. 156 - 157), τὸ ὁποῖο, στηριζόμενο σὲ ἑλληνικὲς πηγές, παρουσιάζει καὶ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ γιὰ τὴν ἑτυμολογία τοῦ ὀνόματος Ὀρτυγία. Σχέσεις μεταξὺ τῆς ὀνομασίας αὐτῆς τῆς Δήλου καὶ τοῦ τμήματος τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Αἰνεΐα στὴν περιοχὴ τῆς Σικελίας διακρίνει ὁ M. C. J. Putnam, «The third book of the Aeneid: from Homer to Rome», *Ramus*, 9: 1 (1980), 14. βλ. ἐπίσης G. K. Galinsky, *Aeneas, Sicily and Rome*, New Jersey, 1969, σσ. 63 κ.έ.

59. βλ. P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie*, σ. 37. Ὁ J.-A. Hild, «La légende d'Enée», *RHR*, 6 (1882), 60, ὑποστηρίζει ὅτι αἰτία τοῦ ταξιδιοῦ στὴ Δῆλο, στὴ μυθικὴ περὶ Αἰνεΐα παράδοση, ἦταν ἡ ὑπαρξὴ καὶ βασιλεία στὸ νησί τοῦ *Anius*.

60. βλ. τὴν διήγηση τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσέως, *Antiquit. Rom.*, I, 59, 3: *ὄνομα δὲ τῶ κτίσματος Αἰνεΐας τίθεται Λαουνίων... ὡς δ' ἄλλοι τινὲς τῶν Ἑλληνικῶν μυθολογῶν ἔλεξαν, ἀπὸ τῆς Ἀνίου τοῦ Δηλίων βασιλέως θυγατρὸς, Λαΐνας καὶ τῆς δε ὀνομαζομένης, (τῆς) ἀποθανούσης νόσῳ περὶ τὸν οἰκισμὸν τῆς πόλεως πρώτης καὶ ἐν ᾗ ἔκαμε χωρῶν ταφείσης μνήμα γενέσθαι τὴν πόλιν, συμπλεῖσαι δ' αὐτὴν τοῖς Τρωσὶ λέγεται δοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ πατρὸς Αἰνεΐα δεχθέντι μαρτυκὴν ὄσαν καὶ σοφῆν.* (Ἐκδ. C. Jacoby). βλ. ἐπίσης τὸ σχόλιο τοῦ Σερβίου *Ad. Aen.*, III, 80 (σσ. 38-39). Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸ μῦθο Αἰνεΐα - Λαβινίας (κόρης τοῦ *Anius*) βλ. ἐν P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie*, σ. 255· J. Perret, *Les origines de la légende troyenne de Rome (281 - 31)*, Paris, 1942, σσ. 31 - 34· R. B. Lloyd, «Aeneid III and the Aeneas legend», σσ. 384, 392.

στὴν Κρέουσα⁶¹— καὶ ἐπινοεῖ τὴν στήριξη τῶν σχέσεων τῶν δύο ἀνδρῶν στοὺς δεσμοὺς φιλίας - φιλοξενίας μεταξὺ τοῦ ἱερέα καὶ τοῦ πατέρα τοῦ ἥρωα Ἀγχίση⁶². Μὲ τις σχέσεις αὐτές, τὶς ὁποῖες παρουσιάζει ὡς ἰδιαίτερα ἐγκάρδιες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ὑποδοχῆς, τὸ ὁποῖο τιμᾶ τοὺς Τρῶες⁶³, συνδέει κατ' εὐθείαν τὸν ἑλληνικὸ μυθικὸ κόσμον μὲ τὴ ρωμαϊκὴ μυθικὴ παράδοση καὶ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ρωμαϊκὲς ἀξίες: τὴ φιλία (*amicitia*). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στοὺς ἴδιους ἀκριβῶς δεσμοὺς στηρίζει καὶ τὴ σχέση μὲ τὸν Εὐάνδρον σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα ἐπεισόδια τῆς *Αἰνεΐδας*⁶⁴. Ἡ Μύκονος φέρει τὸ βάρος τῆς παράδοσης τῆς μυθικῆς νίκης τοῦ Ἡρακλῆ ἐναντίον τῶν Γιγάντων⁶⁵ καὶ εἶναι γνωστὸ τὸ κύρος τοῦ ἥρωα αὐτοῦ στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη⁶⁶. τὴ Νάξο παρουσιάζει ὁ ποιητὴς ὡς *bacchatam iugis*⁶⁷ καὶ οἱ σχολιαστὲς τοῦ Βιργιλίου μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ Σέρβιο⁶⁸, δίνουν διάφορες ἐρμηνεῖες στὸ χωρίο, οἱ ὁποῖες, ὅμως, σχετίζονται ὅλες μὲ

Γιὰ σύγκριση τῶν διηγήσεων τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσοῦ καὶ τοῦ Βιργιλίου βλ. W. A. Camps, *An introduction to Virgil's Aeneid*, Oxford, 1969, σ. 75.

61. Βλ. τὸ σχόλιο τοῦ E. Benoist (*op. cit.*, σ. 138).

62. Γιὰ τὴ σημασίαν τῆς παρουσίας τοῦ Ἀγχίση στὰ πρῶτα βιβλία τοῦ ἔπους (ἰδιαίτερα στὸ βιβλίον III) βλ. R. B. Lloyd, «*Aeneid*, III: a new approach», σσ. 143 - 150. G. Sanderlin, «Aeneas as apprentice — point of view in the third *Aeneid*», *CJ*, 71 (1975), 53 - 56 (ὁ Αἰνεΐας μαθαίνει τὴν τέχνην τοῦ πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ, ὁ Ἀγχίσις ἔχει τὶς πρωτοβουλίας).

63. Τὸ τονίζει ἰδιαίτερα ὁ T. C. Donatus στὸ σχόλιο τοῦ *Ad Aen.*, III, 80 (σ. 274): *quod ait occurrit, magna laus eius est, qui, cum esset rex et sacerdotii dignitate fultus, nos expectavit ut ad se peregrini potius venirent, sed ipse occurrit humanitate vel maxime ductus, quam testabatur occurrendo. quod autem dixit veterem Anchisen agnovit amicum, non antiquum quasi veteris amicitiae tantummodo debemus accipere, sed talem quoque qualis fuerat, cum staret felicitas Troianorum... ecce iste Anius non fortunam praesentem consideravit Anchisae, sed veterem tenuit tantumque habuit amicum quantus fuit, non quantus veniebat.*

64. *Cf. supra.*

65. Βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Lambertus Hortensius Montfortus (*op. cit.*, σ. 149): *in hac insula Hercules Gigantum reliquias fudit. Cf. τὸ σχόλιο τοῦ Joannes a Meyen (op. cit., σ. 289). Γιὰ τὴ Γιάρο ἀντίθετα ὁ B. L. D' Ooge, «The journey of Aeneas», *CJ*, 4 (1908 - 1909) 4 ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Βιργίλιος τὴν ἐπέλεξε, ἀπλῶς, γιὰ μετρικοὺς λόγους.*

66. Βλ. J. G. Winter, *The myth of Hercules at Rome*, Univ. of Michigan Studies, Humanistic ser., Vol. IV, part II, New York, 1910, σσ. 171 - 273. J. Bayet, *Les origines de l' Hercule romain*, Paris, 1926, σσ. 141 κ.έ., 363 κ.έ. Γιὰ τὸν Ἡρακλῆ στὸ Βιργίλιο καὶ ἄλλους ποιητὲς *cf. infra.*

67. *Aen.*, III, 125.

68. *Ad Aen.*, III, 125 (σ. 63): *aut vitibus consitam aut celebratam Bacchis, aut ubi Bacchus ex Indis, vel, ut quidam volunt, post devictos gigantes, egit triumphum, nam, ut supra (I, 67) diximus, ipsi consecrata est... bacchatam ergo (in qua bacchatus sit Liber), aut ideo gratam Baccho, quod ibi cum relicta a Theseo Ariadne libentissime concubuerit cui etiam coronam donavit, quae postea inter sidera collocata est.*

τό Βάκχο⁶⁹, και είναι γνωστή ή έκταση τής λατρείας του *Liber Pater* στη Ρώμη⁷⁰. ή Κρήτη παρουσιάζεται εὐθέως ὡς συνδεδεμένη, μέσω ἑνὸς ἐποικισμού, με τις μυθικές ἀρχές τής Τροίας⁷¹ και ὡς ή γενέτειρα ἑνὸς σημαντικοῦ τομέα τής λατρείας τῶν Ρωμαίων⁷².

Οἱ κακές ἐμπειρίες τῶν Τρώων ἀπὸ τὸ νησί αὐτὸ ὀφείλονται, ἀπλῶς, στη λανθασμένη ἐρμηνεία τοῦ χρησιμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀγχίση⁷³.

Ὁ Βιργίλιος ἀναφέρεται γενικὰ στὰ ἑλληνικὰ νησιά με εὐδιάκριτη τὴ διάθεση νὰ προβάλλει, με ἀφαίρεση, τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τοῦ ἑλληνικοῦ μυθικοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα ταιριάζουν στη διήγησή του: τὴ μεγαλοπρέπεια, τὸ ὑψηλό⁷⁴, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ ή Ρωμαϊκὴ παράδοση, τὴν ὁποῖα παρουσιάζει ὡς κοινὴ με τὴν Ἑλληνικὴ.

69. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὰ σχόλια τῶν Abram Nicolaus (*op. cit.*, σ. 116), E. Sommer (*op. cit.*, σ. 220) και R. D. Williams (*op. cit.*, σσ. 81 - 82).

70. Βλ. H. Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951 (ἐπανέκδ. 1978), σσ. 453 - 482· A. Bruhl, *Liber Pater, Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, σσ. 119 - 132, ἐπίσης σσ. 133 - 144 (γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Βάκχου στὰ ἔργα τῶν λατίνων ποιητῶν, τής κλασσικῆς ἐποχῆς) και σ. 149 (γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Βάκχου, τὸν σχετικὸ με τὴ Νάξο στὶς τοιχογραφίες τής Πομπηίας και τῶν ἄλλων πόλεων).

71. *Aen.*, III, 105-110. Γιὰ τοὺς λόγους και τὸ εἶδος αὐτῆς τής σύνδεσης βλ. N. Horsfall, «The Aeneas - legend and the Aeneid», *Uergilius*, 32 (1986), 15· J. Perret, *L'Énéide*, t. 1, σ. 174 σημ. στὸ στ. 105· R. D. Williams, *op. cit.*, σσ. 76 - 77.

72. *Aen.*, III, 111 - 113. Γιὰ τὴ λατρεία τής Κυβέλης και γιὰ τὰ ἄλλα σημεῖα τής Αἰνεΐδας, στὰ ὁποῖα ὁ Βιργίλιος ἀναφέρει τὴ θεὰ βλ. R. D. Williams, *op. cit.*, σσ. 77 - 79. Γιὰ τὴν εἰσαγωγή τής λατρείας στη Ρώμη βλ. J. N. Bremmer, «Slow Cybele's arrival», *Roman Myth and Mythography*, *Bull. suppl.* 52, London, 1987, σσ. 105 - 111, ὅπου και βιβλιογραφία γιὰ τὴ λατρεία τής θεᾶς στη Ρώμη.

73. *Aen.*, III, 103 - 117. Ὁ λόγος τοῦ Ἀγχίση, ἂν και δίνει κακὴ ἐρμηνεία στὸ συγκεκριμένο χρησιμὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀποδεικνύει, ὠστόσο, και τονίζει τις στενὲς σχέσεις τοῦ μυθικοῦ παρελθόντος τής Ρώμης με τὸ νησί τής Κρήτης. Τὴ στάση στὴν Κρήτη δὲν περιλαμβάνει στη διήγησή του ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς. Ὁ Ch. Vellay (*Les légendes du cycle troyen*, Monaco, 1957, σ. 369) ὑποθέτει ὅτι ὁ σταθμὸς αὐτὸς δὲν ὑπῆρχε στὶς πλούσιες πηγές στὶς ὁποῖες στηρίχτηκε ὁ Ἑλληνας συγγραφέας. Ὁ P. Grimal (*Virgile ou la seconde naissance de Rome*, Paris, 1985, σσ. 203 - 204) πιστεύει ὅτι ὁ Βιργίλιος, στὴν περιγραφή τῶν ταξιδιῶν τοῦ Αἰνεΐα, ἐπιλέγει ἀπὸ τὴ μυθικὴ παράδοση τὰ μέρη ἐκεῖνα (Θῠράκη - Δῆλος - Κρήτη) με τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀπὸ μακροῦ χρόνου οἰκεῖοι οἱ Ρωμαῖοι. Παρατηρεῖ ὅτι, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ὁ μῦθος γίνεται ἱστορία. Κατὰ τὸν R. B. Lloyd («*Aeneid III and the Aeneas legend*», σ. 392), ὁ Βιργίλιος ἐπινόησε, πιθανόν, τὴν κακὴ ἐρμηνεία τοῦ χρησιμοῦ, γιὰτὶ αὐτὸ ἐξυηρητοῦσε γεωγραφικὰ τις περιπλανήσεις τοῦ Αἰνεΐα, ἀφοῦ ή Δῆλος ἐπρεπε νὰ προηγηθεῖ τής Κρήτης.

74. Χαρακτηριστικὸ τὸ ἐπιθετο *celsa*, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ Μύκονο. Τὰ σχόλια ἀναφέρουν ὅτι τὸ ἐπιλέγει «*propter montem Dimastum*» (Hortensius Montfortus, *op. cit.*, σ. 149, ἐπίσης Joannes a Meyen, *op. cit.*, σ. 289), ἀλλὰ και γιὰ τις ἐννοιες τοῦ ὑψηλοῦ και τής μεγαλοπρέπειας, οἱ ὁποῖες ἐκφράζονται μέσω αὐτοῦ.

Τὰ μυθικὰ σύμβολα χρησιμοποιοῦν ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐξόψωση τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ καθεστώτος του.

Ἐὐὐ Ἀπόλλων εἶναι ὁ θεὸς προστάτης τοῦ Αὐγούστου⁷⁵ καὶ ὁ Αἰνεΐας ἀρχίζει καὶ τελειώνει τὴν προσευχὴ του μὲ τὴν παράκληση «*da, Thymbraee*»⁷⁶, «*da, pater*»⁷⁷. Ἐὐ Σέρβιος ἐρμηνεύει τὸ ρῆμα «*da*» ὡς «*πέες*», «*δείξε*»⁷⁸, ἀλλὰ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, βέβαιο ὅτι ὁ Αἰνεΐας παρακαλεῖ τὸ θεὸ ὄχι μόνο νὰ πεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ δώσει, δηλαδὴ, νὰ βοηθήσει νὰ πραγματοποιηθοῦν, αὐτὰ, τὰ ὁποῖα θὰ πεῖ. Ἐὐκριβῶς ὅπως καὶ στὸ Ἐὐκτιο ὁ θεὸς συνέβαλε ἐνεργὰ γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴ νίκη ὁ Αὐγούστος:

*Actius haec cernens arcum intendebat Apollo|desuper: omnis eo terrore Aegyptus et Indii,|omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabaei*⁷⁹.

Ἐὐτσι ὅπως τὸν καλεῖ νὰ συμβάλει καὶ στὸ διαρκὲς μεγαλεῖο τῆς Ρώμης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρόσκαιρη ἀκμὴ τῆς Τροίας:

*Da propriam*⁸⁰, *Thymbraee, domum; da moenia fessis|et genus et mansuram urbem; serva altera Troiae|Pergama, reliquias Danaum atque inmitis Achilli*⁸¹.

Τὸ σχετικὸ ἐπίσης μὲ τὸν οἶκο καὶ τὸ *genus*⁸² εἶναι τὸ πρῶτο, τὸ ὁποῖο ζητᾶει ὁ Αἰνεΐας, καὶ ὁ Ἀπόλλων διαβεβαιώνει ὅτι:

*Hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris|et nati natorum et qui nascentur ab illis*⁸³.

75. Γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν Αὐγούστο καὶ τὸ καθεστῶς του cf. supra. Γιὰ τὴν ἐντονη παρουσία του στὴν *Αἰνεΐδα*, cf. supra: σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Αὐγούστο βλ. W. F. J. Knight, *Roman Vergil*, London, 1953, σσ. 231 - 322.

76. *Aen.*, III, 85.

77. *Ibid.*, 89.

78. *Ad Aen.*, III, 85 (σ. 41): *da «dic», «indica»; Apollo enim non dandi, sed dicendi habet potestatem.*

79. *Aen.*, VIII, 704 - 706. Μὲ παρόμοιο τρόπο προσφέρει τὴ βοήθειά του ὁ Ἀπόλλων στὸν Αὐγούστο καὶ στὴν ἀφήγηση τῆς ναυμαχίας ἀπὸ τὸν Προπέρτιο, *Eleg.*, IV, 6: *tibi militat arcus | et favet ex umeris hoc onus omne meis* (στ. 39 - 40), *ego temporis auctor | ducam laurigera Iulia rostra manu. | dixerat, et pharetrae pondus consumit in arcus* (στ. 53 - 55, ἐκδ. E. A. Barber).

80. Βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Σερβίου (*Ad Aen.*, III, 85, σ. 41): *propriam «perpetuam», «stabilem», «firmam».*

81. *Aen.*, III, 85 - 87.

82. Ἐὐ Ph. Holt («*Who understands Vergil's prophesies?*»), *CJ*, 77 (1982), 313 σημ. 18) παρατηρεῖ ὅτι ἡ προφητεία τῆς Δήλου καὶ εἰδικῶς τὸ σημεῖο, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ *genus*, εἶναι ἡ μόνη περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ὁ Αἰνεΐας βλέπει τὸ μέλλον μὲ προοπτικὴ ὑπερβαίνουσα τὰ ὅρια τῆς δικῆς του ζωῆς καὶ ἐκείνης τοῦ γιοῦ του.

83. *Aen.*, III, 97 - 98.

Ὁ δισταγμὸς τοῦ Σερβίου γιὰ ποιὰ πόλη δέεται ὁ Αἰνεΐας⁸⁴ δὲν δικαιολογεῖται. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἀναφέρεται στὴν Τροία⁸⁵, τῆς ὁποίας ἡ συνέχεια εἶναι ἡ Ρώμη. Ἡ συνέχεια αὐτὴ πρέπει νὰ καταξιωθεῖ ἀπὸ τὴ Δῆλο, τόπο γέννησης τοῦ Ἀπόλλωνα, τόπο ἀνακοίνωσης τῶν χρησμῶν τῆς Ρώμης καὶ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Αὐγουστο, ἐπίσης ἐκλεκτὸ τῶν πεπρωμένων καὶ τοῦ θεοῦ τῆς Δήλου. Ὁ χρησμὸς τοῦ Ἀπόλλωνα ἀποκαλύπτει καὶ ἐνώνει τὶς δύο κύριες ἐννοιες, στίς ὁποῖες θὰ στηριχθεῖ τὸ μεγαλεῖο τῆς νέας Τροίας: τῆ γῆ - μητέρα (*antiquam matrem*⁸⁶), ἡ ὁποία θὰ δεχθεῖ τοὺς Τρῶες, καὶ τὴν οἰκογένεια: τοῦ Αἰνεΐα καὶ τῶν ἀπογόνων του, οἱ ὁποῖοι φθάνουν μέχρι τὸν Αὐγουστο. Ἡ δόξα τῆς γενιᾶς τοῦ Αὐγούστου ἐξασφαλίζεται στὴ γῆ - γενέτειρα τοῦ προστάτη του Ἀπόλλωνα.

Ὁ Ποσειδῶν, ἐξἄλλου, τὸν ὁποῖο προαναφέραμε, εἶναι καὶ αὐτὸς προστάτης τοῦ Αὐγούστου. Ὁ Βιργίλιος τὸν συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν θεῶν, ἐναντίον τῶν ὁποίων ἐστρέφοντο οἱ σκοτεινὲς προστάτιδες δυνάμεις τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου στὸ Ἄκτιο:

*Omnigenumque deum monstra et Iatrator Anubis/ contra Neptunum et Venerem contraque Minervam/ tella tenent*⁸⁷...

Ὁ Αὐγουστος μάλιστα δεχόταν μὲ εὐχαρίστηση νὰ τὸν ταυτίζουν μὲ τὸ θεὸ αὐτό, μετὰ τὸ θρίαμβό του ἐπὶ τοῦ Σέξτου Πομπηίου, ὁ ὁποῖος ἐδανείζετο συχνὰ τὴ μορφή τοῦ Ποσειδῶνα⁸⁸.

Ὁ Αἰνίος, τὸν ὁποῖο προαναφέραμε, μὲ τὸ διπλὸ ἀξίωμα τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἱερέα

*Rex Aenius, rex idem hominum Phoebique sacerdos*⁸⁹

θυμίζει τὶς παραδόσεις τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ρώμης⁹⁰ καὶ συγχρόνως

84. *Ad Aen.*, III, 86 (σ. 42): *vel propter Troiam, vel propter eam quam in Thracia condidit.*

85. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη παράκληση: *serva altera Troiae Pergama*, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ μέλλον.

86. *Aen.*, III, 96. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Βιργίλιος τονίζει καθαρὰ αὐτό, τὸ ὁποῖο φαίνεται ἔντεχνα ἐνσωματωμένο σὲ ὅλη τὴν *Αἰνεΐαδα*: τὴν ταύτιση τῆς Ρώμης μὲ τὴν Ἰταλία κατὰ τὴν προσφιλή πολιτικὴ τοῦ Αὐγούστου (Γιὰ τὸ θέμα Ἰταλίας - Ρώμης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προβολὴ τῶν φιλικῶν δεσμῶν μὲ τὴν Ἑλλάδα στὸ ἐπεισόδιο τοῦ Εὐάνδρου βλ. F. Cairns, *Virgil's Augustan Epic*, Cambridge, 1989, σ. 122).

87. *Aen.*, VIII, 698 - 700. Εἶναι εὐγλωττὴ ἡ ἐπιλογή τῶν θεοτήτων, τὴν ὁποία κάνει ὁ Βιργίλιος στὸ χωρίο αὐτό.

88. Βλ. J. Bayet, *op. cit.*, σ. 180.

89. *Aen.*, III, 80.

90. Βλ. *Serv.*, *ad Aen.*, III, 80: *sane maiorum haec erat consuetudo, ut rex esset etiam sacerdos vel pontifex.* Τὴν ἱστορία τοῦ διπλοῦ ἀξιώματος στὴ Ρώμη, ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους μέχρι τὸν Αὐγουστο, ἀναφέρουν οἱ Hortensius Montfortus (*op. cit.*, σ. 150) καὶ Joannes a Meyen (*op. cit.*, σ. 290).

καταξιώνει τὴν ἰδέα τῆς συνύπαρξης στὸ ἴδιο πρόσωπο τοῦ πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ ἀρχηγοῦ, ἡ ὁποία τόσο ἔθελγε τὸν Αὐγούστο καὶ τὴν ὁποία πραγματοποίησε, λόγῳ εἰδικῶν συνθηκῶν, μόλις τὸ 12 π. Χ.⁹¹. Ὁ ἄμεσος τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἐδόθη ἡ ἐξουσία καὶ τὸ προφητικὸ χάρισμα στὸν Anius ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα⁹², καθὼς καὶ τὸ διπλὸ σύμβολο τῆς δάφνης —σύμβολο τοῦ νικητοῦ στρατηγοῦ⁹³ καὶ ἱερὸ φυτὸ τοῦ Ἀπόλλωνα⁹⁴— τὸ ὁποῖο φέρει ὁ Anius

*vittis et sacra redimitus tempora lauro*⁹⁵,

ὄχι μόνον προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ ἀρχιερατικὸ ἀξίωμα τοῦ Αὐγούστου⁹⁶, ἀλλὰ καὶ τονίζουν τὴ σημασία, τὴν ὁποία εἶχε ἡ ἄμεση σύνδεση τοῦ Αὐγούστου μὲ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴ λατρεία του ὡς ἓνα εἶδος ὑποκατάστατου τῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποία, ὁ Αὐτοκράτορας ἂν καὶ εἶχε τὴ δύναμη, δίσταζε νὰ καταλάβει μὲ μέσα ἀνορθόδοξα.

Ὅσο γιὰ τὸ μῦθο τοῦ Ἡρακλῆ, ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὴ Μύκονο, σχετίζεται μὲ τὴ γνωστὴ προβολὴ τοῦ ἥρωα ἀπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ Αὐγούστου, ὅπως μαρτυροῦν ὄχι μόνον τὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς⁹⁷, ἀλλὰ καὶ τὰ σχετικὰ χωρία τῶν ποιητῶν τῆς ἐποχῆς, τοῦ Ὀρατίου⁹⁸, τοῦ Προπερτίου⁹⁹ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Βιργιλίου¹⁰⁰.

Ἡ μέσῳ τοῦ μύθου προβολὴ ἱστορικῶν συμβόλων εἶναι, ἐπομένως, ἡ δευτέρη πηγὴ καταξίωσης προσώπων καὶ ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ.

Τὸ χωρίο, ὅμως, τῆς *Αἰνεΐδας*, τὸ ὁποῖο περιγράφει τὸ ταξίδι στὸ Αἰγαῖο εἶναι πλούσιο καὶ σὲ λογοτεχνικοὺς συμβολισμούς. Ὁ ποιητὴς ἐντάσ-

91. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λέπτιδου, τὸν ὁποῖο δὲν θέλησε νὰ παραγκωνίσει. Βλ. J. Bayet, *op. cit.*, σσ. 178 - 179.

92. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλων μετέφερε τὸν Anius στὴ Δῆλο καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν ἐξουσία καὶ τὸ προφητικὸ χάρισμα, βλ. P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie*, σ. 37.

93. Βλ. *Serv., Ad Aen.*, III, 81.

94. Βλ. R. D. Williams, *op. cit.*, σ. 72, γιὰ τὸ μῦθο, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται τὸ φυτὸ.

95. *Aen.*, III, 81.

96. Ὅπως τὸ χωρίο *Aen.*, VIII, 678 - 679.

97. Μὲ πρῶτο τὸ μνημεῖο τῆς *Ara Maxima*.

98. *Carm.*, III, 3, 8 - 12: ἡ εἰκόνα τοῦ Ἡρακλῆ κατόχου τῆς ἀρετῆς τῆς *constantia* (ὡς *iustum et tenacem propositi virum* χαρακτηρίζει ὁ Ὀράτιος (*ibid.*, 1) τὸν κατέχοντα τὴν ἀρετῆ), ὁ ὁποῖος πίνει στὸν οὐρανὸ νέκταρ μαζί μὲ τὸν θεοποιηθέντα Αὐγούστο.

99. *Eleg.*, IV, 9.

100. *Aen.*, VIII, 184 - 279: τὸ μυθικὸ ἐπεισόδιο Ἡρακλῆ - Κάκου καὶ ὅσα συνδέονται μὲ αὐτό. Βλ. H. Schnepf, «Das Herkulesabenteuer in Vergils Aeneis (VIII, 184 ff)», *Gymnasium*, 66 (1959), 250 - 268· H. Bellen, «Adventus Dei. Der Gegenwartsbezug in Vergils Darstellung der Geschichte von Cacus und Hercules (*Aen.*, VIII, 184 - 275)» *Rh M*, 106 (1963), 23 - 30· G. K. Galinsky, «The Hercules - Cacus episode in Aeneid VIII», *AJPh*, 87 (1966), 18 - 51.

σει τὸ κείμενό του στὴ λογοτεχνικὴ παράδοση μὲ ἓνα τρόπο, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄξιος προσοχῆς.

Τὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ἀφήγησης θυμίζει ἀσφαλῶς, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα¹⁰¹, τὴν ᾽Οδύσσεια τοῦ ᾽Ομήρου· συγκεκριμένα τὶς θαλάσσιες περιπλανήσεις τοῦ ᾽Οδυσσεύα μέχρι τὴν ἀφιξή του στὸ νησὶ τῶν Φαιάκων. Καὶ στὸν ᾽Ομηρὸ ἀφηγητὴς εἶναι ὁ ἥρωας τοῦ ἔπους, ὅπως στὴν *Αἰνείαδα*. Τὰ συγκεκριμένα, ὁμοίως, ἐπεισόδια, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν στὸ διάπλου τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τὸ σταθμὸ, δηλαδὴ, τῆς Δήλου μέχρι τὴν ἀφιξη στὴν Κρήτη, δὲν ὑπάρχουν στὸ ὁμηρικὸ κείμενο¹⁰². Ὁ ρωμαῖος ποιητὴς ἐκφράζει μέσῳ αὐτῶν ιδέες καὶ ἐπιτυχάνει ἱστορικοπολιτικούς συνδυασμούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι προσαρμοσμένοι στὶς ἀνάγκες τῆς δικῆς του ποίησης καὶ ξένες πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ὁμηρικοῦ προτύπου του¹⁰³. Χρησιμοποιεῖ, ὁμοίως, μοτίβα, λέξεις καὶ φράσεις-σύμβολα, τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν στὸν ᾽Ομηρὸ καὶ ἀποκαθιστοῦν τὴ σχέση τοῦ κειμένου τῆς *Αἰνείαδας* μὲ τὴ λογοτεχνικὴ παράδοση, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ.

Στὴν περιγραφή τῆς ἐπίσκεψης στὴ Δήλο, τὸ μοτίβο τοῦ χρησμοῦ, εἶναι ὁμηρικὸ μοτίβο· ἀνεξαρτήτως τῶν διαφορῶν στὸ περιεχόμενο τοῦ συγκεκριμένου χρησμοῦ καὶ στὶς ιδέες, οἱ ὁποῖες ἐκφράζονται δι' αὐτοῦ, τὸ κείμενο τοῦ Βιργιλίου θυμίζει, μιμεῖται καὶ συναγωνίζεται τὰ ἀντίστοιχα ὁμηρικὰ κείμενα¹⁰⁴. Ὁ Βιργίλιος ἀποκαλεῖ ἐπίσης τὸν ᾽Απόλλωνα *arquiteneus*¹⁰⁵ κατὰ τὰ *ἐκηβόλον*, *ἐκακίβολον*, *ἀργυρότοξον* τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων¹⁰⁶. ὁ Neptunus θυμίζει τὸν ἀντίστοιχο Ποσειδῶνα μὲ τὴν ἔμμεση ὑπόμνηση τῆς προφητείας του στὴν *Ἰλιάδα*¹⁰⁷ καὶ τὴν προβολὴ τῆς κυριαρχίας του στὴ θαλάσσια περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου¹⁰⁸, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε κάποιες χαρακτηριστικὲς μόνο περιπτώσεις αὐτῶν τῶν «ὁμηρικῶν ἀναμνήσεων» τοῦ λατινοῦ ποιητῆ.

101. Βλ. B. Otis, «The originality of the Aeneid», στὸ *Virgil ed. by Dudley & Dorey*, London, 1969, σσ. 27 - 66 (κυρίως σσ. 32, 36, 50)· R. D. Williams, «Virgil and the Odyssey», *Phoenix*, XVII (1963), 266 - 274 (κυρίως σσ. 266 - 269)· B. Otis, *Virgil. A study...*, σ. 251.

102. Βλ. G. N. Knauer, *Die Aeneis...*, σ. 185.

103. Γιὰ τὶς δυσκολίες, τὶς ὁποῖες εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Βιργίλιος στὸν τομέα αὐτὸ βλ. K. Quinn, *op. cit.*, σ. 307· R. D. Williams, «Virgil and the Odyssey», σ. 269.

104. Γιὰ τὸ μοτίβο τοῦ χρησμοῦ καὶ τὴν ἔννοια τῆς μίμησης ὡς «ἀγῶνος» στὸ πλαίσιο τῆς λογοτεχνικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται στὴν *Αἰνείαδα* βλ. A. - M. Guillemin, *L'originalité de Virgile. Étude sur la méthode littéraire antique. Collection d'Études Latines*, VII, Paris 1931, σσ. 125 κ.έ.

105. *Aen.*, III, 75.

106. Βλ. τὰ σχόλια τῶν Abram Nicolaus, *op. cit.*, σ. 111· G. Valkenier, *op. cit.*, σ. 408· R. D. Williams, *Aeneidos liber tertius*, σ. 71.

107. Cf. *supra*.

108. Cf. *supra*.

Τὸ κείμενο τῆς *Αἰνεΐαδας* ἔχει ἐπίσης στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ποιήση τοῦ Καλλιμάχου. Ἡ περιγραφὴ τῆς Δήλου ἀπὸ τὸν Βιργίλιο¹⁰⁹ θυμίζει τὴν περιγραφὴ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸν Ἑλληνα ποιητὴ· παρουσιάζει καὶ ἐκεῖνος τὴν ἀκινητοποίηση τοῦ νησιοῦ ὡς δῶρο εὐγνωμοσύνης τοῦ Φοῖβου γιὰ τὴν φιλοξενία, τὴν ὁποία πρόσφερε στὴν ἐπίτοκο μητέρα του:

ἀλλ' ἄφετος πελάγεσιν ἐπέπλεες¹¹⁰ .....

.....
 Ἦνίκα δ' Ἀπόλλωνι γενέθλιον οὐδας ὑπέσχεσ,
 τοῦτό τοι ἀντημουιβὸν ἀλίπλοοι οὐνομ' ἔθεντο,
 οὐνεκεν οὐκέτ' ἄδηλος ἐπέπλεες, ἀλλ' ἐνὶ πόντου
 κῶμασιν Αἰγαίωιο ποδῶν ἐνεθήκαο ρίζας¹¹¹.

Τὸ ὄνομα Ὁρτυγία¹¹², τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Βιργίλιος, ἔχει τὴν ἀρχὴ του στὸ ἴδιο μυθικὸ πρόσωπο καὶ στὴν σχετικὴ μὲ αὐτὸ μυθικὴ διήγησι μὲ τὸ ὄνομα Ἀστερία¹¹³ τοῦ Καλλιμάχου.

Κάποια σημεῖα ἐπίσης στὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἔχουν ἔντονη ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ ἀπόχρωσι¹¹⁴. Ἀντίστοιχα σημεῖα συναντοῦμε καὶ στὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ χρησιμοῦ¹¹⁵ προσαρμοσμένα βέβαια στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἱστορικῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα προβάλλει ὁ ποιητής. Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Βιργιλίου διατηρεῖ ἀναμνήσεις ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ὕμνο «Εἰς Δήλον», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ὕμνο «Εἰς Ἀπόλλωνα» τοῦ ἴδιου Ἑλληνα ποιητῆ¹¹⁶.

Τὸ λατινικὸ κείμενο περιέχει σὲ μικρότερη ἔκτασι στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη¹¹⁷, τὸν Πίνδαρο¹¹⁸ καὶ ἄλλους Ἑλληνες ποιητές¹¹⁹. Σαφῆς εἶναι

109. *Aen.*, III, 73 - 77. Cf., Prop, *Eleg.*, IV, 6, 27 κ.έ.

110. *Εἰς Δήλον*, 36 (βλ. ἐπίσης στ. 41 - 50).

111. *Ibid.*, 51 - 54. Βλ. R. D. Williams, *op. cit.*, σ. 71.

112. *Aen.*, III, 124, 143, 154.

113. *Εἰς Δήλον*, 37 - 40.

114. *Ibid.*, 179 - 188.

115. *Aen.*, III, 94 - 101.

116. στ. 26 - 27, 68. Ἐπίσης ἡ προβολὴ τῆς ιδιότητος τοῦ Ἀπόλλωνα ὡς θεμελιωτῆ πόλεων στὸν ὕμνο (στ. 55 - 65), ὑπάρχει καὶ στὴ δέησι τοῦ Αἰνεΐα στὸ λατινικὸ κείμενο (*Aen.*, III, 85 - 86).

117. Βλ. G. Valkenier, *op.cit.*, σ. 411: γιὰ τὴν *antiquam matrem* τοῦ Βιργιλίου σὲ σχέση μὲ τὴν *παλαιομάτορα* τοῦ Ἑλληνα τραγικοῦ.

118. Γιὰ τὸν Ποσειδῶνα cf. τὸν 5 Νεμ. Γιὰ τὴν Δήλον βλ. A. Forbiger, *op. cit.*, σ. 221.

119. Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Hortensius Montfortus, *op. cit.*, σ. 149· τοῦ A. Forbiger, *op. cit.*, σ. 221· N. M. Horsfall, «The Aeneas legend from Homer to Virgil», *Roman Myth and Mythography*, Bull. suppl. 52, London, 1987, σσ. 12 - 24.

καί σέ αὐτά ἡ πρόθεση τοῦ ρωμαίου ποιητῆ νά τονίσει τίς ἑλληνικές ρίζες τῆς ἔμπνευσῆς του.

Καταλήγουμε μέ τή γενική παρατήρηση ὅτι τὰ ἑλληνικά νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἰδιαίτερα ἡ Δῆλος, ἀνάγονται ἀπό τόν ποιητῆ εἰς τόπους ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν κύρος καί καθαγιάζονται ἀφ' ἑνός οἱ ἔνδοξες πολιτισμικές καταβολές τῆς Ρώμης, οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται σχεδόν κοινές μέ τίς ἑλληνικές, ἀφ' ἑτέρου ἡ ἰδεολογική συνοχή παρελθόντος - παρόντος - μέλλοντος τῆς Ρώμης καθὼς καί ἡ ἐπικράτηση τῆς δυναστείας τοῦ Αὐγούστου καί τὸ πολιτικό ἔργο της.

Τέλος μέ κατάλληλη ἀξιοποίηση τοῦ μυθικοῦ, τοῦ ἱστορικοῦ καί τοῦ λογοτεχνικοῦ συμβολισμοῦ, ὁ ποιητῆς ἐπεμβαίνει στήν ἱστορική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του καί προσδίδει ὑπερχρονική ἀξία στό νόημά της.

ΤΡΑΓΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΟΓΡΑΦΙΑ: ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ

Στήν τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου «Ἀγαμέμνων» καί στοὺς στίχους 650 κ.έ. ὁ Κήρυκας ἀπαντώντας στὸν Χορό, ποὺ τὸν ρώτησε γιὰ τὴν τύχη τοῦ Μεγελαίου, περιγράφει τὴν καταιγίδα ποὺ ἐπληξε τὸν στόλο τῶν Ἀχαιῶν καθὼς ἐπέστρεφε στὴν πατρίδα νικητῆς ἀπὸ τὴν Τροία: σφοδροὶ ἄνεμοι προερχόμενοι ἀπὸ τὴν Θράκη καὶ νεροποντὴ δισκόρπισαν καὶ συνέτριψαν τὰ καράβια τῶν Ἀχαιῶν κτυπώντας τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο (στ. 653 - 660)¹:

ἐν νυκτὶ δυσκύμαντα δ' ὠρώρει κακά
 ναῦς γὰρ πρὸς ἀλλήλησι θερήμιαι πνοαὶ
 ἤρεικον· αἱ δὲ κροτυπούμεναι βία
 χειμῶνι τυφῶ σὺν ζάλη τ' ὄμβροκτόπῳ
 ἔχοντ' ἄφαντοι ποιμένος κακοῦ στρόβῳ.
 ἐπεὶ δ' ἀνήλθε λαμπρὸν ἡλίου φάος,
 ὀρώμεν ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς
 ἀνδρῶν Ἀχαιῶν ναυτικοῖς τ' ἐρειπίοις².

Τὸν στίχο 659 «ὀρώμεν ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς»—ἢ ὅπως τὸν μεταφράζει ὁ Σεφέρης, ποὺ ἔχει ἐνσωματώσει αὐτοῦσιο τὸν στίχο αὐτὸ σ' ἓνα ποίημά του³: «βλέπουμε ν' ἀνθίζει νεκροὺς τὸ Αἶγαίο»—θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀναλύσουμε καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε ἐδῶ.

Σὲ μιὰ περιγραφή ἐνὸς καταστροφικοῦ ναυαγίου, ὅπου χάθηκαν ζωὲς συντρόφων—περιγραφή δοσμένη ἀπὸ κάποιον ποὺ ἔζησε αὐτὲς τίς στιγμὲς τῆς φρίκης καὶ εἶχε τὴν τύχη νὰ γλυτώσει—ἡ ἔκφραση «ὀρώμεν ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς» εἶναι κάτι ποὺ μᾶς ξαφνιάζει.

1. Τὰ χωρία ἀπὸ τὸν «Ἀγαμέμνονα» παρατίθενται κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ E. Fraenkel, *Aeschylus, Agamemnon*, ed. with a Commentary, Oxford 1950, Vol. I, II, III. Γιὰ τίς ἄλλες τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου χρησιμοποίησά τὴν ἔκδοση D. Page, *Aeschyli Septem quae supersunt tragoediae*, Oxonii 1972. Τὴν ἔκδοση τοῦ M. L. West, *Aeschyli Tragoediae cum in certi poetae Prometheo*, Stuttgartiae 1990, δὲν εἶχα ἐγκαίρως στὴ διάθεσή μου.

2. Κατὰ τὴν εὐλογη διόρθωση τοῦ Auratus.

3. «Μὲ τὸν τρόπο τοῦ Γ. Σ.». *Τετράδιο Γυμνασμάτων*. Ἴκαρος, Ἀθήνα 1974, σ. 108.

Ἐπροσδόκητη μᾶς φαίνεται ἡ σύναψη τοῦ ῥήματος «ἀνθέω» μετὰ τὴν λέξη «πέλαγος» γιατί ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ μας ἐμπειρία γνωρίζουμε ὅτι σὲ ἄλλα «παραδείγματα», σὲ ἄλλα συμφραζόμενα, ἐμφανίζεται τὸ «ἀνθοῦν» καὶ σὲ ἄλλα τὸ «πέλαγος». Ἀκόμα λιγότερο περιμέναμε τὸ «ἀνθοῦν» νὰ συντάσσεται μετὰ τὸ «νεκροῖς». Οἱ δύο αὐτὲς λέξεις «ἀνθοῦν» καὶ «νεκροῖς» λειτουργοῦν ὄχι ἀπλῶς σὲ διαφορετικὰ περιβάλλοντα, ἀλλὰ σὲ ἐντελῶς ἀντίθετα: τὰ ἄνθη εἶναι ἡ βλάστηση, ἡ ζωὴ, ἡ χαρὰ· οἱ νεκροὶ εἶναι ὁ θάνατος, ἡ θλίψη, τὸ πένθος. Τὸ πέλαγος ἀνθίζει καὶ τὰ ἄνθη του εἶναι οἱ νεκροί. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ ἀνοίκεια ἀναλογία, μιὰ ἀντίφαση, ἕνα ὀξύμωρο⁴. Αὐτὴν τὴν «ἀταίριαστη μεταφορά», ὅπως τὴν ἔχουν χαρακτηρίσει οἱ μελετητές⁵, θέλουμε νὰ ἐρμηνεύσουμε ἐδῶ. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν «Ἀγαμέμνονα» τοῦ Αἰσχύλου ἔχουν συσχετίσει οἱ μελετητές⁶ μετὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τραγωδίας «Πέρσαι» τοῦ ἴδιου ποιητῆ, ὅπου περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ἄγγελο ἡ καταστροφή τοῦ περσικοῦ στόλου στὸ στενὸ τῆς Σαλαμίνας, στ. 412 - 421:

τὰ πρῶτα μὲν νῦν ἕνεμα Περσικοῦ στρατοῦ
ἀντεῖχεν ὡς δὲ πλῆθος ἐν στενωῖ νεῶν
ἤθροιστ', ἀρωγὴ δ' οὔτις ἀλλήλοις παρήν,
αὐτοὶ δ' ἐπ' αὐτῶν ἐμβολαῖς χαλκοστόμοις
παίοντ', ἔθρανον πάντα κοπήρη στόλον,

4. Οἱ νεώτερες ἀπόψεις ποῦ βλέπουν τὸ φαινόμενο τῆς μεταφορᾶς στὴ γλώσσα κυρίως ὡς πρόβλημα σηματολογικὸ, θεωροῦν ὡς κυρίαρχο στοιχεῖο κάθε μεταφορᾶς τὴν ἀντίφαση· στὶς λεγόμενες «τολμηρὲς» μεταφορὲς τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι τόσο ἐμφανὲς ποῦ δὲν περνᾷ ἀπαρατήρητο. Κατὰ τὰ παραπάνω ὡς μεταφορὰ ὀρίζεται «μιὰ λέξη μέσα σὲ συμφραζόμενα ποῦ ἀντιστρατεύονται τὸ νόημά της», ποῦ τὴν «προσδιορίζουν ἔτσι, ὥστε μετὰ τὴ λέξη αὐτὴ νὰ ἐννοεῖται κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ ἡ λέξη σημαίνει». Ἀντίθετα ἡ παραδοσιακὴ ἄποψη ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Περὶ Ποιητ.* 1457b 6 κ.έ. καὶ *Ρητορ.* III, 11, 3 κ.έ. = 1412a 9 κ.έ.) τονίζει τὸ στοιχεῖο τῆς ἀναλογίας, ἀντιστοιχίας, ὁμοιότητας (ἂν καὶ δὲν ὑποτιμᾷ τὴ δραστηκότητα τοῦ «παραδόξου», βλ. *Ρητορ.* III, 11, 6 = 1412a 25 κ.έ.)· θεωρεῖ δὲ τὴ μεταφορὰ ὡς συντεταγμένη παρομοίωση (*Ρητορ.* III, 4,1 = 1406b 20 κ.έ.), ὡς ὑπολογικὸ πρόβλημα δηλαδὴ. Ἡ παραδοσιακὴ αὐτὴ ἄποψη ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὴ σημασία της καὶ τὴν ἀναλυτικὴ της χρησιμότητα. Σχετικὰ βλ. τὰ κεφάλαια γιὰ τὴ μεταφορὰ στὸ βιβλίον τοῦ H. Weinrich, *Sprache in Texten*, Stuttgart 1976 (γιὰ τὸν ὄρισμό βλ. σ. 311· γιὰ τὸ ὀξύμωρο, σ. 309). Βλ. καὶ τὴ συζήτηση γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τοὺς H. Weinrich, H. Heckhausen, U. Suerbaum κ.ά. «Die Metapher», στὸ περιοδ. *Poetica* 2, 1968, 100 - 130. W. Abraham, «Zur Linguistik der Metapher», *Poetics* 4, 1975, 138 - 172 καὶ P. Ricoeur, *La métaphore vive*, Paris 1975 (γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη σ. 13 - 61· γιὰ τὶς νεώτερες ἀπόψεις 116 κ.έ.· γιὰ τὸ ὀξύμωρο σ. 123).

5. «An exceptionally incongruous metaphor» χαρακτηρίζει τὸ στ. 659 ὁ Page· βλ. J. Denniston - D. Page, *Aeschylus, Agamemnon*, Oxford 1957 (στ. 659).

6. Βλ. π.χ. H. Broadhead, *The Persae of Aeschylus*, ed. with Introduction, Critical Notes and Commentary, Cambridge 1960, στοὺς στ. 417 - 20.

Ἑλληνικαὶ τε νῆες οὐκ ἀφρασμόνως
 κύκλω πέριξ ἔθεινον, ἔπτιοῦτο δὲ
 σκάφη νεῶν, θάλασσα δ' οὐκέτ' ἦν ἰδεῖν
 ναυαγίων πλήθουσα καὶ φόνου βροτῶν·
 ἄκται δὲ νεκρῶν χοιράδες τ' ἐπλήθονον⁷.

Οἱ ὁμοιότητες⁸ ποῦ παρουσιάζει τὸ τμήμα αὐτὸ ἀπὸ τοὺς «Πέρσας» καὶ ἰδιαίτερα οἱ στ. 419 κ.έ. «θάλασσα δ' οὐκέτ' ἦν ἰδεῖν / ναυαγίων πλήθουσα καὶ φόνου βροτῶν» πρὸς τοὺς στ. τοῦ «Ἀγαμέμνωνος» «...ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς / ναυτικοῖς τ' ἐρειπίοις» εἶναι φανερές: τὸ ἴδιο θέαμα τῆς θάλασσας γεμάτης ἀπὸ νεκρῶν καὶ συντριμμια πλοίων, ποῦ γίνεται τόσο ζωντανὸ μὲ τὴν χρῆση τῶν «ὀπτικῶν» ρημάτων («ἦν ἰδεῖν» καὶ «δρῶμεν»). Ἡ διαφορὰ βρίσκεται στὸ τὶ «δρῶμεν»:

Στοὺς «Πέρσας» ἔχουμε μπροστὰ μᾶς τὴν εἰκόνα τῆς θάλασσας γεμάτης ἀπὸ πτώματα. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι δοσμένη ἄμεσα, ρεαλιστικὰ καὶ προβάλλει ὡς κυρίαρχο τὸ στοιχεῖο τοῦ μεγέθους τῆς καταστροφῆς, τοῦ πλήθους τῶν νεκρῶν⁹.

Στὸν «Ἀγαμέμνονα» αὐτὸ ποῦ βλέπουμε δὲν εἶναι μιὰ ρεαλιστικὴ εἰκόνα, ἀλλὰ μιὰ «ὀφθαλμαπάτη», ἓνα πέλαγος - λιβάδι ἀνθισμένο, μὲ λουλούδια - νεκρῶν. Ὁ τρόπος αὐτὸς παρουσίαισης τῶν πραγμάτων δὲν ὑπολείπεται σὲ δραστηριότητα ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν «Περσῶν»: ἴσως μάλιστα νὰ εἶναι καὶ δραστηριότερος καθὼς ὁ στίχος καρφώνεται στὸν νοῦ μᾶς καὶ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ καταλάβουμε τὸ δξύμωρο ποῦ θέτει.

Τὸ δξύμωρο αὐτὸ φαίνεται σὲ μᾶς τόσο σφοδρὸ, ἀλλὰ ἂν εἶχε τὴν ἴδια σφοδρότητα γιὰ τοὺς συγχρόνους τοῦ Αἰσχύλου αὐτὸ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ¹⁰.

7. Ἐδῶ μᾶς ἔρχεται στὸ νοῦ ὁ τελευταῖος στίχος ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, τὸ ἀναφερόμενο σὲ καταβῆσιση πειρατικοῦ πλοίου «γιομίζ' ἢ θάλασσα παννιὰ κι ὁ ἄμμος παλληκάρια» (Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια. (Ἐκλογή), ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Α, ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 217 ΚΖ: Ἀγὼν κατὰ θάλασσαν).

8. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἔκαναν τὸν Headlam νὰ διορθῶναι τὸ «πλήθουσα» τοῦ στ. 420 σὲ «ἀνθοῦσα» —διόρθωση ποῦ καὶ ὁ Wilamowitz εἶχε υἱοθετήσει γιὰ κάποιο διάστημα. Βλ. Broadhead, στ. 417 - 20 καὶ Fraenkel, στ. 659.

9. Τὸ πλήθος τῶν νεκρῶν τονίζεται καὶ στοὺς στ. Πέρσ. 431 - 432: «εὖ γὰρ τόδ' ἴσθι, μῆδάμ' ἡμέρα μᾶ / πλήθος τοσοντάριθμον ἀνθρώπων θανεῖν».

10. Τὸ πρόβλημα τέθηκε ἀπὸ τὸν W. B. Stanford, «In Lexicographos: another heresy», *Greece and Rome* 5, 1936, 155 - 157, ποῦ διετύπωσε τὴν ἄποψη, ὅτι «ἀνθος» πρωταρχικὰ σημαίνει «αὐτὸ ποῦ ἀνέρχεται στὴν ἐπιφάνεια» —δεχόμενος ὡς πιθανὴ τὴν ἐτυμολογικὴ προέλευση τῆς λέξης εἴτε ἀπὸ τὸ «ἀνατίθημι», εἴτε ἀπὸ τὸ «ἄνω θεῖν» ποῦ εἶχε προτείνει στὸν *Thesaurus Linguae Graecae* ὁ H. Stephanus: τὴν ἄποψή του αὐτὴ ἐπανάλαβε ὁ Stanford στὸ βιβλίο του: *Greek Metaphor*, Oxford 1936, σ. 111 - 114. Ἀκολούθησαν μελέτες, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἄποψη αὐτὴ τοῦ Stanford: J. M. Aitchison, «Homeric ἄνθος»,

Ἔχει δηλαδή τεκμηριωθεί ἡ ἄποψη, ὅτι τὸ ρῆμα «ἀνθέω», ποῦ στηρίζει τὸ ὀξύμωρο ποῦ ἐξετάζουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τῆ σημασία τοῦ «φύομαι», «ἀποκτῶ ἄνθη», «ἀνθίζω» ἔχει καὶ τῆ σημασία τοῦ «ἀναπτύσσομαι», «προβάλλω ἢ ὑπάρχω πάνω στὴν ἐπιφάνεια ἐνὸς σώματος» ὑγροῦ ἢ στερεοῦ. Ἄν ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ εἶναι π.χ. ἡ θάλασσα ἢ τὸ κρασί, τὸ «ἄνθος» εἶναι ὁ ἀφρός· ἂν ἡ ἐπιφάνεια εἶναι στερεά, π.χ. ἓνα ὑφαντὸ ὕφασμα, τότε «ἄνθος» εἶναι τὸ χνούδι, οἱ «κροκύδες», τὰ φλόκια (ὅπως αὐτὰ ποῦ ἔχει π.χ. ἡ φλοκάτη)· ἂν εἶναι τὸ δέριμα, τότε «ἄνθος» εἶναι τὸ ἐξάνθημα, ἀλλὰ καὶ τὰ μαλλιά, τὰ γένεα. Ἄν ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἡ γῆ, τότε «ἄνθος» εἶναι τὸ λουλούδι ποῦ βλαστάνει, «ξεπετάγεται» στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς.

Ὅσοι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι στὸ «ἀνθέω» ἡ σημασία τοῦ «ἀνέρχομαι στὴν ἐπιφάνεια» εἶναι ἡ πρωταρχικὴ καὶ κυρίαρχη καὶ γιὰ τὰ χρόνια τοῦ Αἰσχύλου, αὐτοὶ εἶναι φυσικὸ νὰ μὴ δέχονται ὅτι στὸ στίχο ποῦ ἐξετάζουμε ὑπάρχει τολμηρὴ μεταφορά, ἓνα ὀξύμωρο, ἀλλὰ μία —ὅπως λένε¹— ἔκφραση κυριολεκτικὴ, ποῦ δίνει μιὰ ζωηρὴ, ἔστω καὶ «πικρὴ» εἰκόνα μὲ τὰ πτώματα ποῦ ἔχουν ἀνέβει στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

Ὅμως ἔχει σημασία, νομίζουμε, τὸ ὅτι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς χρήσεις τοῦ «ἄνθος» καὶ «ἀνθέω», τὸ «ἄνθος» ποῦ ἀναφαίνεται σὲ μιὰ ἐπιφάνεια

Glotta 41, 1963, 271 - 278 (ἐρευνᾶ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἔτυμολογίας, ποῦ παραμένει σκοτεινὸ) R. A. Raman, «Homeric ἄωτος and Pindaric ἄωτος. A semantic problem», *Glotta* 53, 1975, 195 - 207 (ἀξιοποιεῖ τὴν παλιὰ διαπίστωση τοῦ P. Buttmann, *Lexilogus*, Berlin 1818 - 1825, τόμ. II, 13 - 8, ὅτι «ἄωτος» σημαίνει ἀρχικὰ τὴν τρίχωση, τὶς κροκύδες, τὰ φλόκια καὶ ἐρευνᾶ τὴν χρῆση καὶ τῶν συγγενικῶν πρὸς τὶς «ἄνθος» καὶ «ἄωτος» λέξεων)· E. K. Borthwick, «The Flower of the Argives and a neglected Meaning of ἄνθος», *Journal of Hellenic Studies* 96, 1976, 1 - 7 (τεκμηριώνει μὲ ἐξαντλητικὸ ἔλεγχο τῶν σχετικῶν χωρίων τὴν σημασία «τρίχωση, χνούδι, κροκύδες» γιὰ τὸ «ἄνθος» ἐξετάζοντας καὶ τὶς ἄλλες σημασίες τῆς λέξης).

Πράγματι ἡ λέξη «ἄνθος» ἔχει μὲ μιὰ ομάδα λέξεων («ἄωτος», «ἄγνη», «χνοῦς», «πίνος», «ἀκμή») κοινὴ τῆ σημασία τοῦ «βρίσκομαι στὴν ἐπιφάνεια ἐνὸς σώματος, στὴν κορυφή του». Ἀπὸ τῆ συγκεκριμένη αὐτὴ ἔννοια τῆς ἐπιφάνειας, κορυφῆς οἱ λέξεις αὐτὲς καταλήγουν νὰ ἔχουν κοινὴ καὶ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ «ἐξαιρετικοῦ», «κορυφαίου». Ἐνδιαφέρον στὸ πλαίσιο αὐτὸ παρουσιάζει ἡ νεοελλ. λέξη «ἀνθόγαλα», στὴν ὁποία τὸ συνθετικὸ ἀνθο- φαίνεται νὰ διατηρεῖ τὶς σημασίες ποῦ ἔχει ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ λέξη «ἄνθος» (βλ. Raman, σ. 205, ὑποσ. 24). Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι ἀπὸ τὶς λέξεις αὐτὲς μὲ τὴν κοινὴ σημασία «βρίσκομαι ἢ βγαίνω στὴν ἐπιφάνεια ἐνὸς σώματος» μόνον ἡ λέξη «ἄνθος» ἔχει ἀποκτήσει τὴ σημασία τοῦ «λουλουδιῦ». Ἡ λέξη «ἄωτος» χρησιμοποιεῖται ἐν σχέσει μὲ ἄνθη (*Παλατ. Ἀνθολ.* 13.28.3 «ρόδων ἄωτοις») ἀλλὰ ποτὲ δὲν σημαίνει «ἄνθος» (βλ. H. Friis Johansen - E. Whittle, *Aeschylus, The Suppliants*, Vol. I, II, III, (Κοπεγγάγη) 1980, στὸ στ. 666).

11. Ὁ Stanford, *In Lex.* σ. 157, λέγει ὅτι ἡ χρῆση τοῦ «ἀνθοῦν» γίνεται ἐδῶ στὸν Αἰσχύλο «κατὰ τὸ ἔτυμον». Παρ' ὅλ' αὐτὰ στὴ μετάφρασή του χρησιμοποιεῖ παρομοίωση: «τὰ πτώματα ὑπῆρχαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ σὰν ἀφρός».

(ἄφρος, λουλούδι, τρίχες, χνούδι κλπ.) δὲν εἶναι ὅτιδήποτε ἀνέρχεται ἢ ἐπιπολάζει σὲ μιὰ ἐπιφάνεια, ἀλλὰ εἶναι κάτι σύμφυτο μὲ τὴν ἐπιφάνεια αὐτή, ἀνήκει ὀργανικά θὰ λέγαμε σ' αὐτήν. Αὐτὴ ἡ ὀργανικὴ σχέση ὑπάρχει π.χ. στὸ πέλαγος ποῦ βγάζει ἀφρὸ ἢ στὴ γῆ ποῦ βγάζει λουλούδια.

Ἐπομένως στὴν ἔκφραση «ἀνθοῦν πέλαγος... νεκροῖς ναυτικοῖς τ' ἐρειπίοις» ἔχουμε οὕτως ἢ ἄλλως μεταφορά, καὶ ὄχι κυριολεξία. Κυριολεξία θὰ ὑπῆρχε ἂν εἶχαμε ἀπλῶς «ἀνθοῦν πέλαγος» χωρὶς δηλαδὴ τίς δοτικὲς «νεκροῖς» καὶ «ναυτικοῖς ἐρειπίοις»—μὲ τὴν ἔννοια «πέλαγος ποῦ στὴν ἐπιφάνειά του ἔχει ἀφρὸ» ἢ— ἂν εἶχαμε «ἀνθοῦν πέλαγος» μὲ μιὰ ὀργανικὴ δοτικὴ «ἄνθει» (=ἀφρῶ), ἢ «ἀφρῶ» ἢ τὴν δοτικὴ κάποιας λέξης μὲ συγγενικὴ σημασία, ὅπως «ἄχρη», «αὐρῶ»¹². Κατ' ἀκολουθίαν τὸ ζήτημα εἶναι τί εἶδους μεταφορὰ ἔχουμε, ἂν ἔχουμε δηλαδὴ μιὰ τολμηρὴ μεταφορὰ—τὸ ὀξύμωρο ποῦ ἀναφέραμε— ἢ μιὰ μεταφορὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀφρὸς ποῦ ἔχει σχηματισθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πελάγους εἶναι οἱ νεκροί.

Ἡ ἰδιουτυπία τῆς μεταφορᾶς αὐτῆς εἶναι ὅτι ἔχει δύο ὄψεις· σ' αὐτὴν συνεκφέρονται καὶ οἱ δύο ἔννοιες τοῦ «ἀνθους»—ἀφρὸς καὶ λουλούδι—ἐπὶ πλέον δὲ ἐνεργοποιοῦνται καὶ οἱ πάγιες μεταφορικὲς σημασίες τοῦ «ἀνθους», ὅπως «ἄνθος τοῦ στρατοῦ». Καὶ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς, δηλαδὴ στὴν πολυπλευρικότητά τῆς, μεταφορὰ στὸν Αἰσχύλο¹³.

12. Δηλαδὴ μὲ δοτικὴ τοῦ οὐσιαστικοῦ («ἄνθει») τῆς ἴδιας ρίζας πρὸς τὸ ρῆμα («ἀνθέω») ἢ ἄλλου οὐσιαστ. ἀπὸ τὸ ἴδιο σημασιολογικὸ πεδίο κατὰ τὸ γνωστὸ σχῆμα τῆς παρονομασίας (ποῦ μᾶς εἶναι γνωστότερο ὡς «αἰτιατικὴ τοῦ συστοίχου ἀντικειμένου» π.χ. Ὁμήρου Ἰλ. 2, 121 «πόλεμον πολεμίζειν», Ἰλ. 15, 144 «μάχην ἐμάχοντο»). Βλ. E. Schwyzer, *Griechische Grammatik (Hand. d. Alt. Wiss.)* München (1949) 1966, τόμ. 2, σελ. 116 καὶ 74.700. Στὸν Ἀριστοφάνη, *Λισσ.* 1257 (ἐκδ. F. Hall - W. Geldart, Oxonii 1907²) βρίσκουμε καὶ μιὰ ἄλλη σύνταξη: «πολὺς δ' ἀμφὶ τὰς γένας ἀφρὸς † ἦρσει †», ὅπου ἡ *duplex lectio* «ἦρσει» θέλει νὰ εἶναι τὸ λακωνικὸ ἀντίστοιχο τοῦ «ἦρθει». Τὸ «ἀνθέω» μὲ τὴν σημασίαν τοῦ «βγάζω ἄνθη» ἔχει τίς ἴδιες συντάξεις: α) ὡς ἀμετάβατο, π.χ. «σκόλομος τ' ἀνθεῖ» Ἡσιόδ. *Ἔργ. καὶ Ἡμ.* 582 καὶ Ἀλκαίος, *ἀπ.* 347, 6 L.-P. (Καὶ βεβαίως ὁ «σκόλομος» καὶ τὰ ἄλλα ἀκανθικά καὶ ἡ ἀγκινάρα ἀνθίζουν· ἡ ἀγκινάρα π.χ. ἀνοίγει σὲ μὴ ἄνθος· ἐπομένως δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ δεχθῶμε τὴν σημασίαν ποῦ δίνει ὁ Aitchison, στὸ «ἀνθέω» προκειμένου περὶ τοῦ σκολύμου, ὄχι δηλ. «βγάζω ἄνθη», ἀλλὰ «φτάνω σὲ πλήρη ἀνάπτυξη, πλήρη αὔξηση» (βλ. καὶ M. West, *Hesiod, Works and Days*, ed. with Prolegomena and Commentary, Oxford 1978, στ. 582)· β) μὲ δοτικὴ ὀργανικὴ, π.χ. Ὁμηρ. *Ἰγμ.* εἰς Ἀπόλλ. 139. Καὶ στὴν παγιωμένη στὸ γλωσσικὸ αἶσθημα μεταφορικὴ χρῆσις τοῦ «ἀνθέω» δηλαδὴ «ἀκμάζω, ἔχω ἀφθονία», τὸ ρῆμα συντάσσεται πάλιν ἢ ὡς ἀμετάβατο (π.χ. Ἡσιόδ. *Ἔργα καὶ Ἡμ.* 227 «λαοὶ δ' ἀνθεύσιν») ἢ μὲ δοτικὴ ὀργανικὴ π.χ. Ἡρόδ. 4, 1, 1 «ἀνθεύσης... τῆς Ἀσίης ἀνδράσι», Πίνδ. Ὀλ. 11, 10 «...ἀνήρ σοφαῖς ἀνθεῖ πραπίδεςσιν...»

Ἐπομένως στὴν ἔκφραση «ἀνθοῦν πέλαγος... νεκροῖς ναυτικοῖς τ' ἐρειπίοις» ἔχουμε οὕτως ἢ ἄλλως μεταφορὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀφρὸς ποῦ ἔχει σχηματισθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πελάγους εἶναι οἱ νεκροί.

13. Π.χ. Ἀγαμ. 197 «τρίβω κατέξαινον ἄνθος Ἀρχαίων» (sc. «πνοαὶ δ' ἀπὸ Στρονμόνος»): Ὅπως ἔδειξε ἡ μελέτη τοῦ Borthwick ποῦ ἀναφέραμε πρὸ πάντων, τὸ ρῆμα («κατὰ ξαίτων»

Τὴν δυνατότητα νὰ ἐκληφθεῖ ὁ ἀφρός ὡς τὸ στοιχεῖο ποὺ δημιουργεῖ τὴν εἰκόνα στὴ μεταφορά, τὴ στηριζεῖ ὁ ἀπολύτως συμβατὸς συνδυασμὸς τῶν λέξεων «*ἀνθοῦν πέλαγος*». Βεβαίως τὸ πέλαγος σχηματίζει ἀφρὸ καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ ἔκφραση τοῦ Ἄλκμανος «*ἄνθος κύματος*» (26,3P).

Τὸ ὅτι ὁμως δὲν σταματᾷ ἐκεῖ ἡ φράση, ἀλλὰ συνεχίζεται μὲ τὶς δοτικὲς «*νεκροῖς... ναυτικοῖς τ' ἑρειπίοις*» καταστρέφει τὴν ἐντύπωση κυριολεξίας ποὺ δημιούργησε ὁ συνδυασμὸς «*ἀνθοῦν πέλαγος*» καὶ μᾶς προσανατολίζει πρὸς τὸ ὅτι τὸ «*ἀνθέω*» ἐδῶ δὲν σημαίνει τὸν σχηματισμὸ ἀφροῦ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πελάγους. Οἱ νεκροὶ καὶ τὰ συντριμμια τῶν πλοίων ἔχουν μιὰν ὕφῃ, μιὰ σωματικότητα τελειῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὕφῃ τοῦ ἀφροῦ στὴν

ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ ἔρια, τὰ μαλλιά, στηριζεῖ τὴν ἔννοια «*ἄνθος*» - «*λάχνη*», χνούδι καὶ παρέχει τὴν εἰκόνα τοῦ καινούργιου, ἐκλεκτῆς ποιότητος ἐνδύματος ποὺ τὸ φθείρουν οἱ ἄνεμοι, οὕτως ὥστε νὰ καταστήσει τριμμένο, παλιὸ — στερημένο δηλαδὴ ἀπὸ τὸ χνούδι του. Συγχρόνως ὁμως ἡ γενικὴ «*Ἀργείων*» συναπτόμενη πρὸς τὸ «*ἄνθος*» δίνει τὴν μεταφορὰ «*ἄνθος Ἀργείων*» δηλ. «τὸ ἄνθος τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀργείων» — «τὸ καλύτερο, ἐκλεκτότερο μέρος τοῦ στρατοῦ» — μεταφορὰ ποὺ στὴν γλωσσικὴ χρῆση τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. κ.έ. εἶναι παγιωμένη (βλ. Borthwick, ὕποσ. 1.2.3).

Στὶς *Ἰκέτ.* 663 - 665 λέγεται στὸ ἐφύμνιο τοῦ χορικοῦ: «*ἤβης δ' ἄνθος ἄδρεπτον ἔστω, μῆδ' Ἀφροδίτας εὐνάτωρ βροτολοιγὸς Ἄρης κέρσειεν ἄωτον*». Ἐδῶ ἡ ἀντιστοιχία τῶν συνδυασμῶν «*ἄνθος ἄδρεπτον ἔστω*» καὶ «*μῆδὲ κέρσειεν ἄωτον*» δίνει τὸ θέμα τοῦ θανάτου τῶν νέων στὸν πόλεμο μὲ μιὰ μεταφορὰ μέσα ἀπὸ τὶς εἰκόνας τῆς κοπῆς τῶν λουλουδιῶν («*ἀδρέπω ἄνθη*») καὶ τῆς κοπῆς τῶν μαλλιῶν - κουράς τοῦ ἐρίου («*κείρω ἄωτον*») ἢ καὶ τοῦ θερτισμοῦ καθὼς τὸ «*κείρω*» χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ συγκομιδὴ καρπῶν (ὅποτε ἔχουμε καὶ ἐπανασύνδεση μὲ τὸ στ. 635, ὅπου ὁ Ἄρης «*θερίζει βροτούς*»). Ἡ μεταφορὰ αὐτὴ ἔχει καὶ ἐδῶ διπλὸ πρόσωπο καθὼς τὸ «*ἄνθος*» καὶ ὁ «*ἄωτος*» ποὺ δὲν πρέπει νὰ κοποῦν εἶναι «*ἤβης ἄνθος*» καὶ «*ἤβης ἄωτος*» καὶ σημαίνουν «τὸ καλύτερο, ἐκλεκτότερο μέρος τῆς νεότητος» (τοῦ Ἀργούς) ποὺ μπορεῖ νὰ φέρεῖ ὄπλα. Τὴν στρατιωτικὴ-πολεμικὴ αὐτὴ σημασία ἔχει ἡ συχὴ στὴν ἀρχαία ποίηση μεταφορὰ, ὅταν ἀναφέρεται σὲ πολλοὺς, συλλογικά. Ὅταν ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἐπὶ μέρους ἄτομο ἔχει τὴ σημασία «τὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας», τῆς «*νιότητος*» τοῦ καθενός. (Στὸν Ὅμηρο *Ἰλ.* 13, 484 ποὺ ἀπαντᾶται ἡ ἔκφραση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἔχει ἀκόμα κυριολεκτικὴ σημασία: «*ἄνθος*» δηλαδὴ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἐδῶ τὸ τρίχωμα, τὸ χνούδι ποὺ πρωτοβγαίνει στὸ πρόσωπο τῶν νεαρῶν ἀνδρῶν. Στὸν Ὅμηρο. *Ἰλ.* 375), κατὰ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. δηλαδὴ, ἡ ἔκφραση ἔχει τὴ μεταφορικὴ ἔννοια τοῦ «*ἄνθος τῆς ἡλικίας*»). Μὲ τὴ σημασία αὐτὴ τοῦ «*ἄνθος τῆς ἡλικίας*» τὸ «*ἄνθος τῆς ἤβης*», ἀπαντᾷ σὲ ἐρωτικὰ συμφραζόμενα. Ἐδῶ στὶς *Ἰκέτ.* 663 - 666 οἱ ἐρωτικὲς συνδηλώσεις ὑπάρχουν στὸ «*ἄνθος τῆς ἤβης*» καὶ στὶς λέξεις «*ἄδρεπτον*» καὶ «*κέρσειεν*» καθὼς καὶ τὰ ῥήματα «*(ἀπο)δρέπειν*» - «*(ἀπο)δρέπεσθαι*» καὶ «*κείρειν*» χρησιμοποιοῦνται καὶ ἐπὶ ἐρωτικῆς σημασίας. Οἱ συνδηλώσεις αὐτὲς στηρίζονται ρητὰ ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ Ἄρεως «*Ἀφροδίτης εὐνάτωρ*». Ἡ προφανέστερη στρατιωτικὴ - πολεμικὴ ἔννοια τῶν στίχων διαφαίνεται καὶ στὸν προσδιορισμὸ «*βροτολοιγός*» τοῦ Ἄρεως (βλ. γιὰ ὀλόκληρο τὸ χωρίο Friis Johansen - E. Whittle, στ. 663 - 666).

Καὶ στὸν Πίνδαρο Πυθ. 4, 150 «*σὸν ἄνθος ἤβης κυμαίνειν*» συνυπάρχουν ἡ μεταφορὰ «*ἄνθος ἤβης*» καὶ ἡ ἔννοια «*ἄνθος*» — ἀφρός ποὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ ῥῆμα «*κυμαίνειν*». (βλ. Borthwick, σ. 7).

ἐπιφάνεια τοῦ ὕγρου στοιχείου, ὥστε νὰ μὴ δίνουν μὴν εὐστοχη «ὄφθαλμοφανῆ» μεταφορά¹⁴. Τὸ κοινὸ (μεταξὺ ἀφροῦ καὶ ἐπιπλεόντων πτωμάτων καὶ συντριμμίων) στοιχεῖο τοῦ «βρίσκομαι στὴν ἐπιφάνεια» ἀπὸ μόνο του εἶναι ἀνεπαρκὲς γιὰ νὰ στηριξεῖ μιὰ μεταφορὰ ἰσχυρὴ, ὅπως ταιριάζει στὸν Αἰσχύλο καὶ ἰδιαίτερα στὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς ρήσης τοῦ Κήρυκα, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πάθος¹⁵.

Ἡ δευτέρη δυνατότητα, τοῦ νὰ ἐκληφθεῖ δηλαδὴ τὸ «ἀνθοῦν» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «βγάξω ἄνθη», ἔχει στηρίγματα ποὺ βρίσκονται πρῶτον στὰ γειτονικὰ συμφραζόμενα τοῦ στίχου, δεύτερον σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου τοῦ «Ἀγαμέμνωνος» ποὺ προηγεῖται τοῦ στ. 659 καὶ τρίτον στὴ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αἰσχύλου ποιητικὴ παράδοση. Τὰ στηρίγματα αὐτὰ ἐνισχύουν τίς ἐνδείξεις ποὺ δημιουργοῦν οἱ ὀργανικὲς δοτικὲς «νεκροῖς... ναυτικοῖς τ' ἐρειπίοις».

Στὰ γειτονικὰ συμφραζόμενα τοῦ στ. 659, δηλ. στὸν στ. 655, λέγεται γιὰ τὰ πλοῖα τῶν Ἀχαιῶν ὅτι μέσα στὴν καταιγίδα συγκρούονταν καὶ συνέτριβαν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο «κεροτοπούμεναι» (sc. «αἱ νῆες») — «καθὼς κτυπιοῦνταν μὲ τὰ κέρατα». Εἰσάγεται δηλαδὴ ἐδῶ μιὰ μεταφορὰ ἀπὸ κερασφόρα ζῶα¹⁶

14. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι καὶ ὁ Stanford, *In Lex.* σελ. 157, ποὺ μεταφράζει τὸν στ. Ἀγαμ. 659 ὡς ἐξῆς: «τὰ πτώματα βρίσκονται σ' ἄν ἀφρός στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ» θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ προσθέσει «καὶ μὲ ἓναν ὑπαινιγμὸ πορφυροῦ χρώματος» — ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν πνιγμένων. (Αὐτὸ τὸ στηριξεῖ στίς ἐκφράσεις «ἄλός ἄνθεα», *Παλ. Ἀθ.* 6, 206 = Ἀντ. Σιδ., 6, 4 A. Gow - D. Page, *The Greek Anthology, Hellenistic Epigrams*, Cambridge 1965 καὶ «ἄθος θαλάσσιον» στὸν (Ψευδο-)Δημόκριτο τὸν Ἀλχημιστὴ, ἐκδ. M. Berthelot, *Collection des anciens alchimistes grecs*, σ. 41 (ποὺ πρέπει νὰ ἀναφέρονται στὴ βαφή, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ θαλάσσια πορφύρα). Τὸν ὑπαινιγμὸ αὐτὸν τὸν βλέπει νὰ ἐκφράζεται ρητὰ στὸν Εὐριπίδη, *Ἰφιγ. ἐν Ταύροις*, στ. 300 «ὥσθ' αἱματηρὸν πέλαγος ἐξανθεῖν ἄλός», τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ὡς ἀπίχηση τοῦ στ. 659, Αἰσχ. Ἀγαμ. Ὅμως ἡ δομὴ τοῦ στίχου τοῦ Εὐριπίδη εἶναι τελειῶς διαφορετικὴ. Δηλαδὴ τὸ ρῆμα ἐδῶ εἶναι τὸ σύνθετο «ἐξανθεῖν» καὶ συντάσσεται μὲ τὸ ὑποκείμενο «πέλαγος ἄλός» καὶ τὸ προληπτικὸ κατηγορούμενο «αἱματηρὸν» τὸ ἐπίθετο αὐτὸ δίνει σαφὴ τὴν ἐνδειξὴ γιὰ τὸ «ἐξάνθημα» τοῦ πελάγους. Ἡ εἰκόνα ὅπως παρατηρεῖ ὁ Page (Denniston - Page, στ. 659), εἶναι τελειῶς διαφορετικὴ καὶ στηρίζεται στὸν ἰατρικὸ ὄρο «ἐξανθέω».

15. Ὁ Hegel (*Vorlesungen über die Ästhetik*, ἐκδ. σὲ 20 τόμ. ὑπὸ E. Moldenhauer - K. Michel, Suhrkamp, Frankfurt 1970, τόμ. 13, σ. 521 κ.έ.) ἀναφέρει ὡς πρῶτο ἀπὸ τοὺς λόγους, γιὰ τοὺς ὁποίους στὴ μεταφορὰ συζευγνύονται διαφορετικὲς εἰκόνας, τὴν ἀνάγκη νὰ φανερωθεῖ ἄφ' ἑνὸς μὲν ἡ δύναμη, ἡ βία τοῦ πάθους ποὺ διακατέχει αὐτὸν ποὺ χρησιμοποιεῖ τὴ μεταφορὰ, ἄφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐσωτερικὴ του ταραχὴ. Τὸ πρῶτο γίνεται μὲ τὴν μεγέθυνση, τὸ δυνάμωμα, τὴν αὐξηση ποὺ δίνουμε π.χ. σὲ κάτι ὁρατὸ ἀντικαθιστώντας το μὲ κάποια ἄλλη εἰκόνα — τὸ δὲ δεύτερο (ἡ ἐκφραση τῆς ταραχῆς) μὲ τὴν προσφυγὴ μας σὲ ἀνόμοιες, διαφορετικὲς εἰκόνας. Βλ. καὶ τὸ συγγενικὸ πρὸς τὸν Αἰσχύλο παράδειγμα ἀπὸ τὸν Calderón ποὺ δίνει ὁ Hegel.

16. Κατὰ τὸ Σχόλιο τοῦ Τρικλινίου στὸν Ἀγαμ. 655b (L. Smitt, *Scholion in Aeschylum*, I, Lipsiae 1976): «ἤτοι τοῖς κέρασιν ἀλλήλαις τυπτόμεναι ἢ μεταφορὰ ἀπὸ τῶν ταύρων»

ή όποία συνεχίζεται στον μεθεπόμενο στίχο (657) με τον «ποιμένα»: «ἄχοντ' ἄφαντοι ποιμένος κακοῦ στρόβω» - «χάνονταν κι εξαφανίζονταν από τή συστροφή, τήν περιδίνηση, πού τούς επέβαλλε αὐτός ό κακός ποιμένας» (δηλ. ό άνεμοστρόβιλος, ή καταγιίδα).

Ἡ εικόνα¹⁷ τῆς ἀγέλης τῶν ζῶων με τόν ποιμένα τους πού ἐκδιπλώνεται στούς στίχους 655 - 657 ἔχει συνέπειες, ἐξακολουθεῖ νά δρᾷ καί στή συνέχεια τοῦ κειμένου, στόν στ. 659 δηλαδή πού μάς ἀπασχολεῖ —πράγμα πού συμβαίνει συνήθως με τίς εἰκόνες τοῦ Αἰσχύλου¹⁸. Ἡ εικόνα τοῦ κοπαδιοῦ με τόν βοσκό ἔχει μετατοπίσει τὸ ὄπτικό μας πεδίο ἀπό τή θάλασσα στήν ξηρά: τὸ ναυάγιο γίνεται στή θάλασσα, ἀλλά τὸ κοπάδι πού διασκορπίζον οἱ άνεμοστρόβιλοι καί ἡ νεροποντή βρίσκεται στοῦ λιβάδι του. Καί ἡ εικόνα τοῦ στ. 659 ἐξακολουθεῖ νά εἶναι εἰκόνα τῆς ξηρᾶς: ὅταν πέρασε ἡ νύχτα καί σταμάτησε ἡ βροχή φάνηκε τὸ λιβάδι νᾶχει πετάξει λουλούδια¹⁹. Δηλαδή καί ἐδῶ τὸ στοιχεῖο «πού παρέχει τήν εἰκόνα»²⁰ (= ἄνθη) εἶναι παρμένο ἀπό τήν ξηρά· καί τὸ στοιχεῖο «πού δέχεται τήν εἰκόνα» εἶναι ἀπό τήν θάλασσα (=πέλαγος με τὰ πτώματα καί τὰ συντρίμια τῶν πλοίων). Ἡ μετοχή «ἀν-

(βλ. Fraenkel, στ. 657). Ὁ Page, στ. 657 παρατηρεῖ: «τὰ πλοῖα εἶναι σὺν ἓνα κοπάδι προβάτων ριγμένο στήν ταραχή ἀπό ἓνα κακό βοσκό (τήν καταγιίδα)».

17. Τὸν ὄρο «εἰκόνα» (Bild) χρησιμοποιοῦ, ὅπως πολλοὶ μελετητές, ὡς εὐρύτερο τοῦ ὄρου «μεταφορά» με χαρακτηριστὰ περιληπτικό, νά περικλείει δηλ. τὴ μεταφορά, τὴν παρομοίωση, τὴν εἰκονοπλαστικὴ ἔκφραση (βλ. Ivo Braak, *Poetik in Stichworten*, Kiel 1972, λήμμα «Bild»).

18. Βλ. Fraenkel στούς στ. 50. 657. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρει ὁ W. Headlam, «Metaphor with a Note on Transference of Epithets», *The Classical Review* 16, 1902, 434 - 442, ἀναφερόμε ἐδῶ τὴν εἰκόνα τοῦ πυρός πού διατρέχει στόν «Ἀγαμέμνονα» τούς στίχους 475 - 491 (βλ. καί Fraenkel, στ. 481).

Τὸ ὅτι ἡ ἐμφάνιση μιᾶς μεταφορᾶς, ἰδιαίτερα σὲ ποιητικὰ κείμενα, συνήθως ἐπιβάλλει τὴ συνέχιση τοῦ νήματος τῆς μεταφορικῆς σκέψης σὲ νέες μεταφορὲς εἶναι κάτι πού ἔχει διαπιστωθεῖ καί ἀπὸ τούς θεωρητικούς τῆς λογοτεχνίας. Πολλὲς φορές μάλιστα ἡ ἀρχικὴ μεταφορὰ προετοιμάζει μιὰν τολμηρότερη πού ἀκολουθεῖ. Βλ. H. Weinrich, σ. 313 καί Heckhausen στήν Diskussion «Metapher», σ. 163.

19. Καί ὁ F. Paley, *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited, with an English Commentary London 1879⁴, πιστεῦει ὅτι ἡ μεταφορὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα λιβάδι διάστικτο με λουλούδια. Ὡς συνέχεια τῆς μεταφορᾶς τοῦ κοπαδιοῦ ἀντιλαμβάνεται τὸν στ. 659 καί ὁ A. Verrall *The «Agamemnon» of Aeschylus*, with an Introduction, Commentary and Translation, London 1904. Ὁ Borthwick, πού δὲν ταυτίζεται με τὴν ἄποψη αὐτή, φαίνεται νά μὴ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του ὅτι τὸ νά συνεχίζεται μιὰ εἰκόνα σὲ διάστημα ἀρκετῶν στίχων εἶναι ἀκριβὲς «τρόπος χαρακτηριστικός γιὰ τὸν Αἰσχύλο» (κατὰ τὸν Fraenkel, στὸ στ. 657).

20. Στὴ μεταφορὰ π.χ. «οἱ φουρτοῦνες τῆς ζωῆς» οἱ θαλάσσιες τρικυμίες «παρέχουν τὴν εἰκόνα» καί ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων «δέχεται τὴν εἰκόνα». Ὁ Weinrich πού κάνει αὐτὴ τὴ διάκριση ἔχει τούς ὄρους «Bildspender» (= «δότης τῆς εἰκόνας») καί «Bildempfänger» (= «δέκτης τῆς εἰκόνας») —κατὰ τὸ πρότυπο ὄρων τοῦ J. Trier (βλ. Weinrich σ. 284)

θοῦν» ἐπομένως συγκροτεῖ μιὰ διπλὴ μεταφορά: «ἀνθοῦν πέλαγος» καὶ «ἀνθοῦν νεκροῖς».

Γιὰ τὸ πρῶτο σκέλος τῆς μεταφορᾶς «ἀνθοῦν πέλαγος» ὑπάρχουν στη-ρίγματα στὴ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αἰσχύλου ποιητικὴ παράδοση: στὸν Ὅμηρο ὑπάρχει τὸ σταθερὸ ἐπίθετο τοῦ «πόντου» (καὶ τῆς «ἁλὸς») «ἀτρώγε-τος» ποῦ ξέρουμε ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι συσχετίζαν ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ «τρυνάω» - «τρώγος» (=συγκομίζω καρπούς)²¹. Καὶ ἐδῶ ἐπομένως εἶναι παρούσα ἡ παράσταση τῆς γῆς, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ ἐμφανίζεται ἀρνητικὰ ὡς ἄκαρπη, ἄγονη²².

Γιὰ τὸ δεύτερο σκέλος τῆς μεταφορᾶς «ἀνθοῦν νεκροῖς» δὲν βρίσκουμε κάποια ἀνάλογα προηγούμενα στὴν παράδοση²³ καὶ αὐτὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ μεταφορὰ αὐτὴ ἔχει τὸν χαρακτήρα πρωτά-κουστης τόλμης²⁴ καὶ βιαιότητας —τὸν χαρακτήρα δηλαδὴ τοῦ δξύμωρου, ποῦ ἀναφέραμε καὶ παραπάνω: τὰ ἄνθη (ποῦ βγάζει τὸ πέλαγος) εἶναι νεκροὶ καὶ συντρίμια.

Ὁ Stanford (τὸ 1936) δὲν μπορούσε νὰ δεχθεῖ τὸ δξύμωρο αὐτό, ἐπειδὴ

21. Βλ. λήμμα «ἀτρώγετος» στὰ ἐτυμολ. λεξικά Bojjack καὶ Frisk. Βλ. καὶ Fraenkel, στὸ στ. 659.

22. Ἀνάλογη ἀντίληψη ὑπάρχει καὶ στὴν παροιμιώδη ἔκφραση «πόντου σπείρειν» στὸν Θεόγνι, 106 - 107 (ἔκδ. Young, Lipsiae, 1961). Καὶ στὸν Εὐριπίδη, Φοῖν. 210 τὰ «ἀκάρι-πιστα πεδία» ἴσως νὰ ἀναφέρονται στὴ θάλασσα. Καὶ στὰ νεοελληνικὰ «ἀδύνατα» τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ὑπάρχει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, π.χ. «ὄντας θὰ στίψη ἡ θάλασσα καὶ γίνη περιβόλι» (Θάνατος νέας πρὸ τοῦ γάμου, Α' α, ἔκδ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τόμ. Α', σ. 428).

Μὲ ὄρους τῆς ξηρᾶς χαρακτηρίζει τὴ θάλασσα ὁ Αἰσχύλος καὶ στοὺς «Πέρσας» στ. 111 «πόντιον ἄλσος» —ἔστω καὶ ἂν ὁ ὄρος «ἄλσος» σημαίνει ἀπλῶς «ἱερὸς τόπος» καὶ ὄχι ἀπαραιτῆτως δεντροφυτευμένος.

Ἰσως δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὸ «ἀνθοῦν πέλαγος», τὸ ὅτι ἀπὸ τὶς λέξεις ποῦ ἀνήκουν στὸ σημασιολογικὸ πεδίο (Wortfeld) «θάλασσα» ἡ λέξη «πέλαγος», ποῦ ἐτυμολογικὰ συγ-γενεῖται μὲ τὴ λέξη «πλάξ» ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, πεδιάδα (βλ. καὶ Πίνδ. *Πυθ.* 1, 24 «πόντου πλάα») ἔχει τὴν ἔννοια τῆς μεγάλης ἐπίπεδης ἐκτασης, ὅπως τὸ λατ. *aequor* (βλ. A. Lesky, *Thalatta. Der Weg der Griechen zum Meer*, Wien 1947, ἀνατ. στὴ σειρά «Greek History», N. York 1973, σ. 13).

23. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφθεῖ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια μοτίβο «στὸν τάφο τῆς νέας ἢ τοῦ νέου φυτρᾶνει ἕνα λουλούδι ἢ ἕνα δένδρον», ὅπως π.χ. στὴν παρα-λογὴ «Τῆς Λυγερῆς καὶ τοῦ Χάρου» (Α'): «Σ' ἕνα ταφί τοὺς θάψασι καὶ σ' ἕνα μνημούρακι/ κ' ἤβζιεν ἢ κόρη γιαισιμι κι ὁ νιὸς κυπαρισσάκι» (ἔκδ. Ἀκαδ. Ἀθην. Τόμ. Α', σ. 424). Τὸ μοτίβο αὐτὸ βρίσκεται καὶ σὲ ἑλληνιστικὰ ἐπιγράμματα, ἐπιτύμβια π.χ. γιὰ ποιητές, ἀπὸ τὸν τάφο τῶν ὁποίων βλαστάνει φυτὸ ἀνάλογο μὲ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ποιήσῃ τους. (βλ. A. Gow - D. L. Page, *The Greek Anthology. Hellenistic Epigrams*, τόμ. 2, σελ. 18 στὸ ἐπιγ. Παλ. Ἀνθ. 7, 536).

24. Γιὰ τοὺς παράγοντες ποῦ μειώνουν τὴν τολμηρότητα μιᾶς μεταφορᾶς βλ. Wein-richt, 311 κ.έ.

θεωρούσε την έκφραση «ἀνθοῦν πέλαγος νεκροῖς» ὑπερβολικά κυνική²⁵ καὶ ἐπομένως ἀσυμβίβαστη μετὰ τὴν εἰκόνα ποῦ εἶχε ἐκεῖνος γιὰ τὸν Αἰσχύλο, τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸ ἀκροατήριό τοῦ καιροῦ τους. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁμοῦ ἢ ἔρευνα ἔχει ἐδραιώσει στὴν ἀντίληψή μας μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα τῆς τέχνης τοῦ Αἰσχύλου: κυρίαρχο γνώρισμα τῆς τέχνης αὐτῆς — ἰδιαίτερα στὴν «Ὀρέστεια» — ἀποτελοῦν τὰ ἰσχυρὰ δέξωμωρα²⁶, ἢ τολμηρὰ μέχρι βλασφημίας συνεκφορὰ λέξεων μετὰ ἀσύμβατες συνδηλώσεις, ὅπως π.χ. ἱερῶν καὶ βεβήλων, δυσσοίωνων καὶ εὐσοίωνων ἢ ἀκριβέστερα ἢ παρουσίαση φρικτῶν πραγμάτων μέσα ἀπὸ λέξεις ποῦ χρησιμοποιοῦνται γιὰ πράγματα ἀκίνδυνα, μὴ ἀπειλητικά²⁷. Καὶ αὐτὸ ποῦ ἔχει σημασία, εἶναι ὅτι τὸ κοινὸ τοῦ ποιητῆ φαίνεται ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ τὸν παρακολουθεῖ καλύτερα ἀπὸ μᾶς τοὺς σημερινούς τοῦ ἀναγνώστες²⁸.

Εἰδικότερα ἢ παρμένη ἀπὸ τὴ φύση εἰκονοποιία στὸν «Ἀγαμέμνονα» καὶ στὶς «Χοηφόρους» συγκροτεῖ τὴν εἰκόνα μιᾶς ἀνόσιας, βαθειᾶς ἀνατροπῆς τῆς φυσικῆς τάξης τῶν πραγμάτων²⁹. Ὅ,τι βλαστάνει εἶναι κακὸ (π.χ.

25. In Lex., σ. 117, *Greek Metaphor*, σ. 114 κ.έ.

26. Βλ. ἀπὸ τοὺς Schmid - Stählin, *Geschichte der Griechischen Literatur*, (Hand. d. Alt. Wiss.), München (1934) 1959, I 2, σ. 296, ὑπόσ. 7, 'Ἐπὶ ἐπὶ Θήβ. 64 «κεῖμα χειραῖον στρατοῦ». Ἀγαμ. 21 «ἀρφαλοῦ πυρός», «νυκτὸς ἡμερήσιον φάος» 542 «τερπηρῆς νόσον». Εὐμ. 245 «μηνυτῆρος ἀφθέγκτου φραδαῖς». Γιὰ τὰ συνήθη στὴν τραγῳδία δέξωμωρα τοῦ τύπου «παῖδες ἀπαίδες» βλ. Stanford, *Aeschylus on his Style*, Dublin 1942, σ. 104 κ.έ. Fraenkel, σὺδ στ. 1142, A. Garvie. *Aeschylus Choephoroi*, with introduction and commentary, Oxford 1986, στοὺς στ. 43-6. 151. Τὴν ἐργασία τοῦ K. Buchner, *Das Ozymoron in der griechischen Dichtung von Homer bis in die Zeit des Hellenismus*, Διαιτ. Tübingen 1951 δὲν μπόρεσα νὰ δῶ.

27. Βλ. Fraenkel σὺδ στ. 645 («παιῖνα... Ἐρινύων»): «ἐνα βλάσφημο παράδοξο» στ. 1144, στ. 1387 (Ἀγαμ. 1386 κ.έ. «εἶναι ἴσως τὸ ἰσχυρότερο παράδειγμα μεγαλειώδους βλασφημίας στὸν Αἰσχύλο»), στ. 1092. 437 κ.έ. (Ὁ Fraenkel τονίζει στοὺς στίχους 937 κ.έ. ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν Αἰσχύλο τὸ ὅτι γιὰ νὰ κάνει ἀποτελεσματικότερη τὴν παρουσίαση φρικτῶν συμβάντων δὲν παίρνει τὴν εἰκονοποιία τοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ μὴ πραγματικοῦ καὶ φανταστικοῦ, ὅπως κάνουν μερικοὶ ρομαντικοὶ ποιητές, ἀλλὰ ἀπὸ πράγματα οἰκεία τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ εἰρηνικά συμβαίνοντα στὴ φύση).

28. Βλ. Fraenkel, στ. 819.

29. Στὸν J. Peradotto, «Some Patterns of Nature Imagery in the Oresteia», *American Journal of Philology* 85, 1964, 378 - 93, ὑπάρχουν τὰ σχετικὰ χωρία. Ἡ φύση ἐπανακτᾷ τὴ φυσιολογικὴ τῆς λειτουργία στὶς «Ἐυμειδές», ὅπου ἀποκαθίσταται καὶ ἡ διασαλευθεῖσα ἠθικὴ τάξη — κατὰ τὴν πανάρχαιη πίστη στὸ ἀλληλένδετο φύσης καὶ ἠθικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων (ποῦ ἐκφράζεται ἤδη στὸν Ὅμηρο, Ὀδ. 19, 109 κ.έ. Βλ. καὶ M. West, *Hesiod. Works and Days*, ed. with Prolegomena and Commentary, Oxford 1978 στοὺς στ. 225 - 247). Οἱ ἄνεμοι π.χ. ποῦ προξενοῦν καταστροφές καὶ ναυάγια στὸν «Ἀγαμέμνονα» καὶ στὶς «Χοηφόρους» στὶς «Ἐυμειδές» στ. 904 - 6 βοηθοῦν τὴν πραγματικὴ βλάστηση καὶ γονιμότητα τῆς φύσης. Βλ. W. C. Scott, «Wind Imagery in the Oresteia», *Transactions*

στ. 755), ἡ συγκομιδὴ εἶναι ἕνας θερισμὸς συμφορῶν (στ. 1655), τὸ αἶμα τοῦ σκοτωμένου Ἀγαμέμνονα πέφτει σάν δροσιὰ καὶ εὐφραίνει τὴν Κλυταιμήστρα, ὅπως εὐφραίνει τὸ σπαρμένο σιτάρι ἢ βροχὴ ποῦ στέλνει ὁ Ζεὺς (στ. 1390 - 2). Ἡ μεταφορὰ «ἀνθοῦν πέλαγος... νεκροῖς» ἐναρμονίζεται ἀπολύτως μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο καὶ δὲν εἶναι «ἀταίριαστη».

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Stanford ποῦ ἔθεσε τὸ πρόβλημα, ἀνασκευάζει σὲ νεώτερο βιβλίον του³⁰ τὶς ἀπόψεις του ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σύγχρονης ἔρευνας³¹. Ἐντάσσει δηλαδὴ τὴ μεταφορὰ «ἀνθοῦν πέλαγος... νεκροῖς» στὴν εἰκόνα τῆς «διστραμμένης φύσης» ποῦ προβάλλει ἡ «Ὀρέστεια» καὶ ἀναγνωρίζει τὴν τόλμη τῆς, τὴν ὁποία θεωρεῖ ἀντάξια τῶν εἰκόνων τῆς ποίησης τοῦ Baudelaire — ἂν καὶ διατηρεῖ μερικὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν τὸ «ἀνθοῦν» ἔχει ἐδῶ ὅλη του τὴν ἰσχὺ, ἂν δηλαδὴ λειτουργεῖ πλήρως μὲ τὴ σημασία τοῦ «ἀνθίζω, βγάζω λουλούδια».

Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ τονίσουμε, ὅτι ἀνάμεσα στὶς σημασίες στὶς ὁποῖες ἐξειδικεύεται ἡ γενικὴ ἔννοια «ἄνθος» = αὐτὸ ποῦ προβάλλει σὲ μιὰ ἐπιφάνεια, ἡ σημασία «λουλούδι» δὲν εἶναι ἄτονη καὶ ἀσθενὴς στὰ χρόνια τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ κείμενα. Εἶναι ἰσχυρὴ καὶ διότι ἀπὸ τὶς ἄλλες λέξεις, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ λέξη «ἄνθος» ἔχει κοινὴ τὴν ἔννοια τοῦ «προβάλλω σὲ μιὰ ἐπιφάνεια» μόνη αὐτὴ ἔχει τὴ σημασία «λουλούδι». Μπορεῖ στὸν Ὅμηρον ἀπὸ τὶς 11 περιπτώσεις ὅπου ἐμφανίζεται ἡ λέξη μόνον οἱ 4 νὰ ἔχουν τὴν συνήθη «κανονικὴ κλασσικὴ σημασία τοῦ ἄνθους» (ὅπως διαπιστώνει καὶ ὁ J. M. Aitchison, σελ. 272), ὅμως στὸν Αἰσχύλον ἡ συνήθης σημασία λουλούδι εἶναι ἡ κυρίαρχη π.χ. «ἄνθη λειμώνια» ἀπ. 374 TrGF (= 374 TGF), «ἄνθη πλεκτὰ» Πέρ. 618, «τῆς ἀνθεμουροῦ στάγμα» (=μελίσης) Πέρ. 612, «μητέρος ἀνθονόμου ἐπωπίας», Ἰκ. 539.

and *Proceedings of the Americ. Philol. Association* 97, 1966, 459 - 471. Ἐπίσης βλ. A. Sommerstein, *Aeschylus Eumenides*, Cambridge 1983, στὸ στίχ. 904 - 6).

30. *Greek Tragedy and the Emotions. An Introductory Study*, London 1983, σ. 138.

31. Τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ μελετητὲς τοῦ Αἰσχύλου ἔχουν δώσει ἔμφαση στὴν εἰκονοπλασία (Imagery, Bildersprache) τῆς «Ὀρεστείας» καὶ πιστεύουν, ὅτι ὁ Αἰσχύλος ὀργανώνει τὶς εἰκόνες ποῦ ἐπαναλαμβάνονται μὲ κανονικότητα στὴν τριλογία σὲ ἕνα τέτοιο σύστημα, ὥστε νὰ λειτουργοῦν δομικὰ, νὰ προσδίδουν δηλαδὴ συνοχὴ στὰ γεγονότα καὶ νὰ καθιστοῦν πρόδηλες τὶς μεταξύ των σχέσεις. Τέτοιες εἰκόνες εἶναι π.χ. οἱ εἰκόνες μὲ τὴν ἀντίθεση φῶς - σκότος, ἡ εἰκόνα τῶν αἰετῶν καὶ τῶν νεοσσῶν των, ἡ εἰκόνα τοῦ φιδιοῦ κ.ά. Ἡ λειτουργία αὐτὴ τῶν εἰκόνων ἔχει ἀμφισβητηθεῖ σφοδρὰ ἀπὸ τὸν M. West (βλ. *Gnomon* 13, 1987, 195 κ.έ.). Ἀντιρρήσεις γιὰ τὶς λειτουργίες ποῦ ἀποδίδουν πολλοὶ ἐρευνητὲς στὴν εἰκονοπλασία τοῦ Αἰσχύλου καθὼς καὶ γιὰ τὶς μεθόδους ἀξιολόγησής της εἶχαν ἐκφραστεῖ καὶ παλαιότερα (βλ. W. Thalmann, *Dramatic Art in Aeschylus's Seven Against Thebes*, Yale Classical Monographs, 1 New Haven and London 1978, σελ. 142, ὑποσ. 2). Ἀρκοῦμεθα σ' αὐτὴ τὴ νύξη τοῦ προβλήματος, γιὰ τὴν ἡ διαπραγματεύσῃ του ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς παρούσης μελέτης.

Όπως όμως είπαμε και παραπάνω, για να αναλύσουμε τη μεταφορά που μās απασχολεί δεν χρειάζεται να αποκλείσουμε την επίφαση κυριολεξίας που δημιουργεί ο συνδυασμός «άνθοῦν» + «πέλαγος». Ἡ μεταφορά «άνθοῦν πέλαγος» «νεκροῖς» ἀντλεί τὸ βάρος, τὴν τόλμη και τὴ βιαιότητά της ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς ἀποτρόπαιας βλάβστησης που παρουσιάζει και που φαίνεται ἂν τὴ συγκρίνουμε με μιὰ φράση τῆς ἴδιας συντακτικῆς δομῆς ἀπὸ τὸν Πίνδαρο, Ἰσθ. 4, 36b «χθὼν ὡτε φουινκίεουσιν ἄνησεν ῥόδοις»³². Τὸ εἶδος όμως τῆς μεταφορᾶς δὲν ἐξαντλεῖται μόνον σ' αὐτὰ που ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει (ἐπίφαση κυριολεξίας με τὸ «άνθοῦν πέλαγος» δηλ. «ἀφρίζον» και τὸ δξῶμωρο «άνθοῦν... νεκροῖς»), ἀλλὰ συγχρόνως ἐνεργοποιεῖται στὴ μεταφορὰ αὐτὴ και ἡ ἤδη καθιερωμένη³³ στὸ γλωσσικὸ αἶσθημα μεταφορικὴ χρῆση τῆς λέξης «ἄθος», δηλαδὴ με τὴ σημασία τῆς «κορυφῆς» «τοῦ καλύτερου, ἐκλεκτότερου μέρους» ἐνὸς πράγματος και στὴν προκειμένη περίπτωση «τὸ ἐκλεκτότερο μέρος τοῦ στρατοῦ». Με τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργοῦνται διασυνδέσεις με τὸ κείμενο τοῦ «Ἄγαμέμνωνος» που προηγήθηκε, καθὼς ἀναπόφευκτα ὁ στ. 659 ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τῶν ἀκροατῶν τὸν στ. 198, ὅπου οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἄνεμοι ἀπὸ τὴν Θράκη και τὸν Στρυμόνα, που προκάλεσαν ἐδῶ τὸ ναυάγιο τοῦ στόλου «τρίβω κατέξαινον... ἄθος Ἄργεῖων» στὴν Ἀδλίδα³⁴.

Πέρα όμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ που φέρνει στὸ κείμενο τοῦ «Ἄγαμέμνωνος» ἡ μεταφορὰ «δραῶμεν ἄνηθοῦν πέλαγος... νεκροῖς», ὁ ποιητὴς πετυχαίνει και κάτι ἄλλο· συγκαλύπτει δηλαδὴ με τὸν τρόπο αὐτὸν τὸ φρικτὸ θέαμα τῶν πνιγμένων και παρασιωπᾷ τὸ «ἀνόσιον», τὸ «ἄγος» που ἐμπεριέχει ὁ θάνατος στὴ θάλασσα³⁵, καθὼς οἱ νεκροὶ ἀπομένουν ἄταφοι. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ ὑψιστο θρησκευτικὸ καθήκον για τοὺς ἐπιζῶντες, για δὲ τοὺς νεκροὺς ἀπαραίτητη προϋπόθεση για νὰ βροῦν γαλήνη στὸν Ἄδη.

Με τὴ μεταφορὰ «άνθοῦν πέλαγος... νεκροῖς» ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ

32. Κατὰ τὴν ἐκδοση *Pindari Carmina cum Fragmentis. Part I Epinicia*, post. B. Snell ed. H. Maeler, Lipsiae 1980.

33. Όπως βλέπουμε ἀπὸ τὴ συχνὴ χρῆση τῆς μεταφορᾶς αὐτῆς στὰ κείμενα. Στὸν Αἰσχόλο π.χ. Ἄγαμ. 955, ἡ Κασσάνδρα χαρακτηρίζεται «πολλῶν χρημάτων ἐξάιρετον / ἄθος». Πέτρος. 59 «ἄθος Περσίδος αἴας οἴχεται ἀνδρῶν» 252 «τὸ Περσῶν δ' ἄθος οἴχεται πεσόν», 925 «πολλοὶ φῶτες χάφας ἄθος ἐξέφθινται». Ἐπίσης Θουκυδ. 4, 133, 2 «ὅ,τι ἦν αὐτῶν ἄθος ἀπωλόλει».

34. Βλ. ἀν. σημ. 13.

35. Εὐχαριστῶ και ἐδῶ τὸν κ. Νάσο Κυριαζόπουλο, που μοῦ ἐπεσήμανε αὐτὴν τὴν πλευρὰ τοῦ θέματος και μοῦ ὑπέδειξε τὸ βιβλίο τῆς E. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (Sather Classical Lectures, 46) Univ. of California Press 1976. Για τὸ θέμα τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν βλ. και E. Rhode, *Psyche* (Freiburg 1898), Darmstadt 1961, τόμ. 1, 6. 216 κ.ἑ.

μιὰν ὀφθαλμαπάτη φέροντας «πρὸ ὀμμάτων») — γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ φράση τοῦ Ἀριστοτέλη (Ρητορ. III, 11, 1 = 1411 b, 24) — ἄνθη τῆς ξηρᾶς, δίνοντάς μας ἴσως τὴν ψευδαίσθηση μιᾶς ταφῆς³⁶.

Τὴν μεταφορὰ «ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς» μπορούμε νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὡς εὐφημισμὸ· μετὴν εὐρύτερη ἔννοια τῆς «συγκάλυψης», μετὴν ὅποια ἀποδίδεται τὸ γεγονός τῶν ἐπιπλεόντων στῆ θάλασσα πτωμάτων καὶ ὄχι βέβαια μετὴν στενότερη — τῆς ἀπλῆς δηλαδὴ ἀντικατάστασης ἀπὸ τὴν μετοχὴ «ἀνθοῦν» μιᾶς λέξης ποὺ θὰ ἤχοῦσε «ἀνδρία» καὶ θὰ προσέκρουε στῆ θρησκευτικὴ ἐπιταγὴ τοῦ «εὐφημεῖν». Εἶναι εὐφημισμὸς μετὴν ἔννοια ὅτι δὲν μᾶς παρουσιάζει γυμνά τὰ πράγματα ἀλλὰ συγκεκαλυμμένα³⁷.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στοὺς «Πέρσας», στὸ χωρίο (στ. 419 - 20) ποὺ συγκρίναμε μετὸ στίχο 659 τοῦ «Ἀγαμέμνωνος», ὁ Αἰσχύλος χρησιμοποιεῖ ἓνα τρόπο ἔκφρασης ποὺ μειώνει τὴν ἀμεσότητα τῆς ὀμῆς πραγματικότητας· ἀντὶ τοῦ συγκεκριμένου καὶ εἰδικοῦ «νεκρῶν» χρησιμοποιεῖ τὸ ἀφηρημένο καὶ γενικὸ «φόνου βροτῶν».

Καὶ πάλι στοὺς «Πέρσας» γι' αὐτοὺς ποὺ χάθηκαν στῆ θάλασσα καὶ μάλιστα γιὰ τὴ φρικτὴ τους τύχη νὰ φαῖτο ἀπὸ τὰ ψάρια (στ. 577 - 78), ὁ ποιητὴς συγκαλύπτει τὰ πράγματα μετὴν ἓνα διπλὸ γρίφο: «σκόλλονται πρὸς ἀναύδων... παίδων (= ἰχθύων) τῆς ἀμιάντου (= θαλάσσης)»³⁸.

Εὐφημισμὸς³⁹ ἀποτελοῦν καὶ οἱ συχνές στῆν «Ὁρέστεια» ἀποσιωπή-

36. Στὴν λογοτεχνία ἐνὸς ἄλλου ναυτικοῦ λαοῦ, ὅπως εἶναι οἱ Ἄγγλοι, συναντᾶ κανεὶς πολὺ συχνὰ τὸ θέμα τοῦ θανάτου στῆ θάλασσα. Μιὰ διάθεση σὰν αὐτὴν, ποὺ νομίζουμε ὅτι ἀποπνέουν οἱ στίχοι τοῦ Αἰσχύλου, ἀλλὰ βέβαια διατυπωμένη «χειροποίητᾶ», ρητὰ καὶ μονοσήμαντα ἔχουν οἱ στίχοι ποὺ παραθέτει ἡ E. Vermeule, ἔ.δ. σ. 188, ἀπὸ ἔργο τῆς Ἀγγλίδας συγγραφέως Sarah Orne Jewett (1849 - 1909):

*God bless them all who die at sea
if they must sleep in restless waves
God make them dream they are ashore
with grass above their graves.*

37. «Ποιητικὸ περικάλυμμα» (Dichterhülle) ὀνομάζει τὸν εὐφημισμὸ ὁ μεγάλος Γερμανὸς συγγραφέας Jean Paul (1763 - 1825). Στὸν Αἰσχύλο, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ W. Porzig, *Aischylus. Die Attische Tragödie*, Leipzig 1926, σ. 70, συμβαίνει τὸ περικάλυμμα αὐτὸ νὰ κρῖβει μετὴν τέτοιον τρόπο αὐτὸ ποὺ καλύπτει, ὥστε ταυτόχρονα νὰ τὸ κάνει διαφανές.

38. Γιὰ τὸν θάνατο στὸν «ἰχθυόεντα πόντον», ὅπου οἱ ἰχθύες εἶναι «θῆρες ὀμοφάγοι» βλ. Vermeule, ἔ.δ., σ. 184. Γιὰ τὴν ἱερότητα τῆς θαλάσσης καὶ τὴν καθαρτικὴ τῆς δόναμη, σ. 186.

39. Ὁ W. Schmid, *Ged. d. Gr. Lit.*, σ. 295, ὑποσ. 5, ἀπαριθμεῖ τὶς ἐξῆς περιπτώσεις εὐφημισμοῦ-ἀποσιωπήσεων στὸν «Ἀγαμέμνονα»: στ. 68, 247, 499, 974, 1287, 1394. Στὶς «Χοηφόρες» στ. 780. Βλ. καὶ Fraenkel, στ. 247 καὶ 499, καθὼς καὶ Stanford, *Greek Tragedy and the Emotions*, σ. 98. Ὁ Αἰσχύλος συνηθίζει νὰ συγκαλύπτει δυστοίωνα ἢ ἱερὰ πράγμα-

σεις. Μέσα στο έντονο κλίμα φόβου και άνησυχίας⁴⁰ που επικρατεί στον «Αγαμέμνονα» ο Χορός π.χ. σταματά απότομα τη ροή των λόγων του όταν φτάνει στην θυσία της Ίφιγενείας (στ. 247): «τά δ' ἔνθεν, οὐτ' εἶδον οὐτ' ἐννέπω».

Ὁ φόβος να μὴ λεχθεῖ κάποια δυσοίωνα λέξη εἶναι που προκαλεῖ τοὺς εὐφημισμοὺς καὶ ἀποσιωπήσεις στον «Αγαμέμνονα» καὶ ὁ ἴδιος αὐτὸς φόβος εἶναι αἰσθητὸς στὰ λόγια τοῦ Κήρυκα που προηγεῖται τοῦ χωρίου που μᾶς ἀπασχολεῖ· μέσα ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ ἔχει προετοιμασθεῖ, προειδοποιηθεῖ ὁ ἀκροατὴς (καὶ ἀναγνώστης) γιὰ τὸν εὐφημισμό που ἀκολουθεῖ. Ὁ Κήρυκας ἔρχεται να φέρει στην πόλη τὴ χαρμόσυνη εἶδηση τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ τὴν Τροία τοῦ νικητῆ ἀρχιστράτηγου Ἀγαμέμνονα καὶ σὲ τέτοιες στιγμὲς (στ. 636 κ.έ.):

εὐφημον ἤμαρ οὐ πρέπει κακαγγέλω | γλώσση μαιίνειν...

Πῶς να μιλήσει γιὰ ἓνα ναυάγιο με σκληρὲς ἀπώλειες, με νεκροὺς που παρέμειναν ἄταφοι, πράγμα ἀνόσιο, τὴ στιγμὴ που ἔρχεται να ἀναγγεῖλει πράγματα ἄξια γιὰ πανηγυρισμοὺς, γιὰ εὐχαριστίες πρὸς τοὺς θεοὺς σωτήρες; (στ. 646 κ.έ.):

*σωτηρίων δὲ πραγμάτων εὐάγγελον
ἦγοντα πρὸς χαιρουσαν εδεστοῖ πόλιν
πῶς κενὰ τοῖς κακοῖσι συμμείξω, λέγων
χειμῶν' Ἀχαιοῖς οὐκ ἀμήνιτον θεῶν;*

Ἐπομένως ὁ στίχος «ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς» εἶναι ἓνας προ-αναγγελμένος εὐφημισμός, ἀκριβῶς ἢ γλωσσικὴ ἔκφραση που δὲν μαιίνει τὸ «εὐφημον ἤμαρ» τῆς νικητήριας ἐπιστροφῆς⁴¹. Ὁ εὐφημισμός αὐτὸς

τα, π.χ. Ἰκέτ. 463 «νέοις πίναξιν βρέτεια κοσμήσαι τάδε» (=465 «ἐκ τῶν δ' ὅπως τάχιστ' ἀπάγξασθαι θεῶν»). Ἐπτά ἐπὶ Θήβας 857 «τῶν ἄστολον μελάγκροκον θεωρίδα» (= τὸ πορθμεῖον τοῦ Χάρωνος), Ἀγαμ. 440 κ.έ. «πυρωθέν... βαρὺ ψῆγμα δυσδάκρυτον, ἀντήρορος σποδοῦ». Βλ. Porzig, ἔ.ἀ., σ. 70 κ.έ.

40. Χαρακτηριστικὸ πολὺ γνωστὸ στοὺς ἐρευνητὲς μετὰ τὴ μελέτη τῆς Jacqueline de Romilly, *La crainte et l'angoisse dans le théâtre d'Eschyle*, Paris 1958.

41. Εὐφημισμὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Fraenkel (στ. 638) στην ἔκφραση «ἀπενεκτὰ πῆματα» (=συμφορὲς, γιὰ τίς ὁποῖες εὐχεται κανεὶς να μὴν τοῦ συμβοῦν) με τὴν ὁποία ὁ Κήρυκας ἀποφεύγει να κατονομάσει σὲ τί συνίστανται αὐτὰ τὰ «πῆματα» ὁ Paley βλέπει ἓναν εὐφημισμὸ στην ἔκφραση τοῦ στ. 657 «ῥχοντ' ἄφαντοι» (sc. αἱ νῆες). Ἐνα θρησκευτικὸ τόνο διακρίνει ὁ Headlam στοὺς στ. 639 κ.έ. (βλ. *Agamemnon of Aeschylus. With Verse Translation, Introduction and Notes by W. Headlam, ed. by A.C. Pearson, Cambridge 1925*). Γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ χωρίου αὐτοῦ βλ. καὶ — ἀπὸ μιὰν ἄλλη σκοπιὰ, δηλ. τῶν ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν τῆς γλώσσας — S. Goldhill, *Language, sexuality, narrative: The Oresteia*, Cambridge 1984, σ. 58.

μπορεῖ καὶ γίνεται ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο καὶ ἀπευθύνεται στοὺς συμπατριῶτες του, ποὺ ἔχουν νιώσει τὴ φρίκη τοῦ «ποντίου Ἄδου» — ὅπως χαρακτηρίζει ὁ Αἰσχύλος τὸν θάνατο στὴ θάλασσα, λίγο πῶς κάτω ἀπὸ τὸν στίχο ποὺ ἐρμηνεύουμε (στ. 667). Εἶχαν τὴν τύχη νὰ βγοῦν νικητὲς στὶς σκληρὲς μάχες στὴ θάλασσα· δὲν ἀγνοοῦν τοὺς κινδύνους τῆς θάλασσας· ἔχουν ὅμως τώρα μιὰν ἀπόσταση ἀπ' αὐτούς⁴². ἔχουν ξεπεράσει τὸν φόβο καὶ ὡς νικητὲς ἔχουν συμφιλιωθεῖ μὲ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο.

Μὲ τὸ στόμα τοῦ Ἀγγέλου τῶν «Περσῶν» μιλάει ἕνας ἀτόπτης μάρτυς, ποὺ εἶδε καὶ ἔζησε αὐτὰ ποὺ περιγράφει γιὰ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας. Αὐτὲς οἱ εἰκόνες ἀκολουθοῦσαν τὸν Αἰσχύλο μέχρι τὴν «Ὀρέστεια». Μὲ τὰ βιώματα τῶν Περσικῶν πολέμων διεμόρφωσε ὁ ποιητὴς τοὺς ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους παρουσιάζει στὸν «Ἀγαμέμνονα» τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο, τὶς κακουχίες τῆς ἐκστρατείας καὶ τὸν «πολιπόρθη» ἀρχηγὸ τῆς Ἀγαμέμνονα.

Ἀκούσαμε π.χ. στὸ κομμάτι τοῦ «Ἀγαμέμνονα» ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε, νὰ μιλᾷ ὁ Κήρυκας γιὰ τὶς «Θρηκίας πνοάς»⁴³, τοὺς Βοριάδες, ποὺ κατέβαιναν ἀπὸ τὴν Θράκη καὶ προκάλεσαν τὸ ναυάγιο τοῦ στόλου. Καὶ ὁ Χορὸς τῶν γερόντων εἶχε μιλήσει (στ. 193) γιὰ τὶς «πνοές ἀπὸ Στρυμόνος» ποὺ προκαλοῦσαν «κακὸ ἀραξοβόλι»⁴⁴ (= «θύσσομο») στὸν στόλο τῶν Ἀχαιῶν στὴν Αὐλίδα. Ἡ Κλυταιμῆστρα θὰ πεῖ (στ. 1418) ὅτι ἡ Ἰφιγένεια θυσιάστηκε ἀπὸ τὸν πατέρα της ὡς «ἐπαθὸς Θρηκίων ἀημάτων» — «γιὰ νὰ γητέψει τῆς Θράκης τοὺς ἀνέμους». Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἀνεμοὶ ἦταν ποὺ προκάλεσαν μὲ μιὰ νυχτερινὴ θύελλα τὸ ναυάγιο τοῦ στόλου τοῦ Ξέρξη στὸ Ἄρτεμισιο καὶ διευκόλυναν ἔτσι τὴ νίκη τῶν Ἑλλήνων· εἶναι γνωστὲς οἱ λατρευτικὲς τιμὲς ποὺ ἀπέδωσαν εὐγνωμονοῦντες οἱ Ἀθηναῖοι στὸν «γαμβρόν» τοὺς Βορέα (εἶχε, ὡς γνωστὸν, ἀρπάξει τὴν Ἀθηναία κόρη Ὠρεΐθια), ποὺ ἔσπευσε νὰ τοὺς βοηθήσει τὴν ὥρα τοῦ κινδύνου (Ἡρόδ. 7, 189, 2).

Μιλώντας λοιπὸν ὁ Αἰσχύλος γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου στὸ Αἶγαίο μιλάει γιὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους· ἀπευθύνεται δὲ σὲ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν ἀντιμετωπίσει τὶς δοκιμασίες τῆς θάλασσας καὶ ἔχουν βγεῖ ἀπ' αὐτὲς νικητὲς. Οἱ στίχοι ἀπὸ τὸν «Ἀγαμέμνονα» ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν, εἶναι κοντὰ στὸ πνεῦμα ποὺ αἰσθανόμαστε νὰ ἀναδίνουν οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ περίφημο χορικὸ τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλέους (στ. 334 κ.έ.):

42. Ὁ Hegel, ἔ.ἀ., σ. 522, ἀναφέρει ὡς δεῦτερο λόγο γιὰ τὴν χρῆση μεταφορᾶς τῆ βούληση τοῦ πνεύματος νὰ ἐλευθερῶνται ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, νὰ τὰ κάνει πνεῦμα. Καθὼς τὸ πνεῦμα μεταμορφώνει τὸ πάθος του σὲ ὁμορφιά, ἀποδεικνύει τὴ δύναμη ποὺ ἔχει νὰ ἐκφράζει καὶ τὴν ὑπεροχὴ του πάνω σ' αὐτὸ τὸ πάθος.

43. Βλ. Fraenkel, στοὺς στ. 192. 1418.

44. Μετάφραση Τάκη Ρούσου, Ἀθήνα-Γιάννινα (Δωδώνη), 1983.

*Πολλά τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀν-
θρώπου δεινότερον πέλει·*

(καὶ πρῶτο - πρῶτο στὴ σειρὰ τῶν κατορθωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.)

*τοῦτο καὶ πολιοῦ πέραν
πόντου χειμερίῳ νότῳ
χωρεῖ, περιβρονχίοισιν
περῶν ὑπ' οἴδμασιν...⁴⁵*

Ἀπὸ τὴν προοπτικὴ αὐτὴ καταλαβαίνουμε καλύτερα τὴ σημασία τῶν λόγων τοῦ Θεουκιδίδου⁴⁶ (1, 18, 2): «καὶ μεγάλου κινδύνου ἐπιχειρησθέντος οἱ τε Λακεδαιμόνιοι τῶν ξυμπολεμησάντων Ἑλλήνων ἠγήσαντο δυνάμει προύχοντες, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ἐπιόντων τῶν Μήδων διανοηθέντες ἐκλιπεῖν τὴν πόλιν καὶ ἀνασκευασάμενοι εἰς τὰς ναῦς ἐσβάντες ναυτικοὶ ἐγένοντο».

Γιὰ τὸν Θεμιστοκλῆ λέει ὁ Θεουκίδης (1, 93, 3), ὅτι ἐπεισε τοὺς Ἀθηναίους νὰ φτιάξουν τὰ ἔργα στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ καὶ αὐτοὺς ναυτικοὺς γεγενημένους μέγα προσφέρειν εἰς τὸ κτίσασθαι δύναμιν (τῆς γὰρ δὴ θαλάσσης πρῶτος ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὡς ἀνθεκτέα ἐστί)⁴⁷.

Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 5ου αἰ. ἔγιναν ναυτικοί· δὲν ἦταν πρὶν ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους⁴⁸. Ἦταν ἓνα τόλμημα νὰ κατακτήσουν τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ αὐτὸ τὸ τόλμημα μᾶς κάνουν νὰ αἰσθανθοῦμε οἱ στίχοι τοῦ Αἰσχύλου.

Τὸ Αἶγαίο τῶν νησιῶν τῶν μύθων γιὰ θεοὺς καὶ ἥρωες, τῆς Δήλου, ὅπου ἡ Λητώ γέννησε τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμι, τῆς Δήμνου τοῦ Ἡφαίστου, τῆς Νάξου τοῦ Διονύσου, τῆς Σερίφου τοῦ Περσέα καὶ τῆς Δανάης, τὸ Αἶγαίο τῶν Νηρηίδων, τῆς Θέτιδος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης γίνεται τώρα τὸ Αἶγαίο τῆς Σαλαμίνας καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου (ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ Πλάτων, Νόμοι 4, 707c).

Γιὰ μᾶς τοὺς σημερινούς Ἕλληνες πέρα ἀπὸ τὸ «λυρικό» Αἶγαίο, τὴν αἰγαιοπελαγίτικη φύση καὶ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν νησιῶν ὑπάρχουν ἡ Ὑδρα, οἱ Σπέτσες, τὰ Ψαρά, ἡ Χίος γιὰ νὰ μᾶς θυμίζουν, πῶς τὸ Αἶγαίο εἶναι ὁ χῶρος μέσα στὸν ὁποῖο δοκιμαζόμαστε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἱστορίας μας.

45. Κατὰ τὴν ἔκδοση A. Pearson, Oxford 1924.

46. Βλ. Lesky, *Thalatta*, σ. 215 κ.έ.

47. Κατὰ τὴν ἔκδοση H. Jones - J. Powell, Oxonii 1900.

48. Ὁ Ἑρμοκράτης ἀναφερόμενος στοὺς Ἀθηναίους λέει (Θουκυδ. 7, 21) «οὐδ' ἐκείρους πάτριον τὴν ἐμπειρίαν οὐδ' αἰδίων τῆς θαλάσσης ἔχει».

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑ

Η ΠΡΩΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΔΗΛΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ

Στὸν Διονύσιο Ἀλεξανδρέα (2ος αἰ. μ.Χ.), γνωστὸν ἀπὸ τὸ περίφημο ποίημά του *Οἰκουμένης Περιήγησις*, ἀπαντᾷ ἡ πρώτη φιλολογικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν τέλεση τῶν Δηλίων κατὰ τὴν ἀνοιξή. Ἴδου οἱ σχετικοὶ στίχοι τοῦ Διονυσίου:

525 *Αἰ δ' Ἀσίας πρώτην αἶσαν λάχον, ἀμφὶς ἐοῦσαι
Δῆλον ἐκυκλώσαντο καὶ ὄνομα Κυκλάδες εἰσί·
θύσια δ' Ἀπόλλωνι χοροὺς ἀνάγουσιν ἅπασαι
ἱσταμένοι γλυκεροῦ νέον εἶαρος, ἐδ' ἐν ὄρεσσιν
ἀνθρώπων ἀπάνευθε κνεὶ λιγύφωνος ἀηδών¹.*

Σημειωτέον ὅτι τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου διακρίνει ὁ Διονύσιος σὲ νησιά τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ δὲν εἶναι χωρὶς σημασία, διότι ὁ Διονύσιος εἶναι Ἀλεξανδρεὺς καί, ὅπως ὑπονοεῖται ἀπὸ τὴ φράση *Αἰ δ' Ἀσίας πρώτην αἶσαν λάχον*, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τοπογραφικὸ χάρτη, τὸν ἀποκαλούμενο *χωρογραφία* ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς σχολιαστὲς τῶν ἀρχαίων γεωγράφων. Τὸ νόημα τῶν ἐν λόγῳ στίχων εἶναι τὸ ἑξῆς: Τὰ νησιά τῆς Ἀσίας ποὺ ἔχουν τὴν πρώτη θέση (προφανῶς στὸν χάρτη ποὺ ἔχει ἐνώπιόν του) κεῖνται καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς, κυκλώνουν τὴν Δῆλο καὶ ὀνομάζονται Κυκλάδες. Ὅλα τὰ νησιά πανηγυρίζουν πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τὰ Ἐλευθέρια, ὅταν, μόλις πρὶν, ἔχει ἀρχίσει ἡ γλυκεῖα ἀνοιξή καὶ στὰ βουνά, μακριὰ ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους, ἐπφάζει τὸ γλυκύλαλο ἀηδόνι.

Ὁ βασικὸς νοῦς τῶν στίχων αὐτῶν εἶναι ὅτι οἱ *Κυκλάδες ἀνάγουσι χοροὺς* κατὰ τὴν ἀνοιξή πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Δῆλο. Παλαιότερες μαρτυρίες φέρουν πανοικί τοὺς Ἴωνες στὴν Δῆλο. Στὸν Ὀμηρικὸ Ὑμνο στὸν Ἀπόλλωνα, λ.χ., στ. 147-148 ἀναφέρεται:

---

1. C. Müller, *Geographi Graeci minores*, II, Parisiis 1861, σσ. 135-136. Νέα κριτικὴ ἐκδόση τῆς *Οἰκουμένης Περιήγησεως* ἐκπονηθεῖσα ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἐκτυπῶνται στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Teubner τῆς Λειψίας.

*ἐνθα τοι ἔλκεχίτονες Ἴάονες ἠγερῆθονται
αὐτοῖς σὸν παίδεσσι καὶ αἰδοίης ἀλόχοισιν.*

Καὶ στὸν Θουκυδίδη, Γ' 104, 3 διαβάζομε: *ἦν δέ ποτε καὶ τὸ πάλαι μεγάλη ξύνοδος εἰς τὴν Δῆλον τῶν Ἴώνων τε καὶ περικτιόνων νησιωτῶν. Καὶ στὴν παράγραφο 6:*

ὄσπερον δὲ τοὺς μὲν χοροὺς οἱ νησιῶται καὶ οἱ Ἀθηναῖοι μεθ' ἱερῶν ἐπεμπον.

Στοὺς στίχους τοῦ Διονυσίου ἐξ ἄλλου φαίνεται σαφῆς ὁμηρικὴ ἐπίδραση. Οἱ στίχοι Ὅδ. τ. 518-520 ποὺ ἀναφέρονται στὴ θρηνοῦσα τὸν Ἴτυλο χαλκοπράσινη ἀηδόνα, κόρη τοῦ Πανδαρέου, εἶναι χαρακτηριστικοί:

*ὥς δ' ὅτε Πανδαρέου κόρη, χλωρητὴς ἀηδῶν,
καλὸν ἀειδήσιν ἕαρος νέον ἱσταμένοιο,
δενδρέων ἐν πετάλοισι καθεζομένη ποιικνοῖσιν.*

Οἱ ὁμηρικοὶ αὐτοὶ στίχοι δὲν εἶναι ἀπλῶς κοινὸς τόπος, ἀλλὰ δείχνουν ὅτι ὁ Διονύσιος παρέλαβε τὴν ὁμηρικὴ εἰκόνα τῆς ἀηδόνας ποὺ κάθεται στὰ φύλλα τῶν δένδρων καὶ κελαηδεῖ καὶ μὲ τὴν δική του ἐμπνευση τὴν μετέτρεψε στὴν εἰκόνα τῆς ἀηδόνας ποὺ ἐπφάζει σὲ τόπους μακρυνούς. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνοιξέως καὶ στοὺς δύο συγγραφεῖς δηλώνεται μὲ τὴ φράση *ἱσταμένον νέον ἕαρος*.

Ἄλλὰ καὶ τὰ ἠσιόδεια κείμενα ἐνισχύουν τὴν μαρτυρία τοῦ Διονυσίου γιὰ τὴν τέλεση τῶν Δηλιῶν κατὰ τὴν ἀνοιξή. Ὁ Ἡσιόδος θεωρεῖ δύο ἐποχές κατάλληλες γιὰ νὰ ταξιδέψη κανεῖς, τὸ καλοκαίρι καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξέως. Οἱ στίχοι 663-665 τῶν *Ἔργων καὶ Ἡμερῶν* ἀναφέρονται στὸ καλοκαίρι:

*Ἦματα πεντήμοντα μετὰ τροπᾶς ἡελίοιο
ἔς τέλος ἔλθούσης θέρεος καματώδεος ὤρης
ὥραϊος πέλεται θνητοῖς πλόος.*

Ὁ χρόνος αὐτός, πενήντα ἡμέρες μετὰ τὴν ἔναρξη τοῦ θέρους καὶ τὰ καύματα τοῦ Ἰουλίου, εἶναι ἀκριβῶς ὁ Αὐγουστος. Ὅμως ὁ Αὐγουστος κατὰ τὸν ὅποιο οἱ ἐτησίεις ἄνεμοι, τὰ κοινῶς λεγόμενα μελτέμια, εἶναι ἰδιαίτερος σφοδροί, δὲν εἶναι ὁ καταλληλότερος χρόνος γιὰ νὰ ταξιδέψη κανεῖς στὴν περιοχή τῶν Κυκλάδων. Οἱ στ. 678-681 τῶν *Ἔργων καὶ Ἡμερῶν* τοῦ Ἡσιόδου ἀναφέρονται στὸν ἄλλο κατάλληλο χρόνο γιὰ ταξίδι, τὴν ἀνοιξή, ἂν καί, ὅπως λέγει ὁ ποιητής, θὰ ἀπέφευγε σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὸ ταξίδι:

*Ἄλλος δ' εἰαρινὸς πέλεται πλόος ἀνθρώποισιν
ἤμος δὴ τὸ πρῶτον, ὅσον τ' ἐπιβᾶσα κορώνη*

*Ἰχθὸς ἐποίησεν, τόσσον πέταλ' ἀνδρὶ φανείη
ἐν κράδι ἀκροτάτῃ, τότε δ' ἄμβρατός ἐστι θάλασσα.*

Ὁ χρόνος ποῦ ὀρίζει ὁ ποιητὴς γιὰ ταξίδι κατὰ τὴν ἄνοιξη πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου, ὅταν πράγματι ἀνοίγουν τὰ φύλλα τῆς συκιάς καὶ οἱ καιρικὲς συνθήκες εἶναι καλλίτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Αὐγούστου γιὰ ταξίδι στὶς Κυκλάδες. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία πέρασε ὁ Ὀδυσσεὺς ἀπὸ τὴν Δῆλο εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν λόγο του πρὸς τὴν κόρη τοῦ Ἀλκινόου συγκρίνει τὰ νεῖδα τῆς μὲ τὸν νέο βλαστὸ τοῦ φοίνικα ποῦ ἀντίκρουσε στὴν Δῆλο (Ὀδ. ζ, 162-163):

*Δῆλῳ δῆποτε τοῖον Ἀπόλλωνος παρὰ βωμῶ
φοίνικος νέον ἔρονος ἀνερχόμενον ἐνόησα.*

Ἄλλὰ καὶ ὁ φοίνικας, ὅπως καὶ τὰ φύλλα τῆς συκιάς, ἀναβλαστάνουν τὴν ἄνοιξη. Οἱ παραπάνω μαρτυρίες ἐπιβεβαιώνουν τὴν σαφῆ πληροφορία τοῦ Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποία τὰ Δῆλια ἐορτάζονταν ἰσταμένον γλυκεροῦ νέον εἶαρος.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

(8.9.1910 - 30.9.1989)

Σύμβουλος τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός (1964 - 1966)

Ἐφορος Σχολῶν τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός (1967 - 1968)

Ὁ Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός με βαθύτατη θλίψη πληροφορήθηκε τὸ ἄγγελμα τοῦ θανάτου τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Στυλιανοῦ Κορρέ. Ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου καὶ ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ ἐκλιπόντος στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καθηγητῆς κ. Νικόλαος Λιβαδάρας ἐξεφώνησε τὸν προσήκοντα λόγο κατὰ τὴν πάνδημη κηδεαία καὶ ἐσκιαγράφησε τὴν πολυσχιδῆ προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός. Ὁ ἐκλιπὼν ἐλάμπρυνε τὴν ἐπιστῆμην τῆς κλασσικῆς φιλολογίας με περισπούδαστες μελέτες (*Ἡ ἐπὶ τὸν Πλάτωνα ἐπίδρασις τοῦ Ἐδριπίδου*, 1947, *Λουκιᾶνεια*, 1948, *Ἀρχαῖοι Ἑλληνες Λυρικοί: Ἀ' Θεογνίς*, 1949, *Ποικίλα φιλολογικά*, 1952, *Ἀρχαίων παιδαγωγικά διδάγματα*, 1955, κ. ἄ.) καὶ ἔδωσε γενναῖο παράδειγμα ἀνιδιοτελοῦς προσφοράς σὲ πολλοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς, πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς πατρίδας μας. Παρὼν σὲ κάθε ἐθνωφελῆ προσπάθεια, ἀπέβη πρότυπο γιὰ τοὺς μαθητὲς καὶ διαδόχους του. Ἡ συμβολὴ του ὑπῆρξε μεγάλη καὶ στὸν χῶρον τῶν Κυκλαδικῶν Σπουδῶν, στὸν ὅποιον ὡς Κυκλαδίτης ἀφιέρωσε μέγα μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ μόχθου του καὶ τῶν διοικητικῶν του ἱκανοτήτων, ἀφοῦ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διετέλεσε πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν. Ὁ Παρνασσός εἶχε τὴν τύχην νὰ ἀφελῆθῃ ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴ ἐμπειρία τοῦ Στυλιανοῦ Κορρέ, ὁ ὅποιος ὡς Σύμβουλος καὶ Ἐφορος Σχολῶν προσέφερε πολὺτιμες ὑπηρεσίες στὴν εὐδόωση τοῦ παιδευτικοῦ ἔργου τοῦ ἱστορικοῦ Συλλόγου. Τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν Σχολὴν ὑπῆρξε σύντομο, ἀφοῦ οἱ ἀρμοδιότητές του ὡς Προέδρου τῆς Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ συνεχίσῃ τὴν προσφορὰ του στὸν Παρνασσό. Ὁ Σύλλογος ἐνθυμεῖται με σεβασμὸ τὸν σεβαστὸ καθηγητὴ, καὶ τὸν προβάλλει ὡς ὑπόδειγμα συνέπειας καὶ ἤθους στοὺς διδασκάλους καὶ στοὺς μαθητὲς τῶν Σχολῶν του.

Α. Χ. Κ.

Χ ρ ο ν ι κ ά

ΕΦΟΡΕΙΑ

Πρόεδρος: Ν. Λιβαδάρας, Αντιπρόεδροι: Κ. Σημαντήρας, Κ. Δρακάτος, Β. Λαμπρινουδάκης, Γενικός Γραμματέας: Μ. Πολίτης, Ειδικοί Γραμματείς: Γρ. Κωσταράς, Μ. Βλαβιανός, Κοσμήτωρ: Ν. Μαρκέτος, Έφορος Σχολών: Ί. Μαρκαντώνης, Ταμίας: Κ. Δελής, Έφορος Βιβλιοθήκης: Π. Νικολόπουλος, Έφορος Καταστήματος: Χρ. Άναγνωστός, Σύμβουλοι: Γ. Παπαχατζής, Έμ. Κωνσταντινίδης, Ν. Τζουγανάτος, Ν. Πολίτης, Άναπληρωματικά μέλη: Στ. Ήμελλος, Άχ. Λαζάρου, Κ. Λινάκης, Ήρ. Δανιήλ.

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ ΣΧΟΛΩΝ

Γραμματέας Σχολών: Β. Ρομπόκος, Κοσμήτορες: Κ. Γεωργανάς, Ν. Γιαλιάς, Γ. Ζώρας, Ά. Καζής, Β. Καλαϊτζής - Μουντάκης, Δ. Καλαμάκης, Μ. Κατσάνης, Κ. Μαρκάτος, Ί. Μαρκόπουλος, Χ. Μασούρας, Γ. Ματσόπουλος, Έ. Μπελιός, Γρ. Οικονομάκος, Γ. Σωτηρόπουλος, Κ. Χασάπης.

ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δ. Γέροντας, Γερ. Μπαρούνος, Δ. Παπαδημητρίου.

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ

Πρόεδρος: Γ. Παπαχατζής, Άντιπρόεδρος: Χρ. Κατσιγιάννης, Γραμματέας: Δ. Οικονόμου.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΕΙΟΥ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

Π. Γλέζος, Β. Φραγκόπουλος, Χρ. Κατσιγιάννης.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΠΟΙΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ν. Μολυβάς - Βυζαντινός, Χρ. Μαλεβίτσης, Ί. Παπακώστας.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΚΘΕΣΕΩΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Ν. Λιβαδάρας, Μ. Πολίτης, Σ. Κυδωνιάτης, Χρ. Άναγνωστός, Ν. Παραντινός, Φ. Σακελλάριου, Κ. Λινάκης, Ί. Σπανοδήμος, Λ. Καρπαθάκης, Μ. Άγγελάκης.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Ν. Λιβαδάρας, Π. Νικολόπουλος, Έμ. Κωνσταντινίδης, Γερ. Ζώρας, Δ. Καλαμάκης.

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Κατά το 1990 ο «Παρνασσός» συμπλήρωσε 125 έτη γόνιμης και δημιουργικής παρουσίας στην ελληνική πνευματική ζωή. Η προσφορά του στα γράμματα και στις τέχνες, που συνεχίζεται αδιάκοπα από το 1865, έχει προκαλέσει πολλές φορές τόν θαυμασμό και τους επαίνους των μεγαλύτερων μας πνευματικών μορφών. Ο Παλαμιάς, ο Ξενοπούλος, ο Νιρβάνας, ο Δροσίνης, αλλά και παλαιότεροι, όπως οι Παράσχοι, ο Ραγκαβής, ο Ροΐδης κ.ά., όχι μόνον υπήρξαν μέλη του Συλλόγου, αλλά και σε κάθε ευκαιρία που τους δινόταν πρόβαλλαν το πολυποίκιλο έργο του.

Η ευρεία αναγνώριση, που απολαμβάνει μέχρι σήμερα ο «Παρνασσός», τόν θέτει δίχως άλλο στο επίκεντρο των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών ζυμώσεων της χώρας μας. Άλλά και στο έξωτερικό ο «Παρνασσός» χαιρεί μεγάλης εκτιμήσεως, όπως αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι το 1976 (10 Φεβρ.) συναδελφώθηκε με την επίσης διεθνούς φήμης Άκαδημία «ARCADIA» της Ρώμης, η οποία μάλιστα φέτος εορτάζει τα τριακόσια χρόνια από την σύστασή της. Έξάλλου, πολλοί είναι οι ξένοι επιστήμονες, οι όποιοι θεωρούν μεγάλη τιμή το ότι συγκαταλέγονται ανάμεσα στα Έπίτιμα ή Άντεπιστέλλοντα μέλη του «Παρνασσού». Ένδεικτικά παραθέτουμε δύο αποσπάσματα από επιστολές, γραμμένες μάλιστα στα ελληνικά, δύο διακεκριμένων βυζαντινολόγων και φιλελλήνων, που έστάλησαν το 1963 προς τόν τότε Άντιπρόεδρο του Συλλόγου Γεώργιο Θ. Ζώρα (1909-1982). Η πρώτη γραμμένη στις 24 Άπριλιού από τόν G. Ostrogorsky, μέλος της Σερβικής Άκαδημίας Γραμμάτων και Τεχνών, έχει ως έξης: «Άξιότιμε Κύριε συνάδελφε, σάς ευχαριστώ έγκαρδώς και σάς παρακαλώ να διαβιβάσετε τις θερμότερές μου ευχαριστίες στ' άλλα μέλη του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» για τήν έξαιρετική τιμή που μου κάνατε να με εκλέξετε μέλος άντεπιστέλλον. Η κολακευτική αυτή ένδειξις τιμής εκ μέρους του διασημοτάτου Συλλόγου σας μου προξένησε μεγάλη χαρά, και με προθυμία και ευχαρίστηση δέχομαι τήν συνεργασία που τόσο φιλοφρόνας μου προτείνετε προς τήν πραγματοποίηση των έπιστημονικών σκοπών του Συλλόγου». Τήν δεύτερη επιστολή τήν έστειλε ο γνωστός ιστορικός Sir Steven Runciman στις 15 Αύγουστου από τόν Λονδίνο: «Φίλε Κύριε Ζώρα, σάς ευχαριστώ θερμώς διά τήν επιστολήν σας και διά τήν τιμήν τήν όποιαν μου έκάματε να με προτείνετε ως Άντεπιστέλλον μέλος του Συλλόγου «Παρνασσός». Ήτο πράγματι πολύ ευχάριστος έκπληξις τó γεγονός αυτό, και πολύ συνεκινήθηον».

Γιά να εορτασθούν, λοιπόν, τά 125 έτη του Συλλόγου, διοργανώθηκε, λήγοντος του έτους (14 Δεκ.), μεγάλος εορτασμός, με εισηγήσεις του Προέδρου καθ. Νικολάου Α. Λιβαδάρα, του πρώην Υπουργού Λεωνίδα Μπουρνιά, του Άκαδημαϊκού Πέτρου Χάρη, του φιλόλογου Γερασίμου Γ. Ζώρα (ó όποιος και εκπονεϊ διατριβή επί διδακτορία στο Πανεπιστήμιο Άθηνών σχετικά με τόν «Παρνασσό»), με άνάγνωση κειμένων που αναφέρονται στον Σύλλογο και παρουσίασή τους από τόν Διονύσιο Καλαμάκη, διδάκτορα της φιλοσοφίας, και με εκτέλεση μουσικών έργων από τόν Διευθυντή του Ωδείου Άθηνών κ. Άρη Γαρουφαλή.

Άξιόλογες υπήρξαν όμως και οι άλλες εορταστικές έκδηλώσεις που διοργάνωσε κατά τó 1990 ó «Παρνασσός», με όμιλεις του καθ. Άνδρέα Καραμάνου για τήν 25η Μαρτίου (στις 24 Μαρτ.), και του πρώην Υπουργού Έμμανουήλ Κοθρή για τήν 28 Όκτωβρίου (στις 27 Όκτ.). Έπίσης εορταστικό χαρακτήρα είχε ή σειρά όμιλιών σχετικά με τις μεγάλες ελληνίδες ήθοποιούς: Έλλη Λαμπέτη (όμιλία του Κ. Γεωργοσόπουλου στις 8 Άν.), Έλένη Παπαδάκη (όμιλεις των Μιχ. Παπαδάκη και Στ. Σπηλιωτόπουλου στις 29 Άν.), Κατίνα Παξινού (όμιλία του Κ. Γεωργοσόπουλου στις 12 Φεβρ.), Κυβέλη (όμιλία του Στ. Σπηλιωτόπουλου στις 12 Μαρτ.) και Μαρίκα Κοτοπούλη (όμιλεις των Γ. Παπαχατζή, Θεοφ. Φραγκόπουλου, Άντ. Λεπενιώτη και Άρτ. Μάτσα στις 19 Άπρ.). Διοργανώθη-

καν επίσης φιλολογικά μνημόσυνα για τον μεγάλο λογοτέχνη και άγιογράφο Φώτη Κόντογλου (όμιλίες των π. Φιλόθεου Φάρου, Κ. Μαστορόπουλου, Χρ. Μαλεβίτση στις 26 'Ιαν.) και για την ποιήτρια Μάγια-Μαρία Ρούσου (όμιλίες των Δ. Σιατόπουλου και Μιχ. Σταφυλά στις 23 Νοεμβρ.). 'Ενδιαφέρουσα, εξάλλου, έπήρξε και ή όμιλία του Jean Irgoia, μέλους της Γαλλικής 'Ακαδημίας, σχετικά με το «Τό ελληνικό βιβλίο από την αρχαιότητα στην αναγέννηση» (28 Φεβρ.).

Τό 1990 έγιναν δύο μουσικές εκδηλώσεις (12 και 19 'Ιαν.) αφιερωμένες, ή κάθε μία αντίστοιχα, στον Σάτο Βασιλειάδη και τον Κλέωνα Τριανταφύλλου, και δόθηκε συναυλία με ελληνόφωνους καλλιτέχνες της Νοτίου 'Ιταλίας (30 'Ιαν.). 'Επίσης έγιναν τή έγκαινία της Ι' Πανελλήνιας 'Εκθεσης Εικαστικών Τεχνών ταλαντούχων καλλιτεχνών 1990 (4 'Απρ.), δόθηκαν βραβεία στους ζωγράφους Κώστα Αύγερίου και Νικόλαο Σαλαμούρη, και εξέτέθησαν τή έργα των βραβευθέντων στην Θ' Πανελλήνια 'Εκθεση (18 'Απρ.). 'Εξάλλου, βραβεύθηκαν στον μόν «Καλοκαιρίνιο Θεατρικό Διαγωνισμό» τό έργο *'Η κραγή του 'Αγαμέμνονα* της Μαρίας 'Αβραμίδου, στον δέ «Λογοτεχνικό Διαγωνισμό του Παρνασσού» τό έργο *Τό καιά που 'κλαψε* του Νικολάου Σιδερωμένου (31 Μαΐου).

'Εξ ίσου πλούσιο υπήρξε τό πρόγραμμα του Φιλολογικού Τμήματος του Συλλόγου, τό όποιο διοργάνωσε τις ακόλουθες όμιλίες: του Δ. Καλαμάκη «Οί ελληνικές φιλολογικές σπουδές στην Βόρειο 'Αμερική» (18 'Ιαν.), του Α. Etman «'Η 'Αλεξανδρινή Βιβλιοθήκη» (1 Φεβρ.), του Εύ. Ρόζου «Τό Εύρωπαϊκό μυθιστόρημα από τον Μπαλζάκ έως τον Κάφκα» (8 Μαρτ.), του Χαρ. Περιογιαννάκη «Βυζάντιο: ό Μεσαιωνικός μας 'Ελληνισμός» (22 Μαρτ.), του Δ. Οικονόμου «'Η συμβολή των 'Ελληνοαμερικανών συγγραφέων στην 'Αμερικάνικη Λογοτεχνία» (26 'Απρ.), του Δ. Βελισσαρόπουλου «Τρεις κόσμοι, τρεις πολιτισμοί: 'Ελλάδα, 'Ινδία, Κίνα» (25 'Οκτ.), του Προέδρου Ν. Λιβαδάρα «Βακχικές άπεικονίσεις» (23 Νοεμβρ.), του 'Ιω. Ταϊφάκου «Σύστημα πολλαπλών αναγνώσεων στην έρμηνεία του Λατινικού κειμένου» (13 Δεκ.).

Εξωριστός λόγος πρέπει νά γίνει για τις Σχολές του «Παρνασσού», οί όποιες συγκεντρώνουν όλο και περισσότερους μαθητές, που έχουν την δυνατότητα νά παρακολουθούν τή τμήματα εκμαθήσεως ξένων γλωσσών ('Αγγλικής, Γαλλικής, Γερμανικής και 'Ιταλικής), γραφομηχανής και ήλεκτρονικών υπολογιστών. Συγκεκριμένα κατά τό έτος 1989-1990 φοίτησαν στις Σχολές περίπου 1.000 μαθητές. 'Ετσι ό «Παρνασσός» παρέχει λαμπρό κοινωνικό και παιδευτικό έργο με την δωρεάν φοίτηση που προσφέρει σε νεαρά κυρίως άτομα, βαδίζοντας πάντα στα χνάρια που χάραξε ό εμπνευσμένος ποιητής Σπ. Βασιλειάδης, ό ιδρυτής της Σχολής των 'Απόρων Παίδων.

'Η καθοριστική παρουσία του «Παρνασσού» στην πνευματική ζωή του τόπου μας για 125 έτη είναι πολύ μεγάλη, και συνεπώς βαρεία κληρονομιά για όσους βρίσκονται ή πρόκειται νά βρεθούν μέσα σε αυτόν τον Σύλλογο, που «μιά φορά της Τέχνης έλαμψε ναός», όπως έλεγε ό Παλαμάς τό 1898. Σε αυτό συνετέλεσαν άναμφίβολα οί πνευματικοί άνθρωποι, και κυρίως οί λογοτέχνες-μέλη του Συλλόγου, οί όποιοι χρησιμοποίησαν τό προσωπικό τους κύρος και την γοητεία που άσκούσαν στον κόσμο της πρωτεύουσας, για νά έλκύσουν την προσοχή και τό ενδιαφέρον του κοινού στην πνευματική τους κωφέλη.

Οί πολλαπλές πνευματικές παρακαταθήκες, που ένέγραψαν οί Παρνασσίδεις με την πολυδιάστατη παρουσία τους, την πλούσια καλλιτεχνική προσφορά τους και την ενεργητική στάση τους μέσα στον Σύλλογο, άποτελούν τους σηματοδότες της μελλοντικής πορείας του. Αυτόι, με τις πολυσχιδείς δραστηριότητες που άνέπτυξαν, έδωσαν τό στίγμα του «Παρνασσού» μέσα στην ιστορία, καθορίζοντας ταυτόχρονα και τον δρόμο που θέ πρέπει νά ακολουθήσει —για νά είναι άντάξιος του παρελθόντος του—, δρόμο παράλληλο

πρός τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῶν γραμμάτων μας. Μὲ γνώμονα τὸ πρᾶγματι λαμπρὸ παρελθὸν τοῦ «Παρνασσού» καὶ μὲ πυξίδα τὸ ἔργο καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ ἀπλόχερα τοῦ πρόσφεραν τὰ μέλη του ὁ «Παρνασσός» καλεῖται νὰ χαράξει τὸ μέλλον του. Καὶ κάθε μέρα, ὄλο καὶ πιδὸ πολὺ, γίνεται ἐπιτακτικότερη ἡ ἀνάγκη —πρὸς ὄφελος τῶν γραμμάτων καὶ τῆς πολιτιστικῆς, γενικότερα, πορείας τῆς χώρας μας— νὰ ξαναλάμψει ὁ «Παρνασσός» ὡς ναὸς τῆς Τέχνης. Στὴν ἐργώδη προσπάθεια ποῦ ἔχει ἀναλάβει ἡ σημερινὴ διοίκηση τοῦ Παρνασσοῦ γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου, καλοῦμαστε νὰ συνεισφέρουμε ὄλοι — μέλη καὶ φίλοι — τοῦ ἱστορικοῦ μας Συλλόγου.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΖΩΡΑΣ

ΑΝΔΡΕΑ Ι. ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

Καθηγητού του Γεωργικού Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΣΠΟΥΔΑΖΟΥΣΑ ΝΕΟΛΑΙΑ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ

Πανηγυρικός 25ης Μαρτίου*

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ συγκεντρωθήκαμε γιὰ νὰ γιορτάσουμε τὴν ἐπέτειο τῆς ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας καὶ νὰ ἀφήσουμε γιὰ λίγο τὸ νοῦ μας νὰ σεριανίσει στὰ δοξασμένα ἐκεῖνα χρόνια, τότε ποῦ μὲ τὸ αἷμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἄρχισε νὰ διαγράφεται τὸ νέο κεφάλαιο τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀνοίξε τοὺς ὀρίζοντες πρὸς τὸ δράμα τῆς ἐλευθερίας καὶ στὰ ἄλλα ἔθνη τῆς Βαλκανικῆς καταφέροντας ἔτσι κἀίριο πλῆγμα στὴν ὑγεία τοῦ «Μεγάλου Ἀσθενοῦς», ὅπως τότε συνήθιζαν νὰ ἀποκαλοῦν τὴν Ὄθωμανικὴ Ἀτοκράτορῖα. Ἡ μοναδικότητα τῆς ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ὀφείλεται στὴν ἀποφασιστικότητα τοῦ Ἔθνους νὰ ἐπιβιώσει μέσα στὴ σκοτεινὴ καὶ ἀτέλειωτὴ νύχτα τῆς σκλαβιάς. Τὴ σπῖθα τῆς ζωῆς μέσα στὸ ἀβυσσάλιο ἐκεῖνο σκοτάδι διατήρησε ἡ ἐθνικὴ παράδοση μὲ κύριους ἐκφραστές τῆς τῆ γλώσσα καὶ τῆ θρησκεία. Ἡ ἐθνικὴ παράδοση διάβαινε ἀκέρατα, ἀλόβητη ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ ἀτρωτὴ ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα δεινὰ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Τὴ βοήθησαν νὰ διατηρηθῆ οἱ μεγάλοι δάσκαλοι τοῦ γένους, τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο, ἡ ἴδια ἡ οἰκογένεια ποῦ τὴν συντηροῦσε σὰν τὴν πιὸ πολῦτιμη κληρονομιά, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιφανεῖς Ἑλληνας διανοοῦμενοι τῆς διασποράς. Γι' αὐτοὺς ὁ Κολοκοτρώνης εἶπε χαρακτηριστικὰ: «Εἰς αὐτὴν τὴν δυστυχημένην κατάστασιν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς φυγάδες γραμματισμένους ἐμετέφραζαν καὶ ἐστελναν εἰς τὴν Ἑλλάδα βιβλία· καὶ εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ χρωστοῦμε εὐγνωμοσύνη, διότι ἐθῶς ὅπου κανένας ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ λαὸ ἐμάνθανεν τὰ κοινὰ γράμματα, ἐδιάβαζαν αὐτὰ τὰ βιβλία καὶ ἐβλεπε ποιούς εἶχαμε προγόνους, τί ἔκαμε ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀριστείδης καὶ ἄλλοι πολλοὶ παλαιοὶ μας, καὶ ἐβλέπαμε καὶ εἰς ποιὰν κατάστασιν εὐρίσκόμεθα τότε...»¹. Συνέβη λοιπὸν τὸ θαυμαστὸ γεγονός νὰ ξέρουν ὅλοι σχεδὸν οἱ Ἑλληνας γιὰ τὸ Λεωνίδα, τὸ Σωκράτη, τὸ Θεμιστοκλῆ καὶ τὸν Ἀριστείδη χωρὶς οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ αὐτοὺς νὰ γνωρίζουν γραφὴ καὶ ἀνάγνωσιν. «Πᾶμε... νὰ ἰδοῦμεν τοὺς παλιούς τοὺς Ἑλληνας εἰς τὸ μέρος ὅπου κατοικοῦνε», ἔλεγε ὁ Μακρυγιάννης, «νὰ βροῦμε τὸ γέρο Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα, τὸν Θεμιστοκλῆ, τὸν λεβέντη Λεωνίδα καὶ νὰ τοὺς ποῦμε τίς χαροποιῆς εἰδήσεις ὅτι ἀναστήθηκαν οἱ ἀπόγονοὶ τους»². Στὴν ἀμείωτὴ διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς παράδοσης μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, ἀποφασιστικῆς σημασίας ἦταν ἡ συμβολὴ μεγάλων Διδασκάλων τοῦ Γένους, τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τοῦ Λουκάρεως, τοῦ Μηνιάτη, τοῦ Λάσκαρη,

* Ἐξεφωνήθη τὴν 24η Μαρτίου 1990 στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Φ.Σ. Παρνασσός.

1. *Λόγος εἰς Πύνακ*, στὰ *Ἄπαντα περὶ Κολοκοτρωναίων*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1978, σ. 254.

2. *Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1957, σ. 334.

τοῦ Ψαλλίδα, τοῦ Βούλγαρη, τοῦ Μπαλάνου καὶ ἀργότερα τοῦ Ἀνθίμου Γαζή, τοῦ Κων/νου Κούμα, τοῦ μεγάλου Ἀδαμάντιου Κοραή. Ἡ θέση τοῦ Κοραή ὅτι «ὅταν τὰ φῶτα λάμψωσιν, ἡ δουλεία ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ παύσῃ» καὶ ἐπομένως ὅτι ὁ ἀγῶνας ἐπρεπε νὰ μὴν ἀρχίσῃ «πρὶν τὸ γένος ἀποκτήσῃ φῶτα ἀρκετῶν», ἂν καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ἦταν ἀλάνθαστη, συνέτεινε κατὰ πολὺ στὴν ἔλξη μεγάλου ἀριθμοῦ νέων τῆς ἐποχῆς πρὸς τὶς σπουδὲς στὰ διάφορα διδακτήρια τῆς κυρίως Ἑλλάδας, τῶν ἐλληνικῶν παραιοικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ στὰ διάφορα Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης. Ὀνομαστὲς ἦταν ἡ Ἐδαγγελικὴ Σχολὴ καὶ τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο Σμύρνης, ἡ Σχολὴ τῶν Κυθωνίων, οἱ Σχολὲς τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Χίου, τῆς Δημητσάνας, τῆς Ζαγοράς, ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία καὶ πολλὲς ἄλλες. Παράλληλα εἶχε ἰδρυθῆ ἑλληνικὸ διδακτήριον ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ παραιοικία στὴν Ὀδησσὸ καὶ ἐλληνικὸ Λύκειο στὸ Βουκουρέστι. Εἶχαν συσταθῆ Ἐταιρεῖες ποῦ ἐνίσχυαν οἰκονομικὰ τοὺς Ἕλληνας νέους ποῦ ἤθελαν νὰ σπουδάσουν στὴν Εὐρώπη. Οἱ πιὸ γνωστὲς ἀπὸ αὐτὲς ἦταν ἡ «Φιλόμουσος Ἐταιρεία» στὴν Ἀθήνα, ἡ «Φιλόμουσος καὶ Φιλάνθρωπος Γραικικὴ Ἐταιρεία» τῆς Ὀδησοῦ, ποῦ κατὰ τὸ 1817 συντηροῦσε 120 Ἕλληνας σπουδαστὲς στὴν Εὐρώπη, καὶ ἡ Ἐταιρεία τῶν Φιλομούσων τῆς Βιέννης. Ὅλες βασιζόνταν οἰκονομικὰ στὶς συνδρομὲς τῶν εὐπόρων Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς. Τέλος, δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονηθῆ ἡ συμβολὴ μεμονωμένων ἀτόμων, ὅπως τοῦ Ἀγγλοφιλῆ ἑλληνα λόρδου Guilford καὶ πολλῶν Ἑλλήνων μεγαλεμπόρων ποῦ βοηθοῦσαν οἰκονομικὰ τοὺς φιλομαθεῖς νέους νὰ σπουδάξουν στὴν Εὐρώπη. Ὅλοι οἱ νέοι αὐτοὶ «πλέγονται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποκτήσουν γνώσεις καὶ νὰ ἀναστηλώσουν τὴν πατρίδα τοὺς ἐπιστημονικῶς», ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ στὴν ἀλληλογραφία του ἓνας Γερμανὸς φοιτητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Göttingen γιὰ τοὺς Ἕλληνας συμφοιτητὲς του³. Ἡ συμβολὴ αὐτῶν τῶν νέων στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐπανάστασιν εἶναι τὸ θέμα τῆς σημερινῆς ὁμιλίας.

Μόλις ἐφθάσαν τὰ πρῶτα μαντάτα τοῦ ξεσηκωμοῦ στὶς διάφορες πόλεις τῆς Εὐρώπης, ρίγη ἐνθουσιασμοῦ διαπέρασαν ὅλες τὶς ἐλληνικὲς καρδιὲς τῆς διασπορᾶς, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς φιλέλληνας, οἱ ὅποιοι στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασιν ἐβλεπαν τὴν ἀνάστασιν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. «Ἐὖπαν — ἡ Ἑλλάδα ξύπνησε — ξύπνα, ὦ ψυχὴ καὶ σὺ» γράφει μὲ συγκίνηση ὁ Byron μόλις πληροφορεῖται γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασιν. Στὰ Πανεπιστήμια, τὰ κέντρα διάδοσης κάθε προοδευτικῆς καὶ φιλελευθέρης ιδέας κατὰ τὴ σκοτεινὴ ἐκείνη ἐποχὴ τῆς Ἰερῆς Συμμαχίας καὶ τῆς καταπίσεως τῶν λαῶν, ὑψώνουν θαρραλέα τὴ φωνὴν τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀγωνιζόμενης Ἑλλάδας φιλελληνικὰ πνεύματα ὅπως ὁ Καθηγητῆς τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λειψίας Krug καὶ ὁ διαπρεπὴς ἐλληνοστῆς τοῦ Μονάχου Thiersch. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν αὐστριακῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης φαίνεται ὅτι στὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης «ὄχι μόνον σπουδαστὲς ἀλλὰ καὶ ἄλλοι νέοι ἔχουν τόσο ἐνθουσιασθῆ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν ὑπόθεσιν, ὥστε μὲ δυσκολία μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς συγκρατήσῃ. Στὴ Σαξωνία καὶ στὴν ἴδια τὴν Πρωσσία ἔχουν φτάσει σὲ τέτοιο σημεῖον, ὥστε ὅποιος κατηγορεῖ τὴν ἐπιχείρησιν τῶν Ἑλλήνων διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ κακοποιηθῆ...»⁴. Οἱ Ἕλληνας σπουδαστὲς ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια τοῦ Βερολίνου, τοῦ Göttingen, τῆς Λειψίας, τῆς Ἰένας, τοῦ Halle, τῆς Βιέννης, τῆς Πίζας, τοῦ Παρισιοῦ, τῆς Βενετίας, καὶ τῆς Πάδουας, ἀφήνουν τὰ σπουδαστήρια καὶ τὶς αἰθούσας διδα-

3. Dieterich K., *Aus Briefen und Tagenbüchern zum deutschen Philhellenismus*, Hamburg 1928, σ. 17.

4. Λαῖου Γ., *Ἀνέκδοτες Ἐπιστολὲς καὶ Ἐγγράφα τοῦ 1821. Ἱστορικὰ Δοκουμεντά ἀπὸ τὰ Αὐστριακὰ Ἀρχεῖα*, Ἀθήνα 1958, ἐπιστ. 129.

σκαλίας καὶ φεύγουν σὲ πρώτη εὐκαιρία γιὰ τὴ φλεγόμενη Πατρίδα. Τὰ ἔξοδα γιὰ τὸ ταξίδι συγκεντρώνονται μὲ συνδρομὲς ἀπὸ τοὺς εὐποροὺς Ἑλληνας τοῦ ἑξωτερικοῦ καὶ μὲ δράνους μεταξὺ τῶν φιλελληνικῶν ὀργανώσεων. Στὴ Λειψία συγκεντρώνεται ἓνα σεβαστὸ ποσὸ καὶ ὁ κάθε σπουδαστὴς ἐπιχορηγεῖται μὲ 300 ἀργυρὰ φλωρίνια γιὰ τὸ ταξίδι του⁵. Ὁ Γερμανὸς Müller, φοιτητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, σὲ γράμμα του μὲ ἡμερομηνία 12.4.1821 ἀναφέρει: «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες μας μᾶς ἐγκατέλειψαν καὶ πάνε γιὰ τὴ Βιέννη καὶ ἴσως πρὸ πέρα, γιὰ τὸν Ὑψηλάντη. Εἶναι γεμῖτοι ἐνθουσιασμό καὶ ἀπὸ τὶς καλλίτερες ἐλπίδες»⁶. Παρόμοιες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀνταπόκριση τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν στὸ κάλεσμα τῆς Πατρίδας ὑπάρχουν πολλές⁷. Ἀνόνομος σπουδαστὴς γράφει ἀπὸ τὴ Βιέννη στίς 18.5.1821: «Σήμερα ἀναχωρῶ ἀπὸ ἐδῶ τὸ ξέρετε γιὰ ποῦ. Ὁ καθένας τᾶρα ζητάει δόξα προγονικὴ. Ἀντίο ἀγαπητὴ Γερμανία, πραγματικὰ φιλόξενη χώρα γιὰ τοὺς μεγάλους προγόνους μας ποὺ ζοῦν κοντὰ σου καὶ γιὰ τοὺς νεώτατους ἀπογόνους σου ποὺ τοὺς ἀναζητοῦν κοντὰ σου»⁸. Ὁ Νικόλαος Γκίκας, σπουδαστὴς ἀπὸ τὸ Παρίσι, γράφει ἀπὸ τὴν Τεργέστη, ὅπου περιμένει τὸ καράβι γιὰ τὴν Ἑλλάδα στίς 7.6.1821: «Μαζὶ μὲ τὶς γραμμὲς αὐτὲς ἴσως παίρνετε τοὺς τελευταίους μου ἀποκριτισμούς... Πᾶω γιὰ νὰ πεθάνω... Αὔριο ἀναχωρῶ γιὰ τὴν Πελοπόννησο. Ἀντίο.»⁹.

Ἡ πορεία τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Εὐρώπης γιὰ τὰ διάφορα λιμάνια, ἀπὸ ὅπου θὰ ἐπιβιβάζονταν στὸ πρῶτο καράβι γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἦταν γεμάτη στερησεις καὶ κινδύνους. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν ἐλάχιστα χρήματα γιὰ τὸ ταξίδι ἐνῶ ἄλλοι ταξίδευαν μὲ πλαστὰ διαβατήρια γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἀγρυπνη παρακολούθηση τῆς αὐστριακῆς Ἀστυνομίας. Τὸ φρουραρχεῖο τῆς Πράγας ἐλέγχει σχολαστικὰ στίς 23. 4.1821 δεκατρεῖς Ἕλληνες σπουδαστὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια τῆς Λειψίας καὶ τοῦ Göttingen μὲ κατεύθυνση τὴ Βιέννη, ἀλλὰ μὲ ἀπώτερο προορισμὸ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ φρουραρχὸς τῆς Πράγας σὲ ἀναφορὰ του (24.4.1821) πρὸς τὸ Γενικὸ Διοικητὴ Βοημίας δείχνει ὅτι ἔχει καταλάβει πολὺ καλά τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ τους καὶ τοὺς παρακολουθεῖ ἀγρυπνᾶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στὴν Πράγα, δίνοντας μάλιστα λεπτομερειακὰ ἀναφορὲς σχετικὰ μὲ τὴν κάθε κίνησή τους¹⁰. Ἀνάμεσα στὰ 13 ὄνόματα τῶν σπουδαστῶν ποὺ ἐπισυνάπτει στὴν ἀναφορὰ του ὑπάρχουν ὀρισμένα πολὺ γνωστὰ στὴν ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Σ' αὐτὰ συγκαταλέγεται ὁ Ἀθανάσιος Πολυζωΐδης ἀπὸ τὶς Σέρρες, ὁ ἄνθρωπος ποὺ 13 χρόνια μετὰ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ἔγραψε ἱστορία στὴν ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη ἀρνούμενος ὡς πρόεδρος τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου νὰ ὑπογράψει τὴ θανατικὴ καταδίκη τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ του τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν νὰ συναντήσει τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα τοῦ Ὑψηλάντη, ἀλλὰ ὅταν πληροφορήθηκε τὴν ἀποτυχία τῆς Ἐπανάστασης στίς Ἡγεμονίες, πῆγε καὶ πολέμησε στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ὁ Γεώργιος Ψύλλας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, διακεκριμένος πολιτικὸς ἄνδρας, ποὺ διατέλεσε Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν, γερουσιαστὴς καὶ Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Ὁ Γεώργιος Γλαράκης ἀπὸ τὴ Χίο, διακεκριμένος πολιτικὸς καὶ γιατρός, πληρεξούσιος σὲ ὄλες τὶς Ἐθνοσυνελεύσεις, συνεργάτης τοῦ Καποδίστρια καὶ ἐπανειλημμένα Ὑπουργός. Τέλος, ὑπάρχει τὸ ὄνομα τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη, ἀπὸ τὴ Θεσ-

5. Λαῖου, *ἐνθ. ἀνωτ.*

6. Dieterich K., *ἐνθ. ἀνωτ.*, σ. 19.

7. Βλ. ἐπίσης Ziebarth E., «Griechische Studenten auf deutschen Hochschulen 1817-1821», στὸ *Hellas - Jahrbuch*, III (1936), σσ. 40-43.

8. Λαῖου, *ἐνθ. ἀνωτ.*, ἐπιστ. 73.

9. Λαῖου, *ἐνθ. ἀνωτ.*, ἐπιστ. 82.

10. Λαῖου, *ἐνθ. ἀνωτ.*, ἐπιστ. 44-47.

σαλία, περίφημου θεολόγου, κληρικού και καθηγητή του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ Φαρμακίδης ἀπὸ τὴν Τεργέστη ἐφθάσε στὴν Καλαμάτα ὅπου ἐξέδωσε τὴν πρώτη ἑλληνική ἐφημερίδα, τὴν «Ἑλληνική Σάλπιγγα», καὶ εἶχε πλούσια δράση κατὰ τὸν Ἀγώνα καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

Ἡ Τεργέστη καὶ τὸ Λιβόρνο εἶναι τὰ τελικὰ σημεῖα ἐπιβίβασης τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν γιὰ τὴν πατρίδα. Ὁ διαβόητος Ὑπουργὸς τῆς αὐστριακῆς Ἀστυνομίας Joseph Sedlnitzky, θορυβημένος ἀπὸ τὶς μαζικὲς μετακινήσεις τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν πρὸς τὰ δύο αὐτὰ λιμάνια, γράφει πρὸς τὸ Γενικὸ Διοικητὴ τῆς Βενετίας στὶς 3.7.1821: «ἀκριβῶς τὸ Τριέστι φαίνεται πὸς εἶναι κατὰ προτίμησιν τόπος συγκεντρώσεως, ὅπου συρρέουν ἀπὸ ὅλες τὶς διευθύνσεις Ἑλληνες ἐνθουσιαστὲς καὶ ὅπως φαίνεται ἐκεῖ τοὺς ὑποδέχονται μερικοὶ Ἑλληνες ἔμποροι, οἱ ὅποιοι δὲν ἀνεκαλύφθηκαν ἀκόμη μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὴν ἐκεῖ Ἀστυνομία, καὶ τοὺς δίνουν τὰ μέσα γιὰ νὰ ἀποπλεύσουν ἀπαράτητοι μὲ τὰ ἔμπορικὰ πλοῖα τους...». Παρακάτω ὁ ἴδιος ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία: «νὰ δυσχεραίνεται μὲ κάθε τρόπο στοὺς Ἑλληνες σπουδαστὲς τῆς Πάδουας ἡ ἔγκριση ταξειδιοῦ γιὰ τὸ Τριέστι, καὶ ἂν ἀκόμη πρόκειται γιὰ πραγματικὰ ἐπείγουσα ἀνάγκη ἐπιστροφῆς στὴν πατρίδα τους, νὰ βρίσκονται τρόποι νὰ διακόπτεται τὸ ταξίδι τους στὴ Βενετία γιὰ νὰ μὴ φθάσουν στὸ Τριέστι...»¹¹. Γύρω στοὺς 100 σπουδαστὲς, κυρίως ἀπὸ τὴν Πίζα, μαρκαροῦν ἀπὸ τὸ Λιβόρνο ποὺ δὲ βρίσκεται στὴν κατοχὴ τῶν Αὐστριακῶν. Ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Αὐστριακοῦ πράκτορα τῆς Ἀστυνομίας φαίνεται ὅτι οἱ σπουδαστὲς αὐτοὶ, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ γιὸς τοῦ πρώην Ὀσποδάρου τῆς Βλαχίας Κων/νος Καρατζᾶς, παρήγγειλαν σέλλες, πιστόλια καὶ εἰδικὲς στολὲς μὲ περικεφαλαίες σὰν τῶν Δραγόνων μὲ πρόσινο ἢ βιολεττὶ βελούδο καὶ μὲ νεκροκεφαλὴ μπροστά¹². Τὰ καράβια φεύγουν γιὰ τὴν Ὑδρα καὶ τὸ Μωριά καὶ μεταφέρουν τὴ φλόγα, τὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὴν ἀποφασιστικότητα τῶν νέων ἀνθρώπων νὰ προσφέρουν τὰ πάντα γιὰ τὴ λευτεριά τοῦ τόπου τους.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο οἱ σπουδαστὲς ἀπὸ τὴν Εδρῶπη ποὺ ἄφησαν τὰ βιβλία γιὰ νὰ ζωστοῦν τὸ σπαθὶ στὴ Μεγάλη Ἦρα τοῦ Ἔθνους. Ὅλα τὰ διδασκῆρια στὴν κυρία Ἑλλάδα κλείνουν καὶ οἱ μαθητὲς τους συμμετέχουν στὸν Ἀγώνα. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται τὸ παράδειγμα τῆς Σχολῆς τῆς Χίου ποὺ ἀριθμοῦσε 500 σπουδαστὲς καὶ ἦταν ἓνα πρότυπο ἐκπαιδευτικὸ Ἴδρυμα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη χάρις στὴν ἐμπνευσμένη καθοδήγηση τοῦ Νεόφυτου Βάμβα. Στὰ μέσα Μαΐου τοῦ 1821 ὁ Βάμβας ἐκλείσει τὴ Σχολὴ καὶ μετέφερε τοὺς περισσότερους σπουδαστὲς στὰ Ψαρά ἀπὸ ὅπου σκορπίστηκαν γιὰ νὰ πολεμήσουν σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα¹³.

Τὰ διάφορα περιστατικὰ ποὺ ἀναφέρθηκαν μέχρι τώρα δείχνουν ἀνάγλυφα τὴν ἐνθουσιώδη ἀνταπόκριση τῶν Ἑλλήνων στὸ κάλεσμα τῆς πατρίδας. Ἐπέστρεψαν ξεπερνώντας χίλιες δυσκολίες στὰ χῶματα τῶν πατέρων τους, ὄχι γιὰ νὰ μεταδώσουν καὶ νὰ ἐφαρμόσουν τὶς γνώσεις ποὺ ἀπέκτησαν στὴν Εδρῶπη, ἀλλὰ ζωσμένοι μὲ τὰ ἄρματα γιὰ νὰ διώξουν τὸ βάρβαρο δυνάστη. Ἡ ἱστορία, μὲ ἐξαιρεση τοὺς λίγους ἐπώνυμους ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀδυνατεῖ νὰ μᾶς διαφοτίσει γιὰ τὴν τελικὴ τόχη τοῦ καθενός τους. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα σκορπίστηκαν στὶς διάφορες ἐστίες ἀντιστάσεως καὶ ἔδωσαν τὸν ἕπερ πάντων ἀγώνα ἀνώνυμοι, πλᾶϊ στὸν ὄπλαρχηγό, τὸ χωρικό, τὸν ἱερομένο. Ὑπάρχει ὁμως ἡ δυνατότητα πλήρους ἀξιολογήσεως τῆς προσφοράς τῆς σπουδάζουσας νεολαίας στὸν ἀγώνα τῆς Παλιγγενεσίας, ὑπάρχει τὸ παράδειγμα ἐκεῖνο τῆς μαζικῆς συμμετοχῆς ποὺ ἀποτυπώθηκε μὲ ἀνεξίτηλα γράμματα στὴν ἑλληνικὴ Ἱστορία. Εἶναι ὁ Ἰε-

11. Λαῖου, *ἔνθ. ἀνωτ.*, ἐπιστ. 105.

12. Λαῖου, *ἔνθ. ἀνωτ.*, ἐπιστ. 92, 97.

13. Λαῖου, *ἔνθ. ἀνωτ.*, ἐπιστ. 75.

ρὸς Λόχος. Ἡ σύντομη ἱστορία του, ἀπὸ τὴ σύστασή του μέχρι τὴν τελικὴ θυσία, ζωντανεῖ μετὰ τὸν πιὸ συναρπαστικὸ τρόπο τὸ φρόνημα τῆς σπουδάζουσας ἑλληνικῆς νεολαίας κατὰ τὸ Μεγάλο Ἀγώνα.

Στὶς 22 Φεβρουαρίου τοῦ 1821 ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης διαβαίνει τὸν Προῦθο καὶ δύο ἡμέρες ἀργότερα κηρύσσει τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση στὸ Ἴασιο. «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος. Ἡ ὥρα ἦλθεν, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες», ἔλεγε ἡ μεγαλειώδης προκήρυξη ποῦ κυκλοφόρησε τότε¹⁴. «Ἄς ἀντηχήσωσι λοιπὸν ὅλα τὰ ὄρη τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν ἦχον τῆς πολεμικῆς μας σάλπιγγος καὶ αἱ κοιλάδες ἀπὸ τὴν τρομερὰν κλαγγὴν τῶν ἀρμάτων μας... Ἄς καλέσωμεν ἐκ νέου, ὦ ἄνδρες καὶ μεγαλόψυχοι Ἕλληνες τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν κλασσικὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος». Καὶ τὸ κάλεσμα τέλειωνε μετὰ τὴν προτροπὴ: «Εἰς τὰ ὄπλα λοιπὸν, φίλοι, ἡ πατρίς μας προσκαλεῖ». Οἱ προκηρόξεις τοῦ Ὑψηλάντη μετὰ τὸ μήνυμα τοῦ ξεσηκωμοῦ ξεπλάσθηκαν ἀστραπιαία σὲ ὅλη τὴ Μολδοβλαχία καὶ τὴ Βεσσαραβία σὰν ὀρμητικὴ φωτιὰ ποῦ μεταδόθηκε μετὰ μίαν σὲ κάθε ἑλληνικὴ καρδιά. Μεγάλος ἐνθουσιασμός ἐπικράτησε στὴ νεολαία τῆς Ὀδησσοῦ ποῦ ἀποτελοῦσε ἓνα δυναμικὸ καὶ φλογερὸ πατριωτικὸ πυρῆνα ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι χάρι στὴ δραστηριότητα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Ἐμπνευσμένοι πατριῶτες καὶ διακεκριμένοι Φιλικοὶ οἱ καθηγητὲς τοῦ ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ὀδησσοῦ Κων/νος Βαρδαλάχος, Ἰωάννης Μακρῆς καὶ Γεώργιος Λασσάνης, ἀργότερα ὑπασπιστὴς τοῦ Ὑψηλάντη, ἐμφυσοῦν ἀγωνιστικὸ πνεῦμα φιλοπατρίας στὰ Ἑλληνοπούλα τῆς διασποράς. Στὸ θέατρο τῆς Ὀδησσοῦ, ἀνεβαίνουν κλασσικὰ ἔργα, ὅπως ὁ «Φιλοκτήτης» τοῦ Σοφοκλέη καὶ ἄλλα σύγχρονα μετὰ πατριωτικὸ περιεχόμενο, ὅπως ὁ «Ἀρμόδιος καὶ ὁ Ἀριστογείτων» τοῦ Ἀριστία, ποῦ προκαλοῦν φρενήρη ἐνθουσιασμό στους νέους σπουδαστὲς οἱ ὁποῖοι γεμίζουν ἀσφυκτικὰ τὴν αἴθουσα. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πατριωτικὸ κλίμα ἡ ἑλληνικὴ σπουδάζουσα νεολαία τῆς Ὀδησσοῦ μοιάζει μετὰ πυριτιδαποθήκη ἐτοιμὴ νὰ ἐκραγῆ μετὰ τὴν πρώτη σπῆθα φωτιάς. Τὴ σπῆθα αὐτὴ στέλνει ἡ προκήρυξη τοῦ Ὑψηλάντη ἀπὸ τὸ Ἴασιο. Ὁ Ὑψηλάντης φαίνεται ὅτι ὑπολόγιζε ἀρκετὰ στους ἐνθουσιώδεις σπουδαστὲς τῆς Ὀδησσοῦ. Σὲ θερμὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωάννη Μακρῆ πρὶν ἀκόμη φθάσει στὸ Ἴασιο γράφει: «Ἡ πατρίς προσκαλεῖ τὰ τέκνα τῆς. Ὅσοι νέοι θελήσωσι νὰ ἀκολουθήσωσι μετ' ἐμοῦ ἄς τρέξωσιν εἰς τὰς ἀγκάλας μου... Οἱ δὲ ἄλλοι ἄς σπεύσωσιν εἰς τὴν Πατρίδα. Ἀνάγκη νὰ πολλαπλασιαζῶσιν οἱ προτρεπτικοὶ λόγοι τῶν καλῶν. Ὅθεν σὺ ὁ καλὸς γράφε καὶ λέγε εἰς τὴν Ὀδησσὸν καὶ εἰς ὅλα τὰ μέρη ὅπου βρίσκονται Ἕλληνες»¹⁵.

Ἀλλὰ καὶ στὸ Βουκουρέστι ἡ εἰδηση τοῦ ξεσηκωμοῦ πυρπόλησε τὶς καρδιὲς τῶν σπουδαστῶν τοῦ ἑλληνικοῦ Γυμνασίου. Καθηγητὴς ἐκεῖ ἦταν ἓνας ἀγνὸς πατριώτης, μία ἀνεπανάληπτη ἔθνικὴ μορφή, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος. Τὸ τελευταῖο μάθημα τοῦ ὑπέροχου αὐτοῦ δασκάλου συνέπεσε μετὰ τὸ ἄγγελμα τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὑψηλάντη στὴ Μολδαβία. Μόλις ἐφθάσε ἡ εἰδηση στὴν αἴθουσα διδασκαλίας καὶ μέσα σὲ σκηνὲς πατριωτικῆς ἐξάρσεως ὁ Γεννάδιος πέταξε τὸ βιβλίον του στὸ ἀναμμένο τζάκι καὶ γεμάτος ἐνθουσιασμό καὶ συγκίνηση εἶπε στους μαθητὲς του: «Ἦλθεν ἡ ὥρα νὰ δείξετε πρὸς τὸν κόσμον, ὅστις σὰς κοιτάζει, καὶ πρὸς τὴν Πατρίδα, ἥτις ἐλπίζει πρὸς σὰς, ὅτι εἰσθε γνήσια αὐτῆς τέκνα... Ἡ Πατρίς ἀφοῦ σὰς ἐδεργέτησε γεννήσασα ὑμᾶς Ἕλληνες, τώρα σὰς παρέχει καὶ ἄλλην πολλὰ μεγαλυτέραν εὐεργεσιαν, νὰ πολεμήσετε καὶ νὰ ἀποθάνετε ὡς Ἕλληνες ὑπὲρ αὐτῆς. Ἀφοῦ σὰς ἔδωσε τὴν ζωὴν, τώρα σὰς προτείνει τὴν ἀθανασίαν. Πρόγονοι καὶ πα-

14. Φιλήμονος Ἰ., *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Β', Ἀθήναι 1859, σσ. 79-82.

15. Φιλήμονος Ἰ., *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Ναῦπλιον 1834, σσ. 303-305, σημ. Β.

τέρες τριῶν χιλιάδων ἐτῶν, ἥρωες, μάρτυρες, σοφοί, στρατηλάται, σὰς κοιτάζουν ἀπὸ τὸν οὐρανὸν διὰ νὰ ἴδουν ἥρωες καὶ μάρτυρες, ἢ ἀθάνατος κλεφτοσυρματῆς, ἱεράρχαι, ἀρχόντες, προεστοί, διδάσκαλοι, ναυτικοί, σὰς φωνάζουν: Μάχεσθε ὑπὲρ πίστεως καὶ Πατρίδος! Τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων οἱ νέοι σὰς προσκαλοῦν νὰ ὀρκισθεῖτε τὸν ὄρκον ἐκείνων. Γονατίσατε καὶ ὀρκισθεῖτε». Οἱ μαθητὲς τοῦ Γενναδίου σηκώθηκαν ἀπὸ τὰ ἔδρανα καὶ ἀφ' οὗ γονάτισαν, ἔδωσαν μὲ τρεμάμενα χεῖλη τὸν παλιὸ ὄρκον τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων. «Παιδιά τῆς Πατρίδος, φανήτε ἀξία τῶν πατέρων σας. Ἐφθασε ἡ στιγμή», κραύγασε ὁ Γεννάδιος, καὶ φίλησε ἕναν-ἕναν τοὺς μαθητὲς τοῦ ἀποχαιρετῶντας τους. Μετὰ τοὺς δήλωσε ὅτι θὰ ἐκλείνει ἡ Σχολὴ καὶ τοὺς παρακίνησε νὰ καταταγοῦν κάτω ἀπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Ὑψηλάντη. «Ὀδὲμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία», γράφει ὁ Ξενοφῶν Ἀθανασιάδης, «ὅτι ἡ ὑπὸ τὸν Γεννάδιον Σχολὴ τοῦ Βουκουρεστίου ὑπῆρξεν ὁ Δούρειος Ἴππος ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξήλθον οἱ ἥρωες τοῦ Δραγατσανίου»¹⁶.

Πράγματι στὴν πόλη Φωξάνη, στὰ ὄρια Μολδαβίας καὶ Βλαχίας, περίμεναν τὸν Ὑψηλάντη στὶς 6 Μαρτίου 1821 πολλὰ παλληκάρια ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Γενναδίου, τοῦ Μακρῆ καὶ τοῦ Λασσάνη, μαζί μὲ ἄλλους νέους, ὑπαλλήλους διαφόρων ἐλληνικῶν γραφείων καὶ ἐμπορικῶν οἰκῶν στὸ Βουκουρεστί, τὴν Ὀδησσό, τὸ Ταγανρόκ καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Ρωσίας, γιὰ νὰ καταταγοῦν ὡς ἐθελοντὲς στὸ στρατό του. Ὁ Ἀρχηγός, βλέποντας τὸν ἀνθὸ τῆς ἐλληνικῆς νεότητος νὰ προσέρχεται αὐθόρμητα, ἀποφάσισε νὰ συγκροτήσῃ ἕνα ἐπιλεκτὸ τακτικὸ σῶμα ἀπὸ τοὺς πρὸ μορφομένους, σύμφωνα μὲ ὅλους τοὺς κανόνες τῆς στρατιωτικῆς τέχνης. Τὸ σῶμα, δυνάμει 500 ἀνδρῶν, ὀνομάσθηκα Ἱερός Λόχος, πιθανάτα μὲ ἐμπνευση τοῦ Γενναδίου, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Θηβαϊκοῦ ποῦ εἶχαν συγκροτήσῃ ὁ Πελοπίδας μὲ τὸ Γοργία. Ὁ πρίγκηπας Γεώργιος Καντακουζηνός, ὁ πρῶτος διοικητὴς τοῦ Ἱεροῦ Λόχου, καὶ οἱ ἑκατόνταρχοι Γεώργιος Ἀνδρόνικος Μακρῆς ἀπὸ τὴν Δημητσάνα, Σπυρίδων Δρακούλης ἀπὸ τὴν Ἰθάκη καὶ ὁ Ἰωάννης Ρίζος ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ἦταν μαθητὲς τοῦ Λασσάνη στὴν Ὀδησσό. Γιὰ τὴν ἱστορία ἀναφέρουμε καὶ τοὺς ἄλλους ἑκατόνταρχους, τὸ γιγαντόσωμο Δημήτριο Σοῦτζο (ἀνηψιὸ τοῦ Ἡγεμόνα Μιχαὴλ Βόδα), τὸ Λουκά Βαλσαμάκη ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά καὶ τὸν Ἰωάννη Κρόκια ἀπὸ τὴν Χίο¹⁷. Οἱ ἄνδρες τοῦ Ἱεροῦ Λόχου ἔφεραν ὁμοίομορφη μαῦρη στολή, καὶ μαῦρο πελίκιο μὲ ἐμβλημα ἕνα κρανίον καὶ δύο ὀστά καὶ στὴ βάση τὴν λέξι «Ἐλευθερία ἢ θάνατος». Γιὰ ὄπλισμό εἶχαν καραμπίνα μὲ λόγχη. Οἱ ἱερολοχίτες, ἀφ' οὗ ὀρκισθῆκαν στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὴ Φωξάνη μπροστὰ στὸν Ὑψηλάντη, παρέλασαν συντεταγμένοι ψάλλοντας ἕνα θούριο ποῦ εἶχε συντάξῃ ὁ Κοραῆς, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τότε μετατράπηκε σὲ ὕμνον τοῦ Ἱεροῦ Λόχου¹⁸.

Φίλοι μου συμπατριῶται
δοῦλοι νᾶμεθα ὡς πότε
τῶν ἀχρεῶν Μουσουλιμάνων
τῆς Ἑλλάδος τῶν τυράννων;

Ὁ στρατιωτικὸς κανονισμὸς τοῦ σώματος ἦταν ἀδυστηρότατος καὶ τὰ γυμνάσια σκληρά. Τὰ παλληκάρια ὅμως τὰ ἐκτελοῦσαν ἀγόγγιστα καὶ μὲ ἐνθουσιασμὸ ἀνυπομονῶντας νὰ ριχτοῦν στὸν ἀγῶνα.

16. Ἀθανασιάδου Ξ., *Βίος - Ἔργα - Ἐπιστολαὶ Γεωργίου Γενναδίου*, τόμ. 1 καὶ 2, Παρίσι 1924.

17. Σακκά Γ., *Ἱερός Λόχος*, Ἀθήνα 1973.

18. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ θουρίου βλ. Κ. Ν. Ράδου, *Ἡ εἰσβολὴ τοῦ Ὑψηλάντη στὴ Μολδοβλαχία*, Ἀθήνα 1921, σ. 15.

Ὁ χρόνος ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴ Φωξάνη μέχρι τὸ Δραγατσάνι, ἀπὸ τὸν ἀσυγκράτητο ἐνθουσιασμό μέχρι τὴν τραγικὴ θυσία ἦταν πολὺ μικρὸς, μόλις τρεῖς μῆνες. Μέσα σὲ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς μῆνες ὁ Ὑψηλάντης ἀντιμετώπισε κρούσματα ἀπειθαρχίας, ἀποστασίες καὶ ἐχθρότητα ἀπὸ τοὺς ντόπιους, προδοτικὲς ἐνέργειες ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ὀπλαρχηγούς του, τὴν ἀνοικτὴ ἀποκήρυξη τοῦ κινήματος ἀπὸ τὸν Τσάρο καὶ τέλος τὸν ἀφορισμὸ τοῦ ξεσηκωμοῦ ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο τὸν Ε'. Παράλληλα, ἡ ἔλλειψη μιᾶς σημαντικῆς ἐπιτυχίας στὸ στρατιωτικὸ τομέα δημιούργησαν ἀπογοήτευση καὶ προστριβὲς μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, ἀκόμη καὶ κρούσματα λιποταξίας. Ἔτσι, μὲ πεσμένο τὸ ἠθικὸ καὶ παραπλανημένο ἀπὸ ψευδεῖς εἰδήσεις, τὸ στράτευμα ἀναγκάστηκε νὰ ὑποβληθῆ σὲ μιὰ ἐξαντλητικὴ πορεία μέχρι τὴ μικρὴ Βλαχία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας σώθηκαν ὅλα τὰ ἐφόδια καὶ οἱ ἄνδρες ἄρχισαν νὰ πεινοῦν. Παρόλη τὴν ἄβλια κατάστασή τους τὸ φρόνημα τῶν Ἱερολοχιτῶν παρέμεινε ἀδάμαστο, ὁ πόθος γιὰ τὴν ἐλευθερία νικοῦσε τὴ σωματικὴ κακουχία καὶ τὸ χαμηλὸ ἠθικόν. Σὲ ἓνα γράμμα πρὸς τὰ ἀδελφία του ποὺ γράφτηκε ἕξι μέρες πρὶν ἀπὸ τὴ μοιραία μάχη, ὁ νεαρὸς ἑκατόνταρχος Δημήτριος Σούτζος μᾶς δείχνει ἀνάγλυφα τὸ ἀδάμαστο ψυχικὸ σθένος τῶν παλληκαριῶν τοῦ Ἱεροῦ Λόχου κάτω ἀπὸ τίς τραγικὲς συνθήκες διαβίωσής τους¹⁹. Τὸ παραθέτω ὁλόκληρο, ἐπειδὴ τὸ θεωρῶ ὡς μνημεῖο τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας:

«Ἐκ Δραγατσανίου, 1 Ἰουνίου 1821

Φίλτατοι ἀδελφοί,

Ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας εἰς τὰς ἐσχατίας τῆς αὐτᾶς συνήλθομεν τριακόσιοι, χθὲς μαθητὲς τῶν Γυμνασίων καὶ σήμερον μαχηταὶ τῆς ἐλευθερίας. Μὴ τὸ αἷμα ἡμῶν προῦρισται νὰ χαράξῃ τὴν ὀροθετικὴν γραμμὴν τοῦ μέλλοντος Ἑλληνικοῦ Κράτους;

Εἶθε νὰ καταστῶμεν νικηταὶ μέχρι τοῦ Βοσπόρου καὶ νὰ ἀνεγείρωμεν τὸν θρόνον τοῦ ἐσχάτου Παλαιολόγου, ὅστις εἶχεν ὅλας τὰς ἀρετὰς τῶν προγόνων καὶ εἰς τὴν ἐντάφιον πορφύραν του ἐνέκλεισεν ὅλην ἐκείνην τὴν κόνιν ἐκείνων!

Ἄλλ' ἂν ἐμεῖς πέρωται ν' ἀποθάνωμεν ἐπὶ τῆς γῆς αὐτῆς, γράψατε σεῖς εἰς τὴν ἐπιτύμβιον ἡμῶν πέτρα. «Ἐνταῦθα κείνται οἱ τριακόσιοι τῆς νέας Σπάρτης, μὴ φροντίσαντες νὰ μᾶς εἰπῶσι οὐδὲ τὰ ὀνόματά των».

Φίλοι μου! Ἔχω τοὺς πόδας αἱματωμένους, ἡμέρας ἤδη πολλὰς περιπατῶ ἀνυπόδουτος· κοιμῶμαι εἰς δυσώδη ἔλη καὶ ζῶ τρώγοντας ἀγρίους καρπούς, σπανίως δὲ ξηρὸν ἄρτον. Ἄλλ' αἱ κακουχία αὐταί, ἡ στρατιωτικὴ αὐτὴ ζωὴ μ' εὐχαριστοῦσιν· ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ὄνειρευόμην τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Γένους· ἠδύνομαι συζῶν μετ' ἀνδρῶν ἐλευθέρων καὶ μετ' ἀδελφῶν Ἑλλήνων...

Χαίρετε... Θέλετε μ' ἐπανιδεῖ...

Θέλω σὰς ἐπανιδεῖ... Ποῦ; Κύριος οἶδεν...

Ἡ Ἑλλάς εἰς τὴν φωνὴν ἡμῶν, ἐμάθομεν, ἠνωρθώθη...

Ἔγω διατὶ δὲν μάχομαι εἰς τὰ ἱερά της ἄλση; Δάκτυλος Θεοῦ νὰ διευθῶνῃ τὰ βήματά της!
Δημήτριος Σούτζος»

19. Σούτζου Δ. Σ., *Οἱ Ἑλληνες Ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας*, Ἀθήνα 1972, σσ. 234-235.

Ἐξί μέρες ἀργότερα τὰ 375 παλληκάρια τοῦ Ἱεροῦ Λόχου ἔγραψαν μὲ τὸ αἷμα τους μιά ἀπὸ τίς ἠρωϊκότερες σελίδες τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Ξεκινώντας γιὰ μιά φαινομενικά ἀκίνδυνη συμπλοκή βρέθηκαν χωρὶς βοήθεια περικυκλωμένοι ἀπὸ 3.500 περίπου Τούρκους πεζοὺς καὶ ἵπκεις. Ἀγωνίστηκαν τὸν ἄνισο ἀγώνα σάν τιτάνες, ὅπως περιγράφει ὁ ἱερολοχίτης Φινίτης:

Ἐθριάμβευσαν ἀνδρείως, ὀλοένα προχωροῦσαν
σκονισμένοι, αἱματωμένοι, καὶ τὸν θάνατον νικοῦσαν.
Μία χούφτα Μαυροφόρων μὲ χιλιάδες πολεμοῦσαν
πλὴν γενναίως καὶ ἐνδόξως ἔπεφταν ἀφοῦ κτυποῦσαν...

Καὶ ἔπεσαν σάν νυμφεῖοι τῆς δόξας θερισμένοι ἀπὸ τὰ γιαιταγάνια τῶν σπαχῆδων, ἀφοῦ στὶς τελευταῖες φάσεις τῆς μάχης ἔμειναν χωρὶς πυρομαχικά. 200 παλληκάρια τοῦ Ἱεροῦ Λόχου ἄφησαν τὴν τελευταία τους πνοή στὰ ἀμπελοχώραφα τοῦ Δραγατσανίου. Τῆ θυσία τους ὑμνησε μὲ μοναδικὸ τρόπο ἡ ἀθάνατη λύρα τοῦ Ἐθνικοῦ ποιητῆ Ἄνδρέα Κάλβου:

Ὡ γνήσια τῆς Ἑλλάδος
τέκνα· ψυχαὶ ποὺ πέσατε
εἰς τὸν ἀγώνα ἀνδρείως,
τάγμα ἐκλεκτῶν Ἡρώων
καύχημα νέον.

Αὐτοῦ, ἀφ' οὗ τὴν ἀρχαίαν
πορφυρίδα καὶ σκῆπτρον
δώσαμεν τῆς Ἑλλάδος,
θέλει φέρει τὰ τέκνα τῆς
πᾶσα μητέρα.

Καὶ δακρυχέουσα θέλει
τὴν ἱερὰν φιλήσειν
κόντιν, καὶ εἰπεῖν: Τὸν ἐνδοξόν
λόχον, τέκνα, μιμήσατε,
λόχον Ἡρώων.

* * *

Ἀνάμεσα στοὺς νεκροὺς Ἱερολοχίτες, οἱ Δρακούλης, Ἀνδρόνικος, Ρίζος, ὁ σημαιοφόρος Ξενοφῶν καὶ ὁ Ἑλβετὸς φιλέλληνας Μπορντιέρ²⁰. 36 πιάστηκαν αἰχμάλωτοι καὶ θανατώθηκαν ὅλοι στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Δημήτριο Χοϊδᾶ καὶ τὸ Σταμάτη Κλεάνθη, τὸ μετέπειτα ἀρχιτέκτονα, ποὺ κατόρθωσαν νὰ ξεφύγουν. Σώθηκαν περίπου 136 νέοι χάρι στὴν ἐπέμβαση τοῦ Γεωργάκη Ὀλύμπιου στὴν τελευταία φάση τῆς μάχης. Ἀνάμεσά τους ὁ Νικόλαος Ὑψηλάντης, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ διοικητῆς τοῦ Λόχου κατὰ τὴ μάχη, ὁ Λασσάνης, ὁ Φιλικὸς Ἀθανάσιος Τσακάλωφ, ὁ Γεννάδιος, ὁ Γιαλοῦσης, ὁ Καλεβρᾶς, ὁ Κοζάκης κ.ἄ. ποὺ δὲν θὰ σταματήσουν τὸν ἀγώνα. Θὰ συναντήσουν τὸν ἀρχηγὸ τους Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη καὶ θὰ εἶναι μόνοι μαζί μὲ τὸν Ὀλύμπιο ποὺ θὰ τοῦ παραμείνουν πιστοὶ μέχρι τὴν τελευταία στιγμή. Ὅλοι οἱ ἄλλοι στρατιῶτες θὰ τὸν ἐγκαταλείψουν μετὰ τὸ Δραγατσάνι καὶ ἔτσι ὁ ἀρχηγός, ψυχικὸ ράκος, θὰ κοινοποιήσει τὴν τελευταία του προκήρυξη, ἀπόσταγμα τῆς ἀπογοήτευσῆς του ἀπὸ τὰ τραγικὰ συμβάντα καὶ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος. Θὰ ἀποκαλέσει τοὺς λιποτάκτες «ἀναν-

20. Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Β', Αθήναι 1859, σσ. 182-183.

δρες ἀγέλες λαῶν» καὶ θὰ παραδώσει στὴν ἀπέχθειαν τῆς ἀνθρωπότητας, εἰς τὴν δίκην τῶν νόμων καὶ εἰς τὴν κατάραν τῶν ὁμογενῶν» ὅλους τοὺς προδότες ὄπλαρχηγούς. Μόνο τὸν Ἱεροῦ Λόχου θὰ σταθῇ εὐλαβικά: «Σεῖς δὲ σκιαὶ τῶν γνησίων Ἑλλήνων ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Λόχου, ὅσοι προδοθέντες ἐπέσατε θύματα διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πατρίδος, δεχθῆτε δι' ἐμοῦ τὰς εὐχαριστήσεις τῶν ὁμογενῶν σας... Ἡ ἐνθούμησίς σας θὰ εἶναι πάντοτε τὸ μόνον δροσιτικὸν ποτὸν τῆς ψυχῆς μου»²¹.

Οἱ ἑκατὸ περίπου ἱερολοχίτες σὲ κακὴ κατάσταση θὰ φθάσουν στὰ αὐστριακὰ σύνορα καί, μετὰ ἀπὸ ἐπιμονὴ τοῦ Ὑψηλάντη, θὰ μποῦν μαζί του στὸ αὐστριακὸ ἔδαφος. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Φιλῆμονος «θὰ διασπαροῦν κατὰ διαφόρους διευθύνσεις τὰ ἐλεινὰ ταῦτα θεάματα τῆς γυμνότητος καὶ τῆς παντελοῦς ἀνεχείας, ὁδοιποροῦντα μὲν διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ προσχήμασι διαφόροις, βοηθούμενα δὲ παρὰ τῶν πολλαχοῦ ἐγκατεστημένων ὁμογενῶν, μεθ' ὧν ὑπὲρ τῆς πασχούσης ἀνθρωπότητος καὶ Γερμανοὶ πολλοί, ἀληθοῦς χριστιανισμοῦ τέκνα...»²². Οἱ Φιλικοί Γεώργιος Λεβέντης καὶ Ἐμμανουὴλ Ξάνθος μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ ἄλλων ὁμογενῶν κατόρθωσαν μὲ χίλιες δυσκολίες νὰ βοηθήσουν τὰ παλληκάρια νὰ φθάσουν στὴν Τεργέστη, τὴν Ἀγκόνα καὶ τὸ Λιβόρνο καὶ νὰ κατέβουν στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ γράμμα τοῦ φιλέλληνα Warren στὶς 11.10.1821 μαθαίνουμε ὅτι τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες θὰ ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὸ Λιβόρνο γιὰ τὸ Μωριά «ἓνα καράβι μὲ 159 Ἑλληνες ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Ὑψηλάντη», ποὺ ἐφθασαν ἐκεῖ σὲ ἄθλια κατάσταση²³. Τὰ σωματικά αὐτὰ ράκη ἀλλὰ ἀδάμαστα ἑλληνικὰ πνεύματα θὰ συνεχίσουν τὴ μοναδικὴ προσφορὰ τῶν ἑλληνικῶν νιάτων στὴν πατρίδα καὶ ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐπιζήσουν θὰ φέρον πάντα πλαῖι στὸ δνομά τους τὸν τίτλο «Ἱερολοχίτης», τὴν ἀνεξίτηλη σφραγίδα τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀνδρείας.

Ἡ ἑλληνικὴ σπουδάζουσα νεολαία ἐπώνυμα ἢ ἀνώνυμα, ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ Ἱεροῦ Λόχου ἢ μέσα ἀπὸ τὰ διάφορα ἑλληνικὰ ἐκστρατευτικά σώματα στὴν κυρίως Ἑλλάδα, στὴ στεριά ἢ στὴ θάλασσα, ἔδωσε μὲ αὐταπάρνηση τὸ «παρὸν» στὴ Μεγάλῃ Ἐπανάστασι τοῦ Γένους. Ἡ βαθεῖα γνῶσις τοῦ ἑλληνικοῦ μεγαλείου καὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιών ἐνωμένη μὲ τὸν ἀστείρευτο νεανικὸ ἐνθουσιασμό, τοὺς ἔκανε νὰ ἀπαρνηθοῦν τὴν Ἀθηνᾶ καὶ νὰ ἀσπασθοῦν τὸν Ἄρη, κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Φιλῆμονος²⁴, στὸ πρῶτο προσκλητήριο τῆς πατρίδας. Πολλὲς φορὲς ἔχει συμβεῖ νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἐὰν καὶ οἱ νέοι τῆς ἐποχῆς μας θὰ ἀνταποκρίνονταν μὲ τὸν ἴδιο ἐνθουσιασμό καὶ αὐταπάρνηση σὲ ἓνα τέτοιο προσκλητήριο, ἰδιαίτερα σήμερα ποὺ διερχόμαστε μιὰ ἀκρῶς ἐπικίνδυνη κρίσιμη ἀξιών. Πρὶν ὅμως σπεύσουμε νὰ καταδικάσουμε τοὺς νέους μας γιὰ ἀδιαφορία καὶ νὰ προβλέπουμε δεινὰ γιὰ τὶς ἐπερχόμενες γενεές, ἄς ἀναλογισθοῦμε τί ἔχουμε κάνει οἱ ἴδιοι στὴν οἰκογένεια, στὸ σχολεῖο, στὸν δημόσιο βίον, γιὰ νὰ ἐμφυσήσουμε τὸν ἐθνικὸ ἐνθουσιασμό καὶ νὰ μεταδώσουμε στὰ παιδιὰ μας μὲ τὸ σωστὸ τρόπο, χωρὶς κραυγὲς καὶ ἀφορισμούς, τὶς αἰώνιες ἐθνικὲς ἀξίες, τὶς τόσο ἀπαραίτητες σήμερα ποὺ ὅλα σχεδὸν τὰ ἔθνη ἀγωνιοῦν γιὰ τὴ διατήρησι τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτιστικῆς τοῦς ταυτότητας. Τοὺς διευκολόναμε ἄραγε νὰ συνειδητοποιήσουν τὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς τῶν ρακενδύτων καὶ πεινασμένων ἀγωνιστῶν, ὅπως τῶν παλληκαριῶν τοῦ Ἱεροῦ Λόχου ποὺ ἀναφέραμε πρωύτερα, τὸ ὄπλο αὐτὸ τὸ ἀκαταμάχητο ποὺ χαλοβδῶνει ἀπέναντι στὴν κάθε εἰδος ἑλικτῆ ὑπεροχῆ; Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι καὶ ἡ νεολαία ἀποτελεῖ ἓνα τμήμα τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς κοινωνίας, γιὰ τὰ ἦθη καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁποίας κάθε ἄλλο παρὰ ἱκανοποιημένοι πρέπει νὰ εἶμαστε. Ἄς ἀναλογισθοῦμε, γιὰ παράδειγμα, πόσοι ἀπὸ ἐμᾶς ἐπιτελοῦμε τὴν στοιχειώ-

21. Φιλῆμονος, *ἔνθ. ἀνωτ.*, σσ. 184-185.

22. Φιλῆμονος, *ἔνθ. ἀνωτ.*, σ. 190.

23. Λαῖου, *ἔνθ. ἀνωτ.*, ἐπιστ. 208.

24. Φιλῆμονος, *ἔνθ. ἀνωτ.*, σσ. 87-88.

δη, τὴν ἀπειροελάχιστη ὑποχρέωση ἀπέναντι στὴν πατρίδα νὰ στολιζόμε με τὴν γαλανόλευκη τὰ σπίττα μας ἔστω καὶ δύο μόνο φορές τὸ χρόνο;

Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ συνειδηση τῆς ἐθνικῆς κληρονομιάς καὶ τῶν πανάρχαιων ἀξιών ποὺ τὴν σημάδεψαν καὶ ἐκδηλώθηκαν με θαυμαστὸ τρόπο στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες, θωρακίζει τὴν νέα γενιά ἀπὸ τὶς ἀμετρες καὶ ἀναρχες ἀποκλίσεις καὶ τὴν ὀπλίζει γιὰ νὰ κατανικήσει τὴν ἠθικὴ κρίση καὶ καθίζηση τῆς ἐποχῆς μας. Βιώνοντας τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες, ὁ νέος ἐξουδετερώνει τὴν κυνικὴ ἀδιαφορία καὶ τὴν ἄρνηση με τὴ θέση, τὴν κατάφαση μιᾶς γόνιμης ζωῆς, πνευματικὰ ἀνεφοδιασμένης με τὶς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας, τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς εὐψυχίας.

Ὁ θρυλικὸς μπουρλοτιέρης Κων/νος Κανάρης, ὅταν ρωτήθηκε ἀπὸ τὸν Ἄγγλο ἱστορικὸ Ἐδουάρδο Φρήμαν, ἂν οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἔμοιαζαν με τὰ παλληκάρια τοῦ ἀγῶνα, ἀπάντησε ὡς ἑξῆς: «Ἡ πατρίδα καὶ ἡ ἡμέρωσις ἀπέδωσαν καλύτερα πράγματα, ἀφήρεσαν ὅμως τὸ ἀπτόητον τῆς τόλμης. Ἄλλ' ἢ φιλοπατρία θὰ ἀναπληρώσῃ τὰ ἐλλείποντα»²⁵. Ἡ ἀπογὰ τοῦ Κανάρη δικαιῶθηκε πολλὰς φορές ἀπὸ τότε: στὸ ξεπέταγμα τοῦ Ἐθνους πρὸς τὰ πεπραμένα του κατὰ τὴν περίοδο 1912-22, στὸ ἔπος τοῦ 1940-41, στὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση καὶ στὸν ἀγῶνα τῆς Κύπρου ἡ ἐλληνικὴ σπουδάζουσα νεολαία ἔγραψε σελίδες δόξας καὶ φάνηκε ἀντάξια τῶν ἐθνικῶν προσδοκιῶν. Καὶ σὲ καθένα ἀπὸ τὰ Ἀνώτατα Πνευματικὰ Ἰδρύματα τῆς χώρας ὑπάρχει μιὰ ἐντοιχισμένη πλάκα με τὰ ὀνόματα τῶν σπουδαστῶν ποὺ πρόσφεραν τὴ ζωὴ τους θυσία στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες.

Ἄλλὰ ὅσο ἀνεκτίμητη ἦταν ἡ προσφορὰ τῆς σπουδάζουσας νεολαίας στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἐθνους, ἄλλα τόσα καὶ ἴσως περισσότερα προσδοκᾷ πάντοτε ἡ Πατρίδα ἀπὸ αὐτὴν στὴ διαρκὴ εἰρηνικὴ τῆς προσπάθεια γιὰ ἐθνικὴ ἀνύψωση καὶ προκοπὴ. Στις 7 Ὀκτωβρίου 1838 ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ἔνοιωσε τὴν ἀνάγκη νὰ μιλήσῃ ἀπὸ τὴν Πνύκα στοὺς νέους τῆς Ἀθήνας, μαθητὲς καὶ σπουδαστὲς, ἐξωτερικεύοντας τὸ πολύτιμο ἀπόσταγμα τῆς ἐμπειρίας ποὺ εἶχε συσσωρεύσει ἐπάνω του μιὰ πολυκόμαντη ζωὴ γεμάτη ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ καλὸ τοῦ τόπου. Θεωρῶ σκόπιμο νὰ τελειώσω τὴν ὁμιλία αὐτὴ παραθέτοντας αὐτοῦσιες τὶς ὑποθήκες τοῦ μεγάλου ἀγωνιστῆ πρὸς τὰ ἐλληνικὰ νιάτα, ὅπως ἀναφέρονται στὴν κατακλείδα τῆς πνευματικῆς αὐτῆς διαθήκης:

«Παιδιά μου, νὰ μὴν ἔχετε πολυτέλεια, νὰ μὴν πηγαίνετε εἰς τοὺς καφενέδες καὶ εἰς τὰ μιλιάρδα. Νὰ δοθῆτε εἰς τὰς σπουδὰς σας, καὶ καλλίτερα νὰ κοπιᾶτε ὀλίγον, δύο καὶ τρεῖς χρόνους, καὶ νὰ ζήσετε ἐλεύθεροι εἰς τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς σας, παρὰ νὰ πράσατε τεσσάρους πέντε χρόνους τὴ νεότητά σας καὶ νὰ μείνετε ἀγράμματοι. Νὰ σκλαβωθῆτε εἰς τὰ γράμματά σας. Νὰ ἀκούετε τὰς συμβουλὰς τῶν διδασκάλων καὶ γεροντοτέρων, καί, κατὰ τὴν παροιμία, μῦρια ἤξευρε καὶ χίλια μάθαινε. Ἡ προκοπὴ σας καὶ ἡ μάθησή σας νὰ μὴν γίνῃ σκεπάρνι μόνον διὰ τὸ ἀτομὸ σας, ἀλλὰ νὰ κοιτάζῃ τὸ καλὸ τῆς Κοινότητος, καὶ μέσα εἰς τὸ καλὸ αὐτὸ εὐρίσκεται καὶ τὸ δικὸ σας. Ἐγὼ, παιδιά μου, κατὰ κακὴ μου τύχη, ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων ἔμεινα ἀγράμματος, καὶ διὰ τοῦτο σὰς ζητῶ συγχώρηση, διότι δὲν ὁμιλῶ καθὼς οἱ δάσκαλοί σας. Σὺς εἶπα ὅσα ὁ ἴδιος εἶδα, ἤκουσα καὶ ἐγνώρισα, διὰ νὰ ἀφελῆθῃτε ἀπὸ τὰ ἀπερασμένα καὶ ἀπὸ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τῆς διχονοίας, τὴν ὁποίαν νὰ ἀποστρέψετε, καὶ νὰ ἔχετε ὁμόνοια. Ἐμᾶς, μὴ μᾶς τηρᾶτε πλέον. Τὸ ἔργο μας καὶ ὁ καιρὸς μας πέρασε. Καὶ αἱ ἡμέραι τῆς γενεᾶς, ἡ ὁποία σὰς ἀνοίξε τὸ δρόμο, θέλουν μετ' ὀλίγον περάσει. Τὴν ἡμέρα τῆς ζωῆς μας θέλει διαδεχθῆ ἡ νύκτα τοῦ θανάτου μας, καθὼς τὴν ἡμέραν τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων θέλει διαδεχθῆ ἡ νύκτα καὶ ἡ ἀβριανὴ ἡμέρα. Εἰς εὐχὰς μένει νὰ ἰσάσετε καὶ νὰ στολίσετε τὸν τόπο, ὅπου ἐμεῖς ἐλευθερώσαμε».

25. Ἐστία, 1877, τόμ. Δ', σσ. 454-455.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
'Αγαπητίδη Ι. Σωτηρίου, Πληθυσμός και οίκονομία του Αιγαίου ...	59 - 69
'Αποστολίδη 'Αντωνίου, 'Η νήσος Λήμνος: 'Από τη μυθολογία στην ιστορία	130 - 134
Βαγιακάκου Β. Δικαίου, Τò Αιγαίον και ή όνομασία τών νήσων αυτού κατά τούς άρχαίους συγγραφείς	152 - 165
Βαρβούνη Μανώλη, Λαογραφικό σχόλιο σέ ανέκδοτο «όμίλημα» του Κώδικα 126 τής 'Ιερής Μητροπόλεως Σάμου	33 - 39
Benvenuti Alberto, Poliochni, Recenti attività della Scuola Archeologica Italiana di Atene	382 - 386
Βρανοπούλου 'Επαμεινώνδα, 'Αρχαία ναυάγια στό Αιγαίο	40 - 46
Γεωργανᾶ Κωνσταντίνου, Τò Αιγαίο όμφαλός τής ναυτιλίας και του πολιτισμού τής Οίκουμένης από τούς προϊστορικούς χρόνους	84 - 95
Γιαννακοπούλου-Καραλή Λίλιαν, Σημασία και χρήσεις τών θαλασσινών όστρέων στό προϊστορικό Αιγαίο	123 - 129
Γιαννοπούλου Α. Παναγιώτη, 'Η όργάνωση του Αιγαίου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο	200 - 224
Δακορώνια 'Ιωσήφ, 'Η εκπαίδευση στα νησιά του Αιγαίου κατά τόν Μεσαίωνα	266 - 269
Δεπάστα Σολ. Νικολάου, 'Η Δήλος ως έμπορικόν κέντρον του Αιγαίου επί Ρωμαϊκρατίας	102 - 115
Geannakodimu Nela, L'Egeo nella Fedra di G. D'Annunzio	47 - 50
Ζώρα Γερασίμου, 'Από τά κατάλοιπα του Νικολάου 'Ιω. Πολίτου ...	8 - 11
Zoras Gerasimos, L'Egeo nella Fedra di G. D'Annunzio	47 - 50
Ielo Mariange'la, Corpus Hippocraticum: Οί γυναίκες άσθενείς και ή θάλασσα	51 - 53
Καλαμάκη Χ. Διονυσίου, Σχηματική παράσταση τών Κυκλάδων νήσων στόν Κώδικα Paris. Gr. 2771	30 - 32
Καλογήρου Ούρανίας, Κατάλοιπες λέξεις από τη Φραγκοκρατία στη Σίφνο	263 - 265
Καμαρέττα Αϊκατερίνης, Τραγική θαλασσογραφία: Τò Αιγαίο του Αίσχύλου	443 - 458
Καραμαλέγκου 'Ελένης, Τò Αιγαίο στην <i>Αινειάδα</i> του Βιργίλιου..	424 - 442
Καραμάνου-Ξανθάκη Γεωργίας, Τò Αιγαίο στό έργο του ρήτορα και τραγικού Θεοδέκτη: 'Ο Μαύσωλος	12 - 23

	Σελ.
Κούκκου Ε. Ἐλένης, Οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία	340 - 348
Κουκουλομάτη Δημήτρη, Τὸ Αἰγαῖο στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη ...	259 - 262
Κωνσταντινίδα Ἀν. Κωστῆ, Ὁ Κώδικας τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Σκύρου	270 - 281
Λαζάρου Ἀχιλλέας, Ἡ συμβολὴ τοῦ Αἰγαίου στὴ γένεση τῆς Ρουμα- νίας. Ἡ περίπτωση τῆς Χίου: Διάκονος Κορέσης	290 - 308
Λιβαδάρα Νικολάου, Πρόλογος	στ' - η'
Ἐκ τῆς ἀπό τὰ κατάλοιπα τοῦ Νικολάου Ἰω. Πολίτου	8 - 11
Ἡ πρώτη φιλολογικὴ μαρτυρία τῆς τελέσεως τῶν Δηλίων κατὰ τὴν Ἀ- νοιξή	459 - 461
Μαρκάκη Μανώλη, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Αἰγαίου	404 - 423
Μαρτίνη Γιώργου, Ἡ «Λυγερή» τῆς Ρόδου	253 - 258
Mendoní G. L., The Ancient Harbor of Karthaiia	387 - 403
Μουζάκη Στέλιου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Τήλου ἀπὸ τὸν 12ο μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα	70 - 79
Μουτζίας D. N., The Ancient Harbor of Karthaiia	387 - 403
Μπαλωτῆ Ξένης, Τὸ Αἰγαῖο στὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις ἀπὸ τὴν συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923) μέχρι τὸ 1974	225 - 235
Μπαμπούνη Χάρη, Ἡ παροικία τῆς Μήλου στὴν Ἀττικὴ	349 - 360
Νικολάου Κ. Ἠλία, Ἡ Ἱ. Μονὴ Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ἀθανα- σίου καὶ ἡ νῆσος Ἁγ. Εὐστράτιος	282 - 289
Ντούμα Χρήστου, Τὸ Προϊστορικὸ Αἰγαῖο καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν ἀνάπτυξη τῆς δυτικῆς σκέψης	1 - 7
Παλαιολόγου-Ἀναγνωστοπούλου Θάνου, Δύο ἀνέκδοτες ἐπι- στολὲς τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης πρὸς τὸν καθηγητὴ Νεοκλῆ Καζάζη	329 - 339
Παναγοπούλου Ἀνδρέα, «Σαμίων ὁ δῆμος ὡς πολυγράμματος» ..	24 - 29
Παπαγεωργιάδου Χαρίκλειας, Ἡ ἱστορία καὶ νομισματοκοπία τῆς Κέας	116 - 122
Παπαδημητρίου Φοίβου, Γεωλογικὴ ἱστορία τοῦ Αἰγαίου.....	135 - 139
Παπαδοπούλου Ἀρχοντίας, Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων Μικρα- σιατῶν στὸν Ἐθνικὸ ἀγῶνα τοῦ 1821	80 - 83
Παπαδοπούλου Ι. Θωμᾶ, Δραστηριότητες Ἰησουϊτῶν στὴ Χίο τὸν 17ο αἰῶνα	309 - 328
Παπαθεοφάνους Γ., Χαρτογράφηση τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ παράλιου νησιωτικοῦ χῶρου	54 - 58
Ποϋχнер Βάλτερ, Θρησκευτικὸ θέατρο στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὸ 17ο καὶ 18ο αἰῶνα	236 - 252
Σαββίδη Γ. Κ. Ἀλέξη, Ἡ Γενουατικὴ κατάληψη τῆς Ρόδου τὸ 1248- 1250 μ.Χ.	183 - 199

	Σελ.
Σακελλαρίου Η. Ἀντωνίου, <i>Aegaeas per Undas</i> . Τὸ Αἶγαίο στὸν Κάτουλλο, τὸν Ὀβίδιο καὶ τὸν Ὀράτιο	166 - 182
Σαδικάκη Χ. Θεοδώρου, Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Χίου στὴν ἀρχαιότητα	140 - 151
Στίνη Γεωργίου, Σύντομο χρονικὸ καὶ ἀνατομία τοῦ Κυκλαδικοῦ Τύπου	361 - 368
Τουρλίδη Ἀθ. Γεωργίου, Ἑρμηνευτικὰ προβλήματα περὶ τὸν Τίβουλλον	96 - 101
Χάντζου-Κωνσταντουλάκη Ἰωάννας, Τὸ Αἶγαίο στὴν ποίηση τοῦ Lorand Gaspar	369 - 374
Χρονοπούλου Παναγιώτη, Ἑλλάς καὶ Αἶγαίο	375 - 381

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Δ. Χ. Κ., Στυλιανὸς Κορρές (8.9.1910 - 30.9.1989)	462
---	-----

ΧΡΟΝΙΚΑ

Ἐφορεία, Κοσμητεία Σχολῶν, Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ, Προεδρεῖο Φιλολογικοῦ Τμήματος, Ἐπιτροπές	463
Ζώρα Γερασίμου, Ἐκδηλώσεις τοῦ Φ. Σ. Παρνασσός	464 - 466
Καραμάνου Ι. Ἀνδρέα, Ἡ σπουδάζουσα νεολαία στὸν ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας (Πανηγυρικός 25ης Μαρτίου)	467 - 476

